GENOCID

Zbornik radova
sa Međunarodne
naučne konferencije,
održane u Bihaću od
22.-24. septembra 2000.

ZLOČINI
U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991.-1995.

ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991-1995.

- Zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, održane u Bihaću od 22-24. septembra 2000. -

Sarajevo, 2011.

IZDAVAČ: Univerzitet u Sarajevu
Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava

ZA IZDAVAČA: Prof. dr. Smail Čekić

UREDNICI: Prof. mr. Muharem Kreso
Samija Rizvanović, profesor

RECENZENTI: Dr. Bećir Macić
Dr. Rasim Muratović

LEKTOR: Samija Rizvanović

PRELOM: Anel Grabovica

ŠTAMPA: "Goldprint"

ZA ŠTAMPARIJU: Esad Karaga

TIRAŽ: 500

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka

Bosne i Hercegovine
341.31(497.6 Bosanska
krajina)"1991/1995"(063)(082)
341.322.5(497.6 Bosanska
krajina)"1991/1995"(063)(082)

MEĐUNARODNA naučna konferencija Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995. (2000 ; Bihać)

Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995. : zbornik radova sa Međunarodne naučne konferencije, održane u Bihaću od 22-24. septembra 2000. / Međunarodna naučna konferencija Zločini u Bosanskoj Krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995 ; Sarajevo : Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, 2011. - 1046 str. : graf. prikazi ; 24 cm

Bibliografija uz svaki rad.

ISBN 978-9958-740-68-8

COBISS.BH-ID 18850566

SADRŽAJ

UVODNE NAPOMENE 13

UVODNA IZLAGANJA I OBRAĆANJA 17

Prof. dr. Muhamed Filipović, **KATASTAR ŽRTAVA BOSNE I HERCEGOVINE U AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995** 19

Prof. dr. Frensis Entoni Bojl (Fransis Anthony Boyle), **POKUŠAJ ZAUSTAVLJANJA GENOCIDA NAD NARODOM I REPUBLIKOM BOSNOM I HERCEGOVINOM** 34

Prof. mr. Muharem Kreso, **DA SE VIŠE NIKAD NE PONOVE MASOVNE VIKTIMIZACIJE** 45

KORIJENI, UZROCI, CILJEVI I PLANIRANJE ZLOČINA 49

Dr. Mehmedalija Bojić, **PRETENZIJE SRBIJE I HRVATSKE NA BOSNU I HERCEGOVINU - POKUŠAJ OSTVARENJA POTKRAJ XX STOLJEĆA** 51

Dr. Safet Bandžović, **BOSANSKA KRAJINA U VELIKODRŽAVNIM PLANOVIMA SRPSKOG KULTURNOG KLUBA I IDEOLOGA ČETNIČKOG POKRETA** 64

Dr. Dušan Plenča, **REINKARNACIJA USTAŠKOG I ČETNIČKOG POKRETA** 85

Mr. Nijazija Maslak, **BOSANSKA KRAJINA KAO "KONSTITUTIVNI ČINILAC NOVE JUGOSLOVENSKE FEDERACIJE" IZ 1991. GODINE** 110

Prof. mr. Muharem Kreso, **ORGANIZOVANA MASOVNA VIKTIMIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I STANJE ŽRTAVA DECENIJU KASNIJE** 120

Sead Hadžović, **GENOCID KAO SASTAVNI DIO CILJA RATA PROTIV BOSNE I HERCEGOVINE** 138

Miloš Minić, **CENA RATOVA NA PROSTORU BIVŠE SFR JUGOSLAVIJE 1991-1995.** 162

Sava Popović, **UZROCI I KARAKTERISTIKE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU SA POSEBNIM OSVRTOM NA BOSANSKU KRAJINU 1991 - 1995.** 194

Prof. dr. Omer Ibrahimagić, **POLITIČKI I USTAVNO - PRAVNI ASPEKTI SECESIJE PARADRŽAVNE TVOREVINE "AP ZAPADNA BOSNA"** 212

Branimir Anzulović, **SRPSKA ELITA I NJENA ULOGA U BLISKOJ PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI** 228

Fikret Muslimović, **SADRŽAJ GENOCIDNE AGRESIJE PREMA PROSTORU BOSANSKE KRAJINE 1991 - 1995.** 241

Dr. Aziz Hadžihasanović, **TRI DUBIOZNE TEZE O UZROCIMA I POSLJEDICAMA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG POŽARA** 258

Dr. Stiven Vejn (Steven Waine), **SVJEDOČENJA O ZLOČINIMA I ISTORIJI - PET GODINA POSLIJE NOĆNE MORE** 270

Ibrahim Alibegović, **PODJELA BOSNE - STRATEŠKO NAČELO ILI TAKTIČKA VARKA** 282

Džemil Šarac, **O CILJEVIMA AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1992 - 1995.** 303

Ilija Radaković, **RAT KAO NAJGORI IZBOR - ODGOVORNOST ŠTABA VRHOVNE KOMANDE** 316

Dr. Norman Cigar, **STRANE PARAVOJNE FORMACIJE U BOSANSKOJ KRAJINI 1992 - 1995.** 329

Dimitrije Bajalica, **BRATSTVO I JEDINSTVO - ZABORAVLJENO U RATU 1992 - 1995.** 343

Dr. Fahrudin Novalić, **PREDRASUDE I RATNI ZLOČINI** 354

Prof. dr. Bajro Golić, **IMPLIKACIJE AGRESIJE NA DRUŠTVENO - EKONOMSKU OSNOVU OPĆINE BIHAĆ** 375

Dr. Fadil Ademović, **PSEUDONAUKA I PARALITERATURA U FUNKCIJI PROPAGANDE, RASIZMA, MRŽNJE, RATA I ZLOČINA** 387

Muharem Krzić, **STRANI NOVINARI U RANOM RAZOBLIČAVANJU AGRESIJE I GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA U BOSANSKOJ KRAJINI** 412

Mr. Dželal Ibraković, **ZLOUPOTREBA LOKALNIH MASOVNIH MEDIJA U BOSANSKOJ KRAJINI TOKOM AGRESIJE 1991 - 1995.** 423

ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI 443

Prof. dr. Mujo Demirović i Hazim Felić, **STRADANJE BOŠNJAKA U LJUTOČKOJ DOLINI** 445

Dr. Eva Elvira Klonowski, **JAME - VAĐENJE OSTATAKA I PROBLEMI IDENTIFIKACIJE** 454

Adil Draganović, **MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE NA PODRUČJU OPĆINE SANSKI MOST** 461

Dijaz Muranović, **KONCENTRACIONI LOGORI U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995.** 504

Džemal Botonjić, **MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE NA PODRUČJU KLJUČA** 521

Abdulmedžid Mušić, **MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE NA PODRUČJU OPĆINE PRIJEDOR 1992 - 1995.** 528

Adem Jakupović, **MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE NA PODRUČJU OPĆINA BIHAĆ I BOSANSKI PETROVAC** 565

Dr. Enes Milak, **RADNI LOGOR "MANJAČA 2"** 582

Dr. Jasmina Dizdarević, **TRAUMA DJECE U BOSANSKOJ KRAJINI U PERIODU 1991 - 1995.** 587

Prof. dr. Ismet Dizdarević, **PSIHOSOCIJALNE DIMENZIJE GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA** 596

Dr. Muhamed Šestanović, **ZLOČINI NAD MENTALNIM INTEGRITETOM DJECE BOSANSKE KRAJINE** 638

Prof. dr. Ejub Ćehić, **PROGRAM PODRŠKE U FUNKCIJI DETRAUMATIZACIJE RATOM UGROŽENE DJECE I OMLADINE** 647

Dr. Bećir Macić, **PRISILNO RASELJAVANJE U BOSANSKOJ KRAJINI 1991 - 1995.** 661

Prof. dr. Milanka Miković, **DJECA TRAUMATIZIRANA U RATU - RIZIČNA POPULACIJA U MIRU** 677

Mujo Alić, **UPOTREBA HEMIJSKOG ORUŽJA I ZAPALJIVIH BORBENIH SREDSTAVA NA RATIŠTU BOSANSKE KRAJINE U TOKU AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995. GODINE** 683

Dr. Monika Hauzer (Hauser), **RAT JE UVIJEK NASILJE PROTIV ŽENA** 699

Aleksandar Aco Ravlić, **RUŠENJE BOGOMOLJA NA PODRUČJU SJEVEROZAPADNE BOSNE BILO JE RITUALNI ČIN PROGRAMA GENOCIDA** 713

Jasmin Odobašić, **OBLICI PRIKRIVANJA ZLOČINA SA POSEBNIM OSVRTOM NA NESTANAK ŽENA I DJECE ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSANSKU KRAJINU** 743

Muharem Omerdić, **UBIJENI I ZATOČENI IMAMI NA PODRUČJU BOSANSKE KRAJINE (1992 - 1995.)** 762

Kemal Zukić, **FENOMEN RUŠENJA DŽAMIJA U BOSNI** 792

Alma Bravo - Mehmedbašić i Abdulah Kučukalić, **TORTURA, POSLJEDICA I ZNAČAJ REPARACIJE U PROCESU REINTEGRACIJE PREŽIVJELIH U DRUŠTVENU ZAJEDNICU** 797

Ibrahim Kajan, **TRI KONCENTRACIONA LOGORA U KRAJINI** 802

Smail Kličić, **KULTUROCID U BOSANSKOJ KRAJINI 1992 - 1995.** 825

Prof. dr. Džon B. Guld (John B. Guld), **PONOVO I OPET "NIKADA VIŠE"** 836

OPŠTA PITANJA I MEĐUNARODNI ASPEKTI POČINJENIH ZLOČINA 843

Dr. Srđan Vukadinović, **CRNOGORSKA STRANA ZLOČINA U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995.** 845

Rade Vukosav, **RATNI ZLOČINI U SLUŽBI OSVAJAČKE POLITIKE** 859

Prof. dr. Smail Balić, **VJERSKA DIMENZIJA SUKOBA U BOSNI** 880

Mr. Jasmina Beširević - Regan, **SOCIOLOGIJA GENOCIDA** 893

Prof. dr. Kit Daut (Keith Doubt), **ETIČKI ZAHTJEV SAHRANJIVANJA I NJEGOVO KRŠENJE U AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU** 911

Prof. dr. Svetozar Livada, **PRAŠTANJE ZLOČINA - UVREDA ŽRTVI** 922

Dr. Rašid Durić, **FENOMEN ZLA U SRPSKOJ KNJIŽEVNOSTI - ULOGA U AGRESIJI NA BOSNU I HERCEGOVINU 1992 - 1995.** 927

Novak Anđelić, **UTVRĐIVANJE ISTINE JE NUŽNO I NEODLOŽNO** 958

Jasmina Kulauzović, **PROBLEMATIKA PREŽIVJELIH ŽRTAVA RATNIH ZLOČINA KROZ PERSPEKTIVU PORODICE** 966

Hajdi Rudolf (Heidi Rudolf), **TRAUMATIZIRANJE PORICANJEM I IGNORISANJEM OD STRANE ZAPADA** 979

OSTALE TEME 995

Fatima Hukić, **ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI SU PORUKA DA SE UKLJUČI ALARM SPRAM POTONUĆA TEMELJNIH VRIJEDNOSTI ČOVJEKA** 997

Faruk i Iskra Tabaković, **DRUŠTVENI ASPEKTI PORICANJA GENOCIDA - POKUŠAJ PSIHOLOŠKE INTERPRETACIJE AKTUELNE DRUŠTVENO-POLITIČKE KLIME U BiH**.....1003

Rade Vukosav, **DEJTONSKI SPORAZUM NIJE PO MJERI BOSNE I HERCEGOVINE, PONIZIO JE ŽRTVU, NAGRADIO AGRESORE**.....1007

Ljubo Babić, **VINOVNICI RATNIH ZLOČINA I GENOCIDA MORAJU DA ODGOVARAJU PRED SUDOM PRAVDE** 1012

Mensur Seferović, **FRAGMENTI JEDNOG SUNOVRATA** 1014

Prof. dr. Mirko Pejanović, **DEJTONSKI MIROVNI SPORAZUM - ISTORIJSKO RJEŠENJE ILI STRANPUTICA ZA DRŽAVU BOSNU I HERCEGOVINU** 1021

Dr. Ibrahim Karabegović, **LAŽ KAO PRISTUP ISTRAŽIVANJU** 1031

Dr. Hasan Balić, **ŽRTVA I NASILJE** 1034

ZAKLJUČCI 1043

UVODNE NAPOMENE

U organizaciji Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Međunarodnog društva za ugrožene narode Luksemburg – Göttingen, Univerziteta u Bihaću i Vijeća sabora građana Bosanske krajine u Sarajevu, u Bihaću je, od 22. do 24. septembra 2000. godine, održana Međunarodna naučna konferencija o zločinima u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.

Cilj Konferencije je bio da se, u okviru naučno-istraživačkog projekta **"Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995."**, naučno, na bazi multidisciplinarnog pristupa, istraže i dokumentuju zločini protiv čovječnosti i međunarodnog prava na području Bosanske krajine.

Ovaj Projekt, a time i Konferencija, imaju poseban značaj zato što su Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) i njeni kolaboracionisti i petokolonaši iz Bosne i Hercegovine na prostoru Bosanske krajine, naročito dolini Sane 1992. izvršili teške masovne zločine nad Bošnjacima, uključujući i genocid.

Na Konferenciji je učestvovalo oko 150 učesnika, od kojih je 112 izložilo svoje naučne i stručne radove, a oko 50 je aktivno učestvovalo u diskusiji.

Elaboraciji zločina pristupilo se sa multidisciplinarnog stanovišta, što je doprinijelo da se svestranije sagledaju pitanja koja su činila sadržinu ovog međunarodnog naučnog skupa.

Konferencija je bila otvorena za iznošenje različitih mišljenja, pa i polemika, što je i bio jedan od ciljeva ovog skupa.

Ovom konferencijom obilježena je jedna značajana faza rada na svestranom i sveobuhvatnom istraživanju genocida i drugih oblika zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Bosni i Hercegovini na kraju XX stoljeća.

Skup je imao naučni i međunarodni karakter. Većina učesnika je imala zavidnu naučnu i stručnu reputaciju. Veliki broj učesnika bio je iz inostranstva, među kojima i poznata imena, kao što su:

- Tilman Zülch (SR Njemačka)
- Roy Gutman (SAD)
- Prof. dr. Norman Cigar (SAD)
- Prof. dr. Francis Boyle (SAD)
- Dr. Steven Waine
- Prof. dr. Elizabeth Von Erdman – Pandžić
- Dr. Monika Hauser
- Prof. dr. Keith Doubt
- Prof. dr. John Gould i drugi.

Na Konferenciji je, pored navedenih, učestvovao i veći broj učesnika iz susjednih država (Srbije i Crne Gore, Hrvatske i Slovenije).

Referati su sistematizovani u četiri tematske cjeline:

I Korijeni, uzroci, ciljevi i planiranje zločina

II Zločini u Bosanskoj krajini

III Opšta pitanja i međunarodni aspekti počinjenih zločina

IV Ostale teme

Pored 112 referata, izloženih na plenarnim sesijama, Program konferencije je još sadržavao i niz drugih aktivnosti, kao što su:

1. **Okrugli sto** DEJTON I BUDUĆNOST BOSNE
2. **Posjeta masovnim grobnicama** (HRGAR, LANIŠTE I i II, HRUSTOVI, VRHPOLJE, BILJANI, LISAC)
3. **Promocija knjiga**
4. **Izložba dokumentarnih fotografija**: ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI.

Na okruglom stolu ”Dejton i budućnost Bosne”, kojim je rukovodio gospodin Tilman Zülch, predsjednik Međunarodnog društva za ugrožene narode, a na kojem je svoje stavove o Dejtonu i budućnosti Bosne izložilo više od 20 istaknutih naučnih, političkih i javnih radnika, izneseno je niz veoma zanimljivih razmišljanja o navedenoj temi.

Posjeta masovnim grobnicama imala je dubok dojam na posjetioce, tako da su reagirali zahtjevom da se ta mjesta trajno zaštite i obilježe kako se teški zločini ne bi zaboravili.

Za vrijeme rada Konferencije promovisano je pet knjiga koje direktno govore o zločinima protiv čovječnosti i međunarodnog prava:

- BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE ZA GENOCID – autor prof. dr. Frencis Boyle;
- RATNI ZLOČINI, leksikon Roja Gatmana i Dejvida Rifa;
- ZLOČINI NAD PSIHIČKIM INTEGRITETOM DJECE – autor dr. Muhamed Šestanović;
- GRIJEH ŠUTNJE – RIZIK GOVORA, Zbornik radova sa naučne konferencije ”Kršenje ljudskih prava žena u Bosni i Hercegovini tokom rata 1992-1995.”
- NEBESKA SRBIJA – autor dr. Branimir Anzulović.

U okviru Konferencije predstavljena je i izložba, na kojoj je izloženo 50 dokumentarnih fotografija (60x50 cm), koje zorno ilustruju i dokumentiraju izvršene zločine u Bosanskoj krajini.

Sa Konferencije su upućene značajne poruke i potvrđena ranija saznanja o genocidu i drugim teškim kršenjima međunarodnog humanitarnog prava u Republici Bosni i Hercegovini, odnosno Bosanskoj krajini. Potvrđeno je, a izneseni su i brojni novi dokazi, da je u Bosanskoj krajini izvršen zločin genocida nad Bošnjacima.

Potvrđena je teza o agresiji Savezne Republike Jugoslavije i Republike Hrvatske na Republiku Bosnu i Hercegovinu, koju su posebno argumentirano iznosili učesnici Konferencije iz Beograda i Podgorice.

Stav je Okruglog stola ”Dejton i budućnost Bosne” da država BiH sa entitetima ne može opstati, te da je potrebno organizirati međunarodnu konferenciju o Dejtonskom sporazumu, na kojoj bi ova tema bila detaljno analizirana.

S obzirom na važnost teme kojom se bavila ova Međunarodna naučna konferencija ”Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995.” i velikog broja iznesenih naučnih i iskustvenih radova, te naučne i javne reputacije učesnika skupa, opći je stav učesnika da izložene referate i saopćenja treba štampati u posebnom zborniku radova. Nažalost, zbog nedostatka finansijskih sredstava ovaj zbornik radova je čekao objavljivanje duže od jedne decenije.

UVODNA IZLAGANJA I OBRAĆANJA

Prof. dr. Muhamed Filipović

KATASTAR ŽRTAVA BOSNE I HERCEGOVINE U AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995.

Svagda, kada su u pitanju zločini koji su počinjeni na tlu Bosne i Hercegovine uopće i na tlu Bosanske krajine posebno, suočavamo se sa jednim osobitim fenomenom. Ti zločini su mnogobrojni i veliki i počinjeni su na cijeloj skali egzistencije i fenomenologije postojanja jednog društva kojeg možemo nazvati bosanskohercegovačko multilateralno društvo. Taj osobiti fenomen se sastoji u slijedećem. U smislu općeg znanja, masovnog iskustva ljudi i isto tako, neizmjernog broja jasnih tragova koji ukazuju i zločinačke činove, na obim i na izvršioce, zločini nam izgledaju dovoljno poznati. Znamo, naime, sva mjesta masovnih egzekucija mirnog stanovništva.

Znamo mjesta u kojima su ležali, bili mučeni i ubijani brojni građani iz dolina Sane, Une i Vrbasa, te Podrinja. Znamo uglavnom mjesta gdje su pokopani, skriveni ili na drugi način, te uklonjeni leševi ogromnog broja ljudi, žena i djece – koji su bili žrtve zločina. Znamo za sve bogomolje, sveta mjesta, toponime i druga obilježja i dokaze života ljudi na prostorima cijele Bosanske krajine i cijele Bosne i Hercegovine, koje su uništene kako bi se prikrio svaki trag postojanja drugačije kulture, vjere i ljudi koji su im pripadali.

O njima znamo gotovo sve. Znamo, dakle, i gotovo egzaktno koliko je ljudi ubijeno, tko ih je ubio, zbog čega su ubijani, koliko je zgrada i drugih objekata uništeno, koliko vjerskih i kulturnih spomenika sravnjeno sa zemljom, i tko je sve to počinio. Ovdje izuzimam iz rasprave pitanje zbog čega svi ti silni zločini ili nisu uopće sankcionirani ili se izbjegava da se kaže o njima puna istina, kako o njihovom porijeklu, tako i o onima koji su ih izvršili. Razlog zbog kojeg jedno društvo i jedna vlast, koja smatra da ima legimitet, krije ove zločine i ne poduzima ništa da bi ih sankcionirala – leži vjerovatno u činjenici da je ona sama nastala iz tih zločina i posredstvom njih, te da su oni sastavni dio njenog legimiteta, zbog čega ih krije i smatra opravdanim.

Svoj interes koncentriram na pitanje našeg znanja o tim zločinima u smislu znanstvene spoznaje, tj. jedne spoznaje koja je utemeljena na unive-

rzalno priznatim metodama svoga nastanka i koja je usporediva sa svakom drugom spoznajom, naravno, ukoliko je i ta druga spoznaja nastala po istim uzusima i metodama koje su u znanosti svagda univerzalne.

Kada pitanje postavljamo na taj način, onda moramo konstatirati, nažalost, da naše znanje, u smislu naprijed opisane znanstvene spoznaje o tim zločinima, nije ni iscrpno, ni sveobuhvatno, ni temeljito i da ne igra onu ulogu u razrješavanju ukupne enigme zločinačkog ponašanja, dijela ljudi koji su do samog čina zločina živjeli sa svojim žrtvama u prijateljskim odnosima bez ikakvih sukoba ili razmirica većeg obima i dubljeg značenja. To znači da mi, zapravo još **nemamo znanstvene elaboracije zločina kao masovne pojave u našem društvu** i da ona tek treba da nastane i da se utemelji.

Osnovna premisa svakog znanstvenog istraživanja jeste ostvarenje sigurnog uvida u događanja koja se istražuju, odnosno postojanje mogućnosti da se dokaže egzistencija tih događanja. Jednostavna je činjenica da su ona postojala i da, pod određenim uvjetima priznatim u znanosti, mogu biti promatrana i proučavana. Taj problem je u stvari riješen već na nivou neposredne svijesti i iskustva stotina tisuća ljudi. Mi znamo što je to što bi trebalo istraživati, jer postoji nesumnjiva evidencija o tom predmetu i kao materijalni nalaz i kao iskustvo ljudi i kao izvod do kojeg dolazimo iz posrednih izvora.

Materijalni nalazi su mnogobrojni leševi ubijenih ljudi; iskustvo je sadržano u doživljajima stotina tisuća ljudi koji su bili predmet progona; posredni izvori su razni dokumenti, naredbe, izvještaji i slični dokazi trećeg stupnja koji nedvosmisleno pokazuju i ukazuju na postojanje progona i zločina kao akata određenih organizacija, grupa, ljudi, politika i interesa.

Predmet istraživanja, dakle, su zločini i to zločini najteže vrste. To su specifični zločini. Naime, ne radi se ni o kakvim slučajnim, ratnim prilikama izazvanim zločinima kao sporednim proizvodima samog rata, koji bi bio osnovno zbivanje ljudske egzistencije u tom periodu. Radi se o tome da su ovi **zločini bili glavni cilj rata** i da su bili **glavni i prvi način ostvarenja ratnih ciljeva** onoga tko je rat započeo i vodio ga sa određenim nelegitimnim ciljevima. Dakle, radi se o **namjernim, planiranim masovnim zločinima nad civilima** i o planskom uništavanju svakog osnova njihovog kolektivnog ili individualnog života na određenim teritorijima, tj. onim teritorijima na kojima je djelovala određena politička, vojna, policijska i ideologijska struktura, tj. ona struktura koju općenito možemo označiti kao agresorsku, a

koja se, u stvari svodi na sve snage koje su djelovale u okviru ratnih programa srpske i hrvatske države i njihovih filijala koje su te države stvorile u Bosni i Hercegovini i sa kojima su u toku rata potpuno disponirale.

Dakle, ako želimo definirati i jasno omeđiti naš pristup i metodu u proučavanju i razmatranju problema zločina počinjenih na tlu naše zemlje, tada moramo kazati da nas taj problem ne zanima ni sa političkog, ni sa moralnog, ni sa krivično-pravnog stajališta, nego nas zanima kao određeno zbivanje koje želimo znanstveno, a to znači objektivno i sigurno istražiti i prikazati. Problem zločina mi želimo istraživati i o njemu govoriti znanstveno. To znači da moramo, prije nego što bi dali ili donosili bilo kakav vrijednosni iskaz o njemu, prije nego što bi ta događanja u bilo kom smislu kvalificirali ili definirali, poduzeti određene radnje koje će garantirati znanstveni rezultat našem razmatranju, što u ovom slučaju znači znanstvenom razmatranju problema i pojave masovnih zločina počinjenih nad civilima, zatim nad samom zemljom kao tlom (imamo u vidu pojavu sustavne devastacije prirode na određenim teritorijima i specifičnog označavanja teritorija u smislu njenog definiranja kao teritorije ovako ili onako kršćanski obilježene), zatim nad njenom poviješću i na kraju nad državom unutar koje smo svi mi ovdje živjeli.

Štoviše, ovdje taj problem želimo suziti i fokusirati se samo na probleme zločina navedenih vrsta, koji su počinjeni u vrijeme agresije na našu zemlju i tako naše istraživanje i razmatranje dovesti do relevantnih znanstvenih spoznaja o istom, a tek iz njih izvoditi i druge moguće zaključke i ako je to moguće i vrijednosne ocjene aktera tih radnji i njihovih ideoloških i političkih stavova. Dakle, prije svega se postavlja pitanje šta je problem našeg istraživanja, odnosno šta je predmet, objekt našeg znanstvenog interesa. Već je rečeno da želimo istražiti zločine počinjene na tlu Bosne i Hercegovine u jasno određenom periodu.

Ovdje moramo primijetiti, i to je značajno za sam karakter zločina, da su zločini počinjeni prvenstveno na terenu gdje nije bilo vojnih sukoba, tj. da su progonjeni ljudi koji nisu bili vojno angažirani, nego su eventualno bili samo mogući neprijatelji počinilaca zločina. Ali kakve zločine i koje sve vrste zločina i u kojem kontekstu i odnosu u kojem se oni javljaju mi želimo istraživati. Mi, naravno, ne možemo mimoići činjenicu da izvjesnost o nekim zločinima koji su počinjeni postoji i da je ona premisa našeg istraživanja, mada mi tu izvjesnost želimo dovesti pod lupu znanstvene spoznaje.

O čemu to postoji opća izvjesnost i šta je poznato kao opće iskustvo ljudi i kao niz materijalnih nalaza i drugih vrsta dokaza o zločinima?

- prvo, neosporna je i u općem iskustvu života svih ljudi koji su živjeli na teritoriji Bosne i Hercegovine, dakle: Bosanske krajine, činjenica da su, sa terena kojeg su zauzele snage JNA (vojska SR Jugoslavije) i kasnije držale snage tzv. Republike Srpske, protjerani gotovo svi ljudi koji su bili bošnjačke ili hrvatske nacionalnosti. Radilo se o **sistematskom i radikalnom etničkom čišćenju** tih terena. Tim akcijama je obuhvaćeno na stotine tisuća ljudi. To je neosporno i vidljivo na razne načine, te se može smatrati utvrđenim podatkom. Još nije utvrđeno egzaktno o kolikom broju ljudi se radi, ali nije sporno da on prelazi cifru od 100.000 ljudi (muškaraca, žena i djece);

- drugo, poznato je da su na toj teritoriji, odmah nakon početka agresije, formirani brojni koncentracioni logori za civile, koji su u tim logorima držani, ispitivani, mučeni i ubijani. Logori kao što su Omarska, Keraterm, Manjača, Ljubija, Stara Gradiška i drugi, dio su masovnog i općeg iskustva ljudi i dokazani su brojnim očevidima i nalazima koji su u bilo kojem smislu nesporni i neosporivi. Tačan broj ovih ljudi se ne zna još uvijek, ali se može s velikom sigurnošću i vjerojatnošću kazati da taj broj prelazi cifru od 30.000 ljudi i žena, od kojih je veliki i još neutvrđeni broj njih ubijen;

- treće, poznato je da je veliki broj žena, koje su bile zatvorene u logorima i zatvorima, bio silovan. O tome postoje brojna izvješća i dokazi medicinskih, psihijatrijskih i socijalnopsiholoških stručnjaka ostvarenih na temelju pregleda i razgovora sa brojnim žrtvama tih silovanja, dakle neosporivim znanstvenim metodama;

- četvrto, poznato je da su u ljetnim mjesecima 1992. godine (jun, jul i august) na ovom prostoru vršene masovne egzekucije ljudi na terenu, tj. u mjestima stanovanja tih ljudi ili u njihovoj neposrednoj blizini i to poglavito na prostorima između rijeka Vrbasa i Une i da je prilikom tih egzekucija ubijen veliki, još točno neutvrđen, broj civila, ali se sa sigurnošću može kazati da on prelazi broj od deset hiljada ljudi. Takve egzekucije, od kojih neke dosežu i cifru od po 300 ljudi, izvršene su, primjerice u selima općina Ključ, Sanski Most, Prijedor, Bosanski Novi, Bosanska Dubica i dr. i to u selima Pudin Han, Velagići, Ramići, Krasulje Donje i Gornje, Peći, Zgon, Hrustovo, Vrhpolje, Kamičak, Plamenice, Velečevo, Dubočani, Humići, Zagrad, Biljani,

Sanica Gornja i Donja, Budelj, Husimovci, Trnava, Stari Majdan, Palanka, Čarakovo, Hambarine, Rizvanovići, Ljubija, Čejreci, Miljakovci, Kozarac, Kozaruša, Agići, Blagaj i još mnogim mjestima, što je općenito poznato i o čemu postoji neosporiva evidencija;

- peto, poznato je da su u toku rata, a posebno u toku 1992. i 1993. godine, na tom prostoru bile spaljene, minirane i na druge načine srušene sve muslimanske bogomolje; brojne katoličke crkve i druge vjerske zgrade i institucije, te gotovo svi spomenici kulture bošnjačke i hrvatske provenijencije su uništeni;

- šesto, poznato je i o tome se može svako osvjedočiti, da su na tom tlu izvršene radikalne promjene svih toponima (naziva gradova, ulica, trgova i drugih mjesta), čime su izbrisani svi tragovi postojanja ljudi bošnjačke i hrvatske nacionalnosti na tom tlu i zatrta njihova kulturna i etnička povijest;

- sedmo, poznato je da je na tlu koje je bilo naseljeno Bošnjacima i Hrvatima, naseljeno, i to tako što je prijašnje bošnjačko i hrvatsko stanovništvo prisilno protjerano, brojno srpsko stanovništvo, koje nije domicilno u Bosni i Hercegovini i Bosanskoj krajini, a na imanjima i u kućama koje pripadaju bivšim i protjeranim ili pobijenim stanovnicima tih mjesta, te da je ta imovina korištena i koristi se i danas, bez ikakve naknade, a njeno vraćanje se izbjegava na sve moguće načine i uz podršku entitetskih vlasti koje tu postoje i vrše vlast, naravno, vrše je isključivo u korist srpskog stanovništva;

- osmo i najzad, poznato je da je na zemlji i u državi čiji su ravnopravni stanovnici bili svi zatekli stanovnici tih krajeva, uspostavljena jedna ekskluzivno nacionalna srpska država u kojoj građani bošnjačke i hrvatske nacionalnosti nemaju jednaka prava kao Srbi, što je po svim ljudskim zakonima i principima samo oblik zločinačke diskriminacije kakva je provođena i tokom agresije.

Sve navedeno je predmet masovnog iskustva ljudi i brojnih spoznaja o kojima postoje materijalni i drugi vjerodostojni dokazi. Sve su ovo nesporne i neosporive činjenice i stvorena stanja koja ih potvrđuju, stanja koja traju i koja produžavaju odnose neravnopravnosti, diskriminacije i zločina nad nesrpskim stanovništvom. Zločin, dakle, postoji, on je masovan, on je težak i spada pod kvalifikaciju najtežih ratnih zločina i zločina genocida. Međutim, bez obzira na količinu iskustva koje se odnosi na počinjena zločinačka djela, kao i na veliki broj posljedica koje su ta djela izazvala, a koje su, također,

sastavni dio našeg svakodnevnog iskustva, opće i multilateralno iskustvo o nečemu i rasutost i nepovezanost određenih pojava u vremenu i prostoru i s obzirom na aktere, još uvijek ne dozvoljava da se kaže da ono što smo kao lično i kao kolektivno iskustvo, doživjeli, ujedno znači da posjedujemo znanstvenu istinu i spoznaju o tom predmetu.

Znanstvena istina je ona istina koja polazi od iskustva i uzima ga kao meritum i potvrdu prisutnosti nekog predmeta o kojem se želi dobiti istina, ali se ona ne svodi na iskustvo samo već se na njemu dograđuje svojom metodološkom utemeljenošću, koja uvidima postignutim putem iskustva i iskustvene evidencije daje neke od bitnih karakteristika znanstvene spoznaje i uvida putem znanosti.

Pravilna metodološka utemeljenost znanstvenog uvida omogućava da se rasutost i pojedinačnost iskustva kakvo je ono svagda po sebi dano, poveže i u vremenu i u prostoru i s obzirom na objekt i subjekt zbivanja, čime se postiže pravilna izbrojivost pojava, a na temelju izbrojivosti se postiže nužna usporedivost i univerzalnost iskaza o pojavama, koje su neophodni uvjet svake prave znanstvene spoznaje. Stoga se svaka znanstvena spoznaja mora utemeljiti na nekim bitnim pretpostavkama od kojih zavisi njen znanstveni karakter.

Prva, od tih pretpostavki, je nužno odbacivanje svakog prethodnog stava i osobito zaključaka ili polazišta koji nisu samo i isključivo radne hipoteze, a koje se tokom istraživanja potvrđuju ili odbacuju. Posebno je bitno i važno da se eliminiraju sve predrasude u odnosu na moguće aktere događanja, te da se oni uzimaju u obzir tek na temelju metodski osigurane evidencije. Treba imati u vidu da ma kako bilo obimno i ma kako intenzivno iskustvo ljudi, ono samo ne omogućava nikakvu znanstvenu kvalifikaciju, a svaka vrijednosna kvalifikacija se strogo isključuje iz šeme razmatranja i mišljenja kada je u pitanju znanost. Dakle, svaka moralna, pravna, društvena ili bilo kakva druga kvalifikacija fenomena zločina se u znanstvenom istraživanju isključuje, sve dok sistematsko znanstveno istraživanje ne pokaže i ne dokaže da su takve kvalifikacije moguće i izvedene na temelju i u univerzalno dostupnoj i usporedivoj formi spoznaje, te da su moguće kao znanstvene istine. Ovaj princip je veoma važno poštovati zbog naše poznate sklonosti, koja je naslijeđena iz vremena kada su unaprijed date kvalifikacije bitno usmjeravale svaki istražni, pa i znanstveni istražni postupak, da unaprijed

kvalificiramo pojave i da u svjetlu tih kvalifikacija, kao da se radi o utemeljenim i potvrđenim hipotezama, izvodimo dalekosežne zaključke i kvalificiramo predmet i u spoznajnom i u vrijednosnom smislu.

Drugi važan moment, bitan za znanstveno utemeljenje istraživanja pojave masovnih zločina najteže vrste, jeste da se istraživanje sprovodi takvim metodama uvida u predmet koji se istražuje i takvim postupcima zaključivanja koji će osigurati ekvivalentne i usporedive podatke, te egzaktne mjere kojima će se ti podaci u svim aspektima svojeg pojavljivanja i registracije mjeriti, bez čega nema znanstvenog uvida i istine koja se temelji na znanosti.

Treći bitni moment sastoji se u tome da se pojave istražuju u svim aspektima, koji su bitni za njihovu prirodu, i unutar vremena koje je nužno za izražavanje svih njihovih svojstava, a na temelju kojih kvalificiramo određene pojave upravo kao takve, tj. kao zločine i zločinačke akte određenih subjekata. To, pak, znači da moramo imati u vidu sve one momente pojava koji su bitni za njihovo potpuno razumijevanje i tumačenje. U ovom našem slučaju, to znači da se pojava masovnih ubojstava i progona ljudi, rušenja objekata i otimanja imovine, koji su vršeni najvjerojatnije iz političkih, ideoloških, vjerskih i nacionalnih razloga, iz razloga provođenja jedne određene nacionalne politike, mora istražiti dovoljno obimno da bi se moglo doći do relevantnih zaključaka o upravo takvoj prirodi tih zločina. Mora se, dakle, utvrditi ne samo **broj**, **učestalost**, **mjesta** i **načini**, te **izvršioci zločinačkih radnji**, nego i motivi izvršenja tih djela, da bi njihova kvalifikacija bila ispravna, odnosno opravdana.

Ove se pojave, znači, moraju istraživati u dovoljnom vremenskom rasponu unutar kojeg su mogle da se sasvim izraze i pokažu svoju prirodu, jer se samo tako može doći do uvida o nastanku, razvoju i svim modalitetima pojava, kako bi se proširili temelji i obuhvatnost uvida u njihovu fenomenologiju i kako bi time došli do istine o njima u faktičkom i značenjskom smislu riječi. Naime, to jesu faktičke, dakle iskustvene pojave, ali one su i historijske pojave i nalaze se u određenom poretku povijesnih zbivanja iz kojeg dobivaju i svoja specifična značenja i smisao. Svi dobro znamo da je ubijanje muslimana, otimačina njihove imovine, paljevina njihovih kuća i spomenika njihove vjere i kulture i uopće vršenje zločina različitog obima i intenziteta, te učestalosti zločina nad njima, jedna povijesna pojava na ovim prostorima koja mora biti protumačena i iz te perspektive, jer se u njoj otkriva bitni

dio njene istine. Ta pojava nasljeđuje onaj stav koji je stoljećima bio karakterističan za Europu i kršćanstvo, a koji se sastojao u pravu progona muslimana kao nevjernika sa zemlje i sa tla koje je definirano kao kršćansko.

Isto tako, pojava masovnih zločina raznih vrsta, izvršenih nad muslimanima na ovom prostoru, mora se istraživati s obzirom na sam subjekt, tj. počinioca djela, kao i na njegov objekt, tj. žrtvu. Treba, također, imati na umu da je taj subjekt složen i da u sebi nosi svijest koja je nastajala dugo vremena i bila sastavni dio njegovih činova, kao što je i žrtva, ne samo neki pojedinac, nego subjekt koji ima svoju povijest i osobine zbog kojih je postao žrtva.

To je veoma bitno zbog saznanja o samom djelu, ali i zbog ustanovljavanja dubljih korijena ovih pojava, tj. njihovog ukupnog konteksta unutar kojeg se javljaju kao redovite pojave. Ti zločini nisu nimalo rijetki i nisu nimalo izvan konteksta ukupnog povijesnog života, nego su na neki način njegov sastavni dio. Izraz su postojanja nekih trajnijih snaga i činioca koji u našoj povijesti djeluju, a koje su još uvijek, u svojoj bitno zločinačkoj prirodi i karakteru, nedovoljno transparentne, te ih je teško definirati. Te snage i njihovi realni stvarni interesi, često se kriju iza brojnih mitoloških, ideoloških i drugih konstrukcija i laži, koje predstavljaju stalni izvor takve indoktrinacije stanovništva koja ga navikava na svijest da je zločin prema predstavnicima određenih nacionalnih ili vjerskih grupa ispravno i moralno opravdano djelo. Zar cijeli jedan svijet likova, ideja i ideala, za brojne mitologizme i ideologizme nije u svijesti naših ljudi prisutan već od najranije mladosti. Taj svijet ih ispunjava idejama osvete, opravdanosti, čak nužnosti istrebljenja poturica, prava na otimačinu i na svaku drugu vrstu djelovanja protiv tih vjekovnih i iskonskih neprijatelja naroda. Oni se na taj način pripremaju da budu žrtve, a njihovi budući zlotvori se odgajaju u svijesti da vrše nacionalno i historijski opravdana djela i da time ulaze u Panteon nacionalne povijesti kao junaci. Otkud pojava da je toliki broj mladih ljudi zadojenih nacionalnim idejama sklon da vrši i najteža zločinačka djela i da ih smatra opravdanim, nužnim i herojskim djelima? Zar je jedan Gavrilo Princip među nama? Svaki zločin načinjen prema takvim neprijateljima, tj. prema iskonskim neprijateljima svega srpstva ili hrvatstva, biva na taj način i tim ideologijama opravdan, a njegovi počinioci postaju nacionalni heroji. Zar za to nemamo potvrdu i uvid u cjelokupnom sistemu nacionalne ideologije i odgoja, kao i u manifestiranoj svijesti o herojima kao što su svi oni koji su ubijali za srpstvo,

od Miloša Obilića, preko hajduka nazvanog dijete Radojica, iz osmanskih vremena, do Gavrila Principa, Draže Mihailovića, pa evo do Radovana Karadžića ili Ratka Mladića?

Znanstveni način istraživanja, dakle, **mora biti objektivan, kvantificiran, neideološki, nepolitički i u ovom slučaju nužno i historijski**, jer je pojava takve prirode da je to normalan i jedino moguć način da se o njoj sazna ono bitno, ono što je znanost dužna da nam pruži kao relevantno saznanje na kojem je moguće utemeljiti neku praksu ozdravljenja našeg društva.

Za nas u Bosni i Hercegovini, imam tu u vidu sve strane koje iz raznih razloga, pobuda i na različite načine istražuju ove pojave. Karakteristično je da se prema ovoj pojavi odnosimo i da joj pristupamo prije svega i najviše kao političkom, psihološkom i društvenom, odnosno moralnom fenomenu, nego kao izvjesnoj pukoj i jednostavnoj realnosti, tj. kao nizu konkretnih događaja, zbivanja i radnji koje su se u određenom vremenu i na određenom konkretnom mjestu dogodile, a u kojima su učešće imali određeni konkretni akteri, sa svim svojim karakteristikama, motivima, načinima izvršenja radnji i konkretnim ponašanjima u okviru tih činova, dakle, kao nizu akcija konkretnih ljudi, koje su izvedene pod određenim konkretnim prilikama i uvjetima.

To, s druge strane, znači da je **nužna precizna vremenska i topografska lokacija mjesta radnji, njihovih aktera, okolnosti** pod kojima se događaj zbivao, s jedne strane, žrtvi i, s druge, počinilaca radnji koje se kvalificiraju kao nelegalne ili kriminalne, zatim **tačno lociranje počinilaca** u smislu njihovog položaja, pripadnosti određenim grupama, podređenosti ili nadređenosti u relacijama vojnih, policijskih i paravojnih formacija, te svih organizacijskih, državnih, nacionalnih, religijskih i ideologijskih i moralnih veza i odnosa suglasnosti i suradnje ili suprotnosti u kojima se akteri tih radnji nalaze, odnosno u kojima su se nalazili prije, u vrijeme i nakon izvršenja radnji koje se ustanove i za koje se opravdano može pretpostaviti da su zločinačke.

Za znanstveno istraživanje je, prije svega, bitno odrediti jasan precizno utvrđen te omeđen cilj istraživanja. Ako je cilj istraživanja da se utvrdi da li je bilo, **koliko je bilo zločina i tko su počinioci ratnih zločina** i zločina protiv čovječnosti uopće, na tlu ove zemlje, tada je bitno da se utvrdi **koliki je broj ljudi uopće koji je nasilnim putem izgubio život**. To bi značilo uspostavljanje neke vrste **k a t a s t r a ž r t a v a**, na temelju kojeg bi se onda

istraživalo kako su nastale te žrtve i tko su i kakvi su bili akteri zbivanja u kojima su ti ljudi postali žrtve. To znači da je neophodno, zbog masovnosti i učestalosti zločinačkih akata, u istraživanju zločina, poći od mjesta do mjesta, od kraja do kraja, od grada do grada, od sela do sela, od ulice do ulice i od kuće do kuće i **utvrditi tko je sve bio žrtva, čija je bio žrtva, kad se zbio događaj** koji je doveo do nastanka žrtava, tko su bili počinioci akata koje su od ljudi načinili žrtve, ukoliko se zna za njihov identitet, kome su pripadali, tko im je zapovijedao, na temelju kojih motiva i okolnosti su akti zločina izvedeni i u kakvom se općem odnosu ti akti nalaze sa određenom nacionalnom, političkom i ideološkom situacijom i djelovanjima aktera tih događanja. To bi bio način istraživanja koji bi nas oslobodio i to metodološki, od svake presumpcije, od svake predrasude, od svakog mogućeg ideološkog i političkog prethodnog suda i doveo nas do direktnih događaja, do konkretnih ljudi i radnji, koje tek nakon istraživanja i adekvatnih radnji koje slijede, mogu biti proglašene žrtvama ili pak počiniocima zločina. Ovo je nužno načiniti za sve žrtve organiziranih nasilja sa političkim i nacionalnim predznacima koje su se dogodile tokom proteklog stoljeća, ali je zbog ekonomije u istraživanju, za sada uputno da se ovo **istraživanje ograniči samo na zbivanja tokom zadnjeg agresivnog rata i napada na Republiku Bosnu i Hercegovinu**.[1] Mada postoji snažna i dokaziva veza između ranijih i sadašnjih zbivanja, sada bi trebalo ostati kod žrtava najnovijeg rata, jer o tome postoji mnogo dokumenata, svjedoka i tragova koji će omogućiti da se cijeli problem istraži na strogo objektivno i znanstveno utemeljen način. Osim toga, ograničavanje bi u ovom momentu omogućilo da se istraživanje provede mnogo brže i efikasnije, dok bi rekonstrukcija prošlih zbivanja tražila mnogo više vremena i specifičnijih metoda istraživanja.

Smatram, na temelju svega što je rečeno, da je konačno neophodno ustanoviti jedan **jedinstveni znanstveni istraživački projekt** kojim bi kao predmetom istraživanja bilo obuhvaćeno pitanje o **žrtvama rata od 1992. do 1995. godine**. Taj projekt bi morao biti **državni**, a njegov cilj bi bio **da ustanovi koliko je državljana Bosne i Hercegovine bilo nasilno ubijeno tokom zadnjeg rata, bez obzira na nacionalnu ili političku pripadnost i**

[1] Povoljna okolnost je što je na samom početku tog perioda 31. marta 1991. izvršen redovni popis stanovništva u zemlji. Za poređenje sa žrtvama Drugog svjetskog rata moglo bi se zadovoljiti rezultatima obimnog (doduše još uvijek nepotpunog) istraživanja izvršenog od 1964. do 1992. za čitavu SFRJ (primj. Redakcije).

orijentaciju. Sadašnja situacija u kojoj je broj žrtava isključivo nacionalni problem i u kojoj se prije broja žrtava, mjesta i svih drugih okolnosti njihovog stradanja vide nacionalnost i politička pripadnost žrtava, nije dobra i ona u istraživanja unosi nacionalnu pripadnost kao odlučujuću okolnost, koja odmah stvara jedan ideologizirani i politizirani kontekst koji diskvalificira znanstvenost pristupa i dovodi do rezultata koji je svagda u kontekstu onih uzroka koji su i doveli do žrtava, tj. nalazi se u kontekstu nacionalnog sukobljavanja, u kojem je glavno pitanje tko je kome više pobio ljudi i tko je bio veća žrtva. Znanost sa takvim pristupom i rezultatom nema ništa.

S druge strane, ako uopće još postoji, pa i ako ne postoji, nakon Daytona, država Bosna i Hercegovina, ipak su i tada ljudi koji su stradali bili ili jesu njeni državljani i kao takve ih treba tretirati i unutar tog svojstva i konteksta istraživati. Ovo je neophodno i zbog rehabilitacije principa društvene povezanosti i jedinstvene sudbine svih nas na ovom prostoru. Naime, dužnost je svakog normalnog društva da utvrdi što se je sve događalo sa njegovim članovima i to bez obzira na njihovu nacionalnu, vjersku ili političku pripadnost, kako bi bilo moguće da se kazni zločin, a ne da se kažnjava i inkriminira nacionalna, vjerska ili ideološka i politička pripadnost. Žrtvama, koje su nastale, treba da se oda počast, kao i da se spriječi svaka moguća proizvoljnost u kvalifikacijama broja žrtava i svih drugih aspekata zločinačkih akata. Zločini, koji su počinjeni s umišljajem da bi se određene kategorije ljudi eliminirale, treba da se razluče od žrtava koje su nastale pod okolnostima rata i koje su kolateralne žrtve ratovanja i kao takve normalne u svim ratovima, bili oni agresivni ili obrambeni, zločinački ili opravdani itd., bez obzira što moderno shvaćanje o prirodi ljudskog života i morala smatra svaki rat neopravdanim i izvorom zla mnogo više nego što može donijeti bilo kakvu satisfakciju ljudima i čovječanstvu.

Nakon što bi se sačinio katastar žrtava, u kojem bi bile poimenično i lokacijski precizno navedene sve žrtve ili oni koji se mogu smatrati žrtvama, u kojem treba da se odrede precizno mjesta njihovog stradanja, uvjeti pod kojima su stradali i mogući već poznati i utvrđeni ili vjerojatni počinioci djela koja se mogu smatrati zločinima, moguće bi bilo započeti sa stvarnim znanstvenim istraživanjima onoga problema na koji bi znanost trebala da odgovori, a to je pitanje, kako se sve zbilo, kako je bilo moguće da se dogodi, te kako je moguće da ljudi počine takva djela. Naime, kako problem

znanstvenog istraživanja nije dobivanje neke pravde ili satisfakcije bilo koje vrste, osim naravno znanstvene spoznaje i satisfakcije koju ona nosi, važno je da se približimo spoznaji o tome kako je odista moguće da ljudi učine jedni drugim toliko zla, što je to u njima i oko njih što ih je na to navelo i kako da se postavimo prema kontinuiranoj egzistenciji i djelovanju onih istih sila i interesa koji su doveli do ovakvih monstruoznih djela. Upravo u tom je sadržan interes znanosti i najveća moguća korist koju ljudi od znanosti mogu da dobiju. Istraživanje zločina i žrtava samo da bi se dobila neka nacionalna, politička ili ideološka satisfakcija nas ostavlja u krugu, zloćudnom krugu, zločina u kojem se svi mi, bez razlike na naciju, vjeru i politiku, evo jedno cijelo stoljeće veoma brzo vrtimo.

Za odgovor na ova pitanja, a to su glavna pitanja u oblasti znanstvenih istraživanja o zločinima počinjenim na tlu Bosne i Hercegovine, jer znanost nije polje na kojem bi trebalo da se odvija natjecanje u tome tko je podnio najviše žrtava i bio objekt zločinačkih akcija onih "drugih", nego je znanost nastojanje da se sredstva i snaga znanosti koriste da bi se iznenadne, ali redovite, provale barbarstva i zapretenih zločinačkih instinkta kod velikog broja ljudi našeg prostora, prvo razumjeli, a potom i eventualno blokirali. Bitno je da znamo i kao polazište uzimamo, da ti zločini imaju ipak neke **karakteristike** koje ih objedinjuju:

Prva od njih je **masovnost** počinjenih zločina i to masovnost koja se nalazi u progresiji. Da uzmemo primjer samo Muslimane koji su u zadnja dva stoljeća bili najviše izloženi zločinačkim progonima. Njih je, nakon Prvog svjetskog rata, u osvajačkom nastupu srpskih vojnih snaga, ubijeno oko 3.000 i o tome se u Europi zna. Tokom sukoba u Drugom svjetskom ratu, ubijeno je oko 100.000 Muslimana koji nisu bili zaraćena strana niti su posjedovali oružje ili vojne snage koje bi bile motiv i opravdanje za zločine počinjene nad njima. U ovom ratu ih je ubijeno 200.000. Ubiti 200.000 ljudi, dakle oko 13% od ukupne populacije Muslimana u Bosni i Hercegovini, i to ubiti ljude u najboljim godinama života, nije malo i treba da se pomno istraže svi uzroci, okolnosti i posljedice ovakvih akcija.

Druga osobina zločina je njihova **okrutnost**, **bezobzirnost** s kojom su vršeni i mnogostrukost načina kojim su izvršavani.

Treća njihova osobina je **bezrazložnost**, tj. činjenica da ljudi koji su u zločin uvučeni, kako žrtve, tako i počinioci, u najvećem broju slučajeva

nemaju nikakve lične veze i nisu u bilo kakvim odnosima koji bi mogli predstavljati i biti motivacija za zločin. Žrtve nisu, naime, ništa učinile svojim ubojicama, a ubojice nemaju, u svom ličnom iskustvu nikakve veze s njima, pa ipak čine užasna djela. Zločinac, kako je to poznato, uopće ne poznaje žrtvu, a ipak je ubija i to bi učinio prema svakoj mogućoj žrtvi.

Četvrta osobina zločina, o kojima se radi, jeste **masovnost učešća ljudi u njihovom izvršenju**. Uzmimo samo zločin u Srebrenici, počinjen jula mjeseca 1995. godine. Ubiti u toku samo nekoliko dana 11.000 ljudi - nije mala operacija, gledano čisto tehnički i u njoj je moralo uzeti učešća mnogo ljudi. Recimo, najmanje 2.000 ljudi, a to je ogroman broj zločinaca, jer su svi oni zločinci i to gledano po svim zakonima i normama u svijetu.

Peta osobina zločina i to je jedna od najvažnijih za znanstveni pristup, sastoji se u **apstraktnom karakteru samih zločina**. Budući da nema neke konkretne i lične motivacije, ni u ličnom, ni u kolektivnom iskustvu, zločinac postupa iz apstraktnih razloga, najčešće razloga koji dolaze iz nacionalne mitologije, ideologije i politike. On ubija u ime nacije, države ili partije, a ne u svoje lično ime. Zbog toga se zločinac ne smatra ni lično krivim. Ako je neko kriv, za njega, onda su to narod, crkva, partija ili historija, a ne on sam. U takvom slučaju se ubija u ime viših razloga i najvišeg autoriteta, u ime same historije i njenog zavjeta, a to je najteži oblik zločina kojeg čovječanstvo do sada poznaje. U tom slučaju nije ni bitna ličnost objekta zločina. Tu se ne ubija ličnost, nego apstrakcija, tj. predstavnik nekog naroda, religije, političke misli ili jednostavno grupe koja zaposjeda određeni lokalitet (našu teritoriju) i koja mora da nestane da bi se ostvarili viši ciljevi povijesti. Baš kao kod nacista.

Ako se opravdano može pretpostaviti da postoji takav odnos izmedu žrtve i zločinca, tada je opravdana pretpostavka i postojanja kolektivnog zločina, znači zločina ideologije i politike, zločina koji se vrši u ime višeg cilja i u ime države ili nacije, te se ovi zločini mogu kvalificirati, naravno hipotetički, kao posljedica svjesnog aktiviranja prethodno formiranih i odgojem i indoktrinacijama stvorenih mračnih predjela svijesti kod velikog broja ljudi, pa je, sa stajališta ciljeva znanosti, veoma važno da se polja takvih indoktrinacija, njihov sadržaj, način unošenja u svijest ljudi, ustanove i diskvalificiraju, kako bi se ljudska svijest i podsvijest, oslobodili od njih i ljudima omogućilo da jasno i razložno misle u usvajaju ljudske moralne i pravne standarde kao svoje lično gledište i osnovu svog ponašanja. Upravo

zbog nedostatka takvog odnosa prema pojavama masovnih bezrazložnih i ideoloških zločina, tj. pojavama masovnih - iz mišljenja i ideologije nastalih - zločina, nismo do sada i pored činjenice da su nekada za ratne zločine te vrste primjenjivane rigorozne kazne (partizanski odnos prema zločinima), uspjeli da taj način ponašanja limitiramo, a pogotovo da ga iskorijenimo. Sve to pokazuje nam zorno da same kazne direktnim počiniocima zločina nisu u stanju da spriječe njihovo ponavljanje u još uvećanom broju, te se lijek mora tražiti u pravilnom razumijevanju izvora i prirode zločina takve vrste.

Naravno, nama koji poznajemo historiju i život ljudi na ovom prostoru je jasno da je glavni izvor ovakvih ideja, u biti ksenofobičnih i opasnih, jer ukupnu energiju ljudi usmjeravaju protiv drugih ljudi, a ne protiv stanja koje su sami nosioci ovih shvaćanja proizveli svojim djelovanjem. Izvor ovakvih zločina je i nacionalna mitologija i ideologija, koja u temelju ima opravdanje svih nacionalnih poraza i teškoća kao posljedice djelovanja drugih i konzekventno tome označava i krivca za nesreću, te usmjerava energiju nacije prema njemu kao glavnom neprijatelju čija bi eliminacija iz historije dovela do pozitivnog njenog toka. Izvor je dakle mitologija, epska poezija i njena u biti ksenofobična kultura, tzv. nacionalni odgoj, te tradicija hajdučije i prava otimačine imovine, zemlje i života od onih koji su vječni, iskonski neprijatelji nacije ili vjere.

To je tradicija koja se slavi i koja od počinilaca najtežih krivičnih djela čini nacionalne heroje. Za tu tradiciju su ti metafizički, iskonski neprijatelji vjere i nacije Turci, kojih ovdje nema uopće, nikada ih nije ni bilo u većem broju, a nema ih ni u najmanjem broju već stotinu i dvadeset godina, ali postoje njihovi istovjernici i tu ne igra nikakvu ulogu činjenica da su to u stvari istorodna braća, Slaveni i ljudi koji sami po sebi nikada nisu pokazivali neprijateljstvo prema svojim susjedima drugih vjera, pa te "nasljednike" Turaka treba eliminirati. Ali to je ironija povijesti, tj. ironično je da neki narodi stvaraju povijest na silu i razumiju samo njen jezik, kako je to formulirao jedan veliki bard nacionalne svijesti jednog našeg naroda. Ako se takva moralna i opća shvaćanja formiraju kod djece već u najranijoj mladosti, a kasnije ih tobožnja znanost samo uvećava i učvršćuje, tada se ne treba čuditi da se dobiju takvi efekti, tj. da jedna populacija masovno ulazi u zločine i misli, čak uvjerena je, da vrši najvažniju nacionalnu zadaću.

Dakle, ovdje želim da se založim za ukupno naše **oslobađanje od tragova ovih mitologija i ideologija** i na **znanstveni pristup pitanju**

izučavanja zločina počinjenih na našem tlu u zadnjem ratu, ali i ranije. Zalažem se za rehabilitaciju žrtava, a to znači **za utvrđivanje njihovog broja**, za **točnu lokaciju zločina**, za **točno utvrđivanje okolnosti**, **počinilaca** i svih **drugih momenata nastanka žrtava**, ma tko da su one, a za prestanak lamentiranja nad usudom zbog toga što imamo takve susjede koje imamo, a to lamentiranje nam donosi svakih tridesetak godina novu opću i masovnu tragediju. Zalažem se za oslobađanje žrtava iz ruku i mišljenja preživjelih koji bi ponekad željeli da im oni i mrtvi služe i da izvršavaju njihove naloge i ostvaruju njihove ciljeve. Dakle i na kraju, **država mora utvrditi koliko je njenih građana stradalo**. **Kako su stradali**, **tko ih je pobio**, **ili oštetio**, **ili na drugi način zlostavljao**. Iz kojih razloga je to činjeno i što da se radi u vezi s tim. To bi bio veliki pomak u našem odnosu prema pitanju zločina, jer nas sadašnje stanje podvaja, čak i u tom pitanju i isključuje objektivnost u istraživanju, te razvija nove ksenofobije, a ne otklanja stare.

Prof. dr. Francis Anthony Boyle

POKUŠAJ ZAUSTAVLJANJA GENOCIDA NAD NARODOM I REPUBLIKOM BOSNOM I HERCEGOVINOM

Predsjednik Republike Bosne i Hercegovine Alija Izetbegović je za vrijeme takozvanih Vens-Ovenovih (Wance-Owen) pregovora u Njujorku imenovao, 19. marta 1993. godine, autora ovog rada (prof. dr. Francis Anthony Boyl, profesor međunarodnog prava na Pravnom fakultetu Univerziteta Illinois, SAD) za generalnog, izvanrednog i opunomoćenog agenta kod Međunarodnog suda pravde. Odmah narednog dana, autor je pokrenuo sudski postupak u ime Bosne i Hercegovine kod Međunarodnog suda pravde u Hagu protiv krnje [Savezne Republike] Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) zbog kršenja Konvencije o genocidu iz 1948. godine. Od Međunarodnog suda pravde, autor je 8. aprila 1993. godine dobio **Odluku za izricanje privremenih mjera zaštite** protiv krnje Jugoslavije.

Općenito rečeno, Međunarodni sud pravde je dao nalog Vladi krnje Jugoslavije [Srbija i Crna Gora] da prestane i da se uzdrži od vršenja svih genocidnih radnji u Republici Bosni i Hercegovini, bilo direktno ili indirektno preko svojih saradnika. Ipak, Vlada krnje Jugoslavije nije se uopšte osvrtala na Odluku Međunarodnog suda pravde od 8. aprila 1993. i odmah je nastavila da dalje krši svaki uslov ove odluke. Prema Povelji Ujedinjenih nacija, Vijeće sigurnosti je obavezno da provede sve odluke Međunarodnog suda pravde. Ali, umjesto da kazne krnju Jugoslaviju, stalni članovi Vijeća – Sjedinjene Države, Britanija, Francuska, Rusija i Kina – odlučile su da kazne Bosnu - koja je žrtva - tako što su joj nametnule takozvani Oven-Stoltenbergov (Owen-Stoltenberg) plan, kao nastavak Vens-Ovenovog plana kojeg su odbacili bosanski Srbi. Oven-Stoltenbergov plan bi rasparčao Republiku Bosnu i Hercegovinu u tri mini-države na bazi etničke podjele i lišio bi Bosnu i Hercegovinu njenog članstva u Organizaciji ujedinjenih nacija. Predložena podjela Bosne i Hercegovine bi podvrgla oko 1,5 do 2 miliona ljudi etničkom čišćenju.

Zbog toga je autor odmah pokrenuo zaustavljanje ovakvog rasističkog cijepanja Republike Bosne i Hercegovine i prekid genocidnog embarga na oružje protiv Bosne i Hercegovine podnošenjem u ime Bosne i Hercegovine Drugog zahtjeva za izricanje privremenih zaštitnih mjera Međunarodnom sudu pravde. Autor je 26. jula 1993. proveo cijeli dan u sjedištu Ujedinjenih nacija u Njujorku sa ambasadorom Republike Bosne i Hercegovine Muhamedom Šaćirbegovićem i javno upoznao veliki broj ambasadora uključujući nesvrstane članove Vijeća sigurnosti o ovom Drugom zahtjevu za izricanje privremenih mjera zaštite dostavljenom Međunarodnom sudu pravde u ime Republike Bosne i Hercegovine. Sa toga mjesta i toga dana, kao advokat Bosne i Hercegovine uz ambasadora Šaćirbegovića, javno sam zaprijetio da ću tužiti Sudu stalne članove Vijeća sigurnosti za nametnuti embargo nad oružjem. Embargo nad oružjem koji je nametnulo Vijeće sigurnosti protiv Republike Bosne i Hercegovine sukrivac je za genocid nad bosanskim narodom.

Pet stalnih članova Vijeća sigurnosti – Sjedinjene Države, Ujedinjena Kraljevina, Rusija, Francuska i Kina – snose posebnu odgovornost za pomaganje i potsticanje genocida nad narodom i Republikom Bosnom i Hercegovinom čime su kršile odredbe Konvencije o genocidu iz 1948. godine. Bio bih sretan da sam tužio Sudu stalne članove Vijeća sigurnosti i da sam ponudio to da uradim više nego jednom prilikom. Ista osuda može se primijeniti i na one države članice Ujedinjenih nacija koje su bile članice Vijeća sigurnosti od 1992. do 1995., koje su rutinski podržavale nastavak ovog genocidnog embarga na oružje protiv Bosne i Hercegovine.

Te večeri, autor je odletio u Hag i 27. jula 1993. podnio Međunarodnom sudu Drugi zahtjev za izricanje privremenih mjera zaštite. Već narednog dana, 28. jula 1993., autor je odletio u Ženevu u funkciji pravnog savjetnika predsjednika Alije Izetbegovića, tadašnjeg ministra vanjskih poslova (kasnije premijera) Harisa Silajdžića i svih članova kolektivnog Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine tokom takozvanih Oven-Stoltenbergovih pregovora. Tada sam lično osujetio Oven-Stoltenbergov plan cijepanja Republike na tri dijela i lišavanja Bosne i Hercegovine njenog članstva u Organizaciji ujedinjenih nacija. Autor je bio na toj funkciji sve do 10. augusta 1993., kada su ovi razgovori bili prekinuti. Autor se vratio u zemlju radi

pripreme Drugog usmenog dokaznog izlaganja za Bosnu i Hercegovinu pred Međunarodnim sudom.

Autor je 25. i 26. augusta 1993. argumentovao Drugi zahtjev za izricanje privremenih mjera zaštite za Bosnu i Hercegovinu pred Međunarodnim sudom pravde. Zatim je autor, 13. septembra 1993. od Međunarodnog suda pravde dobio Drugu odluku za izricanje privremenih mjera zaštite za Bosnu i Hercegovinu. Uopšte, ovom Drugom odlukom Međunarodnog suda pravde se zahtijevalo, prvo, da Rješenje Suda od 8. aprila 1993. godine «bude odmah i efektivno sprovedeno» i drugo, u suštini je zabranjivalo predloženo cijepanje Bosne i Hercegovine sa 13 naprama dva glasa.

Narednog dana autor je letio u Ženevu radi daljih konsultacija sa predsjednikom Izetbegovićem, potpredsjednikom Ejupom Ganićem i tadašnjim ministrom vanjskih poslova Silajdžićem. Moj savjet je bio da sljedeći korak za Bosnu i Hercegovinu kod Međunarodnog suda pravde bude tužba protiv Ujedinjene Kraljevine **zbog pomaganja i podsticanja genocida** protiv bosanskog naroda kako bi se postiglo **ukidanje nezakonitog embarga na oružje Bosni i Hercegovini koji je nametnulo Vijeće sigurnosti** i da bi se zaustavilo **rasističko komadanje** Republike. Ova preporuka je bila uzeta u pažljivo razmatranje.

Po odobrenju predsjednika Izetbegovića, 10. novembra 1993., autor je dobio instrukcije od ambasadora Šaćirbegovića da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjene Kraljevine zbog kršenja Konvencije o genocidu i Konvencije o rasnoj diskriminaciji u skladu sa mojom prethodnom preporukom. Ambasador Šaćirbegović je 15. novembra 1993. godine sazvao konferenciju za štampu u sjedištu Ujedinjenih nacija u Njujorku na kojoj je objavio odlučnu namjeru Bosne i Hercegovine da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjene Kraljevine. Kasnije, istog dana, autor je dostavio Međunarodnom sudu pravde saopštenje koje sam sastavio pod naslovom Izjava o namjeri Republike Bosne i Hercegovine da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjene Kraljevine kod Međunarodnog suda pravde.

U toj Izjavi od 15. novembra 1993. Republika Bosna i Hercegovina zvanično je objavila svoju odlučnu namjeru da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjene Kraljevine kod Međunarodnog suda pravde zbog kršenja odredaba Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz

1948. godine; zatim Međunarodne konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije iz 1965. i drugih izvora opšteg međunarodnog prava utvrđenog u članu 38. Statuta Međunarodnog suda pravde. U Izjavi od 15. novembra takođe se kaže da je Republika Bosna i Hercegovina izdala instrukcije autoru da sastavi Tužbu i Zahtjev za izricanje privremenih mjera, da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjene Kraljevine i da ih podnese Sudu što je prije fizički moguće. Ambasador Šaćirbegović poslao je ovu Izjavu u sjedište Ujedinjenih nacija kao zvanični dokument i Vijeća sigurnosti i Generalne skupštine.[1]

Dana 30. novembra 1993. autor je lično telefonom obavijestio ambasadora Šaćirbegovića u Ženevi da su ovi dokumenti spremni da se odmah podnesu Međunarodnom sudu. Ali tada je bilo suviše kasno. U odgovoru neposredno nakon date javne Izjave ambasadora Šaćirbegovića 15. novembra 1993. da Bosna i Hercegovina ima namjeru da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjene Kraljevine, glasnogovornik britanskog Forinj ofisa (British Foreign Office) rekao je da će ova najava «još više pogoršati situaciju za održanje morala i predanosti onih britanskih trupa i humanitarnih radnika koji rade u Bosni u opasnim uslovima».[2] Ovaj se tekst nastavlja: «Izvori Forinj ofisa kažu da ne postoje planovi da se britanska garda Kouldstrim gards (Coldstream Guards) koja je upravo počela šestomjesečno razmještanje u Bosni opozove iz Bosne. Ali Vajthol (Whitehall) će imati u vidu ako je bosanska prijetnja sudskim postupkom zaista podnesena Međunarodnom sudu pravde u Hagu».[3]

Pored Britanske vlade, nekoliko evropskih država zaprijetilo je Republici Bosni i Hercegovini ukoliko nastavi postupak sa podnošenjem tužbe kod Međunarodnog suda pravde protiv Ujedinjene Kraljevine shodno Izjavi od 15. novembra. Osnovni podsticaj njihove kolektivne prijetnje bio je da bi svi oblici isporuka međunarodne humanitarne pomoći gladujućem narodu

---

[1] Vidi dokument Ujedinjenih nacija U.N. Doc. A/48/659-S/26806, 47 U.N.Y. B. 465 (1993.).

[2] Vidi: Optužnica U.N. za genocid dovodi u sumnju svaku ulogu Bosne, Dejli telegraf, 17. novembra 1993.

[3] Daily Telegraph, isti broj.

Republike Bosne i Hercegovine bili prekinuti ako bi se moja Tužba i Zahtjev za izricanje privremenih mjera zaštite protiv Ujedinjene Kraljevine stvarno podnijeli Međunarodnom sudu pravde. Zato je, zbog jakog pritiska i prijetnji koje su vršile Ujedinjena Kraljevina, ostale evropske zemlje i Dejvid Oven (David Owen), Republika Bosna i Hercegovina bila prisiljena da se povuče iz ovog sudskog postupka protiv UK potpisom pod prisilom **«Zajedničkog saopštenja»** 20. decembra 1993. godine.

Ipak, poslije podne u ponedjeljak 3. januara 1994. autor je pozvao pomoćnika sudije Međunarodnog suda pravde kako bi s njim utvrdio tri osnovne tačke koje treba da prenese sudijama Međunarodnog suda pravde:

Odluka Bosne da povuče Tužbu protiv Ujedinjene Kraljevine donosena je pod pritiskom, prijetnjama i prisilom koje je vršila Britanska vlada i vlade nekoliko drugih evropskih država na zvaničnike najvišeg nivoa Bosanske vlade u Ženevi, Londonu i Sarajevu. Zato je, takozvani sporazum za povlačenje Tužbe protiv Britanije[4] bespredmetan *ab initio*. Pridržavam pravo Republike Bosne i Hercegovine da u svako doba može da otkaže ovaj sporazum i da pokrene sudski postupak protiv Ujedinjene Kraljevine u skladu sa Izjavom od 15. novembra 1993.

Britanska vlada je tražila da se autor razriješi funkcije generalnog agenta za Republiku Bosnu i Hercegovinu kod Međunarodnog suda pravde. Britanska vlada je u potpunosti bila upoznata s činjenicom da je autor bio jedini odgovoran za strategiju Republike Bosne i Hercegovine pri Međunarodnom sudu, a posebno za preporuku da se Britanija sudski goni.

Pri kraju razgovora sa pomoćnikom sudije 3. januara 1994. autor je dao usmeni Zahtjev da Međunarodni sud pravde izrekne privremene mjere *proprio motu* da bi se zaštitio narod i država Republika Bosna i Hercegovina od istrebljenja i uništenja od strane krnje Jugoslavije i Republike Hrvatske. Istakao sam pomoćniku sudije da je ovaj usmeni Zahtjev u skladu sa uslovima pismenog Zahtjeva za izricanje privremenih mjera *proprio motu*... koje su već utvrđene u Drugom zahtjevu Bosne i Hercegovine za izricanje privremenih mjera od 27. jula 1993. Pomoćnik sudije me je obavijestio da Sud pomno prati situaciju u Republici Bosni i Hercegovini.

---

[4] Naznačen u Zajedničkom saopštenju ovih vlada od 20. decembra 1993. godine.

U skladu sa gore navedenom tačkom 2, autor je razriješen dužnosti generalnog agenta za Republiku Bosnu i Hercegovinu kod Međunarodnog suda pravde 12. januara 1994. godine.

U centru Sarajeva, 5. februara 1994. godine, granata je pogodila pijacu i ubila 69 i ranila više od 200 ljudi[5]. Međunarodni bijes zbog ovog besramnog zvjerstva koji su počinili neki Srbi nad nevinim narodom je bio ogroman, tako da je Klintonova administracija bila primorana da preuzme inicijativu za takozvane bosanske mirovne pregovore od Ujedinjenih nacija i Evropske unije, i da tako uzme direktno stvar u svoje ruke. Neposredni rezultat ovog američkog nastojanja su bili Vašingtonski sporazumi iz marta 1994.

Autor je analizirao Vašingtonske sporazume do u detalje u Pravnom memorandumu (Memorandum of Law) na Parlamentu Republike Bosne i Hercegovine o takozvanim Vašingtonskim sporazumima od 18. marta 1994. godine koji sam pripremio i dostavio bosanskohercegovačkom Parlamentu, 24. marta 1994. Ovaj Zapisnik je javni dokument kojeg je razmatrao bosansko-hercegovački Parlament tokom razmatranja Vašingtonskih sporazuma[6].

Umjesto podjele BiH u tri *de facto* nezavisne države, Vašingtonski sporazumi su utrli put za cijepanje Republike Bosne i Hercegovine u samo dvije *de facto* samostalne države. Jedna takva *de facto* samostalna država koja se sastoji od oko 49 odsto teritorije Republike - bila bi namijenjena bosanskim Srbima, čime se tako ratifikuju rezultati etničkog čišćenja, genocida, masovnog silovanja, ratnih zločina i mučenja. Druga takva *de facto* samostalna država, nazvana «Federacija», ustvari je stvorena Vašingtonskim sporazumima dogovorom između legitimne Vlade Republike Bosne i Hercegovine i ekstremnih nacionalista bosanskih Hrvata koji su radili na odvajanju po zapovijedi bivšeg komunističkog aparatčika, hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana.

---

[5] Vidi, npr. Laura Silber & Allan Little, SMRT JUGOSLAVIJE, Radio B-92, Beograd 1996, (DEATH OF YUGOSLAVIA) str. 309-318.

[6] Objavljen je na bosanskom Kompjuter njusgrup Bosnetu (bit.listserv.bosnet), a takođe i u Tomu 15 Dnevnika Instituta za pitanja muslimanske manjine, br. I i II na 31- 49 strani (januar i juli 1994.).

Teoretski, takozvana Federacija je trebalo da kontroliše 51 odsto[7] teritorije Republike Bosne i Hercegovine. Ipak, čitajući Vašingtonske sporazume bilo je jasno da su njegovi američki sastavljači imali u vidu da će na kraju, takozvana Federacija biti pripojena Republici Hrvatskoj. Na isti način država bosanskih Srba će na kraju biti pripojena Republici Srbiji. Drugim riječima, Vašingtonski sporazumi su utrli put za *de facto* podjelu Republike Bosne i Hercegovine između Republike Hrvatske i Republike Srbije. To je bio dugogodišnji plan Tuđmana i srpskog predsjednika Slobodana Miloševića sa kojim je trebalo početi, vraćajući se uvijek njihovom tajnom dogovoru o podjeli Bosne i Hercegovine u Karađorđevu, iz marta 1991[8].

Vašingtonski sporazumi iz marta 1994. postali su osnova za sastavljanje i zaključenje Dejtonskog sporazuma u decembru 1995. godine. I zaista, Dejtonski sporazum se može razumjeti i tumačiti samo pozivanjem na Vašingtonske sporazume. Drugim riječima, uprkos javnim negodovanjima u suprotnom pravcu, tokom cijele 1994. i 1995. godine, Klintonova administracija je aktivno promovirala i konstantno slijedila ovo *de facto* cijepanje države članice Ujedinjenih nacija na dva dijela, a zatim i to da Bosna i Hercegovina bude anektirana od strane druge dvije države, članice Ujedinjenih nacija.

Nakon nametanja Vašingtonskih sporazuma Vladi Republike Bosne i Hercegovine, Klintonova administracija je zatim beskorisno utrošila sljedeću godinu i po pokušavajući da ubijedi Srbiju i bosanske Srbe da nastave sa ovim *de facto* cijepanjem i pripajanjem 49 odsto Republike Bosne i Hercegovine. Ovo bi zahtijevalo od bosanskih Srba da se dobrovoljno odreknu oko 20 odsto od 70 odsto BiH teritorije koju su ukrali i etnički očistili. Ovdje su dokazali da nisu voljni to da učine, dok NATO nije upotrijebio protiv njih vojnu silu u jesen 1995. godine.

---

[7] Sam tekst Vašingtonskog sporazuma obuhvatao je 58% državne teritorije, ostavljajući mogućnost kantonalnog uređenja i ostatka države sa srpskom većinom. Uspostavljanjem Kontakt-grupe, to je zamijenjeno drugim konceptom i podjela zemlje Zajedničkom izjavom o dogovorenim osnovnim principima od 8. septembra 1995. u Ženevi, fiksirana je na 51:49 odsto u korist Federacije (Primjedba Redakcije Zbornika).

[8] Vidi npr. Silber & Little, navedeno djelo, str. 131-133.

U međuvremenu, opsada i bombardovanje Sarajeva i drugih bosansko-hercegovačkih gradova se nastavljaju, a bosanski Srbi su i dalje etnički čistili bosanskohercegovačke gradove od njihovih građana Muslimana i Hrvata, uz aktivnu podršku i pomoć Srbije. Cijeli svijet je posmatrao i nije ništa učinio dok je vojska bosanskih Srba nastavljala sa klanjem i krvoprolićem naočigled svih. Ovaj genocid kulminirao je masakrom hiljada bosanskih Muslimana koji su počinili Srbi u Srebrenici i Žepi u ljeto 1995. godine.

Klintonova administracija je nametnula Vladi Bosne i Hercegovine u Ženevi 8. septembra 1995. takozvani **Sporazum o osnovnim principima**, kao dio priprema za Dejton. Autoru je bilo jasno da Ženevski sporazum predstavlja sljedeću fazu američkog plana da podijeli Republiku Bosnu i Hercegovinu u dvije *de facto* samostalne države koje su bile inicirane Vašingtonskim sporazumima iz 1994. godine.

Da bih upozorio Parlament Bosne i Hercegovine na ove mahinacije, ja sam pripremio za Parlament Republike Bosne i Hercegovine zvanični Pravni memorandum u vezi sa Sporazumom o osnovnim principima u Ženevi 8. septembra 1995., datiran 11. septembra 1995. Ovaj Memorandum dostavljen je Parlamentu Republike Bosne i Hercegovine i razmatran je tokom njegovih zasjedanja.[9]

U Njujorku je Klintonova administracija, 26. septembra, nametnula još jedan Sporazum Bosanskoj vladi kako bi pripremila teren za podjelu Republike u Dejtonu. Još jednom, da bih obratio pažnju bosanskog Parlamenta na ove mahinacije, sastavio sam Pravni memorandum za Parlament Republike Bosne i Hercegovine u vezi sa Njujorškim sporazumom od 26. septembra 1995. datiran 28. septembra 1995.[10]

Zatim me Njegova ekselencija, predsjednik Alija Izetbegović, zamolio da analiziram dio prvog **Nacrta takozvanog Dejtonskog mirovnog sporazuma,** koji mu je dostavio Ričard Holbruk (Richard Holbrooke). Očigledno, ovaj Pravni memorandum jeste i ostaje privatna i povjerljiva stvar. Međutim,

---

[9] Objavljen na Bosnetu 12. septembra 1995. godine.

[10] Ovaj Memorandum je dostavljen bosanskom Parlamentu, a zatim objavljen na Bosnetu 29. septembra 1995. godine.

nekoliko mojih osnovnih kritičkih primjedbi bilo je uključeno u konačni tekst Dejtonskog sporazuma.

Poslije javnog parafiranja Dejtonskog sporazuma, tadašnji ministar vanjskih poslova Republike Bosne i Hercegovine Muhamed Šaćirbegović, kao i Parlament Republike Bosne i Hercegovine zamolili su me da dam **analizu Dejtonskog mirovnog sporazuma** kako bi oni mogli formulirati paket rezervi, izjava i saglasnosti (package of reservations, declarations and understandings - RDUs) na ovaj Sporazum. Ovo sam učinio putem zvaničnog Pravnog memoranduma koji sam dostavio Parlamentu Republike Bosne i Hercegovine u vezi sa Dejtonskim sporazumom, datiranog 30. novembra 1995.[11]

Shodno ovom tobožnjem Dejtonskom mirovnom sporazumu, 14. decembra 1995. godine Republika Bosna i Hercegovina je rasparčana u Parizu od strane Ujedinjenih nacija, Evropske unije i država njenih članica, Sjedinjenih Američkih Država, Rusije i mnogih prisutnih država uprkos Povelji Ujedinjenih nacija, Nirnberškim principima, Konvenciji o genocidu, četiri Ženevske konvencije i njihova dva Dopunska protokola, Konvenciji o rasnoj diskriminaciji, Konvenciji o aparthejdu i Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, kao i uprkos dvjema, iznad svega, povoljnim zaštitnim Odlukama koje je donio Međunarodni sud pravde u korist Republike Bosne i Hercegovine, 8. i 13. aprila 1993. godine. Ova druga Odluka Međunarodnog suda pravde donesena na osnovu glasanja 13 za i dva protiv, efektivno je zabranila takvu podjelu Bosne i Hercegovine. Ovakvo uništenje jedne države, članice Ujedinjenih nacija - koje inače Ujedinjene nacije osuđuju - prekršilo je svaki poznati princip međunarodnog prava, koji je formulisala međunarodna zajednica u periodu poslije II svjetskog rata.

Na prvu godišnjicu masakra Bošnjaka počinjenog u Srebrenici, 11. jula 1995. godine, od strane vojske bosanskih Srba, Međunarodni sud pravde donio je Presudu kojom odlučno odbacuje sve lažne sudske i proceduralne primjedbe koje dostavi krnja Jugoslavija na žalbu Bosne i Hercegovine zbog genocida. Žalbu je autor uložio 20. marta 1993. Ipak, uprkos očiglednih pre-

[11] Ovaj Memorandum je javni dokument i objavljen je na Bosnetu 1. decembra 1995.

dnosti tvrdnji Bosne i Hercegovine, izvršen je ogroman pritisak na Vladu Bosne i Hercegovine od strane Sjedinjenih Država, Ujedinjenih nacija, Evropske unije i njenih država članica, Karla Bilta (Carl Bildt) i Ričarda Holbruka (Richard Holbrooke) da odustane od sudskog postupka kod Međunarodnog suda pravde da bi se potkupio Slobodan Milošević. Zašto?

Kada sam sastavio sve dokumente za Međunarodni sud pravde ispred Bosne i Hercegovine i takođe kada sam se usmeno zauzimao za dva paketa Privremenih mjera kod Suda, u aprilu i augustu 1993., vrlo sam pažljivo i marljivo, koliko je to više moguće, podnosio materijal, a kojim se tvrdi da je Milošević lično umiješan u izdavanje naredbi, u nadziranje, odobravanje i ispričavanje za genocid nad narodom Republike Bosne i Hercegovine. Ja sam ga lično napao i ponovo optužio da cijeli svijet čuje da je on glavni odgovorni za genocid u Bosni i Hercegovini. Iz tog razloga, pokazaće se nemogućim da Sjedinjene Države, Ujedinjene nacije i Evropa rehabilituju Miloševića kada Međunarodni sud pravde jednom donese svoju konačnu Presudu, na osnovu pravovaljanosti, u korist Bosne i Hercegovine, što će se neizbježno desiti ukoliko se ne spriječi.

Bosna i Hercegovina je već dobila što je isto što i dvije prethodne presude na osnovu pravovaljanosti u Odluci Međunarodnog suda pravde od 8. aprila 1993. i Odluci Suda od 13. septembra 1993. kako je priznao pokojni sudija Tarasov (Tarassov) u svojoj Deklaraciji u prilogu prvog Rješenja i u svom Mišljenju manjine u prilog druge Odluke. Drugim riječima, pod vođstvom Slobodana Miloševića, krnja Jugoslavija je zaista počinila genocid i direktno i pomoću kolaboracionističke armije pod komandom dvije osobe optužene za međunarodne zločine u Bosni i Hercegovini: Radovana Karadžića i Ratka Mladića. Ipak, tokom skoro četiri godine međunarodna zajednica je odbijala da ispuni svoju svečano datu obavezu po Članu I Konvencije o genocidu «da spriječi» ovaj genocid koji se nastavlja nad bosanskim narodom i koji se tako očigledno vršio u Republici Bosni i Hercegovini.

Zbog toga, svi naprijed spomenuti, osim Bosanaca, žele da ovaj sudski proces kod Međunarodnog suda pravde nestane sa lica zemlje, jer svi su oni krivi za saučesništvo u genocidu. Kada ovaj rad izađe iz štampe, izgleda da sudski postupak Bosne i Hercegovine neće nadživjeti mnogo duže. Ako i kada Bosna i Hercegovina bude primorana da odustane od svog sudskog

postupka kod Međunarodnog suda pravde zbog genocida protiv krnje Jugoslavije, onda će negacija međunarodnog pravnog sistema biti totalna i besramna. Ostatak svijeta će moći svakodnevno da gleda u bivšoj Republici Bosni i Hercegovini potpunu moralnu propast i odvratno licemjerje takozvanih zapadnih sila i Ujedinjenih nacija.

Prof. mr. Muharem Kreso,
predsjednik Viktimološkog društva Bosne i Hercegovine

DA SE VIŠE NIKAD NE PONOVE MASOVNE VIKTIMIZACIJE

Poštovane dame i gospodo,

Čast mi je da se ovom visokom skupu obratim u ime Viktimološkog društva Bosne i Hercegovine i nekoliko miliona građana ove evropske zemlje koji su postali žrtvom onog tipa viktimizacije za koje se Evropa poslije Drugog svjetskog rata bila ponadala da se neće ponoviti. «Nikad više«, mislili smo tada. Danas u tome moja zemlja, nažalost, nije jedina ni na Balkanu ni u svijetu.

Radni materijal Kongresa, pripremljen za ovu raspravu, već je istakao da su se, zaslugom viktimologa, pravosudni sistemi, tek u posljednjem kvartalu ovog nesretnog stoljeća počeli baviti i **žrtvom**, kao trećom stranom u krivičnom postupku. Potreba uspostavljanja pravičnosti između **počinioca, društva** i **žrtve** je suština pripremljenog radnog materijala i ja generalno podržavam predložene mjere i stavove.

Namjera mi je da apostrofiram njegovu Treću glavu, odnosno «međudržavni i organizovani zločin«. Moje je stanovište, i stanovište onih u čije ime govorim, da mjere za prevenciju ovakvih viktimizacija, **prevenciju organizovanih međudržavnih zločina, moraju biti znatno radikalnije i obavezno zadrijeti u strukturalne promjene Organizacije UN.**

Na tom insistiramo jer su, na našu veliku žalost, viktimizacije ovog tipa kao posljedica organizovanih međudržavnih zločina na zalasku ovog milenija postale **planetarna pojava.**

Među prvim koracima u tom pravcu svakako bi se trebalo naći **konačno formiranje**, više puta predlaganog, **stalnog međunarodnog krivičnog suda,** dovoljno moćnog i dovoljno opremljenog da može izaći nakraj sa užasno velikim brojem predmeta, kojim bi na samom početku bio zatrpan.

Lično smatram da ni **suđenja organizacijama** kakvim je suđeno u Nirnbergu (SS, NSDAP i sl.) **ne bi bila suprotna strogoj individualizaciji odgovornosti za konkretno počinjeni, temeljito organizovani zločin**. Bila bi odgovor na faktično stanje. Bio bi to odgovor i na nemoć **ad hoc** formiranih regionalnih sudova OUN, kakvi su međunarodni krivični sudovi za bivšu Jugoslaviju i Ruandu. Ovaj prvi godinama uzaludno pokušava uhapsiti **glavne ratne zločince,** a nemoćan je i da pribavi ralevantnu dokumentaciju, koja bi, kao i u Nirnbergu, znatno olakšala, ubrzala i pojeftinila istragu i sudovanje.

To bi svakako ubrzalo utvrđivanje **istine, kao bitnog uslova za pomirenje naroda**, na čemu insistiraju «komisije za istinu i pomirenje«. ICTY je već izrazio bojazan da bi »pomirenje« bez utvrđivanja istine i uspostavljanja pravde moglo biti **kontraproduktivno**. Balkansko iskustvo to bolno potvrđuje. Dobronamjerne i pomalo ishitrene želje za što brže zaboravljanje genocidnih orgija u Drugom svjetskom ratu nisu uzrok nove viktimizacije na balkanskim prostorima, ali su - mogućnošću različitih interpretacija «istine« - olakšale planiranje, pripremu, pa i značajno regrutovanje jezgra njenih izvršilaca.

I dimenzije nove viktimizacije bile su stoga stravične. Žrtve su bile nepripremljene. U zemlji sa 4,5 miliona stanovnika, uglavnom u početnom ofanzivnom periodu rata, živote je izgubilo preko 200.000 ljudi, žena i djece, uglavnom civila. Svaka deseta žrtva bila je dijete. Više od pola njenih građana prognano je ili pomjereno sa svojih ognjišta. Više nego toliko prošlo je kroz koncentracione logore i zatvore ili u njima okončalo život. Desetine hiljada žena i djece sistemski je silovano. Razoreno je preko 3.000 naselja i gotovo polovina stambenog fonda. Posebno su bili na udaru vjerski, kulturni i historijski spomenici. Među njima su bili i biseri kao što su Stari most u Mostaru, Aladža džamija u Foči, Ferhadija u Banjaluci, manastir Žitomislić, samostani u Jajcu i Plehanu.

Gotovo punu deceniju od viktimizacije stanje njenih žrtava u zemlji je očajno. Jedan milion građana koji su u zemlji još se ne može vratiti na svoja imanja. Preko 60% ih je u stanju siromaštva i socijalne potrebe. Privreda je još paralisana. Stopa nezaposlenosti je ogromna – gotovo 50%. Zbog mina i i izostanka kompenzacija za uništenu imovinu seljaka više od

50% zemljišta se ne obrađuje i sela ostaju pusta. Planirani genocid nasreću nije u potpunosti sproveden, ali je nacionalna i vjerska struktura zemlje bitno poremećena. Pluralna, multinacionalna, multikulturna i multireligijska Bosna i Hercegovina u osnovi je, ipak, održana. Pomozite da se restaurira.

Dok se to dešavalo pred njegovim očima, inertni mehanizam Organizacije UN povlačio je pogrešne poteze i godinama na njima istrajavao, izbjegavajući da spriječi zločin i odbrani žrtvu. Uzaludno su na Londonskoj konferenciji nabrojane genocidne radnje (dr. Samaruga), a Međunareodni sud pravde svojim odlukama, te Ekspertna komisija UN i specijalni izvještač za ljudska prava svojim izvještajima, potvrđivali da se radi o genocidu i da se to čini u okviru međudržavnog sukoba, da se radi o masovnim zločinima (žrtve ovog sukoba uglavnom nisu žrtve ratnih operacija, nego u najvećem broju žrtve zločina počinjenih u zauzetoj teritoriji po preuzimanju vlasti) za koje je u bivšoj Jugoslaviji aparat UN imao mandat da ih spriječi. Trupe UN nikada više ne smiju biti neutralne u odnosu prema žrtvi i počiniocu, izvršenje vojničkih zadataka ne može biti uslovljeno apsolutnom sigurnosti. Kao Damoklov mač nad njima će dugo visiti užasna slika odvajanja i prepuštanja dželatima oko 4.300 muškaraca i dječaka u Potočarima. Ne bi se smjelo ponoviti ni ponižavanje u »krizi talaca«.

Tek u IZVJEŠTAJU O SREBRENICI, pripremljenom za Generalnu skupštinu na osnovu zahtjeva njenog 53. zasjedanja, generalni sekretar je priznao i te činjenice, te krupne promašaje i nesposobnost ovakvog aparata, za koji je »The Guardijan», 17. novembra prošle godine, naveo da predstavljaju »frapantne dokaze o saučesništvu UN« u tim strahotama. Kritična analiza ovog izvještaja biće dobar pokazatelj strukturalnih promjena u mehanizmu UN o kojim sam govorio na početku.

Pripremljeni radni materijal govori o mogućoj suprostavljenosti interesa **žrtve i države** (tačka 27. i 28.), ali nema rješenja kad ni država-počinilac ni država oštećenih građana čitavom svojom imovinom i prihodima ne može kompenzirati učinjenu štetu. Ulogu **garanta rizika** katastrofa sa velikim posljedicama kakve su međudržavne viktimizacije, ekološke, tektonske i druge prirodne katastrofe bi možda trebalo da preuzme OUN pošto svijet ionako postaje planetarno selo.

KORIJENI, UZROCI, CILJEVI I PLANIRANJE ZLOČINA

Dr. Mehmedalija Bojić

PRETENZIJE SRBIJE I HRVATSKE NA BOSNU I HERCEGOVINU – POKUŠAJ OSTVARENJA POTKRAJ XX STOLJEĆA

Muslimani-Bošnjaci su tretirani kao poseban i ravnopravan narod sve do kraja Narodnooslobodilačkog rata i oblikovanja Federativne Narodne Republike Jugoslavije - FNRJ (1945.). I Velika antifašistička skupština Srbije priznala je sve odluke Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije (AVNOJ), a i bosanske Muslimane kao poseban narod. Činilo se da je konačno riješeno i muslimansko-bošnjačko pitanje, kao i pitanje čija je Bosna. Međutim, ravnopravan tretman Muslimana u porodici južnoslavenskih naroda nije dugo trajao. Stoljetne pretenzije Srbije i Hrvatske prema Bosni i Muslimanima oživljene su već u jesen 1944. godine i u novoj Jugoslaviji.[1]

Zbog pritiska Zapada na vladajući vrh zemlje, a da bi nova Jugoslavija bila međunarodno priznata, Tito je morao dozvoliti legalno djelovanje građanskih partija i stranaka tzv. građanske opozicije i to u okviru Narodnog fronta i izvan njega. Sve te partije su bile ujedinjene protiv politike Komunističke partije Jugoslavije (KPJ), njenog viđenja društvenog uređenja zemlje i načina rješavanja nacionalnog pitanja. Opozicija u Srbiji otvoreno je negirala postojanje crnogorske i makedonske nacije i njihovih republika, a prema BiH, uz negiranje muslimanske nacije, izražavala pretenzije, isto kao i

[1] Uporno Čerčilovo uslovljavanje priznanja nove Jugoslavije objedinjavanjem "kraljevskog i narodnooslobodilačkog pokreta", poduprto podjelom interesnih sfera na Moskovskoj konferenciji (oktobra 1944.), plaćeno je 2. novembra 1944. Sporazumom NKOJ-a i Kraljevske izbjegličke vlade o uspostavljanju Jedinstvene vlade Jugoslavije. Prihvatanjem partnerstva u vlasti sa kraljevskim, odnosno četničkim velikosrpskim pokretom NKOJ i narodnooslobodilački pokret se odrekao bitnih odrednica svoje Platforme, prije svega u odnosu na nacionalne manjine a onda i Sandžak kao već ustrojenu federalnu jedinicu (napomena Redakcije Zbornika).

opozicija u Hrvatskoj, za priključenje Srbiji, odnosno Hrvatskoj, ili bar dominacija u njoj. Pod pritiskom ovih snaga, kojima su se priključili i najviši funkcioneri KPJ iz Srbije, Hrvatske i Slovenije, Tito je, da ne bi ostao bez njihove podrške, odustao od daljeg priznavanja identiteta i integriteta samo bosanskih Muslimana.[2]

Zahvaljujući njihovom neprincipijelnom držanju a još više predstavnicima partije i države iz Bosne i Hercegovine (među kojima su bili i svi Muslimani) nestalo je Muslimana-Bošnjaka kao naroda iz prvog (januarskog 1946.) Ustava FNR Jugoslavije, a ubrzo i iz Ustava Republike Bosne i Hercegovine. Muslimani su se ponovo, kao i u vrijeme Kraljevine Jugoslavije, morali opredjeljivati kao Srbi ili Hrvati. Njima su tada ukinute i sve nacionalne institucije a izgubljeni su i iz svih evidencija i statističkih podataka. Kako se od početka stvaranja nove Jugoslavije počeo forsirati tzv. "naučni ateizam", Muslimani su morali iščeznuti i kao vjerska manjina. Njihova prošlost – historija, tradicija, književnost i sve što označava nacionalni identitet – nije se smjela ni izučavati niti predavati u školama i na fakultetima. "Ukidanjem" i negiranjem njihove prošlosti računalo se da će vremenom (kako su to predvidjeli još Vuk Karadžić, Ilija Garašanin, Ante Starčević, Ante Pavelić i drugi) biti "ukinuta" i njihova budućnost.

Međutim, muslimansko-bošnjačke široke mase (izuzev inteligencije i visoke korumpirane uleme) su "nacionaliziranju" u Srbe ili Hrvate, ili, pak, svrstavanju u neopredijeljene, davali uporan otpor.[3] Vremenom je muslimansko pitanje u Republici Bosni i Hercegovini postalo "jedan od gorućih problema". Na inicijativu tadašnjeg vladajućeg bosanskog vrha, partijsko i državno rukovodstvo Jugoslavije, aprila 1963. godine, je ispravilo "grešku"

---

[2] Na zahtjev Predsjedništva AVNOJ-a 31. marta 1945. godine ukinuta je federalna jedinica Sandžak u kojoj su Muslimani bili većina i Sandžak, granicom iz 1912. godine, podijeljen između Srbije i Crne Gore (primjedba Redakcije Zbornika).

[3] Najveći otpor pružali su zemljoradnici i rudari (putem pasivne rezistencije). Značajan otpor pružili su i Muslimani Cazinske krajine 1950. godine (zbog kolektivizacije zemljišta i nasilnog otkupa živežnih namirnica). Međutim, njihov pokušaj oružane pobune bio je brzo i surovo ugušen. Zato je čitava Cazinska krajina bila kažnjena i kolektivnom stagnacijom – višegodišnjom obustavom bilo kakvih investicija i potpunim nepovjerenjem države u to stanovništvo (tu je živjelo preko 95 odsto Muslimana).

prema Muslimanima-Bošnjacima i novim Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) nazvanim "Povelja samoupravljanja" priznalo nacionalni identitet. Ustav je isticao "socijalističku federativnu zajednicu – ravnopravnih naroda i narodnosti". A novi Ustav SR Bosne i Hercegovine je isticao "historijsku i savremenu povezanost Srba, Muslimana i Hrvata". Otada su Muslimani – kao poseban narod i nacija – isticani u svim državnim i partijskim statistikama. Međutim, ono što je najvažnije za svaki narod, Muslimanima nije vraćeno pravo, niti će im se dozvoliti sve do 1990. godine, da imaju i osnivaju bilo kakve nacionalne institucije, pogotovo pravo na štampu i sredstva informiranja.[4]

Ipak, izvjesna politička demokratizacija društva, naročito od sredine 60-tih godina, omogućila je i proces nacionalnog identificiranja, a Muslimanima-Bošnjacima postepenu reafirmaciju u savremenu naciju. Tada je intenziviran i proces afirmacije državnosti Bosne i Hercegovine. Tek otada je Bosna i Hercegovina postala stvaran i ravnopravan subjekat u Jugoslaviji. Rukovodstvo Bosne i Hercegovine samostalno je rješavalo međunarodne odnose, energično odbacujući uplitanje susjednih republika u ta pitanja. Počelo je oblikovati svoju ekonomsku i kulturnu politiku i svoj društveni razvoj. Saveznim Ustavom iz 1974. godine, Bosna i Hercegovina je dobila, kao i ostale republike, svoju suverenost. Ono je neprekidno vodilo "odlučnu i konkretnu borbu protiv svih oblika nacionalizma u vlastitoj sredini" i "borbu za socijalistički i klasni sadržaj nacionalne politike i afirmacije…". A pod ovim se podrazumijevalo u BiH njegovanje i veličanje bosanske državnosti (republičkog unitarizma) i neke vrste nadnacionalne svijesti. Zato Muslimani, isto tako i Srbi i Hrvati, nisu mogli imati nikakvih svojih nacionalno-kulturnih institucija, a naročito ne nacionalnih i političkih organizacija. Nacionalni i međunacionalni problemi su se uglavnom "rješavali" putem administrativne sile i političkim kampanjama i suđenjima.

[4] Treba istaći da bosanska državna i partijska birokratija ta prava nije dozvoljavala da imaju ni bosanski Srbi, ni bosanski Hrvati, što će uzrokovati u budućnosti teške posljedice. Međutim, ovi narodi su imali svoje matice u Srbiji i Hrvatskoj i preko tih republika dobijali su duhovne, materijalne i propagandne potpore, dok Muslimani-Bošnjaci osim BiH druge domovine nisu imali.

No, uprkos ovakvom načinu "rješavanja" nacinalnih problema, Muslimani-Bošnjaci su u periodu 1963.-1990. godine bili relativno zadovoljni svojim položajem. Oni su podržavali "samoupravni socijalistički sistem" i istinski podržavali ravnopravnost naroda. Razlog tome je bio i ubrzani svestrani razvoj Bosne i Hercegovine. Ona je za dvije decenije doživjela do tada neviđeni materijalni i duhovni napredak. Otvoreni su univerziteti u četiri velika grada sa brojnim fakultetima i znanstvenim ustanovama, gotovo svako veće mjesto imalo je svoje tvornice, čitavo stanovništvo je bilo zdravstveno osigurano i svakome su bile omogućene razne vrste besplatnog školovanja. Bosna im je sa novoasfaltiranih hiljadu kilometara puteva izgledala kao Švajcarska. Josip Broz Tito je bio omiljen i poštovan kod svih naroda Bosne i Hercegovine i popularniji negoli u Hrvatskoj i drugdje.

Od početka 60-tih pa do kraja 70-tih godina međunacionalni i međuvjerski odnosi u Bosni i Hercegovini, kao i u čitavoj SFRJ, bili su uzor čitavoj istočnoj Evropi, pa i šire. Tome su doprinijela i dva krupna događaja. Prvi je osnivanje Pokreta nesvrstanih zemalja 1961., čiji je pokretač i jedan od osnivača bio Josip Broz Tito (već dotada afirmiran kao svjetski državnik). Utjecaj i dodiri sa različitim civilizacijama, vjerama i kulturama bio je neminovan. Drugi događaj - inicijativa pape Đovanija XXIII da Katolička crkva uspostavi sa Titom i SFRJ normalne odnose, sa ciljem daljeg prodiranja njenog utjecaja u zemlje istočne Evrope. Do prvih pregovora između predstavnika SFRJ i Vatikana došlo je prilikom održavanja Koncila u Rimu (1962.). Po nalogu pape prelati Rimokatoličke crkve u SFRJ su se izmirili sa vlastima, prekinuli pasivnu rezistenciju i podržali papinu odluku da u Rimu prestane sa radom Samostan Sv. Jeronima – jedan od najznačajnijih centara ustaške emigracije u svijetu.

Patrijarh Srpsko-pravoslavne crkve German i njegov Sinod su čitavo vrijeme sarađivali sa vlastima SFRJ i SR Srbije, održavali i podsticali tolerantne odnose sa drugim vjerskim zajednicama. Poglavari Islamske zajednice – reisu-l-uleme i muftije su također i bez izuzetka sarađivali sa vlastima i održavali korektne odnose sa drugim vjerama.

Tada su u Bosni i Hercegovini i međunacionalni odnosi – između Srba, Muslimana, Hrvata i Jevreja služili za primjer. Srbija i Hrvatska (osim u vrijeme mas-pokreta 1971.) nisu ispoljavale nikakve hegemonističke težnje, a

priznavale su i nacionalni identitet Muslimana (Bošnjaka). Odnosi SFRJ sa svim velikim silama, mnogim državama i narodima svijeta, a posebno sa susjedima služili su takođe kao uzor korektnosti i plodne svestrane saradnje. Titov tridesetogodišnji mir u zemlji, činilo se da će, i poslije njegove smrti (1980.), dugo potrajati.

Oživljavanje nacionalističkih i hegemonističkih megaloideja u Srbiji, antimuslimanska kampanja, podrška i upotreba Srpsko-pravoslavne crkve, obnavljanje dogovora Srbije i Hrvatske o rušenju i podjeli Bosne i Hercegovine

Krajem 70-tih i tokom svih 80-tih godina Jugoslavija je preživljavala duboku društvenu, ekonomsku i političku krizu. Počela je sa Kosovom i albanskom nacionalističkom euforijom. U drugoj polovini te decenije, nakon pojave Memoranduma Srpske akademije nauka (1986.) i smjene državnog i partijskog rukovodstva u SR Srbiji (1987.), kriza je eruptivnom snagom zahvatila čitavu Srbiju i Crnu Goru. Prirodno, društveni, ekonomski i međunacionalni potresi u najvećoj republici ubrzo su se proširili na čitavu zemlju, prvo na Sloveniju, a zatim i na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu.

U to vrijeme u Srbiji i Crnoj Gori su na populističkim mitinzima i gotovo svim sredstvima javnog informiranja meta glavnih napada, uz kosovske Albance, bili bosanski Muslimani, koji nisu davali nikakvog povoda za tako nešto, i Republiku Bosnu i Hercegovinu. Gotovo da nije bilo dnevnog lista i sedmičnog časopisa koji nije svakodnevno napasno širio mržnju, blatio i satanizirao Muslimane i njihove predstavnike u vlastima SFRJ i u Bosni i Hercegovini.

Osobito je vođena žestoka kampanja protiv identiteta bosanskih Muslimana. Kroz brojne članke, izjave, feljtone, intervjue, razne publikacije, negirana je njihova historija, kulturna i književna baština, tradicija, vjera, moral, običaji. U ovoj propagandi povremeno su bili angažirani i najugledniji naučnici i književnici, kao što su Dobrica Ćosić, Bogdan Maglić, Aleksandar Popović, Milorad Ekmečić, Darko Tanasković i mnogi drugi. I u političkom dokumentu programskog karaktera Centralnog komiteta SK Srbije (održa-

nom 1989.) na islam je ukazano kao na glavnog neprijatelja, a islamska svijest, kultura i mišljenje okarakterizirano kao "islamski fundamentalizam" i najveća opasnost ne samo za Srbiju i Jugoslaviju, već i za čitavu Evropu.

Nasuprot tadašnjim tvrdnjama hrvatskih ultranacionalista sa povjesničarem i čelnikom novoosnovane Hrvatske demokratske zajednice (HDZ) Franjom Tuđmanom na čelu da su bosanski Muslimani "dio hrvatskog nacionalnog korpusa", u Srbiji i Crnoj Gori se isticalo srpsko porijeklo Muslimana. Osobito je bila zloupotrebljavana teza da su muslimansku nacionalnost izmislili (kao i crnogorsku i makedonsku) Komunistička partija Jugoslavije sa Josipom Brozom Titom na čelu, a sve sa ciljem da navodno oštete srpsko narodnosno stablo.

Klevete, izmišljotine, prijetnje pa i ubistva nedužnih Muslimana u 1989. i u 1990. godini bila su takvih razmjera da je izgledalo da su Muslimani najveći neprijatelj Jugoslavije. Brojni listovi, romani, brošure, i izvještaji sa brojnih "populističkih" mitinga su u ogromnim količinama doturani u Bosnu i Hercegovinu i širenu među srpskim stanovništvom, osobito u njihovim ruralnim sredinama.

Prekopavanja mnogih stratišta i sahranjivanja srpskih nedužnih žrtava iz Drugog svjetskog rata, koje je vršeno u organizaciji Srpsko-pravoslavne crkve sa lično patrijarhom Pavlom na čelu (koji je došao na taj položaj nakon nasilne smjene miroljubivog patrijarha Germana), korišćeno je posredstvom brojnih TV kanala u Srbiji na takav način da je ono prema Muslimanima i bosanskim Hrvatima budilo kod neobaviještenih srpskih seljaka najmorbidnija, osvetnička osjećanja.[5] Tada su kroz tobože "srpsku Bosnu" nošene i mošti kneza Lazara, premda ovaj nikada nije bio u Bosni. Nošenjem svetih moštiju kneza Lazara, sa patrijarhom Pavlom na čelu trebalo je i ovim kod pravoslavnih vjernika probuditi osvetnička osjećanja i mržnju prema muslimanima.

[5] Prijedlozi nekih Muslimana (potomaka nedužnih žrtava) da se, po ugledu na srpskog patrijarha, angažira i reisu-l-ulema, te da Rijaset organizira sahranu-dženazu isto tako nedužnim muslimanskim žrtvama, a koje su četničke formacije ravnogorskog pokreta u toku Drugog svjetskog rata na najgromoroznije načine poubijale na 1013 masovnih stratišta po Bosni i Hercegovini, nije prihvaćen.

*

* *

Oživljavanju, pa i njegovanju, osvetničkih osjećanja[6], prema bosanskim Muslimanima i bosanskim Hrvatima u seoskim sredinama bosanskih Srba uveliko su pogodovale i korišćene godinama i u velikim tiražima objavljivane monografije (gotovo svih općina i srezova, kao i pojedinih oblasti – Bosanske krajine, jugoistočne Bosne i Hercegovine), koje su rađene, finansirane i plasirane u organizaciji Saveza boraca Narodnooslobodilačkog rata (NOR) Bosne i Hercegovine. U njima su, po direktivi Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata (SUBNOR) Jugoslavije, obrađivane samo teme koje su se odnosile na narodnooslobodilački pokret - organizacije i rad KPJ, ustanci, narodna vlast, djejstva štabova i jedinica Narodnooslobodilačke vojske (NOV) i Partizanskih odreda Jugoslavije (POJ), itd. – zatim stradanja naroda od okupatora i njihovih sluga, uglavnom od vlasti i oružanih snaga Nezavisne države Hrvatske (NDH). Budući da je ova ustaško-fašistička tvorevina sprovodila, osobito u početku, planirane genocide najviše nad bosanskim Srbima, to su se u gotovo svim brošurama, člancima, sjećanjima, i monografijama razrađivala, često i vrlo morbidno u detalje opisivala, stradanja samo srpskog naroda. A masovna stradanja Muslimana i bosanskih Hrvata[7], prilikom odmazdi i osveta ustaničkih masa i ravnogorskog pokreta – jedinica Draže Mihailovića, pa i okupatora, samo uzgred i ovještalim frazama, pominjana.

Zato su i u Srbiji, i u Crnoj Gori, i u Bosni i Hercegovini (kod Srba) prevladavala mišljenja i uvjerenja da su Hrvati i Muslimani - svi odreda

[6] Osvetnička osjećanja su u srpskom narodu stoljećima njegovana. Vrstan znalac historije Srpsko-pravoslavne crkve i pravoslavlja profesor Bogoslovskog fakulteta u Beogradu dr. Vladeta Jerotić tvrdi (i osuđuje) da su Srbi, vjernici, od Kosovske bitke riječi i pouke Biblije – Ko se osveti, taj se ne posveti, preinačili u životni i vjerski princip – Ko se ne osveti, taj se ne posveti.

[7] O gubicima u ljudstvu Muslimana i bosanskih Hrvata u Drugom svjetskom ratu vidi u stidijama B. Kočevića, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, Svjetlost, Sarajevo 1990. i V. Žerjavića, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.

ustaše i da su kolektivno odgovorni za stradanja Srba u vrijeme vladavine i postojanja NDH.

Zabrana izučavanja i pisanja nacionalnih historija pojedinih naroda u BiH od strane bosanskih vlasti, također će pogodovati mobilizaciji antimuslimanskog raspoloženja i formiranju srpskih i hrvatskih nacionalnih stranaka vezanih isključivo za Srbiju, odnosno Hrvatsku. A ove će, kao što je to bilo i u Drugom svjetskom ratu, poslužiti kao oruđe i "topovsko meso", ostvarenju planova i snova iz XIX i prve polovine XX stoljeća Srbije i Hrvatske o podjeli Bosne i Hercegovine i uništenju Muslimana-Bošnjaka kao naroda i njihove vjere – islama.

Falsificiranju prošlosti (pa makar to bilo i u vidu prešutkivanja historijski važnih činjenica) ponovo će strahovito pogoditi sve narode Bosne i Hercegovine – i Muslimane-Bošnjake, i bosanske Srbe i bosanske Hrvate, jer će se pokazati da "istina koja se prikriva vremenom postaje otrovna istina".

Sprega Srpsko-pravoslavne crkve i vladajućeg režima u Srbiji i njihova antimuslimanska kampanja dešavala se u vrijeme kada u muslimansko-bošnjačkoj naciji ni u Bosni, ni u Sandžaku, ni u Crnoj Gori nije bilo nacionalističkih ispada a kamoli nacionalističke euforije (kao što je to bilo u Srbiji, Sloveniji i u Hrvatskoj). Oni nisu imali čak ni svoju političku organizaciju (sve do 1990. godine), pa ni vođa koji bi ih usmjeravali u nacionalističke vode.[8] Naprotiv, oni su i dalje u ogromnoj većini istinski bili za očuvanje cjelovite Jugoslavije. Upravo se među njima najviše njegovalo jugoslovenstvo, pa čak i vjerovalo da je Jugoslavenska narodna armija (JNA) prava narodna armija. Oni nisu znali da upravo ove ideje i opredjeljenja najviše smetaju ostvarenju "Velike Srbije" i "Velike Hrvatske", i to baš na račun Bosne i Bošnjaka.

---

[8] Da upravo jedino Muslimani-Bošnjaci nisu bili tada zahvaćeni nacionalističkom euforijom pokazuju izjave tadašnjeg saveznog ministra odbrane admirala Branka Mamule i načelnika Generalštaba JNA generala Stevana Mirkovića prema kojima "… u JNA jedino nije bilo nacionalističkih ispada među starješinama i vojnicima – pripadnicima Muslimana i Mađara". (STVARANJE I RAZARANJE JUGOSLAVIJE, Zbornik radova učesnika Okruglog stola Društva za istinu o antifašističkoj NOB, održanog u Beogradu 5-7. decembra 1995. godine, izd. Društva za istinu, Beograd, 1996., str. 271.)

Raspad SFRJ, osvajački ratovi Srbije, Crne Gore i Hrvatske, krstaški rat Sinoda Srpsko-pravoslavne crkve, uzroci i posljedice stradanja naroda BiH

Događaji koji su se zbili tokom 1991. godine dovest će do raspada SFRJ i obrazovanja više novih država. Uzaludna su bila nastojanja Bosne i Makedonije da se zemlja preoblikuje u asimetričnu federaciju ili u konfederaciju miroljubivim putem. Nosiocima megalonacionalističkih ideja i novoformiranim režimima u Srbiji i Hrvatskoj to nije odgovaralo. Jer, oni su već imali razrađene planove, pa i ucrtane karte, o podjeli Bosne, o ponovnoj asimilaciji Muslimana-Bošnjaka u Hrvate a u Srbiji uključivanju najvećeg dijela Bosne i Hercegovine u sastav "krnje Jugoslavije" ("Velike Srbije"), pa i plan o potpunom fizičkom uništenju svih Muslimana.[9] U tu svrhu u Bosni i Hercegovini je već u ljeto te godine koncentrirano 11 armijskih korpusa JNA (većinom dovedenih iz Slovenije, Hrvatske i Srbije) koja se sva pretvorila u srpsku vojsku. Njoj su bili na raspolaganju brojne paravojne formacije – također dovedene iz Srbije i Crne Gore, te najveća politička stranka bosanskih Srba – Srpska demokratska stranka (SDS), sa svojim nelegalno obrazovanim brojnim vojnim jedinicama.

Režim, kao i sve opozicione partije i pokreti u Srbiji, optužuju Evropsku uniju i NATO za raspad SFRJ. Te se tvrdnje uveliko koriste za unutrašnje

---

[9] O planovima i dogovorima za osvajanje i podjelu teritorija BiH između Srbije i Hrvatske, napisane su mnoge rasprave, studije, sjećanja glavnih aktera. Zna se mnogo i o planovima 'RAM', 'DRINA', 'TIGAR', i drugim. No, najvjerodostojnije podatke o genocidnim planovima prema Muslimanima-Bošnjacima, javno je publicirao i objavio i u zemlji i po svijetu, nesuđeni vođa bosanskih Srba i njihove Srpske demokratske stranke, Vladimir Srebrov (Nikolić). On je o tome, na pitanje zašto se distancirao od te stranke, 30. oktobra 1995. godine, časopisu *Vreme* – Beograd, izjavio: "Već tada je saznao, ne koncept iz 1990. godine, nego koncept iz 80-tih godina u Generalštabu JNA donesen je jedan papir u kome se razmišljalo o podeli Bosne i Hercegovine na dve interesne sfere, odnosno ono što smo mi nazivali stvaranje velike Hrvatske i velike Srbije, s tim da se sa muslimanskim narodom u potpunosti raščisti na tri načina (tada je u BiH živjelo 1.905.000 Muslimana ili 44 odsto stanovništva). Prvi način, i taj najgori, bio je da se više od 50 odsto Muslimana pobije, manji dio da se pokrsti, a još manjem delu, naravno onom koji ima novaca, da se otvori koridor, tzv. turski prema Turskoj...".

a i za spoljne potrebe, gdje su ljudi neobaviješteni, ili su i sami, masovno i euforično, podržavali vladajuće krugove za ostvarenje stoljetne megaloideje – osvajanje i priključenje Bosne i Hercegovine "Velikoj Srbiji".

Srbija je, u stvari, svojim hegemonističkim aspiracijama, u posljednoj deceniji XX stoljeća stvorila "Balkansko pitanje".[10] Ona je intenzivirala nedovršene procese iz XIX i početka XX stoljeća o stvaranju brojnih novih država, pa i oblikovanju novih nacija.

Velike zapadnoevropske sile (Evropska zajednica - EZ), Sjedinjene Američke Države (SAD), islamske zemlje, Vatikan, pa i Organizacija ujedinjenih nacija (OUN), usprotivile su se stvaranju velike Srbije i velike Hrvatske, jer su u tome vidjele veliku opasnost za izbijanje niza ratova na čitavom Balkanu, pa i u Evropi. Ovim su Bosna kao država i ugroženi Muslimani-Bošnjaci kao narod postali, i evropski i svjetski problem. U cilju onemogućavanja ostvarivanja osvajačkih i genocidnih planova Srbije, pa i Hrvatske, zatim očuvanja mira i univerzalnih principa na kojima počiva svijet, Bosnu i Hercegovinu su početkom aprila 1992. godine priznale kao nezavisnu državu gotovo sve evropske, SAD, i mnoge azijske i afričke države, a 22. maja iste godine, ona je aklamacijom primljena za članicu Organizacije ujedinjenih nacija.

No, prkoseći čitavom svijetu, Srbija i Crna Gora (kojima će se u proljeće 1993. godine priključiti i Hrvatska) su u Bosni i Hercegovini nastavile sprovoditi sveopći i sverazarajući rat. Dajući svestranu podršku vladajućem režimu i podržavajući u narodu euforiju za vođenje ovog osvajačkog rata, Sinod Srpsko-pravoslavne crkve sa patrijarhom Pavlom na čelu je organizirao i vodio krajem XX stoljeća i unutar ovoga rata (a neobjavljeni) krstaški rat, sa ciljem potpunog uništenja islama i istrebljenja muslimana i kao ljudi i kao naroda. To je rađeno prema narodu i zemlji u kojoj su u vrijeme vladavine

[10] Srbija i Crna Gora su u cilju osvajanja i pripajanja Bosne, odnosno Hercegovine, organizirale oružani ustanak srpskih seljaka (1875-1878.) i povele rat (1876.) protiv Osmanskog carstva. Ovim su Srbija i Crna Gora, pokušale razriješiti tzv. 'istočno pitanje' u svoju korist i bez saglasnosti velikih evropskih sila. Međutim, one su se, posebno Austro-Ugarska i Rusija, a zatim i sve ostale, ubrzo umiješale, i bez pitanja i učestvovanja balkanskih malih hegemona, na Berlinskom kongresu (1878.) donijele odluke kako je odgovaralo njihovim interesima.

Osmanlija i muslimana izgrađeni svi i danas postojeći samostani i crkve,[11] a pravoslavna vjera i crkva bili stoljećima zaštićeni.

Srpskoj pravoslavnoj crkvi i vladajućem režimu u Srbiji za vođenje rata u Bosni i Hercegovini i genocida nad muslimanima osobitu podršku – znanstvenu davali su srpski orijentalisti. O tome piše i ugledni američki znanstvenik Norman Cigar u studiji pod naslovom "THE ROLE OF SERBIAN ORIENTALISTS IN JUSTIFICATION OF GENOCIDE AGAINST MUSLIMS OF THE BALKANS" (ULOGA SRPSKIH ORIJENTALISTA U OPRAVDANJU GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA BALKANA, Sarajevo, 2000.). On, pored ostalog, navodi: "Oni (srpski orijentalisti) su bili na prvoj liniji antiislamskog pokreta još od 1980. godine, i značajno su doprinijeli genocidu protiv muslimana, stvarajući i čineći ovaj proces intelektualno dolično prihvatljivim među svim slojevima srpske zajednice…" Dalje Cigar piše: "Napisi i javne izjave srpskih orijentalista jesu praktički uvijek bili tijesno povezani sa političkim ciljevima. Činjenica je da su oni intelektualno napadajući islam i muslimane namjeravali da obezbijede znanstvenu potporu za nacionalističku ideologiju. To da su ovi naučnici bili često zamoljavani od Beograda i od vlasti bosanskih Srba, te od vlade kontroliranih medija da objašnjavaju i javnosti opravdaju oficijelnu državnu politiku prema muslimanima, jeste – uz to – jasan pokazatelj da je srpsko rukovodstvo uvidjelo korisnost takve podrške eksperata i očekivanje da će takva saradnja biti rado dočekana…"[12]

Malo je poznato – i u Bosni i Hercegovini i u svijetu – držanje Vatikana i Rimokatoličke crkve u cjelini u ovom surovom, pa i krstaškom ratu na kraju XX stoljeća. Zato treba istaći, a na ovom međunarodnom znanstvenom skupu će se o tome vjerovatno šire govoriti, da je rimski papa Vojtila u jeku najvećeg fizičkog uništavanja Muslimana-Bošnjaka i njihovih vjerskih svetinja, stao

---

[11] Vidi: M. Bojić, UZROCI GENOCIDA U BOSNI, El Kalem, Sarajevo 2001, str. 18-19.

[12] Srpski orijentalisti su, ustvari, bili samo nastavljači evropskih orijentalista koji su redovno bili u službi osvajača drugih zemalja. O tom fenomenu bavilo se više naučnika. Vrijedne radove na ovu temu dali su: Stuart Schaar – Orientalism at the Service of Imperialism (Orijentalizam u službi imperijalizma) Race and Class, 1979., a osobito Edward W. Said u djelu Orientalism (New York, 1979.).

u odbranu i uzeo svim svojim autoritetom u zaštitu i muslimane i njihove svetinje a i BiH kao državu. To je, koliko autor ovih redova zna, bilo prvi put u historiji k(h)rišćanstva i islama, da jedan rimski papa ovako postupi.

Gubici i stradanja naroda u Bosni i Hercegovini u odbrambenom ratu (1992 – 1995.)

Osvajački ratovi Srbije i Crne Gore (1992 - 1995.) i Hrvatske (1993 - 1994.) uzrokovali su užasne gubitke u ljudstvu – preko 280.000 stanovnika – od čega Muslimana-Bošnjaka 170.000, bosanskih Srba oko 70.000, bosanskih Hrvata oko 30.000, kao i 10.000 građana drugih nacionalnosti. Kroz preko 300 koncentracionih logora i zatvora prošlo je oko 260.000 civila Bošnjaka među kojima je ubijeno blizu 40.000. Zbog tzv. "humanog preseljavanja pučanstva", progona i masovnih zločina moralo je napustiti svoje domove preko 60 odsto stanovništva Bosne i Hercegovine. U više od 100 zemalja svijeta prihvaćeno je preko 1.245.000 izbjeglica, a unutar Bosne i Hercegovine bilo je još preko 760.000 izbjeglica samo Bošnjaka. A šta reći za preko 30.000 silovanih žena, djevojaka i djevojčica Bošnjakinja. Zemlja je, kao i u Drugom svjetskom ratu,[13] bila gotovo sva razrušena. Više stotina sela je do temelja uništeno a teško su stradali i mnogi gradovi sa muslimansko-bošnjačkom većinom, osobito Sarajevo, Mostar, Goražde, Zvornik, Srebrenica, Stolac, Bihać, Višegrad, Foča, Maglaj, Gornji Vakuf, Bugojno, Prijedor, Olovo, Brčko, Gradačac, Bosanska Krupa, Prusac, Turbe, Žepa, Kalesija i Kozarac. U njima su prvo uništavani objekti obrazovnih, naučnih i kulturnih institucija i sportskih organizacija. Srpska vojska je potpuno spalila Orijentalni institut, njegov arhiv i biblioteku, koji su, što se tiče rukopisne građe na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, bili na četvrtom mjestu u Evropi, te uništili sve objekte na kojima su održane 14. olimpijske igre 1984. godine. U Sarajevu je tada spaljena artiljerijskim granatama Nacionalna i univerzitetska biblioteka, sa više od 30.000 naslova knjiga iz svih oblasti

[13] O ljudskim gubicima i razaranjima u BiH u Drugom svjetskom ratu vidi u studijama: B. Kočevića, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, Svjetlost, Sarajevo 1990. i V. Žerjavića, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb 1989.

nauke i ljudskog života uopće.[14] A Hrvatska vojska je, pored ostalog, artiljerijom srušila čuveni Stari most nad Neretvom u Mostaru, kao i mnoge džamije i pravoslavne crkve.

Upotreba i zloupotreba (instrumentalizacija) i bosanskih Srba, i bosanskih Hrvata u rušenju svoje vlastite domovine radi ostvarivanja osvajačkih ciljeva susjednih država – bila je beskrupulozna i kamklizmatična. U ovome historijsku odgovornost snosi i Sinod Srpsko-pravoslavne crkve, koji je mogao spriječiti, ili, bar, humanizirati ovaj po drugi put veliki, sveuništavajući i tragični rat u Bosni i Hercegovini.

Historija Bosne i Hercegovine, kao i historije svih crkava i vjera Bosne i Hercegovine, ubjedljivo pokazuju da je u Bosni i Hercegovini stoljećima sve do Drugog svjetskog rata vladala i vjerska i etnička snošljivost, koegzistencija i tolerancija, a ne "vjekovna međuvjerska i međuetnička mržnja".[15] Ovom izmišljenom floskulom trebalo je, u stvari, prikriti i opravdati posljednji osvajački, vjerski, genocidni rat. Dakle, uzroci svih tragedija i masovnih i pojedinačnih stradanja svakog ponaosob naroda u Bosni i Hercegovini leže i nalaze se u hegemonističkim megaloidejama i ciljevima Srbije i Hrvatske, ostvarivanih u osvajačkim ratovima.

---

[14] Svi podaci preuzeti iz knjige ZLOČIN NAD ŽENOM BOSNE I HERCEGOVINE, izd. Centar za istraživanje i dokumentaciju Saveza logoraša BiH, Sarajevo, 1999, str. 57. i 66-676.

[15] U toku agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995. zaključno sa 5. majem 1995. godine, devastirano je ukupno 1.239 sakralnih objekata. Od toga islamskih 1.024, katoličkih 182, pravoslavnih 28, jevrejskih 5. (Izvor: Izvještaj Zavoda za zaštitu kulturnog, historijskog i prirodnog nasljeđa RBiH, Sarajevo, maj 1995.). Prema istraživanju autora ove studije u toku agresije Bošnjaci-muslimani nisu oskrnavili a kamoli razorili niti jednu pravoslavnu crkvu ili manastir. Prije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu zaključno s 1986. godinom, u Bosni i Hercegovini bilo je ukupno sakralnih objekata 2.521. Od toga: 951 džamija i 501 mesdžid – svega 1.452; pravoslavnih crkava 285 i 153 kapela – svega 438; katoličkih crkava 261 i 470 kapela – svega 631. Osim ovih, imali su i imaju svoje bogomolje i druge vjerske zajednice, kao što su Jevreji, adventisti, evangelisti, baptisti, Jehovi svjedoci, hrvatska starokatolička crkva, grkokatolici i dr. (Revija "Ekspres 071 – Specijal", Sarajevo, april 1991, str. 92.). Oba tabelarna pregleda o vjerskim objektima ovdje su data prema napisu lista "Glas antifašista", Republički odbor SUBNOR-a, br. 3, april 1997., Sarajevo.

Dr. Safet Bandžović

BOSANSKA KRAJINA U VELIKODRŽAVNIM PLANOVIMA SRPSKOG KULTURNOG KLUBA I IDEOLOGA ČETNIČKOG POKRETA

Oštre stranačke borbe, nacionalna trvenja, strah od raskola i početak nagodbi srpske i hrvatske strane u predvečerje Drugog svjetskog rata oko teritorijalno-administrativne reorganizacije Kraljevine Jugoslavije inicirali su pod uticajem vodećih intelektualnih, naučnih i poslovnih srpskih krugova 15. januara 1937. osnivanje Srpskog kulturnog kluba (SKK) radi odbrane "*ugroženih interesa srpskog naroda*" i tog preuređenja Jugoslavije, gdje bi Srbi imali još dominantniju ulogu.[1]

S obzirom da je jugoslavenska državna zajednica izvorno nastala voljom spoljnih međunarodnih činilaca, održavana je prostom diktaturom, pa je njen tragični vijek trajanja unaprijed bio odlučen.[2] Kraljevina SHS je već u trenutku rađanja, nastala na graničnom području velikih civilizacija - hrišćanske i islamske, i imperija - turske i austrougarske, bila opterećena teškim hipotekama, sa mnogo slutnji i nepoznanica koje će se već od njenog stvaranja postepeno otkrivati i postati izazov njenom smislenom postojanju.[3] Srbi su je shvatali produžetkom svoje ranije države ("**Srbija i njena Jugoslavija**"), dok se zahtjevi drugih naroda nisu uočavali kao nacionalni, već kao opozicioni. Poput Engleza koji su u pojmu *britanstva* vidjeli širi pojam od *englestva*, i Srbi su u *jugoslavenstvu* vidjeli širi pojam *srpstva*.[4]

---

[1] B. Petranović - M. Zečević, JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM. IDEJE I STVARNOST (u daljem tekstu: *Jugoslovenski federalizam),* I tom, Beograd 1987, str. 568.

[2] V. Cvetković, SRPSTVO, JUGOSLOVENSTVO I JUGOSLAVIJA, *Republika,* br. 204-205, Beograd 1-31. januar 1999.

[3] Đ. Kovačević, JUGOSLAVIJA - OSVAJANJE ILI GUBITAK ISTORIJE, u Zborniku: RASPAD JUGOSLAVIJE – PRODUŽETAK ILI KRAJ AGONIJE, Beograd 1992, str. 20.

[4] M. Jovanović, SRBI U RASPADU JUGOSLAVIJE 1992.-1993, Beograd 1993, str. 18.

Diktatura kralja Aleksandra zavedena 6. januara 1929. se temeljila na dvije iluzije: na prvoj da je decenija života u novonastaloj državi bila dovoljno dug period nakon kojeg se moglo prići oživotvorenju nove državne ideologije i drugoj da se ljudska svijest može izmijeniti primjenom administrativnih mjera u kratkim i ograničenim rokovima.[5] Ovom diktaturom bila je uspostavljena *država bez prošlosti*, bez razlike u religijama, jezicima i stepenu kulturnog razvitka. Povodeći se za Nikolom Pašićem, koji je olahko prihvatao da su "*religije stvar tradicije pridošle spolja*", kralj Aleksandar I Karađorđević je otišao korak dalje uzimajući i *historijsko nasljeđe* kao stvar tradicije, misleći da će većina, neobrazovana i nepismena, integrirana u jugoslavenstvo, državu discipline i općeg reda, nakon haosa u parlamentarnoj državi, prihvatiti bez otpora kao svoju.[6] Podjelom zemlje na banovine 1929. bile su tendenciozno razbijene historijske cjeline, tobože obrazovanih u ime racionalnih, saobraćajnih, ekonomskih i upravnih rješenja, zapravo sa namjerom da se u najvećem broju banovina osigura većina srpskog stanovništva.[7] Najoštrija antibošnjačka mjera Aleksandrove diktature bila je razbijanje Bosne i Hercegovine. Ključna ličnost u operaciji komadanja Bosne i Hercegovine putem novoustrojenih banovina bio je Milan Srškić, vođa bosanskih radikala, koji je kritizirao svoju stranku zbog navodne mekoće prema "*Turcima*". On se zalagao "*da Bosna i Hercegovina, kao pokrajinska individualnost i kao geografski pojam, treba za navijek da nestane*".[8] Podjelom bosanskohercegovačkog teritorija na Vrbasku, Primorsku, Drinsku i Zetsku banovinu, bilo je postignuto da Bošnjaci nisu imali većinu ni u jednoj od njih. To je bio i glavni politički cilj ovakve podjele.[9]

[5] Lj. Dimić, DRŽAVA, INTEGRALNO JUGOSLOVENSTVO I KULTURA, *Književnost,* br. 1-3, Beograd 1994, str. 207.

[6] M. Jovanović, SRBI U RASPADU JUGOSLAVIJE 1992.-1993, str. 16.

[7] Službene novine, br. 234, Beograd 4. oktobar 1929; B. Petranović, JUGOSLOVENSKA ISKUSTVA SRPSKE NACIONALNE INTEGRACIJE (u daljem tekstu: *Jugoslovenska iskustva),* Beograd 1993, str. 39.

[8] A. Purivatra, JUGOSLOVENSKA MUSLIMANSKA ORGANIZACIJA U POLITIČKOM ŽIVOTU KRALJEVINE SRBA, HRVATA I SLOVENACA, Sarajevo 1977, str. 415; I. Banac, HRVATI I BOŠNJACI, *Behar,* br. 32-33, Zagreb 1997.

[9] Upor. D. Borovčanin, IZGRADNJA BOSANSKOHERCEGOVAČKE DRŽAVNOSTI U USLOVIMA NOR-a, Sarajevo 1979, str. 51-52; V. Kržišnik-Bukić, BOSANSKI IDENTITET IZMEĐU PROŠLOSTI I BUDUĆNOSTI, Sarajevo 1997, str. 36; M. Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, Sarajevo 1997, str. 507; N. Malcolm, POVIJEST BOSNE, Zagreb-Sarajevo 1995, str. 227.

Srpski kulturni klub je težio da bude reprezent, stožer okupljanja građanstva oko velikosrpskog programa i glasnogovornik srpskih nacionalnih interesa (*pressure group*). Klub je u tome uglavnom iscrpljivao svoju djelatnost, dok je sam naziv *kulturni* bio obična krinka.[10] Ovakva politika militantnog srpskog nacionalizma biće u vrijeme Drugog svjetskog rata prihvaćena kao program Ravnogorskog četničkog pokreta Draže Mihailovića.[11] Neki od najvažnijih savjetodavaca Draže Mihailovića pripadali su upravo Srpskom kulturnom klubu (Dragiša Vasić, Mladen Žujović, Stevan Moljević), "*pa nije slučajno da se ideja o genocidu protiv Muslimana javlja ne samo u rukovodstvu pokreta Draže Mihailovića u Jugoslaviji, nego, takođe, i u emigraciji, naročito među vodećim ljudima srpske nacionalnosti u kraljevskoj jugoslovenskoj vladi*".[12] Saveznik i "*nadkrilitelj*" SKK, ali nastupajući samostalno, bio je vrh Srpske pravoslavne crkve, koji je isticao da je njegov stav jedinstven sa stavom cjelokupnog srpskog naroda.[13]

Predsjednik Srpskog kulturnog kluba bio je univerzitetski profesor i historičar države i prava Slobodan Jovanović, potpredsjednici advokat Nikola Stojanović (autor "**Do istrage vaše ili naše**") i književnik Dragiša Vasić, a sekretar historičar Vasa Čubrilović. Istaknuti srpski intelektualci, poput Slobodana Jovanovića ili Vladimira Ćorovića, stavili su svoj ugled univerzitetskih profesora u službu jedne krajnje "*uskogrude nacionalističke akcije.*

---

[10] N. Šehić, SRPSKI GRAĐANSKI POLITIČKI KRUGOVI PREMA PITANJU PREUREĐENJA DRŽAVE I POLOŽAJU BOSNE I HERCEGOVINE (u daljem tekstu: SRPSKI GRAĐANSKI POLITIČKI KRUGOVI), Prilozi, br. 4, god. IV, Sarajevo 1968, str. 179; M. Stefanovski, SRPSKA POLITIČKA EMIGRACIJA O PREUREĐENJU JUGOSLAVIJE 1941.-1943, Beograd 1988, str. 49-50.

[11] Upor. I. Jelić, JUGOSLOVENSKA SOCIJALISTIČKA REVOLUCIJA (1941.-1945.), Zagreb 1979, str. 64-65; M. Dželebdžić, ČETNICI - KONTRAREVOLUCIJA I NACIONALNA IZDAJA, Beograd 1988, str. 13; *Danas,* Beograd 22. januar 1998.

[12] Upor. V. Dedijer - A. Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA, Sarajevo 1990, XXI; B. Petranović – M. Zečević, JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM, str. 568-569, nap. 6; R. Hurem, IDEJE I PRAKSA BORBE ZA "VELIKU SRBIJU" U 19. I 20. STOLJEĆU, u Zborniku: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995, Sarajevo 1997, str. 178-180.

[13] V. Kazimirović, SRBIJA I JUGOSLAVIJA 1914.-1945, II, Kragujevac 1995, str. 609.

SKK je postao žarište šovinističke strasti".[14] Intelektualci oko SKK su bespoštedno kritizirali integralno jugoslavenstvo i njegove protagoniste.[15] Sa predstavnicima SKK održavao je žive veze i Dimitrije Ljotić, vođa profašističke organizacije *Zbor*. Ovaj vjerski fanatik i izraziti protagonista unitarizma dolazio je na sastanke SKK, učestvovao u raspravama, iznoseći svoja gledišta i prijedloge.[16] Slobodan Jovanović koji je "*smislio... glavnu ideju pokreta, na čijem se čelu nalazio kao stvarni i duhovni vođ*", za sve promašaje srpske politike okrivljavao je jugoslavensku misao i smatrao da je umjesto o velikosrpskoj bilo ispravnije govoriti o "*jugoslavenskoj hegemoniji*". Zato je jugoslavensku misao trebalo definitivno odbaciti i založiti se da u državi, zbog državotvorne tradicije, Srbi dobiju primat.[17] Sa Sporazumom Cvetković-Maček raspala se ideologija jugoslavenskog nacionalizma. SKK se, kao "*najekstremnije srpsko nacionalno krilo*" oštro izjasnio protiv ovog sporazuma, stavljajući ga u ravan političkog i nacionalnog samoubistva.[18]

SKK je, noseći ispred sebe fasadu "*srpske intelektualne elite*", ispoljio kroz pisanje ***Srpskog glasa*** destruktivnu ulogu u raspirivanju nacionalističkih

---

[14] Opšir. N. Milovanović, DRAGIŠA VASIĆ, Beograd 1986, str. 217-218; D. Đorđević, OŽILJCI I OPOMENE, knj. I, Beograd 1994, str. 31. D. Smiljanić je SKK ocijenio kao petu snagu diktature, čiji je bio zadatak da *"otmičarskoj, pljačkaškoj praksi nađe teorijsku podlogu u Kosovu, ustanku, Mačkovom kamenu i Kajmakčalanu"* - upor. D. Smiljanić, SEĆANJE NA JEDNU DIKTATURU, Beograd 1960, str. 32; N. Šehić, SRPSKI GRAĐANSKI POLITIČKI KRUGOVI, str. 178-179; Lj. Dimić, SRPSKI KULTURNI KLUB IZMEĐU KULTURE I POLITIKE (u daljem tekstu: SKK IZMEĐU KULTURE I POLITIKE), Književnost, br. 9-10, Beograd 1993, str. 858-862; SLOBODAN JOVANOVIĆ U EMIGRACIJI, Beograd 1993, str. 137-138; S. Bandžović, SLOVO OTPORA, Novi Pazar 1994, str. 37-38; P. Cohen, SRPSKI TAJNI RAT, Sarajevo 1996, str. 43-44.

[15] Upor. J. B. Hoptner, JUGOSLAVIJA U KRIZI 1934.-1941, Rijeka 1973, str. 250-251; B. Petranović, JUGOSLOVENSKA ISKUSTVA, str. 46; Lj. Dimić, SRBI I JUGOSLAVIJA, Beograd 1998, str. 143-145.

[16] M. Stefanović, ZBOR DIMITRIJA LJOTIĆA 1934.-1945, Beograd 1984, str. 59; također vidi: N. Popov, SRPSKI POPULIZAM. OD MARGINALNE DO DOMINANTNE POJAVE, *Vreme,* br. 135, spec. dodatak, Beograd, 24. maj 1993.

[17] E. Redžić, UZ 60-GODIŠNJICU SPORAZUMA CVETKOVIĆ-MAČEK, Forum Bosna, br. 5, Sarajevo 1999, str. 169.

[18] B. Petranović, JUGOSLOVENSKA ISKUSTVA, str. 59.

strasti. Ovaj list, čiji je urednik bio Dragiša Vasić, predstavljao je ekstrakt, pročišćeni izraz velikosrpskih zamisli.[19] Pokrenut je 16. novembra 1939. godine, ubrzo nakon Uredbe o Banovini Hrvatskoj. U uvodniku prvog broja *Srpskog glasa*, pod naslovom NAŠA REČ, urednik D. Vasić je obrazložio programske ciljeve SKK, ne krijući da su oni ponajmanje okrenuti kulturi, i da je zalaganje za kulturnu emancipaciju i moralnu obnovu društva tek običan paravan za propagiranje velikosrpske ideologije. D. Vasić piše: "*Od nekog vremena sa više strana čuje se 'Srbi na okup'. I mi mislimo da je okupljanje Srba potrebno, ali ćemo odmah dodati da samo okupljanje ne bi bilo dovoljno, ako se u Srba ne bi u isti mah probudio onaj isti duh koji je činio njihovu snagu i veličinu u prošlosti, ona ista vera u nacionalne ideale i ona ista muška rešenost da tim idealima podredi sve drugo*".[20] *Srpski glas* nije sasvim odbacivao jugoslavensku zajednicu, ali je, polazeći od realnosti, tražio da se obezbijedi sopstveni posjed i nacionalna teritorija ("*granice*", "*međe*", "*postavljanje kočića*", "*plot*").[21] Sličnu nacionalnu intonaciju imala je i *Nova Srbadija* koju je izdavala omladina pri SKK.[22]

SKK je programom o "Velikoj Srbiji" i svojom djelatnošću postao nosilac najekstremnijih srpskih nacionalističkih stremljenja.[23] U djelatnosti SKK bilo je i višestrano razmatranje pitanja manjinskih naroda i nacionalnih manji-

---

[19] M. Stefanovski, SRPSKA POLITIČKA EMIGRACIJA O PREUREĐENJU JUGOSLAVIJE 1941.-1943, str. 49. U listu su, pored vođstva SKK, objavljivali priloge i ličnosti kao A. Belić, V. Čajkanović, N. Radojčić, N. Vulić, L. Kostić i I. Sekulić. Najaktivniji su bili D. Vasić, V. Ćorović, S. Drašković, D. Stranjaković i V. Vujanac koji su listu "upravo i davali izraziti ton srbovanja".

[20] N. Milovanović, DRAGIŠA VASIĆ, str. 218-219. U Srpskom glasu 4. januara 1940. S. Jovanović piše: *"Ja imam jedan savet koji mislim da mogu kao Srbin da dam Srbima. Mi Srbi treba da razumemo da pred nama stoji dvojak zadatak. Imamo pravo da branimo srpstvo. Kad se obeležava hrvatsko-etnička celina, onda se neminovno mora obeležiti i srpska etnička celina".*

[21] B. Petranović, JUGOSLOVENSKA ISKUSTVA, str. 49. Na pisanje Srpskog glasa i parolu "Srbi na okup". Dragoljub Jovanović, vođa Narodne zemljoradničke stranke je rekao da je to: *"Znak da borba ni izdaleka nije svršena, niti je pobeda razuma obezbeđena".*

[22] B. Petranović - M. Zečević, JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM, str. 568-569, nap. 6.

[23] N. Šehić, SRPSKI GRAĐANSKI POLITIČKI KRUGOVI, str. 181.

na. SKK je kritizirao vlasti da nisu bile dovoljno odlučne u sprovođenju politike iseljavanja. Isticano je, između ostalog, kako je izgradnja puteva i željezničkih pruga jedan od osnovnih preduslova za integraciju srpskog kulturnog prostora. Kao primjer je najčešće spominjan Sandžak kroz koji nije išao nijedan put koji bi povezivao Srbiju sa Crnom Gorom. U tom smislu je isticano da putevi kroz Sandžak isključivo služe kao spona između muslimanskog svijeta u Bosni i Hercegovini sa muslimanima na jugu zemlje. Izgradnjom novih puteva trebalo je, pored svega, ekonomski ojačati srpski a oslabiti muslimanski element, da se odvoje "*Srbi-muslimani*" od "*muslimana-Arnauta*".[24] U Srpskom kulturnom klubu je propagirano da je stanovništvo Sandžaka po jeziku "*gotovo sve srpsko*", ali da je po vjeri i osjećanjima različito. Za muslimane u Sandžaku je pisano: "*Oni su našeg jezika i krvi, ali nijesu nacionalno naši*".[25]

Metode i iskustva primijenjeni i stečeni u ranijim vremenima poslužili su i za planirano iseljavanje "*turskog*" stanovništva iz Kraljevine Jugoslavije. U tom pogledu posebnu pažnju je imalo Kosovo, gdje je, upotrebom različitih mjera, politikom sile, oduzimanjem zemlje, vršena diskriminacija albanskog stanovništva. Historičar Vasa Čubrilović, sekretar SKK, je, prihvatajujući i reaktuelizirajući ideju vladike Nikolaja Velimirovića da jednu državu treba da sačinjava jedan narod, 7. marta 1937. u Srpskom kulturnom klubu u Beogradu, gdje su, na inicijativu Vlade i Generalštaba vojske, započete rasprave o rješavanju "*albanskog pitanja*", ponudio svoje "*efikasno*" rješenje "*nacionalnog*" i demografskog pitanja na Kosovu. Upozoravajući na opasnost od albanskog "*klina*" koji se zadubio duboko u jugoslavensku teritoriju na strateški najznačajnijoj tački Balkanskog poluostrva, Čubrilović je predočio kako "*anarhističke elemente*" nikad nije bilo ni moguće uključiti u civilizacijske norme slavenske civilizacije, nudeći istovremeno, uz analizu postojećeg stanja, i "*recepte*" za pokretanje i iseljavanje albanskog stanovništva van

---

[24] Lj. Dimić, SKK IZMEĐU KULTURE I POLITIKE, str. 893; upor. D. Batković, VERSKI RATOVI: - ISTORIJA I POLITIKA, *Književnost,* br. 9-10, Beograd 1998, str. 1801-1803.

[25] Upor. H. Šarkinović, BOŠNJACI OD NAČERTANIJA DO MEMORANDUMA, Podgorica 1997, str. 195-197; Lj. Dimić, SKK IZMEĐU KULTURE I POLITIKE, str. 859.

granica Jugoslavije, u pravcu Turske.[26] Čubrilović je smatrao da u XX stoljeću imaju budućnost one zemlje koje su naseljene samo "*vlastitim narodom*" te da Kosovo treba naseliti Crnogorcima "*nemirnim stočarskim elementom*", koji su najsličniji Albancima, te će zato oni najlakše sa njima izaći na kraj, naglašavajući dalje da se iseljavanjem Albanaca kidala i "*poslednja veza između naših Muslimana u Bosni i Novom Pazaru i ostalog muslimanskog svijeta. Oni (Muslimani) ostaju verska manjina, jedina na Balkanu, i ta će činjenica ubrzati njihovo nacionalizovanje*".[27] Opservacije V. Čubrilovića omogućavaju da se praksa etničkog čišćenja vidi u historijskom kontekstu; posebice tamo gdje on govori o odnosu balkanskog seljaka prema promjenama državnog režima i pomjeranjima granica, od čega su oni mogli sve da izgube ili dobiju, kao i tamo gdje on iznosi da su ratna stanja i endemično nasilje činili epohalne prilike za balkanske države da silom modificiraju zatečene strukture stanovništva.[28] Referat Vase Čubrilovića poslužio je kao osnova rezimea u raspravi u Klubu. Rezime je u maju 1938. upućen državnim organima.[29]

Radi ostvarivanja svojih programskih ciljeva SKK je intezivno radio po mjestima sa nacionalno izmiješanim stanovništvom, posebice u Bosni i Hercegovini i drugim krajevima, osnivajući svoje odbore i pododbore. Pododbori SKK u BiH imali su prevashodni zadatak da rade na isticanju njenog srpskog karaktera, a nakon Sporazuma Cvetković-Maček, na stvaranju svijesti da cijela Bosna i Hercegovina treba da uđe u srpsku teritorijalnu jedinicu.

---

[26] *Mladina,* br. 49, Ljubljana, 19. 11. 1988.

[27] *Monitor,* br. 55, Podgorica, 8. novembar 1991; *Nedeljni Telegraf,* br. 22, Beograd, 25. septembar 1996.

[28] M. Dogo, NEKA ZAPAŽANJA O TURSKOM NASLEĐU I SEOBAMA MUSLIMANA, u Zborniku: BOSNA I HERCEGOVINA OD SREDNJEG VEKA DO NOVIJEG VREMENA, Beograd 1995, str. 310-311.

[29] Upor. B. Horvat, KOSOVSKO PITANJE, Zagreb 1988, str. 51. Osamdesetih godina V. Čubrilović će u jednom intervjuu istaći: *"Za vreme turske vlasti na Balkanu i albanski se narod iselio i izmešao s drugim narodima kao i srpski narod. To su bili razlozi koji su naveli Srbe u 19. i 20. veku da izvrše svoje ujedinjenje, stvarajući sa drugim jugoslovenskim narodima zajedničku državu. I albanski narod postići će svoje ujedinjenje u balkansku federaciju. Međutim, ljuto se vara onaj ko misli da se to ujedinjenje albansko može ostvariti odvajanjem delova Stare Srbije i Makedonije i pripajanjem Albaniji. Ni jedno selo ove države, Jugoslavije ili Srbije nećemo dati bez krvi".* - nav. prema: T. Anđelić, ČETIRI JUGOSLAVIJE VASE ČUBRILOVIĆA, feljton, *NIN*, br. 2061, Beograd 29. juni 1990; *Večernje novosti*, Beograd, 13. decembar 1998.

Uz istaknutu parolu "*Gde god je Srba - tu je Srbija*" srpski narod u Bosni i Hercegovini označavan je za "*budnog čuvara srpske narodne svesti*".[30]

U srpsko-hrvatskim pregovorima bilo je posebno značajno pitanje statusa Bosne i Hercegovine s obzirom na to da su pregovori zaplitali, kako navodi dr. Vlatko Maček, na "*Turskoj Hrvatskoj*", odnosno Bosanskoj krajini. Vlatko Maček je uporno isticao da ova oblast geopolitički i historijski pripada Hrvatskoj, dok je, s druge strane, Dragiša Cvetković izjavljivao da se ne može dozvoliti po bilo koju cijenu da "*Turska Hrvatska*" ili neki njen dio pripadne Hrvatskoj zbog srpskog stanovništva koje je tamo živjelo. Kao rješenje on je ponudio plebiscit stanovništva, što je Maček i prihvatio. Na taj način je u prvobitnom Prijedlogu sporazuma od 27. aprila 1937. stajalo da će se "*definitivni opseg Banovine Hrvatske odrediti odlukom naroda putem glasovanja u preostalim dijelovima Bosne i Hercegovine, Dalmacije, te Srijema i Vojvodine*". Konačni cilj je bio stvaranje tripartitne federativne države Srbije, Hrvatske i Slovenije.[31] Kraljevsko namjesništvo je ovaj prijedlog odlučno odbilo.

Političkim strukturama bilo je jasno da od pravilnog rješenja statusa Bosne i Hercegovine ovise dalji srpsko-hrvatski odnosi, zaključenje i budućnost samog sporazuma. Zakulisni pregovori Cvetkovića i Mačeka izazvali su nezadovoljstvo i članova vlade (Mehmeda Spahe i Branka Miljuša) koji su bili protivnici ideje plebiscita i bilo kakvih teritorijalnih ustupaka Mačeku na račun Bosne i Hercegovine. Mišljenja bošnjačkih političara nisu uvažavana u kombinacijama oko dalje sudbine zemlje i reguliranja srpsko-hrvatskih odnosa. Muslimani za Cvetkovića i Mačeka uopće nisu postojali.[32]

Namjesnički režim je administrativnim i drugim mjerama, s druge strane, nastojao da spriječi svaku polemiku oko položaja Bosne i Hercegovine

---

[30] Lj. Dimić, SKK IZMEĐU KULTURE I POLITIKE, str. 864. Dimić navodi da su, po nekim istraživanjima, duhovni tvorci SKK bili upravo beogradski Srbi porijeklom iz Bosne i Hercegovine - N. Stojanović, V. Ćorović, D. Grđić i drugi.

[31] N. Malcolm, POVIJEST BOSNE, str. 230.

[32] O ovom je docnije napisao Branko Miljuš, ministar u Cvetkovićevoj vladi: *"To mi je u Parizu potvrdio 1946. i sam dr Maček kada sam ga pitao na kom su gledištu on i D. Cvetković vršili podelu Bosne i Hercegovine. On mi je doslovno odgovorio: Kada sam sa Dragišom pravio sporazum 1939., mi smo se sporazumjeli kada smo došli na Bosnu i Muslimane, da smatramo da Muslimani ne postoje. I tako smo radili".* Opšir. A. Isaković, O "NACIONALIZIRANJU" MUSLIMANA, Zagreb 1989, str. 276; M. Galić, POLITIKA U EMIGRACIJI, Zagreb 1990, str. 207-210; M. Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, str. 520-521.

i sve prodornijih zahtjeva za njenom autonomijom. Na Bosnu i Hercegovinu su vršeni znatni politički i propagandni pritisci sa jedne i sa druge strane. Osnivaju se nova društva čiji je cilj populariziranje "*hrvatske*" Bosne. Tako nastaje društvo bosanskohercegovačkih Hrvata u Zagrebu. Iz štampe izlaze brojne brošure i studije koje govore o hrvatstvu Bosne i njenom značaju. Slične mjere poduzimala je i srpska strana.[33] U kombinacijama oko reorganiziranja jugoslavenske države sve srbijanske vladajuće i opozicione partije, kao i sva srpska kulturno-prosvjetna i dobrotvorna društva u Bosni i Hercegovini, imali su zajednički stav da Bosna i Hercegovina bude pripojena "*banovini srpskoj u sklopu srpskih zemalja*".

Završnu redakciju Sporazuma Cvetković-Maček, po nekim istraživačima, napravio je jedan "*masonski komitet*". Sa srpske strane – dr. Mihailo Konstantinović, dr. Mihailo Ilić i dr. Đorđe Tasić, a sa hrvatske strane: dr. Ivan Šubašić, dr. Juraj Šutej i dr. Ivo Krbek.[34] Sporazumom Cvetković-Maček od 26. avgusta 1938. Banovini Hrvatskoj su priključeni bosanskohercegovački gradovi: Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik, Fojnica, oblast zapadne Hercegovine, Mostar i Stolac. Od Bosne i Hercegovine je otrgnuto oko 612,2 kvadratna kilometra teritorije i oko 712.000 stanovnika, od kojih je bilo oko 62% katolika, 13% pravoslavnih, oko 20% muslimana i 5% ostalih. Sporazum je donio nove neizvjesnosti u Bosni i Hercegovini. Većina stanovništva smatrala ga je privremenim i očekivala nove izmjene. Prema izvještajima sreskih načelnika, "*sporazum je pozdravljalo hrvatsko stanovništvo dok su muslimanske i srpske mase bile u stavu iščekivanja*". Sporazumom je udaren "*glogov kolac onakovom integralnom jugoslovenstvu kakva su ga njegovi neimari bili sebi zamislili, a to je, valjda, i jedina dobra strana sporazuma ovih smetenjaka i njihovih novih podjela*" - pisao je svojevremeno Husein Ćišić.[35]

---

[33] V. Velebit, JUGOSLAVIJA U DRUGOM SVETSKOM RATU, Beograd 1987, str. 15; F. Saltaga, MUSLIMANSKA NACIJA U JUGOSLAVIJI, Sarajevo 1991, str. 102-108.

[34] S. Turlakov, VODIČ ZA SRBE POČETNIKE (1804.-1941.), Beograd 1999, str. 194-195.

[35] H. Ćišić, BOSANSKOHERCEGOVAČKI MUSLIMANI I BOSANSKA AUTONOMIJA, Sarajevo 1991, str. 105. On dalje navodi: *"Dok se na jednoj strani prijatelji kršćanskoga puka naprežu iz petnih žila da granice Hrvatske Banovine pomaknu što dalje na istok radi uravnoteženja snaga u zajedničkoj nam državi, s druge su strane pravo-slavci zapeli da vuku na suprotnu stranu da skombinovani prestiž sa pređašnjim administrativnim jedinicama ne bi u pitanje došao. Odatle su se naši domaći pravoslavci onako uzmuhali i uzjogunili, pa neće da čuju ni za kakve sloboštine u našim pokrajinama".*

Djelatnost SKK u BiH došla je do naročitog izražaja nakon privremenog i kompromisnog Sporazuma Cvetković-Maček.[36] Za neke vodeće ličnosti u SKK ovaj sporazum bio je "*srpski Minhen*". Sporazum je ocjenjivan i kao "*nesporazum*".[37] Došlo je do masovnih protesta Srba. Formirana je i Komisija spasa Srba sjeverne Dalmacije (Knin, Kosovo, Islam Grčki, Benkovac) za izdvajanje iz Hrvatske i vraćanje u sastav Vrbaske banovine.[38] SKK se zalagao da se nakon toga geopolitički obilježi "*srpska etnička cjelina*". Nezadovoljni srpski nacionalni front je ubrzo odgovorio projektom koji je podrazumijevao konstituiranje zasebne jedinice od Vardarske (Skoplje), Drinske (Sarajevo), Dunavske (Novi Sad), Zetske (Podgorica) i Vrbaske banovine (Banjaluka) pod imenom "*Srpske zemlje*" sa sjedištem u Skoplju, unutar monarhističke federacije, koju bi još sačinjavale Hrvatska i Slovenija.[39]

Nastojeći da pod parolom "*Srbi na okup*" postane stožer oko kojeg će se okupiti svi Srbi, SKK je postavljao beuzvjetne zahtjeve da se Bosna i Hercegovina pripoji srpskoj teritorijalnoj jedinici. U njegovom djelovanju naročito mjesto je imala Vrbaska banovina. Oblasni odbor u Banjaluci, kao i pododbori u Bihaću i Velikom Orašju razvili su intezivnu djelatnost na propagiranju ideja SKK. Oblasni odbor ovog kluba sa sjedištem u Banjaluci, sa advokatom dr. Stevanom Moljevićem, na čelu, držao se dosljedno postavljenih ciljeva, kao i uloge Vrbaske banovine u njihovom ostvarivanju. Vrbaska banovina je imala posebno značenja u planovima režima i SKK. Ova banovina se sastojala od zapadne Bosne, banijskog sreza Dvor i dvije manje ličke opštine iz sreza Korenica, u predjelu planine Plješevica - Ličkog Petrovog Sela i Zavalja.[40] U granicama Vrbaske banovine, u 24 sreza, po podacima iz

---

[36] F. Čulinović, DOKUMENTI O JUGOSLAVIJI, Zagreb 1968, str. 339-342.

[37] B. Petranović - M. Zečević, JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM, str. 569

[38] S. Turlakov, VODIČ ZA SRBE POČETNIKE (1804.-1941.), str. 195.

[39] ∴ SRPSKE ZEMLJE, NEKADA, SADA I U BUDUĆNOSTI, Beograd 1940, str. 42; M. Stefanovski, SRPSKA POLITIČKA EMIGRACIJA O PREURE-ĐENJU JUGOSLAVIJE 1941.-1943, str. 49-50; *Danas,* Beograd, 22. januar 1998.

[40] Đ. Pejanović, STANOVNIŠTVO BOSNE I HERCEGOVINE, Beograd 1955, str. 52. Vrbaska banovina se sastojala od: banjalučkog (grad i srez), bihaćkog, bosanskodubičkog, bosanskogradiškog, bosanskokrupskog, bosanskonovskog, bosanskopetrovačkog, cazinskog, derventskog, glamočkog, gračaničkog, jajačkog, ključkog, kotorvaroškog, mrkonjićgradskog, prijedorskog, prnjavorskog, sanskog i tešanjskog sreza kao i ispostava: Bosanska Kostajnica, Bosansko Grahovo, Drvar, Kulen-Vakuf, Bosanski Brod, Odžak, Gradačac, Maglaj, Doboj, Velika Kladuša.

popisa 1931. živjelo je 1,037.382 stanovnika. Najviše je bilo pravoslavnih - 600.529 (57,9%), potom muslimana - 250.265 (24,1%), rimokatolika - 172.787 (16,6%) i pripadnika ostalih vjeroispovijesti - 13.801 (1,4%).[41]

U prvoj audijenciji 12. oktobra 1929. kralj Aleksandar je rekao T. Milosavljeviću, novoimenovanom banu Vrbaske banovine: "*Pre svega zapamtite, Tiso, da ste vi moj lični izbor za bana i to bana za Vrbasku banovinu gde Vam predstoji veliki nacionalni rad. Tamo su Srbi u većini i to najbolji Srbi u pogledu ljubavi prema otadžbini i patriotizmu uopšte, ali među tamošnjim muslimanima i Hrvatima ima još uvek pojedinaca i manjih grupa, koje se ne mogu pomiriti sa novim faktičkim stanjem. I zato, i na tom polju imate posla. Pokušavajte održati dobre odnose sa tim nezadovoljnim elementima i pridobijajte ih polako za ideju državnog jedinstva, a tamo gde treba sprečavati štetnu akciju budite odlučni ne popuštajte i lomite je u korenu, ne upuštajući se u frontalnu borbu*".[42] Posebni politički ciljevi omogućili su privilegiran tretman Vrbaskoj banovini što se očitovalo i u velikim dotacijama u njenim prvim godinama koje su omogućile banskoj upravi da započne široku ekonomsku, političku i kulturnu djelatnost, koja je bila, ipak, kratkog daha. Već 1931. budžet ove banovine smanjen je za jednu trećinu, a teško je išlo i sa naplatom državnih dotacija.[43]

Odvajajući se od Svetozara Pribićevića 1928. zbog njegovog sporazuma sa Stjepanom Radićem, dr. Stevan Moljević je preko *Otadžbine* i udruženja "Krajina" radio na objedinjavanju Srba iz Vrbaske, Primorske i Savske bano-

---

[41] M. Radivojević, BOSNA I HERCEGOVINA U RASPRAVAMA O DRŽAVNOM UREĐENJU KRALJEVINE (SHS) JUGOSLAVIJE 1918.-1941. GODINE, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd 1994, str. 13-16; Ista, SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK I BOSNA I HERCEGOVINA, u Zborniku: BOSNA I HERCEGOVINA OD SREDNJEG VEKA DO NOVIJEG VREMENA, Beograd 1995, str. 123.

[42] A. T. Milosavljević, SLUŽBENI RAZGOVORI I DOŽIVLJAJI SA KRALJEM ALEKSANDROM KARAĐORĐEVIĆEM, KNJ. II, UPRAVLJANJE VRBASKOM BANOVINOM OD 9. 10. 1928. DO 18. 4. 1934, MEMOARI, Arhiv Bosanske krajine u Banjaluci, fond memoarske građe; S. Bandžović, ČIJA JE BANJALUKA, *Naši dani,* br. 5, nova serija, god. XXXVIII, br. 1014, Sarajevo 26. april 1991.

[43] Opšir. P. Vojnović, VRBASKA BANOVINA U POLITIČKOM SISTEMU KRALJEVINE JUGOSLAVIJE, rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet, Sarajevo 1975.

vine.[44] Dio Srba okupljenih oko društva "Krajina" zalagao se za Krajinu kao teritorijalno-političku jedinicu koja bi obuhvatala 25 srezova bivšeg bihaćkog i banjalučkog okruga sa centrom u Bihaću. Prostor s obje strane rijeke Une uključivao je srezove iz Savske, Vrbaske i Primorske banovine: Kostajnicu, Glinu, Vojnić, Vrginmost, Udbinu, Gračac, Dubicu, Dvor, Cazin, Bihać, Bosanski Petrovac, Knin, Benkovac i druge. Prema popisu iz 1931. u tih 25 srezova je živjelo 940.296 stanovnika, od čega 586.379 Srba, 250.618 Hrvata i 102.410 Muslimana.[45]

Program Moljevićevog odbora predviđao je ne samo okupljanje Srba Bosanske krajine već i onih koji su živjeli u Lici, Baniji, Kordunu i sjevernoj Dalmaciji.[46] Srbi u ovim krajevima su, po mišljenju dr. Moljevića, koji je nastojao da od Bosanske krajine stvori centar, bili "*živi zid*" kojim se onemogućavalo stvaranje Velike Hrvatske izvan okvira jugoslavenske države i otcjepljenje Srba u Bosni i Hercegovini od "*ostalih Srba*".[47] Bosanska krajina je isticana kao "*nosilac države i nacionalne misli*", prostor koji je potpuno zanemaren za račun razvitka i pohlepe Ljubljane, Zagreba i Sarajeva i činilac koji će spriječiti da se Srbima, uslijed spoljne opasnosti diktira. Zahtijevalo se od državnih vlasti da većim finansijskim sredstvima pomognu nacionalnu i kulturnu akciju među srpskim stanovništvom i time paraliziraju uticaj Zagreba i Sarajeva. U upotrebi je često bila metafora o tzv. "*srpskom zidu*" koji je činilo 1,2 miliona Srba, na prostoru od Bosanske krajine do sjeverne Dalmacije.[48] Banjaluka je postala veoma značajan faktor u velikosrpskim planovima. Ovaj grad je po popisu 1895. imao 7.524 muslimana, 2.775 pravoslavaca i 2.882 rimokatolika. Po popisu iz 1910. u ovom gradu bilo je 6.588 muslimana, 3.693 pravoslavaca i 3.930 rimokatolika. Po prvom poratnom popisu iz 1921. u gradu je bilo 7.201 musliman, 5.324 pravoslavca i 4.718 rimoka-

[44] B. Petranović, ODNOS LOKALNE, REGIONALNE I OPŠTE ISTORIJE (s osvrtom na istoriju Bosanske krajine i Banje Luke 1918.-1945.), u Zborniku: BANJA LUKA U NOVIJOJ ISTORIJI (1878.-1945.), Sarajevo 1978, str. 200.

[45] B. Petranović, SRBIJA U DRUGOM SVETSKOM RATU 1939.-1945, Beograd 1992, str. 35.

[46] S. Moljević, ULOGA I ZNAČAJ VRBASKE BANOVINE, Banjaluka 1939, str. 17-18.

[47] S. Moljević, ULOGA I ZNAČAJ VRBASKE BANOVINE, str. 16.

[48] Lj. Dimić, SKK IZMEĐU KULTURE I POLITIKE, str. 864.

tolika, dok je deset godina kasnije, po popisu iz 1931. bilo 8.039 muslimana, 6.796 pravoslavaca i 6.486 rimokatolika. Kao centar Vrbaske banovine, trebala je imati značajnu ulogu u realiziranju ideja Srpskog kulturnog kluba.[49]

Dr. Stevan Moljević, kao i Oblasni odbor SKK pridavali su Vrbaskoj banovini i Banjaluci naročiti značaj. Moljević je smatrao da su Srbi jedini pravi nosioci državotvorne i jugoslavenske misli, dok su svi drugi narodi u Kraljevini imali svoje zasebne političke računice. On je, zajedno sa Oblasnim odborom, smatrao da Srbi imaju historijsko pravo na Vrbasku banovinu i da su Bošnjaci zapravo Srbi islamske vjeroispovijesti. U skladu sa političkim stavovima SKK, Moljević je isticao da je u Vrbaskoj banovini zbog suzbijanja "*antidržavnih tendencija*" izraženih kroz "*bošnjakluk*" i "*frankovluk*" neophodno "*održati i ojačati ovaj živi zid, potrebno je okupiti sve Srbe što već jedan vek stoje pod oružjem i čuvaju mrtvu stražu, potrebno je održati, pridići i izgraditi Vrbasku banovinu, a Banju Luku osposobiti da bude snažan kulturni centar, koji će paralisati uticaj i Zagreba i Sarajeva, ukoliko bi taj uticaj bio protivan opštoj nacionalnoj ideji, a biti predstraža Beograda - kao nosioca državne i nacionalne misli. Kad to bude, i ti velikohrvati će, računajući sa stvarnosti, uvidjeti da je samo u jakoj jugoslovenskoj državi i njihova budućnost*". Otvoreno je naglašavano da srpsko stanovništvo u Bosanskoj krajini može da se afirmira i dalje razvija isključivo u okviru Vrbaske banovine jer "*već danas u Banjoj Luci Srbi imaju relativnu većinu. Vremenom će imati i apsolutnu*".[50]

Oblasni komitet SKK suprostavljao se veoma oštro svakoj pomisli na podjelu Vrbaske banovine, ili nagovještavanju ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine i njenom vraćanju u historijske granice. *Otadžbina* je pisala da Muslimani hoće "*cjelovitu BiH, kao što je bila za sultana*", da "*Hrvati hoće s Talijanima, Švabama, Mađarima, samo neće sa Srbima*". Ideje o autonomiji Bosne i Hercegovine tretirane su kao "*mnogo opasnije*" od podjele Vrbaske banovine. Ideju o autonomiji Bosne i Hercegovine Moljević je procjenjivao kao "*potpuno*" i "*otvoreno*" protivno srpskoj nacionalnoj i državotvornoj misli, jer joj je, po njemu, cilj bio u ponovnom uspostavljanju granice na Drini

[49] S. Bandžović, VRBASKA BANOVINA – PREDSTRAŽA BEOGRADA, *Slobodna Bosna,* br. 22 (1), Sarajevo 26. mart 1992.

[50] N. Šehić, SRPSKI GRAĐANSKI POLITIČKI KRUGOVI, str. 180.

i odvajanju Srba iz Bosne od Srba iz Srbije: "*A Srbija je i ušla u rat da tu granicu briše i da nas oslobodi i ujedini*".[51] Takvim bi činom, po tim stavovima, Bošnjaci i Hrvati stekli većinu pa bi Srbi "*opet morali da se nose sa bošnjaklukom na jednoj i frankovlukom na drugoj strani, ili što je najviše u izgledu sa udruženim bošnjaklukom i frankovlukom*". Zato je naglašavano da je i ranije, u doba austrougarske uprave, oblast Vrbaske banovine bila namjerno zapostavljena zbog većinskog srpskog stanovništva, dok je Sarajevo planski izgrađivano, pa je od njega "*svim silama veštački stvoren jedan centar koji će biti pouzdan nosilac bošnjakluka*". Sarajevo je optuživano da je "*autonomističko*", kao nosilac "*bošnjakluka*", i da je zbog njegove "*pohlepe*" ova oblast ostala zaostala.

Nakon Sporazuma Cvetković-Maček, koji je od Vrbaske banovine odvojio tri sreza, Oblasni odbor SKK u Banjaluci pokrenuo je pitanje priključenja Vrbaske banovine zamišljenoj banovini Srbiji. Tako je na jednoj skupštini ovog odbora u novembru 1939. istaknuto u usvojenoj rezoluciji: "*Kao što su Srbi u Krajini dali svoje živote za sjedinjenje sa Srbijom, tako će ih dati protiv svakog ko ih pokuša od Srbije odvojiti ma kakvom god međom ili granicom*". Srbi u Vrbaskoj banovini su tražili u svojim rezolucijama da "*upravljaju sami sobom, naslonjeni neposredno na Beograd, i bez ikakvog posredovanja Zagreba i Sarajeva*".[52] Po mišljenju Branka Miljuša: "*Vrbaska banovina... je bila već geografski uklopljena u Banovinu Hrvatsku. Sve je bilo sračunato na to da kod definitivnog preuređenja države Hrvatska sebi obezbedi i Vrbasku banovinu, samo bi trebalo srez Doboj uključiti u Hrvatsku i Vrbaska banovina bila bi odsečena od ostalog dela Bosne*".[53]

Brojne srpske političke organizacije i društva, podsticane iz Beograda, isključivale su mogućnost autonomije i podjele Bosne i Hercegovine, otvoreno zagovarajući, pod parolom "*Srpstvo je u opasnosti*" i "*Srbi na okup*", njeno potpuno uključivanje u "*Srpske zemlje*".[54] Tokom novembra i decembra 1939. inteživirana je aktivnost mnogobrojnih srpskih društava i udruženja

[51] M. Radivojević, SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK I BOSNA I HERCEGOVINA, str. 128, nap. 22.

[52] V. Kazimirović, SRBIJA I JUGOSLAVIJA 1914.-1945, knj. II, str. 611.

[53] Upor. M. Stefanovski, SRPSKA POLITIČKA EMIGRACIJA O PREUREĐENJU JUGOSLAVIJE 1941.-1943, str. 59; M. Radivojević, SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK I BOSNA I HERCEGOVINA, str. 127.

[54] N. Babić, NA PUTEVIMA REVOLUCIJE, knj. II, Sarajevo 1980, str. 110.

koja je rezultirala osnivanjem srpskih narodnih vijeća, koja su zvanično imala nadstranački karakter, kao i formiranjem Savjeta srpskih nacionalnih i ostalih društava u Sarajevu. Zadatak ovog savjeta bio je da radi na očuvanju srpske nacionalne misli i srpskog karaktera Bosne i Hercegovine. Najveća manifestacija u organizaciji ovog pokreta bilo je održavanje Sabora svih srpskih i ostalih nacionalnih društava i ustanova u Doboju 31. decembra 1939. u prisustvu preko 500 delegata iz krajeva širom Bosne i Hercegovine i 3.000 Srba iz Doboja i okoline. Na ovom skupu u Doboju donesena je rezolucija u kojoj je istaknuto da učesnici Sabora odlučno ustaju protiv svih akcija i pokušaja koji vode cijepanju i slabljenju jugoslavenske države, a naročito za podvajanjem Srba u toj državi, protestirajući dalje što je do Sporazuma Cvetković-Maček došlo bez učešća srpskog dijela i na njegovu štetu, te ga ne priznaju kao svršen čin; zato je poručeno da će se boriti protiv svega što bi dovelo do odvajanja srpskih krajeva u ma kom obliku od Srbije i Crne Gore, pozivajući na kraju na objedinjavanje za sve Srbe i ostale jugoslavenske nacionalnosti na zbijanje redova bez obzira na stranački i lični interes. Ova rezolucija je ubrzo bila štampana kao letak i dijeljena širom Bosne i Hercegovine.[55] Uredništvo *Srpskog glasa* je jasno poručivalo: "*Mi ne mislimo nikad ostaviti srezove sa čisto srpskom većinom u granicama Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Slavonije, Banovini Hrvatskoj*".[56] Primarni srpski stav bio je, kako se izrazio radikal Kosta Majkić koji je u Banjaluci izdavao list *Srpsko jedinstvo* da je Srbija "*oružjem, mučeništvom i krvlju stekla pravo na Bosnu*".[57] Unutar Banovine Hrvatske Srbi su se, također opirali. Mada su banovinske vlasti oštro reagirale zabranjujući zborove i pooštravajući mjere protiv istupanja i manifestacija četničkih udruženja, njihov rad je nastavljen i dalje.[58]

---

[55] D. Begić, POKRET ZA AUTONOMIJU BOSNE I HERCEGOVINE U USLOVIMA SPORAZUMA CVETKOVIĆ-MAČEK, *Prilozi,* br. 2, Sarajevo 1966, str. 186-187; S. Bandžović, VRBASKA BANOVINA "PREDSTRAŽA BEOGRADA", *Oslobođenje,* Sarajevo 28. april 1991; E. Redžić, UZ 60-GODIŠNJICU SPORAZUMA CVETKOVIĆ-MAČEK, str. 170.

[56] M. Radivojević, SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK I BOSNA I HERCEGOVINA, str. 130.

[57] M. Radivojević, SPORAZUM CVETKOVIĆ-MAČEK I BOSNA I HERCEGOVINA, str. 131

[58] Đ. Stanisavljević, POJAVA I RAZVITAK ČETNIČKOG POKRETA U HRVATSKOJ 1941.-1942. GODINE, Istorija XX veka, knj. IV, Beograd 1962, str. 6.

U martovskom prevratu 1941. u Jugoslaviji pojedine ličnosti iz SKK, na čelu sa Slobodanom Jovanovićem, imale su, prema nekim izvorima, veoma zapaženu ulogu.[59]

Početak Drugog svjetskog rata, duboka unutarnja trvenja u Jugoslaviji i neslavni aprilski rat su zaustavili "*mirnodopske*" poslove oko dalje političke dorade projekcija o konačnoj reorganizaciji i sudbini zemlje. Tokom rata, sa pojavom četničkog pokreta Draže Mihailovića, revitalizirani su predratni ekstremni projekti koje je trebalo sprovesti agresivnim sredstvima.

Ravnogorski četnički pokret Draže Mihailovića kao praktičan izraz velikosrpskih programskih ambicija od početka snažno je naglašavao svoju "*istorijsku misiju*" oslobođenja, čuvanja "*biološke supstancije Srba*", kao i širenja ideje etnički homogene "*Velike Srbije*" koju bi trebalo stvoriti, na osnovu platforme SKK, u okvirima poratne Jugoslavije. Glavni politički ciljevi ovog pokreta bili su formulirani u nekoliko osnovnih programskih dokumenata. Polazna tačka u njima bila je ideja vodilja o "*Velikoj i homogenoj Srbiji*" koja se temeljila na shvatanju da Srbi trebaju biti vodeća nacija na Balkanu. U tom smislu, radi stvaranja takve države, okupljanja svih Srba u jednu državu zbog "*spasavanja srpstva*" rat je zagovaran kao nužnost. Uprkos nazivu "*Jugoslovenska*" njihovih jedinica, i u stvaranju Jugoslovenske ravnogorske omladine, propagandnom forsiranju ovog predznaka, četnički pokret je bio samo "*ljuska ispunjena velikosrpskim sadržajem i trebao je služiti samo tim interesima*".[60]

Ovaj "*čizmaški*" pokret je gradio defanzivnu strategiju protiv okupatora politikom stalnog iščekivanja i čekanja "*londonskog signala*", ali agresivnu protiv cijelih naroda, prije svega Bošnjaka i Hrvata, kao i nacionalnih manjina, inkriminiranih za brzi slom u haotičnom aprilskom ratu 1941., pozivajući se pritom na Njegoševu poruku da se nemilosrdno "*istrijebi guba iz torine*". Agresivno i uporno propagirajući kosovski mit i svetosavlje kao dio ideo-

---

[59] Pored S. Jovanovića, u stvaranju tajne organizacije, sa jasnim prevratničkim ciljevima, bili su i D. Stranjaković, D. Danić, S. Drašković, D. Vasić, M. Žujović i Ž. Balugdžić - opšir. M. Stefanovski, SRPSKA POLITIČKA EMIGRACIJA O PREUREĐENJU JUGOSLAVIJE 1941.-1943, str. 94, nap. 18.

[60] J. Tomasevich, ČETNICI U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Zagreb 1979, str. 178-179.

logije, četništvo je naročito nalazilo put do srpskog seljaka.[61] Četnici su imali pogotovo ofanzivan antimuslimanski kurs u sprovođenju svoje radikalne nacionalne politike, tumačeći to uzajamnom "*infernalnom mržnjom*" širokih srpskih i muslimanskih masa i besperspektivnošću zajedničkog življenja. Zato je trebalo poduzeti sve mjere za njihovo istrebljenje i iseljavanje u Tursku. Dajući tom problemu platformu borbe protiv "*Turaka*", što je trebalo predstavljati kontinuirani nastavak borbe iz vremena Karađorđa i Miloša Obrenovića, četnici su spretno oživljavali neugašene atavističke strasti.[62]

Na putu ostvarivanja homogene srpske državne zajednice, četnički planovi su predviđali integralno čišćenje Sandžaka i Bosne i Hercegovine od Bošnjaka i Hrvata. U prvom opsežnom programskom dokumentu ovog pokreta, projektu jednog od vodećih četničkih ideologa, dr. Stevana Moljevića, od 30. juna 1941, koji je počivao na trijalističkom principu Jugoslavije, nakon stvaranja "Velike Srbije", navodi se da bi u obnovljenoj Jugoslaviji trebalo stvoriti homogenu Srbiju koja bi obuhvatila cijelo etničko područje na kojem žive Srbi.[63] Stevan Moljević je, prema sopstvenoj izjavi, još 10. aprila 1941. napustio Banjaluku i otišao u "*šumu*", i već od maja mjeseca iste godine je radio na stvaranju četničke organizacije.[64] U zaključcima Beogradskog četničkog komiteta iz septembra 1941. istaknuto je sljedeće: "Ideal je jaka, homogena srpska državna zajednica politički i ekonomski sposobna za život", kao i da je za potrebe tog cilja neophodno "*de facto*" omeđiti sve srpske zemlje i učiniti da svuda u njima ostane samo srpski živalj, predlažući dalje "*brzo i radikalno čišćenje gradova i njihovo popunjavanje svežim srpskim eleme-*

[61] M. Hamović, IZBJEGLIŠTVO U BOSNI I HERCEGOVINI 1941.-1945, Beograd 1994, str. 72.

[62] Upor. E. Redžić, NACIONALNI ODNOSI U BOSNI I HERCEGOVINI 1941.-1945. U ANALIZAMA JUGOSLAVENSKE ISTORIOGRAFIJE, Sarajevo 1989, str. 34-40; S. Bandžović, ČETNIČKE "PONUDE" MUSLIMANIMA, *Muslimanski glas,* Sarajevo 23. avgust 1991; Isti, O migracionim kretanjima u Bosni i Hercegovini 1941. godine, u Zborniku: MIGRACIJE I BOSNA I HERCEGOVINA, Sarajevo 1990, str. 252-256.

[63] N. Milovanović, KONTRAREVOLUCIONARNI POKRET DRAŽE MIHAILOVIĆA, knj. 1, Beograd 1984, str. 332-336.

[64] N. Milovanović, DRAŽA MIHAILOVIĆ, Zagreb 1985, str. 71. Moljević je docnije postao i predsjednik Izvršnog odbora Centralnog nacionalnog komiteta četničke organizacije.

ntom", te konačno "*izradu*" plana za čišćenje ili pomjeranje seoskog stanovništva sa ciljem homogenosti srpske državne zajednice. U pismu Dragiši Vasiću, Stevan Moljević u drugoj polovini decembra 1941. ističe da u cilju stvaranja "Velike Srbije" i definitivnog razgraničenja sa Hrvatima treba primjenjivati politiku "*svršenog čina*" i postaviti granične koce prije okončanja rata "*pre negoli se iko pribere*": "Zaposedanje bi se, mislimo, moglo izvesti samo ako bi se jakim odredima zaposela četiri glavna čvorišta i to: Osijek, Vinkovci, Slavonski Brod, Sunja, Karlovac, Knin i Šibenik; te Mostar i Metković, a onda iznutra pristupiti čišćenju zemlje od svih nesrpskih elemenata. Krivci bi imali da budu na mestu kažnjavani, ostalim bi valjalo otvoriti put - Hrvatima u Hrvatsku, a muslimanima u Tursku (ili Albaniju)".[65] Po ovakvim zamislima iz "*Velike Srbije*" bi trebalo protjerati 2,675.000 ljudi: milion Hrvata, 500.000 Nijemaca, 440.000 Mađara, 330.000 Rumuna, 60.000 Slovaka, 250.000 Turaka (Muslimana), 5.000 Italijana.[66] Moljevićev projekat je bio u suštini obnavljanje predratnih ideja nastalih u krugovima oko SKK.[67]

Ovakve stavove zastupao je i Draža Mihailović. U prvom dokumentu programskog karaktera koji je on potpisao, u instrukcijama majoru Đorđu Lašiću i kapetanu Pavlu Đurišiću 20. decembra 1941. isticao je da su ciljevi borbe za veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju, etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine - Srema - Banata i Bačke, da državne teritorije treba očistiti od narodnih manjina i ne-nacionalnih elemenata kao i sprovođenjem genocidnog čišćenja Sandžaka i Bosne i Hercegovine od bošnjačkog i hrvatskog stanovništva. Sam Draža Mihailović je o stavu prema Bošnjacima

---

[65] ∴ ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA, tom XIV, knj. 1, dok. br. 1, 6 i 35; V. Dedijer - A. Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA, XXV-XXVI; B. Petranović, JUGOSLOVENSKA ISKUSTVA, str. 75-77. Branko Čubrilović, ministar u izbjegličkoj vladi Dušana Simovića, 17. novembra 1941. piše o Bošnjacima: *"dvadeset i tri godine živeli su u nas kao bubreg u loju", postavljajući dalje pitanje da li će "muslimani uopšte moći da sarađuju kao braća u obnovljenoj, velikoj, slobodnoj državi...pa bili oni i mirni posmatrači, oni su krivci i sukrivci mučenja srpskog naroda"* - cit. prema: M. Stefanovski, SRPSKA POLITIČKA EMIGRACIJA O PREUREĐENJU JUGOSLAVIJE 1941.-1943, str. 148-149, 181.

[66] M. Minić, OSLOBODILAČKI ILI GRAĐANSKI RAT U JUGOSLAVIJI 1941.-1945, Novi Sad 1993, str. 199.

[67] B. Petranović - M. Zečević, JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM, str. 678.

zapisao u svojoj bilježnici: "- *Mus. st. je svojim držanjem dovelo da ih naš svet više ne želi i neće da ima u svojoj sredini. Potrebno je još sad da se pripremi iseljavanje u Tursku ili ma gde van naše teritorije. Na dan ustanka oni će biti pokrenuti sa svojih naselja a što niko neće moći da spreči. - U datom momentu svi muslimani ima da budu pokrenuti sa svojih ognjišta. Oni koji su bliže hrvatskim oblastima - tamo - glavno je da budu pokrenuti*".[68]

Poput predratnih zakulisnih dogovora Cvetkovića i Mačeka o reorganiziranju Jugoslavije i vlada Milana Nedića u Srbiji je pravila projekte o preseljavanju stanovništva, gdje se također nisu u obzir uzimali Bošnjaci, u nastojanjima da se, radi "*integracije srpstva*", prošire granice i stvori "*Velika Srbija*", odnosno "*Svesrbija*". Milan Nedić je sa članovima svoje vlade sačinio obiman memorandum i uputio ga početkom februara 1942. generalu Baderu, vojnoupravnom komandantu Srbije. U zaključku *Memoranduma* se navodi: "*Ukupno, dakle, imalo bi da se iseli sa srpske strane preko nove granične linije katolika: iz Hercegovine 137.140, iz Bosne 392.591, iz Dalmacije 111.365, iz Srema 130.072. Svega 771.168. A sa teritorije koja pripada Hrvatima imalo bi da se preseli preko nove granične linije pravoslavnih: iz Bosne 145.265, iz Srema 6.567, iz Slavonije 145.797, iz Hrvatske 386.674, iz severne Dalmacije 83.960. Svega 750.263*".[69]

"*Muslimansko pitanje*" je trebalo biti zauvijek riješeno: oni moraju biti Srbi ili se iseliti iz zemlje.[70] Dragiša Vasić, koji je slovio kao politički i idejni rukovodilac četničkog pokreta, pisao je aprila ili maja 1942. na osnovu ponu-

---

[68] *∴* ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILAČKOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA, tom XVI, dok. 6, nap. 7; S. Bandžović, RATNA TRAGEDIJA MUSLIMANA 1941.-1945, Novi Pazar 1992, str. 13; M. Hamović, nav. djelo, str. 74. N. Cigar citira instrukcije koje je Mihailovićev štab uputio komandantu Druge sarajevske četničke brigade: *"Trebalo bi svakome razjasniti: poslije rata ili kada bude pogodno vrijeme, mi ćemo izvršiti naš zadatak tako da niko osim Srba neće ostati u srpskim zemljama. Objasni ovo (našem) narodu i osiguraj da to bude njihov prioritet"* - nav. prema: N. Cigar, GENOCID U BOSNI - POLITIKA ETNI-ČOG ČIŠĆENJA, Sarajevo 1998, str. 27.

[69] Opšir. M. Borković, KONTRAREVOLUCIJA U SRBIJI – KVISLINŠKA UPRAVA 1941.-1944, knj. II, Beograd 1979, str. 225-227; Isto, MILAN NEDIĆ, Zagreb 1985, str. 270.

[70] M. Minić, OSLOBODILAČKI ILI GRAĐANSKI RAT U JUGOSLAVIJI, str. 346.

đenog Moljevićevog projekta: "*Pitanje homogene srpske državne zajednice koja ima da obuhvati celo etničko područje na kojima danas Srbi žive, jeste van diskusije. U tom se slažu svi Srbi*".[71] U zaključcima konferencije četničke omladine Crne Gore, Boke Kotorske i Sandžaka o poratnom državnom i društvenom uređenju Jugoslavije, održanoj 2. decembra 1942. u Šahovićima, istaknuto je da će "*na teritoriji buduće države živeti samo Srbi, Hrvati i Slovenci. Nacionalnih manjina ne može biti*". Za razliku od Moljevićeve koncepcije trijalističko-monarhističke federacije, ovdje u Šahovićima je dominirala unitaristička koncepcija ravnogorskog pokreta. Masovni četnički zločini tokom 1941. i 1942. godine, a posebice početkom 1943. u Sandžaku i istočnoj Bosni samo su potvrdili da su rezultat instrukcija D. Mihailovića iz decembra 1941. u cilju "*da bi se jednom za svagda Srpski živalj spasio narodnih izroda i izdajica*".[72] Četnici su početkom 1943. polazeći u operaciju

---

[71] D. Vasić dalje navodi: *"Pamtim vrlo dobro stanje u kojem se Evropa nalazila posle prošloga rata. Ratujuće države bile su toliko zauzete svojim brigama da ni jedna, tako reći, nije mogla voditi računa šta druge u svojim granicama rade i preduzimaju. U prvoj godini posle prošloga rata mogao se prosto istrebiti jedan dobar deo neželjenog stanovništva da niko radi toga i ne okrene glavu. Dakle, ako budemo pametni, oko pitanja čišćenja, odnosno preseljenja i izmene stanovništva, neće nam biti naročito teško". U jednoj drugoj prilici Vasić objašnjava zločine nad Muslimanima: "Budite uve-reni da nama to niko ne može zameriti, a što se tiče posledica, one za nas mogu biti samo pozitivne. Na srpskoj zemlji će posle rata živeti samo Srbi"* - nav. prema: N. Milova-nović, DRAŽA MIHAILOVIĆ, 77-78, str. 97.

[72] Opšir. S. Bandžović, PRILOG PROUČAVANJU ČETNIČKOG GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA U ISTOČNOJ BOSNI, Istorijski zbornik, br. 10, Institut za istoriju, Banjaluka 1989, str. 157-175. Veoma je indikativno pismo Miloša Jovanovića, komandanta Četničkog Ozrenskog korpusa, upućeno sredinom februara 1943. Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog vojno-četničkog odreda: *"Setite se velike borbe za oslobođenje pod vođstvom velikog vožda Karađorđa. Srbija je bila puna Turaka (muslimana). U Beogradu i ostalim srpskim varošima stršile su muslimanske munare, a pred džamijama su Turci vršili svoja smrdljiva pranja kao i što sada rade u srpskoj Bosni i Hercegovini. Na stotine hiljada muslimana bilo je tada preplavilo našu otadžbinu. A prođite danas kroz Srbiju. Nigde nećete naći čak ni njihova groba (mezara), niti jedan šiljak (nišan)"*, zaključujući da muslimanski živalj treba jednim dijelom likvidirati, raseliti ili prevesti na pravoslavlje. Opšir. B. Petranović - M. Zečević, JUGOSLOVENSKI FEDERALIZAM, str. 691-692; M. Hadžijahić, POSEBNOST BOSNE I HERCEGOVINE I STRADANJE MUSLIMANA, Sarajevo 1991, str. 68-69; S. Bandžović, RATNE TRAGEDIJE MUSLIMANA, str. 152-153.

za uništenje "*Republike Crvenih*" - teritorije u zapadnoj Bosni i dijelovima Hrvatske, izvršili pokolj Bošnjaka u čajničkom, pljevaljskom i fočanskom srezu.[73]

Svetosavski četnički kongres održan u selu Ba pod Suvoborom 25. januara 1944. godine, imao je zadatak da, u skladu sa postojećim vojnim i međunarodnim okolnostima, stvori konačno i definitivno program za uređenje poratne Jugoslavije. Ona je po kongresnim odlukama trebala biti trojna federacija koja nije isključivala ideju "*Velike Srbije*". Narodne manjine je trebalo likvidirati, a prihvaćen je i Moljevićev stav da Muslimani "*sami udaraju temelje svom položaju svojom saradnjom sa Jugoslovenskom vojskom u otadžbini i borbom protiv zajedničkog neprijatelja*", tretirani i dalje kao sastavni dio srpskog etničkog korpusa.[74]

Mada se četnici nikada nisu odrekli svojih ideja o stvaranju velike Srbije, progonima, asimiliranju i likvidiranju Bošnjaka, oni su težili da stvore i svoja uporišta među prosrpski orijentiranim Bošnjacima koji su naivno vjerovali da je budućnost tog naroda vezana za realiziranje četničkog jugoslavenskog programa. Jedan od takvih eksponiranih nosilaca bio je i dr. Ismet Popovac iz Mostara koji je djelujući u tom smjeru, između ostalog, predlagao D. Mihailoviću da osnuje muslimanske četničke odrede i odabere svog savjetnika za muslimansko pitanje. S druge strane, član Četničkog nacionalnog komiteta i potpredsjednik Kongresa u selu Ba, Mustafa Mulalić, predratni narodni poslanik iz Livna, nastojao je da svojim političkim angažiranjem i pisanjem uvjeri Bošnjake kako je za njih jedini spas "*dobrovoljni ulazak*" u "*srpsku federaciju*", da je njima jedino mjesto u ravnogorskom pokretu i muslimanskim odredima kao sastavnim dijelovima "Jugoslovenske vojske u otadžbini". Generalni četnički programski dokumenti zadržavajući svoj radikalizam nisu se, međutim, do kraja rata bitnije mijenjali.

---

[73] B. Latas, ČETNICI DRAŽE MIHAILOVIĆA U BORBI ZA UNIŠTENJE "BIHAĆKE REPUBLIKE", u Zborniku: AVNOJ I NOB U BOSNI I HERCEGOVINI, Beograd 1974, str. 374.

[74] Po pitanju nacionalnih manjina (njemačke, mađarske i albanske) zapažen je i stav dr. Vase Čubrilovića iznesen u elaboratu *"Manjinski problemi u Novoj Jugoslaviji"* od 3. novembra 1944. godine, koji je upućen novim, partizanskim vlastima. U njemu se navodi da su se *"tri glavne manjinske grupe u Jugoslaviji, same odrekle svojih građanskih prava istupajući otvoreno neprijateljski prema državi u kojoj žive. Zato su izgubili pravo da se i dalje zovu naši građani. Njih treba ukloniti iz naše države, jer su to i zaslužili...Načelno čovek ne bi imao ništa protiv toga, kad bi mi mogli sve manjine da uklonimo iz svojih zemalja. Zato treba na tome raditi".*

Dušan Plenča

REINKARNACIJA USTAŠKOG I ČETNIČKOG POKRETA

Savremeni svetski integracioni međunacionalni procesi bili su i ostali *nervus probandi* nacionalnih emancipacija koje se ne završiše u XIX veku, kako je to proklamovala egocentrična evropska naučna misao: "Danas, u drugoj polovini XX veka, jasno je da je ovaj vek po razmerama procesa nacionalnih emancipacija bar isto toliko vek nacionalnosti kao i onaj prošli" – tvrdi dr. Najdan Pašić.[1] Razlika je u tome što se danas proces nacionalne samostalnosti i ravnopravnosti odvija kroz veoma različite forme – od oslobodilačko-demokratske imanentnosti do iracionalnog nacionalizma koji je po pravilu instrument mitske frustracije masa.

Istorijska evolucija nacionalnih entiteta na prostorima nekadašnje Jugoslavije odvijala se na nerazvijenim društvenim odnosima, na ograničenoj materijalnoj osnovi, pod totalitetom osvajačkih imperija, u senci slojevitosti orijentalne (vizantijske, islamske), zapadnoevropske i mediteranske kulture, pod okriljem pravoslavlja, katoličanstva i islama, u nemoći odvajanja mitskih spoznaja od istorijskog objektiviteta kao preduslova emancipaciji savremene svesti od zaostalog kulturnog mišljenja".[2] Ove kvintesencije, ugrađene u svest i ideologiju sopstvenog ethosa, odnegovale su i nacionalni kult na zavetu (*ex voto*), grandomaniji "pobedničkog", "odabranog", "junačkog", "mitskog" i "nebeskog naroda", na shvatanju o sopstvenoj verskoj superiornosti, na nacionalnoj megalomaniji i šovinističkoj ksenofobiji. Neosporno, reč je o preuzetim ratobornim političkim idiomima "*Blut und Boden*" ("Krv i tlo") nacional-socijalizma i fašizma, pretvorenih na našim prostorima u militantna, ništavna, zlokobna i eksplozivna patriotska ishodišta – propulzione

[1] Dr. Najdan Pašić, NACIONALNO PITANJE U SAVREMENOJ EPOHI, Beograd 1973, str. 5.

[2] Miodrag Popović, VIDOVDAN I ČASNI KRST, Beograd 1975, str. 133.

sile stvaranja i djelovanja monstruoznog ustaškog i kolaboracionističkog četničkog pokreta u Drugom svetskom ratu (1941 - 1945.), ali u isto vreme (1991 - 1995.) i u njihove nihilističke reinkarnacije.

Međutim, naša tragična stvarnost traži odgovor – šta je uzrokom ovovremene reinkarnacije fašizma na prostorima nekadašnje Jugoslavije". Odgovor je jasan. Za bezbolnu, manje razornu smenu totalitarnog i birokratsko-autokratskog sistema, za konstituisanje i razvitak harmonične i demokratske države, bilo je nužno izabrati i izgraditi takav njen model u kojem se sloboda pojedinca poklapa sa slobodom zajednice. Jer, "sloboda pojedinca istovremeno služi širenju koliko unutrašnjem toliko i spoljnjem prosperitetu i blagostanju čitave zajednice" – upozorava Ištvan Bibo.[3] Prema tome "vaskrs" ustaštva i četništva je istorijska pojava - nastala u vreme državnog, pravnog, društvenog, političkog, ekonomskog i moralnog haosa - izazvana raspadom Jugoslavije.

Istina, u Drugom svetskom ratu ustaštvo i četništvo su nastupili u vreme nacifašističke animalizacije, čija je "civilizacijska uloga" na Balkanu sagorela u katarzi apokalipse. Međunacionalni i međuverski rat 1991.-1995. na prostorima Hrvatske, Bosne i Hercegovine, pokrenut od naci-komunista, a vođen od sledbenika političke strategije Janka Puste i Ravne Gore, u doba poodmakle evropske integracije, stvaranja multinacionalnih tržišta, snažne afirmacije građanskih prava, demokratije, čovekove lične slobode i tolerancije u pluralnim sveopštim razlikama.[4] Jednostavno, neoustaštvo i neočetništvo je, u borbi za vlast i za teritorijalna osvajanja, poseglo za "militantnim i bezumno ratobornim nacionalističkim ksenofobijama, kao jednim od najmoćnijih sila".[5]

Imperijalni hegemonizam i stvaranje etničkih čistih zajednica (država) bili su nezamislivi bez "nacionalnog delirijuma najširih masa naroda, ponesenih mitskom obmanom" i svrstanih u "sveopšti nacionalni pokret", predvo-

---

[3] Ištvan Bibo, DIE DEUTSCHE HYSTERIE (NJEMAČKA HISTERIJA), Insev Verlag, 1991.

[4] Carl. F. Fiedrich, TRENDS OF FEDERALISM IN THEORY AND PRACTICA (FEDERALIZAM U TEORIJI I PRAKSI), New York 1986, str. 31.

[5] ∴ DE MONDE DIPLOMATIQUE (SVIJET DIPLOMATIJE), Paris I/1992.

đen harizmatičnim liderom, podržanim od svih društvenih slojeva, poglavito od verske zajednice i inteligencije i bezrezervno potpomognutim od privrednih moćnika.[6] Nema sumnje da su upravo ti nacionalistički pokreti ("dogodio se narod", "mimohod pučanstva" u biti katapultirani na političku scenu snagom ratobornosti, željom za osvetom nad onim "drugim, minornim narodom", osuđenim na totalno istrebljenje, progon ili večito ropstvo - što je bila i ostala ideološka osnova ravnogorskog i ustaškog pokreta.

Međutim, taj strategijski cilj bilo je moguće ostvariti jedino metodom "lynch law" ("zakonom linča"), militarizacijom vodećih političkih stranaka po ugledu na nacifašističke legije "Il moschettieri del Duce" (Dučeovi strelci), "Totenkopfverbände" (formacije Mrtvačke glave), "Sturmabteilung – SA i "Sturmstafel – SS" – "Sive košulje", "Zelene košulje", itd; stvaraju se paravojne formacije "Srpska garda", "Domoljubi", "Dušan Silni", "Tigrovi", "Risovi", "Zrinski", itd.) i rasističkom likantropijom "Übermenschen" ("nadljudi") kakvu je propovedao Adolf Hitler.[7]

Ustaški i četnički pokreti gradili su svoju filozofiju i političku doktrinu oponašanjem talijanskih fašističkih (G. Sorel, V. Pareto) i nemačkih nacističkih (O. Spengler, S. Chemberlain, A. Rosenberg) teoretičara, ali i na valorizaciji sopstvenog duhovnog mračnjaštva, sofistikacije hrvatskog "Katona" Ante Starčevića, ideologa rasne mržnje i užasnog genocida, da su "Slavenoserbi sužanjska pasmina, skot gnusniji od ikog drugog... sužanjska pasmina koja nije potpuno dosegla ni najnužniji stepen razvitka".[8] Te premise su ugrađene kao duhovne predestinacije u monstruozni ustaški pokret, a i u ideologiju sadašnje vladajuće Hrvatske demokratske zajednice (HDZ). Deklarišući se kao "tvorbeni čimbenik novog evropskog poretka",[9] ustaše su proglasile "srpski narod izvorom svega zla kojeg su Hrvati proživili u svojoj stoljetnoj

---

[6] ∴ DER IRRATIONALISMUS POLITIK (IRACIONALIZAM POLI-TIKE), Berlin 1944, str. 102.

[7] Hitler je Jevreje i slovenske narode smatrao "Untermenschenn" ("poluljudima") i oni nisu imali pravo na život, s izuzetkom onih koji su mogli poslužiti kao radna snaga nemačkim gospodarima (William L. Shirrer, USPON I PAD TREĆEG RAJHA, Zagreb 1947, str. 5/4).

[8] Kerubin Šegvić, DR. ANTE STARČEVIĆ, NJEGOV RAD I NJEGOVO DJELO, Zagreb 1911, str. 239.

[9] Ante Pavelić, DIE KROATISCHE FRAGE, Berlin 1936, Hrvatska misao 11-12, Zagreb 1942, str. 565.

borbi za nacionalno oslobođenje",[10] dok je Pavelić tvrdio da postoje "primjetljive rasne, religijske, kulturne i fizičke razlike između Hrvata i Srba".[11]

Ovovremene vladajuće hrvatske političke strukture (HDZ, HSP, itd.) proglašavaju srpsko civilno pučanstvo "gmazom scelaratne idiosinkrazije" (Dalibor Brozović, akademik), zakržljalo "u vizantijskoj učmalosti" (dr. Slavko Letica), čiji eventualni "prodor u Evropu treba zadržati na katoličko-civilizacijskom hrvatskom bedemu" (dr. Ante Partinić).[12]

Istorijski horizont srpskog rasizma utemeljen je na tradicijskoj koncepciji *arhetipa etosa* kao celine, sa aberantnom integracijom u mitskoj i verskoj uzajamnosti u supremaciji. Zato će neki "srpski umnici" nastojati odenuti u naučne oblande rasističke idiome, tvrdeći da "Srbi pripadaju edipalnim, Hrvati kastralnim, a Muslimani rektumnim antropološkim skupinama", pa je normalno što "danas kulminiraju dve paranoje: maligna hrvatska i benigna srpska" (Jovan Rašković, akademik).[13]

Na temelju paroksizma hrvatskih rasističkih teoretičara (dr. Ante Starčević, dr. Domeniko Mandić, dr. Krunoslav Draganović, dr. Mladen Lorković, dr. Franjo Tuđman)[14] ugrađenog u kult države (po ugledu na nacistički "völkischer Staat" – narodnu državu)[15] i njen pravi poredak, Srbi i Jevreji su progla-

---

[10] F. Lukas, LIČNOSTI – STVARANJA – POKRETI, Zagreb 1944, str. 236-237.

[11] Il giornale d'Italia, 15. aprila 1941.

[12] Slaven dr. Letica, savetnik dr. Franje Tuđmana, izjavio je: "Slovenija i Hrvatska kao zaštitni zid od islama i pravoslavlja potrebni su Evropi" (*Danas,* 11. februara 1990, Tages Spiegel, 20. februara 1990.).

[13] Politika, 22. maja 1991, Politika, 26. jula 1991.

[14] Kerubin Ševgić, nd. Dr. Domeniko Mandić, HRVATI I SRBI – DVA STARA RAZLIČITA NARODA, München 1971.; Dr. Krunoslav Draganović, MASSEN-ÜBERTRIETE VON KATHOLIK ZUR ORTHODOXIE IN KROATISCHEN SPRACHGEBIET ZUR ZEIT DER TÜRKENHERSCHAFT (MASOVNI PRELAZI SA KATOLIČANSTVA NA PRAVOSLAVLJE U VRIJEME TURSKE PREVLASTI), Roma 1937.; Dr. Mladen Lorković, NAROD I ZEMLJA HRVATA, Zagreb 1939.; Ante Pavelić, STRAHOTE ZABLUDA, Zagreb 1941.; Dr. Franjo Tuđman, BESPUĆE POVIJESNE ZBILJNOSTI, Zagreb 1989.

[15] Adolf Hitler je smatrao da u nacističkoj "völkischer Staat" rasa mora biti "središte celog života. Država mora brinuti da je održi čistom" (Adolf Hitler, MEIN KAMPF, Boston 1934, str. 402-403).

šeni za "najveće neprijatelje hrvatskog naroda".[16] Za to "nema te metode koju mi, ustaše, nećemo primijeniti da ovu zemlju načinimo stvarno hrvatskom i očistimo je od Srba", – ističe 27. maja 1941. godine dr. Milan Žanić, poverenik unutrašnjih poslova NDH. Njegov potčinjeni, dr. Viktor Gutić, stožernik banjalučke velike župe, još određeniji: "Ubijajte ih (Srbe - D.P.) gdje god ih sretnete, a blagoslov Poglavnika, kao i moj sigurni su vam".[17]

Fizičko istrebljenje Srba, Cigana i Jevreja proglašeno je "ispitom domoljublja", a samilost prema "srpskim čergarima" i "jevrejskim svinjama" - zločin veleizdaje. Hadezeovska vrhuška u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, lideri političkih stranaka, nacionalizmom ophrvani, "znanstvenici", verski dostojanstvenici i moćna sredstva zabluda (medijska), po principu *cuius regio, eius religio*, danas izražavaju čuđenje što se genocidom desetkovano "pučanstvo Mauro – Valachi" plaši "pojavljivanja simbola i ikonografije koja u velikoj mjeri podsjeća na ikonografiju ustaške ideologije i ustaškog pokreta" (Stipe Mesić).[18] Štaviše, 1.760 jasenovačkih i "suvremenih" tabornika, logornika i stožernika, od čega 562 Pavelićeva mastodonta pristiglih iz emigracije, na balu vampira (osnivački kongres Hrvatske demokratske zajednice – HDZ) 24. februara 1990. godine u dvorani "Lisinski" (Zagreb), promovisalo je Franju Tuđmana, "tog doktora za prepisivanje tuđih naučnih radova" u bezgrešnog "katolikosa lijepe naše".[19] U znak zahvalnosti, Tuđman je osudio "u ime povijesne znanosti promicatelje jugoslavenskog mita" zato što ustrajavaju "na hipotezama o stravičnim masovnim ustaškim zločinima", smatrajući, pri tome, da je "Jasenovac bio radni, a ne logor smrti zatočenika" i da je pokrštavanje 240.000 pravoslavnih normalan prozelitizam "koji nema opravdanja da se žigoše genocidom".[20] Oboružan sofizmom, Tuđman odmah zatim oslobađa Pavelića odgovornosti za strahote zločina i proklamuje: "NDH nije bila puka

---

[16] Doglavnik Mile Budak je, 15. juna 1941. godine, izjavio: "Srbi dođoše simo, pa moraju seliti bilo silom ili milom" (Hrvatski narod, Zagreb 16. juna 1941). Joža Došen, glavni tajnik HDZ u SAD, izjavio je: "Ustaški pokret je bio i ostao uzor i smjer sadašnje i svake buduće hrvatske države" (*Večernji list,* br. 9627, Zagreb, 9. juna 1990.).

[17] Vasa Kazimirović, NDH U SVETLOSTI NEMAČKIH DOKUMENATA I DNEVNIKA GLEZA FON HORSTENAU 1941.-1944, Beograd 1987, str. 111.

[18] *Svet,* br. 219 od 5. septembra1991.

[19] *Nedjelja,* Sarajevo, 11. marta 1990.

[20] Franjo dr. Tuđman, BESPUĆA POVIJESNE ZBILJNOSTI, str. 402.

kvislinška tvorevina i navodno fašistički zločin, već izraz povijesnih težnji hrvatskog pučanstva za svoju samostalnu državu".[21]

Međutim, hereditirani rasistički ustaški conflagrantio ponovo je podario "lijepu našu" strahotama genocida. Neugašene aspiracije "Hrvatske za pravednim granicama na Drini" - kako je to obznanio Pavelić 14. aprila 1941. godine,[22] doživele su svoju renesansu u izjavi "vrhovnika" Tuđmana 1. maja 1990. godine: "Gospodo, i u zemlji i u inostranstvu, hrvatski narod se ne može svesti na ovakove postojeće granice, jer te su se granice uspostavile u doba turske najezde, a ostale su do danas".[23] Mesec dana kasnije, Tuđman će obznaniti svoj zahtev za reviziju "avnojevskih" granica: "Bosna čini geopolitičku cjelinu sa Hrvatskom... i to su prirodne i istorijske granice Hrvatske... koje su izmijenile silom turske i srpske penetracije".[24] Glavni politički tajnik HDZ-a Neven Jurica je još određeniji: "Proširićemo Hrvatsku i već je širimo u Bosni i Hercegovini".[25] Vladajućim strukturama i njihovoj "strategiji širenja Hrvatske" pridružio se i Dragoslav Paraga, predsednik Hrvatske stranke prava - HSP, 25. februara 1990. godine: "Mi smo bezuvjetno za proglašenje NDH na cijelom području između Mure, Drave, Dunava, Drine i Jadranskog mora".[26]

Upornost obnove "državnog oživotvorenja NDH" prati odlučnost da Hrvatska mora biti očišćena od "infiltrirajućih vizantijsko-serbskih pučana", pa je izbacivanjem iz ustava "sprovedeno političko desubjektiviranje srpskog naroda" - tvrdi zagrebački profesor Jovan Mirić.[27] Uskoro su iz svih "vitalnih domovinskih sustava" uklonjeni "šizmatici" pa je "od 20. maja do

---

[21] *Nedeljni vjesnik,* Zagreb, br. 15234 od 25. februara 1990. Ivan Gabelica, predsednik HDZ u SAD, izjavio je: "NDH je značila silnu afirmaciju hrvatske državne ideje – značila je kulturni preporod hrvatskog naroda" (*Svijet,* br. 219 od 5. septembra 1990.)

[22] *Danas,* Zagreb, br. 428 od 1. maja 1990.

[23] *Spiegel,* Bonn, 28. juna 1990.

[24] *Borba,* br. 108, od 12. aprila 1990.

[25] *Borba,* br. 56, od 25. februara 1990. Identičan ili sličan stav oko problema "revizije avnojevskih granica" zauzele su i ostale političke stranke u Hrvatskoj.

[26] Isto.

[27] Jovan Mirić, HRVATSKA DEMOKRATIJA I SRPSKO PITANJE, *Novi list,* Rijeka, 19. juna 1994.

15. decembra 1990. godine preko 30.000 Srba ostalo bez posla, a njihove porodice bez elementarnih uslova za život.[28] Međutim, "kadrovski zamajac" čišćenja zamenjuju policijski "informativni razgovori", odnosno "krivični postupci nad više od 30.000 građana srpske narodnosti".[29] Nekadašnje "logore smrti" Jasenovac, Jadovno, Staru Gradišku i druge, zamenila su "mučilišna utamničenja" u Ninu (ciglana), na Pagu, u Filip Jakovu (dom za retardiranu decu), na ostrvu Vir (stočna farma), u Brinju, Drenovi itd. Kao i Pavelićeva stratišta i Tuđmanovi kazamati su "pre svega, u funkciji genocida i bezočnog kršenja međunarodnih pravnih normi".[30]

Strani posmatrači su utvrdili da je u "domovinskom ratu" preko 80.000 nevinih Srba bilo zatočeno" i da je od "maja 1991. do oktobra 1994. godine na području Hrvatske, pod Tuđmanovom kontrolom, nestalo 4.516 Srba, za koje se pretpostavlja da su pobijeni van sudskog procesa (presude)".[31] Stratišta Gospića, Karlovca, Virovitice, Pakračke poljane, Kutine i Dugog Sela, bila su uvod u masovni masakr Srba kojeg su za sobom ostavile "pobedničke" operacije Zemaljske garde. I dok je, prema iskazu generalpukovnika Ivana Čermaka, komandanta Zbornog mjesta Knin, u operaciji *Oluja* na "srpskoj strani poginulo 526 osoba",[32] nepotpuni podaci ukazuju da je u "napadu na Krajinu, a van domašaja ratnih operacija", ubijeno "3.718 osoba srpske narodnosti".[33] Nova i nova do sada nepoznata stratišta, otkrivaju se neprekidno. Tako je Dalmatinski odbor za solidarnost, sredinom decembra 1995. godine, predao Helsinškom odboru spisak od 109 ljudi, žena i dece srpske narodnosti, sahranjenih na Kninskom groblju posle operacije *Oluja*.[34] Gotovo ista sudbina pratila je i Muslimane u relativno kratkom ratu "između

---

[28] *The Sandey Times,* br. 9563 od 11. marta 1991.

[29] Jovan Mirić, nd.

[30] Per Tausend, delegat Međunarodnog crvenog krsta, konstatovao je: "Posle operacije *Oluja* više hiljada Srba otpremljeno je u devet novih logora" (*Novosti,* 23. avgusta 1995.).

[31] New and World, 16. novembra 1994.

[32] *Velebit,* br. 15, Zagreb, 1. septembra 1995.

[33] ∴ LETERE E DOCUMENTI (PISMA I DOKUMENTI), 73, Lisabon, oktobar 1995.

[34] *Naša borba,* br. 322 od 28. decembra 1995.

Zbora narodne garde - ZNG i Armije Republike Bosne i Hercegovine, kada su "domovinski vitezovi" ubili 1.063 zarobljenika.[35]

Nacistička "völkish" filozofija je nalagala "izgradnju države na aristokratskoj ideji prirode", ali i u "nezamislivom suživotu sa nižom rasom".[36] Poglavnik Pavelić, kao oponašalac germanskog Führera, naredio je, u proleće 1941. godine, da se pored fizičkog uništavanja, i masovnim progonom "očisti domovina Hrvata od paganskih Srba".[37] Već u leto 1941. beogradska *Obnova* je obelodanila podatak da je iz "NDH proterano u Srbiju 300.000 Srba".[38] Hadezeovska vlast u Hrvatskoj je, od 1. maja 1991. do 1. oktobra 1995. godine proterala iz "lijepe naše" 376.000 Srba,[39] a predsednik Tuđman je ovaj bestijalni, s političkim ciljem izveden genocid nazvao "neizbežnim fenomenom rata", ističući da "nikakav masovni povratak ne dolazi u obzir".[40]

Etnička čišćenja "najdemokratskije domovine u svijetu" pratila su, u istoriji nepoznata rušenja gradova, sela, kulturnih u humanitarnih zdanja, bogomolja, grobova i škola – "svega onog što je podsećalo na Srbe, a u Hercegovini na Bošnjake-Muslimane". Vojni posmatrači UN utvrdili su da je posle operacije *Oluja* samo "u južnoj Krajini uništeno ili spaljeno 16.857 kuća".[41] Pljačke pokretne i nepokretne imovine srpskog stanovništva u Hrvatskoj, prema nepotpunim podacima međunarodnih organizacija, procenjuje se na

---

[35] *Milijet,* br. 329, od 15. februara 1995.

[36] Adolf Hitler, nd. str. 402-404.

[37] *Obnova,* Beograd, 9. jula 1941.

[38] *Politika,* br. 2951, od 25. decembra 1995.

[39] Najveći dio ove populacije pokrenut je u izbjeglištvo u vidu "preventivne evakuacije", što ukazuje na značajnu odgovornost druge strane, odnosno Savezne Republike Jugoslavije (napomena Redakcije).

[40] *Velebit,* br. 15, od 1. septembra 1995. Uprkos činjenice da je migracija hrvatskog stanovništva u primorskom pojasu za 4,7 puta veća od migracije srpskog stanovništva (u mirnodopskim uslovima) Vojne krajine, progon Srba 1995. godine u Hrvatskoj, prokomentarisan je na sledeći način: "Odlučujući se za kolektivno napuštanje Hrvatske, Srbi su demonstrirali visoki nivo nomadske svijesti, koja nema neki poseban osjećaj prema prostoru u kojem živi i dom joj je uvijek tamo, gdje dominiraju njegovi totemski znakovi" (*Slobodna Dalmacija,* Split 21. avgusta 1995.).

[41] *Politika,* br. 29519, od 25. decembra 1995. Operacijom *Oluja* proterano je "oko 200.000, a na spaljenim ognjištima ostalo je da živi oko 9.000 Srba u Krajini".

13 milijardi dolara[42]. Takođe, po ugledu na Pavelićeve "Zakonske odredbe o srpskim nekretninama", na sednici Vlade Hrvatske "doneta je 31. kolovoza 1995. godine Uredba o preuzimanju i upravljanju napuštenom (srpskom - D.P.) imovinom".[43] Razaranje nacionalnih i verskih indiviualiteta na osnovama velikonemačkog i frankovačko-ustaškog rasizma, NDH je sprovodila ne samo putem "temeljnog teritorijalnog čišćenja od svih pripadnika osuđenih naroda",[44] već i primenom genocida "u svim oblastima kulture", cinično nazvanim "drugom revolucijom".[45] Idejno identičan, a državnički prilagođen novim, radikalno drugojačijim, objektivnim i subjektivnim uslovima, Tuđman reinkarnaciju ustaške "druge revolucije" proglašava "suvremenim kulturnim preporodom". Reč je o inauguraciji strogo kontrolisanog javnog mnenja suludom brahijalnom snagom duhovnog terora koji mas-medije pretvara u jazbinu licemerstva, a umetnike i naučnike u marionete".[46]

Tuđman je, najpre, u sve kulturne ustanove, naučne institucije, umetničke asocijacije i redakcije sredstava javnog informisanja, postavio HDZ-ovske "duhovne komesare", a zatim sproveo temeljito čišćenje biblioteka, pozorišta, muzeja, galerija, izdavačkih kuća i kulturnih institucija od "prostačkih natruha i podrivačkih supstituta korijena naših misli i naših pogleda na budućnost hrvatskog doma".[47]

Istina, od 1991. do 1995. godine gradovima Hrvatske nisu plamtele buktinje kao na berlinskom trgu "Unter den Linden" (1934.) kada su u ognju nacističkog ludila sagorele najbolje umotvorine čovekove pisane reči. Međutim, u užasnom haosu našeg *bellum internacionum* zadavljena su najbolja dela "Bizantinaca, ortodoksa i jugonostalgičara", a ćirilica je proterana "preko Save i Dunava". Tempere, ulja, gvaševi, akvareli, grafike, plastike i skulpture srpskih slikara, zabarikadirana su u mrak nedostupa "kulturnim lagumima".

---

[42] *Finacial Times,* L 2087, 19. oktobra 1995.

[43] *Velebit,* br. 16, Zagreb 8. rujna 1995.

[44] Mile Starčević, USTAŠKA DRŽAVNA I KULTURNO-PROSVJETNA DELATNOST, *Prosvjetni život,* br. 1-2, Zagreb 1942.; Stanko Visković, DRUGA REVOLUCIJA, *Hrvatska smotra,* br. 12, Zagreb 1941.

[45] Isto.

[46] Dušan Plenča, NASILJE NAD KULTUROM, Misao 6-7, 1995.

[47] *Feral Tribjun,* Split, 8. decembra 1995.

Sredstva javnog informisanja su zabeležila da je "preko tisuću kiparskih djela i još više spomeničkih i drugih objekata i djela podignutih i nastalih u znak sjećanja na Narodnooslobodilačku borbu", dinamitom preseljeno u "nebeske zbirke ništavila". Stručnjaci, poput zapaženog hrvatskog likovnog kritičara Zvonka Makovića, vandalizam današnjice koji hara prostorima "lijepe naše", proglašavaju "stvaranjem etnički što čistije i homogenije zbirke umjetnosti".[48]

Neofašizam u Hrvatskoj iskazuje svoj radikalizam u prvom redu kroz brutalni rasizam protiv "teutonskih barbara istoka, jer su oni donijeli mrak srednjeg vijeka i moralnu propast rasnom katoličkom čovečanstvu",[49] ali i u bezobzirnom nametanju od strane vladajuće HDZ-e (po ugledu na Nacionalsocijalističku partiju) njene politike celokupnom društvu i njene kontrole nad privrednim potencijalima. HDZ je uzurpirala pravo da jedino ona "najbolje zastupa interese nacije", pa je dosledno ovoj maksimi, nepomirljiva i prema pomisli da bi neko drugi polagao ista ili slična prava. Ne mareći za vekovima dokazanu valjanost latinskog *nauka ira initium insanie* (mržnja je početak ludila), HDZ-a, kao reinkarnacija ustaškog pokreta, stalno proizvodi ličnu i društvenu nesigurnost i enormni strah, predstavljajući sebe kao jedinu stranku sposobnu da vlada "na sreću nacije".[50]

---

[48] *Politika,* br. 29519, od 25. decembra 1991.

[49] *Kroatische Berichte,* Meinz 1991.

[50] Vladajuća politička doktrina HDZ-e, građena na hipotezama o superiornosti sopstvenog i na mržnji i preziru drugih naroda, uporno predstavlja svoje sugrađane srpske nacionalnosti naslednicima genocidnog četničkog pokreta iz Drugog svetskog rata, što se ne može prihvatiti kao istorijska stvarnost. Jer, "bez imalo grižnje savjesti, i hrvatski Srbi mogli su otići u četnike (1941-1945.)" – piše Darko Bekić, savjetnik Franje Tuđmana. "Najveći dio njih priključio se hrvatskim komunistima koji su poveli oslobodilačku borbu protiv ustaškog režima i prihvatali da se bore za federativnu Jugoslaviju, za federaciju u kojoj će biti federativna Hrvatska, a oni u njoj ravnopravni pripadnici i građani federalne Hrvatske. Na taj način građeno je pravo Srba na potpuno ravnopravan položaj u Hrvatskoj i to se nikako nije smjelo rušiti. HDZ je tražila podršku emigracije i dobila ju je. Ali sa emigracijom zahtjev da Hrvatska odmah postane suverena i samostalna, neovisna država, da ima svoje ambleme, zastavu i grb. Režim u Hrvatskoj se nekritički povezao sa onim segmentom hrvatske političke emigracije koji je bio spreman finansirati svoju etničku federaciju i svoje zahtjeve" (*Danas,* br. 493, od 30. jula 1991.). Dr. Darko Bekić je, zbog neslaganja sa Tuđmanovom "nacionalnom politikom" podneo ostavku na položaj "državnog savetnika".

Nacionalizam u Srbiji, bez obzira na njegovo patriotsko izvorište, doživljava snažnu determinaciju već u drugoj polovini 19. veka.[51] Majski prevrat 1903. godine (nasilna smena dinastije, donošenje novog ustava, ustaljenost parlamentarizma, jačanje privrede),[52] još više će uticati ne samo na proces nacionalne integracije, već i na pojavu srpskih nacionalističkih teritorijalnih i pijemontskih aspiracija. Tako su, na početku ovog veka sve građanske partije "imale u osnovi ista ili slična gledišta na nacionalne ciljeve: tražile su da se radi na oslobođenju sveg, još neoslobođenog srpstva, tj. celog srpskog naroda i njegovog ujedinjenja, odnosno na uključivanju u srpsku državu i svih onih teritorija van Srbije[53] koje su bile naseljene Srbima ili pretežno Srbima".[54] Carinski rat Beča protiv Beograda, aneksija Bosne i Hercegovine i Balkanski ratovi podstiču korelaciju nacionalnog i državnog u političkom životu Srbije, pa i razbuktavanja nacionalističkih i osvajačkih struja, iz kojih će se iznedriti ekstremna militantna udruženja ("Ujedinjenje ili smrt", "Kulturna liga" itd.), prisutna preko raznih oblika metamorfoze i danas. Uvek ratoborne nacionalističke organizacije, kao fenomen *contradictio in adjecto*, nosile su u sebi, s jedne, agresivne hegemonističko-osvajačke tendencije, a s druge strane, prihvatale su "romantičarsku" pijemontsku ulogu, sazdanu na teritorijalnim aspiracijama: "Srbija su pokrajine u kojima žive Srbi. To su: Bosna, Hercegovina, Dalmacija, jedan deo Istre, Hrvatska, Slavonija, Srem, Bačka i Banat",[55] razume se, i Crna Gora.[56] Militantni i ksenofobijski nacionalizam "sinkretizovan na osnovama panslavenstva, integralnog pravoslavlja, dogmatizma, asketizma, na sposobnostima da se podnose patnje

---

[51] Sredinom 19. veka rađa se ideja o "stvaranju Velike Srbije i o Srbiji kao Pijemontu okupljanja i ujedinjenja svih Južnih Slavena. Nacionalno oslobođenje južnoslavenskih zemalja je zamišljeno kao obnavljanje Dušanova carstva i prisajedinjenja drugih jugoslovenskih zemalja Srbiji" (Dr. Najdan Pašić, nd. str. 94).

[52] Ružica Guzina, DRUŠTVENO-EKONOMSKA USLOVLJENOST DRŽAVNO-PRAVNIH PROMENA U SRBIJI POSLE 29. MAJA 1903, *Anali,* br. 1, Beograd 1959.

[53] Nije li to reaktiviranje "Načertanija"?

[54] Dragoslav Janković, SRBIJA I JUGOSLOVENSKO PITANJE 1914-1915, Beograd 1973, str. 28.

[55] *Pijemont,* Beograd, 25. avgusta 1914.

[56] Milorad Ekmečić, RATNI CILJEVI SRBIJE 1914, Beograd 1973, str. 108.

i žrtvovanja u ime svoje vere i slavenstva", nije se mirio samo stvaranjem "Velike Srbije", već je zahtevao da "Srbija mora biti Pijemont ne samo za ujedinjenje srpstva, nego i za stvaranje jedne velike države Južnih Slavena od Crnog do Jadranskog mora, a ako uspe, i sa trećim Egejskim morem".[57]

Međutim, u ovoj strategiji militantnih nacionalista o stvaranju "fantazmagorijske grosomodo jugoslovenske zajednice", nema ni spomena o subjektivitetu (sem srpskog) ostalih naroda "Slavenskog juga".[58] Štaviše, smišljeno je održana silom "neravnopravnost stanovništva u Makedoniji i na Kosovu; to stanovništvo ostalo je bez političkih prava i političkih sloboda koje su Ustavom od 1903. bile zagarantovane građanima Srbije".[59]

Uticaj militarističkog (ratobornog) nacionalizma, njegovo energično uplitanje u politički život, težnja da kao vanstranačka elita preuzme ulogu arbitra u svim važnijim državnim i političkim pitanjima sa pozicija ekstremističkih, antidemokratskih, apsolutističkih i velikosrpskih aspiracija, biće presudan "za bedan položaj naroda Stare (Kosova) i Južne (Makedonije) Srbije", izvrgnutih ne samo "državnom teroru", već i progonima komitskih četa, čije će nasilje, kao "istorijsko pamćenje", postati uzorom za nove i nove nacionalističke, pa i savremene paravojne formacije.[60]

Neposredno po završetku balkanskog rata anonsirana paradigma "odbrane srpskih državnih interesa" ili "odbrane srpskih nacionalnih interesa" "na maču dobijenin" i "sabljom oslobođenih" i "danas i sutra" moraju se "braniti

---

[57] Milan Ž. Živanović, SOLUNSKI PROCES, Beograd 1955.

[58] "Ima srpskih frankovaca. To su ljudi kojima u Bosni i Hercegovini nema Hrvata, čak može biti ni u Hrvatskoj, a ima i Srba na sve strane. Našim frankovcima je i Istra srpska, Trst je srpski, a Hrvatske uopšte za njih nema" – pisao je 1910. *Slavenski jug (Slavenski jug,* br. 32 od 6. avgusta 1910.).

[59] Socijalisti su vodili upornu borbu protiv militantnog nacionalizma, ksenofobije i progona nesrpskih naroda. Detaljnije o tome videti: Dimitrije Tucović, IZABRANI SPISI, Beograd 1950.

[60] Socijalisti su optužili srpsku vojsku da je izvršila "nasilje u Staroj Srbiji. Albanska sela, iz kojih su ljudi bili blagovremeno izbegli, behu pretvorena u zgarišta. To behu u isto vreme barbarski krematorijumi u kojima je sagorelo stotinama živih žena i dece... Srpski vojnici su otvarali svoj registar kolonijalnih ubijanja i grozota i mogu dostojno stupiti u vlasničko društvo Engleza, Holandeza, Francuza, Nemaca, Talijana i Rusa" (Dimitrije Tucović, SRBIJA I ALBANIJA, Beograd 1914.).

čvrstom rukom", pa su u kontekstu takve politike "novim krajevima gde postoji heterogeni elemenat i interes, ne može se pomišljati na davanje političkih prava".[61] Paradigma o "odbrani svesrpskih nacionalnih interesa", kao izraženi hegemonistički supstrat, prilagođen posleratnim uslovima, postaće temeljem političke platforme stvaranje centralistički uređene Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca u kojoj nije bilo priznato postojanje pojedinih nacija.

Militantni srpski nacionalizam, oličen u dikatаturi kralja Aleksandra,[62] likvidacijom liberalne monarhije, postao jedan od instrumenata autokratske vlasti, nimalo suzdržane kad je bila u pitanju upotreba nasilja ne samo nad stranačkim protivnicima,[63] već i prilikom "radikalnog ušutkivanja" bunta "Arnauta, VMRO-ovih zaverenika u Makedoniji", razbojničkog ubistva u Narodnoj skupštini. Milovan Đilas tvrdi da je, početkom novembra 1924. godine, u masakru Muslimana u selima Šahovići (danas Tomaševo) i Pavino polje (Sandžak) "zaklano 350 ljudi (Muslimana – prim. D.P.), svi na strahovit način".[64]

Autokratija, diktatura i ekstremni nacionalizam, u drugoj polovini tridesetih godina potpomažu stvaranje agresivne fašističke desnice (Ljotićeva "Zbora") i podstiču političku aktivnost militarističkih organizacija ("Narodna odbrana", "Jadranska straža", "Udruženje četnika za slobodu i čast domovine" i "Društva starih četnika"). Politička platforrna srpskih desničarskih falangi, bez obzira na razlike u pristupu taktičkim varijantama, podređena je interesima vladajućeg režima sa prenaglašenim opredeljenjima za "velikosrpstvo" i "dinastiju".[65]

---

[61] *Pijemont,* br. 240, od 1. septembra 1913, D. Janković; L'ANNEXION DE LA MACEDONIA A LA SERBIE 1912-1914. (ANKESIJA MAKEDONIJE SRBIJI 1912. DO 1914.), Zbornik radova, Skoplje 1970, str. 283-310.

[62] Kralj Petar je 24. juna 1914. godine izdao proglas kojim je obznanio da je preneo kraljevsku vlast na prestolonasljednika Aleksandra "zbog bolesti i lečenja". Ustvari, abdikacija je izvršena pod snažnim pritiskom Aleksandra i radikala. Kralj Aleksandar je "od 23 vlade koje su postojale do 1929. izazivao krize", jer "ni jedna od njih nije izgubila na izborima" (Milan Živković, nd. str. 43).

[63] Predsednik vlade Kraljevine Jugoslavije Dušan Simović je, 4. juna 1941. godine, izjavio M. Lampsonu, britanskom ministru za Bliski istok, da je "zbog diktature i terora" na kralja Aleksandra organizovano 15 zavera (PRO; FO 371/302 10, R 4261/73/92).

[64] Milovan Đilas, ZEMLJA BEZ PRAVDE, London 1958.

[65] Dr. Jovan Marjanović, nd. str. 19, brošura SRPSKE ZEMLJE NEKADA, SADA I U BUDUĆNOSTI, Beograd 1940, str. 42.

Pojavom 1937. godine "Srpskog kulturnog kluba", na čelu sa profesorom beogradskog Pravnog fakulteta Slobodanom Jovanovićem, ekstremni nacionalizam dobija "jedinstveni duhovni ornat", a četništvo platformu za izgradnju sopstvene političke strategije. Program "Srpskog kulturnog kluba" traži da se "Banovine Vardarska, Drinska, Dunavska, Zetska i Vrbaska spoje u jedno pod zajedničkim imenom Srpske zemlje, čije je sedište u Skoplju".[66] Neosporno, "'Srpski kulturni klub', sa svojim ekstremnim nacionalnim programom (čije smo izvorište, genezu i političku bitnost napred analizirali), javlja se u vreme intenzivnih ratnih priprema naci-fašističkih sila radi stvaranja "novog svetskog poretka", pa će kao *genius saculi* "srpsko-pravoslavnog" manihejskog dualizma, sublimiranog u presumptio politikos četničkog pokreta (1941-1945.) i njegove reinkarnacije (1991-1995.), kao politički mutant i danas živeti na našem političkom prostoru. U vrtlogu svetske konflagracije 1941.-1945. disperzivni i ksenofobijski srpski nacionalizam, iako razbijanjem Kraljevine Jugoslavije teško pogođen, ne odustaje ni tada od hegemonističke strategije, delom se vezujući za sile Osovine i u svoje političko biće ugrađujući načela naci-fašizma, ne odričući se, istovremeno, veza, oslonca i simpatija prema zapadnoj demokratiji. Ova diskordantna politika srpskih nacionalista, ne male njihove potencijale je stavila u službu okupatora (Nedić, Ljotić, Pećanac),[67] i njihove ratne politike, pa i u domenu pogubnog rasizma.[68] Što se tiče Ravnogorskog pokreta, on je u celosti ambivalentan: razapet između patriotizma i izdaje, privrženosti Zapadu i istovremene saradnje sa okupatorom, anonsiranog antihrvatstva i otvorene saradnje sa ustašama, dodvornosti nesrpskim narodima i beskompromisnog progona nacionalnih manjina.[69] Zato će, u leto 1941. četnički pokret obznaniti program stvaranja "Homogene

---

[66] Isto.

[67] Grupa beogradskih intelektualaca, posle 1990. godine, uporno je nastojala rehabilitovati Milana Nedića, proglašavajući ga "istorijskom ličnošću, pogodnom za pomirenje Srba" (*Borba,* 11. maja 1994.), uprkos činjenici što je "otac nacije", zbog ratnih zločina, ukazom Kralja Petra II Dj. br. 205, od 19. decembra 1941. godine lišen čina armijskog generala, a ukazom Dj. br. 402 od 28. avgusta 1942. godine "svih valjanosti iska-zanih priznanja, odličja i obeležja" (AJ; 103-61).

[68] Savez jevrejskih opština je, 1. jula 1994. godine, izdao javno saopštenje: "Postoji dovoljno dokaza da su u stradanju Jevreja u Srbiji tokom Drugog svetskog rata aktivno učestvovali pripadnici nedićevih, ljotićevih i četničkih jedinica" (*Borba,* 1. jula 1994.).

[69] Dr. Jovan Marjanović, nd. str. 11.

Srbije", stvorene na prostorima Makedonije, severne Albanije, zapadne Bugarske, zapadne Rumunije, Crne Gore, Bosne, Hercegovine, južne Mađarske i Hrvatske do linije Karlobag – Ogulin - Virovitica.[70] U granicama "Homogene Srbije" imala se sprovesti radikalna "čistka od svih nesrpskih naroda".[71] Instrukcijom br. 370 od 20. decembra 1941. Mihailović zahteva da se "buduće srpske zemlje oslobode od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata" tako da u istima "ostane samo srpski živalj".[72]

Četničke starešine su nastojale da što rigoroznije sprovedu u život instrukcije svog vrhovnog komandanta. Tako štab Dinarske četničke divizije, marta 1942. godine, naređuje: "Prema muslimanima, na vešt način, treba primenjivati takove metode da oni zaista steknu dojam da su im vojno-četnički odredi prijatelji. Zbog toga, oni treba da sede kod svojih kuća, pa da ih u njihovim domovima uništimo".[73] U Sandžaku, odredi Ravne gore bili su još radikalniji: "Sva muslimanska sela u tri sreza su potpuno spaljena, a pristupilo se i potpunom uništenju muslimanskog življa, bez obzira na pol i godine starosti... Kod muslimana ima 1.200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece" - izveštava 13. februara 1943. godine Dražu Mihailovića štab Limsko-sandžačkog četničkog odreda.[74] Nemački pukovnik Vust (Wust) je, 27. februara 1943. godine, obavestio "Oberkommando der Wehrmacht" da su četnici u srezu Vlasenica "masakrirali oko 1.500, a na širem području Srebrenice od 1.500 do 2.000 osoba".[75] Naročitom surovošću, koncem 1942. i početkom 1943. godine, četnici potpukovnika Petra Baćovića i vojvode Momčila Đujića, krenuli su u pokolj stanovništva sela Gata, Tugare, Čista, Gornji Dolac, Zvečanje, Štikovo, Maovice, Vinalić, Kijevo i Gorjaka (Dalma-

---

[70] Dr. Stevan Moljević, "ELABORAT STVARANJA HOMOGENE SRBIJE" (AVII, Ča, br. reg. 4, 1-144).

[71] AVII, Ča, 162, 34/1. AVII, Ča, 1/10-1.

[72] AVII, Ča, 1, 10-1.

[73] ∴ ELABORAT DINARSKE ČETNIČKE DIVIZIJE, mart 1942. (AVII, Ča, 151, 5/3-1).

[74] AVII, Ča, 132, 25/3.

[75] NAW, T-520-1022-1391/637.

cija).[76] Hercegovinu, "kao srpski kraj" treba "očistiti od katolika i muslimana... čišćenje će biti sprovedeno radikalno. Sve ćemo ih poubijati i uništiti bez izuzetka i milosti" - paklenim činom užasa hvališe se, 26. jula 1942. godine, Milan Šantić, politički delegat Ravne gore u Trebinju.[77] I zaista "naši četnici, ubijali su sve muškarce od 15 godina na više. Žene i deca ispod 15 godina nisu ubijana", ali su četnici "u Vrgorcu oderali tri živa katolička sveštenika" – konstatuje major Petar Baćović, komandant četnika istočne Bosne i Hercegovine, 5. septembra 1942. u svom izveštaju Draži Mihailoviću.[78] U stampedu smrti krajiški četnici bore se za primat: "Za vreme uspešne borbe na Velebitu, kada je uhapšeno 140 osoba, naši borci pustili su tri Srbina da idu kućama, a ostalo je zaklano i bačeno u jame" - zabeležno je u radiogramu Dinarske četničke divizije br. 12.627 od 15. decembra 1943. godine Ravnoj gori.[79] Četnički vojvoda Mane Roković je, 15. maja 1943. godine, optužio Momčila Đujića - bivstvujućeg stock-brokera vojvodskim činovima reinkarniranim četničkim starešinama - da je kao komandant DČD "streljao i povešao 500 Srba, među kojima je bilo žena i dece".[80]

Pregolem je popisnik spaljenih sela, uništenih kuća, razrušenih bogomolja, ubijenih i poklanih ljudi, žena i dece "one tuđe narodnosti" i one "pogane vere koji ni krsne slave nemaju".[81] Međutim, kada je reč o genocidu

---

[76] AVII, Ča, 8/3-143. AVII, Ča, 201, 11/16. AVII, 230, 29/7-1. AVII, 138, 6/15. AVII, 271, 24/2. AVII, 162a, 9/5-1. NAW-T-356, 984-7. Potpukovnik Ilija Mihić, komandant ličkih četnika je, 1. februara 1943. godine, radiogramom izvestio Dražu Mihailovića: "U Kijevu i Vrlici streljano 55, a u Maovicama i Otavicama Đujić streljao 48 ljudi" (Radio-depeša br. 689, AVII, Ča, 293, 1/1).

[77] "Krik iz jame", br. 9, od 25. januara 1943.

[78] AVII, Ča, 170, 51/3. U izvještaju komandanta četničkih operativnih jedinica istočne Bosne i Hercegovine od 6. septembra 1942. godine konstatuje se da su kaznene ekspedicije "Jugoslovenske vojske u otadžbini" od Imotskog do Makarske "uništile 17 sela" (AVII, Ča, 222, 29/5).

[79] Radio depeša Dinarske četničke divizije br. 12.627 od 15. decembra 1943. godine (AVII, Ča, 176, 9/1, knj. XLII).

[80] AVII, ČA, 153, 15/6.

[81] Milenko Stevanović, komandant četničkog bataljona "Velebit", izjavio je da je glavni zadatak "Ravnogoraca pljačka, a četovanje i borba za slobodu su u drugom planu" (AH; Ča, 3/19. Fikreta Jelić-Butić, ČETNICI U HRVATSKOJ 1941-1945, Zagreb 1981, str. 201).

kao "pobedničkom, osvetničkom i pravednom činu", usmerenom na stvaranje "jedinstvenog", "velikog" i "čistog" srpstva, pamćenje ima, "zapravo samo jedan ishod: ponavljanje zla" - tvrdi Bojan Jovanović.[82] Eksplozija patrijarhalno-autoritativne tradicije, tornado pokreta "svi Srbi u jednoj državi"[83] ("antibirokratska revolucija", "dogodio se narod", "homogenizacija srpstva", "obnova srpstva") filitizam pravoslavne crkve,[84] sahranjivanje žrtava ustaškog terora u Bosni i Hercegovini tokom cele 1991. godine,[85] politizacija nauke,[86] sofistikacija istorije i "enormna upotreba kulturnih asocijacija u političke svrhe",[87] najpre afirmiše psihološki pojam "antisrpstva", "zavereničke koalicije"[88] i "srbožderstvo", a zatim dinastiju Karađorđevića, Dražu Mihailovića i Milana Nedića, da bi potom formirali militarističke falange

---

[82] "Istočnjak", NEOBUZDANA I VIŠA PRAVDA, br. 10, str. 221.

[83] Na sednici Predsedništva SFRJ, januara 1991. godine, Slobodan Milošević je izjavio: "Srpski narod će živeti u jednoj državi" (*Politika,* 16. januara 1991.).

[84] SPC se ponudila da bude uporište tradicionalne nacionalne sigurnosti i središte nacionalnog života. Ideološku osnovu "takovog delovanja činila bi sinteza učenja Nikolaja Velimirovića i Justina Popovića" (dr. Radmila Radić, CRKVA I SRPSKO PITANJE, *Republika,* br. 121-122 od 1.-31. avgusta 1995.). Razume se, predložena "uporišta nacionalne sigurnosti" i "nacionalnog života", trebala su da izoluju "'Srbiju, jer evropska škola se odvojila od vere i Boga... Zato, braćo moja, ne slušajte one koji viču: u ime kulture ili u ime nauke ili u ime progresa. To je sve ubica satanski" (Episkop Nikolaj, GOVORI SRPSKOM NARODU KROZ TAMNIČKE PROZORE, Himelstir 1985).

[85] Sahranjivanje žrtava ustaškog terora u BiH obilato je koristila SDS Radovana Karadžića u političke svrhe (*Republika,* br. 121-122).

[86] O zloupotrebi nauke u političke svrhe 1990.-1995, vidi izvanrednu studiju dr. Olivere Milosavljević "UPOTREBA AUTORITETA NAUKE – JAVNA POLITIČKA DELATNOST SRPSKE AKADEMIJE NAUKA I UMETNOSTI" (*Republika,* br. 119-120, od 1-31. jula 1995.).

[87] Na inicijativu naučnih i kulturnih radnika Srbije, početkom 1991. formiran je "Srpski narodni savet... kao nacionalna institucija koja će zastupati interese svih Srba, bez obzira gde žive" (*Politika,* 30. marta 1991.).

[88] Hipoteza o "antisrpskoj zaveri" EZ, SAD, Kominterne, Vatikana, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca, muslimanskog sveta i "germanske rase", najčešće su se oslanjale na somnabulizam "neravnopravnosti", "pljačke", "poniženja", "srbofobije", "terora", "asimilacije", "progon pravoslavlja" i "patološke inferiornosti antisrpske koalicije".

na ideologiji "nužnog devastiranja materijalnih osnova", fizičkog uništavanja i teranja u masovni egzodus "narod koji ne zna za tri prsta i četiri ocila".[89]

Iz brloga naše stvarnosti izđikale su mnogobrojne gnostičko-manihejske grupe (sekte), verski, odnosno nacionalistički zatucanici (bigote), bornirani (duhovno ograničeni) "majstori nauke", konvertiti i "spasitelji srpskog duha i bića"; ekskluzivno tvrdeći svak za sebe da su upravo oni apostoli *deus ex machina* spasenja svetosavlja, kosovske slave, topolskog neprolaza, orašačke mudrosti, cersko-kolubarskog junaštva, albanskog mučeništva, solunskog pobedništva i ravnogorskog raspeća. Okrenuti prošlosti (nekritički, mitski), nerazumevajući sadašnjost i zaziruć od budućnosti, epigoni obnove "Dušanova carstva" zaglušujućom patetikom pristupili su stvaranju militantnih asocijacija i paravojnih formacija, proglašavajući iste (Svetosavska stranka, Srpska narodna odbrana - SNO, Srpski pokret obnove – SPO, Srpska radikalna stranka – SRS, itd.) za autentične naslednike "jugoslovenske vojske u otadžbini". Tako je Vuk Drašković, zanosom harizmatičnog i samozvanog nacionalnog vođe, 13. maja 1992. godine, izjavio da je "Srpski pokret obnove prosto iskočio iz groba đenerala Mihailovića i iz grobova njegovih saboraca".[90]

Razume se, infernalna reinkarnacija četništva od strane pomenutih snaga i njihova aktivizacija na *faux pas* osnovi, nije ništa drugo do pokušaj da se Moljevićev i Mihailovićevi planovi o "Homogenoj Srbiji", očišćenoj od "svih nesrpskih naroda i nenacionalnih elemenata" primenom strahovitog genocida, napokon ostvari: "Srbija treba da sebe traži od Beča do Konstantinopolja", "Bosna je bila i ostala srpska zemlja, jer je ona groblje mojih dedova", "Severna Dalmacija, Lika, Kordun i Banija su srpske zemlje", "ne treba dozvoliti stvaranje nekakve nedefinisane enklave između Srbije i Grčke, koja može poslužiti interesima trećeg", "južne granice (srpske države - D.P.) jednom za svagda su rešene pobedom Srbije u Prvom svetskom ratu", a zapadne granice "moraju se utvrditi na liniji Papuk – Ogulin – Karlobag".

---

[89] "Karadžić, međutim, nije krenuo u rat iz osećaja ugroženosti i straha od unitarne islamske države, nego zato što je dobio oružje od JNA da bi sproveo beogradski projekat Velike Srbije" - piše Stojan Cerović (*Vreme,* br. 107, od 9. novembra 1992.).

[90] *Srpska reč,* specijalno izdanje, novembar 1992.

Dubrovniku "dati autonomiju, a obale istočno od Dubrovnika dati istočnoj Hercegovini".[91]

Po uzoru na Dražu Mihailovića "novooslobođene zemlje imale su se uključiti u jedinstvenu Srbiju",[92] očišćenu od "Hrvata i Muslimana" na način kako su to izveli Limsko-sandžački četnički odred, jedinice Jugoslovenske vojske u otadžbini" majora Petra Baćovića i vojvode Momčila Đujića u Sandžaku, Hercegovini, Dalmaciji i Lici 1942. i 1943. godine. U prvoj fazi infernalnog rata 1991.-1995. godine "srpsko rukovodstvo (u Predsedništvu SFRJ - D.P.) nastojalo je da zaštiti interese Srba (?) korišćenjem saveznih institucija i JNA i da oslobodi srpske gradove: Zadar, Karlovac, Sisak i Vinkovce" – tvrdi Borisav Jović.[93] Na strategijskoj koncepciji "oslobođenja srpskih gradova" i "srpskih krajeva" u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, angažovane su stranačke (SPO, SRS, SNO, Savez komunista – Pokret za Jugoslaviju - SK-PJ, itd.) paravojne formacije ("Srpska garda", "Srpska dobrovoljačka garda", "Specijalci kapetana Dragana", odredi "Karađorđe", "Tanasko Rajić", "Draža Mihailović", "Beli", "Dušan Silni", "Beli orlovi" itd.).[94] Paravojne formacije "nadahnute stranačkim ideologijama ekstremnog nacionalizma" i "doktrinom ravnogorske egzekutive", obeležene četničkim signijama i mitskim znamenjima, a po uzoru na "Sturmabeteiluneng" i "Schutzstafel" eskadrone kapetana Ernesta Rema Röhma) i bez imalo naslednih "patriotskih gena" komitskih četa iz oslobodilačkih ratova,[95] okrenute

---

[91] *Novosti,* 27 . oktobar 1990.; *Novosti,* 1. oktobra 1991.; *Borba,* br . 163, od 11. aprila 1991.; *Borba,* br. 177, od 25. juna 1990.; *Borba,* br. 322, od 27. novembra 1991.; *Borba,* br. 67-68, od 7.-8. marta 1992.; *Vjesnik,* br. 30, od februara 1990.; *Valter,* br. 10, od 7. aprila 1989, itd.

[92] "Rukovodstvo Republike Srpske smatra da je jedino pravo rešenje jedinstvena i homogena Srbija od svih nas... Za nas je neprihvatljiva, pa makar i privremena federacija RS i SR Jugoslavije" - izjavio je Momčilo Krajišnik, avgusta 1994. godine, Radio Jagodini.

[93] *Politika,* 4. marta 1992.

[94] *Borba,* br. 3, od 3. januara 1992.; Borba, br. 35, od 4. februara 1992.

[95] *Borba,* br. 339, od 4. decembra 1991.; *Oslobođenje* je u jesen 1991. pisalo: "'Koja je vojska i sa kojim ciljem upadala u kuće pjevajući: "Đurišiću (Pavle - komandant četnika - D.P.) komandante, poklaćemo sve Hrvate, komandante Crne Gore, klaćemo ih sve do zore". (*Oslobođenje,* br. 15576, od 29. oktobra 1991). Svetska štampa je iz dana u dan pisala o zločinima reinkarniranih četničkih odreda: "Trupe srpske neregularne vojske - četnici – započeli su pravu hajku na Hrvate i streljaju vojnike i civile" (*Corriere della Sera,* 21. novembra 1991.).

su, pre svega, nasilju, praćenom bestijalnim genocidom. Međunarodni faktori su, 26. novembra 1991. godine, ocenili da srpske paravojne formacije, koje su se proglasile četnicima, ne priznaju duh Haške (1897. i 1907.) i Ženevske (1929.) konferencije, pa su "bez sumnje odgovorne za najbrutalnije ponašanje i prema protivničkim vojnicima i prema onima koji se ne uključuju u borbu".[96]

Genocid paravojnih formacija osudila su i beogradska nezavisna glasila: "U zoni borbenih dejstava, paravojne jedinice - od četnika preko odreda 'Dušan Silni' i raznih samozvanih dobrovoljaca kojima nije osnovni motiv borba protiv neprijatelja, već pljačka narodne imovine i iživljavanje nad nedužnim stanovništvom hrvatske nacionalnosti" - piše *Vreme*.[97]

Pored neočetničkih kohorta, JNA je, ophrvana ideologijom nacional-komunizma i "imperijalnog hegemonizma",[98] pretvorila svoju "hegemonističku strategiju" u anticipaciju Džordža Ovela (Georges Orvel) koristeći ogromnu materijalnu, tehničku i pomoć u živoj sili (kadrovima), a u beznađu propadanja u zlu, JNA je uporedo sa stvaranjem "Vojske Republike Srpske Krajine" i "Vojske Republike Srpske", Vojske Savezne Republike Jugoslavije na jezivoj srpskoj demagogiji, okrenula leđa svojoj prošlosti, svome imenu i svom smislu postojanja, pa je prihvatajući doktrinu Wehrmachta "spaljene zemlje", krenula u "besmisleni rat protiv svih u Jugoslaviji, a potom i protiv Evrope i čitavog sveta".[99]

Razaranjem Vukovara, granatiranjem Sarajeva, Mostara, Zadra, Šibenika i drugih gradova, spaljivanjem Ježevića, Kupresa, Lišana, Smilčića, Hambarina, Zecova, Rakovčana, Rizvanovića, Bišćana i hiljadama drugih sela, neizmernim smaknućima po gubilištima Škabrnje, Nadina, Ovčara, Prijedora,

---

[96] *Borba,* br. 35, od 4. februara 1992. *Pravda,* Prag, 20. maja 1991.

[97] *Vreme* br. 70, od 24. februara 1992. U istom broju ovaj ugledni nedeljnik piše da književnik Brana Crnčević tvrdi da "Srbi ubijaju iz očajanja, pa je takvo ubojstvo posao između ubice i Boga", pa je "za srpske zločine nadležan Bog, a za zločine ostalih – đavo".

[98] *Le Soir,* Brisel 2. juna 1992. godine, piše: "'Izgleda da je mala razlika izmedu nacional-komunističkog dinosaurusa i nacional-monarhističkog mamuta".

[99] Vuk Drašković, RAT I MIR SRBIJE (*Naša Borba,* br. 302, od 8. decembra 1995. godine).

Zvornika, Karakaja,[100] po utvrđenim i neutvrđenim drugim brojnim stratištima, masovnim progonima stotinama i stotinama hiljada nedužnih sa njihovih staništa,[101] oživotvorene su strategijske premise generala Mihailovića o "brzom i radikalnom čišćenju sela i gradova od nesrpskog stanovništva", pa je "noumen duha o fenomenu vremena i prostora postao najva-

[100] Veoma je teško dati potpune podatke i utemeljene analize o zločinima za koje su međunarodni faktori optužili srpsku stranu. Ovom prilikom spomenućemo samo neke, javno izrečene osude: Stejt department je, 16. decembra 1992. godine, na međunarodnoj konferenciji u Ženevi, optužio "srpske četnike"‘ zbog "drskog ubijanja civila i maltretiranja uhapšenih lica", zatvorenih u logorima Banje Luke, Manjača, Prnjavor, Omarska, Keraterm, Trnopolje i Kozarac, kao i zbog "masovnog ubijanja Muslimana u Brodu, Grabovicama, kod Zvornika, Bratuncu, Srebrenici i Grobnici"‘. Stejt department je, takođe, optužio "‘Vojsku Republike Srpske i paravojne formacije za masakr 21. avgusta 1992. godine nad preko 200 muslimanskih dečaka", za pogubljenje "oko 2.000 do 3.000 muslimana u Brodu" i u "‘Grabovicama kod Zvornika 56 osoba" (*Reuter,* Brisel 17. decembra 1992. *Tanjug-pres,* br. 245, od 18. decembra 1992.). Reisul-ulema Hadži Jakub Selimoski obratio se, 9. aprila 1992. godine, patrijarhu Pavlu upozorenjem da "Arkanove jedinice vrše pokolj muslimana u Bijeljini" (*Pravoslavlje,* br . 603, od 1. maja 1992. *Republika,* br. 121-122 od 1.-31. avgusta 1995.). Beogradsko *Vreme* je, pisalo: "Deo muškaraca muslimanske mahale Skela ubijeno je odmah, na licu mesta, deo je završio u logoru napravljenom od bivše fabrike "‘Keraterm" (*Vreme,* br. 128, od 5. aprila 1993.). Nedeljnik *Novi forum* je, 29. novembra 1991. godine, u zločinima paravojnih jedinica izvršenim u "Škabrnji, Nadinu, Smilčiću, Promini i Glogovu, gdje je pobijeno 87 lica", prepoznao "Đurišićev krvavi pir 1943. na mostu preko Drine u Foči". Savet bezbednosti UN je, 22. decembra 1995. godine, na osnovu izveštaja Butrosa Galija, generalnog sekretara UN, osudio "na najoštriji mogući način oružane snage i paravojne formacije bosanskih Srba zbog likvidacije većeg broja (pobijeno oko 3.000, a na spisku nestalih i dalje se vodi 5.500 lica) osoba u regionu nekadašnje zaštićene zone UN" (*Naša Borba,* br. 317-318, od 23.-24. decembra 1995.). Sudsko veće haškog Tribunala podiglo je optužnicu zbog "streljanja na Konjević polju u dva navrata nekoliko stotina ljudi" i zbog činjenice da se u blizini Karakaja (Srebrenica) nalaze grobišta pogubljenih "‘više stotina muslimana" (*Naša Borba,* br. 281, od 17.-18. novembra 1995.). Vladislav Jovanović, predstavnik SR Jugoslavije u UN, početkom decembra 1995. godine, upućuje pismo ruskom ambasadoru Sergeju Lavrovu – predsedavajućem Saveta bezbednosti - sa zahtevom da SB ne žuri sa donošenjem zaključaka odluka, jer je "to delo međusobnog muslimanskog obračuna". Službeni prigovor jugoslovenskog zvaničnog predstavnika izazvao je burnu reakciju i oštru osudu srpske strane (*Naša Borba,* br. 317-318, od 24. decembra 1995.).

[101] *Borba,* br. 271-272, od 1.-2. oktobra 1994.

žniji dokaz" da je "ideogeneza u ovom slučaju pretežnija od etnogeneze" - tvrdi "Pravoslavlje".[102]

Ideogeneza kao najradikalniji oblik rasizma, odnosno diskriminacije po nacionalnoj osnovi, snažno je zaživela kod najodgovornijih rukovodilaca Republike Srpske.[103] Tako je dr. Biljana Plavšić, inače potpredsednik RS, zagovornik ekstremnog oblika biološke determinacije po kojoj teritorijalnost, tribalizam, ksenofobija, različiti oblici agresije, genocidni ratovi, slepa vera u vođe – "pojednostavljuju deo univerzalnog etnograma".[104] Dr. Plavšić tvrdi da su "Srbi u Bosni etnički-rasno superiorniji ne samo od Muslimana, nego i od Srba u Srbiji". Polazeći od srpske rasne superiornosti, Biljana Plavšić zagovara "potpuno čišćenje istočne Bosne od Muslimana... jer i da zadržimo 70% teritorije nema mira. Za nas nema mira. Ja njima ne želim ništa dobra... to je genetski kvaran materijal".[105]

Neočetničke determinacije "biološkog (krvnog) nacionalizma", zasnovane na revitalizaciji srpskog idejnog i religioznog rasizma iz tridesetih godina ovog veka (dr. Svetislav Stefanović, dr. Branislav Maleš, episkop Nikolaj Velimirović, Dimitrije Ljotić, itd.),[106] dobila je i ovog puta podršku određenih krugova Srpske pravoslavne crkve - SPC.[107]

Sofistikacijske hipoteze o nužnosti negovanja "nacionalne čistoće", među prvima je podržao mitropolit dabrobosanski, braneći "vrednost čiste

---

[102] *Pravoslavlje,* br. 388, od 15. maja 1993.

[103] Ovdje je trebalo analizirati SRJ, odnosno Srbiju i Crnu Goru, koje nisu bile u ratu. Je li to prihvatanje?

[104] *Borba,* 28. jula 1993. lvan Čolović, "RASIZAM U JEDANAEST SLIKA", (*Republika,* br. 78, od 16.-31 oktobra 1993.)

[105] *Svet,* 6. septembra 1993.

[106] Dr. Svetislav Stefanović, O RASNIM PITANJIMA KAO KULTURNOM I NACIONALNOM PROBLEMU U JUGOSLAVIJI (Letopis Matice srpske, knj. 345, sv. 1, Novi Sad 1936.). Episkop Nikolaj, VIDOVDAN U MANASTIRU RAVANICI, Kragujevac 1939. glasilo *Zbor* 1934.-1937.

[107] Ideje episkopa Velimirovića i Justina Popovića o Evropi kao "velikom zlu, utemeljenom na nihilizmu i anarhizmu", ne samo da su postale veoma prisutne u medijima (*Glas crkve, Hrišćanska misao,* itd.), već su zauzele središno mesto u sveukupnoj delatnosti SPC.

rase" i oštro osuđujući "pogubnost mešanja krvi putem brakova".[108] Gotovo u isto vreme, moćna medijska mašinerija SPC uporno je propovedala načela idealnog Srbina, propisana u vreme Drugog svetskog rata po episkopu Velimiroviću: "Srbin treba da ima slatku dušu kralja Vladimira, izdržljivost Nemanjinu, hristoljublje Savino, krotkost Dečanskog, smernost Uroševu, požrtvovanost Lazarevu, viteštvo Strahinjino".[109] U protivnom, nikakva dobra "naš narod" ne može očekivati, jer su "uvek propadali kada su Srbi odstupali od svetosavskog pravoslavlja".[110] Razume se, ideja srpskog nacionalizma i svetosavskog rasizma "nezamisliva je bez ogoljene mržnje i neprikrivenog zla", bez kojih je bilo nemoguće sprovoditi totalno čišćenje "srpskih zemalja" i "novooslobođenih krajeva" - tvrdi biolog Nikola Tucić.[111]

Masovni zločini, ratna razaranja, uništavanje materijalnih dobara, teror i mržnja "ogolelog jezika naših vođa, naših naučnika, naših novinara i čak naše dece"[112] - ta ideologija "krvi i tla" za koju su mnogi naši neofit-patrioti da ne može "zaživeti kod Nemanjićevih potomaka", bila je i ostala glavna propulziona sila "etničkog čišćenja" kao "prirodne pojave" enormnog egzodusa. I dok su u Drugom svetskom ratu ustaše oterale u izbeglištvo preko 300.000 Srba,[113] a "ravnogorski osvetnici" oko 170.000 Muslimana i Hrv-

---

[108] I Artemije, episkop raško-prizrenski "smatra da se treba boriti protiv svih onih koji ugrožavaju čistoću pravoslavlja" (Sv. Knez Lazar, Prizren br. 4, 1994. *Republika,* br. 121-122, od 1.-31. avgusta 1995.).

[109] Episkop Nikolaj, GOVORI SRPSKOM NARODU KROZ TAMNIČKI PROZOR, Hemelstir 1985.

[110] Polazeći od ocene da na čelu društvenih, nacionalnih ili državnih promena, uvek mora biti SPC, list *Pravoslavlje* piše: "Vekovna srpska težnja ka jedinstvu" uvek je propadala kada su Srbi odstupali od "svetosavskog pravoslavlja... jer Srbi mogu dizati ustanke samo u ime pravoslavne vere i svetosavskog zaveta" (*Pravoslavlje,* br. 608 od 15. jula 1992.).

[111] Nikola Tucić, GENETIKA I RASIZAM, (*Republika,* br. 78, od 16.-31. oktobra 1993.).

[112] Ivan Čolović, RASIZAM U JEDANAEST SLIKA, (*Republika,* br. 78, od 16.-31. oktobra 1993.).

[113] Dr. Nikola Živković, RATNA ŠTETA KOJU JE NEMAČKA UČINILA JUGOSLAVIJI U TOKU DRUGOG SVETSKOG RATA, Beograd 1975, str. 209. Franz Neuhausen, rukovodilac nemačkog okupacionog Privrednog ureda u Beogradu, jula 1942. godine, izveštava da je u Srbiji zbrinuto oko 400.000 izbeglica, od čega 86.000 dece (NAW-T-75 R 89 S 8).

ata,[114] njihove ovovremene reinkarnirane aveti "vatrom, metkom, kamom i dinamitom" poslali su na stratište pakla "oko četiri miliona lica svih uzrasta i oba pola",[115] koji danas "lutaju svetom 'po našim' ili 'tuđim' krajevima, koji su za njih u istoj meri neprijateljski i ne obećavaju im, u budućnosti, ništa dobra".[116]

Pa ipak, najtragičniji je podatak da je ovome ratu (1991.-1995.) izgubilo živote preko 300.000 ljudi, od čega devedeset odsto civila i da je obogaljeno oko milion osoba.[117] Pri tome, licemeran je i sam pokušaj rekonstrukcije raskomadanog i na smrt ranjenog *l'histoire des mentalites ethosa*, izvrgnuta ustrajnom mrcvarenju, nezaposlenosti, prosjačenju, socijalnoj bedi, životnoj katastrofi, moralnom smaknuću, slomu ideala i bauljanju bespućem života.

Neosporno, rekonstrukcija zločina[118] neoustaških i neočetničkih falangi, bila bi licemerna kada bi se sprovodila istorije radi, kada se ne bi neprekidno osluškivao škrgut zubi – taj divlji, zverski zov osvete, predate ovovremenoj generaciji kao amanet starčevićevskog ili svetosavskog naroda, predvođenih političkim partijama diskordantih po sopstvenim strategijskim programima, ali jedinstvenih u politici međunacionalnog devastiranja. Svejedno da li je reč o strankama na vlasti ili u opoziciji, novokomponovanim ili transformiranim komunističko-birokratskim u socijalističke ili demokratske partije. Jer i "komunisti su prvo prestali biti komunisti" da bi postali nacional-socijalistički beskrupolozni konfesionalni i šovinistički ratnici".[119] Tako su "novokomponovani četnici", odnosno "pristalice bivših komunista u Srbiji, postali najaktivniji kada se radi o razbijanju Jugoslavije i pravljenju, na

[114] Dr. Jovan Trifunović, DEPORTACIJA I EMIGRACIJE STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE 1941-1945, IHRP 1978, str. 116.

[115] Dr. Ivan Ahel, ekspert za teoriju sistema i upravljanja; Cena rata na prostorima bivše Jugoslavije (*Borba,* br. 271-272, od 1.-2 oktobra 1994.).

[116] Isto.

[117] *Borba,* br. 271-272, od 12. oktobra 1994. "'Guangming Daily", 19. novembra 1995.

[118] Prema podacima UN u četvorogodišnjem ratu na prostorima nekadašnje Jugoslavije uništena su 2.360 sela, 29 gradskih naselja i oko 130.000 kuća. Materijalna šteta u periodu 1991-1994. godine, procenjuju je na 130 milijardu dolara.

[119] Joseph D. Deacon, YUGOSLAVIE AND THE WEST -1990-1993. (Jugoslavija i Zapad -1990-1993.).

njenom krvlju okupiranim razvalinama, nekakve njene srpske varijante, koje koštaju srpski narod toliko žrtava, razaranje, izbjeglištva – uz svu bruku i sramotu celom svetu" – s pravom tvrdi ugledni sociolog dr. Slobodan Inić.[120]

[120] *Borba,* br. 51-52, od 20.-21. februara 1993.

Nijazija Maslak

BOSANSKA KRAJINA KAO "KONSTITUTIVNI ČINILAC NOVE JUGOSLOVENSKE FEDERACIJE" IZ 1991. GODINE

Velikosrpska agresija na Bosnu i Hercegovinu, saveznički bošnjačko-hrvatski oružani otpor toj agresiji, a zatim oružani sukob Armije RBiH i tzv. HVO-a u Hercegovini i srednjoj Bosni, te "pobuna Fikretovog naroda" u zapadnoj Bosni, do kraja su razgolitili velikosrpske[1] i velikohrvatske[2] koncepcije. Ove koncepcije zasnivale su se na stvaranju marionetskih režima u Bosni i Hercegovini i strategiji otimanja i unošenja bosanskohercegovačkog teritorija u sastav susjednih država.[3]

Pripremajući se za agresiju na Bosnu i Hercegovinu, velikosrpski pokret je, oslanjajući se na osvojene poluge vlasti u zajedničkoj državi preduzeo čitav niz aktivnosti i donio veći broj mjera, u cilju rušenja legalnog poretka u Bosni i Hercegovini, osvajanju cijele teritorije Bosne i Hercegovine i formiranja marionetske srpske države, kao i stvaranju mogućnosti za njeno priključenje tzv. Jugoslaviji.[4] Među ovim destruktivnim aktivnostima posebno su se isticale aktivnosti kojima su formirane tzv. "srpske autonomne oblasti". Aktivnosti su se provodile pod izlikom regionalizacije Bosne i Hercegovine. Od sredine novembra 1991. godine, uspostavljene su tzv. "SAO Bosanska krajina", tzv. "SAO Hercegovina", tzv. "SAO Romanijsko-Birčanska", tzv. "SAO Semberija" i tzv. "SAO Sjeverna Bosna".[5] Nakon tzv. "refere-

[1] M. Demirović, BOSNA I BOŠNJACI U SRPSKOJ POLITICI, Bihać 1999. F. Saltaga, ANATOMIJA SRPSKE DESTRUKTIVNOSTI, Sarajevo 1995.

[2] D. Bilandžić, NI SRBIJA PREKO DRINE, NI HRVATSKA PREKO UNE, *Ljiljan* br. 25. od 7. jula/srpnja 1993, Sarajevo-Ljubljana, str. 19. N. Maslak, PERFIDNI DOGOVOR TUĐMAN-MILOŠEVIĆ, Ljiljan br. 37, od 17. septembra 1993, str. 11.

[3] F. Muslimović, ODBRANA REPUBLIKE, Sarajevo 1995.

[4] S. Čekić, AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991.-1993, Sarajevo 1994, str. 29-31.

[5] T. Kulenović, PRIPREME ZA RAT I POČETAK RATA U BOSNI I HERCEGOVINI 1992. GODINE, Polemos, časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira, sv. 1, br. 1, Zagreb januar-juni 1998, str. 93-94.

nduma srpskog naroda" 9. i 10. novembra 1991. godine, na kojemu su Srbi izglasali uspostavljanje tzv. "samostalne srpske republike u granicama Bosne i Hercegovine", s namjerom priključenja ostacima SFRJ.[6] Odluke tzv. "Skupštine srpskog naroda u Bosni i Hercegovini" 21. novembra 1991. godine o verifikaciji uspostavljenih tzv. "srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini",[7] Odluke da se pristupi formiranju tzv. "Republike srpskog naroda" istog dana,[8] kao vrhunac, uslijedilo je donošenje Deklaracije o proglašenju tzv. "Republike srpskog naroda BiH" 9. januara 1992. godine[9] i donošenje tzv. "Ustava" i proglašenje marionetske "Republike srpskog naroda" 27. marta 1992. godine.[10] Sve to je bio dio sveobuhvatnih priprema opravdanja predstojeće agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Uz očiglednu razbijačku politiku SDS-a Bosne i Hercegovine, uloga HDZ-a Bosne i Hercegovine bila je ambivalentna. Dok je dio HDZ-a (uslovno nazvan bosanskim) radio na stabilizaciji stanja u Bosni i Hercegovini (izjašnjavanje na referendumu o nezavisnosti BiH, učestvovanje u odbrambenim pripremama), drugi dio (uslovno nazvan hercegovački) je, oslanjajući se na Republiku Hrvatsku, u skladu sa Tuđman-Miloševićevim dogovorom u Karađorđevu marta 1991. godine povlačio poteze koji su pridonosili destabilizaciji Bosne i Hercegovine (stvaranje tzv. "hrvatskih zajednica", pregovaranje sa ekstremnim krilom SDS-a, čiji su vrhunac sastanci Boban – Karadžić u Grazu).[11] Kao odgovor na poteze SDS-a BiH, HDZ BiH je 12. novembra 1991. godine proglasio tzv. "Hrvatsku zajednicu Posavine" u Bosanskom Brodu,[12] a istoga dana u Grudama su tzv. Hercegovačka regionalna zajednica" i tzv. "Travnička regionalna zajednica" donijeli Zaključke, u kojima traže "da se pristupi formuliranju i objavljivanju pravnih i političkih akata (proglašenje Hrvatske banovine u BiH, provođenje referenduma za priključenje Republici Hrvatskoj...) kao prve faze u njenim etničkim

[6] Isto, str. 92.

[7] Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Fond SDS-a, inv. br. 410/10.

[8] Isto, inv. br. 493/6.

[9] T. Kulenović, n.dj. str. 94.

[10] Isto.

[11] Isto, str. 94-95.

[12] Isto.

i povijesnim (sada mogućim) granicama".[13] Kao vrhunac razbijačke aktivnosti uslijedila je Odluka HDZ BiH, 18. novembra 1991. godine, o uspostavi marionetske "Hrvatske zajednice Herceg-Bosna" i 15. maja 1992. godine Statutarna odluka tzv. "Hrvatske zajednice Herceg-Bosne",[14] o uređenju vlasti na području ove marionetske tvorevine.[15]

U takvoj situaciji, u Bosni i Hercegovini se pristupilo vojnom organizovanju patriotski opredijeljenih građana, uz insistiranje na očuvanju mira i dobijanje međunarodnog priznanja za Bosnu i Hercegovinu. Naknadni pregled aktivnosti državnih predstavnika ukazuje da se razdoblje prije otvorene agresije iskoristilo za brojne međudržavne kontakte i traženje pomoći. Postoje određena mišljenja da je glavni strategijski cilj (dobijanje međunarodnog priznanja, nakon ispunjenja postavljenih uslova za priznanje od strane Evropske zajednice), bio logičan i ispravan izbor.[16]

Van ovih opštih činjenica, koje imaju širi značaj za razumijevanje procesa pripreme agresije na Bosnu i Hercegovinu, postoji i jedan uži, regionalni i lokalni aspekt ovog problema koji se odnosi na prostore Bosanske krajine. U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu u jesen 1992. godine na području bihaćkog okruga kod agresora je pronađen elaborat pod nazivom **BOSANSKA KRAJINA, KONSTITUTIVNI ČINILAC NOVE JUGOSLOVENSKE FEDERACIJE**, publikovan 31. decembra 1991. godine, od nepoznatih autora i bez mjesta publikovanja.[17]

---

[13] Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, inv. br. 2-783.

[14] Isto, inv. br. 2-788.

[15] Isto, inv. br. 2-525.

[16] F. Muslimović, n. dj. S. Halilović, LUKAVA STRATEGIJA, Sarajevo 1997. H. Efendić, KO JE BRANIO BOSNU?, Sarajevo 1998. A. Izetbegović, ČUDO BOSANSKOG OTPORA, Sarajevo 1995. O. Ibrahimagić, DRŽAVNOST I NEZAVISNOST BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo 1997.

[17] Muzej Unsko-sanskog kantona (skraćeno MUSK), Bihać, Zbirka dokumenata, fond orginalnih dokumenata, inv. br. 1497. Elaborat je pripadao izvjesnom B. Latinoviću, koji je na potkoricama u gornjem desnom uglu običnom olovkom dopisao: B. Luka i datum 8. 01. 1992. godine. Pada u oči da je datum ispisan rukom na potkoricama od B. Latinovića, bio dan uoči donošenja Deklaracije o proglašenju tzv. "REPUBLIKE SRPSKOG NARODA BIH", 9. januara 1992. godine. N. Maslak, Krivac još nije kažnjen, *Ljiljan,* br. 36, od 03. septembra 1993, Bihać.

Ideja o Bosanskoj krajini kao konstitutivnom činiocu nove jugoslovenske federacije je pojava vezana za raspad bivše jugoslovenske federacije, što znači da je u tom periodu nastala i svoju funkiju završila početkom 1992. godine, ugrađivanjem u stvaranje tzv. "Republike Srpske". Smatramo da je neophodno informativnije progovoriti o servisiranju ideoloških i političkih ciljeva posljednjeg velikosrpskog pokušaja osvajanja Bosne i Hercegovine. Premda je zadatak nepoznatih autora bio da navođenjem historijskih demografskih, političkih, ekonomskih, geografskih i komunikacijskih obilježja Bosanske krajine, opravdaju uspostavljanje tzv. "AP Bosanske krajine", pojedini segmenti elaborata daju naslutiti da je tadašnji koncept regionalnog organizovanja u Bosni i Hercegovini od početka bio u funkciji stvaranja velike Srbije. Osim ovoga, važnost mu dolazi i zbog očigledne manipulacije historijskih činjenica u cilju stvaranja, kako se to obično imenuje, velikosrpskog državnog koncepta. Elaborat se sastoji iz dva dijela: tekstualnog i priloga u obliku tabela i karata. Tekstualni dio čine polazne osnove i šest cjelina. U prilozima se jedan dio tabela i karata odnose na tzv. "AP Bosanska krajina" a drugi na ujedinjenju tzv. "AP Bosanska krajina" i tzv. "Srpska krajina" u Republici Hrvatskoj.[18]

Elaborat počinje "Polaznim osnovama" u kojima se prezentiraju uzroci, geneza i evolucija koncepta regionalizacije u Bosni i Hercegovini i konstatuje "*...sa današnjeg stepena saznanja i procjene kakva će biti buduća Jugoslavija, a polazeći od stanovišta i uvjerenja da će Bosanska krajina, zajedno sa Srpskom Krajinom, činiti u geografskom pogledu zapadni dio nove Jugoslavije, bitno se mijenja i koncept regionalnog organizovanja...*".[19] "*Imajući u vidu da su bosanskohercegovački Muslimani i Hrvati, odnosno stranke SDA i HDZ, mimo volje bosanskohercegovačkih Srba – kao jednog od konstitutivnih naroda – podnijeli zahtjev EZ-u za priznavanje BH nezavisnosti*", po mišljenju autora elaborata, "*slijedeći logiku demografsko-istorijskih, geo-političkih kriterijuma, realno Bosanska krajina trebalo bi da se ujedini sa dijelovima Republike Srpske Krajine: Likom, Kordunom, Banijom i zapadnim dijelovima Slavonije, a Baranja i istočni dijelovi Slavonije*

[18] MUSK Bihać, Zbirka dokumenata, fond orginalnih dokumenata, inv. br. 1497. Bosanska krajina...

[19] Isto, str. 3.

prisajediniće se Vojvodini".[20] Po mišljenju autora elaborata i dijelovi dobojske regije koji su najvećim dijelom pripadali Vrbaskoj banovini, trebalo bi da se pripoje Bosanskoj krajini.[21] Ovako uspostavljena Bosanska krajina, dalje se navodi u elaboratu, bila bi "*samo djelimična realizacija krajnjeg koncepta, koji ide ka tome da 27 od 31 opštine zapadnog dijela Bosne i Hercegovine čine federalnu jedinicu, koja bi i kao takva prostorno bila manja od nekadašnje Vrbaske banovine*".[22] Na ovako jedinstven prostor, tzv. "AP Bosanska krajina", po mišljenju autora elaborata, "*polaže pravo, ne samo po osnovu geografskih, već i istorijskih, demografskih, političkih i ekonomskih obilježja i specifičnosti*",[23] koje su prezentirane u narednim cjelinama elaborata.

Svjesnim iskrivljavanjem i tendencioznim tumačenjem podataka iz historije Bosanske krajine, autori elaborata u prvoj cjelini pod naslovom **ISTORIJSKI OKVIR** nastojali su dokazati kako se Bosanska krajina kao širi geografsko-politički prostor, formirala i kao "posebna etnička, antropogeografska i etnografska cjelina".[24] Po njihovim tvrdnjama "*Bosanska krajina je nastala u vihoru graničnih ratova između Turskog carstva i Habzburške monarhije od XV do XVII vijeka*", i granice Bosanske krajine su "*u Habzbu-*

[20] Isto, str. 3.

[21] Isto.

[22] Isto, str. 4.

[23] Isto.

[24] Isto. U "vihoru graničnih ratova" između Osmanskog carstva i Habsburške monarhije od XV do XVI vijeka nastaje Bosanski ejalet. H. Šabanović, BOSANSKI PAŠALUK, Sarajevo 1959. Sa stanovišta stabilnosti granica Bosanskog ejaleta, žitvatorški mir 1606. godine je manje značajan, jer samo registruje domet osmanskih osvajanja početkom XVII vijeka, a mnogo je značajniji Karlovački mirovni ugovor 1699. godine, po kome je Bosanski ejalet sveden, otprilike na današnju teritoriju Bosne i Hercegovine. E. Pelidija, BOSANSKI EJALET OD KARLOVAČKOG DO POŽAREVAČKOG MIRA, Sarajevo 1989. Međutim, pada u oči da granica koja je uspostavljena žitvatorškim mirom 1606. godine je veoma slična zamišljenoj granici tzv. "SAO krajini" u Republici Hrvatskoj. To na najbolji način ilustruje karta u prilozima elaborata tzv. "Krajine" (ujedinjena tzv. Srpska krajina" i tzv. "Bosanska krajina"), pa ne čudi što se u tekstu elaborata autori pozivaju na žitvatorški mir iz 1606. godine, a ne na Karlovački mirovni ugovor 1699. godine.

rškoj monarhiji utvrđene žitvatorškim mirom 1606. i naknadnim sporazumima 1625. između dviju Carevina". Po mišljenju autora elaborata, to je onda bila "*istorijska osnova ranijih i kasnijih administrativno-upravnih jedinica, koje su se nekad širile a nekad sužavale, a punu formu su dobile obrazovanjem Vrbaske banovine 1929. i Oblasnog Narodnooslobodilačkog odbora i Operativnog štaba Bosanske krajine u ratu 1941.-1945.*"[25]

Manipulacija autora u drugoj cjelini elaborata pod nazivom Demografska obilježja polaze od toga da su "*na puste zemlje Turci naseljavali Srbe kao kmetove dok su oni zaposjedali utvrđena mjesta i krajiške gradove*"[26] i u

---

[25] Međutim, potrebno je podsjetiti se na razloge nastanka banovina. Po broju stanovnika, po veličini teritorije, po jačini glavnih privrednih grana, po novčanoj snazi svojih kapitalista, nacionalni domen srpske buržoazije predstavljao je samo jednu četvrtinu do jedne petine od cjelokupnog jugoslovenskog, a vlast se po ličnom sastavu, u tri četvrtine do četiri petine od cjelokupnog jugoslovenskog sastava nalazila u rukama pripadnika srpskog naroda. V. Strugar, JUGOSLAVIJA FEDERACIJA I REPUBLIKA, Beograd 1976, str. 212-213. Kada je nakon atentata na Stjepana Radića 1928. godine u Narodnoj skupštini Kraljevine SHS, zaprijetila opasnost ovakvim pozicijama srpskog naroda, kralj Aleksandar je 6. januara 1929. godine zaveo diktaturu, a banovine su nastale s ciljem da se preko njih omogući pripadnicima srpskog naroda da i dalje zadrže dominantan položaj u vlasti. Područje Operativnog štaba i Oblasnog NOO za Bosansku krajinu je obuhvatalo dijelove zapadne i centralne Bosne, teritorij ranijih srezova Banjaluka i Bihać u cjelini, te manje dijelove srezova: Doboj, Sarajevo i Mostar. D. Lukač, USTANAK U BOSANSKOJ KRAJINI, Beograd 1967, str. 5. U teritorijalnom pogledu područje Operativnog štaba i Oblasnog NOO za Bosansku krajinu znatno se razlikovalo od Vrbaske banovine, a pogotovo od područja historijske Bosanske krajine. Formiranje Operativnog štaba i Oblasnog NOO za Bosansku krajinu je već od početka podrazumijevalo privremenost, što je kasnije, u martu 1945. godine potvrdila Odluka Predsjedništva ZAVNOBiH-a po kojoj je Oblasni NOO za Bosansku krajinu ukinut, uz obrazloženje da su prestale ratne okolnosti koje su uslovile da se on osnuje. ZAVNOBIH, DOKUMENTI, II, Sarajevo 1968, dokument br. 45.

[26] O tome da su pravoslavni vlasi dobrim dijelom naselili mnoga područja u Bosanskoj krajini objasnio je Milan Vasić u radu "ETNIČKE PROMJENE U BOSANSKOJ KRAJINI U XVII VIJEKU", Godišnjak DI BiH, Sarajevo 1962, str. 234-250, a o tome da je značajan dio ovoga stanovništva bio povlašten, jer je uglavnom pripadao kategoriji stočara (vlaha), kojima su porezi bili manji u odnosu na zemljoradnike i vršio izvjesne službe u osmanskoj vojsci u radu "MARTOLOSI U PERIODU USPONA OSMANSKE DRŽAVE", Godišnjak DI BiH, godina XIV, Sarajevo 1963, str. 11-65. Vidi i A. Handžić, O DRUŠTVENOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA U BOSNI POČETKOM XVII STOLJEĆA, POF, br. 32-33, Sarajevo 1984, str. 129-146.

globalu su usmjerena na dokazivanje kako su vitalne karakteristike srpskog stanovništva u Bosanskoj krajini narušene s jedne strane genocidom u toku Drugog svjetskog rata, te ekonomskom marginalizacijom i migracijama s druge strane.[27]

Premda su u **POLAZNIM OSNOVAMA**, u ostvarivanju teritorijalne veze tzv. "AP Bosanska krajina" sa tzv. "Bijeljinskom regijom" i preko nje sa centrom tzv. Treće Jugoslavije – Beogradom, izričito preferira metod demografske supstitucije, a ne egzodus,[28] u trećoj cjelini elaborata pod nazivom **DRUŠTVENI I POLITIČKI ŽIVOT**, iznose se teze o pobjedničkim i pobijeđenim narodima, i u tom kontekstu zahtjevi za kažnjavanje "poraženog krivca". Po mišljenju autora elaborata, "*zahvaljujući vojnom doprinosu srpskih jedinica Bosanske krajine, Like, Banije, Korduna i Slavonije, omogu-*

---

[27] Prema podacima V. Žerjavića ukupni gubici bošnjačkog stanovništva u bivšoj Jugoslaviji 1941.-1945. godine iznosili su 103.000 ubijenih i poginulih. Ako se ovi podaci sagledaju u odnosu na očekivani prirodni prirast stanovništva u popisu iz 1948. godine, proizilazi da su u Drugom svjetskom ratu procentualno, nakon Jevreja najviše stradali Bošnjaci, kojima je rat odnio 8,1% očekivanog stanovništva. Prema ovome Bošnjaci su najtragičniji narod u bivšoj Jugoslaviji, jer su u toku četiri ratne godine praktično desetkovani i to uglavnom po genocidnoj osnovi. V. Žerjavić, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Zagreb 1989, str. 73-74. V. Dedijer - A. Miletić, GENOCID NAD MUSLIMANIMA 1941.-1945, Zbornik dokumenata i svjedočenja, Sarajevo 1990, str. 885. U elaboratu nije adekvatno istaknuta činjenica da su Srbi sa poslijeratnom migracijom od 15% smanjili stopu vlastitog nataliteta sa već dosta niske, u 1971. godini od 17,6 na visinu od 14,85 u 1981, koja je onda ugrozila obim biološke reprodukcije. A. Milojević, DEMOGRAFSKE I EKONOMSKE POSLEDICE MIGRACIJA, Opredjeljenje, br. 10, Sarajevo 1989, str. 65-80. N. Gaćeša je utvrdio da je u Vojvodinu od 1945. do 1948. godine naseljeno 13.096 porodica iz Bosne i Hercegovine, a V. Kržišnik-Bukić je utvrdila da je od ovoga broja na Bosansku krajinu otpadalo 10.000 porodica, te da je po broju kolonista u Bosni i Hercegovini na prvom mjestu bio Bihaćki okrug, dok je Banjalučki bio treći. S obzirom da su Srbi sačinjavali 98% bosanskohercegovačkog iseljeničkog kontingenta u Vojvodini, jedva da je potrebno posebno ukazivati da je zbog ovoga bio ojačan srpski etnički elemanat u Vojvodini, s jedne strane, ali istovremeno i oslabljen u BiH, a naročito u Bosanskoj krajini, N. Gaćeša, ISELJAVANJE IZ BOSNE I HERCEGOVINE U VOJVODINU 1945.-1948, Opredjeljenje, br. 10, Sarajevo 1989, str. 81-94. V. Kržišnik-Bukić, SELJAŠTVO U SOCIJALIZMU, Banja Luka 1988, str. 137.

[28] MUSK Bihać, Bosanska krajina..., str. 3-4.

ćeno je da Bosna i Hercegovina i Hrvatska dobiju status republika". Međutim, "*Titovim manevrom prevođenja Nezavisne Države Hrvatske na stranu pobjednika i njegovom boljševičko-kominternovskom politikom koja se kadrovski oslanjala na predstavnike naroda poraženih u I i II svjetskom ratu, kojima je i sam pripadao, spriječeno je povezivanje Krajina u jednu zajedničku republiku*". Po mišljenju autora elaborata, tada administrativno podijeljen srpski narod na prostoru Krajina opet je predmet nagodbi "*u kojima glavnu riječ vode poraženi saveznici iz Drugog svjetskog rata*" i zbog toga se "**rat nastavlja tamo gdje je 1945. zaustavljen, jer poraženi krivac nije kažnjen**".[29]

U četvrtoj cjelini pod nazivom **GEOGRAFSKA OBILJEŽJA**, opisan geografski položaj Bosanske krajine, konfiguracijom terena i izveden zaključak da "*po geomorfološkim agropedološkim osobinama zemljišta ovo područje čini cjelinu sa predjelima Kninske krajine, Like, Banije i Korduna*". Osim ovoga precizno je izračunato da "*sa oko 17.500 km^2 površine Bosanska krajina zauzima 34,2% površine Bosne i Hercegovine iz čega proizilazi da je to prostor znatno veći od Republike Crne Gore i AP Kosovo, a približno jednak prostoru današnje Slovenije i AP Vojvodina*". Međutim, "*posmatrana zajednica sa geografski komplementarnim prostorom Srpske Krajine (Kninska krajina, Lika, Banija i Kordun), dobija se geografski i etnički homogen prostor sa oko 28.000 km^2, prostor znatno veći od svih današnjih republika i autonomnih pokrajina izuzev Srbije i redukovane Hrvatske*".[30]

Ekonomski položaj Bosanske krajine je prezentiran u petoj cjelini elaborata koji nosi naziv **EKONOMSKI POTENCIJALI**. Po mišljenju autora Bosanska krajina još uvijek raspolaže sa značajnim resursima (šumski kompleks, poljoprivredno zemljište, vode, minerali), iako su prirodna dobra u ranijem periodu neracionalno korištena. Dalje se konstatuje da je "*razvojno-ekonomska marginalizacija područja Bosanske krajine, koja je permanentno sprovođena od rata do danas, uslovila ekonomsko zaostajanje ove regije*" da su "*važni resursi (šume i rude) odigrali veći značaj za razvoj Bosne i Hercegovine nego za razvoj same regije*" i zaključuje da "*zahvaljujući najviše ekonomskom egoizmu republičkog centra, koji je uglavnom brinuo o Centra-*

[29] Isto, str. 7.

[30] Isto, str. 8.

lnoj Bosni, Bosanska krajina je izbjegla sudbinu lokacija mrtvih kapitala i u velikoj mjeri sačuvala prostor i resurse za uspješniji budući razvoj".[31]

U šestoj cjelini pod nazivom **TERITORIJALNA ORGANIZACIJA I KOMUNIKACIJA** se konstatuje da u okviru postojeće teritorijalne podjele BiH (109 opština), "*regionalnu cjelinu Bosanska krajina čini 27 opština*". Potom se pedantno evidentira da je na ovom području najveći privredni, kulturni, administrativni i informacioni centar Banjaluka (sa oko 150.000 stanovnika), da egzistiraju dvije "kvaziregionalne cjeline" (Privredne komore Banjaluka i Bihać), djeluje Univerzitet Banjaluka sa šest fakulteta i tri više škole i zaključuje da je "*područje pokriveno relativno gustom saobraćajnom infrastrukturom (drumskim i željezničkim saobraćajnicama), a posebno treba istaći da vezu sa svijetom omogućava moderan banjalučki aerodrom*" ali da je "*informaciona infrastruktura relativno nerazvijena*", jer "*postoji jedan dnevni list i više lokalnih radiostanica, a u završnoj fazi je izgradnja i puštanje u rad TV centra Banjaluka*".[32]

U posljednjoj, sedmoj cjelini **USTAVNO-PRAVNI OKVIRI** se obrazlaže proces regionalizacije sa ustavno-pravnog aspekta, konstatuje da je tzv. "Autonomna regija Krajina" "*izveden subjektivitet iz legalnog subjektiviteta zajednica opština Bosanska krajina*" i zaključuje da "*operacionalizacija prelaska iz postojećeg subjektiviteta u subjektivitet konstitutivnog činioca nove Jugoslavije, kao federativne države, nije predmet ove elaboracije*', jer "**Prethodna izlaganja pravdaju cilj**".[33]

Ideje i načini njihove realizacije iznesene u velikosrpskom elaboratu **BOSANSKA KRAJINA, KONSTITUTIVNI ČINILAC NOVE JUGOSLOVENSKE FEDERACIJE**, ne predstavljaju novinu u historiji. Autori navedenog elaborata hranili su se istom ideologijom kojom se hranio i četnički pokret Draže Mihailovića u Drugom svjetskom ratu, te program Srpskog kulturnog kluba[34] i ideje Stevana Moljevića.[35] Nakon donošenja tzv. "Usta-

---

[31] Isto, str. 9.

[32] Isto, str. 10.

[33] Isto, str. 12-13.

[34] J. Marjanović, DRAŽA MIHAILOVIĆ IZMEĐU BRITANACA I NEMACA, knjiga 1, Beograd 1979, str. 17.

[35] N. Maslak, TRAGEDIJA – FARSA I KRV, Ljiljani, br. 43, od 10. decembra 1993, Bihać, str. 11.

va" i proglašenja marionetske "**Republike srpskog naroda**" 27. marta 1992. godine, ideje iz navedenoga elaborata prenesene su na ovu marionetsku tvorevinu. Ono što se dešavalo nakon otvorene agresije na Bosnu i Hercegovinu, kada su se u njenim prostorima sukobila dva imperijalna velikodržavlja, za stvaranje nekakvih novih, etnički čistih, krvavih tvorevina je, između ostalog vodio sistematskom ubijanju i protjerivanju Bošnjaka i rušenju džamija i drugih objekata islamske kulture, sa paklenim planom da se uništi svaki trag njihovog postojanja i otkloni mogućnost njihovog povratka. Mnogi gradovi u Bosni i Hercegovini danas imaju neispisane stranice svoje historije samo zato što su u njima svojedobno živjeli Bošnjaci. Među ove gradove spadaju i gradovi Bosanske krajine: Banjaluka, Prijedor, Bosanski Novi. Rušenje banjalučkih, prijedorskih, dubičkih, novskih i drugih džamija, mezarja i drugih objekata, silovanja, ubijanja, svakojaka poniženja, paljevine, mučenja zarobljenika, logori, nisu bila samo plod razmišljanja plitkih barbarskih mozgova, već i dio razrađene osvajačke strategije.

Prof. mr. Muharem Kreso

ORGANIZOVANA MASOVNA VIKTIMIZACIJA U BOSNI I HERCEGOVINI I STANJE ŽRTAVA DECENIJU KASNIJE

Dvadeseto stoljeće je stoljeće neviđenih promjena. Smatra se stoljećem najintenzivnijeg razvoja u čitavoj historiji čovječanstva. U njemu se svijet više promijenio nego u prethodna dva milenija. Na njegovom kraju na zemlji živi četiri puta više ljudi nego na njegovom početku. Nauka i tehnologija postigle su neshvatljive uspjehe, akumulirani rezultati su neslućeno povećali moć čovjeka. Uveliko je promijenio prirodu na zemlji i izašao u kosmos. Ovladao je novim energijama, među njima i nuklearnom. Obim industrijske proizvodnje u njegovom toku povećan je 50 puta. Informatička revolucija obećava mnogo više. Čovječanstvo sve uspješnije prevazilazi međusobne partikularizme i zakoračilo je u globalizaciju života na planeti.

Čovjek je, međutim, jedino živo biće koje uništava sopstvenu vrstu. U tom cilju on zloupotrebljava svoju moć, čak i onu **organizovanu**, pa i moć države. Veoma je usavršio sredstva uništavanja. Pritiskom na jedno dugme mogu se proizvesti milionske žrtve. Moguće je da u trenutku nestanu najveći gradovi svijeta. Rezultat zloupotreba čovjekove moći u XX stoljeću je žrtvovanje pola milijarde ljudi, žena i djece, koliko ih je na planeti živjelo samo milenijum ranije. Šteta je tolika da bi se voluminoznom zlatnom trakom mogao opasati zemljin ekvator.[1]

Zloupotreba čovjekove moći u prvoj polovini ovog vijeka dovela je do dvije svjetske kataklizme, do dva svjetska rata. Strah od nuklearnog samouništenja zaštitio je drugu polovinu vijeka od trećeg svjetskog rata, ali su obim viktimizacije uveliko "nadoknadili" lokalni ratovi.

[1] Prema našem kolegi akademiku Ljubomiru Berberoviću, traka, odnosno zlatni prsten, oko ekvatora bi bila bar 10 metara debela i isto toliko široka. Bila bi teška 77 miliona, 335 hiljada i 810 tona i 240 kg. Kad bi to neko mogao kompenzirati, svi bismo bili višestruki milioneri u američkim dolarima. Sarajevsko prvorođenče u 2000. godini, kao petmilijarditi stanovnik planete čekalo bi tako 15.467 kg zlata. Po najnižoj cijeni zlata to bi iznosilo 72,323.699 USA dolara.

Do početka ovog stoljeća, zapravo do polijetanja prvog aviona (1903) u ratnim sukobima uglavnom su ginuli vojnici i sve se rješavalo na bojištu. Uglavnom bez prisustva civila. Civilni gubici su do tada iznosili jedva 5% ukupnih gubitaka. Sa polijetanjem aviona i njegovom upotrebom u ratne svrhe, ukupna teritorija zaraćenih strana pretvara se u ratište. Rat postaje totalan. Iscrpljivanjem nacionalnih bogatstava nastaju epidemije gladi i bolesti, pa gubici civilnog stanovništva vrtoglavo rastu.

Beznađe s kraja Prvog svjetskog rata iznjedrilo je fašizam, kome s pravom pripisuju najmasovnije savremene viktimizacije, jer je do krajnosti **zloupotrijebio organizovanu moć države**. Te viktimizacije su prvenstveno rezultat njegovih ratnih ciljeva i njegovog ponašanja prema normama međunarodnog i humanitarnog prava. Pljačka, kao cilj svakog napadačkog rata (agresije) u njegovoj režiji dovedena je do krajnje konzekvence - uništenje protivnika i preotimanje njegovog životnog prostora (Lebensrauma). Istrebljenje nepoželjnog stanovništva vrši se po preuzimanju vlasti na okupiranoj teritoriji, planski, organizovano, institucionalizovano, sistematski i ignorisanjem normi bilo kakvog prava i običaja rata.

Otuda je Drugi svjetski rat, koga su fašistički režimi započeli nezadovoljni ishodom Prvog, bio najsuroviji rat u historiji čovječanstva. Najviše žrtava odnio je **masovni teror** fašističkih osvajača. Više od tri petine ukupnih gubitaka bili su civili. Apsolutna cifra civilnih žrtava je nepotpuna i iznosi 31 milion. Od toga je 12,5 miliona stradalo u koncentracionim logorima. Bosna i Hercegovina je dijelila sudbinu ostalih okupiranih zemalja Evrope, ali je položaj njenih naroda bio bliži martiriju istočnoevropskih naroda.[2] Realnije procjene kreću se od 328.000 do 382.000[3] ubijenih ljudi, žena i djece. Od toga je oko 80.000 poginulo u jedinicama Narodnooslobodilačke vojske, te bar toliko u oružanim jedinicama okupatora ili paravojnim forma-

---

[2] Muharem Kreso, USLOVI ŽIVOTA STANOVNIŠTVA I OTPORA OKUPATORU NA "EFEKTIVNO" OKUPIRANOJ TERITORIJI JUGOSLAVIJE U TOKU DRUGOG SVJETSKOG RATA, Časopis za suvremenu povijest, Zagreb 1972, broj 10, str. 43-62.

[3] Vladimir Žerjavić, GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Jugoslovensko viktimološko društvo, Zagreb 1989. i Bogoljub Kočović, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, Svjetlost, Sarajevo 1990, str. 53-57.

cijama kolaboracionista - četnici, ustaše i razne milicije. Broj žrtava rata bio je veoma mali. Značajan broj civila i zarobljenika stradao je u koncentracionim logorima, te kao taoci, ali najveći broj, oko 150 hiljada, stradao je u ustaškim i četničkim pogromima.

Viktimizacija, koja se dogodila u posljednjoj deceniji drugog milenijuma na prostorima bivše Jugoslavije, organizovana je od strane fašistoidnog velikosrpskog režima Slobodana Miloševića. Bio je to posljednji pokušaj stvaranja "Velike Srbije" i proširenja njenog "Lebensrauma". Viktimizacija je zahvatila nesrpsko stanovništvo na prostorima koji su je trebali sačinjavati. U okvirima tog velikodržavnog projekta Bosna i Hercegovina je bila primaran i nezaobilazan objekat, u toj mjeri da je Milošević, naknadu za to i razbijanje zajedničkog otpora nesrpskih naroda, bio spreman, njen značajan dio prepustiti Franji Tuđmanu.[4] Po fašističkom uzoru žrtve su bile stepenovane i po prioritetu, i po težini i karakteru zločina, ali i po načinu odmazde za svako suprostavljanje realizaciji projekta. Bošnjaci su "morali milom ili silom ostati" u ostatku zajedničke države, svedenoj na "veliku Srbiju".[5]

Nezadovoljan maratonskim pregovorima sa Tuđmanom, a ohrabren potiho izvršenim razoružanjem teritorijalne odbrane i rezervnih sastava policije nesrpskih naroda, te podrškom zavjereničke grupe Jazova[6], Srpski nacionalni savet je 9. aprila 1991. zaključio da više "nije spreman da gubi istorijsko vreme".[7] Saglasan da je to možda posljednja prilika za ostvarenje njegovih ciljeva srpski državni vrh je potom krenuo u oružanu agresiju.

Početak je imao operetski karakter. Insceniranim carinskim sukobom (28. juna) i kratkotrajnim ratom (3. jula) pravdana je amputacija Slovenije, izvršena (18. jula), radi popravljanja nepovoljnog brojnog odnosa prema

---

[4] Dva šefa država tim povodom su se sastali 46 puta i kontinuirano održavali posebnu telefonsku liniju. Stipe Mesić u intervjuu, marta 2000. godine.

[5] To je lično Slobodan Milošević saopštio Aliji Izetbegoviću na trojnom samitu u Splitu 12. juna 1991. godine, pošto mu je šest dana ranije u Stojčevcu nagovijestio "prelazak preko Drine".

[6] Prilikom noćne posjete 13/14. marta 1991. ministar odbrane SSSR-a Jazov je neposrednu podršku Kadijeviću uslovio usklađivanjem planiranih državnih udara.

[7] Nacrt Deklaracije Srpskog nacionalnog saveta, objavljen u "Borbi" 10. aprila 1991. na str. 10.

nesrpskom stanovništvu. U takvom ostatku Srbi još nisu imali ni apsolutnu većinu, pa je to trebalo da riješi rat u Hrvatskoj. Ovaj je, međutim, bio daleko ozbiljniji i teritorijalne pretenzije su zahvatile i do 2/3 hrvatske državne teritorije.

I ovu oružanu agresiju pokušalo se prikriti naizgled legalnim potezima. Učinjeno je to uvođenjem "vanrednog stanja" i prevarom o "razoružanju paravojnih formacija",[8] ali se Platformom Miloševićeve Socijalističke partije Srbije "za djelovanje u periodu od jula do oktobra 1991. godine"[9] i "Beogradskom inicijativom"[10] otvoreno krenulo u svođenju ostatka zajedničke države na "Veliku Srbiju". Tvorevinu koju čine "Crna Gora, Srbija i krajevi u kojima žive Srbi" do oktobra je trebalo osposobiti za "**samostalni državni život**". Uz to je trebalo da naslijedi savezne organe i funkcije, a time i zajedničku imovinu.

Improvizovani rat u Sloveniji je brzo završen i Predsjedništvo SFRJ je već 15. jula izglasalo odluku o "privremenom" povlačenju JNA iz Slovenije čime su stvoreni povoljniji uslovi za obračun sa Hrvatskom, odnosno primjenu – prošlog ljeta pripremljenog ratnog plana RAM. U prvoj polovini avgusta snage JNA iz Slovenije uveliko su bile premještene u Bosnu, a Milošević bio nestrpljiv da taj "definitivni obračun" započne. U očekivanju Moskovskog puča, odlučeno je da se poštuje 7. avgusta prihvaćeno primirje u Hrvatskoj, ali je i "dogovoreno" sistematsko dogovaranje šestorice (Milošević, Jović, Kadijević, Adžić, Kostić i Bulatović) "očigledno u svojstvu šefa planirane države koja će 'imati 17 miliona stanovnika'", i vrha velikosrpskog pokreta. Tako je nalog za aktiviranje ratnog plana RAM (uokvirenje, odnosno omeđenje "Velike Srbije") najvjerovatnije dat Kadijeviću, 18/19. avgusta, kad je odaslan i pozdrav moskovskim pučistima. Već 23. avgusta bila je zauzeta Baranja, a koji dan kasnije krenuli su rezervisti Podgoričkog i Užičkog korpusa prema Dubrovniku i Mostaru.[11]

---

[8] Odluka nepotpunog Predsjedništva Socijalističke Federative Republike Jugoslavije od 12. jula 1991. godine.

[9] Usvojena 16. jula 1991. godine.

[10] Pokrenuta početkom avgusta 1991. godine.

[11] Borisav Jović, POSLEDNJI DANI SFRJ, Prizma, Kragujevac 1996, str. 366. do 371. Stipe Mesić, KAKO JE SRUŠENA JUGOSLAVIJA, Mislavpress, Zagreb 1994, str. 186. do 192.

Platforma, inicijativa, eskalacija sukoba i ishitreni pozdrav moskovskim pučistima[12] skinule su Miloševićeve maske, pa je Evropska zajednica, koja se do tada zalagala za očuvanje Jugoslavije po skršenom puču protiv Gorbačova, okrenula list. Briselskom deklaracijom od 27. avgusta 1991. **odbila je da prizna mijenjanje granica** i politiku svršenog čina, **te imenovala žrtvu i agresora**, a nagovijestila mirovnu konferenciju o Jugoslaviji i arbitražu. Kada je Predsjedništvo SFRJ 15. septembra 1991. odbilo da zbog podbačaja planom RAM naređene mobilizacije proglasi opštu mobilizaciju, u Predsjedništvu je izvršen puč i Predsjedništvo svedeno na predstavnike Srbije i Crne Gore. U okviru tog plana izvršena je i **tiha okupacija Bosne i Hercegovine**. Okupacija je, međutim, bila **efektivna** na jedva jednoj trećini teritorije, gdje je petokolonaška Srpska demokratska stranka Bosne i Hercegovine uspjela da dio legalnih organa pretvori u kolaboracionističke i objedini ih u srpske autonomne oblasti, a 9. januara 1992. i u "Republiku Srpsku Bosnu i Hercegovinu". Gustina okupacije, invazijom dva korpusa iz Srbije i Crne Gore (27. avgusta 1991.), te premještanjem garnizona iz Slovenije (a od 10. oktobra i iz Hrvatske) visoko je premašila prosječnu **gustinu okupacije** zemlje iz Drugog svjetskog rata.

Podbačaj mobilizacije i u Srbiji, te blokadom kasarni u unutrašnjosti Hrvatske i pritiskom Haške konferencije, uprkos visokom intenzitetu borbi, zaustavio je operacije na rubovima prvoosvojene trećine Hrvatske pretežno nastanjene srpskim stanovništvom. Već 10. oktobra o tom su se, načelno, u Hagu dogovorili Slobodan Milošević i Franjo Tuđman. Čak desetak planiranih velikih gradova ostalo je nezauzeto, ali je tek pad Vukovara omogućio konačni dogovor. Sutradan po padu Vukovara 18. novembra 1991. u Igalu (Njivice) u ime JNA sporazum o prekidu vatre, da bi ga 23. novembra u Ženevi perfektuirali Milošević i Tuđman.[13]

Haška konferencija konačno je 17. decembra 1991. proglasila disoluciju Socijalističke Federative Republike Jugoslavije, ali je priznanje Bosne i Hercegovine uslovila **referendumom**. Po prvim priznanjima Slovenije i

[12] Puč je izveden 18/19. avgusta 1991. godine.

[13] Borisav Jović, POSLEDNJI DANI SFRJ, Prizma, Kragujevac 1996, str. 372-374. Stipe Mesić, KAKO JE SRUŠENA JUGOSLAVIJA, Mislavpress, Zagreb 1994, str. 198. do 200.

Hrvatske (23. decembra 1991.), u Sarajevu je 2. januara 1992. godine zaključeno, konačno, četrnaesto primirje, a okupirane teritorije Hrvatske proglašene **zaštićenim zonama Ujedinjenih nacija**.[14] Na taj način Ujedinjene nacije su se od početka pogrešno orijentisale na operacije "očuvanja (nepostojećeg) mira" (Peace-keeping).

Agresoru je time omogućeno da se preorijentiše na pripreme da **spriječi referendumom uslovljeno osamostaljenje Bosne i Hercegovine**, pa je isti dan u Sarajevu formirana Komanda 2. vojne oblasti, kojoj je namijenjena i uloga okupacione komande za područje Bosne[15] i okupiranih dijelova Hrvatske.

U toku petomjesečne tihe okupacije zemlje i dobro pripremljenog specijalnog rata na jednoj trećini bosanskohercegovačke teritorije izvršena je destrukcija legalne vlasti i izgrađena kolaboracionistička vlast druge države. Na ostale dvije trećine državne teritorije istovremeno je uveliko narušen privredni, informativni, odbrambeni i bezbjednosni sistem.

Uprkos tome legalne vlasti su **sprovele proces razdruživanja**. Od Pisma o namjerama iz oktobra 1991. do - od međunarodne zajednice zadatog i pod njenom kontrolom provedenog - Referenduma. Na njemu se za samostalnu, suverenu i jedinstvenu Republiku Bosnu i Hercegovinu izjasnio 1,199.031 punoljetni građanin, odnosno 63,4%. Očekivalo se da će ova demokratska odluka biračkog tijela Republike, biti prihvaćena. Predsjedništvo Republike je čak izražavalo nadu da će prisutne jedinice Jugoslovenske narodne armije - kojima je ponuđeno i da postanu njena vojska - to podržati i zaštititi nenarušeni ustavni poredak.

Volja srpskog vođstva bila je drugačija, Srbi su se već bili "oslonili na svoju moć i broj". Doduše bila je izgubljena efikasna velikoruska podrška, ali nije nestala. Naruku im je išao i komoditet i indolencija svijeta, a naročito tromost i nedostatak političke volje u Organizaciji ujedinjenih nacija. Zajednički otpor ugroženih nesrpskih naroda i antifašističkih snaga bio je razbijen. Novi velikosrpski lebensraum bio je tako "omeđen". Gotovo "svi

[14] United Nations Protected Areas - UNPA.

[15] Uključenje Hercegovine do Neretve u 4. (Podgoričku) vojnu oblast otkrivalo je Projektom zamišljenu strukturu savezne državne tvorevine proglašene tek 27. aprila 1992. godine.

Srbi živjeli su na tom prostoru". Trebalo ga je samo pretvoriti u državu, odnosno "osposobiti za samostalan državni život" i "učiniti da na njemu ostane samo srpski živalj".

Poslije razbijanja Saveza komunista Jugoslavije (januar 1990.), ovladavanjem policijom i vojskom, Kostićevim pučem u septembru 1991, u Predsjedništvu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije to prvo je bilo postignuto, ali se ovo drugo pokazalo prevelikim zalogajem.

Još neproglašena, ali bar pet mjeseci funkcionišuća Savezna država Jugoslavija, gotovo toliko je preko tzv. Srpskih autonomnih oblasti u Bosni i Hercegovini ostvarivala efektivnu okupacionu vlast u jednoj trećini njenih opština.

Iznenađena ishodom Referenduma Vrhovna komanda oružanih snaga mjesec mart je iskoristila za dovršenje pregrupacije snaga radi uspostavljanja efektivne okupacije i preostalih dijelova Bosne i Hercegovine. Pokazalo se da one ipak nisu dovoljne, pa se njihova glavnina koncentrisala na tri strategijska prioriteta:

- ostvarivanje Miloševićeve prošlogodišnje prijetnje o "prelasku Drine", koja je kao minimum obuhvatala stotinjak kilometara širok pojas, sa desetak podrinjskih opština i više nego apsolutnom bošnjačkom većinom;

- ovlađivanje sličnim pojasom duž rijeke Save (sa hrvatsko-bošnjačkom većinom) radi uspostavljanja fizičkog koridora sa krajinama u kojima su mobilisani korpusi i kolaboracionistički organi Srpske demokratske stranke već ostvarivali efektivnu okupacionu vlast Savezne Republike Jugoslavije;

- likvidacija centralnih organa vlasti Republike Bosne i Hercegovine preuzimanjem vlasti u Sarajevu.

Ostalim snagama trebalo je pokušati ostvariti još neki koridor, kao na primjer onaj dolinom Krivaje i Usore prema Doboju.

U dva mjeseca, 2. vojna oblast i dijelovi 1, 4. i Vojno-pomorske oblasti Vojske SR Jugoslavije, uz podršku ratnog vazduhoplovstva, djelovali su u neokrnjenom kapacitetu. Uglavnom je ovladano i drugom trećinom teritorije Bosne i Hercegovine. Angažovanjem jednog korpusa iz UNP-a zona u Hrvatskoj uspostavljen je posavski koridor, zauzeti su strateški čvorovi

Doboj i Brčko, a istočna Bosna je svedena na tri izolovane enklave, ali se Sarajevo održalo u opsadi. Nije uspio ni puč u Predsjedništvu Republike Bosne i Hercegovine, kombinovan sa zarobljavanjem predsjednika Predsjedništva države.

Republika Bosna i Hercegovina je **otvorenu oružanu agresiju** dočekala nespremna. Nedostatak političke volje velikih sila i Organizacije ujedinjenih nacija uslovio je ne samo izostanak vojne intervencije predviđene Poveljom Ujedinjenih nacija, nego i uspješne samoodbrane zemlje članice Ujedinjenih nacija. Mahinacijama velikih sila prema Bosni i Hercegovini, čak je žrtvi agresije ilegalno uveden embargo na uvoz naoružanja, pa je glavni izvor, kao i u Narodnooslobodilačkom ratu bio zapljena od neprijatelja.

Republika Bosna i Hercegovina bila je nespremna za odbranu. U tom momentu raspolagala je samo određenim (aktivnim i rezervnim) snagama Ministarstva unutrašnjih poslova. Bilo je i nešto samoorganizovanih grupa (Patriotska liga, na primjer). Novoformirani Štab teritorijalne odbrane Republike Bosne i Hercegovine pridobio je bar polovinu opštinskih i osam od devet okružnih štabova gotovo potpuno razoružane Teritorijalne odbrane. Njihova infrastruktura i infrastruktura Ministarstva odbrane Republike Bosne i Hercegovine, u čijem sastavu se nalazila Civilna zaštita i teritorijalni sistem obavještavanja i javljanja, omogućila je vojno organizovanje Republike. Oko ovog stožera, po odluci Predsjedništva Republike, okupile su se sve patriotske snage, svi naoružani sastavi i pojedinci. Naoružanja i municije je bilo vrlo malo. Korišteno je i kupovalo se sve raspoloživo oružje, od ličnog i lovačkog do muzejskih eksponata. Nešto se proizvodilo u improvizovanim radionicama, a nešto i u pogonima vojne industrije.[16]

Okupacioni komandant, general Milutin Kukanjac, prema njegovim izvorima, raspolagao je, 19. marta 1992. godine, na licu mjesta, sa preko 175.000 vojnika i oficira i imao mogućnost da podijeli još 108.000 cijevi. Ne manje od 2.000 tona municije i minsko-eksplozivnih sredstva bilo je više nego dovoljno i za vremenski duže intenzivne operacije.[17]

Shodno potpisanim primirjima od 23. novembra (u Ženevi) i 2. januara (u Sarajevu) između Savezne države Jugoslavije i Republike Hrvatske,

[16] Hasan Efendić, KO JE BRANIO BOSNU, Sarajevo 1998, str. 11-14.

[17] Isto, str. 45. do 57.

Ujedinjene nacije su 21. februara 1992. formirale Zaštitne snage Ujedinjenih nacija (UNPROFOR) sa ciljem održanja mira. Kao njegova prethodnica već 10. marta u Sarajevo - kao glavni grad u dotadanjem sukobu neutralne republike - je stigao njegov komandant Satiš Nambijar (Satish Nambiar). U Sarajevu je sredinom marta boravio i prethodni generalni sekretar Ujedinjenih nacija Perez de Kueljar (Perez de Cuellar) u traženju mirnog rješenja osamostaljenja Bosne i Hercegovine.

Premda je predsjednik Predsjedništva SR Bosne i Hercegovine, još na Haškoj mirovnoj konferenciji o Jugoslaviji 7. septembra 1991. godine zatražio da se spriječi proširenje ratnog požara na Bosnu i Hercegovinu i proširenje djelovanja posmatračke misije i na Bosnu i Hercegovinu,[18] to nije učinjeno, a izaslanik generalnog sekretara OUN, Sajrus Vens (Cyrus Vence), je čak 2. januara 1992, kada su tog dana baš u Sarajevu za to ostvarena dva bitna uslova (sporazum između Hrvatske i Srbije i formiranje Komande 2. vojne oblasti JNA) izjavio da do toga neće doći.[19] Međunarodna zajednica je tako propustila da osigura sprovođenje rezultata Referenduma kojim je sama uslovila nezavisnost Bosne i Hercegovine.

Rezultati Referenduma iznenadili su Beograd i trebalo je da se u promijenjenim uslovima i prisustvu (iako minimalnih snaga Ujedinjenih nacija), **prikrije otvorena spoljna agresija i fingira izbijanje unutrašnjeg sukoba**, odnosno građanskog rata u sada nezavisnoj državi Bosni i Hercegovini. Mjesec mart je protekao u dovršavanju mobilizacije "srpske Teritorijalne odbrane" i "dobrovoljaca Jugoslovenske narodne armije", užurbano je vršeno pregrupisavanje garnizona Jugoslovenske narodne armije, te izmještanje vojne industrije i skladišta ratnih rezervi. Kulminacija provokacija i izazivanja međunacionalnih incidenata nastupila je početkom aprila sa prvim genocidnim radnjama Arkanovih "Tigrova" u Bijeljini.

Plašeći se ponavljanja - u Hrvatskoj efikasnih blokada kasarni - potpuno je napušteno desetak garnizona (Travnik, Novi Travnik, Zenica, Visoko, Bugojno, Vitez, Konjic, Kiseljak...) i jedinice Jugoslovenske narodne armije

[18] Stipe Mesić, KAKO JE SRUŠENA JUGOSLAVIJA, Mislavpress, Zagreb 1994, str. 228.

[19] Kasim Begić, BOSNA I HERCEGOVINA OD VANCOVE MISIJE DO DAYTONSKOG SPORAZUMA, Bosanska knjiga, Sarajevo 1997, str. 17.

upotrijebljene su po unaprijed razrađenim planovima operacija. Prioriteti su bili: - zauzimanje Sarajeva, kao glavnog grada Republike, - najavljeni Miloševićev "prelazak Drine"[20] i - uspostavljanje koridora prema Krajini. Ostvarenjem ovih ciljeva preostala bi samo pacifikacija odvojenih enklava otpora. Posebne i paravojne formacije potom bi genocidnim radnjama i svakovrsnim zastrašivanjem "etnički očistile" novoosvojeni lebensraum.

Zauzimanje velikih gradova bilo je od izuzetne važnosti. Od četiri takva samo je Banja Luka bila u njihovim rukama, jer je tu bilo sjedište 5. korpusa, od ranije mobilisanog i intezivno angažovanog u agresiji na Hrvatsku. Pošto je Teritorijalna odbrana Hercegovine već bila preformirana u *Hrvatsko vijeće obrane*, odnosno *Teritorijalnu odbranu Srpske autonomne oblasti Hercegovine*, odbrana Mostara je uglavnom pala na 29. aprila formirani, slabo naoružani Mostarski bataljon, pa je velikosrpski agresor 8. maja zauzeo i dobrim dijelom razorio istočni dio grada. Tek 14. juna, uz sadejstvo Hrvatskog vijeća obrane grad je oslobođen. Dio Odluke Predsjedništva Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine od 4. aprila 1992. da na osnovu svoje procjene može mobilisati rezervni sastav policije i teritorijalnu odbranu iskoristilo je Predsjedništvo opštine Tuzla[21] i odbranu grada preuzelo u svoje ruke. To mu je omogućilo da mjerama koje se nisu mogle osporiti, u prvom mjesecu parališe mjesni garnizon, a kad se ovaj 15. maja povukao, da odbrani grad i zaplijeni značajne zalihe oružja (9.000 cijevi) i municije.

Odbrana glavnog grada Sarajeva, svela se uglavnom na odbranu njegovog urbanog jezgra (četri opštine). I ovdje je uspjeh odbrane osiguran, prije svega, aktivnom i rezervnom policijom. Dok su za odbranu još nepripremljeni građani zavaravani "zajedničkim patrolama" Sarajevo je već bilo opsjednuto. Na izlazima iz grada bile su to barikade sa maskiranim paravojnim posadama dok su prethodno uređene položaje posjele artiljerijske i oklopne jedinice Jugoslovenske narodne armije. Za to je angažovano bar 600 teških artiljerijskih oruđa, 100 tenkova i 50 oklopnih transportera. Neselektivno granatiranje počelo je 6. aprila i nije prestalo do potkraj 1995. god-

[20] Podrazumijevao je stotinjak kilometara širok pojas duž zapadne obale Drine, uglavnom nastanjen Bošnjacima.

[21] Tako su postupili: Gradačac, Živinice, Kladanj i još neka mjesta.

ine. Odbrana se organizovala sa mnogo muke. Branioci su uglavnom imali pješadijsko naoružanje - sredinom aprila jedva 3.000 kratkih i dugih cijevi.

Za opšti napad trebalo je učvrstiti pozicije u šest prigradskih opština i prikupiti dovoljno pješadije, ali je veću prepreku činilo prisustvo posmatrača Ujedinjenih nacija i Evropske zajednice, pa se problem pokušavao riješiti i **pučem**. Prvi pokušaj je bio 2. maja. Tri kolone, sada i zvanično Vojske Savezne Republike Jugoslavije, krenule su prema zgradi Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine. Kolona niških specijalaca (iz Srbije) došla je na stotinjak metara od zgrade i bila prešla most Skenderiju. Druge dvije kolone su zaustavljene uništavanjem čelnih tenkova znatno ranije. Pobjeda nije iskorištena, ali su blokirane sve četiri velike kasarne u gradu. Agresor je akciju sinhronizovao sa kidnapovanjem predsjednika Predsjedništva na Aerodromu istog dana, omogućenog "propustom" UNPROFOR-a. Problem je riješen zamjenom Alije Izetbegovića i Milutina Kukanjca. Sarajevo je ostalo opsjednuto, a granatiranje nije prestalo ni kad je proglašeno "**sigurnom zonom Ujedinjenih nacija**", pa ni uspostavljenjem "zone totalnog isključenja". Za 44 mjeseca opsadno ratovanje, granatiranje i snajperisanje odnijelo je preko 10.000 žrtava, od toga preko 1.600 djece.

Matrica "etničkog čišćenja", isprobavana i u Hrvatskoj, prvo je (poslije Bijeljine) "provjerena" u Zvorniku.[22] Prvo su na prilazima gradu raspoređene jedinice Vojske Savezne države Jugoslavije.[23] Dan prije iz grada je, pod raznim izgovorima, sklonjen dio srpskog stanovništva. Zategnuta situacija pogoršana je 4/5. aprila. Industrijska zona (Karakaj) odvojena je barikadama od grada, a Bošnjacima spriječen odlazak na posao. Šestog aprila uzurpirana je Policijska stanica, a oružje i vozila odvezeni u Karakaj. Osmog aprila su održani "pregovori" Srpske demokratske stranke i Stranke

[22] Zvornik je centar srednjeg Podrinja sa 14.600 stanovnika u gradu i 81.111 u opštini, od čega su više od 60% Bošnjaci. Rekonstrukciju zločina prvi je izvršio Ludvig-Bolcman institut iz Beča za račun Basjunijeve ekspertne komisije Ujedinjenih nacija za prikupljanje dokaza o teškim kršenjima humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije, formirane Rezolucijom Ujedinjenih nacija od 6. oktobra 1992.

[23] Registrovane su jedinice iz garnizona Jastrebarsko, Tuzla, Bijeljina, Novi Sad, Sremska Mitrovica, Valjevo, Arkanovi "Tigrovi", Šešeljevi četnici, Teritorijalna odbrana Malog Zvornika i Loznice, te Srpska teritorijalna odbrana Zvornika.

demokratske akcije o "mirnoj predaji". Na sastanku je Arkan zaprijetio da će "to sad uzeti u svoje ruke", poslije čega je uslijedio artiljerijski i snajperski napad, u kome je zauzeto samo Debelo Brdo. Sutradan je napad nastavljen i grad je zauzet u noći 10/11. aprila. Malobrojni branioci povukli su se u Kula-grad, a većina nesrpskog stanovništva izbjegla.

Napad na Zvornik je blagovremeno planiran. Napadači su nosili "srpske oznake" i "kokarde". Operacijom su očigledno rukovodili oficiri Beogradske vojne oblasti.

Za vrijeme napada i naročito poslije preuzimanja vlasti, u gradu su počinjena brojna ubistva i druga zvjerstva nad civilima Bošnjacima. U Karakaju je obrazovan koncentracioni logor, a u Bolnici su poubijani bošnjački pacijenti, među njima i djeca. Tortura, protjerivanje, pljačka bili su na sceni. Na barikadama i po kućama su oduzimani novac, zlato i druge dragocjenosti. Organizovana deportacija u treće zemlje i na slobodnu teritoriju sprovedena je sistematski i potrajala je.

U toku šestomjesečne tihe okupacije, koja je prethodila ovim događajima, u tridesetak opština u kojima je ona bila efektivna i u kojima je srpsko stanovništvo bilo bar u apsolutnoj većini, nesrpsko stanovništvo je korišteno kao topovsko meso u operacijama u Hrvatskoj, diskriminisano u svakom pogledu i zastrašivanjem prisiljavano na dobrovoljno iseljavanje. Po izglasavanju nezavisnosti na Referendumu, trenutno su postali građani drugog reda. Otpuštani su sa posla i pod raznim izgovorima osuđivani ili zatvarani u koncentracione logore. Insceniranim međunacionalnim incidentima, pojedinačnim ubistvima i drugim zločinima prisiljavani su na masovnije iseljavanje ili deportovani. Prvih dana aprila počinjene su i prve genocidne radnje. Očigledan primjer za to je Bijeljina. Eventualni otpor ugušivan je svim sredstvima.

U tridesetak novoosvojenih opština, okupiranih do ljeta 1992. godine sem u nekoliko njih nesrpsko stanovništvo je, uzeto u cjelini, bilo u apsolutnoj većini, pa je za "etničko čišćenje" bila potrebna daleko veća primjena najgrublje oružane sile. Lokalna vlast i policija bile su lojalne Predsjedništvu Republike. Pribojavajući se realizacije jasno izraženih prijetnji koje su mediji prenosili, dio nesrpskog stanovništva se pobrinuo i za kupovinu oružja. Na tom su nešto uradile i neke stranke. Samoodbrana u ovim opšti-

nama tako nije bila na nekom značajnom stepenu, ali se ništa ne bi moglo uraditi bez angažovanja mederno opremljenih jedinica Jugoslovenske narodne armije, u čiju neutralnost se još zakljinjao komandant Milutin Kukanjac.

Istovremeno, a neke i prije, na udaru agresora našle su se i ostale opštine u Podrinju (Bratunac - 64,2% Bošnjaka, Vlasenica - 55,3% Bošnjaka), najbrutalnijim zvjerstvima bila je izložena Foča (51,32% Bošnjaka) i Višegrad (63,55% Bošnjaka). Odbranilo se samo Goražde (70,2% Bošnjaka) sa nešto obližnjih sela susjednih opština. Uskoro je oslobođena i Srebrenica (72,9% Bošnjaka), ali su Goražde i Srebrenica ostali izolovani od ostale slobodne teritorije. Bilans žrtava bio je stravičan, izbjeglice su preplavile Sarajevo, Tuzlu i srednju Bosnu.

Glavne snage 5. i 17. korpusa, ojačane jedinicama Jugoslovenske narodne armije iz "zaštićenih zona Ujedinjenih nacija" u Hrvatskoj, te Novosadskog i Valjevskog korpusa usmjerile su napore da uspostave bar dva šira koridora sa Bosanskom (i Kninskom) krajinom. Izdajom su ovladali željezničkim čvorom Doboj (39% Srba), ali koridor planinskim grebenom Ozren - Konjuh - Javor, prema Han-Pijesku nije uspostavljen. Angažovanjem tenkovskih brigada iz dva pravca ovladano je sa osam opština u Posavini. Uspostavljeni koridor (duž Save na kojoj su porušeni gotovo svi mostovi) nije imao planiranu širinu i ubrzo je kod Brčkog sužen na nekoliko kilometara.

Tek poslije učvršćenja ovog koridora težište vojnih operacija i genocidnih radnji preneseno je potkraj maja u Bosansku krajinu, u njoj je živjela četvrtina stanovništva Bosne i Hercegovine, nesrpsko stanovništvo bilo nešto brojnije (53,6%). Srbi su međutim, imali relativnu većinu (46,4%) i bili samo 4,6% brojniji od Bošnjaka. U deset od 20 većih urbanih naselja nesrpsko stanovništvo bilo je u većini. Pored toga, na planski karakter zločina ukazuje i činjenica da su četiri prekounske opštine sa gotovo polovinom bošnjačkog i petinom stanovništva ukupne Bosanske krajine, uglavnom samo izolovane i tu se kasnije rješenje tražilo u formiranju kolaboracionističke "Autonomne oblasti zapadna Bosna", sa Fikretom Abdićem na čelu. Ovim potezom je osigurana višestruka nadmoć pri zauzimanju desetak većih urbanih naselja iako u njima uglavnom nije bilo značajnog oružanog otpora. Za njihovo zauzimanje, pored jakih oklopnih i artiljerijskih

snaga, angažovane su i brojne već uhodane paravojne formacije, uključujući i one iz Srbije i Hrvatske.

Počelo je sa selom Hambarine 25. maja, gdje je ubijena prva hiljada Bošnjaka. Već sutradan je sa artiljerijskom pripremom počeo napad na Kozarac. Po zauzimanju mjesta u roku od tri dana ubijeno je više hiljada ljudi, žena i djece. Na tragediju Kozarca, gotovo ravnu srebreničkoj, međunarodna zajednica nije reagovala. Prijedor je došao na red 30. maja i u dva navrata pobijeno je 3.500 Bošnjaka i Hrvata. Daljim genocidnim radnjama brojno hrvatsko i bošnjačko stanovništvo ove opštine je prepolovljeno. Orgije su potrajale više od dva mjeseca. Još u toku sukoba bilo je poznato više desetina masovnih grobnica i stratišta. Većina preživjelih prošla je kroz neki od stotinjak logora i zatvora. Mnogi su tamo izgubili živote. Preko 100.000 nesrba protjerano je na centralnu slobodnu teritoriju ili van zemlje.

Uzaludno su Bošnjaci i drugi upozoravali da je na sceni genocid nad nesrpskim narodima Bosne i Hercegovine. I zvanični organi Ujedinjenih nacija, Evropska zajednica i OSCE bili su na čistu da je u pitanju spoljna agresija po definiciji. Njihovi organi su imenovali i agresora i žrtvu, ali u - za to nadležnom - Vijeću sigurnosti nije bilo političke volje da se adekvatno reaguje. Uzaludno je i predsjednik Međunarodnog crvenog krsta - gospodin Kornelije Samaruga na Londonskoj konferenciji nabrajao genocidne radnje koje se ovdje dešavaju, a visoki komesar Ujedinjenih nacija za izbjeglice - gospođa Sadako Ogata zahtijevala da se žrtve zaštite u mjestima boravka. Specijalni izvještač Ujedinjenih nacija za ljudska prava - gospodin Tadeuš Mazovjecki, takođe je tražio da trupe Ujedinjenih nacija pruže vojnu zaštitu ugroženim grupacijama.[24] Slike zločina obilazile su svijet. Ni obrazovanje šest "sigurnih zona (UN safe area) Ujedinjenih nacija" ni zone isključenja letenja i zone totalnog isključenja nisu pomogle, a žrtve su obmanjivane mirovnim procesom. U tom su prošle tri godine. Strahote i užasni događaji su se množili, broj ubijenih je prešao 200.000, a broj ukupnih žrtava približio se ukupnom broju stanovnika zemlje. Većina ih je višestruka. Ni tragedija Srebrenice nije blagovremeno podigla uzbunu, premda su je svi vidjeli na TV-ekranima.

---

[24] "IZVJEŠTAJ O SREBRENICI", GENERALNOG SEKRETARA PREMA REZOLUCIJI GENERALNE SKUPŠTINE, od 15. novembra 1999, tačka 45. i 49.

Tek tri godine poslije srebreničke tragedije i Dejtona 53. zasjedanje Generalne skupštine zatražilo je od generalnog sekretara Ujedinjenih nacija "sveobuhvatan izvještaj... zašto Ujedinjene nacije nisu osujetile... srpski napad na Srebrenicu i one grozomorne događaje koji su uslijedili",[25] kad su za to "**imale mandat**".

Izvještaj novog generalnog sekretara je prilično sveobuhvatan. Priznao je "promašaje Organizacije u provođenju mandata" i priznao odgovornost koju ona za to snosi. Za "to što se nije spriječilo srpsko gaženje sigurnosne zone Srebrenice" okrivio je "**ljudski i institucionalni neuspjeh**" (tačka 485. Izvještaja). Međunarodnim sudovima u Hagu i vremenskoj distanci historiografa, prepustio je da "rasvijetle procese", pa i ličnosti "koje su uticale na to". Nije odgovorio zašto su Ujedinjene nacije "propustile da odlučno djeluju u toku svih događaja", koje je tužilac Haškog tribunala Mark Harmon na otvaranju suđenja generalu Radislavu Krstiću, 1. marta 2000. nazvao "trijumfom zla".

Priznao je da se umjesto "pregovora sa beskrupoloznim i ubilačkim režimom na namjeran i sistematizovan pokušaj da se **terorizira, progna ili pobije cijeli jedan narod**" moralo "odgovoriti odlučno, svim potrebnim sredstvima" (tačka 502 Izvještaja). Izvještaj je konstatovao da su Ujedinjene nacije prekasno razumjele istinu da je "**Bosna moralni ideal za koji se treba boriti**" i da se radilo o vojnom (zapravo međunarodnom) sukobu.

Restorativnu pravdu, ono na čemu mnogi viktimolozi insistiraju, ili bar Deklaraciju Ujedinjenih nacija o pravima žrtava iz 1985. godine Izvještaj i ne pominje, smatra da su "jedine i trajne ispravke koje možemo učiniti građanima Bosne i Hercegovine" odnosno milionskim žrtvama, to "da se ovi užasi ne ponove" (tačka 504 Izvještaja).

Iz sadržaja Izvještaja je očigledno i da je okončanje ove organizovane, institucionalizovane i struktuirane, masovne primarne viktimizacije, iznuđeno konačnom vojnom intervencijom. Izvršeno je, međutim, **neprincipijelno**, na štetu žrtve i uz promoviranje počinitelja viktimizacije i genocida u mirotvorce. Počinitelj je uz to nagrađen sa 18% teritorije žrtve i oslobađanjem počinioca plaćanja bilo kakve odštete za ogromne ljudske i materijalne žrtve Bosne i Hercegovine.

[25] Tačka 3 IZVJEŠTAJA O SREBRENICI.

Pri takvom stanju stvari, gotovo punu deceniju poslije, stanje žrtava je još uvijek očajno i u mnogom pogledu se i pogoršava. Zemlja danas ima milion i tristo hiljada stanovnika manje. Čitav milion se još nalazi van zemlje i nema mogućnosti da se vrati na svoje ognjište. Zbog nedostatka političke volje i neadekvatnog angažovanja međunarodne zajednice na to u zemlji još čeka 850.000 raseljenih. Privreda je još paralisana. Stopa nezaposlenosti je ogromna i iznosi 50%. Još 60% stanovnika države je u stanju siromaštva i socijalne potrebe. Zbog mina i izostanka kompenzacije za uništenu imovinu seljaka više od 50% zemljišta se ne obrađuje. Gotovo 3.000 sela su još uvijek pusta i gotovo polovina stambenog fonda devastirana. Kulturni, vjerski i historijski spomenici posebno su bili na udaru. Među njima su i biseri, kao što su Stari most u Mostaru, Aladža-džamija u Foči, Ferhadija u Banjaluci, manastir Žitomislići i samostani u Jajcu i Plehanu. Planirani genocid na sreću, nije u potpunosti sproveden, ali je nacionalna i vjerska struktura zemlje bitno poremećena. Pluralna - multikulturalna, multinacionalna i multireligijska Bosna i Hercegovina je ipak održana.

Genocid je ipak bio očigledan, Međunarodni crveni krst i Komesarijat Ujedinjenih nacija za izbjeglice, uzaludno su insistirali na zaštiti genocidom ugroženog bošnjačkog naroda u mjestima boravka (in situ), ali je Sekretarijatu i Vijeću sigurnosti Ujedinjenih nacija trebalo osam mjeseci da za njih formira prve "sigurne zone" *sui generis* (UN safe Areas), koje su trebale biti "zaštićene od svakog oružanog napada ili bilo kod drugog neprijateljskog akta".

Zaštitne snage Ujedinjenih nacija ipak su tolerisale oružane upade u njih, svakodnevno granatiranje i snajperisanje opsjednutih enklava i posebno civilnog stanovništva i civilnih objekata u njima, opsadni način ratovanja sa izgladnjivanjem, uskraćivanjem vode, struje, gasa, hrane, lijekova, ogrjeva i dr., pa i pristizanje humanitarne pomoći. Obmana javnosti i prikrivanje zločina vršeno je i kroz gotovo permanentan takozvani mirovni proces, sa ciljem da se žrtva prisili na popuštanje i prihvati značajan dio agresorovih pretenzija.

Takva međunarodna konstelacija omogućila je agresoru da gotovo paralelno sa vojnim operacijama pristupi ostvarenju i ranije pomenutog glavnog zadatka – etničkog čišćenja, odnosno genocida. Najveći broj geno-

cidnih radnji: ubistava, hapšenja, sakaćenja, silovanja, otimanja, protjerivanja, paljevine, pljačke, te svih mogućih oblika zastrašivanja i torture, vršen po pravilu po uspostavljanju okupacione vlasti, odnosno zauzimanja mjesta i po unaprijed pripremljenim planovima. Bila je to faktička, međunarodnim pravom zabranjena, **zloupotreba vlasti**.

Sve to je bilo suprotno ženevskim konvencijama i njima pripadajućim protokolima, suprotno Povelji ujedinjenih nacija i brojnim međunarodnim konvencijama i deklaracijama. Sve te konvencije, deklaracije i druga humanitarna međunarodna akta, ranija zajednička država, Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je bila ratifikovala, a mnogima bila i inicijator. Države nasljednice, pa i Republika Bosna i Hercegovina, na čijoj teritoriji se vršila ta viktimizacija i organi države, koja je izvršila treću po redu, agresiju i time izvršila zločin protiv mira, a onda i brojne druge zločine stavljene u službu genocida, odnosno prisvajanja tuđe imovine i tuđeg životnog prostora. Tek pošto je okupirala više od polovine teritorije nezavisne, međunarodno priznate države, članice Ujedinjenih nacija, te na okupiranim teritorijama uspostavila svoju vlast, država agresor se 27. aprila 1992. godine proglasila novom državom, Saveznom Republikom Jugoslavijom.

Rezultat tih mahinacija trebalo je da bude izvlačenje od odgovornosti za počinjene zločine, za njihovu organizaciju, pripremu, planiranje i višegodišnje rukovođenje, a nabjeđivanjem svojih kolaboracionista da vode građanski rat i da su tobože samostalan međunarodni faktor, svu odgovornost za počinjene zločine, posebno za genocid prebace na njih, što je očito došlo do izražaja, kada se u 1993. godini ispostavilo da projekat "velike Srbije" ne može biti realizovan, kada se glavni organizator fašistima svojstvenih zločina, od kojih je genocid ugrađen u cilj projekta, počeo izvlačiti od te odgovornosti. Razlozi za takav njegov postupak bili su više nego očigledni: Ujedinjene nacije obrazovale su Međunarodni krivični sud za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava na području bivše Jugoslavije od 1991. godine, a pred Međunarodnim sudom pravde Republika Bosna i Hercegovina protiv Savezne Republike Jugoslavije pokrenula postupak za genocid.

O planiranosti, pripremama, organizaciji pa i dimenzijama vremenski moduliranih sistematski izvršenih zločina bilo je dosta govora i dosta

objavljenih radova, ali bi se puna predstava o njima mogla dobiti samo da je fašistički agresorski režim prisiljen na bezuslovnu kapitulaciju, kao i 1945. godine. I historičarima i međunarodnim i nacionalnim sudovima tada bi posao bio uveliko olakšan, jer bi im za rekonstrukciju zločina bili na raspolaganju planovi, naređenja i izvještaji o izvršenju zločina. Međunarodna zajednica, odnosno gospodin Holbruk je u Dejtonu uradio veliku stvar – **zaustavio je rat**. U Parizu je idućeg mjeseca, međutim, napravio veliku grešku. U Dejtonu parafiranoj, Završnoj izjavi potpisnika Mirovnog ugovora, **dozvolio je da Milošević izostavi obavezu da se formira međunarodna komisija za istraživanje "uzroka, izvršenja i posljedica sukoba na području bivše Jugoslavije"**. Najznačajniji nedostatak Pariskog mirovnog ugovora je što nije utvrdio ko treba da obešteti milionske žrtve ovih zločina.

Na samom kraju posljednje decenije XX stoljeća, na pragu Trećeg milenija, u koji čovječanstvo polaže velike nade kraj te masovne viktimizacije još se ne vidi, dogodile su se i nove, čak nije isključeno da se zbog tromosti Organizacije ujedinjenih nacija i međunarodne zajednice uopšte i dogode još neke. Građani Bosne i Hercegovine u cjelini su žrtve te viktimizacije, istina u različitom stepenu i po različitim osnovama, mnogi su čak i višestruke i višestepene žrtve. Njihove patnje će obilježiti početak novog stoljeća, a ko zna hoće li ih zaliječiti i početak novog milenija.

Dejtonski sporazum je uspostavljen ucjenom žrtve, podmićivanjem počinilaca, zloupotrebom prava na izbor mjesta boravka i nametanjem neodržive strukture vlasti u zemlji. Nije riješio osnovna prava žrtava zločina i zloupotrebe moći, ni ratne štete uopšte. Ni država počinilac ni država žrtva, i da rasprodaju čitavu imovinu nisu u mogućnosti da te štete kompenziraju. Gorući problemi se pokušavaju riješiti donacijama, drugim riječima milodarima, odnosno milostinjom. O pravdi malo ko govori. Zakonodavstvo o pravu žrtava, te sredstva i institucije za ostvarenje tih prava, nisu ni na vidiku. Porodice civilnih i posebno žrtava rata još nisu zbrinute. Nerješavanjem problema žrtve i štete se perpetuiraju, produžavaju i umnožavaju, posljedice postaju hronične i transgeneracijske.

Sead Hadžović

GENOCID KAO SASTAVNI DIO CILJA RATA PROTIV BOSNE I HERCEGOVINE

Uzroci

U vojno-političkim krugovima, kod nas i u svijetu, još uvijek se vode rasprave o karakteru i fizionomiji rata u Bosni i Hercegovini, koji se, prije svega, zbog primjene genocida ne može uvrstiti u klasične ratove, bilo da su međunarodni ili unutrašnji (građanski), pa su se u tim krugovima pojavile sintagme za taj rat, kao što su: "genocidni rat", "rat za etničko čišćenje", "istrebljivački rat", "genocidna agresija", "rat za čišćenje srpskih teritorija od nesrpskog stanovništva" i dr.[1]

Zastupam stanovište da su u agresivnom ratu protiv Bosne i Hercegovine genocid i etničko čišćenje imali ključnu ulogu u planovima za stvaranje velike Srbije i velike Hrvatske i da su predstavljali sastavni dio cilja tog rata, a ne njegovu posljedicu. U stvari, u ovom slučaju, agresija (zauzimanje i kontrola teritorije) i genocid predstavljaju dvije strane iste medalje.

Dr. Vesna Pešić u svom članku "NACIONALNI SUKOBI"[2], iznijela je stanovište Klausa Ofea (Klauss Ofea), da se polarizovani etnički sukobi po pravilu "rešavaju" ili pomjeranjem granica ili pomjeranjem ljudi, a da je rat u bivšoj Jugoslaviji specifičan po tome što se on vodio kako za pomjeranje granica tako i za pomjeranje ljudi, što pored ostalog proizlazi i iz proste činjenice da nisu postojale čiste etničke teritorije koje bi se mogle anektirati. Da bi se granice promijenile morali su se promijeniti i etnički "neodgovarajući" stanovnici tih teritorija. Upravo se to najizrazitije pokazalo u Bosni i Hercegovini. Protagonisti stvaranja velike Srbije i velike

[1] Dr. Džemal Hatibović, KARAKTER I POSLJEDICE RATA U BIH, časopis *Republika,* od broja 124 u nastavcima, Beograd 1995.

[2] Članak objavljen u časopisu *Republika,* broj 129, Beograd 1995.

Hrvatske, na račun teritorija Bosne i Hercegovine, pod motom "Svi Srbi", odnosno "Svi Hrvati u jednoj državi" susreli su se sa problemom veoma izražene etničke heterogenosti stanovništva skoro na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, a namjera je imati etnički homogene srpske, odnosno hrvatske teritorije u Bosni i Hercegovini, koje bi se priključile svojim maticama.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine, u etnički čistim opštinama, sa 90% učešća u stanovništvu, Bošnjaci su živjeli samo u dvije (Velika Kladuša i Cazin), Srbi u tri (Drvar, Grahovo i Šekovići), a Hrvati u pet opština (zapadna Hercegovina), a to su sve manje nerazvijene opštine sa dohotkom znatno ispod prosjeka u Republici u to vrijeme. Od ukupno 109 tadašnjih opština Srbi i Bošnjaci, u svom učešću iznad 10%, živjeli su u 90 opština, Bošnjaci i Hrvati u 65, a Srbi i Hrvati u 59 opština. Najveći izraz etničke izmiješanosti su nacionalno mješoviti brakovi koji se u masovnijem vidu pojavljuju tek poslije Drugog svjetskog rata, na čijoj osnovi je preko jedne trećine bosanskohercegovačke populacije ušla u rodbinske odnose, tako da je došlo do znatnije etničke izmiješanosti i u osnovnoj ćeliji društva – u porodici.

Cilj

Zbog navedene izmiješanosti stanovništva etnička podjela je prirodno nemoguća i zato teritorija Bosne i Hercegovine kao cjelina pripada svim njenim narodima i građanima. Ako prirodnim putem nije moguće i ako se ne može sprovesti milom, može silom. Tako su rezonovali protagonisti srpskih i hrvatskih velikodržavnih ambicija i takvo stanovište su slijedili njihovi trabanti. Tako je, na primjer, predsjednik Srpske demokratske stranke Bosne i Hercegovine, Radovan Karadžić, još oktobra 1991. godine u Skupštini Bosne i Hercegovine zaprijetio da bi u slučaju da Bosna i Hercegovina proglasi nezavisnost to bio početak kraja postojanja muslimanske nacije.[3]

[3] Predsjednik SDS BiH, Radovan Karadžić je u Skupštini 14. oktobra 1991. godine, prilikom rasprave o suverenitetu Bosne i Hercegovine, u polemici sa Alijom Izetbegovićem rekao: *"Nemojte misliti da nećete odvesti Muslimane u pakao i nemojte misliti da možda nećete dovesti muslimanski narod do uništenja zato što Muslimani*

Naime, kada se prilikom raspada SFRJ vladajući režim Bosne i Hercegovine, u očuvanju suvereniteta te Republike, nije priklonio bilo srpskoj ili hrvatskoj strani, vladajući režim u Srbiji i Hrvatskoj, prije svega čelnici Slobodan Milošević i Franjo Tuđman, u cilju realizacije svojih megalomanskih poduhvata o stvaranju homogenih nacionalnih država i "konačnog rješenja srpskog, odnosno hrvatskog pitanja" preduzeli su razne oblike pritiska da bi došlo i do agresije, prvo sa srpske strane, onog momenta kada je Bosna i Hercegovina priznata kao nezavisna država od strane Evropske unije, a od Hrvatske godinu dana kasnije.

Da bi opravdali svoje namjere oni su prvo nametnuli tezu o atavističkoj mržnji među narodima Bosne i Hercegovine, da je njihov zajednički život nemoguć i da je zato jedino rješenje razdvajanje njenih naroda.

Naučno dokazane historijske činjenice kazuju da nikada na prostorima Bosne i Hercegovine nisu postojale monoetničke administrativno-teritorijalne jedinice, niti razdvajanja na etničkoj ili religijskoj osnovi, nego da su vjekovima živjeli zajedno. Čak štaviše, statistika pokazuje da je etnička izmiješanost stanovništva u novijoj istoriji bila u porastu. Prema popisu stanovništva Bosne i Hercegovine, 1885. godine jednonacionalnih naselja bilo je 52, a nacionalno mješovitih 48%; 1910. broj jednonacionalnih naselja opao je na 46%, a nacionalno mješovitih porastao na 54%, da bi poslije Drugog svjetskog rata do 1991. godine broj jednonacionalnih naselja pao na 20%, a mješovitih porastao na 80%, s tim da je u gradovima taj postotak i daleko veći. U gradovima je prije rata živjelo skoro jedna četvrtina stanovnika Bosne i Hercegovine. Da je u Bosni i Hercegovini zajednički život bio nemoguć ili bar težak, valjda bi bilo logično da se broj višenacionalnih naselja smanji, a ne obratno. Upravo zajednički život oličen u dobrosusjedskim, komšijskim odnosima, čini duh i biće Bosne. Dakle, nisu zla počela od navodne historijske i postojeće mržnje, nego je nastala mržnja proizvod osvajačke nacionalističke politike.

I dok je u današnje vrijeme zajednički život, zasnovan na jedinstvu u razlikama preovlađujeće gledište u savremenom multietničkom svijetu,

---

neće moći da se brane, ako dođe do rata". Kasnije je tu tvrdnju pojačao izjavom: *"Muslimani su najviše ugroženi ne samo u fizičkom smislu i ja nisam mislio da bi oni mogli nestati samo fizički; to je također početak kraja njihovog postojanja kao nacije"*.

protagonisti velike Srbije i velike Hrvatske i njeni sljedbenici, da bi pokidali vezivno tkivo naroda Bosne i Hercegovine, inicirali su i "ubrizgali" svojim sunarodnicima navedenu tezu u nemogućnosti zajedničkog života, na čijoj osnovi su izrasla sva zla koja su imala tragične posljedice.

Stvaranje etnički čistih, projektovanih srpskih, odnosno hrvatskih teritorija u Bosni i Hercegovini predstavlja glavno strateško dostignuće, jer se uspostavljanjem etnički čiste odgovarajuće teritorije stvara ključni preduslov za eventualno samoopredjeljenje, pošto prirodnim putem to samoopredjeljenje nije primjenljivo. Otcjepljenje i priključenje državi "matici" je, više-manje, stvar vremena i odgovarajuće procedure da se to u datim političkim okolnostima i ostvari.

Uporedo sa napadom na međunacionalno zajedništvo ljudi, na udaru je bio i identitet Bosne i Hercegovine kao državne tvorevine. Proturana je teza da je ona lažna, vještačka tvorevina. U toku rata išlo se za tim da se unište svi dokazi o njenom viševjekovnom postojanju, kao što su historijski spomenici, muzeji, pisana historijska dokumenta, sakralni objekti i drugi objekti kulturne baštine. U toku rata u Bosni i Hercegovini je uništeno 1.652 kulturno-istorijska i sakralna objekta, od čega 76 objekata neprocjenjive historijske vrijednosti.[4] (U Sarajevu su uništeni ili oštećeni: Orijentalni institut, Nacionalna i univerzitetska biblioteka, Historijski muzej, Zemaljski muzej...). Svi ti spomenici preživjeli su viševjekovno postojanje, u novijoj historiji austrougarsku, njemačku i italijansku vlast i okupaciju, ali nisu mogli odoljeti ovom zločinačkom ratu. Čak se išlo toliko daleko da se ukine i samo ime Bosna. U Republici Srpskoj uklonjeni su svi bosanski predznaci u toponimima gradova i naselja, nekim dodavani "srpski" ili preimenovani u srpska imena (Srbinje, Dušanovo, Miloševo i sl.).

Rat je poslužio kao pogodan oblik jer se, pored zauzimanja teritorije, pod njegovim okriljem mogao izvršiti i namjeravao prikriti tako masovan zločin i njegova suština - nasilna eliminacija pripadnika drugih etničkih zajednica kao i "premještanje" pripadnika sopstvene etničke zajednice shodno dogovorenoj trgovini teritorijama. Pokazalo se da je sadržaj troipogo-

[4] Dada Vuksanović, DRŽAVA KOJA SE RAZMNOŽAVA, časopis *Duga* od 26. novembra 1991. godine, Beograd 1991.

dišnjeg rata u Bosni i Hercegovini čak bio manje karakterističan po borbenim dejstvima sračunatim na zauzimanje i kontrolu teritorije, nego po genocidu i etničkom čišćenju koje se neprestano odvijalo, kako u okviru tih dejstava, tako i naročito mimo njih i poslije njih, kao i tamo gdje borbenih dejstava nije uopšte ni bilo.

Zbog takvog karaktera rata, najviše su stradali civili. Dok je u Prvom svjetskom ratu odnos smrtno stradalih bio 10:1 u korist vojnika, a u Drugom svjetskom ratu taj odnos je bio 1:1, u posljednjem ratu preko tri puta je više smrtno stradalo civila nego vojnika. Stalna prebivališta napustilo je 55% stanovnika Bosne i Hercegovine. Prvenstveno su rušeni objekti koji su služili za civilne potrebe. Računa se da je u toku rata porušeno oko 3.000 naselja i uništeno ili znatno oštećeno oko 400.000 stambenih jedinica, što predstavlja oko 1/3 ukupnog stambenog fonda Bosne i Hercegovine.[5]

Pravila međunarodnog ratnog prava se uopšte nisu poštivala. Upravo ono što je zabranjeno i kvalifikovano kao ratni zločin, bio je njegov glavni sadržaj. Dakle, cijela strateška konstrukcija počivala je na zločinu. Što teži zločin, tim veća i trajnija mržnja. To treba da potvrdi tezu da je zajednički život nemoguć, a da prognanim i izbjeglim ne padne na pamet da se vraćaju. Ubijanja, svirepost u mučenjima, iživljavanja i poniženja žrtve, prevazišla su one iz Drugog svjetskog rata na našim prostorima. Računa se da je za vrijeme rata u logorima bilo zatočeno oko 260.000 ljudi.[6] Posebno je ovog puta ispoljeno sistematsko i masovno silovanje žena sa namjerom da se uništi njihova ličnost i da u svojoj patrijarhalnoj sredini budu osramoćene i društveno žigosane. Težnja je bila uvući u zločin što veći broj svojih sunarodnika.

Za razliku od klasičnih ratova u kojima na bojnom polju učestvuju sukobljene regularne armijske jedinice u ratu u Bosni i Hercegovini, zbog akcija genocida, aktivno su učestvovale znatne policijske snage, organizovane i pripremljene dobrovoljačke i razne paravojne jedinice kao i prethodno naoružano civilno stanovništvo od strane radikalnih nacionali-

[5] Izvještaj CIA/SAD od jula 1995. godine, objavljen u zborniku: GENOCD U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., Sarajevo 1997, str. 739.

[6] Edhem Godinjak, ZLOČINI U KONCENTRACIONIM LOGORIMA, zbornik: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995., Sarajevo 1997, str 453.

stičkih stranaka (obično pod firmom TO i rezervne policije).[7] Armijske jedinice su uglavnom opkoljavale i zauzimale naselja, a policijske snage i paravojska raznih vrsta, u saradnji sa armijskim jedinicama, vršila masovne zločine. (U nekim slučajevima armijske jedinice su bile glavne za realizaciju genocida – na primjer u Srebrenici, u naseljima u Prijedorskoj regiji i dr.).

Sadržaj i rezultati dogovora Miloševića i Tuđmana u Karađorđevu, marta 1991, i kasnije, o podjeli Bosne i Hercegovine, kao i oni koji su vođeni na nižem nivou, prije i u toku rata, iako nisu službeno objelodanjeni, u velikoj mjeri su poznati zahvaljujući mnogim svjedočenjima i izjavama učesnika i poznavaoca dogovora, o čemu postoje i posebne edicije.[8] Iako za sada nema autentičnih dokumenata, izvjesno je da su ti razgovori sadržavali i pitanje etno-teritorijalne homogenizacije kao sastavnog dijela strateškog koncepta. Naime, praksa je pokazala da je podjela i "trgovina" teritorijama obuhvatala i etničku promjenu stanovništva, zbog čega su pripadnici odgovarajuće etničke zajednice morali napuštati svoja vjekovna ognjišta i preseljavati se na projektovana, etnički čista područja.

U svakom slučaju snažni otpor Armije Republike Bosne i Hercegovine onemogućio je nestajanje Bosne i Hercegovine i još veće žrtve, posebno Bošnjaka koji su se praktično našli pred istrebljenjem. Pregovaranja za obustavu rata zasnovana na etničkim podjelama, pokazala su se štetnim za očuvanje jedinstvene Bosne i Hercegovine.

---

[7] Računa se da je pored regularne vojske bilo više od 80.000 pripadnika raznih (domaćih, ubačenih i plaćenih) paravojnih formacija. Mr. Muharem Kreso, AGRESIJA NA BOSNU I HERCEGOVINU – AMBIJENT POČINJENOG GENOCIDA, zbornik: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995., Sarajevo 1997, str. 55.

[8] Miloš Minić, PREGOVORI IZMEĐU MILOŠEVIĆA I TUĐMANA O PODJELI BOSNE I HERCEGOVINE, U KARAĐORĐEVU, MARTA 1991. Izdanje Društva za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd 1998.

Realizacija

Najveći zločini genocida dogodili su se prilikom agresije Srbije, Crne Gore i JNA/VJ na Bosnu i Hercegovinu, prije svega na područjima Podrinja, sjeverne Bosne i u Bosanskoj krajini, gdje je nesrpsko stanovništvo predstavljalo apsolutnu ili relativnu većinu na teritoriji prethodno projektovane i "omeđene" Republike Srpske, koja je najavila otcjepljenje i priključenje "jugoslovenskoj" državi ukoliko Bosna i Hercegovina proglasi nezavisnost.

Prilikom zaposjedanja i uzurpiranja vlasti na tim teritorijama došlo je do masovnih zločina nad ne-Srbima, pretežno Bošnjacima. Prva akcija izvedena od strane Arkanovih "Tigrova" u Bijeljini od 1.- 4. aprila 1992. godine, kojom prilikom je došlo do masakra nad Bošnjacima (ubijeno 48 Bošnjaka) i njihovog progona iz Bijeljine, bila je najneposredniji nagovještaj da će predstojeću agresiju karakterisati masovni zločini nad civilima.

Intenzitet i obim izvođenja genocida i etničkog čišćenja pokazali su se naročito u početnom periodu rata. U prva tri mjeseca, kada je zbog nepostojanja ozbiljnijeg otpora, srpska strana ovladala sa oko dvije trećine teritorije Bosne i Hercegovine, smrtno je stradalo oko 35.000, a prognano i izbjeglo oko milion ne-Srba, pretežno Bošnjaka, što predstavlja skoro polovinu od ukupnog broja za čitavo vrijeme rata. Samo za dvadesetak dana po otpočinjanju rata, prognanih i izbjeglih ne-Srba bilo je 286.000, do kraja maja oko 750.000, a do sredine jula jedan milion i sto hiljada, da bi do kraja 1992. dostiglo cifru od oko dva miliona.[9]

U stvari, prva dva-tri mjeseca, teško da bi mogli nazvati ratom, jer se nije radilo o sukobu dvije suprostavljene vojne snage pošto se do tada Armija Bosne i Hercegovine još nije razvila u organizovanu, respektivnu vojnu silu. U ljeto 1992. zavisno od jedinica, tek svaki treći do peti imao je lično naoružanje. Teškog naoružanja nije bilo, dok je Vojska SRJ tada raspolagala sa teškim naoružanjem kojeg je naslijedila od bivše JNA. Njeni efektivi u Bosni i Hercegovini su bili: 750-800 tenkova, oko 1.000

[9] L. Silber i A. Little, SMRT JUGOSLAVIJE, BBC books, London 1996.

oklopnih transportera i drugih oklopnih vozila, više od 4.000 minobacačkih i artiljerijskih oruđa, do 100 aviona raznih vrsta i 50 helikoptera.[10]

U onim opštinama gdje je većinska vlast bila u rukama Srpske demokratske stranke, krizni štabovi su organizovali čišćenje nesrpskog stanovništva bez ikakvog otpora. Postojao je razrađeni koncept protjerivanja ne-Srba iz sela i gradova. Poseban slučaj su bili oni ne-Srbi koji su se pokazali lojalni vlastima SDS-a, od kojih su neki bili i u vojsci RS. I oni su doživjeli prinudnu deportaciju. Tako, na primjer, u Trebinju, Bošnjaci koji su se odazvali mobilizaciji i kasnije bili u Vojsci RS, početkom 1993. godine su razoružani i zajedno sa ostalim Bošnjacima protjerani (oko 5.000 lica). To očigledno pokazuje da je cilj bio stvaranje etnički čiste RS. Gornja granica prihvatljivosti ostanka ne-Srba morala je biti ispod osam posto (u praksi je bila niža) tako da po završetku rata ne bi zahtijevali predstavljanje u parlamentu i ostvarivali druga statusna prava kao nacionalna manjina.

U toku troipogodišnjeg rata opsjednuti gradovi su, takozvanim masovnim terorom sa distance, posebno pretrpjeli velike patnje i stradanja. Stanovništvo je bilo izloženo stalnom granatiranju, uskraćivanju osnovnih životnih potreba da bi se u takvim životnim uslovima primorali da napuste svoja prebivališta. Sarajevo kao glavni grad, koji je bio u opsadi za sve vrijeme rata, pretrpio je ogromne materijalne i ljudske gubitke. Smrtno je stradalo preko 10.000 lica, od čega preko 1.600 djece, a ranjeno preko 50.000.[11]

I ostali gradovi poput Goražda, Brčkog, Srebrenice i drugih, doživjeli su sličnu sudbinu. Pad Srebrenice i masakr nad civilnim stanovništvom, gdje je smrtno stradalo ili nestalo oko 8.000 Bošnjaka i na veoma svirep način prognano cjelokupno bošnjačko stanovništvo, jula 1995. godine, bio je najveći masovni zločin u Evropi poslije Drugog svjetskog rata i kao

---

[10] General Jovo Divjak u ediciji dr. Fadila Ademovića: BEZNAĐE ZLA, Međunarodni centar za mir, Sarajevo 1997, str. 259.

[11] Vasvija Vidović, ZLOČINI NAD CIVILIMA U SARAJEVU, edicija: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu, Sarajevo 1997, str. 272.

takav zabilježen u dokumentima Ujedinjenih nacija.[12] Nije pomoglo ni proglašavanje Srebrenice "sigurnom zonom UN", kao ni ostalih gradova koji su tako proglašeni (Sarajevo, Tuzla, Bihać, Goražde, Žepa). Štaviše, bili su među najnezaštićenijim. Primjenom sile i nasilja stvorena je etnički čista Republika Srpska (istina ne na ranije predviđenih 66 posto, nego na 49 posto teritorije Bosne i Hercegovine), što je legalizovano Dejtonskim mirovnim sporazumom.

Hrvatski scenario, koji se odvijao na znatno manjoj teritoriji i u kraćem vremenu bio je nešto drukčiji mada je cilj bio isti. Iako je predsjednik Hrvatske, Franjo Tuđman, od početka jugoslavenske krize bio za podjelu Bosne i Hercegovine i priključenje jednog njenog dijela Hrvatskoj, na pritisak faktora međunarodne zajednice i nekolice najbližijih saradnika iz tog vremena, prihvatio je da se Hrvatima u Bosni i Hercegovini sugeriše da izađu na referendum i glasaju za suverenu Bosnu i Hercegovinu i da još u aprilu 1992. Hrvatska prizna Bosnu i Hercegovinu kao suverenu državu. Čak je u početku rata Hrvatska bila u savezu sa Bosnom i Hercegovinom i njihove snage (HVO i HV) su se borile zajedno sa vladinim snagama Bosne i Hercegovine.

Još od jeseni 1991. JNA i hrvatske snage su u toku borbenih dejstava na teritoriji Bosne i Hercegovine vodile računa o zauzimanju i etničkom čišćenju teritorija shodno unaprijed predviđenim planovima podjele Bosne i Hercegovine, što je naročito došlo do izražaja u narednoj godini. Bilo je veoma indikativno da je Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) već od proljeća 1992. na teritoriji takozvane "Herceg-Bosne" uvodila svoj sistem vlasti i potpuno se vojnopolitički i ekonomski oslonila na Hrvatsku, sa namjerom da joj se priključi.

Po načinu dejstva Hrvatske vojske (HV) i Hrvatskog vijeća obrane (HVO) kao i paravojski i njihovom nasilju nad civilnim stanovništvom, ponavljala se slika koja je opisana u prethodnom scenariju, samo na drugim teritorijama i sa drugim akterima. Jedinice HV i HVO i specijalne jedinice su u dolinama rijeke Neretve i Rame izvršili masovne zločine. Etnički je

[12] Prilikom obilježavanja petogodišnjice masakra u Srebrenici, generalni sekretar UN, Kofi Anan, je izjavio: *"Tragedija Srebrenice će zauvijek obilježiti našu istoriju"... "Srebrenica će proganjati savjest međunarodne zajednice".*

očišćen zapadni dio Hercegovine (Ljubuški, Livno, Tomislavgrad i dr.) i područje toka Neretve. Ne-Hrvati su ubijani po kratkom postupku, zatvarani i mučeni u kocentracionim logorima (Heliodrom, Dretelj, Gabela), rušeni su pravoslavni i muslimanski sakralni objekti i objekti kulturne baštine. Posebno je Mostar bio izložen masovnim zločinima i razaranjima koja su ravna Vukovaru.[13] Kasnije se to, prenijelo i na Lašvansku dolinu.[14]

U 1995. godini, prilikom ofanzive hrvatskih oružanih snaga iz Livanjskog polja ka Grahovu, Drvaru i južnom dijelu Bosanske krajine, Srbi su preventivno evakuisani sa tih područja. Teritorija "Herceg-Bosne" je očišćena i od Srba i Bošnjaka i naseljena izbjeglim Hrvatima iz srednje Bosne i Bosanske posavine. Dok je prije rata 2/3 Hrvata (od 752.000) živjelo u srednjoj Bosni i Posavini, a svega 1/3 u Hercegovini, navedenim preseljavanjem situacija je obrnuta – 2/3 Hrvata u Hercegovini, a 1/3 u ostalom dijelu Bosne i Hercegovine. Na teritoriji pod kontrolom HVO bilo je prije rata nešto više od polovine Hrvata, a poslije rata na toj teritoriji je 96% Hrvata, a samo 4% ostalih. Učvršćenjem proširenih hrvatskih teritorija u zaleđu Jadrana (proširenje takozvanog "pereca") koji u dubinu čini linija: Drvar-Glamoč-Kupres-Mostar-Stolac i njenim etničkim čišćenjem postignut je strateški cilj. Teritorija "Herceg-Bosne" je formalno u Federaciji Bosne i Hercegovine (stvorenoj Vašingtonskim sporazumom), ali de facto i danas predstavlja posebnu etno-teritorijalnu tvorevinu.

Za razliku od dva prethodna agresivna scenarija Bošnjaci su, zajedno sa probosanski orijentisanim Srbima, Hrvatima i ostalim, svojski branili Bosnu i Hercegovinu i njenu cjelovitost. Vladajuće strukture su posebno isticale da su za jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu, mada je u ekstremnom krilu Stranke demokratske akcije (SDA) bilo onih koji su zagovarali stvaranje zasebne etničke *muslimanske države*, ali ta ideja od legalnog ruko-

---

[13] U Mostaru su racijama vršili lov na ljude, prije svega na istaknutije Bošnjake, koje su likvidirali po kratkom postupku. U maju 1993. godine ubijeno je oko 155 Bošnjaka.

[14] Samo u opštini Vitez smrtno je stradalo oko 450 Bošnjaka. Pojedina sela doživjela su pravi pakao. Tako je, na primjer, selo Ahmići potpuno spaljeno, džamija srušena, ubijeno 116 Bošnjaka, a ostali iz sela izbjegli. U selu Stupni Do kod Vareša, pripadnici specijalne hrvatske jedinice porušili su ili spalili sve kuće i izvršili maskr nad Bošnjacima.

vodstva Bosne i Hercegovine nije prihvaćena. Međutim, od polovine 1993. godine, pritiješnjeni napadima i od srpskih i hrvatskih snaga, a i pritiscima faktora međunarodne zajednice, kada je prijetila opasnost potpunog kolapsa bošnjačkog naroda, vladajuće strukture SDA, sa koncepta odbrane jedinstvene države prelaze na odbranu sopstvenog naroda. To je krajem jula te godine obznanio i Alija Izetbegović po povratku iz Ženeve, sa neuspjelih pregovora, koje je imao sa predstavnicima međunarodne zajednice (Plan Oven-Stoltenberg). Putem radija izjavio je kako "pokušavamo sačuvati veliki dio teritorije za naš narod", a odmah potom u Skupštini Republike Bosne i Hercegovine, pored ostalog rekao: "Stalno suočavani sa alternativom nastavka rata nismo više mogli braniti koncept jedinstvene Bosne i Hercegovine. Odlučili smo da odbranimo njenu cjelovitost za buduće, nadam se, razumnije generacije. U međuvremenu se izgleda moramo podijeliti... Mi nismo htjeli podjelu, ona nam je nametnuta".[15]

Tako se u toku borbenih dejstava Armije Bosne i Hercegovine istovremeno vrši i znatnija etnička homogenizacija Bošnjaka, što je strateški promašaj, jer se ta dejstva, koja su opravdana sa aspekta odbrane Bosne i Hercegovine, etničkom homogenizacijom istovremeno javljaju i u funkciji podjele Bosne i Hercegovine na etničkoj osnovi što ne odgovara interesima Bosne i Hercegovine u cjelini, a posebno Bošnjacima. Jer, sabijeni kao zaseban etnički korpus bili bi, metaforički izraženo, kao orah u srpsko-hrvatskoj krckalici.

Kao posljedica navedenih dejstava u toku 1993. godine veliki dio hrvatskog stanovništva izbjegao je sa šireg područja Lašvanske doline, Vareša, Kaknja, a u dejstvima tokom 1994. i 1995. godine veliki dio srpskog stanovništva iz dijelova Bosanske krajine, srednje Bosne i područja Ozrena.

U svim tim akcijama bilo je i ubijanja, nezakonitog zatvaranja i nehumanog postupka sa zarobljenicima, progona, rušenja i paljenja kuća i drugih vrsta nasilja. Međutim, činjenica je da je Armija Bosne i Hercegovine, kako po intenzitetu, tako i po obimu, učinila daleko najmanje zločina, koji se nisu događali po nekom razrađenom sistemu i koji se niukom slučaju ne mogu kvalifikovati kao genocidni prema srpskom i hrvatskom narodu, niti je bila takva strategija koncipirana "odozgo".

[15] Zlatko Dizdarević, edicija GOSPODARI RATA I MIRA, *Feral tribune,* Split 1999, str. 111.

Eklatantan primjer takozvane unutrašnje homogenizacije ostvaren je u Armiji Bosne i Hercegovine. To je plastično prikazao akademik Muhamed Filipović (prenijela radiostanica Slobodna Evropa, avgusta 2000.), koji je, između ostalog, rekao i ovo:

"Mi nismo smjeli da idemo istim putem nacionalne homogenizacije, kao što je to uradila srpska i hrvatska strana... Na početku rata u Armiji Bosne i Hercegovine bilo je oko 25 posto pripadnika drugih naroda, a sada je ta armija etnički čista. Da je bilo pravilne politike i da smo izbjegli aveti nacionalne homogenizacije mi bismo, slično Titu, imali na kraju rata 50 posto Srba i Hrvata u Armiji Bosne i Hercegovine, kao što je Tito kasnije imao u Narodnooslobodilačkoj vojsci toliko Muslimana i Hrvata naspram Srba, kojih je na početku njihove borbe bilo 90 posto, a samo 10 posto Hrvata i Muslimana, da bi tokom rata njihov broj porastao na 50 posto".

U toku rata, na teritoriji pod kontrolom Armije Republike Bosne i Hercegovine, nebošnjaci, posebno oni koji su bili u redovima te armije, bili su pod uticajem jake srpske, odnosno hrvatske propagande; nazivani su izdajnicima svog naroda i mnogi izloženi prijetnjama, a kod Bošnjaka je potenciran nacionalno-vjerski momenat koji je imao jaku podlogu u činjenici da su, prije svega, oni bili životno ugroženi. I jedno i drugo je imalo za posljedicu jačanje međusobnog nepovjerenja, mržnje i neprijateljskih odnosa, što se posebno odrazilo u redovima armije.

U Narodnooslobodilačkoj vojsci, u toku Drugog svjetskog rata, multietničnost je proizlazila iz strateškog koncepta koji se temeljio na ravnopravnosti, bratstvu i jedinstvu njenih naroda. I zato se u toku tog rata na našim prostorima moglo dogoditi da su u narodnooslobodilačkoj borbi zajedno učestvovali svi njeni narodi, da je narod bježao pri pojavi četničkih i ustaških jedinica, ali nije bježao od partizanskih jedinica. I ne samo da narod nije bježao, nego je u pratizanskim jedinicama imao svog zaštitnika braneći ga od ustaških i četničkih pogroma.

U ovom ratu stvari su se odvijale drukčije. Naime, i prije rata, na temeljima ekskluzivno jednonacionalnih stranaka koje su došle na vlast, nije se ni moglo graditi zajedništvo, jer su te nacionalne stranke svojim bićem predodređene da svoje narode vode ka podvajanjima. Na konceptu tradicionalne vlasti nije se mogla graditi budućnost Bosne i Hercegovine.

Glavna preokupacija vladajućih nacionalnih stranaka bila je rušenje postojeće socijalističke vlasti. Nastojanje demokratskih, probosanskih orijentisanih snaga da se organizuje Patriotski demokratski front, čiji pokretači su bili demokratski orijentisani istaknuti naučni, kulturni, javni radnici, visoki vojni rukovodioci, svih nacionalnosti, nisu mogli da spriječe zahuktali proces nacionalnih podvajanja i na kraju oružane konflikte. Istina, početkom rata, legalno Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je u Platformi za djelovanje u ratnim uslovima (juni 1992.) osudilo podjelu Bosne i Hercegovine na etničkoj osnovi, insistiralo da se otpor agresoru organizuje i vodi kao opštenarodna odbrambena borba svih građana i svih njenih naroda, da oružane snage Bosne i Hercegovine u svoje redove uključuju pripadnike svih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini, te da višenacionalni sastav jedinica i štabova može sa više uspjeha voditi borbu za Bosnu i Hercegovinu od agresora.[16] Međutim, takvu politiku Platforme nadjačale su snage destrukcije, prije svega, snage koje su bile za podjelu Bosne i Hercegovine za račun velikodržavnih politika režima u Beogradu i Zagrebu.

Dogovoreni egzodus

U realizaciji etno-teritorijalne homogenizacije treba posebno istaći da je, pored trgovine teritorijama, vršena trgovina i ljudima sopstvene nacionalnosti. Režim Slobodana Miloševića, manipulisao je Srbima u krajinama, da bi ih kasnije prepustio na nemilost Franji Tuđmanu na račun teritorijalnih pretenzija u Bosni i Hercegovini.[17] Kao posljedica te trgovine

[16] Objavljena u Službenom listu Republike Bosne i Hercegovine, broj 8, od 2. jula 1992.

[17] Bosanska posavina se mogla odbraniti da nije bilo uticaja "odozgo" da se ona napusti. Komandantu jedinice koja je branila Bosanski Brod nije udovoljeno zahtjevu za pomoć; most na Savi je srušen od nepoznate specijalne jedinice bez znanja komandanta odbrane Bosanskog Broda, da ne bi mogao izvesti planirani protivnapad. Načelnik Glavnog štaba Hrvatske vojske, general Anton Tus, krajem 1992. godine podnio je ostavku zato što mu Franjo Tuđman nije dopustio da sačuva Bosansku posavinu. U tom kontekstu je i izjava Stjepana Mesića, da mu je Borisav Jović (obojica članovi Predsjedništva bivše SFRJ) rekao da njih ne interesuju Srbi u Hrvatskoj, nego 66% teritorije Bosne i Hercegovine.

dolazi do progona i prinudnog iseljavanja Hrvata i Bošnjaka sa teritorije Bosanske posavine na odgovarajuće teritorije u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a kasnije do masovnog egzodusa Srba iz Hrvatske. Slično se desilo kada je dogovorom pomjerena granica između hrvatske i srpske strane sa rijeke Neretve na ranije predviđanu granicu Banovine Hrvatske. Olako prepuštanje Hrvatskoj vojsci strateški važne Kupreške visoravni i prevoja na Velebitu upućuju na zaključak da je postojao makar prećutni dogovor o podjeli tog dijela teritorije između Franje Tuđmana i Slobodana Miloševića. Prilikom sukoba ARBiH i HVO u srednjoj Bosni, po odluci hrvatskih vladajućih struktura Hrvati istočno od rijeke Bosne (Vareš, Kakanj) preseljeni su u dijelove Hercegovine odakle su protjerani Srbi i Bošnjaci.

Ofanzivna dejstva Hrvatske vojske (HV i HVO) i Armije Bosne i Hercegovine u Bosanskoj krajini 1995, kada je došlo do masovne "preventive evakuacije" i egzodusa Srba, obustavljena je naređenjem "odozgo" u momentu kada je dostignuta linija kojom je uglavnom postignuta dogovorena teritorijalna podjela: 51 posto za Federaciju Bosne i Hercegovine (FBiH) i 49 posto za Republiku Srpsku.

Eklatantan primjer je i preseljavanje Srba (oko 65.000) pod prinudom njihovih vladajućih struktura (februara-marta 1996.) iz sarajevskog područja u istočne i sjeverne dijelove Bosne, odakle su ranije protjerani Bošnjaci.

Iz svega izloženog može se zaključiti da cjelokupni scenario rata u Bosni i Hercegovini pokazuje da je stvaranje čistih etno-teritorijalnih jedinica genocidom i etničkim čišćenjem bio strateški cilj i da su tome doprinosili i subjekti međunarodne zajednice svojim (ne)intervencijama i kalkulacijama. Genocid i etničko čišćenje zaustavljeni su tek nakon postignutih ciljeva etničke podjele Bosne i Hercegovine.

Odnos međunarodnih faktora

Ravnodušnost, pasivnost, kolebljivost i nesprovođenje donijetih rezolucija u djelo, bili su karakteristični za ponašanje faktora međunarodne zajednice skoro za svo vrijeme rata u Bosni i Hercegovini. Stav SAD (Bušove administracije) u samom početku da je agresija na Bosnu i

Hercegovinu regionalnog značaja i da ne predstavlja prijetnju za SAD, a ni za svjetski mir, te da je Evropska zajednica (kasnije EU) pozvana da rješava taj problem, imao je veoma negativne posljedice.

Evropska zajednica (EU), zbog suprotnih interesa njenih vodećih zemalja (naklonosti Velike Britanije i Francuske prema Srbiji, a Njemačke prema Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini), zbog impotentnosti i nepostojanja političke volje, nije preduzela adekvatne mjere da se spriječi širenje agresije, etničkog čišćenja i genocida, koje je bilo očigledno već u prvim mjesecima.

Ujedinjene nacije su donijele niz rezolucija kojim se osudila agresija i genocid, nazvale su to u samom početku pravim imenom i zahtijevale prekid,[18] ali te rezolucije nisu primjenjivane. Umjesto da se primijeni Povelja Ujedinjenih nacija (glava VII), i preduzmu mjere "za uspostavljanje mira" od Ujedinjenih nacija su preduzete mjere "za održavanje mira" koji nije postojao, tako da su se malobrojne snage (25.000) za takvu ulogu pretvorile u promatrače i registratore događaja i obezbjeđenje humanitarne pomoći. To su samo djelimično uspijevale, jer su dozvolile da za prolaz konvoja humanitarne pomoći traže odobrenje i mole agresorske snage i da od njih zavise.

Snage Ujedinjenih nacija su čak, tokom čitavog perioda, od oružanih snaga agresora doživljavale razna poniženja, pa i zarobljavanja njihovih pripadnika (ljeto 1993. i krajem maja 1995.). Vlastita bezbjednost međunarodnih snaga uvijek je bila u prvom planu, zbog čega su one izbjegavale da se upuštaju u neophodne aktivnosti ako je postojao i najmanji rizik. Zbog oportunizma izjednačavani su žrtva i agresor i obično traženi ustupci od ugrožene strane.[19] Embargo na oružje državama bivše Jugoslavije, koje

[18] Rezolucija GS UN 47/121 od 18. decembra 1992. i pozivi na prethodne rezolucije Savjeta bezbjednosti: u rezolucijama 752, 757 i 771; Frensis E. Bojl, GENOCID, Sarajevo 2000, str. 95.

[19] Akademik Muhamed Filipović u svom tekstu KORIJENI AGRESIJE, objavljenom u ediciji: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991.-1995, Sarajevo 1997, str. 157, pored ostalog piše: *"Kao učesnik pregovora od početka, mogu svjedočiti o tom pritisku sa tezama: 'pa šta hoćete', 'vi ste izgubili', 'nemate vojske', 'morate pristati, jer ćemo vas u protivnom prepustiti Srbima da vas sve pobiju i oni će vas na kraju sve pobiti', 'uzeli su vam svu zemlju', 'nemate teritorije', 'imate emba-*

je uvedeno 1991. godine, nije ukinuto Bosni i Hercegovini i zadržan je za sve vrijeme rata.

U sklopu opravdanja za adekvatno nedjelovanje od strane međunarodnih faktora i raznih političkih krugova proturana je teza da se u slučaju Bosne i Hercegovine, umjesto agresije, radi o građanskom ratu. Za masovne zločine genocidnog karaktera korišćene blaže kvalifikacije, među kojim se pojavljuje i pojam "etničko čišćenje", samo da bi se zločin genocida izbjegao nazvati pravim imenom.

Bez obzira kako se to "zvanično" zvalo, svjetsko javno mnijenje je, zahvaljujući medijskom praćenju događaja spoznalo svu težinu masovnog zločina u Bosni i Hercegovini. Osudilo ga i pritiskalo svoje državnike da preduzmu aktivniju akciju. Izvjesno je da je taj pritisak uticao i da se obrazuje Međunarodni krivični sud u Hagu 1993. godine. Međutim, ozbiljnija akcija međunarodnih faktora uslijedila je tek kada je pređen Rubikon podnošljivosti zločina stravičnim masakrom Bošnjaka Srebrenice, jula 1995. Da je takva akcija (masovni vazdušni udari i mjere prisile) međunarodnih snaga (NATO-a) uslijedila u samom početku agresije, najvjerovatnije bi se zaustavila ratna dejstva i zločini genocida. Upravo zato što to u početku nije učinjeno i počinilac adekvatno kažnjen oružane akcije i zločini su nastavljeni. Kasnije su se dogodili i na Kosovu, uz potencijalnu mogućnost da se prošire i na druge dijelove regiona.

Kvalifikacija zločina

Pored zločina genocida, kao međunarodno-pravne kategorije, u novije vrijeme se za masovne zločine u političkom rječniku koristi i njegov eufemizam "etničko čišćenje". U **Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida** koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija 9. decembra 1948. genocid znači bilo koji od određenih akata "*počinjenih sa namjerom da se uništi u cjelini, ili dijelom, nacionalna, etnička, rasna*

---

rgo na uvoz oružja','nemate šanse da se oduprete velikoj srpskoj sili." Iznosi da je pritisak bio sihron i veoma uporan.

ili religiozna grupa kao takva," a akti koji čine zločin genocida nabrojani su u članu II, a to su "*ubijanje članova grupe, prouzrokovanje ozbiljnih tjelesnih ili mentalnih povreda članovima grupe, namjerno nametanje uslova života grupi, računato da dovede do njenog uništenja u cjelini ili dijelom, uvođenje mjera zaprečavanje rađanja u grupi i prisilno premještanje djece te grupe u drugu grupu. Svaka od ovih kategorija akata može činiti zločin genocida, kao i bilo kakva kombinacija ovih akata*".[20]

Izraz "etničko čišćenje" pojavio se u političkom rječniku početkom rata u Bosni i Hercegovini, i to u svjetskim razmjerama, koje se u suštini odnosi na pretvaranje nekog područja u etnički homogeno, uz upotrebu sile, nasilja i zastrašivanja, kako bi se eliminisali pripadnici drugih etničkih zajednica sa određenog područja od strane one zajednice koja ostvaruje kontrolu nad određenom teritorijom. Drugi eksperti međunarodnog humanitarnog prava smatraju da bi se etničko čišćenje, kako je ono doživljeno u Bosni i Hercegovini trebalo tretirati kao specifičan oblik zločina genocida.

Postoji široka lepeza akata za koje je korišten termin "etničko čišćenje". Prema izvještaju Komisije eksperata Ujedinjenih nacija za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji, to su: ubijanje, tortura, samovoljna hapšenja i zatočenja, pogubljenja bez suđenja, silovanja i seksualna zlostavljanja, satjerivanje civilnog stanovništva u geta, masovno prisilno uklanjanje, raseljavanje i deportacija civilnog stanovništva, namjerni vojni napadi ili prijetnja napadima na civile i civilna područja i namjerno uništenje imovine.[21]

U krivičnom pravu pojam "etničko čišćenje" nije uvršteno kao inkrimisana radnja, odnosno nije kao takvo bukvalno i navedeno. Pored toga što se može podvesti pod radnje inkriminirane Konvencijom "taj zločin se može kvalifikovati kao teška povreda međunarodnog humanitarnog prava". Pojam "etničko čišćenje" je drugim riječima izričito naveden u članu 3. **Ženevske konvencije o zaštiti građanskih lica u vrijeme rata** (12. avgust

[20] **Izvještaj Komisije eksperata Ujedinjenih nacija za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji**, *Borba,* 26. juli 1994. godine.

[21] Isto.

1949.) i u članu 85. Protokola I (8. juni 1977.) dodatog Ženevskim konvencijama o zaštiti žrtava rata (12. avgust 1949.) što je i pravna osnova za suđenje onim koji nisu optuženi, a morali su biti optuženi pred unutrašnjim sudovima Bosne i Hercegovine, Hrvatske i SR Jugoslavije. Zbog tog propusta, optuženi su pred Haškim tribunalom. Opise tih djela u dvama pomenutim međunarodnim ugovorima prevazišla je zločinačka praksa. Zločinačka fantazija uvijek "nadmašuje" opise djela u zakonima i međunarodnim ugovorima i zbog toga ti zločini protiv čovječnosti, koje podvodimo pod naziv "etničko čišćenje", dovode do pomisli da se radi o zločinu genocida. Prethodno navedeni akti za etničko čišćenje mogli bi da potpadnu pod značenje Konvencije o genocidu, ako je njihova suština i namjera uništenje određene etničke, religiozne ili rasne grupe, u cjelini ili djelimično.[22]

U mnogim slučajevima teško je povući granicu između genocida i etničkog čišćenja, kao što je slučaj sa masovnim zločinima na našim prostorima, zbog čega se isti akti zločina, sa istim intenzitetom i obimom, različito kvalifikuju, pri čemu su eksperti za međunarodno pravo obazriviji i objektivniji od političara.

Upotreba izraza "humano preseljenje" je svojevrsni cinizam, jer nikome se zbog nečije namjere dobrovoljno ne napušta svoje ognjište, a svaki oblik pritiska i prinude za preseljenje je po svojoj prirodi nehuman i ugrožava elementarna ljudska prava.

Kvalifikacija zločina u Bosni i Hercegovini

Generalna skupština Ujedinjenih nacija, svojom Rezolucijom 47/121 od 18. decembra 1992. etničko čišćenje u Bosni i Hercegovini kvalifikovala je kao "oblik genocida".

Jedan od ključnih opredjeljujućih faktora da li se u slučaju Bosne i Hercegovine radilo o zločinu genocida ili ne je: da li su izvršeni zločini bili

[22] Gledište Milivoja Despota, eksperta za međunarodno pravo, u raspravi organizovanoj od Društva za istinu o NOB, na temu zločina, njihovog sprečavanja i kažnjavanja.

posljedica ratnih dejstava ili su počinjeni sa namjerom genocida. Komisija eksperata Ujedinjenih nacija u svom izvještaju od oktobra 1992. izvijestila je: "*obrasci ponašanja, način na koji su akti zločina izvršavani, dužina vremena tokom kojih su se oni dešavali i oblasti u kojima su se dešavali – sve to zajedno ukazuje na postojanje namjere, sistematičnosti i određenog planiranja i koordinacije kod najviših organa vlasti*".[23] To se u izvještaju potkrepljuje nizom primjera.

Mnogobrojne informacije i izvještaji omogućili su domaćoj i međunarodnoj javnosti kao i političkim faktorima da spoznaju svu težinu masovnog zločina u Bosni i Hercegovini, što sa političkog stanovišta ima veliku vrijednost. Međutim, sa pravnog stanovišta za presuđivanje o zločinu genocida, posebno kada je u pitanju dokazivanje namjernog, neophodni su čvrsti, validni dokazi do kojih je, u smislu autentičnih dokumenata, teže doći, jer protagonisti takvih zločina svoje namjere prikrivaju i kamufliraju; čak ih ne iznose ni u tajnim dokumentima, da ne bi poslužili kao pravni dokaz.

Predsjedništvo Bosne i Hercegovine je još marta 1993. godine Međunarodnom sudu u Hagu, podnijelo tužbu protiv SR Jugoslavije da je izvršila zločin genocida u Bosni i Hercegovini i u njoj iznijelo konkretne materijalne dokaze. Od tada do kraja rata dokazi su multiplicirani. Međunarodni sud pravde u Hagu nije još donio presudu po toj tužbi, ali je zahtjev Bosne i Hercegovine, aprila 1993. donio **Privremene mjere**, prema kojim se od SR Jugoslavije zahtijeva da "*odmah preduzme sve mjere koje su njenoj moći da spriječi činjenje zločina genocida*', što je zbog njihovog nepoštovanja taj zahtjev ponovljen septembra 1993.[24]

Za presudu Međunarodnog suda pravde po tužbi Bosne i Hercegovine za zločin genocida neophodni su pravno upotrebljivi dokazi. Iako Tribunal u Hagu optužuje i sudi licima, a ne državi, presude za zločin geno-

---

[23] **Konačni izvještaj Komisije eksperata Ujedinjenih nacija za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji,** *Borba,* 26. juli 1994. godine, Beograd 1994.

[24] Fransis E. Bojl, BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE GENOCID – POSTUPAK PRED MEĐUNARODNIM SUDOM PRAVDE U PREDMETU BOSNA I HERCEGOVINA PROTIV SRBIJE RADI SPRJEČAVANJA I KAŽNJAVANJA ZLOČINA GENOCIDA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 2000, str. 245.

cida, naročito one koje se odnose na lica koja se nalaze na čelnim državnim i vojnim funkcijama, doprinijeće Međunarodnom sudu pravde za presuđivanje.

Činjenica da su zločine činile sve učesnice rata, ali sa različitih polaznih osnova i namjera, sa različitim intenzitetom i obimom, tako da se ne može trpati sve u jedan koš, čemu teže glavni krivci genocida i etničkog čišćenja. Zločini su pogodili sve narode i građane Bosne i Hercegovine. Bošnjaci su se, jer su bili glavna smetnja u odnosu na druge, našli u najtežem položaju i doživjeli naveća stradanja podjele Bosne i Hercegovine. Kao cjelina bili su izloženi genocidu.

Od ukupno oko 230.000 smrtno stradalih i nestalih, Bošnjaka je oko 163.000 ili blizu 71%.[25] I odnos smrtno stradalih i nestalih civila u odnosu na vojnike je najizraženiji kod Bošnjaka. U ukupnom broju prognanih i izbjeglih najviše je bilo Bošnjaka (od 2,200.000 na Bošnjake otpada 1,240000 – gotovo svi koji su se našli na okupiranoj teritoriji). Ili, na primjer, od ukupno 1.239 srušenih i devastiranih bogomolja 1.024 su islamske, 182 katoličke, 28 pravoslavnih i 5 jevrejskih.[26] Na teritoriji Republike Srpske sve džamije su porušene. I drugi kulturno-istorijski spomenici i kulturno blago Bošnjaka je stradalo. Očigledno išlo se za tim da se uništi kulturna baština i istorijski korijeni bošnjačkog naroda.

Autor publikacije GENOCID U BOSNI, Norman Cigar, razmatrajući zločine u Bosni i Hercegovini, posebno izdvaja bošnjačku zajednicu i navodi da je "bila žrtva onoga što bi se, prema svim prihvatljivim zakonskim i moralnim mjerilima, moglo nazvati genocidom".[27] Mnogi eksperti međunarodnog prava dijele njegovo mišljenje.

Suština je u namjernom masovnom ubijanju ili pokušaju ubijanja ljudi zato što pripadaju određenoj etničkoj zajednici. Demografska struktura današnje Bosne i Hercegovine je sasvim izobličena. Prema podacima iz 1999. godine Bosna i Hercegovina je imala prisutnih 3,480.000 stano-

---

[25] Nedeljnik *Odgovor*, podlistak ŽIVJETI ZAJEDNO U BIH, februar 2001.

[26] Miloš Minić, PREGOVORI IZMEĐU MILOŠEVIĆA I TUĐMANA O PODJELI BIH U KARAĐORĐEVU, Društvo za istinu o NOB, Beograd 1998.

[27] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI, Sarajevo 1998, str. 11.

vnika (ne računajući izbjeglice, koje su van Bosne i Hercegovine), što je manje za skoro 900.000 stanovnika u odnosu na predratni period (1991. godine). U međuvremenu iz Hrvatske se doselilo (poslije vojnih operacija "Bljesak" i "Oluja") oko 40.000 Srba iz Republike Srpske; iz SR Jugoslavije (sa Kosova i Sandžaka) doselilo se oko 26.000 Bošnjaka i Albanaca.[28]

Nestalo je etničko šarenilo Bosne i Hercegovine, pri čemu je, pored odlaska u inostranstvo, posebno upadljivo masovno preseljenje Bošnjaka iz istočnih dijelova Bosne i Hercegovine i donjeg toka rijeke Neretve u centralne dijelove, Srba iz centralnih i jugozapadnih dijelova Bosne i Hercegovine, Hrvata iz srednje Bosne i Posavine u zapadnu Hercegovinu i jugozapadne dijelove Bosne i Hercegovine (Drvar, Glamoč, Grahovo). Mnogi gradovi su potpuno izmijenili demografsku strukturu (na primjer, u gradu Brčko prije rata bilo je blizu 21% Srba, a sada ih je 98%).

Dejtonski mirovni sporazum je uglavnom legalizovao stanje etnički čistih teritorija zatečeno poslije obustave oružanih konflikata, ali je omogućio da se, prije svega, povratkom izbjeglica i raseljenih lica (na bazi Aneska 7 tog sporazuma), zatim kažnjavanjem ratnih zločinaca, garantovanjem ljudskih prava i drugim odredbama, ponište ili bar ublaže rezultati etničkog čišćenja i obnovi multietničko društvo u Bosni i Hercegovini, ali do sada su učinjeni veoma mali pomaci. Manjkavost Dejtonskog sporazuma je u tome što nije predvidio efikasni, obavezujući mehanizam za provedbu odgovarajućih odredbi, posebno za povratak izbjeglih i prognanih.

Čak štaviše, faktori međunarodne zajednice su prilikom izbora 1996. godine uvođenjem tzv. obrasca P-2, omogućili da mnoge izbjeglice i raseljena lica glasaju za opštinsku vlast u trenutnim mjestima boravka ili za vlast u opštinama gdje žele da žive, iako je, po pravilu, predviđeno glasanje za vlast u opštinama njihovog boravka prema popisu stanovništva iz 1991. godine. Takvim izbornim inžinjeringom legalizovana je većinska vlast onih koji su izvršili etničko čišćenje (izuzetak Srebrenica u RS i Drvar u Federaciji BiH). Mada je od 1999. godine proces povratka izbjeglica i raseljenih lica znatno poboljšan, stanje je u cjelini alarmantno. Umjesto povratka, raznim mjerama podstican je, a i danas se podstiče ostanak i integrisanje

[28] DEMOGRAFSKE PROMJENE U BOSNI I HERCEGOVINI, *Oslobođenje,* Sarajevo, 17. juni 2001.

u sredine u kojim je nađeno utočište (dodjeljivanje placeva i izgradnja novih, etnički čistih naselja, zamjena ili prodaja imovine i sl.) kao i relokacija na teritoriju svoje etničke zajednice.

Prema posljednjim podacima, od oko 2,200.000 izbjeglih i prognanih, u protekle četiri i po godine vratilo se oko 600.000, što znači nešto više od jedne četvrtine. Međutim, radi se uglavnom o povracima u mjesta koja su na teritoriji etničke zajednice kojoj povratnici pripadaju, a u mjesta koja su na teritoriji druge etničke zajednice vratilo se svega oko 105.000, tako da je realizovano u Federaciji svega 7%, a u Republici Srpskoj 3% tzv. manjinskih povrataka.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine, zajedno sa doseljenim iz Hrvatske (Srbi) i SR Jugoslavije (Bošnjaci i Albanci sa Kosova i Sandžaka), ima 809.000 izbjeglih i prognanih (od toga u Federaciji 473.000, a u Republici Srpskoj oko 336.000).

U drugim zemljama nalazi se još 760.000. Od toga 441.000 ima riješen status u zemlji azila, tako da se mnogi od njih neće ni vraćati u Bosnu i Hercegovinu. Do sada je u treće zemlje otišlo 185.000 Bošnjaka, Srba i Hrvata, koji se najvjerovatnije neće vraćati.[29]

Postoje razne računice i procjene o tome koliko vremena bi bilo potrebno da se većina prognanih i izbjeglih vrati u svoja ranija mjesta prebivališta, ukoliko bi se taj povratak odvijao prema sadašnjem tempu i dinamici. Izvjesno je da se radi o nekoliko decenija. Ako se povratak izbjeglih i prognanih ne bude odvijao znatno brže i masovnije, postoji ozbiljna opasnost utapanja onih koji se vrate u postojeću monoetničku sredinu, čime bi se stvorila mogućnost da se postojeće etničke homogene tvorevine, koristeći princip prava na samoopredjeljenje, pretvore u samostalne države, a u daljoj budućnosti, pod odgovarajućim unutrašnjim i međunarodnim okolnostima, da se dvije od njih pripoje susjednim zemljama (Srbiji i Hrvatskoj) budući da Dejtonski sporazum i postojeće prilike to za sada onemogućavaju.

Nedavno donesenom odlukom Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti sva tri naroda na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, sa

[29] Isto.

ustavno-pravnog stanovišta, osujećuje se namjera da se legalizuju i trajno sačuvaju ratom i etničkim čišćenjem stvorene jednonacionalne tvorevine jer, prema toj odluci, Republika Srpska više nije republika samo srpskog naroda, ni Federacija Bosne i Hercegovine samo bošnjačkog i hrvatskog naroda, nego oba entiteta pripadaju bošnjačkom, srpskom i hrvatskom narodu i ostalim građanima koji žive na njihovoj teritoriji, čime se remeti pravo na samoopredjeljenje bilo kojeg od tih naroda. U cilju obezbjeđenja ravnopravnosti svih naroda i građana ta odluka nalaže usaglašavanje i izmjene u institucionalno-pravnoj regulativi oba entiteta. Tako Srbima treba omogućiti učešće u Domu naroda Parlamenta Federacije Bosne i Hercegovine, a Bošnjacima i Hrvatima u Skupštini Republike Srpske, tako što bi u njoj bio uspostavljen Dom naroda; zatim otvaraju se pitanja simbola entiteta, upotrebe pisma, jezika, uvođenje jedinstvenog obrazovnog sistema i dr.

Računujaći one koji sada žive ili su pak najavili povratak u područja koja su pod kontrolom vlasti drugog naroda, danas ima oko 1,200.000-1,300.000 stanovnika iz sva tri naroda, koji ovom odlukom iz položaja pripadnosti manjinskom narodu, ponovo dobijaju status pripadnosti konsitutivnom narodu. Ovim se pravno obezbjeđuju maksimalne pretpostavke za masovniji povratak izbjeglih i prognanih svojim kućama. Samo njihovim povratkom pravo na samoopredjeljenje postaje primjenljivo, jer, ne vrijedi konstitutivnost sva tri naroda na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, ako se konstituenti ne vrate svojim kućama. Zato je sa unutrašnjeg aspekta, povratak izbjeglih i prognanih alfa i omega opstanka Bosne i Hercegovine.

Privođenje ratnih zločinaca sudovima pravde da bi se zadovoljila pravda istovremeno predstavlja značajan preduslov i za pomirenje. Ono ima ogroman uticaj i na povratak izbjeglica, jer u tome vide veću garanciju za njihovu ličnu sigurnost. Dok su vlasti bošnjačkog dijela Federacije Bosne i Hercegovine od početka sarađivale sa Tribunalom u Hagu i predale do sada sve tražene koji su osumnjičeni za ratne zločine, a neke i sama osudila (likvidacija Mušana Topalovića Cace i suđenje njegovoj grupi još u toku rata zbog zločina u Kazanima na Trebeviću, suđenje ubicama fratara u Fojnici i dr.), vlasti Republike Srpske i takozvane "Herceg-Bosne"

dugo godina nisu htjele sarađivati sa Tribunalom. Vlasti Republike Srpske, do sada, sa svoje strane nisu predale Tribunalu ni jedno lice osumnjičeno za ratne zločine. To izaziva negodovanje, prije svega kod bošnjačke populacije, koja je pretrpjela najveće zločine.

Sa međunarodnog aspekta očuvanje jedinstvene Bosne i Hercegovine će zavisiti od dosljednje primjene dva ključna aksioma današnjice: nepromjenljivosti postojećih državnih granica (izuzev sporazumno) i poštivanje univerzalnih ljudskih prava.

To će zavisiti i od uticaja savremenih integrativnih procesa u "Evropi bez granica" na balkansko područje.

Bosna i Hercegovina je posebno zainteresovana za proces demokratizacije u SR Jugoslaviji i Hrvatskoj i za njihovu spremnost da utiče na srpsku, odnosnu hrvatsku populaciju u Bosni i Hercegovini u pravcu obnove narušenog zajedničkog života svih naroda u Bosni i Hercegovini i što jače integrisanje u bosanskohercegovačko društvo, da Bosnu i Hercegovinu osjećaju kao svoju državu i svoj identitet štite kroz njene institucije.

Miloš Minić

CENA RATOVA NA PROSTORU BIVŠE SFR JUGOSLAVIJE 1991-1995.

(Sa posebnim osvrtom na ratna stradanja Bosne i Hercegovine)

Ratovi na prostoru bivše SFR Jugoslavije 1991-1995. su delo naših nacionalizama i cena ovih ratova

U ovoj mojoj zabeleški[1] se govori, prvenstveno, o ceni ovih ratova. Izazvala ih je pre svega, velikosrpska nacionalistička politika, koja je nastojala da ratom stvori "veliku Srbiju". Zajedno s njom odgovorna je i velikohrvatska politika koja je ratom pokušala da stvori "veliku Hrvatsku". Namjeravale su da to ostvare u procesu raspada, ili, tačnije, razbijanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije u periodu 1991-1995. godine. Cenu nisu platili vođe koji su te politike nametnuli narodima nekadašnje Jugoslavije. Platili su je narodi uvučeni u međusobne ratove od strane tih njihovih vođa i tih nacionalističkih politika.

Da li se ovi ratovi u Bosni i Hrvatskoj bliže kraju? (15. juni 1995.)

Na stolu predamnom je jedan članak iz *Nedeljne borbe* od 1-2. oktobra 1994. godine, pod naslovom "CENA RATA NA PROSTORIMA BIVŠE JUGOSLAVIJE" i podnaslovom *"Bilans etničkih konflikata kod nas".* Sačuvao sam ga zbog podataka koje sadrži.

[1] Ovaj tekst objavljen je u listu *Odgovor* u nastavcima, u brojevima od 29. maja i 5, 12, 19, i 26. juna 1997. Ovde je proširen sa jednom dopunom na kraju.

Članak počinje sledećim tekstom: ”*Da li se rat (ratovi?) na tlu nekadašnje 'velike' Jugoslavije bliži(e) kraju? Sa svim pregovorima koji su se vodili i vode od Haga, preko Ženeve, Njujorka, u Beogradu, na Palama, u Zagrebu i Kninu, naslućuje se lagano jenjavanje rata. Ako se ova procena pokaže ispravno, prvo i osnovno pitanje koje će se postavljati u celokupnoj javnosti na tlu nekadašnje Jugoslavije biće: koliko nas je sve ovaj rat koštao?”*

Danas možemo reći da se ova procena nije baš polazala ispravnom, jer posle četveromesečneg primirja u Bosni i Hercegovini, rat se u BiH nastavlja i svi su izgledi da predstoji novo razbuktavanje rata. Prvog i 2. maja 1995. Hrvatska je izvela ”munjeviti rat” napadam na Zapadnu Slavoniju, koju je držala vojska Republike Srpske Krajine, i očistila je i od jedinica srpske vojske i od Srba. Ni danas niko ne može predvideti koliko će ovi ratovi trajati.

Ali pitanje: Koliko nas je ovaj rat koštao? – ostaje otvoreno i postavljaće se ”u celokupnoj javnosti na tlu nekadašnje Jugoslavije”, kad jednom dođe kraj ovih ratova, a mora jednom doći i doći će.

Koliko nas ovi ratovi koštaju?

Navedeni tekst se nastavlja: ”*Naša Borba*, koristeći se ljubaznošću dr. Ivana Ahela, eksperta za teoriju sistema i upravljanja, nudi čitaocima – svesna mnoštva nedostataka – jednu moguću procenu... Ovaj tekst je deo budućeg projekta koji je dr. Ahel inicirao na 'Beogradskom krugu', a koji bi se pozabavio ne samo procenom nastale štete, već i mogućnostima SRJ (političkim, privrednim, kulturnim...) da se u najkraćem mogućem roku nadoknade i prevaziđu. Projekat, uslovno, ima naziv: 'Ispitivanje mogućnosti preusmeravanja politike sa ratnih na civilizacijske ciljeve na prostorima bivše SFRJ.”

Nedeljna Borba navodi sledeće reči dr. Ahela: ”Pokušao sam samo da pokažem, makar i grubo, koliko nas je sve to do sada koštalo.

Cena rata je društvena činjenica i ona nema veze sa traženjem krivaca za rat... Bilo ko da je kriv za ovu tragičnu situaciju, cena rata ostaje ista. Ipak, ljudi će, sasvim sigurno, na drugi način gledati na svoje ratničke ideje, kada spoznaju njihovu stravičnu cenu. Treba se nadati da će posle ovog saznanja doći do promene mišljenja i inspiratora ove tragedije. Bitno je da se shvati da postoji tesna veza između politike, ekonomije, socijale i ratnih razaranja. Sve što se dogodilo delo je politike i njenih usmerenja. Ništa se nije dogodilo bez njenog dejstva".

Potom dr. Ahel iznosi sledeće podatke:

Poginuli u ratu: U ovom ratu izgubilo je živote oko trista hiljada ljudi. Od toga su 90 odsto bili civili. "Ovo je, praktično, bio rat vojski i paravojski protiv nezaštićenog naroda" – kaže dr. Ahel.

Izbeglice: Svoje domove napustilo je i izbeglo iz svojih sela i gradova oko tri miliona ljudi.

Ranjenici: Ranjeno je i obogaljeno oko milion ljudi.

Ratni zločini: "Njihov je broj ogroman, ali javnosti još nije poznat... Zločini su glavni razlog za osvetu i posledice ove brutalnosti trajaće generacijama" – kaže dr. Ahel.

Mučenje stanovništva: Bombardovanje nedužnog i nezaštićenog stanovništva u gradovima (Sarajevo, Mostar i drugi) i ostavljanje bez hrane, vode, struje, grejanja, lečenja, strah od snajperskog ubijanja, sve to ostaviće teške posledice, naročito na dalji zajednički život između etničkih zajednica.

Razaranje gradova i sela: Razoreni su mnogi gradovi (Vukovar, Sarajevo, Mostar, Goražde, Dubrovnik i drugi) i razrušeno je na hiljade sela.

Poremećeni porodični odnosi: Na teritoriji bivše SFRJ živi u mešovitim brakovima oko milion i trista hiljada ljudi, koji imaju osam do deset miliona bliskih rođaka. U mešovitim brakovima rođeno je oko tri miliona ljudi.

Etničko čišćenje: Raseljeno je više stotina hiljada ljudi na najbrutalniji način u mnogim oblastima u kojima je živelo nacionalno

mešovito stanovništvo i tokom čišćenja uništeno je sve što podseća na etnos prognanog stanovništva (imovina, groblja, kulturni spomenici i dobra, religiozne i druge institucije).

Dr. Ahel, dalje, nabraja:

”Mržnja između ljudi ’kataklizmičkih razmera’: tim će biti pogođene sve etničke zajednice, a najviše Srbi.

Oko milion ljudi je na prinudnom odmoru i oko sedam stotina hiljada nezaposlenih sada je u SR Jugoslaviji.

Na granici siromaštva živi 80 odsto ljudi.

Ogromno su unazađene sve društvene delatnosti – zdravstvo, obrazovanje i dr.

Zbog sankcija pala je potrošnja nafte, nedostaje oko 4,3 miliona tona, dobavlja se izvesna količina švercom i posredstvom kriminala.

Proizvodnja gvožđa pala je sa tri miliona tona na 200 hiljada tona, a čelika od 4,5 miliona tona na 900 hiljada tona. Metaloprerađivačka industrija pala je na 25 odsto predratne proizvodnje.”

I dalje, dr. Ahel ređa ogromne štete na području međunarodne razmene, saobraćaja, veza sa međunarodnom zajednicom. Navodi i zvaničnu procenu vlasti SRJ da, do momenta kada je pisan ovaj članak, ukupna materijalna šteta procenjuje se na oko 45-50 milijardi USA dolara, kao i da ćemo se vratiti na stanje iz 1991. godine tek za dvadeset godina.

Takve su procene koje je dr. Ivan Ahel izložio *Nedeljnoj Borbi* od 1-2. oktobra 1994. o ceni ratova koji se već četiri godine vode u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, i to do sada. A kakva će biti do okončanja ovih ratova?

Žrtve ratova u Bosni i Hrvatskoj

U *Nedeljnoj Borbi* od 20-21. maja 1995. godine, u članku ”SLAVONSKI EGZODUS PO DRUGI PUT” (potpisan incijalima V. V.),

nalazimo ovakve podatke: ”Još sredinom 92. Visoki komesarijat UN za izbeglice iznosi procenu da je 2,5 miliona stanovnika bivše SFRJ proterano iz mesta stalnog boravka... Po prošlogodišnjim podacima međunarodnih humanitarnih organizacija registrovano je 3,600.000 raseljenih lica. Samo ih je u Bosni registrovano 2,800.000. Smatra se, prema istom izvoru, da je poginulo 200.000 lica, a razoreno stotinjak naselja.

Statističar Miladin Kovačević smatra da su ove cifre preterane, poput, naprimer, tvrdnji da se iz Vojvodine iselilo 170.000 Hrvata, budući da ih je po popisu iz ’91. bilo stotinjak hiljada...”

Čitao sam više članaka u kojima se ovakve i slične procene smatraju veoma preteranim, slično kao što to tvrdi statističar Kovačević.

Jedan od takvih članaka našao sam u listu *Politika* od 27. i 28. aprila 1995. pod naslovom ”BOSANSKA RAČUNICA” koji je *Politika* prenela iz *Njujork Tajmsa (The New York Times*), Njujork, a napisao ga je Džordž Kini (George Kenney). On za sebe kaže: ”U avgustu 1992. kraće vreme pre nego što sam podneo ostavku[2] na položaj šefa odelenja za Jugoslaviju u Stejt Departmentu, napisao sam memorandum kojim sam tražio da pošaljemo istraživački tim, a bio sam odbijen...”

Na početku članka Kini piše:

”Koliko ljudi je, sve u svemu, poginulo u Bosni? Za štampu i političke stručnjake lak odgovor glasi 200.000. Kao neko ko je ovaj sukob na profesionalan način pratio od samog početka, ja u to nisam ubeđen. Bosna nije holokaust, niti Ruanda; ona je Liban.”

I dalje: ”Ono što su Srbi u Bosni učinili ne može se minimizirati. Njihovo kažnjavanje Muslimana daleko prevazilazi sve muslimanske prestupe. Za ljubav mira na duge staze, pravde mora da bude. Pa ipak, što je optužba ozbiljnija, veći je napor koji mora da se uloži da bi se tačno

[2] O motivima ostavke vidi u novembru 1992. godine objavljeni članak Dž. Kinija u Vašington montliju (The Washington Mountly). Bosanski prevod u publikaciji ETNIČKO ČIŠĆENJE – GENOCID ZA »VELIKU SRBIJU«, Društvo za ugrožene narode iz Getingena (Gesellschalt für bedvohte Völkev – Götingen), Sarajevo 1996, str. 51 do 55.

ustanovile činjenice. Pre no što istorijske činjenice pretvorimo u zastrašujuću legendu, koja seje seme budućeg rata, moramo, međutim, dva puta da razmislimo.

Prema mojoj rečenici, broj žrtava u ratu u Bosni nije 200.000, već 25.000 do 60.000 – ukupno na obema stranama." O toj proceni će još biti reči (vidi str. 7 i 8.).

Kini priznaje da je u 1993. godini i sam koristio cifru od 200.000 poginulih u svojim govorima i člancima. Na osnovu nalaza, kako on kaže, analitičara CIA i Biroa Stejt Departmenta za istraživanja i obaveštavanja, kao i evropskih vojnih obaveštajnih oficira "sa velikim iskustvom", došao je do svoje procene verovatnog broja žrtava u ratu u Bosni. On kaže: "... Na osnovu ovih i drugih procena u principu pouzdanih ljudi, koji rade na pružanju humanitarne pomoći, i imajući u vidu argument o fizičkoj neodrživosti velikih brojeva, došao sam do cifre od 25.000 do 60.000 mrtvih".

I dalje: "Pitanje koliko je u Bosni bilo žrtava daleko je od toga da bude akademsko. Mnogi ratovi, možda i svi, ali naročito ovaj rat – vodi se zbog prestiža i časti, a ne iz racionalnih razloga. Mnoga zlodela u bivšoj Jugoslaviji opravdavaju se kao osveta za ubijanje tokom II svetskog rata. Pa, ipak, broj žrtava u II svetskom ratu u Jugoslaviji, takođe, **nikada nije dokumentovan** (podvukao M. M.).

Tumačenje ovih cifara, zapravo, danas zavisi od vrste nečijeg etničkog nacionalizma..."

Meni izgleda ovakvo tumačenje genocida, koje hoće, očigledno, da bude što preciznije, da je suviše usko i neadekvatno. U pravnoj nauci u Konvenciji o genocidu i svetskoj javnosti se danas koristi šire tumačenje genocida, po kome je i u ratu u Bosni bilo genocida, pa je i Haški sud usmeren da istražuje ratne zločine genocida i u Bosni.

U jednom je Džordž Kini neosporno u pravu: svaka strana u ratu preuveličava svoje žrtve, optužujući suprotnu stranu. To spada u sredstva podsticanja mržnje i ratnog raspoloženja u narodu i koristi se u ratnoj propagandi.

Pitanje je samo kolika je razlika između stvarnih činjenica o broju žrtava koja svaka strana u ratu iznosi u političkom i propagandnom cilju. Ali, kad rat prestane i nastupi period mira, svaka strana, htela ne htela, mora da nastoji da utvrdi činjenice o žrtvama koje je u ratu podnela, da svodi račune i da, koliko-toliko, utvrdi koliko je približno nju rat koštao, koliku je cenu narod platio, kolika je ”cena rata” bila koju je morala platiti za one ciljeve za koje je rat vodila, bez obzira da li je ili nije te ciljeve ostvarila.

Tako je bilo i po završetku Drugog svetskog rata. Tako je postupila i bivša Jugoslavija, koja je u Drugom svetskom ratu podnela ogromne žrtve za oslobođenje zemlje od fašističkih okupatora. Kada je rat prestao, zvanična procena Jugoslavije iznesena je u javnost: u Drugom svetskom ratu poginulo 1,700.000 ljudi, palih u oružanim četverogodišnjim borbama protiv snaga fašističkih okupatora i njihovih domaćih pomagača i saradnika, i ubijenih nenaoružanih lica kao žrtava fašističkog terora. I ta cifra je u opticaju sve do danas. Džordž Kini je delimično u pravu kada tvrdi da taj broj žrtava u Drugom svetskom ratu u Jugoslaviji ”nikad nije dokumentovan”, ali nikako nije u pravu sa svojom procenom. Zapravo, uzeo je pravo da i sam iznosi nedokumentovane cifre.

Žrtve rata u bivšoj Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu 1941-1945.

Kini, očigledno, ne zna i nije ni mogao znati da je u Jugoslaviji bio izvršen, po savremenoj statističkoj naučnoj metodologiji 1964. godine popis žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Rezultati su sumirani, izveštaj sačinjen i podnesen Saveznoj vladi avgusta 1966. godine. Taj izveštaj, međutim, nije objavljen, jer su se rezultati popisa – i pored analize i procene manjkavosti tog popisa, i na osnovu toga izvršenog korigovanja rezultata popisa – znatno razlikovali od broja 1,700.000 žrtava rata; ukupan broj popisanih žrtava rata, i posle korigovanja izvršenog od strane Statističkog zavoda Jugoslavije, bio je mnogo manji od 1,700.000 – do tada u zemlji i svijetu poznatog i prihvaćenog broja žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu.

Bio sam tada još u Saveznom izvršnom veću SFRJ, dobio sam taj izveštaj i sačuvao ga. Koliko se sećam, taj izveštaj nije objavljen, ne u cilju prikrivanja rezultata popisa, već zato što je u to vreme Savezna vlada činila napore da dobije ratnu odštetu od Savezne Republike Njemačke, pa je postojala bojazan da taj izveštaj može otežati pregovore o dobijanju ratne štete. I tako je sve do kraja osamdesetih godina taj izveštaj ostao neobjavljen, iako je on dokumentovano utvrđivao stvarni broj žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu.

Pored ovog popisa, postojalo je i nekoliko drugih, više ili manje dokumentovanih, procena žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. U listu *Republika* (Beograd) od 1-15. juna 1995. objavljen je članak dr. Srđana Bogosavljevića, doktora statističkih nauka i profesora Univerziteta u Beogradu, pod naslovom ”DRUGI SVETSKI RAT – ŽRTVE U JUGOSLAVIJI”, u kome on daje pregled i popisa iz 1964. godine i ostalih procena žrtava u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu.

Prema njegovom članku, postoje sledeće procene žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu:

Procena objavljena u izveštaju reparacione komisije pri Vladi FNRJ u dokumentu **“Ljudske i materijalne žrtve u ratnom naporu 1941-1945”**, iz 1947. godine.

Procena Dragoljuba Tasića, objavljena u predgovoru “POPISA STANOVNIŠTVA 1948. GODINE**”**, knjiga I.

Procena Ive Laha, objavljena u *Statističkoj reviji* 1951. godine.

Procena Dolfe Vogelnika, objavljena u *Statističkoj reviji* 1952. godine.

Inostrane procene (Univerziteta u Prinstonu i Frukmana).

Procena Bogoljuba Kočovića u studiji “ŽRTVE DRUGOG SVETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI” iz 1985.

Procena Vladimira Žerjavića u studiji “GUBICI STANOVNIŠTVA JUGOSLAVIJE U DRUGOM SVETSKOM RATU” iz 1989. godine.

Prva procena objavljena je kao nalaz reparacione komisije i to 1,700.000 žrtava u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu; i to je izvršeno pre prvog posleratnog popisa stanovništva. Dr. Bogosavljević piše da je autor te računice bio dr. Vojislav Vučković. „Ipak, najznačajnije je – kaže dr. Bogosavljević – da on (dr. Vučković – M. M.) navodi da je računao demografske gubitke, a da se to u konačnoj redakciji njegovog rukopisa pretvorilo u 'žrtve'. Ovim je, očigledno, objašnjeno kako se došlo do cifre 1,700.000 žrtava. A to je onda uzeto kao zvanična procena. Dakle, neargumentovana, kako bi to rekao Džordž Kini.

Dr. Bogosavljević upoređuje cifre svih navedenih procena, i to i žrtava rata i demografskih gubitaka u toku rata i nalazi sledeće: da je najniža cifra ona do koje je došao Lah 1951. i to 1,000.000, a najviša do koje je došao Vogelnik 1952. i to 1,800.000 – nešto više od zvanične iz 1947. (1,700.000). A demografski gubitak najniže je procenio Univerzitet u Prinstonu 1948. godine i to 1,200.000 lica, a najviše Vogelnik 1952. godine – 2,854.000 lica. Ostale procene se kreću i za žrtve i za demografski gubitak između tih najnižih i najviših cifara.

Dr. Bogosavljević je naveo rezultate popisa iz 1964; prema tom popisu, broj žrtava je 597.323. Pošto je ustanovljeno da u popisu nisu evidentirane sve žrtve i nisu obuhvaćeni ni poginuli koji su pripadali organizacijama saradnika okupatora – nedićevaca, ljotićevaca, četnika, ustaša i hrvatskih domobrana, slovenačkih domobrana, albanskih balista i drugih, broj žrtava dobijen popisom je korigovan i povećan na 896.000 – 1,210.000.

Dr. Bogosavljević je utvrdio da su najpribližnije procene Kočovića iz 1985. godine i Žerjavića iz 1989. godine; i to, po Kočovićevoj proceni 1,014.000, a po Žerjavićevoj proceni 1,027.000 žrtava. Te njihove procene kreću se u rasponu 896.000 – 1,210.000, po proceni na osnovu popisa žrtava iz 1964. godine. Najverovatniji broj stvarnih žrtava rata do koga dolazi dr. Bogosavljević je 1,100.000 žrtava rata 1941-1945, što je manje za oko 600.000 od zvanične procene od 1,700.000 žrtava, koje se do danas koristi od svih zainteresovanih.

Dr. Bogosavljević navodi da su Kočović i Žerjavić procenili i broj žrtava po nacionalnoj pripadnosti, i to: Kočović – Srba 487.000, Hrvata

207.000, Muslimana 86.000, Crnogoraca 50.000, Slovenaca 32.000, Makedonaca 7.000, Jevreja 60.000, Roma 27.000; Žerjavić – Srba 530.000, Hrvata 192.000, Muslimana 103.000, Crnogoraca 20.000, Slovenaca 42.000, Makedonaca 6.000.

Treba ovde da napomenem da sam sačuvao članak Željka Krušelja, objavljen u *Vjesniku* (Zagreb), u broju od 20. ožujka 1991. godine, pod naslovom „NOVA TABLICA MNOŽENJA JASENOVAČKIH ŽRTAVA". U tom članku on se, pored ostalog, takođe, bavi studijama Kočovića i Žerjavića o žrtvama rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu. Krušelj, kao i dr. Bogosavljević, je ocenio da su procene tih žrtava koje su dali Kočović i Žerjavić prihvatljive kao najpribližnije broju stvarnih žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, i obara se oštrom kritikom na preterivanje u procenama žrtava tog rata u celini, a posebno precenjivanje žrtava Jasenovca.

Dr. Bogosavljević ukazuje da je bilo ispolitiziranih i emotivnih preterivanja, naročito prvih godina posle rata. Isto tako, da je bilo preterivanja u proustaškoj i pročetničkoj emigrantskoj štampi o broju poginulih i ubijenih od strane partizana. I ta preterivanja traju do danas. Naprimer, upotrebljava se cifra od 100.000 ubijenih u Blajburgu (Bleiburg, slovenički Pliberk) pripadnika kvislinških organizacija, pa se ide i do 200.000 i 300.000. A general Milan Basta ovih dana navodi engleske izvore, po kojima je u Blajburgu stradalo oko 10.000 kvislingovaca, i podržava tu procenu kao jedan od partizanskih vojnih rukovodilaca, koji je učestvovao u vojnim operacijama sa svojom jedinicom sve do kapitulacije nemačkih snaga generala Lera, (Alexander Löhr) i bio u to vreme i u Blajburgu. Ali, preterivanjem se ide na stvaranje mita, s ciljem da nacionalističkim snagama taj mit posluži za podsticanje i negovanje nacionalističkih i šovinističkih raspoloženja u narodu i diskreditovanja Narodnooslobodilačke borbe i parizanskih snaga koje su iz te borbe izašle kao pobednici rame uz rame sa snagama velikih savezničkih sila. U iste svrhe koriste se i preterivanja žrtava Srba u Drugom svetskom ratu, uključujući i preterivanja broja pobijenih u Jasenovcu.

Na kraju svog članka, dr. Bogosavljević kaže: „No, vreme je pokazalo da su žrtve morale biti evidentirane, a krivci za njihovu smrt u što je

moguće većem broju, ako ne kažnjeni, onda bar identifikovani. Da je to urađeno na vreme, jedna velika nesreća ne bi mogla da se koristi kao instrument za pripremu i sprovođenje nove, slične nesreće, ali sa obrnutim predznakom u nacionalnoj strukturi stradalih".

Ne poznajem dr. Bogosavljevića; možda pripada mlađoj generaciji, pa ne pamti onih nekoliko godina posle završetka rata 1945. godine, kada su identifikovani i kažnjavani krivci za žrtve rata i fašističkog terora. Ostali su nekažnjeni samo oni kojima je pošlo za rukom da pobegnu iz Jugoslavije u Zapadnu Evropu i Severnu i Južnu Ameriku. Svi drugi,[3] ukoliko su živi pali u ruke vlasti, suđeni su i osuđivani od nemačkih komandanata koji su u vreme rata žarili i palili po zemljama Jugoslavije, pa do glavnih vinovnika iz reda nedićevaca, ljotićevaca, četnika, ustaša, rupnikovaca i drugih. Ko pamti, mora da se seća procesa u Beogradu Draži Mihailoviću i nekim njegovim komandantima, istaknutim funkcionerima Nedićeve vlade i policije, procesa u Zagrebu velikoj grupi poznatih ustaša iz kruga onih na koje se Ante Pavelić najviše oslanjaju u njegovoj fašističkoj NDH.

Stoga ne mogu da se složim sa ovom ocenom dr. Bogosavljevića. Mislim da se ni pripadnici organizacija koje su sarađivale sa fašističkim okupatorima neće složiti u tome s njim; naprotiv, oni optužuju narodnooslobodilački (partizanski) pokret i novostvorenu FNRJ da su suviše veliki broj njihovih pripadnika stradali „ni krivi ni dužni". Sam dr. Bogosavljević je konstatovao ogromna preterivanja proustaške i pročetničke emigrantske štampe u procenama broja ustaških i četničkih pripadnika, a to do danas čine ne samo oni, nego, naprimer, i nove vlasti u današnjoj Republici Hrvatskoj (posle raspada Jugoslavije), ili oni u Srbiji koji se proglašavaju za naslednike četnika Draže Mihailovića.

Ali, kao što vidimo, to nije smetalo ni velikosrpskim, ni velikohrvatskim, ni ostalim nacionalistima da „jedna velika nesreća" bude korišćena „kao instrument za pripremu i sprovođenje nove, slične nesreće, ali sa obrnutim predznakom u nacionalnoj strukturi stradalih".

---

[3] Ni ja nisam siguran da su baš svi, posebno četnici, otkriveni?!

A sad, potrebno je osvrnuti se na članak u kome Džordž Kini analizira procene žrtava ratova u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, koji traju još i danas, i to iz ugla iskustva sa procenama žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu 1941-1945.

Primer tog iskustva pokazuje kako u ratovima dolazi, po pravilu, do preuveličavanja žrtava rata. I Džordž Kini je i naveo kao primer da broj žrtava rata u Jugoslaviji „nikad nije dokumentovan", hteo je reći da je preteran, da bi s tim upoređivanjem potkrepio svoje procene o broju žrtava rata u Bosni. I ja razumem što se on tim upoređenjem poslužio. Ali, rezultati popisa žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, kao i druge procene koje sam naveo iz članka dr. Bogosavljevića, pokazuju da između utvrđenih činjenica i važećeg u javnosti broja od 1,700.000 žrtava rata u Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu, razlika je neuporedivo manja, nego što je razlika između važećeg u javnosti broja od 200.000 žrtava rata u Bosni i Kinijeve procene od 25.000-60.000. To me navodi da sumnjam da je Kini, nastojeći da dokaže da je procenjen broj žrtava rata u Bosni od 200.000, upao u grešku u suprotnom pravcu – da je potcenio broj žrtava rata u Bosni.

Procenjeni broj žrtava rata u Jugoslaviji, koji dr. Bogosavljević smatra brojem stvarnih žrtava tog rata, od 1,100.000, prema prostoj računici, iznosi 65 odsto od broja od 1,700.000 žrtava, koji se kao zvanična procena još do danas koristi, što znači 35 odsto manje. Ako bismo ove procente primenili na broj žrtava rata u Bosni od 200.000, izašlo bi da je stvarni broj žrtava rata oko 130.000; prema tome, dva puta više nego što je onaj veći broj od 60.000, za koji Kini misli da bi mogao biti realan broj žrtava rata u Bosni.

Manipulisanje nacionalista žrtvama rata

Ali, svejedno, zar nije užasan bio broj od 200.000 ili broj od 130.000, ili od 60.000, ili 25.000 žrtava rata u Bosni i Hercegovini? A da ne nabrajamo broj ranjenih, broj izbeglica, broj prognanih etničkih čišćenjem, broj razorenih sela i gradova, razorenih spomenika kulture, razorenu privredu i neprivredne javne ustanove itd. I zar bi narode gurnute

u međusobne sukobe i javnost u svetu manje uzbuđivala cifra od 25.000-60.000 od broja 200.000 žrtava rata u Bosni i Hercegovini, koji se već četiri godine vodi? I broj od 25.000-60.000 ništa manje ne izaziva mržnja i želju za osvetom prema protivniku, od broja od 200.000 žrtava rata. Možda se misli da veći broj izaziva i veću mržnju i jaču želju za osvetom. Ali, to je pre samo zabluda, a ne ono što se stvarno dešava u stvarnosti. Mislim da je jedva potrebno to i dokazivati.

Ipak, nastojanja da se utvrdi što približnije stvarni broj žrtava rata, i opravdano je i nužno, ne samo radi istorijske istine, nego i radi suzbijanja svakog preterivanja u procenama. Jer, ta preterivanja uvek vode, bilo da se radi o porazima ili pobedama u ratovima ili o ratnim žrtvama, stvaranju mitova, kojima se, kako primeri iz novije istorije pokazuju, služe nacionalističke snage kao instrumentom za pripremanje i izazivanje novih ratova i nesreća.

Možda bi kao jedan od primera u prilog ove tvrdnje moglo da posluži događanje u prethodnoj Jugoslaviji, a posebno u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj, neposredno pred izbijanje ratova početkom devedesetih godina u tim republikama. Tada su velikosrpski nacionalisti, uz puno sadejstvo nacionalistički orjentisanog vrha Srpske pravoslavne crkve, organizovali spektakularno nošenje mošti kneza Lazara po Bosni i Hercegovini i drugim krajevima, iskopavanje posmrtnih ostataka iz jama postradalih Srba od strane ustaša u Pavelićevoj NDH u ratu 1941-1945; vodili su i široku akciju podsećanja na masovno ubijanje srpskog stanovništva od strane ustaša u Jasenovcu i, uz sve to, u širokoj kampanji lažno optuživali su vlasti u vreme Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije da su, tobože, prikrivale užasne zločine izvršene nad Srbima od strane ustaša. Za te zločine optuživali su čitav hrvatski i muslimanski narod.

Iz svega što je navedeno i rečeno u ovoj zabeleški, proizilazi da je ukupna cena rata u Bosni i Hercegovini užasna. To je cena pustošenja nacionalizama, odnosno nacionalističkih snaga i njihovih vođstava na teritoriji nekadašnje Jugoslavije, pustošenja nezapamćenog u istoriji u vreme kad nije bilo stranih porobljivača; pa, kako izgleda, nadmašiće, ako već nije nadmašilo i najteža vremena u istoriji srpskog, hrvatskog i muslimanskog naroda.

Ništa kao međunacionalni ratovi ne razobličava pravo lice nacionalizma, bilo čijeg i bilo kada i bilo gde, na kraju dvadesetog i na pragu dvadeset i prvog veka. Sva stravična svojstva nacionalizma dolaze do punog izraza u pripremi međunacionalnih ratova i u samom toku takvih ratova. Mislim da će ratovi u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj ući u svetsku istoriju kao primer u kakve nesreće može svaki savremeni nacionalizam da surva, pre svega, svoj narod, a u isto vreme i narode s kojima njegov narod zajedno ili u susedstvu živi.

24. juni 1995.

U današnjoj *Politici*, na strani 7, pročitah članak „ZLONAMERNO PREINAČAVANJE ISTORIJE“. U prvom pasusu piše kako je dr. Franjo Tuđman obelodanio nedavno nameru da prenese posmrtne ostatke bivših ustaša iz Blajburga u Jasenovac, gde se nalaze posmrtni ostaci žrtava ustaša iz vremena Drugog svetskog rata 1941-1945. – Srba, Jevreja, Roma, hrvatskih antifašista, koje su ustaše poubijale. Na taj način dr. Tuđman (kao Franko), hoće da „izvrši pomirenje“.

U tom članku se iznose podaci o broju poginulih ustaša u Blajburgu, i kako je stvaran mit o 600.000 ustaša, koje su, prema tom mitu, poubijali partizani u Blajburgu 1945. Pisac članka R. Kovačević se poziva na istoričara dr. Dušana Plenču, koji je to istraživao. Prema tim istraživanjima, ima više različitih podataka o poginulim ustašama u Blajburgu.

U članku se, kao prvi, navodi fra Justin Rafael Mandić, „visoko rangiran u ustaškoj hijerarhiji“, koji je uspeo da pobegne u Južnu Ameriku. On je u jednoj brošuri objavio sledeće: „Blajburg je naša kalvarija i križni put, na kojem je uništeno **gotovo tisuću** sinova Hrvatske.“

Kao drugi se navodi Stjepan Hefer, veliki župan Osijeka i ministar poljoprivrede u vladi Ante Pavelića. On je objavio u emigranskom listu *Domovina* sledeće: „Blajburg je naše nacionalno svetilište, gdje je upokojeno **3.000 najboljih** sinova Hrvatske“.

Kao treći se navodi Vinko Nikolić, potpukovnik i Pavelićev telohranitelj, koji je kao urednik ustaškog emigrantskog lista *Hrvatska revija* u jednom članku 1967. godine pisao o svega **četrdesetak grobnica** u Blajburškom polju.

Kao četvrti izvor, navodi se Srećko Pšeničnik, zet Pavelićev, koji je 29. aprila 1990. godine na komemoraciji u Blajburgu, kako je zagrebački *Vjesnik* izvestio, govorio o **10.000 poginulih** ustaša u Blajburgu.

Kao šesti navodi se dr. Franjo Tuđman, koji je u svojoj knjizi „BESPUĆA", upotrebio podatke o **četrdesetak hiljada** poginulih u Blajburgu. U toj knjizi je tvrdio da ni u Jasenovcu nije ubijeno više Srba, Jevreja, Roma i hrvatskih antifašista.

Kao sedmi, navodi se dr. Ivo Omrčanin, višestruki doktor nauka i ustaški diplomata, koji je u zagrebačkom *Slobodnom tjedniku* od 14. marta 1990. godine, opisao kako su se Pavelić i Andrija Artuković **dogovorili** o broju poginulih ustaša u Blajburgu: prvo su se bili dogovorili o broju od 500.000 (300.000 vojnika i 200.000 civila).[4] Kako su ti brojevi bili suviše veliki, morali su da ih svedu na 26.000 likvidiranih ustaša i 18.000 drugih, dok na kraju nisu na jednom okruglom stolu u Klivlendu definitivno utvrdili broj od 50.000 blajburških žrtava.

Tako se od strane ustaša stalno povećavao i menjao broj blajburških žrtava, dok se nije zaustavio na 50.000, približno broju koji je upotrebio i dr. Tuđman u svojoj knjizi, da bi na sednici Sabora Republike Hrvatske i general Krpina upotrebio broj od 600.000 blajburških žrtava.

Ovi podaci iz članka R. Kovačevića iz *Politike* pokazuju, takođe, kako se za propagandne i političke svrhe manipuliše sa brojem ratnih žrtava.

I ovo je jedan prilog za upoređivanje – kako se sve i u koje svrhe manipuliše sa brojem žrtava u ratovima – kada se utvrđuje broj žrtava ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991-1995. godine.

---

[4] Po izveštaju Glavnog stožera vojske NDH od 9. aprila 1945, pod komandom Ante Pavelića je tada bilo 174.402 vojnika, od čega je ustaša i gardista bilo 34.701.

Ekonomska cena ratova

U listu *Naša Borba* od 29. decembra 1995. našao sam kratku vest sa (jučerašnje) konferencije za štampu direktora Saveznog zavoda za statistiku Milovana Živkovića, na kojoj je on izneo sledeći podatak:

„Sudeći po rastu društvenog perioda od šest odsto (1995), pali smo na nivo 1969. godine, dok smo u odnosu na 1986. negde na polovini te lestvice, rekao je Miladin Kovačević, napominjući da je sadašnji bruto nacionalni dohodak 1.510 dolara po glavi stanovnika.

Prema izveštaju Svetske banke 1993. godine, jugoslovenski nacionalni dohodak po stanovniku bio je 1.270 dolara, čime smo se svrstali u grupu zemalja sa srednjom vrednošću nacionalnog dohotka i to u donjem delu lestvice, sa Bugarskom i Rumunijom. Ispod nje je bila Makedonija, a iznad (u gornjoj polovini) – Slovenija."

Radi upoređenja, nacionalni dohodak po stanovniku prethodne SFR Jugoslavije iznosio je 1989. i 1990. preko 3.500 dolara, a Srbije oko 3.000 dolara. U tom podatku u potpunosti se izražava pustoš koju su rat i sankcije proizvele u privredi i u životnom standardu stanovništva u Srbiji i celoj SR Jugoslaviji, koje „nisu učestvovale u ratovima u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj", kako to stalno ponavljaju njihovi najviši politički predstavnici.

Evo, i to je jedan od rezultata rata i sankcija protiv Srbije i Crne Gore, ili, drugim riječima, jedan od plodova nacionalističkih politika koje su one vodile u procesu raspada Jugoslavije.

Drugi podatak našao sam u *Politici* od 17. marta 1996. na strani 15, u članku pod naslovom „MERA KOJA JE PODIGLA PROFITE TRGOVACA SMRĆU" i nadnaslovom *„Učinak embarga za uvoz lakog naoružanja na prostore bivše SFRJ".* Iz tog članka ovde prenosim sledeći deo:

„Analizirajući vojnu moć novonastalih država, londonski Institut za strateške studije 1994. godine je obelodanio procene o broju vojnika i naoružanju novonastalih država.

Podaci su iz 1994. godine i bez obzira na to što se situacija na teritoriji donekle izmenila, a pojedine strane dodatno naoružale, ova analiza, ipak, oslikava odnos snaga.

Prema ovim podacima, najjača regionalna sila su i dalje Srbi, odnosno SRJ, koja ima 125 hiljada vojnika, 600 tenkova, 1.500 artiljerijskih oruđa, 200 aviona i sto helikoptera. Vojska Republike Srpske broji 80 hiljada ljudi, 330 tenkova, 800 artiljerijskih oruđa, 40 aviona i 30 helikoptera. Republika Srpska Krajina je imala 50 hiljada vojnika, 240 tenkova, 500 artiljerijskih oruđa, 12 aviona i šest helikoptera.

Te 1994. godine, Hrvatska je imala 100 hiljada vojnika, 170 tenkova, 900 artiljerijskih oruđa, 20 aviona i helikoptera. Bosanski Hrvati su imali 50 hiljada vojnika, 70 tenkova, 20 artiljerijskih oruđa i šest helikoptera.

Muslimani (Republika Bosna i Hercegovina) su imali 110 hiljada vojnika, 40 tenkova, 400 artiljerijskih oruđa.

Naravno, u protekle dve godine, s obzirom na dinamiku uvoza oružja, ove brojke su izmenjene, ali i bez toga je jasno da na Balkanu oružja ne fali“.

Ovi podaci, u prvom redu, govore o odnosima snaga republika i naroda bivše Jugoslavije, koji su direktno ili indirektno bili strane u ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Ali govore i o vojnim i ratnim izdacima za vojske i naoružanje. Ti izdaci, po slobodnoj proceni, moraju iznositi više desetina milijardi dolara, koje su građani ovih republika i ovih naroda potrošili u ovim ratovima.

Srbija je, osim troškova za vojsku, koju ima SR Jugoslavija za svoju odbranu, podnela sve troškove za vojsku i naoružanje vojnih snaga RS u BiH i vojnih snaga „Republike Srpske Krajine“ u Hrvatskoj. Na te vojne snage i ratove, koje su te snage vodile protiv hrvatskih i muslimanskih snaga u toku četiri godine rata, potrošen je ogroman deo nacionalnog dohotka Srbije i Crne Gore, a daleko po obimu materijalnih, finansijskih i drugih sredstava najviše od mnogo veće i bogatije Srbije – koje su praktično - Srbija i Crna Gora – tim snagama time omogućavale da ratuju i izdržavale ih u toku rata u svemu – plate, od hrane, odeće, obuće do naoružanja. Ekonomske posledice za privredu, kao i za životni standard

stanovništva ove dve republike, pored krajnje teških posledica sankcija, bile su vrlo teške. Kad je reč o ceni rata i plodovima nacionalizma i o nacionalizmu na delu, treba u tu cenu uračunati i ove ratne troškove.

Svi mi koji smo preko televizije pratili nedavno kongres Socijalističke partije Srbije, ili bar mnogi od nas, pretpostavljam da su se reči Slobodana Miloševića na završetku rada kongresa: da smo pružili „bratsku pomoć" Srbima van Srbije u njihovoj borbi za „opstanak" i njihova prava i da računamo da će nam oni za to slično uzvratiti, odnosile, pre svega, na ove ratne izdatke. Pitam se, šta li o ovoj napomeni: da treba da nam uzvrate za „bratsku pomoć" – misle stotine hiljada Srba izgnanih iz njihovih gradova i sela, koji su spali na žalosnu sudbinu izbeglica i prognanika; a da ne govorim o onim stotinama hiljada iz porodica poginulih ili osakaćenih Srba.

Hrvate i Muslimane ne pominjem, a oni su u ovim ratovima stradali još i više od Srba, koje su doživeli kao agresore i neprijatelje.

Izbeglice, prognanici i raseljena lica

Jedna od najtežih posledica ratova u Bosni i Hrvatskoj je ogroman broj izbeglica i prognanika. U javnosti se upotrebljavaju razni podaci o njihovom broju. Neke od tih podataka unosim u ovu moju zabelešku.

U nedeljnom listu NIN, u broju od 26. aprila, na stranicama 20 i 21, u članku Mirjane Milosavljević našao sam nekoliko podataka, koje ovde navodim. Citiraću nekoliko pasusa iz njenog članka, u kojima se nalaze ti podaci.

„Potpisivanje Dejtonskog sporazuma i zaključivanje mira događaji su koji su ponovo otvorili priču o raseljenim licima, odnosno rešavanju njihovih problema. U toku rata raseljeno je oko 3,500.000 ljudi.

Dejtonski sporazum ovim licima garantuje povratak. Mandat da rešava ovo pitanje dobio je Visoki komesarijat Ujedinjenih nacija za izbeglice".

I dalje: „Zoran Ranković kaže da prema podacima Komesarijata za izbeglice Republike Srpske, u SRJ trenutno boravi oko 450.000 izbeglica i 250.000 prognanika..."

I dalje: „Na teritoriji SRJ deluje oko 420 udruženja izbeglica i prognanika...“

I dalje: „Zvonko Tarle je član saveta Odbora za povratak u Hrvatsku ovog Udruženja (Udruženje za pomoć izbeglicama i prognanim licima u SRJ – napomena M. M.) i glavni urednik nedeljnika *Odgovor*: ‘Svetska iskustva, nažalost, pokazuju da se posle izgona obično u svoje domove vrati oko 20 odsto raseljenih lica...’.“[5]

U listu *Politika*, u broju od 25. maja 1996. našao sam podatke o izbeglicama i prognanicima, koje je iznela Bratislava Morina, komesar za izbeglice Srbije. Između ostalog, ona je rekla:

“… Do 20. maja popisu je pristupilo 397.000 izbeglica i prognanika. Očekujemo da će do kraja meseca biti popisani gotovo svi izbegli i prognani, a njih, koliko znam, ima gotovo 700 hiljada.”[6]

Još jednom o ekonomskoj ceni i socijalnoj ceni rata

U *Politici* od 2. juna 1996. našao sam na strani 9, u članku pod naslovom “KAKO ĆEMO OPET LEPO ŽIVETI” i nadnaslovom “*Životni standard nekad i sad*”, sledeće podatke:

“U razvoju privrede, rastu životnog standarda, kretanju cena i produktivnosti moguće je registrovati dva perioda. Reč je o razdoblju 1965. do 1980. godine i drugo, period od 1981. do 1991. godine. Zapravo, privrednom reformom iz jula 1965. otpočeo je proces tranformacije jugoslovenskog privrednog sistema prema načelima tržišne ekonomije i prelazak sa administrativnog, centralističkog sistema upravljanja na

[5] Može li se uopšte izračunati i proceniti kakve su ovi ljudi strašne žrtve rata i nacionalističkih politika koje su ratove izazvale i u ratovima rukovodile svaka svojim narodom, kao i kolika je to užasna cena rata.

[6] Ovi podaci su približni onima iz NIN-a i samo potvrđuju kakvi su plodovi nacionalizma i koliko je velika cena rata, koju plaćaju sve tri zaraćene strane, a posebno ovde napominjem i veliki deo srpskog naroda, kojeg je njegov vlastiti velikosrpski nacionalizam gurnuo u ratnu katastrofu.

samoupravljanje – kaže na početku razgovora za *Politiku* dr. Milan Đurić. Reformski period započet sredinom šezdesetih godina doneo je, nesumljivo, povoljne rezultate ekonomskog razvoja. Za vreme 1965. do 1980. godine, navodi naš sagovornik, društveni proizvod je porastao za 231 odsto, produktivnost rada uvećana 201 odsto, dok su realni lični dohoci povećani 165 odsto. Zastoj u razvoju, za privredu i stanovništvo, počinje 1981. godine i traje celu sledeću deceniju. U tom periodu je društveni proizvod stagnirao, produktivnost rada je opala za šest odsto, a realni lični dohoci opali su za 20 odsto.

Sve je to, ipak, bilo blagostanje prema onome što je sledilo od 1991. do početka 1994. godine. Međunarodne ekonomske sankcije, rat u okruženju, hiperinflacija...

Fizički obim proizvodnje smanjen je u 1991. godini za 16 odsto, u 1992. godini za novih 22 odsto, a u 1993. godini još i za 37 odsto. Posle takve katastrofe privrede i stanovništva, u januaru 1994. godine pojavljuje se kao spas program monetarne reforme dr. Dragoslava Avramovića. Izvršen je preobražaj privrednog stanja i omogućena stabilizacija ekonomskih i životnih tokova. Iako su prosečne plate u toj prvoj godini sprovođenja programa bile niske, psihološki efekti su bili pozitivni, jer je nestao strah od svakodnevnog povećanja cena robe i od nestašice – kaže dr. Đurić... Nažalost, nivo životnog standarda većine stanovništva koje živi od plata i penzija, nalazi se i dalje na najnižem stepenu preživljavanja.“

U listu *Naša Borba*, od 24. i 25. aprila 1996. godine, u članku Mihaila Crnobrnje pod naslovom „TUŽNO I NEPRIJATNO 129. MESTO“ i nadnaslovom „*Rejting Jugoslavije u međunarodnim finansijskim krugovima*“, našao sam podatke koji govore o dubini pada položaja privrede sadašnje SR Jugoslavije (koju pisac članka naziva „Malom Jugoslavijom“) na svetskom tržištu kapitala, pada poverenje u ovu Jugoslaviju.

Pisac članka se poziva na ugledni američki finansijski časopis *Institutional Investor*, koji svakih šest meseci objavljuje „rang listu zemalja sveta prema njihovoj kreditnoj sposobnosti...“, koja daje, ustvari, „jedan od najvažnijih parametara prilikom donošenja odluka koje pokreću

međunarodni finansijski kapital preko državnih granica“, uključujući i Međunarodni monetarni fond –MMF, prilikom donošenja odluka i zauzimanju stava prema nekoj zemlji.

Pisac članka, između ostalog, kaže: „Gde se na najnovijoj listi ovog časopisa nalazi „Mala Jugoslavija“? Na tužnom i neprijatno niskom 129. mestu od ukupno 135 zemalja koje figuriraju na ovoj listi... Iza nje su zemlje kao Avganistan, Sudan i Severna Koreja.“ I ostali podaci, kao i stručna mišljenja pisca članka, upotpunjavaju predstavu o teškim posledicama raspada prethodne Jugoslavije i ratova u Bosni i Hrvatskoj. Ali podatak o 129. mestu sadašnje Jugoslavije na rang listi od 135 zemalja sveta o kreditnoj sposobnosti je sintetički pokazatelj, koji, čini mi se, najdrastičnije pokazuje do čega su dovele narode i republike bivše Jugoslavije nacionalističke politike sadašnjih vođa, odnosno vodećih snaga tih sada samostalnih država.[7]

Sledeće podatke našao sam u listu *Naša Borba* od 9. juna 1995. na strani 8, u članku pod naslovom „DOHODAK U SRJ IZMEĐU 1.200 i 1.250 DOLARA“ i nadnaslovom *„Evropska komisija objavila podatke o ekonomskim pokazateljima eks-JU članica“*. Ovo je, ustvari, izveštaj agencije Beta iz Brisela, u kome se kaže:

„Bruto nacionalni proizvod SR Jugoslavije iznosio je 1995. godine 13 milijardi dolara, dok je 1991. bio 24,6 milijardi, a skoro je prepolovljen i proizvod po glavi stanovnika i iznosio je između 1.200 i 1.250 dolara, saopštila je Evropska komisija u Briselu... Naglašava se, međutim, da je u septembru 1995. stopa nezaposlenosti u SRJ dostigla 24,9 odsto radno sposobnog stanovništva.

Evropska komisija, takođe, navodi da je dohodak po stanovniku u Hrvatskoj prošle godine bio 2.400 dolara, dok je 1990. iznosio 3.600

[7] Napomena: Da li je uopšte potreban komentar za ove podatke, koje su u ovim člancima pružili dr. Milan Đurić, kao i Mihailo Crnobrnja? Mnoge od ovih činjenica su široko poznate. One, na ne može biti jasniji način, govore o strahovitim posledicama nacionalističke politike za ukupan razvitak Srbije i SRJ u celini i kolika je cena te politike i ratova u Bosni i Hrvatskoj, koju su platili i koju će još dugo plaćati ogromna većina radnih ljudi i građana u Srbiji i Crnoj Gori, kao i u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

dolara. U Bosni i Hercegovini je dohodak po glavi stanovnika prošle godine procenjen na 525 dolara, a 1990. je bio 1.916 dolara. Za Makedoniju nisu date procene o bruto proizvodu i dohotku po glavi stanovnika. Stopa nezaposlenosti u Hrvatskoj za prošlu godinu se procenjuje na 20 odsto, a u Makedoniji na 22 odsto. Inflacija je u Hrvatskoj u 1995. bila između 3,2 i 3,7 odsto, u Makedoniji 10 odsto, dok podaci za SRJ i BiH nisu dati.

U saopštenju Evropske komisije se napominje da je u BiH uništeno 45 odsto industrijskih kapaciteta i da trenutno tamo industrija radi sa pet-šest odsto predratnog nivoa. Poljoprivreda, prema ovim podacima, podmiruje 35 odsto potreba BiH u hrani".

Umesto zaključka

Ovi podaci, ove suhe cifre same za sebe, bez bilo kakvih objašnjenja, govore kakvu pustoš su ostavili nacionalizmi, u prvom redu, velikodržavne nacionalističke politike na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

Skupio sam sve u ovoj zabeležci navedene podatke iz različitih izvora, da bih dobio što potpuniju predstavu, koliko je to moguće u jednom veoma kratkom pregledu, o tome kakve je posledice izazvala nacionalistička politika vladajućih krugova bivše Jugoslavije. Oni nisu bili dorasli težini jugoslovenske krize i nisu bili sposobni da nađu put mirnog izlaska iz te krize, već su razdruživanje i osamostaljivanje tih republika u procesu raspada SFRJ sproveli u znaku teških sporova i sukoba, i ratova u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini.

Ovi podaci govore u kakvu su katastrofu te političke snage uvukle svoje narode i svoje zemlje; u katastrofu u kojoj su poništeni rezultati i njihovog pedesetogodišnjeg razvoja i napretka na svim poljima i bacili ih nazad tri do četiri decenije. Nove decenije će im biti potrebne da ponovo dostignu nivo razvoja i života, kakav su bili dostigli pre raspada prethodne Jugoslavije i ratova 1991-1995. godine.

Na te političke snage i nacionalističku politiku koju su one sprovodile pada istorijska odgovornost za tragediju koju su narodi bivše Jugoslavije doživeli. Nažalost, to ne može ni u čemu ublažiti teške nesreće koje su oni podneli i podnose, niti umanjiti i njihovu sopstvenu odgovornost zbog podrške koju su tim vodećim političkim snagama i njihovim nacionalističkim politikama, programima i ciljevima pružili.

Najveća odgovornost pada na velikosrpsku nacionalističku agresivnu politiku, koja je odigrala glavnu ulogu u ovakvom raspletu jugoslovenske krize: u raspadu Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i pokretanju agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Ako se pita ko je najveći i glavni krivac za čitavu tragediju, onda je upravo ta politika koja je ratove izazvala da bi „svi Srbi živeli u jednoj državi", čiji je cilj bio stvaranje „velike Srbije". I, naravno, oni koji su tu politiku sprovodili, a to su vrhovi režima u Srbiji i Crnoj Gori, zajedno sa vrhom bivše Jugoslovenske armije, koji im se priklonio i bio vojni izvršilac te politike.

Ali, što se tiče Bosne i Hercegovine, velika odgovornost pada i na velikodržavnu nacionalističku politiku koja je pokrenula Hrvatsku da izvrši agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu s ciljem stvaranja „velike Hrvatske".

Za rat u Bosni i Hercegovini snose odgovornost velikosrpska i velikohrvatska nacionalistička politika, čiji je cilj bio podela Bosne i Hercegovine između Srbije i Hrvatske, o čemu su se još marta 1991. godine u Karađorđevu dogovorili Slobodan Milošević i Franjo Tuđman.

8.marta 1997. godine

Jedna važna dopuna ove moje zabeleške

Sve do završetka ove moje zabeleške o „Ceni ratova na prostoru bivše SFR Jugoslavije", nisu mi bili došli do ruku koliko-toliko pouzdani podaci o srušenim, u ovim ratovima, spomenicima kulture, vezanim za antifašističku narodnooslobodilačku borbu naroda Jugoslavije u Drugom svetskom ratu 1941-1945. godine, kao i mnogim drugim srušenim spomenicama kulture iz istorijske kulturne baštine ovih naroda.

Do izvesnih saznanja o ovim podacima došao sam na jednoj tribini koju je organizovalo Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945. na kojoj je vođena rasprava upravo o uništavanju tih spomenika kulture u ovim ratovima i, uopšte, u procesu razbijanja SFR Jugoslavije. Iznosili su ih učesnici u raspravi u svojim referatima i izlaganjima. Ova tribina održana je 29. oktobra 1997. godine u Beogradu, i bilo je to, koliko mi je poznato, prvi put da je ovakva rasprava održana u Srbiji.

Bez ovih podataka – koji ustvari dopunjavaju podatke, koje sam napred izneo u ovoj mojoj zabeleški o stradanju naroda, koji su platili strahovitu cenu i ovih ratova i raspada bivše Jugoslavije – ostala bi velika praznina u predstavi o tome do koje granice su stigli u uništavanju kulturne baštine drugih naroda, s kojima su u sukobe od njihovih vođa gurnuti, kao i kulturne baštine svog naroda. Ne bi se videle razmere rušilaštva „junaka“ vojski i paravojski i drugih podivljalih bandi, kao i mnoštva grupa i pojedinaca, koji su ove zločine činili, po pravilu, uz toleranciju - a negde i na incijativu – republičkih i lokalnih organa vlasti u novim samostalnim državama, nastalim od socijalističkih republika bivše SFR Jugoslavije.

Najpre, nekoliko podataka iz uvodne reči Dušana Plenče, na tribini od 29. oktobra. Iz njegove uvodne reči navešću sledećih nekoliko pasusa:

Rušitelji „...u bilans svojih ‘sjajnih pobeda’ i u skor njihovog ‘kulturnog preobražaja’, uknjižili su varvarsko razaranje 11 monumentalnih plastičnih objekata, 9 memorijalnih kompleksa, preko 60 nekropola, 16 spomenika muzeja, preko 150 skulptura trajne umetničke vrednosti i oko 22.000 nadgrobnih spomen-obeležja“.

I dalje: „...Zato nije mali broj onih koji junaštvom smatraju odsecanje glave spomeniku Skendera Kulenovića, tvorca dramatične poeme ‘Stojanka majka Knežpoljka’, juriš dinamitom na bronzanog Nikolu Teslu, naučnika svetskog glasa i ugleda, na gvozdenu skulpturu dušom premekanog Ivana Gorana Kovačića, autora tragičnog epa ‘Jama’, na granitnu bistu suptilnog likovnog umetnika Jurice Ribara, na spomenik istaknutog gorostasa naše socijalne literature Hasana Kikića, na monumentalni kip esejiste, romanopisca, pesnika i dramatičara Augusta Cesarca.“

„... U Hrvatskoj, BiH (Federacija i Republika Srpska), vodeće političke strukture su, najpre, postavile 'duhovne komesare' u sve naučne institucije, umetničke asocijacije i kulturne ustanove, a zatim sprovele 'temeljno čišćenje' biblioteka, pozorišta, muzeja, galerija i izdavačkih kuća od 'prostačkih natruha i podrivačkih supstitucija'."[8]

I dalje: „...temeljno su razorene u Hrvatskoj (prema evidenciji Saveza antifašističkih boraca) oko 2.500 spomenika i spomen-obeležja, u BiH, i to podjednako u Republici BiH (Federacija i Republika Srpska) – oko 460 spomen-obeležja. U Srbiji, prema nepotpunim podacima, porušeno je ili uklonjeno 46 spomenika (skulpture i biste), dok je u Vojsci Jugoslavije 'premešteno sa javnih scena u podrume': sva trodimenzionalna i površinska obeležja (skulpture, biste, reljefi, plastika, freske itd.) Narodnooslobodilačkog rata".

I dalje: „...nije na odmet podsetiti da je specijalna grupa najistaknutijih stručnih eksperata (akademici Aleksandar Despić, Dejan Medaković, Dragoslav Srejović, Vojislav J. Đurić i Aleksandar Marinčić, te naučni radnici dr. Irena Subotić, dr. Branko Petranović, dr. Vukajlo Glišić, Petar Ćuković i Mihajlo Protić) još 1992. meritorno predložila da kompleks Stari i Novi dvor i Memorijalni centar Josip Broz Tito 'treba da budu očuvani kao celine i proglašeni za kulturno-istorijsko dobro od izuzetne vrednosti i značaja za Jugoslaviju'. Međutim, Savezna vlada i Savezna skupština ne prihvataju predlog meritornih stručnjaka i 'potezom pera' brišu i ukidaju objekte – 'kulturno-istorijsko dobro od izuzetne vrednosti i značaja za Jugoslaviju'."[9]

Dr. Ivan Fumić, predsednik Saveza antifašističkih boraca Republike Hrvatske, u pismu organizatoru tribine u kome objašnjava da nisu imali mogućnost da uzmu učešće u tribini, iznosi sledeće podatke:

„...Na području Republike Hrvatske razoren je u nekim oblastima gotovo cijeli fond teško sabrane građe o NOB-u i uništena nepovratno povijesna svedočanstva o karakteru i toku natčovječanske borbe protiv

[8] *Stvaranje i razaranje Jugoslavije*, Beograd, 1996.

[9] Napomena: Ovim podacima, koje je na tribini izneo Dušan Plenča, nije potreban komentar.

nacifašističkog okupatora i njegovih slugu. U tome uništavanju, koje graniči sa ludilom, stojimo zgranuti pred rasističkim mentalnim sklopom počinitelja...

Ipak, sa zadovoljstvom možemo istaći da postoje i cijele sadašnje županije, općine, pa i dijelovi regija (većim dijelom nezahvaćeni direktnim ratnim djelovanjem), u kojima je ova baština djelomično ili sasvim očuvana (Istra, dijelovi hrvatskog primorja sa otocima, dijelovi Zagorja i Podravine itd.).“

I dalje: „Osim toga, poznato je da su izmijenjena imena ulica i trgova koji su obilježavali važne datume, bitne jedinice i pojedince...“

I dalje: „Radi informacije, u Hrvatskoj od 4.073 podignuta spomenika i spomen-obilježja, u zadnjih 7 godina srušeno je 2.964, od čega 16 spomenika ‘A’ kategorije i 725 ‘B’ kategorije. Taj se crni val i dalje nastavlja, gotovo svi nazivi ustanova, škola i vrtića, koji su imali antifašističko obilježje, ukinuti su. Samo u Zagrebu promijenjeno je 1.300 imena vezanih za antifašističku borbu i historiju radničkog pokreta“.

Što se tiče Srbije, istih ovakvih rušenja i promena imena gradova, trgova, ulica i bilo kao i u Hrvatskoj.[10] Bilo bi dobro, za obraz Srbije, da se takvi podaci evidentiraju i da se sa nalazima javnost upozna.

Za Srbiju je karakteristično da su takve pojave podstaknute od strane Skupštine Srbije 1991. godine, jednom Deklaracijom i jednom Preporukom, čiju sadržinu u celosti unosim u ovu moju zabelešku, u vidu fotokopije strane 999, u broju 48. „Službeni glasnik Republike Srbije“, od 5. avgusta 1991. godine.

[10] Napomena: Mogu samo da kažem da duboko žalim što Savez boraca Srbije nije skupio podatke o sličnim rušenjima u Srbiji. Bar ja nisam došao do takvih podataka za Srbiju i Crnu Goru.

Evo te Deklaracije i te Preporuke:

“5. avgust 1991. Službeni glasnik RS

Broj 48 – Strana 1999

678

Na osnovu člana 73. tačka 2. Ustava Republike Srbije i člana 81. Poslovnika Narodne skupštine Republike Srbije.

Narodna skupština Republike Srbije na Sedmoj sednici Vanrednog zasedanja, 24. jula 1991. godine donela je:

D E K L A R A C I J U

O PONIŠTENJU ODLUKA RUKOVODSTVA ZEMLJE O PRAŠTANJU NADOKNADE ZA RATNU ŠTETU

1. Narodna skupština Republike Srbije (…) smatrajući da gospodar Jugoslavije Josip Broz Tito nije imao ovlašćenje da oprosti isplatu ratne štete Jugoslaviji od strane Bugarske – u iznosu od oko 3 milijarde dolara, i od strane Mađarske – u iznosu od oko 2 milijarde današnjih dolara, i da pravi tajni aranžman sa predsednikom Vlade Savezne Republike Nemačke, kojim je, kako piše u svojim memoarima bivši kancelar Vili Brant, Tito pristao da se, u zamenu za nemački kredit Jugoslaviji u iznosu od milijardu maraka, adaktira pitanje naplate nadoknade za ogromnu ratnu štetu pričinjenu od strane nemačke okupacione vojske na tlu Jugoslavije, a koja je na Konferenciji (…) u Parizu utvrđena na više od 84 milijarde današnjih dolara.

- smatrajući da je šef jugoslovenske države velikodušno odustao od naplate nadoknade za ratnu štetu zbog toga što su Srbija i srpski narod u celini imali da dobiju najmanje četiri petine nadoknade za ratnu štetu, pričinjenu od strane Nemačke i njenih satelita.

- proglašava ništavnim sve odluke šefa države od odustajanju od naplate nadoknade za ratnu štetu, koju su pričinile Nemačka, Bugarska i Mađarska.
- zahteva da Vlada Republike Srbije i Privremeni odbor za naplatu naknade za ratnu štetu i nadoknade za odnete fabrike iz Srbije i za povraćaj od strane ustaša opljačkanih crkvenih relikvija – ulože maksimalne napore kod saveznih organa u cilju poništenja nesuvislih odluka šefa jugoslovenske države o opraštanju nadoknade za ratnu štetu i u cilju naplate što većeg iznosa te nadoknade.

2. Ova deklaracija se dostavlja Skupštini SFRJ Bundestagu Savezne Republike Nemačke, Parlamentu Republike Mađarske i Velikom narodnom sobranju Bugarske i objaviće se u "Službenom glasniku Republike Srbije".

RS broj 264.

U Beogradu, 24. jula 1991. godine.

Narodna skupština Republike Srbije
Potpredsednik,
Dr Borivoje Petrović s.r.

679

Na osnovu člana 73. Ustava Republike Srbije i člana 81. Poslovnika Narodne skupštine Republike Srbije,

Narodna skupština Republike Srbije na Sedmoj sednici Vanrednog zasedanja, 24. jula 1991. godine, donela je:

PREPORUKU

ZA UKLANJANJE IZ NAZIVA GRADOVA, TRGOVA, ULICA, PROSVETNIH I KULTURNIH USTANOVA – IMENA LIČNOSTI, KOJE SU ODGOVORNE ZA PLJAČKU PRIVREDE SRBIJE, PRESELJENJEM NJENIH FABRIKA I VIŠEDECENIJSKOM EKONOMSKOM POLITIKOM NA ŠTETU SRBIJE KAO I VRAĆANJE IMENA ZNAMENITIH LIČNOSTI U ISTORIJI SRPSKOG NARODA

I

Narodna Skupština Republike Srbije preporučuje Skupštini grada Beograda i Skupštinama opština da pokrenu incijative za uklanjanje iz naziva gradova, trgova, ulica, prosvetnih i kulturnih ustanova – imena ličnosti, koje su odgovorne za pljačku privrede Srbije, preseljenjem njenih fabrika i višedecenijskom ekonomskom politikom na štetu Srbije, za opraštanje agresorskim silama nadoknade za ratnu štetu koju su počinile Srbiji, za ogromne nepravde učinjene celom srpskom narodu, a posebno za razbijanje Srbije, u drugoj polovini šezdesetih godina, što je imalo za posledicu, uz ostala zla, nasilnu albanizaciju Kosova i Metohije starodrevnog centra srpske državnosti i duhovnosti i bezmerna stradanja kosmetskih Srba i Crnogoraca usled terora šiptarskih secesionista.

Narodna skupština Republike Srbije preporučuje da se portreti i biste tih ličnosti uklone sa svih javnih mesta.

Narodna skupština Republike Srbije preporučuje Skupštini grada Beograda i Skupštini opština da vrate nazivima trgova, ulica, prosvetnih i kulturnih ustanova – imena znamenitih ličnosti u istoriji Srbije i srpskog naroda, koja su svojedobno neopravdano uklonjena kao i imena istaknutih ličnosti takođe neopravdano uklonjenih, koje su bile osvedočeni prijatelji Srbije i srpskog naroda.

II

Ovu preporuku objaviti u "Službenom glasniku Republike Srbije".

RS broj 263

U Beogradu, 24. jula 1991. godine

Narodna sakupština Republike Srbije
Potpredsednik,
dr Borivoje Petrović s.r."

Ovu Deklaraciju i ovu Preporuku, na neizbrisivu sramotu tadašnje Skupštine Republike Srbije, donela je ta Skupština u sastavu u kome su većinu činili poslanici Socijalističke partije Srbije i na njihovu inicijativu. Poslanici su, bez mnogo rasprave, koliko se sećam, jednoglasno te dokumente izglasali, poneti silovitim talasom velikosrpskog nacionalizma i šovinizma; u vreme kada je sve moguće i nemoguće proglašeno „antisrpskim" činjenjem, „antisrpskom politikom", „neprijateljstvom protiv srpskog naroda i Srbije". U to su svrstane gotovo sve istaknutije ličnosti antifašističke narodnooslobodilačke borbe na čelu sa Josipom Brozom Titom.

U imenu grada Titovo Užice odmah je izbrisano Titovo ime i vraćeno je ranije ime – Užice.

A Titov spomenik, jedini u Srbiji, poslušno je odmah bio uklonjen sa glavnog trga u Užicu. Za tim primerom poveli su se mnogi drugi. Rušeni

su spomenici i spomen-obeležja i menjana imena gradova, ulica, trgova, ustanova, škola itd.

Neobjašnjivo je što sve do danas nisu sakupljeni podaci i napravljen bilans divljanja u sprovođenju u život direktive iz neslavne Preporuke Skupštine Srbije.

Ova Deklaracija i Preporuka Skupštine Srbije donete su i proglašene mesec dana (avgusta 1991) pred izbijanje rata u Hrvatskoj, septembra 1991. Bila je to, ustvari, psihološko-politička priprema svih Srba, gde su da su – gde god da žive, za rat, najpre u Hrvatskoj, i odmah zatim u Bosni i Hercegovini. Bila je to priprema slična verskim, i ne samo verskim, svečanostima Srba posvećenim nošenju moštiju Kneza Lazara i iskopavanjem posmrtnih ostataka Srba iz jama, u koje su ih bacale ustaše, koje su ih poubijali u Bosni i Hrvatskoj u vreme rata 1941-1945.

Bio je to svojevrsni obračun sa partizanskom prošlošću. Bilo je to vreme kada su u Beogradu u Ulici knez Mihajlovoj po ceo dan treštale pesme koje su slavile četnike i njihovog vođu Dražu Mihailovića. Hteli ne hteli, takvo ponašanje Skupštine Srbije u to vreme, bilo je, ustvari, ponižavajuće ugađanje srpskom četništvu – stvarnom oličenju velikosrpskog nacionalizma i šovinizma, čiji je neostvareni program i cilj bio stvaranje „Homogene Velike Srbije“. I ne samo to, nego je to istovremeno bilo i opredeljivanje za borbu, putem agresije i rata, za ostvarivanje tog neostvarenog programa i cilja četničkog pokreta Draže Mihailovića i svih drugih privrženika velikosrpske nacionalističke politike.

Ova Deklaracija i ova Preporuka ostaće zauvek kao dokumenti jednog vremena, jednog od najtragičnijih perioda u istoriji naroda bivše SFR Jugoslavije, a posebno istorije srpskog naroda.

U ovom nesretnom vremenu nije zlo samo uništavanje spomenika i spomen-obeležja namenjenih da se zauvek čuvaju i prenose sa generacije na generaciju sećanja na period Drugog svetskog rata i slavne antifašističke narodnooslobodilačke borbe svih naroda Jugoslavije u tom strašnom ratu, koja će ostati zauvek kao jedna od najsvetlijih stranica u njihovoj istoriji. Ogromna je nesreća i uništavanje gradova (Vukovar, Mostar, Dubrovnik, Sarajevo, Goražde i drugih), mnogobrojnih privrednih, kulturnih, naučnih i ostalih organizacija i ustanova.

Rušitelji su se bili okomili i na bogomolje i druge sakralne objekte. Našao sam u *Glasniku antifašista*, u listu Saveza udruženja boraca antifašističkog rata Bosne i Hercegovine, broj 3. od aprila 1997., sledeće podatke o porušenim bogomoljama i drugim verskim ustanovama u Bosni i Hercegovini:

-	islamskih	1.024
-	katoličkih	182
-	pravoslavnih	28
-	jevrejskih	5
	Ukupno	1.239

I ovi podaci govore kakav je to prljavi rat bio, sa kakvom mržnjom, jednih prema drugima, su se strane u sukobu u ovim ratovima surovo obračunavale. Oni svedoče da vođe i gospodari ovih ratova nisu bili raspalili međunacionalnu šovinističku mržnju i netrpeljivost, nego i uzajamnu versku mržnju, između strana u ovim ratovima.[11]

[11] Podaci, koje sam u dopunu ove moje zabeleške uneo, sami za sebe govore, te ne osećam potrebu da ih propratim, sada na kraju, mojih komentarima. Niti da govorim o mojim razmišljanjima o veličini nenadoknadive štete, koju su rušilačke snage u ovim ratovima, u ovoj oblasti života ovih naroda, nanele njihovoj kulturi i istoriji, što duboko osećaju i današnje generacije, a osećaće i u budućnosti (ko može znati koliko dugo?) i generacije koje tek dolaze. A. takođe, ni moje razmišljanje o neocenjivoj šteti, koju su te iste snage nanele ugledu i poštovanju koje su uživali u očima svetske javnosti, u očima naroda svetske zajednice, naroda bivše SFR Jugoslavije.

Sava Popović

UZROCI I KARAKTERISTIKE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU SA POSEBNIM OSVRTOM NA BOSANSKU KRAJINU 1991 - 1995.

Potpuna i nepristrasna ocjena svih događanja, prvenstveno oružanih sukoba (ratovanja) i njihovih posljedica, biće moguća sa znatno veće vremenske distance, tj. nakon pune normalizacije stanja i demokratizacije u državama nastalim na prostorima bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije – SFRJ. Tek tada će biti poznati svi elementi za punu objektivizaciju proteklih zbivanja. U vezi s tim, a na osnovu meni sada dostupnih saznanja, pokušaću da u osnovnim crtama izložim svoje gledanje na naprijed ukazana pitanja.

A. O uzrocima rata

Osnovni uzrok agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu – RBiH u najužoj je vezi sa krizom u SFRJ i njenim raspadom krajem 80-tih i početkom 90-tih godina. Naime, ekonomska i politička kriza, koja je u SFRJ dugo trajala, naročito se osjećala i povećavala tokom osme i devete decenije.

Glavni uzročnik krize u SFRJ bio je postojeći društveni sistem u kome je ekonomska i politička moć birokratije, naročito u republikama i pokrajinama, sve više narastala. Jednopartijski sistem, tj. sistem sa odlučujućom moći vladajuće partije u državi i ekonomici, omogućio je i vladavinu sve moćnije birokratije. Na zaoštravanje krize unutar SFRJ znatno je uticala i kriza sistema u drugim evropskim socijalističkim zemljama, rušenje Berlinskog zida i najzad raspad Varšavskog pakta i samog Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republika - SSSR. Nekontrolisana birokratija je bila nesposobna da izlaz iz krize traži u reformama ekonomskog i političkog

sistema putem uspostavljanja tržišne privrede i parlamentarne demokratije, bez čega se kriza nije mogla prevazići.

Svi pokušaji liberalno-demokratske struje u Savezu komunista Jugoslavije – SKJ da se izbori za sprovođenje demokratskih reformi, bili su onemogućeni. Sticajem okolnosti relativno vrlo uticajna liberalno-demokratska struja imala je početkom 70-tih godina dominirajuću poziciju u Srbiji, ali je, pored ostalog, uz jako angažovanje birokratije iz drugih republika bila razbijena i isključena iz političkog života. Koliko je to uticalo da kasnije, 80-tih godina, Srbija krene u sunovrat, teško je reći, ali je sigurno da taj uticaj nije bio mali.

Vladajuće dogmatsko-konzervativne snage u bivšoj SFRJ izlaz iz krize su tražile u narastajućem nacionalizmu, koji su čak i podstrekavale. Zbog nepostojanja tržišne privrede republike su se međusobno optuživale za eksploataciju ili su zbog toga otpuživale savezne institucije. Pokušaji destabilizacije jugoslovenske države tokom 70-ih godina nisu uspijevali zahvaljujući, prvenstveno, neprikosnovenom autoritetu Tita (kao, na primjer, akcija poznata kao "Hrvatsko proljeće"). Ulogu amortizera u zaoštravanju krize donekle je imalo i samoupravljanje, uprkos utopizmu i mnogim nedostacima koji su ga opterećivali.

Poslije Titove smrti, međurepubličke svađe, nacionalizam, separatizam i unitarizam bujaju i otvoreno stupaju na političku scenu. Svakako su takvim pojavama naruku išli neravnomjeran razvoj, tj. različit stepen opšte i posebno ekonomske razvijenosti jugoslovenskih republika i pokrajina, kao i antagonizmi između partijskih elita.

Porast nacionalizma i njegovo izražavanje u ekstremnom vidu naročito se ispoljavalo krajem 80-ih godina u Srbiji, Hrvatskoj i Sloveniji. Nacionalizam u Srbiji i Hrvatskoj imao je jak i neposredan uticaj na stanje i sudbinu Bosne i Hercegovine. Na vlast u Srbiji (u Savezu komunista i državi) dolazi dogmatsko-staljinistička populistička struja koja prihvata nacional-šovinističku ideologiju. Nešto kasnije Savez komunista Srbije je ugašen i utopljen u novonastalu Socijalističku partiju Srbije - SPS. Na čelu SPS i srbijanske države, do početka 90-ih godina, učvrstio se **Slobodan Milošević**. Istovremeno u Hrvatskoj pobjeđuje i preuzima vlast Hrvatska demokratska zajednica – HDZ, tj. nova politička stranka na čelu sa **Franjom**

Tuđmanom. Formalno uspostavljanje višepartijskog sistema nije ni u Srbiji, ni u Hrvatskoj značilo uspostavljanje stvarne višepartijske, parlamentarne demokratije. Monopol SPS u Srbiji i HDZ u Hrvatskoj, značio je u suštini zadržavanje jednopartijskog sistema - daleko pogubnijeg od ranijeg.

Dolaskom na vlast nacionalista u Srbiji i Hrvatskoj došlo je do naglog raspirivanja srpskog, hrvatskog i naravno, uzročno povezanog, bošnjačkog nacionalizma. Na izborima u Bosni i Hercegovini 1990. godine uvjerljivo su pobijedile i udružene preuzele vlast tri bosanske vodeće nacionalne stranke, tj. Stranka demokratske akcije - SDA, Srpska demokratska stranka - SDS i Hrvatska demokratska zajednica - HDZ. Treba istaći da su SDS i HDZ od osnivanja bile i ostale ekspoziture vladajućih stranaka i režima u Beogradu i Zagrebu. Početna prividna sloga i zadovoljstvo bosanskih pobjedničkih nacionalnih stranaka vrlo brzo su se iskazali kroz međusobne prepirke i svađe u bosanskom parlamentu. Te svađe su bile obilježene izražavanjem šovinizma, međusobnim uvredama i prijetnjama. U tome su srpski šovinisti, sa Karadžićem na čelu, prednjačili.

Nacionalističko-šovinističke ideologije ovladale su 80-ih godina ne samo partijskim i državnim strukturama, nego i dosta širokim slojevima, kako u Srbiji i Hrvatskoj, tako i u Bosni i Hercegovini. Nacionalizam je, naravno, bio prisutan i u ostalim republikama Jugoslavije. Savezne institucije su u znatnoj mjeri bile paralisane. Jugoslovenska narodna armija – JNA je početkom 90-tih godina praktično prešla u službu srbijanskog režima, a manjim dijelom se i raspala.

Po sadržaju i načinu ispoljavanja nacional-šovinističke ideologije, naročito po propagandi, vladajuće nacionalističke stranke u Srbiji i Hrvatskoj (SPS i HDZ), kao i njihove ekspoziture u Bosni i Hercegovini (SDS i HDZ), mnogo su podsjećale na fašističke stranke Italije i Njemačke uoči i na početku Drugog svjetskog rata. Tako su u ovim strankama u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini uoči rata i raspada SFRJ, bile jako izražene ideje kojima se glorifikuju sopstvene nacije i nacionalne države, takođe i religije. U Srbiji i među Srbima na svim prostorima razvijan je kult nacionalnog "vožda" (Slobodana Miloševića), a u Hrvatskoj "oca nacije" (Franje Tuđmana).

Veličana je sopstvena istorija, posebno ratnička i oživljavani nacionalni mitovi. Istovremeno su nipodaštavane druge države, naročito susjedne, druge nacije i religije, njihova istorija i kulturne tekovine. U Hrvatskoj je posebno isticana nužnost nezavisnosti i suverenosti hrvatske države, kako bi se Hrvati oslobodili velikosrpske hegemonije, unitarnosti i eksploatacije i tako se ostvarila devetvjekovna težnja hrvatskog naroda za nezavisnom državom.

Plan o prisajedinjenju dijelova nacije koji su živjeli van matice, tj. u susjednim novonastalim državama, isticali su kao vodeću ideju i srpski i hrvatski nacionalisti, čiji rezultat bi bio oslobođenje njihovih naroda od okupacije i ugnjetavanja. U vezi s tim, posebno je isticana istorijska nepravda u određivanju granica sopstvene države i zahtijevano njihovo prekrajanje.

Međutim, treba istovremeno pomenuti da je kod srpskih nacionalista na početku raspada SFRJ postojala i ideja, na kojoj su insistirali, da se država transformiše u čvrstu federaciju, praktično u unitarističku državu, naravno uz dominaciju Srbije.

Kad je postala očigledna neostvarivost ovakve ideje, u prvi plan je lansirana teza o pravu Srba na samoopredeljenje, tj. pravu na prisajedinjenje svih teritorija naseljenih Srbima matičnoj državi. Time bi se ostvarila ideja o stvaranju velike Srbije, a što je, inače, bila težnja ideologa četničkog pokreta. Već sredinom marta 1991. godine Milošević je, očevidno prihvatajući tu ideju, izjavio da Jugoslavija više ne postoji i da Srbija ne priznaje odluke saveznih organa.

Srpski i hrvatski nacionalisti izražavali su, skoro otvorene pretenzije na teritorije Bosne i Hercegovine, naglašavajući da Bosna nikad nije bila, niti treba da bude, država, što je istorijski gledano, netačno.

Ideologiji srpskog nacionalizma podstrek i smjer dao je i poznati MEMORANDUM SRPSKE AKADEMIJE NAUKA, napisan pred dolazak Miloševića na vlast (1986.). Memorandum zvanično nije nikad na Akademiji usvojen, ali je u praksi postao "sveto pismo" za srpske nacionaliste.

Istovremena intenzivna propaganda nacionalističke ideologije u Srbiji, Hrvatskoj i među Srbima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini dostigla je neviđene razmjere i žestinu uoči rata u Hrvatskoj i Bosni. U toj propa-

gandi, u kojoj moralne skrupule i istina nisu značili ništa, srpski nacionalisti prvi su počeli da prijete upotrebom sile radi ostvarenja, svojih pretenzija. Tako je Slobodan Milošević na velikom narodnom skupu na Gazimestanu, održanom povodom obilježavanja 600-godišnjice Kosovske bitke, pored ostalog, izjavio, da "**ni oružana borba ne može da se isključi**". To je predstavljalo inicijalnu kapislu za sve što se kasnije događalo. U propagandi vođenoj iz Srbije poručivalo se Srbima u Hrvatskoj i Bosni da ukoliko ne prihvate borbu za svoje nacionalne interese, tj. za nasilno pripajanje "srpskih teritorija" matici Srbiji, čekaju ih ustaški pokolji kao oni iz 1941. godine. U toj propagandi mržnje, skoro po pravilu, svi Hrvati i Muslimani su izjednačavani sa ustaškim zločincima iz Drugog svjetskog rata. Uspjehu takve propagande doprinosila je slična propaganda protiv Srba u Hrvatskoj i ponašanje HDZ-vlasti (Srbi su izopšteni iz Ustava i svrstani u građane drugog reda, masovno otpuštani s posla i sl.). Propaganda i netrpeljivost prema Srbima u Bosni od strane SDA, a i neki postupci u političkoj praksi, doprinijeli su takođe zaoštravanju situacije, naročito pojavom na sceni pojedinih kompromitovanih ekstremnih nacionalista. Međutim, srpska i hrvatska ideološka propaganda uoči rata ekstremno je razvijala međunacionalnu mržnju i isticala nemogućnost zajedničkog života Srba, Hrvata i Muslimana, čime je pripremano etničko čišćenje. Pri tome, ipak treba konstatovati da je najagresivnija propaganda dolazila iz Srbije, koja se osjećala nadmoćnom zbog raspolaganja najvećom vojnom silom, čak i bez JNA, jer je imala jaku teritorijalnu odbranu i policiju.

U ideološkom izražavanju nacionalnih interesa, tj. u propagandi uoči rata, SDA stranka i režim u Sarajevu koji je ona kontrolisala, bili su znatno umjereniji i pomirljiviji, tj. u svakom slučaju manje isključivi i agresivni.

Takva pozicija i ponašanje SDA bili su uslovljeni posebnim položajem Bošnjaka u Bosni i Hercegovini. Dok su bosanski Srbi i Hrvati imali oslonac u matičnim državama ("rezervnim domovinama"), Bošnjaci nisu ni mogli takav oslonac imati. Zbog toga su Bošnjaci i vladajuća stranka SDA bili zainteresovani za očuvanje države Bosne i Hercegovine. Saglasno tome, SDA i vlast pod njenom kontrolom preduzimale su mjere za odbranu Bosne. Za odbranu su bile i sve suštinski demokratske političke i društvene organizacije i svi građani demokratski orijentisani, bez obzira kojoj naciji

i vjeri pripadali. Zbog toga su SDA i režim u Sarajevu uspostavili saradnju sa demokratskim strankama i društvenim organizacijama, kao i sa udruženjima Srba i Hrvata koji su bili za odbranu Bosne.

Otuda su i u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine, pored predstavnika SDA bili i predstavnici najjače opozicione stranke SDP-a (bivši komunisti), Srba i Hrvata. U početku rata (aprila 1992.), kao i kasnije, u nekoliko navrata su Predsjedništvo Bosne i Hercegovine i predsjednik SDA izjavljivali da su za građansku, demokratsku državu Bosnu i Hercegovinu. U tom cilju 26. juna 1992. Predsjedništvo Republike Bosne i Hercegovine je donijelo Platformu za djelovanje u ratnim uslovima.

Nastojanje da se radi odbrane Bosne stvori što širi front društvenih snaga, svakako je rezultat i uticaja međunarodnog faktora. Istovremeno, ostajući vjerna svojoj ideologiji i svom programu, a i pod jakim uticajem ekstremnih nacionalističkih i panislamističkih struja, unutar SDA izražavane su tendencije etnocentrizma, odnosno bošnjačke majorizacije. Takve tendencije dolazile su sve više do izražaja i u političkoj praksi na terenu. Očevidno se radilo o izvjesnoj protivurječnosti u politici SDA, uoči i u toku rata. Nacionalistička i panislamistička propaganda SDA doprinijela je, iako neuporedivo manje od propagande SDS i HDZ, međunacionalnim sporovima i mržnji koji su vodili ratu u Bosni.

Ideologija i propaganda koje su isticale nacionalne pretenzije prema drugim narodima, a koje su SPS u Srbiji i HDZ u Hrvatskoj, kao i SDS i HDZ u Bosni, uoči rata naročito forsirale, bile su praćene i praktičnim mjerama i akcijama, usmjerenim na razbijanje bosanske države. Takve mjere i akcije provode se u Bosni već u 1990. i 1991. godini, tako što su srpski nacionalisti preuzimali vlast u regijama i oblastima u kojima su Srbi predstavljali brojno većinski, odnosno brojno jak dio stanovništva. Takve teritorijalno-administrativne cjeline, nazvane srpske autonomne oblasti, prerasle su krajem 1991. godine u srpsku paradržavicu u okviru Bosne, tzv. Republiku Srpsku. Iste godine od jedinica JNA, koje su se nalazile u Bosni, stvorena je i Vojska Republike Srpske, veoma dobro naoružana i moderno opremljena.

Istovremeno Tuđmanova Hrvatska, uoči i na početku rata u Bosni i Hercegovini postepeno se infiltrirala u politički i ekonomski život zapadne Hercegovine, pretežno naseljene hrvatskim stanovništvom. Hrvatska je

Zapadnu Hercegovinu praktično priključila u svoj sastav, stvarajući od nje paradržavicu (1992. godine) unutar Bosne - tzv. "Herceg-Bosnu," sa ciljem da je u predstojećem periodu proširi na srednju Bosnu. Rat u Hrvatskoj vodio se još od "balvan revolucije" (1990. godine) upravo radi podjele Bosne između Srbije i Hrvatske. Agresijom na Hrvatsku mnogo nadmoćnijom vojnom silom, Srbija je pokušala da Hrvatskoj nametne svoje uslove u podjeli Bosne, dok je Hrvatska uporno ostajala pri stavu da treba da joj pripadnu dijelovi Bosne koji su svojevremeno Sporazumom Cvetković-Maček u Kraljevini Jugoslaviji i pripali Hrvatskoj banovini. Dogovor između Miloševića i Tuđmana od marta i aprila 1991. godine nije ni mogao dovesti do konačnog rješenja na bazi podjele Bosne. Otuda je rat za podjelu Bosne prenijet iz Hrvatske neposredno na bosansku teritoriju da se u "ratnoj sreći" nađe rješenje, a istovremeno produžen je i u Hrvatskoj.

Ratu u Bosni prethodili su brojni incidenti sa mnogo ubistava (primjerice Ravno, Kupres, Bosanski Brod, Živinice, Bijeljina i dr.). Pri tome su, svakako, puč u Predsjedništvu SFRJ 1. oktobra 1991. i pokušaj Karadžića i SDS da početkom aprila 1992. godine izvedu državni udar i preuzmu vlast u Sarajevu, bio najznačajniji, jer je skinuo maske i rasplamsao ratne varnice u Sarajevu i cijeloj Bosni. Ni međunarodno priznanje države Bosne i Hercegovine, ni masovne demonstracije, koje su prije toga organizovale demokratske snage u Sarajevu i u svim drugim većim gradovima Bosne i Hercegovine, nisu spriječili Miloševića da izvrši agresiju na Bosnu i Hercegovinu. Pucnji Karadžićevih gardista iz hotela "Holidej in" bili su signal za velikosrpsku agresiju na Bosnu.

Moguće je, dakle, konstatovati da je osnovni uzrok rata u Bosni bila duboka kriza političkog i ekonomskog sistema u SFRJ, naročito 80-ih godina, nekontrolisana moć birokratije i na toj osnovi izrasli nacionalizam i njegov ekstremni vid - nacional-šovinizam. **Neposredni uzrok rata u Hrvatskoj i Bosni** bio je dolazak na vlast ekstremno nacionalističkih i šovinističkih snaga u Beogradu i Zagrebu i njihova odlučna namjera da likvidiraju Bosnu kao državu, da je podijele, etnički očiste i pripoje Srbiji i Hrvatskoj.

I pored dosta dugotrajne krize u SFRJ, rat se mogao izbjeći da na vlast nisu došli Milošević i Tuđman sa svojom velikosrpskom, odnosno velikohrvatskom ideologijom i agresorskom politikom. Doduše, možda bi

pokušaj Ante Markovića i u tim uslovima bio uspješan da putem ekonomskih reformi spasi SFRJ i očuva mir, da je međunarodna zajednica odlučno, uz lijepe riječi, pružila snažnu političku i ekonomsku podršku njegovom programu. Bez te podrške Markovićeva reformska vlada nije mogla da se održi.

B. O nekim karakteristikama rata u Bosni i Hercegovini

U bosanskom ratu zaraćene strane činili su: Srbija (**kao agresor**) na čelu sa nacional-šovinističkim režimom i relativno moćnom vojnom silom, sa jedne strane i međunarodno priznata država Bosna i Hercegovina (**kao žrtva agresije**), sa druge strane. U jednom periodu rata u Bosni i Hercegovini, Hrvatska je takođe ratovala kao **agresorska strana**. Vladajući režim i rukovodeću stranku SPS u Srbiji su podržavale, uz neka kolebanja, skoro sve stranke opozicije, takođe opterećene nacionalizmom. Skoro sva sredstva informisanja bila su u rukama ili na raspolaganju režimu i SPS.

Kao što je već naprijed pomenuto, od snaga JNA koje su se nalazile u Bosni, a koje je kontrolisala Srbija, obrazovana je Vojska Republike Srpske. Iz te vojske su povučeni u Srbiju uglavnom samo vojnici koji su bili državljani Srbije. Tokom cijelog rata vojskom je komandovao zloglasni general Ratko Mladić. Karadžić je formalno bio vrhovni komandant, a sva bitna naređenja Mladiću su stizala iz Beograda. Iako su srbijanski vojnici povučeni iz Mladićeve vojske, on je pomoć u ratu imao od strane brojnih paravojnih jedinica iz Srbije ("Beli orlovi", Arkanovi "Tigrovi", Šešeljevi četnici). Uz to su SDS i Karadžićeva vlast raspolagali i prije započinjanja rata sa jedinicama Teritorijalne odbrane i policije, kao i paravojnim jedinicama formiranim u Republici Srpskoj, uz zdušnu podršku pravoslavnog klera, čiji je uticaj veoma porastao. Srbija je opremala, naoružavala i obezbjeđivala logistiku i oficirski kadar u sastavu Vojske Republike Srpske, tokom cijelog rata.

Bosna i Hercegovina je praktično već krajem prve godine rata svedena na nešto više od trećine svoje teritorije, sa ogromnom većinom bošnjačkog stanovništva. Na toj teritoriji, pretežno u centralnim dijelovima

Bosne, nalazili su se najvažniji ekonomski i politički centri, kao: Sarajevo, Tuzla, Zenica, Travnik, Mostar, a u zapadnom dijelu Bosne, tj. u Bosanskoj krajini nalazio se važan privredni centar - Bihać, sa Cazinskom krajinom u zaleđu. Ovaj dio bio je odsječen od teritorije većeg dijela zvanične Bosne, okružen teritorijom Republike Srpske i tzv. Republike Srpske krajine u Hrvatskoj. Vrhovnu vlast u zvaničnoj Bosni činilo je multietničko i višepartijsko Predsjedništvo, ali stvarnu vlast je imala bošnjačka vladajuća Stranka demokratske akcije, odnosno njeni predstavnici. Ta stranka više je ličila na pokret i bila je heterogena, tj. u osnovi su je činile tri struje: nacionalistička, panislamistička (u kojima je bio jak uticaj ekstremista) i umjerena, tj. prodemokratska struja. Ova treća struja je rijetko dolazila do izražaja, osim možda u početku rata. Uoči i na početku rata legalna bosanska Vlada nije raspolagala organizovanim oružanim snagama i pristupila je njihovom osnivanju odmah po izbijanjui rata. Oružane snage, tj. Armija Republike Bosne i Hercegovine obrazovana je od postojećih naoružanih organa MUP-a (policije) i TO, kao i paravojnih jedinica, koje je organizovala SDA stranka, kao i spontano formiranih grupa otpora. Ogromnu većinu boračkog i starješinskog sastava činili su pripadnici bošnjačkog naroda. Starješinski sastav, naročito kadar viših oficira činili su oficiri koji su napustili JNA, a takođe i rezervne vojne starješine. Učešće Srba i Hrvata u Bosanskoj armiji bilo je srazmjerno malo, ali ne i beznačajno – naročito u starješinskom sastavu. U državi Bosni i Hercegovini, a i u vojsci od početka je postojao i povećavao se uticaj islamskog klera. Većina sredstava informisanja u Sarajevu bili su pod kontrolom bosanske Vlade, zapravo SDA. Značajne demokratske snage, prije svega SDP-a, takođe su se stavile u odbranu napadnute Republike Bosne i Hercegovine.

Pozicija Hrvatske, kao i bosanskih Hrvata, u ogromnoj većini pod uticajem HDZ-a, bila je u bosanskom ratu protivurječna. S jedne strane i hrvatska i bosanska Vlada bile su, zbog vojne inferiornosti, zainteresovane za saradnju i za zajedničku borbu protiv srpske agresije, naročito u prvoj godini rata. Otuda je postojala saradnja u Vladi i bosanskom Parlamentu između predstavnika Bošnjaka i Hrvata. S druge strane, Hrvatska je preko HDZ-a u Bosni uspostavljala kontrolu i vlast HDZ-a na teritorijama naseljenim Hrvatima, prvenstveno u zapadnoj Hercegovini i sjeveroistočnim dijelovima Bosne, čime je faktički od početka učestvovala u razbijanju

Bosne. Bosanska vlada je to trpjela sve dok vojno ojačala Hrvatska, uz pomoć HDZ-a i njenih paravojnih jedinica (HVO i HOS), nije prešla u osvajanje i etničko čišćenje teritorija u srednjoj Bosni - oko Travnika, Viteza, Kaknja, Vareša, Prozora i dr., 1993. godine. Došlo je do žestokih borbi između Armije Bosne i Hercegovine i paravojnih snaga Hrvatske Republike "Herceg-Bosne", ojačanih regularnim jedinicama Vojske Hrvatske.

Valja reći da je Srbija bila inicijator rata za podjelu Bosne, ali je za početak napala Hrvatsku (praktično već 1990. godine), podstrekavajući i podržavajući pobunu Srba u krajevima gdje su činili većinu stanovništva, kao što su: Kninska krajina, Lika, Kordun, Banija, istočna Slavonija, Srem i Baranja, od kojih je obrazovana paradržavica u Hrvatskoj, tzv. Republika Srpska Krajina. Cilj je, zapravo, bio da se osvoji veći dio Hrvatske (što se vidi iz knjige Veljka Kadijevića "MOJE VIĐENJE RASPADA"), ali se vrlo brzo od toga odustalo zbog otpora hrvatskog naroda i uticaja međunarodnog faktora. Zapravo, iz svega je praktično proistaklo da je Srbija započela i vodila rat u Hrvatskoj u funkciji planirane podjele Bosne. Zapravo, ratom u Hrvatskoj velikosrpska strana htjela je da silom umanji hrvatske mogućnosti u podjeli Bosne. Otuda se može smatrati vjerovatno tačnom navodna izjava Borisava Jovića data Stjepanu Mesiću uoči raspada Predsjedništva SFRJ 1991. godine. Naime, Jović je izjavio da njih (tj. srbijanski režim) Srbi u Hrvatskoj ne interesuju, da mogu raditi sa njima šta hoće (da ih mogu "nabiti i na kolac"), već da ih interesuje 66% Bosne, što će i ostvariti.

Dok se ratni cilj Srbije u osvajanju Hrvatske promijenio dugo po započinjanju rata, ratni cilj u Bosni, kako Srbije, tako i Hrvatske, ostao je isti za cijelo vrijeme rata. Ostao je do zaključenja Dejtonskog mira, a može se reći i poslije. Cilj je bio da se Bosna kao država likvidira, da se etnički očiste dijelovi koji će pripasti matičnim državama. Time bi, naravno, sudbina bošnjačkog naroda bila zapečaćena.

Taj narod bi agresori dijelom pobili, dijelom protjerali, a manjim dijelom asimilirali. Otuda je logično da je odbrana Bosne za bošnjački narod bila od životnog značaja, bila je pitanje fizičkog opstanka.

Prema tome, karakter snaga koje su izazvale agresorski rat i ratni ciljevi tih snaga potvrđuje očigledno da rat Srbije i Hrvatske u Bosni **nije**

bio građanski rat. Samo do izvjesne, manje mjere, ponašanje Hrvatske je kasnije bilo unekoliko drugačije.

Druga strana, koja je branila Bosnu, imala je za cilj da odbrani bosansku državu, a time i bošnjački narod od uništenja. Međutim, pri tome su postojale razlike među snagama koje su branile Bosnu. Dok je SDA, pod uticajem ekstremnih nacionalističkih i panislamističkih snaga sve više ispoljavala težnju da u odbrani Bosne, ovu učini što više bošnjačkom i islamskom zemljom, demokratske snage su u ratu ispoljavale drugačije, civilizovanije ciljeve. Naime, ove snage nisu imale za cilj odbranu bilo kakve Bosne. One su imale u vidu da samo odbrana multietničke Bosne, podrazumijevajući zajednički život svih Bosanaca bez razlike, tj. bez obzira na vjeru i nacionalnost. Zbog ispoljavanja pomenutih težnji SDA, koja je imala dominantnu poziciju u vlasti, spremnost onog dijela Srba i Hrvata koji su bili za zajedničku odbranu Bosne, umanjivala se. Time se, vjerovatno, može objasniti smanjivanje broja srpskih boraca u Armiji Republike Bosne i Hercegovine. Naime, dok je broj Srba u Armiji Republike Bosne i Hercegovine, prema pisanju nezavisnih listova u Beogradu, u toku 1992. godine iznosio oko 10%, a prema nekim informacijama čak i do 14%, taj procenat je u 1994. godini pao na 1-2%. Pri tome treba primijetiti da za smanjivanje učešća Srba i Hrvata u Armiji Republike Bosne i Hercegovine, nije bila kriva samo politika SDA, ali je tome, bez sumnje, doprinijela.

Homogenizacija svakog od bosanskih naroda oko svoje nacionalne stranke i konfesije, stvarala je utisak građanskog, tj. međuetničkog i međuvjerskog rata u Bosni. Svi nacionalisti i šovinisti i sve nacionalne stranke, kao i režimi u Srbiji i Hrvatskoj, tretirali su rat u Bosni kao građanski rat. Čak i brojni predstavnici međunarodne zajednice nazivali su rat u Bosni građanskim ratom. To je bila namjerno netačna kvalifikacija zbog izbjegavanja obaveze međunarodne zajednice da u slučajevima agresije na neku nezavisnu zemlju zaštiti žrtvu agresije, čak i oružanom silom. Međutim, angažovati se u borbi za odbranu jedne male, uz to i balkanske države i pri tome, eventualno trpjeti i ljudske žrtve - nije dolazilo u obzir. Za takvo nešto nisu bile spremne velike sile i zbog toga je izgovor nađen u verbalnom tretmanu rata u Bosni, kao građanskog rata.

Jedna od karakteristika rata u Bosni, po kojoj je on veoma ličio na građanske ratove, ne samo po načinu i izgledu, nego i po sadržaju, kao i elementima karakterističnim za građanski, istovremeno i nepravedan rat i na strani branilaca. Jedna od karakteristika je da je u njemu na objema stranama najviše stradalo civilno stanovništvo, te da je to, takođe obostrano, bio do najvišeg stepena rušilački i pljačkaški rat. Civilno stanovništvo je ginulo više od učesnika u borbenim jedinicama tokom borbi za zauzimanje naseljenih mjesta i opsade gradova. Postajali su žrtve po dolasku na vlast agresorske okupacione uprave. Srpsko civilno stanovništvo u velikom broju bilo je žrtva tzv. **preventivne evakuacije** (Bosansko Grahovo, Drvar, Glamoč, Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa, Donji Vakuf, Šipovo, te Hadžići, Ilijaš, Vogošća, Ilidža poslije Dejtona). Civili su bili masovne žrtve u koncentracionim logorima, u progonima iz svojih naselja i kuća, kao i iz svojih zavičajnih krajeva. Silovanje žena bilo je masovno. Zapravo, teško je označiti i nabrojati sve vidove zločina i terora, kojim je uništavano civilno stanovništvo. Poznato je kakvim stradanjima su bili izloženi stanovnici opkoljenih, napadanih i bjesomučno rušenih gradova, kao: Sarajevo, Mostar, Tuzla, Bihać i drugi. Neki od gradova su iznuravani teškom nestašicom hrane, ogrjeva, vode, nedostatkom električne energije i slično, kao što je bio slučaj sa Sarajevom i Bihaćom, čija je opsada trajala nekoliko godina. Takozvano etničko čišćenje natjeralo je na napuštanje rodnih krajeva više od polovine stanovništva. Još i sada, prema izvještajima sredstava informisanja, jedna četvrtina stanovnika Bosne i Hercegovine nalazi se u izbjeglištvu. Najviše je, svakako, stradalo bošnjačko stanovništvo, koje je bilo i najviše podvrgnuto etničkom čišćenju. U tom pogledu najveći zločini su učinjeni u Srebrenici. Velike žrtve i razni vidovi stradanja u toku ratnih dejstava i etničkog čišćenja zadesili su bošnjačko stanovništvo na područjima Prijedora, Zvornika, Višegrada, Modriče, Prozora, Viteza, Kaknja, u dolini Neretve i dr.

Ni stanovništvo drugih nacionalnosti nije prošlo bez velikih žrtava u bosanskom ratu. Srpsko, a takođe i hrvatsko stanovništvo, ubijano je, proganjano, odvođeno u koncentracione logore, tj. etnički čišćeno od strane vlasti i naoružanih jedinica odbrambenih snaga Bosne i Hercegovine. Tako, srpsko stanovništvo je proganjano iz rejona Konjica, Bradine, Tarčina. U Gradini kod Sarajeva postojao je i koncentracioni logor za srpsko stano-

vništvo, a znatan broj Srba pobijen je i u Sarajevu. Slična nasilja izvršile su oružane snage branilaca nad hrvatskim stanovništvom na području Travnika, Bugojna, Vareša, Kaknja. Može se, naravno, tumačiti da su ta zlodjela snaga koje su branile Bosnu, u krajnjoj liniji, posljedica agresije, što je, bez sumnje, tačno. Međutim, zločini ostaju zločini i odgovornost njihovih počinilaca ne može se ničim umanjiti.

*

* *

Na području Bihaća najviše je stradalo bošnjačko stanovništvo. Tako je na teritoriji tzv. srpske opštine za Bihać sa sjedištem u Ripču (koja se uoči rata, tj. još za vrijeme SFRJ, izdvojila iz zvanične bihaćke opštine), ubijeno preko 200 Bošnjaka (od čega 45 samo iz Ripča), od kojih je oko 80 leševa bačeno u bezdan kod lugarske kuće u selu Hrgar. Međutim, na području Bihaća bilo je zločina i etničkog čišćenja koje su počinile snage odbrane Bosne i Hercegovine. Prilikom proboja opsade Bihaća i prodora snaga V korpusa vojske Bosne i Hercegovine u pravcu Bosanskog Petrovca (ujesen 1994.) ubijen je 21 civil, od kojih 16 u selu Račić, dva iz sela Bijelo Brdo, dva iz sela Doljani i jedan iz sela Gorijevac. (Možda bi broj ubijenih bio veći da najveći dio srpskog stanovništva nije napustio svoje kuće i izbjegao prije dolaska snaga V korpusa). U konačnoj ofanzivi krajem 1994. i početkom 1995. godine ove snage su potpuno spalile sva naselja od Bihaća do Ključa, osim Ripča i Bosanskog Petrovca. U razgovoru penzionisanog generala JNA Hasana Četića (Bišćanina) sa jednim od bivših komandanata brigade V korpusa, ovaj je na pitanje Četića, jasno odgovorio da su srpska sela popaljena radi toga da se Srbi tamo nikad više ne vrate. Međutim, teško je povjerovati da je štab V korpusa donio odluku o paljenju srpskih naselja.

Rat u Bosni je potvrdio iskustva novije istorije da nema agresije, a da nije propraćena i elementima građanskog rata, kao uostalom i obratno. U zločinima počinjenim u Bosni tokom rata naročito su se isticale paravojne jedinice. Ovdje su elementi građanskog rata, uz to, bili u funkciji provođenja spoljnje agresije.

Rat u Bosni je bio do neslućenih razmjera pljačkaški. I po tome je taj rat bio sličan građanskom ratu. O razmjerama i ulozi pljačke na obje strane moguće je suditi na osnovu izjava brojnih građana koji su za vrijeme rata stizali u Beograd. Obje zaraćene strane su pljačkale, pri čemu nije bila rijetka pojava da se pljačkaju i pripadnici svoga naroda na sopstvenoj teritoriji. Pljačka je često bila motiv za odlazak (dobrovoljan) u borbene jedinice, tj. u borbene akcije, naročito radi zauzimanja naseljenih mjesta. Dešavalo se da se jedinice teško pokreću u borbene akcije van naseljenih mjesta. Sa opljačkanom robom trgovalo se na sve strane. Takva roba se pojavljivala čak i na frontu, za vrijeme primirja između zaraćenih strana. Na linijama frontova trgovalo se sa oružjem svih vrsta, osim aviona.

C. Specifičnosti rata u Bosanskoj krajini

Meni, a i mnogim drugima, teško je prihvatljiva činjenica da je u Bosanskoj krajini buknula opaka netrpeljivost i mržnja kod Srba prema njihovim sugrađanima nesrpske pripadnosti. Istorijske činjenice govore da je to područje tokom Narodnooslobodilačkog rata 1941 - 1945. godine bilo jedan od najistaknutijih bastiona otpora okupatoru i njegovim domaćim pomagačima - ustašama i četnicima. Naime, širom Jugoslavije bila su poznata tri legendarna ustanička žarišta: područje Drvara, Podgrmeč i područje Kozare. Tu su se srpskim ustanicima masovno priključivali Bošnjaci i Hrvati iz okupiranih gradova. U toku cijelog Narodnooslobodilačkog rata su partizanski organi vlasti i organizacije na području Bosanske krajine propagirali i uspješno sprovodili politiku bratstva i jedinstva. Radi ilustracije navešću da je u Bosanskoj krajini tokom Narodnooslobodilačkog rata duže vrijeme boravio Vrhovni štab na čelu sa Titom (krajem 1942. i početkom 1943. godine u Bihaću, tokom postojanja Bihaćke republike, a od jeseni 1943. do maja 1944. godine u Drvaru). Već u to vrijeme je na mnogim rukovodećim funkcijama u organima vlasti, partiji, Narodnom frontu i Narodnooslobodilačkoj vojsci bilo mnogo istaknutih ličnosti iz reda Muslimana i Hrvata.

Temelji multietničke tolerancije i mirnog višegodišnjeg suživota građana u Bosanskoj krajini, tokom postojanja Titove Jugoslavije, udareni su još tokom zajedničke narodnooslobodilačke borbe. Zbog toga se, svim demokratski orijentisanim i dobronamjernim ljudima iz Bosanske krajine postavilo pitanje kako je bilo moguće da se djeca i unuci, komšije i prijatelji junaka sa Kozare, Podgrmeča i Drvara, kao i iz drugih partizanskih krajeva priključe agresiji velikosrpskih nacional-šovinista iz Beograda. U ovu grupu treba svrstati i većinu još živih partizanskih ratnika (među njima i nekih narodnih heroja), a koji su bili podstrekači srpske agresije na Bosnu. Većina njih je dolazila iz Srbije u Bosansku krajinu i raspaljivala rat protiv bosanske države, protiv Republike Bosne i Hercegovine. Ovakvi fenomeni zahtijevaju svestrano proučavanje, jer objašnjenja o uticaju propagande, o okoštaloj dogmatskoj svijesti, o uticaju zastarjelih konzervativnih shvatanja i opšte epidemije nacionalizma na prostorima bivše Jugoslavije, ne daju potpuni odgovor na to.

Kao jedna od karakteristika rata u Bosanskoj krajini je rušenje vjerskih i kulturnih objekata i spomenika koji pripadaju bošnjačkom narodu ne samo na ratnim područjima već i u gradovima i naseljima koja nisu bila zahvaćena ratom. Među 16 srušenih džamija u Banjoj Luci je i čuvena Ferhadija, koja je na spisku objekata svjetske kulturne baštine. Rušeni su takođe i spomenici borcima Narodnooslobodilačkog rata, među kojima i spomenici poznatim herojima, ne samo bošnjačke i hrvatske nacionalnosti, nego i srpske nacionalnosti i to od strane Karadžićeve i Mladićeve vojske i paravojske. Zanimljivo je uočiti da jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine, po sastavu uglavnom bošnjačke, ne samo u Bosanskoj krajini nisu rušili vjerske i kulturne objekte Srba i Hrvata. Nasuprot tome, velikosrpski zločinci su rušili i spomenike srpskim partizanskim herojima i na njihovo mjesto podizali spomenike istaknutim četnicima. Na primjer, u Sanskom Mostu srušen je spomenik narodnom heroju Petru Škundriću i na to mjesto postavljen spomenik četničkom komandantu Lazi Tešanoviću. Srazmjerno je mali broj partizanskih boraca srpske nacionalnosti iz Bosanske krajine, nastanjenih u Beogradu, koji su se, preko Društva za istinu o narodnooslobodilačkoj borbi i multietničkog udruženja Bosanaca i Hercegovaca, suprostavili agresiji na Bosnu.

Druga specifičnost rata u Bosanskoj krajini odnosi se na fenomen uspostavljanja tzv. Autonomne oblasti Zapadna Bosna, stvorene pod rukovodstvom Fikreta Abdića Babe, jednog od najpoznatijih rukovodilaca SDA, koji je napustio tu stranku, postao njen protivnik i organizator borbe protiv snaga odbrane Bosne. Ovaj fenomen, čini mi se, zaslužuje pažnju iz tri razloga: prvo, to je jedini slučaj pobune, odnosno sukoba unutar jedne veoma homogenizirane nacije u Bosni i Hercegovini i to na području najveće kompaktnosti te nacije, u Cazinskoj (Bihaćkoj) krajini; vlast u jednoj od opština Cazinske krajine drže Babine pristalice i treće, Babinoj stranci Demokratskoj zajednici omogućeno je djelovanje na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine, iako vlasti Bosne i Hercegovine zahtijevaju da im se Babo, koji sada živi u Hrvatskoj, izruči radi suđenja zbog ratnih zločina.

Ne pretendujem da moje razmišljanje o ovom fenomenu može biti validno i da će ga razjasniti, već se može shvatiti kao neka vrsta hipoteze za posebnu analizu i svestranije istraživanje. Trebalo bi prije svega odgovoriti na pitanje o unutrašnjim odnosima u rukovodstvu SDA, koji su prethodili "odmetanju" Fikreta Abdića. Poznato je da je Abdić na izborima za člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine 1990. godine dobio najveći broj glasova, da je važio kao čovjek koji nije bio opterećen nacionalizmom, niti vjerskim fanatizmom. Važio je u rukovodstvu SDA kao najprihvatljiviji za nebošnjačke narode. Za vrijeme velikih narodnih demonstracija u Sarajevu, neposredno poslije Karadžićevog pokušaja udara, Savez rezervnih vojnih starješina predložio je Babu za predsjednika Vlade narodnog spasa, skoro istovremeno kad se rukovodstvo SDA suprotstavilo zahtjevima demonstranata za stvaranje širokog fronta naroda radi sprečavanja rata i stvaranja nove vlade.

Cazinska krajina podrazumijeva dijelove opština Bihać i Bosanska Krupa, sa naseljima na lijevoj obali rijeke Une i kompletne opštine Cazin, Velika Kladuša i Bužim. Na toj teritoriji živi oko 230.000 stanovnika, od čega 90% čine Bošnjaci. To je najveća kompaktna cjelina bošnjačkog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Fikret Abdić je stekao veliku popularnost u Cazinskoj krajini znatno prije raspada Jugoslavije. Kao sposoban privrednik on je uz podršku veoma uticajne braće Pozderac (Cazinjana) izgradio visoko produktivno proizvo-

dno-prerađivačko i trgovinsko gigantsko preduzeće "Agrokomerc", sa sjedištem u Velikoj Kladuši. Sa više pogona u manjim mjestima Cazinske krajine, "Agrokomerc" je zapošljavao 5-6 hiljada radnika. Uz podršku "Agrokomerca" izgrađeni su moderni putevi, školske i zdravstvene ustanove itd. Životni standard stanovništva je naglo porastao i dostigao relativno visok nivo. Ugled Babe bio je tako velik u svim mjestima Bihaćko-cazinske krajine, uključivši i sam Bihać, da ga nije mogao poljuljati ni politički pad Pozderaca, ni njegovo u tu svrhu montirano hapšenje, ni prilično velika propaganda protiv "Agrokomerca" i njega lično.

Sredinom 1993. godine Abdić se odvaja od stranke SDA i državnog rukovodstva Bosne i Hercegovine, uspijeva da obezbijedi opremu i naoružanje, te od svojih pristalica, pretežno sa područja opštine Velika Kladuša, formira solidne vojne jedinice. Pristupio je zatim obrazovanju svoje autonomne oblasti i krajem te godine proglašava uspostavljanje Autonomne pokrajine Zapadna Bosna. Prilikom proglašenja pokrajina je zahvatala samo teritoriju opštine Velika Kladuša. Za uspostavljanje autonomije Abdić dobija istovremenu podršku Tuđmana i Miloševića i uspostavlja saradnju sa tzv. Republikom Srpskom Krajinom, sa Republikom Srpskom, kao i sa Herceg-Bosnom, paradržavicom Hrvatske u Bosni. Bilo je logično očekivati da će Vlada iz Sarajeva odlučno reagovati. Bihaćki V korpus je dobio široka ovlaštenja, pored ostalog da na području cijele Bihaćko-cazinske krajine uvede vojnu upravu i da likvidira secesiju. Borbe koje su vođene skoro čitave (1994.) godine bile su prilično žestoke i uz velike obostrane gubitke. Najočiglednija vojna saradnja između Abdićeve Autonomne pokrajine i Mladićevih snaga iz Republike Srpske, kao i snaga Republike Srpske Krajine, odvijala se u toku pokušaja srpske strane da zauzme Bihać i uništi V korpus. U toku ovih borbi brigade Fikreta Abdića nanijele su snagama odbrane relativno velike gubitke, trpeći i na svojoj strani teške gubitke. Računa se da su Abdićeve vojne snage nanijele gubitke braniocima Bosne na području Cazinske krajine i u borbama za grad Bihać od preko 2.000 poginulih i oko 5-6.000 ranjenih. Za vrijeme operacije Hrvatske vojske, nazvane "Oluja", protiv Republike Srpske Krajine, Abdićeva vojska se raspala, a on je sa ostacima vojske i dijelom naroda iz opštine Kladuša, prešao granicu i sklonio se u Hrvatsku. Tako je političko nedonošče, Autonomna pokrajina Zapadna Bosna, nakon oko godine dana, prestala da postoji. Abdić nije ništa postigao osim što je nanio veliku štetu odbrani Bosne.

Sposoban privrednik, Abdić se u politici pokazao kao nesposoban i neznalica. On je, uz ostalo, previdio i ulogu međunarodnog faktora koji nije dozvoljavao cijepanje bosanske teritorije. Precijenio je ulogu ranije stečenog ugleda i popularnosti, vjerujući u podršku bošnjačkog naroda na cijelom prostoru Cazinske krajine, pa i šire. Teško je znati da li je bio upoznat sa dogovorom između Miloševića i Tuđmana, prema kome je ta oblast trebala da pripadne Hrvatskoj. Izgleda da je on želio i nerealno se nadao da će izbjeći pripajanje njegove oblasti bilo kojoj strani. Pri tome je valjda računao da se postojeći susjedi "Autonomne pokrajine" u dogledno vrijeme neće mijenjati. On je bio u zabludi ako je vjerovao da će takvom politikom pomoći narodu koji ga je prije rata slavio. Očito je da je, zbog nerealnih i nakaradnih ideja i planova, Babina tvorevina - Autonomna pokrajina Zapadna Bosna doživjela neslavan kraj. Reklo bi se da čitav ovaj projekat u suštini predstavlja avanturu jednog popularnog, ali nezrelog političara, koja je dodatno nanijela veliku štetu i patnje bošnjačkom narodu.

Prof. dr. Omer Ibrahimagić

POLITIČKI I USTAVNO-PRAVNI ASPEKTI SECESIJE PARADRŽAVNE TVOREVINE "AP ZAPADNA BOSNA"

*"Provođenje programa o "velikoj Srbiji" i kasniji **dogovor Milošević-Tuđman** o podjeli Bosne i Hercegovine, ne bi moglo spriječiti bilo kakvo naše **drukčije** ponašanje, bilo koja **drukčija** politička struktura i bilo koja **drukčija** politička ličnost našeg naroda. Ako ovo ne razumijemo odmah, i na pravi način, onda se pridružujemo agresoru i njegovim tvrdnjama o našoj krivnji ili podjeli krivice.*

*Vrijeme je da još jednom kažemo da je ovo vid krstaškog rata te je naša **krivnja** kolektivna. Slično su prije nas doživjeli Jevreji, jer je kršćanska i hrišćanska Evropa tradicionalno primitivna u svojoj vjerskoj isključivosti i egocentrizmu".*

Alija Isaković

"Ako je sačuvana sva arhiva u Ženevi, a izgleda da nije, utvrdit će se izravna odgovornost gospode Owena i Stoltenberga o otpadništvu Abdića, nepouzdanog bihaćkog trgovca, kojeg se mislilo iskoristiti da se izvrši pritisak na gospodina Izetbegovića u trenutku plana, "triju entiteta", krajem ljeta 1993. godine".

Žan Kot

Iako naučna konferencija kojoj prisustvujemo nosi naslov "ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995.", zločini se po mom mišljenju ne mogu objasniti, ukoliko se ne razmatraju, u tom kontekstu i druga pitanja, koja nemaju neposredne veze sa zločinima, ali pomažu da se dođe do istine i pravih uzroka tih zločina, njihovih nosilaca, metoda i sredstava kojim su

se služili u vršenju zločina ili da ih relativiziraju i svedu odgovornost na sve "tri strane", ili da ih potpuno negiraju. Jedno od takvih pitanja jeste ko je upravljao Bosanskom krajinom u tom periodu, koje su političke i vojne snage bile relevantne i presudne, koje su određivale sudbinu naroda na ovim prostorima, kratko rečeno, ko je upravljao životima i smrtima običnih ljudi, koji su na izborima 1990. godine dali svoj glas, a time i prepustili tim političkim strankama pravo da upravljaju njihovom sudbinom u narednom vremenu.

Ono što se može golim okom uočiti i vidjeti, i bez ozbiljnih istraživanja, sva tri naroda u Bosni i Hercegovini, pa time i u Bosanskoj krajini, dali su svoj glas za **mir i prosperitetnu** Bosnu i Hercegovinu, a ne za rat, razaranje, bijedu, genocid i podjelu Bosne i Hercegovine. Čini se metodološki opravdanim da se od ove pretpostavke kao generalne hipoteze treba poći u analizi učinjenih zločina u Bosanskoj krajini u periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu 1991 - 1995. godine i vidjeti kako su se izabrani narodni predstavnici odnosili prema političkom mandatu koji su dobili na izborima 1990. godine, i kojim su se političkim opcijama priklanjali u vrijeme trajanja agresije. Koja je to osnovna društvena, politička i moralna vrijednost prema kojoj će se moći mjeriti odnos svakog pojedinačno, a i kolektivno u doprinosu očuvanju ili destrukcije te vrijednosti?

Smatram metodološki ispravnim postaviti hipotezu da je ta osnovna vrijednost u tom periodu bila država Bosna i Hercegovina – BiH koja je dobila svoje međunarodno priznanje 6. aprila 1992. godine. Dakle, odnos prema Bosni i Hercegovini, kao domovini, kao ravnopravnoj zajednici naroda, kao državi građana, kao međunarodnom pravnom subjektu, kao priznatoj članici Ujedinjenih nacija – UN, kao hiljadugodišnjem društvu i državno-političkom i kulturnom entitetu, u kome se razvila posebna bosanska duhovnost, koja je postala sastavnim dijelom duhovnosti Bošnjaka, bosanskih Hrvata i bosanskih Srba, koji su je zajednički baštinili u svojoj kulturi i političkoj tradiciji.

Stoga i u razmatranju teme zločina na ovoj naučnoj konferenciji, treba poći od ove osnovne premise – odnosa prema Bosni i Hercegovini. Nisu zločini pravljeni samo radi zločina, da neko nekog ubije iz nekog svog subjektivnog razloga, već su zločini nad ljudima pravljeni radi toga da se uništi osnovna njihova vrijednost, kao pretpostavka njihovog života

na određenom prostoru, a to je Bosna i Hercegovina, i to ne samo kao država, već i kao ideja, da bi se taj prostor učinio sastavnim dijelom druge neke vrijednosti koja se zove "velika Srbija" ili "velika Hrvatska". Stoga nisu Bošnjaci na ovom prostoru stradavali samo zato što su muslimani, već i zato što su ti muslimani, kao ljudi, pa tek onda i kao bosanski Muslimani i Bošnjaci, Bosnu i Hercegovinu smatrali svojim životnim prostorom, prije svega, uslovom svoje egzistencije, svoga opstanka na svome izvorištu, pa tek onda i kao svojoj državi. Drugo je pitanje što Bošnjaci, kao muslimani, nisu u posljednjih sto godina pridavali značaj svom nacionaliziranju, kao Bošnjaci, a samim tim je onda izostajalo i nacionaliziranje prostora na kome su živjeli, kao političkog prostora, kao državnog prostora, u duhu evropske političke tradicije poslije Francuske buržoaske revolucije 1789., kada su pojedini narodi intenzivnije započeli nacionaliziranje svoga životnog prostora, kao političkog i kao državnog prostora, kada su faktički i nastale nacionalne države, kao politički prostori na kojem su narodi ostvarivali svoj nacionalni politički suverenitet.

Zanemarivanje svog nacionaliziranja u Bošnjake, bosanskim muslimanima se vratilo kao bumerang, negiranjem od strane njihovih susjeda (Srbije i Hrvatske), Bosne i Hercegovine kao zasebnog političkog i državnog prostora i negiranjem Bošnjaka kao političkog naroda koji ima pravo na svoj nacionalni politički prostor kao nacionalni državni prostor.

Kada su se bosanski muslimani 1830. godine prepoznali nacionalno kao Bošnjaci, Osmanlije im to nisu dozvolile i htjeli su da oni tada po kriteriju vjere budu Turci - Osmanlije. U tome treba naći objašnjenje za propast autonomnog pokreta Husein-kapetana Gradaščevića i za krvavi obračun Omer-paše Latasa sa bošnjačkim plemstvom 1851/52. godine. Kada su bosanski Muslimani sebe i prepoznavali kao zasebnu etničku grupu (Bošnjaci), sa svojom autohtonom kulturom, Srbija i Hrvatska su htjeli da oni budu Srbi i Hrvati, tumačeći njihovu kulturu tuđom, uvezenom kulturom, prisiljavajući ih da srpsku i hrvatsku kulturu uzmu kao svoju, a da se nacionalno odrede kao Srbi ili Hrvati. Kada to oni nisu htjeli, već se, naprotiv i politički organizirali kao narod koji, po evropskim kriterijumima, nacija=država, Bosanci=Bosna, ima pravo na državu, tada su susjedi atakovali 1991 - 1995. godine na Bosnu i Hercegovinu, želeći je uništiti i kao državu i kao ideju, a put je vodio preko genocida nad bošnjačkim narodom. Dakle, uni-

štiti narod, da bi se uništila bosanska državnost, da bi se definitivno uništila Bosna i bosanstvo kao ideja i da se na uništenom političkom prostoru Bosne i bosanstva definitivno uspostavi Hrvatska i hrvatstvo i Srbija i srpstvo. To je pravi politički smisao, u vrijeme agresije, grafita ispisanih usred Bosne: "Ovo je Srbija" ili "Ovo je Hrvatska".

U tom društvenom i politički uokvirenom metodološkom pristupu će se kretati i moje izlaganje na ovoj naučnoj konferenciji na temu: POLITIČKI I USTAVNO-PRAVNI ASPEKTI SECESIJE PARADRŽAVNE TVOREVINE "AP ZAPADNA BOSNA".

Stvaranje paradržavne tvorevine "AP Zapadna Bosna", uklapalo se u velikodržavne projekte Srbije i Hrvatske, koje su u početku agresije podržavali kopredsjedavajući konferencije i pet relevantnih zemalja međunarodne zajednice: SAD, Velika Britanija, Francuska, Rusija i Španija, da se muslimansko stanovništvo u Bosni i Hercegovini segmentira po zaštićenim zonama, kao privremenim getima, iz kojih će se vremenom isprazniti i na taj način Bosna i Hercegovina kao izlišnom državom, čijim bi prostorom definitivno ovladala Hrvatska i Srbija i hiljadugodišnje postojanje Bosne i Hercegovine prestalo postojati.

U tom kontekstu treba se prisjetiti Mejdžorovog (John Majer) pisma svome državnom sekretaru Hogu, 2. maja 1993. U njemu Mejdžor instruira svog ministra da se nastave mirovni pregovori, jer mu oni služe kao "prevara" da bi se "odgodila bilo kakva-takva akcija (misli na akciju "muslimanskih" zemalja), sve dok Bosna i Hercegovina ne prestane postojati kao važeća država, a njeno muslimansko stanovništvo ne raseli iz svoje zemlje". Mejdžor, dakle, priznaje da je Bosna i njihova zemlja, ali mu smeta što su muslimani. Da bi odagnao sumnju u takvu svoju politiku, Mejdžor uvjerava svog ministra, da je ovo "prava politika" koja osigurava stabilnu Evropu u budućnosti "čiji sistem vrijednosti se bazira i mora ostati baziran na hrišćanskoj civilizaciji i etici". Na kraju pisma Mejdžor tvrdi da iza ove politike stoji "svaka druga evropska i sjevernoamerička vlada i zato nećemo intervenirati u ovom području da spasimo muslimansko stanovništvo ili da ukinemo embargo na oružje".[1]

---

[1] Vidi: Omer Ibrahimagić, BOSNA I BOŠNJACI – DRŽAVA I NAROD KOJI SU TREBALI NESTATI, "Svjetlost", Sarajevo 1995, str. 139.

Kao što je poznato sredinom istog mjeseca (maja), kada je nastalo citirano Mejdžorovo pismo, donesena je Rezolucija Savjeta sigurnosti UN koju je sponzoriralo pet zemalja: SAD, Velika Britanija, Francuska, Španija i Rusija, kojom se u Bosni i Hercegovini uspostavlja šest zaštićenih zona za muslimansko stanovništvo: Sarajevo, Tuzla, Bihać, Goražde, Žepa i Srebrenica. Stvaranje ovih zaštićenih zona bio je i zvaničan nagovještaj postepenog prestanka "važenja bosanske države" time što će se muslimansko stanovništvo segmentirati u zaštićena geta, dok potpuno iz njih "ne iscuri", i prestane "razlog" postojanja Bosne i Hercegovine kao države.

Uspostavljanje tzv. zaštićenih zona imalo je dvostruku funkciju: Jednu da "zamažu" oči muslimanske i svjetske javnosti da Zapad čini nešto na zaštiti muslimanskog stanovništva, a drugu, da se Bosna i Hercegovina prisili na podjelu na tri nacionalna entiteta: srpski, hrvatski i bošnjački. Pošto probosanskim snagama nije odgovaralo segmentiranje Bosne i Hercegovine u više nacionalnih država, a to prije svega nije odgovaralo bošnjačkom narodu koji nema alternativne države, već samo Bosnu i Hercegovinu, kao svoje jedino historijsko i političko stanište i izvorište, trebalo ga je različitim manipulacijama prisiliti na popuštanje. To je taj pritisak o kome govori Žan Kot u svojoj knjizi iz koje smo izdvojili jedan citat na početku našeg referata.

Stvaranje tzv. AP Zapadna Bosna trebalo je da ima dvostruku ulogu: prvo, da prisili bosansku vlast u pregovorima da pristane na etničku podjelu Bosne i Hercegovine i time opravda politiku Srbije i Hrvatske i dijelova međunarodne zajednice da se Bosna i Hercegovina teritorijalno etnički homogenizira po regijama i time legitimira genocid i tzv. humano preseljavanje naroda, kao prvoj fazi destrukcije Bosne i Hercegovine kao države i, drugo, da se unese razdor unutar samog bošnjačkog političkog vođstva, na one koji su "kooperativni" i one koji su "tvrdi" i nepopustljivi. U ovom slučaju trebalo je bošnjački narod "kazniti" time što će se na političkom prostoru koji on naseljava daljom političkom i teritorijalnom segmentacijom razbiti taj njegov prostor na više paradržavnih tvorevina. Nema sumnje, da se uspjelo sa tzv. AP Zapadna Bosna, da se ona osamostali kao autonoman politički faktor, da bi domaći i međunarodni razbijači Bosne i Hercegovine nastavili sa tim postupkom kao metodom kojim bi se bošnjački narod dalje politički segmentirao, usitnjavao, i prestao biti ozbiljan

politički faktor u pregovorima sa Srbima, Hrvatima i međunarodnom zajednicom. Nije slučajno što se razmišljalo i o tome da Tuzla, u kojoj su na vlasti bili reformisti i socijaldemokrati, bude sljedeći poligon za atomizaciju bošnjačke nacionalne i političke supstance.

Odlučan politički i vojnički odgovor legalne bosanske vlasti na stvaranje tzv. AP Zapadna Bosna, i politički i vojnički poraz takvog političkog koncepta uređenja Bosne i Hercegovine koje bi se sastojalo iz više paradržavnih tvorevina po etničkom principu, srušilo je čitav koncept etničke podjele Bosne i Hercegovine, stavljajući u prvi plan, iznalaženje takvog političkog rješenja za Bosnu i Hercegovinu, kojim će se prvo zaustaviti rat između Bošnjaka i Hrvata. To je učinjeno Vašingtonskim sporazumom i stvaranjem federacije kantona na prostoru koji su vojnički kontrolirale legalne bosanske vlasti i bosanski Hrvati (1994.) i na kraju legaliziranje Republike Srpske koju je kontrolirala srpska vojska kao zasebnog političkog entiteta unutar Bosne i Hercegovine donošenjem **Općeg sporazuma za mir u Bosni i Hercegovini** u Dejtonu i Parizu 1995. godine, kojim je Bosni i Hercegovini priznato da nastavlja državni kontinuitet Republike Bosne i Hercegovine i članstvo u UN i međunarodnim organizacijama, kao i njen pravni subjektivitet u međunarodnim odnosima.

Danas, nakon pet godina od Dejtona, bit će nam lakše sagledati bez strasti, hladnom glavom, teške posljedice stvaranja tzv. AP Zapadna Bosna i doprinos koji je ona imala, na destrukciji države Bosne i Hercegovine i količini zločina učinjenih u Bosanskoj krajini čime će se prvenstveno baviti ova naučna konferencija.

Ako pođemo od činjenice da su prije uspostavljanja tzv. AP Zapadna Bosna već bile uspostavljene tzv. Republika Srpska i tzv. Hrvatska Republika Herceg-Bosna, za uspostavljanje tzv. AP Zapadna Bosna, primijenjena je ista metodologija i željeli su se postići isti politički ciljevi. A to je suprotstavljanje legalnoj vlasti Bosne i Hercegovine koja je jedina imala međunarodnopravni legitimitet i legalitet, kao i nastojanje za dobijanjem punog državnog suvereniteta na teritoriji uspostavljenih paradržava. Između tzv. Republike Srpske i tzv. Hrvatske Republike Herceg-Bosne postoji razlika u tome što se prilikom stvaranja RS ustavnopravno deklarirala kao sastavni dio Jugoslavije, kao jedna od srpskih zemalja, u Jugoslaviji, kao savezu

srpskih zemalja, a Hrvatska Republika Herceg-Bosna, formalno ustavnopravno je priznavala Bosnu i Hercegovinu kao državu i sebe smatrala kao jednim od kostitutivnih elemenata Bosne i Hercegovine kao konfederacije ili unije država, a faktički na terenu, radila je na svome integriranju u Republiku Hrvatsku kroz školske programe, valutu, privredno povezivanje subjekata, infrastrukturu i ignoriranjem državne granice Bosne i Hercegovine prema Hrvatskoj, stavljanjem tih granica pod svoju kontrolu.

I u jednom i u drugom slučaju, dakle, i SR Jugoslavija i Hrvatska, čuvale su se da u svoje ustavnopravne dokumente ne unesu bilo kakve odredbe kojim će se RS i HB smatrati i formalno sastavnim dijelom Jugoslavije, odnosno Hrvatske. Međutim, to ne znači da na terenu nisu radile potpuno suprotno i time, praktično i politički-pragmatski podržavale secesiju ovih dviju paradržavnih tvorevina iz Bosne i Hercegovine, ili, bolje rečeno, radile su na rastakanju države Bosne i Hercegovine i gubljenju njene državne supstance. Dok je to Jugoslavija radila otvoreno ne priznajući Bosnu i Hercegovinu, sve do Dejtonskog sporazuma 1995., Hrvatska je to radila prikriveno, licemjerno, jer je Bosnu i Hercegovinu priznala već prvih dana poslije njenog međunarodnog priznanja, a čitavo vrijeme od 1992. do 1995. radila joj je o glavi, odnosno zalagala se za njenu podjelu sa Jugoslavijom. Neki novi izvori pronađeni poslije Tuđmanove smrti pokazuju da se hrvatska politika prema Bosni i Hercegovini nije promijenila sve do dolaska opozicije na vlast 1999. godine.

Za razliku od ovih dviju paradržavnih tvorevina, AP Zapadna Bosna, iako je nastala po istoj metodologiji (suprotstavljanju legalnoj bosanskoj vlasti) i imala iste političke ciljeve (destrukcija državnosti i teritorijalne cjeline Bosne i Hercegovine), nije imala one državotvorne, nacionalne i političke dimenzije, svojih uzora, već je bila u funkciji trojanskog konja unutar bošnjačkog naroda i korisnika "danajskih darova" koje su joj kroz olakšice u trgovini davale Hrvatska i Jugoslavija kao nagradu za ulogu koju treba da odigra u razgradnji Bosne i Hercegovine kao države i segmentiranju Bošnjaka po regijama (getima) radi njihovog lakšeg nestanka kao političkog naroda.

Dok je RS bila kvislinška tvorevina Jugoslavije, HB kvislinška tvorevina Hrvatske, AP Zapadna Bosna, bila je zajednička kvislinška tvorevina

kondominijum, i Hrvatske i Jugoslavije, odnosno njihove zajedničke politike na terenu prema Bosni i Bošnjacima. Iz ograničenih izvora koje sam imao na raspolaganju nije dovoljno razjašnjeno ko je autor inicijative za osnivanje AP Zapadna Bosna. U nekim izvorima stoji da je inicijativu dala Propagandno-informativna služba Vojske Republike Srpske, u drugim izvorima stoji da je ta inicijativa prvo osmišljena u političkom vrhu SR Jugoslavije uz saglasnost političkog vrha Republike Hrvatske. Na terenu je inicijativa prihvaćena od strane Fikreta Abdića i njegovih političkih istomišljenika u uslovima, s jedne strane, kada Fikret Abdić nije uspio da se nametne kao neosporni politički vođa nad okružnim organima vlasti u Bihaću i nad 5. korpusom koji su priznavali legalnu vlast Sarajeva i, s druge strane, kada je ponuđen Ovenovim (David Owen) i Stoltenbergovim (Thorwald Stoltenberg) planom, kojim je predviđeno da se Bosna i Hercegovina uredi kao unija tri republike. Pošto je bilo neizvjesno hoće li legalna vlast Bosne i Hercegovine pristati na takav koncept uređenja Bosne i Hercegovine, trebalo je izvršiti pritisak da se prihvati takav koncept. Kao što se vidi čin stvaranja AP Zapadna Bosna, dao je kontraproduktivan učinak. Koncept uređenja Bosne i Hercegovine kao unije republika je odbačen. Da bi se zaustavio proces daljeg dijeljenja Bosne i Hercegovine, posebno daljeg organiziranja podjele prostora kojeg je kontrolirala legalna bosanska vlada, osuđeno je osnivanje AP Zapadna Bosna. Kada se nije uspjelo mirnim sredstvima eliminirati dalje rušenje ustavnog koncepta cjelovite i nedjeljive Bosne i Hercegovine prema Ustavu Bosne i Hercegovine iz 1971. godine koji je bio na snazi, legalne bosanske vlasti su sasvim legitimno tom činu suprostavile vojnu silu oličenu u 5. korpusu Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Da se može prihvatiti teza da je nastanak AP Zapadna Bosna bio uslovljen navedenim činiocima, potvrđuju dva nalaza do kojih sam došao analizom izvora. Prvi izvor govori o tome da će AP Zapadna Bosna biti u sastavu "Republike Bosne", dakle, jedne od tri pretpostavljene republike u uniji Bosne i Hercegovine pored Republike Srpske i Hrvatske Republike Herceg-Bosne. Drugi izvor je nastao kasnije, kada je po konstituiranju AP Zapadna Bosna postalo jasno suprotstavljanje legalnih bosanskohercegovačkih vlasti toj paradržavnoj tvorevini. Novokonstituirano Predsjedništvo parlamenta tzv. AP Zapadna Bosna donijelo je Uredbu sa zakonskom snagom

kojom se pokušala delegimitirati legalna vlast Bosne i Hercegovine na prostoru AP Zapadna Bosna: "Preuzimaju se svi poslovi iz čl. 8. Uredbe sa zakonskom snagom o obrazovanju i radu okruga (Službeni list RBiH, br.12/92").[2]

Ne zadovoljavajući se delegitimiranjem samo okružne vlasti Bihaćkog okruga, istom uredbom je delegimitirana i legalna vlast države Bosne i Hercegovine: "Do konstituisanja Republike Bosne, ili drugog rješenja države Bosne i Hercegovine, Autonomna Pokrajina Zapadna Bosna će samostalno upravljati unutrašnjim i vanjskim poslovima, te poslovima Narodne odbrane, koji su bili u nadležnosti organa RBiH kao i drugim poslovima iz tač. 5. Ustavnih principa AP Zapadna Bosna" (član 3.). Stupanjem na snagu ove uredbe "stavljaju se van snage na području Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna ingerencije sadašnjih republičkih organa i Predsjedništva zbog gubitka legitimiteta na ovom području" (član 5.).

Iako se, dakle, kada je riječ o inicijativi za osnivanje AP Zapadna Bosna ne može sa sigurnošću tvrditi da je ona izvorna ideja Fikreta Abdića, oni, čija je to bila ideja, računali su na vlastoljubivost Fikreta Abdića, i u tome se nisu prevarili. Fikret Abdić je sebi dozvolio da bude politički manipuliran i da igra ulogu piona u rukama agresora na Republiku Bosnu i Hercegovinu – SR Jugoslavije i Republike Hrvatske. Ne treba zaboraviti da je Armija Republike Bosne i Hercegovine, već imala dva fronta. Agresori su time uspjeli da stvore i treći front unutar onog prostora kojeg agresori nisu uspjeli okupirati, da bi oslabili pregovaračku poziciju legalnih bosanskohercegovačkih vlasti kako na vojničkom tako i na političkom planu. Pokušali su da dobiju još jedan "dokaz" da se u Bosni i Hercegovini ne radi o agresiji, već o građanskom ratu, ne samo između Bošnjaka s jedne strane i Srba i Hrvata, s druge strane, već i unutar samih Bošnjaka zbog različitih političkih opcija. Prikazujući političku opciju legalnih bosanskohercegovačkih vlasti kao ekstremnu, i to ne samo, politički ekstremnu, već prikazujući je pred svjetskom javnošću kao islamsko-fundamentalističku, isticali su da se toj opciji suprostavio Fikret Abdić, kao član kolektivnog Predsje-

[2] Službeni list AP Zapadna Bosna, br 2, decembar 1993., mada je Uredba stupila na snagu danom donošenja, tj. 12. oktobra 1993., pod brojem: 02-1-12/93 u Velikoj Kladuši.

dništva, nudeći umjerenu političku opciju saradnje i međusobnog povjerenja sa druga dva bosanska naroda bosanskim Hrvatima i bosanskim Srbima.

Da bi se Abdićeva politička opcija učinila stvarnijom i bila pod kontrolom agresora, bilo je potrebno i operacionalizirati je i učiniti je stvarnom i realnom i za srpsko i hrvatsko okruženje, kao i za Abdićeve pristalice. Nije prošlo ni mjesec dana od osnivanja AP Zapadna Bosna, potpisana **zajednička izjava** između Mate Bobana, predsjednika Hrvatske Republike Herceg-Bosna i Fikreta Abdića predsjednika AP Zapadna Bosna od 21. oktobra 1993. godine. Izjavom se konstatuje da je saradnja "između Hrvata i Muslimana u Autonomnoj pokrajini Zapadna Bosna ugrožena napadom Armije RBiH na legalnu vlast i civilno muslimansko stanovništvo"; zatim "odlučni su uložiti napore u cilju okončanja sukoba na području Unije Republika"; "postrojbe HVO Bihać će kao i do sada biti u sastavu oružanih snaga Autonomne pokrajine Zapadna Bosna". Zatim se konstatuje da su promjene u sastavu Predsjedništva BiH neustavne i nasilne (ovdje se misli na ulazak u Predsjedništvo članova iz SDP Nijaza Durakovića, Tatjane Mijatović-Ljujić i Ive Komšića). Potpisnici će se zauzimati za što tješnje odnose AP Zapadna Bosna i HR Herceg-Bosna "u Uniji Republika BiH". A kao usput, na kraju izjave u tački 4. stoji "pozivamo sve strane na strogo poštivanje međunarodnog ratnog prava i humanitarnog prava, potpunu slobodu kretanja humanitarnih konvoja i civila te zaštitu ljudskih prava i sloboda". Zajednička Izjava potpisana je u Zagrebu pod mentorstvom Franje Tuđmana. S obzirom da se Izjava poziva na Deklaraciju i dogovore iz Ženeve između predstavnika Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine od 14. septembra 1993. godine, u najmanju ruku, kao da se HR Herceg-Bosna nalazi u Hrvatskoj, a ne u Bosni i Hercegovini, i kao da je riječ o **izjavi** političkih vođa dviju regija navedenih država koje su implementirale citiranu Deklaraciju. Međutim, činjenica je, da je HR Herceg-Bosna u svemu bila faktički pod jurisdikcijom Republike Hrvatske, dok se AP Zapadna Bosna, također odmetnula od RBiH, umišljajući sebi da vodi samostalnu politiku. Faktički je bila instrument iste one politike koja je upravljala i Herceg-Bosnom, suprostavljajući obje legalnim vlastima RBiH.

To će se pokazati još eksplicitnije u Deklaraciji potpisanoj između Radovana Karadžića, predsjednika Republike Srpske i Fikreta Abdića,

dan kasnije, u Beogradu, 22. oktobra 1993. godine, uz neposredno prisustvo i potpis garanta sporazuma Slobodana Miloševića, predsjednika Republike Srbije.

Deklaracija je, za razliku od zajedničke izjave, opširnija, detaljnija i eksplicitnija. AP Zapadnu Bosnu ona vidi kao sastavnicu projektovane "Republike Bosne" po želji njenih agresora Srbije i Hrvatske. Da je riječ o neozbiljnim i neodgovornim ljudima i ad hoc sastavljenoj Deklaraciji, više radi domaće i međunarodne javnosti, a da bi se nanijela što veća politička i diplomatska šteta Republici Bosni i Hercegovini, a ne iskaz volje da se iziđe iz rata, govori činjenica, da se već u prvoj tački Deklaracije o AP Zapadna Bosna, govori kao jednoj od "triju konstitutivnih republika Unije Bosne i Hercegovine, kako je predviđeno Mirovnim planom Ovena i Stoltenberga". Tek se u drugim tačkama Deklaracije imenuje "Autonomna Pokrajina Zapadna Bosna Republike Bosne", više iz pravnoformalnih, nego iz stvarnih razloga, jer se o AP Zapadna Bosna govori, ne kao o regiji "Republike Bosne", već kao zasebnom međunarodnopravnom subjektu, baš kao što se i Republika Srpska predstavljala, kao zaseban međunarodnopravni subjekt sa svim elementima državnosti.

U prvoj i drugoj tački Deklaracije se AP Zapadna Bosna i Republika Srpska međusobno priznaju kao izrazom volje njihovih građana iz koje crpe svoj legitimitet. I za jednu i za drugu Bosnu i Hercegovinu je "bivša". Obje strane "svečano zaključuju mir i objavljuju početak izgradnje dobrosusjedskih odnosa i svestrane saradnje na političkom, ekonomskom, saobraćajnom, kulturnom, sportskom i drugom planu". Riječi "i drugom planu" bit će im dobra osnova za kasniju vojnu saradnju u zajedničkoj borbi protiv 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine. Potom se govori o granicama između ovih dviju paradržava, prelazu preko granice, da bi kasnije obrazovali i komisije koje će izvršiti razgraničenje između njih. O planu Ovena i Stoltenberga se govori kao da je usvojen, mada je već bilo poznato da je od strane legalnih vlasti Bosne i Hercegovine bio odbačen kao neprihvatljiv za Bosnu i Hercegovinu. Njime bi bila legalizirana etnička podjela Bosne i Hercegovine i bile priznate tekovine agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i izvršenog genocida nad bošnjačkim narodom. Govori se o "građanskom ratu" i pravima povratka na "svoje ognjište... ako žele". Zatim

"potvrđuju da će se svim konvojima međunarodne humanitarne pomoći omogućiti slobodan prolaz" u obje paradržavne tvorevine, a znamo da su ih itekako ometali i sprečavali radi vojnog i političkog slabljenja blokirane bihaćke regije. Potpisnici izražavaju nadu da će se "rukovodstvo Republike Bosne u Sarajevu priključiti ovoj Deklaraciji". Kakav cinizam. U vrijeme potpisivanja Deklaracije obje strane su znale da "Republika Bosna" u stvarnosti ne postoji, već da postoji samo međunarodnopravno priznata država "Republika Bosna i Hercegovina", koju ovi potpisnici ne priznaju. Na kraju se potpisnici Deklaracije zahvaljuju Slobodanu Miloševiću "na velikom doprinosu koji je dao zaključenju pravičnog i trajnog mira između Republike Srpske i Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna Republike Bosne", razumije se uz potpis Slobodana Miloševića kao garanta sporazuma.

Kasnije će biti potpisana **Izjava** od 7. novembra 1993. godine između predsjednika vlada ovih triju paradržavnih tvorevina (Jadranka Prlića, Vladimira Lukića i Zlatka Jusića), gdje će iz naziva AP Zapadna Bosna biti izostavljeno da ona pripada "Republici Bosni", upravo baš onako kako je ona imenovana u svim "konstitutivnim" dokumentima, kao što je *Rezolucija o ustavnim principima Autonomne pokrajine Zapadna Bosna*; *Odluka o konstituiranju Ustavotvornog parlamenta AP Zapadna Bosna* i *Odluka o izboru predsjednika AP Zapadna Bosna*, na Glavnom odboru Inicijative za konstituiranje AP Zapadna Bosna, koji se sastao 27. septembra 1993. godine u Velikoj Kladuši. Upravo u to vrijeme je u Sarajevu odbačen Oven-Stoltenbergov plan kojim se Bosna i Hercegovina trebala urediti kao unija triju republika. Međutim, to Fikretu Abdiću i njegovim sljedbenicima nije smetalo da krenu drukčijim putem i da se stave u službu agresora na Bosnu i Hercegovinu i postanu uzrokom krvoprolića u Cazinskoj krajini, odnosno na području Okruga Bihać i vojno-operativnom prostoru 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, koji se borio za cjelovitu i demokratsku Bosnu i Hercegovinu, zajednicu građana i ravnopravnih naroda u njoj.

Da je imenovanje "AP Zapadna Bosna Republike Bosne" bilo izraz manipulacije u datom političkom trenutku, pokazuje odnos AP Zapadna Bosna prema novostvorenoj Federaciji Bosne i Hercegovine. Kao što je poznato Federacija Bosne i Hercegovine nastala je Vašingtonskim sporazumom 18. marta 1994. godine, a profunkcionirala je usvajanjem Ustava

Federacije Bosne i Hercegovine 30. marta 1994. godine. AP Zapadna Bosna u jesen 1993. godine iskazivala se u sastavu fantomske "Republike Bosne", a kada je osnovana Federacija Bosne i Hercegovine, Vlada AP Zapadna Bosna izdala je BIJELU KNJIGU 14. aprila 1994. godine kojom se odredila prema Federaciji Bosne i Hercegovine. Organi AP Zapadna Bosna su spremni na "usklađivanje odnosa sa organima Federacije Bosne i Hercegovine". Što znači da se traži faktičko opstojanje paralelnih organa AP Zapadna Bosna na prostoru koji je po Vašingtonskom sporazumu ušao u sastav Federacije? AP Zapadna Bosna spremna je promijeniti naziv u "Kanton Zapadna Bosna", s tim da dobije "poseban status zbog geopolitičkog i geoprometnog položaja odnosno pozicije". Zatim se otvara mogućnost da AP Zapadna Bosna predloži amandmane na Ustav Federacije Bosne i Hercegovine", posebno "da stepen samostalnosti Kantona Zapadna Bosna zavisi od uključenosti sva tri konstitutivna naroda u Federaciju Bosne i Hercegovine". Da se postojeća vojno-politička situacija na prostoru Okruga Bihać i AP Zapadna Bosna, koja je projektovana da pokrije isti prostor, riješi "posebnim sporazumom koji bi se potpisao uz posredovanje organa Federacije Bosne i Hercegovine i međunarodnih organizacija". Prihvatanjem ovog prijedloga značilo bi davanje legitimiteta nelegalnoj i protuustavnoj paradržavnoj tvorevini AP Zapadna Bosna. To se vidi i iz prijedloga o posebnom statusu o prelaznom zajedničkom upravljanju privrednom i društvenom infrastrukturom i traženje zastupljenosti svojim ljudima u svim organima Federacije.

Suština sadržaja **Bijele knjige** je pokušaj uklapanja u novu političku realnost koju je predstavljalo gašenje fronta između Hrvata i Bošnjaka i uspostavljanje u Republici Bosni i Hercegovini jednog političkog entiteta podijeljenog na kantone u kome će Bošnjaci i Hrvati biti većinski narod i konstituirati vlast. AP Zapadna Bosna koja je nastala kao ilegalna paradržavna tvorevina na prostoru okruga Bihać koji je pripao Federaciji, tražila je za sebe slamku spasa, kako da opstane u toj novoj konstelaciji vojno-političkih odnosa, kada Bošnjaci i bosanski Hrvati i dalje imaju zajedničkog protivnika u SR Jugoslaviji i njenoj kvislinškoj tvorevini koja se zove Republika Srpska. Za AP Zapadna Bosna nastaje nova politička okolnost kojom gubi bosanskohrvatsku komponentu u svojoj vojno-političkoj strukturi u saradnji sa Republikom Srpskom i da bi opstala mora ići u potpuni

političko-vojni zagrljaj paukove mreže koju je isplela velikosrpska politika oko regije Bihać na čijem se prostoru nalazila i AP Zapadna Bosna. Ovdje nećemo ulaziti u analizu činjenice, da je politička i vojna infrastruktura HR Herceg-Bosna i dalje opstala krijući se ispod tzv. "administrativnih aranžmana", preko koje je i dalje nesmetano ostvarivana saradnja sa ekstremnim političkim i vojnim elementima u Vladi Republike Hrvatske i bosanskih Hrvata koji su podržavali i produžavali život AP Zapadna Bosna svo vrijeme, dok nije bila definitivno politički i vojnički poražena u jesen 1995. godine.

AP Zapadna Bosna nije bila spremna da nestane i da se integrira u Federaciju Bosne i Hercegovine, jer ona nije ni nastala iz potrebe stanovnika Okruga Bihać. Nastala je, zapravo iz potrebe agresora na Bosnu i Hercegovinu. Da je htjela AP Zapadna Bosna da se integrira u Federaciju Bosne i Hercegovine, izgubila bi sve one privilegije u trgovini i slobodi kretanja na prostoru koji je agresor kontrolirao. Agresoru nije politički i vojnički odgovaralo da AP Zapadna Bosna nestane, sve dok taj agresor nije bio pometen "Olujom" i borbenim aktivnostima 5. korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine iz bihaćkog i šireg okruženja.

Da Fikret Abdić nije imao ozbiljne namjere da se AP Zapadna Bosna integrira u Federaciju Bosne i Hercegovine, govori i činjenica objavljivanja u maju 1995. godine "*Deklaracije o proglašenju Republike Zapadna Bosna*". Zanimljivo je da ovu Deklaraciju nije proglasio parlament, niti njegovo Predsjedništvo, niti Vlada AP Zapadna Bosna, već njen predsjednik, samovoljno se potpisujući kao predsjednik Republike, iako je njegova funkcija do tada nosila naziv predsjednika AP Zapadna Bosna.

Već u prvoj tački Deklaracije stoji da se AP Zapadna Bosna proglašava Republikom Zapadna Bosna u granicama međunarodno priznate Bosne i Hercegovine i da će se međusobno razgraničenje izvršiti "sporazumno sa ostalim članicama Bosne i Hercegovine". Ovom Deklaracijom htjelo se za Republiku Zapadna Bosna osigurati jednaka pozicija sa Federacijom Bosne i Hercegovine i Republikom Srpskom, od kojih je samo Federacija Bosne i Hercegovine bila legalna i legitimna. Amandmanom na Ustav Republike Bosne i Hercegovine stvoren je ustavni osnov za njeno konstituiranje, dok su ostaci HR Herceg-Bosne, Republika Srpska i Repu-

blika Zapadna Bosna i dalje ostale nelegalne i nelegitimne paradržavne tvorevine na tlu Bosne i Hercegovine.

U tački 2. stoji da će Republika Zapadna Bosna biti "neutralna članica Bosne i Hercegovine". Ovo "neutralna" vjerovatno je trebalo da znači da će biti vojno dezangažovana, van vojnih sukoba među članicama Bosne i Hercegovine.

U tački 3. stoji: "Unutrašnje uređenje Republike Zapadna Bosna biće regulisano u skladu sa njenim specifičnostima i interesima njenih građana". Ništa se ne kaže u kakvom će odnosu Republika Zapadna Bosna biti prema Bosni i Hercegovini, odnosno ovisnosti uređenja Republike Zapadna Bosna od uređenja Bosne i Hercegovine.

Tačkom 4. Deklaracije Republika Zapadna Bosna sebi pokušava osigurati poziciju budućeg pregovarača o okončanju političko-ustavne krize Bosne i Hercegovine. Deklaracija kaže da će se o tome "dogovarati.... društveno-političke zajednice nastale u periodu 1992 - 1995. godine uz pomoć međunarodne zajednice".

Tačkom 6. pokušano je odrediti političku sudbinu dokumenata koje je Fikret Abdić potpisao sa Herceg-Bosnom i Republikom Srpskom, ali je ostalo nedorečeno, jer su dokumenti samo pobrojani.

Tačka 7. govori o upravljanju Bosnom i Hercegovinom u prelaznom periodu, koju treba da regulira Savjet sigurnosti UN ili Sporazum ovlaštenih predstavnika "društveno-političkih zajednica".

Tačkom 8. je predviđeno da će se u Republici Zapadna Bosna primjenjivati propisi RBiH i AP Zapadna Bosna, "ako nisu suprotni duhu ove Deklaracije".

Tačkom 9, 10. i 11. predviđeno je da se u roku 30 dana od datuma donošenja ove Deklaracije imenuju organi Republike Zapadna Bosna, mada Deklaracija nije datirana, a da će privremeni Ustav Republike Zapadna Bosna biti donešen u roku od 60 dana. Provođenje Deklaracije povjereno je predsjedniku Republike Zapadna Bosna i organima tobožnje republike.

Nastranu formalni nedostaci ove Deklaracije: nije je proglasilo kolegijalno političko tijelo, nema datuma proglašenja, mada su utvrđeni rokovi

koji teku od dana proglašenja, ona govori o političkoj i pravnoj nepismenosti njenog tvorca, što govori o nivou političkog vođstva AP, odnosno Republike Zapadna Bosna.

Formalne i sadržajne nedostatke Deklaracije nastojalo se otkloniti "*Proglasom povodom proglašenja Republike Zapadna Bosna*", opširnim "*Obrazloženjem*" i "*Informacijom o zatečenom stanju Republike Zapadna Bosna*".

Završit ćemo ovu kratku analizu Deklaracije o proglašenju Republike Zapadna Bosna jednom rečenicom iz Proglasa, u dijelu kome se Fikret Abdić obraća građanima Zapadne Bosne: "**Ne dozvolite da ovi sudbonosni trenuci prolaze u vašim iščekivanjima i slušanjem besmislica o borbi za jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu koju ne žele ostali narodi**" (podvukao O. I.). Sadržaj te rečenice je kvintesencija agresijom nametnutog političko-ustavnog spora u Bosni i Hercegovini, kojim se ustvari željelo Bosnu i Hercegovinu uništiti kao državu, kao osnovnu vrijednost svih Bosanaca, koja će im osigurati političku prepoznatljivost u svjetskoj zajednici naroda, a za račun velikodržavnih projekata njenih susjeda Hrvatske, Srbije i Crne Gore. Tome je svoj doprinos dao i Fikret Abdić predsjednik AP i Republike Zapadna Bosna i vrhovni komandant vojske Narodne odbrane AP Zapadna Bosna, jer nije vjerovao u jedinstvenu Bosnu i Hercegovinu i snagu njenih građana da se odupru agresiji, zaslijepljen snagom i vojnom moći njenih susjeda, koja se istopila voljom Bosne i Hercegovine i njenih građana i naroda za nezavisnošću i slobodom u svojoj državi, i u svojoj domovini Bosni i Hercegovini.

Branimir Anzulović

SRPSKA ELITA I NJENA ULOGA U BLISKOJ PROŠLOSTI I SADAŠNJOSTI

Srbija je upravo prošla kroz deset najmračnijih godina svoje povijesti, obilježenih genocidnim napadima na susjede s namjerom stvaranja velike Srbije, i istovremenim duhovnim i materijalnim osiromašenjem pod režimom koji je srljao iz jednog poraza u drugi. Pad Slobodana Miloševića, čovjeka najodgovornijeg za tu razornu - i samorazornu - politiku, podesan je trenutak za razmišljanje o uzrocima takvog tumaranja Srbije.

Milošević je čovjek bez uvjerenja. Glavna pokretačka snaga u njegovoj karijeri bila je želja za što većom moći i što dužim održanjem na vlasti. U tu svrhu on se vješto prilagođavao prilikama. Još dok se urušavao komunizam, pod kojim se uspeo u sam vrh srpske partijske elite, Milošević je ispravno osjetio da mu nacionalizam može poslužiti kao ideološka osnova za slijedeću fazu njegove karijere. On se nije morao mučiti s formuliranjem te ideologije niti mobiliziranjem podrške svih segmenata srpskog društva svojoj politici. Srpska intelektualna elita obavila je taj posao za njega, a on je uspješno igrao ulogu vođe pod kojim će se Srbi osvetiti svojim neprijateljima i ujediniti u jednu državu.

Smrt Josipa Broza Tita obilježila je početak intenzivne kampanje za preuređenje Jugoslavije, bilo da se radilo o namjeri njenog očuvanja pod srpskom hegemonijom ili stvaranja velike Srbije. Srbi su vjerovali da im se pružila izvanredna prilika za ostvarenje cilja koji je zacrtao Nikola Garašanin još sredinom devetnaestoga stoljeća. Imali su dominantan položaj u Jugoslavenskoj narodnoj armiji s njenim ogromnim arsenalom, dok su ostale republike raspolagale u najboljem slučaju snagama Teritorijalne obrane. Strane sile i njihove vanjskopolitičke elite također su vjerovale – a nekad i željele – da će Srbija, uslijed tog nesrazmjera snaga, uspjeti očuvati Jugoslaviju, makar i silom.

U vakuumu nastalom smrću Tita i raspadu jedinstvene komunističke stranke na niz republičkih stranaka više nije bilo jedinstvene jugoslavenske

politike, jer se politički centar države raspao na niz republičkih centara, a jedina preostala značajna savezna ustanova bila je JNA. U toj situaciji, glavni cilj slovenske i hrvatske političke elite bila je sve veća autonomija, ili, ako se to ne ostvari, nezavisnost. Vodstva Bosne i Hercegovine i Makedonije, svjesna unutarnjih slabosti svojih republika, htjela su očuvati status quo, dok je srpska elita tražila vraćanje na centralizam i jačanje represivnih mehanizama koji su trebali savladati otpor protiv recentralizacije.

Uz rijetke iznimke, srpska je elita uvijek težila unitarističkom uređenju Jugoslavije. Stoga je vrhunac federalizacijskih tokova u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji - SFRJ, Ustav iz 1974., izazvao ogromno nezadovoljstvo Srba. Premda je svrha tog ustava bila očuvanje Jugoslavije pomoću bolje ravnoteže snaga u zemlji, Srbi su ga doživjeli kao dokaz protusrpske zavjere kojoj je cilj slabljenje, ili čak uništenje Srbije.

Bojazan da bi Srbija uslijed protusrpskih zavjera mogla nestati prvi je javno izrazio Tanasije Mladenović u svojoj pjesmi "TRIPTIH", tri godine kasnije. Slijedeće dvije strofe jasno očituju taj strah, a oduševljenje kojim je srpska publika pozdravila pjesmu pokazuje da je njen autor izrazio osjećaje mnogih sunarodnjaka:

"Podzemnoj krtici slična, ti probijaš se, ko biljka, iz sna,
Zimskog, razbuđena novim suncem. I uvek i uvek s novim bleskom!
Hoćeš li, ko i dosad, još moći da obnavljaš snagu svoju, s treskom?

Ili ćeš, obeshrabrena, smalaksala, prepuštena vremena struji,
Iščeznuti među brdima i narodima, i, u poslednjoj oluji,
Apokaliptičkom silom razneta, u sebe utonuti, do dna?!"[1]

Isti je strah prisutan i u romanu Milorada Pavića HAZARSKI REČNIK (Beograd 1984). Hazari su narod koji je imao moćnu državu uz Kaspijsko

[1] "TRIPTIHON", Književne novine, 1. travanj, 1977, str. 6.

i Crno more od sedmog do desetog stoljeća da bi zatim iščezao gotovo bez traga. Čitatelji su ispravno osjetili Pavićevu aluziju da bi jednoga dana i Srbi mogli nestati. Vrlo popularna sintagma Matije Bećkovića o Srbima kao "ostatku klanog naroda" (1989) također sadržava strah od nestanka; sve što neprijatelji Srbije moraju učiniti da Srba sasvim nestane, jest poklati i taj "ostatak".

Bojazan Srba za vlastiti opstanak povezan je s činjenicom da su oni zaista bili nestali kao nacija, odnosno država, kroz više od četiri stoljeća osmanske vlasti. Nakon ponovne uspostave srpske države u devetnaestom stoljeću, Srbi su osjetili ulazak u višenacionalnu Jugoslaviju kao prijetnju svom nacionalnom identitetu. Industrijski potencijali Slovenije i Hrvatske, te visoka stopa nataliteta Bošnjaka i kosovskih Albanaca jačali su osjećaj nesigurnosti kod Srba. Većina Srba je vidjela izlaz iz te nesigurnosti u pretvaranju Jugoslavije u strogo centralizirani srpski imperij.

Tijekom osamdesetih godina, srpska je elita na razne načine svjesno i užurbano raspirivala strah svojih sunarodnjaka pred budućnošću i mržnju na one koji navodno rade na uništenju srpske nacije. Svrha te kampanje bila je jačanje želje Srba za osvetom i njihove spremnosti za sudjelovanje u vojnoj akciji protiv neprijatelja. Jedan od načina širenja straha i mržnje sastojao se u ogromnim uveličavanjima broja poginulih Srba u Drugom svjetskom ratu, i istovremenom umanjivanju, ili čak ignoriranju, broja onih koji su poginuli od srpske ruke.

Manipulacije brojevima ratnih žrtava najjače su se očitovale u odnosu na ustaški koncentracioni logor Jasenovac. Prema tvrdnjama brojnih srpskih intelektualaca, u njemu je bilo ubijeno najmanje 700.000 Srba, dok sve ozbiljne studije ukazuju da je stvaran broj bio vjerojatno manji od 50.000. Hrvatski demograf Vladimir Žerjavić procijenio je ukupan broj žrtava ubijenih u Jasenovcu na oko 100.000,[2] od kojih su oko polovice bili Srbi,[3] dok je srpski statističar Bogoljub Kočović, koristeći metodu različitu od Žerjavićeve, došao do ukupnog broja od oko 83.000 žrtava.[4] Antun Miletić,

[2] V. Žerjavić, POPULATION LOSSES IN YUGOSLAVIA, str. 89.

[3] Isto, str. 91.

[4] B. Kočović, ŽRTVE DRUGOG SVJETSKOG RATA U JUGOSLAVIJI, 2 izd. (Sarajevo 1990), str. 18.

istraživač u Vojnom arhivu u Beogradu, koji već od 1979. godine sakuplja podatke o zatvorenicima ubijenima u Jasenovcu, tvrdi da posjeduje popis od 77.200 identificiranih žrtava, od kojih su 41.936 Srbi.[5]

Strahovanju Srba za svoj opstanak doprinosile su i teorije zavjere. Vasilije Krestić, član Srpske akademije nauka i umetnosti, iznio je, na primjer, u svom eseju O GENEZI GENOCIDA NAD SRBIMA U NDH tvrdnju da je ustaški genocid ostvarenje ideje koja je "rođena u dalekoj prošlosti [i] razvijana decenijama i stolećima, sve do naših dana". Ona je, po Krestiću, "potpuno bila sazrela u okvirima Austro-Ugarske", i "u određenim sredinama hrvatskog društva… imala… prilično široku bazu".[6]

Bošnjaci su također bili optuženi za protusrpsku zavjeru, i to uz podršku čitavog islamskog svijeta, što je srpska propaganda koristila za prikazivanje Srba kao branitelja Zapada od islamske opasnosti. Teza da su se Vatikan i Kominterna udružili kako bi uništili Srbiju postigla je izvanrednu popularnost, uprkos svojoj nevjerojatnosti.

Najelitnija ustanova srpskih znanstvenih i umjetničkih krugova jest Srpska akademija nauka i umjetnosti. Niz njenih članova bio je individualno angažiran u kampanji uzburkavanja nacionalističkih strasti, ali jedna grupa od otprilike četvrtine članova Akademije proizvela je 1986. godine najznačajniji doprinos psihološkom pripremanju srpskog naroda za agresiju protiv susjeda: dokument zvan **MEMORANDUM**. Glavna je teza *Memoranduma*, koji je postao ideološka platforma za Miloševićevu ekspanzionističku politiku, da narodi Jugoslavije, kojima su Srbi navodno donijeli slobodu u Prvom svjetskom ratu, ne samo da nisu pokazali nikakvu zahvalnost, nego zloupotrebljavaju plemenitost Srba da bi ih što više oslabili. *Memorandum* navodi razne primjere navodnih protusrpskih zavjera i tvrdi da su u socijalističkoj Jugoslaviji Srbi bili sistematski diskrimi-

---

[5] Podaci izneseni na konferenciji "JASENOVAC – TAMNA TAJNA HOLOKAUSTA 1941-1945. U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI", održanoj 30-31. listopada 1997. U svojoj trosvešćanoj studiji Koncentracioni logor Jasenovac 1941-1945,: Dokumenta, Beograd Jasenovac, 1986, 1987, A. Miletić je naveo imena manje od trideset tisuća žrtava.

[6] Vasilije Krestić, O GENEZI GENOCIDA NAD SRBIMA U NDH, Književne novine (Beograd), 15. rujan 1986, str. 5.

nirani u svim sferama javnog života. Stanje je u stvari bilo upravo obrnuto, pošto je glavni grad Srbije bio istovremeno i glavni grad Jugoslavije, a Srbi natproporcionalno zastupljeni u svim saveznim ustanovama. *Memorandum* je sadržao i prijetnju, upozoravajući da navodna srbofobija "pogoduje oživljavanju i sve drastičnijem ispoljavanju nacionalne osetljivosti srpskog naroda i reagovanjima koja mogu biti zapaljiva pa i opasna" i previđajući da je najzapaljivija pojava u Jugoslaviji osamdesetih godina bilo uvjerenje u postojanje protusrpskih zavjera.

Memorandum nije iznio ništa novo. Njegov je značaj u tome što je on sistematski predstavio srpske pritužbe i što je iza njega stajao ugled Akademije. Teza o zavjeri nesrpskih jugoslavenskih naroda protiv Srba, na primjer, vrlo je učinkovito izložena u romanu Danka Popovića, KNJIGA O MILUTINU, objavljenom godinu dana prije *Memoranduma*. Autor iznosi kroz zapažanja glavnog lica, seljaka Milutina, iste teze o izdajničkim srpskim susjedima koje su sadržane u *Memorandumu*. Roman je doživio senzacionalan uspjeh.

I srpska crkvena elita se bila intenzivno uključila u kampanju eskalacije srpskog nacionalizma osamdesetih godina. Snažan eklezijastički motiviran protuzapadni, protuislamski i proruski stav, stalno prisutan u Srpskoj pravoslavnoj crkvi, postao je još izraženiji u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća dolaskom sljedbenika arhimandrita Justina Popovića - takozvanih Justinovaca - na većinu čelnih položaja. Episkopi Amfilohije, Atanasije, Artemije i Irinej, zajedno s većinom vjernika, bez poteškoća su stvorili zajedničku frontu s onima koji su mrzili katoličke i muslimanske Jugoslavene iz sekularnih razloga, kao zapreku na putu pretvaranja Jugoslavije u srpski imperij. A kad je dotadašnji komunistički aparatčik Slobodan Milošević prigrlio srpski nacionalizam i vratio srpskoj crkvi privilegije koje je bila izgubila pod komunističkom vlašću, ona ga je bezrezervno podržala. Crkva mu je uskratila tu podršku tek u vrijeme Dejtonskog sporazuma, kada je postalo jasno da je Miloševićeva politika stvaranja velike Srbije poražena. Tijesna suradnja Srpske crkve s nacionalistima u Republici Srpskoj nakon što im je Milošević uskratio pomoć, jedan je od dokaza da Crkva nije bila ogorčena zločinačkom agresijom nego njenim neuspjehom.

Doprinosi Mladenovića, Pavića, Bećkovića i Popovića stvaranju psihoze straha kod Srba već su spomenuti, ali uz njih su u istom smislu djelovali i brojni drugi pjesnici, pripovjedači i romanopisci. Njihova su djela postizala jači psihološki učinak nego ona pisana u znanstvenom obliku, jer se nisu služila apstraktnim podacima nego detaljnim opisima progona i klanja Srba od strane njihovih susjeda. Najuspješnije takvo djelo bio je roman NOŽ (1982) Vuka Draškovića. Radnja romana se odigrava u Hercegovini za vrijeme Drugog svjetskog rata, a sadističke ubojice su Muslimani. U romanu MOLITVA (1985) Drašković je prikazao katolike kao zločinačke srbomrsce.

Među ostalim djelima objavljenim 1980-ih koji jednostrano prikazuju stradanje Srba ističu se i pripovijest, odnosno drama, GOLUBNJAČA (1981) Jovana Radulovića, romani PROLJEĆE NA JUGU (1982), LJETO NA GORI, 1941. (1987) i BISKUPOV DNEVNIK '41. (1989) Neđe Šipovca te roman TIMOR MORTIS (1989) Slobodana Selenića. Značajno je da pisci ostalih naroda u bivšoj Jugoslaviji nisu objavljivali analogna djela o svojim stradanjima od srpskih zločinaca.

Drašković nije bio pionir u žanru nekrofilskog kopanja po prošlosti. Vojislav Lubarda bio mu je prethodnik i uzor, osobito svojom knjigom GORDO POSRTANJE (1979), kao što mu Drašković sa zahvalnošću priznaje: "NOŽ dok pisah, i obe 'MOLITVE', čak i 'SUDIJU', ne uspevah da otresem od sebe, iz sebe, onu ponesenost, onaj očaj i želju, strašnu i silnu želju da pero svoje u mač pretvorim . . . ponesenost, dakle, koja me proganjala od onog dana kad pročitah GORDO POSRTANJE. Hvala ti zbog toga!"[7]

Značajno je da Draškovićev NOŽ, koji obiluje opisima klanja Srba, završava hvalospjevom nožu, koji se proteže na šest stranica. Ta "SAGA O NOŽU" počinje slijedećim riječima: "Postoji u našem narodu jedna sprava . . . kojom bolje od ikoga na svetu rukujemo i jedna reč koju najlepše na svetu izgovaramo. Ta sprava, nimalo komplikovana, i ta reč, nimalo zametljiva, naš su pečat, naš su znak, naš su prvi beleg kroz istoriju!"[8]

[7] Lubarda, SRPSKA BESPUĆA, str. 135. Pri kraju Lubardinog romana GORDO POSRTANJE (1979), izmiruje se partizan Stojan i četnik Veljko, što je svojevrsna anticipacija Miloševićevog spoja komunizma i nacionalizma.

[8] Isto, str. 275.

Lubarda je Draškovićev prethodnik i u asociranju noža s nježnošću. U svom romanu PREOBRAŽENJE (1979) Lubarda prikazuje nož kao predmet ljubavi srpskih mladića:

"Čim ih se nakupi više, makar desetak, onda se, po nekoj nevidljivoj komandi, u jedan tren, ispriječe cijelom dužinom ceste, zastanu i zapjevaju, zagrle se i, o čuda, uhvate u kolo. Tada im ne valja prilaziti, ne vide ni sebe ni druge, ne čuju, a i za ono što vide i čuju imaju jedan jedini odgovor – nož.

To je dug i šiljat, pri vrhu malo i zavrnut, hajdučki nož koji u rukama glasinačkih i izgorskih mladića postaje magično hitar i moćan: ljube ga i tetoše, ponekad mu i tepaju kao što se tepa djevojci, kite ga pjesmom i ojkanjem, bacaju visoko u vis i hvataju golim prstima, zavisno od toga šta su naumili, a kadikad ga – to je krajnji znak milošte – nose u zubima na isti način kao što razdragana djevojka ponese cvijet ljubavi."[9]

Bez te egzaltacije noža, oduševljenje kojim je srpska publika čitala i nagrađivala romane koji opisuju sadistička ubijanja Srba moglo bi se činiti mazohističkim. Međutim, istovremeno slavljenje noža potvrđuje da je svrha opisa stravičnih ubojstava bila pobuditi kod čitatelja želju za osvetom i spremnost da se late "noža" kako bi onemogućili svoje protivnike da ikada više ugrožavaju Srbe. Oduševljenje srpskih čitatelja tim mračnim djelima može se stoga protumačiti kao zadovoljstvo što su dobili opravdanje za svoje mržnje ili kao naslađivanje pri pomisli na osvetu.

Gotovo mističan odnos prema nožu u srpskoj književnosti druge polovice dvadesetog stoljeća tako je neobična pojava da zaslužuje posebnu pažnju. Dobrica Ćosić je prvi počeo pisati o nožu na taj način, u nekoliko dužih odlomaka u svom romanu DEOBE iz 1963.:

"Od svih predmeta za upotrebu, kod Srba nož jedino i potpuno izražava njihove rasne i nacionalne odlike i čitavu personalnost. Također kapetan F. tvrdi da Srbi imaju veliku poeziju čiji je motiv i tema nož. Pošto je nož

[9] Isto, str. 44.

i obavezna rekvizita koju drže i nose svi njihovi sveci i vojne i nacionalne poglavice, koje se posle smrti uvek proglašavaju za svece, pošto je dakle, nož u svim njihovim crkvama na freskama pored krsta najčešći predmet, onda nije teško zaključiti da je i u duhovnom životu Srba nož imao i danas ima presudan značaj… "[10]

Nešto kasnije u istom romanu, u dijelu naslovljenom "Stvaralačka dela i zasluge noža", koji obuhvaća pet stranica, Ćosić govori o nožu kao univerzalnom generatoru civilizacije:

"Stvaralačka priroda noža osobito se ispoljila u stvaranju moralne svesti čovekove, prema tome, i etike, najuglednije oblasti filozofije. Ko sve može da nabroji vrline koje nam dariva nož. Zar jednu od najvećih, zar hrabrost ne rodi nož. Pa vernost i poštenje, ta njegova najmudrija dela. Onda tolike i bezbrojne građanske vrline kojima se ponosi današnje čovečanstvo. Ko bi nam jemčio ispunjavanje građanskih i nacionalnih dužnosti, ko bi nam čuvao opšta dobra, kulturne i privredne ustanove i institucije, da nije noža. Da nije njega šta bi bilo od naše hrišćanske crkve i vere. Da nije noža šta bi nam trebala sloboda. Čime bismo odbranili demokratiju. Da nije njega na čemu bi opstala država.

On, temelj sveta, naša snaga, naša budućnost.

Celivajte ga i tiho mu izgovarajte ime."[11]

U tim Ćosićevim riječima ima pretjeravanja i ironije, ali ima i istine. Krvoločni Marko Kraljević, koji siječe sabljom ženu koja ga je izbavila iz tamnice, najomiljeniji je junak srpskih narodnih pjesama. A nož kojim je najcjenjeniji srpski junak, Miloš Obilić, zaklao sultana Murata na Kosovu 1389., prvobitni je izvor srpske fascinacije nožem.

Njegošev spjev GORSKI VIJENAC, djelo koje se smatra osnovom i najvećim ostvarenjem moderne srpske književnosti, a veliča pokolj crno-

[10] Isto, str. 534-535.

[11] Isto, str. 652-653.

gorskih muslimana, spominje ime Miloša Obilića češće nego bilo koje drugo osim Boga. Spjev završava blagoslovom puške uz želju da bude ubojita. Drašković je slijedio Njegošev primjer kad je završio svoj najpopularniji roman hvalospjevom nožu. (Nije važno da li se govori o pušci ili nožu, jer kod Draškovića "nož" označava bilo koje sredstvo za odstranjenje nacionalnih neprijatelja).

Legenda o Kosovskoj bici, koja tumači navodni srpski poraz 1389. godine opredjeljenjem za carstvo nebesko, pružila je srpskoj eliti glavni okvir za njenu kampanju za ostvarenje velike Srbije: tezu da su Srbi upravo zbog svoje moralne superiornosti žrtve zlih neprijatelja. Stoga je Milošević vrlo prikladno iskoristio proslavu šestote godišnjice Kosovske bitke da otvoreno zaprijeti upotrebom oružane sile. On je, jednako kao i srpski romanopisci, pjesnici, akademici, povjesničari i ostali članovi srpske elite vjerovao u snagu "noža" koji se sastojao od JNA i njenog arsenala ubojitog oružja.

Lakoća kojom se većina srpske elite dala zavesti od nacionalističkih mitova i kojom je zavela većinu svojih sunarodnjaka nije svojstvena samo Srbima. I visoko civiliziran narod poput Nijemaca, koji nema tradiciju veličanja noža niti je pokazao sklonost okrutnosti u svojoj povijesti prije pojave nacizma, dao se jednako lako zavesti od karizmatskog vođe. Euforično utapanje pojedinca u masu ponesenu vizijom nacionalne veličine može pod određenim okolnostima bilo gdje dovesti do rušenja moralnih ograda.

Također bi bilo pogrešno tumačiti da je tradicija veličanja nasilja u srpskoj kulturi, od Miloša i Marka, preko hajduka i četnika, pa do Ljube Zemunca i Arkana, nužno dovela do kolektivnih zločina Miloševićeve Srbije. Pogrešno je tražiti uzročnu nužnost u izvanrednoj složenosti povijesnog razvoja. Osim toga, spomenuta tradicija nije jedina srpska tradicija.

U modernoj srpskoj kulturi postoje dvije glavne struje. Jedna od njih, čiji je najistaknutiji predstavnik Njegoš, nikla je u plemensko-patrijarhalnom društvu. Ona potčinjava pojedinca zajednici definiranoj etnicitetom i nacionalnom crkvom, a u vanjskoj politici traži oslanjanje na Rusiju. Milošević je pokušao primijeniti Njegošev recept iz GORSKOG VIJENCA: stvaranje homogene nacije pomoću terora.

Glavni predstavnik druge struje je Njegošev suvremenik Dositej Obradović. Ova je struja sekularna, humanistička i orijentirana prema Zapadu. Ona ne operira mitovima. Umjesto mitskog pretka, svaki pojedini građanin koji savjesno obavlja svoj posao i time služi i sebi i zajednici njen je heroj.

Činjenica da se Srbi služe i ćirilicom i latinicom slikovito odrazuje njihov raskol između te dvije struje. Jedan od važnih razloga što je Njegoševa struja tako drastično prevladala nad Dositejevom pri kraju dvadesetoga stoljeća treba tražiti na početku istoga stoljeća. Katalizator negativnih tokova u tom razdoblju bilo je faktično stvaranje velike Srbije u drugom desetljeću, prvo pripojenjem Kosova i Makedonije, a zatim stvaranjem Jugoslavije, u kojoj su ne samo Srbi nego i velike sile koje su je omogućile vidjele veliku Srbiju. Umjesto da usmjeruju svoju energiju na stvaranje građanskog društva i vladavine zakona, od časa kad su se Srbi našli u centru mnogonacionalne države, oni su iscrpljivali svoje napore u jalovim nastojanjima da tu državu pretvore u srpsku nacionalnu državu. U komunističkoj Jugoslaviji ta su nastojanja bila obuzdavana, ali su izbila svom žestinom u krizi režima nakon Titove smrti.

Teško je odoljeti teritorijalnim iskušenjima. Ni Francuzima to nije uspjelo, nego su ušli u ratove u Vijetnamu i Alžiru da spriječe osamostaljenje tih zemalja, kao što su Srbi ušli u četiri rata da spriječe osamostaljenje zemalja koje su smatrali dijelovima Srbije. Otkako je Atenjanin Tukidid napisao prvo metodološki moderno povijesno djelo, analizirajući pogubne posljedice atenske težnje za hegemonijom u savezu peloponeških gradova - država, slična su iskušenja bila uzrok brojnim ratovima.

Onako kao što je Atenjanin Tukidit priznao odgovornost Atene za strahote Peloponeškog rata, jedan dio srpske elite priznaje odgovornost Srba za ratove koji su obilježili raspad Jugoslavije i spreman je na katarzu kroz kritičko preispitivanje vlastite povijesti i mitova kojima je ta povijest obavijena. Takva je katarza neizbježan preduvjet za pretvaranje Srbije u pravnu državu, trajan mir s njenim susjedima i povezivanje s demokratskim svijetom. (Ista katarza je potrebna i Hrvatima i Bošnjacima, premda je kult nasilja i ksenofobije manje prisutan u njihovoj kulturnopolitičkoj baštini nego u srpskoj.) Elita je bila odgovorna za guranje Srbije u masovne zločine,

stvaranjem psihoze straha i mržnje. Isto tako samo elita može postići da srpski narod postane svjestan svog moralnog pada i prihvati vrednote koje će mu omogućiti život u miru i blagostanju.

Nemoguće je predvidjeti hoće li humanistički orijentiran dio srpske elite uspješno iskoristiti sadašnje razočaranje mnogih Srba Miloševićevim pustolovinama da im ukaže kako su bili prevareni od noželjubivih "otaca nacije" i stvori preduvjete za kritično razmatranje povijesti i racionalno rasuđivanje suvremenih problema. Takvim se nastojanjima snažno opiru oni pripadnici elite koji su odgovorni za lutanje Srbije u traženju Drugog srpskog carstva. Mnogo je udobnije izmaći polaganju računa nepriznavanjem vlastite krivnje i, nakon svrgavanja Miloševića, izbjeći mnogo mukotrpnije svrgavanje starih lažnih idola, odgovornih za mnoge promašaje u srpskoj politici.

Jedna od osoba najzaslužnijih za izbor Vojislava Koštunice kao kandidata udružene srpske oporbe, Aleksandar Tijanić, imao je upravo izbjegavanje katarze na umu kad je predložio Koštunicu za taj položaj, kako izlaže u svom članku "MOGU LI SRBI BEZ SLOBE", u banjalučkim *Nezavisnim novinama* od 25. kolovoza 2000.:

"Stranci pokazuju neviđeno kvalitetnu glupost kad ne vide značaj Koštunice. Koštunica je za Srbe najjeftiniji mogući izlaz iz slobizma; on omogućava da se, u ovoj fazi, čitav decenijski grijeh baci na Slobodana i da se on pošalje u Pakao - ali ne u Haag - te da tamo cvrči na ražnju umjesto nas. Koštunica je jamstvo da se, u ovoj fazi, nećemo podvrgavati detoksikaciji, neće nam mijenjati krv, neće nam uzimati organe niti obavljati lobotomiju. Samo Koštunica jamči kako će za nas biti dovoljno samo da prihvatimo obrasce demokratskog ponašanja, ali da ne moramo sebe silom pretapati u demokrate, što je za Srbe bolna i mučna transformacija."[12]

Stav svjetske zajednice, to jest, sila i ustanova odgovornih za politiku prema Beogradu, može utjecati na put koji će Srbi izabrati. Osobito nakon

[12] NEZAVISNE NOVINE (Banja Luka), 25. kolovoz 2000, prema citatu iz Nacionala (Zagreb), broj 256, 12. oktobar 2000.

pada Miloševića, u svijetu postoji znatna sklonost zadržavanju Kosova i Crne Gore u okviru krnje Jugoslavije, uprkos zločinima koje je velikosrpska politika počinila u prošlosti da spriječi njihovo odvajanje. Takvo rješenje predstavlja opasnost ne samo za Crnogorce i kosovske Albance, nego i za same Srbe, jer bi ih još jednom dovelo u iskušenje da imperijalističkim impulsima žrtvuju vlastitu slobodu i integraciju s demokratskim svijetom. Čak su i srpski nacionalisti, za razliku od mnogih svjetskih državnika, svjesni te dileme, koja je sažeto izražena u jednom uvodniku iz Glasa crkve iz 1990, "**U Evropu bez Kosova, ili na Kosovo bez Evrope**".[13] A u slučaju da međunarodna zajednica odustane od napora za pretvaranje Bosne i Hercegovine u multietničku pravnu državu, i pristane na diobu Bosne i Hercegovine, širenje Srbije preko Drine po prvi puta u njenoj povijesti imalo bi strahovite dugoročne posljedice po mir i sigurnost na Balkanu. Onako kao što je širenje Srbije na početku dvadesetoga stoljeća učinilo to stoljeće dosad najkrvavijim u tom dijelu Europe, novo širenje na početku trećeg milenija – omogućeno brutalnom Miloševićevom politikom imalo bi ne manje pogubne posljedice. Sami napori da Republika Srpska opstane kao etnički relativno homogen teritorij, sa ciljem mogućeg pripajanja Srbiji, predstavljali bi veliku zapreku uspostavi demokracije u Srbiji.

Čak i u slučaju da svijet ne optereti Srbiju ekspanzionističkim iskušenjima, Srbi koji žele preobrazbu Srbije u modernu demokratsku državu bit će suočeni sa mnogim poteškoćama. Mnogi od njihovih sugrađana ne žele priznati odgovornost za zločine počinjene u neposrednoj prošlosti niti odustati od želje za velikom Srbijom. Na parlamentarnim izborima u prosincu, više od dvadeset i sedam posto glasača podržalo je stranke odgovorne za krvava etnička čišćenja.

Novi predsjednik Savezne Republike Jugoslavije, Vojislav Koštunica, kao i većina ljudi na čelu nove vlasti, prihvaća vanjske oblike demokracije, ali se protivi reformama nužnim za ostvarenje građanskog društva i dobrih odnosa sa susjednim državama. Svojim riječima i djelima Koštunica je očitovao odanost nekim negativnim pojavama dugog trajanja u političkom i duhovnom životu Srbije. On se bori da spriječi odvajanje Kosova i Crne Gore od Srbije, reklamira svoje susrete s predstavnicima Srpske

[13] GLAS CRKVE, br. 1, 1990, str. 79.

crkve, lavira između Rusije i Zapada, te oportunistički zadržava korumpirane osobe iz bivšeg režima na visokim položajima.

Politička elita je zakazala u čitavom razdoblju borbe protiv Miloševićevog režima jer se iscrpljivala međusobnim suprotnostima i dala potkupiti povlasticama koje joj je davao Milošević. Njoj je i danas više stalo do osiguranja vlastitih položaja nego do nacionalnih interesa (što nije neobično na europskom istoku). U višemjesečnim demonstracijama zbog nepriznavanja rezultata izbora u studenom 1996., kao i u demonstracijama nakon predsjedničkih izbora u rujnu 2000, važnu ulogu su odigrale grupe izvan političkih stranaka – studenti i obični građani, uključujući one iz manjih gradova, poput Čačka.

Ni srpska intelektualna elita nije se proslavila svojom ulogom u Miloševićevom usponu i raboti, ali je, za razliku od političke, dala niz osoba koje su se dosljedno i hrabro borile protiv nacionalističke groznice. Srpska intelektualna scena uključuje ličnosti najvišeg ranga, poput Miodraga Popovića, Radomira Konstantinovića i Ivana Čolovića, da spomenemo samo nekolicu, koji u svojim djelima s mnogo inteligencije i poštenja analiziraju srpsku stvarnost i svojim sagledavanjem istine pružaju osnovu za temeljnu reformu društva. Bilo bi poželjno kad bi se u budućnosti takvi intelektualci bolje povezali sa studentima i ostalima građanima, i zajedno vršili pritisak na političare.

Borbu između dvije struje u srpskoj kulturi i politici moraju voditi sami Srbi. A svijet može doprinijeti povoljnom ishodu te borbe jedino ako bude realistički prosuđivao stanje u Srbiji i regiji na osnovi iscrpnog poznavanja njegove specifičnosti, umjesto da se služi apstraktnim klišeima, kao što su izbjegavanje balkanizacije, domino učinak ili staro savezništvo, klišeima koji odavno opravdavaju jednu naoko prosrpsku politiku koja je već nanijela mnogo štete Srbima i njihovim susjedima.

Fikret Muslimović

SADRŽAJ GENOCIDNE AGRESIJE PREMA PROSTORU BOSANSKE KRAJINE 1991 - 1995.

1. Političke okolnosti agresije na prostoru Bosanske krajine[1]

Velikosrpska politika je jasno odredila ciljeve agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu – RBiH. Radikalni ciljevi agresije da se na prostoru Bosne i Hercegovine - BiH unište smetnje za uspostavu velike Srbije, pokazuju moralnu zapuštenost kreatora i sljedbenika ove politike i njen zločinački karakter. Kao što je poznato, smetnje u ovom pogledu velikosrpsko vođstvo je vidjelo u državnoj posebnosti BiH i u patriotskim snagama BiH. Znači, velikosrpski ciljevi u agresiji na RBiH su bili uništiti državnu posebnost BiH, te politički pa i biološki uništiti patriotske snage a posebno bošnjački narod,[2] a zatim teritorije BiH bez njene državne posebnosti i bez njenih patriotskih snaga, prisajediniti u sastav velike Srbije.

Ovakav karakter velikosrpske politike u pogledu moralne zapuštenosti njenih kreatora i sljedbenika i u pogledu radikalnosti ciljeva agresije, diktirao je snage, sredstva i metode njihove primjene u agresiji na RBiH. Odlučni da ostvare navedene, radikalno postavljene ciljeve, velikosrpske vođe su pristupile pripremi i angažiranju svih raspoloživih snaga, sredstava i metoda, jer im se činilo da uništenje državne posebnosti BiH i uništenje patriotskih snaga BiH opravdava primjenu svih snaga, svakog sredstva i svakog metoda. Zaslijepljeni ogromnom željom da ostvare stoljetne mitove i snove, moralno zapuštenim velikosrpskim vođama i njihovim sljedbenicima nije ništa moglo zasmetati da se prihvate oružane agresije i najprljavijih

[1] Bosanska krajina je sjeverozapadni dio Bosne i Hercegovine, uglavnom od rijeke Vrbasa do granice Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

[2] Rasim Delić, ARMIJA KLJUČ MIRA, Press centar Armije Republike Bosne i Hercegovine, 1994, str. 17-19.

zločinačkih metoda u toj agresiji na RBiH. Samo su višestoljetna[3] totalna propaganda i nacistički odgoj u srpskom stanovništvu mogli proizvesti masovnu šovinističku svijest kojom je omogućena genocidna agresija na RBiH.

Tako se primjerom agresije na RBiH potvrđuju poznate teorije o odnosu politike i rata, odnosno teorije o ratu kao sredstvu politike. Zločinačka, genocidna oružana agresija na RBiH je odraz zločinačke, genocidne, umnogome iracionalne nacističke velikosrpske politike. Zbog toga je u agresiji na RBiH bilo toliko zločina, genocida i iracionalnih postupaka, koliko je velikosrpska politika u svojoj osnovi i u svom karakteru nepravedna, iracionalna, oneljuđena i lišena svih obzira kojih treba imati u međuljudskim, međunacionalnim i međunarodnim odnosima.

Velika smetnja velikosrpskom vođstvu u ostvarivanju agresivnih ciljeva prema cijeloj teritoriji BiH bila je i velikohrvatska politika koja se u ovoj povijesnoj situaciji kreirala i realizirala na čelu sa predsjednikom Republike Hrvatske, Franjom Tuđmanom. Ova velikohrvatska politika je računala na iste teritorije BiH koje su obuhvaćene velikorspskim ciljevima.[4] Ove dvije velikodržavne politike su sa različitim, umnogome suprotstavljenim političkim motivima, imale iste ciljeve u pogledu uništenja državne posebnosti BiH i uništenja patriotskih snaga BiH.

Jedni su željeli da ovo uništenje bude u korist "Velike Srbije" a drugi u korist "Velike Hrvatske". Ovakvi interesi i konkretne političke okolnosti su dovele do sporazuma Tuđmana i Miloševića o podjeli BiH.[5] Ovaj sporazum označava kompromis dva velikodržavna koncepta podjelom teritorija

[3] Dr. Safet Halilović, BOSANSKI OTKLON DESTRUKCIJE, članak u knjizi VRIJEME BEŠČAŠĆA, GENOCID NAD BOŠNJACIMA KRAJEM DVADESETOG STOLJEĆA, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad muslimanima, Zenica jula 1994, str. 36-42.

[4] ∴ BOSNA I HERCEGOVINA I BOŠNJACI U POLITICI I PRAKSI DR. FRANJE TUĐMANA, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, 1998, str. 115, 117, 120. i 121.

[5] Radi postizanja i provedbe sporazuma, održani su sastanci Tuđmana i Miloševića 27. marta 1991. godine u Karađorđevu i 15. aprila 1991. godine u Tikvešu. U aprilu iste godine održano je više sastanaka ekspertnih timova Srbije i Hrvatske. Ivo Banac, CIJENA BOSNE, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 1996, str. 134.

BiH, ali kompromisa nije bilo u pogledu njihovih želja da se uništi država BiH i da se unište patriotske snage BiH. Ovaj sporazum postaje i sredstvo i politički okvir za objedinjavanje i usmjeravanje snaga radi uništenja države BiH i radi uništenja patriotskih snaga BiH. Ovi ciljevi agresije prema BiH su bili toliko snažni da su vođe i jednog i drugog velikodržavnog koncepta, iako se međusobno mrze i isključuju, ušli u sporazum jer im taj sporazum može biti pogodno sredstvo za glavne ciljeve uništenja države BiH i uništenja patriotskih snaga BiH. Milošević i Tuđman su lično brinuli o provedbi sporazuma, pa su od 1991. do 1996. godine imali 53 susreta.[6] Zbog toga se za konkretne povijesne okolnosti makijavelizam kao princip da cilj opravdava svako sredstvo, isto kao i nacizam, može tretirati idejnim orijentirom velikosrpskih i velikohrvatskih nacista.

Preplitanje međusobno suprotstavljenih velikosrpskih i velikohrvatskih interesa u odnosu na teritoriju BiH uvjetovalo je primjenu specifičnih sadržaja i metoda agresije na čitavom bosanskohercegovačkom ratištu. Međutim, preplitanje ovih velikodržavnih interesa ima posebne karakteristike i naročito teške posljedice za prostor Bosanske krajine. Ovaj prostor je imao poseban tretman u sporazumu Tuđmana i Miloševića, slično kao, naprimjer, prostor Posavine, a sve u kontekstu planova o razmjenama teritorija i preseljenjima srpskog i hrvatskog naroda kako bi se zaokružile etnički homogene teritorije BiH, ovisno od toga da li će se priključiti Hrvatskoj ili Srbiji. U svim varijantama o tretmanu Bosanske krajine po sporazumu Tuđmana i Miloševića, jedno je zasigurno da Bošnjacima na tom prostoru nije bilo mjesta za opstanak. Bošnjacima na prostoru Bosanske krajine, Sporazumom Miloševića i Tuđmana izrečena je strahovita zločinačka presuda potpunog uništenja. Ovo uništenje je podrazumijevalo zatiranje svih tragova života Bošnjaka na ovim prostorima, radi čega su zločinačke akcije usmjerene na progone i ubijanje Bošnjaka i na rušenje svih objekata koji pripadaju bošnjačkoj kulturi.[7]

---

[6] Mustafa Spahić, IZMEĐU POLITIKE I ANARHIJE, Bemus, Sarajevo 1999, str. 471.

[7] Dr. Ibrahim Krzović, ZLOČIN URBICIDA, članak u knjizi VRIJEME BEŠČAŠĆA, GENOCID NAD BOŠNJACIMA, KRAJEM DVADESETOG STOLJEĆA, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad muslimanima, Zenica jula 1994, str. 271-289.

Razvojem operacija protiv Armije RBiH od strane Hrvatske vojske u čijem sastavu je kao posebna operativno strateška i kolaboracionistička grupacija bio HVO na prostoru BiH, Tuđman je diktirao akcije genocida nad Bošnjacima, zaposjedao teritorije BiH koje mu Milošević u toj povijesnoj situaciji nije osporavao i tako olakšavao operacije agresorske velikosrpske vojske prema regijama Zenice, Sarajeva, Goražda, Mostara, Bihaća i Tuzle. Tuđman je tokom 1993. godine očekivao razvoj događaja prema sljedećim varijantama:

a) Kao najpovoljnija varijanta za Tuđmana bi bila da velikosrpska vojska uz njegovu pomoć genocidom uništi Bošnjake na prostoru Tuzlanske, Bihaćke, Zeničke, Goraždanske, Mostarske i Sarajevske regije, gdje bi nastao prostor za premještanje[8] svih Srba iz Hrvatske, tako da se uspostavi etnički homogen prostor velike Hrvatske sa Bihaćkim regionom u njenom sastavu, jer bi taj prostor bio nagrada Tuđmanu za pomoć koju je pružao velikosrpskoj vojsci, posebno u osvajanju Tuzlanskog regiona gdje bi se naselili Srbi iz Hrvatske;

b) Kao manje povoljna varijanta Tuđmanu bi odgovaralo da velikosrpska vojska uz njegovu pomoć genocidom uništi Bošnjake samo na prostoru Bosanske krajine, uz manje uspjehe u tom pogledu na ostalim dijelovima bosanskohercegovačkog ratišta, gdje bi Armija RBiH i dalje kontrolirala situaciju, tako da na prostoru Bosanske krajine uslijede uvjeti za preseljenje Srba iz Hrvatske, s tim da bi Tuđman pored već učinjenih ustupaka na prostoru Posavine, u ovoj varijanti činio i druge ustupke u odnosu na teritorije BiH koje bi zadovoljile Miloševića, uz očekivanje da bi zapadna polovina Bosanske krajine mogla pripasti Hrvatskoj;

c) Kao posebna varijanta Tuđmanu bi odgovaralo da Armija RBiH postiže uspjehe u oslobađanju teritorija uz stabilnu kontrolu već oslobođenih prostora na čitavom bosanskohercegovačkom ratištu,

[8] Tuđman je odavno bio opsjednut idejom o podjeli BiH, primjenom strategije koja obuhvata i preseljavanje stanovništva, o čemu govore ne samo njegova politička praksa u toku agresije na RBiH već i svjedoci, istaknuti intelektualci kojima je Tuđman o tome iznosio svoje stavove. Ivo Banac, CIJENA BOSNE, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 1996, str. 134, 168, 264.

što se i dogodilo. Ovim je bitno oslabljena strateška pozicija agresorskih velikosrpskih snaga u BiH, što je Tuđmanu omogućilo da ofanzivama Hrvatske vojske oslobađa teritorije Hrvatske pod velikosrpskom okupacijom, ali i protjera Srbe iz Hrvatske. To je uvjetovalo specifične vojnopolitičke okolnosti koje su uz dalje povoljne rezultate Armije RBiH i uz direktnije vojno i političko angažiranje međunarodne zajednice vodile mirovnom sporazumu u Dejtonu.

Iz naprijed izloženog, mogu se izvoditi mnogi zaključci, ali je u kontekstu teme ovog referata najbitnije uočiti da su slobodne teritorije Bosanske krajine bile na vrhu zajedničkog interesovanja velikosrpske i velikohrvatske politike i da je sporazum Tuđmana i Miloševića odredio da ovaj prostor bude u težištu oružanih, psihološko propagandnih, obavještajnih i podrivačko subverzivnih operacija agresora. To je u uvjetima strateškog okruženja maksimalno kompliciralo položaj odbrambenih snaga Bosanske krajine, čija je okosnica bio 5. korpus Armije RBiH. Drugi bitan zaključak je da je prostor sjeveroistočne Bosne - Tuzlanska regija u sporazumu Tuđmana i Miloševića imao sličan značaj kao i Bosanska krajina, zbog čega je HVO na prostorima Žepča i Vareša imao ulogu da se i ovaj region drži u strateškom okruženju, spriječi veza odbrambenih snaga sjeveroistočne i srednje Bosne, što je bila velika Tuđmanova usluga i pomoć Karadžiću i Miloševiću. Stradanja Bošnjaka Srebrenice su primjer koji pokazuje da bi se po agresorskim planovima u istom stepenu dogodio genocid nad Bošnjacima Tuzlanskog, Bihaćkog i ostalih regiona BiH.

Znači, sporazum Tuđmana i Miloševića je u kontekstu ukupnog djelovanja velikosrpskog i velikohrvatskog političkog i vojnog vođstva bio specifičan sadržaj agresije na RBiH, sa posebnim interesima prema prostoru Bosanske krajine.

2. Izdajnička uloga Fikreta Abdića u agresorskim planovima i aktivnostima na prostoru Bosanske krajine

Za razumijevanje sadržaja i metoda genocidne agresije prema prostoru Bosanske krajine, važna je analiza izdajničke uloge Fikreta Abdića,

koji je u provedbi sporazuma Tuđmana i Miloševića djelovao jednako u interesu i velikosrpske i velikohrvatske politike. S obzirom na svoju poziciju u državnoj i političkoj strukturi BiH, posebno s obzirom na svoju poziciju u bošnjačkom narodu u vrijeme pred agresiju i početkom agresije na RBiH, Fikret Abdić je u oba velikodržavna projekta imao strateški značaj, pa je on upotrebljavan za izvršenje strateških zadataka i za dostizanje strateških agresorskih ciljeva prema BiH u cjelini, a specifično prema prostoru Bosanske krajine. Pozicija Fikreta Abdića je omogućavala da najviši velikodržavni agresorski centri preko njega realiziraju specijalne operacije strateškog značaja u obavještajnom, psihološko-propagandnom, podrivačkom, prevratničkom, terorističkom i vojnom smislu, sve sa ciljem uništenja države BiH, slabljenja i poraza odbrambenih patriotskih snaga. Područje najkonkretnijeg djelovanja Fikreta Abdića, u skladu sa ovom ulogom, bilo je upravo Bosanska krajina. Njegova izdajnička uloga je najbitnije obilježila glavne specifičnosti snaga, sredstava, sadržaja i metoda genocidne agresije prema prostoru Bosanske krajine.

Iz poznatih događaja u pripremama, početkom i tokom agresije na RBiH, treba posebno istaći sljedeće sadržaje izdajničke uloge Fikreta Abdića u korist ostvarivanja sporazuma Tuđmana i Miloševića:

- Pošto je SDA odmah nakon svog formiranja postala realna i respektivna politička snaga koja je obećavala da će stati na put velikodržavnim projektima koji imaju ambicije prema teritorijama BiH, Fikret Abdić je iskorišten da izazove unutrašnju nestabilnost u toj stranci i da se na toj osnovi bošnjački narod međusobno konfrontira, te da tako oslabi front snaga u borbi za odbranu RBiH kao države. Ove Abdićeve aktivnosti su se odvijale tokom 1991. i 1992. godine, kada je SDA kao stranka na vlasti bila okosnica patriotskog okupljanja i djelovanja bošnjačkog naroda, prvenstveno na zaštiti od sve više i više uočljivih genocidnih namjera velikosrpskih nacista za čiji je račun Abdić djelovao. Formiranjem posebne stranke pod nazivom Narodna demokratska zajednica, Abdić je dao epilog svom političkom djelovanju na izazivanju političkih sukoba unutar bošnjačkog naroda. Ova stranka, kao što je poznato, imala je pristalica samo na području užeg dijela Bosanske krajine, tako da je njena

aktivnost obilježila specifične uvjete, snage, sredstva i metode genocidne agresije na tom prostoru, sa tragičnim posljedicama za bošnjački narod u cjelini, a posebno za Bošnjake Bosanske krajine.

- Kreatori velikosrpske i velikohrvatske agresije koji su usmjeravali izdajničku ulogu Fikreta Abdića znali su da razbijanjem i slabljenjem SDA uništavaju jedan od važnijih političkih faktora od koga zavisi organiziranost patriotskih snaga BiH u cjelini. Međutim, ovo nije bilo dovoljno jer su ciljevi agresora bili uništiti i patriotske snage i državu BiH. Da bi postigli ovaj drugi dio svojih strateških ciljeva uništenja države BiH, trebalo je onesposobiti za djelovanje sve državne institucije RBiH koje su postojale po Ustavu ove države. Zbog toga nije slučajno što u isto vrijeme, odmah nakon otpočinjanja oružane agresije, Fikret Abdić odlazi iz Sarajeva u Veliku Kladušu, gdje uspostavlja svoj politički a kasnije i vojni štab, negirajući ustavne institucije RBiH i formirajući takozvanu Autonomnu pokrajinu Zapadna Bosna, a kasnije tzv. Republiku Zapadna Bosna.[9] Nije slučajno što Fikret Abdić ovo čini u isto vrijeme kada član Predsjedništva iz reda hrvatskog naroda, Franjo Boras, odlazi u Grude, gdje ga prihvata Mate Boban da djeluje na stvaranju takozvane Hrvatske Republike Herceg-Bosna, a članovi Predsjedništva RBiH iz reda srpskog naroda Nikola Koljević i Biljana Plavšić odlaze na Pale gdje ih prihvata Radovan Karadžić da djeluju na stvaranju takozvane Republike Srpske. Sve ovo nije slučajno upravo zbog toga

[9] U Velikoj Kladuši je 27. septembra 1993. godine donesena odluka o konstituiranju ustavotvornog parlamenta takozvane Autonomne pokrajine Zapadna Bosna. Istog dana održana je sjednica tog parlamenta i donesena odluka o izboru Fikreta Abdića za predsjednika AP ZB, odluka o izboru predsjednika (Ejub Topić), dopredsjednika (Božidar Širel) i članova Predsjedništva ustavnog parlamenta (Alija Beširević, Sead Kajtezović, Adem Ibrahimpašić, Nedeljko Teklić, Ismet Velić, Rasim Alibegić, Ibraga Budnjevac, te odluka o izboru Vlade AP ZB: Predsjednik Zlatko Jušić, potpredsjednici Pilip Golić i Vaso Bukarica, ministar pravde Ćazim Mehagić, ministar za društvene djelatnosti Ismet Biščević, ministar odbrane i policije Irfan Saračević, ministar vanjskih poslova Rajko Stević, ministar finansija Ismeta Junuzović, ministar pravosuđa Lela Mahić, ministri bez portfelja Viktor Gabaldo i Mehmed Nuhanović. Maja 1995. Fikret Abdić je donio Deklaraciju o proglašenju Republike Zapadna Bosna, kada je izdat i proglas povodom tog proglašenja.

što je sporazum Tuđmana i Miloševića o podjeli BiH bio osnova za koordinaciju aktivnosti ovih članova tadašnjeg Predsjedništva RBiH u cilju ukidanja institucija ove države, a time i njenog nestanka.[10] Takozvana HR - HB je formirana pod kontrolom Tuđmana, a takozvana RS pod kontrolom Miloševića. Takozvana Republika Zapadna Bosna je formirana pod jednakom kontrolom i Miloševića i Tuđmana. Poznato je da su u ovo vrijeme isto kao i Predsjedništvo RBiH napadnute i ostale njene institucije, parlament, vlada, ministarstva itd.

- Odmah početkom oružane agresije, rasplamsavanjem borbenih djelovanja, intenziviraju se ove i druge aktivnosti kako bi se domaćem stanovništvu i faktorima međunarodne zajednice pokazalo da RBiH kao država više ne postoji i da umjesto njenih institucija treba legalizirati institucije koje su navedeni članovi Predsjedništva RBiH uspostavljali u Palama, Grudama i Velikoj Kladuši.

Stvarajući institucije koje su bile u funkciji negiranja najviših državnih organa RBiH, Fikret Abdić je djelovao i u pravcu pridobijanja lokalnih političkih, državnih, vojnih, policijskih, kulturnih, privrednih, obrazovnih, zdravstvenih i drugih institucija na prostoru Bosanske krajine kako bi iste bile lojalne njemu, a ne legalnim organima i institucijama koje su djelovale iz Sarajeva.

Pridobijanje lokalnih institucija na prostoru Bosanske krajine i stavljanje istih pod kontrolu Fikreta Abdića imalo je smisao onemogućavanja legalnim organima i institucijama da suvereno ostvaruju svoju ustavnu

[10] Kao dokaz ovakve uloge Miloševića i Tuđmana u usmjeravanju i kontroli izdajničke uloge Fikreta Abdića, pokazuju i činjenice o ličnom učešću ili učešću najviših predstavnika Tuđmana i Miloševića u procesu formiranja takozvane Republike Zapadna Bosna i to: U Zagrebu je 21. oktobra 1993. godine potpisana "Zajednička izjava" predsjednika tzv. HR HB Mate Bobana i predsjednika tzv. AP Zapadna Bosna Fikreta Abdića; u Beogradu je 22. oktobra 1993. godine potpisana "Deklaracija" predsjednika tzv. Republike Srpske Radovana Karadžića i predsjednika "AP Zapadna Bosna Republike Bosne" Fikreta Abdića. predsjednici Vlada tzv. HR HB Jadranko Prlić, tzv. RS dr. Vladimir Lukić i tzv. AP ZB Zlatko Jušić i predsjednik AP ZB Fikret Abdić su 7. novembra 1993. godine, potpisali zajedničku izjavu; 24. februara 1994. godine u Beogradu predsjednik tzv. RS Radovan Karadžić i predsjednik tzv. AP ZB Fikret Abdić su potpisali sporazum o granicama između tzv. RS i tzv. AP ZB.

ulogu na ovom prostoru na kome su kreatori agresije usmjeravali Fikreta Abdića. Težnje za stavljanje lokalnih institucija pod kontrolu paradržavnih institucija Abdića su imale cilj dokidanja suvereniteta i uništenja države BiH.

Vojna blokada teritorija pod kontrolom legalnih vlasti RBiH i komunikacijska izolacija Sarajeva, Srednjobosanske, Tuzlanske, Goraždanske, Podrinjske, Mostarske, Bihaćke i Tuzlanske regije, imala je za cilj da se onemogući legalnim organima vlasti RBiH da ostvaruju potrebne kontakte sa lokalnim organima, što je na području Bosanske krajine značilo uspostavu boljih uvjeta za izdajničko djelovanje Fikreta Abdića, naročito u smislu pridobijanja važnih lokalnih institucija pod svoju kontrolu. U tom pogledu, Abdić je uporno djelovao da pod svoju kontrolu stavi komande i jedinice 5. korpusa Armije RBiH, službe sigurnosti i policiju, organe Okruga Bihać i krajiških općina koje su se u proljeće i ljeto 1992. godine, uspjele odbraniti od genocidne kampanje agresora na tom prostoru.

Usmjeravajući Abdića na ovakvu ulogu, kreatori agresije su željeli ostvariti više strateških ciljeva od kojih je najvažniji da se bez klasičnih vojnih borbenih dejstava vojno okupiraju preostali dijelovi Bosanske krajine, a bošnjački narod genocidom uništi, te osigura prostor za razmjenu teritorija po sporazumu Tuđmana i Miloševića.

Djelovanje Abdića je bilo pod potpunom agresorskom kontrolom, tako da su paradržavne institucije koje je uspostavljao i njihove aktivnosti bile, ustvari, institucije i aktivnosti agresora. U tom smislu, za agresora je bilo naročito značajno da se preko Abdićevog štaba razviju vojne, policijske, obavještajne i propagandne institucije i aktivnosti.

3. Karakteristike velikosrpske agresije na RBiH prema prostoru Bosanske krajine

Agresija na RBiH u užem smislu podrazumijeva oružanu agresiju kada je oružana borba osnovni sadržaj političkih sukoba, ali uz istovremenu intenzivnu i opsežnu primjenu aktivnosti iz domena specijalnih opera-

cija.[11] To znači da agresija na RBiH, shvaćena kao agresija u užem smislu, počinje aprila 1992. godine, a završava krajem 1995. godine. Agresija na RBiH, u širem smislu obuhvata vrijeme oružane agresije od 1992. do 1995. godine i vrijeme intenzivne primjene raznovrsnih aktivnosti iz domena specijalnih operacija koje su prethodile oružanoj agresiji i koje su nastavljene poslije 1995. godine, a njima se podrivaju suverenitet i teritorijalni integritet, kada se u procesu zaoštrenih sukoba primjenjuje i terorizam. Kada nema klasičnih vojnih borbenih dejstava, tada su specijalne operacije osnovni sadržaj agresivnih aktivnosti. Agresija na RBiH, u širem smislu, primjenom specijalnih operacija počinje mnogo prije oružane agresije koja je uslijedila aprila 1992. godine, s tim da se dejstva iz domena specijalnih operacija odvijaju i tokom oružane agresije, ali i nakon prestanka borbenih dejstava 1995. godine. Terorističke akcije, kao dio specijalnih operacija primjenom sile, bile su intenzivnije odmah nakon prestanka vojnih borbenih operacija i jenjavaju shodno rezultatima u stabilizaciji mira, isto kao što su bile sve intenzivnije pred oružanu agresiju, shodno zaoštravanju sukoba koji su konačno rezultirali oružanom agresijom, aprila 1992. godine.

U ovom smislu, specijalne operacije do aprila 1992. godine imaju smisao priprema za oružanu agresiju. Postavlja se pitanje kada su počele pripreme specijalnih operacija koje su sastavni dio agresije u širem smislu. Zbog toga pripreme agresije na RBiH sežu daleko u prošlost, jer je čitav talog prošlosti, zadržan u sada aktuelnim kreatorima i sljedbenicima velikosrpske politike, doprinio da se dogodi tako zločinačka oružana agresija na RBiH.

Ne ulazeći ovom prilikom u sve aspekte od značaja za definiranje pojma priprema oružane agresije i pojma izvođenja oružane agresije, treba istaći da je u svim vremenskim etapama, u svim sadržajima i metodama agresije na RBiH, Bosanska krajina imala specifičnu sudbinu.

---

[11] Specijalne operacije protiv RBiH su obuhvatale mnoštvo aktivnosti u raznim oblastima društvenog života, a posebno u oblasti informiranja, obrazovanja, odgoja, privrede, političkog djelovanja i državnog organiziranja. Inspiratori ovih aktivnosti su vrhovi velikodržavnih politika koje imaju za cilj da se ukidanjem države BiH, njene teritorije prisajedine u sastav velike Srbije ili velike Hrvatske. Šire vidjeti: Fikret Muslimović, RAT I POLITIKA, Bosančica-print, Sarajevo 2000, str. 247-255.

a) Specifičnosti priprema za oružanu agresiju na RBiH prema prostoru Bosanske krajine

Sjeverozapadna regija BiH sa Banjom Lukom i Bihaćem kao najvećim centrima, je u velikosrpskim planovima bila najvažniji prostor za povezivanje istočnih teritorija Republike Hrvatske u prostor velike Srbije. Zbog velikog demografskog potencijala Bošnjaka, ovaj prostor je za njih predstavljao veliku prepreku ostvarivanju velikosrpskih planova. Ovaj prostor im je omogućavao da po izvršenom genocidu nad Bošnjacima, na njega nasele veliki broj Srba, shodno planovima o preseljenjima stanovništva i razmjeni teritorija, gdje je nalazila interesa i Tuđmanova velikohrvatska politika. Velikog uticaja za privredni razvoj i za raspoloženje stanovništva ovog regiona imali su ugledni bošnjački kadrovi porijeklom sa ovog prostora. Kao član Predsjedništva i predsjednik Ustavne komisije SFRJ, Hamdija Pozderac je eksponiran kao velika prepreka velikosrpskim težnjama. Uspjesi na planu privrednog razvoja u općinama sa većinskim bošnjačkim stanovništvom su smetali kreatorima i sljedbenicima velikosrpske politike koji su obuzeti mržnjom prema Bošnjacima. Na ovom prostoru su bile razvijene jedinice 5. korpusa JNA, sa komandom u Banjoj Luci i jedinice RZ i PZO takozvane JNA sa vojnim aerodromima u Bihaću i Banjoj Luci, uz jaku infrastrukturu za namjensku proizvodnju. Jedinice TO RBiH, jedinice policije i Služba državne sigurnosti na ovom prostoru su bile pod velikim uticajem i kontrolom velikosrpske politike.

U takvim uvjetima, velikosrpsko političko i vojno vođstvo je prema ovom prostoru primjenjivalo opsežne specijalne operacije koje su imale za cilj oslabiti, zastrašiti, dezorganizirati i konačno uništiti patriotske snage i u određenoj situaciji uspostaviti potpunu okupaciju ovog regiona. U vezi s tim, posebno su značajne sljedeće agresorske djelatnosti:

- Planski je izazvana i usmjeravana afera "Agrokomerc"[12] što je nanijelo velike štete privredi Bosanske krajine i BiH u cjelini, sa

[12] Džemaludin Šestić, BOSANSKA KRAJINA – KRVAVI PIR VELIKOSRPSKOG NACIZMA, članak u knjizi VRIJEME BEŠĆAŠĆA, GENOCID NAD BOŠNJACIMA KRAJEM DVADESETOG STOLJEĆA, Centar za istraživanje ratnih zločina i zločina genocida nad muslimanima, Zenica, 1994, str. 214.

teškim socijalnim posljedicama za Bošnjake, prema kojima se usmjeravala oštrica čitave agresije. Negativne moralno psihološke posljedice ove afere doprinijele su općoj društvenoj krizi, koja je pogodovala velikosrpskim interesima. U ovoj aferi, Fikret Abdić, direktor "Agrokomerca" je predstavljen kao "napaćeni babo", što mu je povećalo naklonjenost Bošnjaka. Takva pozicija Abdića u narodu, kasnije je planski iskorištena za pokretanje dijela Bošnjaka, faktički, na stranu velikosrpske politike.

- Raznovrsnim intrigama od strane velikosrpskih vođa, član Predsjedništva SFRJ, Hamdija Pozderac je izbačen sa političke scene, pored ostalog, i zbog toga što se suprotstavljao velikosrpskim težnjama za promjene Ustava SFRJ. Smrt Hamdije Pozderca je ostala nerazjašnjena. Mnogi ljudi opravdano sumnjaju i vjeruju da je u pitanju planirano ubistvo u režiji velikosrpske politike. U kontekstu ostalih događanja, ovaj slučaj je imao posebne moralno psihološke i političke posljedice, u čitavoj bivšoj Jugoslaviji, a posebno u BiH i na prostoru Bosanske krajine. Velikosrpsko vođstvo je cijenilo da se njihovi planovi sa Fikretom Abdićem ne bi mogli ostvariti ako je Hamdija Pozderac živ.
- Oduzeto je oružje jedinica TO RBiH i stavljeno pod kontrolu JNA u službi velikosrpske politike. Ovo oružje je podijeljeno Srbima koji su prihvatali velikosrpsku politiku. Na osnovu naređenja Generalštaba OS SFRJ, str. pov. br. 19-1 od 14. 5. 1990. godine, komande 4. korpusa u Sarajevu, 17. korpusa u Tuzli i 5. korpusa. u Banjaluci su dobili naređenje komandanta 1. VO, generalpukovnika Aleksandra Spirkovskog iz Beograda, (str. pov. 1-90, od 15. 5. 1990. godine), kojim se nalaže utvrđivanje tačnog broja oružja u magacinima TO RBiH i prevoženje istog u magacine takozvane JNA, uz upute o pojačanim mjerama zaštite tog oružja.[13]
- Povlačenjem takozvane JNA sa prostora Slovenije i Hrvatske,[14] na prostoru RBiH raspoređene su jako naoružane jedinice koje su dola-

[13] Hasan Efendić, KO JE BRANIO BOSNU?, Udruženje građana plemićkog porijekla BiH, Sarajevo 1998, str. 102-103.

[14] Prije agresije na Sloveniju, Hrvatsku i BiH, takozvana JNA je na prostoru

zile sa tih prostora od kojih su na prostoru Bosanske krajine raspoređene: 10. k. - zagrebački sa sjedištem u Bihaću, dijelovi 9. k. - kninskog u Drvaru i Bosanskom Grahovu. Riječki korpus je raspoređen na prostor Istočne Hercegovine, Mariborski u Centralnu Bosnu, a Korpus Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane na prostor čitave RBiH.

- Stalni pokreti jedinica JNA preko Bosanske krajine, njihovim dovođenjem sa drugih prostora bivše Jugoslavije, posebno sa prostora Srbije, bili su svojevrstan psihološki pritisak, demonstracija sile i prijetnja sa porukama da uplašeni Bošnjaci bježe sa svojih ognjišta i ne preduzimaju mjere odbrambenog organiziranja. U vezi s tim, kroz propagandu je ukazivano na opasnost od "hrvatskih i muslimanskih paravojnih formacija", istovremeno dok su paravojne četničke terorističke jedinice pod zaštitom JNA, maksimalno naoružane, sijale strah u narodu. Aktivnosti JNA, u čijem sastavu su djelovale četničke terorističke grupe, su uz stalnu propagandu o ugroženosti Srba imale za cilj da se izazove upotreba oružja od strane Bošnjaka i Hrvata i tako nastane ekscesna situacija koja bi se iskoristila kao povod i opravdanje za širi sukob u kome bi JNA, sa četničkim terorističkim jedinicama, realizirala svoje planove u pogledu progona i uništenja patriotskih snaga na ovom prostoru. U takvom scenariju, propagandom je lansirana teza da vojsku, odnosno JNA ne smije niko napadati. Samo je JNA sa četnicima mogla raditi što želi. Ovo je stvaralo napetu atmosferu, a odnosi Srba prema Bošnjacima i Hrvatima su na ovom prostoru bili sve hladniji, približavajući se sve otvorenijim sukobima kao što je bilo i u svim drugim krajevima BiH.

RBiH imala 5. korpus sa komandom u Banjoj Luci, 17. k. sa komandom u Tuzli, 4. k. sa komandom u Sarajevu i veći broj jedinica Ratnog zrakoplovstva, Vojne škole i Namjensku industriju. Raspored ovih snaga, vidjeti: Fikret Muslimović, ODBRANA REPUBLIKE, Ljiljan, Sarajevo 1995, str. 133. Krajem 1991. i početkom 1992. godine, na prostor RBiH dolaze jedinice JNA iz Slovenije i Hrvatske: Raspored ovih snaga vidjeti: Fikret Muslimović, ODBRANA REPUBLIKE, Ljiljan, Sarajevo 1995, str. 98; Hasan Efendić, KO JE BRANIO BOSNU?, Udru-ženje građana plemićkog porijekla BiH, 1995, str. 54-55 (karta rasporeda).

Mnogi Bošnjaci i Hrvati su tada odlučili napustiti BiH "dok se situacija ne smiri", pretpostavljajući da će se to relativno brzo dogoditi, a nisu ni znali da će taj odlazak biti mnogo trajniji, a za neke i trajan. Ovim je postignut cilj velikosrpske politike jer je tako slabio front patriotskih snaga koji se trebao suprotstaviti sve očitijim genocidnim namjerama.

- Polazeći od presudnog značaja medija, posebno elektronskih, velikosrpsko vođstvo je preduzelo drastične mjere tako da je primjenom vojne i policijske sile stavljena pod njihovu kontrolu infrastruktura za prenos radio i TV signala.

Na prostoru BiH to je učinjeno u odnosu na RTV predajnike na Kozari, Vlašiću, Veležu, Trovrhu i Majevici.[15] Ovo je bio težak sadržaj agresije jer je stvarao prostor za velikosrpsku propagandu, širenje laži i prikrivanje istine o zločinima i genocidu. Ovim se željela što potpunija komunikacijska izolacija legalnih organa RBiH od svijeta, radi sprečavanja organiziranog djelovanja patriotskih snaga u odbrani RBiH.

- Dugo kroz prošlost, velikosrpski ideolozi su ostvarivali uticaje na svijest srpskog naroda po metodama "ispiranja mozga",[16] širenjem laži o ugroženosti Srba, posebno o njihovoj ugroženosti od islama. Ovakvi uticaji su pred agresiju na RBiH kulmunirali u povijesti nezabilježenom "agresijom riječi".[17] Ove aktivnosti su bile naročito izražene prema Srbima Bosanske krajine. To su bile neposredne pripreme za zločinačke akcije u genocidu nad Bošnjacima, odmah početkom oružane agresije 1992. godine.

b) Oružana agresija na RBiH prema prostoru Bosanske krajine

Tokom 1991. i u prvoj polovini 1992. godine, mobilizirane su rezervne jedinice JNA, rezervne jedinice policije, dobrovoljačke jedinice i jedinice

[15] Muhamed Nuhić, RIJEČ, SLIKA I ZLOČIN, Press centar Armije Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1994, str. 62-66.

[16] Isto, str. 53-66.

[17] Isto, str. 53-66.

TO u općinama pod kontrolom velikosrpskog vođstva. Na prostoru Bosanske krajine u ove jedinice mobilizirano je cjelokupno vojno sposobno srpsko stanovništvo. Uspostavljena je potpuna kontrola komunikacija i teritorije, naročito prema naseljenim mjestima gdje je živjelo bošnjačko i hrvatsko stanovništvo.[18]

Naredbom Srpske demokratske stranke, od 26. oktobra 1991. godine, koju je potpisao potpredsjednik Skupštine takozvane Autonomne regije "Krajina", Radoslav Brđanin, precizirane su obaveze u pogledu mobilizacije: formiranje komandi mjesta, uspostava stalnog dežurstva, formiranje jedinica za front, prevođenje jedinica civilne zaštite u Teritorijalnu odbranu, pretpotčinjavanje jedinica TO kao ratnih jedinica korpusima JNA, preuzimanje vlasti u javnim preduzećima, određivanje ratnih poreza, organizacija radio i TV kuća shodno ratnim uvjetima.[19] Novoformirane i mobilizirane jedinice u BiH dobivale su naoružanje iz skladišta JNA, o čemu su davane naredbe najviših komandnih struktura. Naprimjer, strogo povjerljivom Naredbom od 24. aprila 1992. godine, stvaraju se uvjeti za ustupanje oružja specijalnim jedinicama na teritoriji Bosanske krajine, tako da će se upravo ovim oružjem ubrzo izvršiti genocid nad Bošnjacima Bosanske krajine.[20]

U funkciji izvršenja genocida formiraju se srpska vojska, srpske dobrovoljačke jedinice, srpska policija i srpska služba državne sigurnosti. Ove institucije u BiH djeluju pod okriljem takozvane JNA. Zločinci Milošević i Karadžić su usmjeravali djelovanje ovih struktura shodno ciljevima integracije "svih srpskih zemalja" u jednu državu, takozvanu Jugoslaviju. U tom pogledu, političko i vojno vođstvo iz Beograda posebno brine o stanju u Bosanskoj krajini, radi čega najviši vojni rukovodioci dolaze na teritoriju BiH i nakon njenog međunarodnog priznanja. Karakteristična je posjeta krajem aprila 1992. godine, komandama JNA na prostoru Bosanske krajine (5. k., 9. k. i 10. k.) od strane generala Adžića i generala Panića.[21]

---

[18] Hasan Efendić, KO JE BRANIO BOSNU?, Udruženje građana plemićkog porijekla BiH, 1995, str. 235-243.

[19] Dr. Smail Čekić, AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991-1993, Ljiljan, Sarajevo 1994, str. 273.

[20] Isto, str. 301-305.

[21] Isto, str. 117-118 i str. 198.

Ovi korpusi su na području Bosanske krajine bili izvršioci naoružavanja srpskih dobrovoljačkih jedinica, i to: u Banjaluci 2000, Bosanskoj Gradiški 700, Srpcu 1896, Čelincu 585, Laktašima 765, Kotor-Varoši 427, Ključu 328, Mrkonjić Gradu 886, Prnjavoru 1000, Bosanskoj Dubici 1500, Jajcu 700, Sanskom Mostu 1000, Prijedoru 600, Bihaću 200, Glamoču 800, Bosanskoj Krupi 300, Bosanskom Novom 1000, Drvaru 600, Bosanskom Petrovcu 700, Bosanskom Grahovu 800 četnika dobrovoljaca.[22]

Međunarodno priznanje BiH, 6. aprila 1992. godine, bilo je povod da se cjelokupan potencijal agresorskih snaga na prostoru BiH pa i na prostoru Bosanske krajine pokrene u akcije genocida i progona nesrpskog stanovništva, posebno Bošnjaka. Koristeći se propagandom o ugroženosti Srba, na prostoru Bosanske krajine su tokom aprila, maja, juna i jula 1992. godine izvedene akcije progona i genocida nad nesrpskim stanovništvom, posebno nad Bošnjacima. Izvršena su masovna ubistva Bošnjaka ovog regiona o čemu svjedoče mnoge otkrivene masovne grobnice a u logore u Omarskoj, Manjači, Keratermu i Trnopolju deportirano na desetine hiljada Bošnjaka. Ovo nisu jedina mjesta izolacije i mučenja bošnjačkog naroda na prostoru Bosanske krajine. Pored ovih logora, mnogi Bošnjaci su zatvarani i mučeni i u mnogim drugim mjestima. Već 3. juna 1992. godine, Radna grupa bosanskih humanitarnih organizacija je objavila listu od 94 srpska logora u BiH.[23] Svakom Srbinu je bilo dozvoljeno da ubija, progoni i muči, ali ni jednom Bošnjaku nije bilo dozvoljeno da se brani. Svaki pokušaj odbrane i zaštite Bošnjaka, agresorska politika je tretirala ugrožavanjem srpstva upravo zbog toga što je odbrana i zaštita Bošnjaka, dovodila u pitanje realizaciju snova o velikoj Srbiji, bez bilo koga drugog osim Srba u njoj. Ubijanje i progoni nesrpskog stanovništva posebno Bošnjaka, te uništavanje svih tragova života Bošnjaka, na ovim prostorima je bio način ostvarivanja takvih agresorskih ciljeva.

U takvim uvjetima legalni organi vlasti međunarodno priznate RBiH su preduzimali mjere odbrane od agresije. Formirana je Armija RBiH.

[22] Dr. Smail Čekić, AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991-1993, Ljiljan, Sarajevo 1994, str. 295-298.

[23] Tilman Cilh, GENOCID U BIH, članak u knjizi ETNIČKO ČIŠĆENJE - GENOCID ZA VELIKU SRBIJU, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 1996, str. 81-87.

Jedinice Armije RBiH su zajedno sa jedinicama policije MUP-a RBiH primile na sebe vojne ofanzive agresora praćene raznovrsnim specijalnim, psihološko propagandnim, obavještajnim i drugim podrivačkim dejstvima. Upostavljena je odbrana slobodnih teritorija RBiH na kojim su funkcionirali legalni organi vlasti.

Težište agresorskih dejstava na prostoru Bosanske krajine, u cilju okupiranja preostalog dijela ove regije, usmjerena su prema Bihaću. Odvijale su se neprekidne ofanzive agresora, prema naseljenim mjestima. Civilno stanovništvo i objekti civilne infrastrukture bili su glavna meta u brojnim agresorskim ofanzivama.

Cilj velikosrpskog agresora prema prostoru Bosanske krajine nije bio da se uz opstanak civilnog stanovništva organizira okupatorska vlast. Cilj je bio da se takva vlast na prostoru Bosanske krajine uspostavi bez stanovništva koje živi na tom prostoru. Ovakav politički cilj agresora je uvjetovao specifičnu fizionomiju primjene oružane borbe. Vojnim operacijama agresora je trebalo uništiti nesrpsko, posebno bošnjačko stanovništvo kao najveću osnovu odbrambeno-oslobodilačkih snaga RBiH. Željelo se osvojiti teritorije bez bošnjačkog civilnog stanovništva, kako bi se stvorio prostor za naseljavanje pripadnika drugih naroda, shodno velikosrpskim i velikohrvatskim težnjama koje su ugrađene u sporazum Tuđmana i Miloševića u pogledu razmjene teritorija i uspostave nove granice između Srbije i Hrvatske. Agresoru su bile potrebne teritorije Bosanske krajine bez Bošnjaka i bez tragova života ovog naroda na prostoru Bosanske krajine.

Takvi politički ciljevi agresije su opredijelili da vojne operacije agresora budu prioritetno operacije protiv civilnog stanovništva, što je specifičnost u pogledu upotrebe vojne sile. Takvi politički ciljevi i njima eminentni načini upotrebe vojne sile u agresiji na RBiH, uvjetovali su ogromne i stravične ratne zločine protiv civilnog stanovništva. Za ove ratne zločine, nisu odgovorni samo generali i drugi oficiri i vojnici agresorske vojske. S obzirom na dominantnu ulogu velikosrpske politike i njenog vođstva u diktiranju ciljeva, snaga, sredstava i metoda izvođenja genocidne agresije, za izvršene ratne zločine u agresiji na RBiH, prioritetnu odgovornost snose Milošević, Karadžić i drugi brojni politički funkcioneri, a odgovornost generala i vojnika agresorske vojske se u vezi s tim podrazumijeva.

Dr. Aziz Hadžihasanović

TRI DUBIOZNE TEZE O UZROCIMA I POSLJEDICAMA BOSANSKOHERCEGOVAČKOG POŽARA[1]

Negdje na kulminaciji iracionalnih strasti fašizma i nacizma uoči Drugog svjetskog rata Isak Bauševis Singer (Isaac Baushevis Singer) digao je na osobit način glas protiv totalitarnih mistifikacija istine. U jednoj pripovijetci 1938. godine[2] pozvao je – na posredan, literaran način – potisnute antifašiste da ne zaborave da "jedna unca istine teži više nego deset tona laži".

Trebalo je podsticati hrabrost i moralnu obavezu da se suprostavi lažnim interpretacijama totalitarnih režima i koncepcija kada je riječ o suštini raspaljenih zanosa zavedenih i nahuškanih masa protiv demokratije i njenih institucija. To je onaj fašistički mentalitet o kome iste godine (1938) Miroslav Krleža piše da mu je imanentno da "podanike treba dresirati kao pse da bi se kao autentični četveronošci razvili do političkih subjekata po tzv. demokratskoj mjeri" i "od građanina stvorili skromno političko pseto".[3] U tom nehumanom, šovinističkom smislu svakog totalitarizma i velikodržavlja M. Krleža je vidio "osnovno pitanje političke dresure".

Sve što se, tragično i surovo, zbilo na bosanskohercegovačkim prostorima u razdoblju od 1991. do 1996. godine u stvari je filozofsko -psihološki sublimat naznačenih manifestacija totalitarizma, nacionalne i rasne isključivosti i velikodržavnih aspiracija. Bosanskohercegovački tragični požar samo im je dao svoje ekstremne specifičnosti.

[1] Prilog objektivizaciji faktora agresije i genocida sa stanovišta uloge svje-tskih sila, naslijeđa prošlosti i teorija o tzv. sukobu civilizacija u okviru bosanskohercegovačke tragedije.

[2] Isak Bauševis Singer, SEM PALKA I DAVID VIŠKOVER, Svjetlost, Sarajevo, 1986.

[3] Miroslav Krleža, MAĐARSKI LIRIK ANDRIJA ADY, ESEJI I, Sabrana djela, sv. 18, Zora, Zagreb, 1961.

U slučaju Bosne i Hercegovine i njene dramatične sudbine nakon raspada jugoslovenske države 1991. godine dominirale su – i još uvijek egzistiraju – tri dubiozne teze spretno i višestrano lansirane o uzrocima i posljedicama ukupne balkanske tragedije, pa i bosanskohercegovačke višenacionalne zajednice u okviru tog i takvog ljudskog i materijalnog razaranja. Ponuđene teze, po pravilu, insistiraju na svojoj globalnoj konceptualnosti. Ne dopušta im se još uvijek, u okruženju silom i spolja naturenog mira, bilo kakvo ozbiljnije i objektivnije raščlanjivanje. Manjka im cjelovita argumentacija, pa kao takve, u razorenoj ili načetoj kolektivnoj svijesti, još uvijek u mnogim segmentima prolaze kao tragičan društveno-istorijski privid i još tragičnija zabluda. Dominiraju dobrim dijelom određenih nacionalnih svijesti.

Nema sumnje da je društveno-istorijska praksa na ovim prostorima – što iz neskrivenih velikodržavnih ambicija, što iz pritajenog političkog oportuniteta pojedinih povijesnih režima – zanemarivala određena konkretna tragična iskustva na ovom području Evrope. U tom pogledu bilo bi, bez sumnje, korisno i bez subjektivizma rasčlaniti šta je sve, rečeno o suštini uzroka i posljedica Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine u okviru posebne Međunarodne komisije za Balkan na čijem je čelu bio francuski senator baron Pol Balvant (D'Estournelles Paul Balvant). U oviru Karnedži Zaklade (Carnegie Eudwment for International Paece) izvještaj ove komisije (1914), po tvrdnjama samog predsjednika, više bi zaslužio da bude naslovljen: **Podijeljena Evropa i njena demoralizirajuća akcija na Balkanu.**[4] U zaključku ovog davnog dokumenta se kaže da "zapravo, ni za male države, niti za velike zemlje nema spasa niti izlaska iz ove situacije ako se ne ujedine i međusobno ne pomire".

Svakako je više od puke slučajnosti prisutna okolnost da je 1995. godine ista Zaklada skupa sa Aspen institutom i još nekoliko evropskih i američkih zaklada – najnoviju seriju balkanskih krvoprolića i ratova posmatrala, istraživala i ocjenjivala iz istog ugla kako je to činjeno 1914. godine. Postavljeno je, dakle, isto pitanje koje je uneseno u naznačeni izvje-

[4] NEDOVRŠENI MIR, Izvještaj Međunarodne komisije za Balkan, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava – Pravni centar Fonda otvoreno društvo – FOD Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1997.

štaj o uzrocima i posljedicama Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine: "Moramo im dopustiti da ovi balkanski ratovi prođu, a da barem ne pokušamo nešto iz njih naučiti; a da ne znamo jesu li oni dobitak ili zlo; hoće li se oni već sutra nastaviti i širiti se u nedogled?"

Ravnodušnost naspram razbuktalih nacionalističkih strasti i velikodržavnih pohlepa, drugim riječima, prati od strane tzv. međunarodne zajednice raznolike osvajačke koncepcije na ovom prostoru Evrope – od onih početkom do ovih koncem 20. vijeka. Djelovalo je post festum. Gasio se požar a nisu otklanjali njegovi uzroci. Otuda toliko fatalno ima istorijskih objektivizacija okolnosti koje su prethodile tragedijama ovih zemalja i njenih naroda na ovim područjima do dana današnjeg.

U takvom mentalnom okruženju egzistiraju još uvijek tri pomenute teze o suštini tek minulih krvoprolića u Bosni i Hercegovini. Iz tri ponuđenja objašnjenja krije se, u stvari, tendencija onih istih snaga i nacionalno - ideoloških šema koje su izazvale jugolsovensku i bosanskohercegovačku tragediju da odgovornost za učinjeno zlo skrenu na druge uzroke, na druge adrese, na druge kolosijeke. Da "zamagle istinu" kako bi rekao Blez Paskal (Blaise Pascal).

U prvom slučaju – po prvoj tezi – riječ je o objašnjenju po kojem ponovljeni nacionalistički sukobi na ovom tlu odražavaju, zapravo, ambicije velikih sila da na Balkanu ponovo uspostave sfere svog uticaja. Takva uvjerenja, zahvaljujući moćnim propagandnim mašinerijama vladajućih nacionalističkih koncepcija na Balkanu, još uvijek nije malo. Vlastiti grijeh prebacuje se na globalne meridijane.

Druga teza – posebno rasprostranjena na Zapadu - često upotrebljava objašnjenje o "povratku prastarih mržnji" i o "povratku potisnutih nacija". U svemu se nalazi "balkanski sindrom atavizma" i na toj osnovi se tumače užasne klanice i razaranja. Minimizira se tako određena uloga međunarodnih faktora.

Treća teza, najzad, uzroke rata vidi i objašnjava kulturnim i vjerskim protivrječnostima – užasne omraze i pokolje nalazi u tzv. "sukobu civilizacija" na Balkanu. Istorijskim šematizmom tumači se sasvim konkretno pitanje "neiživljenih velikodržavlja".

Sva tri pristupa uzrocima i posljedicama bosanskohercegovačke kataklizme u okviru opšteg dramatičnog raspada Jugoslavije, naravno, nose u sebi određena prisustva istine, ali niukom slučaju ne mogu kao cjeloviti fenomeni, objasniti suštinu – uzroke i posljedice – ukupne drame. Ne mogu se, dakle, zanijekati značaj i važnost istorijskog faktora na Balkanu, ali isto tako, ta i takva povijest nije prevalentan činilac u podsticanju ukupnog požara na ovim prostorima. Istorija je samo instrumetalizirana u korist sasvim određenih, konkretnih, velikodržavnih i nacionalističkih ciljeva. Može se s pravom prihvatiti tumačenje pomenute Međunarodne komisije za Balkan iz jula 1996. godine[5] da glavne uzroke ovog rata treba tražiti, ipak, u tome što su "iskre agresivnog nacionalizma, raspirile one političke vođe jugoslovenske federacije koje su željele da ostvare svoje nacionalističke ciljeve", pa su u ime toga "priznavale prastare mržnje i namjerno pokretale svoje propagandne mašinerije sa ciljem da opravdaju ono što se ne može opravdati – upotrebu nasilja radi osvajanja teritorija, protjerivanje "drugih" naroda i nastavljanje autoritativnog ustrojstva vlasti". Ishod drame to danas najbolje potvrđuje.

U ovom zaključku nalazi se suština objašnjenja i uzroka i posljedica svega onoga što se desilo na ovom tlu nakon raspada zajedničke države.

Nema sumnje da se, vještom mistifikacijom pomenutih nedorečenih teza od strane vladajućih nacionalističkih struktura, umnogome do današnjih dana potiskuje smisao osnovnog cilja izazivanja ukupne tragedije, pa prema tome i onoga što se, kao metod i koncept realizacije takvih ambicija nametalo i javljalo na bosanskohercegovačkom tlu kao prevalentna karakteristika. To su agresija spolja i jedinstvenost i državnost Bosne i Hercegovine, s jedne, i geocid kao sredstvo monstruoznog uništenja ili razmještaja čitavih etničkih skupina i tzv. etničko čišćenje radi velikodržavne hegemonizacije čitavih južnoslovenskih prostora, s druge strane. Obje bitne odrednice bosanske tragedije – agresija i genocid – stoga se od strane velikodržavnih nacionalističkih koncepcija u svim varijantama i povodima apriori odbijaju i umjesto toga raspaljuju permanentne strasti o "ataku na čast i

[5] NEDOVRŠENI MIR, Izvještaj Međunarodne komisije za Balkan, Hrvatski helsinški odbor za ljudska prava – Pravni centar Fonda otvoreno društvo – FOD Bosne i Hercegovine, Zagreb, 1997.

dignitet" ove ili one nacije od strane onih "drugih" kojima je, navodno, bio interes da izazovu raspad zajedničke jugoslovenske države. U isto vrijeme nude se euforični nacionalni mitovi i obavezno prokazivanje drugih nacija za ono što se desilo kao surova posljedica nedavnih ratova na ovim prostorima.

U suštini radi se o tome, kako je George F. Kennan napisao u uvodu ponovnog objavljivanja pomenutog izvještaja Kornedžijeve zaklade iz 1914. godine da i dalje kao najvažnije ostaje pitanje na balkanskim prostorima: kakve međusobne odnose trebaju uspostaviti balkanske države u idućim godinama? Mnoge od njih, veli Kennan 1993. godine, prekršile su temeljna načela OUN, pa i dalje gaje teritorijalne ambicije. Radi se o tome da je nužno sačuvati teritorijalni status quo svih državnih i nacionalnih subjekata na tlu Balkana, a to znači u bosanskohercegovačkom slučaju dovesti u poziciju velikosrpski i velikohrvatski nacionalizam da svečano priznaju postojeće granice. Time bi bila sputana i obeshrabrena sve napadnija komponenta islamskog integralizma i radikalizma.

Istina o agresiji i genocidu zato ima dalekosežan istorijsko-politički i moralno-etički smisao za opstojnost mira i suživota na prostirma bivše jugoslovenske države. Svaka mistifikacija i potiskivanje suštine ovih pojmova u stvari je odlaganje procesa pacifikacije ovih prostora.

Dejtonski sporazum u tom pogledu je simbioza svjetskog pragmatizma i skrivenih nada žrtava bosanskohercegovačke tragedije, simbioza realnog i nerealnog, prisile i demokratije. Sporazum je, kao takav, kao nužnost na vrhuncu uzavrelih nacionalističkih strasti i pohara, splet protivrječnosti. On miri i moguće i nemoguće. Sa stajališta nedorečenih teza kojima još uvijek manipulišu vladajuće nacionalističke oligarhije on je "sinteza poluistina", kako bi rekao Artur Šopenhauer (Arthur Schopenhaur). Skretanje pažnje od istine o agresiji i genocidu, kao osnovi osvajačkih ratova, potencira istorijske i nacionalne motive kao navodnu isključivu argumentaciju pravde i nepravde u ime kojih se desila i posljednja tragedija. Primjera "sinteza poluistina" nije malo.

Dejtonski sporazum stoga, kao elemenat grube pragme i kompromisa, s jedne strane prihvata status quo etnički teritorijalnih podjela, a s druge strane nastoji da obnovi i zaštiti multietnički značaj Bosne i Herce-

govine. Sporazum, u stvari, veže, iracionalno sa racionalnim. Odredba o "specijalnim odnosima" entiteta sa susjednim državama "u skladu sa suverenitetom i teritorijalnim integritetom Bosne i Hercegovine" prešutno inauguriše konfederalno uređenje ove zemlje. Neosporno je da je u pitanju pragmatizam koji objektivno potkopava temelje nove Bosne. U tri moguća scenarija u BiH, kako se to uostalom naznačava i u pomenutom izvještaju Međunarodne komisije za Balkan,[6] teško je nazrijeti konceptualnost koja garantuje miran i nezavisan put i život Bosne i Hercegovine u budućnosti. Od maglovitih vizija ponovne uspostave multietničke Bosne preko mirnog suživota pod zajedničkim krovom tri zajednice unutar dva entiteta do podjele sve je, na žalost, na fonu istorijske i geopolitičke neizvjesnoti. Time istodobno postaje izvjesnijom varijanta po kojoj Hrvatska i Srbija de facto dolaze u poziciju da anektiraju dijelove Bosne i Hercegovine i na taj način Bošnjacima ostave 30 odsto Bosne u obliku minijaturne državice. Time bi u daljem istorijskom opticaju bila stvarana mogućnost rizične nestabilnosti na ovim prostorima. Eventualnim postojanjem neke varijante islamske države u kliještima između "Velike Srbije" i "Velike Hrvatske" stvarala bi se mogućnost permanentnog šireg konteksta negativnih odnosa islamskih zemalja sa Evropom.

Osvajačka politika, na taj način, anulira strahovito visoku cijenu koju su Bošnjaci, Hrvati i Srbi platili prisustvom užasnih metoda agresije i genocida na ovom tlu. U Bosni i Hercegovini je prije rata živjelo 4,4 miliona stanovnika, a završetkom rata ostalo ih je svega tri miliona. Tokom sukoba bar 5.000 ljudi je poginulo ili ubijeno; 174.000 je ranjeno; 2,5 miliona je protjerano, a 1,1 milion otišlo je u druge zemlje. Ozbiljno je oštećeno 60 odsto stambenog prostora i 28 odsto saobraćajnica. Tokom opsade Sarajeva više od 1000 dana 10.500 građana je ubijeno, a 60.000 ranjeno. Grad je napustilo 150.000 njegovih predratnih stanovnika. Čitava BiH pretvorena je u razvaline i zgarišta poput dobrog dijela Evrope 1945. godine. Ratne strahote u Bosni i Hercegovini platila je materijalno takođe međunarodna zajednica. Samo humanitarna pomoć putem Ureda visokog komesarijata OUN za izbjeglice (UNHCR) iznosila je između 1991. do 1996. godine više od milijardu dolara. Za taj iznos 3,5 miliona ljudi dobilo

[6] Isto, str. XXVII.

je sklonište, obučeno je i prehranjeno. U razdoblju od 1992. do 1996. godine račun za operaciju UNPROFOR-a iznosio je 4,8 milijardi američkih dolara.[7] Novi balkanski osvajački ratovi lako su plaćeni užasnom ljudskom i materijalnom cijenom. Izvještaj međunarodnih eksperata[8] analogiju onoga što se zbivalo u osvajačkim ratovima 1912. i 1913. godine i onoga što je ostalo kao posljedica najnovijih krvoprolića i razaranja na ovim prostorima naznačava "deprimirajućom sličnošću između prirode nacionalističkih sukoba i načina na koji je ratovanje vođeno". I ovom prilikom na sceni je pretvaranje jedne klasične varijante osvajačkog, velikodržavnog koncepta u istorijsko-mitološku sferu veličanja nepravednih ratova kao svenacionalne simbolike prava na tuđe.

Tri nedorečene teze koje su spomenute u savremenim interpretacijama vladajućih struktura nacionalizma i totalitarizma u nekim državicama nastalim raspadom Jugoslavije (prije svega u Srbiji i Hrvatskoj) postaju posebno smišljenim platformama dugoročnijeg opravdavanja osvajačkih ratova. Pažnja se, kako je već rečeno, skreće sa suštine uzroka i posljedica agresije i genocida - ona se usmjerava prema području nacionalnih mistifikacija jedne velike tragedije. Uzroci rata počeli su da variraju između privida i zbilje - privid se po nacionalističkoj logici uvećava, a zbilja umanjuje. Mjesto se ustupa mitomaniji velikodržavnog nasilja.

Smisao **prve teze** zagovaraju oni nacionalizmi koji su pokrenuli i kreirali agresiju i genocid. Nastoje da u kolektivnu svijest vlastitih nacija usade osjećanje o permanentnoj destabilizirajućoj ulozi vanjskih sila. Odgovornost za katastrofalne posljedice osvajačke politike želi se prebaciti na spoljne faktore.

Ranija uloga spoljnih sila na prelazu iz 19. u 20. vijek - suparništvo ruskog, otomanskog i habzburškog velikodržavlja - po ovoj tezi nije bitno izmijenjena na ovim prostorima do dana današnjeg. Takva uloga, po ovim verzijama, samo je podsticala i raspaljivala nacionalističke sukobe na ovom tlu. Još uvijek je prisutno uvjerenje da je nedavni rat nakon raspada Jugoslavije posljedica ambicija velikih sila da u razdoblju nakon hladnog rata uspostave novu ravnotežu svoje moći i uticaja na Balkanu. Teza insistira

[7] Isto, str. 6 do 7.

[8] Isto, str. 13.

na klasičnoj postkolonijalnoj uspostavi starih sfera uticaja na ovom prostoru. Vrijedno je spomenuti tvrdnje takvih tumačenja da se, upravo, u takvom kontekstu manifestovala podrška Njemačke nezavisnosti Hrvatske ili Turske nezavisnoti Bosne i Hercegovine. Sasvim su u pravu oni strani analitičari koji u ovakvim namjerama domaćih osvajačkih koncepcija nacional-fašizma, uz ostalo, vide demagošku manipulaciju strateškom važnošću balkanske regije za glavne sile, a zapravo se ovakvim načinom tumačenja uzroka i posljedica minulog rata nastoji prebaciti odgovornost na spoljne faktore kada je u pitanju neuspjeh balkanskih naroda da odbrane i ostvare miran, multietnički razvoj njihovih društava. Bosna i Hercegovina je u tom pogledu tragična ilustracija. Uzrok nedavnih sukoba nije svakako u manipulaciji lokalnim nacionalizmima od strane pojedinih velikih sila. Uzrok ukupne tragedije nije izvan Balkana. On je, prije svega, unutar Balkana.

Druga teza o kojoj je riječ govori o navodnom "nasljednom faktoru" vezanom za protivrječnu i dramatičnu prošlost Balkana. Ovo tumačenje uzima fenomen mržnje kao subjektivni, atavistički, nagonski, pokretački faktor destrukcije na ovim prostorima. Ovo stajalište još uvijek je prisutno u nekim uticajnim intelektualno-političkim strukturama Zapada. Po dosta šabloniziranoj varijaciji razmatra se na ruševinama Jugoslavije "povratak naslijeđenih mržnji" ili "povratak potlačenih". U izvještaju Međunarodne komisije za Balkan[9] podsjeća se plastično na zanimljivu metaforu koja je unesena u dokument tog foruma 1914. godine. Odnosi se na Otomansko carstvo. Taj imperij, tvrdi se, djelovao je kao "ogromni frižider" koji je balkanske nacionalizme sačuvao u stanju "duboke zaleđenosti". Nestajanjem Otomanskog carstva, nastajalo je buđenje uspavanih nacionalizama, pa je, shodno tome, sasvim logična i svrsishodna naredna metafora proistekla iz takvog stanja - metafora o "otapanju zamrznutih nacionalizama" u istočnoj Evropi, koje je komunizam takođe "zamrznuo". Otuda, po istoj verziji, toliko i tako drastično vaskrsnuće nacionalističkih ideologija nakon pola vijeka i odgovarajućih varijanti najsurovije ljudske, nacionalne i vjerske isključivosti. Ponovo je mržnja prizvana kao simbolika svekolike nacionalne suprostavljenosti, velikodržavnih ambicija i odgova-

[9] Isto, str. 14.

rajućih sredstava destrukcije. Taj način promišljanja o uzrocima i posljedicama destrukcije u Bosni i Hercegovini u stvari nepravedno prebacuje korijene čitave nesreće na bosanskohercegovačko tlo i tu, na tom užem balkanskom području višenacionalne egzistencije različitih tradicijskih i vjerskih vrijednosti, želi dobiti odgovor za sve surovo i tragično što se desilo. Time se programirano zamagljuje okolnost da je život ili suživot tri zajednice u ovoj zemlji poremećen, ugrožen i osakaćen - i tokom dva svjetska rata, i tokom dramatičnih događaja nakon raspada Jugoslavije - uglavnom zbog uzroka koji su bili izvan bosanskih granica. Na taj se način posljedice agresije i genocida u ovoj zemlji nastoje prikriti insistiranjem na isključivoj funkciji unutrašnjih i "nasljednih" faktora međunacionalne i međuvjerske mržnje. Motiv spoljnjeg nasilja ovom tezom zamijenjen je subjektivističkim motivom unutrašnje bosanskohercegovačke "viševjekovne mržnje".

Trećoj tezi sumnjive vrijednosti priklanjaju se protagonisti sa Balkana, ali i neki tumači balkanskih prilika na Zapadu. Uzroci rata u Bosni i Hercegovini nalaze se i tumače u okviru bosanskohercegovačkog kulturnog, vjerskog i uopšte civilizacijskog miljea. Potenciraju se izvjesna posebna istorijska opterećenja na ovom prostoru i potom opisuju kao osoben "sukob civilizacija". Djelo Semjuela Huntingtona (Samuel P. Huntington) SUKOB CIVILIZACIJA[10] u tom pogledu posebna je filozofsko-ideološka osnova za tumačenje iracionalnih fenomena kao navodnih pokretača nasilja i ratova. Po tim verzijama Jugoslavija u cjelini, a Bosna i Hercegovina posebno, smještene su na području na kome se ukrštavaju zapadno kršćanstvo, istočnogrčko pravoslavlje i islam. Po ovim verzijama ideološke napetosti u toku hladnog rata potiskivale su tradicionalna opterećenja među kulturama, ali to se, međutim, nestankom takve kritične faze međunarodnih odnosa poslije Drugog svjetskog rata, ponovo počelo ispoljavati. Zagovornici ovog stajališta smatraju da su upravo uzroci "Trećeg balkanskog rata" u temeljnom neslaganju među kulturama i religijama na bosanskohercegovačkom prostoru.[11] Prema ovim shvatanjima najvažnija

[10] Samuel P. Huntington, THE CLASH OF CIVILIZATION AND THE REMAKING OF WORLD ORDER, 1996.

[11] ∴ NEDOVRŠENI MIR, str. 16.

razlika među tri kulture jeste religija, pa, po istim interpretacijama, nije slučajno što su u minulim razaranjima, ipak, najviše stradali vjerski objekti. U izvjesnoj mjeri teorija o "sukobu civilizacija", jeste područje o kojem su saglasne sve tri nacionalne i vjerske strane - takva saglasnost može se naći i na srpskoj, i na hrvatskoj i na bošnjačkoj nacionalističkoj strani.

Hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman, na primjer, upravo je Međunarodnoj komisiji za Balkan u aprilu 1996. godine rekao da "jugoslovensko iskustvo svjedoči o tome da su se kulturne i geopolitičke podjele pokazale odlučnima - tako snažnim da zajednica država nije mogla opstati", pa se "sadašnje podjele podudaraju sa onima iz Rimskog carstva (Teodosijeva linija) između Rima, Bizanta i islama, kao i sa granicom između Otomanskog i Austrijskog carstva - na području u kojem je ta podjela među civilizacijama najočitija, dogodila se jedna od najsnažnijih kriza današnjice". Radovan Karadžić u jednom je intervjuu[12] napomenuo da su "Grčka i Turska razmijenile na širokoj osnovi teritorije i stanovništvo, jer je rat među njima bio rat između pravoslavlja i islama", "pa shodno tome" mi nikada nećemo dozvoliti da se Turska vrati na Balkan, niti Srbi, Hrvati i Muslimani više mogu živjeti zajedno". U tom pogledu približna je i islamska verzija o "sukobu civilizacija". Reisu-l-ulema Islamske zajednice dr. Mustafa Cerić opisao je minuli rat kao "neku vrstu križarskog pohoda protiv Muslimana", čija je svrha "eliminirati islam i Muslimane u ovom dijelu svijeta".[13]

Sve tri strane nacionalnog i vjerskog ekstremizma, dakle, nalaze u ovoj tezi - naravno, svaka u okviru svojih ideoloških, tradicijskih i drugih specifičnosti - uporište da naglasi "sukob civilizacija" u nedavnom ratu u bivšoj Jugoslaviji kao jednu od prevalentnih istorijskih karakteristika.

Sve tri teze insistiraju na argumentaciji koja objektivno izbjegava ili minimizira suštinu i posljedica same drame - elemenat nacionalno-vjerske isključivosti kao sredstva ljudske, vjerske i nacionalne separacije; kao sredstva brutalne negacije drugoga naspram sebe. Protagonisti agresije i genocida, (srpski a djelimično i hrvatski nacionalizam) to izriču i izdašno propa-

---

[12] Intervju dat Kosmomolskoj pravdi, Oslobođenje, 20. maja 1995.

[13] ∴ NEDOVRŠENI MIR, str. 17.

gandno eksponiraju sa ciljem da ogromno nasilje dobije opravdanje "višim ciljevima" i "grijehovima isključivo onih drugih", dok eksponenti sve prisutnijeg nacionalističkog radikalizma u redovima objektivno najveće žrtve u bosanskoj kataklizmi, (Bošnjaci) rado posežu za ovakvom argumentacijom da bi, u okviru ukupnih koncepcija islamskog ekstremizma, naglasili postulate jednog osobenog fundamentalizma - optužba svjetske zajednice, prije svega Evrope i SAD, da je u bosanskom slučaju išla naruku antiislamskim tendencijama, isticanje mržnje kao poriva ispoljenog isključivo protiv islama kao religije i naglašavanje "sukoba civilizacija" kao premoći socijalno-humanističke ideje islama nad svim drugim vrijednostima kojoj se, upravo zbog toga, opiru moć i snaga prije svega kršćanskih civilizacija.

Na marginu zato dolazi nehumanistička suština svakog nacionalizma kao ideologije dioba, i omraza. Krivica za zločine traži se u drugome - vlastita se prikriva ili tumači na spomenuti, dubiozan, nedorečen način.

Teško je, na žalost, još uvijek u takvoj konfuziji jednoobraznih interpretacija uzroka i posljedica minulog rata - prije svega agresivnog, osvajačkog konteksta kao cilja i etničkog čišćenja i genocida kao sredstva jedne osvajačke politike - razlučiti u kolektivnoj svijesti istinu od poluistine, argumenat od konstrukcije. Sporo dopire u kolektivnu svijest još uvijek - zahvaljujući gotovo apsolutnoj kontroli nacionalističkih vladajućih struktura nad propagandom i medijima - spoznaja da prije svega krivce i odgovorne aktere za tragediju koja se desila na Balkanu, a iznad svega u Bosni i Hercegovini, treba tražiti u onim postkomunističkim političkim strukturama koje su, u želji da ostvare svoje nacionalističke ciljeve, sasvim sistematski razbuktali "pradavne mržnje". Moćne mašinerije propagande stavljene su u tom cilju u pogon kako bi se opravdalo neopravdano; kako bi se laž pretvorila u istinu, zlo u dobro, nepravda u pravdu. U ime toga, u ime takve nacional-ideološke platforme, intrumentalizirana su nasilja radi teritorijalnih osvajanja, protjerivanje "drugih" naroda i instalacije autoritarnog sistema vlasti. U tom i takvom procesu osvajačkih koncepcija upravo ovakve strukture manipulirale su strahovima svojih sunarodnjaka. Dezinformacija je bila motiv masovnih uzbuna, a mržnja atavistički ishod raspla-msalih masovnih strahova.

Otuda još uvijek tako raznolika i grčevita otpornost takvih struktura da skrenu pažnju od suštine odgovornosti za tragediju raspada zemlje na najsuroviji i najkrvaviji način. Praksa Haškog suda, koji istražuje ratne zločine na tlu bivše Jugoslavije, to najupečatljivije potvrđuje.

Kao kuriozum "prevrtljivih istorijskih igara", kako bi rekao Hegel, mogle bi da posluže riječi barona D'esturnela unesene u uvod njegovog izvještaja Međunarodne komisije za Balkan iz 1914. godine. On kaže:

"Istinski krivci su oni koji zavode javno mnijenje i iskorištavaju neznanje ljudi kako bi potaknuli glasine koje uznemiravaju i zazvonili na uzbunu i tako svoju zemlju - a kao posljedice toga i druge zemlje - potaknuli na neprijateljstvo. Pravi krivci su oni koji zbog svog interesa ili stoga što su tome skloni, neprekidno izjavljuju da je rat neizbježan i, čineći ga neizbježnim, potvrđuju da su nemoćni da ga spriječe. Stvarni krivci su oni koji svojom osobnom interesu žrtvuju opšti interes koji tako slabo razumiju i koji u svojoj zemlji podržavaju jalovu politiku sukoba i odgovora na silu silom".[14]

Ovo je zapisano kao meritorna ocjena balkanskih osvajačkih avantura 1912. i 1913. godine, ali je naprosto frapantno koliko analiza osvajačkih, nacionalističkih, totalitarnih koncepcija iz prvih decenija 20. vijeka vjerno odražavaju uzroke i posljedice, ciljeve i motive, aktere i ličnosti tragedije na ovim istim prostorima pri samom zalasku istog stoljeća.

Čini se da je podudarnost ovih ocjena o permanentnoj osvajačkoj megalomaniji određenih nacionalističkih velikodržavnih koncepata samo životna potvrda fatalizma da se, kako bi rekao Žan Pol Satr (Jean Paul Sartre) u zlo vjeruje tek naknadno.

Po Vinetu (Alexander Vinet), bez istraživanja istine samo je pola istine.

[14] ∴ NEDOVRŠENI MIR, str. 22.

Dr. Steven Waine

SVJEDOČENJA O ZLOČINIMA I ISTORIJI - PET GODINA POSLIJE NOĆNE MORE

I

Tokom perioda agresije na Bosnu i Hercegovinu i neposredno poslije Dejtona angažovao sam preživjele ratnih zločina da daju svjedočenja na osnovu kojih sam napisao knjigu KAD ISTORIJA POSTANE NOĆNA MORA - ŽIVOT I SJEĆANJA NA ETNIČKO ČIŠĆENJE U BOSNI I HERCEGOVINI.[1] Ono što me je interesovalo bile su priče koje su pričali pojedini Bosanci, kao i to kako se sveukupno ove priče uklapaju u bosanski mozaik sjećanja. Knjiga dokazuje da je to bilo djelimično zbog toga kako su Bošnjaci koristili, ili u nekim slučajevima zloupotrebljavali lična i istorijska sjećanja koja su bili nesposobni da prepoznaju kao etnički nacionalizam i u kojima su bili nepripremljeni da se brane protiv genocida. U fokusu ispitivanja je *merhamet,* važan individualni i grupni pojam, koji znači nešto slično kao velikodušnost, oprost, saosjećanje. Istražuju se nastojanja Bošnjaka u toku i odmah nakon etničkog čišćenja da bi se pomirila njihove uspomene na zajednički život u multietničkoj Bosni sa sjećanjima na etnička zvjerstva – borba između dva sjećanja i merhamet za budućnost Bosne.

Ova knjiga i naredni radovi razmatraju korištenje svjedočenja kao mogućeg sredstva za intervenciju u stalnoj, javnoj i ličnoj borbi sjećanja. Svjedočenje je kada preživjeli nakon teških kršenja ljudskih prava ispričaju ili podijele s nekim svoju priču. Ali kakav postoji koncepcijski okvir

[1] Stevan M. Weine, WHEN HISTORY IS A NIGHTMARE: LIVES AND MEMORIES OF ETHNIC CLEANSING IN BOSNIA-HERZEGOVINA, Rutgers University Press, New Brunswick, New Jersey. (KAD ISTORIJA POSTANE NOĆNA MORA – ŽIVOT I SJEĆANJA NA ETNIČKO ČIŠĆENJE U BOSNI I HERCEGOVINI), 1999/2000.

koji bi poslužio kao adekvatan vodič za korištenje svjedočenja u Bosni i Hercegovini ili drugim društvima nakon konflikta? Svjedočenja su se pojavila na mnogim različitim društveno-istorijskim prostorima (Čile, holokaust, afričko-američke priče o robovima) i u višestrukim različitim disciplinama (u psihologiji, istoriji, religiji, antropologiji, literaturi). Ipak, naučni pristup traži na ovim prostorima da se determiniše univerzalniji okvir shvatanja svjedočenja. Psihijatrija i psihoanaliza su težile da nametnu mišljenje kako ima malo znanja u ovoj oblasti, promovišući pristup svjedočenju koji je ograničen jer često ne obuhvata esencijalne karakteristike svjedočenja kao priče.

U pokušaju da se determiniše alternativni okvir razumijevanja za svjedočenja u postkonfliktnom društvu, postoje tri kritičke potrebe pristupa svjedočenju: - smanjenje patnje; - dokazivanje istorijske istine; - prilagođavanje kulture. Takođe je potrebna veća promjena pristupa koji bi imao više iskrenijeg razumijevanja u odnosu na želju kako da se svjedočenja koriste kao priče. U tom smislu mislim da je vrlo korisno vratiti se književnoj teoriji ruskog književnog teoretičara Mihaila Bahtina. Bahtinova djela o polifoniji i dijalogizmu pomažu, jer kada se svjedočenju pristupa kao dijaloškom pripovijedanju, takvo svjedočenje postaje više legitimno i kompetentnije da se njime čini dobro, posebno u vezi sa istorijom i kulturom.

Izgleda da nije ni korisno niti originalno koristiti Bahtina da bi se oblikovao sistem razumijevanja koji je zatvorio krug istorije ili je u fazi njenog finaliziranja, bilo namjerno ili nenamjerno. Posebno, s obzirom na to da je nastao vremenski period i istorijska faza koja formuliše mogućnosti za istraživanje, kao i za intervenciju. Sada je skoro pet godina od Dejtonskog mirovnog dogovora koji je okončao istorijsku noćnu moru etničkog čišćenja i opsade. Razmišljajući o nedavnim boravcima u Bosni i Hercegovini (i živeći i radeći u njenoj dijaspori), još uvijek mogu da raspoznam centralne probleme iz naprijed navedene knjige, ali u nešto različitijim oblicima. Ovaj tekst upotpunjuje navedene centralne probleme i nudi neka nova dodatna razmišljenja o statusu svjedočenja.

II

Na koricama knjige je slika sa Vraca[2] koju sam snimio 1996. godine. Na Vracama je bio spomen-kompleks žrtvama Drugog svjetskog rata iz Titovog doba gdje su se prikazivali filmovi iz toga rata za djecu i vikend šetače. U knjizi sam napisao:

«Kameni zidovi [atrija tvrđave], nekada ukrašeni malim kamenim slovima koji su nizali imena hiljada žrtava prošlog rata, sada su djelimično ili u potpunosti ogoljeni. Usljed eksplozija i vandalskog razbijanja nasilno su skinuta mnoga slova koja su pala na tlo, gdje su ležala u malim gomilama. Mjesto gdje je sjećanje nekada bilo nježno čuvano u uspomeni sada je sve u komadima, smeću i neredu. Ipak, ima u tome neke ljepote.»

Vraca su bile vizuelna metafora za stanovište ove knjige da poslije etničkog čišćenja, način na koji je narod čuvao istorijska sjećanja iz Druge Jugoslavije, koja je bila konstruisana Titovim «bratstvom i jedinistvom», a sada su uništene. Kada sam se vratio na Vraca u septembru, mjesto je još bilo u ruševinama. Ali sada, većina slova koja su bila na zidovima ili na tlu, su ukradena ili na drugi način nestala. Je li to metafora za nepostojanje čak i rasutih sjećanja iz javne rasprave u savremenoj Bosni i Hercegovini?

Brine me činjenica da u periodu nakon Dejtona nema više bosanskih filmova koji će zauzeti mjesto starih i koji će pokušati da pričaju istoriju o putovanju Bosne i Hercegovine kroz istoriju. Gdje su filmovi i knjige? Izgleda da se ni vlada niti građanske institucije nisu angažovale u prezentiranju nove istorije svom narodu, a posebno mladima. Je li to čak i na njihovoj mapi? U svojoj knjizi sam napisao:

«Ono što sam želio da znam jeste kakav je novi smisao istorije potreban da bi podržao projekat stvaranja nove multietničke bosanskohercegovačke države? Eventualno ova nova Bosna i Hercegovina će stvoriti nova memorijalna stjecišta gdje će podučavati svoje građane njihovu istoriju. Projekat izgradnje mira, otvorenosti i demokratije u Bosni i Hercegovini će trebati novu istoriju koja podržava ovaj sistem vrijednosti. Međutim, nova istorija nema drugog izbora nego da iznikne iz sadašnjih uslova...»

[2] Prvobitni naziv: Vratca (Vratašca, mala vrata Sarajeva).

Ako ne u filmovima ili knjigama, kako da bosanski narod objasni sebi i drugima svoj put kroz istoriju? Šta ljudi govore, a šta ne govore iz svoje istorije? Da li se to kazivanje bazira na pisanim dokumentima ili se bazira na usmenom predanju? Kako on modificira objašnjenja Druge Jugoslavije u kojoj je izrastao? Da li koristi naučne ili mitološke metode saznavanja i prezentiranja? Da li starije generacije pronalaze način da prenesu mlađim generacijama svoje znanje i svoja iskustava iz istorije?

S obzirom da su sadašnji uslovi još uvijek tako nesigurni, razumljivo je da se ne poduzima mnogo akcija. Ipak, što me još uvijek konstantno uzbuđuje je to da bi se kazivanje svjedočenja moglo iskoristiti kao dio podučavanja istorije. Ali, zar neće to ovisiti o postojanju svjedočenja koja se trenutno nude i prihvataju kao priče? Svjedočenja mogu biti jedan od nosioca bosanske kulture koji će pohraniti i obogatiti historijska sjećanja. Ono može povezati ljude sa njihovom prošlošću na način da im pomogne da odgovore na zahtjeve sadašnjosti ili očekivane zahtjeve budućnosti. Međutim, za ovo će trebati vremena.

Sada ću pokušati da malo komentarišem **Međunarodnu naučnu konferenciju o zločinima u Bosanskoj krajini tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991. – 1995.** u Bihaću. Čudo je da se ova konferencija mogla uopšte dogoditi. Vrlo sam zahvalan promotorima konferencije na pozivu i prilici koja mi se pružila da učestvujem. Način na koji se ova konferencija održala, poziva na komentar. Naglasak konferencije je na nauci, a opšta tendencija se kreće prema metodološkim pristupima koji su po prirodi empirijski. Kod posjete drugim bosanskohercegovačkim institucijama, koje se bave dokumentovanjem ratnih zločina, saznajem da njihov pristup takođe više cijeni «egzaktne podatke» nego kazivanja. Često kod međunarodnih inicijativa otkrivam istu sklonost u pristupu ratnim zločinima, i ja bih želio da iznesem neke probleme koji nastaju usljed ovakve tendencije.

Reakcija na kršenje ljudskih prava može da uključuje naučne krugove. Uoči katastrofe, prirodne nauke i kliničke nauke dolaze sa svojom sklonosti ka empirizmu. U izvjesnom smislu, ovo je prihvatljiv odgovor na potrebu da se dokaže istina, objektivno i sistematski. Koliko ih je ubijeno? Ko je ubijen? Ko je ubijao? Kako su oni bili ubijeni? Ko je bio svjedok ovih ubijanja? Koje su posljedice za preživjele? Patolog, advokat, psihijatar i

referent za dokumentaciju za ljudska prava učestvuju u kreiranju ovoga kruga činjenica o zločinima. I sve je ovo prilično potrebno. Potrebno je da su ljudi, organizacije i nacije voljni da podrže takve aktivnosti uprkos velikim preprekama. Ovaj posao može trajati godinama, decenijama ili više. On takođe postaje institucija, i kao i svaka druga, mora da opravda svoje vlastito postojanje.

Šta se zatim događa? Institucija za ova istraživanja naučne prirode u kršenjima ljudskih prava postaje izvorište ideološkog stava. Prema ovom stavu ne vjeruje se mnogo da je dobro što je dokumentacija objektivna i sistematična. Nema ništa što bi se moglo prigovoriti ovoj tvrdnji. Tvrdnja je odlučnija u tome da je ovakva metodologija primarni put do istine u ovim događajima i da će iz te istine rezultirati dobro.

Ko izražava ovu tvrdnju i na čemu je zasniva? Vjerovatno je daju najupornije sami istražitelji koji moraju objasniti i odbraniti svoj vlastiti naučni pristup. Mi moramo dokumentovati zločine. Mi moramo sakupiti činjenice. Ali, to se takođe pretvara u jednu vrstu pozicije uzmicanja za mnoge stručnjake raznih disciplina koji žele da se angažuju za preživjele i njihova kazivanja, ali koji ne znaju pronaći nikakav naučni pristup koji izgleda da ima dovoljno legitimiteta. U tom smislu, moglo bi biti da ovakvo uzmicanje do empirijskog pristupa bude pokrenuto fundamentalnom podvojenošću o kazivanjima preživjelih. Mi ne znamo da li je kazivanje dobro ili nije dobro, i to što ne znamo jeste ono što nas brine.

Ali ko (osim počinioca ili apologeta) može da prigovori navodu činjenica? Bilo bi teško svakom poštenom čovjeku da zauzme stav prema kojem ne želimo znati ništa. Tako, ako želimo da znamo nešto, na neki je način lakše da reagujemo tražeći materijal koji je objektivan i koji se da razglobiti. Ovo je posebno slučaj kada postoji suprotno mišljenje ili otpor u vezi sa događajima o kojima se govori. Možda je stvarno najrazboritije ići putem naučnih činjenica prije nego putem emocionalnih i tmurnih priča. Objektivnost sigurno ima svoje prednosti. Tehnička sredstva postoje za obavljanje sakupljanja činjenica. Ako se pridržavamo više rutinskog, sistematičnog i tehničkog prijedloga možemo lakše odvojiti emociju od kritike. Ali takođe postoji opasnost koja zabrinjava. U oba slučaja, bilo da je potrebno ili ne, u zauzimanju empirijskog stava, rizik je izostaviti istoriju i kulturu.

To je razlog što, putujući kroz Bosnu i Hercegovinu i u njenoj dijaspori, stalno pitam stručnjake, naučnike, pisce, profesore i umjetnike – Jeste li okupirani ovim pričama? Da li pronalazite način da uključite priče u svoj rad? Šta učite iz njih? Kako ih koristite? Kakav je njihov uticaj na istoriju i kulturu? Šta bi to moglo biti? Brine me što se malo ljudi bavi ovim pričama i što kada se i bave s njima, to se dešava izolovano od drugih disciplina iz kojih bi mogli eventualno učiti i sarađivati sa njima. Kako će jedan narod prihvatiti ovu katastrofu ako ne prati istoriju i kulturu na način kako to nudi svjedočenje?

III

Posljednje djelo Mihaila Bahtina bilo je niz napomena koje je napisao uz nedovršeni esej iz 1930-tih. Upravo prije svoje smrti 1975. godine, Bahtin se vratio ovom tekstu i napisao napomene koje je nazvao KA METODOLOGIJI DRUŠTVENIH NAUKA.[3] To je bilo redefinisanje nekih starih Bahtinovih briga naglašeno kao hitno i ozbiljno da očekuje kraj svog života i pisanja. Ovo opominje na dilemu u vezi sa naučnim pristupom prema svjedočenju.

Bahtin oštro napada nauke zbog njihovih nehumanističkih metodoloških preokupacija i ideoloških pristranosti. *Prirodne nauke* su se angažovale u tumačenju osnovnih sistema koji vladaju mnogim pojedincima ili društvom kao cjelinom. *Egzaktne nauke* su se angažovale u razumijevanju «nijemih stvari». Jesu li to one nauke ili neke druge koje bi Bahtin uključio *vis-a-vis* svjedočenja?

Pristup kliničke nauke svjedočenju kao psihoterapija bi također slično bio osuđen. Promjene u oštrini psihijatrijskih simptoma ili psihosocijalnom funkcionisanju su od male ili nikakve vrijednosti s obzirom na istoriju i kulturu. Kliničke nauke izgleda da ne istražuju dovoljno odnos između istorijskih i kulturnih dimenzija i kliničke dimenzije. Ono što kliničke nauke u osnovi čine je to da stavljaju kliničku dimenziju na prvo mjesto.

[3] Michail Bakhtin, TOWARD A METHODOLOGY OF THE HUMAN SCIENCES.

One vjeruju da će liječenje traume dovesti do promjene u kulturi. Ili žele da saznaju kako kazivanje svjedočenja utiče na traumu i njeno liječenje. One se stvarno ne bave ni istorijom, ni kulturom, ni kulturnim promjenama, niti odustaju od toga da im kliničko stanovište bude na prvom mjestu. Ovo nije iznenađujuće s obzirom da im instrumenti kliničke nauke optimalno omogućavaju da se bave simptomima pojedinaca, a ne kulturom ili istorijom. Psihijatrijska literatura o svjedočenjima je prožeta pristupom kliničke nauke koja je drži potisnutu iza ugodnijih priča što je jedini put do prezentiranja kulture i istorije.

Bahtin je tražio nauku koja je više usklađena s ljudskim mogućnostima. Ova nauka mora biti otvorena za «takve apsolutno neponovljive individualnosti kao što su izražavanja». Bahtina su zabrinjavali «glasovi» - usmeno ponašanje i interpretiranje, kakvo postoji na nivou običnog. Naglasak na običnom postavlja okvir koji u potpunosti odgovara svjedočenju, s obzirom da je ono dato od strane običnog preživjelog i za obične preživjele. Obično znači tipično. To ne znači patološko ili izuzetno, što je sklonost kliničkih i psihoanalitičkih pristupa. Naravno, postoji više nego jedan način da se bude tipičan; dakle, s ovim se takođe mora pozabaviti. Postoji vrijednost koju treba pripisati različitim vrstama iskustava, ali takođe i jedinstvenosti iskustva pojedinaca koja se ne može umanjiti.

Bahtin takođe pripisuje važnost detaljnoj analizi jezika, nijansama značenja, kontekstu i drugim kompleksnostima. On nije zadovoljan davanjem sveobuhvatnih generalizacija o iskustvu. Niti izgleda da stvara velike sisteme znanja. Bahtin posmatra nijanse pripovijedanja, a u priči vidi slojevitost značenja koje je izgrađeno tokom istorijskog vremena. Bahtinova prozna djela nude odgovarajući temelj za izučavanje svjedočenja. On vrednuje ono što je stvarno rečeno u svjedočenju. U svjedočenju on vidi nijanse odgovora na istorijske događaje, a takođe je zaokupljen onim što je rečeno kasnije, u odgovoru na svjedočenje.

Šta ako su umjesto povlačenja u kliničke nauke, čime se svjedočenje definitivno odvaja od istorije i kulture, stručnjaci za svjedočenja prihvatili pristup društvenih nauka na bazi Bahtinskih principa? Pogledajte kako Bahtin definiše širi cilj:

«Zadatak se sastoji u tome da se prisili stvar kao što je okolina, koja mehanički utiče na ličnost, da počne da govori, to jest da se u njoj otkrije potencijalna riječ i ton, da se transformiše u semantički kontekst za ličnost koja razmišlja, govori i djeluje (kao i kreira)»

Umjesto nauke koja svjedočenje nudi kao stvar ili listu stvari, izazov je koristiti svjedočenje kao sredstvo za postizanje više od stvari. Svjedočenje može uzvisiti raspravu iznad one o stvarima i pretvoriti je u pravi dijalog. Humana nauka o svjedočenju može potpomoći ovaj proces. Čovjek, naučnik u svjedočenju može pokazati ozbiljan i potreban naučni pogled za individualno izražavanje, ali takođe može podići svjedočenje (jednog od preživjelih, jednog grada, jedne godine, jedne katastrofe) na više nivoe istorijskog i kuturnog izraza i shvatanja, prije nego da ga svede na najniži zajednički nazivnik psihopatologije. Naučno znanje tipa koji Bahtin želi, predstavlja mogućnost za oslobađanje svjedočenja od ovih pojedinosti. Ono može pomoći da svjedočenje pređe u opšti semantički prijedlog koji ulazi u kulturu i govori s dovoljno ozbiljnosti o kulturi i istoriji jednog naroda da bi mogao dobiti odgovor iskren kao što je i kazivanje preživjelog.

IV

Vrijeme koje sam proveo sa Bosancima jasno pokazuje da bitka za sjećanje zauzima mjesto u okviru konteksta bitke za kulturu. Paradigma Bošnjaka je danas dominantna paradigma. Ona traži od bosanskih Muslimana da se patriotski odnose prema islamu u definiranju ko su oni kao narod. U islamu se kaže da je merhamet prihvatljiv stav za Bošnjake koji oni treba da imaju jedan prema drugom. Ali ova bosanska paradigma se suočava sa borbom. Kao politički koncept, je li ona kompatibilna sa vrstom etničke integracije koju međunarodna zajednica želi u Bosni i Hercegovini i na Balkanu? Kao etno-religijski pojam, da li Bošnjak apeluje na mladost, posebno u nadmetanju sa pop kulturom, rep-muzikom, drogama, kriminalom i pornografijom? Drugi ozbiljan kulturni problem u Bosni i Hercegovini odnosi se na moralne posljedice međunarodnog prisustva: koliko je mnogo vrijednosti Bosanaca korumpirano od strane međunarodne zajednice i

njenog novca? Jedan lokalni lider - profesionalac mi kaže: «Idealno je kada nas platite i preuzmete svu odgovornost».

Ako smo zabrinuti o tome šta se to dešava sa sjećanjem, onda se moramo i zabrinuti o ovim značajnim aspektima promjene kulture. To bi, međutim, zahtijevalo potpuno različit pristup svjedočenju od onoga koji je evidentan u obradi psihijatrijskog svjedočenja. Svjedočenje, iz psihijatrijske perspektive, tvrdi da je patnja nastala usljed prisustva traumatskih uspomena koje zaokupljuju samu ličnost i da liječenje funkcioniše zahvaljući katarzi. Bahtin bi bio protiv svih takvih privilegisanja traumatske memorije, prisjećanja traume i kazivanja traumatske priče. Umjesto toga, on bi usmjerio pažnju na polifonijsku prirodu iskustva preživjelih. Čak jedno svjedočenje sadrži mnogo glasova, a tokom kazivanja, preživjeli je potencijalno «predmet svoje vlastite izražajne rasprave».

Preživjeli odabiru način, uvijek iznova, kako da ispričaju svoju priču, kako da sebe definišu. Svjedočenje može biti prozor u taj proces definiranja sebe. To je razlog zašto zaokupljenost svjedočanstvom na javnom nivou može da dovede do lakšeg dešavanja promjena u istoriji i kulturi naroda.

V

Ova moja knjiga takođe istražuje zloupotrebu sjećanja u cilju propagiranja želje za mržnjom i ubijanjem. Gledam Jovana Raškovića, Radovana Karadžića i grupu psihijatara u Beogradu. Nedavno, mnoge oči iz međunarodne zajednice bile su uprte u revoluciju u Srbiji. Ta je revolucija trebalo da predstavlja korak naprijed. Ipak, to je samo šuplja priča ukoliko se ne zasniva na istinitom istorijskom stanovištu u kojem su Miloševićev režim, Karadžićev režim i obični Srbi [iz Srbije] i bosanski Srbi upleteni u zločine protiv čovječnosti u Bosni i Hercegovini. Mnogi smo tako bolesni i umorni od sljepoće i čekanja da se hrabri Srbi suoče sa istinom. Je ne očekujem da će se to desiti za jedan dan, niti čak za godinu dana. Ali vjerujem da Bosanci imaju obavezu da ne dopuste da ova sljepoća ostane neosporena, a vjerujem isto za Amerikance i druge iz međunarodne zajednice.

U središtu ove obaveze je svjedočenje. Upravo kroz svjedočenje Bosanci, i Srbi također, mogu dokazati istorijsku istinu. Ponovo nam Bahtin pomaže da shvatimo istoriju koja je više nego gole činjenice i cifre. Jedan od važnih pojmova koji se ovdje koristi je Bahtinov pojam herojstva – hrabrosti.

Literarno svjedočenje, psihoistorija i psihijatrijsko svjedočenje, svi oni i polaze od stava i idu ka mišljenju da preživjeli nije samo centralna ličnost, nego također i heroj. Heroj u kojem smislu? Robert Lifton (Robert Lifton) je pisao o preživjelom kao o nekome ko je spoznao šta je smrt. U javnim medijima uobičajeno je vidjeti kako se preživjeli opisuje kao heroj u smislu posjedovanja nekih vanrednih ličnih kvaliteta koji im ili omogućuju da prežive, ili imaju neke vanredne kvalitete koje im je iskustvo preživljavanja podarilo. Drugi način je u smislu prenosa nekog apstraktnog ljudskog kvaliteta koji je iznad shvatanja istorije, kao vjera u ljudski duh, ili degradacija ljudskog iskustva. Ove izjave mogu u stvari da znače nešto više od života, ali šta može nedostajati u njima, to je poznavanje istorije i istorijske istine.

Bahtin nam pokazuje jedan drugi način da zamislimo preživjelog kao heroja koji može da pomogne da svjedočenje obuhvati istoriju. To vidimo u njegovoj analizi o tome šta je heroj u romanima Dostojevskog. Dostojevski je dao svojim herojima obaveze «samodefinisanja» i «agonizirajuću samosvjesnost».

«Dostojevski je tražio heroja koji bi bio opsjednut prvenstveno zadatkom da postane svjestan, vrstu heroja čiji bi život bio skoncentrisan na čistu funkciju sticanja svijesti o sebi i svijetu.»

Kod Dostojevskog se heroj opredjeljuje za «raspravu o sebi i o svom svijetu». Ovaj svijet koji je stvorio Dostojevski, u kojem su heroji «postojani na početku», «zadaje svojim herojima specijalnu vrstu moralne torture». Upravo ova vrsta heroja u ovoj vrsti uslova u koje Bahtin vjeruje omogućava Dostojevskom da pronađe novu vrstu «istine» koja ne podliježe «monološkom jedinstvu».

«Svim ličnostima Dostojevskog dato je da ‘misle i traže uzvišenije’ u svakom od njih postoji ‘velika i neriješena misao’; svi oni moraju, inače

prije svih, 'doći do ispravnog rješenja'. I u ovom razrješavanju misli (ideje) leži čitav njihov stvarni život i njihova vlastita lična nemogućnost da joj daju konačan oblik.«

Ono što Bahtin misli da je kod Dostojevskog posebno, to je kod mnogih Bosanaca prirodno, nakon što su preživjeli ovu nedavnu istorijsku noćnu moru. U njihovim svjedočenjima, istorijsko ispovijedanje je pomiješano sa pričanjem u ispovjedaonici. Jedna od fundamentalnih istorijskih ideja koja obuzima Bosance je da žive zajedno. Ova herojska ideja je upisana u bosansku istoriju i u živote većine Bosanaca. Ipak, i druga, prisutna u njihovoj istoriji i životima je fundamentalna ideja odgovor na pitanje «ko smo mi?» Muslimani - Slaveni i da smo kao Muslimani bili ugnjetavani i viktimizirani. U svjedočenju možemo svjedočiti borbu između ove dvije herojske ideje. To je borba u priči o etici jednog naroda. Svjedočenje može poslužiti Bosancima da istorijske i kulturne potrebe definišu i dijaloški odgovore na tu borbu. Nadam se da će jednog dana Srbi i Hrvati ponuditi odgovore u kojima će poštovati ono što su Bosanci rekli o zločinima i istoriji.

VI

Na kraju, još uvijek vidimo da trauma ima posljedice ne samo na pojedince, nego također i na društvo i njegovu kulturu. U mojoj prvoj knjizi opisana je najranija faza ove borbe u Bosni i Hercegovini zakoračivši u njihove živote slušanjem njihovih ispovijedi. Njom ne pokušavam da dam konačan oblik njihovom iskustvu. U Bosni i Hercegovini i na Balkanu sada prolazimo kroz novi period koji još nije prepoznatljiv. Mi ne znamo kakva će biti istorija budućnosti, ali vjerujemo da smo sa svjedočenjima spremniji da u nju kročimo.

Obični Bosanci se umaraju od podsjećanja. Oni žele posao, nešto sredstava, mjesto gdje će živjeti, dobar život. Ali ipak, preživjeti kao nacija (i živjeti dobro) zahtijeva odgovor na pitanje ko ste, koje su vaše vrijednosti i odakle potičete. Nemoguće je zamisliti da put u budućnost ne podrazumijeva i to da bosanski narod pronađe nove načine da živi sa ovim sjećanjima u svojim porodicama i zajednicama, u dijaspori i u naciji.

Sada pišem knjigu pod nazivom SVJETOVI SVJEDOČENJA (UNIVERSES OF TESTIMONY) u kojoj sam se uhvatio ukoštac sa nekim od krupnijih pitanja o svjedočenju koja su po prirodi etička, po tome što zavise od razumijevanja prirode obaveza: Zašto bi se ljudi bavili svjedočenjem? Kakve usluge ljudima obezbjeđuju rezultati svjedočenja? Mogu li oni ponuditi objašnjenja koja daju sposobniji ljudi o iskustvima koja im prijete? Šta mogu učiniti stručnjaci i naučnici da bi pomogli?

Kada govorim sa Bosancima, i sa običnim porodicama i sa profesionalcima, intelektualcima i liderima, pokušavam da ovo spustim na nivo praktičnog. Predlažem da pitaju: Kako može bavljenje memorijom ojačati vaše porodice, vaše zajednice i vaše društvo? Gdje naš narod može očekivati da će mu biti najbolje s obzirom na ova sjećanja iz perioda od pet godina? Kako možete početi s organiziranjem poduzimanja akcija koje će vas dovesti do toga mjesta?

Raduje kada se nađu primjeri da ljudi poduzimaju ovakve korake, ali takođe je duboko ponižavajuće kada shvatite da ima tako mnogo da se još uradi.

Ibrahim Alibegović

PODJELA BOSNE – STRATEŠKO NAČELO ILI TAKTIČKA VARKA

I

Nisam historičar, ali su me životne okolnosti prisilile da pratim i zapažam sve ono što mi je životna stvarnost nametala u posljednjih deset godina, a odnosi se na Bosnu i bošnjački narod iz koga potičem.

Svjedoci smo vremena u kome je zločin zastao da predahne, ali i očevici da ideja zla i dalje živi, i da smjera, da umjesto uzimanja glava počne sa otimanjem duša. Da produži sa vođenjem svojevrsnog specijalnog rata protiv bošnjačkog naroda specifičan - balkanski način.

Velika sreća će biti ako se pokaže da je u pravu jedan srpski historičar koji tvrdi "**da zlo još nikada nije sasvim preovladalo zbog toga što ono kad se umnoži i razmahne krilima do vrhunca postane protivno samo sebi, pa je dovoljan slučajan trenutak da odjednom kao posečena aždaja, splasne i povuče se dok se ne obnovi život**".[1] Za sada životna stvarnost oko nas ovaj njegov historijski kredo provjerava, jer od katarze - moralnog samoočišćenja, nema još ništa. Nema nijednog indikatora koji bi davao do znanja da je na pomolu. Sem nastojanja da se sve stavi pod prisilu zaborava.

Po svim anketama koje je objavljivala beogradska štampa bez obzira na političku orijentaciju, javno mnijenje se eksplicitno izjašnjavalo, da bi za "komšiju, prijatelja ili bračnog druga" najmanje željelo da ima nekoga iz bošnjačkog naroda. Po tom pitanju mi se sa Albancima grčevito borimo za dno tabele.

---

[1] Ovu je misao iznio historičar Radovan Samardžić, koji u svom djelu NA RUBU ISTORIJE (BIGZ, 1994.) navodi tvrdnju: "Čovek je dio istorije, sadašnjost ne postoji. Postoji juče i postoji sutra. I mi smo pred istorijom odgovorni koliko pred sutrašnjim vremenom. Mi se istorije ne možemo osloboditi".

Za pristalice velikosrpske nacionalističke politike mi nismo ni muslimanski, ni bošnjački narod, već narod koga se mrzi i ne podnosi. U najboljem slučaju mi bi mogli biti "Srbi muslimanske vere". Spadamo u narod koga se, iz navike uz obilato korišćenje repertoara pogrdnih izraza iz naslijeđene prošlosti kolektivno vrijeđa bez osjećanja kolektivne krivice i obzira što se time nanosi duševni bol i povređuje dostojanstvo. Sve donedavno se tvrdilo da smo navodno na "srpskoj zemlji". Sada se koristi nova formulacija, da se nalazimo u "srpskom duhovnom prostoru".[2]

Sve se čini da se međunarodna javnost uvjeri da radi Sizifov posao jer ćemo joj uvijek biti i ostati teret na vratu. Jedva čekaju da preuzmu njenu ulogu sa namjerom da nas pretvore u "unutrašnje pitanje" i ponovo stave u poziciju da naša sudbina ponovo počne da zavisi od međusobnih odnosa srpskog i hrvatskog ekstremnog nacionalizma.

Zbog toga smatram da je naš spas u **istini**, ukoliko nâs, i prilike na Balkanu, na pravi način shvati i razumije Evropa. Biće joj mnogo jasnije a i bošnjačkom narodu lakše ako potraži odgovor na pitanje, da li bi historija Balkanskog poluotoka bila onakva kakva je bila u protekla dva stoljeća i kakvu pamtimo, da su ga kojom srećom naselili neki drugi narodi umjesto slovenskih plemena.

Masovne grobnice su naš put do istine - naš svjetionik i orijentir da ne zalutamo. One su naši historijski izvori - jedini i primarni. Od njih se ne smijemo i ne možemo udaljavati. Još manje smijemo istinu oblikovati po mjeri bilo kakvih i bilo čijih političkih interesa. Sopstvenu prošlost moramo razotkrivati i saznavati na pošten i iskreno istinit (istinski iskren) način. Sve u namjeri, da nas istorija prosvjećuje, jača naš kolektivni razum i duhovno obogaćuje. Da se racionalno mijenjamo, da mobilizirajuće na nas utiče. Da budemo spremni za kolektivne napore koji će biti brana ponavljanju zla na nama. Da se na nama ne ponavljaju istorijske greške i više ne čine moralni grijehovi.

---

[2] Politika, 4-6. novembar 1998. godine. Autor teksta podvlači "da su neki stranci isticali srpski narod kao najdemokratskiji u Evropi i da su mu čak i protivnici priznavali da je najviteškiji". Za istoričara Ekmečića navodi: "Ekmečić je u svom opširnom izlaganju postavio pitanje: **Da li je srpski narod konačno našao sebe i u izgradnji svoje nacionalne države došao u priliku da iznova počne iz početka"?**

Imajući to u vidu čvrsto sam i duboko uvjeren da je agresija na Bosnu velika velikosrpska politička glupost i istorijska zabluda ponikla još u vrijeme izbijanja Prvog srpskog ustanka pod vođstvom Karađorđa koji je svojim plahovitim karakterom obilježio i karakter ideje o stvaranju velike Srbije, kao projekta neprimjerenog nasilja.

Bez obzira na međusobna trvenja republičkih rukovodstava i politička previranja unutar zemlje kao i prelomnu situaciju koju je označavao Četrnaesti kongres SKJ to vrijeme je bilo idealna politička situacija da se mirnim putem i sredstvima političke borbe razriješe bez ultimatuma svi politički nesporazumi bez uvlačenja JNA kao arbitra sile. Predstavnici muslimanskog naroda u Predsjedništvu Bosne i Hercegovine su ponudili razumne prijedloge ne tražeći nikakve ustupke. Tražili smo samo da se prihvati da smo ravnopravan narod u prihvatljivim okvirima i u skladu sa važećim ustavom. To nije prošlo jer se kosilo sa sadržajem projekta za stvaranje velike Srbije. Zbog toga nije moglo proći bez još jednog pogroma nad bošnjačkim narodom. Genocid nad bošnjačkim narodom koji je uslijedio je velika vojnička sramota. Ona će u svijesti civiliziranog svijeta i ljudi sa dušom ostaviti duboki trag i od zaborava otrgnuti kako se moglo toliko moralno posrnuti i zastraniti - nisko pasti. Ni dan-danas se pri tome ne osjeća griža savjesti. Nema stida, a u politici i dalje i nakon svega što je počinjeno bošnjačkom narodu bez imalo ustezanja pravi se salto morale. Ostaće upamćeno ne samo zbog toga koliko se pobilo nedužnih ljudskih bića, već i koga se sve ubijalo i na kakav stravičan način se usmrćivalo. Po svojoj zamisli i načinu njenog provođenja to je klasičan **komitetsko-komitski** rat i bez moralnog kodeksa i bilo kakvog pridržavanja običaja rata.

Na Bosnu se krenulo kao u pohod za osvajanje kolonija radi proširivanja svojih teritorijalnih posjeda masovnim progonom civilnog stanovništva. Vršeno je etničko čišćenje da bi se prikrila sopstvena moralna nečistoća.

Tragajući za istinom o ratu u Bosni, nad kojom pristalice i sljedbenici velikosrpskog nacionalizma imaju i drže monopol, neminovno se nameće pitanje: kako se u uvjetima raspolaganja nemjerljivom silom i saznanjem, da je bošnjčki narod za Jugoslaviju ako se ustavna načela ne dovode u pitanje,

mogla donijeti odluka, da se na najbrutalniji način upotrijebi sila protiv golorukog naroda kome niko nije smetao, i koji, nije imao ništa protiv bilo koga bez obzira na vjeru i naciju. Ta je odluka – svjedok, da država koja je prestala da počiva na zakonu i pravdi i čija vojska nije bila zasnovana na moralu i hrabrosti i nisu mogle dugo opstati. Njeno jedino pokriće se temeljilo na obećanju vojnog vrha JNA da će se "za sve ono što joj se dogodilo, i što ju je snašlo u prethodnom periodu prije agresije na Bosnu i van granica Bosne, iskupiti upravo u Bosni.[3]

Moraće se pred historijom objasniti ko je došao na monstruoznu ideju da zločin bude sredstvo u funkciji postizanja političkog cilja i da životima nevinih oživi ideju o velikoj Srbiji. Da posluži kao opojno sredstvo za razbuktavanje atavističkih strasti i stvaranje velikosrpskog nacionalističkog raspoloženja. Da poprimi svojstvo moralne vrline kod sljedbenika ideje nestanka bošnjačkog naroda, ako ne pristane na podjelu Bosne.

Agresija na Bosnu i genocid nad bošnjačkim narodom ostaće jedinstven primjer na ovim prostorima kako masovni zločin poprima ulogu propagandnog sredstva - reklame preko elektronskih medija za zastrašivanje bošnjačkog naroda. Sve sa namjerom da se izazove osjećaj beznađa i mirenja s nestankom sa ovih prostora. I to, samo za to, što je druge vjere i što je pokušao da stavi do znanja i javno kaže da ima svoje ime. Taj isti narod je u isto vrijeme optuživan za oživljavanje političko-vjerskih projekata panislamizma ili panturanizma čime se navodno ugrožava identitet Balkana.[4]

Uz uvrede obavezno su išle i optužbe, ali kada se sa pravoslavne tačke gledišta daju političke izjave koje su daleko i nemaju nikakve veze sa ispovjedanjem vjere to se podvodi pod značenje vraćanja vjeri. Kada se koriste misli "svete i budne savesti SPC" - vladike Nikolaja Velimirovića za objašnjavanje razlike između hrišćana i nehrišćana, onda je dozvoljeno sve, pa i da se javno iznosi da je neodrživo tvrditi u ovome "vremenu vulga-

---

[3] Tvrdnja je uzeta iz knjige SRPSKA VOJSKA, str. 258, autora Dobrile Gajić-Glišić koja je bila načelnik kabineta u Ministarstvu odbrane Srbije u vrijeme kada je na njegovom čelu bio general Tomislav Simović.

[4] *Politika,* 12. decembar 1996. godine.

rne propagande" da su "sve vere jednake".[5] Takva vrsta "fundamentalizma" nikada nije osporavana, naprotiv ona je podsticana, bila je duboko u svijesti i kao sastavni dio velikosrpskog nacionalizma ima pravo građanstva. Stremljenje da se stvara velika Srbija pretvoreno je u veliku religioznu dogmu. **Nacionalno i religiozno** je jedno te isto. Ispod mantije je izašla i krilatica o "savezu svih srpskih zemalja".[6] Pripreme genocida nad bošnjačkim narodom su bile svestrane i sistematske. Bile su u funkciji i ucjene i propagande i odmazde - sredstvo i politike i vojne taktike.

Postavlja se pitanje na čemu zasnivam misao da su postojali politički uslovi za političko razrješavanje nesporazuma republičkih rukovodstava koji su smišljeno spušteni na razinu nacionalnih odnosa između naroda. Kako to da iznad vedrog neba tako naglo i iznenada počne da sijeva i padaju gromovi udarajući po narodu bez gromobrana.

Odgovor je prihvatljiv ako se sjetimo toga vremena i vratimo sjećanja na početak osamdesetih godina kada su mnogi novinari počeli na novi način da pišu i primjenjuju "novi pravopis", a sve u ime slobode javne riječi. Tada je JNA osnovna tema ideološkog uzdizanja bila osuda Zapada što je aktuelizirao pitanje opstanka Jugoslavije nakon Tita. Nigdje i nikada kao na tim debatama nije više prosuto "jugoslovenstva" i bilo zaklinjanja patriotskog zanosa. Ljudi su naprosto padali u moralno-političku komu. To vrijeme osvješćivanja i podizanja budnosti na viši nivo preobraćalo se u stanje nesvjestice i nije pomogla ni krilatica: "I poslije Tita – Tito", jer se u JNA, onako ispod žita uvlačio velikosrpski nacionalizam. Odjednom se ljudi počinju pitati što to nema ćirilice u vojsci i preko noći ispisuju u kancelarijama natpisi i ako se ispred ulaza u kasarne stavljaju nazivi na jezicima svih naroda i narodnosti. Osuda Ustava iz 1974. je postala osnovna tema i sadržaj preokupiranja oficirskog javnog mnijenja. Svako je počeo da misli "svojom glavom na svoj nacionalni način". Nepovjerenje je počelo kao magla da ulazi u komande i kasarne i svelo se na zaključavanje pušaka u šoške, a kulminiralo kada je načelnik kabineta SSNO na stranicama

[5] *Naša borba,* 20.-21. maj 1994. godine. Misao je posuđena iz članka Nesuglasice dece božje.

[6] Izjava iz Sava-centra Amfilohija Radovića u vrijeme održavanja Drugog kongresa srpskih intelektualaca iz Bosne i Hercegovine 1994. godine.

Politike najavio potrebu stvaranja posebne srpske vojske i pored žive JNA na čijem spisku se nalazio i od koje je na nezakonit način suprotno Zakonu o službi u JNA dobio čin generala, a sada širi socijaldemokratiju kao nacionalno svjestan građanin.

Optuživan je javno komunizam i Tito, a tužba adresirana na bošnjački narod, čija je "pouzdanost u sistemu ONO i DSZ zbog iranskog fundamentalizma mogla dovesti u pitanje". Na stranicama jednog beogradskog nedjeljnika po prvi puta se postavilo pitanje kolektivne moralno-političke podobnosti jednog naroda koji okružen sa svih strana nije mogao pobjeći iz Jugoslavije i koji je bez nje bio politički slijepac. Smišljeno se počeo podjarivati plamen velikosrpskog nacionalizma u namjeri da se preobrati u logorsku vatru, da sve što prije provrije kako bi prekipilo. Sve više se aktuelizirala politička i ekonomska kriza da bi se objektivizirale opasne namjere i na taj način maskirale nemoralne mjere i postupci. Kao da je umjesto njih bošnjački narod u svojim rukama držao vojni vrh JNA i pod svojom kontrolom sve osnovne poluge državne vlasti. A sada bi da se prihvati: da smo svi krivi i šta nam bi da se zavadimo? Mogli smo se navodno mirnim putem razići. Mnogo čega se može prihvatiti i preko njega preći, ali da dijeliti krivicu žene sa Laništa kod Ključa koja je ubijena sa dvoje male djece - **ne može, ne smije i veliki bi grijeh počinio**. Sa tim se ne može miriti i nema pomirenja. Sevap je to pamtiti. Ne može se zaboraviti jer je sve bilo smišljeno i namjerno, i jedva čekalo da počne kako bi kratko trajalo.

Iako se moglo sve nesporazume mirnim putem razriješiti ispalo je da ne može. U to doba smo na čelu savezne države imali ljude za koje je ona bila igračka - dječija zvečka. Od ljudi jezuitsko-inkvizitorske naravi koji su bili na čelu Saveza komunista narod je bio zaboravljen. I jednima i drugima saopštenja preko štampe su bila izvor mudrosti i pameti.

Nije moglo jer se nije htjelo drugačije već onako kako je ispalo. Uzaludan je nakon nemilih događaja u Bijeljini bio apel iz Zvornika upućen Srbiji i JNA da se poštedi nevino stanovništvo.[7] To je negacija svake

[7] Nekoliko dana nakon počinjenog zločina u Bijeljini na stranicama Borbe se pojavio kraći članak pod naslovom ARKANOV ULTIMATUM čiju sadržinu prenosim u cjelini: Iz novoosnovanog Foruma građana i kriznog štaba opštine Zvornik,

pomisli da je u Bosni bio građanski rat u kome su sve strane bile vojnički ravnopravni protivnici. Krunski dokaz da nije bio građanski rat je i izjava[8] iz samog vrha tadašnjeg Predsjedništva SFRJ u krnjem izdanju koje je predstavljalo za Vrhovnu komandu u ratu protiv bošnjačkog naroda (čudnog li ratovodstva!).

Ističući "moralnu snagu" vojne misli koja izvire iz "ratničke tradicije", koja garantuje nepobjedivost i po kojoj je u svakoj borbi poginulo dvadeset puta više muslimana nego njih koji žestoko uzvraćaju na profesionalan način, kooptirani član Predsjedništva SFRJ iz Crne Gore kao predstavnik Vrhovne komande je izjavio: "**Sve smo dobro procijenili samo jedno nismo. Da će se muslimani tako hrabro boriti i pružiti tako snažan otpor**". Navedeni vojskovođa je izgubio iz vida da je to bila borba za goli život, borba za pravo da se živi. Da se dragocjeni život ne žrtvuje uzalud za bezvrijednu smrt koju i oni koji su sa njim slave. Njemu je strano poimanje šta znači biti **šehid**. Svojom izjavom dao je priznanje koje ljudima njegovog kova nije svojstveno, da su kao strategijska komanda pogriješili, napravili kapitalnu grešku na strateškom nivou rukovođenja i komandovanja i to u dva ključna elementa procjene situacije: procjeni **vremena** i **ljudskog faktora**. Ovo je blanko potvrda da u Bosni nije bilo građanskog rata. A što se tiče strategijske procjene vremena isti cilj su imali i na početku devetnaestog vijeka pa nisu uspjeli (narod se ne može uništiti). Trebali su da imaju na umu da im to ni na kraju dvadesetog vijeka neće poći za rukom. Da se, zbog toga, u naredni milenij ulazi sa preglomaznom moralnom hipotekom. Pored toga morali su znati, da ni bošnjački čovjek bosanskog

---

koji je u osnovi isključivo muslimanski po sasatavu, oko 15 sati i 30 minuta novinarima je data sljedeća informacija: "U toku pregovora predstavnika SO Zvornik i Srpske opštine Zvornik od strane nelegalnih vojnih formacija, predvođenim Arkanom, postavljen je ultimatum da Zvornik preda oružje i da će Zvornik biti druga Bijeljina. Upućujemo domaćoj i svjetskoj javnosti, Republici Srbiji, BiH i JNA apel do neba da se poštedi nevino stanovništvo i da se spasi Zvornik od predstojeće katastrofe oružanih sukoba i ekoloških posledica širokih razmera".

[8] Na sesiji Beogradskog kruga održanoj 24. aprila 1994. godine u Domu inžinjera i tehničara u Beogradu, kada je u prisustvu Vuka Draškovića vođena rasprava u kongresu srpskih intelektualaca, doktor Vladan Vasilijević je obznanio šta je rekao Branko Kostić i doslovce ga citirao kako u tekstu stoji.

kova nije znao šta je sve u stanju da podnese, kada su ga procjenjivali kao ljudski faktor – kao činioca oružane borbe.

Njegovu izjavu navodim i potenciram iz razloga što ona svjedoči o tome gdje je zlo planirano i odakle je poteklo. Ona je svojevrsno svjedočanstvo istorijskog značaja i značenja. Nepobitno priznanje iz koga se vidi ko je i zbog čega počeo agresiju na Bosnu i zašto je genocid bio nukleus i osnov te opake i neljudske zamisli.

Ona ujedno služi kao indikator koji upozorava koliko su bile iskrene namjere kada se zagovarao istorijski sporazum između Srba i Muslimana. Ona posebno navodi na zaključak, a koji genocid neopozivo potvrđuje: da odnos pristalica i sljedbenika projekta za stvaranje velike Srbije prema bošnjačkom narodu i svemu što je muslimansko, ne treba tražiti samo u sferi politike, već prvenstveno u vještački izazvanom problemu **moralno-psihološke naravi**. Politika jeste pokrenula "srpsko nacionalno pitanje", ali da nisu postojale psihološke pretpostavke, ono ne bi moglo prerasti u problem čije se rješenje vidjelo u genocidu nad bošnjačkim narodom. Ako je srpsko političko i partijsko rukovodstvo bilo nezadovoljno Ustavom iz 1974. i položajem Srbije u Jugoslaviji, po čemu onda nezadovoljstvo bosanskih Srba, kada se zna da je od oko četrdeset generala JNA iz redova poslijeratnih oficira porijeklom iz Bosne i Hercegovine preko osamdeset posto bilo srpske nacionalnosti.

Navedena izjava je ujedno **alibi** bošnjačkog naroda kojim se potvrđuje, da presovan između dva ekstremna nacionalizma nije imao šanse da smireno procijeni situaciju i donese optimalnu političku odluku i vojnički se postavi na najpovoljniji po sebe način, ali da je i u takvim okolnosti smogao snage da ne pristane (u uvjetima kada se počelo sa odbrojavanjem koliko će još da postoji), da moralno zastrani i posrne bez obzira na okolnosti u kojima se našao pritvornošću i dvoličnošću okruženja.

Bošnjački narod nije želio rat i pristajao je na sve što se nije kosilo sa njegovim dostojanstvom i opstankom. Nije želio sukob ni sa jednim narodom ni u Bosni ni na njenim granicama. Bio je prisiljen radi sopstvenog biološkog opstanka da vodi rat kako bi se zaštitio i obranio od nasrtaja velikosrpskog nacionalizma kome su obilato pomagali velikohrvatski nacionalisti proustaške orijentacije. Na njemu je u praksi iskazana fašistička

ideologija sa svim njenim osobenostima koja se ispoljila kao kombinacija agresije i specijalnog rata u ostvarivanju maksimalno mogućih radikalnih ciljeva. Trebalo je da jedan slovenski - evropski narod u Evropi nestane i da se pobije tvrdnja da na njenom tlu postoje i evropski muslimani kao autohtoni narod, koji su postali pripadnici islama u isto vrijeme kada su nastali i protestanti u kršćanstvu. Zbog toga će devedesete godine dvadesetog stoljeća ostati u historiji zabilježene kao vrijeme u kome je na prostoru Bosne vođen rat, rat za preživljavanje u kome je potvrđena maksima da se bošnjački narod ne može zatrti i da je Bosna piramida koja se ne da oboriti. Kao moralni pobjednik bošnjački narod je dokazao da nije pogrešan narod, na pogrešnom mjestu, u pogrešno vrijeme kako se tvrdilo iz proustaških krugova. Naprotiv, dokazao je da je duhovno civiliziran narod koji zrači duhom Evrope i po svojoj sklonosti da živi sa drugim joj je najbliži.

Da se glasina o navodnom i pogrešnom narodu ne bi pokazala vjerodostojnom, a sadašnje slutnje koje putem medija dolaze iz bošnjačkih intelektualnih krugova o našem nestanku sa ovih prostora ne bi obistinile i pokazale opravdanim, mora se spoznati istina o svemu što se u prethodnom vremenu dogodilo i zbog čega. To i čini osnovni sadržaj rada ove međunarodne naučne konferencije. Istina mora biti polazna osnova za stvaranje **povjerenja** da bi vremenom došlo do **pomirenja** bez zaborava onoga što se događalo.

Pomirenje za bošnjački narod je psihološka kategorija, a ne politička floskula i fraza i mora biti izraz kajanja onih sa čije strane je potekla zavada i tvrdnja da mora biti rata, pa makar se i svoje svojom rukom bilo, ali samo da počne, ne pitajući bošnjački narod da li hoće.

Zbog okolnosti kako je protiv svoje volje uvučen u rat u kome mu je unaprijed dodijeljena uloga tragičnog naroda, ne smije više dozvoliti da bude prisiljen "da sebi prizna da ne vlada situacijom, ali da je siguran, da situacija vlada sa njim".[9] Nakon svega je zaslužio da iz svojih redova iznjedri i stavi na svoje čelo takve ljude za koje će se zbog moralnih kvaliteta i u svako doba moći reći da su ljudi čistih ruku, topla srca i hladnih glava.

[9] Misao "Priznajem da ne vladam situacijom, ali sam zato siguran da situacija vlada nadamnom" izrekao je 1965. godine američki predsjednik Linkoln.

Pred nama je vrijeme preispitivanja i polaganja moralnih računa. Vrijeme - prepoznavanja šta nas ugrožava i na koji način to postiže, da bi pronašli otrovu protivotrov - kako da mu se što efikasnije suprotstavimo. Da više ne prihvatamo zdravo za gotovo i da time upozorimo okruženje da nismo plašljiv narod.[10] Da znamo šta nam se i zbog čega u posljednja dva stoljeća dogodilo. Da ne spadamo u one koji se boje teškoća i opasnosti političkog opstanka.

Ako ih u to ne uvjerimo opet će po inerciji kao i do sada pokušavati da nas uzmu pod svoje "u zaštitu" i oslobode tereta političke vlasti i da nam kroje sudbinu kao naknadu što nas "brane i čuvaju od spoljnjih neprijatelja". Nađemo li se ponovo u takvim prilikama, slutnje će se pokazati opravdanim. **Nestati može samo onaj narod za koji okruženje procijeni da je slab narod. A slab narod je svaki narod bez nacionalne svijesti**. Bez nacionalne svijesti ne postoji nijedna nacija. Narod bez nacionalne svijesti je narod bez kulture i historije. Nema prošlosti i sumnjive je budućnosti, a sadašnjost mu je jadna. To je narod koji ne zna šta hoće i ne zna da živi, i uvijek je lak plijen, **kojima je sila svetinja**.

Naša tragedija je uvjetovana, a prošlost obilježena aspiracijama na prostor Bosne i Hercegovine i težnjama za asimilacijom bošnjačkog naroda koji je navodno devet puta do sada mijenjao nacionalno ime.[11] S obzirom da su mediji aktuelizirali problem podjele Bosne i time stavili pod sumnju projekat za stvaranje velike Srbije, red je da mi sami proniknemo u suštinu tog pitanja. Odbrana Bosne se mora zasnivati na slabostima napada iz velike Srbije. Moramo sagledati koliko je realna bila težnja za podjelom Bosne, da bi se uvjerili koliko je ozbiljna namjera da se odustane od projekta velika Srbija.

Da bi se u tome uspjelo mora se ustanoviti podudarnost ideje podjele Bosne sa projektom velika Srbija kao idejnom osnovom genocida nad

---

[10] Da se radi o "plašljivom narodu" (misli na bošnjački narod) izrekao je u kontekstu razgovora (informisanja) komandant Sarajevskog korpusa u toku ručka u domu JNA 15. oktobra 1991. godine.

[11] Politika, 12. decembar 1996. godine, "Ekmečić je takođe napomenuo da su muslimani u Bosni od 1868. godine do Dejtonskog sporazuma devet puta menjali nacionalno ime što je dodatni faktor nestabilnosti te teritorije".

bošnjačkim narodom. Za mene je to pitanje polazna osnova za oblikovanje i podizanje na viši stupanj bošnjačke nacionalne svijesti, ne samo kao brane protiv podjele Bosne, već kao grudobrana koji će poslužiti kao stabilizirajući i kohezioni faktor za sprečavanje eventualnih podjela u samom bošnjačkom narodu, i za stvaranje objektivnih pretpostavki da se sigurnim putem krene u budućnost i da ne budemo više narod sa kolektivnom srčanom mahanom.

II

Vezati sudbinu bošnjačkog naroda (podjela Bosne samo njega udara po glavi) za Tuđmanovu salvetu politički je naivno. A koliko naivno, još više je opasno. Gubiti iz vida i olako zaboravljati šta je muslimanskom svijetu u zadnja dva stoljeća učinjeno radi "pomoći braći preko Drine" u najmanju ruku je krajnje neodgovorno i politički površno. Sve mi se čini da je suština problema u nama Bošnjacima i svodi se na to da svaki pojedinac misli da igra odlučujuću ulogu i da od njega sve zavisi. Što svako, ko je služio vojni rok u JNA misli da se razumije u ratovodstvo. Mnogi hoće da rat kao predmet izučavanja istorije ratova premjeste u oblast sopstvene profesije i pripišu mu naučni karakter. Agresija izvršena na Bosnu je **akt samovolje** političkog vrha Srbije [uz blagoslov krnjeg Predsjedništva SFRJ kome se priklonio vojni vrh JNA zloupotrebivši vojničku čast i načela na kojim se zasniva funkcionisanje vojne organizacije]. Agresija na Bosnu i genocid nad bošnjačkim narodom govore koliko je primarna bila težnja za velikom Srbijom u poređenju sa nastojanjem da dođe do podjele Bosne. Zašto bi se dijelilo nešto što se željelo uništiti i nastojalo svim silama da nestane.

Ne sumnjam u to kako se tvrdi da je u Karađorđevu krajem marta 1991. godine održan susret "zainteresiranih za Bosnu", niti u to da je Bosna bila jedina tačka dnevnog reda. Ali sam podozriv prema namjerama sudionika tog susreta, ne da li su bile poštene u odnosu prema bošnjačkom narodu već između njih samih s obzirom da je Bosna centralno pitanje i srpskog i hrvatskog ekstremnog nacionalizma i arena na kojoj su se oni sukobljavali.

Uvjeren sam da je pitanje podjele Bosne (koju su velikosrpski nacionalisti već bili podobro načeli) bilo samo paravan za privremeno svođenje

računa, da bi se izvršile konačne provjere izvršenih priprema za nastupajuće događaje. Pred bošnjačkim narodom je dugačak put i neće se lako otresti tereta - projekta za stvaranje velike Srbije, pogotovo ako u svojim redovima ima onih koji Projektu idu naruku. Ne treba gubiti iz vida da su ga oživili oni sa crnim kapuljačama početkom devedesetih godina, a da je i sada krajem te iste dekade, neovisno od genocida koji je izvršen taj isti projekat kamen temeljac izborne kampanje "demokratske opozicije Srbije".

Okolnosti na prostorima bivše Jugoslavije početkom 1991. godine su bile takve, da se može sa sigurnošću tvrditi da je inicijativa za susret potekla od Tuđmana i uskog kruga ljudi oko njega. Ona je uslijedila kao izraz krajnje nužde sa namjerom da se dobije u vremenu i zbog lične odbojnosti prema bošnjačkom narodu.

Razlozi zbog kojih je tražen susret su političkog i vojničkog karaktera. To je vrijeme u kome je u zamahu bio proces vojno-etničkog pomjeranja generala i oficira na značajnijim položajima u sistemu rukovođenja i komandovanja što nije moglo da ostane neprimijećeno. Bilo je poznato da je još potkraj osamdesetih godina završen proces reorganizacije JNA. Njom je Teritorijalna odbrana potisnuta u drugi plan, a čitav prostor jugoslovenskog ratišta prekriven zonama odgovornosti korpusa kopnene vojske u vidu **rešetke** (termin iz repertoara admirala Branka Mamule, koji je bio zagovornik i doktrine "**bitke u prostoru**". Pomjeranje je zahvatilo starješinski sastav samo nesrpske nacionalnosti. U slučajevima kada se radilo o generalima i visokim oficirima srpske i crnogorske nacionalnosti razlozi su bili profesionalne prirode tj. radilo se o kadrovskim rješenjima koja su se bolje uklapala i bila povoljnija za nastupajuće događaje. Zagreb je raspolagao sa potpuno tačnim podacima o neravnomjernoj zastupljenosti u nacionalnom pogledu u JNA naročito generala i pukovnika i to je javno publikovao putem štampanih medija. To je bio originalan radni materijal pripremljen za sjednicu Savjeta za narodnu odbranu sa kojim je raspolagao vojni vrh JNA. Susret u Karađorđevu je pokušaj da se nađe izlaz iz postojeće situacije koja je sve više poprimala nepovoljan tok i pružala sve više indikatora koji su nagovještavali mogućnost sukoba u Hrvatskoj. Bosna je za obje strane bila u igri bez svoga znanja. Za velikohrvatske nacionaliste ona je bila isturena pozicija, neka vrsta zone sigurnosti - pojas obezbjeđenja, a za velikosrpske, očekujući rejon i logistička baza kao

oslonac za manervno djelovanje po unutrašnjim pravcima. I nije slučajno što su sukobi počeli oko Vukovara i Dubrovnika. Bosna se našla u najnepovoljnijem položaju - svačija i ničija. Nije se moglo dijeliti ono oko čega nema nagodbe i ne može da se pogađa, a nije htjelo ni odustati od historijskih težnji i jednog i drugog nacionalizma.

Pristalice velikohrvatskog nacionalizma proustaške orijentacije su po svaku cijenu, ali na račun bošnjačkog naroda nastojali da uvuku u sukob svakoga da bi sami što jeftinije prošli, a postigli optimalni cilj kome su težili. I u tome su uspjeli. Kada se sve sabere i sagleda ipak je bošnjački narod ispao najveći tragičar, ali ni srpskom narodu nije lako. Velikohrvatski nacionalisti su uspjeli da uvuku Bosnu u sukob i da postignu status kvo, i na taj način obezbijede operativnu pauzu za konsolidiranje države, ustroje vojsku i stvore pretpostavke za odbranu zemlje. Koliko je u tome agresija na Bosnu i genocid nad bošnjačkim narodom imao udjela treba da presude istinski istoriografi. Na hrvatskom narodu je obaveza da se upita šta bi bilo od Hrvatske i kakva bi bila sudbina bosanskih Hrvata da su se bosanski muslimani priklonili na suprotnu stranu. Da li bi bilo Hrvata u Bosni i kako bi izgledala geografska Hrvatska. Koliko bi dugačka bila jadranska obala. Ova misao mnogima namjerno promiče i o njoj se ne diskutira, ali na nju podsjećaju masovne grobnice po Bosanskoj krajini. Sve su jednonacionalne - muslimanske i svaka traži da se iznad nje **podigne turbe** i oko nje uredi **spomen-park**.

Susret u Karađorđevu koliko je bio politički smišljen potez od strane pristalica velikohrvatskog nacionalizma toliko je bio i izraz znatiželje pristalica velikosrpskog nacionalizma da prodru u suštinu namjera suprotne strane i uvjere se dokle u toj predigri mogu ići daleko. Da sagledaju njihovu odlučnost i spoznaju koliko su im djela i riječi u skladu. Politički vrh bošnjačkog naroda mogao je izvući zaključak kako i na koji način "zastupnici antifašističke ideje" misle da primjenjuju fašističke metode i koliko su u zlu saglasni, kada je njegova sudbina u pitanju. U tome je vojni vrh JNA dao nemjerljiv doprinos.

Oružani sukob na prostorima Hrvatske je odgođen, ali nije izbjegnut, iako se koliko-toliko dobilo u vremenu i što je najvažnije "otvaranjem fronta" u Bosni početni period rata nije predugo trajao i nije se pretvorio u dalji tok

sa nesagledivim posljedicama već je došlo do zatišja koje je racionalno iskorišteno, dok je za to vrijeme bošnjački narod obilato krvario.

Da je htjela velikosrpska politika predvođena Slobodanom Milošević mogla je taj događaj da maksimalno iskoristi i da putem postizanja "historijskog sporazuma između Srba i Muslimana" postigne pun pogodak bez mnogo napora. Ostaje nerazjašnjeno zbog čega nije preduhitrila hrvatsku stranu i upozorila politički vrh bošnjačkog naroda da mu se radi iza leđa. Time bi se ublažila odbojnost kod bošnjačkog naroda prema Miloševiću lično zašto je on pokazivao veliko interesovanje i od sagovornika tražio šta da se učini da bi se takvo osjećanje u bošnjačkim masama eliminiralo ili u najmanju ruku ublažilo. Po svim izgledima nije htio ništa da žrtvuje, a želio je sve da postigne što je imao u planu. Susret u Karađorđevu je mogao da posluži kao sredstvo političkog pritiska radi priklanjanja na srpsku stranu kako se i očekivalo u vojnom vremenu. Po svemu se vidi da je islam bio prepreka.

Razloge ovakvog ponašanja treba potražiti u uvjerenosti da se sve dobro procijenilo i da neće biti primoran da razvlači snage na dva fronta čime bi bosanske Srbe i Srbe iz Hrvatske stavio u nepovoljan položaj. Što se pokazalo tačnim i išlo mu u prilog da postupnim demonstriranjem sile i njenom grubom upotrebom kažnjava bošnjački narod. U tome treba tražiti objašnjenje za prekrajanje Jugoslavije po svojoj volji i da praktično mirnim putem napuste Jugoslaviju i Slovenija i Makedonija, u kojoj je ostavio sva srpska vojnička groblja iz Balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata. Bosne se nije htio odreći kao da se preko nje protezao Solunski front i polagao pravo kao da je nekada bila u sastavu Dušanovog carstva.

III

Stojim čvrsto na stanovištu da do agresije na Bosnu nije došlo sa ciljem da se zauzme pola Bosne (ili kako B. Jović tvrdi 67%), već sa krajnje radikalnim ciljem koji je naveden u istoriji diplomatije (pregovori Tuđmana bili su samo taktički međuprostor). Pri tome je genocid nad bošnjačkim narodom poslužio kao sredstvo kolektivne odmazde zbog nepriklanjanja

na stranu velikosrpske nacionalističke politike i dovođenja u pitanje projekta za stvaranje velike Srbije. Njegova surovost i okrutnost bila je u funkciji dobijanja u vremenu da bi se međunarodna javnost stavila pred gotov čin,[12] jer se pokazalo da demonstracija sile nije bila dovoljan argumenat za pristajanje na ultimativne zahtjeve poznate još sa Četrnaestog kongresa SKJ.

Uostalom S. Milošević koji je stao na čelo velikosrpskog nacionalističkog vala koji se preobratio u "događanje naroda" nije ni mogao, niti je smio, a ni imao namjeru da odustane od projekta za stvaranje velike Srbije.

Ko god bi se usudio da samo nagovijesti promjenu "historijske misije" bio bi anatemisan, politički mrtav i moralno degradiran skupa sa svojim potomstvom. Ne bi se dozvolilo ne samo odstupanje od proklamovanog cilja već bi se stavilo pod udar svako odstupanje od ustaljene metodologije sa kojom bošnjački narod ima bogato iskustvo iz prethodnih vremena počev od oslobađanja Beograda iz doba Prvog srpskog ustanka.[13]

Još prije nego se oslobodila od austrougarske okupacije velikosrpska politička elita je više razmišljala kako da se dočepa Bosne nego o oslobađanju Srbije. Srpska vlada je imala dva rješenja - **veliko** i **malo** rješenje za "oslobađanje i ujedinjenje sve braće". U oba je sastavni dio bila Bosna kao "izrazito srpska zemlja". To je jedno od ključnih historijskih nasljeđa, a drugo je da ne navodim već poznat (Garašanin, Moljević i dr.) takozvani "sveti zadatak za krvavi rat". U kome "naoružani narod stvara veliku Srbiju", nagovještavajući da ih očekuju, veliki, teški uzvišeni zadaci u oslobođavanju i ujedinjavanju srpstva. Autor ovih misli smatra da je potpuno

---

[12] Prof. dr. Momir Stojković, DIPLOMATSKA ISTORIJA (Hrestomatija tekstova), FPN Univerziteta u Beogradu, Beograd, 1989, str. 333-334.

[13] ISTORIJA BEOGRADA, knj. 2, Prosveta, Beograd 1974. godine, str. 34: "Napad 7. marta 1804. godine... Mnogi su bili pobijeni, mnogi na silu pokršteni, a svim bogatijima su oduzeta imanja. Žene i deca su bili pošteđeni, ali veliki deo ih je bio prisiljen da pređe u hrišćanstvo"... "Beogradski muslimani, najmnogobrojniji u gradu u ovo doba, najviše i stradaju u ustanku i ratu 1804-1807. godine. Nasilničke mere novih srpskih vlasti u Beogradu protiv njih u 1807. godini smanjuju broj muslimana u Beogradu toliko, da oni od većine postaju manjina".

izvršio svoju dužnost "i kao vojnik, i kao čovek i kao Srbin".[14] Njegov stav je da oficir "treba da zna samo za jednu politiku, a to je oslobođenje i ujedinjenje srpstva, i van te ideje za njega ne treba da ima druge politike". Ovo su izvodi iz predavanja pukovnika Živojina Mišića iz vremena kada je bio predavač na vojnoj akademiji sa početka dvadesetog vijeka. Interesantno da su početkom devedesetih godina inserti iz ovih predavanja o tome "kakav treba da je srpski oficir" našli svoje mjesto i na stranicama Informatora Političke uprave SSNO potekli iz Više vojno-političke škole JNA, što je indikativan primjer oživljavanja vremena koje nam se činilo da je daleko iza nas.

To su istorijska utemeljenja projekta velika Srbija koja su i pored intenzivne indoktrinacije i temeljne politizacije JNA eruptivnom snagom izbila na površinu i postala opredjeljenje mnogih pripadnika JNA. Memorandum SANU je samo pokrenuo lavinu zapretenih osjećanja, a reorganizacija JNA koja je uslijedila po već gotovim planovima nakon njegove objave stvorila je kadrovsku i materijalnu osnovu da se krene kuda se naumilo.

Historijsko nasljeđe je prvi razlog zbog koga sam posumnjao u iskrenost namjera pristalica velikosrpskog nacionalizma oko podjele Bosne sa Tuđmanom, a drugi i osnovni je u aktivnostima koje su provedene u JNA nekoliko mjeseci nakon neuspjelog kongresa SKJ do marta 1991. godine. Te ću aktivnosti taksativno naznačiti uz prethodnu napomenu da su liniju Karlobag-Karlovac-Virovitica pokrivala dva korpusa, a da im se polovinom 1990. godine pridružio i treći novoformirani Zagrebački korpus (10. k.) i da je nakon toga uslijedilo:

- balansiranje nacionalnog sastava užeg dijela komande Pete vojne oblasti zamjenom sa generalima srpske i crnogorske nacionalnosti, čime su pokrivene dužnosti načelnika štaba i glavnog operativnog organa koji su bili osnovna poluga operativnog planiranja; zamjenika komandanta za koordiniranje i saradnju sa civilnim strukturama i teritorijalnom odbranom; za političko-pravne poslove i pozadinsko obezbjeđenje, kao i bezbjednosti;

[14] STRATEGIJA VEŠTINE RATOVANJA (predavanja na Višoj školi vojne akademije od 1898-1904. godine) đeneral-štabnog pukovnika Živojina Mišića, izd. Nova štamparija – Davidović Beograd, 1907. godine. Tekst iz uvoda sa strane XV.

- zamjena komandanta i načelnika štaba Kninskog korpusa, penzionisanje komandanta i načelnika štaba Mariborskog korpusa, dovođenje novog komandanta i načelnika štaba u Varaždinski korpus, kao i povlačenje sa dužnosti i penzionisanje komandanta Sarajevskog korpusa i određenog broja komandanata brigada.

Predislokacija snaga JNA iz Slovenije i Hrvatske na prostor Bosne i Hercegovine samo je potvrda da se nije imala u planu podjela Bosne. Formiranjem komandi operativnih grupa za Liku, Baniju i Kordun još više govori u prilog te tvrdnje.

Od vjekovnih težnji koje čine osnovu sadržaja vojne, političke i diplomatske strategije, čega je prepuna literatura i historija, a bez čega bi programi političkih stranaka demokratske opozicije u Srbiji bili prazno slovo na papiru ne može se odustati. Ne može i ne smije, jer je na njima zasnovana i oblikovana kolektivna svijest naroda. Podjela Bosne i taktička varka koja proističe iz strateškog načela od koga se ne odstupa, a to je velika Srbija. Toj grozomornoj teoriji čija je krvava praksa – genocid bošnjački narod se mora suprotstaviti bez namjere da utiče na promjenu pristalica velikosrpskog nacionalizma, ali da mijenja sebe i da dosljedno slijedi moralne uzuse. Svoja osjećanja i uvjerenja tražeći oslonac u islamu kao filozofiji života, načinu razmišljanja, pogledu na svijet i odnosu prema čovjeku – sistemu moralnih vrijednosti. Islam je bio uzrok našeg stradanja – u njemu treba potražiti i uslove opstanka. Na Balkanu su sve nacije nastale na osnovama vjera po čemu to nije i ne može i bošnjačka nacija. Zbog čega da to ne bude sastavni dio naše kolektivne svijesti. Šta smo onda mi, ako nismo ono što su nam bili i preci. Davno sam objavio protiveći se "etnogenezi bosanskih muslimana" – **da je moj pradjed mogao patrijarh da bude, djed vladika, a otac pop, ali da ja, moj sin i unuk to nećemo da budemo, jer poslije svega što je počinjeno, nećemo, sve da je i tačno da je bilo kako se tvrdi i pokušava uvjeriti**. Nismo ničiji vječiti dužnici i ljudi dvostruke krivice da nas se vreba sa obje strane, bez obzira što od historije i sa historijom žive, pamte onako kako misle da je bilo, uvjereni da su u pravu da naplate dug i izmire račune i da nas optužuju vremenom u kome ni mi, a ni oni nismo postojali.

U stvaranju takvih uvjerenja ni vojna štampa JNA nije izostajala, a intezivirana je saradnja posebno sa Fakultetom političkih nauka na kome su mnogi doktorirali iz vojne pedagogije, psihologije i dr. Čitavi dvobrojevi časopisa *Vojno delo* su postali tematski i bili posvećeni konkretnoj situaciji i stanju međunacionalnih odnosa u kojima se proročanski naslućivalo šta slijedi ako se ne očuva Jugoslavija.

U jednom od posljednjih tematskih brojeva koji je bio posvećen jugoslovenskoj krizi, njenom raspletu i mogućim posljedicama sa naučne tačke se tvrdilo da nema mirnog razlaza i da ga ne može biti i prognoziralo se da će doći do **građanskog rata sa nesagledivim posljedicama**.[15] Velikosrpski nacionalizam nije branio Jugoslaviju već svoju dominaciju nad ostalim južnoslovenskim narodima i polukolonijalni odnos prema bošnjačkom narodu u Bosni. On je zazirao i bio podozriv prema mogućnosti da dođe do objektivne ravnopravnosti i da bošnjački narod ne postane subjektivni faktor zajednice.

Za njega je preuređenje zajedničke države bilo neprihvatljivo. Kategorički je odbacivano i silom dokazivano kao međunarodnopravno i ustavnopravno neodrživo.

Uporedo sa ovakvim "upozoravanjem na moguće posljedice" na drugoj strani se stvarao motiv da se demonstriranjem silom stvori motiv i realna pretpostavka da dođe do njene upotrebe. Tako se u jednom od *Informatora* koje je izdavala Politička uprava SSNO pojavio rad sa sadržinom strogo povjerljive prirode o sastavu i organizaciji Patriotske lige na prostoru Bosne i Hercegovine u kome je do detalja sve izloženo u namjeri da se stvori predstava da postoje paravojne formacije i snage namijenjene za rušenje ustavnog poretka. To je bio metod i način da se legalizuje upotreba sile i interveniranje JNA unutar Bosne prikaže kao iznuđen i prihvatljiv postupak za "opšte dobro".

Uloga vojne štampe u oživljavanju projekta velika Srbija je diktirana i uvjetovana iz vojnog vrha JNA na čijem je čelu bio čovjek za mene veliko ljudsko i vojničko razočarenje. Predstavljao se kao čovjek sa ličnim

[15] Vojno delo (tematski dvobroj) 1-2 od 1991. godine. Rasprava o raspletu jugoslovenske krize i mogućim posljedicama.

moralnim stavom i ostavljao utisak da to što govori izlazi iz njegove glave da bi se naknadno otkrilo iz dnevnika B. Jovića da nam je "prenosio zabilješke iz radne bilježnice - ono što mu je S. Milošević diktirao kako bi poštene ljude držao u zabludi. Gumirani čovjek koga je uplašilo vrijeme i koji se bojao sopstvenih odluka. A imao je šansu da ostane upamćen i da ga Bosna pamti kao čovjeka čista obraza. Priklonio se Miloševiću koji je zloupotrebom jednoumlja prihvatio projekat velika Srbija jer nije mogao protiv sebe. Nisu htjeli da iskoriste susret iz Karađorđeva za dokazivanje dvolične politike velikohrvatskog nacionalizma - nije im trebala velika Srbija bez prolivene bošnjačke krvi. Trebala im je etnički čista zemlja bez ostatka. Masovni zločin za njih nije bio moralna kategorija već političko sredstvo cilj sam po sebi.

Dejtonski sporazum je zaustavio dalje krvoproliće, ali vrijeme koje je proteklo poslije njega još nije odbacilo zlo i skriva zločince. Nikako da se shvati, da će srpske historijske odluke dok god o nama odlučuju pristalice i sljedbenici velikosrpskog nacionalizma biti strateški promašaji, promašeni potezi srpske diplomatije bez obzira na hvalisanje, kolektivnu samozaljubljivost, lažno predstavljanje i pjevanje serenada pod vlastitim prozorom, a posebno zbog sklonosti takvih predvodnika da svojim epskim metaforama živu konkretnost pretvaraju u beživotno stanje - mrtvo vrijeme.[16]

Sa jedne strane se na spoljnopolitičkom planu ispoljavala dosljednost da se za miroljubivu i aktivnu koegzistenciju država i naroda, a u sopstvenoj kući unutar zemlje davalo do znanja da se je protiv zajedničke egzistencije sa narodima sa kojima ih spaja isti jezik. Nisu htjeli nikoga da razumiju niti bilo sa kim de se sporazumiju, tako da se nije znalo ni šta hoće, ni šta su htjeli. Ne zna se ni danas, ali će morati sa istinom da se suoče i rasčiste svoje račune.

Da se ne odustaje od projekta velika Srbija govore i aktivnosti koje su uslijedile nakon Dejtona. Te aktivnosti traju do danas i sve su zasnovane na "naučnoj osnovi". Počelo je sa dovođenjem eksperata za Balkan kako

[16] *Borba,* 26-27. decembar 1992. godine. Insert iz intervjua akademika SANU i generala u penziji Gojka dr. Nikoliša: ..."Srbi su zanimljivi majstori pevači (bolji od onih Vagnerovih), ali su i vrlo efikasne uhode, dostavljači, lopovi, poltroni, ulizice, fireri i – koljači, ali naravno i zaboga ne svi i svakoga nego samo onda kad to "istorijski" zatreba, ali zarad ostvarenja nekog "nacionalnog programa".

bi se taj prostor nakon genocida nad bošnjačkim narodom prikazao kao prostor na kome su se susretale i sukobljavale civilizacije i kako je gubio identitet zbog prodora islama. Da se shvati uloga i zasluga onih koji su stajali na bedemu odbrane kršćanstva u prošlosti kako bi se ozbiljno prihvatala njihova upozorenja u sadašnjosti.[17] Ta njihova feljtonistička historija hoće da prikrije stvarnu istinu nametanjem svoje istine. U suštini se prepoznavalo da dinastička ideja Karađorđevića i dalje živi i duhovno hrani sve one koji bez nje ne mogu i od njenih stremljenja ne odustaju.

Islam je u fokusu interesovanja i predstavljen kao "složen naučni fenomen". U raspravama se išlo toliko daleko da je jedan od učesnika na naučnom skupu "ISLAM, BALKAN I VELIKE SILE" po izlasku za govornicu prije nego je počeo sa izlaganjem svojih pogleda apelovao na prisutne – "**dajte da se bolje upoznamo, da bi se manje mrzili**". Nije do kraja ni saslušan, a kamoli poslušan. Naredni orator je govorio o "ETNOGENEZI BOSANSKIH MUSLIMANA".

Pored historijskog utemeljenja ideje o velikoj Srbiji, i aktivnosti unutar JNA nakon Četrnaestog kongresa SKJ, ovo je dodatni razlog zbog koga dovodim u sumnju iskrenost namjere oko podjele Bosne, i zbog čega sam i dalje duboko uvjeren da se pristalice politike velikosrpskog nacionalizma, historijskog cilja - velika Srbija - nisu odrekli niti imaju namjeru. Za to ne postoje ni moralno-psihološke pretpostavke, a one su u promjeni odnosa prema islamu, njegovoj civilizaciji, Bosni i bošnjačkom narodu.

Zbog toga predlažem da se organizira međunarodni naučni skup na kome bi se raspravljalo o temi "ISLAM, BOSNA I VELIKA SRBIJA", kako bi se i iz našeg ugla sagledala prošlost. Vjerujem da bi mnogo čega za nas bilo iznenađujuće i kako je život na prostorima Bosne kada je u pitanju bošnjački narod na niskoj cijeni, ne samo od juče, već od vajkada. Skup bi nam pomogao da sa historijske tačke gledišta sami sebe spoznamo, ko smo, šta smo i kakvi smo. Da li smo za preporod i šta iz toga mora izaći.

---

[17] *Politika,* 27. juni 1993. godine. Izvod iz napisa "DEMOKRATIJA I ISTOČNE GRANICE" u kome Milorad Ekmečić tvrdi: ..."kriza hrišćanstva u zapadnim zemljama ostavlja mjesta za napredovanje islama. U današnjoj Holandiji krsti se manje od 20 odsto novorođene dece, a računa se da će do 2020. godine islam biti vodeća religija u toj zemlji". I na kraju upozorava "Treba otvoriti četvore oči".

Radi toga smatram svrsishodnim da proniknemo u suštinu namjera iz Karađorđeva, marta 1991. godine, a ne da nam se serviraju naknadno tuđa viđenja. Da se sami pitamo i potražimo logičan odgovor na pitanje zbog čega se pristalo na susret, a raspolagalo sa silom kakva je bila JNA i generalskim korom sastavljenim od ljudi koji su u kolektivnoj nesreći, bošnjačkog naroda vidjeli ličnu korist - novu zvijezdu na ramenu. Kada se dominiralo u svim državnim institucijama, a u samoj Bosni i Hercegovini imala prevaga u odlučivanju i svaki predstavnik u vlasti iz redova bošnjačkog naroda tretiran kao privremeno rješenje.[18]

Nas na koncu u ono vrijeme jeste ustav prihvatio za poseban narod, ali javno mnijenje na to nikada nije pristalo i intimno smo bili nepriznati narod čija se etnogeneza preispitivala i bila podložna analizi. Zbog toga je rat u Bosni po svim parametrima bio antimuslimanski - muslimani su bili meta, objekat napada i bilo je suvišno očekivati da će se nesuglasice razriješiti političkim putem. Zato se klonimo samooptužbi - analizirajmo uzroke i razotkrimo razloge ponavljanja zla. Zar nas Kosovo i Čečenija ne opominju. Zar nije vidljivo da se na Balkanu gdje god žive muslimani u većini taj se prostor tretira kao krizno područje na kome strah caruje.

I na kraju da završim, sa tvrdnjom. Dogovor oko podjele Bosne je taktička varka koju istinitom čini formiranje Zagrebačkog korpusa i njegova predislokacija na prostor Bihaća. Uostalom agresija na Bosnu i genocid nad bošnjačkim narodom su najbolji dokaz da se od projekta za stvaranje velike Srbije nije ni mislilo odustati. Taj projekat je osnovni uzrok agresije i povod mi je za tvrdnju da su naši odnosi ne samo političke, već u prvom redu moralno-psihološke naravi.

---

[18] Na prostoru sjeveroistočne Bosne sa sjedištem u Tuzli od 1980-1986. godine došlo je u tri navrata do promjena na dužnosti komandanta Teritorijalne odbrane Tuzlanskog okruga i tri puta je postavljen novi načelnik Uprave vojnog okruga i niko nije postavio pitanje zbog čega ni jednom prilikom nije postavljen oficir iz redova bošnjačkog naroda. Kada su u kratkom vremenskom intervalu na dužnosti komandanta 17. pješadijske divizije i načelnika štaba te komande našla sticajem okolnosti dva oficira JNA muslimanske nacionalnosti to je odmah uočeno, aktuelizirano i postalo neprihvatljivo i uskoro "ispravljen kadrovski promašaj".

Džemil Šarac

O CILJEVIMA AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1992 - 1995.

Da bi moj prilog raspravi o ciljevima agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu bio relevantan prvo ću iznijeti neka iskustva narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije u borbi protiv nosilaca fašističkog terora i genocida u Drugom svjetskom ratu. Poređenje tih iskustava iz dvije posljednje kataklizme koje su Bosnu i Hercegovinu zadesile u svega pola stoljeća, svakako će pokazati da ta dva događaja imaju dosta zajedničkih imenitelja, da su neki strateški ciljevi trajnijeg karaktera, da izviru iz sličnih namjera i da su im, analogno tome, i rezultati i metodi slični. Ako i analiza pokaže da je to tako lako ćemo zaključiti i da su se jednom afirmisani metodi odbrane pokazali uspješnim i u drugom slučaju. Da smo najteže prošli tamo gdje smo zaboravili - možemo reći, još uvijek svježa iskustva iz antifašističkog oslobodilačkog rata.

Neka iskustva NOP-a u borbi protiv nosilaca fašističkog terora i genocida u Drugom svjetskom ratu

Njemački i talijanski okupatori, ostvarujući svoje strategijske ciljeve osvajanja, uz pomoć domaćih saradnika okupatora, vršili su genocid nad stanovništvom. Riječ je o stotinama hiljada ubijenih, protjeranih i opljačkanih; natjeranih da "prelaze" na druge vjere; prihvataju nacionalnu asimilaciju i okupaciju rodnog tla i zemlje... O tome su uvjerljive bilanse, pored drugih, utvrdili i demografi B. Kočović i V. Žerjavić.

Okupatori su nastojali da maksimalno koriste naše ljudske i materijalne izvore i teritoriju za provođenje svojih strategijskih programa.

Genocidnim zločinima okupatora i kolaboracionista pogođeni su svi narodi na našem području. Uz pokroviteljstvo i učešće njemačkih i talija-

nskih okupatora ustaše su uništavale Jevreje, Srbe, Rome i antifašiste Hrvate, Bošnjake i sve druge; četnici Draže Mihailovića su uništavali Bošnjake, Hrvate, Jevreje, Rome i antifašiste Srbe, Crnogorce i sve druge; Njemački nacisti pored genocida nad Jevrejima i Romima, izvršili su genocid nad Slovencima, a bilo je genocidnih radnji i nad drugim narodima.

Okupatori i njihovi saradnici ubijali su ranjenike, bolesnike, sanitetsko osoblje i zarobljenike, pripadnike NOVJ, gdje god su ih se dočepali. Na Sutjesci su njemački nacisti i kolaboracionisti ubili više od hiljadu ranjenika i bolesnika, 352 bolničarke i 29 ljekara; u Sloveniji su ubili 99 naših ljekara i ljekarskih pomoćnika; a u Hrvatskoj su u toku rata ubili 312 ljekara i studenata medicine i farmacije i 1216 bolničarki.

Njemačke okupacione jedinice i u Bosni i Hercegovini su neposredno vršili genocidne radnje nad pripadnicima svih naroda. Bili su neposredni organizatori genocida nad Jevrejima i Romima i njihovog odvođenja u koncentracione logore van Bosne i Hercegovine. Preko Mostara 1943. jedinice Vermahta su u okviru svojih "mjera odmazde" (Vergeltungs Massnahmen) u mnogim mjestima vješali taoce (počev od Sanskog Mosta 1941. do Sarajeva 1945. godine), a u tu svrhu spalili desetak sela i njihovo civilno stanovništvo poubijali, posebno u ljeto 1943. godine, bili to Srbi (Dreženj, Ljeskov Dub, Humčani, Meča, Suzina) ili Muslimani (Orašje, Dabrica, Duge, Podorošac, Miljeno, Bitunja, Košutica).

Ukupne kolaboracionističke snage bile su brojne, posebno prve dvije godine rata. Krajem 1943. dolazi do konačne promjene u odnosu snaga između naše vojske i saradnika okupatora (riječ je o broju angažovanih vojnika u vojnim formacijama) u korist NOVJ.

Hiljade naših ljudi silom ili milom prošli su kroz razne kolaboracionističke formacije. Bilo ih je i u njemačkim i talijanskim legionarskim i SS jedinicama, te talijanskoj formaciji "Milizia volontaria anticomunista". Mnogo je naših ljudi izgubilo glavu služeći fašističkim okupatorima, gubitnicima u Drugom svjetskom ratu, u borbi protiv sopstvenog naroda – u borbi protiv našeg NOP-a i naših saveznika u Antifašističkoj koaliciji. Historijska je odgovornost brojnih buržoaskih i klerikalnih krugova u svim našim nacionalnim sredinama koji su te nesretnike gurali u službu tuđina, na put zločina. Kolaboracionistički režim NDH, čak je objavio rat protiv

SAD, SSSR i VB i drugim članicama Antifašističke koalicije. Jedan legionarski puk pod zastavom Hitlera i Pavelića dopro je do Volge. Bilo bi ih tamo mnogo više, a vjerovatno i na Zapadu protiv angloameričkih snaga da ih njemačke komande nisu rasporedile da ratuju na Balkanu protiv NOVJ. Naša vojska vezala je svojim dejstvima i do 35 okupatorskih divizija i do 250 hiljada njihovih saradnika.

Ustaše, četnici i drugi kolaboracionisti sarađivali su, najčešće pod komandom njemačkih i talijanskih štabova, u operacijama protiv NOVJ. Osim marginalnih konflikata do ozbiljnih međusobnih sudara, pogotovo sudara sa oružanim snagama okupatora nije dolazilo.

Radije su se iskazivali u pokoljima nedužnog civilnog stanovništva suparničke strane, pa nerijetko i nad sopstvenim narodom. U Bosni i Hercegovini u tome su najviše ogrezli ustaše i četnici. Ohrabren od Hitlera 6. juna 1941. godine u Berhtesgadenu, Pavelić je, pored asistencije Trećem rajhu u genocidu nad Jevrejima i Romima u osrednjim planiranim dijelovima zemlje pokrenuo lavinu istrebljivačkih pogroma protiv Srba sa ciljem da NDH učini jednonacionalnom državom. Masovnim pokoljima i zatvaranjem u koncentracione logore, trebalo je privoliti bar 200.000 Srba na organizovano preseljavanje u Srbiju, kako bi oslobodili prostor za prihvat tolikog broja iz krajeva anektiranih Trećem rajhu protjeranih Slovenaca. Pošto su Muslimani – Bošnjaci, već bili proglašeni Hrvatima i "hrvatskim cvijećem". Ostatak posla bio bi završen prekrštavanjem preostalih u katoličku vjeru.

Još u toku ljeta i četnici su počeli ostvarivati svoj program omeđavanja i čišćenja "srpskog nacionalnog poseda", kako ga je definisao Srpski kulturni klub uoči rata. Kako je u planu bila "razmjena stanovništva sa Hrvatima", uglavnom su se okomili na Bošnjake, prije svega zbog njihove pripadnosti islamu. Najveći pokolji izvršeni su u istočnoj Bosni, ali ih je bilo i u Hercegovini (Čavkarica, Prozor) i Bosanskoj Krajini (Kulen-Vakuf). Nekad su ti pogromi bili predujam i nagrada za učešće određenih četničkih jedinica u borbi protiv narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije - gornje Podrinje 1941, Sandžak i Bukovica 1943. godine.

Gubitke su trpjeli ne samo u sudarima sa našom vojskom. Ni danas hrvatska i bošnjačka radikalna desnica ne predbacuju srpskoj desnici da su četnici D. Mihailovića kolaborirali sa njemačkim i talijanskim okupa-

torima - ne predbacuje, jer su se i hrvatska i bošnjačka desnica uprezale u kola fašističkih sila. To je bio za sve njih osnovni oslonac njihovih strategijskih namjera i djelovanja. Kao saradnici okupatora nisu imali izglede u borbi sa našom narodnom vojskom. Kada je slomljena njemačka sila, pali su i svi njeni saradnici u zemlji. Potučeni dijelovi bježali su krajem rata zajedno sa Hitlerovim trupama sa područja naše zemlje ili su, predvođeni ratnim zločincima, lutali zemljom, vršili diverzije, ometali povratak prognanih na njihova ognjišta dok nisu konačno uništeni.

NOP je pokret patriotskih, antifašističkih snaga svih naših naroda - i po svom nacionalnom sastavu, po ciljevima za koje se borio, po dostignutim dometima i po grobovima naših ratnika i žrtava fašističkog terora i genocida. Multietnički sastav naše vojske se neprekidno potvrđivao i obogaćivao tokom rata. Još 1943., u bici na Sutjesci, među poginulim borcima bilo je 50% Srba, 34% Hrvata, 15-16% Crnogoraca i Bošnjaka; u 10. hercegovačkoj brigadi među poginulim svaki treći je Hrvat, Bošnjak ili Srbin. U 17. krajiškoj brigadi u čijim sam redovima imao čast da se borim, 70% boraca bili su Bošnjaci... Poslije 480 godina Bosna i Hercegovina je imala svoju vojsku, bili su u našim jedinicama sinovi i kćeri svih naših naroda i to masovno.

Ne treba ovdje šire govoriti o genezi NOVJ koja je bila najjače i najaktivnije žarište slobodarske i antifašističke oružane borbe protiv fašističkih sila u okupiranoj Evropi, branila i spašavala sve žrtve genocida, potukla sve nosioce genocida i fašističkog terora na našim prostorima, oslobodila zemlju i stvorila osnovne uslove da se poslije dugih vijekova obnove države: Bosna i Hercegovina, Slovenija, Hrvatska i Makedonija, da se obnove države Srbija i Crna Gora.

NOVJ, multietničkog sastava, bila je motivisana nacionalnim i humanističkim ciljevima. Praktikovala je humanizam - pozivam se na njene političke i vojne ciljeve, međuljudske odnose u njenim redovima, odnos prema stanovništvu i njegovom dobrom ponašanju na bojnom polju, posebno u odnosu prema zarobljenicima i onima koji su dobrovoljno prelazili na stranu našeg narodnooslobodilačkog antifašističkog pokreta iz okupatorskih i kolaboracionističkih formacija. Pojava odstupanja od tih normi bilo je neuporedivo manje u NOVJ, nego u bilo kojoj drugoj savezničkoj

vojsci. Upoređivanje sa okupatorima i njihovim saradnicima bilo bi besmisleno. Može se dokazati da je NOVJ bila najhumanija vojska u Drugom svjetskom ratu.

Tito je isticao: "Šta bi bilo sa našim ljudima, s našim narodima da nisu poraženi Hitlerova Njemačka, Musolinijeva Italija i kvislinzi? Šta bi bilo da je ostala kvislinška NDH ili da je obnovljena Kraljevina Jugoslavija sa četnicima Draže Mihailovića? Mi smo bili jedina snaga i nada miliona ugroženih". Ponavljao je priču o jednom događaju koji ga je očigledno uzbuđivao. Ispričao je kako se početkom 1942. uputio prema Brodu kod Foče "usput me je presreo jedan stariji Musliman, vodeći sa ruku odraslog dječaka. Zapitao me je: 'Jesi li ti Tito'? Jesam, odgovorio sam. 'Evo, doveo sam ti posljednjeg sina da bude s tobom'".

Upozoravam na jedno važno iskustvo - na borbu NOP-a za privlačenje mobilisanih u neprijateljskim formacijama. U borbi za svijest ljudi NOP se nije odricao napora da u redovima nekih kolaboracionističkih pa i okupatorskih trupa podstiče procese kolebanja, otpadanja i privlačenja na pozicije NOP-a mobilisanih koji su bili pod uticajem raznih reakcionarnih krugova ili se jednostavno pokoravali sili okupatora. Amnestija je bila objavljivana više puta - bila je ustvari otvorena čitavo vrijeme rata. Isključeni su bili samo ratni zločinci. Naravno, snagu uticaja NOP-a davala je, prije svega "kritika oružjem" naših oružanih snaga i cjelokupna uspješna praksa i ideali NOP-a. Političko djelovanje NOP-a u dijelu masa koje je imalo iluzije o okupatorima i kvislinzima, direktno obraćanje pripadnicima vojnih formacija i postupci sa zarobljenicima, doprinosili su ovim procesima. Rezultati su bili veliki. Desetine hiljada vojnika prešli su na stranu NOP-a a druge desetine hiljada prestale su da služe okupatoru, dezertirali su, skrivali se oko svojih sela... U sastavu naših oružanih snaga formirano je više jedinica od bivših pripadnika okupatorskih trupa: Austrijski bataljon, bugarske jedinice i najviše, jedinice talijanskih antifašista, bivših vojnika talijanske okupatorske armije (u talijanskoj vojsci postojala su antifašistička žarišta - pojedinci i grupe, ali su borba i kurs našeg NOP-a podsticale i omogućile puno aktivisanje tih talijanskih antifašističkih elemenata).

Pojava kolebanja, pasiviziranja, pa i prelaženja na stranu neprijatelja bilo je i u redovima ustanika 1941-1942. godine. (Na primjer, u istočnoj Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori). Osnovna karakteristika razvoja NOP-a,

bez obzira na osjeke ustanka u nekim oblastima, bilo je neprekidno narastanje naših snaga. Za neprijatelja je bila karakteristična tendencija kolebanja, opadanja uticaja i prelijevanja na stranu NOP-a. Uspješan razvoj pravednog oslobodilačkog i antifašističkog rata, koje su vodili naši narodi, snažno je djelovalo na mnoge u redovima kolaboracionista, a i na neke u okupatorskim trupama.

Odmah poslije rata, ustvari za nekoliko mjeseci, naši prognani i izbjegli građani vratili su se na svoja najčešće opustošena ognjišta. Organi naše vlasti, vojska i policija, učinili su sve da se taj proces ostvari i osigura život povratnika. Za razliku od totalne neefikasnosti sprovođenja Aneksa 7 Dejtonskog mirovnog ugovora. Povratak na svoje ostvarivan je već u prvoj poslijeratnoj godini.

U ratu i poslije rata kažnjavani su ratni zločinci - i oni najveći. Nismo prenosili odgovornost za kažnjavanje "naših" ratnih zločinaca na sud u Nirnbergu i druge savezničke sudove. Među kažnjenim su i: D. Mihailović, M. Nedić, S. Moljević, M. Aćimović, D. Jovanović, D. Jonić, D. Račić, B. Stanišić, J. Dangić, M. Mulalić, V. Lukačević, M. Budak, A. Mešić, B. Kavran, N. Mandić, P. Canki, J. Francetić, J. Rukavina, Lj. Miloš, L. Rupnik, njemački generali F. Beme (Bohme) i A. Ler (Lohr), grupa generala NDH i generali – saradnici Draže Mihailovića i gomile drugih.

Ovo je mali kroki na temu naših iskustava u borbi protiv nosilaca fašističkog terora i genocida u Drugom svjetskom ratu. Naš NOP i njegova vojska s Titom na čelu branili su sve žrtve genocida i potukli moćne okupatore i sve kvislinge. Koliko su ta iskustva (domaća) stvaralački korištena u odbrani Republike Bosne i Hercegovine 1992 - 1995. posebna je tema.

Ciljevi agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992. do 1995.

Prije deset godina prekinuto je civilizacijsko uspinjanje u miru naše domovine Bosne i Hercegovine. Istina je da je naše društvo osamdesetih godina ušlo u tešku opštu krizu i da su se nametale radikalne promjene. Pokazalo se da vladajuće snage nisu bile sposobne za cjelishodne poduhvate u takvim uslovima.

Novi režim u Beogradu krenuo je u ostvarivanje svoje osvajačke strategije, pa i protiv Republike Bosne i Hercegovine. Osigurao je prethodno, zajedno s vrhom Armije njenu radikalnu transformaciju i poslušnost; izrođenu armiju pretvorio je u svoj instrument. Osigurao je puno angažovanje nacionalističke i uticajne Srpske demokratske stranke u Bosni i Hercegovini. Utvrdio je podjelu Bosne i Hercegovine sa svojim nacionalističkim partnerom u Zagrebu.[1]

Prethodno je režim Slobodana Miloševića skršio otpore na Kosovu, u Vojvodini i Crnoj Gori. Uz podršku nacionalista iz Zagreba, kao i drugih i vrha JNA razbio vladu Ante Markovića i potisnuo anacionalističke i reformske snage u SKJ. Poslije vojnih operacija u Sloveniji i Hrvatskoj je grupisao i angažovao krupne snage JNA u Bosni i Hercegovini uz dijelove JNA i paravojne sastave iz Srbije i Crne Gore.

Prije deset godina udružene tzv. nacionalne partije u Bosni i Hercegovini (Srpska demokratska stranka, Stranka demokratske akcije i Hrvatska demokratska zajednica) dobile su na izborima izrazitu većinu, preuzele i podijelile vlast. Glavni udar tih partija bio je usmjeren na bosansko-hercegovačku multietničku ljevicu. Odluka o agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu i njenoj podjeli donesena je faktički u Karađorđevu, ali je olakšana pa i podsticana nacionalnom i političkom podjelom Republike Bosne i Hercegovine početkom devedesetih godina. Razumije se, odgo-

[1] O dogovaranjima S. Miloševića i F. Tuđmana o podjeli Republike Bosne i Hercegovine pišu: M. Minić, S. Mesić, V. Cimerman, I. Radaković i drugi. Treba vidjeti i knjigu BESPUĆA POVIJESNE ZBILJNOSTI i druge njegove spise i istupanja, materijale sa osnivačkog kongresa Hrvatske demokratske zajednice, svjedočenja: M. Krleže, M. Tripala, S. Šuvara, I. Banjca, K. Gligorova, S. Ljujića, I. Stambolića, P. Ešdauna, R. Holbruka i drugih. Maja 1991. akademik D. Bilandžić je i mene upozorio na sporazumijevanje Miloševića i Tuđmana o podjeli Republike Bosne i Hercegovine. Praksa oba režima potvrđuje te osvajačke i genocidne strategije. Taj dogovor je na liniji tradicionalnih aspiracija srpske i hrvatske buržoazije prema Bosni i Hercegovini. I 1939. dijeljena je Bosna i Hercegovina. Činila je to vlada Cvetković-Maček, uz patronat dvora Karađorđevića. U toj vladi sjedio je i Dž. Kulenović, predsjednik Jedinsteve muslimanske organizacije, koji je 1941. postao potpredsjednik Vlade A. Pavelića. U tim godinama osnovna snaga otpora vladajućim oligarhijama i njihovoj politici ekspanzije i podjela Bosne i Hercegovine, kao i fašizacije zemlje bila je Komunistička partija Jugoslavije. Tito je i tada bio dosljedan formuli da je "Bosna jedno...".

vornost tzv. nacionalnih partija za tragediju Republike Bosne i Hercegovine nije ista. Svaka ima svoju biografiju i svoj dio odgovornosti.

U ratovima 1941-1945. i 1992-1995. agresori su kao prioritetne ciljeve imali osvajanje teritorija (životnog prostora – lebensraum), izgon, uništavanja i pljačku stanovništva, čitavih naroda, kao i učvršćenje totalitarističke vlasti.

Strategija agresora na Republiku Bosnu i Hercegovinu u ratu 1991-1995. karakterišu tri dimenzije: politička, vojna i ekonomska. Razumije se, ti elementi se isprepliću i u međusobnoj su zavisnosti. Politički ciljevi agresije su poznati, radikalni su i genocidni; vojni također, a ekonomski su uništiti ili bar bitno ograničiti uslove za preživljavanje napadnute države, stanovništva i vojske. Srpski nacionalisti proglasili su AVNOJ antisrpskim,[2] a avnojske granice republika administrativnim... Skupština Republike Srpske na Palama donijala ja odluku o poništavanju ZAVNOBiH-a, njegovih stavova i odluka.

Snage agresora ni izdaleka nisu samo one sa teritorija Republike Bosne i Hercegovine. Te "domaće" snage su dijelovi snaga agresora. "Isti onakvi kolaboracionisti, odnosno saradnici agresora i okupatora na privremeno zauzetoj teritoriji."

Režimi u Beogradu i Zagrebu su bili organi političkog rukovođenja i vrhovne komande snaga koje operišu na prostoru Republike Bosne i Hercegovine. V. Kadijević ističe: "Komande i jadinice JNA činile su kičmu Vojske Republike Srpske sa kompletnim naoružanjem i opremom. Ilija Radaković, analizirajući transformaciju JNA na području Bosne i Hercegovine konstatuje: "Njene jedinice su se presvlačile u drugu vojsku, pod drugim zastavama i amblemima, ali sa dotadašnjim komandama... Armija je zajedno sa policijom organizovala, opremala, obučavala i odlučivala o upotrebi tzv. paravojnih formacija Šešelja, Arkana i drugih.

---

[2] I Koča Popović je cijenio da sazrijeva revanšizam nacionalista prema najstarijoj generaciji srpskih komunista koja je osuđena samim pristajanjem na AVNOJ, avnojsku Jugoslaviju, ravnopravnost njenih naroda. "Nacionalne stranke nisu moj izbor... Ja sam protiv svakog nacionalizma, jer je nacionalizam najniži oblik društvene svesti... Bosnu pokušavaju da raščereče, raščupaju".

Agresor je uporno nastojao da koristi svoju naospornu, izrazitu i tehničku nadmoćnost (posebno u artiljeriji, oklopnim snagama, elektronici i dr.), ljudske i materijalne razerve, objekte vojne industrije i posebno široke mogućnosti uvoza ratne opreme i naoružanja i veliku i bogatu pozadinu za materijalno pothranjivanje fronta (radi se, ustvari, o Srbiji i Hrvatskoj); koristi relativno povoljnu političku petokolonašku klimu među "svojim" stanovništvom koja utiče na borbeni moral trupa, kao i kolebanja, neefikasnost i suprotnosti među važnim akterima na međunarodnoj sceni. Agresor je nametao oružanim snagama Republike Bosne i Hercegovine oblik rata koji mu najviše odgovara, a koji je najnepovoljniji za oružane snage Republike Bosne i Hercegovine, tj. nametao ja frontalni oblik ratovanja. U tome je uspijevao više nego što bi mogao da su reakcije oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine bile smišljenije.

Agresorove snage nisu uspjele da upadnu i ovladaju Sarajevom. Opsadom su iznurivale stanovništvo i branitelje, ubijali građane i djecu, razarali grad sa odstojanja: artiljerijom, minobacačkom i snajperskom vatrom, razarali kulturno-istorijske objekte, bolnice, bogomolje, groblja. Agresorov priželjkivani model uništavanja su Srebrenica, Prijedor, Mostar.

Uočavajući genocid nad Bošnjacima kao instrument i cilj agresije, već u avgustu 1992. godine na Londonskoj konferenciji je iznijela ideju na licu mjesta – *in situ* o "sigurnim zonama – *safe area*), za genocidom ugroženo stanovništvo. Ideja je usvojena kad je Srebrenička tragedija dostigla prvu kulminaciju aprila 1993, a broj i konkretne lokacije predlaganih zona otkrivale su pravu namjeru. O ovome dokumentovano govori i IZVJEŠTAJ GENERALNOG SEKRETARA OUN od 15. novembra 1999., objavljen u ediciji SREBRENICA 1995. knj. 3, str. 13-419.

Sve do sada poznate činjenice upućuju na zaključak da su dogovori Miloševića i Tuđmana zapečatili sudbinu mira, ne samo u Bosni i Hercegovini i potkopali mogućnost demokratskog raspleta duboke krize društva. Ponašanje međunarodne zajednice otvaralo je šanse nosiocima katastrofalnih događaja. Armijski vrh se našao na strani glavnog nosioca rušenja avnojske Jugoslavije i ratova na našam tlu. Izrođena armija nija mogla biti faktor podrške snagama damokratije i traženja izlaza u miru, nija bila snaga odvraćanja prodora nacionalističkih profašističkih režima i njihovih

osvajačkih i genocidnih pohoda. Naprotiv, bila je faktor podstrekavanja i glavna fizička sila takve politike.

U godinama pred rušenje avnojske Jugoslavije otpočeo je proces političkog i etničkog čišćenja Armije i njene postepene političke, kadrovske i organizacijske transformacije koji je kulminirao 1990-1992. godine, kada se JNA faktički raspala. Ustvari, taj proces u Armiji je jedna od dimenzija duboke krize društva i raspadanja države. Oko 2/3 ljudstva, vojnika na odsluženju vojnog roka, razervnih vojnih starješina i vojnih obveznika napustili su Armiju i Teritorijalnu odbranu ili su očišćeni. Veliki broj aktivnih vojnih lica je otpao: Slovenci, Hrvati, Bošnjaci, Makedonci, Albanci i dr. politički nepodobni Srbi i Crnogorci. Vrh Armije je u okviru strategije režima S. Miloševića lomio otpor aktivnih starješina i posebno penzionisanih generala i oficira partizanske generacije, koji su se suprotstavljali izrođavanju Vojske.[3]

Odnos snaga na ratištu Bosne i Hercegovine, nedovoljna snaga bosanskohercegovačkog otpora i zakašnjela efikasna intervencija međunarodne zajednice nisu dopustili da se ostvare mnoge osvajačke i genocidne ambicije agresora.

Moji ratni drugovi i ja, okupljeni u SUBNOAR-u Bosne i Hercegovine podržali smo Platformu Predsjedništva Republike Bosne i Hercegovine o djelovanju u ratnim uslovima,[4] koja ja utvrđena 26. juna 1992 . godine. Vidjeli smo u tom dokumentu političku strategiju odbrambenog pravednog rata, viziju budućnosti Republike Bosne i Hercegovine u njenim

---

[3] Krajam sedamdesetih i početkom osamdesetih godina veći broj starih partizanskih kadrova, vjernih najboljim tradicijama NOB otišao je, u skladu sa tadašnjim normama, u penziju. Da su ostali, usuđujem se da pretpostavljam, možda bi uspjeli da spriječe izrođavanje Armije - ili bi bili silom uklonjeni. Činjenica je da u periodu 1990. - početak 1992. u Armiji više nije bilo starih partizanskih kadrova, sem jednog u SSSO. Podrška demokratskih, antinacionalističkih i antifašističkih snaga u društvu tim armijskim kadrovima nije se osjećala ili nije bila efikasna. U bosanskohercegovačkoj sredini, posebno u našem susjedstvu nije bilo dovoljno udruženih demokratskih i antifašističkih snaga da sa odvrati i spriječi tragedija.

[4] Objavljena u Službenom listu Republike Bosne i Hercegovine, br. 8, 2. jula 1992. godine. Sadržaj vidi u publikaciji: ZAVNOBIH – DEKLARACIJA O PRAVIMA GRAĐANA BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo, 2000. i 2001., str. 147 do 151.

historijskim, zavnobihovskim i međunarodno priznatim granicama, demokratsku, multietničku i sekularnu državu, kao i kontinuitet sa osnovnim idealima i dometima naše Narodnooslobodilačke borbe i čitave historijske baštine Bosne i Hercegovine. U tom dokumentu insistira se na multinacionalnoj Republici Bosni i Hercegovini i njenih organa, posebno vojske. Bilo je jasno da je neprijatelj zainteresovan za cijepanje demokratskih, antifašističkih, političkih i vojnih snaga Republike Bosne i Hercegovine na nacionalnoj i vjerskoj osnovi i svođenje snaga branitelja Bosne i Hercegovine na jednonacionalne uz stalno jačanje uticaja bošnjačke desnice na vođenje rata i potiskivanje nosilaca demokratskih i antifašističkih stremljenja u bosanskohercegovačkom društvu.[5]

Relativiziranje Platforme, tog strategijskog dokumenta o ciljevima rata, spada među najveće promašaje rukovodećih organa države.

Vojno-strategijske procjene odnosa snaga i drugih relevantnih faktora u proljeće 1992. upućivale su na izbor oblika rata čija je suština kombinovanje frontalnih i partizanskih dejstava. Takve procjene i savjete predočavali smo političkim i vojnim faktorima države. Razumije se, i u korišćenju iskustava našeg Narodnoslobodilačkog rata valja biti oprezan i kritičan. Ni jedan rat se ne može "prepisivati". Uvijek treba polaziti od realne procjene

[5] Objavljeni su podaci: A. Hubana, aktiviste SUBNOAR-a Bosne i Hercegovine, pratio je čitulje u "Oslobođenju" i utvrdio da među poginulim braniteljima Sarajeva ima i oko 500 Srba i Hrvata i više stotina iz nacionalno mješovitih brakova; I. Hadžić, komandant brigade koja je branila Dobrinju svjedoči da je u toj jedinici bilo oko 30% Srba i Hrvata; I. Dervišević, komandant 1. slavne motorizovane brigade, navodi da je u toj jedinici bilo 26 odsto Srba, Hrvata i drugih, pored 70 do 75 odsto Bošnjaka. K. Lučarević navodi da je u vojnoj policiji, dok je on stajao na njenom čelu, bio izrazito multietnički sastav; general S. Šiber navodi da je 8. aprila 1992. godine od 85 pripadnika RŠTO 50 oficira potpisalo vjernost Republici Bosni i Hercegovini – svi bošnjačke i hrvatske nacionalnosti; general J. Divjak ističe da je u ljeto 1992. u Generalštabu bilo oko 20% Srba i Hrvata, dok general S. Halilović cijeni da ih je bilo 10% i više; grupa penzionisanih generala i nekoliko pukovnika, gotovo svi borci NOR-a (11 Bošnjaka, 5 Srba i 4 Hrvata) u Sarajevu utvrdili su 8. aprila i krajem maja 1992. i objavili svoje stavove o odbrani Republike Bosne i Hercegovine, osudili agresora i genocid, pozvali pripadnike JNA da se priključe braniocima Republike Bosne i Hercegovine. Zašto se ta multietničnost Armije Republike Bosne i Hercegovine nije razvijala nego se, nasuprot iskustvima NOVJ, topila? Bilo je to na štetu odbrane i budućnosti Republike Bosne i Hercegovine.

odnosa snaga i drugih faktora koji mogu da utiču na tok i ishod rata. Iskustva, naša i tuđa, mogu samo pomoći u nalaženju optimalnih rješenja.

Nažalost ta iskustva nisu iskorištena, nije se ostalo ni na proklamovanoj platformi. Apsolutna vatrena i druga nadmoć agresora, visok stepen pripremljenosti svih ratnih resursa, široka indoktrinacija osvajačkim i genocidnim ciljevima obećavali su garantovan uspjeh. Multietnička država Bosna i Hecegovina trebala je nestati, sa njom uveliko i narod Bošnjaka. Ipak se smoglo snage za odbranu. Izdržana je troipogodišnja, u značajnoj mjeri i dvostruka agresija, preostale slobodne teritorije i glavni grad izdržali su višegodišnje opsade.

Cijena je bila isuviše visoka. Gotovo dvije trećine zemlje bile su okupirane, sa njih su protjerani gotovo svi nesrbi. Više od polovine ukupnog stanovništva napustilo je svoja ognjišta, mnogi od njih prošli su kroz koncentracione logore. Na obje strane poginulo je blizu 50.000 boraca, ali i ubijeno bar tri puta više civila. Pet godina poslije Dejtona na svoje se još nije vratila polovina poginulih.

Nacionalistički režim Milošević-Šešelj, nosilac agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu i ratova na Balkanu, nosilac rušenja avnojevske Jugoslavije je totalitaristički i radikalno represivan ne samo prema nesrpskim narodima u višenacionalnoj Srbiji, nego i prema svemu što je demokratsko i antifašističko u zemlji. Nisu u pitanju samo razmahana profašistička propaganda, korupcija i kriminal, ućutkivanje, prijetnje, premlaćivanja, hapšenja, progon medija, nego i tipični teroristički akti: otmice i ubistva političkih neistomišljenika koje organizuje režim.

Pad takvog režima i pobjeda demokratskih snaga u Srbiji u interesu je mira i ravnopravne saradnje naroda i država na Balkanu i šire i, svakako, u interesu srpskog naroda i drugih naroda u Srbiji. Takva kretanja bila bi u interesu mira i bezbjednosti Bosne i Hercegovine, kao i u interesu borbe bosanskohercegovačkih progresivnih snaga protiv svih nacionalizama i inteziviranja posustalih demokratskih kretanja i na bosanskohercegovačkom tlu.

Demokratski procesi u Hrvatskoj i Crnoj Gori predstavljaju pozitivnu pojavu od značaja za čitav region: Bosanci i Hercegovci mogu doprinositi

takvim kretanjima, prije svega, demokratizacijom i reintegracijom demokratske, multietničke i sekularne države – dakle, u pobjedama progresa na bosanskohercegovačkom tlu.

Ilija Radaković

RAT KAO NAJGORI IZBOR – ODGOVORNOST ŠTABA VRHOVNE KOMANDE

Zašto je i kada armijski vrh prihvatio najgore rješenje – da se otvorena pitanja rješavaju silom?

Ni jedna republika bivše SFRJ, politički i iznutra, nije bila spremna da ratuje s drugima, pa čak ni onda kada su bile uvučene u rat. Ogromnu većinu ljudi nije se uspjelo ubijediti da je rat rješenje za bilo kakve nesporazume.

Ciljevi rata u početku nisu objavljeni, jer ih nisu smjeli objaviti. Kasnije se postepeno definišu, ako ne dokumentima, ono praksom. U Kadijevićevoj knjizi MOJE VIĐENJE RASPADA – VOJSKA BEZ DRŽAVE, ciljevi se jasno vide i očito je njihovo pretvaranje u konkretne planove upotrebe JNA. Strategija je računala da će sve, ili najveći dio tih ciljeva, realizovati za kratko vrijeme, prepadima, nekakvim "blickrigom", upotrebom osakaćenih i improviziranih grupacija. Odmah je bilo jasno, sada posebno, da je to bila u suštini samoubilačka politika. Akteri ovog rata nisu se sjetili Vijetnama i SAD, Afganistana i Sovjeta, Izraela i Arapa, Iraka i Kuvajta.

Zašto se JNA nije na vrijeme distancirala od agresivnih nacionalističkih politika i ukazala na njihovu odgovornost - i to na odgovornost svih takvih politika? Ratovi na prostorima nekadašnje Jugoslavije pretvorili su se, u suštini, u rat protiv naroda a ne samo borbu za rušenje novoizabranih vlasti. I, čim se to dogodilo, za Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu ti ratovi su postali narodni, "domovinski" i odbrambeni, a JNA zbog svog ponašanja i zloupotrebe postaje nepoželjna za sve, osim za vlast u Srbiji i Crnoj Gori. Ali, sada smo svjedoci da se i u ovim sredinama, koje su podržavale, koristile i zloupotrebljavale JNA, kritika za rat počinje prevaljivati i na JNA, da bi se prikrila sopstvena odgovornost.

JNA se u početku opirala, a na kraju je ipak prihvatila da sarađuje ili da pod svoju komandu primi i tzv. dobrovoljce. Da li je bila svjesna da se radi o paravojnim snagama, koje su se počele formirati od 1987. godine, a koje su u suštini bile i jesu udarna šaka neofašizma.

Da je njih spriječila, rat ne bi bio toliko strašan. Najveći dio tih militantnih snaga i danas insistira na ratnoj opciji i pitanje je da li se prema njima preduzimaju prave mjere.

Riječ je o desetinama hiljada pripadnika naoružanih formacija koji su pod kontrolom nacionalističkih stranaka, a na žalost, mnoge su obavljale najprljaviji dio ratnog posla, od čega se JNA u početku ograđivala, ali ih nije obuzdavala, a možda i nije htjela, ni mogla da ih obuzda. Pucali su na sve i imali su svoje simbole i nazive. Da li je prekidom rata prestala njihova uloga ili njihova prava uloga tek počinje? To su vojske stranaka od kojih ni jedna nije demokratska, a sve su pročetničke, rojalističke, proustaške, muslimansko-ekstremističke... Prema njima se sprovode neke, ali ne prave, mjere, bez obzira na insistiranje međunarodne zajednice i domaće demokratske javnosti. Kakva je uloga Vojske Jugoslavije i policije u tome? One se moraju razoružavati po cijenu sukoba na sopstvenim teritorijama. Opšta demilitarizacija svih (pa makar i postepena) je prvi zadatak i jedina garancija mira.

Tačno je da se JNA u posljeratnom razvoju nije spremala, niti je trebalo da se sprema, za rat kakav se vodio na jugoslovenskim prostorima. Ususret ratu, JNA je planski gurana da bude vojska Srbije i Crne Gore, u čemu se i uspjelo, jer su neki njeni interesi, stanje u zemlji i u njoj samoj igrom prilika bili najbliži interesima Srbije i vladajućeg režima. Armijski vrh je, posljednjih godina, vrlo loše cijenio političku i vojnu situaciju i zbog toga povukao seriju katastrofalnih strategijskih, pa onda i operativno-taktičkih poteza. JNA je vrlo brzo prestala da bude jugoslovenska i narodna, pri čemu su rukovodstva JNA i Vojske Jugoslavije najveći broj grešaka tumačili kao pobjedu.

Stalno se postavljalo pitanje: da li je rukovodstvo JNA shvatilo ovo vrijeme i kako se u njemu snašlo? Nije shvatilo vrijeme, nije se snašlo u vrijeme ulaska SFRJ u višepartijski sistem. Pogotovo se nije snalazilo onda kada se kao izlaz iz krize nudila konfederacija i savez suverenih država.

Sve što se događalo u bivšoj Jugoslaviji na JNA je djelovalo kao stres i kontrarevolucija. Sporo se prilagođavala i mijenjala da bi se na kraju, kao što je već rečeno, postepeno priklonila jednoj politici, i to ne samo aktuelnoj politici režima, nego (objektivno) i nacionalističkoj politici opozicije. Zašto JNA nije uspjela da se izvuče iz političkih sukoba, već je otišla na jednu stranu? Da je armijsko rukovodstvo nekoliko godina prije rata drukčije postupalo, mogla se sačuvati država, a i Armija se mogla na drugi način transformisati. Zašto se JNA nije na vrijeme i postepeno distancirala od svih nacionalističkih politika, uključujući tu i aktuelnu politiku Srbije? Zbog pogrešnih procjena i strategijskih poteza, JNA je ušla u najbrutalniji rat na prostoru bivše SFRJ (po mnogo čemu brutalniji od Drugog svjetskog rata) i objektivno je postala učesnik u rušenju zajedničke države, učesnik u uništavanju višedecenijske izgradnje zemlje, učesnik u ekonomskoj katastrofi svih naroda bivše Jugoslavije, u užasnom čerupanju Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Zašto je došla do toga da sa sigurnih odstojanja svojim oružjem tuče i sopstvene garnizone? Tako je morala biti dovedena u situaciju da, kada to učini, i sama padne na dno.

Ovaj rat je bio naše samoubistvo. Nije nas ubila strana agresija, već smo ubili sami sebe. Ipak, za kakvu-takvu utjehu je da ovaj rat, ipak, nije rat naroda, nije sukob među njima i ljudima, u najširem smislu, nego rat stranaka, frakcija, vođa, borba za vlast, rat politika hegemonizma i separatizma, sa različitim stepenom odgovornosti.

Kadijević na mnogo mjesta u svojoj knjizi tvrdi da je JNA postupala isključivo po naređenju Predsjedništva, odnosno Vrhovne komande i da je poštovala Ustav. Međutim, to nije bilo uvijek tako. Kada je Vrhovna komanda odbila prijedlog ili pritisak vojnog vrha za uvođenje vanrednog stanja u zemlji (12. marta 1991), armijski vrh ili neki od njegovih čelnika odlučili su (da li sami?) da zaigraju po nekim svojim pravilima. To pokazuje i saopštenje Štaba Vrhovne komande da će taj organ razmotriti situaciju poslije odbijanja Predsjedništva da uvede vanredno stanje, te da će "na temelju vlastite procjene preduzeti korake". Odbijanje Kadijevića da u tako dramatičnim trenucima za sudbinu SFRJ učestvuje u radu Predsjedništva, koje je Vrhovni komandant, pokazuje da su načelnik Štaba Vrhovne komande i dio vojnog vrha počeli sami (il nekog slušajući) planirati nasilnu akciju.

Kuda se to zaputio dio vojnog vrha? Da li su razmišljali da to može da dovede do raspada JNA? Zar nije bilo jasno da najveći dio, naročito mladih ljudi u JNA (aktivnih i rezervnih) neće prihvatiti naredbu da puca u narod koji treba braniti, da će odbiti da hapsi i puca na sunarodnike? Kadijević i drugi (ili obratno) povukli su sunovratan potez koji je postojeću jugoslovensku krizu doveo do bezdana. Morali su se prihvatiti zaključci većine članova Predsjedništva i u interesu opstanka JNA. Zašto takvo ponašanje, autoritarnost i arogancija, vojnička poluintelektualnost i, na kraju, vojnička nedisciplina prema odluci - stavu (kakve-takve) Vrhovne komande? Zar i to nije bio puč klasičan ili specifičan – svejedno? Sa koje platforme JNA učestvuje u procesima u zemlji? Učestvuje faktički i najviše direktno, naročito od 1988. godine. Zalaže se za "demokratsku, efikasnu, savremenu federaciju", za "pravi socijalizam", ili u skladu sa izjavom već penzionisanog admirala Mamule, da će "Oružane snage u slučaju radikalne krize u zemlji intervenisati da zaštite integritet", okomivši se na stvaranje nacionalnih država i na konfederaciju koju su predlagale Slovenija, Hrvatska, nova makedonska i bosanskohercegovačka vlast i mnogi drugi u SFRJ. Izjava je data u Londonu početkom 1991, poslije formiranja novog Saveza komunista – Pokreta za Jugoslaviju (izjavu je objavio "Večer" – Skoplje). Da li su takve izjave bile slučajne? Da li ih je trebalo dati u inostranstvu? Bilo kako bilo, izjave su bile zapanjujuće i izazivale su zabunu. Mnogi u ovoj zemlji pitali su se odakle pravo na takve izjave i u ime Armije? Predsjedništvo SFRJ i armijski vrh nisu javno reagovali na te izjave, iako su one zadirale u njihove kompetencije. Možda i zbog toga što je to i izgovoreno u ime dijela Predsjedništva i armijskog vrha.

Izvjestan osjećaj odgovornosti naveo je Veljka Kadijevića da objašnjava i opravdava sopstveno viđenje raspada Jugoslavije.

Kako je obavljao jednu od najznačajnijih državnih funkcija i raspolagao nesumnjivo velikom moći, Kadijević smatra da je uradio sve što je mogao, da je predlagao prava rješenja, koja legalni organi u kritičnom trenutku nisu prihvatili, što je, po njemu, stvar politike u koju, navodno, nije želeo da se miješa.

Kadijevićeva teza o "vojsci bez države", nalazi se u istoj razini sa tvrdnjama da "rukovodstvo JNA nije htjelo da preuzima na sebe političku ulogu spasioca Jugoslavije, jer je smatralo da JNA tu ulogu ne može odigrati..." pri čemu, kako kaže, "rukovodstvo JNA, dok sam ja bio savezni sekretar, nije donijelo ni jednu političku odluku i nametnulo je zemlji. Štaviše, nije donijelo ni jednu odluku iz domena oružanih snaga osobito njihove upotrebe, koja je bila u nadležnosti Predsjedništva SFRJ".

Drugim riječima, on tvrdi da je Armija strogo poštovala ustav, zakone, kretala se isključivo u formalno-pravnim okvirima. Za dokaz da stvari ne stoje baš tako, pobrinuo se sam Kadijević. On, naime, kaže: *"Jedna od najznačajnijih mjera paralisanja pogubnog ustavnog koncepta o oružanim snagama bila je odluka o oduzimanju oružja Teritorijalnoj odbrani i njegovo stavljanje pod kontrolu JNA. Protiv te odluke su mnogi ustali, osobito Slovenci."* (Kadijević, n.d. str. 78). Znači, sam Kadijević tvrdi da je ta odluka bila protivustavna, jer joj je cilj bio da paralište važeći ustavni koncept. Mada ne navodi ko je tu odluku donio, očigledno je da ju je JNA sprovela. Čak i ako nije donijeta u okviru Oružanih snaga, Armija je nastupila protivustavno, što je, priznali ili ne, politička odluka.

Da li je Ustav iz 1974. bio dobar ili ne, to u suštini ništa ne mijenja sa stanovišta problema koje razmatramo. U praksi je potvrđeno da JNA ne samo da je imala mogućnosti da se strogo drži ustavnih odredaba, već se ona u konkretnom slučaju angažovala tako da se parališe ustavni koncept. Nije tačno da vojni vrh nije donosio političke odluke, nije tačno da je vojno rukovodstvo strogo poštovalo Ustav, a ako se u pomenutom slučaju Ustav direktno kršio, zar nije mogao slobodnije da se tumači u trenucima kada su odgovarajuće odluke vojnog vrha i ponašanja JNA mogli da očuvaju državu, spriječe rat, krvoproliće i materijalna razaranja. Ili je to i činjeno (što se prećutkuje) samo na osnovu pogrešnih procjena i u funkciji politike koja je faktički razbijala osnove na kojima je jedino mogla da opstane Jugoslavija.

Zašto je JNA izgubila povjerenje naroda federalnih jedinica, pa je, samim tim, na kraju izgubila i državu? Vidi se da je, na primjer, nezadovoljstvo zbog razoružavanja Teritorijalne odbrane imalo uporište u važećem Ustavu. Dok se ne saopšti jasno ko je tu odluku donio, odgovornost

leži na vojnom vrhu, a to važi i za odluke o upotrebi JNA na osnovu političke odluke kojom se jugoslovenski narodi dijele na "secesionističke" i one druge, a legalno izabrane političke vlasti u pojedinim jugoslovenskim republikama na prijateljske i neprijateljske. Čak i da vojni vrh nije učestvovao u donošenju ovih političkih odluka, očigledno je da je izdao naredbe o upotrebi JNA u skladu s tim odlukama. Time su pojedini narodi, republike, pa i čitava država ostali bez vojske kakva im je bila potrebna, pa se prije može govoriti o "državi bez vojske", nego o "vojsci bez države", jer Kadijevićevom konceptu armije nije bila potrebna JNA, koja bi na unutrašnjem planu branila i odbranila SFRJ kao zajednicu ravnopravnih članica. Ne bez ponosa, pozitivnim smatra što su na njenim razvalinama formirane tri srpske vojske. Ako se uspjeh cijeni po broju vojski koje su formirane kao posljedica razbijanja JNA, doprinos bivšeg prvog čovjeka JNA veći je od njegovog skromnog priznanja. On je morao da zna da se, kao vojska svih jugoslovenskih naroda, JNA dovodi u pitanje onog trenutka kada postane sredstvo jednog, bilo kog od tih naroda, kada se stavi u funkciju politike koja je objektivno neprihvatljiva za neke ili većinu ravnopravnih federalnih jedinica. Budući da je pod njegovom komandom Jugoslovenskoj narodnoj armiji namijenjena uloga suprotna osnovnim preduslovima njenog postojanja, može se utvrditi kojom je naredbom Kadijević faktički potpisao smrtnu presudu za JNA. Otuda njemu pripadaju zasluge ne samo za formiranje tri srpske vojske (i koliko paravojnih), već i za formiranje slovenačke, hrvatske, bosanskih i makedonske vojske. Zasluge, ili odgovornost, zavisno s koje se strane posmatra, ne mogu nikako da ga mimoiđu, bez obzira na to što samo neke od tih vojski smatra svojim djelom.

Kadijević se ne smatra odgovornim ni za odbacivanje doktrine u okviru koje je, kao aktivan učesnik, gradio svoju vojničku karijeru. On je doktrinu opštenarodne odbrane odbacio kao glupost ne sluteći da će, ne dugo poslije njegovog poznatog intervjua "Narodnoj armiji", primjenom te doktrine u Sloveniji, a kasnije i drugdje, biti vojnički i moralno-politički poražen i ponižen, što dosta govori o praktičnoj vrijednosti doktrine, a još više o pouzdanosti njegovih shvatanja i procjena.

Komandant ili načelnik Štaba, koji je kombinacijom "visprenog manevra", uz doziranu upotrebu sile, efikasno neutralisao akcije roditelja, majki,

sestara, mirotvoraca, pacifista - prema njima, razumije se, ne može da osjeća nikakvu odgovornost, jer ih je svrstao među neprijatelje JNA. Ako su u pravu oni koji su se zalagali za mir, protiv slanja u smrt sopstvene djece i braće, a posebno u vrijeme dok je požar mogao biti izbjegnut, Kadijević je u najmanju ruku bio dužan da objasni šta ga je to objektivno konfrontiralo sa majkama i sestrama svojih vojnika, sa ljudima koji su htjeli mir, bili protiv prolijevanja krvi.

Jasno je da bi od načelnika Štaba Vrhovne komande bilo apsurdno očekivati da se osjeća odgovornim prema "slovenačkim separatistima", s obzirom da su, kako kaže, "prvi ozbiljni napadi na JNA počeli iz Slovenije i bili u funkciji rušenja najprije federalne, a potom i svake jugoslovenske države". To važi i za Hrvate, pošto ga ne čudi što ga u Hrvatskoj ne obožavaju, jer su "oni isti neprijatelji - ustaše i Nijemci - sa kojima sam ratovao u NOR-u kao i u ovome ratu". Pošto ga ne pogađa ono što dolazi od "separatista, ustaša, neprijatelja svih boja", Kadijević je izričit u navođenju onog što ga je "za srce ujelo": "Ali mene i još neke moje kolege iz rukovodstva JNA i ovdje, u SR Jugoslaviji, nazivaju izdajnicima i htjeli bi da nam sude i pribiju na stub srama, sa potpuno suprotnom argumentacijom od one sa kojom nas optužuju u Hrvatskoj. Kako to da i neki ovdje kao ustaše žele isto...".

S tim u tijesnoj vezi, valja napomenuti da Kadijevića pogađa i to što se "ponegdje špekulisalo" i sa njegovom nacionalnom pripadnošću. On piše: "Moj otac je Srbin, moja majka je Hrvatica. Ja sam, dakle, po rođenju Srbin iz Imotskoga, gdje je Srbin teže biti nego bilo gdje u Jugoslaviji, ali sam isto tako i Jugosloven po uvjerenju...". Ispada da je on "Srbin posebnog kova".

Kod Kadijevića, prisutno je omalovažavanje druge strane, bez obzira o kome je riječ (o SAD, Evropskoj zajednici ili Sloveniji, Hrvatskoj, ili o pojedinim ličnostima). Proizilazi da Kadijević za sebe rezerviše suprotna (pozitivna) svojstva. Samo je on (mada često govori u prvom licu množine) sve vidio unaprijed, sve mu je bilo jasno, vukao je najbolje poteze, predlagao jedino ispravne odluke koje drugi nisu prihvatili, pa su zbog toga nastupale katastrofalne posljedice. To mu, međutim, nije bio dovoljan razlog da se povuče. Na kraju krajeva, on, ni poslije svega što se desilo, "kada je riječ

o strategijskim potezima" – ništa ne bi mijenjao. Budući da je vukao najispravnije poteze - nikakve ispravke ne dolaze u obzir.

Izuzetan prostor posvećuje izlaganju ne baš uvjerljive tvrdnje da je ambasador Voren Cimerman (Woren Zimmerman) spriječio njegov susret sa sekretarom odbrane SAD Dikom Čejnom (Dick Chaney). Isto značenje pridaje se i činjenici što nije data saglasnost za njegov odlazak u američku vojnu bolnicu Volter Rid (Wolter Reed) u Vašingtonu: "Trebalo je onemogućiti svaki moj kontakt sa onim ključnim ličnostima američke administracije koje nisu bile potpuno uvjerene da je politika SAD prema Jugoslaviji, posebno ona koju sprovodi gospodin Cimerman u samoj Jugoslaviji, ispravna i u interesu SAD", podvlači Kadijević. Iz toga bi se mogla izvući dva zaključka. Po njemu, naime, ambasador SAD u Jugoslaviji vodi neku posebnu politiku, drukčiju od politike države čiji je ambasador, što je ne samo proizvoljno, nego i naivno uvjerenje. I, drugo, sugeriše se čitaocu da pomisli kako bi sve krenulo drugim tokom samo da mu je bilo omogućeno da se sretne sa Čejnom i još nekim ključnim američkim ličnostima.

Dokaze o "naivnosti" daje i kada govori kako je odbijao da razgovara sa njemačkim ministrom Hansom Genšerom (Hans Dietrich Genscher), da ode na prijem kod Jakovljeva, pošto nije mogao ili nije htio da ga primi Gorbačov, kako je odbijao pojedine sastanke koje je predlagao lord Karington (Peter Carrington) kao predsjedavajući Konferencije o Jugoslaviji.

Da li se, u sudbonosnim situacijama za opstanak sopstvene države, smije tako sujetno da ponaša ličnost kojoj je ta država povjerila jednu od najodgovornijih funkcija? Sujeta bi bila privatna stvar ministra odbrane, da se u konkretnom slučaju ne ispoljava i u odlukama od bitnog značaja za sudbinu Jugoslavije i JNA. Vojnički poraziti (Sloveniju, Hrvatsku...), pa se potom povući - samo je krajnja pogubna konsekvenca te narcisoidnosti. Otuda za nju ne snosi odgovornost samo ministar odbrane, već i svi oni koji su joj pružali šansu da se ispoljava u igri sudbinom države i JNA.

Kadijević na više mjesta naglašeno govori o ulozi i učincima tzv. Štaba Vrhovne komande kao nosioca procjena. Tako, na primjer (na stranama 35. i 36), piše o procjeni ŠVK krajem 1989, a piše i to da je ŠVK pune dvije godine (izlazi da je to bilo od 1987.), ukazivao "da se velikom brzinom približava vreme kada će upravljanje zbivanjima u Jugoslaviji domi-

nantno preuzeti strani faktor". Da li je ŠVK tada (u toj funkciji) djelovao (tada je savezni sekretar bio Branko Mamula, Veljko Kadijević njegov zamjenik, Stevan Mirković načelnik Generalštaba)? Da li tada, ili u martu 1991. sazrijeva ideja o ŠVK kao surogatu vrhovnog komandovanja, kada je armijski vrh zaključio da Predsjedništvo SFRJ (Jović, Zelenović, Mesić, Bućin, Tupurkovski, Sapundžija, Drnovšek i Bogićević) ne može funkcionisati kao Vrhovna komanda? Kada i po čijoj odluci ili sugestiji Kadijević sebe stavlja u centar zbivanja? "Nije važno šta, gdje i kako se odlučuje, kako se djeluje, važno je kud on ide, sa kim se sastaje, šta razgovara, šta on o sagovornicima misli ili oni o njemu, šta mu pišu?", kaže jedan od tadašnjih članova ŠVK. Ko čini Štab VK i kakav je suštinski odnos izmedu VK i ŠVK? Kadijević nije dao precizniji odgovor. Inače, stiče se utisak da je Vrhovna komanda (VK) Veljko Kadijević (V. K.), što znači VK = VK, ili je Vrhovna komanda (vrhovni komandant) izvan imenovanih. I ranije, a posebno sada, postaje jasno da je to Slobodan Milošević, a Veljko Kadijević je od 1988. ili 1989. njegov načelnik Štaba.

Znatan dio ministarske i djelatnosti ŠVK otisnut je na stranicama "Narodna armija".[1]

Analizom oko 140 brojeva novijeg izdanja lista *Narodna armija*,[2] sa reprezentativnom opremom, od 21. decembra 1989. pa do 21. maja 1991, uočljivi su naslovi:

"Za stabilnu Jugoslaviju i snažnu odbranu", (21. decembra 1989. br. 26/32). To je jedan od prvih istupa ministra odbrane. Od tada pa do 9. januara 1992, kada je sišao sa političke pozornice, deset puta se pojavio na naslovnoj strani, a 46 puta na unutrašnjim stranicama.

"Biće razoružane sve oružane formacije uspostavljene izvan jednostranih i Ustavom SFRJ definisanih oružanih snaga" (6. decembra 1990.). Da li je ova poruka izvršena? Nije!

---

[1] Izbijanjem rata, *Narodna armija,* umjesto sedmično, izlazi svaka dva-tri dana.

[2] Izvodi iz analize pukovnika Stipe Sikavice – nekadašnjeg urednika ovog lista.

"Armija će sprečiti promenu državnog ustrojstva i guranje zemlje u haos bratoubilačkog rata" (22. decembra 1990). Da li je izvršena ova poruka? Nije!

"Posljednji je čas da se stane na put anarhiji i bezakonju" (20. juna 1991). Da li je ova poruka, ispunjena? Nije!

"Neka se niko ne zanosi iluzijama da će politikom svršenog čina moći da razbije Jugoslaviju" (27. juna 1991). Da li je ovo ispunjeno? Nije!

Narodna armija je objavila šest Kadijevićevih intervjua (jedan dat Lazanjskom, dva Televiziji Beograd, jedan američkoj TV-mreži ITN, jedan britanskoj TV - SKY i jedan glavnom uredniku "Armije"). Objavljena su 22 saopštenja Štaba Vrhovne komande, 13 izjava saveznog sekretara, pet predloga Vrhovnoj komandi, dva upozorenja vlastima Republike Hrvatske, tri naređenja (od kojih jedno F. Tuđmanu 22. septembra 1991. pod naslovom – "Hitno naredite prekid napada"), pet pisama - dva Tuđmanu, dva Karingtonu i jedno Van den Bruku (Hans Van den Brook).

Što riječju, što slikom, načelnik Štaba VK se pojavio u novom izdanju *Narodne armije* 112 puta.

U broju 26/46 (od 29. marta 1990) je fotos sa Slobodanom Milošević̀em i zajednička izjava o posjeti Prvoj armijskoj oblasti Beograd, u kojoj se navodi da su "usaglasili značaj što bržeg regulisanja, pravila igre, u vezi sa uvođenjem i funkcionisanjem višestranačkog sistema".

Na sjednici Predsjedništva SFRJ (3. aprila 1990), ŠVK je predložio svoje mjere, a jedna od tih je "uspostaviti narušeni ustavni poredak zemlje na način da se suspenduju sva normativna akta i sve radnje koje su u suprotnosti sa Ustavom SFRJ i saveznim zakonima".

Savezni sekretar za narodnu odbranu je u Zagrebačkoj vojnoj oblasti u vrijeme izborne kampanje u Sloveniji i Hrvatskoj, na što reaguju tamošnji mediji.

Prvog novembra 1990. (broj 26/77) kamera bilježi Veljka Kadijevića i Borisava Jovića (u uniformi, znači, u ulozi Vrhovnog komandanta), na poligonu Krivolak u Makedoniji.

Petog decembra 1990. TV Beograd prenosi neuobičajeni intervju Kadijevića vojnopolitičkom komentatoru Lazanjskom, koji, uvodeći čitaoce u intervju, kaže:

"Još jednom je potvrđeno da se glas Armije daleko čuje i da javnost sa posebnim zanimanjem prati istupe rukovodećih ljudi JNA - general Kadijević govori jasno, jezgrovito izlaže stavove, ne podiže ton. Hladnokrvan je, fizički izgleda u dobroj formi, sagovornika prati pronicljivim i prodornim pogledom, svakim svojim pogledom i svakom rječju djeluje kao osoba koja zna šta hoće", tu je napad na TO kao "objektivnu podvalu", a 13. maja 1990. (*Narodna armija* od 17. maja), povodom Dana službi i organa bezbjednosti, Kadijević kaže: "Uvjeren sam da ćete i nadalje, kao što ste to i u proteklih 46 godina činili, inspirisani revolucionarnim djelom Josipa Broza Tita...".

Uveče, 6. maja 1991, nakon prekida liječenja (*Narodna armija* od 9. maja), Kadijević je prvi put javno naredio da JNA ima pravo da upotrebi oružje, odnosno da stupi u ratno stanje. U uvodnom dijelu dokumenta piše: "Savezni sekretar za NO, general-armije Veljko Kadijević je 6. maja uveče, nakon prekida liječenja (ili odmora), zbog stanja u zemlji, prenio predsjedniku dr. Borisavu Joviću sljedeće, u pet tačaka...

Od maja 1990. do kraja mandata, Borisav Jović gostuje u svakom drugom broju *Narodne armije,* a njegov prethodnik, dr. Janez Drnovšek, nije pomenut ni u jednom od 21 broja *Narodne armije.*

Kolektiviziranje odgovornosti u političkim vrhovima, vrhovnim komandama i njihovim štabovima, u ovom ratu je neprihvatljivo.

Poznato je ko je odgovoran za razbijanje Srbije, Hrvatske, podjelu Bosne, za razbijanje JNA, za rat-ratove. Tu nema maskiranja i dijeljenja odgovornosti. Prikrivanje odgovornosti za katastrofalnu spoljnu i unutrašnju politiku, pogrešnu vojnu politiku, za rat, ne može se prihvatiti pod izgovorom bilo kakvih "viših" interesa. Za posljedice nisu svi odgovorni, pogotovo ne jednako. To važi i za članove Vrhovne komande, za predsjednike republika i za članove Štaba Vrhovne komande.

Za ono što se dogodilo do januara 1992, odnosno do Sarajevskog primirja, odgovorni su jedni, a potom drugi čelni ljudi u politici i vojskama - svako u svom periodu vlasti i komandovanja.*

"R*azbijanje Jugoslavije sa svim tragičnim posljedicama po jugoslovenske narode na njenom tlu, sa njihovom nesumnjivom odgovornošću, posebno odgornošću njihovih vođa, novonastalih režima i nacionalističkih pseudoelita dovela je do razaranja zajednice naroda koja je postojala više od sedam decenija*".

Dr. Slobodan Inić

"O*dlučujuću ulogu u ratu, agresiji i genocidu odigrala je izdaja vojnog vrha sa V. Kadijevićem na čelu. Da nije bilo te izdaje, ne bi bili mogući nasilje i zločini i sve što je izazvala i učinila politika Miloševića i Srbije*".

Član Predsjedništva SFRJ Raif Dizdarević

"*Prije Kadijevića generali Mamula, Adžić i Brovet su obavili konsultacije u Londonu, Parizu i Moskvi. I to je, takođe, učinjeno bez znanja Predsjedništva SFRJ. London i Pariz tada su im priopćili da će se miješati u slučaju vojnog puča. Moskva je preporučivala da se sačeka na pad Gorbačova...*"

Član Predsjedništva SFRJ Bogić Bogićević

* Uz rad, kao moto rada u cjelini ili njegovih dijelova, autor je naveo i pet citata značajnih savremenika. Redakcija Zbornika ih daje ovdje u cjelini.

"Očito da istorija nije mogla da nađe goreg rukovodioca odnosno generala da pošalje u zaborav i sramotu armiju koja je pobjedonosno završila oslobodilački rat u savezničkoj koaliciji".

Admiral Ivan Veselinović

"*Armija nije bila faktor podrške demokratskim snagama u traženju izlaza u miru i demokratiji, nije bila faktor odvraćanja reakcionarnih snaga koje su zemlju vukle u katastrofu. Naprosto, bila je i jeste faktor podstrekivanja rata, glavna fizička snaga te politike*".

Generalpukovnik Džemil Šarac

Dr. Norman Cigar

STRANE PARAVOJNE FORMACIJE U BOSANSKOJ KRAJINI 1992 - 1995.

UVOD

Srpske paravojne snage formirane van Bosne i Hercegovine odigrale su značajnu ulogu u događajima u Bosanskoj krajini tokom perioda od 1992 – 1995. godine, kao što je to bilo i u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine. Njihova uloga je bila značajna kako u borbenim dejstvima tako i u operacijama etničkog čišćenja. Tema ovog rada je da pokaže da su srpske paravojne formacije, formalno djelujući više kao slobodni strijelci a ne kao kontrolisana vojska, bile ustvari produžena ruka vlade u Beogradu i da je njihova glavna uloga bila da realizuju i podržavaju beogradsku politiku.

ULOGA PARAVOJNIH FORMACIJA

Glavni periodi aktivnosti

Masovna aktivnost srpskih paravojnih jedinica izvan Bosne i Hercegovine može se analizirati u dvije glavne faze. Prva je faza pripreme za rat u Bosni i Hercegovini i početni pokušaj da se zauzme određena regija kao dio šireg plana za cijepanje Bosne i Hercegovine (otprilike do kraja ljeta 1992.). Druga faza je završetak rata koncem 1995, kada su paravojne jedinice bile aktivne u pokušaju da spriječe gubitak položaja bosanskih Srba i da etnički očiste teritorije od nesrpskog stanovništva u pripremi očekivanog rješenja pregovorima. Između ova dva perioda pojačane aktivnosti Beograd je, naravno, i dalje bio uveliko umiješan u događaje u Bosni i Hercegovini, ali je pribjegavao i drugim sredstvima. Na jednoj strani, Martićeva milicija je bila ubrzo transformisana u policiju i armiju teritorije pod srpskom kontrolom pod nazivom *„Republika Srpska Krajina“* u Hrvatskoj, ali je i dalje bila uključena u djelovanja u Bosanskoj krajini. Što se tiče paravojnih

jedinica iz same Srbije, one su se sredinom rata u velikom broju bile povukle. Srpska vlada je vršila pritisak, a moguće i razoružala one paravojne jedinice koje su bile vezane za političke protivnike predsjednika Slobodana Miloševića. Umjesto njih, konstantni angažman Beograda kanalisan je preko Jugoslovenske armije i srbijanske policije. Kako će se vidjeti kasnije, samo je Arkanovim *Tigrovima* bilo dozvoljeno da zadrže značajne vojne kapacitete i da imaju ponovo direktan uticaj u Bosanskoj krajini 1995. godine.

Operacije paravojnih jedinica 1992. godine

Glavne paravojne formacije aktivne u Bosanskoj krajini bile su: - Arkanova *Srpska dobrovoljačka garda* (*SDG*) ili *Tigrovi; - Knindže* Milana Martića iz susjedne Hrvatske krajine, - *Beli orlovi* Srpske narodne obnove Mirka Jovića i - *Draganovci* Kapetana Dragana.

Angažman Milana Martića i Kapetana Dragana u Bosanskoj krajini počeo je već u maju 1991. Prema Draganu Đuriću, kasnijem članu Parlamenta bosanskih Srba iz Prnjavora, u to vrijeme predstavnici lokalnih Srba otišli su u Knin da se sastanu sa dvojicom navedenih lidera paravojnih jedinica. To je rezultiralo sporazumom za formiranje paravojnih jedinica koje bi se, u pripremi za operacije u Bosni i Hercegovini mogle obučavati na teritoriji pod kontrolom Srba (Golubić) u Hrvatskoj. Ova inicijativa dovela je do formiranja nukleusa budućih paravojnih snaga *Vukovi sa Vučjaka.*[1] Tako bi kasnije, iako nije bilo nikakve borbe na području samog Prnjavora, Vukovi sa Vučjaka bili spremni da se uključe u operacije u Bosanskoj krajini, što su učinili već u martu 1992.[2]

Kasnije su se sami Martićevi *Knindže* razmjestili u Bosansku krajinu i zajedno sa Šešeljevim četnicima učestvovali u zauzimanju Prijedora.[3]

---

[1] Prema jednom intervjuu Ninka Đurića sa Draganom Đurićem PRNJAVOR – TVRĐAVA SDS, *Javnost,* Pale 13. jula 1996. str. 15.

[2] Ninko Đurić, PRNJAVOR – TVRĐAVA I GNEZDO SRPSTVA, *Javnost,* 24. maja 1997. str. 22.

[3] KONAČNI IZVJEŠTAJ Komisije eksperata Ujedinjenih nacija ustanovljene Rezolucijom 780 Vijeća sigurnosti iz 1992. Aneks V, IZVJEŠTAJ O PRIJE-DORU; Stavovi 159, 197, 229, 276 i 305; Internet izdanje na URL: gopher://gopher.rgc.apc.org7030/11/annexes

Kao dio njihovog razmještanja, Martićevi ljudi su preuzeli kontrolu nad aerodromom Bihać, nakon što je iz njega otišla Jugoslovenska narodna armija (JNA).[4] Uopšte, *Knindže* su bili aktivni na terenu sve do linije Prijedor-Doboj u operacijama koje su imale za cilj da preuzmu komandu nad terenom i da pomognu lokalnim srpskim snagama.[5] Međutim, Martićevi ljudi i njihovi lokalni saradnici našli su se opkoljeni od hrvatskih snaga i, kako je jedan od Martićevih zapovjednika rekao za srpsku štampu "mi moramo probiti obruč, makar svi izginuli". Samo jedan opšti sporazum Srba i Hrvata o Bosni i Hercegovini, mogao je spriječiti njihov poraz.[6] Za *Bele orlove,* javljaju, da su takođe aktivni u pucnjavi blizu sela Hambarine, na putu u Ljubiju, što je očito bio izazov za borbe i služilo je kao uvertira za napade na nesrpsko stanovništvo.[7] Arkanova *SDG* takođe je učestvovala u zauzimanju gradova, Kozarca i Prijedora.[8]

Postoje značajni dokazi da su ove paravojne formacije, osim u borbenim akcijama, bili angažovani u etničkom čišćenju u Bosanskoj krajini. Na primjer, Martićevi ljudi su poduzeli napad na bosansko selo Čarakovo krajem jula 1992. Prema izvještaju Ujedinjenih nacija, koji je opisivao ovaj sukob, "neki Srbi su davali naređenja kao "Sprži!" i "Ubij!" Izgledalo je kao hajka, priča jedan preživjeli, u kojoj se i obližnja šuma pretraživala da nema skrivenih nesrba. Stotine ljudi je ubijeno - pogođeni metkom, živi spaljeni, premlaćeni ili na drugi način mučeni nasmrt."[9] *Beli orlovi*, sa svoje strane, navodno su učestvovali u pogubljenju 250-300 zatvorenika izvedenih iz logora Trnopolje.[10]

---

[4] B.S., "VAZDUŠNA LUKA" POD KOMANDOM MILANA MARTIĆA, *Borba,* Beograd 16-17. maj 1992. str. 4.

[5] R.Vujatović, "KNINDŽE" I "VUČJACI" NA FRONTU KOD DERVENTE PROBIJAJU OBRUČ, *Politika Ekspres,* Beograd, 19. juni 1992. str. 7.

[6] Vujatović, nav. djelo, str. 7.

[7] KONAČNI IZVJEŠTAJ Komisije eksperata Ujedinjenih nacija ustanovljene Rezolucijom 780 Vijeća sigurnosti iz 1992. Aneks V, IZVJEŠTAJ O PRIJE-DORU; Stav 232; Internet izdanje na URL: gopher://gopher.rgc.apc.org7030/11/anne-xes

[8] KONAČNI IZVJEŠTAJ, Aneks V, Stavovi 118 i 250.

[9] KONAČNI IZVJEŠTAJ, Aneks V, Stav 305.

[10] KONAČNI IZVJEŠTAJ, Aneks V, Stav 602.

Narednih mjeseci Arkan je nastavio sa svojim operacijama u zapadnoj Bosni. Prema izjavi Arkanovog zamjenika u sjevernoj Bosni, pukovnika Mihajla Ulemeka, SDG je djelovala u Velikoj Kladuši, u ime Fikreta Abdića pod direktnom komandom pomoćnika SDG, komandira Ace Legije, kao i pod komandom Ulemeka, a posebno se angažovala u obučavanju domaćih jedinica.[11]

Operacije paravojnih jedinica u 1995.

U 1995. godini došlo je do znatnog pojačanja paravojnih aktivnosti. Kapetan Dragan, na primjer, izvještava da je 1995. djelovao na bihaćkom ratištu.[12] Pored toga, SDG je pojačala svoje aktivnosti u vrijeme povlačenja bosanskih Srba krajem 1995. Glavni zadatak SDG, kako je izjavio Arkanov zamjenik u zapadnoj Bosni, je bio "uspostaviti red".[13] Tek u oktobru 1995, Arkanovi paramilitarci su pokušali da uprkos hrvatsko – bosanskoj ofanzivi potpomognu Vojsku bosanskih Srba (VRS) koja se raspadala.[14] Za SDG kažu da je rasporedila "sedam stotina" pripadnika.[15] Prema Arkanu, koji je na kraju lično preuzeo komandu nad SDG jedinicama u Bosanskoj krajini, Vojska bosanskih Srba se u tom poduhvatu ponašala "neorganizovano i nedisciplinovano" i on je optužio da su gradovi kao Šipovo, Grahovo i Ključ pali "bez i jednog metka".[16] Javljeno je takođe da su

---

[11] Intervju Gordane Jovanović sa Mihajlom Ulemekom, SRBIN SAM, TIM SE DIČIM *Intervju,* Beograd, 3. novembar 1995. str. 20.

[12] Vidi intervju Predraga Vitaca sa Kapetanom Draganom NAKON PADA GRAHOVA TRAŽIO SAM DA ODMAH PRESEČEMO JADRANSKU MAGISTRALU, *Argument,* Beograd, 28. august 1995. str. 7.

[13] Ulemek, navedeni intervju, str. 21

[14] Džon Pomfret, SRBI PRIJETE DA ĆE POVUĆI PREKID VATRE, (John Pomfret, SERBS THREATEN TO PULLL CEASE-FIRE), *Washington Post,* 14. oktobar 1995. str. A20.

[15] Prema Ulemeku, navedeni intervju, str. 21.

[16] Intervju Cvijete Arsenić sa Željkom Ražnatovićem Arkanom, NISMO IZGUBILI NI JEDNU BITKU, *Srpsko Jedinstvo,* Beograd, juli 1996. str. 6. Kako je jedan vojnik bosanskih Srba izjavio u intervjuu, grad Jajce pao je nakon što je na njega bilo ispaljeno samo trinaest granata, što je omogućilo hrvatskim snagama da uđu u autobuse. Batić Bačević, POGREŠNA STRANA JELOVNIKA? *NIN,* 22. septembar 1995. str. 11.

Arkanove snage učestvovale u nekim borbama na Manjači, nekih 32 km južno od Banje Luke.[17] Pukovnik Mihajlo Ulemek je takođe potvrdio brzo pogoršanje situacije, izvještavajući o raspadu jedinica kompletne Vojske bosanskih Srba. Ustvari, jedan od zadataka *SDG* je bio da se vojnici Vojske bosanskih Srba koji bježe, vrate na front.[18] Međutim, umjesto da je očvrsne, izgleda da je *Garda* izazvala značajan otpor pripadnika Vojske bosanskih Srba koje je Arkan hapsio, ponižavao i čak strijeljao.[19]

Čak se izvještava da je *SDG* ubila nekoliko hiljada nesrpskih civila tokom 1995. Na primjer, na bazi izvještaja tokom puta u ovaj region pomoćnika Državnog sekretara za ljudska prava Džona Šataka (John Shattuck) s ciljem utvrđivanja činjenica, Arkan je bio duboko umiješan u etničko čišćenje širokih razmjera u sjevernoj Bosni u septembru i početkom oktobra 1995. jer su se Srbi pripremali za rješenje razgraničenja teritorija. Državni sekretarijat je okarakterisao događaje "kao sistematski model etničkog čišćenja, premlaćivanja, silovanja, ubistava i neljudskog maltretiranja Muslimana i Hrvata, uključujući starije i nesposobne." Muslimani su bili primorani da nose bijele trake na ruci i da imaju na svojim kućama istaknute oznake radi identifikacije, a bilo je izvještaja o logorima za prinudni rad i o nekoliko stotina ubijenih. Državni sekretarijat SAD je ocijenio da su "većinu ovih brutalnih postupaka vršile paravojne grupe lojalne armiji bosanskih Srba" i da su Arkanovi ljudi bili posebno aktivni u stravičnim napadima na

---

[17] Julijana Mojsilović, ARKANOV DOLAZAK PODSTIČE SRBE DA SE DALJE BORE, *Washington Times,* 1. oktobar 1995. str. A7.

[18] Ulemek, navedeni intervju, str. 20-22. Kasnije je Radovan Karadžić morao primijetiti da "Kada je on [tj. Arkan] stigao, naša armija je bila tamo u potpunom haosu, a on je uspio da konsoliduje linije fronta i spasi Prijedor i Banju Luku." Intervju Zorana Markovića sa Radovanom Karadžićem NEĆU PRIHVATITI NIKAKAV SPORAZUM U DEJTONU AKO ON PREDAJE MUSLIMANIMA SRPSKE GRADOVE KLJUČ, SANSKI MOST, PRIJEDOR I BRČKO, *Svet*, Novi Sad, 13. novembar 1995. preveden na Forinj Brodkast Informejšn Servis – Istočna Evropa (FBIS-EEU)-95-220, 15. novembar 1995, str. 35.

[19] Pukovnik Milovan Milutinović je izvještavao: KO JE POZVAO ARKANA? *NIN,* Beograd 28. februar 1997. str. 53. Pukovnik Milutinović je bio komandant Štaba za informacije i urednik zvaničnog glasnika Vojske bosanskih Srba, Srpska Vojska.

nesrpske domove.[20] Prema izvještaju Vijeća sigurnosti UN, Arkanovi ljudi su navodno aktivno djelovali u Banjoj Luci, Bosanskom Novom, Prijedoru, Sanskom Mostu i drugim gradovima tokom ratnog pohoda koji je trajao nekoliko mjeseci, i koji je takođe potvrdio detalje iz Šatakovog izvještaja.[21] Ne iznenađuje da je Arkan poricao bilo kakvu pogrešnu akciju: "Njihove lažne optužbe da sam proterao hiljade Muslimana su čista besmislica. Celo vreme ja sam bio zauzet borbama i nisam imao vremena da proteram ni dva, a ne tako mnogo Muslimana."[22] Međutim, prema Mihajlu Ulemeku, Arkanovom zamjeniku u zapadnoj Bosni, *SDG* je okupljala Muslimane na jedno mjesto, ali ovi tvrde da je kasnije odgovornost bila prebačena na vlasti bosanskih Srba. Prema Ulemeku, samo u Prijedoru, našli smo oko 700 Muslimana u podrumima, predvorjima i stanovima... Ove sam Muslimane sakupio na autobusnoj stanici i predao ih prema Ženevskoj konvenciji Simi Drljači [šefu prijedorske policije]...[kasnije] smo ih prebacili u Ključ i Mrkonjić. Zauzeli smo Mrkonjić Grad za dva dana, očistili ga [etnički] i oko 6. oktobra bili smo pred Ključom."[23]

KOMANDA I KONTROLA

Ključno pitanje je po čijem su ovlaštenju ove paravojne jedinice operisale u Bosanskoj krajini. Naravno, vlada u Beogradu stalno je ponavljala, i javno i privatno, da predsjednik Srbije Slobodan Milošević nema nikakve kontrole nad njima; on čak i ne zna za te paravojne jedinice. Kada je nevladina organizacija za ljudska prava Helsinki Voč (Helsinki Watch) poslala pismo 1992. u kome se žali predsjedniku Miloševiću na aktivnosti

---

[20] Nikolas Berns (Nicholas Burns) Brifing za dnevnu štampu Stejt Departmenta, 20. oktobar 1995. Vidi takođe John Pomfret, SRPSKE SNAGE OBNAVLJAJU ETNIČKO ČIŠĆENJE, *Washington Post,* 10. oktobar 1995, str. A21.

[21] Dokument Vijeća sigurnosti UN S/1995/988, 27. novembar 1995. Stavovi 44, 49 - 53, 69 - 73.

[22] Intervju Zorana Lakića sa Arkanom, NAPUŠTAM BOSANSKU KRA-JINU, NA REDU JE ISTOČNA SLAVONIJA!, *Telegraf,* Beograd, 25. oktobar 1995. prevedeno na FBIS-EEU-95-212, 2. novembar 1995. str. 57.

[23] Ulemek, navedeni intervju, str. 22. Simo Drljača bio je kasnije osuđen za ratne zločine od strane Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju.

srpskih paravojnih jedinica koje djeluju van Srbije, Republika Srbija je odgovorila zvanično tvrdeći da "na teritoriji Srbije, a još manje na teritoriji Hrvatske, srpska vlada nije uspostavila paravojne agente. Naprotiv, od samog početka oružanih sukoba ona se protivila formiranju stranke i nacionalnih armija."[24] Ovakvo poricanje trajalo je konstantno do kraja, kada se ambasador Sjedinjenih Država Ričard Holbruk suprotstavio Miloševiću krajem 1995. godine sa izvještajima koji povezuju Jugoslavensku armiju sa Arkanom, Milošević ih je spremno odbacio. "Ne, ne ne... Vaše informacije su pogrešne."[25] Miloševićeva supruga, Mira Marković, kako se moglo i očekivati, takođe oštro odbacuje sugestije da je njen muž umiješan na bilo koji način s paravojnim formacijama i čak poriče samo postojanje takvih paravojnih aktivnosti. Na primjer, upitana od strane jednog stranog izvještača o pomoći Srbije bosanskim Srbima u paravojnim jedinicama, oštro je odgovorila: "Rat u [Bosni i Hercegovini] se ne može ni na koji način vezati za mog supruga ... U Bosni, svi koji su na vlasti su odgovorni za to ... U Bosnu su došli dobrovoljci iz celog sveta... Paravojne jedinice nisu došle iz Beograda."[26] Jasno je da je namjera bila da se iskoristi slatkorječivo poricanje koje je od samog početka bilo jedno od prednosti paravojnih snaga za beogradske vlasti, kao i da se prebaci odgovornost za ratne zločine na navodno nekontrolisane i nedržavne elemente. Ovo je ustvari postalo utvrđeni obrazac. Na primjer, savjetnica lidera bosanskih Srba Biljane Plavšić, Ana Mitrović, trudila se da objasni da svako zlodjelo u Srebrenici treba pripisati navodno nekontrolisanim paramilitarcima: "Ne želim da znam šta se zaista tamo dogodilo, jer naša policija ne treba o tome da govori. Ako se dogodio masakr... treba pokazati da su to učinile paravojne grupe koje su izgubile kontrolu."[27] I na Kosovu, Jugoslavenska vlada je poku-

[24] D. Glišić, UNAPRED DONETA PRESUDA, Narodna armija, Beograd, 9. april 1992. str. 8.

[25] Richard Holbrooke, ZAVRŠITI RAT [TO END A WAR], New York: Random House, 1998. str. 212.

[26] Intervju Masima Nava (Massimo Nava) sa Mirom Marković, JA SAM INTELEKTUALKA, MRZIM SRBE SA PALA [SONO UN'INTELLETTUALE, ODIO I SERBI DI PALE], Corriere della Sera, Milano, 8. novembra 1996. na URL:htp://www.corriere.it

[27] Citat iz Lore Kej Rozen, STUDENT TUFTS FAKULTETA SADA STAŽISTA U BOSNI (Laura Kay Rozen TUFTS STUDENT NOW BOSNIAN INTERN),

šavala da optuži paramilitarce za ratne zločine, kada je federalni ministar za informacije Goran Matić tvrdio da se navodno grupa *Balkan ekspres* "infiltrirala kao pojedinci dobrovoljci" u Jugoslovensku armiju i pobili Albance, dok za to optužuju vladine snage.[28]

Međutim, ima dovoljno dokaza da se zaključi da su te paravojne jedinice bile tijesno povezane i u potpunosti zavisne od zvaničnih agencija i pojedinaca koji su bili dio Miloševićevog vladajućeg sistema. Naročito su dobivali oružje, novac, obuku, transport i drugu logističku podršku od vladinih ustanova Republike Srbije, direktno podređenih Slobodanu Miloševiću.[29] Kako je Mihailo Marković, potpredsjednik Miloševićeve vladajuće SPS partije kasnije primijetio: "Mi smo u to vreme raspravljali ne samo o humanitarnoj pomoći i novcu, oružju i municiji [za Srbe van Srbije] pošto smo raspolagali velikim količinama, ali smo istovremeno takođe raspravljali i o pomoći srpskih dobrovoljaca iz cele Jugoslavije... Naravno, nismo objavili rat. Ova država ne može, i ne mora da uđe u rat. Osim toga, mi smo i ranije slali dobrovoljce."[30] Zaista, srpski "dobrovoljci" su se od početka smatrali dijelom regularnog sastava JNA, kako je to objasnio generalmajor Tomislav Radovanović, direktor pravnog odjeljenja Ministarstva odbrane.[31]

Boston Sunday Globe, 24. august 1997. str. A13.

[28] Milan Galović, ZLOČINI PARAVOJNE JEDINICE "BALKAN EKSPRES" NA KOSMETU POKUŠANI DA SE PODMETNU JUGOSLOVENSKIM VLASTIMA, *Politika,* Beograd, 1. decembar 1999; elektronska verzija na URL :www.politika,co,yu/politika/arhiva/7ned/01_02.htm

[29] Detaljnije o ovom pitanju: Pol Vilijams (Paul Williams) i Norman Cigar, RATNI ZLOČINI I INDIVIDUALNA ODGOVORNOST - A PRIMA FACIE SLUČAJ ZA OPTUŽBU SLOBODANA MILOŠEVIĆA (WAR CRIMES AND INDIVIDUAL RESPONSIBILITY: A PRIMA FACIE CASE FOR THE INDICTMENT OF SLOBODAN MILOŠEVIĆ), London: Alijansa za odbranu Bosne i Hercegovine, 1996.

[30] TELEGRAF PROVALIO IZVODE SA SEDNICE GLAVNOG ODBORA SPS, *Telegraf International,* Beograd, 12. decembar 1995. str. 5-6.

[31] Citat iz Stanoja Jovanovića I DOBROVOLJCI VOJNA LICA, *Narodna armija,* Beograd, 22. decembar 1991, str. 14-15. Ovo je bilo još jače u državnoj policiji JNA u podržavanju ranjenih i porodica poginulih, koji su ponavljali da su "dobrovoljci takođe pripadnici oružanih snaga" i uključuli ih u korisnike, *Narodna armija,* 5. mart 1992, str. 2 dodatka.

U slučaju Milana Martića, na primjer, veze između njega i Miloševićeve vlade bile su od početka očigledne. Kako je primijetio Radmilo Bogdanović koji je od 1987. do 1993. bio ministar unutrašnjih poslova Srbije [tj. šef policije Republike Srbije] "Mi smo imali veze sa Martićem, koji je bio prvi komandant policije (u Krajini), a zatim ministar unutrašnjih poslova. Nastavili smo da im pomažemo... da počnu od nule. To je bilo na isti način kada se narod sadašnje Republike Srpske, tadašnje Bosne i Hercegovine, obratio nama... Mi smo učinili sve što smo mogli da izvršimo, pratimo i obezbedimo sigurnost za [pomoć] koju su tražili i koju su Srbija i srpski narod ponudili. To je Služba [tj. Policija Srbije] tamo uradila .[32] Bogdanović je bio član Parlamenta za SPS vladajuću partiju, Predsjednik Saveta za Srbe van Srbije [Srpska vladina agencija zadužena za pitanja Srba van Srbije], član Vrhovnog i Izvršnog odbora SPS i predsjednik Savjeta sigurnosti Parlamenta Savezne Republike Jugoslavije; od 1987. do 1993. bio je ministar unutrašnjih poslova [policije] Srbije.

Martićevi *Knindže* kako je primijetio, kasnije su se transformisali u srpsku policiju u Hrvatskoj Krajini (RSK). Značajno je da je i prema Milanu Martiću i prema Milanu Babiću (prijašnjem predsjedniku RSK) Milošević imao odlučujući uticaj na snage RSK. Na primjer, Babić je primijetio da "policija RSK plaćena je od strane i djeluje po naredbama Slobodana Miloševića."[33] Tako je, tokom operacije *Bljesak* u julu 1995. Milošević spriječio da se 11. korpus RSK uključi u borbe, a "komandir toga Korpusa primao je naredbe direktno od Slobodana Miloševića."[34]

Arkan i njegova milicija su, sa svoje strane, predstavljali poseban slučaj. Sa više aspekata, njegovi ljudi su se mogli opisati kao Miloševićeva "kućna milicija", poluzvanične snage sa direktnim vezama i dobrim odnosima sa srbijanskom vladom, koje je on održavao sa Miloševićem sve do kraja života. Arkan je od početka nastojao da naglasi da on nije bio

---

[32] Intervju Nenada Stefanovića sa Radmilom Bogdanovićem, LOGISTIKA SLUŽBE ZA VOLJU NARODA, *Duga,* Beograd, 7.-20. januar 1995. str. 21.

[33] Intervju Blagice Stepanović sa Milanom Babićem, MILOŠEVIĆ TRGUJE SRBIMA, *Srpska reč,* Beograd, 16. mart 1992. str. 49.

[34] Intervju Slobodana Nagradića sa Milanom Martićem, dio 1, UCENJENI MRKŠIĆEM, *Vreme,* 10. august 1996., str. 49.

odmetnički element, nego je njegova milicija bila podređena srbijanskim vlastima, a posebno Miloševiću.[35]

Visoki srpski funkcioneri bili su uključeni u prvobitno osnivanje Arkanove milicije, a kasnije su potpomagali regrutovanje u *SDG*, promovišući Arkanove aktivnosti na državnoj televiziji, dozvoljavajući da se oglasi za regrutovanje objavljuju u štampi i ubrzanjem prevoza stranih plaćenika na putu da se pridruže miliciji.[36]

Postalo je javna tajna u krugovima establišmenta odbrane i sigurnosti Srbije da su oni bili Arkanovi zaštitnici. Kada se on pojavio na televiziji 1991. i kada su ga pitali ko je njegov komandir, prema administrativnom pomoćniku ministra rata Srbije, generalpotpukovnika Tomislava Simovića, svako se u ministarstvu bojao da će otvoreno otkriti vezu: "U kancelariji je bio tajac ... i svi smo očekivali da će Arkan reći pred celim svetom 'General Simović'. To je bilo jedino što se moglo očekivati, ali, umesto toga, on je javno izjavio: 'Patrijarh Pavle.'"[37]

---

[35] Na primjer, citira se Arkanova izjava: "Da se razumemo. Ne govorimo ni o kakvim paravojnim jedinicama. Svaki pripadnik tih jedinica mora najpre biti odgovoran srpskom narodu i mora poštovati Parlament i predsednika Republike" iz Slobodana Miloševića [imenjaka Predsjednika] 'UBOD KOBRE' RUŠI STARE POGLEDE, *Ilustrovana Politika,* Beograd 4. novembar 1991. str. 3. Možda kao odbrambeni mehanizam da ga ne odaberu za žrtvenog jarca, Arkan je često insistirao javno, kao u jednom intervjuu iz 1999. godine "Ja i moji ljudi smo uvijek djelovali u okviru odluka koje je donosila Jugoslovenska armija, čija smo mi komponenta, specijalne snage." Intervju sa Arkanom, TA ŽRTVA ZVANA ARKAN (QUELLA VITTIMA DI NOME ARKAN), *Panorama,* Milano 2. juli 1999. na URL: http://www.mondadori.com/panorama/area_2/2699_1.htm1

[36] Ruski plaćenici su, na primjer, na svom putu u SDG rutinski prolazili kroz Beograd i nisu nailazili ni na kakve probleme sa srbijanskim zvaničnicima, čak iako nisu imali prtljag i bilo je jasno da će se na svom putu pridružiti jedinicama koje ratuju. Nekoliko ruskih plaćenika koji su bili uključeni u SDG dali su takve izjave; vidi Snežana Aleksandrić, NIKAD VIŠE PREKO DRINE, *Vesti,* Frankfurt, 2. jula 1993. str. 8. i Jevgenij Vostruhov UMRIJETI U JUGOSLAVIJI (Vmeret v Yugoslavii), *Izvjestija,* Moskva 25. novembar 1992. str. 3.

[37] Dobrila Gajić – Glišić IZ KABINETA VOJNOGA MINISTRA, NIN, dio 2, 24. april 1992. str. 52-53. Gđica Gajić-Glišić je bila administrativni pomoćnik generala Tomislava Simovića, vojnog ministra Srbije.

Većina Arkanovog finansiranja potiče iz državnih srpskih izvora, iako je ovo nekada možda učinjeno zaobilaznim putem, kao preko državnih firmi.[38] Firme koje su po svemu sudeći sarađivale sa vladinim zvaničnicima po drugim pitanjima, kao što je Dafinament banka, takođe je finansijski poslovala sa Arkanom, bilo u formi doprinosa ili investicija.[39] Dio tih sredstava takođe je dolazio iz Arkanovih tajnih privrednih preduzeća, kao što su uvoz i prodaja nafte za crno i sivo tržište što je moralo imati bar naklonost zvaničnika da bi prosperiralo.[40] Ranjeni pripadnici SDG-a, štaviše, vraćeni su nazad na liječenje na medicinske klinike Jugoslavenske armije u Beogradu.[41]

Da bi razmjestio svoje snage u Bosansku krajinu, Arkan je morao imati dozvolu i bosanskih Srba i srpskih vlasti. Raspolaže se čvrstim dokazima da je postojala direktna saradnja sa srpskom policijom u omogućavanju ovih operacija. Na primjer, najmanje jedan od konvoja kojima su se razmje-

---

[38] Tako je Arkan, navodno, izrazio svoju zahvalnost (čak je dodijelio zahvalnicu) Draganu Tomiću, predsjedniku Parlamenta Srbije i direktoru državnog preduzeća Jugopetrola u Srbiji za njegovu podršku SDG-u; Vladan Vasiljević, NEMOĆNI PRIDIKUJU MOĆNIMA, *Srpska reč,* 11. maja 1992. str. 29.

[39] Kako je izjavio Arkanov pomoćnik "Ima mnogo preduzeća koja pomažu Gardu, ali koja ne žele da se za njih zna." Intervju Vojislava Tufegdžića sa Borislavom Pelevićem, NE PRIZNAJEM KAPITULACIJU, *Intervju,* 13. oktobar 1995. str. 59.

[40] Arkan, na primjer, prodaje naftu - koja se mora krijumčariti – za čvrstu valutu, R. Stević, MARTIĆ ISPUNIO OBEĆANJE, *Evropske Novosti,* Beograd-Frankfurt, 29. mart 1994. str. 19. Ulemek je takođe izvijestio da je, na primjer, Arkanov kompleks Kafe – benzinska pumpa sa sjedištem u Erdutu, firma u zajedničkom vlasništvu sa Dafinom Milanović; Ulemek, navedeni intervju, str. 18. Privatnoj banci Dafine Milanović, navodno, za uzvrat za mito i druge usluge vladinim zvaničnicima, bilo je dozvoljeno da posluje čvrstom valutom u domaćem prometu prije njenog raspada, uz optužbe za tajne šeme piramida u kojoj su mnogi obični depozitori izgubili svoje štedne uloge. Iako su Arkanovi ljudi uzeli velike količine plijena u pljačkama na terenu, ovo samo po sebi ne bi obezbijedilo stalan dohodak potreban za održavanje velike organizacije u dugoročnom periodu. Arkan takođe tvrdi da ima firmu sa sjedištem u Londonu, LIK I DELO - ŽELJKO RAŽNATOVIĆ ARKAN, *Vreme,* 27. februar 1995. str. 40.

[41] Ulemek, navedeni intervju, str. 22.

štale Arkanove snage imao je pratnju kroz Srbiju u Bosnu.[42] Kasnije, kako je izjavio Mihailo Ulemek, SDG je predala zadatak okupljanja desertera bosanskih Srba regularnim policajcima koji su došli iz Srbije.[43] Tokom ratnih operacija 1995. godine, prema pukovniku Ulemeku, u Prijedoru je bila minimalna saradnja sa policijom iz Srbije. Kada su srbijanski policijski agenti stigli u Bosnu, njima je Ulemek prenio neke zadatke koje su njegovi ljudi odrađivali. [44]

Pored toga, srpski paramilitarci takođe su tijesno sarađivali sa vlastima bosanskih Srba. Prisustvo SDG u Bosni i Hercegovini, na primjer, koordinirale su i odobravale civilne vlasti bosanskih Srba i konkretno, Radovan Karadžić. Kao Arkanova desna ruka, Borislav Pelević, insistirao je da se milicija Srpske dobrovoljačke garde razmjesti u Bosnu i Hercegovinu na zahtjev civilnih vlasti bosanskih Srba i bila je pod operativnom kontrolom Glavnog štaba Vojske bosanskih Srba, najviših civilnih lidera bosanskih Srba i srpskog MUP-a, Ministarstva unutrašnjih poslova ili policije.[45] U tom smislu, Arkanov pomoćnik, Borislav Pelević je, upitan pod čijom komandom Arkanove snage djeluju u Republici Srpskoj, takođe odgovorio: "Naši borci su otišli tamo na poziv predsednika Republike Srpske, dr. Radovana Karadžića i ministra policije [ministar unutrašnjih poslova, MUP] Republike Srpske Tome Kovača. Oni su pod komandom MUP-a Republike Srpske, ali deluju u sprezi sa jedinicama Vojske Republike Srpske."[46]

---

[42] Srbijanski novinari prate kretanje vozila sa registarskim tablicama srbijanske policije koje je sprovodilo konvoj, dok je ovaj razmještao trupe kroz Srbiju, Dejan Anastasijević, TIGROVSKA POSLA, *Vreme,* 16. oktobar 1995. str. 11.

[43] Ulemek, navedeni intervju, str. 21.

[44] Ulemek, navedeni intervju, str. 20.

[45] Intervju Vojislava Tufegdžića sa Borislavom Pelevićem, Arkanovim pomoćnikom i potpredsjednikom Arkanove Partije srpskog jedinstva, NE PRIZNAJEM KAPITULACIJU *Intervju*, 13. oktobar 1995. str. 58.

[46] Intervju Predraga Popovića sa Borislavom Pelevićem, AKO POKUŠA DA DEZERTIRA, GORANA HADŽIĆA NEĆEMO OŠIŠATI VEĆ STRELJATI, *Svet,* 30. oktobar 1995. str. 10.

ZAŠTO PARAVOJNE FORMACIJE?

S obzirom na negativni imidž paravojnih formacija po stranom javnom mišljenju i na činjenicu da su neke jedinice bile naklonjene Miloševićevim domaćim političkim oponentima, razlozi Beograda za uspostavljanje i korištenje ovih snaga u Bosanskoj krajini mora da su bili nečim diktirani. Sveukupna korist angažmana paravojnih formacija bila je mogućnost korištenja slatkorječivog poricanja i negiranja od strane Beograda – kako smo naprijed vidjeli – svake veze sa njima, i na taj način odbijanje svake odgovornosti za bilo kakve akcije koje su ovi poduzimali, a kojima se mora prigovoriti s gledišta morala. Veze sa zvaničnim političkim krugovima teže je pronaći kod tobožnjih samostalnih pojedinaca, nego da su bile otvoreno upotrijebljene prepoznatljive snage kao što su policija Srbije ili Vojska SRJ. Naravno, veze između paravojnih formacija i vlade u Beogradu mogle su se lakše pronaći, ali u tom slučaju, ova je situacija također olakšavala poziciju onih iz međunarodne zajednice koji su željeli da izbjegnu zauzimanje odlučnijeg stava da to posmatraju na neki drugi način. Svakako, ovo je bilo samo djelimično rješenje za Beograd, s obzirom na to da su paravojne formacije imale ograničene sposobnosti za konvencionalnu bitku ukoliko bi se suočili sa nekim organiziranim protivnikom. Bili su neprimjereni i za aktivnosti prema civilima, u slučajevima koji zahtijevaju upotrebu redovne policije i vojnih snaga radi izvršenja politike. U početku su paravojne formacije ipak pribavile jako traženu reklamu da bi koristili efekte onoga što je u mnogo slučajeva bilo mlak odgovor od strane mnogih običnih Srba na poziv da rizikuju svoje živote, JNA, na primjer, koja je imala problema uslijed malog odziva među Srbima. Ovo je također bio slučaj kasnije sa bosanskim Srbima, čija je ograničena spremnost da se bore i umru u Vojsci Srpske Republike ostala problem tokom cijelog rata.[47] Ma kako bili nesposobni za normalne borbe, paravojne formacije su bile značajne u nekim operacijama – naročito etničkog čišćenja. Bili su okrutni i efikasni. Ustvari, psihološki uticaj na civile tako ekstremnih elemenata bio je vjerovatno značajan faktor u pospješivanju

[47] Vidi Norman Cigar, SRPSKI RATNI NAPOR I OKONČANJE RATA - RAT U HRVATSKOJ I BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995. izd. Branka Magaš i Ivo Žanić, Zagreb i Sarajevo, Jesenski Turk i *Dani,* 1999. str. 232, 238-239.

bijega civila od svoje kuće. Konačno, paravojne formacije izvana možda su koristan element u početnom pokretanju i širenju konflikta među zajednicama. To znači da je bilo mnogo bosanskih Srba koji nisu bili voljni da dožive slom domaćeg mira i sigurnosti, ali zastrašujuće prisustvo stranih paravojnih pojedinaca i njihova spremnost da pokrenu operacije i promovišu "etničko okupljanje" imalo bi efekat mobilizacije čak i nevoljnih pojedinaca u zajednici bosanskih Srba u Bosanskoj krajini. Uveliko popunjene šljamom i ljudskim talogom paravojne formacije značajno su bile ojačane prilivom isto takvih domaćih elemenata.

ZAKLJUČAK

Uprkos njihovog relativnog malog broja, paramilitarci su odigrali neproporcionalnu ulogu u početnom napadu na Bosnu i Hercegovinu i u oblikovanju etničke situacije kako se rat završio. Prisustvo i aktivnost ovih paravojnih formacija rasvjetljava neuspjeh međunarodne zajednice da do sada privedu mnoge lidere paravojnih jedinica na odgovornost. Arkan je, naravno, izbjegao bar efekte optužnice od strane Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju, ako ne i stvarni zatvor, kada je bio pogođen od strane nepoznatih ubica u hotelu Interkontinental u Beogradu, u januaru 2000. Međutim, ostale vođe, kao što je Vojislav Šešelj, Mirko Jović ili Kapetan Dragan ostaju na slobodi, bilo da se njihova imena pojave ili ne pojave u zapečaćenim optužnicama Tribunala. Možda značajnije, s obzirom na slučaj koji se može definisati u svrhu ključnog odnosa između ovih paravojnih formacija i Beogradske vlade, ovo je ipak drugi element u davno zastarjeloj optužnici Slobodana Miloševića i ovaj pregled bi mogao ukazati na put za dodatno istraživanje o njegovoj direktnoj komandoj odgovornosti za ono što se dešavalo u Bosanskoj krajini.

Na kraju, ovi paramilitarci su bili možda značajni zbog toga što su doprinijeli jednu kockicu više u razumijevanju modela beogradske politike u komadanju Bosne i Hercegovine i organiziranog karaktera ratnih zločina koji su bili u središtu takve politike.

Dimitrije Bajalica

BRATSTVO I JEDINSTVO - ZABORAVLJENO U RATU 1992 - 1995.

Partizani su na svojim zastavama u Narodnooslobodilačkom ratu 1941. do 1945. napisali dvije sudbonosne parole: SMRT FAŠIZMU - SLOBODA NARODU i BRATSTVO i JEDINSTVO. Prva se pojavila sa prvom ustaničkom puškom, a druga poslije Titovog govora pred Prvom proleterskom brigadom u Rudom 22. decembra 1941. godine. Njihovim slijeđenjem tokom cijelog Narodnooslobodilačkog rata veličanstvena borba svih naroda Jugoslavije pobjedonosno je završena, ali je njihovo trajanje produženo i tokom izgradnje socijalističkog društvenog uređenja. Sam drug Tito nikad nije propustio priliku da naglasi da bratstvo i jedinstvo treba čuvati "kao zjenicu oka svoga", a „Smrt fašizmu - sloboda narodu" dugo je pisana kao završnica svih tih akata.

Što se parole „Bratstva i jedinstva" tiče ona je imala poseban značaj, kako u toku Narodnoslobodilačkog rata tako i još više u toku poslijeratnog zajedničkog života, osobito za narode Bosne i Hercegovine koji izmiješani vijekovima žive zajedno na tome prostoru. Ističući na svojim zastavama tu parolu partizani su jasno rekli da je borba protiv fašizma njihova zajednička borba i da od te zajedničke borbe zavisi njen konačan uspjeh. I kada su, posebno u Bosanskoj krajini, srpske ustaničke mase krenule u borbu protiv ustaša, protiv okupatora, u njihove redove su pristizali komunisti i antifašisti, svi kojima je bila milija sloboda od fašističkog terora. Bili su to, prije svega mladi ljudi koji su napuštali Banju Luku, Prijedor, Bosanski Novi i ostale bosanskokrajiške gradove - radnici, đaci, studenti, građani, koji su se uključivali u redove kozarskih, podgrmečkih, krajiških partizana, najvećim brojem Srba. Nasuprot tome, među dolazećim iz gradova bili su većinom Muslimani i Hrvati koji su sada, u zajedničkoj borbi, dokazivali da svi Muslimani i svi Hrvati nisu ustaše. Tako je ideja zajedničke borbe postala "materijalna snaga koja je ovladala srpskim masama". Počelo je u praksi i borbi kovanje bratstva i jedinstva. Bez toga, bez učešća Musli-

mana i Hrvata u redovima ustaničkih srpskih masa veliko je pitanje kuda bi se kretale srpske ustaničke mase i šta bi se dešavalo u Bosanskoj krajini.

Bosna i Hercegovina, a posebno Bosanska krajina, tokom svoje duge istorije bila je zemlja kojom su prolazila, kraće ili duže vrijeme se zadržavala razna plemena i narodi. Najduže su se tu zadržala slovenska plemena. Došli su u početku VII stoljeća kao saveznici Avara, kada su ovi od 602. do 614. gotovo preplavili čitavi Balkan. Od zatečenih, uglavnom romanizovanih Ilira primili su hrišćanstvo u njegovom prvobitnom obliku. Poslije raskola 1054. godine u krizi katoličke crkve iz toga se na periferiji sukoba preostala dva hrišćanska patrijarhata (Rim i Bizant) u Bosni oformila jedna od tada modernih protestantskih eklesija (Crkva bosanska, krstjani, bogumili).

Abjuracijom na Bilinu polju 1203. ban Kulin je vješto izbjegao prvi krstaški rat, ali su njegovi nasljednici u XIII i XIV vijeku izdržali nekoliko narednih. U prosperitetnoj i tolerantnoj zemlji već u XII vijeku, sa razvojem širih trgovačkih odnosa javio se i islam, a misionarskim djelovanjem i širenjem države sve su brojniji i pripadnici katoličke i pravoslavne vjere. Nasljednici prvog bosanskog kralja Tvrtka nisu bili tako uspješni i 1463. godine Bosna je izgubila nezavisnost. Zadržala je poseban položaj i doživjela privredni bum, naročito razvojem država i zanatstva. To je praćeno i masovnijim prelaskom na islam. Društvo je ostalo multireligijsko i tolerantno. Poslije stravične inkvizicije u Španiji, tu je našlo utočište i četvrti milat – Jevreji. Tek u drugoj polovini XIX vijeka, podjela na milete dobila je nacionalni karakter. Tako će se Bosna i Hercegovina, pa i Bosanska krajina kao njen sastavni dio, tako izmiješati i izgledati, kako to kaže književnik i publicista Predrag Matvejević kao "rijeke koje se spajaju i poslije ih niko ne može rastaviti". Sarajevo je najkarakterističniji izraz voda tih izmiješanih rijeka te bosanskohercegovačke izmiješanosti religija i nacija. Gotovo u isto vrijeme u toku dana i noći izbijaju satovi na katoličkoj, pravoslavnoj crkvi i oglašava se sahat-kula uz Begovu džamiju. Javlja se i rabin iz sinagoge.

Svi se ti glasovi spajaju u jedan govoreći da tu postoje četiri religije i nijedna drugu, neće, ne želi i ne može da utihne. Tako su te četiri religije i nacije, uz puno razumijevanje i toleranciju, vijekovima živjeli tu na bosanskohercegovačkom tlu. U sukobima su bili samo onda kada se u njihov dotadašnji zajednički život umiješao tuđin, stranac, onaj koji je želio da ih

zavadi da bi njima vladao, pokušavajući, a ponekad i uspijevajući, oslanjajući se čas na jedne, čas na druge, da među njih unese strah i mržnju, da okrene jedne protivu drugih.

Pišući o toj mržnji i strahu u Bosni i Hercegovini, Maks Levenfeld (Max Levenfeld), prijatelj Ive Andrića (PRIPOVETKE, PISMO IZ 1920.) kaže: "Možda bi u Bosni trebalo opominjati čoveka da se na svakom koraku, u svakoj misli i u svakom najuzvišenijem osećanju čuva mržnje... U BiH su zbijene četiri razne vere pa bi trebalo četiri puta više ljubavi, međusobnog razumevanja i snošljivosti nego u drugim zemljama".

Zajedničko življenje te četiri vjere i nacije, kako je to pokazala istorija Bosne i Hercegovine, bilo je poremećivano. Dotadanja međusobna tolerancija ustupala je mjesto mržnji i strahu kada vladajuća sila (osmalijska, austrougarska, jugoslovenska, monarhistička) nije obezbjeđivala sigurnost života građanima u Bosni i Hercegovini, kada se ta sila više oslanjala na jednu naciju ili vjeru. Nosilac te mržnje bio je stranac.

Partizanski poziv na zajedničku borbu protivu fašizma i njihovih ustaškočetničkih saradnika, a zatim na zajedničku izgradnju jedne bolje bosanskohercegovačke sutrašnjice, nosilo je u sebi osnovnu poruku: ubjeđivanje da narodi Bosne i Hercegovine imaju zajedničke korijene nastajanja, zajednički jezik, mnoge zajedničke navike i običaje i dr.; da su oni tu da obogaćuju jedni druge u svakom pogledu; da gaje međusobno razumijevanje i toleranciju; druženje i ispomaganje u svim nevoljama, jer su vijekovima dijelili zlo i dobro, bili bliski po načinu života, zajedno brinuli o njivama i vodama, trgovali i radili u fabrikama, školama i sudovima, slavili narodne praznike i išli na razna hodočašća; branili se od poplava i potresa, ljudskih i stočnih bolesti, zajednički učestvovali u radostima rađanja i žalostima umiranja; da je pripadnost ovoj ili onoj vjeri i naciji lična stvar svakog njenog građanina kao što je njegova lična stvar sa kim će se oženiti i djecu rađati, gdje će raditi i gdje će stanovati, kod kojega će se doktora liječiti.

"Nikoga pre rođenja nisu mogli pitati - napisao je pjesnik Tin Ujević - za koju bi zemlju optirao", a mnogi drugi umni ljudi (Jan Hus, Monteskje - Charles-Luis Montesquien, Hegel - Georg Wilhelm Friedrich Hegel) su govorili da je važan i na prvom mjestu da je čovjek, građanin, pa tek onda

koje je vjere, nacije i svega drugog. To i takvo shvatanje bilo je i ostalo presudno ne samo za Bosnu i Hercegovinu nego i za Jugoslaviju, Evropu, svijet. Na tim principima, u poslijeratnom vremenu, građena je i Jugoslavija i Bosna i Hercegovina. Ali dok je zajednička borba u toku četvorogodišnjeg Narodnoslobodilačkog rata predstavljala onu materijalnu osnovu bratstva i jedinstva, dotle zajednička izgradnja jedne drukčije Bosne i Hercegovine nije vremenski stigla da stvori više hiljada dolara po glavi stanovnika kao trajnu materijalnu osnovu ostvarivanja bratstva i jedinstva.

Uz to, Bosna i Hercegovina je na takvim osnovama življenja u jednoj multinacionalnoj zajednici smetala njenim susjedima (Srbija i Hrvatska), koji su, kada je počela da nestaje zajednička država, željeli i činili sve da nestane i takva Bosna i Hercegovina. Težili su stvaranju velike Hrvatske, velike Srbije i da, ako na to budu primorani, stvore jednonacionalnu islamsku državicu. Jedna od tih nevolja bila je u tome što su jednonacionalne, monolitne države koje bi počivale na jednoj naciji, jednoj vjeri i jednom vođi, neprihvatljive za današnja svjetska kretanja.

Naime, jedna takva država ne može danas opstati bez pristanka i podrške njenih susjeda, Evropske zajednice i velikih sila. Takve države kakve su krenuli da stvaraju Milošević, Tuđman, a na to primoran i Izetbegović na početku svoga ratovanja, apsurdne su i neodržive, pa čak ni onda kada bi takvu težnju podržali i sopstveni podanici. I drugo, svijet je još davno utvrdio da se državne granice danas ne mogu mijenjati bez pristanka Ujedinjenih nacija i velikih sila, naročito ako bi išle na štetu susjeda. Još je Sokrat napisao da "silom stvoreno ne može opstati, ne može se prihvatiti ono što je silom stvoreno". Tako su neslavno završene težnje ovih djelilaca Bosne i Hercegovine.

Pored toga, a kada je riječ o Bosni i Hercegovini, postoji još jedna daleko važnija istina: stoljeća zajedničkog življenja učinili su svoje: Sarajlije, Mostarci, Banjalučani i drugi su postali bliži jedni drugima, bez obzira na vjeru i naciju, nego ovima iz takozvane "matične republike". Apsurd je, ali je istina da su čak kosovski Srbi, po mnogo čemu bliži kosovskim Albancima, nego Šumadincima ili vojvođanskim Srbima. Zato je i do apsurda besmislena tvrdnja sarajevskog pjesnika D. LJ. (prema Predragu Matvejeviću - Naša Borba 8/9 1997.) da mu je bliži Musliman iz Malezije nego Hrvat iz Sarajeva.

Zajedno radeći u privredi i ustanovama, koje su se tokom pedeset godina razvijale, bosanskohercegovačke vjere i nacije same su stvarale materijalnu bazu, drugačiju od one ratne osnove za dalje razvijanje bratstva i sve trpeljivijeg zajedničkog življenja bez mržnje i straha. O tome najbolje govori činjenica da je, kako je to donosila štampa, u Bosni i Hercegovini stvoreno u proteklom vremenu oko više stotina hiljada mješovitih brakova. Zato i nije čudo da je za neprijatelje tako napredujuće i tako rastuće avnojevske Bosne i Hercegovine za neke bila "nakaza od države", najnesrećnija politička tvorevina, koju je trebalo onemogućiti na tom putu kretanja, ogaditi im tu i takvu Bosnu i Hercegovinu i "vratiti" Hrvate odnosno Srbe svojoj matici ostavljajući Muslimane priključene jednoj ili drugoj ili samoj sebi ne priznajući ih kao naciju.

"Prije ubijanja mecima", napisao je publicista i borac za ljudska prava Poljak Adam Mihnik, „počinje ubijanje riječima". Baš tako, ubijanje riječima i slovom preko lista *Politika* (Ogledi i reagovanja), preko srbijanske radiotelevizije, MEMORANDUMOM SANU pa sve do dogovora u Karađorđevu o podjeli Bosne i Hercegovine i nepriznavanju Muslimana kao nacije, počelo je ubijanje riječima, pa na ubijanje mecima nije trebalo dugo čekati. Na teritoriji Bosne i Hercegovine pojavili su se neki novi bojovnici i ratnici. Započelo je ubijanje, progonjenje, trpanje u logore, paljenje i uništavanje svega što je pripadalo drugoj vjeri i naciji. Nastao je najkrvoločniji rat dotle nepoznat u dugoj bosanskohercegovačkoj istoriji. Dotadanje zajedničko življenje i susjedsko ispomaganje zamijenjeno je ubijanjem i pljačkanjem. Pa i tamo gdje je najuspešnije u toku Narodnooslobodilačkog rata, a i docnije, kovano bratstvo i jedinstvo bosanskohercegovačkog naroda.

Naime, u Bosanskoj krajini, posebno na Kozari i Podgrmeču, najuspešnije je vođena Narodnooslobodilačka borba, tu je u praksi kovano bratstvo i jedinstvo, tu su srpske ustaničke mase naučile da svi Muslimani i svi Hrvati nisu ustaše, naučili da se samo zajedničkom borbom može doći do pobjede. Bez toga, kako sam već napisao, veliko je pitanje u kojemu bi se pravcu kretala srpska ustanička masa i kako bi se završila njihova borba. Tu na toj teritoriji stvoreni su logori Manjača, Omarska, Trnopolje, Keraterm u koje su Karadžićevi i Mladićevi "ratnici" uz veliku, čak presudnu pomoć "jugoslovenske vojske" satjerivali sve pripadnike nesrpske nacionalnosti.

Poznato je kakva su se - dotle nezamisliva - zla dešavala u tim logorima i na teritoriji Bosanske krajine. Iz gradova i sela prognani su svi dotadanji njeni stanovnici nesrpske nacionalnosti. Sa lica zemlje nestala su sva muslimanska sela ispod Kozare, iz doline Sane od Ključa do Bosanskog Novog (Kozaruša, Kozarac, Jakupovići, Kamičani, Bišćani, Rizvanovići i mnoga druga; nestao je prijedorski Berek i bosanskokostajnička Užica).

O svim tim paljevinama, pljačkanjima, ubijanjima i svakovrsnim zločinima nad građanima Bosne i Hercegovine druge nacionalnosti i vjere, mnogo je pisano i pričano u proteklom vremenu. Najžalosnije u tome svemu jeste istina da je sve to činjeno uz asistenciju, obezbjeđenje, i pomoć takozvane Jugoslovenske narodne armije koja to više nije bila, a kojoj su komandovali oficiri vaspitavani i na politici bratstva i jedinstva. Koliku su mržnju u sve to unosili Mladićevi i Karadžićevi sljedbenici? Vidljivo je ne samo po tim zločinima, paljenjima, pljačkanjima i svakim drugim zlom, koliko su željeli da sve postane i bude "srpsko" da pripadne velikoj Srbiji, govori i činjenica da su zajedno sa vršenjem tih zločina i pokušajima da u korijenu zatru bratstvo i jedinstvo, istovremeno počeli da mijenjaju imena bosanskohercegovačkih gradova i ne samo njihova brišući ispred njih ono "Bos…" (Bosanski Novi, Bosanska Kostajnica, Bosanska Dubica, Bosanski Petrovac i dr.) preimenujući ih u "srpski". Sve to u Bosanskoj krajini ovoga puta nisu mogli zaustaviti komunisti, jer njih ovoga puta i nije bilo kao što nije bilo ni partizana. Karadžić se mnogo puta hvalio da bez komunista ne bi mogao ono učiniti što je učinio u Bosanskoj krajini, a jedan od rukovodećih banjalučkih komunista javno se hvalio da su komunisti organizovali "tri brigade bez kojih ne bi bilo koridora".

I što je još gore, nije se tu našlo ni tako hrabrih ljudi kao onih pet bivših banjalučkih gradonačelnika i još sedamdesetak najviđenijih građana Muslimana koji su novembra 1941. donijeli poznatu Rezoluciju[1] protivu zločina koje su izvršili braća Gutić (Gutić Viktor, stožernik u Banjoj Luci 1941. i njegov brat Blažo, upravnik policije).

[1] Poznate muslimanske rezolucije inicirala je Godišnja skupština Udruženja ilmije Islamske zajednice Bosne i Hercegovine u Sarajevu 14. avgusta 1941, a donesene i potpisivane na većini bosanskohercegovačkih gradova u 1941. godini. Vidi: Muhamed Hadžijahić, MUSLIMANSKE REZOLUCIJE IZ 1941. GODINE, u 1941. u ISTORIJI NARODA BOSNE I HERCEGOVINE, Sarajevo 1971, str. 275. do 282.

Zna se, istina, a u narodu je i ostalo zapamćeno da su brojni Srbi na ovaj ili onaj način ispoljavali svoje nezadovoljstvo sa ovim što su činili sa njihovim sugrađanima "nastavljači ravnogorskog pokreta" kao što je to naglašavao sadašnji haški zatvorenik Momčilo Krajišnik, ali organizovanog otpora svemu tome zlu nije bilo sličnog onome banjalučkom 1941. Ovi pojedinci mogu sada svjetlijeg obraza da pogledaju u oči svojim sugrađanima koji se, nakon svega što su pretrpjeli, vraćaju u svog grad sa željom da nastave zajednički život ne tražeći osvetu.

Za mene kao Knežopoljca, Kozarčanina i Krajišnika, političkog komesara brojnih krajiških jedinica u toku Narodnooslobodilačkog rata, a aktivnog učesnika u multinacionalnom Udruženju Bosanaca i Hercegovaca u Beogradu, u Društvu za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi, Beogradskom krugu, tokom cijelog trajanja toga najprljavijeg rata koji je vidjela Bosna i Hercegovina, neprekidno se postavljalo pitanje: kako je bilo moguće da su neki borci Narodnooslobodilačke borbe, pa čak i neki nosioci Partizanske spomenice 1941. godine, djeca i unuci tih boraca, činili te zločine, učestvovali u njima, mirno posmatrali šta se dešava sa njihovim ratnim drugovima i pripadnicima nesrpske nacionalnosti, da zaborave tako brzo da ih je od 1941. godine pa dalje hrabrila, branila i spasila zajednička borba i svesrdno prihvatanje bratstva i jedinstva, višegodišnje zajedničko učešće u izgradnji jednog boljeg i drukčijeg življenja.

Odgovor na ovo pitanje nalazio sam i pokušavao da nađem u tome:

prvo, da su svi vjerovali da Jugoslavenska narodna armija, koja se sa velikim naoružanjem našla baš tu na Kozari, brani Titovu Jugoslaviju za koju su oni krv lili četiri godine, koju su pedeset godina izgrađivali i u koju su vjerovali jer su u njoj vidjeli svoju sigurniju budućnost;

drugo, povjerovali su u priče o spiskovima, kao onim iz 1941. godine, na kojima su nove "ustaše" zapisali sva imena onih Srba koje treba "likvidirati", neznajući, ako je i bilo takvih "spiskova", kako su oni sačinjeni, ko ih je sačinio i sa kojim ciljem;

treće, u nekima od njih, pa čak i u nekim prvoborcima i učesnicima u Narodnooslobodilačkoj borbi, još uvijek je ostala neizbrisiva kara-

đorđevska i velikosrpska duša koja je povjerovala da je jedini izlaz prisajedinjenje matici i stvaranje velike Srbije koju joj je obećavao Karadžić pristajući, prihvatajući i aktivno učestvujući u rušenju i uništavanju svega onoga što potsjeća da je na toj teritoriji postojala neka druga vjera i nacija (džamije, crkve, groblja, kulturni spomenici). Bila je to neviđena manipulacija sa srpskim narodom iza koje je stajala beogradska propaganda prije svega.

Znao sam i znam da su građani Bosne i Hercegovine i sada, i ne svojom krivicom podijeljeni, na različite vjere i nacije istorijskim zbivanjima i da su uzimali oružje u ruke i upirali ga u svoje komšije druge vjere i nacije samo onda kada im postojeća država nije obezbjeđivala sigurnost življenja kada su gubili svaku nadu u spas i da tada "ne prezaju ni od najsmjelijih poduhvata" (Toma Akvinski). Baš to se njima desilo početkom devedesetih godina kada je nestajala država koju su stvarali i u koju su vjerovali.

Zna se, pisano je i govoreno mnogo o zločinima izvršenim nad bosanskokrajiškim građanima i svim nacionalnostima Bosne i Hercegovine (Srebrenica, Brčko, Bijeljina, Posavina, Trebinje, Prozor, Konjic, Bileća i dr.). Ono što se dešavalo Muslimanima i Hrvatima u Prijedoru i njegovoj bližoj i daljoj okolini, ne i nikako od Srba! nego od "nastavljača borbe koju su vodili Ravnogorci Draže Mihailovića", desilo se Srbima koji su živjeli sa jedne i druge strane Grmeča, kada je tim prostorima nastupala Alijina vojska, odnosno na prostorima Bosanskog Grahova, Glamoča i Drvara kojim je nastupala Tuđmanova vojska. Ovi su, nastupajući prema Banjoj Luci i Prijedoru, progonili i staro i mlado, ubijali, zatirali sve što se našlo na tome putu a nije pripadalo njihovoj naciji. I nije više pitanje ko je od njih učinio više zla, nego je istina da je sve to i oko Prijedora i u dolini Sane, kao ovo na drvarskom i petrovačkom području neviđeno zlo i na haškom i drugim sudovima je da utvrde koji su to Arkani, Ćele, Bobani, koji, nošeni propagandom o sreći koju će njima o njihovoj naciji i vjeri dati jednonacionalna, velikosrpska, velikohrvatska država i država bazirana na šerijatu i Kuranu.

Zna se i zapisano je ko je govorio i ponavljvao "Srbi mogu bez hleba, ali ne mogu bez država" (Karadžić) ili onu "Možda će Srbi u Bosni i Hercegovini izgubiti glave, ali će sačuvati obraz" (vladika Amfilohije) ili

onu “Treba se boriti, pa šta košta da košta” (vladika Atanasije). Slijedeći takve vođe i takve savjetnike Srbi u Bosni i Hercegovini ostali su i bez hljeba i bez države u kojoj su živjeli sa svojim komšijama druge vjere i nacije, izgubili su mnoge glave, a mnogi su i obraz ukaljali kao nikada ranije u svojoj istoriji a koštalo ih je nevjerovatno mnogo gubljenje svega što su lijepo imali u dotadanjem zajedničkom životu sa dvije druge vjere i nacije.

Zapamćena su i zapisana imena ne samo ove trojice bojovnika i savjetnika nego i imena brojnih novinara ratnih huškača, imena pisaca, akademika, glumaca, poslanika, književnika, koji su pozivali na mržnju i satanizaciju bratstva i jedinstva, teza o nemogućnosti zajedničkog življenja, “humanog preseljavanja”, “konačnog razgraničavanja”. Haški i ostali sudovi - ako ne danas, a ono sutra, prekosutra, nekad - imaju i imaće u svojim spiskovima imena svih onih koji su i prije početka toga rata i tih zločina i u toku njihovog trajanja sijali strah i mržnju među narodima Bosne i Hercegovine. Ta izrazitao fašistička ideja vodila je praksi etničkog čišćenja koja su doživjele Bosanska krajina i cijela Bosna i Hercegovina.

Izvanredno svjedočenje o tome šta su uradili sljedbenici “ideja” onih trojice bojovnika i svih ratnih huškača dala je novinar i publicista Janja Beč (koncem 1995. i početkom 1996. godine vodila je razgovore sa stotinu žena iz Bosne i Hercegovine koje su se našle u sabirnim centrima u Sloveniji), žena velikog srca i plemenite duše objavljivanjem svojih razgovora sa ženama izbjeglicama u centrima u Sloveniji koje su bile žrtve ratnih zločina u Bosni i Hercegovini. Te razgovore je pretočila u jedan dokument pod nazivom PUCANJE DUŠE, a što je veoma znalački ilustrovao i ovjekovječio Emir Dragulj.

Od stotinu razgovora koje je vodila Janja Beč samo deset je našlo mjesta u knjizi, pa evo:

Hida iz Prhova (Ključ) ne zna da je “živjela u bratstvu i jedinstvu” ali kaže: “Mi smo živjeli lijepo s njima, nikad se nijesmo preporiječivali, sve živo smo s njima polovili, nikad nijesmo stavili ni bijelo ni crno na riječ, išli smo jedni kod drugih, mi smo bili dobri s njima, oni su nama dolazili... kad je pogledala a ono na hiljade hiljade njih... komšije, profesori, nastavnici, vojska... Pred trgovinom su nas postrojili... Baška žene i djeca, baška momci i muškarci...”.

Dževahira iz Dulića (Kotor-Varoš) priča "... odoh ja da pitam Zdrave i Živka da mi odvuku samljeti... kad se Živka rasplaka i Zdravo... Ti dovuci, a mi ćemo odvuć i samljeti... pa poginuli... Ne mogu ja svoju dušu izgubiti, za nas su bili dobri i dobri... al samo sa strane neka se nađe neka pogan... Oni Mišo Kalamanda kaže: "...čujte komšije vas ću čuvat dok vi ne odete...".

Fadila iz Krasulja (Sanski Most) "... Kad ono dođe kum naš Miloš i kad je došlo veli tom mom čovjeku ja brate ne smijem na nikakav način pokušati, jer kad bi nešto, kaže, i mene bi more bit ubilo...".

I tako teku priče ovih i ostalih žena otjeranih sa vlastitog ognjišta i popaljenih sela, opljačkanih kuća i imanja. U njihovim ispovjestima nema nikakve mržnje niti želje za osvetom. Žele jedino da se vrate u svoja sela, da podižu popaljeno i uništeno, da nabavljaju opljačkano i da ponovo žive sa svojim komšijama "kao nekad". Njihove su priče stravične, muke su njihove velike, ali je u njima mnogo veća ona ljudska duša, jer u njihovim ispovijestima nema nikakve mržnje niti želje za osvetom.

U svim tim njihovim tužnim pričama najstravičnije je i najtužnije, kao i svim onim koje su se desile onim u okolini Prijedora, Sanskog Mosta i drugim djelovima Bosanske krajine jeste činjenica da se tu nisu našle organizovane snage koje bi se suprostavile tome zlu, suprostavile ubicama, pljačkašima, palikućama, nasilnicima i tlačiteljima. Svjetao primjer ostaće selo Baljvine na Vrbasu, koje su, a prema pisanju štampe, spasavali domaći Srbi uz pomoć ljekara iz Banje Luke a rođenih u tome selu. Selo u kojemu je sačuvana jedina džamija od svih do kojih su stigli Karadžićevi "borci".

Zna se da tlačitelji i ubice najteže podnose smijeh i prkos tlačenih. Postrojeni za strijeljanje, "postrojeni pred trgovinom" i sakupljenim usred sela na koje treba da se za koji čas sruče Mladićeve topovske granate, strpanim u logore, postrojenim Sanjanima na Vlašićkim urvinama i provalijama rijeke Ugar i mnogim drugim nije bilo do prkosa, a još manje do smijeha i prezira prema tlačiteljima. Niko od njih još uvijek nije mogao da se snađe, jer nije znao niti spoznao šta im se i zašto im se sve to dešava.

Mogao je Danijel Defo (Daniel Defot, 1660-1731.), pisac Robinzona, proklet od popova i bačen u kvrge na najprometnijem trgu u Londonu, da se smije onima koji su ga pljuvali, jer je vjerovao u svoju stvar, kako su to

činili i Galilej (Galileo Galilei) i Hus i mnogi slične im sudbine. Mogli su mnogi antifašistički borci postrojeni pred fašističkim i ustaško-četničkim strojem da im prkose i "u brk se smiju" jer su vjerovali takođe u svoju stvar i da svojim prkosom i smijehom izbezumljuju svoje tlačitelje. Mogla je nemirna Aska (iz Andrićeve basne ASKA I VUK) do iznemoglosti da pleše na zadnjim nogama pred krvožednim vukom, jer je vjerovala da će doći njen čoban da je spase. Hida i sve Hide koje je zadesila ista sudbina nije stigla ni mogla da prkosi i da se smije, jer nije mogla da shvati šta joj se to dešava, a pomoći se nije nadala niotkuda. Mogle su Sarajlije da gotovo tri godine izbezumljuju Mladićeve i Karadžićeve tobdžije sa okolnih brda organizujući u tome najvećem logoru za koji istorija zna, kakav-takav normalan život u gradu, jer su bili svjesni da svako zlo ima svoj kraj i da je u njihovom prkosu tome zlu zaloga njihove pobjede.

Na teritoriji Bosne i Hercegovine, a posebno na teritoriji Bosanske krajine u toku Narodnooslobodilačkog rata vođene su najuspešnije borbe. Tu je poražena ne samo fašistička nego i četničko-ustaška vojska, a nadam se zauvijek i Miloševićko-Tuđmanova želja za podjelom Bosne i Hercegovine od koje bi jedan dio Bosanske krajine pripao jednome, a drugi drugome. Tu je bila najuspješnija kovačnica bratstva i jedinstva bosansko-hercegovačkog naroda. Avnojevske odluke na kojima je počivala i na kojima se izgrađivala nova Jugoslavija donesene su na tlu Bosanske krajine. Tu je postojao najveći broj gradova koji su počinjali sa imenom "Bosanski". Tu se rađala "nova mladost" koja je nosila u sebi "nove dane" nastavljajući "naše pjesme nedopjevane" kako je to ispjevao Branko Ćopić. Sada je sve to trebalo u temelju zatrati sve do uništenja crkava i džamija koje su bile bogomolje drugih religija. Sve do uništavanja njihovih groblja kao i svega drugoga što je značilo da su tu postojale i živjele i druge vjere i nacije. Otuda i toliki zločini baš tu na tlu Bosanske krajine o kojima sam pokušao govoriti o njihovoj težini kao takvoj, a ne po njihovoj etničkoj pripadnosti njihovih počinilaca ili političkim ocjenama u vezi sa zločinima, nastojeći da, ukoliko je god više moguće, osvijetlim veličinu značaja najljepše parole sudbonosne za uspješan razvitak Narodnooslobodilačke borbe, parole koja je služila ostvarenju ljudskih ideala - zajedničkog života istorijom izmiješanog naroda i vjera, bratstva među ljudima, narodima, i državama, stvaranja "država bez granica i svijeta bez mržnje" što je parola haiku pjesnika.

Dr. Fahrudin Novalić

PREDRASUDE I RATNI ZLOČINI

1. Umjesto uvoda

Idealtipska slika o stvarnom životu svakog pojedinca i cijelih naroda proturječna je s međusobno povezanim snagama izopačenih državnih, društvenih, institucionalnih i osobnih interesa, egoizma, koristoljublja, pohlepe, nagona i strasti, navika i tradicija, predrasuda. Sve to uzrokuje orijentaciju na agresiju, ratne sukobe i dominaciju. Ističemo neke pojave koje su kroz povijest bile povod, uzrok, a ponekad i sredstvo rata. To su pogrešno shvaćanje o nacionalnoj suverenosti i sigurnosti, orijentacija na osvajanje i pljačku tuđih teritorija, prirodnih bogatstava, gospodarskih i društvenih potencijala, postizanje primata u geopolitičkoj i(li) geostrategijskoj sferi interesa, nacionalizam u svim svojim oblicima, koji pod utjecajem drugih faktora prerasta u militantni nacionalizam, vjerska netolerancija i isključivost, rasizam, neprihvaćanje kulturnih razlika kao objektivnih i nužnih činjenica u životu pojedinaca, društvenih grupa i institucija, različite ideologije.

Izvršitelji ideološki osmišljenog zločinačko-nekrofilskog fašističkog cilja - stvaranje nacionalno "čistih" totalitarnih država **ubijali** su pripadnike drugih naroda i vjera, **pojedinačno i masovno progonili** obitelji iz njihovih domova, **mučili** zatočene u logorima, **zastrašivali** i **terorizirali** civilno stanovništvo, **silovali žene**, **pljačkali**, **rušili i palili** domove i drugu imovinu, sakralne objekte, spomenike žrtvama ranijih ratova, barbarski opustošili cijele krajeve. I u svemu tome osjećali su se sretnim, slično Džingis-kanu, mongolskom ratniku i državniku (1155-1227.), koji je rekao: "Sreća leži u pobjeđivanju neprijatelja, u tome da ga progoniš, oduzimaš mu imovinu, osjećaš njegov očaj, siluješ njegove žene i kćeri". Kakva sličnost s oblicima okrutnog ratnog nasilja u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, na Kosovu?

Jadni su ljudi čija je sreća posljedica nesreće drugih ljudi, osobito ako su je prvi izazvali drugima.

Predrasude kao svojevrsni **mindware**[1] oblikuju mišljenje i upravljaju njime, kao i ponašanjem čovjeka u odnosu prema Drugom/Različitom i tako pridonose pojavi **zločina**,[2] **organiziranog zločina**,[3] **ratnih zločina**.[4] Isac Berlin (Isaiah Berlin), jedan od najnaprednijih i najcjenjenijih liberalnih umova na Zapadu, svjedok stoljeća rata i revolucija, upozorava da nije dovoljno samo osuditi zlo. Potrebno je proniknuti u tajne zla i razumjeti njegovu privlačnost za mase koje mu se odaju, bez obzira je li riječ o fašizmu ili komunizmu, nacionalizmu ili populizmu. Ostajući na tome tragu ne možemo mimoići opskurnu prirodu čovjeka i predrasude kojima je stalno ili povremeno opterećen.

[1] Čini se da se uz termine *hardware, software* i druge složenice koje u svome drugom dijelu imaju nastavak *"ware"* može upotrebljavati i mindware kao program oblikovanja mišljenja. U konkretnom primjeru odnosi se na oblikovanje predrasuda kao sistema stereotipnih uvjerenja zasnovanih na zabludama, neprovjerenim tvrdnjama, lažnim autoritetima ili vrijednostima koje se pojavljuju i razvijaju tijekom socijalizacije.

[2] "Zločin, povreda krivičnog *pravnog propisa* kojim pravno uređenje osigurava nepovredivost nekoga društvenog ili osobnog dobra" (Bosanac, Mandić, Petković, 1977:709). "Prema podacima federalne policije (FBI), u Sjedinjenim Državama su 'rasne predrasude bile 1998. povod za više od pola od 7.755 mržnjom motiviranih zločina prijavljenih FBI-u'. Neki od povoda za ostale takve zločine bile su predrasude s obzirom na religiju, etničko odnosno nacionalno porijeklo i invaliditet" (Russell Lowell, 2000:3-4).

[3] "Organizirani zločin, zločin (krivično djelo) učinjen protiv osnova društvenog uređenja i sigurnosti društva (države) od osoba koje su se udružile radi vršenja takvih krivičnih djela" (Bosanac, Mandić, Petković, 1977:420).

[4] U Rječniku sociologije i socijalne psihologije, u objašnjenju ove sintagme piše slijedeće: "Ratni zločin, naziv za zločin odnosno teško krivično djelo koje se vrši u vrijeme rata, oružanog sukoba ili okupacije kršenjem pravila međunarodnog prava protiv civilnog stanovništva, protiv ranjenika i bolesnika, protiv ratnih zarobljenika; sastoji se u ubijanju, mučenju ili nečovječnom postupanju, nanošenju velikih patnji ili povreda tjelesnog integriteta ili zdravlja, u primjeni mjera zastrašivanja i terora, uzimanju talaca, kolektivnom kažnjavanju, pljački stanovništva i sl. Ide u red međunarodnih krivičnih djela, a inkriminacije ratnih zločina sadržane su danas u četiri Ženevske konvencije o humanizaciji rata od godine 1949., koje su donesene inicijativom Međunarodne organizacije Crvenog križa (...)" (Bosanac, Mandić, Petković, 1977:527).

2. Opskurna priroda čovjeka

Čovjek je jedinstvo i borba suprotnosti svojih dviju osnovnih dimenzija - prirodne i društvene. "*Upravo je čovjek nečovječan*" Tomas Bernard (Thomas Bernhard). Čovjek kao prirodno biće je **filogenetska struktura** s genetskim programom i instinktivno-nagonskom regulacijom ponašanja i razvoja svojstvenog prirodnim zakonima. "Kada se pojedinac rodi", smatra From (Erich Fromm), "on nikako nije bezličan. Ne samo da je rođen s genetski određenim temperamentnim i drugim inherentnim dispozicijama koje imaju veću sklonost prema nekim karakternim crtama no prema drugim, već prenatalni događaji i samo rođenje formiraju dodatne dispozicije" (From, II, 1989:202).

F. Haker (Friedrich Hacker), kao i mnogi drugi ortodoksni psihoanalitičari, pretpostavlja da je čovjek po rođenju asocijalno i antisocijalno biće.[5] Korijeni ratobornosti su i u regresiji prema primitivnoj socijalnodarvinističkoj orijentaciji koja je sadržana u individulanoj i grupnoj prirodi čovjeka. Ova se orijentacija na razini pojedinca odvija po logici **homo homini lupus** (Čovjek je čovjeku vuk). Mnogo ranije ovu su pretpostavku usvojili neki teoretičari društvenog ugovora, od T. Hobsa (Thomas Hobbes) do J. St. Mila (John Stuart Mill). Na grupnoj razini najviši stupanj djelovanja pod utjecajem predrasuda, **istrebljivanje** Elport (G. W. Allport), poprima i obilježje čopora. Sumnju u čovjekovu savršenost, sasvim jasno, iskazuje i Kant (Immanuel Kant), kada kaže: "Čovjek je od odviše kvrgavog drveta napravljen da bi se ikada moglo iz njega istesati nešto posve ravno" (Šeler - Max Scheler, 1996:105). "Čovjek posjeduje psihologiju zvijeri. Ljude je lako učiti da ubijaju a teško je razviti običaje koji se tome suprotstavljaju" (Višborn - S. L. Washburn). "I čovjek je životinja" (Dezmond Moris - Desmond Morris). "Ljudi su životinje" (S. J. Gold - Stephen Jay Gould). U tome smislu čovjek je sklon potčinjavanju, borbi, sukobu, oponašanju (Alfred Firkant - A. Vierkandt). Taktika njegova života je taktika lukave, okrutne, grabežljive zvijeri. Njegova povijest je i povijest napadanja, ubijanja, uni-

[5] Više o tome vidjeti u: Friedrich Hacker, AGRESSION - DIE BRUTALISIERUNG DER MODERNEN WELT (AGRESIJA – BRUTALIZIRANI MODERNI SVIJET), Beč, 1971.

štavanja i težnje da bude gospodar (Osvald Špengler - Oswald Spengler). "Čovjek je jedina vrsta koja je masovni ubojica, jedini izrod u vlastitom društvu" (N. Tinberger). Čovjek će radije biti sotona u paklu, nego sluga u raju (B. Sbutega). Uza sve to čovjek je, prema M. Šeleru, i slijepa ulica i izlaz, s čime se u mnogo čemu moramo složiti.

Posesivno-osvajačko-prisvajačka, te utilitarno/pragmatska i hedonistička priroda čovjeka i društvenih grupa – nezajažljiva opsjednutost vlašću, ratnim plijenom; pljačkom, koristoljubljem, nasiljem, silovanjem, također motiviraju ljude da sudjeluju u ratu i ubijaju. Opskurna priroda čovjeka, sama po sebi, ne izaziva zlo. Ona je mogućnost koja se, u stanovitim kritičnim okolnostima za izvršenje zlodjela, pokreće i može biti instrumentalizirana u funkciji njegovog izvršenja.

2.1. Zlo je univerzalna pojava

Politika i ideologija, uz pomoć agresivne propagande, kao oblici izopačene svijesti su organizatori mržnje, diskriminacije, fizičkog maltretiranja i zločina, a pojedinci su kao bića s naprijed navedenim predispozicijama postajali i postaju instrumenti takve politike i ideologije. Zato možemo reći da se nacionalizam ne događa samo između nacija, već u svakome od nas, kad god postanemo isključivi i zlonamjerni prema pripadnicima drugog naroda. "Zlo nije ni na Zapadu, ni na Istoku, ono je svugdje gdje postoje ljudi i gdje je razgolićeno čovječje srce", naglašava Jakov Jukić, "pa je zloća dakle neka univerzalna kategorija, prisutnija i moćnija u svijetu od dobrote i ljubavi; izvorište zla međutim nije u nekoj impersonalnoj fatalnosti ili fatumu, ono je na žalost djelo ljudi" (Jukić, 1973:13), kao što su rat i zločini počinjeni u njemu djelo ljudi. Čovjek prihvaća slijepu pokornost i solidarizira se s agresijom u ime plemena, vođe, ideje. Nema rata bez zločina smatra teolog i publicist fra Bono Zvonimir Šagi. Svaki rat je opterećen s iracionalnosti, mržnjom, osvetom. "Ljudska priroda", govorio je F. Bejken (Francis Bacon), "izrasta ili u biljku ili u korov, zato valja na vrijeme zalijevati jedno, a čupati drugo".

S političko-ideološkom propagandom kao oblikom intencionalnog informiranja i manipuliranja propagandisti svjesno, planski, organizirano

i namjenski pokušavaju oblikovati mišljenja, stavove, vrijednosti i ponašanja primatelja propagandne poruke.[6] "Propaganda upotrebljava i zloupotrebljava model uvjerljivog komuniciranja o međusobnoj zavisnosti i recipročnosti", ističe France Vreg, "da bi stvorila izgled jednakopravnog, obostranog komuniciranja i zadovoljavanja potreba i interesa publike. To je komunikacijski 'mehanizam', koji nas prisiljava, da prihvatamo kolektivne uzorke mišljenja" (Vreg, 2000:116). Kao takva, politička propaganda podstiče predrasude, učvršćuje ih i razvija.

3. Predrasude

Kriza modernih društava, pa i tranzicijskih društava, je prije svega *kulturno-duhovna kriza. "Tužno je ovo naše vrijeme u kojem je teže razbiti jednu predrasudu nego atom*", rekao je Albert Ajnštajn (Albert Einstein). Razdvojenost dijelova svijeta s etničkim, konfesionalnim, rasnim, jezičnim i drugim kulturološkim i civilizacijskim predrasudama o međusobnim razlikama je na okrutan i dramatičan način utjecala na povijesna zbivanja tih dijelova svijeta. Čovjek kao socijalno biće može imati individualne i socijalne predrasude[7] koje mogu poticati i uzrokovati *socijalni darvinizam* – učenje o potrebi istrebljenja najkraćim putem cijelih etničkih grupa.

---

[6] "Pojam propaganda se u početku odnosio na širenje katoličke vjere. Papa Grgur XV. je 1622. osnovao poseban kolegij koji bi brinuo o širenju vjere: Sacra congregatio christiano nomini propaganda (češće upotrebljavano ime Sacra congregatio de propaganda fide). Riječ propaganda je prvobitno imala pojam miroljubivog širenja, 'sijanja' vjere. U francuskoj revoluciji je propaganda jakobincima (1791) značila borbu protiv političkih protivnika. Tako je riječ dobila političku konotaciju" (Vreg, 2000:116). Svoj negativni prizvuk "propaganda" je dobila u vrijeme Prvog svjetskog rata. Tada su državne vlasti počele aktivno sudjelovati u oblikovanju informacija o ratnim zbivanjima koje su prenošene putem medija. U vrijeme Drugog svjetskog rata Adolf Hitler i Jozef Gebels (Joseph Goebbels) bili su vrsni poznavaoci propagande. "Vještom i ustrajnom propagandom", govorio je Hitler, "ljudima se čak i nebo može prikazati kao pakao, i obratno, najbjedniji život kao raj" (Adolf Hitler, MEIN KAMPF - Moja borba). Nakon Drugog svjetskog rata propaganda je postepeno postala jedno od glavnih sredstava za promicanje nacionalne politike.

[7] Navodimo nekoliko definicija predrasuda:

Nacionalne predrasude ukazuju na grupnu netrpeljivost i *imaju dublja motivaciona obilježja.* U sebi nose individualni i(li) grupno-regresivni psihološki naboj i *afektivno-nagonsku orijentaciju.* O tome najbolje svjedoči odnos između vrijednosne koncepcije, orijentacije i recepcije predrasuda. Prema Elportu djelovanje pod utjecajem predrasuda, u svom totalitetu i intenzitetu, nužno pokazuje primitivne oblike ponašanja, a ima sljedeće stupnjeve: 1. *Ocrnjivanje ili ogovaranje*, 2. *Izbjegavanje*, 3. *Diskriminacija*, 4. *Fizički napad*, i 5. *Istrebljivanje*.

Pokušat ćemo, ukratko, analizirati navedene stupnjeve predrasuda.

Pol Lafarg (Paul La Fargu): "Loše mišljenje o drugima (čitav niz čuvstvenih stanja, kao što su antipatija, odvratnost, strah, gnušanje, F. N.) bez dovoljnog opravdanja". Riječ je o negativnoj emocionalnoj koncepciji i orijentaciji. Osnovni nedostatak ove definicije je zapostavljanje mogućnosti da predrasuda može biti i pozitivna, a ne samo negativna. Misli se na osjećanje, povoljno ili nepovoljno, prema nekoj pojavi, osobi ili stvari, koje prethodi ili nije zasnovano na stvarnom iskustvu.

G. Elport (G. Allport): "Odbojni ili neprijateljski stav prema nekoj osobi koja pripada jednoj grupi, jednostavno zbog toga što ona pripada toj grupi, da se zbog toga pretpostavlja da ima negativne kvalitete koje se toj grupi pripisuju" (Supek, 1973:74; Allport, 1958:8). Ova definicija predrasude naglašava grupnu netrpeljivost. Površnim i nedosljednim uopćavanjem, od prenagljenog suda dolazi se do predrasude.

Akerman (Ackermann) i Jahoda: 'Predrasuda je oblik neprijateljstva u interpersonalnim odnosima usmjeren protiv jedne čitave grupe, ili protiv njenih pojedinih članova; ona ispunjava specifičnu iracionalnu funkciju za njene nosioce' (Supek, 1973:77). Ovi autori naglašavaju društveno-funkcionalnu ulogu predrasude.

Rudi Supek za definiranje društvene predrasude predlaže sljedeću definiciju: *"Društvena predrasuda je oblik društvene anti(sim)patije koja se očituje u pogrešnoj i neshvatljivoj generalizaciji i pristranom vrednovanju pripadnika drugih društvenih grupa, a koja počiva na dinamici grupnog uključivanja i isključivanja s tendencijom ka regresiji u primitivne oblike agresivnosti u slučaju porasta međugrupnih napetosti. Ova tendencija k regresiji je pravilo kod etničkih predrasuda* (Supek, 1973:80).

U socijalno-psihološkom smislu društvene predrasude su oblik negativnih i pozitivnih stavova, zasnovanih na pogrešnim, najčešće zdravorazumskim, uvjerenjima, o nekoj pojavi, osobi, društvenoj grupi ili instituciji, koji imaju jako emocionalno obilježje, nekritični su i teško promjenljivi. Predrasuda je i oblik naivno pozitvnog stava žrtve/žrtava agresije i ratnih zločina da ih agresor ili njihovi susjedi neće napasti, zlostavljati, silovati, ubijati. Takav tipičan primjer je uvjerenje pojedinaca i društvenih grupa, pa i iz najviših državnih tijela, za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu, 1991-1995, da se JNA neće odlučiti na agresiju, iako su ratoborne vođe agresora to već najavili i započeli.

1. Ocrnjivanje ili ogovaranje pokazuje se u sklonosti lošem govoru o pripadnicima drugih društvenih grupa ili naroda. Takvi verbalni iskazi su puni jakih emocionalnih stereotipa o pripadnicima tih društvenih grupa. To razvija i održava *nacionalističku orijentaciju,* kao i *stalnu atavističku mržnju* prema pripadnicima drugih naroda ili vjera. Tom sustavu "*ekspresivnih termina* i *figurativnih slika*, čiji jezični oblik 'ne znači ono što kazuje'" (Žanić, 1998:15), kada je riječ o području bivše Jugoslavije, pripadaju i ovi termini: *četnici, srpske šiljate glave, srpski hajduci; ustaše, bečki konjušari, latinska gospoda; mudžahedini, balije, turski begovi*, itd.

2. Izbjegavanje je stvaranje društvene distance – identifikacije s vlastitom grupom i izbjegavanje bilo kakve komunikacije s pripadnicima druge društvene grupe. Grupni odnos i grupni mentalitet ljudi odgovara raširenoj i primitivnoj socijalno-darvinističkoj dinamici. Mržnja, neljudske strasti i agresivnost svojstveni i nekim obilježjima urođeničkog mentaliteta kod mladih naraštaja razvijaju se u obitelji, ali i formalnim i neformalnim odgojem, političko-stranačkom propagandom i putem medija. U središtu pažnje je stvaranje nacionalističkog modela ideal-tipskog, "čistog", pripadnika nekog naroda. Iz takve ideal-tipske izopačene vrijednosne projekcije reproducira se sve što postoji kao "čisto". Svi pripadnici naroda koji se izbjegavaju su, manje ili više "nečisti"[8]. Tako je, ili barem jednim dijelom, i nastala eufemistička sintagma "etničko čišćenje". Nije li onda po takvoj analogiji konstrukcije termina povratak prognanih i izbjeglih osoba "etničko prljanje"?!

3. Diskriminacija se ogleda u društveno organiziranim mjerama protiv pripadnika neke društvene grupe s ciljem isticanja njezinog manjevrijednog položaja u društvu, smanjivanja ili oduzimanja njenih prava. Prema jednom izvještaju OUN iz 1997, a koji je posljednji put osuvremenjen 17. 12. 1999. godine, u osmom poglavlju koje

[8] Na središnjem trgu u Zagrebu, Jelačićevom trgu, početkom agresije na Hrvatsku 1991/1992. godinu prodavale su se pakovanja zraka na kojima je pisalo "čisti hrvatski zrak". Pretpostavljamo da je i u drugim republikama bivše Jugoslavije bilo, ako ne istih, ali najvjerovatnije sličnih pojava, koje su imale istu poruku.

nosi naslov *Diskriminacija*, razlikuju se tri vrste diskriminacije (kurziv za sve tri vrste, F. N.): "a) *Politička diskriminacija,* sadrži poricanje političkih prava, ograničenje pristupa političkom odlučivanju, pomanjkanje primjerenog predstavljanja u zakonodavnim tijelima i ograničenja u slobodi izražavanja, glasanja, slobodi kretanja i mjesta stanovanja; b) *Društveno-ekonomska diskriminacija*, sadrži ograničeni pristup tržištima rada, novčanim sredstvima i društvenim službama; c) *Kulturna diskriminacija*, uključuje ograničenja u upotrebi jezika, upražnjavanju i promatranju kulturnih običaja i religioznih tradicija, itd. (Report..., 1997:3/32).

4. Fizički napad je prijelaz sa stupnja ocrnjivanja ili ogovaranja i vrijeđanja na fizičko obračunavanje, izbacivanje pripadnika neke etničke, konvesionalne ili rasne društvene grupe iz lokala, stanova, kulturnih ustanova; maltretiranje slabih i nezaštićenih pripadnika tih grupa. Pišući o Prvom svjetskom ratu, Vinston Čerčil (Winston Churchill) je primijetio da većina ljudi reagira bez razmišljanja kad im se kaže što trebaju učiniti: "Dovoljan je samo mig da se ova mnoštva miroljubivih seljana i radnika pretvore u moćnu gomilu ljudi koji će jedni druge rastrgati" (Probudite se! 2000:8).

5. Istrebljivanje je konačni i najokrutniji oblik neprijateljstva prema etničkim, konfesionalnim ili rasnim grupama, a ogleda se u pogromu,[9] zločinu i genocidu nad nekom od tih društvenih grupa. Žrtva je ne-čovjek i pripada nižoj rasi. Tu se ne radi o ubijanju ljudi u pravom smislu riječi. "To nije stvar ideologije, već čistoće i urednosti", govorio je Hajnrih Himler (Heinrich Himmler), zapovjednik SS-formacija i ministar unutrašnjih poslova Rajha, uz Adolfa Hitlera najokrutniji ratni zločinac u Drugom svjetskom ratu. Možda se i zbog takvog pogrešnog zaključivanja za istrebljivanje cijelih naroda na prostoru bivše Jugoslavije, od 1991. do 1999., prihvatio eufemistički termin etničko čišćenje umjesto termina zločin i genocid.

[9] "U historiji su posebno poznati pogromi što su ih izvršili katolici nad hugenotima (francuskim kalvinistima) u Bartolomejskoj noći (1572), istraga poturica u Crnoj Gori (1709); zatim češći pogromi nad Jevrejima u Španiji od strane Inkvizicije (koncem XV. st.), pogromi nad Jevrejima u carskoj Rusiji, nacistički pogromi nad Jevrejima prilikom dolaska Hitlera na vlast (1933-1935), ustaško-četnički pogromi

Djelovanje pod utjecajem predrasuda može se javiti i u obliku kolektivnog nezadovoljstva koje može prerasti i u kolektivno ludilo. Tada se u mračnim slojevima svijesti obezglavljene mase javlja ugroženost od nevidljive sile. Ljutnja, bijes, nezadovoljstvo, bez konkretne organizirane političke, vojne ili neke druge propagande i manipulacije, ne pretvaraju se sami po sebi u nacionalnu isključivost, ratne sukobe i zločine. Njih osmišljavaju i organiziraju ideolozi i eksperti propagandnog djelovanja. Jedan od vrlo djelotvornih oblika promicanja političkih poruka s jakim nabojem nacionalističke isključivosti je *guslarska estrada.* Ivo Žanić, pozivajući se na tekst Maje Bošković-Stuli (Bošković-Stulli, 1983:184-185), ističe: "Guslarski nastup, pa tako i onaj na političkom skupu, ima 'izrazitu društvenu funkciju' koja ne ovisi o pjesničkoj izražajnosti niti je njome presudno određena" (Žanić, 1998:59). Njegov je cilj, prije svega, uspostavljanje društvene solidarnosti i poticanje nacionalne identifikacije, oživljavanje zajedničkog vrijednosnog sustava u koji se potom uklapa mreža suvremenih događaja i osoba.

3.1. Predrasude koje se javljaju s pojmom nacionalne kulture

Ova vrsta predrasuda je nacionalističko svođenje kulturnih vrijednosti samo u izolirane okvire svoje nacije. Težnja za kulturnim samoodređenjem može se pretvoriti u nacionalističku agresiju. Nakon rušenja socijalističkog društvenog sistema i duha kolektivizma u tranzicijskim zemljama javlja se val nekontroliranih nacionalističkih strasti i agresivnog nametanja, najčešće izopačenih, kulturnih vrijednosti.

Nacionalisti, gotovo isključivo, nacionalnu kulturu promatraju i shvaćaju kao djelo jedne, svoje nacije. Uvjereni su da se kulturna povijest jednog naroda (filozofija, književnost, umjetnost, civilizacija) stvara samo u okvirima nacionalne povijesti, da kultura živi isključivo kao integralni dio jedne nacije. Neki povjesničari kulture autore koji pripadaju drugim nacionalnim grupama i njihova djela neopravdano svrstavaju kao autore i

---

nad srpskim i muslimanskim življem (1941-1945), itd." (Bosanac, Mandić, Petković, 1977:449).

djela "svoje" nacionalne kulture. Za razliku od takvih shvaćanja kulturne vrijednosti "europskog duha" kreću se istovremeno u širim, univerzalnijim, i užim nacionalnim okvirima.

Opći tokovi povijesti, iako ne poriču nacionalnu posebnost, odgovaraju univerzalnim ljudskim vrijednostima i ne uklapaju se u uobičajene pojmove koje smo oblikovali u okviru granica državnih tvorevina pojedinih nacija, ili nacija raspršenih u okviru međusobno prožetog i uvjetovanog interkulturalnog života. Tvrdnja da nas svaka kozmopolitska solidarnost udaljuje od vlastite kulture i identiteta ne može izdržati kritiku. Kulturni krugovi koji se ukrštaju ukazuju kako na kulturnu bliskost tako i na udaljenost. Povezivanje s različitim omogućava nam izražavanje različitih aspekata svojeg kulturnog identiteta. Djela Alekse Šantića, Meše Selimovića, Miroslava Krleže, Lava Nikolajevića Tolstoja, Džemsa Džojsa (James Jouce), Federika Garsije Lorke (Federico Garcia Lorca), Ernesta Hemingveja (Ernest Hemingway) Gintera Grasa (Günter Grass), Aristotela, Leonarda da Vinčija (Leonardo da Vinci), Volfganga Amadeusa Mocarta (Wolfgang Amadeus Mozart) i mnogih drugih kozmopolitskih umova nisu samo izraz nacionalnog bića u kojem su rođeni, živjeli i radili. Sa svojim ljudskim vrijednostima ona su sublimacija i izraz univerzalnih ljudskih vrijednosti, kao refleksija tokova i utjecaja šireg europskog i svjetskog "kulturnog duha". Okviri nacije su najmanje oni u kojima bi nacionalna kultura i nacionalna povijest mogle opstati i razvijati se. Žan Gronden (Jean Grondin)[10] čak ne vjeruje "da uopće postoji tako nešto kao nacionalna povijest. To će mnoge nacionalne ideologe zacijelo zgroziti. Ne poričem važnost kulturnih razlika. Ali univerzalnost povijesti i međukulturni odnosi nacija pokazuju da je samozaljubljena opčinjenost nacionalnom poviješću mitska utvara (...). I Fukujamina (Fukyjama) bizarna objava epohalne pobjede liberalizma nad komunizmom, i postkomunistički pad u špilje povijesti govore nam gotovo isto. Naime, ne govore ništa suvislo o povijesti kao obzorju razumijevanja Drugoga u kulturnim, različitim ali univerzalnim, svjetovima dijaloga. (...) Povijest je uvijek složenija od jeftinih pokliča lažnih proroka" (Zdravko Zima,1997:5). B. Pasternak u tome smislu ističe:

[10] Žan Gronden, profesor filozofije na sveučilištu u Montrealu, učenik H. G. Gadamera.

"Jednom je Hegel (Fridrich Hegel) nehotice i, vjerojatno, nasumce nazvao povjesničara prorokom Koji pretkazuje unatrag. (Užarević, 2000:222; Pasternak, 1985:494).

Jurij Lotman isti problem objašnjava ovako: 'Retrospektivan pogled omogućuje povjesničaru (i ne samo njemu, F. N.) da na neki način razmatra prošlost s dvaju gledišta: nalazeći se u budućnosti s obzirom na opisivani događaj, on pred sobom vidi sav lanac realnih radnji; prenoseći se u prošlost umskim pogledom i gledajući iz prošlosti u budućnost, on već zna rezultate procesa. Ipak ti rezultati kao da se još nisu dogodili te se čitatelju izlažu kao pretkazanja. Tijekom tog procesa slučajnosti potpuno nestaju iz povijesti' (Užarević, 2000:223; Lotman, 1992:195-196).

U takvom shvaćanju povijesti nužnosti i proizvoljnosti se apsolutiziraju, a slučajnosti iako su manifestacije nužnosti sasvim isključuju. Povijest se piše/falsificira prema dnevno političkim, izopačenim, željama i interesima. Nekritički pristup povijesnim zbivanjima koji se ogleda u narcisoidno-mitskoj opčinjenosti nacionalnom povijesti i navijačko-strastvenom zalaganju za njene vrijednosti, bez uvažavanja utjecaja međukulturnog odnosa nacija, bez razumijevanja povijesti, i svoje i drugih nacija, kao područja dijaloškog komuniciranja u različitom kulturnom, ali nužno povezanom svijetu, afirmira stare i rađa nove predrasude o superiornosti i svetosti svoje, a inferiornosti i nevrijednosti kulture Drugog i Različitog.

Nekritički zanos i zarobljenost "svojom" nacionalnom kulturom, s dolaskom na vlast nacionalističko-skorojevićske provenijencije, ogleda se i u masovnoj promjeni naziva sela, gradova, ulica škola i drugih institucija. To uvjerljivo govori, osim ostalog, o padu i izgubljenosti u špiljama povijesti, o egoizmu i zatvaranju u sebe, o odbacivanju i(li) preziru Drugoga, o **netoleranciji**. I oni koji su prije agresije na Bosnu i Hercegovinu odlučivali o navedenim nazivima, često su to činili opterećeni različitim predrasudama, netolerancijom i ideološkim ograničenjima vlasti kojoj su pripadali. Treba li tolerirati svaku toleranciju?

4. **Toleriranje tolerancije**

Tolerancija je riječ što se često upotrebljava u (raz)govornom jeziku, u političkom informiranju i komuniciranju, u filozofskom jeziku, a podrazumijeva vrlinu koja je antipod svakoj vrsti fanatizma, sektaštva, autoritarnosti, diskriminacije, mržnje, jednom riječju koja je suprotnost netoleranciji. Tolerancija je nužna pretpostavka uljudnog života, niža vrlina, podnošljivo rješenje u očekivanju boljega, privremeno stanje narušenih, ali još uvijek podnošljivih odnosa među ljudima. Ona nije ideal s kojim bi trebali biti zauvijek zadovoljni, nije maksimum, već minimum poštovanja, simpatije i uvažavanja. Svakako da poštovanje, simpatija i ljubav vrijede puno više.

Zašto je onda riječ tolerancija u svakodnevnoj upotrebi. Vjerovatno zato što je riječ o našim ne baš prihvatljivim partnerima u svakodnevnom životu, ili o našim protivnicima, pa smo vrlo malo ili nikako raspoloženi za ljubav i(li) poštovanje, pa ih toleriramo. Toleriramo pojavu Drugog, njegove potrebe, vrijednosti, njegovo shvatanje svijeta, njegova prava, slobodu, dostojanstvo. Ne bi trebali previše voliti, niti podnositi riječ **tolerancija**. Ipak, nisu tako rijetke situacije da smo sretni kada se ljudi počnu podnositi, jer je to predvorje uljudnog života – poštovanja, razumijevanja, simpatije, ljubavi. Bez sumnje, to je jedan od osnovnih razloga za toleriranje tolerancije. Ako bi prestali tolerirati bilo bi puno više isključivosti, nerazumijevanja, primitivizma, prijetnji, zločina, genocida. "Demokracija koja bi zabranila sve nedemokratske stranke bila bi slabo demokratična, isto kao što bi i demokracija koja bi dopustila da se radi bilo što bila bi za osudu: jer bi se odrekla braniti pravo, pa i silom kad treba, a slobodu prisilom. Ovdje mjerilo nije moral, nego politika" (Vijenac, 1998:26). Tolerancija koja ide na račun drugog nije više tolerancija. "Tolerirati tuđu patnju, nepravdu čije nismo žrtve, tolerirati užas kojega smo pošteđeni, nije više tolerancija: to je egoizam, ravnodušnost ili gore od toga" (Vijenac, 1998:26). To je kukavičluk, hipokrizija i sudioništvo u kriminalnim djelima.

"Jučer smo se mrzili", primjećuje J. Jukić, "danas se slušamo (toleriramo, F. N.), sutra ćemo se možda ljubiti" (Jukić, 1973:7). Ako ima i malo istine u ovoj misli, a ima, onda ima i nade za budućnost.

5. Militantni nacionalizam i instrumentaliziranje religije

Nacionalizam je u uskoj vezi sa stanovitim "militarističkim duhom" i socijalno-darvinističkom orijentacijom s jedne strane, a s druge s religijom. Nacionalist je toliko nesiguran da svoju osobnu sigurnost i afirmaciju, često bez ostatka, mora potražiti u "veličini vlastite nacije". Čovjek je potražio "utemeljenje u porijeklu kao svom prirodnom određenju" (Finci, 1997:92). Nacionalizam se ne javlja samo u svome agresivnom, barbarskom obliku, već i u blažem mističko-nostalgičnom obliku, kao traženje "zavičaja" gdje bi se čovjek u tradicionalnoj nepomičnosti i sam mogao smiriti. Julien Benda, autor IZDAJE INTELEKTUALACA, dvadeseto je stoljeće označio kao *stoljeće intelektualnog organiziranja političkih mržnji*, (ali i nacionalnih, konfesionalnih, rasnih, F. N.). Dugotrajna mržnja i netrpeljivost prema Drugom i različitom po nacionalnoj, vjerskoj, rasnoj, kulturološkoj razlici, stoji iza mnogih aktualnih problema u svijetu. U ime nacionalizma, i izopačenog shvatanja religije, više je proliveno krvi nego iz bilo kojeg drugog razloga.

U monoteističkim religijama tijekom povijesti primjetno je nacionaliziranje, instrumentaliziranje i *militariziranje Boga, religije, politike, medija, istine, pravde, dobrote*. Povijest rata je u mnogim svojim točkama vrlo slična povijesti religija, plemena ili naroda.[11] Religija budi jaku vjeru,

[11] Tako se u knjizi BETRAYAL-GERMAN CHURCHES AND THE HOLOCAUST (IZDAJA NJEMAČKA CRKVA I HOLOKAUST) otvoreno govori o ulozi religije u nacizmu. 'Među kršćanima je bilo uobičajeno pružati podršku vladajućem sistemu', tvrdi se u knjizi, 'a velika većina nije se nimalo protivila progonjenju Židova. U ovom slučaju šutnja glasno govori' (KULA STRAŽARA, 2000:32).

Knjiga objašnjava da su mnogi koji su se izjašnjavali kao kršćani bili zavedeni Hitlerovim 'nastojanjem da u njemačkom društvu vlada red i zakon'. Hitler se protivio *'pornografiji, prostituciji, abortusu, homoseksualnosti i opscenosti* (kurziv, F. N.) u suvremenoj umjetnosti, a ženama koje bi rodile četvoro, šestoro i osmero djece davao je brončane, srebrne i zlatne medalje kako bi ih potaknuo da zadrže svoju tradicionalnu ulogu u obitelji. To apeliranje na tradicionalne vrijednosti, zajedno s militarističkim nacionalizmom koji je Hitler ponudio kao odgovor na nacionalno poniženje naneseno Versajskim mirovnim ugovorom, učinilo je nacionalsocijalizam privlačnim rješenjem za mnoge, čak i za većinu kršćana u Njemačkoj' (KULA STRAŽARA, 2000:32).

pouzdanje, nadu, odvažnost; svejedno da li se pritom ratnici branili ili napadali. Da bi lakše podnijeli neizvjesnost rata ljudi pretvaraju rat u smirujući religijski obred, bespoštednu i krvavu borbu, u veliku svetu igru trošenja i razaranja – pobjedu u raskošne vjerske blagdane, a poraz u nepovredive blagdane (Jukić, 1994). Obredi, molitve i žrtve instrumentaliziraju se u svrhu pobjede nad neprijateljem. Arhaičnim i politeističkim društvima više odgovara *funkcionalistički pristup ratu* – u tim društvima religija pomaže prevladati teškoće rata; monoteističkim i predmodernim društvima više odgovara *legitimacijski pristup ratu* – u njima se religijom opravdava ratovanje. Pozivajući se na R. Robertsona S. Vrcan ukazuje na religiju kao instituciju prve vrste, koja legitimira politiku (Robertson, 1989:12; Vrcan, 1994:594). J. Koleman smatra ako je religija značajna za ljude da je i odlučujući činilac koji označava borbenu liniju; da su sukobi između nacionalnih i religioznih grupa često izuzetno zaoštreni, te da ih je teško kontrolirati i zaustaviti (Vrcan, 1994:595; Coleman, 1956:46). To uvjerljivo potvrđuje i rat na području bivše Jugoslavije, koji nije bio klasični vjerski rat, ali je bio rat u koji je religija nedvosmisleno bila umiješana. Srpska ortodoksija, naprimjer, jedna je od suvremenih religioznih konfesija umiješanih u rat na području bivše Jugoslavije. Za Srbe je "pravoslavlje prije svega i u konačnoj posljedici vjera u identitet, možemo lako reći vjera u nacionalni identitet" (Vrcan, 1994:598; Bogdanović, 1991:36).

Kada je pleme, narod ili društvo u ratu njegovi ga bogovi pomažu: Mars je u starorimskoj mitologiji Bog rata, isto što i starogrčki Ares; Rusi su jurišali u Prvom svjetskom ratu na svoje protivnike s devizom: "Bog moj, bog tvoj", a poslije toga su funkcionirali bojoneti; "Gott mit uns" (Bog s nama)" pisalo je na remenima vojnika Wehrmachta; na svojim banknotama Srbi su imali devizu – "Bog čuva Srbiju"; neki Hrvati vjeruju da je Bog samo s njima - "Bog i Hrvati". I mnoge druge nacionalne i vjerske grupe svojatale su Stvoritelja i pozivali se na njega kada su smatrali da je to potrebno. "Zapovijedi" koje religiozni fanatici "dobivaju" od Boga uvijek su, u suštini, samo jedna zapovijed: *Ubij.* Tako Bog svih religioznih fanatika djeluje prije kao đavo. ENCIKLOPEDIJA RELIGIJA (THE ENCYCLOPEDIA OF RELIGION) otkriva da je nasilje sastavni dio religije. Ona otvoreno priznaje: "Religiozne vođe na Bliskom istoku i u Europi kroz povijest su opetovano pozivali na primjenu nasilja u napadu na druge vjerske grupe" (Probudite se! 1997:6).

Bog nije vlasništvo jedne vjere i jedne nacije. Jednostrano vrednovanje drugih vjera isključivo vrijednosnim sudovima kao drugorazrednih,[12] a osobito izjednačavanje njihovih pripadnika s neprijateljima proizilazi iz shvatanja o Bogu kao predvoditelju ratova. Kada to postane onda se u njegovo ime čini zlo i pogromi nad Drugima. Nema španjolske, njemačke, ruske, srpske, bošnjačke, hrvatske vjere. Nedopustiva je i bogohulna vjersko-nacionalna mitomanska mobilizacija i okupljanje kao *spiritus movens* održavanja vjerskog života. Bog koji nije prijatelj i ljubitelj i mojega protivnika, lažni je i promašeni bog. Nacionalne vjere i nacionalni bogovi kao instrumenti nacija su slika otuđenog boga od drugih ljudi na zemlji. To je i fenomen posjedovanja boga kao ekskluzivnog prava koji je iznad drugih ljudi. To onda nije ništa drugo nego neljudski bog. "Pojam 'bog'", reći će Niče (Nietsche), "iznađen kao protupojam životu, - sve ono Štetno, Otrovno, Klevetničko, čitavo smrtno neprijateljstvo spram života dovedeno u jedno užasno jedinstvo!" (Niče - Nietsche, 1994:125). Neke vjerske vođe

[12] Deklaracijom "DOMINUS IESUS" (ISUS GOSPODIN), dokument kojeg je 5. rujna 2000. godine prefekt Kongregacije za nauk vjere, kardinal Jozef Racinger (Joseph Ratzinger), predstavio u Vatikanu, Katolička crkva je odbacila jednakovrijednost vjera. Sveta Stolica odbacuje bilo kakav vjerski relativizam, bilo kakvu pomisao da sve vjere jednako vrijede, i ističe prvenstvo svoje vjere među drugima. "Katolička crkva opetuje svoje gledište da je kršćanstvo jedina vjera od Boga, a Katolička crkva jedina koja tu vjeru čuva u njezinoj punini" (Bešker, J. l., 6. 9. 2000:56). Sve to ukazuje na jednu i jedinu intencionalnu istinu za sve, na jednu vjeru, jedan moral. Izvan te istine, vjere i morala nema pravog spasa?! Nije li to *teror istine, praktični dogmatizam, katolički fundamentalizam, autizam, ksenofobija* koji ne toleriraju Druge? Takva vrsta vjerske samodopadljivosti "prave" punine i odabranosti za mnoge pojedince, društvene grupe i institucije "prave provenijencije" može značiti da Drugi kao Različiti pripadaju, ne samo krivoj vjerskoj grupi, već i etničkoj, rasnoj i drugim krivim grupama, pa ih je zbog toga potrebno anatemizirati i istrijebiti. Mnogi se intelektualci s takvim i sličnim vrstama vrijednosnog prosuđivanja i izolacije ne slažu. Kardinal Edward Idriss Cassidy, predsjednik Papinskog vijeća za jedinstvo kršćana u Deklaraciji prepoznaje tragove katoličkog fundamentalizma (Bešker, J. l., 27. 9. 2000:6), a Giorgio Grlj, pastor riječke Babtističke crkve smatra da Deklaracija pokazuje ksenofobiju i autistični duh (Novi list, 2000:14). Halil Džibran (Kahlil Gibran), libanonski pjesnik i slikar, kada je riječ o razumijevanju različitih vjera i njihovih pripadnika kaže: "Ljubim te brate, ma tko da si, odaješ li počasti u crkvi, klečiš li u hramu ili moliš u mošeji. Obojica smo djeca iste vjere, jer različiti putevi religija samo su ljubljeni prsti na ruci jednoga Svevišnjeg. A on nudi ruku i dovršenost duha svima koji to hoće" (Gibran, 1994).

na prostoru bivše Jugoslavije, isto kao političke vođe, otvoreno ili prikriveno, više ili manje, podržavale su pripadnike svoga naroda u činu zločina ili u činu ogovaranja, vrijeđanja, diskriminacije pripadnika drugih naroda, rasa ili vjera; iako rat na prostoru bivše Jugoslavije nije bio, isključivo, vjerski rat. O tome Živko Kustić kaže: "Kada je primjerice svećenik čuo da netko od državnih dužnosnika kaže: '*Srbe, Židove i pse ne puštam u svoj podrum*' (kurziv, F. N.), zar takvome nije morao javno poručiti da njega ne pušta u svoju crkvu? Nije li viša crkvena vlast morala primijeniti crkvene kazne protiv ljudi koji su isticali svoje katoličtvo, a tako izričito zastupali ideologiju međunacionalne i rasističke mržnje, izopćiti ih iz Crkve?" (Kustić, 2000:8). Pavle Rak zalaže se za strogost i neumoljivost "prema sebi i svojoj Crkvi i njenim vjernim ili neposlušnim sljedbenicima, prema svojim i njihovim promašajima, nebulozama i zločinima. Ta obaveza, konkretno, znači i da moram uporno (iako beznadežno), upozoravati i protestirati svaki put kada predstavnici moje Crkve zanemare duhovni, a posluže se političkim ili nekim drugim institucionalnim diskursom u službi nacionalnih interesa" (Rak, 1994:244). Opravdano se upitao Krleža: "Nije li nacionalizam (instrumentalizirajući Boga, šireći međunacionalnu i rasističku mržnju, F. N.) opasnija narkoza od bilo kakve religije?

Kritičke primjedbe koje su Kustić i Rak uputili vrhovima svojih crkava i svećenstvu, u istim ili sličnim okolnostima, važe i za sve druge crkve, odnosno vjere.

6. Pitanje odgovornosti za počinjene zločine

Zločini koji su se dogodili u ime vjere i nacije moraju imati i individualnu odgovornost. S Aksin (S. Axinn) citira jedno mjesto iz knjige MIT O DRŽAVI (E. Cassirer: THE MIT OF THE STATE), gdje piše: "Istina je to da je u svim primitivnim društvima u kojima vladaju i upravljaju rituali osobna odgovornost nepoznata stvar. Ono što tamo nalazimo isključivo je *kolektivna odgovornost*. Nisu pojedinci, već je skupina pravi 'moralni subjekt'". Klan, obitelj i cijelo pleme odgovorni su za postupke svih članova zajednice. Ako se počini neki zločin, on se ne pripisuje pojedincu. Putem

neke vrste mijazma, društvene zaraze, zločin se proširuje na cijelu skupinu. Nitko ne može izbjeći infekciju"... (Axinn, 1997:43-44; Cassirer, 1946:368). Ima li u tome sličnosti s poricanjem osnovane sumnje za počinjene zločine na području bivše Jugoslavije? Svakako da ima, jer se u ime tzv. nacionalnih interesa prikrivaju i opravdavaju zločini koje su počinili pojedinci. *Nacionalna sigurnost i nacionalni interesi se ne brane kriminalnim djelima*.

7. Apoteoza nekrofilije

Tamo gdje se okrutnost umijeća ubijanja[13] institucionalizirala, a smrtnost i destrukcija organizirali kao masovna proizvodnja javljali su se tragični primjeri *destrukcije agresora* – "*maligne-agresije: nekrofilije*"– *sklonost "uništavanju i težnji za apsolutnom vlašću*" (*Fromm, I, 1989:14).* Srebrenica, Sarajevo, Vukovar, Bihać, Dubrovnik, i mnoga druga mjesta, tragični su primjeri apoteoze okrutnog sadizma i nekrofilije agresora. Uz razne oblike okrutnosti i mučenja ljudi sadistička destrukcija agresora ogledala se i u nezapamćenim pojavama pljačke, rušenja i spaljivanja stambenih, gospodarskih, sakralnih objekata, svih vrsta arhiva, muzeja, knjižnica; zasipanja bunara, uopće ogledala se u uništavanju svake vrste civilizacijske i kulturne baštine i svega što postoji, uključujući i prirodna dobra.[14] Time se sadistička destrukcija agresora potvrđuje kao masovni, uvjerljivi i radikalni oblik *nekrofilije* – "strasti za uništavanjem života i

[13] Američki pjesnik Čarls Simić (Charles Simic), rođen 1938. u Beogradu, govori o ubojstvu kao narodnoj umjetnosti.

[14] Časopis, *Treći program hrvatskog radija,* br. 38/1993, značajan dio svoga prostora ustupio je autorima koji su pisali na temu Rat protiv Hrvatske, a koji svojim napisima ukazuju na nekrofilsku orijentaciju agresora. Navodimo nekoliko autora i tema o kojima su pisali: Slavko Dakić, KUĆA I UBIJANJE KUĆE, Ljerka Schiffler-Premec, STABLO I UBIJANJE STABLA, Ognjen Čaldarević, GRAD I UBIJANJE GRADA, Dubravka Peić, UBIJANJE KULTURNIH SPOMENIKA. Na nekrofiliju upućuju i naslovi nekih knjiga koje su objavljene tijekom ili poslije agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Navodimo dvije knjige Hasana Džinića: VRIJEME ZLA I, KRVAVI BAJRAM U BOSNI, (Bijeljina, Janja, Zvornik, Drinjača, Bratunac, Srebrenica, Višegrad, Goražde, Foča) Technik, Brčko, 1992; i VRIJEME ZLA II, UBIJANJE GRADA (Gradačca, F. N.), Skupština opštine Gradačac, 1992.

privlačnosti svega što je mrtvo, što se raspada i što je čisto mehaničko" (From).[15] From podsjeća na činjenicu da je maligna agresija specifično ljudska i da nije potekla iz životinjskog instinkta. Čovjek može biti ubojica ili destruktor svoje vrste bez ikakve racionalne dobiti, bilo biološke, bilo ekonomske, smatra on. Autori koji su ispitivali psihologiju esesovačkih zapovjednika koncentracionih logora u toku sudskog procesa za počinjene zločine utvrdili su da se kod njih radilo o "*neurozi ekstremnog konformizma*" - slijepoj poslušnosti nadređenima i ideologiji formi-ranoj na socijalnom darvinizmu.

Kod žrtava rata, pojedinaca i društvenih grupa, javljaju se strepnja, tjeskoba, strah, stres, mučnina, očaj, granična situacija, egzistencija, sloboda, biće, kao indikatori novih, "egzistencijalnih" i radikalno otuđenih situacija čovjeka.[16] Kako je smrt sudbina rata kao oružanog sukoba njegova apsolutizacija kao načela je negacija same egzistencije pod utjecajem nekrofilske fascinacije nagonom smrti (Thanatosa) što se suprotstavlja Erosu, koji je prema Freudovoj psihoanalitičkoj perspektivi "zaštitnik svih stvari".[17]

---

[15] *"Maligni* oblici agresije", smatra From, - "sadizam i nekrofilija - nisu urođeni; zbog toga ih je stvarno moguće reducirati kada se društveno-ekonomski uvjeti zamijene uvjetima koji su povoljni za potpuni razvoj čovjekovih istinskih potreba i sposobnosti: do razvoja ljudske samodjelatnosti i čovjekove stvaralačke moći kao svog cilja. Eksploatacija i manipulacija stvaraju dosadu i trivijalnost; one osakaćuju čovjeka i svi faktori koji čovjeka pretvaraju u psihičkog bogalja preobraćuju ga u sadista ili destruktora" (Fromm, II, 1989:271-272).

[16] Predrag Finci, profesor filozofije na Sarajevskom sveučilištu, bio je svjedok opsade i ubijanja Sarajeva za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu. U članku BITAK I NIŠTAVILO, objavljenom u *Filozofskim istraživanjima,* on navodi da je među stanovnicima opkoljenog grada na nov način oživjela zaboravljena egzistencijalistička terminologija. "Ubrzo se rječnik suzio na nekoliko ključnih termina: voda, struja, užas, granata, rana, smrt. Mijenjala se i svakodnevna, kolokvijalna konverzacija. Umjesto: 'Kako ste spavali?' znanac pita 'Je li pucalo kod vas sinoć?'; umjesto 'Dobro jutro' – 'Gdje ima vode, ima li negdje kruha?' Dijalozi su se počeli pretvarati u nervozne, nepovezane monologe u kojima je svaki od učesnika razgovora nadasve bivao obuzet vlastitom mukom, a sva leksika se stala svoditi na vokabular 'jakih', od pretjerane upotrebe obesnaženih riječi" (Finci, 1997:89).

[17] Više o tome vidjeti u: Sergio Cotta, RAT I MIR, DVIJE HERMENEUTIČKE PARADIGME, Zagreb, *Filozofska istraživanja,* Sv. 1, 1997.

Predrag Finci u citiranom članku BITAK I NIŠTAVILO o agresiji na Republiku Bosnu i Hercegovinu, 1991-1995. ističe: "U Bosni je simplificirani makijavelizam, koji je smatrao da će snagom oružja dokazati da je u pravu, nasrnuo na legitimnost jedne države" (Finci, 1997:92). Finci je načinio shematsku razliku između ove totalitarističke volje, s jedne, i težnje ka građanskom društvu, s druge strane. Navodimo nešto dopunjenu (osjenčeni redovi u tabeli) i skraćenu verziju te shematske razlike:

Jednonacionalna država	Multikulturalna zajednica
Kolektiv	Individua
Bezličnost	Personalnost
Potčinjavanje	Ravnopravnost
Dogmatizam	Kritičnost
Monolog	Dijalog
Monocentrični um	Policentrični um
Nasilje	Duhovnost
Egoizam	Altruizam
Narcisoidnost	Uvažavanje Drugog
Thanatos	Eros
Totalitarizam	Demokracija
Zatvoreno društvo	Otvoreno društvo

Takva vrijednosna koncepcija, orijentacija i recepcija istovremeno je i put za prevladavanje kako uzroka, tako oblika i posljedica rata.

8. Zaključna napomena

Predrasude, militantni nacionalizam i druge izopačene ideologije; sadizam, nekrofilija i drugi okrutni oblici agresije javljaju se i kao posljedica kulturno-duhovne ograničenosti i manipuliranosti čovjeka i društvenih grupa, i kao posljedica okrutne upotrebe sredstava nasilja i dominacije nad ljudima.

Bez obzira na to koji su pojedinci, političke i druge društvene grupe i institucije planirale nasilje i zločin, čovjek je taj koji se instrumentalizira kao njihov izvršitelj - čovjek kao dio mitologiziranog, manipuliranog i postvarenog nacionalnog kolektiviteta, kao veoma podatna masa za oblikovanje izvršitelja zločina. U tome nezamjenjivu ulogu ima politička i cjelovita ideološka propaganda i manipulacija koju, osim profesionalnih stručnjaka, organiziraju i razvijaju i institucije ideološkog nasilja (porodica, škola, crkva, političke i druge institucije, masovni mediji).

Ratovi 20. stoljeća bili su "*totalni ratovi*" - *protiv boraca, protiv civila, protiv materijalnih i kulturno-duhovnih dobara, protiv prirode. Homicid, genocid, kulturocid, ekocid, biocid,* stravično su obilježili 20. stoljeće. Te karakteristike rata sa sadizmom i nekrofilijom kao malignim oblicima agresije u svemu se jasno prepoznaju i u ratovima na području bivše Jugoslavije, od 1991-1999. godine.

Promjene u društvu događaju se onda kada se dogode promjene u ljudima. Ljudi mijenjaju svoj život mijenjajući stavove i uvjerenja svoga duha. Zato je prevladavanje predrasuda, te svih oblika dominacije i manipulacije, istovremeno i stvaranje osnovnih pretpostavki za razvoj demokratskog društva i koegzistenciju s drugima. Ukoliko oni koji imaju autoritativan položaj ne osuđuju postupak utemeljen na predrasudama prešutno pokazuju da je takav postupak opravdan. Reagiraju li pravovremeno uvjerljivom osudom predrasuda pokazat će da su nepoželjne zbog svojih teških posljedica. Nakon takvog reagiranja predrasude možda neće nestati, ali postupke koji su na njima utemeljeni moguće je iskorijeniti, pod uvjetom da se promijeni ozračje odnosa među ljudima.

Jedan od paradoksa suvremenog čovječanstva, pa i prostora na kojima živimo, je činjenica da o najbližim susjedima znamo manje i površnije

nego o onima od koji nas dijele velike udaljenosti. Bez poznavanja, uvažavanja, priznavanja jednakovrijednosti i jednakopravnosti drugih naroda i njihovih kultura nema interkulturnog komuniciranja. Ravnopravno partnersko i cjelovito komuniciranje te trajna i uporna izgradnja povjerenja su provjereni načini prevladavanja predrasuda, sile i nasilja, ratnih zločina i zločina uopće.

Na cijelom području Bosne i Hercegovine nužno je, bez odgađanja, uspostaviti *jedinstveni školski sistem* s nastavnim planovima i programima na svim razinama školovanja, koji bi bili utemeljeni na univerzalnim ljudskim vrijednostima, što bi nesumnjivo utjecalo na prevladavanje djelovanja institucija ideološkog nasilja, na pojavu tolerancije i prevladavanje predrasuda. Iskustvo nas uči da se zločin prvo priprema u glavama ljudi i jeziku. Kada društvene pojave nemaju dosljedna imena, nemaju ni dosljedno značenje. Stanje u društvu u kojem postoje pojave bez pravih imena i imena bez pravih pojava, blisko je ili je istovjetno vladavini krize i kaosa. Tada ljudi tijekom vremena gube svoju slobodu, a primjereno stupnju pripreme zločina gube i život. Zato je nužno *eufemistički termin etničko čišćenje* u kolokvijalnoj, stručnoj i znanstvenoj upotrebi opravdano i dosljedno težini zlodjela zamijeniti terminima zločin, ratni zločin i genocid.

Prof. dr. Bajro Golić

IMPLIKACIJE AGRESIJE NA DRUŠTVENO-EKONOMSKU OSNOVU OPĆINE BIHAĆ

Uvod

Tema Međunarodne naučne konferencije "***Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu***" veoma je inspirativna za eksplikaciju jednog od, po našem uvjerenju, važnog aspekata ovog, inače, kompleksnog i društveno veoma osjetljivog problema koji je situiran u iskazu koji se zove ***zločin.***

Tretiranje zločina iz ugla ekonomije motivirano je, prije svega, nastojanjem da se destrukcija ekonomije zbog agresije, ne posmatra samo kroz puko agregiranje ratnih šteta, što je za sada dominirajući pristup, već da se u procesnom smislu valoriziraju disekonomije i njene refleksije na sadašnjost, a naročito na budućnost.

U temeljnim odrednicama našeg referata, kako se i iz naslova vidi, je vezivanje društvenog i ekonomskog momenta u tretiranju obima i strukture ratnih zločina koji su se desili za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu. U referatu se tretira grad i općina Bihać iz razloga što je ovo područje predstavljalo, a i danas je, u ekonomskom smislu, jedno od glavnih nosilaca ekonomskog razvoja Bosanske krajine i što zakonitosti u ekonomskom razvoju općine Bihać u pravom i punom smislu odražavaju procese i tendence ekonomskog razvoja šireg područja, koga smo označili kao Bosanska krajina.[1] Naime, grad i općina Bihać su ekonomski centar Bosanske krajine i kao takvi imaju drugačije razvojne odrednice od ostalih dijelova Bosanske krajine. Njihovi razvojni impulsi determiniraju razvojne procese šireg područja i utiču na njihov smjer i dinamiku. Istovremeno

[1] Pod Bosanskom krajinom u ovom radu se uslovno podrazumijeva njeno uže područje Bihaćke regije (kanton) odnosno tzv. Duboka, Ljuta krajina.

općina i grad Bihać prihvataju refleksije razvoja iz šireg okruženja, transformira ih i povratnim dejstvom utiče na njih. Dakle, uloga grada i općine Bihać u ekonomskom razvoju područja Bosanske krajine zaista je veoma značajna i kao takva predstavlja sigufikantan izraz procesâ koji se odvijaju na širem području, tako da zaključivanja o implikacijama agresije na društveno-ekonomsku osnovu općine Bihać mogu se s pravom vrednovati kao opće implikacije za područje Bosanske krajine, što i jeste temeljni cilj ovog naučnog skupa.

Suština implikacija

Posljedice agresije na Bosnu i Hercegovinu zaista su ogromne i skoro nemjerljive. To samo po sebi govori koliko se naša a i šira naučna i stručna javnost mora baviti ovim pitanjima. To očigledno nije posao jednokratne namjene, što se u nekim sredinama želi prikazati, već uistinu kontinuirani proces koji traži seriozna istraživanja i visoko odgovoran odnos prema njemu.

Kako smo već istakli, mi ćemo u ovom referatu ratne zločine posmatrati u segmantu koji je situiran u sferi ekonomije, ali i nekih društvenih odrednica koje su u neposrednoj vezi sa ekonomijom. Riječ je o relevantnim aspektima demografske destrukcije u općini koji su bitne odrednice i ekonomije za vrijeme i poslije agresije.

Mi na ovom mjestu želimo doći do odgovora na dva pitanja i to:

1. Kako se i u kojoj mjeri agresija na Bosnu i Hercegovinu odrazila na ekonomski ambijent općine Bihać?
2. Kakva je ekonomska perspektiva ovog područja imajući u vidu postojeće destrukcije ekonomskog ambijenta?

Odgovori na ovakva i slična pitanja bili bi nepotpuni ukoliko bi se valorizirale samo direktne - oku vidljive ratne destrukcije u bilo kojoj sferi života i rada, pa prema tome i u ekonomiji. Problem se mora promatrati i u **drugoj - procesnoj** dimenziji koja se nerijetko označava kroz indirektne ratne posljedice. Zapravo, prave posljedice rata su implicirane upravo u

indirektnoj dimenziji do koje je moguće jedino doći istraživačkim putem. Zbog toga se ni bilans ovih posljedica ne može do kraja zatvoriti jer se kroz istraživanja javljaju nove i nepredviđene posljedice. I danas se u velikoj mjeri iskazuju posljedice atomskog napada na Hirošimu i Nagasaki a koje se, do njihovog javljanja, čak nisu mogle ni pretpostaviti. Indirektne refleksije rata se ponajviše iskazuju u psihološkoj sferi ljudskog bitisanja ali i u značajnoj mjeri u ekonomiji.

Ekonomski ambijent prije agresije

Da se podsjetimo da bihaćka općina spada među bogatije krajeve u Bosni i Hercegovini. Prije rata je njena ekonomska pozicija bila iznad bosanskohercegovačkog prosjeka i spadala je u red razvijenih općina u Bosni i Hercegovini. Evo kako. Nivo ekonomske razvijenosti bio je iznad ostvarenog u Bosni i Hercegovini. Iskazan kroz društveni proizvod po stanovniku iznosio je oko 2.200 dolara, što je u apsolutnom iskazu predstavljalo preko 150 miliona dolara godišnjeg ostvarenja društvenog proizvoda. Stopa zaposlenosti stanovništva bila je, za tadašnje uslove razvoja Bosne i Hercegovine, dosta visoka i iznosila 24%, a ukupan broj zaposlenih dosegao je nivo od oko 17.000. Privreda općine Bihać prije rata je ostvarivala oko trećine društvenog proizvoda Unsko-sanskog kantona i skoro sva je bila koncentrirana u gradu Bihaću (75% društvenog proizvoda i 90% zaposlenih). Zapravo, sav ekonomski život općine, a skoro bi se moglo tvrditi i cijele Krajine, odigravao se u gradu Bihaću. Zato i nije čudo što je oštrica agresije na Bosansku krajinu bila usmjerena upravo na grad Bihać.

Kao i kod većine općina u Bosni i Hercegovini prije rata osnovu ekonomske baze općine Bihać činila je industrija. U njoj je bilo zaposleno preko 40% ukupne zaposlenosti privrede općine i kao takva alimentirala je u stvaranju društvenog proizvoda općine sa 53%. To su bile metalna, elektro, hemijska, tekstilna i grafička industrija. Pored industrije, druga vodeća oblast bila je trgovina i ugostiteljstvo, koje su u ostvarivanju društvenog proizvoda općine participirale sa 21,4%. Saobraćaj i veze su treća oblast u strukturi privrednog razvoja općine ali njihov doprinos u odnosu na prethodne dvije bio je znatno manji.

Potpuniji uvid u strukturu privrednog razvoja općine prije rata može se ostvariti kroz podatke u slijedećoj tabeli.[2]

Zaposlenost i društveni proizvod po privrednim oblastima 1991. godine

Oblast	Zaposlenost		Društveni proizvod u 000 DM	
	Ukupno	%	Ukupno	%
Industrija i rudarstvo	6964	40,9	108555	53,0
Poljoprivreda i ribarstvo	640	3,8	14747	7,2
Građevinarstvo	1092	6,4	9421	4,6
Saobraćaj i veze	1603	9,4	14952	7,3
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	2420	14,2	43832	21,4
Zanatske usluge	250	1,5	4711	2,3
Komunalne djelatnosti	310	1,8	3482	1,7
Tehničke i poslovne usluge	430	2,5	5120	2,5
Ostale djelatnosti	3298	19,5	-	-
UKUPNO	17007	100,0	204821	100,0

Prema tome, osnovna karakteristika predratne privredne općine Bihać iskazuje se kroz ocjenu da su industrija, trgovine i saobraćaj i veze bile tri vodeće oblasti privrednog razvoja koje su zapošljavale oko 65% ukupne zaposlenosti privrede i ostvarivale preko 80% cjelokupnog dohotka općine. Značajno je istaći da su pomenute oblasti privrednog razvoja više doprinosile efektabilnosti privrednog razvoja općine nego u zaposlenosti, što je sa ekonomskog aspekta, pozitivna odrednica i poseban kvalitet ekonomske baze općine.

Destrukcija društveno-ekonomske osnove za vrijeme agresije

Kao što se iz prethodnih činjenica može zaključiti općina Bihać, kao uostalom i brojna druga područja Bosne i Hercegovine, u rat je ušla sa

[2] Podaci u tabeli korišteni su iz publikacija Federalnog Zavoda za statistiku i stručnih službi općine Bihać.

veoma kvalitetnim društveno-ekonomskim vrijednostima koje su objektivno u ratu, u najvećoj mjeri, destruirane. Naša namjera na ovom mjestu, kako smo to i u uvodu ovog referata naglasili, nije u elaboraciji direktnih ratnih šteta u smislu koliki je stepen porušenosti građevinskih objekata, privrednih kapaciteta, infrastrukturnih objekata i slično, već da ukažemo na izgubljene procesne vrijednosti društveno-ekonomskog razvoja općine. Radi se zapravo o elaboraciji onih izgubljenih vrijednosti koje na prvi pogled nisu uočljive ali snagom svoga djelovanja usporavaju ili u potpunosti zaustavljaju ranije uspostavljeni kontinuitet i skladnost razvoja. Ovom aspektu ratnih destrukcija se još uvijek ne daje adekvatan značaj u valorizaciji ukupnih ratnih destrukcija koje su se desile za vrijeme ovog rata. To pomalo ima opravdanja jer je naša ekonomska i društvena stvarnost isuviše pritisnuta očiglednim porušenostima kojima se, po pravilu, neposredno poslije rata, najviše poklanja pažnje u namjeri da se isti što prije saniraju i dovedu u stanje upotrebljivosti, a time ujedno otklone i veoma sumorne slike okružujućeg ambijenta koji nas neumoljivo podsjeća na ratno stanje.

Imajući u vidu date naznake, prirodno je postaviti pitanje: Koja je to vrijednosna težina implikacija agresije na procesnu dimenziju društveno-ekonomskog razvoja općine Bihać, a kroz to i Bosanske krajine? U općim koordinatama tretiranja ovog aspekta ratnih destrukcija cijenimo značajnim istaći da se pomenute implikacije agresije mogu eksplicirati kroz:

- Disharmoniju izgrađene strukturne konzistentnosti ekonomske osnove općine i šireg područja;
- Redefiniciju populacijske dimenzije općine;
- Devijaciju razvojnih impulsa;
- Pokretanje zastoja;
- Dihotomiju tržišta i
- Reafirmaciju razvojnih motiva i vraćanje povjerenja u ekonomsku budućnost.

Da se nešto više pozabavimo sa svakom od njih.

1. Kada je riječ o **disharmoniji izgrađene strukturne konzistentnosti ekonomske osnove općine,** pokazuje se da je uslijed veće ili manje destrukcije pojedinih segmenata stvorene ekonomske strukture općine, zapravo destruirana ekonomska struktura u cjelini. Npr. neki privredni kapaciteti, bez obzira što nisu u ratu direktno uništeni, ne mogu da počnu sa radom jer su u funkcionalnoj ekonomskoj vezi sa kapacitetima koji su uništeni. Nemogućnost aktiviranja tih kapaciteta direktno se manifestira na kapacitete koji su u fizičkom smislu zdravi. Situacija se još i više usložnjava ako idemo ka višim nivoima ekonomskih struktura tj. na nivou grana i oblasti. Uspostavljena razvojna dimenzija industrije determinirala je npr. obim i dinamiku razvoja trgovine. Destrukcije u industriji u smislu umanjivanja njene ukupne vrijednosti neposredno se odražava na obim i kvalitet poslovanja trgovine bez obzira što su u trgovini zadržane ranije ekonomske vrijednosti. To podjednako važi i za ostale privredne oblasti i grane. Zato laici pitaju, zašto su prazne robne kuće, zašto je nizak nivo razvoja ugostiteljstva, zašto nema turista i sl. Odgovor leži upravo u poremećajima u privrednoj strukturi općine koja zbog narušene konzistentnosti i ranije uspostavljenog sklada razvoja proizvodi velike disekonomije koje ograničavaju pa čak i zaustavljaju razvoj.

Težina datog problema se ne iscrpljuje samo u privrednoj strukturi do nivoa privrednih oblasti i grana općine već daleko šire - na regionalnom planu. Naime, predratna ekonomska osnova Bihaća funkcionirala je kroz snažnu povezanost sa privrednom strukturom područja Bosanske krajine u smislu da je prihvatala inpulse i privredne zahtjeve tog područja, a povratnim dejstvom vlastitog razvoja uticala na tok i dinamiku društveno-ekonomskog razvoja područja Bosanske krajine. Kako je uslijed rata poremećen odnos u privrednoj strukturi općine Bihać tako su narušene i ranije uspostavljene funkcionalne veze između privrede općine Bihaća i šireg regiona što za posljedicu ima zastoj razvoja u cjelini kao i nemogućnost pokretanja ukupnih procesa. Težinu takvih disekonomija je veoma teško egzaktno izmjeriti iz razloga što se one po prirodi stvari ne mjere za dati razvojni trenutak već za proces u cjelini koga karakteriše *zakon razvojnog kontinuiteta*. U ovom segmentu ratnih destrukcija kriju se ogromne ekonomske štete za sadašnji ali i budući razvoj kako općine Bihać tako i šireg regiona Bosanske krajine.

2. Rat je proizveo *neminovnost ozbiljnog redefiniranja populacijske dimenzije općine*. Demografska slika općine za vrijeme i poslije rata bitno je promijenjena u odnosu na stanje iz 1991. godine i to na štetu demografskog kvaliteta u cjelini. U čemu se iskazuju devijacije ove vrste. Da se podsjetimo da je općina prije rata brojala 70.896 stanovnika ili 18,8% ukupnog stanovništva regije. U Bihaću živjelo je 45.807 stanovnika i po svojoj veličini svrstavao se među šest najvećih gradova u Bosni i Hercegovini koji su bili nosioci kako društveno-ekonomskog tako i urbanog razvoja Republike. Šta se u ratu desilo sa stanovništvom? Globalno gledajući, zbog brojnih i veoma surovih destrukcija u demografskoj populaciji općine, u ratu je izgubljeno oko **30% predratnog demografskog potencijala** bilo neposrednim stradanjem u ratu ili njegovim raseljavanjem i iseljavanjem. Grad je u ratu izgubio preko 10.000 stanovnika i pao na 78% predratnog nivoa. Nije samo oštećen demografski kvantitet, već mnogo više demografski kvalitet, što je za budućnost ove općine mnogo pogubnije. Npr. smanjeno je učešće mladog stanovništva do 14 godina u ukupnom stanovništvu općine sa ranijih 23,8% na poslijeratno učešće od 20,6%. Šta to za demografsku budućnost općine znači ne treba posebno objašnjavati. Radikalno je poremećena predratna nacionalna struktura stanovništva u smislu da je općina poslije rata nasilno postala dominantno mononacionalno područje čime su bitno poremećeni ranije uspostavljeni društveni odnosi u najširem smislu te riječi i na tim osnovama ustanovljen potpuno drugačiji životni ambijent nego ranije. Porodični, komšijski, prijateljski, radni, i brojni drugi društveni odnosi su znatno poremećeni. Za razliku od prije rata, kada je u općini živjelo 66,10% bošnjačkog stanovništva poslije rata se situacija bitno promijenila tako da na bošnjačko stanovništvo sada otpada preko 90%.

Rat je proizveo visok stepen mobilnosti - pokretljivosti stanovništva koja je bitno promijenila - pogoršala demografsko stanje u cjelini.

Mobilnost stanovništva općine i grada Bihaća

Opis	U periodu 1991-1996.g.
Broj stanovnika koji je napustio Općinu	**19.825**
Broj stanovnika koji je napustio Grad	**15.748**
Broj stanovnika koji je doselio u Općinu a ranije nije u njoj živilo	**2.352**
Broj stanovnika koji se doselio u Grad a u njemu ranije nije živio	**5.394**
Broj stanovnika koji se doselilo u Općinu van područja općine Bihać	**7.711**

Kao što se u podacima u tabeli vidi u općini je poslije rata autohtono stanovništvo smanjeno za blizu 30%. Slična je situacija i u gradu. Detaljniji pogled na ovaj problem pokazuje da je u periodu od 1991-1996. godine općinu napustilo 19.825 stanovnika (28% ukupnog stanovništva), a grad 15.748 stanovnika (35%). U istom periodu na vangradsko područje općine doselilo se oko 2.352, a u grad 5.349 stanovnika koje prije rata nije živjelo na ovom području. Ovu dimenziju naglašavamo iz razloga što novodoseljeno stanovništvo u grad i općinu, i to, po pravilu, iz vangradskih područja, snažno utiče na formiranje novog životnog ambijenta kroz unošenje svojih navika, običaja i ponašanja koja nisu uvijek prihvatljiva za postojeću sredinu, što nerijetko izaziva konfliktne situacije i narušava političku stabilnost područja.

Proces demografskog oporavka poslije rata je veoma težak i spor. Čak se i produbljuje jaz između ranije uspostavljenih demografskih struktura kroz nastavak tendencija odseljavanja stanovništva van granica naše zemlje, sa jedne strane i spor povratak izbjeglica i raseljenih lica, sa druge strane. Npr. od 1995. do 1999. godine broj stanovnika općine apsolutno je povećan za svega 2,2% što odgovara broju od 1.100 stanovnika. Ni kvalitativna dimenzija stanovništva se ne poboljšava već, naprotiv, pogoršava. Npr. radni kontingent stanovništva se smanjuje, a povećava učešće starijeg stanovništva iznad 65 godina. Ako bi se nastavio ovako spor demografski oporavak općine i grada, kako u kvantitativnom tako i kvalitativnom smi-

slu, predratne demografske vrijednosti se ne bi mogle ostvariti prije 2020. godine. Simulacije druge vrste pokazuju da, ako bi se u postratnom periodu ostvarila predratna stopa rasta stanovništva, broj stanovnika općine i grada bi 2015. godine dostigao nivo iz 1991. godine, što je, priznaćemo, dosta dalek period. Bilo bi normalno očekivati, a što je opća zakonitost u postratnim vremenima, da se ubrzano odvija demografska tranzicija. Kada bi se ostvarila takva predviđanja na području općine Bihać predratni broj stanovnika bi se dostigao 2010. godine, što je veoma optimistička varijanta. Ove i druge naznake govore koje je sve demografske posljedice na duži rok proizvela agresija na Bosnu i Hercegovinu. Njihova dimenzija je znatno izraženija ako se te posljedice valoriziraju u funkciji ukupnog društveno-ekonomskog razvoja općine i šireg područja.

3. Ratne posljedice se u značajnoj mjeri ispoljavaju kroz *devijaciju razvojnih inpulsa.* Na ovom mjestu zadržaćemo se na vodećem razvojnom impulsu koji je situiran u formi kapitala. Zemlja je u ratu porušena i kao takva ostala je bez kapitala bez koga nije moguće pokrenuti zaustavljeni ekonomski proces. Kao što je poznato, do kapitala se može doći iz vlastitih i stranih izvora. Vlastiti izvori kapitala za sada skoro da i ne postoje ili su minorni. Orijentacija ka stranim izvorima nije ništa drugo već prebacivanje sadašnjeg tereta razvoja na buduće generacije. U osnovi, strani izvori kapitala su inplicite vlastiti, jer se vraćaju iz vlastitog dohotka. Dakle, osiguranje kapitala u bilo kojoj varijanti pada na teret vlastite ekonomije. To je zaista krupan problem sa kojim se, poslije rata, susrela ekonomija Bosne i Hercegovine i svi njeni organizacijski dijelovi. Ova teškoća nije zaobišla ni Bosansku krajinu, pa prema tome, ni privredu općine Bihać. Kakva je situacija u tom pogledu u ovoj općini? Bihać je, kao uostalom i čitava Bosna i Hercegovina, izašao iz rata porušen i osiromašen i kao takav ne raspolaže sa vlastitim kapitalom za pokretanje ekonomskih procesa. Tempo obnove i razvoja u direktnoj je proporciji sa visinom uloženog kapitala. Podsjećamo da je privreda općine Bihać iz rata izašla sa svega 20% predratnog nivoa razvijenosti. Predstoji nadoknađivanje izgubljenih vrijednosti u ratu pa tek onda stvaranje novih. Računice pokazuju da ako bi privreda općine Bihać željela da dostigne predratni nivo razvoja za narednih pet godina ona bi godišnje morala ulagati svježeg kapitala u iznosu od oko 25 miliona dolara. Priznaćete ovo je u sadašnjoj ekonomskoj situaciji skoro nemoguće. Nara-

vno, ulaganja bi bila znatno manja ukoliko bi se oporavak bihaćke privrede (situacija je u Bosanskoj krajini kao cjelini još i teža) produžio za narednih deset godina. U tom slučaju bi bilo potrebno ulagati godišnje oko 12 miliona dolara svježeg kapitala, što takođe nije mala obaveza. Dok svijet u razvoju snažno grabi naprijed, nas je rat ekonomski toliko unazadio da se sada borimo za nešto što smo imali prije deset godina. Na taj način se samo još više produbio jaz nerazvijenosti naše zemlje u odnosu na razvijene evropske.

4. Smatra se da je *pokretanje zastoja u ekonomiji* skuplji čin nego otvaranje novih procesa. Uslijed rata, brojne su ekonomske aktivnosti u Bosni i Hercegovini zaustavljene, a uz čin zastoja one gube i brojne druge vrijednosti koje po logici stvari prate svaki proces (iskustvo, navike, stručna usavršavanje, tehnološke inovacije i sl.).

Prije rata izgrađeni su respektabilni privredni kapaciteti koji su značajni za pokretanje i razvoj privrede i u poslijeratnom periodu. Međutim, njihovo pokretanje je težak proces koji podrazumijeva novi kapital i dodatne napore. Umjesto da se svježi kapital ulagao u proširenje materijalne osnove razvoja mi, zbog činjenice rata, moramo ulagati u reprodukciju onih vrijednosti koje smo imali prije rata. Uzećemo nekoliko primjera za općinu Bihać, a slična je situacija i u drugim sredinama.

Snažna firma iz metaloprerađivačkog kompleksa **Krainametal** bila je jedan od glavnih nosilaca razvoja ove industrije u Bosanskoj krajini. Ona to danas više nije. Dok je prije rata zapošljavala 1.062 radnika i ostvarivala godišnju proizvodnju od preko 23 miliona DM danas u ovoj fabrici radi jedva 250 radnika koji ostvaruju duplo manju godišnju proizvodnju od predratne. Koje se sve posljedice takvog stanja javljaju na život stanovništva, na razvoj općine ne treba posebno naglašavati.

Nosilac tekstilne industrije ovog kraja bila je veoma poznata firma **Kombiteks** u kojoj je prije rata radilo oko 3.200 radnika i godišnjom proizvodnjom vrijednom preko 100 miliona maraka. Sada je u firmi zaposleno jedva 200 radnika sa minimalnom proizvodnjom. Ovaj kapacitet je veoma teško pokrenuti i vratiti ga na predratni nivo.

Tvornica **Gorenje BIRA** - proizvodnja hladnjaka i zamrzivača je sa predratnog nivoa proizvodnje od oko 21 milion maraka i 1.100 zaposlenih

pala na poslijeratnu proizvodnju u vrijednosti od oko osam miliona maraka sa svega 150 zaposlenih. Slična je situacija sa firmom **Polietilenka**, **Bina Bihać**, sa kapacitetima prehrambene industrije i sl.

Ovakvih primjera u općini Bihać, a daleko više u Bosanskoj krajini, se može navesti mnogo više. Suština je u činjenici da postoje privredni kapaciteti sa manjim ili većim stepenom fizičke porušenosti, ali zbog ratnih dejstava i zastoja uslijed toga, veoma se teško pokreću i kao takvi zahtijevaju veoma velike dodatne napore kojih objektivno ne bi bilo da nije bilo rata. I to je jedan od oblika ratnih zločina ovih prostora.

5. Rat je proizveo nesagledive posljedice u tržišnoj sferi. Posljedice su evidentne kroz devijecije:

- u odnosima sa svjetskim tržištem i

- poremećajima u funkcioniranju unutrašnjeg tržišta.

Rat je prekinuo brojne kontakte i saradnju sa velikim brojem tržišta u svijetu. Neka od tih tržišta su potpuno izgubljena, a za neka je potrebno uložiti mnogo napora da bi se vratilo ranije izgrađeno tržišno povjerenje. Takvo stanje ima za posljedicu ne samo izgubljene direktne ekonomske koristi koje su se ostvarivale kroz međunarodnu saradnju već i brojne indirektne - nevidljive koje sam proces razmjene donosi. To se posebno odnosi na akceleratorsku funkciju međunarodnog tržišta koje činom funkcioniranja multiplicira povećane tržišne kontakte i odnose, zatim nova tržišna iskustva i znanja i sl. Ovaj segment izgubljenih vrijednosti u ekonomiji će imati veoma snažno negativno dejstvo na njeno buduće funkcioniranje i razvoj.

Poremećaji na unutrašnjem tržištu veoma su naglašeni. Osnovni problem je u nejedinstvu tržišta koje je rastočeno načinom organiziranja države Bosne i Hercegovine. Na ovom, inače, malom tržišnom prostoru egzistiraju brojna - zatvorena mikrotržišta sa drugačijim i različitim pravilima ponašanja. Iako se stanje u tom pogledu nešto popravlja još uvijek je evidentno neujednačeno i neregulisano jedinstveno tržište na prostoru Bosne i Hercegovine. Takvo stanje produkuje nesigurnost, neujednačenost – neravnopravnost i nestabilnost uslova privređivanja što se najdirektnije manifestira na loše stanje ekonomije u cjelini. Na sceni je veoma naglašena dimenzija

sive ekonomije koja je najdirektniji izraz nesređenosti odnosa na tržištu. Ranija domaća tržišta su izgubljena i kao takva postala su inostrana. Time su direktno prekinuti brojni izgrađeni tržišni odnosi i kanali kretanja roba i usluga čime su izgubljeni značajni ekonomski efekti, što je, također, jedna vrsta ratnih zločina.

6. Stanje ekonomije u Bosni i Hercegovini, u poslijeratnom periodu, veoma je teško. Ono se u oštroj fori manifestira kroz evidentne devijecije koje se javljaju u:

- transformaciji društvenog u privatno vlasništvo koje u samom procesu nosi brojne nejasnoće, nedorečenosti, nepravilnosti, nezadovoljstva i sl.;

- kroz veliku nezaposlenost stanovništva i nezadovoljstvo koje sa sobom nosi;

- naglo raslojavanje stanovništva na mali broj bogatih i veoma veliki broj siromašnih, što proizvodi frustracije posebne vrste;

- nizak nivo životnog standarda i sve veći socijalni zahtjevi od i ovako siromašne države;

- nevjerica u vlastitu budućnost i to ne samo zbog teškoća egzistencijalne naravi već i zbog činjenice što se stanovništvu ne ulijeva dovoljno povjerenja u njegovu vlastitu perspektivu.

Ove, kao i brojne druge devijacije, koje su izraz teškog ekonomskog stanja, najdirektnije se, veoma negativno, odražavaju na motivacionu dimenziju stanovništva u skoro svim sferama života i rada tj. u njegovom odnosu prema radu, životu i uopće stvaralaštvu, gdje se entuzijazam zamjenjuje apatijom i bezvoljnošću, napori lijenošću, ambicije nezainteresiranošću i sl. Ove i slične pojave su teško direktno mjerljive, ali produkuju veoma negativne efekte na dugi rok, što je također jedan od vidova ratnih zločina.

Dr. Fadil Ademović

PSEUDONAUKA I PARALITERATURA U FUNKCIJI PROPAGANDE RASIZMA, MRŽNJE, RATA I ZLOČINA

Mir koji, nakon ratne kataklizme, pogotovu na našim područjima, je krhak i nestabilan, predstavlja produžetak rata novim sredstvima. To je i vrijeme postratnih kriza – socijalnih, ekonomskih, političkih. Van tih kriza nije ni društveno-kulturna sfera života. U njoj se odslikavaju različite intencije i težnje ka oblikovanju onih doktrina i ideoloških premisa što nisu, iz ovih ili onih razloga, mogle biti ostvarene na nišanima ratovanja i ratnika, njihovih ideologa, inspiratora, nalogodavaca i izvršilaca. Saglasno dubini i širini tih kriznih stanja na javnu scenu izranjaju – kao produžena ruka ratnohuškača – publicističke, historiografske, poetsko-prozne tvorevine u literaturi, pa i djela s pretenzijom da priušte nazovi znanstvenu podlogu. Na taj način, u sklopu retrogradnih pojava, doprinose stvaranju ambijenta prikladnog za najizrazitija lažna svjedočenja u obliku ratnih memoara, iskrivljena predstavljanja historijskih činjenica, nastojanja da se ono što nije dosegnuto ratnim požarom prebaci u ruho publicistike, literature i pseudonauke. Sastavni dio takve atmosfere su mase pripodobljene da nekritički prihvataju bezočna svjedočenja kao istinu, subjektivno skrojenu historiju, te pseudonaučne poruke kao jedino meritorne.

To su, isto tako, vremena kada je javna scena Srbije i SR Jugoslavije, srpske dijaspore i Republike Srpske u Bosni i Hercegovini zapljusnuta širokom poplavom onih sadržaja u publističkim aktivnostima, dijelu štampe i elektronskih medija, te u izdavačkoj produkciji, čiji se autori trude da postignu sve ono što su priželjkivali u ratu. Sve ono što je ostalo van domašaja nerealno postavljenih ratnih i vojno-političkih ciljeva. Iz mnoštva takvih objavljenih tvorevina s najrazličitijim konotacijama izdvojio sam tri egzemplarna primjera koji iz mnogih razloga zavređuju najširu pažnju.

POKUŠAJ FORMULACIJE DOKTRINE RASIZMA – SERBI – NAROD I RASA (u knjizi Jovana Deretića)

Prvi primjer "obogaćivanja" rasističke političke doktrine je skorašnje, jedno od više djela dr. Jovana I. Deretića pod naslovom SERBI – NAROD I RASA.[1] Kao pokušaj formulisanja i nadogradnje doktrine rasizma knjiga se najprije pojavila u srpskoj dijaspori u Čikagu 1996, a na prostorima Bosne i Hercegovine u dva izdanja 1998. i 1999. u produkciji izdavačke kuće "Glas srpski" u Banjoj Luci. Ta knjiga nije i jedina Deretićeva tvorevina rasističke, nacionalističke i hegemonističke provenijencije. Godinu dana prije ove, dakle 1995, napisao je i – u množini – naslovio svoje djelo ZAPADNE SRBIJE. A još mnogo ranije, 20 godina prije ZAPADNIH SRBIJA, štampao je ISTORIJU SRBA u dva toma. Kakav je sadržaj njegove knjige "Serbi – Narod i rasa"?

Možda dosad niste znali: I Homer je bio – Srbin. Taj legendarni grčki pjesnik, kome se pripisuju najstariji grčki spjevovi ILIJADA i ODISEJA, koristio se "serbiskim pismom".

Teško je povjerovati da biste mogli odgovoriti na pitanje: koji je "glavni istorijski narod Evrope"? Srbi, dakako. Do toga stepena da budu "glavni istorijski narod" starog kontinenta oni su se razvili najprije u Podunavlju. Na ovom kontinentu njihov narod je "ostavio široke tragove kod svih evropskih naroda". I ne samo evropskih nego, zamislite, i kod dijela azijskih naroda.

Ko god danas nije znao sve ovo i mnogo šta drugo iz povijesti srpskog naroda može da sazna kad prelistava najnoviju knjigu dr. Jovana I. Deretića SERBI – NAROD I RASA. Na njenim stranicama čitalac će dobiti i odgovor na pitanje: gdje je bio centar te srpske države?

"U Budimu" – odgovara dr. Deretić. Kuda su išli i kako su se Srbi – prema Deretićevoj "istoriji" – kretali iz Podunavlja? "Iz Podunavlja su se raseljavali". Tako je njihova država, zahvaljujući raseljavanju, "krajem drugog milenijuma stare ere zahvatala ogromne prostore". Koje i kolike prostore?

[1] Dr. Jovan Deretić, SRBI – NAROD I RASA, Čikago 1996, *Glas srpski,* Banja Luka, 1998. i 1999.

"Od Škotske do Indije"[2] i od "Skandinavije do Sahare" – slavodobitno kaže ovaj "istoričar". Pri tome su stvorili više poznatih velikih carstava – tvrdi on. I obznanjuje periodizaciju "srpske" istorije. Po njegovim rasističkim kalupima postoji više perioda te duge istorije. "Prvi period traje 4000. godine stare ere". To je, saglasno "otkrićima" ovog spasitelja, taj "glavni" period. U njemu se srpski narod naziva "praserbskim". "Već 2000. godine se pojavljuju pod svojim istorijskim imenom" – kao Serbi. "Drugi period će trajati sljedeće tri hiljade godina". To će reći, do 1000. godine nove ere. Taj period se naziva "serbiskim vremenom". Narednih 500 godina, što znači do 1500, Deretić naziva "vremenom Serboslavena".

Spomenuta knjiga dr. Jovana I. Deretića nalazi mjesto među onim "djelima" i autorima koji se bave "otkrivanjem" geneze srpskog naroda. S tim knjigama rasisitička politička doktrina sve jače opsjeda javnu scenu

---

[2] Dolazeći u imanigaciji do Indije, Deretić se približio vladiki Nikolaju Velimiroviću i njegovim opiranjima modernizacijskim procesima. Po vladiki je ne samo srpska nego i opšteljudska nesreća u tome što je izgubljen "domaćinski duh" koji je sačuvan još samo u Indiji. Njegova INDIJSKA PISMA ("Glas Crkve" iz Valjeva je izdavač sabranih Velimirovićevih djela) otkrivaju opsesiju Nikolaja Indijom, u kojoj on osjeća svoj zavičaj. Opčinjen sjajem drevne zemlje i njene kulture on ponavlja legendu o kralju Petru; ne smeta mu Nemanjino istrebljenje bogumila; a knez Milan i knez Mihajlo su "izdajnici", jer su se priklanjali zapadnom modelu društva. Nisu, po njemu, u tom svjetlu ništa bolji ni Srbi iz Vojvodine koji su "kalajisani Srbi iz Austrije i bezbožna horda agenata zapadne kulture". On ostaje IZNAD ISTOKA I ZAPADA, u dalekoj Indiji u kojoj doziva pretke ispod Himalaja čiji mu je "zaboravljeni jezik" postao blizak. Čitava Evropa i njena kultura su "bolesnik koji se pravi zdrav", a zapravo mu nema lijeka jer je ostao bez svog hindu korijena. Po Velimiroviću, "mi Srbi smo jedan dio velike Indije". On u Indiji vidi Srbiju i u Srbiji Indiju. Sjaj daleke Indije se javlja kao spasonosna "svjetlost sa Istoka". On ponavlja da "samo mi Srbi i ljudi Indije, daleko pod Himalajima, imamo "r" kao samoglasnik. Revija *Atma,* koja izlazi u Beogradu, u broju 4, to postavlja "dokazima" da to potvrđuju i riječi "vede" što znači znanje, pa i riječ "propo-vednik", ili riječ govedo koje se dovodi u vezu sa Govide, te riječ Bog koja je takođe hindu porijekla. Sve te analogije nemaju ozbiljnog pokrića. (Mirko Đurđević, POVRATAK PROPOVEDNIKA, *Republika,* Beograd, br. 143-144, 1.-30. juli 1996). Bez obzira na odsustvo bilo kakvog pokrića u indoevropeistici savremeni sljedbenici vladičinog registra ideja, vraćajući se njegovim djelima i vrteći se u tematskim krugovima vladike žičkog, naglašeno idealizuju tlo, krv, predanja, zavjete, misiju srpskog naroda u prostorima "nebeske Srbije", svečovjeka i natčovjeka, te svih drugih obilježja izvedenih iz populizma i nacionalizma, homogenizacije naroda utemeljenih i na svetosavlju i kosovskom mitu.

srpske dijaspore Srbije, SR Jugoslavije, pa i Republike Srpske. Rasnu teoriju množi, oblikuje i "obogaćuje" i aktuelna izdavačka produkcija u ovim područjima. On štampa djela kojima se "naučno" dokazuju rasna svojstva u tokovima istorije srpskog naroda. Naroda, koji je – po ovim teorijama – praizvor i ishodi što maltene svega što je živo na ovoj planeti. Rasno ili rasističko sjeme sistematski se sija na dosta plodno tlo usijano u vrijeme koje karakteriše fašizacija jednog broja pripadnika ili dijela srpskog naroda. To sjeme klija i izrasta u posvemašnju "supremaciju" Srba. Ta "supremacija" ima genetsku, vjersku, kulturnu i mitološku podlogu. Uzdiže se i kroz pravoslavlje podstičući mržnju prema svemu nesrpskom i, napose, prema drugim narodima.[3] Napada čitav svijet. Taj svijet, obuzet "zlom" nakanom prema Srbima, stvorio je paklenu zavjeru naspram tog naroda.[4] Njegova

[3] Vladika žički Nikolaj Velimirović u svojim djelima INDIJSKA PISMA i IZNAD ISTOKA I ZAPADA govori o Evropi kao "trovačici sveta". Za njega je Indija "naša prapostojbina", jer "svi Srbi rasno i psihički podsvesno nose Indiju u sebi". Oni koji su prilježnije čitali djela tog vladike uviđaju da je on tu misao preuzeo od ruskih evroazijaca. U svom spasiteljskom radu je parafrazira, pa i koristi i dr. Mirjana Marković, koju *Republika* (br. 204-205 od 1.-30. januara 1999) naziva "našim jedinim misliocem evroazijskog smjera". I Vuk Drašković je svojevremeno "na svojim mitinzima – predstavama zabavljao svet pričama o savezu svih pravoslavnih zemalja koji će lično stvoriti". Kasnije će vojvoda Šešelj krenuti u daleku Rusiju da to i realizuje, a i gospođa Marković im hita u pomoć. Mirko Đorđević u tom časopisu piše: "Idemo na Istok – sve dalje, do dalekog Istoka, jer istok je uistinu veliki simbol. Sa Istoka večno dolaze dva znaka, dva večna simbola – Hristos kao simbol i nade i mira i Kserks kao simbol groznog totalitarizma i večne hegemonije". Iz svega što čine i govore jasno je kojem se simbolu okreću režim i političari Srbije i srbijanski evroazijci.

[4] Usamljena Srbija se pomjera sve dalje na Istok. Igru sa "evroazijstvom" iskoristio je i Slobodan Milošević u svom novogodišnjem obraćanju naciji na ulasku u 2000. godinu. Upotrijebio je i izraz "evroazijski narodi", određujući tako geopolitičku sferu na koju njegov režim računa jer je izolovan od ostalog svijeta. Taj krug ideja "evroazijstva" kao totalitarne ideologije u Srbiji time stiču visoku cijenu. I u retorici skorašnjeg kongresa vladajućeg SPS-a (Socijalističke partije Srbije), te u Miloševićevom govoru na tom skupu te teze su pokriće za "savez" sa Rusijom i Bjelorusijom. Osnovni cilj je udaljavanje od Evrope i "ostatka" svijeta, jer, kako kažu i neki teolozi, Zapad pravoslavce svrstava u fizičku "manjinu" a Evropa "prestaje tamo gdje počinje pravoslavlje". To je "jedino ostrvo slobode" u današnjem svijetu. Bački episkop Irinej kaže da je "zapadni svet ustanovio veštačko jedinstvo" koje je "pogubno površno, a na Istoku je da u tom smislu kaže poslednju reč". (U Novom

urota iskazuje se, uz sve ostalo, i u tome što se usprotivio velikodržavnoj politici koja je dovela do agresije i genocida nad drugim narodima i državama nastalim na tlu ex-Jugoslavije.

U svojoj spasiteljskoj djelatnosti, na osnovama rasističke doktrine, Deretić nije sam. Niti je sazdan, niti je izniknuo od samonikla sjemena velikodržavlja. S njim pristaju i mnogi drugi. On se svrstao među one teoretičare koji "nenaučno" ili, još bolje, autentično, smještaju surovu zbilju svog naroda u Prokrustovu postelju najcrnjeg nacizma. Oni što pokušavaju da tu teoriju odijevaju u znanstvenu odoru već sačinjavaju nemalu plejadu starije i novije generacije ovakve sorte autora. Njihova sočinenija, doduše presporo, dospijevaju i do Republike Srpske u Bosni Hercegovini. Stoga, valjda, izostaje pravovremeno reagovanje bosanskohercegovačkih medija na njihovu pojavu. Tako su i saznanja o ovom Deretićevom djelu (čikaško izdanje) do Sarajeva dospjela skoro četiri godine od izlaska knjige. Čineći ga dostupnim dr. Danilo Radojević, uzgred, priziva srpskog klasičnog filologa Miloša Đurića. "Iako je Miloš Đurić bio poklonik svetosavske ideologije, kada bi saznao za etimološke vježbe dr. Deretića, sigurno bi reagirao pitanjem: "Ko je ta budalčina"?

Ali, Deretić nije ni "budalčina" ni naivan. On se, doduše, nekim svojim tezama suprostavlja pojedincima iz rasističkog jata inače prožetog uvjerenjima koja su istovjetna njegovim postavkama. Ne slaže se, na primjer, sa Savom Lukinom Lazićem, koji tvrdi da je Herodot mrzio Srbe. On unazad nekoliko godina, kada je u Čikagu, a potom i u Banjoj Luci, objavljena ova papazanija od knjige, s njim se ne slaže dr. Jovan I. Deretić. On, naime, svojata Herodota. Kaže da je ovaj grčki istoričar, čak, srpskog porijekla. "Pronašao je i to da je još jednom velikom istoričaru Tukididu majka bila Srpkinja!

Baš tako, eto, zbori dr. Deretić. To on piše u svojoj knjizi SERBI – NAROD I RASA. Knjiga vrvi konstrukcijama. Neznanstvenim ili autenti-

---

Sadu na skupu sa temom "Hristocentričnost kao osnovna ustrojstva sveta pravoslavne zajednice i kao spasonosni put u treće hiljadugodište", 14. februar 2000.). I dr. Mirjana Marković je u svom učenju doskora primjenjivala kliše o "Srbiji između svetova" a sada se vraća na obrazac Istok-Zapad. Vezana za mrtvu prošlost Srbija se u protekloj deceniji drži ovještalih stereotipa da se u svijetu oko nje nije ništa novo vijekovima dogodilo.

čnim. Na tim konstrukcijama, poput čovjekove pomućene svijesti, ne izlazi iz mraka svojih neznanstvenih "otkrića". Izmišlja, tragajući i bezočno slažući "argumente" o "nebeskom narodu". Mogao bi te konstrukcije, kako reče dr. Danilo Radojević, nazvati "smjelim", "istorijskim", "etnogenetskim" i "etnomološkim". U potrazi za genezom srpskog naroda pridružuje se otprije poznatim inovatorima srodnih ili istovjetnih konstrukcija. U njihovom kolopletu, i sam zakoljenčen gustom mrežom mehanizma sulude građevine, on otkriva i nalazi glavne uzročnike (naziva ih "krivcima") za tokove srpske istorije. U kome? Prvo u Vatikanu. Vatikan je toj istoriji zabio glogov kolac. Zadao je prvi i najsnažniji udarac. Kako? Zaboga, bar je to jasno: kako se širilo hrišćanstvo tako su se "rasrbljivali pokršteni narodi". Evropa je još u antička vremena bila srpska. I kulturno, i jezički, a bogme, u velikoj mjeri i etnički. "Staroserbiska vera je" – piše taj autor – "po osnovnim načelima bliska hrišćanstvu". Stoga je "hrišćanstvo mnogo šta steklo iz te vere".

Srpski narod i njegovi pripadnici imaju još jednog, jakog protivnika. Ili, kako on piše, "krivca" za tokove svoje istorije. Osim Vatikana, naravno. Nije teško odgonetnuti: taj "krivac" je marksistički pokret. On je istoriji ovog naroda nanio veliko zlo. Zadao joj drugi težak udarac. Ne, dakako, smrtonosan, ali dovoljno snažan da se, zajedno sa Vatikanom, svrsta pod kapu starih i novih "krivaca" za nemile tokove srpske povijesti.[5]

---

[5] Pošto je "riješila" sve domaće probleme, uključivši i Kosovo, pa sada ide u budućnost – natraške, Srbija se okreće svjetskim ili planetarnim problemima. Prema pisanju beogradske Republike br. 204-205 od 1.-30. novembra 1999. godine, dr. Mirjana Marković je u Moskvi (gdje je primljena u jedan od više postojećih Saveza pisaca) besjedila na historiosofske teme. Rekla je da se stvara novi savez – "protivteža NATO-u na evroazijskom prostoru". Narodi Rusije i Kine, naravno sa Srbijom, te Indije, "biće u stanju da na sebe preuzmu odgovornost za sudbinu sveta". Ovakve "misli" koje je dr. M. Marković plasirala u Moskvi Rusima su poznate decenijama iz spisa njihovih "evroazijaca". Riječ je o totalitarnoj ideologiji iz dvadesetih godina XX stoljeća i danas je tamo uglavnom zaboravljena, osim što na njih podsjete maločitana glasila ruskih fašista kakva su *Ruskij Kljič* i *Limonka*. I u svojim djelima je Nikolaj Velimirović – INDIJSKA PISMA i IZNAD ISTOKA I ZAPADA – kao žički besjednik i vladika govorio o Evropi kao "trovačici sveta". Mirko Đorđević u spomenutoj publikaciji piše da je N. Velimirović ("Indija je naša prapostojbina" i "svi Srbi rasno i psihički podsvesno nose Indiju u sebi") tu "misao" preuzeo od ruskih evroazijaca. Ali, nisu samo Velimirović i M. Marković jedini mislioci evroazijskog smjera.

Ni u tome nije kraj priče. Prekratka bi, zacijelo, ta priča bila za čitavu jednu knjigu, kojoj Deretić pokušava da priušti sva obilježja "naučne" rasprave. Zato nastoji da je učini konzistentnom. Nadodaje nove, ljudskom rodu i povijesnim naukama do danas nepoznatim "otkrićima" Hoće da je zaokruži u cjelovitu doktrinu za sva vremena. Premda rasistička u osnovi, od početka do kraja, ona ne može biti konzistentna teorija bez "novih" (nebuloznih) razlaganja o jeziku, pismu, vojnim pohodima, mitologiji, toponimima, plemenima, narodima i njihovim prasrpskim korijenima.

Valjalo je Deretiću dosegnuti nedostižni cilj. Uzdići "supremaciju" Srba, u njima "otkriti" genetski "korijen" velikog broja naroda; pokazati, u vjerskom smislu, da se hrišćanstvo temelji na "starosrpskoj" vjeri; dokazati, u kulturnom pogledu, da je svijet opismenjen blagodareći azbuci "srbici"; uputiti na mitološki smjer – kultovi starih naroda su "surogat" sa srpskog panteona!

Da idemo redom. Najprije – pismo. Kakvo su pismo imali Srbi? Svakako, prije svih drugih naroda u svijetu?

"Srbi su imali savršeno slovno pismo, azbuku (...) pre svih drugih naroda na svetu". Od toga pisma, od "srbice", po Deretićevim riječima, "nastale su sve pismenosti Evrope". Pa opet – ne samo Evrope. Od toga su "dobrim delom nastale pismenosti Bliskog istoka". "I egipatski hijeroglifi su, u stvari, stara 'srbica'. Ta 'srbica' je kasnije preneta u Egipat". To će, drugim riječima, reći da prisustvo srpskog pisma kod drugih naroda predstavlja i prisustvo srpske kulture i svega što kultura ima uticaja kod tih naroda Evrope i Bliskog istoka.

Pa srpski jezik. On je u svoje vrijeme, po Deretiću, bio jedinstven. Jedinstveno tog jezika trajalo je do pojave hrišćanstva. Miješanjem Srba sa drugim narodima, kaže Deretić, "mešao se i njihov jezik". "Pronašao" je i pomen srpskog imena u staroindijskom epu MAHABHARATA. "Miješanjem njihovog jezika", uostalom, nastao je (zamislite) i sanskritski jezik. Ako je taj, po Klaiću, drevni jezik Hinda, na kojem je napisan veći dio njih-

---

Za njima je pristajao i Vuk Drašković, kao što je već rečeno, a potom i Šešelj. Svi idu od dalekog Istoka. To im je put za pokrivanje totalitarizma i hegemonizma u velikodržavnoj politici aktuelnog režima u Srbiji.

ove literature a koji je, kao narod i jezik izumro šest stoljeća prije naše ere ali se kao jezik učenjaka još i danas govori i piše u Indiji, onda je, posve prirodno, i grčki jezik pretrpio "snažan uticaj serbiskog jezika". U njemu i danas ima bezbroj "srbizma" kao što ih, po Deretiću, ima i u hebrejskom jeziku.

O mitologiji? Deretić piše da njen najznačajniji dio pripada Srbima. "Srpska mitologija je jedna od najstarijih na svetu". Zeus je, poznato je, rođen na Idi, planini na Kritu. Tako kaže i grčka mitologija. Šta to vrijedi antičkim Grcima i njihovoj mitologiji kad je ta Ida – kako kaže Deretić – "središte i sabiralište srpskih bogova". Pa je i Zeus kao vrhovno božanstvo nastao od "serbiskog nebeskog božanstva Jave". E, da saznate još i ovo: od toga Jave potiče i ime jevrejskog boga Jahve (!). I grčka boginja Artemida – ima na suknji ukras "serbiski grb" – opet će Deretić. Grci su preoteli i "srpskog" boga rata zvanog Teuta i nazvali ga Ares. A boginja Hera kod Srba se, u kasnijim vremenima, spominje "pod imenom Keva" (?!). Srpsku boginju Paladu su Grci preimenovali u Atenu.

Svako će reći: ako je i od Deretića – previše je. On, međutim, ne smatra da je tako. Nije previše. Tek dolazimo do njegovih najgenijalnijih "otkrića". Trebalo je objasniti i srpske vojne pohode na Indiju. Bilo ih je ukupno dva. Prvi srpski vojni pohod predvodio je bog Bak. I tog boga Baka, koji je inače rođeni Nišlija, preimenovali su Grci. Oni su ga nazvali Dionizi.

Izveden je i drugi vojni pohod na Indiju. Predvodio ga je "div Serbon". Ko će pa opet Grci koji ga svojataju. I tom "divu Serbonu" nadijevaju ime Herakles. Htjeli su, prema tome, i ime da zatru tome "Serbonu". Ali evo Deretića koji ga, nakon toliko vremena, spasava srpski rod. Ne dopušta odricanje od "Serbona", jer su po njegovom imenu Srbi, najzad, dobili svoje istorijsko ime. Osim toga, Serbon se u Deretićevoj "istoriji" pojavljuje u Mesopotamiji. Samo ne više kao Serbon. Javlja se pod novim imenom – Asur(banipal). Serbonova uloga se ne završava u Mesopotamiji, makar tamo bio i Asur. Još Deretić "otkriva" i pohod Serbona na Egipat. Tamo je on na vlast ustoličio "dinastiju Ramzesa"(!)

Srpski vojni pohodi nisu samo za Indiju, Mesopotamiju i Egipat. Još kada su bili u plemenima "serbiske rase" Srbi su zaposjedali velike prostore od Crvenog mora do Indijskog okeana. Bili su i "sposobni more-

plovci". Teško su, istina, osvajali vještinu moreplovstva. Na njihovim nevoljama pri sticanju te sposobnosti nastalo je i takvo ime ovog mora.

Crveno more je samo jedno od imena niklih na mukama "serbiske rase" da ovladaju putovanjima morskim prostranstvima. Od srpskog imena izvedeni su toponimi koje danas susrećemo širom svijeta. Primjerice, kako je Sredozemno more dobilo ime? Zna se: po "serbiskom plemenu". Tako je i sa Tirenskim, pa morem između Krita i Atike. Pošto su mora nazivana po "serbiskim imenima", ni rijeke se ne mogu izuzeti. Mnoge od njih, također, predstavljaju hidronime "srpskog" porijekla. Recimo, Tibar, Ebro, Temza i dr. Po toponimima mora i rijeke izvedenih od srpskog imena raspoznaju se i mnogi gradovi. Među njih Deretić ubraja i Zagreb. Prvobitno se taj grad zvao Serbinovo (?)

Ali, sa srpskim imenima mora, rijeka, planina i gradova pogotovo su u najneposrednijoj vezi plemena i narodi. Mnogi od njih su "čisto" srpskog porijekla. Evo kako te Deretić objašnjava: grčki Jonjani – dobili ime od "serbiskog Jovan". Dorani – poznato srpsko pleme osvojilo je Peloponez. I Heleni su srpskog porijekla. Etrurci su "serbisko pleme". To pleme je sebe zvalo – Rašani. I Rusi su se, svojevremeno, zvali Rašani. Deretić i te Rašane poistovjećuje sa nazivom "Gedža". A od tog imena "Gedža" potiče grčko ime boginje – Geje. (Grč. gea – zemlja; izvedenica Gedžo znači veoma mali, nejak, seljak, prostak). Vrhunac je, nesumnjivo, u Deretićevoj tvrdnji da su i stari Rimljani – Srbi. Kako i ne bi bili kad je Cezar, po ovom piscu, pobjegao iz Germanije upravo pred navalom Srba kao izabranih ratnika koji su odnijeli pobjedu i nad vojskom Karla Velikog. Srbi su i Krićani, pa Tevtonci i Prusi. Iberi su, ako niste znali, "Ibrani s Ibra u Srbiji". I Bavarska je, zasigurno, Srbija, jer se prethodno zvala Serbarija. Franci su mješavina srpsko-njemačkih plemena.

Svi slavenski narodi su, po Deretiću, neizostavno srpskog prijekla. Oni su se od "velikog serbiskog stabla" odvajali i uzimali nova imena.

I sve tako ukrug. I beskraj. Kad ne bi bilo komično ne bi bilo i žalosno. Deretić, bez ikakve sumnje, nije komičar, a ne bavi se ni crnim humorom. Ne piše rasističku literaturu da bi iskazao spisateljsku slobodu ili širinu svog duha. Sve što čini – sračunato je, prožeto svjesnom namjerom i posve određenom tendencijom. Pristajući među tvorce "nove velikosrpske

istine" nemilosrdno odbacuje i gazi povijesno verifikovane činjenice i istine. On to čini po svaku cijenu. Njegova "istina" satkana je u dokazivanju "supremacije" ili "superiornosti" srpskog naroda. Ta Deretićeva "istina" ni u čemu nije potrebna tom narodu. Niti on traži od njega, pošto bez rasista i njihove političke doktrine itekako zna da živi u demokratiji i miru. Međutim, taj narod je – po dr. Jovanu I. Deretiću – korijen i stablo svih drugih naroda. Naročito onih na prostorima bivše SFRJ. Šta tim narodima preostaje drugo nego da se – po Deretićevoj rasističkoj teoriji – vrate tom svom korijenu i stablu?

Gradeći ideologizovanu kulturologiju na paradigmi paganske mitske davnine-pradavnine neke imaginarne rasno definisane "kulture", dr. Jovan I. Deretić nimalo ne mari što te kulture uopšte nije bilo ni u prostoru ni u historijsko prepoznatljivom vremenu. Ima je jedino i isključivo u imaginaciji ideološki aktivne mitologizovane svijesti dr. Deretića. Njegova knjiga je, po osnovnim odrednicama, na istoj liniji sa Hitlerovom MOJOM BORBOM (MEIN KAMPF) i sa rasisitičkom kvazi-doktrinom širenom svojevremeno po Njemačkoj, a trebalo je da postanu nova svjetska doktrina. Deretićeva knjiga bi tu ideju htjela da prenese na Srbe i da je involvira u srpski narod. Razumni i razboriti Srbi, osim onih obuzetih nacionalizmom i šovinizmom, od njega to ne traže, niti im je potrebna bilo kakva rasistička doktrina, pa ni Deretićeva. Svjesni su demonizma njene društvene destrukcije.

MAJN KAMPF je pisan za potrebe njemačkog nacizma i svega retrogradnog što je njen autor namjeravao da izvrši pomoću njegove doktrine. Deretić bi to isto na primjeru kako Srba iz dijaspore, tako i iz Srbije. Logičan izlaz iz doktrine što je proizlazila iz nacional-socijalizma je ono što, u stanovitom smislu, proističe iz Deretićeve knjige – u funkciji je beskrupolozne upotrebe mržnje i krvoprolića. U Hitlerovom kaplarskom umu rodila se misao o njemačkoj genetici. Isto onako kao što se u mitologizovanoj rasističkoj svijesti Deretića iznjedrila misao o srpskoj genetskoj "supremaciji". Za Hitlera je onečišćena njemačka krv od slovenstva i jevrejstva, pa je zamišljena i borba za selekciju – za odgajanje nadljudi. Ti nadljudi su po Hitleru – Nijemci, po Deretiću – Srbi.

Trezvenom, racionalnom, marljivom i radišnom srpskom narodu nije potreban nikakav novi Hitler niti rasističke teorije. Niti Srbi, koji su pro-

tivnici trke za dominacijom, u sebi mogu vidjeti natčovjeka ili nadljude. U tiradama lišenim svake ozbiljnosti Deretić tog natčovjeka hoće da vidi u Srbinu, uskrslom bogu-čovjeku, gospodaru Svijeta. Kod Hitlera je to također natčovjek (Übermensch). Deretić čini osnovu za stvaranje nove utvare: arijanstvo, doktrina o čistoj i nečistoj krvi. Po tumačenju pojma "Jevreja" (MEIN KAMPF) principom nečistoće i zla Deretić je blizak tumačnju svega što je nesrpsko.

Srbima, osim sluđenim mitologijom i nacionalizmom, ne treba spasavanje od okova razuma, stvarnosti, morala, demokratije, kolektivne i individualne slobode. Po Hitleru se ta individualna sloboda utapa u besmrtnost nacije. Deretić bi da bude osloboditelj Srba od bilo kakve slobode tako što će nacionalizam zamijeniti pojmom rase.

Hitler je savjest smatrao jevrejskom izmišljotinom. Slobodu misli za apsurd. Znanost kao socijalni fenomen je prosuđivao po korisnosti. Priznavao je samo jedno pravo: životno pravo njemačke nacije. Deretić kao da ga slijedi u stopu: gradeći od Srbina Natčovjeka svojom rasističkom doktrinom dovodi ga do antičovjeka. Zna da je antičovjek onaj koga svako može da mrzi. Stoga je i ova njegova knjiga, uz sve ostalo, i u funkciji mržnje, rasizma, rata i zločina.[6]

[6] U povijesti nisu nepoznati pokušaji građenja sličnih ideologizovanih kulturologija na paradigmi mitske davnine-pradavnine. I Deretić je na tragu onog mjesta u Rozenbergovom djelu MIT XX VIJEKA (DER MITHOS DES XX JAHRHUNDERTS) u kojem pisac odbacuje judeohrišćansku kulturu i civilizaciju u ime paganske davnine i njene pretpostavljene duhovnosti. Božanstvo iz skandinavske mitologije Odin i Wotan se uzima kao univerzalni princip svega i kao civilizacijski temelj za jednu nacional-socijalističku viziju kulture koja bi bila trajna zamjena za dekadentnu kulturu "trulog Zapada". Na toj osnovi je i slovenofilska legenda Nikolaja Velimirovića, vladike žičkog, o "trulom Zapadu", koju on varira u funkciji stava da "nama, Srbima, sve zlo dolazi sa Zapada", te da "Srbija treba da privoli Istok krštenju za Zapad pokajanju".

PARALITERATURA U SLUŽBI PROPAGANDE ZLOČINA
- Roman RATNI KRST Momčila Selića –

U poplavi kojom je zapljusnuta javna scena Srbije i SR Jugoslavije, srpske dijaspore i Republike Srpske u Bosni i Hercegovini izdvaja se drugi slični primjer. Radi se o proznom djelu "RATNI KRST" u autorstvu Momčila Selića.[7]

Djelo se pojavilo kod nepoznatog izdavača "Tersit" 1996. godine. To je jedna iz mnoštva onih proznih knjiga koja je nazvana romanom a predstavlja paraliteraturu kojom se veličaju ne samo pripadnici paramilitarnih formacija koje su – u netom minulom ratu – harale po Bosni i Hercegovini nego i njihova najbestijalnija zlodjela.

Tako je srpski narod, bez stvarne potrebe, nedužan opsjednut i nazovi literaturom koja je u službi propagande zločina. Poput subromana RATNI KRST izdatog uz pomoć "srpskih rodoljuba koji su želeli da ostanu bezimeni". Na koricama je otisnuta Medalja Obilića. Banalnim i dozlaboga mordibnim sadržajima knjiga nastoji da priča o ratu, uništavanju i komadanju Bosne i Hercegovine.

Tako ratovođe i ratnici paravojnih formacija, od svršetka rata naovamo, stiču i svoju paraliteraturu. Ili, bolje rečeno, subliteraturu. Podmetnutu ili nazovi književnost. Podložna je veličanju zla koje su počinili psi rata. Hvali njihove "podvige". Puna je opsenarstva i bizarnosti kojim se označava jedno ludo vrijeme zlodjela počinjenih pod sentencom "ko je jači – taj i tlači". Pišu se i objavljuju i stihovi, sabrani u zbirke pjesama prikladnih za guslare i otrovne za slušaoce i čitaoce i svi koji su ohrabrivali, stvarali, naređivali, izvršavali zadaće što su bezočno izvršavale paravojske u ratovima na tlu bivše SFRJ. Tobožnja poezija u stilu onog Njegoševog junaka: "Ko ne misli na Koran pljunuti/Neka bježi glavom bez obzira".

Momčilo Selić je još 1992. godine ispričao i opisao paranje trbuha uz riječi: "Nema nama ničeg dok ne oteramo sve kuda im je mesto". Zalagao se za državu koju je, zbog nečega, vidio u modelu Albanije Envera Hodže.

[7] Iz pera Mirka Đorđevića u beogradskoj *Republici* br. 148 od 16-30. septembra 1996. može se saznati da se taj Selić u septembru 1992. godine u reviji *Duga* u Beogradu oglasio i predstavio kao "književnik i dobrovoljac".

Ko god na stranicama ove knjige traži i sitno zrnce literarnosti – neće ga naći. Niti ima imaginacije autora, niti se izazivanje bilo kakvog slikovitog dojma prepušta čitaocu. Izuzev odijuma i gađenja dakako. Fabula je ispod nivoa petparačkih feljtona bulevarske štampe. Nastoji da priča o ratu. O Srbima među narodima i vijekovima. Glavni junak tobožnjeg romana proboravio je dugo u Čikagu, u srpskoj dijaspori, pa dolazi u državu zahvaćenu euforijom populizma i zemlju gdje je "Miloševićev srpski vožd i spasilac" na krilima nacionalizma.

Kuda će taj junak koga Selić imenuje kao Pit Nedić sa nadimkom "Ule" nego u – Bosnu. Iza sebe je taj "Ule" navodno, već imao iskustvo ratnika iz Vijetnama. Rukovodi se, veli, jedinom usmjerenošću – "da se bori a ne da sluša". Njegov prezimenjak je ujedno "Uletov" predak – general Milan Nedić, predsjednik kolaboracionističke vlade u Srbiji pod knutom njemačkih okupacionih snaga u Drugom svjetskom ratu. Ni autor Selić, ni glavni junak Ule Nedić ne govore o tom generalu ono što je nedvojbeno potvrdila historija. Taj general je, i po RATNOM KRSTU, i po mnogim feljtonima štampanim u beogradskim listovima i revijama, "otac Srbije". On je zajedno sa svojim komesarom za izbjeglice Tomom Maksimovićem, po tome što im pripisuju spomenuti feljtoni, uključivši i ovu knjigu, stekao "velike zasluge što su prihvatali i zbrinjavali Srbe izbjeglice iz Pavelićeve Nezavisne Države Hrvatske". Pa još pišu da su oni to radili iz humanih patriotskih razloga, a ne po naređenjima njemačke okupacione uprave. Ne govore, naravno, niti pišu o "patriotskoj humanosti" generala Nedića i njegovog komesara Maksimovića kada su na gubilišta slali tolike hiljade Srba koji su vodili ili podržavali oružanu borbu protiv fašističkih porobljivača.

Oni ne govore i ne pišu o generalu Nediću onakvom kakav je bio pred licem srpskog naroda i njegove istorije. U RATNOM KRSTU taj general je predstavljen kao čovjek koga su "naterali da preuzme upravu u Srbiji, ne bi li Srbe zaštitio". Pisac se poistevjetio sa svojim junakom Uletom. Ono što kazuje i misli junak "romana" Pit Nedić zapravo kazuje sam pisac. I po jednom i po drugom je u Bosni i Hercegovini "rat krsta protiv nekrsta". Za junaka Pita Nedića nazvanog Ule rat je još i blagodat. On je ushićen ratom i ratnim pustošenjima. U svojim mordibnim zanosima, kobajagi ilirskim, rat je u Bosni. Negdje oko Konjica, "tamo sve miriše, i cvet i trava, i ljudi, i prosut mozak koji je pre toga bio živ, kao jelen u šumi". Geslo boraca

paravojnika je “Smrt oslobađa”. On je kao njihova deviza istetovirana na njihovim tijelima.

Ko su istinski junaci ove knjige? Pravi su oni koji su psi rata. Svi ostali koji to nisu, ili neće to da budu, kao primjerice “peder Vedran Matić” i ostali čudni su, jalovi i uškopljeni kastrati. Psi rata hoće, i to čine, a ovi “kastrati i pederi” neće, ne pristaju na bušenje lobanja. Sarajevo u prstenu opsade, izloženo neprestanom granatiranju i snajperskom lovu na sve živo što se kreće gradskim ulicama, plamen i dim, prašina koja guši i eksplozije koje ubijaju Sarajlije, ushićuje glavnog junaka Pita Nedića. Posmatrajući Sarajevo u grotlu ratnog pakla, odnekle sa okolnih brda, Ule pada u ekstazu. On je bolesno ushićen prizorima koje posmatra sa visine i distance u okolini. Knjiga je ispunjena opisima scene koje čitaocu treba da dočaraju “kako srpski borac živome baliji, nožem, vadi srce iz nedara”. Ushićenje glavnoga junaka prerasta u rasizam i antisemitizam najgore vrste. Tu je u više navrata, u smislu etnonime, i izraz “novi Izrailj”.

Ovaj “cvijet” paraliterature o “junacima” paravojski, koje su činile bestijalne zločine u Bosni i Hercegovini, nazvan RATNI KRST i usto roman, obiluje opisima i drugih, također mordibnih scena: srpski intelektualci na skupu o “Justinu Popoviću, koji je mrzeo ljude a voleo srne”; ili vladika Vasilije koji vrši pokrštavanje i dr. Pisac kaže da junak Pit Nedić zvani Ule zna svoju istinu – “došao je da se bori a ne da sluša”. Njegova borba je ono što je već rečeno: bušenje lobanja i vađenje srca “baliji iz nedara”. Od njegove istine “važnije je šta srpska narodna pesma kaže”. Sve ostalo su priče koje “pričaju srpski popovi sa jevrejskim i grčkim imenima”.

“Pisati ili pucati, polako, stapalo se u jedno: pisati kao da pucaš, pucati kao da pišeš - pekateom, brovingom, puškom, pištoljem, ubijati nemani bez broja i imena”. Tim riječima počinje ovaj paraliterarni nazovi roman koji veliča ratovođe i ratnike paravojnih jedinica.

Pisati ili pucati – riječi su na početku posebnim kurzivom slogom štampane. Pouka je pisati kao što pucaš i pucati kao što pišeš. A Momčilo Selić u RATNOM KRSTU tako i čini: piše kao da puca. Ili, drukčije rečeno, kao da “buši ljudsku lobanju” ili “živome baliji, nožem, vadi srce iz nedara”. Izvan toga postoji samo “čifutska, lažljiva, nadripsihologija i glupost”. Za tom glupošću pristaju samo mirovnjaci, ljudi mirotvorno nastrojeni, svi

ostali koji neće da pristanu na ubijanje ljudske pameti. Momčilo Selić, ako se može smatrati piscem, nije htio da njegova knjiga bude literatura. Za njegovu istinu, ali i njegove "literarne" domete (u pucanju, bušenju lobanja i vađenja srca iz njedara) ta knjiga ne može biti literatura. Za njegovu istinu literatura nije ni dovoljna. U tome šta je htio – uspio je. Nije htio da bude litaratura. Na njegovu paravojnu istinu ne odnosi se Ničeovo poimanje umjetnosti. Umjetnost nam je, po Ničeu, data da ne bismo umrli od istine. Momčilo Selić, u svojstvu pisca morbidnog RATNOG KRSTA, umire sa svojim istinama. Zbog čega? Zato što propovijeda smrt svega – i ljudi i njihove normalne pameti. S takvom smrću nestaje i same litarature.

I pisac M. Selić i njegov junak Pit Nedić prikazuje zločine u vlastitoj i u izvedbi paravojnika i njihovih čelnika. Nemaju otklona prema morbidnim slikama koje opisuju. Od njih se ne može ni očekivati bilo kakva ljudska mjera. Nema tu nikakvih mjerila. Opijeni su ratom. Rat je za njih jedini ambijent u kojem oni kao ljudi, a po njima i svaki čovjek, može da opstane. Po tome ova knjiga ne može u literaturu. Iz nje je isključuje sam pisac. Za njega je pisanje, u stvari pucanje. Za njega, istodobno, pucanje postaje – pisanje. A htio je, nažalost, da "stvori sliku o nama Srbima", kaže on. Baš to, ako se isključe počinioci zločina bilo kao pripadnici paravojski ili bilo kakvih vojnih jedinica, ne može biti ni srpska proza, ni "slika o nama Srbima". To ne može biti slika svojstvena cjelini srpskog naroda.

Scene nasilja, seksualnog zlostavljanja opisane su u bolesnom zanosu i sve što čini sadržaj ovog tzv. romana je ispod elementarnog nivoa i ljudskog dostojanstva. A o literaturi i srpskoj prozi da se i ne govori. Knjiga je u funkciji ratne propagande. Uzdisanja onih koji su po Bosni i Hercegovini vršili ratne zločine i provodili genocid. U službi najbanalnije ratne propagande i ratnog huškanja po čemu ne može imati nikakvog odnosa sa literaturom. Spada u subliteraturu. Ili paraliteraturu. U njoj su iz paravojnih formacija što sebe smatraju junacima, umjesto zločincima, Selić bi da i oni stiču svoju literaturu. U toj nakani nije sam.

Žalosno je što ta knjiga nije jedina. Ona pripada pravom talasu kvaziliterature koja je u službi mržnje, rasizma, rata i zločina. Pri istraživanju, izučavanju i naučnoj obradi genocida i svih drugih zločina izvršenih za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu ne može se ni u kom slučaju zaobići ni pojava ove paraliterature kojom se veličaju njihovi počinioci.

Iz nastranosti sadržaja utisnutih na stranicama između korica ove knjige izranja, u isto vrijeme, pravi lik "pisca i dobrovoljca", autora nazovi romana RATNI KRST Momčila Selića. Izlagao je taj svoj lik u javnosti Srbije i SR Jugoslavije u različitim situacijama i raznim povodima. Primjerice, postizanje Mirovnog sporazuma o Bosni i Hercegovini u Dejtonu i njegovo potpisivanje u Parizu krajem 1995. godine Momčilo Selić je protumačio kao kapitulaciju velikosrpskog projekta. Rat za Selića nije time završen. Taj njegov stav je bio povod za novu akciju. On je odmah sa grupom istomišljenika u Beogradu lansirao kartu koja je nosila naziv NEMA KAPITULACIJE. Bila je to nova kartografija sa granicama "velike Srbije". U njoj su ucrtane Krajina, Bosna, Slavonija, Dalmacija i južna Srbija, što znači Makedonija. Kartu je Selić sa svojom grupom umnožio i razaslao širom ex-Jugoslavije. Dao je i intervju beogradskom listu *Argument*, reviji koja zastupa stavove tvrde nacionalističke usmjerenosti.[8] Kako je ta kartografija počela da kruži prostorima bivše SFRJ neposredno nakon Dejtonskog sporazuma, novinar ga pita: "Da nije kasno sa crtanjem tih granica?"

"To je potpuno pogrešno pitanje, neistorijsko, koje je vrlo kurentno ovdje u Beogradu" – odgovara Momčilo Selić. "Ovaj rat nije završen. Ostavio je dovoljno repova u Mirovnom sporazumu da bude još deset ratova, jer mnogo toga nije rešeno. Ništa nije gotovo. Da mi sad abdiciramo zato što je jedan momenat ispušten i olabavljen, unakažen, to bi bilo ludilo. Onda bi naša propast bila trajna. Ali, ako mi sad oformimo koncepciju – šta hoćemo, šta je naše, šta možemo da branimo, onda ono što se desilo nije problem".

Prizivajući još deset ratova, zahtijevajući nakon Dejtonskog sporazuma formiranje koncepcije koja bi pokazala "šta hoćemo" i "šta je naše", ovaj autor paraliterature o paravojnim formacijama na tlu Bosne i Hercegovine, smatra da se Srbi nisu odrekli "ničeg što je naše".

"Ova mapa je etničko-istorijska i minimum srpskog potraživanja na koje imamo pravo. Barem kao naši neprijatelji, pa i mnogo više. To što Dubrovnik formalno nije naš jer je katolički, pa treba tu enklavu da ostavimo drugome, to je besmisleno. Gdje je Drvar? Čiji je bio? Naš od prvog dana, a sad je hrvatski i niko u Hrvatskoj ne mora da objašnjava čemu".

[8] Taj intervju, u najkraćim crtama, prenijelo je i sarajevsko *Oslobođenje* od 16. aprila 1996. godine.

Selić kaže da Srbi žive u "komšiliku gdje je otkida, pa moramo da se čuvamo. Naša orijentacija ne sme da bude preko Soluna kao nekad Srbije, tu se ulazi u partnerstvo sa stranim narodom koji nam je naklonjen, ali nije uvek bio i može jednog dana da opet ne bude. Naša orijentacija mora da bude Jadran, mi na to imamo pravo. Čak i jedan ili tri kilometra jadranske obale, koji je bio austrijski, je po, svemu etnički bio srpski".

Momčilo Selić kaže još i ovo: "Ne sme da se negira da postoje Srbi katolici, cela Boka ih je puna, a mi ih sada prepuštamo nekoj priči da su to Hrvati, i dozvoljavamo da nam pola Prevlake odlazi na tu temu".

Tako zbori čovjek koji u svom RATNOM KRSTU uzdiše i veliča pripadnike paravojnih jedinica koje su počinile najteže zločine u Bosni i Hercegovini. Za njega je dalji, kako kaže u tom intervjuu, povratak normalnom stanju jedino u prostorima iscrtanim na mapi koju je razaslao na sve strane. "Ako taj povratak zahteva ratovanja, žalim slučaj, to je cena opstanka na ovoj planeti. Moramo da ratujemo, ili da se svi zajedno iselimo na Novi Zeland". On prognozira da će "sledeći rat možda početi zbog Brčkog. Biće dato muslimanima ili međunarodnoj zajednici privremeno, a da li želimo da nam amputiraju prst, ruku, nogu, dok ne dođu do nečega što se ne može prepoznati".

Selić govori o amputaciji prsta, ruke, nogu u listu *Argument*. Isto onako kao što piše u RATNOM KRSTU o bušenju lobanje, paranju trbuha, komadanju Bosne, o mirisu "cveta i trava, i prosutom mozgu", "o srpskom borcu koji živome baliji, nožem vadi srce iz nedara". Pa neposredno nakon Dejtonskog sporazuma crta mapu "velike Srbije" kao da se u njegovom okruženju i u svijetu izvan tog okruženja nije ništa dogodilo.[9]

---

[9] Momčilo Selić sa svojom kartografijom na račun tuđeg državnog teritorija nije usamljen. Pet godina nakon Dejtona potpredsjednik srpske vlade u Beogradu Dragan Todorović, inače funkcioner Srpske radikalne stranke (SRS), ponovo govori o svim Srbima u jednoj državi koja bi obuhvatala "Karlobag-Ogulin-Karlovac-Virovitica". Akcente iz njegovog obraćanja javnosti donio je beogradski list *Danas* od 26. decembra 1999. godine, a časopis *Republika* u br. 228-229 od 1-31. januara 2002. godine perom Mirka Đorđevića. Ta historijska retorika, poput ove Selićeve i Todorovićeve, posebno opsesivna u minuloj deceniji, skupo je plaćena, iako Todorović priznaje da sada ni Kosovo "de facto nije naše". Nedaće dolaze kada se toj politici priklanjaju i drugi koji su izvan jedne partije kao što je SRS. Tu se već pokazuje da

On i dalje ustrajno piše kao što puca i puca kao što piše. Tako istupa u srbijanskoj i jugoslovenskoj javnosti. I dalje, u beznađu zla, crta nove mape, govori i piše – kao da puca. Mržnja, rat, zločin i sve što prati ratne kataklizme Momčilu Seliću je blisko i kao piscu paraliterature i dobrovoljcu paravojnih formacija.

Momčilo Selić se bori do posljednje kapi – tuđe krvi.

JAGNJE BOŽIJE I ZVIJER IZ BEZDANA ili – FILOSOFIJA RATA

Treći primjer iz talasa onih djela koja su nastala sa zajedničkom oznakom "Filosofija rata" tiče se izdanja knjige JAGNJE BOŽIJE I ZVIJER IZ BEZDANA ili – FILOSOFIJA RATA. Pod tim naslovom je "Svetigora" na Cetinju objavila Zbornik "naučnih" radova sa "naučnog" skupa nazvanog "drugim bogoslovsko-filosofskom simposionom" održanog 1996. godine na "Veljom manastirskom gumnu" u čast sv. Petra Cetinjskog "episkopa i ratnika".

"Rat je nešto svojstveno ljudima". Tim riječima je kazivao svoj stav O. Joanikije o ratu, o ratovima uopšte, napose o ratovima na prostorima bivše SFRJ. Izgovorio ih je na "drugom bogoslovsko-filosofskom simposionu", a obznanjene su u zborniku pod naslovom JAGNJE BOŽIJE I ZVIJER IZ

---

još mnogo šta nije raščišćeno u najširim razmjerama koje obuhvataju kolektivno biće naroda i njegovu sudbinu. Tome se priklanja i princ Aleksandar Karađorđević koji, prema istom listu *Danas* od 24. decembra 1992. godine, kaže: "Moj san je da se Srbija, Crna Gora i Republika Srpska ujedine pod Krunom". Svakome ko ima elementarna znanja iz međunarodnog prava poznato je da je Bosna i Hercegovina članica OUN, ali mora biti i jasno da je riječ o političkim pretenzijama kakve se rijetko susreću kod ozbiljnih političara, pa i pretendenata na vladalački prijesto. Ni prinčev otac, ni djed, nisu davali slične izjave. Čuđenje je utoliko veće što princ, pretendent na srbijansku Krunu, ponavlja političke floskule Srpske radikalne stranke, ispuštajući iz vida da je Republika Srpska u granicama države Bosne i Hercegovine. Njegovo pristajanje na te floskule nije u skladu ni sa krunskim pravom, te ne priliči pretendentu i njegovoj funkciji. Negativna tradicija je bogata i nju oslikava i skorašnja pjesma čiji su smisao ponajviše platili baš građani Republike Srpske: "Sarajevo, ispod Trebevića /Bićeš kuća Karađorđevića".

BEZDANA.[10] Te njegove riječi su već ukoričene u sabranim saopštenjima sa skupa koji pretenduju da budu naučni, a sva govorenja na njemu kao "naučni" radovi. Ti radovi su objavljeni na Cetinju 1996. godine. Kao izdavač je potpisan list *Svetigora*. Podneseni su na "naučnom" skupu održanom na "Veljom manastirskom gumnu" u čast sv. Petra Cetinjskog "episkopa i ratnika". Krunski pečat pretenziji da bude naučni skup, a radovi pročitani ili podneseni na tom okupljanju naučni, daje i podnaslov zbornika – FILOSOFIJA RATA.

Sve je, prema tome, bilo u znaku rata i ratne filosofije. Učesnici su se dobrano upinjali u nastojanjima da opravdaju rat kao način rješavanja sporova i nesporazuma. Rat je, maltene, proglašen božanstvom. Duhovno zastranjivanje u tretmanu balkanskog boga Marsa dovelo je do kome i opijenosti ratnim i ratničkim. Nikome nije bilo ni na kraju primisli da razluči uzroke, da pronikne u stvarne korijene, tokove ili pokuša da sagleda posljedice kataklizme koja je u prvoj polovini posljednje decenije XX stoljeća zahvatila široke prostore Balkana. U njihovim iskazima, smještenim između korica zbornika, manjkaju elementarna etička rasuđivanja. Ili, što bi rekli Englezi, moral insanity. Taj moral insanity potisnut je do te mjere da se ovo okupljanje "na Veljem manastirskom gumnu" uzdiglo i u osobenu teologiju rata. Ne postoji, niti može biti teološkog opravdanja za ratnu katastrofu, ali je u osnovnim tonovima i intonaciji svega što je rečeno manifestovana vjernost učesnika onim odrednicama koje je naznačio Radovan Karadžić.[11] Tom kandidatu za sudsku klupu u Haškom tribunalu, uzgred rečeno,

---

[10] ∴ JAGNJE BOŽIJE I ZVIJER IZ BEZDANA – FILOSOFIJA RATA, Zbornik radova drugog bogoslovsko-filosofskog simposiona, Svetigora, Cetinje, 1996.

[11] U zvaničnom glasilu patrijaršije Srpske pravoslavne crkve – *Pravoslavlju* objavljeni su tekstovi kojima je Radovan Karadžić promovisan u teologa. Autore tih priloga na stranicama crkvenog glasila Mirko Đorđević u beogradskoj *Republici* (br. 175-176 od 1-30. novembra 1997.) naziva "nekakvim skribomanima" koji pišu "jeftine paškvile kojima se naša Crkva ruži pred svetom na način koji nije zapamćen u njenoj istoriji". Taj Karadžić se nije proslavio među živim Srbima ni kao pjesnik, ni kao ratnik, a još manje kao teolog. A njemu se, eto, ustupa prvo mjesto u "naučnom" zborniku JAGNJE BOŽIJE I ZVIJER IZ BEZDANA. Po principu jednoumlja ovi skribomani koji u *Pravoslavlju* veličaju i uzdižu u zvijezde čovjeka protiv kojeg je podignuta optužnica Međunarodnog tribunala u Hagu za počinjene zločine svode pravoslavlje

u tom zborniku "naučnih" radova je pripalo počasno mjesto. Po svemu što je tada rečeno, a i po onome što je Karadžić izgovorio, mogućno je proširiti optužnicu koja je podignuta protiv njega u Hagu.

"Dok je Srba u svetu ima casus belli biti opravdan". Jasnije kazano, po rječniku Bratoljuba Klaića, dok je Srba uvijek će postojati formalni povod za objavljivanje rata. To će reći i kada nema ništa zajedničkog sa stvarnim uzrocima ratničkih pohoda. Takav rat, po Karadžiću, uvijek ima svoje korijene. Ti korijeni su "biblijski"- veli on. I dodaje: "O takvom ratu Clauzewitz (Klauzevic) nije imao pojma".

Tu etničku povezanost rata sa Srbima i srpskim narodom proširio je mitropolit Amfilohije. Po njegovim riječima, svijet se i danas nalazi u eri Staroga zavjeta. "U ljudskoj istoriji se tek nazire Novi zavet" – tim riječima nadograđuje ovaj mitropolit definiciju teologije rata.[12]

Da nije bilo bizarno – bilo bi skandalozno. I po ovaj skup "na Veljem manastirskom gumnu", i po taj "naučni" zbornik. Tamo je istupao i izvjesni pukovnik Milutinović. Rekao je da je "naša Crkva patriotska stranka". To što je patrijarh Pavle, u toku rata, boravio u Bosni Milutinović je pripisao "u misionarsku misiju motivisanja stanovništva za borbu". I svi ostali uče-

---

i svetoslavlje isključivo na nacionalističku razinu. Ne žele dijalog, imaju otklon prema njemu, ali svakoga ko drukačije misli izlažu prijetnjama i zastrašivanjima. Vrijeme im, na nesreću, ističe a njihovom jednoumlju odzvanja zadnje otkucaje. Ne pomišljaju ni na ukazivanja majke Tereze: "Ako mi stvarno hoćemo da se molimo, najprije treba da naučimo da slušamo drugoga, jer u ćutanju našega srca progovara Bog". Zaturilo im se negdje i Sveto pismo zajedno sa riječima iz Djela apostolskih – 4. 20 – koje opominju da se mora govoriti o onome što je istina, da smo dužni govoriti po svaku cijenu ako u istinu vjerujemo. "Jer mi ne možemo ne govoriti što vidjesmo i čusmo". Tako glasi ta opomena utoliko aktuelnija po dijelove crkvene hijerarhije, sveštenstva i crkvenih spasitelja što se još ne izvlače iz mračnog doba koje je na izmaku ili će se, bar, uskoro okončati.

[12] Mirko Đorđević, (*Republika,* br. 162, 15-30. april 1997) piše "da će sve verovatno tako i ostati dok na nekom 'gumnu' ovakvi mislioci ne budu objavili da se Hristos ipak 'umešao' u ljudsku istoriju. Tako je svest opterećena mržnjom objavila svoje antijevanđelje, narugavši se Hristu koji 'smrću smrt pobedi'. Nije ovom mislиocu (mitropolitu Amfilohiju – o. a.) dovoljno ni ono što se zbilo na Golgoti – ne haje on za dve hiljade godina ljudske civilizacije koja je obeležena pečatom Hristovim". Mitropolit Amfilohije na spomenutom simposionu "služi vječnu liturgiju".

snici, uključivši i teologe, na istoj liniji su sa tim pukovnikom kada je riječ o shvatanju misionarskog rada Crkve.[13]

”Ima rata koji Bogu privodi!” Ili: “Bolji je rat nego mir koji nas od Boga odvaja”. To su, opet, riječi vladike Atanasija. I prije toga skupa, i nakon njega, taj vladika je ortodoksni protivnik Evrope. On doslovno kaže: “Mi ne poričemo da je ovo naš rat, i da su ga vodili Srbi”. Osim što okrivljuje Evropu, vladika Anastasije podjednako okrivljuje cara Dušana i Slobodana Miloševića. Prvog zato što je “napustio ovde Konavle, Primorje (bosansko, sada dubrovačko) te Pelješac”, a drugog “jer je izdao Srbe i nije vodio do kraja rat koji je bio poveo”. Za razliku od cara Dušana i Miloševića, koje proglašava krivcima, vladika Radovana Karadžića i Ratka Mladića (protiv kojih je u Hagu podignuta optužnica za zločine počinjene u Bosni i Hercegovini) proglašava “mitskim veličinama”.[14] Ono što su ta dvojica okrivljenih

---

[13] Na zasjedanju Sv. arhijerejskog sabora 13. maja 1999. godine je, uz ostalo, odlučivano i o popunjavanju nekih episkopskih katedri. Najavljeno je da se na svetosavsku mileševsku katedru dovede jeromonah Filaret. Taj jeromonah je bio nastojatelj Sv. arhangela Gavrila iz Zemuna. Ne samo hrišćanska nego i šira javnost pamti o. Filareta po raspiljivanju brutalnog nacionalizma nad božićnim badnjacima u zemunskom parku krajem osamdesetih godina. Još više je zapamćen po njegovoj fotografiji iz 1994. godine. Fotografija je obišla čitav svijet po tome što se o. Filaret vidi na tenku sa kalašnjikovom u rukama okružen pripadnicima Arkanovih paravojnih odreda. U vremenima kroz koje je prolazila SPC, to nije nepoznato hrišćanskoj javnosti, ali ni onoj najširoj, episkopat je predugo ostao u sjenci prošlosti. Tada se zalagao za jednog Karadžića, Mladića ili Arkana. Očigledno se ne shvata da je došlo vrijeme da se na novonastalo stanje pogleda drugačije i hrabrije. Postavljanja o. Filareta pokazuje da u crkvenom vrhu i danas ima snage koje slijede mučno doba i godine kada su vodali starog patrijarha poljima Slavonije i po ratištima Bosne i Hercegovine, po rovovima Karadžićeve “dične vojske”, nagnale ga da – uoči potpisivanja Dejtonskog sporazuma o Bosni i Hercegovini – potpiše Miloševiću da “može zastupati sve Srbe”, a zatim mu taj potpis na ponižavajući način nipodaštavali i uskraćivali.

[14] Krajem osamdesetih godina XX stoljeća pratili su nas događanje naroda i njegova hegemonizacija. S onim događanjem iz sredine osamdesetih i potonjih godina Crkva se priklonila populističkom talasu nudeći ideje koje su taj talas jačale; to poglavlje još nije okončano, nacionalistički duh još obitava u Crkvi ili, preciznije rečeno, u jednom dijelu te crkve. Jedan broj vladika još brine brigu kako da se smjesti u ikonostas Radovana Karadžića, a nije prošlo mnogo vremena ni od posjete patrijarha Pavla Palama i Han Pijesku. Tada je dao blagoslov ljudima koji su poklali ili protjerali sa ognjišta dobar dio naroda u Bosni i Hercegovini. Može se to vidjeti i po

za ratne zločine učinili vladika Anastasije obznanjuje na spomenutom "simposionu" – "kao sveto delo rata sa kojim smrt ulazi u treći milenijum".

Tako se mnogi teolozi svrstavaju na stranu suprotnu odrednicama Svetog pisma i njemu iskazanih shvatanja o ratu. Treba li uopšte podsjećati na ta mjesta iz Svetoga pisma? Ima li smisla sve te teologe rata i ratnih ubijanja ljudi upućivati na jevanđelistu Meteja koji opominje da to nikada ne treba činiti? Ne vrijedi, zacijelo, te pobornike balkanskog boga Marsa vraćati na puteve Svetog pisma. Oni su, u morbidnostima kojima su opsjednuti, obuzeti i onim čime i Radovan Karadžić, koji ratu – dok je Srba na svijetu – pridaje "biblijske" korijene.

U saopštenjima podnesenim na spomenutom skupu održanom "na Veljem manastirskom gumnu' u čast sv. Petra Cetinskog "episkopa i ratnika" potpuno je prevladala "filosofija rata", kako je naznačeno i u podnaslovu zbornika "naučnih" radova sa "drugog bogoslovsko-filosofskog simposiona". U njima ima začuđujućih iskaza, tvrdnji i kvazi-teorija. "Rat je teološko pitanje par excellence". To kaže Matej Arsenijević. Po njemu je rat neminovan. On neminovnost rata proizvodi iz "srpskog hrišćanskog ratnog etosa". Kako, primjerice, taj teolog odgovara na pitanje: U ime čega se vodi ovaj rat? On odgovara: "U ime antimonarhističke totalitarne demokratije otvorenog društva". Ko vodi taj rat? "Evropljani" odgovara Matej Arsenijević. Evropljani ga vode "ali se mi nikada nećemo prikloniti zapadnom adskom ropstvu". Nema kod Srba svetog rata – kaže on. Ali ima "svetih Ratnika". Jer, mi smo krstaši, ali nismo križari.

I spomenuti "drugi bogoslovsko-filosofski simposion", i zbornik objavljenih "naučnih" radova podnesenih na tom skupu navodno su zamišljeni kao dijalog sa Evropom. Evropa je, po njima, "bela Demonija". Ta "Demonija satire Srbe". Namjera im je, kaže se u zborniku, da se usprotive mnogim knjigama i njihovim autorima iz "građansko-liberalne inteligencije" u Beogradu, ali i drugdje bilo gdje da se javljaju shvatanja suprotne

---

izjavi mitropolita Amfilohija *Našoj Borbi* od 19. decembra 1996. godine. On za političke promjene koje zahtijeva narod kaže da "same po sebi oni ne mogu ništa suštinski izmeniti". "Naše je oranje dublje" – kaže on. Ne govori, dakako, kako je od jednog njegovog oranja, koje je bilo bezumno nacionalističko, podobro zaboljela glava mnoge ljude, među njima i Srbe.

onim mišljenjima i pogledima koji su obznanjeni na tom skupu. Ni taj simposion, ni njegov zbornik "naučnih" radova ne podastiru nikakve argumente za istinski dijalog, ako se izuzmu političke diskvalifikacije svih i svakoga koji nisu "na liniji rata koji je nešto svojstveno ljudskom biću"; koji ne misle da "ima rata koji Bogu privodi", ili da se "neminovnost rata" izvodi "iz srpskog hrišćanskog etosa"; koji ne smatraju da su Karadžić i Mladić "mitske ličnosti"; ili da su korijeni rata "biblijski'; koji nisu skloni nikakvom, pa ni teološkom opravdanju rata-ratova ni svega što ratne kataklizme donose ljudima.

I "simposion" i njegov zbornik, uistinu, ne trpe nikakav dijalog. Pitanje je da li bilo kakav dijalog zaslužuje. Jer, izriču presude bez priziva. Izričući u svojim besjedama političke diskvalifikacije svih drukčijih shvatanja i mišljenja mnogo šta su u svojim porukama zaboravili.

Svojim pokušajem da stvore i definišu "filosofiju rata" što se na spomenutom "gumnu" dobrim dijelom pretvorila u teologiju rata, zaboravili su na Hrista.

I na ono što je predominantno u Hristovom govorenju i jeziku – mir i hljeb.

I dok na "Veljem manastirskom gumnu" zatočenici mraka prošlosti i mitomanije definišu "filosofiju rata" dotle se na mnogim stranama svijeta, pa i unutar Bosne i Hercegovine i izvan njenih granica, u znaku vremena susreću i razgovaraju međusobno predstavnici monoteističkih religija u atmosferi posve drukčijih pristupa i daleko od retrogradnih "učenih simposiona". U Njujorku je, na inicijativu OUN, sazvan svjetski milenijumski samit duhovnih poglavara i najviših duhovnih autoriteta. Raspravljali su o mogućim načinima smanjivanja društvenih napetosti kroz eliminaciju siromaštva; dogovaraju zajedničke akcije radi očuvanja i obogaćivanja životne okoline i prirodnih uslova života na planeti, te zajedničko djelovanje radi otklanjanja prijetnji miru u zonama sukoba. Samiti duhovnih vođa cijelog svijeta, uz odlučan otklon prema "filosofijama rata", definišu rezoluciju pod naslovom "**Moralna obaveza promicanja tolerancije i nenasilja**".

Sastaju se i vjerski poglavari istočne Evrope i Balkana. Naspram teologije rata interreligijski susreti u Bosni i Hercegovini kao doskorašnjem poprištu ratnih razaranja, insistiraju na teologiji pomirenja. U godinama nakon

rata-ratova na prostorima bivše SFRJ zabilježeno je više susreta i razgovora o "pluralističkoj teologiji".[15] Pri tome se vodi istinski dijalog. Razgovaraju i podnose saopštenja ljudi opredijeljeni za svjedočenje vjere i življenja sa drugim i drukčijim, te sa težištem na temeljnim načelima svih spomenutih religija. Tamo svako, bez ikakva zazora, izlaže Istinu svoje vjere i u dijalogu nosilaca različitoga pronalazi smisao samog pojma religio. Ona sjedinjuje svu djecu "praoca Avrama", koji im je zajednički, sve "sinove Ademove", kako je rekao u svom pozdravu na spomenutom interreligijskom seminaru u Hrvatskom Leskovcu zagrebački muftija, pozdravljajući taj skup i njegove učesnike. U ambijentu takvih susreta, u otklonu primisli na totalitarno, niko i ne pokušava da svoju, jednu i jedinu Istinu nameće silom. Nastoje da iznad svega i u prvom planu bude ono što čovjeka, bilo koje religije, nacije, tradicije i kulture vezuje za smisao života, za odnos prema slobodi, demokratiji, ljudskim pravima. Svi oni, gotovo bez izuzetka, kao učesnici tih susreta i razgovora nastupaju iz perspektive multikulturalnosti i multikonfesionalnosti baš u životu i u suočavanju sa drugim religijama. Na površinu, pri tome, snažno izbija zajednička poruka i, kako reče jedan od mnogih podnosilaca saopštenja, iskustva liječenja rana ratnog bezumlja, pomirenja, a to već odavno obilježava nove stranice evropske historije. Izgovoreni su, u tom sklopu, i zahtjevi da se balkanske zemlje "nužno oslobađaju utvara prošlosti". To oslobođenje je neizbježno u građenju atmosfere sa prevlađujućom sviješću o životu koji je moguć samo u jedinstvu pod čim se, svakako, pretpostavlja "jedinstvo u različitostima". Temeljna etika vjere koja se živi bezmjerno je daleko od "filosofije rata". Ona pretpostavlja istinu i život samo u suočenju sa drugim, drukčijim i različitim.

Dobro poznate istine monoteističkih religija na tim skupovima, dragocjenijim od učenih "simposiona" na nekom "gumnu", donose dah i duh smjelog i iskrenog suočenja konkretnih iskustava. Sve te istine, do skorašnjih dana takoreći, a u primjeru prikazanom "na Veljom manastirskom gumnu" i danas, u područjima zahvaćenim krizama i napetostima, prelamaju se kobno i stravično na svim meridijanima. Naročito zbog toga što se vjera često instrumentalizuje za ciljeve postizanja preimućstava. Političarima su

[15] Jedno u nizu takvih je i interreligijski seminar od 28. februara do 3. marta 1997. godine u Hrvatskom Leskovcu, u dvorcu "Emaus". Taj seminar nije i jedini. Takvi susreti su ohrabrujuće učestali pa i plodonosni.

crkvene razlike neophodne za suprotstavljanje naroda međusobno. Kada teolozi ne pristaju na manipulacije skloni su onome što se zbližava. Ne utvrđuju vjernike u razlikama nego u susretanjima. Unapređujuju ljubav prema ljudima i narodima, smanjujući jaz među crkvama i vjerskim zajednicama i upućujući ih ususret jednih prema drugima.

Utoliko svjedočenja, susreti i razgovori, poput onog u dvorcu "Emaus", pružaju "moralno naoružanje" koje potiče otvoreno i iskreno vođenje dijaloga i osočavaju novim snagama da se, bez predrasuda, prihvata drugi i drukčiji, da se češće i intenzivnije čine najhrabriji koraci prema svakom drugom i drugačijem kao prema bližnjem. Taj put je Mirko Đorđević u beogradskoj *Republici* nazvao "najdužim putem na koji je čovjek pozvan". Na njemu nestaju i u nepovrat odlaze razlike koje povlače ratne sjekire, sve dok se uvažavaju doktrinarne razlike, kojih je bilo i kojih će biti, i koje ostaju među religijama. Takvi susreti i razgovori su dijalozi hrabrih i razumnih. Dijaloga kao poželjne kulture. To, drugim riječima, znači spremnost da se uvijek sasluša drugi i drukčiji kako u svjedočenju i iskazima tako i u djelima. U toj kulturi dijaloga nalazi se najveći "mirotvorni izazov". Izazov i iskušenja življenja i svjedočenje vjere koja spaja umjesto da razdvaja. Tada, kako reče jedan od učesnika u tim dijalozima, i najtajanstvenija mjesta iz Svetoga pisma postaju razumljiva riječ, zov jevrejskih proroka je savremen, a sura iz Kur'ana bliska i onima koji nisu muslimani. Na tim se koordinatama, dodao je, živi nada u mir. Pomirenje koje se postiže herojstvom praštanja.

Nada u mir, jer je i princip nade realnost života. Tu riječi nade u mir kao realnost života ne priznaju, zarobljeni u prošlosti, učesnici "drugog bogoslovsko-filosofskog simposiona" održanog "na Veljem manastirskom gumnu" i sabranom u zborniku *Svetigore* pod naslovom JAGNJE BOŽIJE I ZVIJER IZ BEZDANA i podnaslovom FILOSOFIJA RATA.

Na sreću, takvi postaju sve usamljeniji. Odbacuje ih nada u mir kao realnost života.

Muharem Krzić

STRANI NOVINARI U RANOM RAZOBLIČAVANJU AGRESIJE I GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA U BOSANSKOJ KRAJINI

Značaj javnih medija, regionalnog i globalnog karaktera, u kreiranju i provođenju spoljnih politika vlada pojedinih zemalja (regionalne grupe zemalja), već od "hladnog rata" ima svoj uzlazni trend. Posebno u sadašnjem vremenu kada "principijelna politika" i kodeksi Međunarodnog prava gotovo postaju nezaobilazni u rješavanju međusobnih konflikata ili oružanih sukoba. Savremena tehnička globalizacija medija i informacija taj značaj podiže na dosad nezamislivu razinu.

Uloga nekih stranih novinara, pak, da se stanje u bivšoj zajedničkoj državi Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji – SFRJ u samo praskozorje agresije i rata prikaže u svoj realnosti i ozbiljnosti, da se definiraju uzroci i posljedice, je upravo takav primjer utjecaja javnih svjetskih medija na "prisiljavanje" vlada evropskih i svjetskih sila da se opredijele za principijelnu politiku, politiku međunarodnog prava kojeg su sami proklamovali i kodificirali.

Upravo na tom pitanju ogleda se značaj novinarstva, jer novija povijest svjedoči da i dalje mnoge vlade prvenstveno vode računa o vlastitim političkim interesima, makar se često radilo o imaginarnim-tradicijskim ili samo ličnim stavovima utjecajnih ličnosti unutar vlada i parlamenata prema regionalnim ili globalnim geopolitičkim kretanjima. To čak često znači nesagledavanja interesa vlastite zemlje i naroda. Otvoreno podržavanje prekršitelja međunarodnih moralnih i zakonskih normi ne dolazi u obzir i zbog domaćeg i javnog svjetskog mnijenja pa te vlade dugoročno gledajući ali brižljivo vodeći računa da se izbjegne flagrantno kršenje međunarodnog prava nalaze brojne izgovore za svoju neučinkovitost. Sa ovakvim političkim pojavama susrećemo se i kod opće konsenzualno zauzetih stavova po pojedinim regionalnim i globalnim pitanjima, čak i onih koja su određena za institucionalno rješavanje, dakle dogovoreni oblik implementacije.

U potvrdu ovih stavova, kada je u pitanju suđenje počiniocima genocida u Evropi na kraju dvadesetog stoljeća, poslužit ću se riječima glavnog tužitelja Međunarodnog suda za ratne zločine na teritoriji bivše SFRJ, g. Ričarda Goldstona (Richard Goldstone): "Mnogi u međunarodnoj zajednici su sumnjali da li političari stvarno namjeravaju ili žele da Sud postane učinkovito tijelo. Duboko sam bio uvjeren da bi se bez podrške medija Tribunal samo batrgao. U mojoj prvoj godini u Uredu proveo sam odgovarajući dio vremena brifirajući novinare iz mnogih zemalja. S vrlo malo izuzetaka, oni su željeli da Tribunal uspije. Na moje pozive odgovorili su pozitivnim i podupirućim pokrivanjem događaja. I zaista naši početni mali napreci dobili su medijsko pokrivanje... Suština je da bi bez javnog zapažanja Tribunal prestao postojati vrlo rano... Čim su međunarodni sudovi uspostavljeni novinarstvo je dobilo novu, kao još nedefiniranu dimenziju. Novinari su imali raznolike mandate, oblike operiranja, rute za pristup informacijama, i pragove dokaza u poređenju sa sudijskim tijelima...".[1]

Od napada fašista na Republiku Španiju nije bilo izrazitije uloge novinara i pisaca (da ne govorim o drugim umjetnicima i intelektualcima) da bi se jedna nečovječna i podmukla agresija, masovni teror i zločini u Bosni i Hercegovini prikazali u pravom svjetlu svjetskoj javnosti (a ona u pravilu mora biti principijelno na strani pravde). Zbog aktuelnih regionalnih strateških interesa pojedinih, u ovom slučaju evropskih sila evropska javnost je bila nedovoljno obaviještena ili dezinformirana od strane vlastitog političkog establišmenta.

Slična iskustva s novinarima, kao i viđenje njihove uloge, osjetili smo mi grupa entuzijasta u Banjoj Luci, koja se našla u ulozi "buditelja" nacionalne svijesti Bošnjaka, ali i duha bosanstva i bosanskog državotvorstva. U tome su nam se na različite načine pridružili banjalučki Hrvati, pa i izvjestan broj Srba bosanske orijentacije, posebno u provođenju i glasanju na Referendumu za neovisnost Bosne i Hercegovine – BiH. Nakon agresije na Bosnu i Hercegovinu angažovali su se na prikupljanju informacija o zločinačkom djelovanju i ponašanju okupacionih snaga bivše jugovojske i srpskih paravojnih formacija i vlasti na području Banje Luke i Bosanske

[1] R. Gutman and D. Rieff, CRIMES OF WAR (RATNI ZLOČINI), W. W. Norton and Company, New York-London, 1996.

krajine, te u njihovom prosljeđivanju inozemnim novinarima. Naravno, osnovni cilj nam je bio da spriječimo širenje fašizma, razotkrijemo agresiju na Bosnu i Hercegovinu i zaštitimo stanovništvo od masovnog terora i genocida učinivši sve da istina o događanju na ovom području dospije u svijet, do naroda i vlada evropskih zemalja i Sjedinjenih Američkih Država – SAD, posebno.

Priznajem da naša vodilja nije bila nikakva posebna politika, niti znanje i obaviještenost o globalnim, regionalnim interesima, a kamoli saznanje o stvarnim utjecajima novinara u tom demokratskom svijetu. Naslijeđeni osjećaj u vrijeme komunističke stege i nacionalne nepravde (koji je bio potenciran prilikom svake naše posjete inozemstvu) upućivao nas je da je Zapad principijelno demokratski i humani svijet, spreman da se bori za principe bilo gdje i bilo o kome da se radi. Naravno, zbog već poznate politike izolacije bivše SFRJ prema novinarima s Istoka, posebno novinarima iz zemalja Organizacije islamske konferencije - OIC, te neprijateljskog stava velikosrpske (i velikohrvatske) politike prema novinarima muslimanske provijence (neke će likvidirati). Za njih nije bilo moguće da se pojave na ovom tlu u to vrijeme, mada će se njihova uloga manifestirati u kasnijem periodu kada će mediji njihovih zemalja biti krcati izvještajima iz Bosne.

U Banju Luku, kao drugi grad po veličini i nacionalnom dohotku u Bosni i Hercegovini, ali vrlo interesantan zbog prirodnog položaja i uloge u povjesnim i aktuelnim događanjima, počeli su već krajem 1990, nakon prvih demokratskih izbora, dolaziti novinari s područja SFRJ, posebno Hrvatske i Srbije, a tokom 1991. godine su česti novinari iz Evrope i SAD. Tek krajem 1992. godine osjetiće se masovnije prisustvo američkih novinara vezano uz promjene politike SAD nakon izbora g. Bila Klintona (William Bill Clinton) za predsjednika.

Očigledno su demokratske političke promjene počele privlačiti predstavnike medija u Banju Luku, kao politički i ekonomski centar regije i s glasom glavnog političkog i ekonomskog konkurenta i oponenta Sarajevu u bliskoj prošlosti, a pogotovo kao potencijalni centar projugoslovenske orijentacije Bosne u sadašnjosti, a ujedno vrlo specifičan nacionalni konglomerat s relativnom srpskom većinom stanovništva. Banja Luka je, također, bila i sveučilišni grad sa snažnom i brojnom bošnjačkom i hrvatskom inte-

ligencijom koja se u početku dosta uspješno odupirala velikosrpskom pritisku sakrivenom u komunističkim oblandama koji će kasnije poprimiti otvorenu četničku formu. To se posebno primjećivalo u zadnjem desetljeću komunističke vladavine. Pojavom stranke demokratske akcije – SDA intelektualci su tada dali plebiscitarnu podršku upravo njoj, jer se ona tada jedina manifestno opredijelila za neovisnu, multinacionalnu Bosnu i Hercegovinu. Tada su vrlo brzo formirani: *Forum intelektualaca Banje Luke*, *Preporod*, *Merhamet* i novine *Republika* s multinacionalnom redakcijom, koji su imali široku podršku bošnjačkih intelektualaca, ali i pojedinih intelektualaca iz hrvatskog i srpskog naroda. Uz njihovu pomoć i našu inicijativu putem masovnog skupa građana sa područja grada zvanog *Mejdan* osnovana je općina Stari grad s multinacionalnom općinskom upravom, koju nije htjela priznati tada već isključivo srpska vlast u Banjoj Luci. U znak protesta zbog velikosrpskog pritiska na grad, organizirane su masovne demonstracije građana u kojima su učestvovale i lijeve stranke zajedno sa nacionalnim strankama Bošnjaka i Hrvata.

U takvoj Banjoj Luci i regiji, s poznatim velikosrpskim političkim konceptom srpskih nacionalnih stranaka i prikriveno promiloševićevskim unutar srpskog članstva lijevih stranka – SRS, Socijaldemokratske partije – SDP, čast izuzecima, stranim je novinarima veoma bio interesantan habitus i orijentacija SDA Banje Luke. I zaista, nije bilo stranog novinara koji je dolazio a da nije posjetio naš ured ili se susreo s nama privatno ili na javnom mjestu. Posebno su ove posjete zapadnih novinara učestale pred Referendum za neovisnu Bosnu i Hercegovinu u proljeće 1992. godine.

Danas, kada razmišljam o tom vremenu, bilo je na prvi pogled čudno da smo s punim povjerenjem pa i radošću primili novinare i kazivali im ponekad intimne stvari, s jednim uvjerenjem da su oni i naši glasnici istine. Intuitivno smo osjećali da s njima moramo biti iskreni i civilizirani, objektivni i realni, očekujući da nam tada uzvrate povjerenjem. Iako to sada izgleda naivnim, mi smo tada smatrali našim najjačim demokratskim oruđem – kazivanje istine. Osjećali smo da se Bosna može održati samo na istini, a po prirodi stvari nama je Zapad bio uzor istine i demokracije, posebno SAD, s obzirom na njihovu povijesnu orijentaciju zaštite ljudskih prava, dostojanstva i malih naroda.

Naravno, vrlo je važna naša što bolja informiranost o tome šta se događalo na ovoj regiji. Koliko smo bili dobro informirani možda najbolje kazuje činjenica da smo u razgovoru sa novinarkom iz Švicarske već 1991. upozorili da Bosni prijeti genocid "i da kada bude 200 hiljada mrtvih, tada ne trebaju više dolaziti", misleći da bi to svakako bio rezultat neučinkovitosti Zapada. Zbog prisutnog terora i masovnog kršenja prava Bošnjaka i Hrvata, u januaru 1991. upućujemo dopis uredniku *Asošijeted presa* (The Associated Press) Tomu Kentu (Tom Kent) upozoravajući na opasnost genocida nad nesrpskim stanovništvom. Već tada i *Amnesti internešel* (Amnesty International) obznanjuje masovno kršenje ljudskih prava u Bosanskoj krajini i Banjoj Luci.[2]

Druženja sa novinarima, koji su nas posjećivali, su posebno bila intenzivna početkom 1992., prvenstveno što je Banja Luka postala Centar opsežne političke destrukcije prema ustavnopravnom sistemu Bosne i Hercegovine od strane aktualnih vlasti sa srpskom većinom (formiranje Srpske autonomne oblasti – SAO Krajine i Autonomne regije – AR Bosanska krajina, prekid platnog sistema i sl.), diverzionih akcija Srpske demokratske stranke – SDS nad informativnim sistemom (rušenje i zauzimanje TV releja, nasilno preuzimanje novina i sl.), i naravno, najviše zbog sprovođenja Referenduma za neovisnu Bosnu i Hercegovinu.

Već učestale posjete novinara su učvrstile poznanstva s nekima od njih:

David Reef – New York Times; Charlote Eager – Daily Male; Roy Gutman – News Dayes; Victoria Clars – Observer; Veronique Pasquer – 24 heur Suisse; Chuck Sudetic – The New York Times; Rod Nordland – Newsweek; Peter Maass – The Washington Post; TV ekipa London 4 i TV Granada; David B. Ottaway – The Washington Post; Franz J. K. Pemsten – The Voice of America; Bill Schiller – The Toronto Star; Isabell Lasserre – Journal De Quebeck – Journal De Geneve – Radio France; Iolanda Jaquemet i Jacques Pilet – Le Nouevan Quotidien; Fransoas Regis Hutin – Quest France – Rennes France; s Jan Baptis Naudet – Le Mond; Jon Randal – The Washingtоn Post – The Voice of America; Philippe Galle – Le Figaro; Timothy Judah – The Times; Greg Parkot – European TV Service; Jan Baptis Navdet

[2] Muharem Krzić, ZLOČINI NAD BANJALUČKOM KRAJINOM, Bemust, Zenica 1996.

– La Mond – Swiss Radio – TV Logano; Thomas Luca Migleirin – Swiss Radio – International Bern; Christian Le Cont – Journal La Tur Paris; Iolanda Jaquemet i Iasabell Lasserree – Le Nouvean Quotidian – Journal De Geneve; Serge Enderlin – Le Hebdo.

Kao što znamo srpski agresor već tada čini prva umorstva Bošnjaka i Hrvata u Banjoj Luci i diljem Bosanske krajine. Četvrtog aprila zvanično vrši vojnu okupaciju Banje Luke uz pomoć "Srpskih odbrambenih snaga", a već krajem maja masovne zločine u Kozarcu i Prijedoru, te formira koncentracione logore na Manjači, Omarskoj, te Prijedoru i na brojnim drugim mjestima a preostalo nesrpsko stanovništvo protjeruje na teritoriju pod kontrolom legalnih vlasti Bosne i Hercegovine ili u Republiku Hrvatsku.[3]

Već drugi dan (24/25. maja 1992) nakon užasnih zločina u Kozarcu dobili smo obavijest od očevidaca. Trebalo je ipak par sedmica da informacija dođe našima u Zagreb, odnosno u inozemstvo, pošto je Banja Luka bila čvrsto vojnički izolirana. Sve više je ličila na veliki geto za njezine nesrpske stanovnike. Istina, s tom viješću smo odmah upoznali rukovodioce Međunarodnog crvenog križa i čak doveli svjedoka, ali njihov pristup takvim vijestima je tada bio samo registrirajući. Čak nisu tražili od srpskih vojnih ili civilnih vlasti da im se dozvoli pristup i uvid na locirana mjesta, odnosno zbrinjavanje ugroženih, iako ih je na to obvezivala Ženevska konvencija.[4] Tek će se kasnije promijeniti ponašanje i iz pasivnog odnosa preći u aktivnu zaštitu stanovništva.

Ipak, vijesti o zločinima su odmah procurile vani. Vjerovatno putem hrvatske strane koju smo, također obavijestili i molili da se koristi svim raspoloživim načinima da vijest o zločinima dođe na Zapad, jer su imali za to više mogućnosti. Međutim, reakcije nisu bile uočljive i zbog općeg razaranja i zločina u Bosni i Hercegovini, a i zbog posebne političke situacije u Republici Hrvatskoj.

Kada sam vidio naše prognanike iz Kozarca u vozovima smrti na banjalučkoj stanici krajem juna, u očaju sam se odvažio telefonski tu obavi-

[3] Isto, S. Čekić,

[4] ∴ HUMANITARNO PRAVO, knjiga II - ŽENEVSKE KONVENCIJE I DODATNI PROTOKOLI, Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine i Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1996.

jest kazati predstavnicima ambasade SAD u Beogradu, čim su me nazvali taj dan. Već drugi dan došla je grupa novinara na čelu s g. Rojem Gatmanom. Njima sam osobno dao raspoložive podatke o napadu Jugo-armije na Kozarac i Prijedor, o masovnim zločinima nad bošnjačkim i hrvatskim narodom i osnutku koncentracionih logora smrti na tom području. Čim su novinari napustili moju kuću bili su uhapšeni, a uskoro su došli i po mene. To se, međutim, završilo dosta bezbolno. Očigledno nakon što je policija, saznala da su u pitanju američki novinari. No s ovim je definitivno bilo jasno da srpska strana zna da je saznanje o koncentracionim logorima ugledala svijet. Što je veoma značajno, s tim informacijama je u septembru 1992. upoznata **Komisija za sigurnost i kooperaciju američkog Kongresa**.[5]

Roj Gatman, pak, u svojoj knjizi SVJEDOK GENOCIDA upravo navodi moje riječi koje sam mu uputio pozivajući ga u Banju Luku: "Dođite molim Vas odmah. Ovdje masovno ubijaju Bošnjake...".[6]

Poslije je došlo do daljnjeg involviranja stranih novinara u izvještanju o teroru, zločinima i genocidu nad bošnjačkim i hrvatskim narodom. Posebno je bila značajna konferencija za štampu koju smo imali u hotelu *Bosna* u septembru 1992, odmah nakon razgovora nas pretstavnika bošnjačkog naroda sa tadašnjim kopredsjednicima Sajrusom Vensom (Cirus Vance) i Dejvidom Ovenom (David Owen). Uz prisustvo desetak inozemnih novinara i TV snimatelja, čak i novinara iz Srbije, i naravno Banje Luke, hrabro smo iznijeli podatke o masovnim zločinima i etničkom čišćenju nesrpskog stanovništva.

Ne mogu a da ne naglasim da su u istoj dvorani hotela sjedjeli čelnici SDS-a i poznati zločinci i krvoloci: Karadžić, Brđanin, Kuprešanin, Radić, i da sam sasvim bio svjestan smrtne opasnosti u kojoj sam bio. Cijeli događaj vjerno je opisao novinar Dejvid Rif (Dawid Reef) u svojoj knjizi KLAONICA BOSNA I PAD ZAPADA i tu naveo kako sam mu krišom kazao: "Napravite od ovog dobru priču, jer sam upravo potpisao sebi smrtnu presudu".[7]

---

[5] ∴ DOKUMENTI, Komisija za sigurnost i kooperaciju USA, 1993.

[6] Roy Gutman, A WITNES TO GENOCIDE, Copyright C by Roy Gutman 1993; Vidi Roy Gutman, SVJEDOK GENOCIDA, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1995.

[7] Dawid Reef, THE SLOUGHTERHOUSE – BOSNIA AND THE FAILURE OF THE WEST, New York, 1995.

Novinar *Washington Posta* Peter Mas (Peter Maass) u svojoj knjizi LJUBI SVOGA BLIŽNJEGA[8] izvrsno je oslikao srpski teror i strah u Banjoj Luci, i dostojanstveno i hrabro držanje Bošnjaka. Posebno je značajno da je cijela knjiga u nastavcima izlazila u najtiražnijem listu *Washington Post,* dakle, ocijenjena da je od velikog interesa za američko javno mnijenje.

Sva trojica novinara su dobitnici Pulicerove nagrade i drugih prestižnih priznanja u SAD, za objavljene reportaže i knjige o genocidu u Bosni. Ovom činjenicom želim naglasiti da je ovo upravo očit dokaz uticajne snage novinara na javno mnijenje, a to znači i na vladajući establišment.

Istom prilikom dolaskom Vensa i Ovena sudionici događaja su bile i novinarke ("24 sata Švicarske"; "Hebdo") Veronik Pasker (Veronique Pasquer) i Jolanda Žekemet (Iolanda Jacqueme), čak su prisustvovale i raspravi s tadašnjim gradonačelnikom Radićem koji je pokušao da nas onemogući u susretu s kopresjednicima Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji – ICFY. Da nije bilo njihovog prisustva u tom odsudnom trenutku i interesiranja, naši predstavnici ne bi uspjeli doći na zakazani sastanak s kopredsjednicima (a jedan od njih Lord Oven bi jedva to dočekao). To je možda bio, po mom osobnom uvjerenju, i presudni momenat kada sam shvatio da su strani novinari značajni aktuelnoj srpskoj vlasti, značajniji nego su nama tada izgledali. Ja sam to tada shvatio i kao "sigurnosni" faktor za naše ličnosti.

Te novinarke su momentalno poslale vjerno izviješće s konferencije i zapanjile javnost Švicarske podacima o koncentracionim logorima i masovnim smaknućima u Kozarcu i Prijedoru.[9] Zato i nije čudo da je švicarski ambasador u jednoj evropskoj zemlji kasnije izjavio da mu je drago da Švicarska nije članica Ujedinjenih nacija, jer bi se užasno stidio, aludirajući na neučinkovitost Ujedinjenih nacija u momentu saznanja za genocid.

Također je važna činjenica da su oni nastavili dolaziti u Banju Luku narednih mjeseci, a pošto im nije dozvoljen posjet prijedorskom kraju i drugim dijelovima Bosanske krajine, to su naše obavještajne informacije bile jedini njihov izvor saznanja šta se ustvari dešava na regiji Bosanske krajine. Saopćenja koje je davao "Press ured" Krajiškog korpusa srpske vojske

[8] Peter Mass, LOVE THY NEIGH BOUR, Washington, 1997.

[9] V. Pasquer, J. Jaquement, REPORTS, "L Hebdo".

je govorio samo o ratnim operacijama, odnosno na sve upite o zločinima nad civilnim stanovništvom odgovarali su "da se ustvari vrši zločin nad Srbima..." a u lokalnim glasilima Bosanske krajine plasirane su vijesti da su čelnici SDA pripremali i izvršili zločine nad Srbima.[10] Ta po tradiciji poznata uporna i opsežna propaganda lažima, koja se koristila medijima unutar i van zemlje, uz pomoć neviđene propagandne mašine jugoslavenske diplomacije, komunističko-četničkih klubova u inozemstvu a i diplomacija već poznatih prijatelja velikosrpskog jugoslavenskog režima, mogla je, dakle, u prvih mjeseci agresije i zločina nad Bosanskom krajinom biti suzbijena jedino uz pomoć izvještaja s lica mjesta od poštenih i objektivnih inozemnih novinara.

Naime, Sarajevo kao i ostali gradovi su bili u plamenu, stegnuti smrtnim stiskom nemilosrdnog srpskog dušmana, pa i da su imali sve informacije nije ih bilo jednostavno plasirati svijetu. Kada je ta prilika i postojala, oponenti i neprijatelji neovisne bosanske države su sarajevske vijesti dezavuirali pričom o zaraćenim stranama, dakle prisutnom neobjektivnošću. Nažalost, naša diplomacija s nerazvijenom mrežom i informativnom službom te malobrojnim sposobnim kadrom, nije mogla u punom smislu iskoristiti takve informacije.

Osim toga novinari su i ne znajući prenosili i druge važne informacije u privatnim pismima ili dijelovima odjeće, u zidovima kartonskih kutija paketa koje smo slali članovima naših porodica izbjeglim u Hrvatsku. Ove poruke su nakon prispijeća u Zagreb sigurnim putem upućene našoj Stalnoj misiji pri Ujedinjenim nacijama, a od koje se očekivalo da ih odmah prenese u Sarajevo ili drugdje na slobodnu teritoriju Bosne i Hercegovine, što su i činili. Tako je i naš ministar spoljnih poslova imao odgovarajući materijal za diplomatskopolitičku javnost.

Koliko su te informacije Misiji bile važne u tom odsudnom vremenu za Bosnu i Hercegovinu, svjedoči i cijela knjiga izabranih izvještaja iz Banje Luke prevedenih na engleski i dostavljenih Vladi SAD januara 1993. godine.[11]

---

[10] *Glas srpski,* Banja Luka, 1992.

[11] Misija Republike Bosne i Hercegovine pri Ujedinjenim nacijama, Njujork, 1993.

Neki od savjesnih čelnika međunarodnih organizacija, posebno UNHCR-a, su nastojali da primljene brojne vijesti o teroru, zločinu i genocidu proslijediti odmah u svjetske medije putem novinara, pošto su shvatili da je njihova matična kuća Ujedinjenih nacija u New Yorku, s predsjednikom – egipatskim Koptom Butrosom Galijem (Boutros Boutros Ghali), potpuno indolentna i neučinkovita da se zaustave zločini nad Bošnjacima islamske vjeroispovijesti i bosanskim Hrvatima. U nekim slučajevima sastali bi se zajedno UNHCR, novinari i mi. U jednom slučaju planiranog pokolja Bošnjaka u Banjoj Luci, augusta 1992, neposredno pred dolazak kopredsjednika Međunarodne konferencije o bivšoj Jugoslaviji – ICFY, neprocjenjiva vrijednost Ureda Ujedinjenih nacija za izbjeglice – UNHCR-a u zaštiti života nesrpskih građana Banje Luke još jednom se dokazala. Nakon zajedničke analize obavještajnih podataka iz kojih je bio vidljiv plan namještanja krivnje Bošnjacima za ubijene srpske policajce, poduzete su mjere obavještavanja Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija da bi se spriječilo.[12] Slično je postupljeno kada je trebala biti likvidirana grupa od 30-tak Bošnjaka u susjednom gradiću Čelincu, i već bio oformljen streljački odred iz Banje Luke, koji su spašeni brzom intervencijom. S ovakvim medijskim pokrićem dočekali smo dolazak kopredsjednika Vencea i Owena, koji su svojim boravkom definitivno učvrstili medijsko fokusiranje Banje Luke pa djelomično i Bosanske krajine. Od tada dolaze i druge diplomate i visoki dužnosnici međunarodnih organizacija. Posebno učinkovita je bila posjeta Pitera Galbrajta (Peter Galbraith), budućeg ambasadora SAD u Hrvatskoj, koji je javno usred Banje Luke upozorio da će se osnovati Međunarodni sud za ratne zločine po ugledu na Nirnberški.[13]

Kada je 5. maja 1993. UNHCR morao napustiti Banju Luku, jer su srpske vlasti i Krajiški korpus odbili da im garantuju sigurnost, odnosno počeli prijetiti, strani novinari su nam ostali jedina nada da će se vapaj žrtava čuti, a civilizirani svijet nas zaštititi.

Paralelno s time poseban izvještaj novinara o genocidu u Bosanskoj krajini i Bosni i Hercegovini već septembra 1992. je dostavljen Senatskom komitetu za kooperaciju i sigurnost a zatim je provedena istražna rasprava u Kongresu SAD.

[12] Vidi napomenu 1.

[13] *Naši dani,* Sarajevo, 22. decembar 1997.

Zar je neskromno tvrditi da su novinari uspjeli fokusirati svjetsku pažnju na Banju Luku i naravno Bosansku krajinu, a svojim stalnim prisustvom u Banjoj Luci sigurno utjecati da se srpski agresor ne odluči za masovni masakr nesrpskog stanovništva, već za blaži oblik masovnog terora tzv. etničkog čišćenja. Naravno, da bi prisilio stanovništvo na bježanje, vršio je masovni teror, pojedinačna ubistva, silovanja, formiranje tzv. Agencije za iseljavanje i sl., što je uostalom bilo oprobana metodika srpskočetničkim vojnim snagama kroz stoljeća.

Izvještaji o rasprostranjenom rušenju sakralnih, istorijskih spomenika i džamija i katoličkih crkava su također smjesta plasirane u svijet. Tako naprimjer, rušenje džamija Ferhadije i Arnaudije je dospjelo u medije istu večer (Glas Amerike) kao i rušenje ostalih džamija i katoličkih crkava i manastira.[14]

Napokon, novinari su bili prvi posjetioci i koncentracionih logora a njihove slike i reportaže su smjesta uzburkale svjetsku javnost koja je listom simpatizirala s onim narodom i vojnim otporom koji se suprotstavio agresiji. Diljem Evrope niču utjecajne simpatetičke organizacije, kao npr. *La Bosnie se leve* (Bosna se diže) u Skandinaviji i *Aliance for Bosnia* (Alijansa za Bosnu) u Londonu, koje u svojoj borbi za Bosnu i pravdu koriste također brojna časna novinarska imena, ili su pak isti postojali aktivni članovi tih organizacija.

[14] Vidi napomenu 1.

Mr. Dželal Ibraković

ZLOUPOTREBA LOKALNIH MASOVNIH MEDIJA U BOSANSKOJ KRAJINI TOKOM AGRESIJE 1991 - 1995.

1. Uvod

Nema sumnje da se zločin i agresija koju je on pratio, samo sa malim modalitetima i razlikama koji su više, da tako kažemo, "tehničke prirode" posmatrano po regijama, u Bosni i Hercegovini, može shvatiti kao cjeloviti program ostvarivanja velikodržavnog koncepta.

Agresija i zločin su postali "institucionalni zločin". Taj projekat je bio velikosrpski odgovor na krizu raspada socijalizma. Odgovor na traženje modaliteta življenja i potreba za ekonomskim i političkim reformama potražen je u "antibirokratskoj revoluciji" i nađen u vraćanju projekta velike Srbije.

"Na parolama socijalne pravde i jednakosti monolitnog jedinstva partije i države, u potrazi za novim Titom – rukovodstvo SK Srbije, posle unutrašnjeg obračuna na VIII sednici Centralnog komiteta, dobilo je veoma masovnu podršku... Ova masovna okupljanja pratila je snažna propaganda u štampi, a naročito na televiziji koja je, osim organizacije Partije, jedina dopirala svuda. U kampanji su bile angažovane sve ustanove naučnog, kulturnog i duhovnog života. Njihova aktivna uloga dala je autoritet mitinzima antibirokratske revolucije. Došlo je do saveza elita i masa. Fizički, misao i duhovni prostor srpskog društva ostao je bez margine, bio je potpuno pokriven. Na totalitarnoj osnovi, bez alternativnog programa, opozicione partije (koje je vlast dozvolila, prim. Dž. I.) su postale u prvom redu, konkurenti u borbi za vlast, bez alternativnog programa. Ali, što svesno ili nesvesno, istovremeno i zbunjujući dekor totalitarizma s nacionalnim predznakom. Svemu ovome treba dodati JNA. Kao ideološka armija u partijskoj državi, još za vreme Tita, dobila je ulogu ne samo čuvara vanjskih granica, već i arbitra u unutrašnjim društvenim i nacionalnim konfliktima. U Srbiji je, dakle, pre pada Berlinskog zida učvršćena kompletna vladajuća struktura: partijska, državna, policijska,

sudska, medijska. Takva vlast učvršćena i obnovljena na koncepciji državnog socijalizma, koji je inače generalno doživeo slom, morala je tražiti novi izvor energije i legitimiteta. Našla ga je u **nacionalizmu**".[1]

Pogubne posljedice tog koncepta koji je krenuo u realizaciju ekonomskog i političkog sistema centralizovane i srbizirane Jugoslavije može se dugoročno gledajući okarakterizirati kao izraz trajnog i dubokog sukoba sa historijskim procesima, pa i interesima srpskog naroda. Onim stvarnim interesima i ovog naroda, a i drugih, a ne mitološkim pretpostavkama (kao što je ono da je Srbija "Pijemont Balkana", da su Srbi "nebeski narod", odnosno da su narod sa "misijom"). Međutim, put do toga otrežnjenja trasiran je, na žalost, zločinima, a srpski Vili Brant (Wily Brandt) još nije na pomolu.

U tom krvavom historijskom previranju stvaranja velike Srbije, ili "odbrane Jugoslavije", još od vremena čistki u beogradskim redakcijama, poslije VIII sjednice CK SKJ koja je inaugurisala nacionalistički totalitarizam najsurovijeg staljinističkog tipa o čemu je na vrijeme upozoravao Bogdan Bogdanović. Sa političke scene su nestali brojni ljudi. Njih je režim predstavio kao izdajnike i ta formulacija traje i dan-danas. Režim u Srbiji "izolovan od sveta uživa u svom koncentracionom srpskom logoru i radi što mu se prohte: zatvara TV stanice, finansijski ruinira novine, hapsi, sudi, likvidira", ističe o današnjem stanju u Srbiji jedan od onih koji su i sami bili proganjani i obilježeni etiketom "izdajnika" Petar Luković.[2] Za opoziciju Luković smatra "da mentalna osetljivost većine srpskih opozicionera ide do granice kad Miloševiću jedino zameraju što je sve ratove izgubio: da je sve ratove dobio - ne bi bilo problema! Iz te fašističke logike, sasvim prirodno, rađa se otpor prema Haškom tribunalu koji je – gle! - nelegitiman, antisrpski nastrojen, pod NATO kontrolom, proamerički, antipravoslavni, jer tu se slažu i režim i opozicija, nijedan Srbin nije kriv za ratne zločine, ratnih zločina nije bilo, ako ih je i bilo – nisu ih Srbi učinili, Srbi su uvek žrtve, nikada ubice. Beogradom – svi to znamo – šetaju ratni zločinci; oni koje Hag traži i koji bez

[1] Latinka Perović, LJUDI, DOGAĐAJI I KNJIGE, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000, str. 225 i 226.

[2] Petar Luković u tekstu KO ĆE (TO) IZDRŽATI, u Biltenu Helsinškog odbora za ljudska prava u Srbiji, broj 27, Beograd, aprila 2000, str. 32.

telohranitelja ne idu ni u klozet, ali i drugi, oni koji kao novinari i urednici rade u Televiziji Srbije, u *Politici* u *Borbi*, u vladi kao ministri i potpredsednici".

Identifikacija sa totalitarnom elitom

Ova kvalifikacija da se među ratnim zločincima nalaze brojni novinari i urednici je i najbolji uvod u neka razmatranja o djelovanju lokalnih medija u Bosanskoj krajini koji, kao i u svim drugim područjima agresijom napadnute Bosne i Hercegovine, djeluju kao dio **uvezanog** (i uvezenog), ali i veoma bitnog segmenta u pripremama, izvođenju i prikrivanju agresije.

U ovoj fazi čiji smo mi savremenici, pokušava se agresija i zločin negirati, ili u najboljem slučaju relativizirati i predstavljati sa "djelovanjem ekstremista" (sa najčešćim dodatkom, kada se izrekne i takva relativizirajuća sintagma – "na sve tri strane"). U Bosni i Hercegovini, a posebno u entitetu Republike Srpske, uz časne izuzetke kojih na sreću ima, ali su poput gospodina Kopanje doživjeli i prijetnje i konkretne atentate od istog totalitarnog režima koji drži otvorenim opciju realizacije velikodržavnog koncepta koji, to je jasno, (još uvijek) nije doživio potpuni slom. Posebno slom u smislu otrežnjivanja većih dijelova masa koje su još uvijek spojene sa totalitarnom elitom i spremni su da je slijede. I naravno, kao što su doprinijela, dobrim dijelom stvaranju takve situacije, sredstva informiranja je i dalje, svojim angažmanom, drže otvorenom.

Ne može se koncept lokalnih sredstava informiranja promatrati izvan konteksta općeg plana. Ako je i postojalo u pripremi za agresiju, u toku izvođenja, ili odmah nakon agresije, nešto što bi se moglo nazvati nezavisnim ili najlokalnijim sredstvom informiranja, koje je odskakalo od zvaničnog stava, takvog odavno nema, niti njegovih urednika ni novinara. Barem ne na javnoj sceni. Totalitarni režim jednostavno ne trpi drugačije mišljenje i ne libi se ničega u ispunjavanju "poravnavanja mišljenja".

Bez pogubnog djelovanja moćnih sredstava informiranja i svih drugih institucionalno stvorenih aparata za pritisak, režim bi ostao na salonskim i eventualno teorijskim raspravama. Kao što je to briljantno uočio američki

teoretičar Norman Cigar "period koji prethodi dezintegraciji Jugoslavije važan je zbog toga što je poslužio kao pripremna faza za klizanje u genocid. Pripremljena je ideologija, mašinerija i ono što Tompson (Thophson) i Kuets (Quets) nazivaju "preovlađujući moralni ambijent" koji je trebao da etničko čišćenje učini mogućim. Iako su dugoročni faktori – kao što su religija, historija, ili kultura – mogli uticati na ponovnu pojavu srpskog nacionalizma u osamdesetim godinama, oni ne bi bili dovoljni da uzrokuju otvoreni rat, a još manje genocid koji je kasnije uslijedio. Za genocid je posebno važno stvaranje ideologije koja služi kao vodič i kao opravdanje, kako sociolog Li Kuper (Lee Cuper) podvlači "kada djeluju kolektivno, oni (izvršioci genocida) u najmanju ruku trebaju ideologiju koja će legitimirati njihovo ponašanje, jer bez toga oni bi sebe vidjeli onakvim kakvim zaista i jesu – običnim lopovima i ubicama".[3]

Za izvršenje ovog zadatka, jasno je bilo pokretačima, nisu bile dovoljne samo raspoložive psihopate i oportunisti, trebalo je motivirati čitave slojeve stanovništva.

Motivacija putem medija je bila veoma efikasan način. Kao što kaže beogradska novinarka Branka Mihajlović: "U bivšoj Jugoslaviji prvo je izgovorena reč mržnje, pa tek onda ispaljen prvi metak. Za govor mržnje upotrebljeno je najmoćnije oružje – državna TV. Televizija Srbije upotrebljava razne metode stvaranja paralelne stvarnosti po meri i ukusu vlasti: pažljivom selekcijom informacija, direktnim lažima, prekrajanjem vesti, agresivnim komentarima, isključivanjem iz programa svakog drugog mišljenja izuzev

[3] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI - POLITIKA ETNIČKOG ČIŠĆENJA, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998. str. 33. O stvaranju "poželjnog miljea" o islamu i muslimanima, pogledati kratku zanimljivu studiju istog američkog autora (N. Cigar) ULOGA SRPSKIH ORJENTALISTA U OPRAVDAVANJU GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA BALKANA, VKB i BKC, Sarajevo, 2000. Za razumijevanje ukupne situacije danas bi se trebalo vratiti stvarnom istraživanju neostaljinizma iz čijeg je povampirenja proistekao "nacional-staljinizam" u Srbiji nakon sjednice CK SK Srbije na kojoj je inaugurisan u vožda Slobodan Milošević. Nezaobilazna knjiga koja je na vrijeme uočila taj pogubni trend je knjiga Bogdana Bogdanovića: MRTVOUZICE MENTALNE ZAMKE STALJINIZMA, August Cesarec, Zagreb, 1988. Čistke u beogradskim redakcijama su započele mnogo ranije, pa time i informativno-propagandna priprema za sve agresije koje su uslijedile.

onog koji podupire zvaničnu verziju "istine"... Mediji na taj način stvaraju neprijatelje, prijatelje, izdajnike, heroje, podobne, nepodobne".[4]

Preko 200 novinara TANJUG-a i državne radio-televizije su sklonjeni, otpušteni ili prebačeni "na čekanje". Kampanja je dobila "odane i provjerene ljude" u svakom pogledu.

Ali, stereotipe koji će se kasnije obilato koristiti kao "istine" u koje niko ne treba da sumnja trebalo je prvo stvoriti.

Mitološke predstave na štitu genocida

Očito je bilo da se u zaokruživanju čistog prostora postavljalo pitanje nesrba. Svi nezavisni izvještaji stranih autora, a i dokumentacija, koja je u ovom informatičkom dobu ipak ostala, pokazuje da je na meti intelektualnih elita odanih režimu, najviše na udaru bio muslimanski živalj, koji je, ako ništa drugo, kao najbrojnija biološka supstanca, bio objektivna prepreka.

Zato je izgradnja stereotipa o "džihadlijama", "kvaziarapima", "islamskim fundamentalistima", "kastratima", "islamskim ustašama", "mudžahedinima" započela znatno prije početka agresije. Korištenja termin "Turčin" ili "balija" i nikako vezivanje tog termina za stanovnika Turske, nego isključivo za Bošnjaka trebalo je da u historijsko pamćenje vrati mitološke predstave i nametnute frustracije, koje ilustruje izjava ratnog zločinca Ratka Mladića kod zauzimanja zaštićene UN sigurne zone Srebrenice da se na taj način izvršila osveta "Turcima" za "bunu protiv dahija". Napadno propagandno djelovanje kroz *Politiku* (posebno rubrika "Odjeci i reagovanja"), *Ilustrovanu politiku*, *Dugu* i njihovo bavljenje sa Bosnom i Hercegovinom kroz tezu o ugroženosti srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, pojačani tiraži za Bosnu i Hercegovinu, mitingašenje izvan i u Bosni i Hercegovini, otvaranje i forsiranje afera od banalnih slučajeva, pokušaj instaliranja antibirokratske revolucije u Bosni i Hercegovini, pa do uključivanja velikog broja Srba iz Bosne i Hercegovine u rat u Hrvatskoj, raspalilo je željezo koje se kovalo sa mijehom u Beogradu.

[4] Grupa autora, GOVOR MRŽNJE, Centar za antiratnu akciju – Beograd, Beograd, 1994, str. 21.

Od mitologije kao pra-matrice zla i njegovanje mitova putem školskog sistema, političkog rada, kulture i šunda, pa preko porodice i usmene predaje u zatvorenim krugovima. Ovakav sistem podrazumijeva totalitarnu vlast, a u svojoj realizaciji prepoznatljive metode fašizma i neostaljinizma. Mnogi zaboravljaju da je Slobodan Milošević došao na vlast staljinističkim metodama i u raspadajuću SFRJ uveo neostaljinizam u svakom pogledu. Ovaj fenomen nije dovoljno istražen, ali klasične metode dirigovanog "informisanja i propagande" su primjetne već od smjene na srpskom ideološkom vrhu.[5] Uostalom, ljudska historija je do sada uz Gebelsovu (Göbels) u "uspješnu" propagandu svrstala staljinističku propagandu, koja nikada u SFRJ nije do kraja prevaziđena, ali je u postrankovićevsko-ćosićevsko-miloševićkoj Srbiji briljantno obnovljena, kao da nikada i nije nestajala sa pozornice.

Oblikovanje putem propagande je sada znatno olakšano posebno što su se pojavile (isfabrikovane po istom obrascu) lokalne srpske vođe u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Sa doktorima-psihijatrima (Jovan Rašković i Radovan Karadžić) otvorena je psihijatrijska klinika na velikom prostoru. "Pacijente" je samo trebalo malko "usmjeriti". Započelo se sa pozivom prosječnom Srbinu iz Bosne i Hercegovine da obuče uniformu da ide spašavati Jugoslaviju. "Zatim su mu rekli da, ustvari, mora spašavati Srbe od novog genocida, koji je, navodno, već uveliko započeo. Onda su u njegovom prisustvu ubili prvu grupu nevinih bošnjačkih civila, popalili i popljačkali njihove domove i silovali djevojke i žene. Kada je konačno shvatio ko zaista vrši genocid, bilo je prekasno. Svi njegovi mostovi su bili spaljeni. Povratka više nije bilo". Onda je počeo grozničavo sebe prisiljavati da povjeruje u izvještaje svojih medija. "Pa ako ovdje nije kako kaže naša TV, možda je ono što kažu za druge gradove i sela tačno. Možda Muslimani stvarno masovno ubijaju

[5] Vraćanje već cit. B. Bogdanoviću, MRTVOZICE…, ali i još ranije potrebi dodatnog savremenog iščitavanja R. Konstantinovića: Radomir Konstantinović, FILOZOFIJA PALANKE, Nolit, Beograd, 1981. npr: "Srpski nacizam nije "import" iz nemačkog nacional-socijalizma, kome je služio i podržavao ga, već je krajnji izraz duha palanke, odnosno osnovnog protivrečja njegovog koje protivrečje između večnoplemenskog kao iracionalnog i prevashodno empiričko-racionalističkog i njegovog stava, protivno svakoj racionalnosti, pa i ovaj na koju poziva njim samim ovekovečeni duh plemena…", str. 366.

Srbe u Sarajevu." I onda se počinje stvarati paralelni zamišljeni svijet, svijet koji stvaraju i održavaju mediji.[6]

„Pod **propagandnom aktivnošću** podrazumijeva se djelovanje pojedinaca ili grupa s ciljem da se posredstvom informativnih sadržaja, u kojima su interpretirani događaji ili zbivanja iz socijalnog ili duhovnog života ljudi, u svijest pojedinaca ili grupa transponuju unaprijed smišljeni uticaji. Prema tome, cilj ove aktivnosti nije da se ljudi samo obavijeste o zbivanjima, već da se, prije svega, pridobiju za određenu interpretaciju događaja i na taj način usmjere njihove akcije na način kako to propaganda ciljno sugeriše.

Do danas su se, (prema J. Ellulu, Mitto, Doog i dr.) historijski jasno razgraničila dva modela propagandne prakse i dva odgovarajuća teorijska shvatanja. Oštro se razlikuju dva shvatanja propagandnog djelovanja: konzervativno (tradicionalno) i moderno. Prema uzusima moderne propagande, nije više potrebno da se najprije ruše stara shvatanja i predrasude, da bi se usađivale nove ideje koje će onda, same po sebi, stimulirati ponašanja pojedinaca u praksi političkog života. Modernu propagandu odvaja od tradicionalnog poimanja te aktivnosti okolnost da ona nema više za cilj da ubjeđuje radi racionalnog i kompleksnog pristanka na akciju; to je bio cilj tradicionalne propagandne prakse.[7]

Naglašavanjem da je cilj moderne propagande da razvija akcionu spremnost, bezrezervno prihvatanje određenog tipa društvenog ponašanja, insistira se, u stvari, na tehnikama propagandnog djelovanja koje obezbjeđuju vjerovanje "na slijepo" u propagandnu poruku. Ta tehnologija djelovanja računa na već formirane uslovne reflekse masa - ljudi "masovnog društva", koji pod svakodnevnim dejstvom sredstava za masovno komuniciranje stiču već "naučenu mahanu" da idu za porukama koje se preko mas-medija šire. Otuda cilj propagande nije da pojedince pobuđuje na racionalan odnos prema događajima, već, naprotiv, da takav njihov odnos prema događajima osujeti, posebnim tehnikama djelovanja. Pogodan društveni prostor za ovakvu vrstu propagande je bila isforsirana kolektivna svijest socijalizma, koja guši poje-

[6] Radomir Marinković, neobjavljeni rukopis ZLOUPOTREBA MEDIJA U AGRESIJI NA BIH, Sarajevo, 1996.

[7] Cit. prema mr. Hajriz Bećirević, PROPAGANDA, MEDIJI I RAT, Časopis Odbrana, Sarajevo, br 4/5 – 2000. str. 126 i 127.

dinačnu volju i tako priprema teren za masovnu političku idoktrinaciju. Slamanje volje pojedinca samo postaje, orvelovski rečeno, stvar tehnike.

I iz ove moderne operacionalizacije pojma propagande jasno je da je model propagande preko mas-medija samo izmodeliran prema centralnom obrascu i moćnom aparatu koji je bio na raspolaganju kreatorima rata od visokih profesionalca i poslušnika upregnutih u isti transporter rata, ali i tehničkim uređajima bez kojih je nemoguće informaciju prenijeti. Ali je trebalo i potencijalnog protivnika omesti na razne načine da ne bi pristupio razbijanju stvorenog centraliziranog šablona.

Zato je u predfazi rata vrlo bitno bilo ili preuzeti pod svoju kontrolu emisone sisteme zemaljske mreže. One koji se nisu mogli preuzeti trebalo je uništiti. Tako su uništeni i releji na Kozari, preuzeti oni na Vlašiću i širom zemlje. Potencijalnog neprijatelja trebalo je staviti u potpunu informativnu blokadu i *blitz krig*-om pobjedonosno riješiti rat za teritorije. Nepodobni novinari su čišćeni u procesu preispitivanja „podobnosti i nivelacije" kadrova (čitaj: nesrba ili „izdajničkih Srba").

2. Stvaranje jedinstvene platforme putem TANJUGA i političke i vojne infrastrukture u profiliranju uloge medija u pripremi agresije na Bosnu i Hercegovinu

Pored onih koji su stekli prethodnu obuku za izvršavanje zadataka i strogog centraliziranja informacija, ostali podobni kadrovi su se morali prilagoditi vrlo brzo novom rječniku koji je trebao biti uniforman u smislu da Srbi nikoga ne napadaju nego se brane. Zato su sva područja "oslobađana", zločine čine "drugi", Srbi samo "čiste teren". Tako je stvaran "preovlađujući moralni ambijent" koji je trebao etničko čišćenje učiniti mogućim u svakom pogledu.

Cijela dopisnička mreža TANJUG-a iz zemlje i inozemstva se stavila u funkciju ostvarivanja tog zadatka. Da ovdje pomenemo samo neke dopisnike koji su u toku rata izvještavali: iz Londona Siniša Ljepojević, iz Pariza Dušan Radovanović, iz Moskve Đorđe Milošević, iz Bona Zdravko Ilić, iz Ženeve Dragan Milosavljević, iz Doboja Radmila Slavuljica, iz Velike Kladuše dopisnik Slaviša Sabljić, iz Atine Nevenka Jovičić, iz Brisela Dušan Miklja,

iz Njujorka Vjekoslav Radović, iz Vašingtona Dejan Lukić, iz Banje Luke Dragan Stegić, iz Cazina Gojko Dakić, sa Majevice Ljubomir Ljubojević, itd. Ovaj spisak zvaničnih djelatnika TANJUG-a ističemo ne da bi ukazali na eventualno nekoga od nabrojanih, nego samo činjenicu da je zvanična novinska agencija svojim punim pogonom stavljena u službu agresivne i pokazaće se genocidne politike.

Minimizirali su se ili izbjegavali izvještaji nezavisnih i stranih medija i to stavljano u kontekst "međunarodne zavjere".

Kada bi to postalo očigledno i kada je prijetilo da ugrozi opći plan onda su specijalne ekipe odlazile na "lice mjesta" i "demantovale". To je bio slučaj sa objavljivanjem reportaže ITN iz koncentracionih logora u 1992. godini, pa je ekipa RTS sa Vladom Slijepčevićem u Omarskoj snimila reportažu sa uhranjenim zatočenicima tog "sabirnog centra" i "dokazala" (prije svega) svojoj javnosti drugačiju sliku od one koje je dao "Svjedok genocida" Roj Gutman. Slike koncentracionih logora su obišle svijet, ali nisu ušle ni do danas u svijest propagandom ostrašćenog prosječnog građanina niti Republike Srpske niti Srbije.

Kada je trebalo do kraja zamaskirati određenu informaciju, koja je izazivala sumnju, onda su korišteni strani (naručeni) komentatori iz listova kao što su: Berger Cajtung (Berger Zeitung), Glas Rusije, Di cajt (Die Zeit), Tanea, Žomiur Šinbun (Yomiuri Sinbun), grčki list Katimeri, španski El pais, rusko Novoe vremja. Ili komentar Radiotelevizije Srbije (RTS) kakav je, recimo bio onaj Stefana Grubača u TV dnevniku Srbije 1. maja 1994. godine.[8]

Čovjek, kao društveno biće, u svakoj situaciji pokušava da svoje ponašanje i djelovanje situira u mnogo više sfere pravde i traži potvrdu vlastitog ponašanja u odobravanju okoline.[9]

Cilj agresora na Republiku Bosnu i Hercegovinu je bilo proširenje teritorije (životnog prostora), podjela Bosne i Hercegovine, a to je podrazumijevalo i protjerivanje i pljačku (ostvarenje dobiti "pobjednika"). Na veliko-

[8] Dokumentacija objavljenih tekstova, godina 1994, u arhivi Press centra OS RBiH Sarajevo.

[9] Francis Fukuyama, KRAJ POVIJESTI I POSLJEDNJI ČOVJEK, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1994, str. 319.

državni projekat, koji kada je riječ o velikoj Srbiji ima svoju višestoljetnu historiju, se dobro kalemila ruralna svijest "širenja međe". Poslije ratova na području jugoistoka Evrope srpski grunt se širio, jednom na račun muslimana Srbije i Sandžaka, te Arbanasa na Kosovu; drugi put kolonizacijom Kosova, Vojvodine… Na račun "poraženih" u ratovima: Turaka, folksdojčera, nestalih jugoslovenskih Jevreja, potisnutih i obespravljenih Albanaca.

Ta proširenja teritorije na račun drugog nekažnjeno i često odlukom velikih sila postala je "normalna situacija". Tako je kod najvećeg dijela Srba stvoren stereotip o njihovoj "opravdanoj" borbi u apsolutnom smislu, oni "nisu napadali", oni se "uvijek brane" i uvijek su na strani "pobjednika" i kao pobjednici imaju "pravo" na ratni plijen. Ulazak nekažnjeno u tuđi posjed i proširenje posjeda na račun drugog je neistraženo područje ratova i u prošlosti i ovog posljednjeg, a on je srpska konstanta od povlačenja Osmanlija.

Mnogi smatraju da je to osnovni uzrok rata podstaknut socijalističko-staljinističkim parazitizmom i oslanjanjem na srbiziranu armiju (nekadašnju JNA) i njenu tehniku i izvikanu ulogu iz vrha evropskih armija. Pred neminovnu demokratizaciju i rušenja socijalizma, Srbija se uplašila bumeranga negativnih efekata silnih nacionalizacija i proširivanja grunta iz prošlosti. Zato je pokrenuta agresija na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu sa maksimalističkim zahtjevima da bi se dobila optimalno moguća „jugoslovenska" (u suštini srpska) država i da bi se stoljećima ranije „osvojena" teritorija legalizirala. A ako bi se još nešto osvojilo po čisto barbarskom pristupu, to još bolje. Zato je u raspravama o podjeli teritorije bilo toliko „fleksibilnosti" od strane srpskih pregovarača. Cijeli proces, suštinski, je navođen na pitanja teritorije, ali je to bio duboko antidemokratski proces, jer bi samo sa demokratizacijom došlo do demistifikacije velikodržavnog projekta i svođenja na ljudska prava i slobode, u čemu je privatna svojina jedno od neprikosnovenih prava.[10]

---

[10] Šire vidjeti izuzetno zanimljivu studiju Matija Dobrinić, UZROCI I CILJEVI AGRESIJE NA BIH I KONFLIKT MENADŽMENT ZA BIH, pisani referat za naučni skup "Forum Bosnae" 1998. godine. Šire i Rade Vukosav: ODAKLE NAM JE ZLO POČELO u knjizi STVARANJE I RAZARANJE JUGOSLAVIJE, Društvo za istinu o narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji, Beograd,1996.

Svjedočanstvo o svojevrsnoj organizovanoj hajdučiji pogledati izdanje Đorđe Kostova sudije Vrhovnog suda kraljevine Jugoslavije, Štamparija Bosanska pošta, Sarajevo, 1928. gdje su ogromna imanja na najboljim mjestima dodjeljivana kolonizatorima,

Nalagodavci takvog (u suštini, barbarskog) pohoda su obezbijedili koncentraciju bijesa i visok stepen solidarnosti sa tim bijesom baziranu na nepriznavanju drugih u bišoj Jugoslaviji, "doprinosu i žrtvi srpskog naroda", "Pijemontu Balkana", "nepoštivanja (od strane drugih) historijskih svetinja", "nepriznavanje žrtava od Kosova, preko jama, do Jasenovca", "čistotu i vrijednosti pravoslavne vjere", "srpskih odricanja za zajedničku državu" itd. Oni nisu mogli čak ni "svome" stanovništvu, a kamoli drugim da javno kažu: "**Mi idemo u osvajanje teritorija za veliku Srbiju. Nama Jugoslavija nikada nije bila cilj ako nije velika Srbija. Mi imamo JNA, diplomaciju i svu infrastrukturu da ostvarimo cilj konačnog razbijanja vještačke tvorevine Jugoslavije i ostvarimo veliku Srbiju od Karlobaga do Soluna**". Da je takva poruka bila izrečena to bi bio poraz vlastitog *thymosa*, a argumentacija ovakve vrste bi pogađala i *thymos* podanika, pa i onih najokorjelijih. Da ne govorimo o bijesu onih protiv kojih se kreće u rat, a i *thymosa* međunarodne zajednice.

Još bi bilo gore da je poruka bila, što se ona i može poslije svega tako definirati: "**Mi vam nudimo da budete ubice, silovatelji, pljačkaši. Radite što god hoćete, sve vam je dozvoljeno. Mi imamo silu i moć bivše države koja je sva kod nas. Vaše je samo da ubijate, opsjedate gradove i sela, palite, silujete. Uzmite kuće, fabrike, novac, djevojke, djevojčice, starice**".

Da je ovakav javni poziv objavljen ili da se i danas netko drzne da to javno objelodani, može se pretpostaviti da bi to izazvalo veliki bijes i opću solidarnost na tom bijesu. Jer, uprkos vrlo jasnih dokaza o genocidu, urbicidu, masovnim silovanjima, ubijanjima, *thymos* zločinca i zavedenog još uvijek vodi žilavu borbu. Ta borba je usmjerena za priznavanje vlastito spoznate vrijednosti i njenog situiranja u sferu "patriotizma", opravdanog doprinosa "za stvar otadžbine", borbe za "ugroženi srpski narod", protiv "islamskog fundamentalizma", "međunarodne urote", "Vatikansko-masonske zavjere" itd. Još uvijek u izlogu radnje, koja je oteta i prisvojena kao "ratni plijen", bolje je da stoji

---

mahom Srbima i Crnogorcima, a oduzimana od Albanaca-Arnauta i poslije 1913. godine i poslije 1918. godine.

parola "Samo sloga Srbina spašava" nego da se javno napiše: "**Ja sam lopov**" ili: "**Ovo sam oteo, a vlasnika ubio ili protjerao**".

Saradnja sa tajnom policijom novinara, otpuštanje neposlušnih i priprema za preuzimanje svih vrsta medija i pripreme za informativnu blokadu Bosne i Hercegovine sve su elementi koji su i na lokalnom planu Bosanske krajine bili isti kao i na drugim terenima. Ondje gdje se taj plan nije ostvario bio je otvoren barem mali prozor slanja istine u svijet.

3. Realizacija (nacionalističke) propagandne mašinerije

Uvjetno možemo reći da je period od 1985-1995. godine bio za srpski narod period intenzivnog nacionaliziranja do nivoa kada je to preraslo u razne oblike fašizma i fizičkog uništenja "drugog". Po Eriku Hobsbaumu (Eric Hobsbawm) proces nacionaliziranja prate tri faze:[11]

- A faza se pojavljuje kao čisto kulturna, literalna i folklorna i nema nikakve političke, pa čak i nacionalne implikacije;

- B faza donosi skup pionira i militanata "nacionalne ideje" i početak političke kampanje za ovu ideju;

- C faza inauguriše masovnu podršku nacionalističkog programa, ili bar nešto od podrške, za koju nacionalisti uvijek tvrde da je imaju.

Prijelaz iz faze B u fazu C je najvažniji trenutak u hronologiji nacionalnih pokreta.

Modeliranje na primjeru Srbije (a tu se mogu prepoznati svi nacionalizmi) pokazuje da je ovakva podjela na faze opravdana i da u sklopu nje dolazi do "čišćenja" prvo u kulturi, masovnoj kulturi, informiranju, politici i državnim strukturama. Pored toga što se mržnja fokusira na "drugog" (neprijatelja - bez kojeg i ne postoji nijedan nacionalizam) obično su među prvim stradalnicima "izdajnici" iz reda vlastitog naroda.

---

[11] Eric Hobsbawm, NACIJE I NACIONALIZAM OD 1780. - program, mit i stvarnost, Filip Višnjić, Beograd, 1996, str. 19.

Nacionalizam zahtijeva suviše vjerovanja u nešto što očigledno nije tako. Kako bi K. Renan rekao: "Pogrešno razumijevanje sopstvene historije dio je nacionalnog bića". Mitologija je bila nadomjestak za otporne tačke realizacije ovog programa i zato ona ide ruku pod ruku sa ovim programom. Stimulacija spremnosti na akciju kroz savremenu propagandu priključuje ovu na funkcionalnom nivou mitologiji, jer i jedna i druga pružaju čovjeku, mimo naučnih saznanja i naučnih interpretacija svijeta, globalnu aksiološku sliku svijeta i opravdavaju njegov neposredni motiv kao: „**Vožd je stigao**", ili „**Ratovi koje su Srbi vodili nisu završeni**". Tome u savremenim uvjetima doprinose sredstva javnog informiranja.

Klasična propagandna djelovanja u pežorativnom smislu te riječi od samog početka bila je usmjerena na dosljedno ostvarivanje unaprijed zacrtanih ciljeva. Preuzimanje emisionih objekata, radio i TV stanica, otpuštanje novinara, pojačavanje sa pripremljenim ekipama iz Beograda, čišćenje Tanjugove mreže, ukidanje nezavisnih listova i radiostanica, te uvođenje klasične cenzure i centralizacija informacija vidljiva je i kroz njihovu unifomnost u stilu i korištenju terminologije. Naprasno uvođenje ćirilice i ekavice i stvaranje novog miljea kroz javna glasila ima za cilj potcrtavanje različitosti od "drugih" i u očiglednom simboličkom smislu. Akcenat je u prvoj fazi dat na apostrofiranju pravednosti i historijske utemeljenosti zaštite "ugroženog srpskog naroda" i sijanje mržnje prema svemu nesrpskom.

Operacionalizacija planskih aktivnosti

Tako se može pratiti nasilno preuzimanje i preimenovanje dopisništva RTV Sarajevo u Banjoj Luci, banjalučkog *Glasa*, prijedorskog *Kozarskog vijesnika* i drugih lokalnih glasila i uvezivanje dopisničke mreže u jedinstven sistem. Taj sistem je od početka realiziran prema instrukcijama iz Beograda, a kasnije preko agencije SRNA, koja je, opet, bila samo produžena ruka TANJUGA, odnosno političkog centra iz Beograda. Takav sistem je u periodu 1992-1995. godine trebao da obezbijedi:

- Prvo, da se omogući što veće učešće ljudi u aktivnostima „svoje“ nacije. To znači stvaranje grupnog identiteta, osjećaja pripadnosti - od uže grupe u ratnim operacijama do jačanja emocionalnog odnosa prema vlastitoj zemlji, odnosno patriotizma; identifikacija pojedinca s rukovodstvom i jačanje povjerenja u rukovodstvo; prihvaćanje osnovnih vrijednosnih usmjerenja, odnosno ratnih ciljeva; i stvaranje samopouzdanja i povjerenja da će se postavljeni ciljevi ostvariti.

- Drugi je cilj u osnovi “obrnuta slika u ogledalu”, odnosno, minimalizacija udjela neprijatelja u aktivnostima vlastite grupe. Znači, unositi podjele unutar suprotstavljene grupe, stvaranje nepovjerenja prama vođstvu, djelovanje na gubitak samopouzdanja i dovođenje u sumnju vrijednosnih osnova i ratne ciljeve neprijetelja.

Može se pretpostaviti da su dva osnovna cilja komplementarna, te da se uslovno mogu razlikovati s obzirom na propagandu “prema vani - neprijatelju” i “prema unutra - vlastitom narodu”.

U ratu, odnosno agresiji koja je nastupila propaganda je mnogo razrađenija i usmjerena prema “neprijatelju”, nego što su razvijeni postupci propagandnog djelovanja unutar vlastite sredine. Zato je zanimljivo navesti ciljeve i zadatke “ofanzivnog propagandno- psihološkog djelovanja”:[12]

- “razvijanje nepovjerenja u ratne ciljeve neprijatelja, kao i stvaranje konfuzije u ukupnom sistemu shvaćanja i vrijednosti;
- poticanju nepovjerenja u vojno i političko rukovodstvo neprijatelja, u kvalitet naoružanja, opremu i organizaciju njegovih oružanih snaga;
- stvaranje nepovjerenja u mogućnost konačne pobjede neprijatelja;
- stvaranje nepovjerenja u politiku i ideologiju vodećih snaga zemlje neprijatelja izdvajanjem grešaka i zabluda na kojima te snage zasnivaju i opravdavaju svoje agresivno ponašanje;
- naglašavanjem odlučnosti “srpske” strane da se svim snagama bori do konačne pobjede nad neprijateljem te da je nepobjediv narod koji brani svoju slobodu, integritet i neovisnost;

[12] I. Šiber, POLITIČKA PROPAGANDA I POLITIČKI MARKETING, Zagreb, 1992, str. 123. i 124. cit prema H. Bećirević, op. cit. str. 133-135.

- naglašavanjem činjenice da je za krvoproliće isključivi krivac neodgovorna politika rukovodstva neprijatelja;
- poticanjem rivaliteta i razdora između oružanih snaga i vladajućih protivničkih krugova zemlje neprijatelja, kao i između komandnog kadra i vojnika, (što se u Bosanskoj krajini najbolje odrazilo instaliranjem Fikreta Abdića i tzv. Zapadne Bosne, prim. Dž. I.);
- podsticanjem simuliranja, bjekstva, pobuna i predaje u neprijateljskim jedinicama;
- stvaranjem i produbljavanjem razdora u jedinicama oružanih snaga neprijatelja koristeći njihovu etničku, vjersku, socijalnu, političku i drugu raznorodnost, (pri čemu je najbolji primjer instaliranje sukoba između Hrvatskog vijeća obrane i Armije Republike Bosne i Hercegovine, a sve u cilju slabljenja Bošnjaka koji su i jednom i drugom velikodržavnom konceptu smetnja, (prim. Dž. I.);[13]
- stvaranjem razdora i nepovjerenja između oružanih snaga neprijatelja i njegovih saveznika;
- stvaranjem i razvijanjem pozitivnih stavova prema "našoj zemlji" i njenim odbrambenim naporima kod pripadnika oružanih snaga neprijatelja".

„Antimuslimanska propaganda je naprosto nevjerovatna... Ono što SRNA i Kanal "S" pružaju svojoj publici jesu vijesti kao zabava za umirenje, ili zabava kao informacija koja hoće uvijek reći da je važno samo jedno "mi pobjeđujemo, a s njima je gotovo...". Srbi u toj vizuri ne napadaju ni Sarajevo, ni Bihać, nego čak Radovan Karadžić ističe da „Srbi brane srpska predgrađa Sarajeva od muslimanskih napada; odnosno da Srbi i nemaju oružanih snaga".[14]

---

[13] Iz razumljivih razloga u ovom prilogu je nemoguće obrazlagati sve dimenzije fenomena Fikret Abdić i izdaje koja je učinjena u toku samoproglašene AP Zapadna Bosna, zato preporučujemo knjige Senudina Jašarevića, TREĆI RAT - PETI KORPUS PROTIV AUTONOMIJE, NIP Unsko-sanske novine, Bihać, 1997. i Emina Huskića, SVI ZLOČINI FIKRETA ABDIĆA, NITP Bošnjak, Bihać, 1997.

[14] Mark Thomson, KOVANJE RATA, Hrvatski Helsinški odbor, 1995, str. 237.

Nesumnjivo je da državni mediji u Srbiji i Crnoj Gori imaju najveću odgovornost za kršenje etičkih principa novinarstva i humanosti, ali tu odgovornost imaju i mediji u Bosni i Hercegovini, pa i oni lokalnog karaktera koji su popunjeni nakon okupacije režimskim novinarima koji su mržnju orkestrirano i horski sijali prema usvojenoj strategiji nastupa koja je stručno osmišljena i dio je plana za agresiju Bosne i Hercegovine.

Vrlo je važna uloga i Srpske pravoslavne crkve, pa time i njenih glasila kao što je npr. *Pravoslavlje*. Ona postaje važan segment u uvezivanju svesrpskih interesa i u lokalnim sredstvima informiranja se tretira kao izuzetno važan faktor svesrpskog jedinstva.[15]

"SPC sebe doživljava kao branitelja pravoslavlja na granici od islamskog napada na Evropu i rimskog katoličanstva na istočno hrišćanstvo. Akcije hrvatske vojske u jesen 1994. i proleće i leto 1995. shvaćene su u nekim krugovima SPC kao pripremanje terena za širenje katoličnastva iz Zapadne Evrope na jugozapadnu Bosnu. Kao i ostale pravoslavne crkve ona sebe smatra glavnim nosiocem autentičnog nacionalnog identiteta, koji gotovo je sakralizovala. Takvu svoju viziju zasniva na dve osnovne postavke. Prvo, crkva brani srpsku naciju kao prirodni entitet, organsko telo koje ne može preživeti i razvijati se ako je podeljeno ili odvojeno od verskih pravoslavnih korena. Postoji jak osećaj da neko ko nije pravoslavac nije Srbin. Drugo, crkva nosi u sebi dubok osećaj nesigurnosti stečen tokom vekova viktimizacije (Otomansko carstvo, NDH, komunizam). Srpsko sveštensvo je traumatizovano vlastitom istorijom i verovanjem da živi u neprijateljskom okruženju. Osećaj viktimizacije je bio vodeći faktor u crkvenom odgovoru na jugoslovensku krizu.

Pravoslavlje ne poznaje laicizam u njegovoj francuskoj definiciji odvajanja crkve od države, a komunizam je doneo prinudnu laicizaciju. Novi srpski nacionalizam iz kasnih 80-tih godina izgledao je jednom delu svešte-

[15] Dr. Radmila Radić, CRKVA U POLITICI I POLITIKA U CRKVI, Helsinške sveske Beograd, 2000, zatim u knjizi Srpska elita (autori dr. Olivera Milosavljević, OD MEMORANDUMA DO KOLEKTIVNE ODGOVORNOSTI, dr. Radmila Radić i Obrad Savić, DESTRUKCIJA UNIVERZITETA U SRBIJI. Uporediti i G.F. Powers, RELIGION, CONFLICT AND PROSPECT FOR PEACE IN BOSNIA, CROATIA AND YUGOSLAVIA, u: RELIGION AND THE WAR IN BOSNIA, pr. Paul Mojzes, Scholars Press, Atlanta, Georgia, No. 3 1998. str. 218-245.

nstva SPC kao odgovor na oslobađanje iz Titove Jugoslavije koja je pritiskala SPC i manipulisala njom i prema njihovom mišljenju diskriminisala Srbe. Posebno su prema mišljenju dela mlađih teologa bili diskriminisani oni Srbi koji su živeli u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu. U stanju konfuzije, kretalo se između ekumenskih i antiratnih pozicija i podrške (bar što se tiče dela hijerarhije) nacionalistima. Bezrezerva podrška nacionalnim interesima Srba van teritorije SRJ prevagnula je nad zaštitom univerzalnih ljudskih prava svih nacija. I dok je pitanje S. Miloševića rešavano na različite načine, od njegovog glorifikovanja do odbijanja i poziva za svrgavanje sa vlasti kada je bilo jasno da Srpska pravoslavna crkva - SPC neće dobiti mesto u društvu koje je ona očekivala, dotle se kod bosanskih Srba situacija postavila drugačije. Političko vođstvo bosanskih Srba podržavalo je i sprovodilo ideju o centralnoj ulozi SPC u srpskom narodu. To se intenziviralo u posetama visokih dužnosnika SPC BiH (RS) i njihovim direktnim uplitanjem u provođenje Dejtonskog sporazuma i primedbi na poteze "unitarizacije" od strane međunarodne zajednice. Kosovo je problem oko koga je počela saradnja SPC i države polovinom osamdesetih godina".[16]

Sam čin ustavnog situiranja pravoslavlja u RS kao (jedine) državne religije, govori za sebe, a česti nastupi pravoslavnih svećenika u RS i njihova najblaže rečeno sumnjiva pozicija spram zločina i njegovog prešućivanja, pa i odobravanja od strane pojedinca, daje osnova za potrebu da se njena uloga uz sve ostale vjerske zajednice, detaljnije obrazloži. Ovo posebno zato što mnogi u svijetu ističu dimenziju "građanskog", odnosno "vjerskog" rata u Bosni i Hercegovini. Zanimljivo je da iz Srbije i prije i poslije demokratskih promjena stižu najglasnija zagovaranja ove dvije teze suštine agresije, a češće su iz Hrvatske mogli da se čuju argumenti u prilog tezi da je u Bosni i Hercegovini na djelu "sukob civilizacija". Sredstva informiranja i na jednoj i drugoj i strani dugo vremena su se bavila obrazlaganjem ovih "objašnjenja" rata "svih protiv svih" da bi se, u suštini, prikrila uloga tih država u planiranju, dogovaranju o podjeli Bosne i Hercegovine, i praktičnom izvođenju agresije na Bosnu i Hercegovinu.

[16] Dr. R. Radić, CRKVA U POLITICI I POLITIKA U CRKVI, op. cit. str. 40.

Specifičnosti Bosanske krajine

Hronologija događaja pokazuje da je još 16. septembra 1991. godine proglašena, sa 14 općina u kojima je živjelo srpsko stanovništvo u relativnoj većini, SAO Bosanska krajina, a pored drugih načina pripreme terena u ovim općinama je znatno povećan broj novina koje izlaze u Srbiji, posebno *Politika*, *NIN*, *Duga* itd. Prekidom ratnih djelovanja u Hrvatskoj iz januara 1992. omogućeno je koncentrisanje velikih potencijala JNA iz Hrvatske. Već je 9. maja 1992. iz rukovodstva SAO Bosanske krajine stiglo naređenje, koje je potpisao Radoslav Brđanin, kojom je naređena mobilizacija i "nivelacija kadrova". Valjalo je od početka steći utisak o organizovanoj državi (ona se zvala u prvoj fazi Srpska Republika Bosna i Hercegovina). U Sanskom Mostu su se za informisanje i propagandu zadužili Vlado Vrkeš i Boro Savanović, a Velikoj Kladuši je situiran *Velkaton* na čijem je čelu bio Sead Purić koji je širio legendu o Fikretu Abdiću Babi.

Radio Velkaton odlazi sa slomom autonomije tzv. Zapadne Bosne, ovaj radio se aktivira kasnije za potrebe propagandnog djelovanja među dobrovoljno izbjeglim pripadnicima autonomije u Batnogi i Trpnju.

Deklaracija o miru potpisana 22. oktobra 1993. uz Miloševićevo prisustvo, koju su potpisali Fikret Abdić i Radovan Karadžić, govori o onome što smo istakli u ciljevima agresorskog djelovanja. Stvaranje pometnje u "neprijateljskoj strani", razbijanje unutrašnjih redova i stvaranje konfuzije kod međunarodne zajednice o borbi "svih protiv svih".

Abdićev pokušaj povratka pratila je i medijska kampanja koju je pratilo formiranje Radio Krajine kojeg je sa moćnom snagom instalirao srpski agresor, a Radio Velkaton je bio pridružen ovakvom stavu i emitovao je poruke koje je čitao unajmljeni srpski novinar Milorad Maslać.

Nezaobilazna je analiza medija pod kontrolom Fikreta Abdića i njihovo uvezivanje u čudovišne ciljeve, čemu se pridružuju i mediji iz tzv. SAO Krajine (Korenica), ali i utjecaj hrvatskih medija u poodmakloj agresiji, posebno Hrvatske radiotelevizije i novinskih agencija HINE i HABENE. Kroz analizu pozicije medija moguće je pratiti i političke konotacije vođstava i njihovu nesumnjivu ulogu u izvođenju agresije.

Specifičnost Bosanske krajine su i prikrivanje logora Omarska, Manjača i Trnopolje i upinjanje da se dokaže da to nije istina, pa i onda kada je to cijelom svijetu postalo jasno. Veliki zločini (velikih razmjera i skoro pa paradigmatski za agresiju na Bosnu i Hercegovinu) na ovom području stavljaju specifičnu težinu na sve aktere, pa i na novinare koji su bili podstrekači i poslušni izvršioci zločinačke politike.

4. Zaključak

Jasno je da su lokalne radio i TV stanice, te pisana glasila (civilna i vojna) i dopisničke mreže i agencijski izvještaji, značajno doprinijeli veličini izvršenog zločina. Naravno, ne smiju se zanemariti svijetli primjeri onih koji nisu svoju novinarsku čast i ime stavili u funkciju provođenja agresije i genocida. Njihov izbor je herojski čin jer je zaista bio itekako primamljiv i trenutno profitabilan i društveno priznat njihov eventualni angažman u "genocidnom kolu". Nažalost, i danas, kada je cijelom svijetu jasno šta se dešavalo, mnogi poslušnici iz tog vražijeg kola obmane nastavljaju sa minimiziranjem i relativiziranjem, ali i negiranjem počinjenog zločina pa čak i dalje u funkciji sprečavanja reintegracije Bosne i Hercegovine, sprečavanja povratka prognanih čuvajući svoje pozicije i uzdajući se u moćne zaštitnike i u suštini i dalje njihove naredbodavce.

Činjenica da do sada nije objavljena ni jedna haška optužnica protiv novinara – pojedinaca govori o tome da je i međunarodna zajednica nespremna za takvo nešto, ali da i nema ni dovoljno relevantnih podataka od strane organa iz Bosne i Hercegovine na materijalizaciji optužnica ovakve vrste.

I kao što u naslovu knjige o Sanskom Mostu kažu autori: ZLOČIN JE ZABORAVITI ZLOČIN![17] Ali je zločin zaboraviti i one koji su ga pripremali, stvarali javno mnijenje, gurali u rat sijući mržnju i sa govorom mržnje bili ispod nivoa časti profesije, ali i ponajviše ispod nivoa ljudskosti. Ne treba zaboraviti da oni svoju ulogu nastavljaju poslije rata sa minimiziranjem i relativiziranjem, upornom odbranom i prevođenjem na teren u kojem žrtva

[17] Zilhad Ključanin, Hazim Akmadžić, ZLOČIN JE ZABORAVITI ZLOČIN - SANSKI MOST U RATU 1992-1995. Općina Sanski Most, Sanski Most, 1998.

treba da bude kriva i da i nakon rata ispašta. Hag treba imati mjesta i za Gebelse ove agresije na koncu XX stoljeća, doba koje se, koje li ironije, zove informatičkim, ali i informativnim.

ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI

Prof. dr. Mujo Demirović

STRADANJE BOŠNJAKA U LJUTOČKOJ DOLINI*

Rođen sam u Ljutočkom kraju, već od najranijeg mog saznavanja, rastao sam uz rahmetli nenu, koja je u toku Drugog svjetskog rata izgubila najveći dio svoje uže i šire porodice kao i komšija. Ona mi je u pamćenje stalno "tuvila" da znam šta se dešavalo mom narodu. To je kod mene stvorilo dodatni motiv i dug da o tome više saznam i napišem.

Na samom početku znanstvenog interesiranja suočio sam se sa činjenicom da je u sjeni događanja u toku "velike istočne krize" (1875-1978) do sada je malo ili skoro nikako, pisano o jednom događaju o zločinu genocida koji je učinjen Bošnjacima Ljutočke (Kulenvakufske) doline.

Naime, uoči samog ovog rata u graničnom pojasu između Bosne i Hercegovine i Hrvatske na putu Bihać – Donji Lapac, u selu Nebljusi, prilikom renoviranja srpske pravoslavne crkve u temeljima zvonika u metalnoj tubi pronađeno je pismo koje je pisao Jovo Trkulja učesnik u tzv. Bosanskom ustanku 1875. godine. Original pisma se čuva u sjedištu Karlovačke patrijaršije. Iako tako davno napisano, ono nije ništa izgubilo od svoje aktuelnosti što se najbolje pokazalo kada ga je kao letak koristila Srpska demokratska stranka među srpskim stanovništvom, da se Bošnjaci, ne samo zaplaše, već kao historijsko upozorenje i dio ideološko-političkog programa za novi genocid nad Bošnjacima, u što su se uvjerili 1992. godine, kada su i upućene prve ratne prijetnje sa ovog područja.

Na samom početku pisma kaže se doslovce: "Godine 1875. podiže se Stevo Marinković iz Nebljuva (Nebljuha, Nebljusa), Jovo Mandić iz Hercegovine, samnom da Bosnu uzbunimo, i tužne Srbe iz muslimanskih ruku izbavimo". Dalje se u pismu opisuje njihova aktivnost, kako su se njih trojica: Jovo Mandić, Jovo Trkulja i Stevo Marinković povukli u to selo kod paroha Isaka Marinkovića radi daljnih dogovora i planiranja aktivnosti. Pošto im se odmah nisu pridružili ostali Srbi iz Bosne zbog straha od Turske, a kako oni

* Koautor teksta je Hazim Felić

nisu mogli više čekati, poduzeli su radnje po "univerzalnom uhodanom srpskom ustaničkom metodu i receptu".[1]

O ovome je vrlo pohvalno pisao Milorad Ekmečić u svojoj knjizi SRPSKI USTANAK 1871-1878.[2] Dalje u pismu stoji: "U svetu nedjelju oko ponoći u Štrbcu gdje poredom popališmo oko četrdeset srpskih kuća, ne gledajući što stoji piska djece i jauk njihovi roditelja". Ova misao govori o dva bitna momenta od kojih je već jedan potvrđen u "istrazi poturica" da čini zločin genocida, a i kasnije kroz historiju, uoči ili na dan srpskih pravoslavnih vjerskih blagdana, što odslikava karakter ove vjere, i drugo da za ostvarenje svog cilja ne žale ni vlastiti narod. Kada je na ovaj način izvršena mobilizacija Srba, udarili su na Štrbačku i Klišovićku kulu "isjekli su Turke, a kulu zapalili". U toj borbi po njihovom mišljenju poginulo je pet Srba, a Turaka (Bošnjaka) broj se nije ni znao. Dalje se u pismu kaže: "Koliko samo znam da su ih mjesec dana kašnje psi razvlačili, i smrad je čak amo udarao", ... "nadalje udarišmo i popališmo Klisu, Ostrovicu sa Kulen-Vakufom".

Pišući o ovom događaju u svojoj knjizi Milorad Ekmečić iznosi nekoliko bitnih elemenata srpske nacionalne politike, ustaničkog ratovanja. Kao paradigmu navest ćemo samo neke misli: "Ima više podataka da ustanici pale hrišćanska sela zato što ljudi neće da budu u četi...", ili, "zajedno sa turskim

---

[1] O srpskom ustaničkom modelu i antiislamizmu govori i ovaj Ekmečićev stav: "Pokret pod vodstvom Goluba Babića nastavio se s manjim omjerima u novembru, a zatim se dolaskom zime smirio'. Malo bilo, dugo ne trajalo, ali zima dođe i snegovi padnu i tako se Turci kao nešto malo primire, a i ustanici se skupe u Tiškovac na zimnicu i pošto su snegovi veliki nastali, to gotovo ni oni nigde Turke ne napadoše, nego se sve kao malo pričuti'... velika mećava onemogućavala ih je da već tada izvrše napad na Turke, ali su se tokom cijele zime spremali: 'Muji zapaliti dimije'" (Milorad Ekmečić, II izdanje, 1973., str. 99).

[2] "Narod se bio podigao i u velikom broju stao stvarati ustaničke čete. Golub Babić nije te čete mogao držati dugo na okupu. Uzrok tome je djelimično nedostatak oružja, a djelimično što se seljaci u nekim mjestima ne žele da pokoravaju glavnoj upravi... Negdje seljaci neće da se bune. Ima više podataka da ustanici pale hrišćanska sela, 'zato ti ljudi neće da budu u četi'... I na drugim mjestima ustanici iz istih razloga pale hrišćanska sela. Spominje se da ustanicima kod Grahova, 'opasnost preti ne samo od Turaka, nego i od samih Srba Grahovljana'. Seljaci koji ustanike izdaju Turcima kažnjavaju se uobičajenim odsijecanjem ušiju.'" (Milorad Ekmečić, USTANAK U BIH 1875.-78, Veselin Masleša, Sarajevo, 1960, str. 204-205).

kulama ustanici su palili kuće uz tursku granicu i onih hrišćanskih seljaka koji se nisu htjeli buniti...", dalje "radi se o različitim sredstvima. Negdje razgovaranje ne uspijeva, pa se mora seljacima prijetiti i obećavati da bi se iz zbjegova pokrenuli u ustaničke čete"..., "ustanici su nagonili mirna sela na bunu".[3] Pored popaljenih sela, poubijanih Bošnjaka, zapaljene su sve četiri džamije (u Kulen-Vakufu sultana Ahmeda II, Staroj Ostrovici, Havali i Orašcu) među kojima je bila najpoznatija ona što ju je sagradio sultan Ahmed II. Ova džamija poslije svakog napada na Kulen-Vakuf kao najisturenija prema kršćanstvu svaki put je rušena do temelja. Ovu svoju sudbinu nije mogla izbjeći ni 1992. godine te joj se sada ne zna ni za temelje.[4]

U povodu obilježavanja "Hiljadu dana agresije na Bihaćki okrug" 1994. godine, u referatu na temu ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA U KULEN-VAKUFU KROZ HISTORIJU, autor ovog rada iznio je samo jedan dio sjećanja preživjelih onoga što se dešavalo septembarskih dana 1941. godine u Kulenvakufskoj dolini. Kulen-Vakuf je u svojoj historiji bio svjedok svih četničkih zala i mjesto, sa svojom okolinom (Orašac, Klisa, Demirovića Brdo, Ostrovica, Ćukovi) masovnog stradanja Bošnjaka. Pa, kako reče Milorad Ekmečić, po "**univerzalnom, uhodanom srpskom ustaničkom metodu i receptu**" prišlo se ubijanju, pljačkanju, paljenju i rušenju. Odmah je zapaljena i porušena prelijepa Vakufska džamija sa alemom, kao i ostale na tom području, a narod u zbjegu protjeran. Svjedoci kažu da je, otimajući se za alem, poginulo, u međusobnoj tuči, više četnika. Isto su četnici uradili sa ostalim džamijama i vjerskim objektima na tom području. Narod je protjeran u pravcu Doljana i Gorijevca, gdje su se ponovili stravični zločini. I danas se neki prepričavaju zbog svireposti i monstruoznosti. Ženu Mehe Dedića, koja se tek porodila, četnici su zapalili živu, a dio muškaraca pobili na Oraškom Brdu i Doljanima. Naime, 5/6. septembra 1941. godine u Kulenvakufskim barama četnici, ili kako su ih kasnije, da bi sprali sram sa njihovih zlodjela, nazvali "ustanici" pod izgovorom, navodno, straha od ustaša i "Turaka", za jedan

[3] Milorad Ekmečić, cit. djelo, str. 102.

[4] O historiji Kulen-Vakufa i okoline postoji više pisanih dokumenata (Hamdija Kreševljaković, Radosav Lopašić). O genocidu nad Bošnjacima muslimanima pisao je i autor ovog rada i to povodom "HILJADU DANA AGRESIJE NA BIHAĆKI OKRUG", Bihać, 1994, a dio teksta objavljen je u knjizi KRAJIŠKI PEČAT 1995. godine koja je prevedena na više stranih jezika.

dan su odveli u zloglasnu Golubnjaču, kod Martinbroda i u druga mjesta masovnog stradanja više hiljada ljudi. Samo za jedan dan na svirep način je povezanih žicom ubijeno oko 420 Bošnjaka iz ovog kraja, a za dva dana još oko 2.500.

Treba kazati da naša historiografska nauka nije još uvijek došla do potpunih podataka, kao ni svih mjesta gdje su izvršena masovna ubistva, jer Kulenvakufske bare i Golubnjača su samo dva lokaliteta. Isto tako, kada je riječ o broju stradalih Bošnjaka muslimana postoje tri kontroverzna podatka. I zato ćemo ukazati na neke od njih, mada je u pripremi naučno savjetovanje na ovu temu. Ono što narod koji je doživio i preživio tu golgotu zna, jeste da to nije, kako su falsifikatori historije napisali, nikakva slučajna greška, niti da su to počinili srbijanski četnici, već da su to u sklopu srpske genocidne politike i "etničkog čišćenja" Bošnjaka u duhu srpske tradicije i odnosa prema Bošnjacima, jer su "Turci" i jer imaju svoju vjeru koja im nikako ne odgovara, jer su pripadnici islama.

Međutim, istine radi, potrebno je navesti da bi zasigurno ovaj pokolj bio još veći da nije bilo antifašističkog pokreta, posebno ličkih partizana pod komandom Đoke Jovanića. Mi ćemo iznijeti samo dio sjećanja preživjelih očevidaca koje smo čuli i zapamtili.

Akciju su planirali i glavni egzekutori bili kasnije visoki srpski oficiri Jugoslavenske narodne armije. Jedan od njih, kasnije pukovnik Jugoslavenske narodne armije Mihajlo Pilipović se hvali kako je maljem ubijao dvojicu Kosovića, Husu i Pašu, da su imali "**tvrde glave**" i da ih je jedva savladao. Iako su svjedočenja i istina o tome bili poznati, ipak se o tome nije smjelo posebno pričati, jer "dogovorena" istina je bila jedina prava. Ako je nešto i bilo, to su uradili "ustanici', "partizani" protiv ustaša i Turaka, a ako je nešto i priznato, onda se to tumačilo isključivo kao mala pogreška, a nikako kao dio sistematske genocidne politike etničkog čišćenja.

Dvojica ljudi od kojih je jedan izašao poslije desetak dana iz Prkoške jame, Bećo Šiljdedić "Bećeta", kojeg su četnici bacili u nju i misleći da je kao i drugi mrtav, znao je u posebnim momentima, svake godine, na taj dan da se budi sav mokar, grozničav, a jednom je u takvoj noći potpuno posijedio. Drugi, je pobjegao sa same jame u Golubnjači, Mujo Dervišević "Ćopo" (izgubio prst, kada se "otrgao" i pobjegao). Pošto je i sada živ, iako u pood-

maklim godinama, dobro se sjeća i ni ranije se nije bojao o tome pričati. Prilikom susreta sa Mikajlom Pilipovićem odmah poslije rata iako je znao da je on "spomeničar" i visoki oficir, Mujo Dervišević ga je htio ubiti. Znajući da se "Ćopo", kada je riječ o pravdi ne boji nikoga, nikakve vlasti, a ovaj je znao šta je radio i da se o tome neće ćutati, nikada nije došao u ovaj kraj. Istina, on je da bi pokušao pokazati srpsko junaštvo pokušao da na konju uđe u gostionicu. Tada ga je Džafo Demirović "Didović" zbacio sa konja jer je ubio njegovog najstarijeg brata Muju, jednog od najcjenjenijih i najuglednijih ljudi tog kraja (riječ je o mom djedu).

Mati pukovnika Ugarkovića, Jeka, ćuskijom je na Vakufskim barama ubila deset žena trudnica! Istovremeno, dok su vodili odrasle muškarce, Unom je tekla krv, jer tada je nastalo pravo klanje. U sjećanju su urezana silovanja djevojaka i žena, koja su poslije toga sa odsječenim grudima, bacane u vodu. Majke su sa živom djecom skakale u vodu da bi izbjegle silovanje i klanje. Tako je Hanka Štrkljević sa troje djece i u trudnoći, da ne dođe u ruke četnicima, skočila u vodu. Imala je malo "sreće", ona i njena kćerka Zlata su se zakačile za vrbu i njih je izvukla jedna rodica. Međutim, opet je pala četnicima u ruke i odvedena sa kćerkom u Martinbrod. Iako je tamo Rade Medić Pitar, koji je dolazio poslije rata u više navrata, pokušao da je zakolje, nju je zaštitio jedan Srbin i odveo u Bjelaj. Ona je vjerovatno zadnji svjedok kolone i očima je gledala kako ljude odvode na klanje. O tome je nerado govorila?!

Ima još drastičnih primjera. Ajšu Galijašević su zaklali, iz nje izvadili dijete, dok je oko nje hodao osamnaestomjesečni sin Ale. Njega su četnici odnijeli u žandarmeriju gdje je bio zatočen sa ostalim narodom i gdje ga je njegova tetka prepoznala po košuljici. U Sklopskom buku, majke su sa po dvoje djece skakale u vodu samo da zlikovcima ne dođu u ruke (dvije jetrve Kosović), ili silovanje majke Ajke Omerdić pred šesnaestogodišnjim sinom Džaferom, što je učinio djed sadašnjeg zločinca milicionera Jovice Radaka, ili kada su teško ranjenog Begu Kosovića vratili na most u Kulen-Vakuf i njegovu odsječenu glavu bacili u krilo njegovoj tetki. Ovo je uradio Jovo Kecman, stric Bore "Sedrice", kasnije sekretar u Privrednoj komori. Ovakvih primjera je nažalost napretek i izdvojili smo samo one o kojima smo čuli od svjedoka. Ale Đulkić je sisao mrtvu majku, Dedo Dervišević i njegova sestra Šefika su ostali bez oba roditelja i našli su se negdje tek 1975. godine.

Kulen-Vakuf i njegova okolina (Klisa, Ostrovica, Demirovića Brdo, Orašac, Ćukovi), i u ovom ratu doživjeli su ponovljenu sudbinu iz prošlih ratova. Čak bi se uslovno moglo reći da su "prošli" bolje nego ranije.

Pred sam uzvišeni muslimanski vjerski blagdan Kurban-bajram srbočetničke spodobe naoružane, obučene i dugo pripremane od Jugoslavenske "narodne" armije izvršile su agresiju na ovaj kraj. Bošnjački narod naivno je vjerovao da je nemoguće da im bilo šta učine, ono što je već viđeno širom Bosne i Hercegovine, baš njihove komšije. Iako je bilo nagovještaja realizacije srbočetničkog scenarija (četničke provokacije, postavljanje noćnih straža, balvan-barikade) da bi najzad došlo do potpunog blokiranja ovog kraja. Da bi se razriješila nastala napetost i sve veći strah, posebno kod domaćeg stanovništva, činjeni su pregovori koji su se pozivali na dobre i ničim poremećene komšijske odnose. Sa srpske strane u pregovorima učestvovao je penzionisani oficir Nikola Ugarković sin pominjane Jeke ("Vilene") što je na Vakufskim barama ubijala trudne Bošnjakinje. Kada ga je pregovaračka ekipa upozorila i upitala šta je ovo, šta se radi, on je lakonski odgovorio: "Ja sam svoj zadatak izvršio". Naravno, zna se kakav je njegov zadatak bio – zavarati pregovarače i dobiti što više potrebnih podataka.

Četnici su preko ranije zarobljenog Muhameda Hodžića Zoginog dali ultimatum da se preda oružje do 20 sati te izrazi lojalnost srpskoj vlasti. Ponovo se pokušavalo "dobiti na vremenu" i šalje se nova delegacija koju na Miletini (mjesto klanja u Drugom svjetskom ratu) dočekuje bradata bratija na čelu sa potpukovnikom Đurom Karajlićem. Svi su bili obučeni u uniforme Vojne policije tzv. Srpske republike Bosne i Hercegovine. To je bila jedinica koja je izvršila monstruozne zločine genocida u Sanskom Mostu i Ključu i koja je krenula na Posavski koridor. Pregovarači su osjećali da neće biti ništa od pregovora i učinjene su potrebne radnje za prebacivanje naroda u Orašac – luku "spasa". Organizirana je "riječna flota" od desetak čamaca koja je iz Klise prevozila usplahireni narod preko Une i da ih iz Orašca sa grupom naoružanih ljudi prati do Ripča i da tamo predaju oružje. Pošto srbočetnički "pregovarači" nisu htjeli ni da čuju za to, ponovljen je ultimatum sa obrazloženjem "**da je to srpska zemlja, da neće da imaju nikoga iza leđa, da odbrana nema nikakve šanse i da oni znaju za 70% brojeva pušaka i kuća iz kojih se ispali i jedan metak, lete u vazduh**".

Dana 11. juna 1992. godine izvršen je napad svim neprijateljskim raspoloživim sredstvima i skršen otpor branilaca. U ovom napadu koji je išao iz pravca Kulen-Vakuf – Orašac i Doljani – Orašac uz artiljerijsku podršku iz tzv. SAO Krajine, neprijatelj pali i ubija sve što mu je na putu.

U odbrani na ulazu u Ćukove hrabro je poginuo prvi branilac ovog kraja Zajkić Muho, kojem je podignuto šehidsko obilježje, a tu je i šehidsko mezarje ekshumiranih Bošnjaka iz masovne grobnice "Bezdan" na Hrgaru. Zatim su ubijeni Zajko Kozlica, Salih Dedić, Omer Zulić (sjekirom), Ćamka Hrnjica, a iz pravca Kulen-Vakufa ubijeni su Pašaga Vojić, Avdaga Avdagić, Huso Omerdić, Mujesira Šahinović i njeno dijete od dvije godine. U školi je iz automatske puške kroz prozor ubijen Omer Kasić (star 80 godina). Prije svih na Demirovića Brdu ubijen je Mustafa Demirović "Muća" koji je naletio na četničku zasjedu. Preživjeli očevici kažu da su ga živog raščupali. Dvojicu ranjenih, Derviša Selimovića i Muhameda Demirovića, odveli su u Bosanski Petrovac i kao takve (ranjenike) ubili i to Derviša Selimovića su zaklali, a Muhameda Demirovića strijeljali.

Pošto je slomljen glavni dio oružanog otpora, narod u zbjegu kreće kroz Jazmak, put Radojila da bi uz pomoć UNPROFOR-a mogli da idu kamo žele, samo ne u Bihać koji je "srušen do temelja", kako su četnici govorili. I opet ultimatum od milicije SAO Krajine. Ultimatum je sadržavao dvije tačke: Bespogovornu predaju oružja i da se izdvoji 150-200 muškaraca kao "razmjena" za Srbe iz Zlopoljca, Gate i Bugara. Muškarci su se morali skinuti do pojasa s tim da u jednoj ruci nose oružje za predaju, a u drugoj odjeću kako bi tako mogli preći viseći most. To je most zadnjeg viđenja, smrti i rastajanja sa najbližim i najmilijima. Na **Mostu rastanka** ostalo je 80 ljudi. Zbog naivnosti i vjere u "komšiluk" jedan broj se vraća nazad, pri čemu se i najvećem broju njih gubi posljednji trag, odnosno, većina njih je završila u masovnom stratištu "Bezdan" na Hrgaru. Osim na ovom području zarobljavanja civila je bilo i na drugim lokalitetima. Zarobljeni su odvođeni u logore: Ripač, Račić, Gorijevac, Prekaju, Kamenicu. A najveći broj je, pružajući posljednji otpor, život izgubio u šumama Ljutoča ili plahovitoj Uni. Iz logora u Ripču nakon šesnaest dana pušteno je 71 i iz koncentracionog logora Kamenice 24 logoraša.

Od ostalih u jami "Bezdan" na Hrgaru pronađeno je 81 od čega je identificirano 47 kao i jedan broj u pojedinačnim grobnicama.

Pored ovih, svjedocima iz osnovne škole u Orašcu duboko je ostala u sjećanju Katka Behram, starica od oko 80 godina. Naime, u školu je došao mladi četnik Babić (njegov djed je ubio Katkinog muža Džafera poslije Drugog rata, a prije ubistva naredio mu da iskopa sam sebi grobnicu) i pitao ko je Katka Behrem. Kada se ona javila, odveo je i ubrzo vratio. Ona je bila blijeda, polumrtvačkog izgleda. Nijemo gledajući druge, samo je kršila ruke. Može se pretpostaviti šta su joj on ili više njih uradili. Ponovo su je odveli i za nju se nikad više nije saznalo.

Drugi primjer, za što postoje živi svjedoci, dogodilo se kada je Rajnovačka četa u borbi na bihaćkom ratištu potpuno vojnički poražena 15. septembra 1992. godine (oko 30 mrtvih) gdje su poginuli kapetan Đuro Antunović jedan od rukovodilaca u "Kombiteksovoj" fabrici *Bebi- triko* iz Kulen-Vakufa i njegov zamjenik Toma Tadić, učitelj iz Orašca.

Kao znak odmazde ubijene su, 22. septembra 1992. godine, dvije starice preko osamdeset godina: Hanka Muhić "Žužinu" i Hanka Redžić. Ovaj svirepi zločinački čin počinili su Gojko (Slobodana) Durić i Mićo (Milana) Radak (svjedok D. F. iz Orašca). Kao nastavak svirepog genocidnog pira 23. septembra 1992. godine izvršen je masakr nad nedužnim civilima iz Orašca i Ripča koji su bili na prinudnom radu (branje šljiva). Ubijeni su: Muharem Hrnjica, Bećir Hrnjica, Ramo Alivuk i njegova žena, Ibrahim (Ibre) Mešić, žena mu Fata, Šaćir Mešić, Safa Mešić, Ibrahim (Ahmeta) Mešić i žena mu Hava, Šaćir (Meho) Mešić, Huso Šarić, Meho Dupanović, Muho Dupanović, Ago Dupanović, Bekir Šahinović i žena mu Safa, Šero Rakić, Zejna Šarić, Hase Nasufović, Delija Hrnjica i žena mu Mina, Rešid Šahinović, Ismeta Džaferagić, Sadeta Šarić, Hasnija Nasufović, Ismeta Softić. Iz provjerenih izvora zna se da su počinioci ovog zločina: Mićo Radak, Gojko Đurić, Zoran (Tome) Tadić, Mihajlo Tadić "Kaja", Milorad (Ljubiše) Berga, Željko (Mile) Babić, i Slobodan (Dušana) Đurić. Preživjeli svjedoci (V. I, I, H. I, D, F.) kao i stručna obrada upućuju da je najodgovorniji za ovaj zločin Milan Ivančević, predratni direktor u Ripču.

Ubijanje civila i nedužnih građana nastavilo se i u 1992. i 1993. godini. Tako su kao žrtve zločina genocida ubijeni: Šaban Crnčević, Fata Vojić, žena Alagina, Senka Vojić, žena Muhamedova i maloljetna njena kćerka, Vahida Vojić, žena Selimova, Safija Šehić, žena Smajina, Bego (Mašin) Vojić, Hamza

(Hasana) Vojić (teški invalid od mladosti), Ibro Kolaković i žena mu Sabira. Za zločine nad ovim civilima opravdano se sumnja da su to isti počinioci koji su napravili masakr u septembru 1992. godine. Na samom početku rata poslije razdvajanja na **Mostu rastanka,** 10. juna 1992. godine, tražeći spas Huse Ramula pokušao se sakriti kod "prijatelja" sa kojim je radio desetak godina u zemljoradničkoj zadruzi *Ostrovica* u Kulen-Vakufu, u Milana Pilipovića "Žutog". Međutim, isti ga je strijeljao ispred prodavnice na Kestenovcu.

Stradanje Bošnjaka ovog kraja bile su motiv i inspiracija kako vojnog tako i sveukupnog angažiranja i stavljanja u funkciju konačnog oslobođenja. Legendarni bataljon *Ljutoč* kao i učešće ovih ljudi u drugim jedinicama Armije Bosne i Hercegovine garancija da se ovom kraju nikada ne ponove zločini. Više od dvadeset nosilaca najvišeg ratnog priznanja "Zlatni ljiljan" i drugih priznanja su garant tome.

Obilježavanje historijskih sjećanja pod nazivom "Ljutočka dolino – nikada ne zaboravi", podsjećuju i pamte te krvave dane, ali i taj nezaborav upozorava sve one koji su kroz historiju to radili da više nikad ne pokušaju. I zato još jednom "**Ljutočka dolino – nikad ne zaboravi!**"

Dr. Eva Elvira Klonowski

JAME - VAĐENJE OSTATAKA I PROBLEMI IDENTIFIKACIJE

Svaka smrt, čak i ona očekivana, je žalostan događaj. Međutim, nakon sahrane, članovi porodice mogu posjetiti mjesto vječnog počinka te osobe. Neki se mogu brinuti o cvijeću i drveću, neki mogu moliti, neki žaliti, a neki razgovarati sa umrlom osobom. To se dešava svuda u svijetu, bez obzira na vjeru.

Nažalost, neki ljudi odu kao nestali, neki su žrtve velikih katastrofa ili su ubijeni i njihova se tijela nikada ne nađu. Njihov nestanak se obično prijavi policiji, a njihova imena se stave na liste takozvanih nestalih osoba. Sve dok se njihovi ostaci ne nađu i ne identifikuju, njihove porodice žive u stanju pretpakla – između nade i očaja. To se dešava u Bosni i Hercegovini.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine rezultirala je smrću hiljada civila – ljudi, žena i djece, koji su svirepo ubijeni tokom takozvanog «etničkog čišćenja». Njihovi ostaci su pokopani u skrivene masovne grobnice, leže na dnu prirodnih jama ili su razbacani po šumama, poljima i brdima Bosne i Hercegovine. Oni, koji su preživjeli ubijanje duboko pate, to su ljudi koji žele saznati istinu o sudbini svojih nestalih i koji žele da im se omogući da ukopaju i sahrane njihove posmrtne ostatke na odgovarajući način prema njihovim kulturnim, vjerskim, religijskim i tradicionalnim običajima. Oni žele da imaju mogućnost da posjećuju mezare i grobove njihovih voljenih i da se oduže njihovoj ljubavi i poštovanju prema njima.

Nažalost, pet godina nakon završetka rata, još uvijek hiljade porodica nemaju tu mogućnost. Oni još uvijek ne znaju gdje se nalaze posmrtni ostaci njihovih nestalih.

Proces ekshumacije u Bosni i Hercegovini je počeo kasno u jesen 1995. Od tada su otkrivene mnoge grobnice i ekshumirano je hiljade ostataka, identificirano i vraćeno familijama. Međutim, uprkos mnogim uspješnim ekshumacijama, hiljade osoba još uvijek se vode kao nestali. Njihova tijela

su negdje pokopana, ali je teško locirati ta mjesta zato što su mnoge grobnice skrivene kako bi se prekrio zločin ili zato što stvarno više niko ne zna gdje su ta mjesta. Mnogi ostaci leže na dnu prirodnih jama ili dubokih bunara koja treba istražiti.

Bosna i Hercegovina sa svojom prirodnom planinskom konfiguracijom terena ima mnogo jama. Neke od njih kriju ostatke mnogih ubijenih ljudi. Od početka procesa ekshumacije otkriveno je preko 20 jama. Mnoge od njih sadržavale su ljudske ostatke. Mnoge od ovih jama otkrivene su u Bosanskoj krajini. To su: Lanište, Hrgar, Hrastova glavica, jama Lisac, jama Bunarevi i nedavno otkrivena jama Golubnjača. Ove duboke i hladne jame postale su mjesto vječnog počinka za oko 500 ljudi.

Vađenje ostataka iz jama je najteži, najopasniji i najskuplji dio procesa ekshumacije.

Prilaz svim jamama je, uglavnom, težak. Njihova dubina varira od oko 20 do 70 metara. Neke jame su naknadno napunjene različitim smećem da bi se pokrili ljudski ostaci. Neke jame sadrže neeksplodirane eksplozivne naprave. Pronađeni ostaci su obično u obliku kostura.

Pažljivim i dobro pripremljenim vađenjem ljudskih ostataka iz dvije takve jame u Bosanskoj krajini, u sjeverozapadnom dijelu Bosne i Hercegovine pokazaće se i teškoće i problemi na koje se nailazi u procesu ekshumacije i identifikacije.

Obje jame i Hrastova glavica i jama Lisac pokazale su se kao vrlo teške za lociranje mjesta. Obje jame su u potpunosti podzemne sa malim (oko jedan metar) skrivenim ulazom na površini. Drveće i grmlje gusto su pokrivali cijeli teren oko jama.

Jama Hrastova glavica, locirana oko 20 km od grada Sanski Most, otkrivena je u novembru 1998. godine. Pojedini su vjerovali da su u ovoj jami sahranjeni, prema nekim informacijama, zatvorenici logora Keraterm, i navodno dovedeni ovdje početkom augusta 1992. Oni su ubijeni na ulazu u jamu, a njihova tijela su jednostavno bačena u jamu.

Ulaz u Hrastovu glavicu djelimično su skrivale od pogleda slomljene grane, trava i lišće. Osim toga, ulaz je bilo teško vidjeti zbog njenog vrlo malog prečnika – samo oko 80 centimetara.

Jama je duboka oko 20 metara. Ona se produžavala skoro vertikalno prema dolje u uskom valjkastom obliku za oko 10 metara, a zatim se širila u prostranu komoru sa više ili manje ovalnim dnom. Dno pećine bilo je oko 5 m x 6 m, sa podom nagetim od istoka prema jugozapadu. Donji dio poda jame bio je oko 5 metara dublji od njegovog gornjeg dijela. Skoro odmah direktno ispod ulaza, u sjevernom dijelu jame, bila je uska, prirodna platforma, 18 metara ispod površine. Oko 50 centimetara ispod istočnog kraja ove platforme, započinje gornji dio poda. Dio ove platforme bio je pokriven kamenjem, iza kojega je bio niski, slijepi tunel (komora). Tokom procesa vađenja ova komora se koristila za odlaganje blata i kamenja koje je sakupljeno sa dna jame.

Bilo je potrebno tri sedmice intenzivnih priprema prije nego je mogao početi proces vađenja. U prvoj sedmici, izvršeno je minsko ispitivanje, a zatim izgrađen put do jame i drveni zaklon iznad ulaza u jamu. Od samog početka, postavljen je privremeni kamp za vojnike koji će čuvati mjesto istraživanja puna 24 sata na dan. Nakon što je završen zaklon, stručnjaci koji će silaziti u jamu postavili su komplet ljestvi radi sigurnog pristupa u jamu. Zatim su izgradili potpornu drvenu platformu na prirodnoj platformi jame, instalirali svjetla na zidove komore u jami i postavili sistem za transport kao i sigurnosnu užad.

Proces vađenja je zahtijevao devet dana rada. Debela i kompaktna masa skeletnih ostataka i odjeće pokrivala je cijelo dno jame. Neki od ostataka bili su još u dobro očuvanoj odjeći. Vjerovatno, kada su tijela bacana u jamu, većina njih se slagala jedno na drugo na istočnom dijelu poda jame, manje ili više direktno ispod ulaza u jamu. Međutim, mnoga tijela su se odmah otkotrljala dolje, na donji dio poda, ili odmah, kada su pala na prirodnu platformu ili na vrh gomile tjelesa.

Vremenom, kako se meko tkivo rastvaralo, a kosti raščlanjivale, ona tijela koja su ležala na vrhu gomile odvajala su se, a dijelovi su klizili dolje, prema dnu kosog poda. Mnoge lubanje su se odvojile od tijela i pale na dno. Izgleda da su se tokom sporog i dugotrajnog procesa rastavljanja, kompaktna gomila tjelesa koja su ležala na gornjem dijelu poda jame sabila pod vlastitom težinom što je rezultiralo značajnim odvajanjem dijelova tijela. Ovo je dovelo do obimnog miješanja kostiju jednog skeleta sa susjednim ostacima.

Za svrhe vađenja, pod jame je podijeljen u osam sektora, otprilike slične veličine. Zbog činjenice da je cijeli pod jame bio gusto pokriven ostacima koji nisu dozvoljavali da se zakorači između njih, dimenzije ovih sektora nisu izmjerene, nego su samo procijenjene. Na primjer, koncentracija ostataka u dijelu D bila je tako gusta (ležali su u nekoliko slojeva) da stvarno nije bilo prostora sa kojeg bi se radilo. Dok je radio u ovom specifičnom sektoru, Tim za vađenje je koristio zidove kao oslonac radnih podloga, obješenih užadima.

Tokom devet dana procesa vađenja, izvađena su 144 nekompletna leša (slučaja) iz ove jame. Svi izvađeni ostaci odneseni su u Sanski Most i izloženi u hali industrijskog preduzeća «Krings» koja je služila kao privremena mrtvačnica. Kompletan proces pranja i sušenja kostiju i odjeće, antropološke pripreme ostataka, post-mortem ispitivanja i identifikacije trajao je tri mjeseca.

Uslijed toga što su većina ostataka bili u velikoj mjeri rastavljeni, antropološka obrada (posebno sastavljanje polomljenih kostiju, pažljivo ponovno pripajanje i kompletiranje ostataka skeleta) oduzela je najveći dio vremena cjelokupnog procesa.

Kosti svakog pojedinog slučaja oprane su odvojeno, a zatim stavljene na papirne plahte na pod mrtvačnice. Pripadajuća odjeća također je oprana; svaki komad je označen brojem slučaja, osušen, a zatim postavljen uz odgovarajuće ostatke. Duge kosti su mjerene u svrhu izračunavanja visine, a nekompletni kosturi su se popunjavali.

Prilikom pripajanja rastavljenih ostataka i uključivanja pojedinačnih kostiju u nekompletirane kosture, mnogi prvobitni brojevi slučajeva su eliminisani. Drugim riječima, kada je odvojeno numerisani dio ostataka eventualno pripojen drugom dijelu koji pripada istim ostacima, a isti je također odvojeno numerisan tokom procesa vađenja, jedan broj slučaja je pri tome eliminisan. Na primjer, broj 3 je eliminisan kada je slučaj broj 3, koji predstavlja donji dio kostura bio pripojen slučaju broj 8, koji opet predstavlja gornji dio istog kostura. Zbog ovakve prakse pažljivog ispitivanja kostiju i temeljitog kompletiranja svih kostura, eliminisano je 18 brojeva slučaja što je rezultiralo reduciranjem stvarnog broja ekshumiranih osoba na 126. Ovo je bilo u skladu sa preliminarnom procjenom broja izvađenih osoba, što je bilo učinjeno tokom vađenja. Približno 122 lubanje, bilo čitave ili u dijelovima, koje su bile izvađene iz jame, pokazivale su stvarni broj osoba.

Svih 124 slučaja su muške osobe, između 17 i 60 godina starosti koji su bili obučeni u civilno odijelo. Kod svih je prisutna evidentno veća povreda na kosturu; najčešća povreda uslijed udara tupim predmetom i rana od pogotka u predjelu karlice i na potiljku lubanje. Prvo podrazumijeva da su ove osobe bile mučene prije nego su umrle, a drugo, da su bile pogođene u predjelu karlice da bi se onesposobile za kretanje i tako spriječile u eventualnom pokušaju bjekstva. Povreda uslijed pogotka u potiljak lubanje pokazuje model pogubljenja – ubijanje onih koji su bili još uvijek živi.

Dva slučaja koja su bila locirana u glini i ispod stijena predstavljali su osobe (takođe muške) koje su navodno nestale još u Drugom svjetskom ratu.

Sveukupno je identificirano četrdeset devet osoba. Najmlađa identificirana osoba je imala 20 godina, a najstarija 62.

Jama Lisac pronađena je na zahtjev Međunarodnog krivičnog tribunala za bivšu Jugoslaviju koji je zatražio od Državne komisije za traženje nestalih lica da se lociraju navodne masovne grobnice blizu sela Donji Dubovik u blizini Bosanske Krupe. Osobe čiji su ostaci izvađeni iz ovih masovnih grobnica, bile su navodno zatočenici logora Omarska. Oni su navodno ubijeni krajem jula 1992. u blizini Donjeg Dubovika. Jama je pronađena nakon nekoliko dana traganja na padini prirodnog ulegnuća.

Ulaz u jamu Lisac postavljen je na dnu otvora u obliku lijevka, sa ograđenim dnom, dubine oko 2,5 metra. Otvor je bio djelimično pokriven sa istočne strane velikom stijenom koja je visila iznad njega i skrivala ulaz u jamu. Na južnoj strani, iznad šupljine, drvo sa više stabala dodatno je skrivalo od pogleda i rupu i ulaz u jamu.

Jama se produžavala vertikalno prema dolje, nekoliko metara prije otvora u proširen, zaravnjeni prostor konusnog oblika. Dno jame bilo je oko 5,40 x 1,60 m širine. Jugoistočni zid jame imao je prirodnu, usku i kosu platformu, dužine približno tri metra, koja se nalazila dva metra iznad centralne tačke dna. Ostali zidovi bili su vertikalni, pokriveni debelim stalaktitima. Središnja tačka poda toga prostora bila je skoro direktno ispod ulaza, oko 18 metara ispod površine. Pod je nagnut prema dolje od središnje tačke u oba pravca, i njegovi niži dijelovi su oko 1,6 metra dublji od središnje tačke.

Dva dana je bilo potrebno da se ova grobnica pripremi za ekshumaciju. Tokom prvog dana, izgrađena je drvena platforma koja će omogućiti siguran

prilaz ulazu jame, sistem potpornih greda i ankerisano vitlo. Drugog dana priprema, sagrađena je drvena uska platforma na zidu blizu dna, kao i transportni sistem i sigurnosna užad i postavljene su stabilne aluminijumske ljestve. Tijela su očito donesena do ulaza na dekama, a zatim bačena u jamu. Kako je prostorija jame bila vrlo uska, većina tijela su se gomilala jedno na drugo, u središtu poda jame. Na vrhu gomile i u blizini bilo je nekoliko deka koje su djelimično pokrivale nekoliko tijela.

Vremenom, kako su se tijela raspadala i kosti rastavljale, tijela koja su ležala na vrhu gomile, a nisu bila pokrivena dekama, odvojeni dijelovi tijela klizili su niz kosinu na obje strane gomile ostataka. U mnogim slučajevima, ostaci su bili još unutar relativno sačuvane odjeće. Elementi kostura većine ostataka bili su rastavljeni, tako da su se mogli jasno prepoznati i odvojiti dijelovi za svaki pojedini komplet. Međutim, na vrhu gomile bilo je mnogo tijela sa rastavljenim dijelovima. Sveukupno, izvađeno je eventualno dvanaest jedinki nekompletnih ostataka.

Uslijed činjenice da je dno jame bilo potpuno pokriveno ostacima bez imalo praznog mjesta na koje bi se moglo zakoračiti, morala se izgraditi za jedan dan drvena platforma iznad vrha gomile tijela. Time se omogućilo članovima tima za ekshumaciju da klečeći na koljenima ekshumiraju ostatke, a da ne stanu nogom na izložene dijelove kostura. Na taj način, izvađeno je nekoliko kompleta ostataka, koji su ležali na stijenama. Kada su ovi ostaci prebačeni u vreće, oslobođeni prostor je omogućio ljudima koji su radili na vađenju ljudskih ostataka da sigurno stanu na dno jame, nakon čega se platforma mogla ukloniti. Posljednjeg dana ekshumacije ispitano je cijelo dno jame da nije ostalo pojedinačnih dijelova kostura, predmeta i patrona. Svaki ugao jame i svaka mala rupa u zidu su pretražene. Svi predmeti su stavljeni u odvojene plastične vreće koje su označene oznakom sektora iz kojeg je materijal poticao. Ovakav postupak se primjenjuje tokom procesa vađenja ostataka iz svake jame.

Za šest dana iz jame je izvađeno 56 kompleta ostataka ljudskih tijela. Osim toga, izvađeni su predmeti koji su bili odvojeni kao odjeća, deke, ligature i izolovani dijelovi kostura.

Tokom procesa kompletiranja kostura dvanaest slučajeva koji predstavljaju ili gornji ili donji dio tijela su pripojeni odgovarajućem kompletu,

što je rezultiralo eliminacijom šest brojeva i reduciranjem stvarnog broja pronađenih osoba na 50. Ovo smanjenje bilo je ustvari u skladu sa očekivanim brojem žrtava. U tih 50 kompleta ostataka, 48 su bili ostaci muškaraca, i dva kompleta ostaci ženskih osoba. Većina njih je još do danas neidentificirana.

Vađenje ljudskih ostataka iz jama su najdramatičniji i najteži dio cjelokupnog procesa ekshumacije. Međutim, pravilno, pažljivo i dobro pripremljeno vađenje ljudskih ostataka na osnovu naučnih saznanja u mnogom pomaže dalji proces identificiranja. Naknadno pranje kostiju i odjeće, kao i rutinska antropološka obrada omogućavaju kompletiranje skeletnih ostataka i, prema tome, olakšavaju identifikaciju. Proces identificiranja ljudskih ostataka vrlo često zavisi u velikoj mjeri od antropoloških informacija, s obzirom da se odjeća nije uvijek sačuvala, a lični predmeti kao i dokumenti ovdje nisu prisutni.

Adil Draganović

MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE NA PODRUČJU OPĆINE SANSKI MOST

UVOD

Općina Sanski Most prostire se na jugozapadnom dijelu Bosanske krajine između općina Bosanska Krupa, Ključ, Prijedor, Banja Luka, Bosanski Novi i Bosanski Petrovac. Prije rata obuhvatala je 984 km^2, a po Dejtonskom sporazumu općina Sanski Most u Federaciji Bosne i Hercegovine zauzima 781 km^2 teritorije ili 79,4%. Do rata na području općine Sanski Most po popisu iz 1991. godine živjelo je 60.307 stanovnika, od toga Muslimana 28.136 ili 46,66%, Srba 25.363 ili 43,04%, Hrvata 4.322 ili 7,17% i ostalih 2.468 ili 4,13%.

Općina je smještena na devet rijeka od kojih je rijeka Sana najveća i najduža. Ova općina je bogata prirodnim resursima, čistim vodama i šumom, a sa svojim blagim brežuljcima i plodnim poljima uz rijeke pogodna je za razvoj poljoprivrede, stočarstva i turizma. S jugozapadne strane općine prostiru se obronci planine Grmeč koja omogućava razvoj drvne industrije i lovnog turizma.

Na području općine Sanski Most djelovanje srpskog agresora počelo je u trećoj dekadi aprila 1992. godine. Uz značajno sudjelovanje snaga JNA, te paravojnih jedinica iz Srbije i Crne Gore te općinske Srpske demokratske stranke u Sanskom Mostu, započeli su oružani napadi na općinu Sanski Most, i brutalno počeli progoni nesrpskog civilnog stanovništva sa prostora na kojim su oduvijek živjeli. Cilj agresora je ostvarivanje ideje o etnički čistoj teritoriji na kojoj bi živjeli samo Srbi, ubijanje što većeg broja radno sposobnog stanovništva, pljačka imovine, protjerivanje i uništavanje kulturnih vrijednosti Muslimana na ovom prostoru.

Agresija na općinu Sanski Most izvršena je od srpskog agresora po pripremljenom poznatom konceptu u ostvarivanju srpske Bosne i Hercegovine.

Dana 26-og na 27. maj 1992. godine, srpski agresor je započeo oružani napad pod izgovorom razoružanja stanovništva. Prvo su napadnuti dijelovi grada u kojem su živjeli Muslimani. Žestokim oružanim vojnim napadima akcija je nastavljena na sela Vrhpolje, Hrustovo, Kljevace, Skucani Vakuf, Gorice, Ćirkići, Trnova, Donji i Gornji Kamengrad, Šehovce...

Prvog dana napada na dijelove grada Mahala, Muhići i Otoka sa okolnih brda, izvršeno je granatiranje od strane srpske 6. krajiške sanske brigade koja je već bila prekaljena u borbama na hrvatskom ratištu. Cjelokupno stanovništvo ovih naselja, gdje su uglavnom živjeli Muslimani, izvedeno je na gradski poligon, a zatim na fudbalsko igralište u naselju Krkojevci, gdje su muškarci bili razdvojeni od svojih familija, te pod oružanom pratnjom transportovani i zatvoreni u gradsku sporsku dvoranu. Odatle su nakon nepunih mjesec dana transportovani u logor na Manjači. Žene i djeca protjerani su u pravcu Bosanske Krupe (u prvom konvoju), a dijelom u pravcu srednje Bosne.

Već prvih dana okupacije srpski agresor je pokazao okrutnost čineći zločine nad civilnim stanovništvom.

U toku juna i jula mjeseca 1992. godine srpske oružane snage su potpuno kontrolisale cijelo područje općine Sanski Most. Prvih mjeseci agresije protjerano je oko 20.000 muslimanskog stanovništva sa svojih ognjišta, a oko 4.000 muškaraca koji su bili radno sposobni, bilo je zatvoreno u koncentracionim logorima i zatvorima. U tom periodu je ubijeno nekoliko stotina građana.

Do kraja 1992. godine u »logorima smrti« bilo je zadržano do 1.500 Muslimana muškaraca i manji broj Hrvata.

Po mjeri ostvarenja kontrole teritorije agresor je planski protjerivao stanovništvo nesrpske nacionalnosti prema srednjoj Bosni i Republici Hrvatskoj, a njihove domove je pljačkao i uništavao spaljivanjem i miniranjem. Tako su prvih dana agresije uništili preko 5.000 stambenih objekata, te sve kulturne i vjerske objekte muslimana i katolika. Na području općine Sanski Most porušene su sve džamije već tokom 1992. godine. Okupacija općine

Sanski Most je trajala do 10. oktobra 1995. godine, kada su jedinice Armije BiH oslobodile 93% teritorije općine. Do tada je bilo protjerano cjelokupno muslimansko stanovništvo sa ove općine od strane agresora tako da je nakon oslobađanja zatečeno (sakriveno po šumi) samo 509 stanovnika.

Nakon oslobađanja općine odmah se pristupilo formiranju civilnih organa vlasti, a organi pravosuđa i policije su otpočeli sa otkrivanjem grobnica žrtava. Tako je otkriveno više masovnih i pojedinačnih grobnica koje su ekshumirane u periodu od oktobra 1995. godine do kraja 2000. godine.

Prostori u koje su agresori zatvarali Muslimane - Bošnjake su: Zatvor - Stanica milicije Sanski Most; Fabrika betonskih proizvoda – Betonirka - garaži; Sportska hala Osnovne škole »Hasan Kikić«, Gradska sportska dvorana; Industrijska hala Krings; Osnovna škola u Kozici; Osnovna škola u Tomini; Odjeljenje stanice milicije u Lušci Palanki; Vojni zatvor koji je bio smješten u kući Kalić Idriza u Mahali; prostorije fabrike »Sanakeram« u Husimovcima; kotlovnica starog hotela «Sana« u Sanskom Mostu; Zatvor u Oštroj Luci; te inprovizani logor u selu Šehovci gdje je bilo zatvoreno oko 2.000 preostalih civila u septembru 1995.

U periodu od 16. septembra 1995. godine do 10. oktobra 1995. godine srpske oružane snage su ubile veći dio preostalog stanovništva u Sanskom Mostu tako da je na nekoliko lokaliteta ubijeno na desetine civila Muslimana i Hrvata koji su bili u radnoj obavezi kod srpskih oružanih snaga u Sanskom Mostu.

EKSHUMIRANE ŽRTVE

a) MASOVNE GROBNICE I STRATIŠTA

Saznanja o postojanju masovnih i pojedinačnih grobnica ubijenih civilnih žrtava u selima Vrhpolje, Hrustovo i Kljevci dobivena su na osnovu svjedočenja građana, žitelja ovih naselja. Na osnovu svjedočenja i pronađenih dokumenata locirano je a potom ekshumirano 21 masovna grobnica i 104 pojedinačne grobnice iz kojih je izvađeno 649 tijela civilnih žrtava. Još uvijek postoji lista nestalih iz 1992. do 1995. godine, za kojim se traga.

Masovna grobnica Vrhpolje Most - I

Ova masovna grobnica pronađena je ispod ruševina mosta na rijeci Sani, na lijevoj obali, u Vrhpolju, a ekshumirana je od 7. do 16. maja 1996. godine. Most je srušen od strane srpskih vojnih snaga pri povlačenju. Grobnica je pronađena na udaljenosti 28 metara od lijeve obale Sane prema betonskom stubu koji se nalazi na početku mosta preko kojeg prelazi magistralni put Ključ - Sanski Most. Tijela su pronađena na dubini od dva metra, a grobnica je dimenzija 5,40 m x 1,80 m. U grobnici su pronađena tijela poredana na istu stranu, pokrivena sa najlonskom folijom. Svi su bili u civilnoj odjeći i fazi raspadanja, ali su tijela dobro očuvana i prepoznatljiva.

U toj grobnici pronađeno je 11 tijela, s tim da je kod jedne žrtve pronađena odvojena lobanja. Ekshumacijom i sudskom ekspertizom je utvrđeno da se radi o civilnim žrtvama, da su svi ubijeni, tj. da je kod njih nastupila nasilna smrt.

Radi se o sljedećim licima:

1. Begić (Safeta) Elmedin, rođen 22. juna 1973. godine u Kljevcima gdje je bio i nastanjen. Smrt je nastupila usred povrede vrata;
2. Begić (Muhameda) Fuad, rođen 30. avgusta 1964. godine u Kljevcima gdje je bio i nastanjen, čija smrt je nastupila iz vatrenog oružja u predjelu leđa sa desne strane gdje se nalazi ulazni kanal kroz grudnu

duplju i izlazni sa desne strane naprijed. Pronalazi se prelom desnog rebra sa bočne desne strane;

3. Begić (Mustafe) Irfan, rođen 13. marta 1966. godine u selu Kljevci, JMB 1303966163331. Ubijen projektilom iz vatrenog oružja u potiljačni dio glave sa lijeve strane;
4. Begić (Hakije) Muharem, rođen 29. januara 1968. godine u Kljevcima gdje je bio i nastanjen. Smrt je nastupila nasilno usljed prostrijela vatrenim oružjem kroz grudi usljed čega je došlo do krvarenja u grudnoj duplji;
5. Begić (Begana) Munir, rođen 22. novembra 1965. godine u Kljevcima čije kosti glave u većem dijelu nedostaju, a kosti rebara odvojene od kičmenog stuba. Za lobanju odvojenu od kostiju i označenu rednim brojem 12 po zapisniku, a ekspertni tim je zaključio da pripada ovom izvađenom tijelu sa rednim brojem 11. Radi se o višestruko izlomljenoj lobanji uz nedostatak većeg broja kostiju, kose crne duge do 7 cm.
6. Cerić (Miralema) Midhat, rođen 1. maja 1959. u Kljevcima, gdje je bio i nastanjen. Smrt je nastupila od povreda višestrukog preloma kostiju lobanje sa izlaznom ranom na čeonom dijelu koja je nanešena projektilom iz vatrenog oružja;
7. Cerić (Dede) Miralem, rođen 27. marta 1928. godine u Kljevcima, gdje je bio i nastanjen, po zanimanju poljoprivrednik. Smrt je nastupila od udaraca tupo-tvrdim predmetom, nasilnim putem, a pronađene su povrede prelom 9-og, 10-og i 11-og rebra sa desne strane i krvarenje u grudnoj duplji;
8. Dizdarević (Ismeta) Mirsad, rođen 24. juna 1974. godine u Kljevcima, gdje je bio i nastanjen. Smrt je nastupila usljed višestruke povrede lobanje i krvarenja u desnoj grudnoj duplji, izazvana nasilno;
9. Dizdarević (Ismeta) Muhamed, rođen 23. januara 1969. godine u Kljevcima, gdje je bio i nastanjen. Ubijen je iz vatrenog oružja u stomačni dio;
10. NN, muški leš dužine oko 175 cm, starosti oko 30 godina, sa defektom u koži grudnog koša sa prednje lijeve strane sa kanalom u lijevoj

grudnoj duplji i prelom rebara sa lijeve strane (3. i 4.), neposredno između hrskavičnog i koštanog sistema pronađen je projektil iz vatrenog oružja u organima lijeve grudne duplje;

11. NN, muški leš dužine 170 cm, kose kestenjaste boje, dužine 6 cm, starija osoba, čija smrt je nastupila nasilno i trenutno usljed povreda lobanje, koja je odvojena od vrata i višestrukim prelomom rebara sa desne strane od 1 do 10.

Masovna grobnica Vrhpolje Most - II

Ova masovna grobnica je pronađena 12. maja 1996. godine na desnoj obali rijeke Sane, ispod mosta, i ekshumirana je od 12. do 16. maja 1996.

U ovoj masovnoj grobnici pronađeno je 13 tijela, na dubini od dva metra ispod zemljine površine. Leševi su obilježeni rednim brojevima od 14 do 26, a nakon ekshumiranja tijela izvršena je obdukcija i identifikacija. Utvrđeno je da je smrt kod ovih lica nastupila nasilno i da se radi o civilnim žrtvama.

U grobnici su pronađeni :

1. Begić (Hase) Hakija, rođen 20. novembra 1927. godine u Kljevcima, zaselak Begić, gdje je i bio nastanjen. Smrt je nastala nasilno projektilom iz vatrenog oružja, koji se nalazi u mišiću natkoljenice.
2. Begić (Latifa) Nail, rođen 11. septembra 1929. godine u Kljevcima. Medicinskim vještačenjem je utvrđeno da postoji otvor na sljepočnom predjelu glave sa desne strane veličine 5x4 cm sa višestrukim prelomima sljepočno-čeono-tjemenog dijela glave. Pronalazi se više prelomnih pukotina na kostima bez lobanje. Smrt je nastupila nasilno;
3. Handanović (Redže) Esad, rođen 18. jula 1939. godine u Hrustovu gdje je bio i nastanjen. Smrt je nastupila udarcem u glavu tvrdim, tupim predmetom;
4. Handanović (Omera) Hakija, rođen 7. februara 1930. godine u Hrustovu. Utvrđena je smrt udarcima tupim predmetima u predjelu glave, usljed čega je došlo do višestrukog preloma čeone kosti sa desne strane i sljepočne kosti;

5. Handanović (Hasana) Ibrahim, rođen 30. juna 1930. godine u Hrustovu. Smrt je nastupila udarcem tupo-tvrdim predmetom u predjelu lobanje. Lobanja je prelomljena.
6. Keranović (Bibe) Hamed, rođen 13. juna 1924. godine u Hrustovu. Medicinskim vještačenjem je utvrđeno da je ubijen oštrim i teškim predmetom, udarcem u predjelu sljepočneg dijela poglavine sa desne strane, gdje se pronalazi sječna rana veličine 12 cm. Smrt je nastupila nasilno;
7. Klajić (Hamida) Hasib, rođen 3. marta 1928. godine u Hrustovu gdje je i bio nastanjen. Višestruki prelomi potiljačno-sljepočne kosti sa lijeve strane, prelom baze lobanje i prelom tjemene kosti. Otvor u predjelu potiljačnog dijela glave sa lijeve strane, ulazni otvor, a izlazni u predjelu sljepočne kosti. Smrt je nasilna prostrijelna;
8. Kljajić (Omera) Mumin, rođen 1906. godine u Hrustovu, gdje je bio i nastanjen. Ubijen je tvrdim tupim predmetom u predjelu glave;
9. Kljajić (Mumina) Safet, rođen 3. maja 1939. godine u selu Hrustovo. Ubijanje prostrelom iz vatrenog oružja sa leđa, gdje je pronađen ulazni kanal sa lijeve strane kroz deseto rebro prema devetom rebru i kroz dršku grudne kosti i izlazi sa prednje strane grudnog koša;
10. Šljivar (Dauta) Rešid, rođen 18. maja 1929. iz Hrustova. Ubijen iz vatrenog oružja u predjelu lobanje iz neposredne blizine;
11. NN, muški leš dužine 175 cm, kose kestenjaste dužine do 5 cm. Na lešu su utvrđene povrede: sječna rana sa desne strane koja se prostire iza desnog uha uzdužno, zahvata gornju trećinu vrata i završava na sredini ljuske sljepočne kosti u dužini 15 cm, višestruki prelomi slepočne kosti utisnutih koštanih ulomaka u lobanjsku duplju, prelomi tjemene kosti sa desne strane na tri mjesta cijelom dužinom kao i prelomi čeone kosti na dva mjesta cijelom dužinom, prelom baze lobanje. Smrt je nastupila nasilno udarcima oštrim i tupim predmetima. Starost osobe je oko 30 godina;
12. NN, muški leš dužine 177 cm, kosa kestenjasta dužime 4,5 cm, uzrok smrti prostrijel kroz trbuh vatrenim oružjem. Ulazni otvor sa lijeve strane u visini devetog rebra sa kanalom kroz deveto rebro a izlazni

otvor u predjelu desnog rebra sprijeda. Deveto i deseto rebro u cijelosti prelomljeno. U predjelu izlaznog otvora istisnuta je potrbušnica. Otvor u predjelu kože desnog koljena sa vanjske strane, a izlazni otvor sa unutrašnje strane. Starost između 40 i 50 godina;

13. NN, muški leš dužine 180 cm, ubijen prostrijelom kroz grudni koš sa desne strane i izlaznom ranom u predjelu leđa sa desne strane;

Masovna grobnica Vrhpolje Most - III

Pronađena i ekshumirana 13. maja 1996. godine, na desnoj obali rijeke Sane, nizvodno od mosta u Vrhpolju u Tominskim njivama, na udaljenosti od mosta oko 800 m. Grobnica je pronađena uz obalu rijeke Sane, u kojoj se pronalaze tri tijela, skeleta sa civilnom odjećom.

Utvrđeno je da su to:

1. Begić (Muhameda) Daut, rođen 15. oktobra 1921. u Hrastovu, gdje je bio i nastanjen. Smrt je nastupila nasilno usljed povrede lobanje i to višestruki prelomi kostiju čeono-sljepočno-tjemenih sa desne strane sa sitnim koštanim odlomcima utisnutim u lobanjsku duplju, prelom baze lobanje i prelom ključne kosti sa desne strane, prelom 1-og, 2-og i 3-eg rebra sa desne strane, prelom lopatične kosti sa desne strane sa koštanim odlomcima kao i trupa trećeg grudnog pršljena. Povrede glave su nanešene tupim mehaničkim oružjm, a povrede grudnog koša vatrenim oružjem u predjelu leđnog dijela, što odgovara rupastom dijelu na košulji sa desne strane u visini lopatica.
2. Dizdarević (Huse) Ismet, 1. jula 1939. godine u Kljevcima, selo Begići, gdje je bio i nastanjen. Smrt je nastupila nasilno usljed dobijenih povreda i to: u predjelu kore potiljačnog dijela glave sa lijeve strane nalaze se rupasti defekti sa vitalnim reakcijama 2 x 2 cm i višestruki prelomi kostiju potiljačnog dijela u cijelosti sa sitnim koštanim odlomcima. Prijelomi baze lobanje sa više koštanih odlomaka. Višestruki prelomi sljepočne kosti sa lijeve strane kao i dvije prelomne pukotine koje se prostiru preko tjemene kosti sa lijeve strane cijelom dužinom.

Otvor u predjelu vrata sa lijeve strane ispod donje vilice, što bi odgovaralo izlaznom otvoru. U lobanji je pronađena košuljica zrna od vatrenog oružja;

3. Kadrić (Ibre) Hasib, rođen 17. februara 1924. godine u Vrhpolju, gdje je bio i nastanjen. Ekspertizom je utvrđeno da je smrt nastupila nasilno. Pronalazi se otvor u tjemenoj kosti sa desne strane koji ide preko čeone kosti i završava iznad desne očne duplje. Dužina otvora je 8 cm, a širina u tjemenoj kosti 1 cm i čeonoj 4 cm. U predjelu ljuske sljepočne kosti nalazi se odlomak veličine 4x5 cm a od toga mjesta preloma prelomna pukotina koja se prostire preko ljuske sljepočne kosti. Druga prelomna pukotina koja se nastavlja od početka otvora u tjemenoj kosti ista se prostire prema šavu tjemenih kostiju. Smrt je nastupila nasilno udarcem oštrim i tvrdim predmetom;

Masovna grobnica Vrhpolje –Polje

Pronađena je na lokaciji Polje u Vrhpolju, između rijeke Sanice, magistralnog puta koji povezuje Sanski Most – Ključ i puta koji vodi u Hrustovo, na udaljenosti od 151 metar lijevom ivicom puta od mosta na rijeci Sanici prema magistralnom putu, a 16 metara od puta mjereno u livadu Jelečević Huse. Grobnica je dimenzija 15,40 m puta 4,50 m, a tijela su pronađena na dubini 1,50 do 2,50 m. U grobnici je pronađeno 20 leševa, a tijela su bačena i nalaze se u različitim položajima u najlonskim folijama i u fazi raspadanja. Sudsko-medicinskim pregledom je utvrđeno da se radi o civilnim žrtvama u različitoj starosnoj dobi i pola, u civilnoj odjeći. Identifikacijom je utvrđeno da se radi o civilnom stanovništvu sela Hrustovo koji su ubijeni 31. maja 1992. u srpskom agresorskom napadu na selo Hrustovo. Grobnica je ekshumirana 11. oktobra 1996. godine.

Utvrđeno je da se radi o sljedećim žrtvama:

1. Čanić Hatidža, žena Šećera, starosne dobi 65 godina, iz sela Hrustova, Bošnjakinja. Smrt je nastupila nasilno usljed povrede karličnog dijela kao i povrede desne natkoljenice nanešene iz vatrenog oružja;

2. Dudić (Hidajeta) Sead, rođen 18. decembra 1965. godine u Hrustovu, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila je usljed povrede kičmenog dijela iz vatrenog oružja;
3. Fatić (Zuhdije) Hajrudin, rođen 1959. godine u Hrustovu, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila je neposredno usljed povrede glave iz vatrenog oružja.
4. Fatić (Rame) Jasmin, rođen 29. maja 1971. godine u selu Hrustovo, Bošnjak. Smrt nasilna i nastupila usljed povrede glave i povrede desne goljenjače lijeve podlaktice, nanesene iz ispaljenog vatrenog oružja;
5. Hadžić (Zijada) Nijaz, rođen 1. avgusta 1963. godine, Bošnjak. Smrt nasilna i nastupila je neposredno usljed povrede grudnog koša iz ispaljenog vatrenog oružja;
6. Handanović (Šukrije) Emir, rođen 1973. godine, iz Hrustova, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila je usljed povrede glave iz vatrenog oružja;
7. Handanović (Arifa) Ermin, rođen 20. decembra 1974. godine, iz sela Hrastova, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila je neposredno usljed povrede grudne duplje i grudne kičme nanešena iz vatrenog oružja. Prelom kičmene kosti tupim zamahnutim oruđem;
8. Handanović (Huseina) Mehmed, rođen 2. septembra 1943. godine u Hrustovu, Bošnjak. Smrt nasilna i nastupila neposredno usljed povrede glave i grudnog koša, te povrede desne natkoljenice nanijete iz ispaljenog vatrenog oružja;
9. Hodžić (Mustafe) Senad, rođen 4. juna 1961. godine iz sela Hrustovo, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila neposredno usljed povrede glave iz vatrenog oružja;
10. Keranović (Ekrema) Adil, rođen 18. novembra 1973. godine, iz Hrustova, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila je usljed povrede grudnog koša iz ispaljenog vatrenog oružja;
11. Kljajić (Safeta) Hikmet, rođen 1967. godine, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila neposredno usljed povrede glave nanešene iz vatrenog oružja;

12. Kljajić (Omera) Ilfo, rođen 5. juna 1938. godine, iz Hrustova, Bošnjak. Smrt je nasilna nastupila neposredno usljed povrede grudne duplje iz ispaljenog vatrenog oružja;
13. Kljajić (Islama) Mirsad, rođen 1960. godine iz sela Hrustovo, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila usljed povrede glave iz vatrenog oružja;
14. Kljajić (Hilme) Nijaz, rođen 25. maja 1956. godine iz Hrustova, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila neposredno usljed povrede glave i grudnog koša iz ispaljenog vatrenog oružja;
15. Kukavica (Osmana) Rezak, rođen 14. marta 1952. godine, iz Hrustova, Bošnjak. Smrt nasilna i nastupila neposredno usljed povrede glave iz vatrenog oružja;
16. Merdanović (Aziza) Enes, rođen 1962. godine, iz Hrustova, Bošnjak. Smrt nasilna i nastupila neposredno usljed povrede glave iz vatrenog oružja iz apsolutne blizine.
17. Omanović (Fehima) Šukrija, rođen 23. avgusta 1955. godine, iz sela Hrustova, Bošnjak. Smrt je nastupila nasilno povredama glave, grudnog koša sa prelomom rebara, a povrede su nanešene ispaljivanjem iz vatrenog oružja;
18. Zukić (Ahme) Almaz, rođen 3. juna 1928. godine, iz Hrustova, Bošnjak. Smrt je nasilna ispaljivanjem iz vatrenog oružja u predjelu glave:
19. Zukić (Alije) Hasiba, starosna dob između 60 i 70 godina, iz sela Hrustova, Bošnjakinja. Smrt je nastupila nasilno usljed povrede glave, rebara i desne nadlaktice iz vatrenog oružja iz apsolutne blizine;
20. Zukić (Ilfe) Suad, rođen 1. februara 1962. godine, iz sela Hrustovo, Bošnjak. Smrt je nasilna i nastupila neposredno usljed povrede glave iz vatrenog oružja;

Masovna grobnica Kasapnica

Na osnovu svjedočenja svjedoka X, istražni sudija Općinskog suda u Sanskom Mostu sa pripadnicima Kantonalnog MUP-a u Bihaću i Policijske

uprave u Sanskom Mostu, pronađena je masovna grobnica sa ostacima zapaljenih tijela osamnaest osoba muškog spola različite starosne dobi:

Utvrđeno je da se radi o Bošnjacima civilima iz sela Kljevci, zaselak Kenjari, koje su srpske agresorske snage i srpske vlasti iz Sanskog Mosta istjerale sa porodicama iz njihovih kuća 27. juna 1992. godine, potom ih odvojili od porodica i odveli u obližnje napušteno selo Kasapnicu gdje su ih strijeljali 28. juna 1992. godine, potom tijela zapalili u napuštenoj kući Banović Duje, kako bi prikrili zločin.

Odvedeno je 20 Bošnjaka iz zaseoka Kenjari, od kojih je jedan preživio ovaj masakr. Ekshumacija je izvršena 6. oktobra 1996. godine.

Ekspertizom je utvrđeno da se radi o 18 žrtava, i to:

1. Alibabić (Husejna) Zahid, rođen 29. decembra 1928. godine, iz Kenjara. Smrt je nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
2. Jamaković (Derviša) Vahid, rođen 4. maja 1930. godine, iz Krasulja, općina Ključ. Smrt je nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
3. Kalabić (Safeta) Tehvid, star oko 15 godina, iz sela Krasulji, općina Ključ. Smrt je nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
4. Kenjar (Safeta) Asim, rođen 21. avgusta 1953. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
5. Kenjar (Huse) Dževad, rođen 1. aprila 1961. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
6. Kenjar (Hase) Hasan, rođen 21. oktobra 1933. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
7. Kenjar (Hasibe) Hasan, rođen 17. maja 1944. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
8. Kenjar (Hasana) Husein, zvani Čole, starosti oko 15 godina, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
9. Kenjar (Mehe) Husein, rođen 25. septembra 1918. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;

10. Kenjar (Hasana) Ilijaz, rođen 1. oktobra 1958. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
11. Kenjar (Smaje) Irfan, rođen 1975. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
12. Kenjar (Safeta) Mehmed, rođen 10. juna 1958. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
13. Kenjar (Safeta) Midhat, rođen 5. februara 1962. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
14. Kenjar (Huseina) Muhamed, rođen 24. februara 1968. godine iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
15. Kenjar (Nazifa) Muhamed, zvani Hamo, star 55 godina, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
16. Kenjar (Huse) Nedžad, rođen 26. oktobra 1973. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
17. Zukić (Ismeta) Izet, rođen 29. aprila 1971. godine iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem;
18. Zukić (Rifeta) Senad, rođen 24. novembra 1969. godine, iz Kenjara. Smrt nastupila nasilno iz vatrenog oružja i spaljivanjem.

Masovna grobnica Sasina

Na lokaciji sela Sasina šest kilometara od područja grada u pravcu Banje Luke, idući regionalnim putem, u neposrednoj blizini katoličke crkve pronađena je veća masovna grobnica ubijenih Bošnjaka koji su likvidirani od strane srpskih zločinačkih grupa 19. 5. 1995. godine. Ova masovna grobnica ekshumirana je 18. i 19. juna 1996. godine. Iz grobnice je izvađeno ukupno 64 tijela, a jedno tijelo u fazi raspadanja pronađeno je na samoj grobnici. Obdukcijom i identifikacijom je utvrđeno da se radi o sljedećim žrtvama:

1. Aganović (Rasima) Senad, rođen 26. novembra 1954, Sanski Most;
2. Alagić (Ahmeta) Fevzija, 1932, Sanski Most;

3. Alagić (Jasima) Munevera, 18. maja 1953, Sanski Most;
4. Alagić (Muhameda) Remzija, 1932, Sanski Most;
5. Alibabić (Mehe) Kadir, 1. oktobra 1936, Šehovci, Sanski Most;
6. Arapović (Ibre) Osman, Sanski Most;
7. Bajrić (Hamzalije) Senad, 26. avgusta 1976, Šehovci, Sanski Most;
8. Bajrić (Hamze) Mehmedalija, 28. marta 1959, Pobrežje, Sanski Most;
9. Bajrović (Šaćira) Meho, 1947, Barići, Teslić;
10. Behar (Habira) Hajrudin, 15. oktobra 1968, Kamičak, Ključ;
11. Behremović (Mehmeda) Ibrahim, 2. aprila 1932, Šehovci, Sanski Most;
12. Behremović (Saliha) Elvir, 12. marta 1970, Šehovci, Sanski Most;
13. Bešić (Memiša) Jahija, 8. oktobra 1928, Sanski Most;
14. Botonjić (Alije) Muharem 2. juna 1922, Šehovci, Sanski Most;
15. Buha (Blaža) Drago, 24. septembra 1972, Sanski Most;
16. Cerić (Jasima) Derviš, 3. aprila 1934, Sanski Most;
17. Cerić (Muharema) Eniz, 5. jula 1939, Sanski Most;
18. Ćekić (Adema) Irfan, 1928, Sanski Most;
19. Dautović (Salke) Aziz, 4. jula 1957, Šehovci, Sanski Most;
20. Drobić (Ibrahima) Muharem, 1. aprila 1941, Pobrežje, Sanski Most;
21. Drobić (Muharema) Ermin,1976, Pobriježje, Sanski Most;
22. Drobić (Muharema) Ibrahim, 1978, Pobriježje, Sanski Most;
23. Džafić (Fehima) Ekrem, 3. novembra 1972, Kijevo, Sanski Most;
24. Đananović (Juse) Šetko, 1933, Kijevo, Sanski Most;
25. Đinić (Hasana) Enes, 1953, Sanski Most;
26. Hajrić (Jusufa) Ernes, 2. maja 1977, Šehovci, Sanski Most;
27. Halimović (Mehe) Avdo, 1930, Sanski Most;
28. Hasanović Mehmed, 1945, Sanski Most;

29. Hasić (Smajila) Osman, 23. marta 1930, iz Pobrežja, Sanski Most;
30. Hromalić (Muhameda) Vedad, 27. aprila 1976, Sanski Most;
31. Jakupović (Muhe) Ago, 10. oktobra 1935, Pobriježje, Sanski Most;
32. Jakupović (Feriza) Fadil, 19. novembra 1958, Pobriježje, Sanski Most;
33. Jakupović (Miralema) Fehim, 1934, Sanski Most;
34. Jakupović (Muhe) Idriz, 10. aprila 1931, Pobriježje, Sanski Most;
35. Jakupović (Feriza) Muharem, 1950, Pobriježje, Sanski Most;
36. Jakupović (Muharema) Safet, 1940, Pobriježje, Sanski Most;
37. Kamber (Mumina) Muharem, 1932, Pobriježje, Sanski Most;
38. Kamber (Smajila) Osman, 8. januara 1958, Pobriježje, Sanski Most;
39. Kamber (Ibrahima) Zijad 1938, Pobriježje, Sanski Most;
40. Kamber Ismet, zvani Žućko, 1941, Sanski Most;
41. Kasumović Hakija, 1942, Sanski Most;
42. Kumalić (Sadika) Bećir, 14. avgusta 1929, Tomina, Sanski Most;
43. Kurbegović (Mustafe) Husein, zvani Braci, 1932, Sanski Most;
44. Kuršumović (Salke) Rifet, 1926, Sanski Most;
45. Kurtović (Mahmuta) Mehmed, 1926, Sanski Most;
46. Lasić (Ibre) Adem, 1. juna 1926, Sanski Most;
47. Mahić (Osme) Muharem, 21. novembra 1927, Kijevo, Sanski Most;
48. Mušić (Rede) Karanfil, 5. oktobra 1966, Tomina, Sanski Most;
49. Omić (Rame) Atif, 1977, Pobriježje, Sanski Most;
50. Omić (Crnke) Taib, 1936, Pobriježje, Sanski Most;
51. Pašagić (Ahmeta) Ibrahim, 1925, Sanski Most;
52. Pašagić (Hasana) Avdo, 4. oktobra 1934, Stari Majdan, Sanski Most;
53. Sinanović (Muje) Ibrahim, 1920, Kijevo, Sanski Most;
54. Šekić (Jusufa) Muharem, 1926, Sanski Most;

55. Talić (Muhameda) Adnan, 5. juna 1977, Šehovci, Sanski Most;
56. Talić (Rasima) Besim, 1978, Šehovci, Sanski Most;
57. Talić (Omera) Đemal, 1952, Šehovci, Sanski Most;
58. Talić (Halila) Haris, 28. septembra 1973, Sanski Most;
59. Talić (Nazifa) Hisein, 13. decembra 1966, Šehovci, Sanski Most;
60. Talić (Ibrage) Ibraga, 1967, Šehovci, Sanski Most;
61. Talić (Mehe) Muhamed, 8. oktobra 1952, Šehovci, Sanski Most;
62. Talić (Mehe) Rasim, 1937, Šehovci, Sanski Most;
63. Talić (Hasana) Sulejman, 1962, Šehovci, Sanski Most;
64. Talić (Huse) Šetko, 1933, Šehovci, Sanski Most;
65. NN. muškarac, mlađa osoba.

Masovna grobnica Hrustovo I

Ova grobnica pronađena je u samom središtu sela Hrustovo, kod osnovne škole, sa desne strane seoskog puta nasuprot porodične kuće Emina Kukavice. Na udaljenosti od njegovog garažnog objekta 11,60 m nalazi se livada u obliku humke zatrpana zemljom i kamenom koji je obrastao u travu. Ekshumacija je izvršena 10. aprila 1996. godine gdje se na dubini 1,90 m pronalaze leševi civilnih žrtava ubijenih Bošnjaka iz sela Hrustovo krajem maja 1992. godine. Grobnica je dužine 4,80 m i širine 2,70 m. Tokom sudsko-medicinskog vještačenja utvrđeno je da su žrtve prethodno bile ubijene iz vatrenog oružja u garaži, vlasništvo Huseina Merdanovića (zvanog Huske), koji je također ubijen, a mjesto masakra je udaljeno 300 m od ove masovne grobnice.

U ovoj masovnoj grobnici je pronađeno devetero djece, od toga tri bebe, petnaest ženskih osoba od 15-90 godina i šest muških odraslih osoba starosti od 14-75 godina. Svi su u civilnoj odjeći, a tijela su dobro očuvana tako da se identifikacija može vršiti prepoznavanjem od strane rodbine i komšija.

Obdukcijom i identifikacijom utvrđeno je da se radi o sljedećim žrtvama:

1. Brković (Huseina) Namka, rođena1975, iz Hrustova, Sanski Most;
2. Handanović Emir, rođen 1973, iz Hrustova, Sanski Most;
3. Hukanović Hasan (pekar), najstarija osoba, iz Hrustova, Sanski Most;
4. Jelečević (Junuza) Emin, rođen 1933, iz Hrustova, Sanski Most;
5. Kadirić (Mustafe) Idriz, rođen 1973, iz Hrustova, Sanski Most;
6. Keranović (Bibe) Dursum, rođen 1961, iz Hrustova, Sanski Most;
7. Keranović (Redže) Đehva, iz Hrustova, Sanski Most;
8. Keranović (Ibrahima) Fatima, rođena 1941, iz Hrustova, Sanski Most;
9. Keranović (Smaila) Jasima, rođena 1971, iz Hrustova, Sanski Most;
10. Keranović (Huseina) Muharema, rođena 1962, iz Hrustova, Sanski Most;
11. Keranović (Hasana) Nahid, rođen 1977, iz Hrustova, Sanski Most;
12. Keranović (Aziza) Nira, rođena 1964, iz Hrustova, Sanski Most;
13. Keranović (Osmana) Smail, rođen 1926, iz Hrustova, Sanski Most;
14. Merdanović (Taiba) Besima, rođena 1961, iz Hrustova, Sanski Most;
15. Merdanović (Mustafe) Husein, zvani Huska, rođen 1935, iz Hrustova, Sanski Most;
16. Merdanović (Junuza) Sabra, rođena 1959, iz Hrustova, Sanski Most;
17. Merdanović (Omera) Seida, rođena 1963, iz Hrustova, Sanski Most;
18. Merdanović (Huse) Zumra, rođena 1902, iz Hrustova, Sanski Most;
19. Omanović Đemka, žena Omera, rođena 1934, iz Hrustova, Sanski Most;
20. Omanović (Mehe) Emina, rođena 1942, iz Hrustova, Sanski Most;
21. Zukić (Đebe) Arifa, iz Hrustova, Sanski Most;
22. Zukić (Smaila) Fatima, rođena 1941, iz Hrustova, Sanski Most:
23. Zukić Smaila, iz Hrustova, Sanski Most;

24. Dijete, Keranović (Rufada) Aldina, rođena 1984, iz Hrustova, Sanski Most;
25. Dijete, Keranović (Ismeta) Almina, rođena 1985, iz Hrustova, Sanski Most;
26. Dijete, Keranović (Rufada) Asim, rođen 1988, iz Hrustova, Sanski Most;
27. Dijete, beba, Merdanović (Mustafe) Edita, rođena 1. decembra 1991, iz Hrustova, Sanski Most;
28. Dijete, Keranović (Ismeta) Sabina, starosti oko 2 godine, iz Hrustova, Sanski Most;
29. NN, dijete, starosti oko 4 godine;
30. NN, dijete, beba, starosti 5-6 mjeseci.

Masovna grobnica Hrustovo II

Četvrtog oktobra 1996. godine ekspertni tim je locirao i ekshumirao masovnu grobnicu u selu Hrustovo, općina Sanski Most, na lokaciji zvanoj Častovac, koji se nalazi na desnoj strani seoskog puta koji povezuje Gornje i Donje Hrustovo. Ova lokacija je u središnjem dijelu sela Hrustovo. U ovoj grobnici su pronađena dva tijela na dubini 2 m, a ekspertizom je utvrđeno da se radi o Bošnjacima iz sela Hrustovo i to: Kljajić Midhat, sin Muharema, rođen 1970. iz Hrustova, Sanski Most; Begić Jasim, sin Muharema, rođen 1954. iz Hrustova, Sanski Most.

Utvrđeno je da se radi o civilnim žrtvama ubijenim 31. maja 1992. godine od strane srpskih oružanih snaga u agresiji na ovo selo. Ubijeni su iz vatrenog oružja iz apsolutne blizine.

Masovna grobnica Lukavice

Ekshumacija je izvršena 2. juna 1997. godine u selu Lukavice, mezarluci kod džamije u kojoj su pronađena tijela 14 civilnih žrtava ubijenih Bošnjaka

iz sela Budim, koji su strijeljani u potoku niže sela od strane pripadnika srpske oružane sile 6. krajiške brigade, prilikom čišćenja sela 1. avgusta 1992. godine.

O mjestu ubistva, počiniocima i vremenu događaja svjedoče neposredni očevici koji su potvrdili da su žrtve ubijene iz vatrenog oružja, strijeljanjem neposredno nakon što su istjerani iz svojih kuća u selu Budimu i nakon što su bili razdvojeni od ženskih članova familije. Ekspertizom je utvrđeno da su tijela žrtava ubijena 1992. godine.

Iz grobnice su ekshumirani i identifikovani:

1. Alibegović (Huseina) Hasan, rođen 14. juna 1956, Lukavice, Sanski Most;
2. Alibegović (Sulje) Hilmo, rođen 10. jula 1927, Lukavice, Sanski Most;
3. Alibegović (Jusufa) Husein, rođen 10. avgusta 1931, Lukavice, Sanski Most;
4. Alibegović (Mehmeda) Ibrahim, rođen 10. januara 1943, Lukavice, Sanski Most;
5. Alibegović (Hilme) Ismet, rođen, 15. marta 1971, Lukavice, Sanski Most;
6. Alibegović (Ibrahima) Jasmin, rođen 1. januara 1972, Lukavice, Sanski Most;
7. Alibegović (Mahmuta) Muhamed, rođen 10. aprila 1951, Lukavice, Sanski Most;
8. Alibegović (Muje) Mujaga, rođen 4. juna 1928, Lukavice, Sanski Most;
9. Alibegović (Đulage) Nazif, rođen 15. novembra 1930, Lukavice, Sanski Most;
10. Alibegović (Mujage) Nijaz, rođen 13. septembra 1960, Lukavice, Sanski Most;
11. Alibegović (Sevdage) Sakib, rođen 6. juna 1956, Lukavice, Sanski Most;

12. Alibegović (Nazifa) Sejad, rođen 2. aprila 1959, Lukavice, Sanski Most;
13. Alibegović (Muje) Sevdaga, rođen 15. septembra 1930, Lukavice, Sanski Most;
14. Alibegović (Nazifa) Zijad, rođen 31. avgusta 1953, Lukavice, Sanski Most.

Masovna grobnica Greda I

Ova masovna grobnica pronađena je neposredno nakon oslobođenja općine Sanski Most, 11. oktobra 1995. godine. Ekshumacija je izvršena 30. maja 1997. godine. U ovoj masovnoj grobnici pronađena su tijela civilnih žrtava prvog dana agresije na općinu Sanski Most od strane srpskih oružanih snaga općine Sanski Most, kojim je komandovao **Basara Branko,** komandant 6. krajiške sanske brigade.

U grobnici je pronađeno 36 tijela i to:

1. Alagić (Adema) Mehmed, rođen 1941, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
2. Avdagić (Ibrahima) Muhamed, rođen 1929, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
3. Bajrić (Ahme) Ruhdija, rođen 1946, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
4. Bašić (Huseina) Edin, rođen 1969, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
5. Cerić (Huse) Muhamed, rođen 1946, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
6. Ćoralić (Huseina) Kasim, rođen 1934, Bošnjak iz Budimlić Japre;
7. Ćoralić (Huseina) Nurija, rođen 1928, Bošnjak iz Budimlić Japre;
8. Čavlović (Florijana) Milka, rođena 1933, Hrvatica, Kruhari, Sanski Most;
9. Čavlović (Florijana) Miroslava, rođena 1937, Hrvatica, Kruhari, Sanski Most;
10. Čoralić (Smajila) Hanka, rođena 1901, Bošnjakinja iz Agića, Budimlić Japre;

11. Eminić (Fehima) Ibro, rođen 1934, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
12. Gavranović (Stipe) Zdenko, rođen 1962, Hrvat, Batkovici Stara rijeka, S. Most;
13. Kaltak (Avde) Fadil, rođen 1954, Bošnjak iz S. Mosta;
14. Katlak (Reufa) Paša, rođena 1957, Bošnjakinja iz Sanskog Mosta;
15. Kovačević (Šaćira) Nure, rođena 1924, Bošnjakinja, Zenkovići, S. Most;
16. Kuželj (Mustafe) Emsud, rođen 1933, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
17. Mehmedović (Smaje) Safet, rođen 1940, Bošnjak iz Hrustova, Sanski Most;
18. Nalić (Saliha) Emir, rođen 1968, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
19. Nalić (Hame) Nafija, rođena 1943. Bošnjakinja iz Sanskog Mosta;
20. Nalić (Saliha) Senad, rođen 1964, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
21. Omić (Hamze) Hase, rođen 1916, Bošnjak, Sanski Most;
22. Pašić (Muniba) Smail, rođen 1963, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
23. Seferović (Ibre) Adem, rođen 1932, Bošnjak iz Hrustova, Sanski Most;
24. Selaman (Sulejmana) Nail, rođen 1953, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
25. Trožić (Sulje) Esad, rođen 1935, Bošnjak iz Sanskog Mosta;
26. Unić-Bašić (Ivice) Tatjana, rođena 1969, (u trudnoći), Hrvatica iz Sanskog Mosta;
27. Velić (Rifeta) Sadmir, rođen 1966. Bošnjak iz Gornjeg Kamengrada;
28. Vojniković (Muje) Adem, rođen 1955. Bošnjak iz Sanskog Mosta;
29. Zukić (Mehe) Mehmed, zvani Cico, rođen 1948. Bošnjak iz Hrustova, Sanski Most;
30. NN, muški leš mlađe dobi;
31. NN, muški leš mlađe dobi;
32. NN, muški leš mlađe dobi;
33. NN, muški leš;

34. NN, muški leš;

35. NN, muški leš;

36. NN, muški leš;

Sudskom ekspertizom je utvrđeno da je kod svih nastupila nasilna smrt iz vatrenog oružja. Na temelju svjedočenja, žrtve su ubijene na različitim lokacijama, uglavnom na području grada Sanskog Mosta, s tim što je na lokaciji u naselju Muhići u jednoj prostoriji ubijeno 13 osoba. Žrtve su pronađene u masovnoj grobnici dubine na oko 2,5 m, poslagane jedna pored druge u najlonsku foliju, a na kostima ruke svake žrtve pronađeni su metalni numerisani limići po brojevima.

Masovna grobnica Greda II

Masovna grobnica pronađena u gradskom muslimanskom greblju Greda u Sanskom Mostu ekshumirana je 30. maja 1997. godine. U njoj je pronađeno 15 tijela, a identifikacijom je utvrđeno da se radi o ubijenim Bošnjacima, civilima iz sela Vrše i šireg područja Kamengrada, koji su ostali u svojim kućama ne napuštajući ognjišta tokom cijelog rata.

Likvidacija civila izvršena je od strane srpskih oružanih snaga općine Sanski Most, u drugoj polovini septembra i početkom oktobra 1995. godine.

U grobnici su pronađeni:

1. Budnjević (Juse) Emsud, rođen 1953, Vrše, Sanski Most;

2. Benić (Hakije) Džemal, rođen 1973, Vrše, Sanski Most;

3. Benić (Džeme) Hakija, rođen 1947, Vrše, Sanski Most;

4. Benić (Nijaza) Muriz, rođen 1969, Vrše, Sanski Most;

5. Benić (Sulejmana) Nijaz, rođen 1941, Vrše, Sanski Most;

6. Benić (Hakije) Sabahudin, rođen 1977, Vrše, Sanski Most;

7. Gazibara (Mesuda) Salih, rođen 1974, Vrše, Sanski Most;

8. Karajković (Jusufa) Samir, rođen 1975, Donji Kamengrad, Sanski Most;
9. Krupić (Rahima) Mirzet, rođen 1963, Glavica, Sanski Most;
10. Seferović (Mustafe) Jahija, rođen 1968, iz Lukavica, Sanski Most;
11. Seferović (Mustafe) Smail, rođen, 1966, Lukavice, Sanski Most;
12. Sefić (Husnije) Fehim, rođen 1971, Donji Kamengrad, Sanski Most;
13. Velić (Esada) Hilmo, rođen 1952, Vrše, Sanski Most;
14. Velić (Hasiba) Sabid, rođen 1960, Vrše, Sanski Most;
15. Zulić (Halila) Muhamed, rođen 1965, Vrše, Sanski Most;

Stratište »Sanakeram«

Dana 9/10. oktobra 1995. godine ubijeno je 12 Bošnjaka zatvorenih u logor »Sanakeram«, a 13. oktobra 1995. godine izvršena je njihova identifikacija i obdukcija od stručnog tima CSB Bihać.

Ubijeni su:

1. Burnić Emir,
2. Burnić Enver,
3. Burnić Husnija,
4. Burnić Muharem,
5. Čaušević Mahmut,
6. Horozović Almir,
7. Kazić Muste,
8. Okčić Omer,
9. Talić Muharem,
10. Zulić Nazif,

Ostala dva tijela su neidentifikovana.

Žrtve su ubijene iz vatrenog oružja strijeljanjem od strane srpskih vojnika, čuvara u logoru.

Stratište Lukići

U selu Lukići, općina Sanski Most, kod kućnog broja 222, ubijeno je 15 neidentifikovanih muških leševa, civilnih žrtava, koji su bili u radnoj obavezi kod jedinica srpske vojske, a svi su ubijeni na mjestu gdje su pronađeni iz vatrenog oružja, pri povlačenju srpskih oružanih snaga na području općine Sanski Most.

Masovna grobnica u Podvldači

Ekshumacija obavljena od 7. decembra 1998. godine do 26. marta 1999. godine Putem informativnih saznanja i izjava preživjelih osoba koje su se nalazile zajedno sa ekshumiranim osobama u logoru Keraterm u Prijedoru, utvrđeno je da je negdje u ljeto (avgust) 1992. godine iz srpskog logora Keraterm odveden određeni broj osoba u dva autobusa u pravcu općine Sanski Most. Pretpostavlja se da su ove osobe, koje su žive dovedene do mjesta stratišta, strijeljane i na drugi način ubijene i bačene u jamu Hrastova glavica, iz koje je ekshumirano oko 144 tijela. Masovna grobnica Hrastova glavica se nalazi u jednoj visoko izrasloj bukovoj šumi, u blizini lokalnog puta koji povezuje naselja Kamengrad i Budimlić Japru. Od ukupnog broja ekshumiranih osoba identifikovano je 48, a ostali dio je neidentifikovan i označen kao »NN« osobe.

Identifikovane osobe su:

1. Bašić (Ibre) Hasan, rođen 1949, Hambarine, Prijedor;

2. Behlić (Ahmeta) Adem, rođen 1947, Čarakovo, Prijedor;

3. Brdar (Latifa) Adem, rođen 1957, Čarakovo, Prijedor;

4. Brdar (Mehmeda) Smail, rođen 1971, Zecovi, Prijedor;
5. Brdar (Hasiba) Ziko, rođen 1961, Zecovi, Prijedor;
6. Brkić (Ibrahima) Ferid, rođen 1961, Čakarevo, Prijedor;
7. Crljenković (Huseina) Nurija, rođen 1955, Rakovčani, Prijedor;
8. Ćeman (Mehmeda) Rasim, rođen 1937, Zecovi, Prijedor;
9. Demirović (Nurije) Refik, rođen 1949, Hambarine, Prijedor;
10. Dračić (Salke) Omer, rođen 1930, Brezičani, Prijedor;
11. Džafić (Hasana) Razim, rođen 1925, Čirkići, Sanski Most;
12. Džananović (Safije) Senad, rođen 1966, Zecovi, Prijedor;
13. Džananović (Hakije) Suljo, rođen 1952, Zecovi, Prijedor;
14. Ferhatović (Ešefa) Šefik, rođen 1968, Hambarine, Prijedor;
15. Ferizi (Nuhija) Albin, rođen 1971, Hambarine, Prijedor;
16. Ferizi (Emrula) Nuhija, rođen 1949, Tetovo, Tetovo;
17. Ferizović (Besima) Armin, rođen, 1972, Zecovi, Prijedor;
18. Gavranović (Ive) Ante, rođen 1956, Tukovi, Prijedor;
19. Hamulić (Redže) Mehmed, rođen 1955, Zecovi, Prijedor;
20. Hopovac (Agana) Raif, rođen 1942, Zecovi, Prijedor;
21. Hujić (Idriza) Meho, rođen 1962, Čarakovo, Prijedor;
22. Kadić (Mehmedalije) Ermin (Omkin) rođen 1968, Prijedor;
23. Kahteran (Ejuba) Šefik, rođen 1957, Zecovi, Prijedor;
24. Kalender (Ibraga) Ibro, rođen 1895, Lukavice, Sanski Most;
25. Karupović (Mehmeda) Adem, rođen 1953, Čarakovo, Prijedor;
26. Karupović (Bajre) Osman, rođen 1946, Čarakovo, Prijedor;
27. Karupović (Šabana) Samed, rođen 1954, Čarakovo, Prijedor;
28. Kljajić (Tahira) Teufik, rođen 1949, Čarakovo, Prijedor;
29. Kljajić (Mehe) Šaban, rođen 1951, Čarakovo, Prijedor;

30. Mahić (Jusufa) Fikret, rođen 1948, Kamičani, Prijedor;
31. Matanović (Ive) Jure, rođen 1952, Tukovi, Prijedor;
32. Mešić (Ibre) Mehmed, rođen 1945, Ćela, Prijedor;
33. Mujadžić (Hase) Taib, rođen 1932, Čarakovo, Prijedor;
34. Musić (Emina) Ćamil, rođen 1944, Čarakovo, Prijedor;
35. Musić (Sejfe) Mujo, rođen 1950, Čarakovo, Prijedor;
36. Musić (Asima) Rasim, rođen 1949, Čarakovo, Prijedor;
37. Okić (Atifa) Emsad, rođen 1956, Krasulje, Ključ;
38. Omanović (Sakiba) Nedim, rođen 1966, Donji Biljani, Ključ;
39. Pašić (Muharema) Mujo, rođen 1936, Skucani Vakuf, Sanski Most;
40. Ramadanović (Šefika) Jasmir, rođen 1955, Prijedor;
41. Redžić (Ibrahima) Hasan, rođen 1964, Čarakovo, Prijedor;
42. Rešić (Huseina) Senad, rođen 1955, Pećani, Prijedor;
43. Siječić (Mehe) Enver, rođen u Čarakovu, Prijedor;
44. Softić (Mehmeda) Asim, rođen 1944, Kozarac, Prijedor;
45. Suhonić (Vehbije) Nail, rođen 1951, Tukovi, Prijedor;
46. Šehić (Avde) Mirhad, rođen 1960, Čarakovo, Prijedor;
47. Švraka (Mustafe) Mustafa, rođen 1954, Rizvanovići, Prijedor;
48. Zahirović (Huse) Smajo, rođen 1963, Čarakovo, Prijedor.

Masovna grobnica Tomina - Markovići

Osmog jula 2001. godine otkrivena je lokacija Tomina - Markovići, gdje je pronađena masovna grobnica ubijenih civila iz sela Vrhpolje i Hrustovo. Ekshumacija je izvršena 17. avgusta 2001. godine, a u grobnici je pronađeno 26 skeletnih tijela. Na osnovu izjava svjedoka radi se o pohapšenim civilima od strane srbo-četničkog agresora koje su pohvatali u agresiji na Vrhpolje i

Hrustovo 31. maja 1992. godine, a potom ih kao zarobljenike držali zatvorene u kotlovnici osnovne škole u Tomini. Tu su bili zlostavljani i mučeni, a zatim su odvedeni i zatvoreni u osnovnoj školi u Tramošnji, da bi u junu 1992. bili strijeljani od strane pripadnika Srpske vojske - jedinice 6. krajiške brigade, na lokalitetu gdje je pronađena grobnica. Kopanje grobnice i zatrpavanje žrtava obavili su radnici komunalnog preduzeća, a njima je rukovodio Vukić Tode. U toku ekshumacije tijela se nisu mogla identifikovati pa su uzeti uzorci za DNK analizu od rodbine nestalih sa područja sela Vrhpolje i Hrustovo.

Masovna grobnica Krkojevci

Masovna grobnica Krkojevci se nalazi 5,5 km od Sanskog Mosta, uzvodno u kanjonu rijeke Sane, između lijeve obale i puta koji ide trasom stare pruge kod krečane Krkojevci, prema ušću rijeke Dabar. Ovaj lokalitet je pronađen 8. jula 2001. godine, iako se za njega znalo od kraja rata ekshumacija je izvršena 18. avgusta 2001. godine. Iz grobnice je izvađeno 20 skeletnih tijela. Na osnovu svjedočenja preživjelih logoraša iz općine Sanski Most koji su bili na Manjači i na temelju pronađenih pisanih dokumenata radi se o usmrćenim logorašima koji su ugušeni u transportu 8. jula 1992. godine, kada su voženi iz zatvora u Sanskom Mostu prema lokaciji logora Manjača. Kopanje grobnice i zakopavanje žrtava obavili su radnici komunalnog preduzeća, a njima je rukovodio Vukić Tode.

U toku je DNK analiza i ekspertiza na identifikaciji tijela, a prema dokumentaciji i izjavama svjedoka, radi se o sljedećim ubijenim licima.

To su:

1. Delić Mirhad,
2. Čorak Nenad,
3. Halimović Mirsad,
4. Hodžić Ismet,
5. Hodžić Hizvo,
6. Hodžić Mustafa,

7. Hukanović Sevdaga,
8. Jusić Ramo,
9. Kamić Fadil,
10. Kerić Atif,
11. Matanović Vinko,
12. Memić Ismet,
13. Mlinar Josip,
14. Muhić Dževad,
15. Muhić Nedžad,
16. Mujadžić Zijad,
17. Mušić Ibro,
18. Pršić Muharem,
19. Talić Kemo,
20. Tutić Ivan.

Stratište Trnova

U prostoriji ozidane šupe, Šupuk Senada u Trnovi pronađeno je 11 ubijenih tijela. Dana 10. oktobra 1995. godine od strane pripadnika Vojske Republike Srpske, 18. oktobra 1995., istražni tim Višeg suda u Bihaću i CSB Bihać obavili su uviđaj i sudsko-medicinski pregled tijela, te njihovu identifikaciju. Identifikovano je devet ubijenih, a dva tijela nisu identifikovana.

Ubijeni su od strane srbo-četničkog agresora pri povlačenju s područja općine Sanski Most, a iz dokumentacije koja je pronađena i svjedočenja se utvrđuje da se radi o licima koja su bila u radnoj obavezi kod srpske vojske.

Utvrđeno je da se radi o sljedećim licima:

1. Muratović (Ibrahima) Osman, rođen 1939. u Banjoj Luci;
2. Omerspahić (Omera) Idriz, rođen 1955. u Kaknju;

3. Smajlagić (Smaila) Mesud, rođen 1945. u Sanskom Mostu;
4. Šabić (Džafera) Midhat, rođen 1955. u Sanskom Mostu;
5. Šehić (Huseina) Derviš, rođen 1949. u Ključu;
6. Šehić (Ahme) Mehmed, rođen 1947. u Ključu;
7. Šehić (Ahme) Safet, rođen 1950. u Ključu;
8. Tahudžić (Atifa) Mehmed, rođen 1951. u Sanskom Mostu;
9. Topić (Alage) Hasan, rođen 1941. u Sanskom Mostu;
10. NN leš;
11. NN leš.

b) POJEDINAČNE GROBNICE I MANJA STRATIŠTA

Lokalitet Hrustovo i Vrhpolje

Dana 5. oktobra 1996. godine izvršena je ekshumacija pojedinačnih grobnica na području sela Hrustovo i Vrhpolje. Iza porodične kuće Bajre Kukavice u Hrustovu, u njegovom dvorištu, na udaljenosti od 10 metara, pronađena je grobnica skeletnog ženskog leša u tradicionalnoj muslimanskoj odjeći (dimije i bluza) na dubini oko 0,40 m. Ekspertizom je utvrđeno da se radi o Fehimi Kukavici, kćerki Mehe, rođenoj 1912. godine u Hrustovu, Sanski Most.

Ubijena je u glavu iz vatrenog oružja iz neposredne blizine.

Petog oktobra 1996. godine pronađen je ženski leš, kostur sa ostacima ženske muslimanske odjeće, u septičkoj jami iza porodične kuće Bajre Kukavice u Hrustovu. Identifikacijom je utvrđeno da se radi o Fatimi Kukavici, kćerki Sulejmana, starosti oko 60 godina, iz sela Hrustovo, općina Sanski Most. Ubijena je u glavu iz vatrenog oružja iz neposredne blizine.

U istoj septičkoj jami pronađene su kosti jedne muške osobe. Ekspertizom se nije mogao utvrditi identitet i uzrok smrti zbog nedostatka dijelova leša i truležno isčezlih organa grudne i trbušne duplje.

Osmog oktobra 1996. godine u selu Jezerci u šumi vlasništvo Elkaza Bečića, pronađena je pojedinačna grobnica promjera 2 x 0,60 m.

U njoj je nađen jedan leš, u fazi raspadanja, u civilnoj odjeći. Identifikacijom je utvrđeno da se radi o Fehimu Amidžiću, sinu Ibre, rođenom 1922. godine u Hrustovu, općina Sanski Most, koji je ubijen 5. jula 1992. godine od strane srpskih paravojnih snaga, nakon čega ga je pronašao i zakopao Fahrudin Velić iz Jezeraca.

Šestog oktobra 1996. godine izvršena je ekshumacija grobnice u zaseoku Merdanovići, selo Hrustovo, u voćnjaku iza kuće Seide Zukić, gdje se pronalaze dva leša na dubini oko 0.80 m. Ekspertizom je utvrđeno da se radi o ženskim tijelima i to:

1. Zukić Saida, kći Omera, rođena 1927, iz Hrustova, Sanski Most.

2. Merdanović Hasema, kći Huseina, rođena 1936, iz Hrustova, Sanski Most.

Obje su ubijene iz neposredne blizine u predjelu glave. Radi se o tijelima dvije Bošnjakinje koje su ubijene od strane srpskih zločinaca u toku agresije na ovo selo 31. maja 1992. godine, a njihova tijela je zakopao Alen Ćerimović iz sela Hrustovo, koji je pokazao lokaciju grobnice i prepoznao osobe prilikom identifikacije žrtava.

Dana 6. oktobra 1996. godine ekshumirana je pojedinačna grobnica u voćnjaku iza porodične kuće Safeta Mehmedovića, iz sela Hrustovo. Na dubini oko 0,50 m pronalazi se jedan leš, a radi se o:

1. Mehmedović Smail, sin Smaje, rođen 1924. godine, Bošnjak iz Hrustova, Sanski Most, koji je ubijen 31. maja 1992. godine prema svjedočenju očevica Eminić Hikmeta iz Hrustova. Prepoznavanje je izvršio njegov sin Mehmedović Ilijaz.

Dana 6. oktobra 1996. godine ekshumirana je pojedinačna grobnica u mjesnom groblju zaseoka Merdanovići sela Hrustovo, u kojom se pronalazi jedan muški leš na dubini oko 0,30 m. U postupku identifikacije je utvrđeno da se radi o Merdanović Hasanu, sinu Muharema, rođenom 1932. godine, Bošnjaku iz Hrustova, općina Sanski Most, koji je ubijen od srpskih zločinaca 31. maja 1992. godine na dan napada na selo Hrustovo.

Dana 6. oktobra 1996. godine ekshumirana je pojedinačna grobnica u mjesnom groblju Merdanovići sela Hrustova, gdje je pronađen jedan muški leš na dubini oko 0,50 m.

Identifikacijom je utvrđeno da se radi o Merdanović Ekremu, sinu Rašida, rođenom 1940. godine, Bošnjaku iz Hrustova, Sanski Most, koji je ubijen od srpskih zločinaca 31. maja 1992. na dan napada na selo Hrustovo.

Dana 6. oktobra 1996. godine u slu Hrustovo, u garaži pojedinačne kuće Merdanović Huseina ekshumirane su kosti jednog djeteta koje je ubijeno 31. maja 1992. godine. Sudskom ekspertizom je utvrđeno da su kosti djeteta starog do jedne godine, te da su ostale nakon zapaljenja žrtve. Kosti djeteta iz plamena su djelimično očuvane, a djelimično ugljenisane. Radi se o neidentifikovanom djetetu čiji neposredni uzrok smrti se ne može utvrditi, a ne isključuje se nasilna smrt.

Dana 6. oktobra 1996. godine ekshumirana je pojedinačna grobnica u livadi, sa desne strane puta u zaselak Jeleči, u selu Hrustovo. Ista se pronalazi nasuprot seoskog mezarja u Jelečima, iznad puta, na udaljenosti oko dva metra. Na dubini oko 0,40 m pronalazi se jedan muški leš u civilnoj odjeći. Na osnovu svjedočenja Hrapić Ibrahima i Kapić Smaila utvrđen je identitet žrtve i mjesto grobnice. Radi se o Salešević Izetu, sinu Safeta, rođenom 1971. godine. Bošnjak iz sela Vrhpolje, općina Sanski Most, ubijen 2. juna 1992. godine u napadu na selo Hrustovo i Vrhpolje.

Dana 6. oktobra 1996. godine prilikom sudsko-medicinske ekspertize, uz leš djeteta Keranović Asima (koji je izvađen iz masovne grobnice Hrustovo I, pod rednim brojem 22) pronalazi se još jedan dječiji leš starosti oko 6 godina, a identifikacijom, od strane rodbine, utvrđeno je da se radi o Keranović Edinu, sinu Suada, rođenom 1986. godine u Hrustovu, Sanski Most. Ubijen je 31. maja 1992. od strane srpskih vojnika u glavu.

Dana 6. oktobra 1996. godine izvršena je ekshumacija pojedinačne grobnice u zaseoku Merdanovići, selo Hrustovo, gdje se pronalaze dva leša na dubini od 60 cm. Grobnicu je pokazao Merdanović Mehmed, a nakon vađenja tijela identifikacija je izvršena na osnovu prepoznavanja svjedoka Zukić Zikreta iz Sanskog Mosta. Radi se o tijelima Merdanović Derviše, kćerki Mumina, rođenoj 1909. godine, Bošnjakinji iz Hrustova, općina Sanski Most, i njenom sinu Merdanović Raifu, sinu Huseina, rođenom 1937. godine, Bošnjaku iz Hrustova, općina Sanski Most. Ubijeni su od strane srpskih vojnika u napadu na selo Hrustovo 31. 5. 1992. godine.

Dana 6. oktobra 1996. godine u zaseoku Merdanovići sela Hrustovo, u neposrednoj blizini njene kuće pronalazi se grobnica plitko zakopana, a radi se o Merdanović Hizi, rođenoj 1932. godine, Bošnjakinji iz Hrustova, općina Sanski Most, koja je ubijena iz neposredne blizine vatrenim oružjem u predjelu glave od strane srpskih vojnika 31. maja 1992. godine.

Dana 6. oktobra 1996. godine u zapaljenoj kući Keranović Irfana pronalaze se ostaci zapaljenog leša sa ostacima dijelova ljudskih kostiju odrasle osobe koji su dijelom očuvani, a većim dijelom ugljenisani. Na osnovu svjedočenja i ekspertizom kostiju utvrđeno je da se radi o lešu Keranović Irfana, sinu Raifa, rođenom 1971. godine, Bošnjaku iz Hrustova, općina Sanski Most. Na

osnovu svjedočenja Keranović Reufa, koji mu je brat, Irfan je ubijen, a zatim zapaljen u kući od strane srpskih vojnika 31. maja 1992. godine prilikom okupacije sela Hrustovo.

Dana 13. oktobra 1996. godine u selu Vrhpolje, pronađena je i ekshumirana pojedinačna grobnica, na lokaciji zaseoka Kadrići neposredno uz desnu stranu magistralnog puta koji povezuje Sanski Most i Ključ, na uglu pored odvojka šumskog puta koji ide za Galaju. Identifikovano je tijelo Bošnjaka Keranović Saida, sina Hasana, rođenog 1954. godine u Vrhpolju, općina Sanski Most. Ubijen je 2. septembra 1992. godine od strane srpskih vojnika. Leš je bio obučen u vojničku uniformu teritorijalne odbrane Armije Bosne i Hercegovine.

Dana 13. oktobra 1996. godine u selu Vrhpolje, na lokaciji Mekina dolina ispod Kvrgića dola pronalazi se pojedinačna grobnica iz koje je ekshumirano jedno muško tijelo. Identifikacijom je utvrđeno da se radi o Baltić Islamu, sinu Atifa, rođenom 1942. godine, Bošnjaku iz Vrhpolja koji je ubijen 28. juna 1992. godine. Ubijen je iz vatrenog oružja od strane srpskih vojnika prilikom okupacije sela Vrhpolja.

Dana 13. oktobra 1996. godine u selu Vrhpolju, u području Kvrgića dola pronalazi se pojedinačna grobnica iz koje je izvađeno jedno muško tijelo sa dubine jedan metar. Ekspertizom je utvrđeno da se radi o Sinanović Esadu, starije životne dobi, koji je ubijen početkom napada na selo Vrhpolje 1992. godine, od strane srpskih agresorskih snaga. Pronalaženje grobnice i prepoznavanje je izvršio bližni srodnik Sinanović Šefik iz Vrhpolja.

Dana 13. oktobra 1996. godine pronađena je i ekshumirana pojedinačna grobnica u rejonu Kvrgića dol, u kojoj se pronalazi, na dubini od jedan metar, muški leš. Identifikacijom je utvrđeno da se radi o Sinanović Ramizu, sinu Ibre, rođenom 21. februara 1931. godine, Bošnjaku iz sela Vrhpolje, koji je ubijen u selu Vrhpolje, od strane srpskih agresorskih snaga.

Dana 13. oktobra 1996. godine pronađena je i ekshumirana pojedinačna grobnica u selu Vrhpolje na rejonu Kvrgića dol. Radi se o tijelu Hodžić Edvina, sinu Adema, rođenom 1971. godine, Bošnjaku iz sela Vrhpolje, općina Sanski Most, koji je pronađen u civilnoj odjeći, a ubijen je iz vatrenog oružja iz neposredne blizine, od strane srpskih agresorskih snaga.

Dana 13. oktobra 1996. godine pronađena je i ekshumirana je pojedinačna grobnica na rejonu Kvrgića dol, u kojoj se pronalazi jedan muški leš, a radi se o Sinanović Bibi, sinu Ramiza, rođenom 1959. godine, Bošnjaku iz sela Vrhpolje, općina Sanski Most, koji je ubijen iz vatrenog oružja od strane srpskih agresorskih snaga. Leš je pronađen u civilnoj odjeći.

Dana 12. januara 1998. godine izvršena je ekshumacija i obdukcija dva NN leša u selu Hrustovo, zaselak Eminići, bliža lokacija šuma Častovac. Ekspertizom leša, broj jedan, od strane sudskog patologa dr. Mešić Samire radi se o muškoj osobi staroj 18 godina, odjevenoj u civilnu odjeću, ubijenoj iz vatrenog oružja u glavu. Leš potiče iz perioda agresije na selo Hrustovo 1992. godine.

NN leš broj dva starosti preko 20 godina, u civilnoj odjeći, čija je smrt nastupila usljed povreda glave iz vatrenog oružja, a leš potiče iz perioda agresije na selo Hrustovo 1992. godine.

Lokalitet Mašinski most

Na lokalitetu Mašinski most pronađena su tri tijela ubijenih Bošnjaka, na lijevoj strani mosta. Ubijeni su strijeljani iz vatrenog oružja od strane srbo-četničkog agresora, a pronađeni su na travi kod mosta 10. oktobra 1995. godine. Identifikacija je izvršena 19. oktobra 1995. pa je utvrđeno da se radi o civilima:

1. Grominić Paša,
2. Krupić Huso i
3. Osmančević Ale.

Lokalitet Tomina

Na lokalitetu Tomina 10. oktobra 1995. godine pronađeno je sedam tijela ubijenih civilnih žrtava. Identifikacija je izvršena 20. oktobra 1995. godine tako da su tri tijela identifikovana dok se četiri tijela vode kao NN.

Žrtve su ubijene od strane srbo-četničkog agresora prilikom njihovog povlačenja sa područja Sanskog Mosta. Identifikovani su:

1. Alagić Zahid,
2. Behremović Suad,
3. Hozanović Haris,
4. NN, muški leš,
5. NN, muški leš,
6. NN, muški leš.
7. NN, muški leš.

Lokalitet Stari Majdan - Stara Rijeka

Na lokalitetu Stari Majdan - Stara Rijeka izvršena je ekshumacija 4. avgusta 1996. godine. U šumi iznad putnog pravca Stari Majdan – Ljubija, koja se nalazi sa desne strane puta, pronađene su dvije pojedinačne grobnice ubijenih Bošnjaka, Čaušević Merima i Fikić Ekrema, iz Hambarina, općina Prijedor, koji su ubijeni u avgustu 1992. godine, od strane srbo-četničkog agresora, koji su ih pokopali na mjestu ubistva.

Lokalitet Mihaljevac-Fejtovci

Na lokalitetu Mihaljevac – Fajtovci ekshumirano je jedno tijelo, 4. avgusta 1996. godine. Identifikacijom je utvrđeno da se radi o Ramić Vedadu, rođenom 1970. godine, sa Brda, općina Prijedor, koji je ubijen avgusta 1992. godine od strane srbo-četničkog agresora. Na pomenutom lokalitetu je bio i pokopan.

Lokalitet Hrustovo - zaselak Merdanovići

Dana 5. oktobra 1996. godine pronađena je i eshumirana pojedinačna grobnica na lokalitetu Hrustovo, zaselak Merdanovići. Tijelo je bilo pokopano u voćnjaku Merdanović Safeta, dana 31. maja 1992. godine. Identifikacijom je utvrđeno da se radi o Bošnjaku Merdanović Smailu, sinu Smaje, rođenom 1924, iz Hrustova, općina Sanski Most, koji je bio ubijen od strane srbo-četničkog agresora.

Lokalitet Trnova

Sa lokaliteta Trnova ekshumirano je tijelo Nezirević Azize, rođene 1920. godine iz Trnove, koja je ubijena iz vatrenog oružja u junu mjesecu 1992. godine, a tijelo je bilo plitko pokopano ispred samog ulaza u njenu porušenu porodičnu kuću, ekshumacija je izvršena 6. juna 1997, kada je identifikovana i utvrđen uzrok smrti.

Lokalitet Dževar

Sa lokaliteta Dževar ekshumirana su dva tijela 6. juna 1997. godine i to:

1. Ališić Ismet, rođen 1972,
2. Grgić Džemal, rođen 1979.

Ubijeni su 17. septembra 1992. godine u kući vlasništvo Grgić Ibrahima od strane srbo-četničkog agresora, a tijela su bila pokopana na livadi u blizini kuće, vlasništvo Grgić Ibrahima.

Lokalitet Predojevića brdo - Dževar

Sa lokaliteta Predojevića brdo - Dževar ekshumirano je jedno tijelo, 6. juna 1997. godine. Radi se o Grgić Šefiku, rođenom 1978. godine, koji je ubijen u avgustu 1992. godine od srbo-četničkog agresora. Tijelo je bilo pokopano u šumi zvanoj Predojevića brdo.

Lokalitet Greda

Sa lokaliteta Greda eshumirano je 6 tijela i to:

1. Alagić Šefik, rođen 1928,
2. Jakupović Hava, rođena 1919,
3. Velić Husnija, rođen 1954,
4. NN, muški leš,
5. NN, muški leš,
6. NN, muški leš.

Ubijeni su od strane nepoznatih lica u toku rata u Sanskom Mostu. Tijela su bila pokopana u pojedinačne grobnice u mjesnom groblju Greda. Ekshumacija je izvršena 28. maja 1997. godine, a pregledom tijela utvrđeno je da su ubijeni.

Lokalitet Kijevo

Dana 3. juna 1997. godine ekshumirana su dva tijela iz pojedinačnih grobnica, koje su pronađene neposredno pored mjesne džamije u Kijevu. Utvrđeno je da se radi o Bešić Abidu, rođenom 1972. godine i Kurbegović Alenu, rođenom 1976. godine.

Lokalitet Kijevo - Riječani

Na lokalitetu Kijevo-Riječani pronađeno je i eshumirano jedno tijelo Bešić (Abida) Huse, rođen 1936. godine, ubijen krajem rata 1995. godine, prije samog ulaska snaga Armije RBiH u Sanski Most. Tijelo je bilo pokopano na lijevoj strani rijeke Kevuše, a ekshumirano je 3. juna 1997.

Lokalitet Skucani Vakuf

U zaseoku Ćehići, na lokaciji mjesnog greblja pronađene su tri pojedinačne grobnice koje su ekshumirane 3. jula 1997. godine. Utvrđeno je da se radi o civilnim žrtvama koje su ubijene septembra 1992. godine od strane srpskih ekstremista, a ubijeni su u svojim porodičnim kućama i to:

1. Avdić Ejub, rođen 1954,
2. Ćehić Atif, rođen 1941,
3. Ćehić Ibrahim, rođen 1923.

Podglavica

Sa lokaliteta Podglavice ekshumirano je jedno tijelo 3. juna 1997. godine, a radi se o Mehić Semiru, rođenom 1970, koji je ubijen u avgustu 1992. godine od strane poznatog srpskog ekstremiste X, ispred kuće u kojoj je živio. Tijelo ubijenog je pokopano od strane rodbine i komšija u mjesnom groblju.

Džamijsko mezarje

Sa lokaliteta džamijskog mezarja ekshumirana su dva tijela 4. juna 1997. godine, i to:

1. Babača Fatima, rođena 1922. godine, iz Skucanog Vakufa, općina Sanski Most, koja je ubijena 15. maja 1993. godine od srpskih ekstremista.
2. Dervišević Ekrem, rođen 1970. godine, iz Skucanog Vakufa, koji je ubijen tokom 1995. godine od srpskih ekstremista.

Zahirovići

Sa lokaliteta Zahirovići ekshumirano je jedno tijelo 4. juna 1997. godine, i to: Dervišević Seid, rođen 1964. godine, iz Skucanog Vakufa, a ubijen je 17. septembra 1995. godine od batina u porodičnoj kući koje je zadobio od srpskih ekstramista.

Lokalitet Modra

Sa lokaliteta Modra ekshumirano je jedno tijelo 3. juna 1997. godine, i to: Kugić Mujo, rođen 1963. godine, Bošnjak iz Modre, koji je ubijen u zatvoru srpske milicije u Lušci Palanci 7. jula 1992. godine. Tijelo je pronađeno u spomen-kući Sime Miljuša i zakopano od strane srpske civilne zaštite, mjesno groblje Kugići.

Lokalitet Gornje Kijevo

Sa lokaliteta Gornje Kijevo ekshumirano je jedno tijelo 4. juna 1997. godine, i to: Selimović Hasan, rođen 1920, Bošnjak iz Gornjeg Kijeva. Ubijen je 12. jula 1995. godine od srpskih ekstremista, a tijelo je bilo pokopano u improviziranoj grobnici u Gornjem Kijevu.

Lokalitet Kriva cesta, Sanski Most

Sa lokaliteta Kriva cesta ekshumirano je jedno tijelo 5. juna 1997. godine, i to: Dedić Rasim, rođen 1934, Bošnjak, penzioner iz Sanskog Mosta, koji je ubijen septembra 1995. godine od strane pripadnika regularne srpske vojske. Odveden je iz kuće u kasnim večernjim satima u Zdeni.

Lokalitet Kijevo - šuma Grebež

Sa lokaliteta Kijevo ekshumirano je jedno tijelo 28. novembra 1996. godine, i to: Ahmetagić Avdo, rođen 1913. godine, Bošnjak iz Kijeva. Ubijen pored šumske staze u šumi Grabež iz vatrenog oružja. Tijelo je bilo na površini zemlje, a pronašli su ga lovci.

Lokalitet Donji Kamengrad - zaselak Dolina

Sa lokaliteta Donji Kamengrad - zaselak Dolina ekshumirana su dva tijela 13. oktobra 1996. godine. Oba tijela pronađena su pokopana u dvorištu niže kuće Jakupović Saliha. Odvedeni su iz svojih kuća i ubijeni 19. septembra 1995. od strane srpskih paravojnih snaga. Ekshumirani su:

1. Đumišić (Mustafe) Muharem 1920, Bošnjak iz Sanskog Mosta.
2. Habibović (Redže) Agan, rođen 1943, Bošnjak iz Bartikovaca.

Lokalitet Okreč

Sa lokaliteta Okreč ekshumirano je sedam civilnih žrtava Bošnjaka, 11. aprila 1996. godine, koji su ubijeni od strane srpskih ekstremnih paravojnih snaga iz susjednog sela Podvidača 21. septembra 1995. godine. U dvorištu iz kuće Ganić Habiba pronađena je improvizovana grobnica iz koje je ekshumirano jedno tijelo i to:

1. Ganić Habib, sin Alije, rođen 1932. godine, Bošnjak iz Okreča, koji je ubijen u vlastitoj kući, 21. septembra 1995. godine u popodnevnim satima.

S druge strane kuće Ganić Habiba pronađena je grobnica sa dva tijela iz koje su ekshumirani:

1. Ganić (Smaje) Fatima, supruga Naila, rođena 1943, Bošnjakinja iz Okreča,

2. Ganić (Ibrahima) Nail, rođen 1940, Bošnjak iz Okreča.

Ubijeni su skupa u porodičnoj kući nakon zlostavljanja, 21. septembra 1995. godine, od strane srpskih ekstremista iz sela Podvidače.

Na istom lokalitetu pronalazi se grobnica sa dva tijela iza kuće Džafić Rasima, iz koje su ekshumirani:

1. Džafić (Muste) Rasim, rođen 1935, Bošnjak iz Okreča, i

2. Džafić Sade, rođen 1965, Bošnjak iz Okreča.

Oba su ubijena na kućnom pragu 21. septembra 1995. godine, od strane srpskih ekstremista iz sela Podvidača.

Na istoj lokaciji iza kuće Kaltak Selima pronađena je grobnica iz koje su ekshumirana dva tijela civilnih žrtava i to:

1. Kaltak (Huse) Selim, rođen 1922, Bošnjak iz Okreča i njegova supruga,

2. Kaltak Latifa, rođena 1923, Bošnjakinja iz Okreča.

Ubijeni su dana 21. septembra 1995. godine u vlastitoj kući, od iste grupe srpskih ekstremista iz sela Podvidače.

Zaselak Haradine

Sa lokaliteta zaseoka Haradine ekshumirana su tri tijela iz zapaljene kuće, vlasništvo Bajrić Mehe. Ekshumacija je izvršena 5. juna 1997. godine, a ostaci izgorjelih kostiju pronađeni su od troje Bošnjaka i to:

1. Bajrić Adila, rođena 1919, iz Okreča,
2. Mešić Almas, rođen 1937,
3. Mešić Hava, rođena 1941.

Ubijeni su, a potom zapaljeni od srpskih ekstremista iz sela Podvidača 16. septembra 1995. godine.

Lokalitet kod Krive ceste prema Dabru

Na lokalitetu kod Krive ceste pronađena je pojedinačna grobnica 7. marta 1998. godine. Ekshumirano je jedno tijelo, i to:

1. Trožić (Ibre) Mustafa, rođen 1925, iz mjesta Šehovci, kućni broj 90, općina Sanski Most, koji je odveden od kuće 19. septembra 1995. godine od strane srpskih vojnih snaga–vojne policije. Ubijen je iz vatrenog oružja.

Lokalitet Stari mezarluk u Mahali

Na ovoj lokaciji pronađena je pojedinačna grobnica 2. avgusta 1996. godine. Ekshumirano je jedno tijelo, i to:

1. Avdić (Murata) Aziz, rođen 1939. u Naprelju, općina Sanski Most, gdje je bio nastanjen, koji je ubijen od pripadnika vojne policije u zatvoru gdje je bio priveden, a ubijen je 7. oktobra 1995. godine u kući Delalića, gdje je bila komanda srpske vojne policije.

Lokalitet Trnova - Lugovi

Na lokaciji Trnova - Lugovi su pronađene četiri pojedinačne grobnice, sa četiri tijela. Dana 2. juna 1998. godine na putu prema Lugovima, na desnoj

obali Pilješke rijeke, iz grobnice su ekshumirani i identifikovani Bošnjaci ubijeni u ljeto 1992. godine i to:

1. Džafić (Muhameda) Edin, rođen 1962, Bošnjak iz Sanskog Mosta,
2. Kamber (Kasima) Hasib, rođen 1959, Bošnjak iz Sanskog Mosta,
3. Seferović (Bege) efendija Emir, rođen 1963. u Ćirkićima, nastanjen u Vrhpolju, gdje je obavljao službu imama,
4. Šabanović (Fehke) Feriz, rođen 26. maja 1955, Bošnjak iz Trnava.

Ubijeni su u prostorijama zatvora srpske milicije.

Dijaz Muranović

KONCENTRACIONI LOGORI U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991-1995.

Bosanska krajina zauzima 31% ukupne teritorije Bosne i Hercegovine, na kojem je po popisu iz 1991. godine živjelo 1,274.864 stanovnika i 25% ukupne populacije stanovništva Bosne i Hercegovine. Ovih dana navršava se osam godina od zvaničnog zatvaranja koncentracionih logora (septembar 1992) na prostorima Bosanske krajine, formiranih početkom agresije na Bosnu i Hercegovinu.

Kada je u pitanju genocid na prostorima Bosanske krajine, teško je odlučiti odakle i sa kojim materijalnim dokazima početi. U dosadašnjem prikupljanju materijalnih dokaza i istraživanjima prikupljeno je mnogo dokaza o razlozima agresije i genocida, posebno o njegovoj stravičnosti na ovim prostorima, kao uglavnom i u Bosni i Hercegovini uopšte.

Služeći se onom međunarodnom poslovicom da se ni jedan problem ne može uspješno riješiti dok se ne utvrde razlozi njegovog nastanka, osjećam za potrebu da dam svoj doprinos o otkrivanju saznanja i uzrocima ove sramne zločinačke aktivnosti.

Iz izvora velikosrpskog nacionalizma, o kojem je mnogo rečeno, i drugih ideoloških izvora saznanja, bitne karakteristike srpskog nacionalizma prema Bosni i Hercegovini i Bosanskoj krajini ukazuju da njegovi planovi uvijek počivaju i bivaju sa teritorijalnim pretenzijama na:

- osvajanje tuđih teritorija prvenstveno teritorija sa većinskim muslimanskim stanovništvom, što je podrazumijevalo i njegovo uništenje;

- širenje "matične" srpske države, na tuđim teritorijama.

Orijentacija srpsko-nacionalističke državne ideologije i politike i u ovom genocidu bila je usmjerena prema Bosni i Hercegovini, a time i prema Bosanskoj krajini.

No, takva politika i ideologija, kada je u pitanju njihov odnos prema Bošnjacima/Muslimanima bila je uslovljena neuspjesima:

- političke asimilacije,

- otvorene srbizacije i

- taktike pridobivanja Bošnjaka za veliki srpski projekat. To je razlog što su se ovaj put odlučili na genocid.

Razmjere ovog genocida i drugog zločina nad Bošnjacima/Muslimanima, nesumnjivo govore, da je dobro planiran i sa najvišeg nivoa vlasti agresora, nadgledan.

Koncentracioni logori, masovna ubistva, masovna silovanja, masovna odvođenja u logore i deportacija, pljačka, zlostavljanje, rušenje vjerskih, kulturnih, istorijskih i drugih objekata, očit su dokaz da samo dobro pripremljene države mogu organizovati zločin ovakvog obima.

Za koncentracione logore agresor je koristio razne objekte i to: sportske i prosvjetne, zdravstvene i ugostiteljske objekte, fabričke hale, vojne kasarne, kino-dvorane, policijske stanice, kazneno-popravne domove i ostale objekte MUP-a, hotele, državne zatvore, bunkere, skloništa, barake, magacine, željezničke i autobuske stanice, hladnjače, elektrane, vjerske objekte, klaonice, rudnike, stare jame, garaže, štale, mlinove, otvorene prostore i druge objekte.

Koncentracioni logori i sabirni centri u Bosanskoj krajini, formirani su po unaprijed pripremljenom programu, koji je dio ukupnog plana agresije na Bosnu i Hercegovinu i Bosansku krajinu. Formirano je više desetina koncentracionih logora i to: Keraterm, Trnopolje, Omarska, Manjača, Tunjica, Crna kuća u Banjoj Luci, Crna kuća u Prijedoru, Brezičani, Ljubija, Kratelj, Sivci, OŠ Brezičani, Ž.st. Brezičani, kolska radionica Prijedor, CZ Prijedor, MUP Prijedor, Pozorište Prijedor, sportski Centar Prijedor, Ž. st. Ljubija, Mejdan Ljubija, igralište rudara Ljubija, Gumara Prijedor, Mrini, mjesni ured Orlovci, MZ Lamovita, OŠ D. Garevci, Elektro Kozarac, Sandučara Kozarac, crkva u Krkićima, Hladnjača Prijedor, Elektromontaža Prijedor, Stadion Kozarac, Stočna pijaca Urije, Ž. st. Kozarac, Zecovi, Ž. st. Prijedor, Vitlovska Kozara, hotel Mrakovica, OŠ "Rade Končar" Kozarac, stočna pijaca Omarska, Petrov Gaj, stara pilana Kozarac, dvorana "Mladost" Prijedor, Omladinski centar Benakovac, šumske barake Benakovac, OŠ "Gorinje" Bosanski Novi, Mali

zatvor Banja Luka, MUP Banja Luka, Bosanska Gradiška, OŠ "Petar Kočić" Bosanski Novi, hotel Prijedor, hotel Bosanski Novi, Stari Hotel Prijedor, Ž.st. Gornja Sanica, šumske barake Gornja Sanica, OŠ "Biljani" Ključ, Sportska dvorana Ključ, Mlakve Bosanski Novi, OŠ "Hasan Kikić" Bosanski Novi, Autobuska stanica Bosanska Dubica, Stadion Bosanska Dubica, OŠ "Vuk Karadžić" Sanski Most, Dom zdravlja Kotor-Varoš, Ripač Bihać, Bačići Bihać, Prekaja Drvar, SUP Drvar, hotel Drvar, Srednjoškolski centar Drvar, Suhača Bosanska Krupa, Bosanska Otoka, SC Bosanski Petrovac, SUP Bosanski Petrovac, SUP Prnjavor, Sportska dvorana Prnjavor, OŠ Prnjavor, Šumarija Mrakovica, Drmaljevo - peradarska farma, Velika Kladuša, Miljkovići, Dubrave Velika Kladuša, dispanzer Velika Kladuša, Grupeks Velika Kladuša, dispanzer Velika Kladuša, Kula Mrkonjić Grad, MUP Mrkonjić Grad, MUP Šipovo, Napeke Velika Kladuša, Kamenica Drvar, Kevljani, Tukovi Prijedor, Krings Sanski Most, Betonirka Sanski Most, OŠ Jasenice i dr.

Na prostorima Bosanske krajine, agresor je po uzoru na slične kampove Trećeg rajha 1939-1945. godine firmirao logore - **bordele** u kojima su vršena silovanja i zlostavljanja, te ubijanja žena i ženske djece (Ljubija, Trnopolje, Omarska, Mrakovica, pozorište Prijedor, hotel Mrakovica, u kojem su bili smješteni artiljerci iz Banje Luke). Mnoge žene i djevojke iz tih bordela nikada se nisu vratile.

Radi efikasnijeg provođenja etničkog čišćenja i stvaranja etnički čistih teritorija agresor je na tim prostorima formirao više koncentracionih logora u kojima je prema našim saznanjima bilo oko 11.000 logoraša. Oni su radili teške poljoprivredne poslove, poslove u rudnicima, šumske i druge teške poslove, za što ima mnogo dokaza. Logore su otvorili na desetine mjesta i u Srbiji: Poljoprivredni aerodrom Užička Požega u kojem je bilo 3.000 logoraša, koji su radili poljoprivredne poslove, rudnik Aleksinac, Sportski centar Loznica, Batajnica Beograd, kasarna "4. april" Beograd, Sabirni centar Niš, Sabirni centar Subotica, Sremska Mitrovica, Fruška Gora, Borski rudnik, Mokra Gora, Užice, Prijepolje, Nikšić, Baošić Herceg-Novi, Valjevo, Rtanj, Vršac i dr. U nemogućnosti da to učinim sa svim, pokušaću da dam osvrte samo na neke od pomenutih logora.

Koncentracioni logor Omarska

Omarska se nalazi na oko 30 km južno od Prijedora. Obuhvatao je mjesto i zgrade rudnika željezne rude Omarska, posebno stari rudnik veličine nekoliko km^2. Logoraši su bili smješteni u dva velika hangara, šest garaža, na betonskoj stazi duž pomenutih zgrada i smrtonosnoj "bijeloj kući" u kojoj su na hiljade logoraša ostavili svoje živote.

Logor Omarska otvoren je 28. aprila, a zatvoren 26. avgusta 1992. godine. Bio je pod kontrolom civilnih organa vlasti i dozvole za ulazak izdavala je civilna policija, a ne pripadnici srpske paravojne armije.

Zgrada "bijela kuća" služila je isključivo za zlostavljanja, maltretiranja, saslušavanja, ubijanja, iz koje se hiljade logoraša nikada nisu vratili.

Logoraši su dijeljeni u tri grupe i to:

Grupa a). U koju su spadali uhapšeni lideri SDA, HDZ, i oni koji su navodno "organizovali pobunu protiv Srba i srpske vlasti";

Grupa b). U koju spadaju navodni muslimanski borci (uglavnom vojnosposobni muškarci), koji se saslušavaju u ovom logoru i kasnije prebacuju u logor Manjača;

Grupa c). U ovu grupu spadaju oni civili - logoraši kod kojih nije dokazana "nikakva krivica". Oni su prethodno zatvarani u logor Trnopolje i sa njima su bile žene i djeca. U Trnopolje su prebacivani logoraši koji su bili pretučeni do te mjere da se ne mogu kretati.

U logoru Omarska formiran je **Prijeki sud** u sastavu:

1. Slavko Bereta, bivši advokat iz Prijedora, sudija;

2. Draško Zec, sudija;

3. Živko Dragosavljević, predsjednik suda iz Prijedora;

4. Milenko Tomić, sudija.

Prijeki sud je zasjedao samo petkom radi potpisivanja presuda za likvidaciju koje su ranije pripremljene od **Kriznog štaba** u Prijedoru i **uprave logora**. U logoru je formirana **radna grupa** koja je, sa automobilom marke

TAM žute boje, reg. br. PD 545-46, svako jutro odvozila ubijene logoraše u nepoznatom pravcu. Utovar ubijenih vršili su logoraši, koji su često utovarali i svoje najbliže članove porodice. Grupu su sačinjavali: Dragan Pešović, zv. Peša, Milorad Đorda, Vlado Kolaš, Zdravko Bjelak, Miloš Rodić, zv. Brko i Petar Mrđa, zv. Pero.

Prvi **komandant logora** bio je Željko Kvočka, bivši policajac iz Omarske, kojeg je vrlo brzo zamijenio Željko Majakić, takode bivši policajac, koji je službovao u Hrvatskoj u Sisku, on je ostao sve do zatvaranja logora. Ostalo rukovodstvo logora su: Drago Prcać iz Omarske, upravnik logora, Milorad Tadić, pomoćnik komandanta logora.

Ovaj logor imao je i svoje sponzore:

- Anđić Milan, vlasnik restorana "Tri asa" iz Omarske,

- Neđo Delić, vlasnik restorana "Evropa" iz Omarske,

- Rajko Stupar, zv. Pale, iz Rasavaca, vlasnik kafane na Urijama.

Oni su imali sva prava u logoru, ulaziti kad žele, odvoditi koga žele, ubijati koga hoće, silovati koga hoće. Milan Anđić je imao svoju privatnu policiju od 200 policajaca, sa kojima je rukovodio ratni zločinac Momčilo Radanović, zv.Cigo iz Omarske.

Ostali zločinci iz logora Omarske su: dva brata Paspalji, Ratko Milosavljević, Zorić, profesor, Dragan Prcać, Draženko Predojević, Željko Topić, Milan Anđić, Momčilo Radanović, Kljajić Cigo, Goran Mrkan, Nikola Družić, Dragan Laić, Mlađo Krkan, Nada Balaban, Igor Ćurguz, Dušan Tadić, Željko Kvočka, Slobodan Knežević, Zoran Žigić i drugi.

U ovom logoru formirana je grupa od 16 **isljednika-ispitivača**, na čijem čelu je bio Ranko Mijić, načelnik krim. policije u Prijedoru, sada se bavi biznisom i savjetnik načelnika CSB Prijedor. Oni su uglavnom bili radnici MUP-a Prijedor, odgovorni za hiljade nevino ubijenih civila logoraša u ovom logoru.

Pripadnici srpskih vojnih i policijskih formacija mogli su doći u logor kada su htjeli, odvoditi koga su htjeli, ubijati, silovati i vršiti druga zlodjela. Nikakva se evidencija u logoru nije vodila do dolaska Međunarodnog crvenog krsta.

Kroz logore je prošlo na desetine hiljada logoraša, čiji broj se nikada neće tačno ustanoviti. U njemu su kao i u svim ostalim logorima vršena mučenja koje historija genocida nije zapamtila.

Jedan od prvih stranih novinara (pored. R. Gatmana), koji je početkom avgusta 1992. godine izvijestio svjetsku javnost o postojanju koncentracionih logora izjavio je "Omarska je bila monstruozna. Pakao sačinjen od tortura, silovanja, ubijanja. To je sramota nešeg stoljeća".[1]

Koncentracioni logor Keraterm

Koncentracioni logor se nalazio u Tvornici keramičkih pločica **Keraterm**, udaljenoj tri kilometra od Prijedora. Sastojao se od više hangara za sušenje keramičkih pločica i drugih zgrada. Prvi upravnik logora bio je Dušan Knežević, zv. Duća. Nakon kratkog vremena zamijenio ga je Dušan Sikirica, zv. Duško, sa pomoćnicima: Damir Došen, Dragan Kulundžija i Dragan Fuštar. To je period kada se u logoru masovno siluje, zlostavlja, ubija, i vrše druga zlodjela. Silovanja u upravnoj zgradi organizuje Dušan Knežević, zv. Duća. Siluju se djeca koja zbog toga umiru, siluju se žene neprekidno više dana od više zločinaca, kako bi se utvrdilo koliko žene mogu podnijeti tu vrstu mučenja (slučaj radnice Tvornice "Mira Cikota", koja je nakon 23 dana umrla). Zloglasni stražari su Nenad i Predrag Banović, Goran Lajić i Dragan Kondić.

U ovom logoru svakodnevno se vrše masovna ubistva i leševi odvoze u nepoznatom pravcu. Noću 23/24. jula 1992. godine u paviljon III ubačen je bojni otrov suzavac, te kada su logoraši pokušali istrčati vani, gore navedeni

[1] To potvrđuje i izjava jednog od zatočenika logora Omarska, Nihada Riđanovića, u kojoj se između ostalog opisuje nezaboravna noć 27. maja 1992. koju su pretrpjeli logoraši prilikom prebacivanja iz Trnopolja u Omarsku. "Uz pucnjavu, ranjavanje i batine (ti logoraši) su utjerani u jedan hangar u koga su smjestili oko 500 logoraša.... Nastala je neviđena tuča, kundacima, puškama, šakama, palicama, cipelama i drugim predmetima. Mnogi logoraši su padali u nesvijest".

"Svaka naredna noć i dan bili su sve gori i teži. Prva tri dana nisu dali nikakvu hranu ni vodu... kaže se u nastavku izjave i napominje da su svaki dan saslušavali po 100 logoraša, da su svakog od njih morali donositi nazad u hangar, da nije bilo noći, ni saslušanja kada nisu tražili zlato, novac, i druge dragocjenosti".

stražari su ih dočekali rafalima iz automatskog oružja, i ubili 167 logoraša, a 67 teže i lakše ranili. Sve i mrtve i teže i lakše ranjene pokupili su bagerima i natovarili na kamione, odvozeći ih u nepoznatom pravcu. Zidove zgrade i betonsko dvorište od krvi prale su cisterne za vodu, a kuda su prolazili kamioni sa mrtvim i ranjenim, prema Palančištu, asfalt je ostao krvav, pa su Muslimane koji stanuju u neposrednoj blizini natjerali da peru krv sa tog asfalta. Grobnica nastradalih logoraša je otkrivena, ali još nije otvorena.

Uprava logora je tek 22. avgusta 1992. godine dozvolila međunarodnim humanitarnim organizacijama da posjete logor, ali su prije toga sve logoraše sklonili u nepoznatom pravcu, a mnoge su poubijali.

U posljednjim ubijanjima u logoru učestvovao je i ratni zločinac Željko Ražnjatović Arkan sa svojim zločincima, krajem 1992. godine. Logor je služio i za kratkotrajni smještaj srpskih vojnih obveznika pobjeglih sa raznih položaja u Hrvatskoj i Bosni. U to vrijeme logorom su upravljali ratni zločinci Slobodan, Ninoslav i Ranko Vlačina.

Zbog zločina u logoru Keraterm protiv 15 osumnjičenih za ratne zločine pokrenut je postupak u Hagu (Duško Sikirica, Damir Došen, Dragan Fuštar, Dragan Kulundžija, Nenad i Predrag Banović, Goran Lajić, Dragan Kondić, Nikica Janjić, Dušan Knežević, Dragomir Šaponja, Nedeljko Timarac, Zoran Žigić, Dušan Tadić, Slobodan Vlačina, Ninislav Vlačina i Nenad Vlačina).

Logor je zatvoren krajem septembra 1992. godine, a logoraši prebačeni u Omarsku i Manjaču.

Koncentracioni logor Manjača

Manjača je otvorena krajem maja 1992. godine. Logor se nalazi na padinama planine Manjača i sastoji se od više od 40 štala za stoku. Šest štala je služilo za logor, a ostale su služile za smještaj opljačkane stoke, gdje su logoraši često prepoznavali svoje konje i ostalu stoku. Ovaj logor je služio za zatvaranje "teških zločinaca" Muslimana i Hrvata. To je vojni koncentracioni logor i bio je pod direktnom vojnom komandom generala Momira Talića, komandanta Banjalučkog korpusa Srpske vojske. Logor su u zadnje vrijeme,

posjećivali predstavnici međunarodnih humanitarnih organizacija. U to vrijeme logoraši bi morali očistiti logore i u njih smjestiti vojne krevete, a premlaćene i iznemogle logoraše sakrivali bi u ostale štale sa stokom. Logor je okružen visokom ogradom od bodljikave žice koju su pravili sami logoraši, u koju je bila uključena struja. U svakoj od šest štala bilo je smješteno po 800-1.000 logoraša, spavali su na betonu, padali od gladi i iscrpljenosti, deformisali se od gladi, pasli su travu, vode nije bilo, jeli su sirove kukuruze, masovno su dobivali dizenteriju, a ljekarska pomoć im je bila uskraćena.

Pod pritiskom Međunarodnog crvenog krsta, logor je 14. novembra 1992. godine zatvoren, a logoraši prebačeni u Karlovac. Od 1.900 logoraša u Karlovac je stiglo svega 679. Za 1.229 logoraša gubi se svaki trag. Sada njihove leševe pronalaze u masovnim grobnicama širom Bosanske krajine.

Koncentracioni logor Tomašica

Tomašica se nalazi 25 kilometara južno od Prijedora. Radi se o napuštenom rudniku željezne rude. Ovaj logor je isključivo služio za likvidaciju logoraša. Nemamo podataka da se iz njega ikada iko živ vratio. Likvidacija je vršena po kratkom postupku. Oko njega se nalaze mnoge jame koje su pretvorene u masovne grobnice. U samo dvije nalazi se više hiljada ubijenih Bošnjaka. Ovdje su dovozili ubijene žrtve u drugim logorima i naseljenim mjestima (Kozarcu, Prijedoru, Ljubiji, Hambarinama, Ključu, Sanskom Mostu, Banjoj Luci i drugim mjestima). Leševe su istresali u kratere duboke i do 50 metara. Jedno vrijeme ovdje su dovozili i žive, ubijali ih i bacali u kratere. Ostatak krvi i dijelova tijela, koji su ostajali na licu mjesta, zbog vrućina (maj, juni, juli, avgust) stvarali su nepodnošljiv smrad, zbog čega su se Srbi koji žive u neposrednoj blizini žalili, pa su onda leševe počeli polijevati kiselinom pod čijim dejstvom su vrlo brzo trunuli i otežavali naknadnu identifikaciju.

U neposrednoj blizini logora ratni zločinac Simo Drljača napravio je vikendicu, u kojoj se često odmarao i posmatrao te masovne grobnice. Tu su ga pripadnici međunarodnih snaga SFOR-a prilikom hapšenja i ubili.

Koncentracioni logor Trnopolje

Logor se nalazio 15 kilometara jugoistočno od Prijedora, smješten je u društvenom domu Trnopolje, ograđenom bodljikavom žicom i čuvan stražarima.

Upravnik logora je bio Slobodan Kuruzović, rezervni major, a njegov pomoćnik Pero Ćurguz. Oni su naređivali šta će se raditi sa logorašima, oni su naređivali ubistva, koga će i kada ubiti, oni nisu dozvolili da se ubijenim Hrvatima Anti Murgiću i njegovom sinu Zoranu, izvadi žica provučena kroz jezik i tako su vođeni.

U logoru je najviše bilo žena i djece, te logoraša koji su u drugim logorima pretučeni do smrti, pa bi ovdje doveženi umirali danima, bez ljekarske pomoći, na očigled bližih članova porodice. Upravnik Kuruzović je dugo godina živio u Prijedoru i on je znao sve logoraše. On i Ćurguz su formirali logore bordele u neposrednoj blizini logora. Ovaj logor je bio pakao za logoraše. U jednoj smjeni se nalazilo i po 5.000 logoraša. Uglavnom su dovoženi noću, a bilo ih je svih uzrasta, tu su i žene rađale bez bilo čije pomoći. U logor su dolazili svi ostali ratni zločinci i odvodili koga su htjeli, ubijali, silovali i maltretirali. To je najčešće činio Savan Končar, koji je u logor dolazio sa tenkovima i tenkistima sa Mrakovice, koji su odvodili žene i žensku djecu, koji se iz bordela na Mrakovici nikada nisu vratili.

Logor je zatvoren početkom avgusta 1992. godine.

Koncentracioni logori "Narodne odbrane Zapadna Bosna"

Bez široko raspostranjene petokolonaške i kolaboracionističke aktivnosti Bosne i Hercegovine iz redova sva tri njena naroda, nije bilo šansi da agresija na nju uspije. Naročito nije bilo šanse da se ostvari planirano "etničko čišćenje", odnosno genocid nad njenim najbrojnijim narodom. Agresor je u tome veoma dobro iskoristio fašističke recepte iz Drugog svjetskog rata. Ovdje ćemo pomenuti samo da je nacistički Treći rajh genocid nad Jevrejima uveliko sprovodio u svim zemljama okupirane Evrope ustrojenom "**Jevrejskom**

policijom", a da su "prljave poslove" oko sahrane, naročito za prikrivanje izvršenih zločina iskopavanjem i spaljivanjem žrtava fašističkog terora često obavljale "**radne čete**" formirane od Roma.

Kad se pokazalo da su za to snage kolaboracionističke tvorevine Republika Srpska Bosna i Hercegovina i Hrvatska zajednica "Herceg-Bosna" nisu dovoljne u akciju je otvoreno uključen predratni petokolonaš Fikret Abdić, koji je 29. septembra 1993. godine Okrug Bihać proglasio "Autonomnom pokrajinom Zapadna Bosna", kao još jedne paradržavne tvorevine, sa ciljem razbijanja bošnjačkog nacionalnog korpusa. U svojstvu komandanta oružanih snaga te paradržavne tvorevine - "narodne odbrane", uskoro potom za protivnike svoje izdajničke politike formirao je bar šest koncentracionih logora (Drmeljevo, Dubrave, Dolovi, Rašetin zid, Ponikve i Brezici-Zečijak), koji su nosili nazive "sabirnih centara", kroz koje je prema nekim podacima prošlo (ili u njima izgubilo živote) 6.479 nedužnih civila.

Naredbom vrhovnog komandanta "Narodne odbrane Zapadna Bosna", Fikreta Abdića, pod izgovorom sabirnih centara formirani su koncentracioni logori. Takav jedan logor u Dubravama kod Velike Kladuše pretvoren je u vojni zatvor. Shodno toj naredbi u iste su smješteni i izdržavali kazne svi "počinioci" krivičnih djela, kako zarobljenici, pripadnici Petog korpusa Armije Republike Bosne i Hercegovine, tako i nedužni civili. Shodno zadacima održavanja logora i stvaranja sigurnosno-bezbjedonosne situacije u vojnim logorima, istom naredbom je naređeno i preduzimanje određenih konkretnih mjera zaštite (ograda, giteri na prozorima, pojačane straže, i sl.). Taj zahtjev Vrhovnoj komandi uputio je načelnik odsjeka bezbjednosti Vrhovne komande narodne odbrane Zapadna Bosna Ibrahim Đedović 10. decembra 1994. godine. Logori su otvoreni i u drugim mjestima (Drmeljevo, Napeke, Miljkovići, dispanzer Velika Kladuša i dr.). U logorima su formirani prijeki vojni sudovi. Tako je 15. februara 1995. godine Vojni sud prvog stepena, kojem je predsjedavao Rasim Husić, pripadnika 505. brigade Petog korpusa, Mustafu Čizmića osudio na šest godina i deset mjeseci zatvora zbog učešća u Armiji Republike Bosne i Hercegovine. Kroz ove logore je prošlo 6.479 logoraša.

Vrste počinjenih zločina

U svim koncentracionim logorima, koje su formirali srpsko rukovodstvo u Bosni i Hercegovini, Hrvatsko vijeće obrane i Demokratska narodna zajednica Fikreta Abdića, uslovi boravka, način mučenja i ubijanja, su bili isti što ukazuje na jedinstven plan formiranja logora.

Prema našim saznanjima u koncentracionim logorima Bosanske krajine, agresori su primjenjivali na desetine načina mučenja, koje istorija genocida nije zapamtila, kao što su:

- tjeranje na međusobnu tuču do ubijanja najbližih članova porodice (otac sina, sin oca, brat brata i sl.);
- vađenje očiju živim logorašima;
- odsijecanje dijelova tijela i tjeranje logoraša da to jedu;
- odsijecanje ekstremiteta i spolnih organa;
- nasilno uzimanje krvi do umiranja;
- silovanje žena i ženske djece do umiranja;
- paljenje živih ljudi (zapalili su živog Asima Džafića iz Prijedora, za što ih je njegov brat nekoliko dana molio da dozvole da sahrani ostatak njegovih kostiju);
- tjeranje da piju naftu i staro ulje od automobila;
- sječa vena na rukama i nogama;
- klanje motornom pilom;
- bacanje djece u betonske mješalice;
- zakivanje živih ljudi na vrata;
- tjeranje roditelja da piju krv svoje djece;
- odsijecanje tabana i tjeranje da klanjaju;
- kastriranje logoraša;
- tjeranje muslimanki da gole kopaju kukuruze i kupe sijeno, a stražari iz Trnopolja bi jednu po jednu, na očigled svih ostalih silovali;

- tjeranje vjerskih službenika muslimana da piju rakiju i jedu slaninu;
- puštanje vučjaka na logoraše (Kotor-Varoš);
- gaženje logoraša bagerima i prignječivanje uza zid (Kotor-Varoš);
- gašenje cigareta u očima logoraša;
- vađenje zuba radi skidanja zlata;
- ubijanje palijama (Benakovac);
- klanje jednog člana porodice, a ostali to moraju posmatrati;
- nabijanje logoraša na flaše i druge predmete;
- otimanje djece i bacanje u rijeku;
- tjeranje na seks na krugu logora pred ostalim logorašima;
- čupanje nokata;
- tjeranje logoraša da gutaju metke;
- izgladnjivanje i iždnjivanje logoraša;
- lomljenje kostiju čekićem i drugim predmetima;
- prisiljavanje na homoseksualnost;
- izlaganje tiskanju na vrućini u hermetički zatvorenim ćelijama;
- tjeranje na prekomjerno pijenje vode, a zatim udaranje po stomaku, zakivanje u sanducima i tako ostavljanje;
- bacanje bojnih otrova u ćelije;
- nabijanje automobilskih guma na logoraše i tako spaljivanje;
- gađanje noževima, koristeći logoraše umjesto meta;
- razbijanje naočala bez kojih logoraši ne mogu da se kreću;
- vezivanje za posebne sprave za mučenja;
- vezivanje za noge, zatim za kran i dizanje u zrak, držeći ih tako po nekoliko sati (Emir Beganović, logoraš iz Prijedora u Omarskoj);
- zabrana prijeko potrebnih lijekova i dijalize;
- vezivanje jedne noge za kamion, a druge za stub i tako kidanje;

- vezivanje za testise i za motor, te vožnja do umiranja;

- nepružanje ljekarske pomoći;

- vezivanje žice kroz jezik, i drugi načini mučenja.

U logorima su provođene stravične torture, koje najbolje odražavaju ponašanja roditelja koji su slušali smrtne vapaje svoje djece u trenutku umiranja, kada su ih dozivali da im pomognu, na izmaku svoje snage i svog života. To je trenutak kada zločinac vrišti od radosti. To zločince nije zadovoljavalo, nastavljali su novim i težim načinima mučenja, a njih nije manjkalo, bilo ih je kako smo naveli na desetine. Ostali logoraši koji su to posmatrali postali su ravnodušni, svejedno im je bilo život ili smrt. Mnogi logoraši su sa manje straha išli na strijeljanje, nego na saslušavanja isljednicima sa kojim je rukovodio zločinac Mijić iz Prijedora, jer je smrt kraće trajala.

Uz sve torture i zlostavljanja zločinci nikada nisu gubili iz vida svoje namjere da dođu do lične koristi, do pljačke, prije svakog mučenja tražili su zlato, novac, marke i druge vrijednosti. Nakon toga nastavljaju sa neopisivom torturom, neizmjerljiva oholost i scena "junaštva" nad golorukim narodom, odzvanjala je tupim udarcima palija, razbijene glave, zgrčena tijela, smrtni vrisak, noževi sijevaju, mlazovi krvi šište po zidovima i plafonima, odsječeni dijelovi tijela, nadahnjivali su zločince i davali im novu snagu.

Masovna ubistva u koncentracionim logorima vršena su na dva načina: Ubistva u logorima i ubistva logoraša van logora; Ubistva u logorima vršena su strijeljanjem, klanjem, noževima i motornim pilama, ubistva protivavionskim mitraljezima i drugim automatskim oružjem.

Karakterističan primjer u logoru Keraterm, gdje je svaki dan ubijano po desetak logoraša. Pomenuli smo slučaj da je, a 23./24. jula 1992, nakon bacanja bojnih otrova u ćeliju ubili su 167, a teže i lakše ranili 67 logoraša, kako je to naprijed navedeno.

Česta masovna ubistva logoraša vršena su i van logora. Karakterističan primjer je ubistvo 280 logoraša u Korićanskim stijenama iznad rijeke Ugar između Travnika i Kotor-Varoši, koji su sprovođeni na razmjenu u Travnik, ili prilikom zatvaranja logora, primjera radi, od Trnopolja do Karlovca, nestalo je oko 945 logoraša, koji su usput poubijani, ili od Manjače do Karlovca, na odredište u Karlovac nije stiglo 1.200 logoraša.

Karakteristika pomenutih logora je što su u logore mogli dolaziti, bez kontrole svi pripadnici četničkih formacija, policije, pa i civili, odvoditi koga su htjeli, ubijati, zlostavljati i raditi šta su htjeli, a da nikome ne odgovaraju. To su najčešće činili Duško Tadić, Zoran Žigić, Momčilo Radanović, Željko Tubin i mnogi drugi.

Odgovornost za zločine

Podaci o desetinama hiljada ljudskih sudbina su tek samo uvršteni u statistiku ratnih zbivanja na ovim prostorima. Jedan od posebnih razloga nedostajanja prave i potpune kvalifikacije ovih stradanja jesu:

- gubljenje individualiteta žrtve i

- individualnost zločinca.

Kada je riječ o žrtvi, nije riječ o statističkom zbiru, nego o pojedinačnim i kolektivnim ljudskim sudbinama i ljudima sa svojim identitetom i svojom biografijom. Kada je riječ o počiniocu nije riječ o narodu zločincu, nego o pojedincima zločincima, koji imaju svoj identitet i svoju biografiju.

Najindikativnije je upravo to, da oni koji su okrvavili ruke, nevinom krvlju, svojih do juče nevinih komšija Muslimana, znaju da su krivi i pokušavaju u svoje društvo uvući i one koji su bez obzira na motiv, sa puškom u ruci, učestvovali u oružanoj borbi, na nekoj od linija fronta. Ali, ne može se takav Srbin smatrati jednakim sa Milomirom Stakićem, Zoranom Žigićem, Duškom Tadićem, Draškom Kovačevićem i dr., koji su bili organizatori i rukovodioci genocida nad nesrpskim stanovništvom Bosanske krajine i Bosne i Hercegovine uopšte.

Kroz pomenute logore u Bosanskoj krajini prošlo je više od 140.000 logoraša-nedužnih civila. Mnogi svjedoci, pa i neki naučnici manipulišu sa brojem logoraša na ovim prostorima, tvrdeći da ih je bilo samo onoliko koliko su oni vidjeli dok su bili u logorima. Međutim, logoraši su svakodnevno odvođeni na ubijanja i u druge logore, a umjesto njih dovođeni drugi. Broj logoraša najbolje je ocijenio Ilija Matanović, katolički sveštenik iz Ljubije, koji je izjavio, da je, dok je on bio u Omarskoj 11 dana, kroz logor prošlo oko 13.000 logoraša.

Mnogim logorašima se gubi svaki trag, ali se sve više tragovi pronalaze u masovnim grobnicama, koje se svakodnevno otvaraju i iz njih ekshumira na desetine i stotine leševa, a ovih dana se neki pronalaze i u SR Jugoslaviji u njihovim logorima. To je pitanje kojem nikada niko nije dovoljno posvetio pažnju, i ako smo na to neprestano ukazivali.

Počinjeni zločini ne smiju ostati bez odgovarajuće pravosudne reakcije domaće i međunarodne zajednice. Neutvrđivanje i nesankcionisanje individualne krivice dovodi do ekstremnog i ubilačkog šovinizma i ksenofobije, te automatske generalizacije i pripisivanja kolektivne odgovornosti. Mi ne vjerujemo i ne prihvatamo kolektivnu krivicu ni odgovornost. Ni jedan zločin, niti zločinac, ne smije se sakriti iza nacionalnog interesa, niti se individualna odgovornost može umanjiti fiktivnom ravnomjernom raspodjelom odgovornosti na sve članove zajednice.

Temeljno i pošteno suđenje i odmjeravanje odgovarajuće kazne za počinjene zločine, neće pružiti samo kakvu-takvu satisfakciju žrtvama. Ono prestavlja nužan zavjet zajedničkog života, ne samo u istoj ili susjednim državama, već i na istoj planeti.

Dokaz o stravičnosti zločina u Bosanskoj krajini jeste i pokrenuti postupci pred Međunarodnim sudom u Hagu, protiv 48 zločinaca sa ovih prostora.

Navešćemo glavne strategе provođenja i nadgledanja provođenja zločinačkog programa na ovim prostorima, kojega su usvojili Slobodan Milošević, Radovan Karadžić, Ratko Mladić, Momčilo Krajišnik i drugi. Radoslav Brđanin i Momir Talić nalaze se u Hagu. Uzgred koristimo priliku da navedeno nekoliko zločinačkih rukovodilaca, iz nekih mjesta sa prostora Unsko-sanske regije i Bosanske krajine, od kojih je dobar broj u Hagu ili se za njima traga, a mnogi su na tajnim listama. To su:

PRIJEDOR

Simo Mišković, Miomir Stakić, Vladimir Arsić, Radomir Bursać, Zoran Kralica, Rade Mutić, Živko Ećim, Ostoja Marjanović, Dušan, Ninoslav i Nenad Vlačina, Dragoljub Kitonjić, Srda Srdić, Nedeljko Vujičić, Milan Kovačević, Simo Drljača, Radoslav Željaja, Brane Berić, Dragan Savanović, Milan Milutinović, Mile Mutić, Slavko Budimir, Slobodan Kuruzović,

Bogdan Delić, Milovan Dragić, Dušan Kurnoga, Slobodan Balaban, Milan Anđić, Ranko Mijić, Dušan Janković i dr.

KOZARAC

Dušan Tadić, Brane Tadić, Sretko Baltić, Goran Borovnica, Zoran Žigić, Drago Žigić, Dražen Predojević, Drago Mitrović, Draža Mitrović, Dara Mitrović, Lako Vidović, Cico Vidović, Pepo Vidović, Đorđe Kozomora, Dragan Laić, Miloš Radulović, Zoran Grahovac, Dragan Grahovac, Goran Vidović, Rade Vlasenko, Dragan Končar, Rade Gnjatić, Zele Zelić, Dragan Škrbić i dr.

LJUBIJA

Rade Bilbija, Slobodan Taranjac, Đoko Knežević, Ranko Ribić, Željko Ribić, Đoko Taranjac, Jovan Datjević, Tihomir Bereta, Mehmed Topić, Adem Ejubović i dr.

ĆELA

Rade Šuica, Slavko Budimir, Luka Laić, Luka Stanić, Draško Stanić, Mile Kljaić, Mile Milutinović, Mićo Rajlić, Željko Gnjatić i dr.

KONCENTRACIONI LOGOR KERATERM

Dušan Sikirica, zv. Duća i Sikira, Dušan Knežević, Zoran Žigić, Mladenko Čiča, Komandir Kole, Klajn, Rade Sikirica, Dušan Banović, Brane Končar, Slobodan, Ninoslav i Ranko Vlačina, Đorđe Panić, Zoran Protić, Damir Došen i dr.

KONCENTRACIONI LOGOR TRNOPOLJE

Slobodan Kuruzović, Boško Dragičević, Mićo Radulović, Vukašin Gavrilović, Spaso Marić, Rade Selak, Slavko Jordan, Ratko Marić, Gojko Banjanin, Vukašin Stanić i dr.

KONCENTRACIONI LOGOR OMARSKA

Željko Mejakić, dva brata Paspalja, Ratko Milosavljević, profesor Zorić, Dragan Prcać, Draženko Predojević, Željko Topić, Milan Anđić, Momčilo Radanović, Cigo Kljajić, Goran Mrkan, Nikola Družić, Dragan Laić, Mlađo Krkan, Nada Balaban, Igor Ćurguz, Dušan Tadić, Željko Kvočka, Slobodan Knežević i dr.

KRIZNI ŠTAB U PRIJEDORU

Milomir Stakić, Mićo Kovačević, Simo Drljača, Vladimir Arsić, Radmilo Željaja, Slobodan Kuruzović, Srđa Srdić, Mile Mutić, Rade Mutić, Slavko Budimir.

OPERATIVNI KRIZNI ŠTAB[2]

Simo Drljača, Milan Čađo, Dušan Jakovljević, Đuro Paraš, Ranko Mijić, Radomir Rodić, Boško Petrović i Miloš Janković.

[2] Prijedor je kao i sva druga mjesta imao krizni štab, međutim, Prijedor je jedini na prostorima Republike Srpske imao i operativni štab.

Krizni štab je donosio sve odluke (otvaranje logora, sačinjavanje spiskova za likvidaciju, imenovanje rukovodstva, odvođenje u logore, progonu, silovanjima i sl.). A operativni krizni štab je izvršavao sve naredbe kriznog štaba.

Protiv svih navedenih u oba štaba pokrenut je krivični postupak u Hagu, neki su na javnim, a neki na tajnim listama. Mnogi od njih su u Hagu, a nekoliko ih je likvidirano prilikom hapšenja.

Džemal Botonjić

MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE NA PODRUČJU KLJUČA

Općina Ključ nalazi se u zapadnom dijelu Bosne i Hercegovine. Geografski je uglavnom smještena u središtu između njenog sjeverozapadnog i jugozapadnog dijela. Do rata se prostirala na površini od 844 km^2. Po popisu stanovništva iz 1991. godine imala je 37.233 stanovnika. Nacionalna struktura je bila: Srba 18.438 ili 49,5%; Bošnjaka – Muslimana 17.714 ili 47,6%; Jugoslovena 545 ili 1,5%; Hrvata 336 ili 0,9%, te ostalih 209 ili 0,9%.

Na prvim višestranačkim demokratskim izborima iz 1990. godine na području općine su uglavnom pobijedile dvije stranke: Stranka demokratske akcije – SDA i Srpska demokratska stranka – SDS BiH sa natpolovičnom većinom osvojenih mandata u Općinskom parlamentu u korist SDS-a.

Iskoristivši to, ova stranka je odmah pristupila apsolutnoj nacionalnoj homogenizaciji srpskog naroda. Početkom raspada Jugoslavije i ratova u Sloveniji i Hrvatskoj počela je naoružavati srpski narod i organizirati jednonacionalne paradržavne institucije uz obilato i otvoreno korištenje svih resursa i oružja bivše Jugoslovenske narodne armije – JNA. Taj proces je do početka 1992. godine bio zaokružen.

U sklopu prednjeg SDS Bosne i Hercegovine je 18. novembra 1991. godine održao nelegalni plebiscit srpskog naroda i izglasao jednostranu odluku o pridruživanju Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine – SR BiH u sastav krnje Jugoslavije ne mareći za volju ostala dva konstitutivna naroda Bošnjake i Hrvate. Odlukom legalne skupštine SR BiH i po zahtjevu Haške konferencije o bivšoj Jugoslaviji i preporuci Badintereve (Badenter) komisije, održan je Referendum o daljem političkom statusu Bosne i Hercegovine.

Na Referendumu, održanom 29. februara i 1. marta 1992. godine, većina od 64% glasača izjasnila se za suverenu i samostalnu Bosnu i Hercegovinu.

Nakon ovog intenzivirana je propaganda o ugroženosti srpskog naroda. Paravojne i vojne formacije bivše JNA otpočele su blokadu puteva i čitavih regija u Bosni i Hercegovini, čime je faktički otpočela otvorena agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Njeno nesrpsko stanovništvo stavljeno je izvan zakona i svih ljudskih principa i prava. Na području Općine Ključ nije bilo pravih borbenih akcija. Još početkom 1992. godine počinju pojedinačna ubistva nesrba po naseljenim mjestima. Maja mjeseca 1992. počela je totalna blokada svih nesrpskih naselja na području Općine Ključ. Niko nije više mogao u nju ući niti izaći bez posebne dozvole "srpske vlasti".

Izvršenom blokadom naselja stvoreni su uslovi za početak odvijanja genocida masovnim ubijanjem civilnog stanovništva Bošnjaka i Hrvata i njihovom odvođenjem u zatvore i logore. U logor Manjača sa područja općine dovedeno je 1.161 lice. Prethodno su svi prošli kroz stravične torture i tuču po većim javnim objektima, školama, domovima i sl. Jasno je da je to rađeno po planu. Nove, srpske, vlasti su prethodno naredile prestanak rada svih škola na području općine sa 20. majem 1992. godine. Sistematsko nasilje počelo je insceniranim napadom i odbranom grada Ključa, 27. maja 1992. godine, od kada su Srbi preuzeli svu vlast u institucijama Općine Ključ i zabranili dolazak na posao svom nesrpskom stanovništvu.

Poslije ovog počinju masovne egzekucije - ubistva civilnog stanovništva Bošnjaka i Hrvata po naseljima bez obzira na spol, starosnu dob i sl. Nasiljima je pogotovu bilo izloženo svo vojno sposobno stanovništvo. Tako su počele nastajati i masovne i pojedinačne grobnice na području Općine Ključ. Blokirana nesrpska sela došla su pod udar kasnije.

Napad na selo Prhovo insceniran je 1. juna 1992. godine kao i na sela Pudin Han, Velagiće, te Krasulje, a na najveće selo Biljane napad je uslijedio 10. jula 1992. godine.

A) Masovne grobnice

Masovna grobnica "Lanište I"

Ova grobnica je u šumskom kompleksu na lokaciji planinskog prevoja zv. Lanište, širi lokalitet planine Grmeč, koja je 13 kilometara udaljena zapadno od Ključa. Radi se o prirodnoj podzemnoj špilji dubine i preko 25 metara, u koju su bačena tijela 118 civila, žena djece i staraca i mlađih muških osoba.

Grobnica je pronađena polovinom 1996. godine i bila je zatrpana zemljom do vrha tako da se veoma teško otkrila. Ista je ekshumirana počev od 4. oktobra pa do 15. novembra 1996. godine. Leševi su bili u više slojeva razdvojeni nasutom zemljom, tako da je iz prvog sloja ekshumirano 77 lica. Prva tijela su pronađena na dubini od 11,60 metra.

Tokom ekshumacije u jami su pronađeni ostaci čahura od municije automatskog oružja, ručnih bombi i sl.

Nakon obdukcije iz ove grobnice je identifikovano 170, a neidentifikovano 18 tijela, i sahranjeni su u zajedničko mezarje u selu Biljanima, na mjestu stradanja kod ranije osnovne škole.

Masovna grobnica "Lanište II"

Ova grobnica se nalazi 2.700 metara zapadno od prevoja Lanište, nasuprot od grobnice "Lanište II". Pronađena je koncem 1995. godine, a ekshumirana je od 5. do 7. oktobra 1996. godine. Iz grobnice je ekshumirano 77 tijela žrtava civila - stanovnika sela Velagići, od kojih je identifikovano 70. Žrtve su pobijene kod Osnovne škole u Velagićima 1. juna 1992. godine.

Sahranjeni su na mjestu stradanja u Velagićima pored magistralnog puta Bihać – Jajce.

Masovna grobnica "Crvena zemlja I i II"

Grobnica je pronađena koncem 1995. godine. Ekshumacija grobnice I završena je koncem 1995, a grobnice II 5. novembra 1996. godine.

Ove grobnice se nalaze na oko deset kilometara sjeverozapadno od Ključa, a čine ih dvije susjedne prirodne udoline – vrtače.

Iz grobnice I ekshumirano je 15 tijela, od čega je identificirano 11, uglavnom civila iz sela Biljani.

Iz grobnice II je ekshumirano 16 tijela, od čega je identificirano 15.

Masovne grobnice u selu Prhovo

Prva grobnica je locirana u centru bošnjačkog sela Prhovo.

Čini je jedna prirodna udolina pored glavnog seoskog puta. Ekshumacija je izvršena maja 1997. godine, kada je ekshumirano 37 leševa civila, stanovnika sela Prhovo. Žrtve su poubijane u istom selu 1. juna 1992. godine ispred obližnje mjesne prodavnice. Radi se uglavnom o ženama, djeci i starcima. Identifikovano je 35 tijela, a dva su označena sa NN.

U međuvremenu je na području ovog sela pronađena i druga masovna grobnica tzv. *Ciganska dolina*. Ekshumirana je 24. septembra 1999. godine. Tada je ekshumirano pet tijela civilnih žrtava sela Prhovo. Bili su to uglavnom vojno sposobni mlađi muškarci koji su izdvojeni iz grupe ostalih mještana ovog sela 1. juna 1992. godine. Odvedeni su prema srpskom selu Peći, te usput poubijani. Sva tijela su identifikovana.

Masovna grobnica Biljani – zaselak Botonjići

Radi se o štali vlasništvo Hilme Botonjića u selu Botonjići, gdje je 7. avgusta 1992. godine prilikom progona cjelokupnog bošnjačkog stanovništva iz sela, izdvojena grupa žena i staraca, te dvoje djece od po petnaest godina.

Svi su zapaljeni i pobijeni – ukupno 11 lica. Uviđaj i kupljenje posmrtnih razbacanih ostataka ljudskih kosti sa ove lokacije je izvršeno 29. aprila 1997. godine. Pretežan dio tijela nije pronađen jer su neka uklonjena od strane počinilaca zločina na nepoznatu lokaciju. Pronađen je i dio kostiju u bližoj okolini mjesta stradanja, raznesenih od strane životinja.

Masovna grobnica Gornji Kamičak

Ova grobnica se nalazi sjeverno od Ključa, u selu Gornji Kamičak, u blizini magistralnog puta Velagići – Sanski Most. Čini je prirodna udolina – nedaleko od kuće vlasništvo Hasana Razića. Jedanaestog oktobra 1992. godine poubijano je pet civila, mještana ovog sela, među kojima je i djevojčica stara dvanaest godina. Ubijeni su u kući koja je onda zapaljena. Ekshumacija je izvršena 23. novembra 1996. godine, te su sva tijela identifikovana.

Masovna grobnica Biljani I

Ova grobnica se nalazi neposredno iznad ranije Osnovne škole u Biljanima. Tu su žrtve 10. jula 1992. godine masovno privođene u školu i društveni dom. Bili su to civili, mještani sela Biljani. Tu su poubijani, njih oko 260. Strijeljanja su vršena na glavnom putu kroz naselje Čehići, između škole i džamije. Uglavnom su izvođeni iz škole i doma i ubijani po grupama u bližoj okolini navedenih objekata. Većina leševa je odvožena u masovne grobnice Lanište I i Crvena zemlja. U ovoj grobnici je 14. oktobra 1996. godine ekshumirano pet leševa civila, od kojih su tri identifikovana.

Rekapitulacija po masovnim grobnicama

Iz navedenih osam masovnih grobnica ekshumirano je 354 tijela, od kojih je identifikovano 320, a neidentifikovano 34.

U ove podatke nisu uvrštene grobnice Prhovo – Ciganska dolina sa ekshumiranih petnaest tijela, te još dvije u međuvremeno otkrivene masovne grobnice i to Dragoraj, koja je ekshumirana 19. aprila 2000. godine sa pronađenih sedam tijela i Bunarevi, ekshumirana 13. septembra 2000. godine sa ekshumiranih 24 tijela.

B) Pojedinačne grobnice

Kroz dosadašnji materijal je obrađeno ekshumacijama osam lokacija, odnosno naselja pojedinačnih grobnica, iz kojih je ekshumirano 124 tijela. Neka od njih su bila sahranjena u mjesnim mezarjima, a neka po potocima i šumama, tako da ovo nije konačan broj. Još uvijek se pronalaze pojedinačne i masovne grobnice od kojih su sada neke u fazi obrade kao što je i gore navedeno.

Po naseljenim mjestima stanje ekshumiranih pojedinačnih grobnica je sljedeće:

1. Ključ	24 tijela
2. Kamičak	2 tijela
3. Biljani	15 tijela
4. Donja Sanica	10 tijela
5. Sanica	20 tijela
6. Krasulje	20 tijela
7. Ramići	10 tijela
8. Velagići	23 tijela
UKUPNO:	**124 tijela**

Civili ekshumirani iz pojedinačnih grobnica su uglavnom poubijani u svojim naseljima kod svojih kuća i na njivama prilikom obrade tokom ljeta

1992. godine od strane srpskih vojnih i paravojnih formacija. Jedan dio ubijenih civila na području općine Ključ nije ekshumiran jer to nisu dale porodice istih koje su im bile već podigle nadgrobne spomenike ali su podaci obrađeni u materijalu glavnog referata, čija ubistva su verificirana kroz postojeće navedene zapisnike o uviđaju Općinskog suda Ključ. Kroz glavni referat apostrofirali smo način i mjesta ubistva konkretnih civila što ukazuje na brutalnost i bezobzirnost srpskih zločinačkih formacija i pojedinaca zločinaca.

Zaključna poruka

Poslije 55 godina mira u Evropi, nacional-fašizam je ponovo uzeo svoj vampirski plijen brutalno dokazujući svoje potencijalno prikriveno postojanje i u samom srcu Evrope. To se ne može niti smije tolerisati tzv. demokratskim metodama dolaska na vlast pa i okorjelih ratnih zločinaca ili koji će to sutra biti, a često i zloupotrebom nauke i njenih pojedinačnih naučnih disciplina. Prvenstveno se to čini u cilju osvajanja i dolaska na vlast, te koristi kao formalni legalitet i pokriće za zločinačke retrogradne ciljeve genocida – uništenja i nestanka jednog cijelog naroda. To se može desiti samo ako se zločin amnestira i zaboravi, kao što je i u Bosni nekažnjen i amnestiran od strane bivše Jugoslavije nad bošnjačkim – muslimanskim stanovništvom počinjen tokom Drugog svjetskog rata.

Evropo, ne zaboravi i zločince kazni, ujedinimo se da sutra ne bi i ti nestala na radost mnogih zločinaca.

Abdulmedžid Mušić

MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE NA PODRUČJU OPĆINE PRIJEDOR 1992 - 1995.

U V O D

Na prostore Bosne i Hercegovine rat je došao 1992. godine. Rat je bio surov, nepravedan i praćen genocidom neslućenih razmjera. U ratu su počinjeni brojni zločini koje treba istražiti kako bi se izvršioci zločina priveli pravdi. Pravda mora biti zadovoljena jer nitko nije i ne može biti oslobođen od odgovornosti za zločin koji je počinio.

Općina Prijedor geografski je smještena na sjeverozapadnom dijelu države Bosne i Hercegovine, a prostire se najvećim dijelom na obalama donjeg toka rijeke Sane. Komunikacijski je povezana sa susjednim općinama Banja Luka, Bosanski Novi, Bosanska Dubica i Sanski Most. Općina je multinacionalna i prema posljednjem popisu iz 1991. godine imala je 112.470 stanovnika. Nacionalni sastav je bio 44% Muslimana-Bošnjaka, 42% Srba, 6% Hrvata i 8% ostalih.[1]

Na prostorima općine istraživanja ratnih zločina otpočela su tokom 1998. godine. Istražuje se i danas. Podaci u ovom materijalu odnose se na period 1998. i 1999. godine. U referatu je iznesen samo dio podataka o ovim događanjima 1992. do 1995. kada je Općina Prijedor bila pod srpskom okupacijom i kada je izvršeno masovno uništavanje i etničko čišćenje muslimansko-bošnjačkog stanovništva.

Područje Općine Prijedor još uvijek ostaje otvorena knjiga za dalja istraživanja nestalih i poginulih osoba. Korisno će biti da se načini jedan inventar do sada otkrivenih masovnih i pojedinačnih grobnica. Istraživanja pokazuju da su zločini bili planski i vršeni sistematski. Nadamo se da smo ovdje naveli iscrpne izvore za ovakvu konstataciju.

[1] Statistički bilten br. 219 Republičkog zavoda za statistiku Sarajevo od maja 1991. godine.

Istraživanja ratnog zločina na području Općine Prijedor preuzeo je nadležan Kantonalni sud u Bihaću, a istražni postupak - postupak ekshumacije proveo je istražni sudija tog suda zajedno sa svojim saradnicima. Oni su i činili jedan stručni istražni tim.

Sastav istražnog tima činili su: istražni sudija Kantonalnog suda u Bihaću Abdulmedžid Mušić, ljekari specijalisti sudske medicine-patolozi dr. Semira Mešić i dr. Miroslav Rakočević, inače ljekari na odjelu Patologije Kantonalne bolnice "dr. Irfan Ljubijankić" u Bihaću, te njihov stručni saradnik medicinski tehničar Ismet Dizdarević, kao i stručni saradnik dr. antropolog Eva (Elvira) Klonovski iz Islanda, praktikant dr. patolog Nermin Sarajlija iz Sarajeva, radnici Kriminalističke službe MUP-a USK-a Bihać i to kriminalistički inspektor Nihad Mešić, Besim Dervišević, Vehid Šljivar i kriminalistički tehničari Meho Skalić, Jasmin Turan i Mujaga Alibabić.

U postupku ekshumacije i praćenja ovog istraživanja učestvovali su predstavnici Državne komisije za traženje nestalih osoba koji su značajno doprinijeli u otkrivanju tragova zločina i pronalaženju nestalih osoba i to predsjednik Komisije Amor Mašović, njegov zamjenik Jasmin Odobašić iz Sarajeva, te član i ujedno predsjednik Kantonalne komisije USK-a Bihać, profesor Esad Bajramović iz Bihaća, a prisustvovali su i predstavnici srpskog entiteta: Milan Ivančević, u svojstvu člana Državne komisije, radnici Kriminalističke službe SJB Općine Prijedor Slavko Došen, Mladen Munjiza i određen broj policije koja je vršila obezbjeđenje mjesta ekshumacije.

Postupak istraživanja kontrolisali su i predstavnici međunarodnih organizacija i to PHR-a, OHR-a, i Haškog tribunala gosp. Alister Putt, te prestavnici SFOR-a (Češki bataljon sa sjedištem baze u Ljubiji) i predstavnici antropolog dr. Brenda Kenedi iz Kanade, dr. Mark Skiner, dr. Djill-Gold i dr. Melisa; predstavnik IPTF-a koji su ujedno osigurali bezbjedan rad istražitelja.

Određene predistražne radnje proveli su nadležni organi.

Sabrano je dvogodišnje istraživanje zločina (1998. i 1999. godine) i u njemu će čitalac naći brojna svjedočanstva koliko je na ovim prostorima pronađeno ubijenih osoba, kako i na koji način su te osobe ubijane, o kojim

osobama se radi i na kojim mjestima su ostavljene, da žrtve nisu birane i niz drugih podataka koji ukazuju na postojanje tragova teškog zločina.[2]

Izvještaji o prvim danima istraživanja tokom 1998. godine, svjedoče o nepodnošljivim slikama koje smo gledali i od kojih se svakom čovjeku može vrtjeti u glavi i tada smo se pitali je li to moguće. Saznanja su stečena uvidom u neposredne i posredne dokaze. Otkrivene su masovne i pojedinačne grobnice i one koje se još istražuju. Otkriveno je postojanje određenog broja logora (Omarska, Keraterm, Trnopolje i dr.), u koje su nasilno odvođeni, zatvarani i mučeni civili – Bošnjaci. Žrtve su u najvećem broju muškarci, ali i žene, a potom i malodobna djeca starosne dobi od šest do osam godina i čak u dobi od 22 mjeseca. Ubijani su na zvjerski način (bacanje u jame dubine i do 80 metara, bunare-čatrnje). Na rukama i nogama žrtava nađene su omče od žice i kanapa. U grobnicama su nađene brojne čahure od metaka različitog kalibra ispaljenih iz različitog oružja, te dijelovi gelera od eksplozivnih naprava. Prisutne povrede obilježene su i sumirane na osnovu nalaza vještaka patologa. Uništena su čitava bošnjačka naselja i zaseoci (minirane i spaljene kuće), porušena groblja, vjerski objekti (džamije i mezarja), voćnjaci i drugi nasadi. Čudna je ova priča, toliko čudna da je ne može razumjeti neko ko nije bio prisutan na licu mjesta kada je vršeno mučenje i ubijanje. Postupak ekshumacije proveden je na brojnim lokalitetima Kozarac, Čarakovo, Hambarine, Bišćani, Rizvanovići, Kevljani, Trnopolje i na drugim. Istraživanja pokazuju da osobe nisu birane da su ostavljane na raznim mjestima (na površini zemljišta, u zatrpanim masovnim i pojedinačnim grobnicama, jamama, jarugama, bunarima, rijekama, potocima, šumama pa čak i na smetljištu). Sve pronađene žrtve su civili i osobe nemoćne da se suprostave bandi oružanih ubica.

Lični motivi zločina su različiti, ali im je opšta karakteristika organizovanost od strane državnih organa vlasti.

---

[2] Registracija ovih podataka izvršena je na temelju sudskih zapisnika sačinjenih po istražnom sudiji Kantonalnog suda u Bihaću (broj: KRI-45/98 od 06. avgusta; KRI-50/98 od 28. avgusta; KRI-61/98 od 10. oktobra; KRI-67/98 od 28. oktobra 1998. godine i KRI-45/99 od 13. oktobra 1999. godine), nalaza sudskih vještaka i ljekara-patologa, radnika Kantonalne bolnice "Dr Irfan Ljubijankić", odjel Patologije Bihać, skice lica mjesta i fotodokumentacije sačinjene od strane operativnih radnika Kriminalističke službe MUP-a USK-a Bihać i druge dokumentacije.

Do ovakvog zaključka moglo se doći analizom sabranih podataka koji su evidentni i utvrđeni tokom provedenog postupka ekshumacije. Svako pojedinačno istraživanje vršio je stručni istražni tim Kantonalnog suda u Bihaću uz stalno ili povremeno učešće i drugih učesnika u ovom postupku.

Operativnim radom ovlaštenih službenih lica MUP-a USK-a Bihać i Državne komisije za traženje nestalih osoba Bosne i Hercegovine Sarajevo, utvrđene su, locirane i u najvećem broju markirane masovne i pojedinačne grobnice. Žrtve su ubijene u periodu mjeseca maja, juna i jula 1992. godine.

Otkriveno je 37 masovnih i 174 pojedinačnih grobnica.

Karakteristika masovnih grobnica je veći broj ubijenih osoba (pet i više), na jednom mjestu, način izvršenja ubistva, način bacanja u određene jame i određene iskopane grobnice.

Iz masovnih grobnica ekshumirano je 239 osoba a iz pojedinačnih 244 osobe, dakle u ovom periodu za koji je izvršeno istraživanje ekshumirano je 483 osoba.

Od ukupnog broja ekshumiranih osoba u toku postupka identifikacije, identifikovano je u masovnim grobnicama 193 tijela, a u pojedinačnim 216 tijela. Ukupno 409 identifikovanih žrtava.

Identitet u masovnim grobnicama nije utvrđen za 46 tijela, a u pojedinačnim za 28 tijela tako da je ostalo 74 neidentifikovanih tijela. Prema polnoj strukturi utvrđeno je da je muških osoba bilo 443, žena 38, a djece 4. Starosna struktura je utvrđena tako da je najmlađa osoba bila stara 22 mjeseca, a najstarija osoba 85 godine. Prema nacionalnoj strukturi utvrđen je broj Bošnjaka 484, Hrvata 2, Srba 2, Albanaca 2, i ostalih 1.

Radi potpunije identifikacije neidentifikovanih osoba ("NN" osoba), uzet je uzorak kosti (DNK-a), radi eventualne naknadne identifikacije. Pohranjeni su na odjelu Patologije u Kantonalnoj bolnici "Dr Irfan Ljubijankić" Bihać.

Postupak obdukcije izvršen je radi utvrđivanja uzroka smrti koju su izvršili ljekari specijalisti sudske medicine – patolozi, uz stručnu pomoć ljekara antropologa.

Iz nalaza vještaka ljekara obducenata jasno se može zaključiti da je smrt nasilna i da je nanesena vatrenim oružjem, tupotvrdnim predmetima

i eksplozivnim sredstvima, te usljed višestrukih strijelnih rana - povreda glave, grudnog koša, slabina i okrajina nogu i ruku.

Tijela koja su ekshumirana iz masovnih i pojedinačnih grobnica a nakon provedenog postupka ekshumacije, obdukcije i identifikacije predana su mjesnim organima radi obavljanja sahrane - dženaze ili njihovoj bližoj rodbini, a prema mjesnim i vjerskim običajima koja je i obavljena na određenim lokalitetima na području općine Prijedor.

Tokom cijelog istražnog postupka svaka masovna i pojedinačna grobnica je evidentirana sa užom naznakom mjesta lokaliteta, odgovarajućim brojem koordinata (XK), skicirana i fotografisana i na koji način se prikupljao broj, dokazni materijal radi dokumentovanja zločina.

MASOVNE GROBNICE

Masovnu grobnicu u ovom radu čini grobnica sa pet i više ekshumiranih tijela.

Kod prvih istraživanja masovne grobnice su označavane opisom i nazivom mjesta užeg lokaliteta, a kasnije i koordinatama.

Sva istraživanja su izvršena u julu, avgustu, septembru i oktobru 1998. godine, te septembru i oktobru 1999. godine.

Na području Općine Prijedor u prve dvije godine otkriveno je i ekshumirano 37 masovnih grobnica. To su:

I "*Sredice*" *br. 4* (ekshumirano sedam muških tijela); II "*Sredice*" *br. 5* (ekshumirano šest muških tijela); III "*Kamičani*" *br. 2* - (ekshumirano osam tijela od čega pet muških i tri ženska tijela); IV *Bišćani - Njiva* "*Ciganište*" *br. 1* (ekshumirano sedam muških tijela); V *Hambarine* – "*Luščani*" *br. 1* (ekshumirano pet muških tijela); VI *Tukovi* - "*Šljunkara*" *br. 1* (ekshumirano pet muških tijela); VII *Čarakovo* "*Žeger*" *br. 1* (ekshumirano pet muških tijela); VIII "*Čarakovo*" *br. 1* (ekshumirano pet muških tijela); IX *Kozaruša II "Hušići" br. 2* (ekshumirano pet muških tijela); X *Hambarine "Šiljak" br. 1* (XK 313/788) (ekshumirano šest muških tijela); XI *Kurevo i Šuma "Bukovica" br. 1* (ekshumirano sedam muških tijela); XII *Kurevo II "Ledni bunar"*

br. 2 (ekshumirano pet muških tijela); XIII *Zaseok Hopovci "Zecovi Kosa - Točak" br. 1* (XK 312/759), (ekshumirano pet muških tijela); XIV "*Zecovi - Redak Zobište" br. 2* (ekshumirano devet muških tijela); XV *"Bišćani - Rizvanovići" br. 1* (ekshumirano devet muških tijela); XVI "*Dera - Šuma Mračkovac*" *br. 1* (XK 459/828), (ekshumirano pet muških tijela**);** XVII "*Rakovčani*" *br. 1* (XK 327/821), (ekshumirano šest tijela od čega pet muških i jedno žensko tijelo); XVIII Ljubija "*Volarić*" (XK 626/773), (ekshumirano devet muških tijela); XIX Ljubija "*Volarić I*" (XK 626/773), (ekshumirano dvanaest muških tijela); XX "*Poljski Put*" *br. 1* (XK 335/767), (ekshumirano šest muških tijela – "NN"); XXI *Kozarac - Kozaruša "Hušići"* (XK 438/822), (ekshumirano pet "NN" tijela od čega dva ženska tijela); XXII *Čarakovo – "Gornja Mahala"* (XK 312/776), (ekshumirano pet tijela od čega tri muška i dva ženska tijela); XXIII *Zecovi "Poljski Put"* (XK 329/762), (ekshumirano pet muških tijela); XXIV *Zecovi "Poljski Put I" - Hanići* (XK 327/760), (ekshumirano osam muških tijela od čega tri "NN" tijela); XXV *Trnopolje "Martići III"* (XK 498/790), (ekshumirano šest muških tijela od čega dva "NN" tijela); XXVI "*Rizvanovići II*" (XK 306/881), (ekshumirano je pet od čega tri muška i dva ženska tijela); XXVII "*Gornja Mahala Brda*" (XK 310/785), (ekshumirano pet muških "NN" tijela); XXVIII - *Trnopolje "Sivci – Mekteb"* (XK 437/785), (ekshumirano osam muških tijela); XXIX *Strmac "Rovine"* (XK 456/834), (ekshumirano šest muških tijela**)**; XXX *Kozarački kamen "Kozarac – Poljanak"* (XK 459/843), (ekshumirano sedam muških tijela za sada još neidentifikovane "NN"); XXXI "*Kozaruša – Patrija*" (XK 441/846), (ekshumirano pet muških tijela od čega dva identifikovana a tri neidentifikovana "NN" tijela); XXXII "*Kozaruša - Patrija IV*" (XK 440/845) (ekshumirano šest muških tijela od čega pet neidentifikovanih "NN", a jedno tijelo identifikovano); XXXIII "*Kozaruša – Čirkin*" (XK 439/835), (ekshumirano sedam muških tijela od čega šest identifikovano, a jedno "NN" tijelo); XXXIV *Trnopolje "Barijevci"* (XK 405/774), (ekshumirano devat muških tijela od kojih su osam identifikovana a jedno "NN" tijelo); XXXV *Kozarac II - "Sušići"* (XK 438/818), (ekshumirano sedam muških tijela od čega identifikovano jedno tijelo, a šest neidentifikovanih "NN" tijela); XXXVI *Kozarac "Brđani"* (XK 462/820), (ekshumirano šest muških tijela); XXXVII "*Mezarje – Čejreci*" (XK 340/843), (ekshumirano sedam muških tijela).

Na licu mjesta pronađeni su i neki značajniji tragovi, koji su u vezi sa izvršenjem krivičnog djela i to: *"Sredice" br. 4* - na fasadi kuće vlasništvo

Senada Kadirića pronađeno osam rupa od ispaljenih metaka iz vatrenog oružja; na lokaciji *"Sredice" br. 5,* u unutarnjoj strani dijela garaže pod kućom Fajke Kekić pronađene su dvije rupe izbijenog maltera i komada cigle, a na vanjskoj fasadi 4-5 rupa od metaka kao i ostatak deformisane košuljice zrna; na lokaciji *"Ciganište" br. 1* pronađeno je sedam rupa na fasadi garaže - štale Edhema Kadića, koje su nastale od ispaljenih metaka; kod lokacije *"Volarić I"* u Ljubiji pronađen je određen broj kanapa na gležnjevima ruku mrtvih tijela kojim su očito ruke bile vezane; pored lokacije *"Poljski put",* ispred kuće vlasništvo Zijada Redžića zvanog "Ziko" pronađen je veći broj čahura kao ostataka ispaljenih metaka iz vatrenog oružja; na lokaciji *"Kozarac – Kozaruša"* pronađena je jedna čahura; kod lokacije *Zecovi "Poljski put*" u jednom bunaru (čatrnji) dubine šest metara pronađena su tri zrna od metaka; a kod lokacije *Zecovi "Poljski put I"* pronađena je jedna čahura, te kod lokacije *Gornja Mahala "Brda"* unutar i ispod zapaljenog kombi-vozila marke "Zastava 850", pronađene su nagorjele kosti ubijenih osoba i jedno zrno; lokacija "*Strmac – Rovine*" je posebna s obzirom da je na licu mjesta pronađeno nekoliko čahura kalibra 7,62 mm, ispaljenih metaka iz automatskog oružja i jedno zrno ispaljeno iz pištolja "TT" kalibra 7,62 mm, a na pojedinim tijelima pronađena je žica na zglobovima rasutih kostiju i ruku; na lokaciji *Kozarački kamen "Kozarac – Poljanak"* pronađeni su ostaci izgorjelih kostiju više osoba, a na mjestu gdje su pronađeni ostaci nagorjelih kostiju pronađena je jedna čahura 7,62 mm, ispaljena iz automatskog oružja; na lokaciji *Trnopolje "Barjevci"* pronađeno je više omči od žice na zapešću kostiju ubijenih osoba.

Svi nabrojani dokazi su pohranjeni kod kriminalističke službe K MUP-a USK-a Bihać, radi dalje službene obrade. Spisak identifikovanih žrtava ekshumiranih iz masovnih grobnica u opštini Prijedor sa raspoloživim generalijama u Prilogu br. 1.

LOKALITETI POJEDINAČNIH GROBNICA

Pojedinačne grobnice su samostalne i po svom položaju različito raspoređene po širini i dubini prostora na kojem je vršeno istraživanje. One su dubinske, površinske i pronalažene su ispod plitke površine zemlje. Istraživanja su pokazala da i pojedinačne grobnice imaju svoju specifičnost, zbog

težeg njihovog otkrivanja i prikupljanja u najvećem broju rasutih dijelova ljudskih kostiju po površini zemljišta i dr.

Pregled lokaliteta:[3]

1. - Bišćani "*Sredice*" br. 1; 2. - "*Sredice*" br. 2; 3. - Kozarac zaseok "*Kamičani*"; 4. - Kozaruša II - Hušići "*Čauševića put*"; 5. - "*Sredice*" br. 1; 6. - Livada *Hazima Jušića*; 7. - Hambarine zaseok "*Muhići*"; 8. - "*Sredice – Karagići*"; 9. - "*Kuća Huse Sadikovića*"; 10. - "*Čarakovo*" - voćnjak vl. Hase Mehanovića; 11. - "*Mađaruša*" (XK 443/827); 12. - Kozaruša II – Hušići – "*Krkići*"; 13. - Hambarine "*Šiljak* I" (XK 312/789); 14. - Kozarac zaseok "*Dera*"; 15. - "*Rizvanovići – Dedići*" - bašta betonski šaht; 16. - Bišćani "*Centar*"; 17. - "*Kuća Dedić Rifeta*"; 18. - Kurevo II "*Ledeni Bunar*"; 19. - Zecovi – "*Zecovi Kosa*" (ekshumirano četiri tijela od čega dva ženska tijela i dvoje malodobne djece starosne dobi šest i osam godina); 20. - "*Zecovi Kosa II – šuma*"; 21. - "*Zecovi Redak*"; 22. - "*Zecovi Grabik*"; 23. - "*Rizvanovići – Bišćani*" (XK 312/822); 24. - "*Bišćani - Rizvanovići I*" (XK 313/823); 25. - Bišćani - Rovine "*Rovine*" (XK 307/837); 26. - "*Kamičani II Hrustići*" (XK 487/891); 27. - "*Kamičani I*" (XK 456/807); 28. - "*Kozaruša – Sušići*"; 29. - "*Kozaruša - Sušići I*"; 30. - "*Kozaruša II – Crnići"*; 31. - "*Kozarac - Dera I*" (XK 459/828); 32. - "*Kozarac - Dera II*" (XK 460/828); 33. - "*Kozarac - Dera III*", (XK 458/826), na ovoj lokaciji pronađeno je četiri pojedinačne grobnice iz kojih je ekshumirano sedam muških tijela; 34. - "*Dera - Šuma Čeleginac*"; 35. - "*Dera – Bešići*"; 36. - "*Čarakovo – Brežine*"; 37. - "*Brežine I*" (XK 322/782); 38. - Hambarine "*Jurišići*" (XK 320/786); 39. - "*Hambarine – Muhići*"; 40. - "*Hambarine – Mušići I*"; 41. - "*Kozarac – Dautovići*" (XK 426/819); 42. - "*Kozaruša – Bešlagići*" (XK 444/826); 43. - "*Čarakovo – Džamija*" (XK 321/775); 44. - "*Čarakovo*"; "*Dera – Kozarac*" (XK 459/828); 45. - Prijedor 46. - "*Ališići*" (XK 340/693); 47. - "*Hambarine Polje*" (XK 321/797); 48. -

[3] Dvjesto šesnaeset (216) ekshumiranih tijela u prve dvije godine istraživanja (1998. i 1999) u općini Prijedor ekshumiranih na 174 uža lokaliteta u ovom referatu tretiraju se kao pojedinačne grobnice. Otuda razlika od 42 ekshumirana tijela, jer je u više slučajeva grupa od 2 do 4 pojedinačne grobnice nađene na jednom užem lokalitetu tretirana kao jedna "pojedinačna" grobnica, ali i bar jedna grobnica iz koje su ekshumirana 4 tijela (lokacija "Zecovi – Kosa"). Sem ove grobnice, koju treba smatrati masovnom, Redakcija Zbornika radova (do potpunijih rekonstrukcija) preporučuje da se ovaj pregled "pojedinačnih grobnica smatra pregledom lokaliteta na kojim su nađene pojedinačne grobnice.

"*Hambarine Polje I*" (na drugoj lokaciji ekshumirano jedno muško tijelo); 49. - "*Rakovčani Šuma Bukvik*" (XK 294/801); 50. - "*Čarakovo – Žeger*" (XK 328/782); 51. - "*Zecovi – Škola*"; 52. - "*Zecovi – Brkići*" (XK 328/742); 53. - "Čarakovo G. Mahala I" (XK 312/773); 54. - *"Čarakovo G. Mahala II*" (XK 313/775); 55. - *"Čarakovo G. Mahala II*"; 56. - *"Čarakovo G. Mahala III*" (XK 316/776); 57. - "*Čarakovo – Torina*" (XK 318/779); 58. - "*Čarakovo – Brkići*" (XK 320/777); 59. - Kljajića kuća "*Čarakovo*" (XK 327/779); 60. - "*Trnopolje – Redžići*" (XK 407/781); 61. - "*Trnopolje – Haskići*" (XK 422/787); 62. - "*Trnopolje – Matrići*" (XK 408/790); 63. - Kozarac "*Kamičani - Alića Strana*" (XK 473/808); 64. - "*Alića – Urije*"; 65. - "*Dera – Blaževići*" (XK 462/828); 66. - "*Brđani – Brusnica*" (XK 473/819); 67. - *"Čarakovo G. Mahala*" (XK 327/771); 68. - "*Čarakovo – Musići*" (XK 327/774); 69. - "*Čarakovo - Brkići I*" (XK 320/777); 70. - "*Čarakovo Torine I*" (XK 318/779); 71. - "*Čarakovo – Džamija*" (XK 322/744); 72. - "*Čarakovo – Brđani*" (XK 320/766); 73. - "*Čarakovo – Baćuša*" (XK 310/764); 74. - "*Brezičani*"; 75. - "*Gornja Mahala - Brda I*" (XK310/786); 76. - "*Gornja Mahala - Brda II*" (XK 308/783); 77. - "*Kozarac – Kalte*" (XK 347/820); 78. - "*Kozarac – Barakovac*" (XK 447/824); 79. - "*Kozarac - Barakovac I*" (XK 447/826); 80. - "*Kozarac - Barakovac II*" (XK 449/824); 81. - "*Kozarac – Jusufagići*" (XK 451/810); 82. - "*Kozarac – Hušići*"; 83. - "*Kozaruša – Mujkanovići*" (XK 417/827); 84. - "*Hambarine - Čelikovka I*"; 85. - "*Rakovčani Ališkovići*" (XK 306/805); 86. - "*Rakovčani – Crljenkovići*" (XK 307/808); 87. - "*Rakovčani I*" (XX 293/804); 88. - "*Brđani - Alića Bunar*" (XK 327/764); 89. - "*Brđani – Greblje*" (XK 326/762), (ekshumirana tri muška tijela iz tri pojedinačne grobnice); 90. - "*Brdari*"; 91. - "*Kurevo i Šuma*" (XK 295/765); 92. - "*Kurevo*"; 93. - "*Čarakovo – Zukanovići*" (XK 308/769); 94. - "*Gornja Mahala – Karupovići*" (XK 318/775); 95. - "*Jaskići*" (XK 443/784); 96. - "*Kozaruša - Hušići I*" (XK 438/822); 97. - "*Kevljani*" (XK 477/752); 98. - "*Kozaruša – Deumići*" (XK 482/829); 99.- *"Kozaruša II – Žerići*" (XK 435/831); 100. - "*Durčci*" (XK 408/844); 101. - "*Kozarac – Mutnik*" (XK 459/826); 102. -"*Brđani – Kozarac* "" (XK 468/821); 103. - "*Kozarac – Barakovac*" (XK 447/822); 104. - "*Kozarac – Mahmuljini*" (XK438/837); 105. - "*Kozarac – Sušići*" (XK 441/821); 106. - "*Dera - Bešići I*" (XK 456/829); 107. - "*Kozarac – Rajkovići*"; 108. - "*Brđani*" (XK 463/811); 109. - "*Kozarac - Stari Grad*" (XK 456/813); 110. - "*Kozarac – Softići*" (XK 464/805); 111. - "*Kozarac - Softići II*" (XK 467/807); 112. - "*Kozarac - Softići I*" (XK 467/811); 113. - "*Tadžića Šuma*" (XK 462/809); 114. - "*Dera - Šuma*

Mujina Glavica" (XK 460/832); 115. - "*Kozaruša Patrija I*" (XK 440/846); 116. - "*Kozaruša Patrija II A"* (XK 442/849); 117. - "*Kozaruša Patrija III*" (XK 443/851); 118. - "*Kozaruša Čauševići*" (XK 429/811); 119. - "*Kozaruša Blaževići*" (XK 423/819); 120. - "*Trnopolje Balići*" (XK 428/800); 121. - "*Kozarac - Suhi Brod*" (XK 441/812); 122. - "*Omladinska ulica*" (XK 448/818); 123. - "*Kozarac Softići II*" (XK 460/ 808); 124. - "*Kozarac Softići III*" (XK461/808); 125. - "*Kozarac Softići IV*" (XK 467/807); 126. - "*Kozaruša II - Sušići I*" (XK 439/819); 127. - "*Hrnjići Mujkanovići*" (XK 443/791); 128. - "*Hrnjići Mujkanovići I*" (XK 443/788); 129. - "*Kamičani – Đonlagići*" (XK 471/784); 130. - "*Kozaruša – Grabići*" (XK 415/819); 131. - "*Kozarac – Brđani*" (XK 415/819); 132. - "*Kozarac Brđani*" (XK 462/820); 133. - "*Dera – Bešići*" (XK 460/836); 134. - "*Kamičani"* (XK 466/779); 135. - "*Kenjari*" (XK 463/794); 136. - "*Čarakovo – Žeger*" (XK331/785); 137. - "*Žeger - Mehanovića Bara*" (XK 325/781); 138. - "*Hambarine Kocka*" (XK 317/794); 139. - "*Centar – Čarakovo*" (XK 323/785); 140. - "*Centar Čarakovo I*" (XK 326/777); 141. - "*Centar - Čarakovo II*" (XK 323/777); 142. - "*Čarakovo Bačuša*" (XK 313/764); 143. - "*Čarakovo - Poljski Put*" (XK 330/768); 144.- "*Čarakovo – Karupovići*" (XK 317/776); 145. - "*Čarakovo - Zukanovići*" (XK 308/770); 146. - "*Briševo – Hrastik - Briševački Put*" (XK 282/723); 147. - "*Ljubija – Raljaš*" (XK 268/738); 148. - "*Hambarine – Čauševići*" (XK 309/793); 149. - "*Bišćani – Kadić*" (XK 303/829); 150. - "*Bišćani Rasadi*" (XK 301/824); 151. - "*Hambarine – Voćnjak*" (XK 306/794); 152. - "*Bišćani – Krčevine*" (XK 311/824); 153. - "*Rizvanovići – Krčevine*" (XK 312/824); 154. - "*Rizvanovići – Krčevine*" (XK 311/820); 155. - "*Rizvanovići – Krčevine*" (XK 311/825); 156. - "Rizvanovići" (XK 321/823); 157. - "*Bišćani – Dolići*" (XK 318/766); 158. - "*Kamičani – Crkvina*" (XK 482/800); 159. - "*Kamičani – Mujani*" (XK 458/802); 160. - "*Žeger – Šljunkara*" (XK 329/788).

Tragovi zločina pohranjeni kod nadležne kriminalističke službe K MUP-a USK-a Bihać:

Prilikom ekshumacije (tri tijela) iz pojedinačne grobnice "ALIŠIĆI" (XK 340/693), pronađene su tri žice (dvožilnog elektro-kabla crne boje a jedna jednožilna žica bijele boje koje su bile vezane za gležnjeve nogu ubijenih, što ukazuje da su tijela dovučena sa mjesta gdje je izvršeno ubistvo do mjesta ukopa, grobnica "KOZARUŠA - HUŠIĆI I" (XK 438/822), pronađen je veći broj metaka kalibra 7,62 mm, nekoliko zrna od metaka i čahura, jedan pištolj

7,65 mm, sa dva zahrđala šaržera od kojih je jedan u okviru pištolja a drugi odvojen sa napunjenim mecima, grobnica "KOZARAC – MUTNIK" (XK 459/826), pronađeni su ostaci metalne žice na zglobovima ruku ubijenih, grobnica "KOZARUŠA - PATRIJA II" (XK 442/849), pronađena je omča od kanapa.

Identifikovane žrtve, nađene u ovim grobnicama su u napomeni.

Istražitelj nije bio u mogućnosti da prikupi više podataka o tragovima zločina jer su u najvećem broju uništeni zbog proteka vremena kada je zločin izvršen (godina 1992.), i vremena kada je otpočelo ovo istraživanje (godina 1998.).

Istražitelj konstatuje da je najveći broj tijela ekshumiranih osoba skeletiran, što znači da se radilo o golim kostima ljudskog tijela, a nešto manji broj je saponiran, što znači da proces odumiranja tijela nije bio završen i radilo se o kašastoj masi koja ima jako neugodan miris.

U toku istraživanja na određenim lokalitetima pronalažene su rasute ljudske kosti, pojedinačni dijelovi tijela (kosti ruku i nogu), ljudske lobanje, kada je istražitelj pojedinačno obilježavao da za svaki dio koji je pronađen samostalno kao jedno tijelo, a po zaključku ljekara patologa, odnosno antropologa, da pronađeni dio ljudskog tijela može pripadati samo jednoj osobi.

Evidentiran je manji broj tijela koja nisu kompletirana zbog nedostatka ostalih dijelova kostiju.

Analizom podataka da se zaključiti da su u određenim slučajevima ubijane i uništene cijele porodice (Čauševića, Hopovaca i Brdara).

U postupku identifikacije ekshumiranih tijela, istražni tim je koristio brojne podatke, posebno izjave bliže rodbine koji su i vršili prepoznavanje svojih srodnika, na osnovu pronađene odjeće, obuće ili nekog predmeta koji se nalazio uz tijelo (prsten, lančić ili neka druga znamenja), ličnih isprava ili drugih dokumenata, na osnovu raznih defekata dijelova tijela odnosno kostiju, uz konsulataciju ljekara patologa odnosno antropologa. Za osobe čiji identitet nije utvrđen uzet je uzorak dijela kosti radi eventualno naknadne identifikacije putem analize tih uzoraka u postupku DNK-a.

Zaključak

Materijal sadrži određene poruke koje će nam pomoći da shvatimo značaj, težinu i suštinu zločina koji se desio na ovim prostorima i na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine jer su žrtve genocida brojne.

Sudbina ljudi svih naroda na ovim prostorima neće se riješiti prije nego se izvršioci ratnog zločina ne privedu pravdi.

Smatramo da smo ovom analizom djelimično ispunili naš zadatak.

Naša ocjena je da je ovo jedini ispravan put da se javnost upozna o ratnom zločinu - genocidu koji se desio na prostorima Općine Prijedor, odnosno na teritoriji cijele Bosne i Hercegovine.

Želim na kraju da kažem da materijal ima za cilj da se sazna i utvrdi istina, da se izvršioci zločina privedu pravdi i budu kažnjeni, kao i da se pronađu i sve druge nestale osobe i dostojno i na civilizovan način sahrane.

Prilog: 1

SPISAK IDENTIFIKOVANIH ŽRTAVA EKSHUMIRANIH IZ MASOVNIH GROBNICA U OPŠTINI PRIJEDOR

1. Ahmetović (Huseina) Esad, rođen 29. novembra 1968, u D. Ljubija – Volarić, općina Prijedor;
2. Ahmetović (Omera) Husein, rođen 1939, u selu Trnovo – Volarić, općina Sanski Most;
3. Alagić (Ibrahima) Bego, rođen 7. jula 1941, u Bišćani, općina Prijedor, Bišćani - Jugovci;
4. Alagić (Ibrahima) Husein, rođen 13. aprila 1944, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;
5. Alagić (Omera) Muharem, rođen 8. avgusta 1963, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;
6. Alagić (Omera) Mustafa, rođen 21. novembra 1957, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;
7. Alagić (Islama) Omer, rođen 30. novembra 1930, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;
8. Bačić (Ibrahima) Ismet, rođen 11. avgusta 1961, u selu Zecovi – Redak, općina Prijedor;
9. Bačić (Ibrahima) Izet, rođen 10. marta 1958, u selu Zecovi – Redak, općina Prijedor;
10. Bahonjić (Sejde) Rifet, rođen 14. novembra 1965, u naselju Kamičani, općina Prijedor - Bahonjići;
11. Bašić (Derviša) Rahim, rođen 25. novembra 1938, u selu Zecovi br. 109, općina Prijedor;
12. Behlić (Eniza) Anel, rođen 5. septembra 1990, u Čarakovu - Prijedor;
13. Behlić (Šabana) Bibo, rođen 20. jula 1929, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

14. Behlić (Hasana) Muhamed, rođen 1935, u selu Čarakovo – Tukovi, općina Prijedor;

15. Behlić (Muhameda) Samir, rođen 1972, u selu Tukovi bb, općina Prijedor;

16. Behlić (Muniba) Zerina, rođena 1. juna 1960, u selu Hambarine, općina Prijedor - Čarakovo;

17. Bešić (Hamdije) Ermin, rođen 7. septembra 1971;

18. Bešić (Hasana) Hanifa, rođena 22. oktobra 1930;

19. Bešić (Dede) Mehmed, rođen u selu Kozaruša, općina Prijedor - Bešići;

20. Bešić (Hamdije) Safet, rođen 29. maja 1967;

21. Blažević (Huseina) Senad, rođen 23. januara 1961, u naselju Dera, općina Prijedor;

22. Brakić (Agana) Began, rođen 8. novembra 1964, u selu Zecovi - Čarakovo, općina Prijedor;

23. Brakić (Mehmeda) Muhamed, rođen 31. decembra 1971, u selu Zecovi, općina Prijedor;

24. Brakić (Juse) Mujo, rođen 6. jula 1937, u selu Zecovi - Čarakovo, općina Prijedor;

25. Brakić (Fazlije) Ramiz, rođen 26. septembra 1946, u selu Zecovi, općina Prijedor;

26. Brdar (Junuza) Bajro, rođen 6. februara 1971, u selu Zecovi - Čarakovo, općina Prijedor;

27. Brdar (Emina) Ekrem, rođen 1. marta 1970, u selu Zecovi - Čarakovo, općina Prijedor;

28. Brdar (Emina) Emsud, rođen 7. februara 1976, u selu Zecovi – Čarakovo, općina Prijedor;

29. Brdar (Junuza) Jasmin, rođen 26. februra 1976, u selu Zecovi - Čarakovo, općina Prijedor;

30. Brdar (Ragiba) Samir, rođen 1. avgusta 1976, u selu Zecovi - Čarakovo bb, općina Prijedor;

31. Brdar (Emina) Sejad, rođen 5. aprila 1968, u selu Zecovi – Čarakovo, općina Prijedor;
32. Brdar (Emina) Zijad, rođen 22. oktobra 1964, u selu Zecovi – Čarakovo, općina Prijedor;
33. Brkić (Hasana) Hazim, rođen 9. jula 1961, u selu Čarakovo br. 237, općina Prijedor;
34. Brkić (Hasiba) Omer, rođen 14. jula 1961, u selu Čarakovo br. 91, općina Prijedor;
35. Brkić (Huseina) Sabit, rođen 10. maja 1959, u selu Čarakovo, općina Prijedor;
36. Cikotić (Mehmeda) Muharem, rođen 1. aprila 1969, u selu Hambarine 131, općina Prijedor;
37. Crnkić (Behlila) Ramo, rođen 1919, u Skucanom Vakufu, nastanjen u selu Tukovi bb općina Prijedor;
38. Čaušević (Smaje) Đemka, rođena 1948, u selu Hegići, općina Prijedor - Hambarine;
39. Čaušević (Mustafe) Edin, rođen 1975, u selu Hambarine, općina Prijedor;
40. Čaušević (Emsuda) Emir, rođen 27. septembra 1976, u selu Tukovi, općina Prijedor;
41. Čaušević (Mustafe) Faudin, rođen 1972, u selu Hambarine, općina Prijedor;
42. Čaušević (Husrefa) Midhat, rođen l962, u selu Tukovi, općina Prijedor;
43. Čaušević (Šabana) Mina, rođena 1933, u selu Bišćani –Tukovi, općina Prijedor;
44. Čaušević (Smajila) Mustafa, rođen 1946, u selu Hambarine, općina Prijedor;
45. Čaušević (Husrefa) Samir, rođen 1967, u selu Tukovi, općina Prijedor;
46. Čaušević (Husrefa) Senad, rođen 1969, u selu Tukovi, općina Prijedor;
47. Čaušević (Husrefa) Suad, rođen 1969, u selu Tukovi, općina Prijedor;

48. Čaušević (Hasana) Šefika, rođena 7. marta 1946, u selu Okreč, Hambarine, općina Prijedor;

49. Čirkin (Huseina) Muharem, rođen 24. februara 1945;

50. Dautović (Karanfila) Fikret, rođen 12. januara 1959, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

51. Dedić (Ale) Almaz, rođen 1968;

52. Dedić (Esada) Nijaz, rođen 1. septembra 1959, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

53. Demirović (Redže) Fatima, rođena 4. maja 1943, u Čarakovo - Hambarine br. 473, općina Prjedor;

54. Duračak (Mehe) Ešef, rođen 1921;

55. Duračak (Ešefa) Idriz, rođen 17. februara 1954;

56. Duračak (Osme) Salko, rođen 15. novembra 1950;

57. Duratović (Huseina) Danijal, rođen 10. septembra 1966, u selo Rizvanovići br. 91, općina Prijedor;

58. Duratović (Naila) Karanfil, rođen 10. avgusta 1934, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

59. Džananović (Jakupa) Ibrahim, rođen 28. novembra 1943, u selu Zecovi, općina Prijedor;

60. Elkasović (Osmana) Osme, rođen 1963, u selu Kamičani, općina Prijedor;

61. Elkasović (Zijada) Sakib, rođen 24. maja 1968, u selu Kamičani, općina Prijedor;

62. Ferhatović (Rame) Esad, star između 24 i 28 godina, visok oko 178 cm, rođen u naselju Ljubija br. 302, općina Prijedor;

63. Fehratović (Omera) Ramo, rođen 7. marta 1938, u naselju Kozaruša - Ljubija 302, općina Prijedor;

64. Ferizović (Vehbije) Husein, rođen 24. avgusta 1956, u selu Zecovi – Točak, općina Prijedor;

65. Forić (Kasima) Alija, rođen 1. jula 1969, u selu Jakupovići, općina Sanski Most;

66. Forić (Huse) Jusuf, rođen 22. oktobra 1928, u zaseoku Kamičani – Kozarac, općina Prijedor;

67. Forić (Ibrahima) Ludvija, rođena 13. maja 1913, u selu Kamičani 211, općina Prijedor;

68. Forić Mesud, rođen 13. aprila 1963;

69. Forić (Tofe) Smajil, rođen 1968, u naselju Babići, općina Prijedor - Kamičani;

70. Forić (Huseina) Teufik, rođen 25. decembra 1940, - Kamičani 211, općina Prijedor;

71. Garibović (Latifa) Hamdija, rođen 24. maja 1937, u Kozaruši II, općina Prijedor;

72. Guhić (Jasima) Suljo, rođen 8. januara 1947;

73. Habibović (Senada) Suljo, rođen 27. februara 1949, u selu Hambarine 346, općina Prijedor;

74. Halkić (Halila) Mirsad, rođen 20. marta 1971;

75. Havić (Tahira) Besim, rođen 25. septembra 1962, u selu Hambarine, općina Prijedor;

76. Hedić (Ibrahima) Ermin, rođen 29. septembra 1973, u selu Bišćani, općina Prijedor;

77. Hodžić (Muje) Jasmin, rođen 1. novembra 1969, u naselju Dera, općina Prijedor;

78. Hopovac (Smajila) Hamdija, rođen 5. avgusta 1947, u selu Zecovi – Točak, općina Prijedor;

79. Hopovac (Kemala) Nađad, rođen 7. jula 1972, u selu Zecovi - Točak, općina Prijedor;

80. Hopovac (Kasima) Munib, rođen 17. marta 1952, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

81. Hopovac (Kemala) Ramiz, rođen 22. aprila 1961, u selu Zecovi - Točak, općina Prijedor;

82. Hujić (Behlila) Refik, rođen 3. februara 1958, u selu Zecovi - Točak, općina Prijedor;

83. Husić (Smaje) Almaz, rođen 4. juna 1937;

84. Jakupović (Sulejmana) Atif, rođen 1914, Kozarac, Jakupovići, općina Prijedor;

85. Jakupović (Ismeta) Bećir, rođen 18. januara 1971;

86. Jakupović (Rasima) Fuad, rođen 6. novembra 1971;

87. Jakupović (Hase) Samed, rođen 1973, u selu Jakupovići, općina Sanski Most;

88. Jakupović (Esada) Senad, rođen 10. marta 1965;

89. Jakupović Zijad, rođen 22. aprila 1948;

90. Jakupović (Osme) Zilhad, rođen 15. oktobra 1963, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

91. Jaskić (Mehe) Abaz, rođen 17. maja 1942, u selu Kamičani, općina Prijedor;

92. Jaskić (Abaza) Nijaz, rođen 23. novembra 1963, u selu Kamičani, općina Prijedor;

93. Jelečević (Mehmeda) Fikret, rođen 7. novembra 1961;

94. Kadić (Mehmeda) Amir, rođen 1. novembra 1968, u selu Bišćani, općina Prijedor;

95. Kadić (Karanfila) Dževdet, rođen 24. oktobra 1974, u selu Bišćani 147, općina Prijedor;

96. Kadić (Omera) Ferid, rođen 6. januara 1953, u selu Bišćani, općina Prijedor;

97. Kadić (Omera) Hamzalija, rođen 14. marta 1939, Sredice br. 14, općina Prijedor;

98. Kadić (Mehe) Huse, rođen 4. novembra 1920, u selu Bišćani, općina Prijedor;

99. Kadić (Sejde) Idriz, rođen 4. maja 1929, u selu Bišćani, općina Prijedor;

100. Kadić (Mehmeda) Meho, rođen 22. maja 1928, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

101. Kadić (Alije) Mizet, rođen l959, u selu Bišćani, općina Prijedor;

102. Kadić (Muje) Mujaga, rođen 22. septembra 1952, u selu Bišćani, općina Prijedor;

103. Kadić (Agana) Mujo, rođen 31. aprila 1915, u selu Bišćani, općina Prijedor;

104. Kadić (Muje) Sead, rođen 11. juna 1960, u selu Bišćani, općina Prijedor;

105. Kadirić (Dževada) Emdžad, rođen 7. jula 1973, u selu Bišćani br. 28, općina Prijedor;

106. Kadirić (Safeta) Emsud, rođen 12. maja 1954, u s. Sredice br. 15, općina Prijedor;

107. Kadirić (Safeta) Enes, rođen 12. aprila 1965, Sredice bb, općina Prijedor;

108. Kadirić (Šerifa) Hasan, rođen 15. marta 1939, Bišćani br. 20, općina Prijedor;

109. Kadirić (Idriza) Mirsad, rođen 8. februara 1952, u selu Bišćani bb, općina Prijedor;

110. Kadirić (Bege) Omer, rođen 12. septembra 1930, u selu Bišćani, općina Prijedor;

111. Kadirić (Redže) Safet, rođen 6. marta 1930, u s. Bišćani bb, općina Prijedor;

112. Kadirić (Emsuda) Suad, rođen 22. februara 1975, Bišćani br. 28, općina Prijedor;

113. Kadrić (Šabana) Šaban, rođen 22. marta 1956, u selu Bišćani br. 21, općina Prijedor;

114. Kadirić (Ibrahima) Šerif, rođen 10. marta 1948, Bišćani, općina Prijedor;

115. Kahrimanović (Fehima) Sakib, rođen 12. juna 1966, u naselju Dera, općina Prijedor;

116. Kahrimanović (Ešefa) Suad, rođen 22. septembra 1950, Kozaruša, općina Prijedor;

117. Kahteran (Muharema) Hase, rođen 1924, u selu Zecovi, Čarakovo, općina Prijedor;

118. Kaltak (Fadila) Admir, rođen 24. marta 1963, Hambarine - Sarajevska 217, općina Prijedor;

119. Karagić (Redže) Islam, rođen 20. marta 1929, Rizvanovići br. 127, općina Prijedor;

120. Kljajić (Muje) Muhamed, rođen 2. septembra 1962, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

121. Kulašić (Jusufa) Mehmed, rođen 1930, u naselju Kozaruša 205, općina Prijedor;

122. Kulašić (Muharema) Salih, rođen 7. marta 1944, Kozaruša 168, općina Prijedor;

123. Kulašić (Mehe) Vasif, rođen 1. januara 1958;

124. Majdankić (Hamdije) Izet, rođen 1968;

125. Matrić (Mehe) Dedo, rođen 15. marta 1940, u selu Trnopolje – Matrići, općina Prijedor;

126. Medić (Adema) Hasan, rođen 1930, u selu Hambarine 246, općina Prijedor;

127. Medić (Smajila) Midhet, rođen 30. oktobra 1966, u selu Hambarine ul. Polje, općina Prijedor;

128. Mekić (Mate) Šime (nacionalnost Hrvat), rođen 9. septembra 1934;

129. Mrkalj (Muharema) Redžo, rođen 6. decembra 1930, u selu Bišćani 154, općina Prijedor;

130. Muhić (Mustafe) Medžib, rođen 1953, u selu Hambarine - Tukovi bb, općina Prijedor;

131. Muhić (Safeta) Mehmed, rođen 15. oktobra 1959, u selu Hambarine bb, općina Prijedor;

132. Mujanović (Adema) Đemila, rođena 15. maja 1920, u Kozaruši, općina Prijedor - Kamičani;

133. Mujdžić (Ahmeta) Ahmet, rođen 1941, u selu Hambarine, općina Prijedor;

134. Mujdžić (Muharema) Ahmet, rođen 9. oktobra 1953, u selu Hambarine br. 247, općina Prijedor;

135. Mujdžić (Hase) Džemal, rođen 1. oktobra 1954, u selu Čarokovo polje, općina Prijedor;

136. Mujdžić (Mehmeda) Hasan, rođen 13. februara 1957, u selu Hambarine 139, općina Prijedor;

137. Mujdžić (Huseina) Ibrahim, rođen 1941, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

138. Mujdžić (Ibrahima) Mehmed (zvani "Hemed"), rođen 8. januara 1965, Čarakovo polje, općina Prijedor;

139. Mujdžić (Mahmuta) Mehmed, rođen 1933, Hambarine bb, općina Prijedor;

140. Mujdžić (Mustafe) Mujo, rođen 18. juna 1931, u selu Hambarine, općina Prijedor;

141. Mujdžić (Osme) Omer, rođen 25. decembra 1953, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

142. Mujdžić (Muharema) Ramiz, star oko 22 godine, selo Hambarine br. 49, općina Prijedor;

143. Mujdžić (Ibrahima) Samir, rođen 15. marta 1966, u selu Čarakovo polje, općina Prijedor;

144. Mujdžić (Adema) Teufik, rođen 3. januara 1959, u naselju Kozarac – Matrići, općina Prijedor;

145. Mujkanović (Mureta) Fadil, rođen 8. januara 1940;

146. Mujkanović (Osmana) Hazim, rođen 28. avgusta l971, u naselju Dera, općina Prijedor;

147. Mujkanović (Adema) Ibrahim, rođen 15. juna 1928, u zaseoku Kozaruša III/IV, općina Prijedor;

148. Mujkanović (Ibrahima) Muhamed, rođen 1963, u naselju Kozaruša – Hrnjići, općina Prijedor;

149. Mujkanović (Abaza) Nijaz, rođen 4. avgusta 1964, u naselju Dera, općina Prijedor;

150. Musić (Nazifa) Enver, rođen 28. marta 1943, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

151. Musić (Hilme) Fahrudin (zvani "Čuda"), rođen 8. jula 1967, u Čarakovo, općina Prijedor;

152. Musić (Hasana) Huse, rođen 3. marta 1951, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

153. Musić (Kasima) Mehmed, rođen 7. novembra 1937, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

154. Nasić (Ibrahima) Smajil, rođen 1. januara 1949, selo Rakovčani - Tukovi bb, općina Prijedor;

155. Nekić (Šime) Mirko (nacionalnost Hrvat), rođen 10. oktobra 1963;

156. Oruč (Rifeta) Himzo, rođen 1967, u naselju Strmac - Rovine, općina Prijedor;

157. Osmanović (Ahmeta) Ismet, rođen 1960, u D. Ljubija –Volarić, općina Prijedor;

158. Oruč (Osmana) Kemal, rođen 1960, u naselju Strmac – Rovine, općina Prijedor;

159. Oruč (Rifeta) Nihad, rođen 10. juna 1964;

160. Oruč (Rifeta) Nijaz, rođen 9. aprila 1969, u naselju Strmac - Rovine, općina Prijedor;

161. Pađan (Hasana) Mersid, rođen 9. oktobra 1967, u Hambarine 495, općina Prijedor;

162. Pađan (Hasana) Rasim, rođen 27. maja 1952, u selu Hambarine, općina Prijedor;

163. Padjan (Šefika) Sabahudin, rođen 4. jula 1964, u selu Hambarine, općina Prijedor;

164. Pilipović (Muharema) Idriz, rođen 6. juna 1942;

165. Prozor Mustafa, rođen 1928, u selu Kevljani – Volarić, općina Prijedor;

166. Puškar (Omera) Muhamed, rođen 22. novembra 1966.

167. Ramić (Hasana) Hasan, rođen 1935, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

168. Ramulić (Mustafe) Hasan, rođen 2. septembra 1946, u selu Hambarine, općina Prijedor;

169. Rizvanović (Hamida) Hase, rođen 26. marta 1950, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

170. Rizvanović (Ibrahima) Hasan, rođen 2. aprila 1935, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

171. Rizvanović (Ibrahima) Salih, rođen 25. juna 1921, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

172. Sinanović (Bahte) Dževad, rođen 1958, u D. Ljubija –Volarić, općina Prijedor;

173. Sinanović (Mehe) Dermin, rođen 1965, u D. Ljubija –Volarić, općina Prijedor;

174. Sinanović (Bahte) Sabid, rođen 1929, u D. Ljubija – Volarić, općina Prijedor;

175. Softić (Šabana) Elvir, rođen 1971;

176. Softić (Adema) Muhamed, rođen 1950;

177. Šahurić (Mehe) Mehmed, rođen 3. februara 1923, Kamičani 209, općina Prijedor;

178. Šahurić (Muje) Šerifa, rođena 1. januara 1936, u Kamičani, općina Prijedor;

179. Tadžić (Mehmeda) Refik, rođen 1966;

180. Talić (Fadila) Emir, rođen 27. septembra 1970;

181. Talić (Hasana) Enes, rođen 13. marta 1971;

182. Tatarević (Sulje) Amir, rođen 16. novembra 1974, u selu Zecovi – Redak, općina Prijedor;

183. Tatarević (Đulage) Fehret, rođen 24. maja 1954, u selu Zecovi – Redak, općina Prijedor;

184. Tatarević (Đulage) Jasmin, rođen 3. decembra 1948, u selu Zecovi – Redak, općina Prijedor;

185. Tatarević (Bajre) Ramiz, rođen 24. aprila 1957, u selu Zecovi, općina Prijedor;

186. Tatarević (Hurema) Suljo, rođen 1946, u selu Zecovi – Redak, općina Prijedor;

187. Tatarević (Huse) Šaban, rođen 7. juna 1949, u selu Zecovi – Redak, općina Prijedor;

188. Trnjanin (Rasima) Izet, rođen 22. novembra 1964, u naselju Strmac - Rovine, općina Prijedor;

189. Velić (Sadika) Meho, rođen 10. januara 1954;

190. Velić (Mehe) Sadik ("Sade"), rođen 1926;

191. Vučkić (Mustafe) Enes, 14. februara 1951;

192. Žerić (Muhe) Arif, rođen 5. jula 1915, u selu Hambarine 442, općina Prijedor;

193. Žerić (Redžepa) Enes, rođen 1. januara 1966.

SPISAK IDENTIFIKOVANIH EKSHUMIRANIH ŽRTAVA IZ POJEDINAČNIH GORBNICA OPŠTINE PRIJEDOR

1. Tijelo br. 1, Kadić (Omera) Sulejman, rođen 1. februara 1940, u naselju Sredice, općina Prijedor;
2. Tijelo br. 2, Kadić (Huse) Bego, rođen 5. jula 1952, u naselju Sredice, općina Prijedor;
3. Tijelo br. 3, Kadić (Huse) Husein (zvani Rober), ekshumiran 16. jula 1998, u naselju Sredice iza garaže;
4. Tijelo br. 1, Zenkić (Omera) Arif, rođen 8. marta 1954, u zaselak Kamičani, naselje Kozarac, općina Prijedor;
5. Tijelo br. 1, Hasanagić (Mustafe) Mustafa, rođen 20. marta 1957, u naselju Kozarac, zaseok Kozaruša br. 39;
6. Tijelo br. 2, Kahrimanović (Smajila) Sakib, rođen 7. avgusta 1940, u naselju Kozaruša, općina Prijedor;
7. Tijelo br. 1, Šabanović, djevojačko Jujić, (Hasana) Rasema, rođena 8. oktobra 1946, u selu Bišćani, zaseok Sredice-polje, općina Prijedor;
8. Tijelo br. 1, Muhić (Smajila) Senad, rođen 22. aprila 1965, u naselju Hambarine, općina Prijedor;
9. Tijelo br. 1, Kardumović (Rasima) Miralem, rođen 9. novembra 1964, u naselju Hambarine, općina Prijedor;
10. Tijelo br. 6, Sijačić (Mehmeda) Hašim, rođen 22. marta 1943, u Čorakovo, općina Prijedor;
11. Tijelo br. 6, Mujdžić (Hase) Esad, rođen 1958, u selu Čarakovo, općina Prijedor;
12. Tijelo br. 7, Mehanović (Asima) Haris, rođen 9. septembra 1971, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

13. Tijelo br. 1, Batić (Ibrahima) Adem, rođen 9. decembra 1925, u naselju Kozaruša III, općina Prijedor;

14. Tijelo br. 2, Mahmuljin (Mureta) Omer, rođen 24. aprila 1928, u naselju Kozaruša, općina Prijedor;

15. Tijelo br. 1, Krkić (Šerifa) Ibrahim, rođen 1967, sa adresom stanovanja Hrnjići - Krkići br. 54;

16. Tijelo br. 2, Turkanović (Hamdije) Mujo, rođen 28. maja 1968, u naselju Kozarac, sa adresom Hrnjići - Krkići br. 69;

17. Tijelo br. 1, Fikić (Smajila) Hasan, rođen 4. februara 1946, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

18. Tijelo br. 2, Fikić (Smajila) Tahir, rođen 4. juna 1930, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

19. Tijelo br. 3, Hodžić (Osmana) Husein (zv. "Huska"), rođen 1922, u selu Rakovčani, općina Prijedor, sa adresom Hambarine – Brđani;

20. Tijelo br. 4, Hodžić, djevojački Sadiković Hasnija, nastanjena u selu Čarakovo, općina Prijedor;

21. Tijelo br. 1, Trnjanin (Šerifa) Emka, rođena 1921, u naselju Kozarac - zaselak Dera, općina Prijedor;

22. Tijelo br. 2, Grabić (Muje) Mina, rođena 1937, u naselju Kozaruša, općina Prijedor;

23. Tijelo br. 4, Bešić (Mehe) Ćana, rođena 1906, u naselju Kozaruša br. 470, općina Prijedor;

24. Tijelo br. 1, Tajić (Muhe) Smajil, rođen 1927, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

25. Tijelo br. 2, Rizvanović (Hazima) Razim, rođen 29. aprila 1969, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

26. Tijelo br. 3, Dedić (Karanfila) Munib, rođen 28. aprila 1945, u selu Rizvanovići – Rizvići 165, općina Prijedor;

27. Tijelo br. 1, Porčić (Jasima) Jasmir, rođen 28. maja 1967, u Prijedoru sa adresom Bišćani - centar;

28. Tijelo br. 1, Hamzić (Mehe) Salih, rođen 12. decembra 1929, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

29. Tijelo br. 2, Muhić Sema, rođen 1908, u selu Rizvanovići, općina Prijedor;

30. Tijelo br. 3, Mulalić (Sulejmana) Huzeir (zv. "Bura"), rođen 1955;

31. Tijelo br. 1, Iselimović (Fehima) Suad, rođen 20. februara 1970, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

32. Tijelo br. 2, Selimović (Fehima) Safet, rođen 29. jula 1972, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

33. Tijelo br. 1, Čaušević (Mustafe) Elvedin, rođen 12. novembra 1968, u selu Hambarine, općina Prijedor;

34. Tijelo br. 2, Vojniković (Halila) Midhad, rođen 4. aprila 1959, u selu Bišćani, općina Prijedor;

35. Tijelo br. 1, Hopovac (Ibrahima) Hajra, rođena 28. decembra 1962, u selu Zecovi – Kosa, općina Prijedor;

36. Tijelo br. 2, Hopovac (Ismeta) Adis (mldb.), rođen 22. septembra 1986, u selu Zecovi – Kosa, općina Prijedor;

37. Tijelo br. 3, Hopovac (Ismeta) Ibrahim (mldb.), rođen 8. novembra 1984, u selu Zecovi – Kosa, općina Prijedor;

38. Tijelo br. 1, Hopovac (Kemala) Nijaz, rođen 3. januara 1966, u selu Zecovi - Kosa II, općina Prijedor;

39. Tijelo br. 1, Kuburić (Šabana) Ismet, rođen 25. maja 1954, u Skucanom Vakufu, općina Sanski Most;

40. Tijelo br. 1, Kadić (Hajdara) Vahid, rođen 10. junja 1938, u selu Bišćani, općina Prijedor;

41. Tijelo br. 1, Velić (Aziza) Nazif, rođen 15. maja 1937, u naselju Gorice, općina Sanski Most - sa adresom Bišćani br. 219, općina Prijedor;

42. Tijelo br. 2, Velić (Nazifa) Ismet, rođen 25. septembra 1958, u selu Bišćani, općina Prijedor;

43. Tijelo br. 1, Hadžiosmanagić (Refika) Nedžad, rođen 30. juna 1974, u selu Bišćani – Rovine, općina Prijedor;

44. Tijelo br. 1, Slijepčević (Rame) Mustafa, rođen 12. aprila 1920, u naselju Kamičani, općina Prijedor;

45. Tijelo br. 2, Slijepčević (Šaćira) Besima, rođena 23. juna 1921, u selu Jakupovići, općina Prijedor;

46. Tijelo br. 1, Pidić (Smajila) Irfan, rođen 23. februara 1965, u naselju Kamičani, općina Prijedor;

47. Tijelo br. 2, Fazlić (Huseina) Mustafa, rođen 1960, u selu Kamičani, općina Prijedor;

48. Tijelo br. 3, Softić (Adema) Hase, rođen 1937, u naselju Kamičani, općina Prijedor;

49. Tijelo br. 1, Sušić (Šerifa) Hilmija, rođen 1914, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

50. Tijelo br. 2, Sušić (Tahira) Safija, rođena 1905, u naselju Mahmulini – Kozarac, općina Prijedor;

51. Tijelo br. 1, Hadžić (Mustafe) Ale, rođen 3. marta 1932, u naselju Sušići, Kozaruša;

52. Tijelo br. 1, Šahbaz (Jusufa) Alija (zv. "Maleni"), rođen 1970, u naselju Kamičani, općina Prijedor;

53. Tijelo br. 2, Jakupović (Muhe) Ismet, rođen 24. avgusta 1972, u Gornji Jakupovići – Redak, općina Prijedor;

54. Tijelo br. 3, Mahmuljin (Atifa) Ismet, rođen 1964, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

55. Tijelo br. 4, Gromilić (Karanfila) Ernad, rođen 21. avgusta 1969, u neselju Kozarac, općina Prijedor;

56. Tijelo br. 1, Hadžić (Ibre) Mujo, rođen 1910, u selu Kamičani, sa adresom Dera br. 25, općina Prijedor;

57. Tijelo br. 1, Ademović (Adema) Elvis, rođen 24. aprila 1968, u naselju Dera br. 22, općina Prijedor;

58. Tijelo br. 2, Grozdanić (Adila) Izet, rođen 1963, u naselju Kozarac – Grozdanići, općina Prijedor;

59. Tijelo br. 3, Ademović (Adema) Fadil, rođen 17. maja 1963, u naselju Dera, općina Prijedor;

60. Tijelo br. 4, Ademović (Muhe) Ibrahim, rođen 22. juna 1961, u naselju Dera, općina Prijedor;

61. Tijelo br. 5, Memić (Fikreta) Senad, rođen 19. jula 1960, u naselju Sušići, općina Prijedor;

62. Tijelo br. 6, Mujkanović (Osmana) Mehmed (zv. "Hemet"), rođen 10. novembra 1958, u naselju Dera - Kahrimani, općina Prijedor;

63. Tijelo br. 7, Mujkanović (Osmana) Smajil, rođen 20. marta 1969, u naselju Dera – Kahrimani, općina Prijedor;

64. Tijelo br. 1, Blažević, djevojačko Bešić (Murata) Fehima, rođena 7. aprila 1931, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

65. Tijelo br. 1, Bešić (Muhe) Safija, rođena 1905, u naselju Kozarac - Dera Bešići, općina Prijedor;

66. Tijelo br. 1, Pađan (Omera) Derviš, rođen 10. aprila 1936, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

67. Tijelo br. 2, Pađan (Fehima) Aziz, rođen 16. aprila 1936, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

68. Tijelo br. 3, Habibović (Osmana) Aziz, rođen 14. aprila 1931, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

69. Tijelo br. 1, Alić (Tahira) Avdo, rođen 1939, u naselju Čarakovo - Žegar, općina Prijedor;

70. Tijelo br. 1, Alijagić (Šaćira) Aziz, rođen 1909, u naselju Agići, općina Bosanski Novi;

71. Tijelo br. 1, Hamulić (Huseina) Eniz, rođen 18. aprila 1934, u naselju Hambarine – Muhići, općina Prijedor;

72. Tijelo br. 1, Muhić (Huseina) Hamdija, rođen 1941, u naselju Hambarine – Muhići, općina Prijedor;

73. Tijelo br. 1, Dautović (Derviša) Derviš, rođen 6. maja 1945, u naselju Kozaruša, općina Prijedor;

74. Tijelo br. 1, Sivac (Aziza) Nihad, rođen 20. novembra 1960, u naselju Sivci, sa adresom Bešlagi, općina Prijdor;

75. Tijelo br. 1, Mujdžić (Šerifa) Redžep, rođen 6. juna 1944, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

76. Tijelo br. 2, Mujdžić (Derviša) Avdo, rođen 20. februara 1937, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

77. Tijelo br. 3, Musić (Redže) Hasib, rođen 25. maja 1936, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

78. Tijelo br. 4, Kljajić (Šabana) Husein, rođen 1936, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

79. Tijelo br. 1, Mujkanović (Huse) Husein, rođen 3. decembra 1921, u naselju Dera, općina Prijedor;

80. Tijelo br. 2, Kahrimanović (Saliha) Šefik, rođen 1. novembra 1929, u naselju Dera, općina Prijedor;

81. Tijelo br. 1, Delić (Muje) Edhem, rođen 5. maja 1911, u Ališćima, općina Prijedor;

82. Tijelo br. 2, Delić, djevojačko Grbić (Salke) Rasema, rođena 10. marta 1913, u mjestu Dževar, općina Sanski Most;

83. Tijelo br. 3, Ališić, djevojačko Mekić (Avdije) Razija, rođena 31. decembra 1939, u naselju Ališići, općina Prijedor;

84. Tijelo br. 1, Hopovac (Rasima) Sejad, rođen 24. maja 1956, u selu Zecovi, općina Prijedor;

85. Tijelo br. 1, Hopovac (Rasima) Mesud, rođen 25. juna 1965, u naselju Zecovi, općina Prijedor;

86. Tijelo br. 1, Kadirić (Sulje) Smajil, rođen 5. januara 1932, u selu Rakovčani, općina Prijedor;

87. Tijelo br. 1, Brkić (Mehmeda) Mehmed, rođen 23. avgusta 1952, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

88. Tijelo br. 2, Musić (Sajida) Sabahudin, rođen 13. novembra 1963, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

89. Tijelo br. 1, Brakić (Bege) Nazif, rođen 8. juna 1943, u naselju Zecovi, općina Prijedor;

90. Tijelo br. 1, Brakić (Huske) Mehmed, rođen 8. maja 1937, u naselju Zecovi, općina Prijedor;

91. Tijelo br. 1, Behlić (Mustafe) Aziz, rođen 22. juna 1952, u naselju Čarakovo - G. Mahala, općina Prijedor;

92. Tijelo br. 2, Behlić (Esada) Ermin, rođen 7. januara 1976, u Prijedoru – Čarakovo, općina Prijedor;

93. Tijelo br. 3, Osmanović (Hasana) Muharem, rođen 26. avgusta 1974, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

94. Tijelo br. 2, Redžić (Mehe) Eniz, rođen 30. marta 1956, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

95. Tijelo br. 1, Hodžić (Osmana) Fehim, rođen 15. juna 1944, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

96. Tijelo br. 2, Hodžić (Osmana) Vehbija, rođen 3. maja 1932, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

97. Tijelo br. 1, Hodžić (Hase) Omer, rođen 7. februara 1941, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

98. Tijelo br. 1, Behlić (Muharema) Mahmut, rođen 7. februara 1945, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

99. Tijelo br. 1, Hodžić (Mustafe) Adem, rođen 1934, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

100. Tijelo br. 1, Hodžić (Idriza) Ermin, rođen 20. maja 1971, u naselju Trnopolje – Haskići, općina Prijedor;

101. Tijelo br. 1, Marošlić (Ale) Zebir, rođen 18. decembra 1944, u D. Garevci, sa adresom Trnopolje – Matrići, općina Prijedor;

102. Tijelo br. 1, Alić (Muharema) Refik, rođen 9. novembra 1949, u naselju Kamičani – Alići, općina Prijedor;

103. Tijelo br. 2, Alić (Sejde) Muharem, rođen 15. juna 1912, u naselju Brđani – Alići, općina Prijedor;

104. Tijelo br. 3, Alić (Mahmuta) Husein, rođen 12. juna 1902, u Brđani – Kozarac, općina Prijedor;

105. Tijelo br. 1, Alić (Saliha) Hasan, rođen 16. marta 1929, u naselju Kamičani – Brđani, općina Prijedor;

106. Tijelo br. 2, Alić, djevojačko Deonić (Hasana) Zejna, rođena 19. jula 1936, u naselju Kulašići – Brđani, općina Prijedor;

107. Tijelo br. 3, Javor (Sulje) Smajil, rođen 10. oktobra 1910, u naselju Kamičani, općina Prijedor;

108. Tijelo br. 1, Blažević (Smaje) Meho, rođen 1902, u naselju Dera, općina Prijedor;

109. Tijelo br. 2, Blažević, djevojačko Bešić (Rame) Zehra (?), rođena 1904, u naselju Dera, općina Prijedor;

110. Tijelo br. 1, Paratušić (Sulejmana) Muharem, rođen 1. avgusta 1938, u naselju Brđani, općina Prijedor;

111. Tijelo br. 1, Mujdžić (Ale) Mirzan, rođen 10. aprila 1965, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

112. Tijelo br. 1, Hodžić (Adema) Ibro, rođen 25. novembra 1956, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

113. Tijelo br. 2, Musić (Muje) Šaban, rođen 22. novembra 1924, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

114. Tijelo br. 1, Hodžić (Mehe) Besim, rođen 2. marta 1949, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

115. Tijelo br. 2, Ferhatović (Muharema) Ešef, rođen 12. februara 1931, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

116. Tijelo br. 1, Bešić (Ešefa) Muhamed, rođen 9. septembra 1965, u Starom Majdanu, općina Sanski Most;

117. Tijelo br. 1, Musić (Vejsila) Zekir, rođen 2. septembra 1947, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

118. Tijelo br. 2, Medić (Halila) Halil, rođen 24. avgusta 1943, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

119. Tijelo br. 1, Dizdarević (Saliha) Nazif, rođen 8. novembra 1908, u naselju Čarakovo – Brđani, općina Prijedor;

120. Tijelo br. 1, Hopovac (Huseina) Huse, rođen 19. juna 1944, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

121. Tijelo br. 2, Hopovac (Huse) Suad, rođen 7. februara 1974, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

122. Tijelo br. 3, Redžić (Mehmeda) Nizam, rođen 1. oktobra 1973, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

123. Tijelo br. 1, Kučković (Mustafe) Džemil, rođen 10. maja 1948, u naselju Brezičani, općina Prijedor;

124. Tijelo br. 1, Ejupović (Fejze) Husein, rođen 4. maja 1925, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

125. Tijelo br. 1, Velibašić (Muhe) Samed, rođen 1937, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

126. Tijelo br. 1, Mandžukić (Muje) Ebil, rođen 25. marta 1957, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

127. Tijelo br. 2, Muratćehajić (Muhe) Safet, rođen 1934;

128. Tijelo br. 1, Alukić (Mustafe) Jusuf, rođen 18. novembra 1931, u naselju Ćela – Kozarac, općina Prijedor;

129. Tijelo br. 2, Alukić (Ibrahima) Adila, rođena 12. januara 1927, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

130. Tijelo br. 1, Ahmetćehajić (Huse) Hasan, rođen 1922, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

131. Tijelo br. 2, Ahmetćehajić (Redže) Hima (žena Hasana), rođena 1924, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

132. Tijelo br. 3, Velić (Hasana) Himzo, rođen 3. septembra 1941, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

133. Tijelo br. 1, Halak (Fadila) Šaćir, rođen 20. januara 1962, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

134. Tijelo br. 1, Alihodžić, djevojačko Elezović (Osme) Dragunu, rođena 31. decembra 1916, u Trnopolju, općina Prijedor;

135. Tijelo br. 1, Mujkanović (Behlila) Redžep, rođen 25. marta 1932;

136. Tijelo br. 1, Ališković (Ibre) Idriz, rođen 7. marta 1934, u selu Rakovčani, općina Prijedor;

137. Tijelo br. 2, Ališković (Huse) Nail, rođen 1926, u naselju Rakovčani, općina Prijedor;

138. Tijelo br. 1, Crljenković (Mehe) Mehmed, rođen 26. aprila 1926, u naselju Rakovčani, općina Prijedor;

139. Tijelo br.1, Kadirić (Smajila) Emsud, rođen 20. maja 1962, u naselju Rakovčani, općina Prijedor;

140. Tijelo br. 1, Rekić (Redže) Ramiz, rođen 9. juna 1952, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

141. Tijelo br. 1, Zahirović (Ibrahima) Emir, rođen 5. aprila 1966, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

142. Tijelo br. 2, Musić (Ahmeta) Mirzet, rođen 6. jula 1973, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

143. Tijelo br. 3, Selimović (Saliha) Adem (zv. "Kordun"), rođen 24. avgusta 1952, u naselju Hambarine, općina Prijedor;

144. Tijelo br. 1, Siječić (Rifeta) Fehim, rođen 1. septembra 1967;

145. Tijelo br. 1, Karupović (Hasana) Jamir (zv. "Crni"), rođen 5. jula 1965, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

146. Tijelo br. 1, Karupović (Muharema) Izet, rođen 1959, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

147. Tijelo br. 1, Hopovac Husein (starija muška osoba), rođen u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

148. Tijelo br. 1, Karupović (Muharema) Nizam, rođen 5. marta 1948, u naselju Čarakovo, općina Prijedor;

149. Tijelo br. 1, Javor (Ale) Alija, rođen 12. aprila 1952, u naselju Kozarac, općina Prijedor;

150. Tijelo br. 1, Melkić (Ahmeta) Ibrahim (zv. "Ibro"), rođen u trećem mjesecu 1971, u naselju Kozaruša, općina Prijedor;

151. Tijelo br. 1, Pervanić (Šerifa) Muhamed, rođen 28. avgusta 1961, u naselju Kevljani, općina Prijedor;

152. Tijelo br. 2, Pervanić (Avde) Šerif, rođen 16. aprila 1927, u naselju Kevljani, općina Prijedor;

153. Tijelo br. 1, Omerbašić (Omera) Tiđa, rođena 1927, u naselju Kozaruša, općina Prijedor;

154. Tijelo br. 2, Omerbašić (Omera) Hase, rođen 1916, u naselju Kozaruša, općina Prijedor;

155. Tijelo br. 1, Žerić (Hamdije) Nedžad, rođen 27. maja 1972, u naselju Kozaruša, općina Prijedor;

156. Tijelo br. 1, Grozdanić (Hameda) Latif, rođen 25. jula 1928, u G. Garevici - Kozaruša, općina Prijedor;

157. Tijelo br. 1, Redžić, djevojačko Čaušević (Arifa) Ajka, rođena 5. maja 1918, u selu Čarakovo, općina Prijedor;

158. Tijelo br. 1, Karabašić (Smaje) Esad, rođen 1965, u naselju Kozarac;

159. Tijelo br. 1, Kurtović Radifa, rođena 1912;

160. Tijelo br. 2, Memić (Omera) Raifa, rođena 1935;

161. Tijelo br. 1, Mahmuljin (Dede) Idriz, rođen 1928;

162. Tijelo br. 1, Bešić (Juse) Hajra, rođena 15. marta 1925;

163. Tijelo br. 1, Tadžić (Ahmeta) Jasmin, rođen 1913;

164. Tijelo br. 1, Bešić (Mehmeda) Ismet, rođen 15. marta 1953;

165. Tijelo br. 1, Softić (Hasana) Agan, rođen 1937;

166. Tijelo br. 1, Filipović (Huseina) Hasan, rođen 1941;

167. Tijelo br. 1, Tadžić (Arifa) Sejad, rođen 1964;

168. Tijelo br. 1, Alić (Bege) Mirsad, rođen 4. januara 1960;

169. Tijelo br. 3, Dautović (Hasana) Sejad, rođen 13. aprila 1956;

170. Tijelo br. 4, Velić (Mehe) Smajil, rođen 1943;

171. Tijelo br. 1, Melkić (Jusufa) Ahmet, rođen 1942;

172. Tijelo br. 2, Kusuran (Ibrahima) Asif, rođen 19. maja 1955;
173. Tijelo br. 1, Melkić (Osmana) Samir, rođen u junu 1971;
174. Tijelo br. 1, Hušić (Muje) Husein, rođen 1924;
175. Tijelo br. 1, Grabić (Hasana) Salih, rođen 24. februara 1950;
176. Tijelo br. 2, Crnić (Hamdije) Sejad, rođen 27. avgusta 1961;
177. Tijelo br. 3, Blažević (Šabana) Pašo, rođen 23. oktobra 1956;
178. Tijelo br. 4, Mujkanović (Islama) Smajil, rođen 31. janura 1957;
179. Tijelo br. 1, Mujezinović (Sejada) Nermin, rođen 11. maja 1971;
180. Tijelo br. 2, Crnić (Mehe) Ibrahim, rođen 9. marta 1959;
181. Tijelo br. 1, Kahrimanović (Muharema) Zebir, rođen 11. jula 1936;
182. Tijelo br. 1, Zulić (Mehe) Zilha, rođena 3. aprila 1933;
183. Tijelo br. 1, Hodžić (Redžepa) Alija, rođen 27. jula 1974;
184. Tijelo br. 1, Mujić (Paše) Bego, rođen 1967;
185. Tijelo br. 1, Softić (Ćamila) Šaban, rođen 1936;
186. Tijelo br. 1, Garibović (Derviša) Mirsad, rođen 1961;
187. Tijelo br. 1, Mujkanović (Sulje) Bajro, rođen 1912;
188. Tijelo br. 1, Elkasović (ime oca nepoznato) Osman, rođen 1912;
189. Tijelo br. 1, Forić (Mureta) Hanifa, rođena 1944;
190. Tijelo br. 2, Softić (Edhema) Halida, rođena 19. aprila 1974;
191. Tijelo br. 3, Forić (Taiba) Amir, rođen 1. februara 1980;
192. Tijelo br. 1, Mujkanović (Hasana) Fata, rođena 1913;
193. Tijelo br. 1, Bešić (Aziza) Senad, rođen 10. marta 1963;
194. Tijelo br. 1, Kenjar (Bejde) Hasan, rođen 1919;
195. Tijelo br. 1, Behlić (Mehe) Mehmed, rođen 29. septembra 1929;
196. Tijelo br. 2, Behlić (Šabana) Rasim, rođen 3. marta 1963;
197. Tijelo br. 1, Musić (Agana) Hilmo, rođen 9. januara 1934;

198. Tijelo br. 1, Sušić (Rasima) Rizo, rođen 25. septembra 1956;

199. Tijelo br. 1, Mujidžić (Dede) Hata, rođena 15. septembra 1907;

200. Tijelo br. 2, Brkić (Mehe) Esad, rođen 1943;

201. Tijelo br. 3, Mujidžić (Omera) Rahim, rođen 5. maja 1938;

202. Tijelo br. 1, Redžić (Muharema) Asim, rođen 1939;

203. Tijelo br. 1, Siječić (Mustafe) Rasim, rođen 27. 8. 1952. godine;

204. Tijelo br. 1, Karupović (Hase) Gopa, rođena 1929;

205. Tijelo br. 1, Žerić (Hasana) Vejsil, rođen 16. novembra 1941;

206. Tijelo br. 1, Švraka (Omera) Mirsad (nema godine rođenja), star do 18 godina;

207. Tijelo br. 1, Zubanović (Adila) Velid, rođen 7. jula 1948;

208. Tijelo br. 1, Prozor (Mustafe) zv.”Garo”, (nema godine rođenja);

209. Tijelo br. 1, Kadić (Selima) Gane, rođen 8. maja 1930;

210. Tijelo br. 1, Ibrahimi (Agana) Imer, rođen 26. juna 1945;

211. Tijelo br. 2, Ibrahimi (Sabidina) Nesvet, rođen 1971;

212. Tijelo br. 1, Čelić (Zaima) Ramo, rođen 1909;

213. Tijelo br. 1, Kekić (Hamdije) Emsud, rođen 25. jula 1959;

214. Tijelo br. 1, Redžić (Adema) Almir, rođen 12. oktobra 1977;

215. Tijelo br. 1, Forić (Huseina) Hasan, rođen 27. januara 1922;

216. Tijelo br. 1, Trnjanin (Ale) Nedžib, rođen 12. jula 1927.

Adem Jakupović

MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE NA PODRUČJU OPĆINA BIHAĆ I BOSANSKI PETROVAC

UVOD

Prema materijalu prikupljenom od strane ekspertnog tima za ekshumaciju, obdukciju i traženje nestalih osoba te masovnih i pojedinačnih grobnica, na području općina Bosanski Petrovac i Bihać lokalizovane su dvije masovne i 24 pojedinačne grobnice. U Bosanskom Petrovcu jedna masovna i petnaest pojedinačnih grobnica, a općini Bihać jedna masovna i devet pojedinačnih grobnica. Masovne grobnice sadrže od pet do osamdeset dvoje ubijenih, a ustanovljeno je i postojanje zarobljeničkih i koncentracionih logora. Registrirani su i značajniji ratni zločini.

Rezultat rada ove Komisije su hiljade stranica zapisnika o ekshumaciji i obdukciji nedužno ubijenog civilnog stanovništva, stotine sati videozapisa, materijalnih zapisa o zločinima «etničkog čišćenja«, tj. o genocidu i drugim masovnim kršenjima osnovnih načela čovječnosti, o silovanjima i seksualnom zlostavljanju, te o uništavanju kulturnih dobara, što je sve počinjeno na području općina Bosanski Petrovac i Bihać.

Na temelju izvršenih ekshumacija i obdukcija masovnih i pojedinačnih grobnica lako se može zaključiti da je u općinama Bosanski Petrovac i Bihać, počinjen veliki broj povreda Ženevskih konvencija, te da je bilo i drugih kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Te povrede bile su iznimno surove i okrutne. Civilne žrtve masovnih i pojedinačih grobnica govore o najstrašnijem zločinu protiv jednog evropskog naroda. Ove grobnice govore da se radi o genocidu – namjernom pokušaju da se istrijebi jedan narod. Broj civilnih žrtava, ekshumiranih, identifikovanih i neidentifikovanih osoba u masovnim i pojedinačnim grobnicama govore o razmjerama ovih zločina. Govore da je zločin bio **planiran** i da je sastavni dio **široko primijenjene prakse**, pa se

zaključuje kako je riječ o provođenju određene politike i **unaprijed razrađenog projekta.** U prilog ovog stoji činjenica da se izvršenje ovih zločina nije sprečavalo.

Ono što niko nije mogao zamisliti bili su zločini protiv Bošnjaka-Muslimana - civila i njihovo eliminisanje sa ovih prostora. Za realizaciju tog zločinačkog projekta velikosrpski planovi su izmislili eufenizam »**etničko čišćenje**«, a stvarno se radilo o sistemu genocidnih radnji. Masovne i pojedinačne grobnice na području ovih općina govore da su to bile fabrike smrti. Činjenice postoje a broj ubijenih govori sam za sebe. Analizom ekshumiranih i obduciranih tijela, utvrđivanjem njihovog identiteta, načina ubijanja i uzroka smrti, te sudeći po mnogobrojnim drugim činjenicama »etničko čišćenje« je na području općina Bosanski Petrovac i Bihać u početku same agresije na nezavisnu Bosnu i Hercegovinu provođeno u obliku ubistava, mučenja, svojevoljnog uhićenja i zatočenja, silovanja i seksualnog zlostavljanja, zatvaranja civilnog stanovništva u logore, prisilnog uklanjanja, premještanja i protjerivanja civilnog stanovništva, namjernih vojnih napada ili prijetnji napadima na civile i civilna područja, te obijesnog uništavanja imovine. Svi takvi postupci »učinjeni u namjeri« potpunog ili djelimičnog uništenja jedne nacionalne, etničke, rasne ili vjerske grupe kao takve, predstavljaju genocid i zločin protiv čovječnosti, odnosno mogu se podvesti pod jednu, Konvencijom predviđenu, genocidnu radnju.

Opšti način na koji su velikosrbi provodili politiku »etničkog čišćenja« je karakterističan i za područje općina Bosanski Petrovac i Bihać. Zajedno sa susjednim općinama ovo su bila strateška područja koja bi činila centar planiranog prostora objedinjenih srpskih krajina.

Da bi protjerali civilno stanovništvo sa ovih prostora velikosrbi koriste zastrašivanja i prisilna sredstva koja uključuju: brojne genocidne radnje, masovna ubistva, masovni teror, mučenja, zlostavljanje civilnog stanovništva, uništavanje osobnih, javnih i kulturnih dobara, krađu i pljačku privatne imovine, premještanje civilnog stanovništva, napad na bolnicu, bolničko osoblje i lokacije označene crvenim križom i crvenim polumjesecem.

Mnoga od ovih nasilja provode se s krajnjom brutalnošću i divljaštvom, pa stanovnici Bosanskog Petrovca, Kulen-Vakufa, Orašca, Klise, bježe u velikom strahu. Počinitelji ovakvih zlodjela uništavaju njihova sela i naselja.

To se izvodi sistematskim paležom i dizanjem u zrak kuća. Tu su uključeni kulturni i vjerski spomenici i simboli. Genocidna svrha tog progona i razaranja je da se iskorijene kulturni, društveni i vjerski tragovi sa kojima se etničke i vjerske skupine poistovjećuju.

OPĆINA BOSANSKI PETROVAC

Općina Bosanski Petrovac zauzima prostor od 853 km^2, smještena je na prostornoj visoravni između planina Grmeč, Klekovača, Oštrelj i Osječnica. Na području ove općine u 1991. godini živjelo je 15.852 stanovnika, od toga 3.275 (21%) Bošnjaka, dok je ostalo stanovništvo bilo uglavnom srpsko - 11.675 (75%). Muslimani su živjeli u gradu Bosanskom Petrovcu i u selima Bijela i Rašinovac.

Zločini nad muslimanskim stanovništvom u općini Bosanski Petrovac započeli su u maju 1992. godine. Tada dolazi do otpuštanja Muslimana sa posla, oduzimanja imovine, zastrašivanja civilnog stanovništva pucanja na njihove porodničke kuće i bacanja eksplozivnih naprava, a na kraju i do ubijanja nevinog civilnog muslimanskog stanovništva u samom gradu i u selima Bijela i Rašinovac.

U periodu od maja 1992. godine pa do 24. 9. 1992. godine (selo Bjelaj do 22. 1. 1993. godine), ubijeno je 60 lica bošnjačke nacionalnosti od paravojnih četničkih formacija. Poslije ovih ubistava uslijedio je masovni progon cjelokupne muslimanske populacije iz Bosanskog Petrovca. To se dogodilo 24. septembra 1992. godine, a u selu Bjelaj 22. 1. 1993. godine. Također u ovom periodu je 60 Muslimana završilo u logorima Kozila kod Bosanskog Petrovca i Kamenica kod Drvara. Ubijene Muslimane su porodice sahranjivale po dvorištima kuća i po voćnjacima, o čemu govore mnoge pojedinačne grobnice na području općine.

U mezarju Didovići u Bosanskom Petrovcu otkrivena je i ekshumirana masovna grobnica u kojoj se nalazilo pet tijela - civila, Muslimana.

Na sam dan progona, 24. 9. 1992. godine, u šumi zv. «Goričani« otvorena je vatra iz automatskog oružja na kolonu vozila civilnog stanovništva u kojima su se nalazili protjerani Bošnjaci i tom prilikom su ubijene četiri osobe, a

četiri osobe su teško ranjene koje su kasnije podlegle od posljedica ranjavanja. Ove osobe su sahranjene u Travniku i Zenici. Prema izjavama očevidaca na tijelima ubijenih učinjen je i dodatni zločin. Tijela većeg broja ubijenih i sahranjenih Muslimana izvađena su iz mezara i poslana negdje na razmjenu. Trenutno nema podataka o mjestu razmjene i mjestu njihove sahrane.

Na isti način u selu Rušinovci je postojala jedna masovna grobnica u kojoj je bilo sahranjeno pet Muslimana i porodica Gutlić i Balić. Međutim, u toku rata kada su Muslimani protjerani iz Bosanskog Petrovca i ova tijela su izvađena iz grobnice i razmijenjena. Nema podataka o mjestu razmjene i mjestu gdje su sahranjeni.

Mnoge nedužne civilne žrtve sa područja općina Bosanski Petrovac i Bihać za kojima se još uvijek traga su vjerovatno pokopana u pojedinačnim grobovima i masovnim grobnicama.

Ovaj rad se piše na temelju sudskih zapisnika o ekshumaciji i obdukciji masovnih i pojedinačnih grobnica na području općine Bosanski Petrovac. U tom postupku ekshumacije, antropološke obrade, obdukcije i identifikacije kontinuirano je učestovao stručni i stalni istražni tim Kantonalnog suda u Bihaću, sa vještakom dr. Semirom Mešićem, specijalistom patologije i sudske medicine, sa članovima Državne komisije za traženje nestalih osoba, krim. tehnikom Kantonalnog MUP-a Bihać, uz nadzor i posmatranje predstavnika IPTF.

MASOVNE I POJEDINAČNE GROBNICE

U Bosanskom Petrovcu do sada je pronađena jedna masovna (Mezarje Didovići I) i dvadeset pet pojedinačnih grobnica. Tih dvadeset pet grobnica su raspoređene na 15 lokaliteta. Svi ubijeni bili su civili. Spisak žrtava u prilogu.[1]

[1] Detaljni podaci o ekshumaciji, obdukciji i identifikaciji mogu se naći i u sudskim zapisnicima broj Kri: 25/97 od 14. 4. 1997. godine, Kri 87/96 od 5. 12. 1996. godine, broj Kri 57/96 od 20. 8. 1996. godine. Sastavni dio svih ovih sudskih zapisnika čine skica lica mjesta, fotodokumentacija, videozapisi i zapisnici o obdukciji. Svaka pojedinačna i masovna grobnica je u zapisniku detaljno lokalizirana, a sve osobe identifikovane.

OPĆINA BIHAĆ

Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Sarajevo od maja mjeseca 1991. godine općina Bihać prostire se na površini 689 km^2. Prema posljednjem popisu iz 1991. godine ima ukupno 70.732 stanovnika, od čega 47.737 Bošnjaka, 12.689 Srba, 5.580 Hrvata i 5.726 ostalih. Progonom i »etničkim čišćenjem» Bošnjaka iz Ripča, Orašca, Ćukova, Klise i Kulen-Vakufa, krajem maja i početkom juna 1992. godine, bihaćka općina je u teritorijalnom pogledu prepolovljena.

Dvije činjenice upućuju na to da je na ovom području postojala politika »etničkog čišćenja«:

a) Masovni tajni odlazak srpskog stanovništva i to u toku jedne noći (maja 1992.) sa područja grada Bihaća. Grad i područje je trebalo biti etnički očišćeno od Muslimana i Hrvata. Srpsko stanovništvo je unaprijed bilo obaviješteno o napadu.

b) Svi ovi postupci odigravaju se pod neposrednim nadzorom opštinskog **Kriznog štaba** koji se sastoji od policijskih i drugih političkih prvaka SDS-a. Akcija je centralizovano isplanirana i o tom su urađena precizna uputstva.[2] Prvaci SDS BiH su utjecali, ohrabrivali, olakšavali i opravdavali te elemente u činjenju opisanih zločina, koji su doveli do tragičnih posljedica masovnih i pojedinačnih grobnica na ovim područima.

Primjeri Kulen-Vakufa, Orašca, Klise nedvojbeno potvrđuju postojanje sasvim određene namjere da se to stanovništvo istrijebi. Ta naselja su napadnuta i nedužno civilno stanovništvo natjerano da bježi.

Operativnim saznanjem ovlaštenih službenih lica Ministarstva unutrašnjih poslova Unsko-sanskog kantona na području općine Bihać locirana je masovna grobnica - prirodna jama zv. *Bezdana,* na lokalitetu Hrgar. Tačne koordinate ove jame WK 80775755 sjeverno 44 stepena, 46 minuta, a istočno 16 stepeni i jedna minuta. Nadmorska visina ove prirodne jame iznosi 744 metra. Do ove prirodne jame dolazi se makadamskim putem, sa magistralnog puta Bihać - Bosanski Petrovac.

---

[2] Između ostalih i **Upustvo za formiranje kriznih štabova.**

Dana 1. 9. 1997. godine, kada je započeta ekshumacija tijela iz ove masovne grobnice oko jame su pronađeni ostaci čahura i eksplozivnih naprava. Prirodna jama se nalazi na samom početku šume i jama je bila obrasla rastinjem i drvećem tako da je bila vrlo teško uočljiva. Jama u vertikali doseže dubinu 85 metara. U jamu se prvi spustio speleolog Nermin Lipović koji je sačinio fotografske snimke i vidio na dnu jame veliki broj leševa. Nakon ozbiljnih priprema dana 1. 9. 1997. godine započeta je ekshumacija tijela iz ove masovne grobnice, koja je trajala sve do 3. 10. 1997. godine.

Dana 3. 9. 1997. godine ekshumaciji su prisustovali predstavnici Međunarodnog haškog tribunala i to:

1. Kathrxu Peace, analitičar Međunarodnog haškog tribunala,
2. Borka Supičić, analitičar Međunarodnog haškog tribunala,
3. Sonja Kanikova, analitičar Međunarodnog haškog tribunala.

Istog dana je u jamu sišao tv-snimatelj Haškog tribunala koji je snimio tijela u jami.

Dana 11. 9. 1997. godine, ekshumaciji je prisustvovao gospodin Ole Brondum, sudac istražitelj Međunarodnog haškog tribunala. Ekshumaciju su zabilježili svi domaći i strani tv-mediji, ZDF, CNN, ROJTER, ASOŠIETED-PRES, SYGMA SFOR, SARAJEVO, AMC SFOR, TV-kuće Evropske unije.

U ovom postupku ekshumacije, obdukcije i identifikacije pored ekspertnog tima učestvovali su i Tal Simons (Tal Simmons), forenzik-antropolog iz ekipe ljekara za ljudska prava (PHR-a i OHR-a), kao i An Ros (Ann Ross), patolog iz ekipe ljekara za ljudska prava, (Onder Ozkalpci) patolog iz ekipe ljekara za ljudska prava Pejdž Hadson (Page Hudson), patolog iz ekipe ljekara za ljudska prava.

Ekshumirana su 82 tijela od čega 45 identifikovanih. Radi se o tijelima civilnih lica - djece, žena i muškaraca, stanovnika sela Orašac, Kulen-Vakuf i Ripač koji su pobijeni u junu 1992. godine i od strane zločinaca bačeni u ovu jamu.

Postoje saznanja i dokazi da su ovi nedužno ubijeni civili bili zatvoreni u Ripačkom logoru. Ovaj logor u Ripču je agresoru koristio kao punkt za nadzor nad geografskim područjem, te protjerivanje i eliminiranje Muslimana iz dotičnog područja, Ripča, Orašca i Kulen-Vakufa. Postoje izjave danas živih svjedoka, logoraša iz Ripča koji opisuju kako su zatvoreni, ispitivani, mučeni i ubijani. Postoje također saznanja o zapovjednicima logora. Naime, nakon što su mještani Ripča, Orašca i Kulen-Vakufa protjerani i nakon što su ta područja osvojena agresor skuplja civilno stanovništvo na različitim lokacijama, pa tako na Štrbačkom buku u pristupu UNPROFOR-a izdvaja grupu civilnog stanovništva i dovodi u logor Ripač. I u ovom logoru dešavala su se dnevna ubistva, a tijela ubijenih su vožena u masovne grobnice i u jamu »Higar«.

Prema tome ova masovna grobnica na »Higaru« je važna ne samo kao mogući dokazni materijal o masovnim ubistvima, ali isto tako važna kao način i metoda na koji je ona nastala, jer je to ratni zločin. Sigurno je da će istraga o ovoj masovnoj grobnici pomoći pri otkrivanju dokaza o zločinstvu. Interesantno je također, da se ova masovna grobnica nalazi u blizini Ripačkog logora, što je također važno za istragu o »etničkom čišćenju«. Istraga je obuhvatila ekshumaciju tijela iz ove masovne grobnice, prikupljanje fizičkog dokaznog materijala na licu mjesta, autopsiju tijela kako bi se utvrdio identitet, uzrok i način smrti. Ekspertni tim se susreo sa poteškoćama logističke naravi. Međutim, sve su te poteškoće nadvladane, posebno uz pomoć ljekara za ljudska prava.

Prilikom ekshumacije i obdukcije ove grobnice došlo se do zaključka da su svi ovi nedužni civili ubijeni na zvjerski način, bačeni u jamu dubine 85 metara, stavljali su im žice i kanape na ruke i noge. Obdukcijom i identifikacijom došlo se do podataka da se radi o masovnim ubistvima vatrenim oružjem civilnog stanovništva, djece, žena i muškaraca u starosnoj dobi od tri do 50 godina.

Do sada je na području općine Bihać lokalizirano i osam pojedinačnih grobnica iz kojih su tijela ekshumirana i obducirana. Spisak ekshumiranih i obduciranih žrtava u prilogu 2.[3]

---

[3] Svi ovi podaci o masovnim i pojedinačnim grobnicama na području općine Bihać se nalaze na sudskim zapisnicima Kantonalnog suda u Bihaću broj Kri: 53/97. Za sve masovne i pojedinačne grobnice sačinjena je skica lica mjesta i fotodokumentacija.

ZAKLJUČAK

Sva ekshumirana tijela iz masovnih grobnica su nakon obdukcije i identifikacije sahranjena.

Za sve ekshumirane osobe utvrđen je uzrok smrti na osnovu nalaza ljekara vještaka. Iz nalaza vještaka proizilazi da je smrt nasilna nanesena vatrenim oružjem, tupo-tvrdim predmetima i eksplozivnim sredstvima, nastale usred višestrukih strijelnih rana (povreda raznih dijelova glave, grudnog koša, slabina, nogu i ruku).[4]

Valja istaknuti da žrtve polažu velike nade da će se utvrditi istina a da će Međunarodni sud zadovoljiti pravdu. U stvari, brza istraga činjenica, u bilo kojem kontekstu zločinačke aktivnosti povećava učinak budućeg kaznenokrivičnog gonjenja. Stoga je neizbježan zaključak da mir u budućnosti zahtijeva pravdu a da pravda počinje s utvrđivanjem istine. Svjetska javnost iščekuje da pravda bude zadovoljena.

Prikupljene činjenice i dokazi o pojedinačnim i masovnim grobnicama na području općine Bosanski Petrovac i Bihać govore o užasu agresije na Bosnu i Hercegovinu. Govore da je ovo sigurno najkrvavija agresija modernog doba u kojem je stradalo na hiljade nedužnih civilnih stanovnika.

Sve ovo ističem iz razloga što smatram da ovaj istraživački rad ne smije ignorirati pravne aspekte agresije, u što i ne sumnjam. Mora se uvijek imati u vidu činjenica da je Bosna i Hercegovina u trenutku agresije bila nezavisna država.

[4] Nalazi vještaka o uzroku i načinu smrti, nanošenje povreda nalaze se u sudskim spisima koji su označeni u ovom materijalu.

A. EKSHUMIRANE ŽRTVE IZ MASONNE GROBNICE »DIDOVIĆI I«

1. Bakrač (Huse) Džafer, rođen 1943. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda grudne duplje;
2. Bašić (Ismeta) Dinko, rođen 27. 3. 1978. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda desne potkoljenice;
3. Bašić (Ismeta) Šaban, rođen 24. 1. 1974. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;
4. Hasedžić (Muharema) Fikreta, rođena 19. 6. 1950. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjena u Bosanskom Petrovcu. Ubijena vatrenim oružjem - povreda glave;
5. Kavaz (Huse) Asim, rođen 1938. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda grudne duplje;
6. Kavaz (Huse) Rasim, rođen 1924. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda desne potkoljenice;
7. Spahić (Ismeta) Osme, rođen 9. 11. 1975. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave.

B. EKSHUMIRANE ŽRTVE IZ POJEDINAČNIH GROBNICA U BOSANSKOM PETROVCU

I - LOKALITET MEZARJE »DIDOVIĆI II«:

1. Balić (Šefke) Admira, rođena 1969. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjena u Bosanskom Petrovcu. Ubijena iz vatrenog oružja - povreda glave;
2. Balić (Saliha) Fatima, rođena 1941. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjena Bosanskom Petrovcu. Ubijena vatrenim oružjem - povreda glave;
3. Balić (Zahida) Šefko, rođen 1935. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;
4. Balić (Šefke) Zahid, rođen 1963. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave.

II - LOKALITET MEZARJE »RAŠINOVAC«:

1. Bolić (Dede) Senija, rođena 1933. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjena u Bosanskom Petrovcu. Ubijena vatrenim oružjem - povreda glave.

III - LOKALITET MEZARJE «RAŠINOVAC I«:

1. Mašić (Huse) Đulsa, rođena 1924. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjena u Bosanskom Petrovcu. Ubijena vatrenim oružjem - povreda lijeve natkoljenice.

IV - LOKALITET ULICA IBRAHIMPAŠIĆA:

1. Bolić (Mehe) Omer, rođen 1908. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave i grudne duplje;
2. Hotić (Muhameda) Fatima, rođena 1970. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjena u Bosanskom Petrovcu. Ubijena vatrenim oružjem - povreda glave i grudne duplje.

V - LOKALITET KOZARAČKA ULICA:

1. Hadžić (Smaila) Osme, rođen 12. 2. 1936. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave i lica.

VI - LOKALITET MEZARJE «SREDNJI BIŠĆANI«:

1. Husagić (Ibrahima) Sead, rođen 1964. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda lijeve grudne duplje;
2. Zajkić (Ismeta) Eldin, rođen 1970. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda desne grudne duplje.

VII - LOKALITET MEZARJE DONJI BIŠĆANI:

1. Družić (Dede) Huse, rođen 1911. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - prelom lijeve nadlaktice.

VIII - LOKALITET SELO BJELAJ MEZARJE »GEČET«:

1. Hrkić (Mahmuta) Mehmed, rođen 1942. u selu Bjelaj. Nastanjen u selu Bjelaj. Ubijen vatrenim oružjem - povreda desne grudne duplje;
2. Selimović (Zuhre) Dinko, rođen 1979. u selu Bjelaj. Nastanjen u selu Bjelaj. Ubijen vatrenim oružjem – povreda glave.

IX - LOKALITET SELO BJELAJ MEZARJE »BARICE«:

1. Dračić (Huseina) Smail, rođen 1967. u selo Bjelaj. Nastanjen u selu Bjelaj. Ubijen vatrenim oružjem – povreda glave;
2. Mujagić (Ferida) Enes, rođen 1963. u Bjelaju. Nastanjen u Bjelaju. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave.

X - LOKALITET SELO BJELAH »MUSLIMANSKA MAHALA«:

1. Mahmutćehajić (Alije) Đula, rođena 1926. u Bjelaju. Nastanjena u Bjelaju. Ubijena - paljevina kosti, skleletirane.

XI - LOKACIJA SELO BJELAJ ZASELAK BUSINJE:

1. Mujagić (Mehe) Mehmed, rođen 1910. u Bjelaju. Nastanjen u Bjelaju. Ubijen vatrenim oružjem;
2. Zajkić Ćamka, rođena 1920. u Ćukovima. Nastanjena u Ćukovima. Ubijena – nepoznato.

XII - LOKACIJA BOSANSKI PETROVAC:

1. Didović (Mahmuta) Azra, rođena 5. 1. 1991. u selu Bjelaj. Nastanjena u selu Bjelaj. Ubijena eksplozivnim sredstvom - bomba, povreda glave;
2. Kartal (Mehe) Teufik, rođen 1929. u selu Bjelaj. Nastanjen u selu Bjelaj. Ubijen vatrenim oružjem - povreda gornje vilice.

XIII - LOKALITET «DIDIVIĆI III«:

1. Gredelj (Husnije) Enisa, rođena 1964. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjena u Bosanskom Petrovcu. Ubijena vatrenim oružjem - povreda desne grudne duplje.

XIV - LOKALITET NASELJE JUKIĆI:

1. Družić (Saliha) Asaf, rođen 1954. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave.

XV - LOKALITET MEZARJE »JARAMAZI«:

1. Ibrišimović (Ahmeta) Mehmed, rođen 1929. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen vatrenim oružjem – povreda glave.
2. Mešić (Muhe) Juso, rođen 1905. u Bosanskom Petrovcu. Nastanjen u Bosanskom Petrovcu. Ubijen - leš skeletiran.

A. EKSHUMIRANE ŽRTVE IZ MASOVNE GROBNICE HRGAR «JAMA BEZDANA«

1. Alivuk (Mahmuta) Asim, rođen 12. 4. 1962. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;
2. Alivuk (Mumina) Emir, rođen 10. 9. 1972. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda desnog dijela mandibule;
3. Alivuk (Ibrahima) Ramiz, rođen 26. 11. 1969. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;
4. Anadolac (Mahmuta) Enes, rođen 1959. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda grudne duplje;
5. Begić (Mustafe) Fikret, rođen 4. 10. 1969. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;
6. Bilić (Husnije) Muhamed, rođen 6. 5. 1973. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen tupo-tvrdim predmetom - prelom kostiju glave;
7. Crnkić (Fejze) Fuad, rođen 23. 5. 1972. u Orašcu . Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda grudne duplje;
8. Dedić (Muhe) Esad, rođen 2. 1. 1961. u Ćukovima. Nastanjen u Ćukovima. Ubijen vatrenim oružjem - povreda lopatične kosti;
9. Dedić (Mustafe) Husein, rođen 16. 9. 1962. u Ćukovima. Nastanjen u Ćukovima. Ubijen vatrenim oružjem - povreda lijeve tibije;
10. Dedić (Alije) Hazim, rođen 26. 2. 1951. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen oštrim predmetom - povreda desne natkoljenične kosti;
11. Dervišević (Ibrahima) Muharem, rođen 1944. u Klisi. Nastanjen u Klisi. Ubijen -povreda glave;
12. Demirović (Muje) Dedo, rođen 19. 1. 1951. u Klisi. Nastanjen u Klisi. Ubijen vatrenim oružjem - povreda grudnog dijela;

13. Demirović (Alage) Mujo, rođen 8. 4. 1968. u Klisi. Nastanjen u Klisi. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;
14. Dizdarević (Derviša) Edhem, rođen 21. 1. 1941. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - oštećenje IX, X, XII pršljena;
15. Džafica (Hasana) Ermin, rođen 2. 1. 1974. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen tupim predmetom - povreda glave;
16. Džafica (Ibre) Hasan, rođen 5. 3. 1950. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen tupo-tvrdim predmetom - povreda glave;
17. Eminović (Jusufa) Husein, rođen 16. 4. 1968. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen –nepoznato;
18. Hasanagić (Zaima) Ahmet, rođen 4. 9. 1960. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda lobanje;
19. Kadić (Avde) Ahmet, rođen 1. 5. 1948. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - fraktura lobanje;
20. Kasić (Nazifa) Ale, rođen 9. 12. 1971. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen - fraktura četvrtog rebra.
21. Kasić (Nazifa) Avdo, rođen 18. 8. 1962. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda na lobanji;
22. Kosović (Osmana) Rasim, rođen 1949. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;
23. Kulenović (Meše) Mahmut, rođen 10. 9. 1956. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda grudnog pršljena;
24. Kurtagić (Smaje) Sead, rođen 28. 5. 1954. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - prelom prvog i drugog grudnog pršljena;
25. Mešić (Bege) Halid, rođen 1972. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - faktura desnog radijusa.
26. Mešić (Beće) Ibro, rođen 4. 1. 1958. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen - prelom karlične kosti;

27. Mešić (Ibrahima) Salih, rođen 28. 8. 1947. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;

28. Pehlivanović (Avde) Fadil, rođen 1962. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda lijeve nadlaktične kosti;

29. Pehlivanović (Smaila) Jusuf, rođen 22. 9. 1946. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen- Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;

30. Ramulić (Huse) Muhamed, rođen 19. 5. 1959. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave;

31. Ramulić (Huse) Nihad, rođen 7. 12. 1967. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda karlične kosti;

32. Ružnjić (Rame) Ibrahim, rođen 1937. u Ripču. Nastanjen u Ripču. Ubijen - eksplozivno sredstvo - povreda karlične kosti;

33. Seferović (Mahmuta) Fikret, rođen 1. 12. 1962. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - prelom sekruma;

34. Seferović (Mujage) Fuad, rođen 11. 9. 1960. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda lobanje;

35. Seferović (Mahmuta) Smajo, rođen 1. 5. 1954. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen vatrenim oružjem - prelom desne maksize;

36. Šiljedić (Mahmuta) Husein, rođen 18. 6. 1943. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen tupotvrdim predmetom - povreda glave.

37. Šušnjar (Mehe) Zijad, rođen 30. 10. 1973. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen -eksplozivno sredstvo - prelom kostiju glave;

38. Tralješić (Muharema) Ismet, rođen 19. 5. 1973. u Vrnograču. Nastanjen u Vrnograču. Ubijen -povreda obje karlične kosti;

39. Tutić (Smaje) Ale, rođen 12. 6. 1951. u Ćukovima. Nastanjen u Ćukovima. Ubijen vatrenim oružjem - povreda grudne duplje;

40. Tutić (Smaje) Smail, rođen 17. 8. 1965. u Ćukovima. Nastanjen u Ćukovima. Ubijen vatrenim oružjem - povreda desnog humerusa;

41. Vojić (Muhameda) Asmir, rođen 12. 8. 1973. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - prelom lijeve karlice;
42. Vojić (Edhema) Edhas, rođen 7. 11. 1958. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - povreda desne nadlaktične kosti;
43. Vojić (Izeta) Ismet, rođen 1955. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen – nepoznato.
44. Vojić (Osme) Mesud, rođen 26. 10. 1964. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen tupotvrdim predmetom - povreda glave;
45. Zajkić (Ibrahima) Almir, rođen 1. 10. 1971. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem - prelom desnog femura.[5]

B. EKSHUMIRANE ŽRTVE IZ POJEDINAČNIH GROBNICA U BIHAĆU (PO LOKALITETIMA)

I - NASELJE VEDRO POLJE –BIHAĆ:

1. Jurić (Luke) Miroslav, rođen 4. 7. 1954. u Bihaću. Nastanjen u Bihaću;
2. Jurić (Jose) Stipe, rođen 2. 1. 1965. u Bihaću. Nastanjen u Bihaću;
3. Matić (Petra) Franjo, rođen 8. 3. 1934. u Bihaću. Nastanjen u Bihaću;
4. Šimić (Mile) Franjo, rođen 8. 3. 1964. u Bihaću. Nastanjen u Bihaću.

II - SELO ORAŠAC ZASELAK PRAŠILO:

1. Hrnjica Bećir, rođen 1934. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem;
2. Hrnica (Džafera) Muharem, rođen 17. 4. 1927. u Orašcu. Nastanjen u Orašcu. Ubijen vatrenim oružjem.

III - SELO ORAŠAC ZASELAK VODICE:

1. Hrnjica Ćamka, rođena 1918. u Orašcu. Nastanjena u Orašcu. Ubijena vatrenim oružjem - povreda obje potkoljenice.

[5] Iz jame je ekshumirano ukupno 82 tijela, ali 37 nije identifikovano. Neidentifikovana tijela su uglavnom muškog pola, starosti od 16 do 60 godina. Sedmoro je djece od 3 do 17 godina. Za jedno tijelo nije utvrđen ni pol ni starost.

IV - SELO RIPAČ

1. Ibrahinpašić (Saliha) Ajša, rođena 1920. u Orašcu. Nastanjena u Ripču;
2. Mujić (Smaje) Ago, rođen 1905. u Ripču. Nastanjen u Ripču.

V - SELO DULJCI:

1. Kozlica (Huseina) Zajko, rođen 1908. u Duljcima. Nastanjen u Duljcima. Ubijen - eksplozivne povrede.

VI - SELO ORAŠAC ZASELAK ĆUKOVI:

1. Dedić (Muharema) Sefir, rođen 1969. u Ćukovima. Nastanjen u Ćukovima. Ubijen vatrenim oružjem - povreda glave.

VII - SELO ORAŠAC:

1. Hrnjica (Alije) Mina, rođena 1915. u Orašcu. Nastanjena u Orašcu. Ubijena vatrenim oružjem;
2. Mešić (Mehe) Safija, rođena 1949. u Orašcu. Nastanjena u Orašcu. Ubijena vatrenim oružjem;
3. Mešić (Osme) Hava, rođena 1923. u Orašcu. Nastanjena u Orašcu. Ubijena vatrenim oružjem;
4. NN. žensko.

VIII - LOKACIJA HAVALA – BEGOVI MEZARLUCI – KULEN-VAKUF:

1. Čelikovć Fata, rođena 1910. u Kulen-Vakufu. Nastanjena u Kulen-Vakufu. Ubijena - prostrijelna rana grudnog koša;
2. Čelikovć Mujo, rođen 1936. u Kulen-Vakufu. Nastanjen u Kulen-Vakufu. Ubijen –prostrijelna rana grudnog koša.

Dr. Enes Milak

RADNI LOGOR "MANJAČA 2" *

Padom Berlinskog zida izgledalo je da je palo posljednje uporište totalitarizma u Evropi. To, međutim, nije bila jedina zabluda XX stoljeća. Totalitarne ideje, sredinom 80-tih godina XX stoljeća, našle su svoje zagovornike na prostoru bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. U vrijeme pada Berlinskog zida totalitarizam je na ovim prostorima doživio svoju političku i državnu renesansu.

Kao što su njemački nacisti i talijanski fašisti isprovocirali Drugi svjetski rat, tako je balkanski totalitarizam izazvao desetogodišnji rat 1991. godine na prostorima bivše Jugoslavije. Srpski totalitaristi su svoje teritorijalne pretenzije prema Bosni i Hercegovini pokušali realizovati oružjem. Agresija na Bosnu i Hercegovinu izvedena je brutalnim vojnim metodama. Ratna strategija srpskih vojnih jedinica bila je identična strategiji nacističke vojne mašine, koju je ona primijenila u pokušaju da stvori **veliki životni prostor** (Grosslebensraum) za njemačku naciju tokom Drugog svjetskog rata na prostoru Evrope. S druge strane, kada je izgledalo, da međunarodno priznata država Bosna i Hercegovina nestaje sa političke karte Evrope, hrvatski totalitarci su pokušali 1993. prigrabiti jedan dio plijena.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu ostaće u historiji zabilježena po masovnom stradanju civila. Stanovništvo Bosne i Hercegovine je ubijano, protjerivano i zatvarano u koncentracione logore i zatvore. U logorima i zatvorima izvršena su masovna ubistva i brutalna mučenja logoraša. Našoj i svjetskoj javnosti dobro su poznati koncentracioni logori Omarska, Manjača ili Heliodrom, te su istraživači svoju pažnju usredsredili na te logore. U manje poznatim logorima, zatvorima i drugim mjestima zatočenja, drastično su

* Rad je nastao na osnovu autorovih istraživanja problematike logora i logoraša, odnosno autorove ankete provedene na uzorku od 600 logoraša i njihovih pisanih sjećanja na vrijeme provedeno u logorima, koji su bili formirani za vrijeme rata širom Bosne i Hercegovine.

kršena ljudska prava logoraša – civila. To se dešavalo i u "radnim logorima", koji su bili formirani širom Bosne i Hercegovine. Dosadašnja istraživanja svjedoče da je tokom rata u Bosni i Hercegovini bilo formirano na desetine radnih logora.[1]

Bosanskohercegovačko ratno iskustvo svjedoči o stotinama mjesta zatočenja, koja su po svojoj namjeni bila različita. Neka od mjesta zatočenja imala su višestruku namjenu. Takav je bio logor Batkovići u blizini Bijeljine, u kojem su pored civila bili zatočeni i ratni zarobljenici. Zatočeni civili korišteni su kao radna snaga na različitim poslovima.[2]

U nekim logorima, koji su uglavnom osnivale vojne formacije za svoje potrebe, logoraši su korišteni kao radna snaga za potrebe vojnih jedinica, kopanje rovova i slične poslove, ali su nerijetko korišteni i kao "živi štit". Takvi logori bili su formirani u okolini Vogošće, ali ih je bilo i u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine.[3] Logoraši su u ovim logorima obavljali najteže poslove. Na taj način komandanti vojnih jedinica štedjeli su svoje vojnike i održavali borbenu gotovost svojih jedinica na višem nivou.

Zlostavljanja i ubijanja logoraša u objektima tih logora bila su česta. To su sem stražara činili i drugi vojnici, koji su nesmetano ulazili u objekte logora. Najčešći povod za zlostavljanje i ubijanje nedužnih logoraša bio je "gubitak saboraca."[4] Ovi logori po svojoj namjeni su bili i radni, ali ih ipak ne možemo svrstati u kategoriju radnih logora. Konačan sud o karakteru ovih logora daće buduća istraživanja.

Metode zlostavljanja logoraša u radnim logorima bile su manje brutalne u odnosu na zlostavljanja u već pomenutim koncentracionim logorima, ali su logoraši i u radnim logorima bili zlostavljani, umirali su od iscrpljenosti i nerijetko su ubijani.[5]

---

[1] Neregistrovana građa Istraživačko-dokumentacionog centra Saveza logoraša Bosne i Hercegovine (u daljem tekstu NG SL).

[2] NG SL, Sjećanje bivšeg logoraša u Vogošći.

[3] Isto.

[4] Isto.

[5] NG SL.

Osnivači radnih logora na prostoru Bosanske krajine bile su civilne vlasti Republike Srpske i vojne formacije Vojske Republike Srpske. Civilne vlasti su logore osnivale kako bi besplatnim radom logoraša nadomjestile nedostatak sopstvene radne snage (koja je bila angažovana na ratištima), ali i iz drugih razloga, prije svega namjernog podvrgavanja životnim uslovima, koji vode njihovom potpunom ili djelimičnom uništenju. Materijalnim dobrima, koja su stvarali logoraši, civilne vlasti Republike Srpske su plaćale svoje vojnike, odnosno materijalno su dodatno obezbjeđivale porodice vojnika.

Različita su bila materijalna dobra koja su logoraši proizvodili, ali najčešće u pitanju su bili agrarni proizvodi i drvo.[6] Tim proizvodima civilne vlasti Republike Srpske su obezbjeđivale osnovne uslove za opstanak stanovništva u surovim okolnostima rata. Dio proizvoda odlazio je za podmirenje dijela potreba vojnih jedinica.

Radni logor "**Manjača 2**", kako su ga zvali logoraši, osnovan je na obroncima planine Manjača prema Mrkonjić Gradu i spada u kategoriju klasičnih radnih logora. Osnovale su ga civilne vlasti Republike Srpske Mrkonjić Grada u avgustu 1992. godine.[7] Logoraši su u ovaj logor dovedeni da kao besplatna radna snaga obave sječu šume. Drvo je potom dijeljeno porodicama vojnika angažovanim na ratištima.

Ljudi koji su dovedeni u ovaj logor bili su različite starosne dobi. Dovođeni su bez ikakvog reda, teški bolesnici, teško iscrpljene osobe i drugi bolesnici. U logoru se tako našao čovjek, koji je već prije doživio dva srčana udara. Doveden je i teško iscrpljeni logoraš koncentracionog logora Manjača, koji je samo deset dana prije osnivanja radnog logora na Manjači bio pušten iz koncentracionog logora zbog potpune fizičke iscrpljenosti i to na insistiranje Međunarodnog crvenog krsta.[8]

Logoraše u ovom logoru nadzirao je relativno mali broj stražara, ali im je komandant logora Radojica Gutović prilikom dolaska u logor zaprijetio da

[6] Isto.

[7] O radnom logoru "Manjača 2" za vrijeme rata ništa se nije znalo, te ga zbog toga nije posjetila nijedna delegacija neke humanitarne organizacije. Jedan dio logoraša ovog logora registrovan je jedino u Savezu logoraša.

[8] NG SL, Sjećanje logoraša koncentracionog logora Manjača i radnog logora Manjača 2".

će u slučaju bijega iz logora ili nepoštovanja logorske discipline stradati njihove porodice, koje su bile pod nadzorom civilnih vlasti u Mrkonjić Gradu. Ta prijetnja je bila obeshrabrujuća za logoraše, te tako nije zabilježen ni jedan pokušaj bijega iz logora. Osim toga tom monstruoznom prijetnjom logoraši su prisiljavani na iscrpljujući rad.[9]

Uvjeti života u logoru bili su, kratko rečeno, neljudski. Drvene barake u koje su logoraši smješteni bile su napola srušene, a unutrašnjost baraka bila je vlažna. Sem iscrpljujućeg rada na sječi šume, logoraši su zlostavljani i na druge načine.[10] Količina vode za piće bila je ograničena te su logoraši zbog teškog rada i visokih temeratura trpjeli nesnosnu žeđ.[11] Težak rad, nesnosne vrućine i žeđ učinili su svoje, tako da su se logoraši već poslije nekoliko dana rada sa radilišta vraćali potpuno iscrpljeni, a neki i pomućenog razuma. Loše i oskudne obroke hrane, koji su bili dovoljni tek za puko preživljavanje, mnogi poslije iscrpljujućeg rada nisu mogli jesti.[12]

Higijenski uslovi u logoru bili su ponižavajući za ljude. Tek poslije 15 dana logorašima je omogućeno da se operu. Logoraši su zbog neodržavanja higijene već poslije nekoliko dana nesnosno smrdili, pa su stražari na njihov račun zbijali različite šale, najčešće uspoređujući ih sa svinjama koje su se slobodno kretale u krugu logora i svojim izmetom još više zagađivale okruženje u kojemu su logoraši živjeli.[13]

---

[9] Dani su prolazili jedan za drugim i svi su bili isti, dugi i dosadni puni neizvjesnosti. Bili smo očajni, nikakvih informacija. Već smo počeli zaboravljati dane i datume. Bili smo roblje, trpjeli smo šuteći, svako se povukao u sebe. Pokreti su nam bili mehanički. Noći su postale mora, iako su neki pokušali da razbiju monotoniju i učmalost. Sve je bilo uzalud. Pobjeći se nije moglo iz dva razloga, zbog iscrpljenosti i zbog toga što su nam porodice bile pod prismotrom. To nam je saopštio komandant logora Radojica. Rekao je: "Mi nemamo dovoljno vojske da vas čuva, ali za svaki vaš pokušaj bijega, stradat će vaše porodice". On je tu svoju prijetnju izgovorio sa puno oduševljenja, zakrvavljenih očiju. Isto.

[10] Dnevnik..., NG SL.

[11] Dnevno smo imali na raspolaganju samo pola litre vode. Isto.

[12] Za kratko vrijeme ljudi su omršavili, lica su im se izbrazdala, bili su za neprepoznati. Isto.

[13] Vidi napomenu 8.

Većina logoraša bili su Bošnjaci, islamske vjeroispovijedi i upravo su njih stražari prisiljavali da čiste svinjski izmet i da se brinu oko svinja. Logoraši su zahtjeve stražara bespogovorno izvršavali i pri tome nisu smjeli pokazivati nikakav otpor prema svinjama, jer bi u tom slučaju uslijedila nova maltretiranja.[14]

Nije to bio jedini vid iživljavanja stražara nad logorašima. U slamu u kojoj su logoraši spavali stražari su podmetali staklenu vunu, koja je kod logoraša prouzrokovala nesnosnu svrabež, a od češanja na tijelima logoraša su se pojavile rane. I dok su se logoraši uzalud pokušavali osloboditi tog neugodnog osjećaja stražari su u tome uživali. "Nikakva medicina nije pomogala. Ljudi su se stalno češali, a kada je iz sobe nestalo miševa bilo nam je sumnjivo. Zašto miševi utekoše?"[15]

Uprava logora je na različite načine nastojala stvoriti podvojenost među logorašima i to joj je i uspjelo. Snažnija grupa logoraša, pod ko zna kojim uslovima, prihvatila je sugestiju uprave logora i proglašeno je takmičenje u sječi šume između radnih grupa. Prvobitna norma, koju je odredila uprava logora za radnu grupu od deset logoraša, poslije proglašenja takmičenja, iz dana u dan se povećavala. Samo donekle možemo sagledati svu tragiku iscrpljenih logoraša, koji su iz dana u dan morali postizati sve veću i veću normu oborenih stabala i koji su se iscrpljivali do krajnih granica.[16]

U radnom logoru Manjača drastično su kršena ljudska prava logoraša utemeljena u međunarodnim aktima. Logoraši su prisiljavani na besplatan rad, fizički i psihički su maltretirani na različite načine. Njihovo ljudsko, nacionalno i vjersko dostojanstvo potpuno je bilo ugroženo.

Radni logori nisu novina ovoga rata. Sovjetske vlasti su svoju vladavinu obilježile i stvaranjem radnih logora. Njemački nacisti su za vrijeme Drugog svjetskog rata na teritoriji Njemačke i okupiranih država Evrope pored koncentracionih logora formirali i radne logore, ali metode zlostavljanja logoraša u radnim logorima Bosne i Hercegovine imaju svoju posebnost.

---

[14] Isto.

[15] Isto.

[16] Isto.

Dr. Jasmina Dizdarević

TRAUMA DJECE U BOSANSKOJ KRAJINI U PERIODU 1991 -1995.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu u periodu 1992. do 1995. donijela je velike posljedice kako odraslima tako i djeci. Agresor je uništavao sve ono što diše, što mrda, što misli i što pamti. Ubijao je, klao, silovao, mučio, terorisao djecu, odrasle, starce i to sve na očigled onih najmlađih koji su sve to gledali, šutjeli i pamtili da bi svjedočili. Kažu da je agresor ubijao i mučio kompletnu porodicu, palio i ubijao, ali je vrlo često onog najmlađeg člana porodice ostavljao živog da bi pamtio, odnosno da bi ga kaznio da traumu ubistva roditelja i najbližih srodnika nosi za cijeli život. Kažu da nema veće boli nego da se svakog jutra budiš i uveče kasno liježeš sa mišlju i sjećanjem na ubistvo, masakr, silovanje. Tako se naša djeca, djeca Bosne i Hercegovine sjećaju, genocida koji je izvršen u Bosanskoj krajini.

Zločini nad nesrpskim narodom Bosanske krajine počeli su još 1991. godine, kada je bivša JNA, maltretirala i ubijala po čitave porodice koje nisu htjele da slušaju njena naređenja. Poznata su masovna ubistva koja je izvršio agresor tokom 1992. godine - u Kozarcu, u Prijedoru, u Kotor-Varoši, Ključu, Sanskom Mostu. U selu Gornji Jakupovići u jednom podrumu ubijeno je 27 žena, djece, i staraca Bošnjaka.

Velikosrpski zločinci su izvršili različite torture nad bošnjačkim nedužnim stanovništvom. Poznate su njihove posebne metode mučenja kao što su: vađenje očiju živim ljudima; vađenje nokata i zuba, presijecanje civila na komade; odsijecanje dijelova tijela i tjeranje logoraša da to jedu; spaljivanje živih muškaraca, žena i djece; sječenje vena na nogama i rukama sa zabranom pružanja prve pomoći; nabijanje male djece na noževe i vile, te klanje na očigled roditelja; bacanje žive djece u betonske mješalice; ubijanje, klanje, odsijecanje ekstremiteta, ubijanje maljem; prisiljavanje roditelja da piju krv svoje djece; pečenje živih ljudi; klanje motornom pilom; silovanja i druga iživljavanja nad djevojčicama, djevojkama i ženama, probadanje lobanje.

Na taj način su istrebljivali i uništavali čitave porodice. One koje nije ubijao, agresor je odvodio u logore u kojima je dnevno boravilo na hiljade zatočenika. Prema nekim podacima od 40.000-50.000 uglavnom Bošnjaka, među kojima je bilo žena, djece i staraca. Postoji podatak da je u logorima ubijeno 25.000 Bošnjaka.

U logoru Trnopolje je bilo oko 7.000 logoraša starosti od 16-66 godina. Na području Bosanske krajine bilo je i na desetine logora – bordela - u kojima su velikosrpski zločinci vršili silovanje žena, djevojaka i djevojčica. Zločinci su se naročito iživljavali na maloljetnim djevojčicama od 12-14 godina koje su uglavnom silovane pred očima njihovih roditelja. Silovanja i mučenja su često činile i prve komšije, kolege sa posla, ili bivši pretpostavljeni.

U logoru Manjača silovano je više djevojčica od sedam godina a nijedna ovaj stravični zločin nije preživjela. Sve se to dešavalo pred očima roditelja koji su gledali kako im djeca, nevina, a često silovana od više zločinaca pred očima umiru.

Stravičan je primjer koji se dogodio u selu blizu Prijedora. Zločinci su hodžinu kćerku par puta silovali, i redali se pred očima njenog oca. Kada se on od muke onesvijestio, zamotali su ga u tepih, polili benzinom i zapalili. Sve su to činili dok je silovana kćer to gledala. Kako li će ova djevojčica nastaviti da živi, da li će biti majka, supruga, ili će traumu agresije nositi duboko do svoje smrti na svojim leđima. Da li će pričati svojoj djeci o zločincima ovog rata, jer otac joj sigurno nije pričao o zločincima iz rata 1941-1945. U ono vrijeme ovakvih zločina nije bilo – bar ne ovako monstrumnih, nije bar toliko mnogo. Ovo je najkrvaviji i najstrašniji genocid izvršen nad bošnjačkim stanovništvom na ovim prostorima u zadnjih 300 godina.

Teško je sve ovo pričati i do detalja opisati sve ono što se događalo djevojčicama koje svoje traume iznose ljudima od kojih očekuju pomoć.

Svako od njih se do detalja sjeća svega onoga što im je agresor urezao u sjećanje za sva vremena da teret terora i srama obeščašćivanja nose dok su žive, žig na duši za sva vremena.

Djevojčica N. N. iz Foče na Psihijatrijskoj klinici u Sarajevu priča svoju priču:

"*Agresija na Foču. Četvrtog aprila 1992. godine granatiranje po kućama i cijeloj Čaršiji, zadesila me sa mojom familijom u našem stanu. Tu smo*

proveli svo vrijeme do 9. juna 1992. godine kada su me odvela trojica Crnogoraca, pripadnika agresorske vojske, govoreći da idem na ispitivanje. Odveli su me u Miljevinu i tu sam prenoćila jednu noć. Svi su bili u maskirnim uniformama i naoružani noževima, puškama i sa amblemima 'Srpske dobrovoljačke garde'. Sutradan je došao Zoran i odveo me u stan gdje sam bila u zatočeništvu šest mjeseci, a već od drugog mjeseca zatočeništva počela su silovanja. Prvo me silovao P. E. sve do njegove pogibije 10. decembra 1992. godine. Prijetio mi je da će me cijela garda silovati ako se budem opirala. Poslije 10. decembra 1992. godine pa do mog prelaska u Sarajevo pod prijetnjom, pritiskom, maltretiranjem silovana sam od N. S. iz Bileće, N. B. iz Trebinja i D. D. iz Pljevalja. Sredinom febuara prebacili su me u kuću Koromana gdje sam u zatočeništvu zatekla dvije djevojčice stare 16 godina i 15 godina. Putem razmjene prešla sam na slobodnu teritoriju u Sarajevu".

Djevojčica N. N. iz Gacka rođena 1978. godine na Psihijatrijskoj klinici u Sarajevu priča: "*Agresija na Bosnu i Hercegovinu zadesila me u Gacku gdje sam u privatnoj kući živjela sa svojom familijom. Odlučili smo da bježimo prema Konjicu, a onda su nas uhapsili kod Uloga, kod Kalinovika krajem juna 1992. godine srpska vojska. Iz Uloga nakon nekoliko dana odveli su nas u Kalinovik. Tamo sam bila jedan mjesec u zarobljeništvu, u školi gdje smo skoro bez ikakve hrane proveli jedan mjesec. Nakon toga u školu su došla dva Crnogorca. Bili su maskirani i naoružani i odveli me u Foču 1. avgusta 1992. godine. U toj kući provela sam pet dana, a nakon toga odveli su me u Miljevinu. U Miljevini su me odveli u motel gdje je bila njihova komanda. Tu sam provela pola sata a onda su me odveli u kuću Koromana gdje su tada tu živjeli R. S. iz Miljevine, N. S. i N. B. iz Trebinja. Svo vrijeme od 6.-7. avgusta pa sve do razmjene 21. marta 1993. godine bila sam u toj kući gdje sam bila potvrgnuta silovanjima. Sva ova silovanja bila su pod prijetnjom da će me odvesti u motel gdje će ih biti više, a N. B. prijetio mi je i puškom. U toj kući pored mene, silovanju su bile podvrgnute i druge djevojčice i djevojke koje su bile tu zatočene a među njima sjećam se: N. N. stare 21 godinu iz Kalinovika, N. N. stare 16 godina iz Miljevine, N. N. stare 21 godinu N. N. – 16 godišnje sestre iz Foče, N. N. – 26 godina, N. N. – 12 godina i nju su silovali, N. N. – 19 godina i N. N. –14 godina* ".

Citirane dječije ispovijesti događale su se i djeci Prijedora, Bosanskog Novog, Ključa, Sanskog Mosta, Bosanske Dubice, i drugih mjesta na području

Bosanske krajine. Objekti agresije nisu samo bili materijalna dobra, kulturni, sportski, vjerski i zdravstveni objekti, već su se gradovi, ljudi - žene i djeca, bebe u kolijevci, tek zadojena djeca odvodili od majki i na njima se iživljavale horde četnika, dojučerašnjih komšija sa kojima se dijelila sofra, kahva, baklava.

Dokumenti i činjenice, ljudi koji su istraživali ovaj fenomen svjedoče o srpskom genocidu na bošnjačkim narodom ovog područja po brutalnim metodama i razmjerama, po sistematičnosti, beskrupuloznosti i raznovrsnosti genocidnih egzekucija. Prikupljeni podaci i činjenice mogu poslužiti kao paradigma stradanja cjelokupnog bošnjačkog naroda tokom srpsko-crnogorske agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Vrijednost ukradenih predmeta procjenjuje se na nekoliko desetina miliona DM. Nakon pljački velikosrbi su sve objekte spalili, kako bi prikrili svaki trag pljački i uklonili tragove življenja Bošnjaka na ovom području.

Prema podacima sa kojima se raspolaže, u logorima je ubijeno na ovom području oko 25.000 Bošnjaka. Ukupan broj ubijenih na ovom području kreće se oko 35.000 - 40.000 stanovnika bošnjačke i hrvatske nacionalnosti. Tačan broj stradalih Bošnjaka žena, djece i staraca u "tvornicama smrti", u Prijedoru, Keratermu, Omarskoj, Trnopolju, Manjači, Gradiški i drugim logorima još dugo će biti misterija za javnost, ali jedno je već sada jasno: prijedorski logori smrti ostaće upamćeni u istoriji kao stradanja koja se po razmjerama i jezivosti mogu usporediti samo sa stradanjima Jevreja u nacističkim koncentracionim logorima iz Drugog svjetskog rata.

Repertoar četničkih zločina nad bošnjačkim narodom prevazilazi sve naše predodžbe o divljaštvu i kanibalizmu. U svom sadističkom iživljavanju nad bespomoćnim bošnjačkim narodom, srpski agresori su posebno uživali u nanošenju teških tjelesnih i duševnih povreda, s ciljem da preživjele bespomoćne žrtve učine trajnim psihičkim i fizičkim bogaljama.

Načini nanošenja povreda su zastrašujući, orginalni i svojoj specifičnosti nadmašuju i nacističke zločine nad Jevrejima. Nanošenje tjelesnih povreda istraživači dijele u nekoliko grupa:

- **sakaćenje i unakazivanje** (lomljenje kostiju, nasilno vađenje krvi, skalpiranje, odsijecanje cijelih ekstremiteta i spolnih organa, odsijecanje dijelova lica i drugih dijelova tijela);

- **silovanje žena i maloljetnih djevojčica**. Ti zločini su se posebno događali u za to posebno određenim prostorijama – bordelima – kojih je u prijedorskoj opštini bilo nekoliko desetina. Posebno su organizovana silovanja sa zabranom prekida trudnoće (nasilna oplodnja) zatim silovanje od strane više zločinaca, silovanje djece od 7-14 godina sve do umiranja, u čemu su zločinci uživali.

Tragedija Bošnjaka najdublje se očituje u slučaju njihovih žena i djece. Bezobzirnost četnika prema Bošnjacima ukazuje na činjenicu da su ti zločinci dobro poznavali mentalitet Bošnjaka koji su dostojanstveno držali do poštenja i morala svojih žena. Zato su četnici sa posebnim uživanjem zlostavljali i obeščašćavali bošnjačke žene i djevojke. Posebno su se iživljavali na nevinim djevojčicama od 12-14 godina a često i od 7 godina. Te djevojčice su silovane na očigled roditelja, braće i ostalih članova porodice. Oko logora osnivani su posebni objekti za ovu vrstu iživljavanja (bordeli) u kojima su držane bošnjačke djevojke i žene sa djecom. Poznati su slučajevi pojedinih Bošnjakinja koje su dnevno silovane više desetina puta. Zbog ove vrste zlostavljanja mnoge preživjele žene i djevojčice imaju trajne psihofizičke posljedice.

Istraživanja i svjedočenja govore da je oko 15.000 bošnjačkih civila, među kojima je bilo najviše Bošnjaka, žena, djece i staraca, Srbi su protjerivali iz njihovih kuća i slali ih u Keraterm, Trnopolje, Omarsku. Za četiri dana ubijeno je preko 5.000 civila bošnjačke nacionalnosti. Srbi su njihove leševe sakupljali bagerima, a zatim odvozili šleperima prema Kozari i rudniku Tomašica.

U logorima je dnevno boravilo 35.000 do 45.000 logoraša. U logorima su ljudi mučeni. Nad njima su se četnici iživljavali liječeći svoju frustriranost i inferiornost. Mislili su da zločinom veličaju svoju ličnost, a postizali su samo suprotno, čak i bošnjačko dijete nije davalo svoje dostojanstvo – govorili su "ubijte nas ali nam nemojte dirati čast".

Četnički zločinci nisu birali između žene, djeteta i djevojčice. Zlostavljali su sve redom, da bi im nakon silovanja otsijecali neke dijelove tijela. Torture i mučenja istraživači su podijelili u više grupa. Ovo što se događalo u agresiji na Bosnu i Hercegovinu nije zapamćeno u prethodnim ratovima.

Srpski ratni zločinci su nad Bošnjacima vršili mučenja i ubistva i to:

- **silovanje djevojčica u prisustvu bližnjih**,
- **vađenje očiju**,
- **rasijecanje ljudi na pola ili na više dijelova**,
- **vađenje zuba radi skidanja zlata**,
- **odsijecanje dijelova tijela i tjeranja logoraša da to jedu**,
- **odsijecanje ucrvanih rana i tjeranje takođe da se to jede**,
- **odsijecanje ušiju radi vađenja naušnica i da bi se provjerilo, da li je nož dobro naoštren**,
- **tjeranje na međusobnu tuču do ubijanja (oca da ubije sina, sina oca, brata da ubije brata i sl.)**,
- **nasilno uzimanje krvi do iznemoglosti**,
- **spaljivanje živih civila, uključujući žene, djecu i starce**,
- **sječenje vena na rukama i nogama logoraša**.

I tako redom da više ne nabrajam jer je toliko toga da se normalnom čovjeku samo kada čuje diže kosa na glavi, a kamoli da prežive tolike torture, zločine i poniženja.

Prema podacima Republičkog zavoda za zdravstvenu zaštitu i Republičkog štaba zdravstva i socijalne bezbjednosti, od početka agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu do 29. avgusta 1994. među evidentiranim žrtvama rata u 61 općini veliki je broj djece:

- **ubijeno, umrlo od gladi i hladnoće i nestalo 16.693 u Republici Bosni i Hercegovini, a od toga u Sarajevu 1.566**,
- **ranjeno je 34.331 djece u Republici Bosni i Hercegovini, od toga u Sarajevu 14.825**,
- **do sada je u Republici Bosni i Hercegovini registrovano 1.821 dijete invalid, od toga u Sarajevu 340**,
- **sa cjelokupne teritorije Republike Bosne i Hercegovine bilo je 650. 000 djece izbjeglica u druge zemlje, od toga iz Sarajeva 35.000**,

- **broj raseljene djece na teritoriji pod kontrolom legalnih vlasti Republike Bosne i Hercegovine je 420.000, od toga u Sarajevu 40.000**.

Sve analize agresije na Bosnu i Hercegovinu pokazuju da je agresor temeljito uništavao ono što će biti budućnost ove zemlje, djecu. Pokušao je a donekle u tome i uspio da žigoše naredna pokoljenja. Ona će prenositi generacijama sve strahote koje su se dešavale najmlađoj generaciji, koja je ni kriva ni dužna kažnjena da ne preživi, da ne odraste, da se ne raduje.

Agresor je ubijao tijelo ali ne i dječiju dušu. Ta djeca, koja su sada već u adolescenciji ili punoljetstvu sa sjetom i tugom se sjećaju svega onoga što su preživjeli. U njima, ima bošnjačkog prkosa koji im ne da da ih stradalništvo ubije. Oni žele da idu naprijed, da se rađaju, rastu i formiraju svoje porodice ali i da pokoljenjima prenose historiju genocida nad Bošnjacima koji se događao u periodu 1991-1995. i to na području cijele Bosne i Hercegovine.

Dječija iskustva i dječija sjećanja obavezuju starije generacije, roditelje, braću, sestre, rodbinu, prijatelje, da svjedoče o genocidu koji je izvršen nad nedužnim bošnjačkim narodom, sa željom da se jedan narod uništi, da se satre da ga nema. No, što nas više ubijaju mi se sve više množimo. Psihologija potomstva se mijenja, pa je sada sve više porodica koje žele troje, četvero i petero djece. U ratu su se događale i naučno nemoguće stvari: nerotkinje su nakon dugo godina bračne neplodnosti rađale blizance. Majke koje su na ratištu ili van njega gubile odrasle sinove, sada su rađale novo potomstvo. Tako da se samo donekle ublažavala bol za izgubljenim djetetom.

Radeći sa djecom koja su preživjela strahote agresije na Bosnu i Hercegovinu, primjećuje se da su naša djeca u ratu brže sazrijevala, da su preko noći dječaci i djevojčice nakon porodične tragedije postojali momci i djevojke koji su odgovornost i obaveze u kući preuzimali i brinuli se o mlađoj braći i sestrama. Nije mali broj onih dječaka i djevojčica koji nas mole da ih ne smještamo u dom za djecu bez roditelja, već da im obezbijedimo uslove da zajednički rastu i odrastaju u krugu svoje "porodice", porodice u kojoj nema roditelja, ali ima srodnika koji bi preuzeli starateljstvo nad njima.

Djeca nerado govore o stradanju svojih roditelja, ali kada steknu povjerenje u sagovornika kojima odaju svoje patnje, nesanice, tugovanja, onda opisuju događaje do tančina i sjećaju se svakog detalja.

U dokumentima o ratnim zločinima nad djecom, i masakru nedužnih građana u redu za vodu je i ispovijest L. B, rođenog 1981. godine, učenika I razreda osnovne škole: 15. januara 1993. godine. "*U petak oko pola dva krenuli smo po vodu pred Pivaru. Vode nije bilo tri mjeseca. Jedino je tamo bilo vode, obzirom da su svi bunari u okolici zaledili od hladnoće ili presušili. Na vodu smo krenuli mama, tata, setra i ja. Pošavši na vodu susreli smo i sustigli mnogo prijatelja, komšija i rodbine. Kada smo došli bilo je puno naroda sa kanisterima i puno posuđa. Pošto je bilo tri hidranta otišli smo na zadnji hidrant gdje je bilo manje gužve. Ja sam točio vodu, mama je stavljala na kolica, a tata je vezao užadima. Naišle su dvije starice oko 80 godina, mi smo ih propustili, kada su napunile one su se udaljile prije nego će sijevnuti. To sijevanje nas je oborilo. Bila je to jaka vrelina, a sestra je pala po meni da bi me zaštitila. Poslije sijevanja odjednom se čulo "bum" i cigle su letjele na sve strane. Poslije eksplozije čula se strahovita vriska. Podigao sam se i vidio da mi krv teče iz glave. Na dva tri metra sam vidio kako roditelji leže mrtvi. Čuo sam odjednom jedan poznat glas gdje je sestra vikala: "Kola", sestra je ležala ranjena pored mene. Vidio sam kako šišti krv. Stigla su neka kola i ja sam sestru uzeo i preko leđa prebacio u kola, a tada je njena krv šištala po meni. Iako je sestra starija od mene sedam godina morao sam je podići preko ramena da joj ne bi puno krvi iscurilo a drugi niko nije mogao pomoći jer su svi drugi ležali oko mene mrtvi ili teže ranjeni. Ta kola su otišla a ja sam ostao sam među ranjenima i mrtvima. Iako ranjen jedini sam bio koji sam mogao da hodam. Prišao sam roditeljima, umivao ih vjerujući da su samo onesviješćeni, ali za par minuta saznao sam da su mrtvi.*

Prišao sam da se napijem vode, ali nisam mogao da pijem, jer sam vidio jednu glavu među kanisterima. Nakon toga što se desilo krenuo sam da bježim kući. Onda su ponovo padale granate i nisu mi dale da mrdnem. Dvojica momaka nabacila su me preko leđa i odveli u Dom zdravlja i dalje sam krvario iz glave. Dali su mi tabletu za smirenje. Rekao sam da su mi roditelji mrtvi, ali oni su me ubjeđivali da nisu i rekli da uđem u drugu sobu da vidim jesu li tamo. Kada sam ušao, ležao je jedan starac, a pored njega su bile dvije noge njegove. Pored tog prizora pobjegaao sam iz Doma zdravlja".

Veliki je broj doživljaja koji bi se mogli pričati danima i danima, a koji su se događali našoj djeci, djeci Bosne i Hercegovine.

Djeci koja su ni kriva ni dužna doživjela strahote agresije na Bosnu i Hercegovinu. No, kako sve biva i prolazi samo sjećanja ostaju, tako se trudimo da kod naše djece stvorimo osjećaj nezaborava. Zlo se ne može zaboraviti ali se historija genicida nad Bošnjacima i njihovom nedužnom djecom mora pamtiti i prepričavati pokoljenjima. Ne da bi se svetili i sijali mržnju, nego da bi bili obazrivi da se ovo zlo nikada i nikome više ne dogodi, čak i neprijatelju koji je ovo zlo prouzrokovao, i nije spriječio da se dogodi. Historija se uvijek pisala i pisaće se, ali činjenice o zločinima i dokazi zločina moraju biti predmet naših naučnih istraživanja. Samo tako spriječićemo zlo koje se može uvijek ponoviti.

Prof. dr. Ismet Dizdarević

PSIHOSOCIJALNE DIMENZIJE GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA

Analiza dokumenata o korijenima, toku i posljedicama agresije na Bosnu i Hercegovinu uvjerljivo pokazuje da genocid, izvršen nad bošnjačkim narodom, nije slučajan, nenamjeran i epizodan događaj, kako neki žele da ga predstave, već je produkt *racionalne, i od srpskog naroda podržane, politike vladajućeg režima Srbije, odnosno Savezne Republike Jugoslavije.* Genocid je rezultirao iz teritorijalnih pretenzija Jugoslavije (ustvari Srbije i Crne Gore) i bio je sredstvo ostvarenja tih pretenzija. U glavama ideologa, nosilaca i potencijalnih izvršilaca genocida živjela je ista težnja da se **jedino ratom** i "etničkim čišćenjem" može ostvariti monstrumna ideja "Velike Srbije".

Psihosocijalne analize događaja koji su se odigravali u zemljama koje su se spremale za rat u početku (u toku trajanja agresije), jasno pokazuju da *"rat nije izbio spontano već je svjesno planiran, u odsustvu bilo koje značajne prijetnje po sigurnost, srpske populacije u Bosni. Najveće zvjerstvo - sistematsko granatiranje i izgladnjivanje velikih gradova opsadom - počinile su jugoslovenske/srpske snage koje su imale i sredstva i volju da izvrše takve zločine protiv čovječnosti. Ismijavajući ženevske konvencije civili su bili za primarne ciljeve vojne akcije. Popratna zlostavljanja pojedinaca i grupa nesrba poprimala su skoro nezamislive oblike torture, poniženja i ubijanja.*

Politiku protjerivanja iz njihovih domova nedužnih civila, drugačije etničke i vjerske grupacije, takozvano "etničko čišćenje" praktikovale su jugoslovenske/srpske snage u Bosni u takvom obimu da baca u sjenu bilo šta viđeno u Evropi od nacističkog vremena".[1] Poznati bosanskohercegovački historičar dr. Smail Čekić ističe da je *"agresija na Bosnu i Hercegovinu, kao i zločin protiv mira i bezbjednosti čovječanstva, dugo i sistematski planirana. Eksterminaciji Bošnjaka prethodila je dugotrajna ideološka, vojna, politička i*

[1] Frensis E. Bojl, BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE GENOCID, Sarajevo 2000, str. 49.

medijska priprema".[2] Dr. Smail Čekić, kao i drugi historičari, tvrdi da genocid koji je izvršen nad Bošnjacima u toku agresije (od 1991. do 1995) nije prvi, već *deseti.* Agresija i genocid su ponavljanje istih teritorijalnih pretenzija srpskih, a u jednom periodu, i hrvatskih nacionalista. Zločini genocida nad Bošnjacima traju, kako ističe dr. Smail Čekić, više od dva stoljeća i "*rezultat su kontinuirane crnogorske i srpske politike od početka 18. stoljeća, pa sve do danas. Naime, fizičko i duhovno istrebljenje i uništenje, koje Crnogorci i Srbi vrše nad slavenskim Muslimanima motivisano je crnogorskom i srpskom genocidnom ideologijom utemeljenoj u kosovskom mitu, Njegoševoj "istrazi poturica", lažima i političkoj propagandi*".[3]

Postupak pred Međunarodnim sudom pravde u predmetu Bosna i Hercegovina protiv Srbije, radi srečavanja i kažnjavanja zločina genocida.

Na vezu između stoljetno njegovanih teritorijalnih pretenzija sadržanih u ideji "Velike Srbije" i agresije na Bosnu i Hercegovinu ukazuju i drugi istraživači. Jedan između njih je i Norman Cigar. U knjizi GENOCID U BOSNI Norman Cigar ističe da *"ukoliko postoji u modernoj historiji, takav faktor,*

[2] Smail Čekić, UZROCI, CILJEVI, I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991-1995., Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 1995, str. 25.

[3] U široj razradi osnova ove, u svojoj biti fašističke ideologije, dr. Smail Čekić ističe da je ona "razrađena i uobličena u Njegoševom GORSKOM VIJENCU, Garašaninovom Načeratniju iz 1844; politici Kraljevine Srbije; "jezičkom nacionalizmu" Vuka Karadžića; materijalima Krfske deklaracije 1917; nacionalističkim programima srpskih građanskih krugova, koje je najjasnije izražavao Srpski kulturni klub i razna srpska društva, udruženja i Srpska pravoslavna crkva; genocidnom programu četničkog pokreta Draže Mihailovića od septembra 1941. i njegovoj Instrukciji od 20. decembra iste godine, o istrebljenju Muslimana ; zaključcima četničke konferencije u Šahovićima (početkom januara 1943.) ; programskim dokumentima SAN-u; historiografskim, filozofskim i književnim radovima Vase Čubrilovića, Dobrice Ćosića, Milorada Ekmečića, Veselina Đuretića, Vasilije Krestića, Mihajla Markovića i dr.; strateškim planovima vojnog vrha SFRJ i državnog političkog rukovodstva Srbije; dugogodišnjim pripremama SUP-a (Savezni sekretarijar za unutrašnje poslove), posebno Petra Gračanina; programima većeg broja političkih partija, stranaka, teoretičara, državnika i uglednika, Srpske pravoslavnbe crkve u Srbiji, Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini. Ta ideologija u čijoj je osnovi patološka mržnja prema svemu onom što nije srpsko i pravoslavno, posebno mržnja prema Muslimanima i islamu, stalno je prisutna u srpskoj istoriografiji, književnosti, kulturi, politici, religiji i dr." (Smail Čekić, UZROCI, CILJEVI I RAZMJERE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991-1995, VKBI, Sarajevo 1995, str. 22)

koji je ostavio u nasljedstvo trajni uticaj na sadašnje političke događaje, djelujući pri tome na sve etničke grupe, onda bi to bila težnja za velikom Srbijom. Ta težnja se razvila u središnji elemenat srpske nacionalističke ideologije i to sa pojavom nezavisne Srbije u devetnaestom vijeku. Koncentrišući se na kontrolu teritorija i na nacionalno-religioznu zajednicu, ta ideologija je bila pogonska sila u traženju političkih rješenja, pošto je od tada domaća politička legitimacija bila obaveza da se svi Srbi okupe, ma gdje i ma ko oni bili, u jednoj nacionalnoj državi".[4] Dr. Mustafa Imamović ukazuje također na dublje povijesne razloge kontinuiranog genocida nad Bošnjacima. Između naučnih dokaza o porijeklu bošnjačkog naroda i raširenih neistina o Bošnjacima postoji veliki raskorak. Bošnjaci nisu ni Srbi i ni Hrvati islamske vjeroispovijesti, već **autohtoni narod** Bosne i Hercegovine. Oni su u osnovi potomci pristalica heretičke Bosanske crkve. "*Bosna* – naglašava Imamović - *je još od ranog srednjeg vijeka, kao granična zemlja između Bizanta i Francke države, a kasnije i Srbije i ugarsko-hrvatske države, bila područje sučeljavanja i sukobljavanja različitih političkih i vjerskih interesa i ideja. Političkim životom feudalne Bosne dominirala je autohtona bosanska vlastela, a vjerskim Bosanska crkva. Kroz stoljeća u Humu jača pravoslavno stanovništvo, a u središnjim dijelovima Bosne katoličko, zahvaljujući prije svega kulturno-političkom djelovanju franjevaca. Od sredine XIV i tokom XV st., dolaskom Turaka – Osmanlija, ovo vjerski šaroliko stanovništvo postepeno prihvata islam*.

Tako se na bosanskom državnom tlu i bosanskoslavenskoj etničkoj podlozi, te novoštokavskom jezičkom izrazu, asimiliranjem islama konačno oblikuje bosansko-muslimanski ili kraće bošnjački etnos, narod ili nacija, naspram ostalih južnih Slavena istog jezika (Srba, Hrvata, Crnogoraca), ali različitog vjerskog i kulturno-političkog iskustva"[5] Bošnjački narod je, kako ističe autor, od 1683. do 1995. godine bio, u raznim vremenskim sekvencama, maltretiran, proganjan i ubijan. Prvo veliko stradanje Bošnjaka, ustvari nasilno pokrštavanje, se dogodilo 1683-1699. tokom Velikog ili Bečkog rata.

---

[4] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI - POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, str. 25.

[5] Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, Bošnjačka zajednica kulture, Sarajevo, 1997, str. 9.

Kršćanske sile, u vrijeme naglašene vjerske netrpeljivosti, nastoje da iskorijene muslimane. Međutim "*stradanje Bošnjaka nastavlja se i u vijeku načelne vjerske tolerancije, građanskih i ljudskih sloboda. U tom smislu, ideološki izvori genocida nad Bošnjacima u moderno doba leže u želji balkanskih zemalja prije svega srpskih i crnogorskih vladajućih struktura da njihovim istrebljivanjem stvore svoje, etnički čiste teritorije, odnosno države*".[6] Početkom 19. stoljeća, za vrijeme Prvog srpskog ustanka (1804) je prisutan izraziti progon Bošnjaka i muslimana uopšte. Ustanici su nastojali da pobiju ili protjeraju Bošnjake - Muslimane nazivajući ih Turcima iako oni nisu Turci, već narod slavenskog porijekla i jezika. U periodu od 1830-1867. godine predviđeno je i realizirano masovno iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Beograda, Užica, Šapca i drugih mjesta. Najveće protjerivanje muslimankih žitelja izvršeno je nakon što je Srbija, naredbom sultana (hatišerif), stekla status vazalne autonomne kneževine Osmanskog carstva.

U kasnijim periodima (1876-1878., 1878. do 1910), a naročito nakon balkanskih ratova (1912-1913) i, posebno, u toku Prvog i Drugog svjetskog rata, počinju se ostvarivati masovni progoni, maltretiranja i ubijanja Bošnjaka u Sandžaku i Bosni i Hercegovini. U izjavama i postupcima vodećih političkih i vojnih ličnosti moguće je uočiti kakve i koje mjere su živjele u svijesti srpskih vođa i njihovih sljedbenika. Vidljivo je i kojim mjerama i postupcima su, u ostvarivanju svojih **genocidnih planova,** pridavali primarni značaj. Izjava Stojana Protića, vođe Srpske radikalne stranke, reljefno ocrtava raspoloženje srpskog vrha godinu dana prije završetka Prvog svjetskog rata (1917). Na upit hrvatskih političara o planovima koje će srpska vlada realizirati u Bosni Hercegovini Stojan Protić je, samouvjereno, rekao "*ostavite to nama*. *Mi imamo rješenje za Bosnu*. *Kada naša armija pređe Drinu*, *daćemo Turcima* (*lokalnim Muslimanima*) *24 sata ili*, *čak*, *48 sati vremena da se svi vrate vjeri svojih predaka*. *Oni koji to n*e *žele učiniti*, *biće posječeni kao što smo ranije učinili* u *Srbiji*".[7] Hrvatski političari su protestovali iznenađeni takvim stavom. Za "utjehu" Stojan Protić je cinično izjavio da on neće na tom insistirati da sve Muslimane koji ne promijene vjeru treba obavezno ubiti. To

[6] Isto, str. 291.

[7] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI - POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998., str. 26.

se ne mora ”dogoditi” ali je ”jasno” da ”*neće više moći biti Turaka (Muslimana) u Bosni. Oni mogu pobjeći preko Save (preko rijeke u Hrvatsku) ili gdje god bilo.*”[8]

Kosovski mit je stoljećima utiskivan u svijest mladih i odraslih

Nakon Prvog svjetskog rata istrebljenja Bošnjaka su nastavljena. U razdoblju prve jugoslavenske države (1918-1941) osporavanje osobitosti bošnjačkog nacionalnog i vjerskog identiteta je bilo naglašeno. U javnim glasilima je, prikriveno i otvoreno, pisano o Bošnjacima kao nosiocima ”primitivnog turcizma”, kao otpadnicima od prave, pravoslavne vjere, kao osobama koji se nisu saglasili sa ”objektivnim ocjenama srpskih naučnika” o zulumima, krvoločnosti i nasilnosti Turaka”. Psihosocijalna analiza napisanog i izrečenog jasno pokazuje zašto jedan broj srpskih naučnika iznosio povijesne neistine. Iskrivljavanja povijesnih činjenica su imala istu svrhu: *osporiti Muslimanima pravo na vlastiti nacionalni identitet, utkati u njih osjećanje grižnje savjesti za grijehe njihovih predaka koji su se odrekli “prave vjere - vjere pravoslavne”, prisiliti muslimansku djecu da, u procesu odgoja i obrazovanja*, *prihvate junake kosovskog* mita *kao svoje uzore*, *kao osobe na koje trebaju da se ugledaju*.

U školama djeca nisu učila povijesnu istinu, već povijesni mit. Istina je da ličnosti iz mita nisu bile ono što je o njima, u mitu, iskazano. Legendarni Kraljević Marko je bio turski vazal. Lazar nije mogao biti car svih Srba (bio je jedan od lokalnih kneževa), jer se srpska država, nakon Dušanove smrti, raspala. Srbi na Kosovu nisu ”spasili kršćansku Evropu” od Turaka, jer su na Kosovu bili poraženi. Međutim, u stoljećima razvijanom mitu, povijesna istina je zamijenjena lažima. Vid Pečjak ističe da je u mitu sadržano da su na ”*Kosovskom polju srpski junaci žrtvovanjem sebe spasili Evropu, civilizaciju i kršćanstvo. Kraljević Marko, hajduk Veljko, hajduk Stanko i mnogi drugi slavni junaci su se borili za srpstvo ulijevajući strah i trepet neprijatelju. Mitski likovi predstavljaju brojne jungovske arhetipove: među njima nalazimo arhetip oca (Dušan i Lazar), junaka (Obilić, Veljko, Stanko), majke (carica*

[8] Isto, str. 26.

Milica), žene (kosovka djevojka), izdajice (Branković), duhovnog pastira (sveti Sava) itd., u tome leži jedan od razloga njihovog istrajavanja".[9]

Iako je izvor mita nerealnost, čudnovatost i težnja da se izmišljeno proglasi istinitim, ipak se on uporno održava i prenosi s jedne generacije na drugu stoljećima i u određenim vremenima i situacijama, posebno u kriznim, služi i kao "prihvatljivo objašnjenje" i kao "mogući izlaz" iz nastalih kriznih zbivanja. U psihoanalitičkom pristupu korijenu i smislu mitologije se naglašava *iracionalna osnova mita* koja onemogućava promjenu, iako racionalni razlozi ukazuju na njegovu neistinitost. Ako tako *"gledamo na mitologiju, osetićemo njene duboke korene u kulturi naroda, i u psihologiji pojedinca. Običaji koji su iz tih korena izrasli, i pored toga što liče na primitivne zabave, toliko žilavo prkose pokušajima da se nasilno izmene i iskorene. Ove naizgled naivne priče i voljeni narodni običaji toliko su čvrsto vezani za nesvesne potrebe pojedinaca i celine da protivljenje njima izaziva agresivnost i pobunu, a efikasna zabrana često gubitak svakog interesa i aktivnosti u životu. Stupnjevi odnosa prema Objektima mogu se ubrzati, ali se ne mogu preskočiti. Narodni običaji, priče i verovanja su tradicionalna rešenja koja generacije roditelja nude generacijama dece u trenucima kada im se, tokom razvoja, pojave dileme koje prete da gomilanjem straha ugroze napredovanje*".[10]

Muslimanima je osporavano ispoljavanje tradicionalnih vrijednosti, a nekada su ih i javno ismijavali. U obezvređivanju tradicionalnih vrijednosti muslimanskog naroda korišteni su najodvratniji, najpogubniji i najprljaviji izrazi i simboli. Korišteni su emocionalnim patosom zasićeni sadržaji koji su, sudeći prema strahotama koje će muslimanski narod doživjeti u Drugom svjetskom ratu, bili "psihološka priprema" za fizičko i psihološko nasilje. U psihosocijalnoj ocjeni događaja i atmosfere koja se osjećala u periodu između dva svjetska rata, sadržana je i potreba "psihološkog opravdavanja" ne samo za duhovni genocid, koji je dominarao u ovom periodu, već i za *fizički* koji će, po načinu izvršenja i strahotnim posljedicama, *prevazići sva do tada, u povijesti zabilježena, masovna nasilja koja su izvršena nad jednim narodom*. Smail

---

[9] Vid Pečjak, BALKANSKI DUH IZ STEKLENICE (Bosanki duh iz boce), Razgledi, br. 9, Ljubljana, 1999, str. 4-5.

[10] Vojin Matić, ZABORAVLJENA BOŽANSTVA, Prosveta, Beograd, 1972, str. 94.

Čekić, dokumentirano i razložno, ističe da "*sve što se Bošnjacima kroz prethodnih 250 godina dešavalo imalo je svoje, vjerovalo se, bestijalno finale u Drugom svjetskom ratu 1941-1945. Tokom tog rata Bošnjaci su, ako se izuzmu Jevreji, procentualno u odnosu na broj stanovništva, najviše stradali, te su ustvari najtragičniji gubitnici na tlu nekadašnje Jugoslavije. Prema dosadašnjim istraživanjima Drugi svjetski rat je odnio 103.000 bosanskomuslimanskih života. To čini 8,1% ukupne tadašnje muslimanske populacije*".[11] Četnički pokret Dragoljuba Draže Mihailovića je, u periodu od 1941-1945. godine ostvarivao ranije iskonstruisane ideje o potrebi masovnog *ubijanja, mučenja i progona Bošnjaka sadržane u projektu* HOMOGENA SRBIJA. U projektu je naglašen zahtjev za ostvarivanje etnički čiste "Velike Srbije" koja treba da obuhvati sve krajeve u kojima žive Srbi.[12] Projekat je, u toku Drugog svjetskog rata, četnicima poslužio i kao "podsticaj" i kao "časno opravdanje" za zlodjela koja će vršiti nad Bošnjacima. U instrukciji koju je Draža Mihailović poslao, 20. decembra 1941. godine, istaknutim četničkim komandantima je sadržana ideja "homogene Srbije". U njoj su precizirani ciljevi četničkih odreda. To su:

1. *Borba za slobodu celokupnog našeg naroda pod skiptrom Njegovog Veličanstva Kralja Petra II.*
2. *Stvoriti veliku Jugoslaviju i u njoj veliku Srbiju etnički čistu u granicama Srbije - Crne Gore - Bosne i Hercegovine – Srema – Banata i Bačke.*
3. *Borba za uključenje u naš državni život i svih još neoslobođenih slovenačkih teritorija pod Italijanima i Nemcima (Trst-Gorica, Istra i Koruška) kao i Bugarska, Severna Albanija sa Skadrom.*

---

[11] Smail Čekić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Mag, Sarajevo, 1997.

[12] U Projektu "Homogena Srbija"- rekonstrukcija Stevana Moljevića (Nikšić, 30. juni 1941) u kome je, između ostalog istaknuto, da je prva i osnovna dužnost Srba da "stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvati celo etničko područje na kome Srbi žive …", da je "preseljavanje i izmena žiteljstva, naročito Hrvata sa srpskog i Srba sa hrvatskog područja, jedini put da se izvrši razgraničenje i stvore bolji odnosi između njih …", da se granice "moraju udariti, i one moraju da uhvate celo etničko područje na kome Srbi žive sa slobodnim izlazima na more za sve srpske oblasti koje su na domaku mora" i drugo.

4. *Čišćenje državne teritorije od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata.*

5. *Stvoriti neposredne – zajedničke granice između Srbije i Crne Gore, kao i Srbije i Slovenačke čišćenjem Sandžaka od muslimanskog življa i Bosne od muslimanskog i hrvatskog življa*".[13]

Instrukcija Draže Mihailovića je snažnije pokrenula u svijesti njegovih pristalica dugo nošeni, povremeno buđeni i jednodimenzionalno usmjeravani zločinački poriv. Pokrenula je ono što je stoljećima taloženo u dušama njihovih očeva i djedova, ono što je u njima probudilo potrebu za "svetim ratom" protiv balija, ono što je svjesno primljeno kao "pravednu istorijsku šansu", kao "nekažnjivo odobrenje" za zločin, kao društveno podsticajnu okolnost za progon, mučenje i ubijanje Bošnjaka koji je "najviše kriv" za nevolje srpskog naroda. Instrukcija je sa zadovoljstvom prihvaćena od komandanata, "školaraca" i od polupismenih ili nepismenih seljana koji su, u pozivu na *osvetu*, vidjeli "životnu šansu" za **napredovanje, bogaćenje i dobijanje vojnih i vjerskih priznanja.**

U Zahtjevu za pokretanje sudskog postupka protiv Draže Mihailovića se ukazuje na revnosno sprovođenje Instrukcije. U Tužbi se, između ostalih činjenica, ukazuje na usmene izjave i pismene poruke Miloša N. Jovanovića, komandanta Ozrenskog korpusa i Milana Šantića, četničkog vojnog komandanta. U pismu od 13. februara 1943. godine kojeg je Miloš N. Jovanović poslao Golubu Mitroviću, komandantu Zeničkog četničkog odreda**,** sadržana je **genocidna pobuda** (iz koje je proizašlo genocidno ponašanje) u kojoj je jasno rečeno "*da jedan jedini musliman neće ostati među nama. Sve one katolike koji su zgriješili prema našem narodu, kao i sve intelektualce i sve one ekonomski superiornije, mi ćemo nemilosrdno uništavati*".[14] Riječi koje je izrekao Milan Šantić 1942. godine na četničkoj skupštini u Trebinju - "*srpske zemlje se moraju očistiti od katolika i muslimana. Biti će naseljene samo Srbima. Izvršit će se potpuno čišćenje. Istisnut ćemo ih sve, bez izuzetaka i*

---

[13] Smail Čekić, GENOCID NAD BOŠNJACIMA U DRUGOM SVJETSKOM RATU, Mag, Sarajevo, 1997, str. 62.

[14] Frensis Bojl, BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE GENOCID, Institut za istraživanje ratnih zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000, str. 50.

bez milosti. To će biti početak našeg oslobođenja. To se mora učiniti vrlo brzo i sa revolucionarnim žarom"[15] - otkrivaju genocidne osnove srpskih planova.

Zlodjela četnika, koja su izvršena u toku Drugog svjetskog rata, govore i o dubljoj psihološkoj pozadini. Ushićenje, izniklo iz poziva vrhovnog četničkog komandanta, je rezultiralo iz spoznaje "malih ljudi" da njihov komandant zna njihova stvarna raspoloženja prema Bošnjacima, "balijama", "poturicama" i "skrvniteljima pravoslavne vjere". Draža Mihailović, "mudri đenaral" i njegovi "dični komandanti" ukazuje i na puteve kojim treba ići radi vraćanja svega onoga što je Srbima "oteto" i što pripada njihovoj državi - "Velikoj Srbiji". Putevi kojima treba ići odavno su znani. Oni su "isprobani" u ranijim decenijama. U njima je sadržano ono što treba činiti i što su uvijek činili tvorci i pobornici "Velike Srbije": **progoniti**, **mučiti i ubijati nesrbe**, posebno Bošnjake.

Maligna agresivnost "malih ljudi"

Ideje tvoraca genocidnog programa ne bi se ostvarile da nije bilo spremnosti "malih ljudi" da ih učine životnim. U njihovim emocionalnim izlivima i ispoljenim ponašanjima ideja "Velike Srbije" dobila je ono što su željeli njeni tvorci: dobila je *spremne realizatore.* Dobili su odane sljedbenike koji će, i u Drugom svjetskom ratu i 50 godina kasnije, proganjati, mučiti i ubijati Bošnjake i ne samo iz podaničke **poslušnosti, već i iz neskrivenog zadovoljstva.** Genocidna ponašanja "malih ljudi" će nadmašiti surova ponašanja nacista u Drugom svjetskom ratu. U toku Drugog svjetskog rata a, naročito, u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, realizatorima genocida nad Bošnjacima je omogućeno da nekažnjivo, uz slavu i počasti, zadovolje svoje zločinačke porive, da ostvare svoju *latentnu malignu agresivnost.* U oba, uzajmno povezana povijesna zbivanja, u Drugom svjetskom ratu i u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu izniklo je mnogo "malih krvnika" koji su svoju privrženost "nebeskom narodu" dokazivali sadističkim mučenjem i ubijanjem nedužne djece, nejakih žena i nemoćnih staraca. Očito je da je "*u Drugom svjetskom ratu bilo mnogo malih Mihailovića*, *Pavelića*, *Đujića*,

[15] Isto, str. 51.

Jevđevića, *Luburića*, *a u toku agresije pojavilo se mnogo malih Miloševića*, *Tuđmana*, *Karadžića*, *Mladića*. *Živjeli su kraj nas a mi nismo primjećivali zlo koje su nosili u sebi. U okolnostima podstrekavanja zla, mržnje i nasilja, ispoljili su svoju pravu prirodu: potrebu za progonom, mučenjem i ubijanjem Bošnjaka i to, ne samo zbog poslušnosti svojim vođama, već i iz zadovoljstva. Opisi četničkog divljanja i sadizma u dvije vremenski odvojene situacije su skoro identični. U* PARERGRONU *Derviš Sušić vrlo reljefno opisuje ponašanje jednog od malih Mihailovića, majora Dangića. Za Jezdimira Dangića masakr Bošnjaka na ćupriji na Drini je samo "pogodna" ilustracija jedne epizode romana kojeg želi napisati. Krici nedužnih žrtava ne dopiru do njega. A zašto bi imao samilosti? On je pozvan da izvrši pravednu kaznu, da istrijebi Bošnjake koji hoće da unište njega i njegov srpski narod. Za njega su Bošnjaci balije, poturice, Turci sa Kosova i zato treba da i nestane. Osjeća se u svojoj primitivnoj i kanibalnoj svijesti i moćnim i srećnim jer su oni, koje mrzi, pred njim. To su kolone slabih i nejakih, bezimene žrtve koje se primiču korak po korak u "gaćama i košuljama, bosi starci, pogurene nene, jedna drži nanulu pod pazuhom da ne bi klepetom uznemirivala gospodu, trbavi ili mršavi, ljudi bez kapa i kaputa, momčići i dječačići, žene sa djecom u naramku, vezani po dvoje žicom ili komadom priuze, primiču se žutim krugovima koji po ćupriji bacaju povisoko obješeni kolski fenjeri, a krvnici zasukanih rukava dočekuju par po par*".[16]

U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu zapažen je skoro identičan karakter mržnje, identična ideološka osnova i isti načini buđenja latentnih namjera potencijalnih krvnika. U dokumentima i svjedočenjima preživjelih se otkrivaju surovi oblici fizičke i psihičke torture. Otkrivaju se načini torture koje danas ne možemo vidjeti ni u najgroznijim filmovima strave i užasa. Psihološka analiza iskaza očevidaca zločina uvjerljivo pokazuje da je *maligna agresivnost inherentna mučiteljima i sadističkim ubicama Bošnjaka.* Iskaz svjedoka Alije Lujinovića je vrlo potresan. Iz knjige Roja Gatmana SVJEDOK GENOCIDA citirat ćemo samo jedan detalj iz iskaza Alije Lujinovića: "*ponekad su zatvorenici, prije nego što bi ih bacali u Savu, podvrgnuti užasnim sakaćenjima. Najstrašniji od svih dana bio je, a vidio sam to svojim očima, kad sam ugledao na podu deset mladih momaka poredanih jedan pored*

[16] Ismet Dizdarević, BARBARI SU BILI BOLJI, Compact, Sarajevo, 1998, str. 46.

drugog. Grla su im bila prerezana, nosevi odsječeni i spolni organi iščupani. To je bilo nešto najgore što sam ikada vidio. Stražar, Srbin, pojavio se pred zatvorenicima, koji su morali gledati ubijanje, držeći neku vrstu oruđa sa tri šiljka, nataknuta na dug držak. Prijetio nam je da će nas kastrirati".[17]

Iskazi svjedoka koji su preživjeli užasnu torturu u koncentracionom logoru Luka u Brčkom izgledaju nevjerovatni iako su se stvarno desili. Ponašanja logorskih mučitelja mogu biti objašnjena samo genocidnom srpskom ideologijom, već i psihopatskim strukturama ličnosti krvnika. Izmišljali su i primjenjivali na nemoćnim zatočenicima raznovrsne oblike sadističkog mučenja i ubijanja. Seksualna iživljavanja i bahanalije su bile svakodnevne pojave. Planirano silovanje je praćeno sakaćenjem, ponižavanjem i "nadmoćnošću" seksualnih manijaka. Jednog od njih, "Čupka", silovatelja niskog rasta, plave kose i brade pamti Izeta E. Izeta E. je izjavila da "*čim je ušao u našu sobu "Čupko" je silovao jednu ženu i rekao da će silovati i moju desetogodišnju kćerku. Molila sam ga da to ne čini. Odustao je, ali je silovao mene. Za to vrijeme Dragan je silovao drugu ženu*.

Od tog dana Monika Simonović je svakodnevno dovodila Dragana i Čupka da nas siluju. Najviše su silovali Rešidu, Senu i Rašidu. Radili su to uglavnom noću, ali nekada i danju.

Nekoliko dana nakon prvog silovanja, Čupko je to sa mnom ponovio. Izvadio je nož i rekao da će me zaklati. Nožem je počeo da mi sječe polni organ. Pala sam u nesvijest i ne znam šta se dalje dešavalo. Kad sam se osvijestila, ispod mene je bila velika lokva krvi. Žene koje su bile u sobi nijemo su me gledale, a moja kćerka je jecala. Osjećala sam jake bolove i dugo poslije toga krvarila. Nisam se smjela nikome požaliti. Dan - dva nakon toga u našu sobu je ponovo ušao "Čupko", uzeo me za bradu i rekao: "Turkinjo, majku ti tvoju, ako o ovome bilo kome zucneš - ubiću te." I Monika nam je u više navrata prijetila da nikome ne smijemo reći šta nam se dešavalo. Tom prilikom obično bi nas postrojila uza zid i pod grlo prinosila razbijene flaše".[18]

---

[17] Roy Gutman, SVJEDOK GENOCIDA, Vijeće Kongresa bosanskomuslimanskih intelektualaca, Sarajevo, 1995, str. 96.

[18] Jusuf Kadrić, BRČKO GENOCID I SVJEDOČENJA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, str. 212.

Ista pobuda, isti načini torture i ista pohvalna očekivanja su spajala velik broj "malih ljudi". Pobude su izvirale iz dva najvažnija izvora: *iz neljudske ideologije i osobnih dispozicija*. Vidovi fizičke i psihičke torture su sadržavali isti poriv: mučiti nevine na što jezivije načine, ubijati izgladnjele i izmučene polaganim komadanjem dijelova njihovog tijela, iživljavati se silovanjem na nevinim djevojčicama, udatim ženama i staricama. U njihovim - nakardnom ideologijom opijenim mozgovima - priželjkivana je pohvala, nagrada, ordenje, crkveni blagoslov. Od glavnih nositelja ohrabrenja za zločine uvijek su stizale nagrade ili crkveni blagoslovi. Ushićeni priznanjima za zločine "mali krvnici" su svoja zlodjela nastavljali sa većim žarom i zanosom i sa pojačanim uvjerenjem da vrše "časna i pravedna djela". Od neposrednih izvršilaca genocida se nije "*tražilo da misle, već da slušaju. Od njih nije tražena dostojanstvenost i čovječnost, već slijepo vjerovanje u ispravnost zamisli i postupaka njihovih vođa. I kada su progonili i ubijali nevine i nemoćne samo zato što su Bošnjaci, što su islamske vjeroispovijesti oni su ova zlodjela činili iz uvjerenja o potrebi progona i ubijanja nesrba. Iz sadržaja priznanja zarobljenih "malih ljudi" a, po zlodjelima, velikih zločinaca, se uočavaju i pokušaji odbrane ovih zlodjela stavovima: tako je moralo biti, jer je rat, morali smo jer je naređeno, vjerovali smo u ono što su nam govorili da genocid nad Bošnjacima nije zločin, već naša "sveta i patriotska" dužnost. Očito je da nisu razmišljali o posljedicama svojih genocidnih djela kada su ih vršili, jer se nisu osjećali odgovornim za ono što su im naređivali da urade. Nisu osjećali grižnju savjesti zato što nevine i nejake masakriraju, što ih gone sa vjekovnih ognjišta, što ih fizički i psihički muče. Ne samo da nisu osjećali grižnju savjesti, već su, ponekad, i likovali zadovoljni što je "poturica" manje*".[19]

Iskazani i neiskazani doživljaji mučenih

Istinita kazivanja preživjelih izgledaju nevjerovatna. Njihovi opisi viđenog i osobno preživljenog su izvan razumskog poimanja. Ono što su vidjeli i na vlastitoj koži osjetili nije moguće očekivati ni od krvoločnih zvijeri u trenucima gladi. Krvnici su ih prevazišli. Logor Omarska, jedan od inih

[19] Ismet Dizdarević, BARBARI SU BILI BOLJI, Compact, Sarajevo, 1998, str. 44.

mučilišta Bošnjaka, je mjesto gdje su, kako ističe preživjeli logoraš, "*Srbi vršili takozvano osvetničko ubijanje. Srbi su optužili ljekare zbog gušenja srpske djece, profesore i nastavnike što nisu bili fer prema srpskim učenicima i ubijali ih odmah zbog ovih zločina*".[20] Logor Omarska će biti zabilježen u povijesti kao mjesto u kome je kanibalski nagon dominirao, u kome je logoraš bio sveden na razinu ništavila, na razinu nemoćnika, čovjeka koji je priželjkivao smrt kao jedini spas od svega onoga što mu se dešavalo ili moglo desiti. Nerazumni nagon *za osvetom* koji je decenijama razvijan u svijesti i ponašanju logorskih krvnika i koji je u "zgodnim prilikama" (seoskim sijelima i prelima) ispoljavan i "nadahnjivan" sada je, u uvjetima premoći agresora, suočen sa mogućnošću vlastite potvrde. U njemu je utkana akumulirana *mržnja* koju su srpski mučitelji nosili decenijama i koju su, u danima agresije, mogli ispoljavati, na nemoćnim i napaćenim, na različite i sadizmom zasićene načine.

Iskazi preživjelih logoraša koje, u knjizi BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE ZA GENOCID navodi Frensis Entoni Bojl (Frances Antoni Boyle), rječito govore o tome: "*Vidio sam kako su Bošnjaci bili prisiljeni da odgrizaju testise jedan drugom, usta ispunjena testisima i krvi, pocijepani krvni sudovi su virili iz usta. Svakodnevno, srpski mučitelji su prisiljavali bošnjačke zatvorenike da j… jedan drugog, da izvode oralni seks jedan drugima, forsirajući ove bestijalnosti posebno među članovima porodice, između oca i sina. Srbi su gasili cigarete na golim tijelima Bošnjakinja, uglavnom na grudima i vaginama. Srbi bi gurnuli bocu unutar vagine Bošnjakinje, a onda bi je u njoj razbijali... Bio sam prisutan kada su srpski čuvari gurnuli crijevo od hidranta u čmar jednog čovjeka (bio je to čovjek iz Kozarca), puštajući vodu iz hidranta punom snagom sve dok se čovjek nije naduo i izdahnuo raspavši se na komade… Srbi su nam vrlo često stavljali metalne konzerve na glave za vrijeme najokrutnijeg premlaćivanja, da ne bi vidjeli ko nas muči. Srpski mučitelji bi nas tukli, stajali ili skakali po nama dok se ne umore. Namjerno su usmjeravali udarce na naše testise govoreći nikada više nećeš napraviti muslimansku djecu*".[21]

---

[20] Frensis Entoni Bojl, BOSANSKI NAROD OPTUŽUJE ZA GENOCID, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000, str. 64.

[21] Isto.

Iskazi preživjelih govore o neočekivanim ponašanjima njihovih ranijih prijatelja, kolega, komšija. Od njih su očekivali saosjećanje a doživjeli su grubost. Mislili su da ih oni neće mučiti a doživjeli su strahotnu fizičku i psihičku torturu. Ranije komšije, drugovi, radne kolege su izmišljali najstrašnije oblike psihičke i fizičke torture i sadistički uživali u ponižavanju, dubokim bolovima i samrtničkom ropcu Bošnjaka. Eset Muračević, zatočenik u logoru BUNKER i pansionu KON TIKI (KOD SONJE) uvjerljivo ukazuje na ponašanje svojih ranijih prijatelja. U njegovom doživljaju osobne golgote utkana je i potreba za objašnjenjem ispoljenog nasilja prema njemu od njegovih sugrađana, njegovih prijatelja s kojima je, prije agresije, održavao odnose uzajmnog razumijevanja i uzajmnog pomaganja. U osobnom iskazu Eset Muračević kaže: *"Bože. Samo da ostanem živ, da bar svojoj djeci mogu reći istinu o ponašanju svojih, dojučerašnjih, prijatelja. Onih zbog kojih bih ja da je kojim slučajem bila obratna situacija stavljao i ruke i noge u vatru da ih izbavim od muka kakve su oni meni priređivali. Na hiljade puta sam u sebi vraćao slike svoga života, svog ponašanja. Jesam li prema nekom od njih, makar i nesvjesno, učinio nešto nažao? Nisam pronalazio razloge. Sve što sam do tada nekom od njih više pomagao, više mu valjao u životu, to su oni prema meni bili ekstremniji. Bože. Od kuda tolika mržnja*?

Od kuda mržnja jednom dvadesetogodišnjem Miti Nešiću iz Svraka da sa isukanom kamom zarobljenim Bošnjacima prijeti kako balijsku djecu čim se rode treba iz kolijevke bacati u vis i dočekivati na bajonet. Od kuda sadizam Bobanu Laziću iz Krivoglavaca da učestvuje u silovanju desetogodišnje, retardirane djevojčice i njene osamdesetogodišnje nane?"[22]

Autentični dokumenti uvjerljivo pokazuju izrazitu malignu agresivnost malih ljudi. Mali ljudi su bili neposredni izvršioci genocidnih ideja lidera nebeskog naroda. Oni su poslušno i oduševljeno prihvatili ono što je od njih traženo. Traženo je da progone, muče i ubijaju nesrbe, naročito Bošnjake. Govorili su im da je progon, mučenje i ubijanje Bošnjaka pravedan čin, da je sve ono što će oni učiniti neznatno u usporedbi sa veličinom i dužinom nasilja kojeg su Srbi doživljavali u ranijim stoljećima i da će njihova, pravedna djela

[22] Eset Muračević, UBIJENE I NESTALE ŽRTVE ZLOČINA U VOGOŠĆI 1992-1995., Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2001, str. 25.

biti nagrađena i u junačkim pjesmama opjevana. Da li su u strukturama njihovih ličnosti utkane osobine na koje je srpski etnograf Jovan Cvijić ukazao koncem druge decenije dvadesetog stoljeća. U svojim istraživanjima Jovan Cvijić je istakao da je moguće govoriti o četiri tipa koji karakteriziraju karakter južnoslavenske nacije i da je, između četiri vrste karaktera, najvažniji i najrasprostranjeniji dinarski tip koji se odlikuje: "1. *nacionalnom sviješću*, 2. *ratnim vještinama,* 3. *borbenim duhom*. *Danas bi se ovo moglo nazvati nacionalizmom*, *militarizmom i agresivnošću*.

Ove karakteristike mogu biti ilustrirane mnogim običajima. *U nekim područjima bivše Jugoslavije* (*Crna Gora i Hercegovina*) *ljudi se ponašaju kao vojni kolektiv*. *Kult heroja prožima sve aspekte života*. *Sobe su dekorisane sa slikama članova porodice koji su poginuli u boju. U ranijim vremenima seljaci iz sela su*, *u čast rođenja sina*, *istrčavali iz kuća*, *pucali iz pištolja i uzvikivali*: *Neka dugo živi novi heroj*. *Mnogi drugi običaji su opisani od Cvijića (1914) i Đilasa* (*1958)*".[23]

Iz generacije u generaciju se u srpskoj mitologiji prenosilo isto, *nerealno* poimanje, sebe i drugih. Na sijelima i prelima, gozbama i svadbama guslari su zanosno opjevavali junaštvo i časnost Srbina, uzdizali njegovu pravdoljubivost i milosrdnost, ukazivali na njegovu zaštitničku brižnost za nemoćne i nevine. U veličanju svojih, nacionalnih i vjerskih osobenosti, uvijek su naglašavali svirepost, ubilačku strast i podmukolost drugih naroda, posebno poturica i Turaka. Dugo razvijane i podsticane predrasude su se, u okolnostima nacionalizma, *otvoreno ispoljile.* U ideologiji velikosrpskih teritorijalnih pretenzija i duhovnog i "naučnog" opravdavanja progona nesrba, "mali ljudi" su našli potvrdu za zločine nad Bošnjacima. U toku agresije, u mnogim selima i gradovima u kojima su Srbi živjeli sa Bošnjacima ili u koja su nasilno ulazili, iza sebe su ostavljali zgarišta, leševe prethodno mučenih mirnih žitelja i tijela sadističkih silovanih djevojčica, žena i starica. Prizori zločina, a naročito oni koji su izvršeni u julskim danima 1995. godine u Srebrenici, uvjerljivo govore o zlodjelima "*neiskaziva postojećim terminima koliko i neljudskost na koju nije moguće reagirati bez rizika da čovjek izgubi ljudsko dostojanstvo. Zla*

[23] Vid Pečjak, A PSYCHOLOGICAL MODEL OF WAR READINESS AND WAR PARTICIPATION, (PSIHOLOŠKI MODEL SPREMNOSTI NA RAT I UČEŠĆE U RATU) Review of Psychology, 1997, broj 4, str. 77.

njegovih aktera tjeraju nas da zanijemimo pred njihovom bezumnošću kao što njihova zlodjela paraliziraju svojom morbidnošću svaku našu aktivnost da adekvatno kaznimo njihove počinioce. U prvom nedostaju riječi koje bi mogle to da izraze, a u drugom adekvatna sredstva kažnjavanja, što indicira da se radi o vrhunskim zlodjelima osoba lišenih skrupula ili zlodjelima obezličene rulje. Prvima pripadaju manijaci, a drugima depersonalizirana masa, inače, plodovi viševjekovne ideološke indoktrinacije, subjekti toliko obezumljeni da se ponose onim čega se normalni ljudi stide. Među njima se izdvajaju beskrupulozne kreature koje vide u masakriranju ljudi svoja junačka djela, a takvi su ne samo zločinci koji klanjem nesrba dokazuju svoje srpstvo i svoje junaštvo koliko i demostriraju svoju sadističku patologiju, nego i izrodi koji se, po nekoliko njih, smjenjuju kod silovanja žene obznanujući nehotice svoju izopačenost, te realizatori etničkog čišćenja koji samo na drugi način demonstriraju ljudsku podivljalost ili primitivizam najnižeg ranga, otimačinu tuđe zemlje i imovine".[24] Riječi profesora Rasima Muminovića ukazuju na dublju pozadinu monstrumnih ponašanja pripadnika "nebeskog naroda". Ukazuju, zapravo, na prilagođenost njihovih struktura ličnosti mračnim ciljevima povampirenog fašizma. Oni hoće da progone, muče i ubijaju nesrbe, posebno Bošnjake, ne samo iz prihvaćenih ideoloških zabluda, već i iz unutrašnjih poriva. Oni ne samo da ne vide i ne čuju jauke mučenih, bolni plač nevine djece i nemušti jecaj krvlju oblivene silovane žene, već naprotiv, u svim tim zlodjelima, uživaju. Izvještaji specijalnog izvještača Tadeuša Mazovjeckog (Tadeusz Mazowiecki) i "*potresna svjedočenja preživjelih Srebreničana ne mogu biti čitani hladne glave. Opisi i izjave o* zločinima *izazivaju duboke emotivne reakcije. Za ilustraciju jezivih prizora prezentirat ćemo samo neke. Četnik od žene sa Osmača otima i odvodi njeno dijete od 14 godina. Oko podne je isti četnik, sa svojom pratnjom, ponovo ušao među narod, i kada je prolazio pored žene sa Osmača, ona mu je plačljivim glasom povikala, gdje su joj dijete odveli i što ga ne vrate. Od bijesa četnik je isukao nož, i u njenom naručju zaklao dijete, koje je ona držala, psujući joj majku.*

Pored opisa masovnog ubijanja ili klanja, progona i silovanja u Ediciji SREBRENICA 1995. *se prezentiraju i podaci o slučajevima sadističkog mučenja Srebreničana. Svjedoci govore o oguljenom čovjeku ("Bilo nas je*

[24] Rasim Muminović, ZAROBLJENI UM, Harfograf, Tuzla, 2000, str. 11.

šest u grupi, preostali su se razbježali kad smo naišli na jednog našeg oguljenog čovjeka, oči su mu bile povađene, uši i nos odsječeni"), o osobama koji su preklani motornom pilom ("Kada smo autobusom krenuli u Tuzlu, u mjestu Kravica, izveli su pet ljudi, koje nisam poznavala i motornom pilom ih poklali"), o čovjeku koji je ispečen na ražnju ("Zatim su me odveli do sljedeće kuće, gdje sam vidjela još stravičniji prizor, kako nabijenog na ražanj peku jednog čovjeka. Jedan od četnika me upitao:"Možeš li poznati ko je na ražnju". Odgovorila sam da ne znam, jer se čovjek nije mogao identifikovati, zbog toga što je bio skoro pečen"), o paljenju živog čovjeka ("U međuvrermenu je kroz otvoren prozor u salu ušao ogroman oblak dima strahovito neugodna mirisa. Tada je "Bane" rekao: "Vidite, majku vam jebem tursku, kako smrdite". Pod prozorom se čula vriska, zapaljenog živog čovjeka. Bio je to Mujčić Asim, starac od 70 godina, jer je "Bane" dodao: "I njegov sin, Omer Mujčić je zelena beretka. Tako ćete svi završiti").[25]

Psihološka priprema za genocid nad Bošnjacima

Psihološka priprema za genocid nad Bošnjacima je urađena mnogo prije početka agresije na Bosnu i Hercegovinu. Sve što je primjenom psiholoških spoznaja moglo doprinijeti mobilizaciji masa reaktivirano je sa puno patosa i *emotivnog zanosa.* U toku psihološke pripreme sve mjere i postupci su bili "opravdani": *i izvrtanje povijesnih istina i oživljavanje mitova i izdizanje malih bitaka, pa čak i poraza, u velike pobjede srpske vojske.* Tradicija, kultura i religija su usmjeravane u ostvarivanje istog, vrhunskog cilja srpskog režima - *širih i samo srpskim življem naseljenih teritorija.* Svaki vid nasilja je, ako koristi ostvarenju ideje "Velike Srbije", ideji države u kojoj će živjeti samo Srbi - *podstrekavan i "racionalnim razlozima" opravdavan.* Planirano širenje Srbije na prostore "srpskih zemalja" podrazumijevalo je, što se u narednim godinama i pokazalo, istrebljivanje i iseljavanje Bošnjaka i Hrvata iz krajeva u kojima su stoljećima živjeli. Moćna srpska propaganda je ove, u svojoj suštini genocidne planove, "bojila" *emotivno prihvatljivom sintagmom "humanog*

[25] Ismet Dizdarević, ZLOČINI NAD BOŠNJACIMA U SREBRENICI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991–1995., Glasnik Rijaseta, br. 7-8, Sarajevo, 1999.

preseljenja". U masovnim medijima "humano preseljenje" je isticano kao "pravedan čin", jer Bošnjaci i Hrvati žive na prostorima koji nisu njihovi, već su od "iskona srpski".

U toku psihološke pripreme aktivitet idejnih začetnika, nosilaca i potencijalnih izvršilaca genocida nad Bošnjacima tekao je u više sinhroniziranih pravaca. Iz analize sadržaja i načina djelovanja u toku psihološke pripreme je vidljivo da akteri ovog procesa nisu ništa prepuštali slučaju. Znali su da je potrebno formulirati i efikasno i efektivno (1) *aktualizirati ideologiju utemeljenu u memorandumu Akademije nauka i umjetnosti Srbije,* (2) *pokrenuti intelektualce, posebno akademike i književnike, u smjeru "dokazivanja" uzvišenosti i moralne opravdanosti ostvarivanja koncepcije "Velike Srbije",* (3) *stvoriti društveno pogodnu klimu pravoslavnoj crkvi da ulogu moralnog stožera i institucije oprosta, ulogu koja je od nje očekivana, ostvari na najbolji način,* (4) *i znači puteve motiviranja potencijalnih izvršilaca genocida koji će biti usklađeni sa njihovim, latentno prisutnim, agresivnim htijenjima,* (5) *racionalno razraditi mehanizme poricanja o namjerama, izvršavanjima i ishodima genocida (pripisati Bošnjacima genocidne namjere i genocidna djela, a sebe predstaviti nevinim i humanim) i* (6) *kontrolirati u usmjeravati masovne medije u svrhu stvaranje psihološke klime u kojoj će, sve zamisli i odluke "vrhovnog vođe i njegovih sljedbenika", biti i racionalno i emocionalno prihvaćene*.

Idejni začetnici su dobro upoznali psihološku činjenicu da će prihvaćena ideologija genocida, onako kako su je oni oblikovali, u svijesti potencijalnih izvršilaca biti shvaćena i emocionalno prihvaćena kao "časna odbrana" srpskog dostojanstva, čestitosti i pravdoljubivosti. Takva ideologija je prihvatljiva ne samo za psihopate, već i za veći broj ljudi da i oni krenu putevima zla *sa uvjerenjem da ne čini zlo već pravedno djelo.* Slobodan Milošević je znao da može uvjeriti većinu srpskog naroda u ispravnost svojih zamisli i očekivanja ako ga u tome *podrže* intelektualci i Srpska pravoslavna crkva. U reljefnom opisu ličnosti Slobodana Miloševića Vidosav Stevanović ističe da "*pored svojstva koja mu se pripisuju – mudrosti, hrabrosti, proročkog dara i mesijanizma - Milošević ima i jedno stvarno: svuda stvara sebi slične koji hoće suprotno. On ne funkcioniše bez blizanaca - antipoda. Niti su ti homukulusi mogući bez njega. Koji je isto tako proizvod potajnih želja starih komunista, vojnika, policajaca, birokrata, penzionera, nacionalista i nacionalne crkve.*

I jedan jedini, bez alternative. I zato može samouvereno izjaviti u ime svih:"Srbija će biti cela ili je neće biti".[26]

Memorandum Srpske akademije nauka će, u toku psihološke pripreme za genocid, postati glavni intelektualni oslonac ideji "Velike Srbije". Memorandum, po sadržaju i po tonu kako je iskazan, se ne razlikuje od projekta "homogene Srbije" Stevana Moljevića (odnosno Srpskog kulturnog kluba, čiji je on samo jedan član). U utiskivanju stereotipa i predrasuda prema Bošnjacima i pogrešnih uvjerenja o islamu mnogo su doprinijeli orijentalisti iz Srbije. Na javnim skupovima su isticali da su pristalice islama netolerantni, nedemokratični i skloni nasilju. Isticali su takođe da je islam "vjera tuđinska" i da, zbog toga, muslimani nemaju pravo da žive na zemlji na kojoj sada žive. I Srpska pravoslavna crkva je širila iskonstruisane neistine o islamu nastojeći da, ovim neistinama, pojača ideološki pokrenutu averziju i neprijateljstvo i to ne samo prema Bošnjacima koji žive u Srbiji i Crnoj Gori, već prema Bošnjacima koji stoljećima žive u područjima tretiranim, u okvirima "Velike Srbije", srpskim zemljama. Riječi Normana Cigara – "*više nego što je poticala tendenciju konfrontacije među zajednicama u bivšoj Jugoslaviji Srpska pravoslavna crkva doprinosila je njihovom pogoršanju, pošto je stavljanje nekog pitanja u religiozne okvire često podizalo konflikt do najviše emocionalne tačke"*[27] - ukazuju na zloupotrebu vjerskih osjećanja.

Uloga psihijatara u pripremi genocida

U stvaranju psihološke atmosfere za opravdavanje očekujućih zlodjela velike uloge su odigrali *psihijatri* Jovan Rašković, Jovan Striković i Radovan Karadžić. U njihovim govorima i publikovanim tekstovima dominirale su ideje o veličini i plemenitosti srpskog naroda, o povijesnom stradalništvu "nebeskog naroda", o nužnosti postojanja mržnje između Srba i nesrba. U pokušaju psiho-

[26] Vidosav Stevanović, MILOŠEVIĆ, JEDAN EPITAF, Bemust, Sarajevo, 2001, str, 74.

[27] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI – POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, str. 41.

analitičkog tumačenja razlika između Srba, Hrvata i Bošnjaka Jovan Rašković polazi, od naučno sumnjive tvrdnje, da postoje "edipalni" i "kastrirani" narodi. On je, zapravo, isticao da većina Srba ispoljava simptome edipalne ličnosti. Bošnjaci se, pak, odlikuju osobinama analnih ličnosti. Ova distinkcija, kako ističe Jovan Rašković, ukazuje da Srbi "*posjeduju diktatorske kvalitete po prirodi zajedno sa agresivnim i otvorenim crtama. Edipova ličnost je veoma otvorena. To nije mračna ili prikrivena ličnost. To je jasna ličnost za koju mogu postojati samo dvije stvari - sve ili ništa… Primijetio sam da su muslimani usmjereni ka analnoj fazi a ta faza je psihološki okarakterizirana aktivnošću meditacije, činjenicom meditacije, koja je suštinska za njihov karakter. Njihova ličnost ima tendenciju da prisvaja stvari, da dominira kao šef, da vrednuje ljude prema onome što posjeduju, novcu koji zarađuju, njihovom socijalnom statusu, itd. Ova analna faza je takođe okarakterisana agresivnošću, preciznošću i čistoći do kraja i ovo ustvari pokazuje da prema muslimanskim dužnostima anus mora biti posebno čist. Nisam došao do ovih ideja fiksacije i čistoće kroz Kuran nego kroz moje vlastito iskustvo i određene socijalne i psihološke karakteristike*.

Shvatio sam da je karakter Hrvata vezan za kastraciju. Kastrirana ličnost je sama po sebi, zatvorena i hermetička. Duboko zatvorena, stalno je izložena strahu da će biti kastrirana, da će je neko napasti, da će izgubiti nešto što isključivo njoj pripada. Karakter kastracije boji se da će biti zloupotrebljen, da će biti tretiran bez digniteta.

… Prema mom istraživanju – koje mora biti predmet glavnih rezervi pošto teško da bih bio ozbiljan naučnik kad bih mislio da sam otkrio univerzalni princip - Edipova ličnost i ona kastrirana se polariziraju. Kastrirani i edipski žive ponekad u harmoniji, pod uslovom da kastrirani prepoznaje Edipa kao sastavni dio i dopunu. Ali u situaciji gdje kastrirana ličnost počinje da sa visine gleda edipsku, uz podozrenje, njihov odnos može postati veoma neugodan, a sukob ovih ličnosti se manifestuje napadom među populacijom, što rezultira sukobom njihovih politika".[28]

Očito je da mišljenje Jovana Raškovića nema naučnu podlogu. Međutim, primitivni i manje obrazovani slušaoci "psihološke spoznaje" o diferencijama

[28] Citizens Commision on Human Right (Građanska komisija za ljudska prava): THE MINDS BEHIND ETHNIC CLEANING (UMOVI IZA ETNIČKOG ČIŠĆENJA), Sarajevo, 1994, str. 14.

između Srba, Bošnjaka i Hrvata, do kojih je došao Jovan Rašković, su oduševljeno prihvatili. Iz govora pomenutih psihijatara su spoznali da su Srbi i "karakterniji" i "moćniji" i "bolji" u odnosu na Bošnjake i Hrvate i to oni treba da prihvate jer su to "naučne činjenice". Jovan Rašković i Radovan Karadžić su uporno nastojali da uvjere svoje pristalice i "osvijeste" neistomišljenike o tobože dugo pripremanoj i sada ispoljenoj "zavjeri protiv Srba". Radovan Karadžić, "stručnjak za paranoju" je uporno ponavljao da su Srbi u opasnosti i da, zbog toga, Srbin može vjerovati samo Srbinu. Ako Srbi ne shvate da je za njih "pripremljena klaonica" spoznat će je kada dođe, ali tada će biti kasno. Sudeći prema ponašanju njegovih sljedbenika u toku agresije Karadžićeva manipulacija masama je donijela ono što je željeno. Srbi su proganjali i ubijali pripadnike dva naroda, posebno bošnjačkog, s kojima su u Jugoslaviji živjeli "u bratstvu i jedinstvu". Probuđeni strah od Hrvata i Bošnjaka, strah od njihovih "genocidnih namjera" su nosioci i izvršioci genocida nad Bošnjacima i Hrvatima, prihvatili kao "alibi" za svoje zločine. *Srbi su ubijali i proganjali druge "po savjesti", jer je "pravedno" ubijati i proganjati druge da Srbi ne bi doživjeli ono što im je "pripremljeno"- istrebljenje*.

Analiza podataka o stradanjima u toku agresije pokazuje koliki je i kakav udio, u psihološkoj pripremi genocida i urbicida, imao Radovan Karadžić, posebno njegove umješnosti u primjeni psiholoških znanja stečenih u Tajvištok (Tavistock) - centru u Londonu. On je, neosporno je, dobro poznavao psihološke mehanizme paranoidnog ponašanja, psihološke izvore straha na mitu stvorenih iluzija o "duhovnoj čistoći" srpskog naroda, o agresivnosti "žrtvenog jarca" koji je stavljen u uvjete stvarne ili fiktivne moći. Ove i druge psihosocijalne spoznaje su značajno doprinijele djelotvornosti njihovog propagadnog djelovanja. Sve što su govorili i pisali, Radovan Karadžić i drugi psihijatri, bilo je usmjereno osnovnom cilju: da podstaknu Srbe iz svih "srpskih zemalja" da "ustanu na noge", da više ne "trpe zulume i nasilje" "Turaka " i "poturica", da osnaže "časne pradjedovske iskone." Koliko je Radovan Karadžić bio opsjednut fikcijom o Turcima kao okupatorima i Bošnjacima kao "nasljednicima tih okupatora" pokazuje sadržaj dijaloga između ruskog pisca Eduarda Limonova i njega. U trenucima posmatranja, sa visinskog proplanka, opsjednutog Sarajeva Karadžić je rekao Limonovu: "***Srbi i Muslimani, koji su ranije bili Srbi i koji su prešli na islam, dijele grad.*** *Srbi su inače posjedovali svo zemljište, koje je nekad bilo jedna zemlja. Možda smo pregovarali oko teri-*

torija, ali samo smo govorili oko toga. ***Ovo je naša zemlja. Turci su ovdje bili okupatori, a Muslimani su nasljednici tih okupatora***"[29]

Radovan Karadžić je slijedio svoga uzora i političkog istomišljenika Jovana Raškovića. Sa Raškovićem je obilazio razna mjesta Bosne i Hercegovine u kojima su, na manjim skupovima i mitinzima, psihološki pripremali Srbe za agresiju za koju su, iz pouzdanih beogradskih izvora, znali da će doći. U raznim verbalnim formama su ponavljali istu neistinu da su Srbi "žrtve ugnjetavanja" i da su za sve njihove nevolje krivi Hrvati i Muslimani. U cilju razvijanja nacionalističke euforije koristili su izraze koji su bili emotivno obojeni i koji su, u kolektivnom sjećanju Srba, bili duboko utkani. Između riječi katolik i riječi "ustaša" su stavljali znak jednakosti. Izrazima "Turci" ili "poturice" su znali da će, u glavama Srba, posebno u glavama manje obrazovanih i zatucanih, probuditi stoljećima razvijanu mržnju prema Turcima. Jovan Rašković je naslućivao kakve "povoljne" psihološke efekte može očekivati od svog, iskonstruisanog i više puta ponavljanog suda da "*sve što se stalno dešavalo Srbima, od Kosovske bitke do danas, je nesreća. Samo je Božija pravda spasila Srbe od istrebljenja, srpsko ime od izumiranja. Četiri vijeka, stotine hiljada pa čak i milioni Srba plaćalo je zbog svoje odanosti svojoj vjeri i naciji svojim životima. Srpski narod je umirao šest vijekova…*"[30]

U atmosferi punoj euforičnog nacionalizma i osvetničkih strasti, govori Raškovića - kao i govori drugih medijskom propagandom veličanih intelektualaca - su oduševljno prihvaćani. Mase su u njihovim govorima nalazile ono što su tražile, nalazile su podsticaj i ohrabrenje za "konačni obračun sa vjekovnim ugnjetačima". Oni su znali da će naići na odobravanje i saglasnost "malih ljudi", jer su "*euforične i obmanute mase ponesene prizemnim motivima bujale na svakom mjestu i s oduševljenjem stizale na skupove sumnjivih ličnosti da bi primile potvrdu svojih želja – govore o* ***svojoj veličini, povijesti i kulturi****, kao i servirane izmišljotine o* ***ugroženosti srpstva*** *i spremnosti Srbije da se zaštiti od takvih opasnosti. Bila su to u osnovi okupljanja obmanutih dušebrižnika za rad protiv svojih susjeda. Njima se u* ***nacionalističkoj dekoraciji*** *obratio "vožd"* ***neonacističkim vokabularom*** *i najavio odlučnost Srbije da se "brani" od izmišljene ugroženosti, odnosno od susjeda koje namjerava*

[29] Isto, str. 19.

[30] Isto, str. 10.

napasti, a koji tobože narušavaju njen integritet, što je bilo ideološko blefiranje ponavljano na takvim skupovima".[31]

Analiza karaktera i smjera društvenih procesa nedvojbeno pokazuje da bi se dogodilo ono što se stvarno dogodilo i da su intelektualci "ostali po strani". Međutim je, također, očito da procesi realizacije planiranog genocida nad Bošnjacima ne bi imali takve krvoločne tokove i ishode. Intelektualci su "opravdavali" genocid nad Bošnjacima "povijesnim činjenicama", uzvišenim ciljevima "nebeskog naroda", visokomoralnoj potrebi služenja domovini. Njihov udio u manipulacijama i pripremi masa za genocid je zaista velik i, zbog toga, njihova odgovornost za zločine nije mnogo manja od odgovornosti vojnih i političkih nosilaca i izvršioca zlodjela. "*Najveću odgovornost* - ističe Srđa Popović – *imaju srpski intelektualci, jer su bili ushićeni opštom euforijom i od toga su imali materijalne koristi, pošto su postali ideolozi tog nacionalnog pokreta. Zadatak inteligencije jednog naroda ne treba da bude u tome da prati sve emocije, predrasude, zablude svog naroda. Narodu bi mogao bolje služili ako bi izneli svoju kritičku svest, a u nekom trenutku, mogli bi i da se raziđu od naroda, ukoliko bi on krenuo pogrešnim pravcem a prema svom iskrenom ubeđenju i po svojoj savesti. To intelektualac mora da kaže i po ceni da bude izolovan*".[32]

Motivacioni agensi genocida

Psihosocijalni izvori genocida nad Bošnjacima su sadržani u strukturama ličnosti idejnih začetnika, propagatora i izvršilaca zločina i u, ideologijom zatrovanoj, atmosferi izvan njih. Namjera i čin genocida su rezultanta sklada između velikodržavnih i nacionalističkih koncepcija srpskih, a kasnije, i hrvatskih vlastodržaca i dugo nošene spremnosti pojedinaca i grupa pojedinaca da, pripreme genocida nad Bošnjacima, shvate *potrebnim i opravdanim činom.* Srbijanska politička elita usmjerila je svoje djelovanje u dva, na psihološkim spoznajama dobro utemeljena pravca: (1) u iznalaženje i znalačku primjenu

[31] Rasim Muminović, ZAROBLJENI UM, Harfograf, Tuzla, 2000, str. 308.

[32] Srđa Popović, PUT U VARVARSTVO, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd, 2000, str. 153.

"prihvatljivih razloga" za genocid nad Bošnjacima i (2) u maskiranje genocidnih namjera "društveno opravdanim razlozima". Podsticala je ispoljavanje stoljećima razvijanih mitova o stradalništvu srpskog naroda od "turskih zuluma", samouvjereno su iznosili "istine" o ugroženosti Srba u Bosni i Hercegovini, osporovali su Bošnjacima autohtonost i nacionalni individualitet (prezentirali su "istorijske dokaze" o Bošnjacima kao Srbima muslimanske vjeroispovijesti), pripisivali su Bošnjacima "fundamentalističke" i antisrpske zločinačke pobude i slično. Vladajući režim Srbije je, na neistinama, mobiliziralo i uvjeravalo domaću i svjetsku javnost u pravičnost i pravednost njenih agresivnih i genocidnih planova. Tvrdili su da oni ne napadaju druge već se *brane* od drugih. U Bošnjacima, kao "fundamentalistima", su utkani "džihadski porivi". "Dobro su naoružani" pa, zbog toga, žele napasti "miru odanu" JNA. Islamski vjeroučitelji govore o islamu kao jedinoj "pravoj vjeri" iako se "zna" da samo pravoslavna vjera može biti "jedina prava vjera".

Motivirani spoznajom o svojoj stvarnoj oružanoj moći i oružanoj nemoći Bošnjaka, srpska vladajuća elita je, i prije početka agresije, vidljvo ispoljavala tokove i ishode svojih "miroljubivih namjera". Prva, manja zvjerstva, su nosila u sebi "upozerenje" *šta ih čeka* ako ostanu u svojim domovima. Prva zlodjela su bila i opomena "kolebljivim Srbima" šta i njih čeka ako ne idu putevima kuda idu svi Srbi – putevima progona, mučenja i ubijanja svojih prvih susjeda. *"Prvobitni šokovi* - ističe Norman Cigar - *uzrokovani masovnim napadima na civile, kao i brze kampanjske akcije, doprinijele su, u početnoj fazi, da se ljudi odluče da idu, što je, bez ikakve sumnje srpsko rukovodstvo upravo željelo. Dodatna korist, koju je donosila upotreba zvjerstva, bilo je paljenje etničkih strasti i osveta, što je trebalo da natjera i one Srbe koji su bili protiv takve politike da se pridruže svom nacionalističkom rukovodstvu*".[33] Rijetki pojedinci su prećutno osuđivali genocid nad Bošnjacima, a nekoliko istaknutih intelektualaca su se i javno suprostavili zlodjelima.

Zašto je većina Srba Bosne i Hercegovine *aktivnim učešćem* u ostvarivanju teritorijalnih pretenzija i genocidnih planova Slobodana Miloševića i njegovih sljedbenika podržavala ovu grozomornu politiku? Zašto su i oni koji nisu odobravali nasilje prema Bošnjacima izabrali *pasivnost* kao, kako su

[33] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI – POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, str. 82.

oni mislili, jedini mogući vid reagiranja? Psihosocijalnih, kao i drugih razloga ima više. Između njih je moguće izdvojiti najvažnije: *naglašavanje* - "*srpske ugroženosti"; - prikrivanje istine o osobinama i ponašanju Bošnjaka stereotipima; - formiranje uvjerenja, putem medija, - o Bošnjacima kao "uljezima na srpskoj zemlji"; - razvijanje izuzetne osobitosti kod svakog pripadnika srpskog naroda tvrdnjama o "vjerskoj, nacionalnoj i kulturnoj superiornosti Srba"; - podsticanje mržnje prema svim državama koje su u medijskim propagandnim porukama, proglašene neprijateljskim državama.* "Neprijateljstvo" zemalja, koje je srpski režim proglasio neprijateljima, se manifestovalo u parolama, tekstovima, govorima na mitinzima. *"Posebni motivi za navodno neprijateljstvo* - ističe Norman Cigar - *bili su raznoliki, uključujući i: - želju Vatikana da podrije pravoslavlje; - težnju za obnovu Habzburške i Otomanske imperije; - izlazak Njemačke na "topla mora"; - balkansku naftu i trgovačke puteve prema istoku; - želju Njemačke da se osveti za poraz u Drugom svjetskom ratu*".[34] Stalno uvjeravanje, perfidnim propagandnim mjerama, pokrenutih masa politička i vojna elita je postigla ono što je željela. Željela je da u svijesti svakog Srbina probudi strah od "islamskih fundamentalista", od "Turaka" koji žele vratiti moć koju su imali nad srpskim narodom više stoljeća. *Probuđeni strah*, od stvarnog ili izmišljenog neprijatelja, je bitan preduvjet nastanka *agresivnosti*. Iako su, u uvjetima u kojima se nalazio bošnjački narod, sve tvrdnje o pripremi Bošnjaka za rat sa Srbima bile *iskonstruisane* u centrima propagande, one su prihvaćane kao *tačne*. Prihvaćane su jer su propagandne poruke, posebno one koje su oblikovane u masovnim medijima kontroliranim od političkih i vojnih vođa, bile zasnovane na emocionalno protivrječnim stanjima: na osjećanju višestoljetne pokornosti i poslušnosti utkane u kolektivno nesvjesnom i podsticanom, u uvjetima pripreme za genocid, osjećanju superiornosti srpskog naroda nad drugim narodima. U tumačenju mogućih motivacionih izvora genocidnih pobuda i ponašanja Srba ne treba zanemariti i uticaj kulturnih osobenosti svakog naroda, pa shodno tome i srpskog. Ervin Štaub ukazuje na tu činjenicu riječima da je *"najveći broj kulturnih struktura ispoljava neke predispozicione karakteristike za grupno nasilje, a izvjesne kulture nose konstantni potencijal za to. Takođe, u okolnostima slabo razvijenih kulturno-socijalnih standarda a naglašenih životnih problema, moguće je očekivati grupno nasilje. Kulturni self-koncept naroda značajno doprinosi*

[34] Isto, str. 95.

povećanoj potrebi za odbranom kolektivno psihološkog sebstva. Ovu potrebu pojačava osjećaj superiornosti, zapravo osjećaj da si bolji od drugih i da imaš pravo da njima vladaš. Drugi motivacioni činilac za psihološku samoodbranu je kolektivna sumnja u sebe. Kada se osećanje superiornosti kombinuje sa naglašenom (i često nepriznatom) sumnjom u sebe, njihov doprinos mogućnosti pojavljivanja genocida i masovnih ubistava može biti izuzetno velik".[35]

Grupna vjerovanja i osobna poslušnost

U pokušaju rasvjetljavanja prirode i smjera motivacionih činioca genocidnog ponašanja pojedinaca i grupa pojedinaca nailazimo na mnoštvo mogućih psihosocijalnih razloga. Svaki od mogućih razloga mogao je uticati, više ili manje u procesu *buđenja latentnih* genocidnih pobuda ili pak u procesu *uvjeravanja* o potrebi genocidnog ponašanja. Iako je ispoljavanje genocidnih namjera i genocidnog ponašanja moguće dovesti u vezu sa izoliranim djelovanjem svakog psihosocijalnog razloga ipak, za pouzdanije objašnjenje masovnog ubijanja Jevreja u Drugom svjetskom ratu i Bošnjaka u periodu agresije na Bosnu i Hercegovinu (1991-1995), opravdano je tvrditi da se dublji psihosocijalni uzroci nalaze u *sjedinjenom i sinhroniziranom djelovanju* svih, potencijalno mogućih, psihosocijalnih uzroka genocidnog ponašanja pojedinaca i grupa pojedinaca. Samo "ideološki prihvatljiv" sklop ovih genocidno determinirajućih faktora, zapravo *faktora koji djeluju*, **u i izvan ličnosti pojedinca**, mogao je podstaknut ne samo ranije pripremljene, već i obične Srbe da krenu putevima zla, putevima progona, mučenja i ubijanja nesrba, posebno Bošnjaka. U širem poimanju svi činioci koji djeluju izvan ličnosti su činioci *kulture*. U pripremi genocida nad Bošnjacima naglašavan je monolistički model društvenog uređenja. U stalnom i, na različite načine, ponavljanom planu srpskog režima da Srbi mogu biti sigurni samo u jednoj državi, u državi u kojoj neće biti granica između Savezne Republike Jugoslavije i međunarodno priznatih država, jasno je izražen otpor prema pluralističkom modelu kulture, ustvari prema svakom vidu zajedničkog življenja ljudi

[35] Ervin Staub, THE ROOTS OF EVIL (KORIJENI ZLA), Cambridge University Press, Cambrige, 1995, str. 18-19.

različitog nacionalnog i vjerskog identiteta. Parola "Svi Srbi u jednu državu" sadržava isto ono što je sadržano u proklamovanom stavu Adolfa Hitlera: "***Jedan narod, jedno carstvo, jedna volja***".

Florens Hartman (Florence Hartmann) ističe da su Srbi nastojali ostvariti svoje tertorijalne pretenzije metodom terora, vidovima nasilja između kojih mnogi nisu primjenjivani ni u najmračnijim periodima ljudske povijesti. Dokazi o srpskom *kršenju međunarodnog humanitarnog prava* su brojni "*granatiranje građana, prvo u Sarajevu, a nakon toga i u drugim opsjednutim mjestima; masakri u toku osvajanja, a nakon toga forsirana evakuacija civila radi promjene etničke strukture određenih područja; nezakonito zatočenje civila u koncentracionim logorima; torture; sistematsko silovanje; prisvajanje i pljačkanje privatne imovine; sistematsko uništavanje kulturne i religiozne baštine u osvojenim teritorijama sa jedinim ciljem, ciljem eliminacije nesrpskih tragova; korištenje zatvorenika kao živih štitova na prvim linijama fronta i u minskim poljima; i mučenje gladovanjem civila koji pružaju otpor – su samo neki vidovi kršenja međunarodnog humanitarnog prava i zakona rata koje su Srbi ispoljili*".[36]

U nacionalnom i (ili) vjerski jednoobraznom konceptu društvenog življenja izrasta potreba za *autoritarnim vođenjem* s jedne strane i *slijepom* poslušnoću s druge strane. Slobodan Milošević, ohrabren podrškom - nacionalističkom idejom oduševljenih intelektualnih krugova - je preuzeo ulogu vođe srpskog naroda. U njegovim mnogobrojnim izjavama i ponašanju dominirala je ista pretenzija političkih i vojnih aktera "srpskog preporoda" da vojnom silom ostvare teritorijalno širu, "etnički čistu" i monolitistički ustrojenu srpsku državu. Nije slučajno što je za početak realiziranja ranije koncipiranih agresivnih i genocidnih planova izabran Gazimestan, uzvišica u blizini Prištine na kojoj je vođena bitka 1389. godine između i turske i srpske vojske. Šesto godina je, iz generacije u generaciju, prenošena neistina o ovoj bici i njenom ishodu. U razvijanom mitu poraz je veličan kao pobjeda, o turskim vazalima su izmišljane priče i pjevane pjesme o njihovom junaštvu, podmuklo i nečasno ubistvo cara Murata je veličano kao gest hrabrosti i pravednosti. Na proslavi u Gazimestanu oko milion Srba je ohrabreno govo-

[36] Roy Gutman and David Rieff, CRIME OF WAR (RATNI ZLOČINI), New York – London, 1999, str. 55.

rom Slobodana Miloševića da su, u ime "odbrane s ugroženog srpskog integriteta", opravdani svi vidovi djelovanja pa, shodno tome, i agresivni i genocidni. Sve je to sadržano, kako ističe Vid Pečjak, u "*glavnom sloganu: Slobodane, daj nam oružje. Milošević, Karadžić i drugi lideri su držali ratničke govore. Milošević je obećao da niko više ne smije tući Srbina (istupu u Prištini 1989) a Karadžić je uzvikavao da je srpska nacija sveta nacija i da je Bog Srbin (govor u Banjoj Luci 1991). Zbog osjećaja tjeskobe ljudi su inklinirali poistovjećenju sebe sa "terapeutom" (psihijatar Karadžić je to uočavao), pa je i zbog toga njihov uticaj na mase bio velik i dubok*".[37]

Šta je navelo obične Srbe da vrše zločine ili da ih "samo" prećutno odobravaju? Razlozi o kojima smo govorili djelovali su, očito je, i na potencijalne izvršioce genocida i na "neutralne očevice." Međutim, vidljivo je da su osobe koje su realizirale ciljeve idejnih začetnika i podstrekača genocida dobili ***legitimitet za zločine.*** Legalne vlasti su odobravale pa, čak, i nagrađivale zlodjela pojedinaca. Izvršioci genocida su, svoje zločinačke nakane i zločinačka djela, doživljavali kao ***časna i pravedna djela, kao dokaz osobne izuzetnosti i duboke odanosti "uzvišenim ciljevima nebeskog naroda***". U atmosferi punoj mitova i osvetničkih strasti progon, mučenje i ubijanje Bošnjaka nije praćeno ni *osjećajem grižnje savjesti, niti najmanjim kajanjem, a ni strahom od odgovornosti za zločine.* Svoje neljudske činove su racionalizirali uvjerenjima o Bošnjacima kao glavnim "krivcima" zle sudbine Srba, jer u ovakvoj "*atmosferi, prikazujući Muslimane negativcima i dehumanizirajući ih, nije bilo iznenađujuće što je tako mnogo Srba bilo spremno počiniti zvjerstva, ne sumnjajući u to što čine. Korištenje stereotipa nije služilo samo za mobilizaciju Srba već i za trpanje Muslimana u zajedničku kategoriju opasnih, tuđih i nepopravljivih neprijatelja protiv kojih je i legalno i moralno prihvatljivo, pa čak i obavezno, koristiti sva raspoloživa sredstva*".[38]

Opiti Stenlija Milgrama (Stanley Milgram) o poslušnosti su pokazali koliko su obični ljudi spremni da izvršavaju želje, zahtjeve ili naredbe autoriteta pa, čak i onda, kada odluke autoriteta podrazumijevaju nanošenje boli

---

[37] Vid Pečjak, PSYCHOLOGICAL MODEL OF WAR READINESS AND WAR PORTICIPATION, Review of Psychology, 1997, 1-2, str. 79.

[38] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI – POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, str. 98.

drugim osobama. U atmosferi autoritarnosti kakva je u, toku pripreme i izvršavanja genocida nad Bošnjacima vladala u Srbiji i drugim "srpskim zemljama", odanost i *poslušnost* "voždu" Slobodanu Miloševiću su bili nužni ishodi te atmosfere. Iako se poslušnost pojedinaca i grupa pojedinaca može tretirati važnim psihosocijalnim razlogom pokornosti masa jednoj osobi, ipak se u tumačenju nastanka i manifestacije genocida nad Bošnjacima moraju uzeti u obzir i drugi psihološki činioci. Nužno je uočiti prirodu i smjer unutrašnjih, motivacionih i emocionalnih, činioca ličnosti, kao i sklopa okolnosti izvan ličnosti, koji su omogućili da se osobine ***odanosti i poslušnosti vođi*** "proglase" bitnim dimenzijama patriotizma. Mora se imati na umu da "*motiv poslušnosti rezultira iz* ***želje*** *da se slijedi vođa, da se bude dobar član grupe, da se pokaže respekt prema autoritetu. Svi oni koji voljno prihvataju autoritete usvajaju i njihove poglede i ideologiju. Upravljanje koje uzima u obzir udio kulturnih dispozicija, iskustvenog doživljaja teških životnih uvjeta, motivacije koja rezultira iz njih, inklinacije prema načinima zadovoljavanja motiva više* ***sjedinjuje*** *ljude nego poslušnost zbog straha ili respekta*".[39] Ervin Štaub ukazuje na značaj Milgramovih spoznaja ali ne zanemaruje i gledišta Eriha Froma (Erich Fromm) i Alise Miler (Alica Miller). Erih From analizira razloge odanosti najvećeg broja Nijemaca Hitleru od početka njegovog uspona do poraza. Razlozi se nalaze u nemogućnosti pojedinaca da, zbog razvoja u uvjetima autoritarne kulture, preuzmu vlastite odgovornosti u životu. Izlaz iz bjekstva od slobode je u poslušnosti vođi. Unutrašnja potreba za submisivnošću je povezano sa nesposobnošću pojedinca da savlada životne poteškoće. U autoritarnoj obitelji smatra Allisa Miler nije moguće formirati nezavisne ličnosti. Zavisne ličnosti osjećaju potrebu za "jakim osobama" koje će oni, ne razmišljajući o mogućim posljedicama, pokorno slijediti.

Uloga Srpske pravoslavne crkve i srbijanskih orijentalista

Psihosocijalni izvori genocida nad Bošnjacima su sadržani u postupcima i ponašanju pravoslavnih sveštenika i srbijanskih orijentalista. Crkveni dosto-

[39] Ervin Staub, THE ROOTS OF EVIL (KORIJENI ZLA), University press, Cambridge, 1995, str. 29.

janstvenici su zloupotrebom vjerskih osjećanja podsticali i hrabrili nosioce i izvršioce genocida nad Bošnjacima. Ispoljavanje vjerskih osjećanja je politizirano. Srpska pravoslavna crkva je to činila: *opravdavanjem* teritorijalne pretenzije srpskog režima, *povećavanjem* emocionalne tenzije žitelja gradova i sela stavljajući ideološke ciljeve u vjerske okvire, *širenjem* neistina o islamu kao tuđinskoj i agresivnoj vjeri, *osporavanjem* moralnog digniteta autorima naučno validnih tekstova o karakteru islamskog učenja i, posebno, *davanjem* crkvenog blagoslava i oprosta izvršiocima genocida. Ukazujući na neraskidivu vezu između nacionalnog i vjerskog identiteta i prihvatajući progone, mučenje i ubijanje Bošnjaka kao ostvarivanje povijesno dugo čekajuće "prevlasti pravoslavne vjere nad islamom". Crkva je "*kroz takvo stanovište vidjela ne samo mogućnost promocije duhovnih interesa, već, također, i odskočnu dasku koja će je izbaciti u sfere većeg značaja u političkoj areni i povećati broj njenih odanih sljedbenika, zahvaljujući vodećoj ulozi u tom pitanju. Čak i kada su u svojim propovijedima potcrtavali duhovne interese, ove ideje su često bile izražavane u svjetovnoj formi*".[40] Srpska pravoslavna crkva nije uradila ono što je, po svim Božijim zakonima, *mogla i trebala*. Umjesto da zaštiti nejake i nedužne od svirepih pobuda i ponašanja pripadnika svoga naroda, Crkva je nastojala da pojača probuđene osvetničke strasti, da oslobodi nosioce i izvršioce genocida od moralne odgovornosti, da svoje vjernike uvjeri da je pravoslavlje "jedina prava vjera". Bećir Macić ukazuje na politizaciju crkve tvrdnjom da se *"unutar **crkvenih krugova** formiralo veoma militantno i agresivno jezgro koje, umjesto vjerski, sve više djeluje politički, sa svojom nacionalističkom opcijom za razrješenje jugoslovenske krize. Pravi primjer za to je Srpska pravoslavna crkva čija je struktura bila u funkciji agresije, u interesu tobožnje odbrane "srpstva, svete srpske zemlje, srpskih grobova."*[41] Ideolozi "svesrpskog nacionalnog preobražaja" su uočili i koristili visoku motiviranost Crkve za istu mračnu ideologiju koju su oni, uz pomoć srpskih masa, revnosno pripremali i još revnosnije ostvarivali. Srpska pravoslavna crkva ne *samo* da se ne distancira od nasilja i zločina, već *"igra ulogu najcrnje saučesnice u srpskim klanjima i ubijanjima nesrpskih naroda, a time odbacuje*

[40] Norman Cigar, GENOCID U BOSNI – POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1998, str. 40.

[41] Bećir Macić, AGRESIJA NAKON AGRESIJE, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2001, str. 19.

svoj svetački oreol i humanističku misiju. U njoj su sveci nemanjićki vladari koji bi mogli uspješnije personificirati grubosti prirodnih sila nego svece, naročito u poređenju sa helenskim bogovima koji simboliziraju ljudske vrline, a koje pravoslavlje negira kada blagoslovi klanja ljudi i silovanja žena. Dok se Heleni preko svojih bogova klanjaju moćima ljudskih vrlina kao idealima ljudskih sposobnosti, svetoslavlje škropi svojom vodicom aktere genocida nad nesrpskim narodima pa njen blagoslov pada na ***srpskog četnika s kokardom na kapi, kamom među zubima, puškom u jednoj i vatrom u drugoj ruci kao simbola srpstva***.[42]

Srpska pravoslavna crkva nije iskazala ni žaljenje ni osudu genocida nad Bošnjacima čak i onda kada je svjetska javnost to od nje jasno ili prećutno tražila. Predstavnici međunarodne zajednice su kasnije spoznali koliko su njihova traženja a, ponekad i zahtjevi, u tom smislu bili produkt njihovog neznanja duboke povezanosti između ciljeva srpskog režima i ciljeva Crkve. Psihološka analiza izjava i ponašanja patrijarha Pavla i većeg broja srpskih sveštenika jasno pokazuje suprotnost između crkvenih proklamacija i stvarnog ponašanja. Izricane su uopćene osude nasilja a u praksi su srpski sveštenici, *podsticanjem i "svetom" podrškom nasilja,* davali legitimitet genocidnoj velikosrpskoj politici. U javnim izjavama pravoslavnih sveštenika i u toku vjerskih procesa su glasno izgovarane razne neistine, stereotipi i predrasude o Bošnjacima. Tvrdili su, između ostalog, da Bošnjaci, u "nesvjesnim dubinama nose potrebu za mučenjem i ubijanjem kršćana", da islam ne prihvata suživot različitih vjera, da će Srpska pravoslavna crkva rado primiti Muslimane iako su "napustili pravoslavlje", ako se prethodno "pokaju", ali da su Srbi "bliže nebesima" ako pobiju više "nevjernika".

Neosporna odgovornost Srpske pravoslavne crkve za učinjeni genocid nad Bošnjacima je ***očita.*** Srpska pravoslavna crkva "*nije samo propustila* da osudi sve srpske *zločine, ona je obezbjeđivala sveštenike za armiju bosanskih Srba i ohrabrivala je operacije protiv Muslimana. Tako su regruti bosanskih Srba izgovarali zakletvu pred pravoslavnim sveštenicima, dok su pravoslavni velikodostojnici blagoslovili snage bosanskih Srba pred odlazak u akcije, kao što je naprimjer elitna jedinica komandosa "Panteri", koja je bila optužena da*

[42] Rasim Muminović, ZAROBLJENI UM, Harfograf, Tuzla, 2000, str. 205.

je počinila brojna zvjerstva.[43] I danas, šest godina nakon Dejtona, Srpska pravoslavna crkva nije ispoljila kajanje zbog očiglednih zločina nad nesrbima, posebno Bošnjacima, kojim je, zloupotrebom vjerskih osjećanja, značajno doprinijela. Ona i danas istrajava u uvjerenju da je pravoslavna vjera najuzvišenija vjera, da je ona iznad svih drugih vjera. Unosila je a i sada unosi u svijest pripadnika srpskog naroda ono što je psihijatar Rašković isticao da je "*srpski narod uvijek bio narod tragične sudbine, neka vrsta božanski rođenog naroda, naroda sa Neba i naroda Smrti. Veza između Neba i nacionalnog usuda stvorila je specifičnu psihologiju i društvene uslove. Ona je stvorila uslove za religijsku sudbinu etničkog bića*".[44]

U stvaranju psihosocijalne atmosfere pogodne za ispoljavanje genocidnih namjera i genocidnog ponašanja pored ideologa, književnika, novinara, pravoslavnih sveštenika značajnu ulogu su odigrali i **srbijanski orijentalisti**. Srbijanskih orijentalista je, u odnosu na druge "nevladine" i "nepolitičke" strukture, izrazito mali broj ali njihov uticaj na srpske mase, u procesu motiviranja za genocid, je bio dosta zapažen. Njihova "moć" je proizilazila iz karaktera profesionalnog interesovanja i naučnog statusa. Njima se vjerovalo jer su slušaoci mislili da govore u ime orijentalističkih nauka. Međutim, oni su govorili o islamu falsifikatima, iskrivljavanjima naučnih spoznaja, prilagođavanjem svojih zloupotreba i predrasuda dnevnim političkim ciljevima velikosrpskih nacionalista.

Sigurno je da oni nisu mogli spriječiti davno pripremljene planove o uništenju nesrba, posebno Bošnjaka, na svim područjima za koje su srpski ideolozi tvrdili da pripadaju, u njihovim glavama stvorenoj državnoj tvorevini, "Velikoj Srbiji", ali su mogli nepodržavanjem ili, što bi bilo još snažnije, ukazivanjem na naučne istine o islamu, *oslabiti oštricu* velikosrpske propagande koja se izdašno koristila "naučnim spoznajama orijentalista" o islamu kao vjeri i islamu kao pogledu na čovjeka. Oni su publikovali studije i knjige o islamu, ali to nisu bile naučno utemeljene studije, već njihove projekcije. Njihove "naučne studije" o islamu nisu imale onoliki uticaj na mase koliko su

---

[43] Norman Cigar: GENOCID U BOSNI – POLITIKA "ETNIČKOG ČIŠĆENJA", Bosanski kulturni centar, 1998, str. 87.

[44] ∴ THE MINDS BEHIND ETHNIC CLEANSING Citzens Commission on Human Rights, Sarajevo, 1994, str. 22.

imali njihovi propagandni nastupi u masovnim sredstvima komunikacije u kojima su, kad god su željeli, mogli sudjelovati. Bile su im dostupne sve važne političke odluke prema kojima su oni podešavali "naučne argumente". Orijentalisti su, stalnim destruktivnim medijskim djelovanjem, *"postali aktivna strana u etničkom čišćenju. Umjesto korištenja svoje priznate ekspertize da se suprotstave procesu viktimizacije, oni su počiniocima genocida stavili na raspolaganje svoj jedinstveni kredibilitet kako bi izdvojili, izolirali i osudili muslimansku zajednicu, i antimuslimansko djelovanje učinili intelektualno prihvatljivim. Tako su osnažili kredibilitet krovne nacionalističke ideologije i vjerovatnost da će ona zadobiti podršku srpske javnosti*".[45]

U psihološkom tumačenju karaktera i smjera destruktivnog djelovanja onih od kojih se, takav trend u ponašanju, nije mogao očekivati – *od sveštenika i od orijentalista* nužno je, po našem mišljenju, uzeti u obzir četiri činjenice: **(1)** ***podsticajnost psihosocijalne atmosfere stvorene djelovanjem usmjeravanih i kontroliranih medija, (2) osobenost karaktera najagilnijih pojedinaca koji su, zahvaljujući dobijenim ili izborenim statusom, smatrani najuglednijim osobama u svojim profesionalnim grupama, (3) prećutna ili ispoljena spremnost većine na poslušnost "višim", bez obzira iz kojih centara moći dolaze, radi zaštite od "ugrožavanja vlastitog nacionalnog i vjerskog identiteta" i (4) realnost izrazite vojne premoći i objektivne vojne nemoći onih koji su se "pripremili da pokore i istrijebe srpski narod***".

Analiza zbivanja u Srbiji i Crnoj Gori, a naročito zbivanja koja su intenzivirana govorom Slobodana Miloševića na Gazimestanu 1989. godine, nedvojbeno pokazuju da je stvorena, *vrlo podsticajna*, *psihosocijalna klima za genocid, da su u tim zbivanjima vidnu ulogu, pored ideologa i književnika igrali sveštenici Srpske pravoslavne crkve i orijentalisti, da je većina u atmosferi "induciranog straha od neprijatelja" i realnog procjenjivanja vojne prednosti JNA ispoljila spremnost na pokornost i izvršavanje naređenja.* Samo nekoliko istaknutih intelektualaca je izrazilo svoje protivljenje medijskim genocidnim podsticajima, samo mali broj je ukazao na pogibeljnost ideje o "Velikoj Srbiji" i agresivnih pretenzija Slobodana Miloševića i njegovih sljedbenika. U uvje-

[45] Norman Cigar, ULOGA SRPSKIH ORIJENTALISTA U OPRAVDAVANJU GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA BALKANA, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2000, str. 62.

tima izrazite manipulacije masama, stavovi *razumnih pojedinaca* nisu doživljeni kao prilika za "otrežnjavanje" medija (koji su opravdavali agresivne pobude i ponašanja masa), već su poslužili ideolozima nacionalizma da ih proglase "izdajnicima domovine". Neki su proglašeni "izdajnicima", a drugi su protjerivani i zatvarani. I u ranijim autokratskim režimima, u državama u kojima su stereotipi i predrasude bili preferirani, u kojima je kulminacija nacionalističkih strasti dostigla najviši vrh, desilo se isto sa pojedincima koji su se protivili režimu i upozoravali na pogibeljnost agresiji sklonih masa. Pojedince "*koji su govorili istinu o pojedinom režimu protjerali su, zatvorili ili ubili oni koji su bili na vlasti, a čiji je bijes izazvan. Bez sumnje, uobičajeno je objašnjenje da su bili opasni za njihov cijenjeni poredak, pa im je njihovo ubijanje izgledalo najbolji način da se zaštiti status quo. To je dosta istinito, ali ne objašnjava činjenicu da su oni koji su govorili istinu bili tako duboko omraženi čak i kada nisu predstavljali stvarno ugrožavanje utvrđenog poretka. Vjerujem da razlog leži u tome što oni, govoreći istinu, mobiliziraju otpor kod onih koji je potiskuju. Tim drugima istina je opasna ne samo zato što može ugroziti njihovu vlast već zbog toga što skriva njihov cijeli svjesni sistem orijentacije, lišava ih njihovih racionalizacija i može ih čak prisiliti da drugačije djeluju. Samo oni koji su proživjeli proces osvještavanja važnih potisnutih impulsa poznaju prevratnički osjećaj zbunjenosti i smetenosti koji se javlja kao rezultat. Nisu svi ljudi voljni upustiti se u te pustolovine, a najmanje oni koji bar na trenutak profitiraju jer su slijepi*".[46] Defanzivna agresija koja je, pored maligne agresivnosti, podsticana u aranžiranoj psihosocijalnoj atmosferi su ostvarivane sa znanjem da se *"pranje mozga može pojaviti samo među ljudima. Da bi se uvjerio narod u to da je ugrožen, potreban je, iznad svega, medij jezika: bez toga bi gotovo sva sugestija bila nemoguća. Osim toga, potrebna je i društvena struktura koja pruža dovoljnu osnovu za pranje mozga*".[47]

Mediji su doprinosili negativnom usmjeravanju masa zahvaljujući aktivnom sudjelovanju istaknutih pojedinaca u ostvarivanju istih genocidnih ciljeva. Eksperimentalna istraživanja socijalnih psihologa su pokazala da se pod uticajem *autoriteta* mijenjaju stavovi *većine.* Promjene u stavovima

[46] Erich Fromm, ANATOMIJA LJUDSKE DESTRUKTIVNOSTI, Naprijed, Zagreb, 1980, str. 30.

[47] Isto, str. 22.

većine se objašnjavaju ili djelovanjem *sugestije* ili mehanizmom *racionalizacije*. U atmosferi kakva je bila u vrijeme pripreme agresije i genocida, a naročito u toku njihovog ostvarivanja, značajn uticaj autoriteta je rezultirao i iz *sugestije* i iz *racionalno* prihvaćenih razloga prezentiranih od autoriteta. Pokrenute srpske mase su ispoljile izrazitu poslušnost prema autoritetima i zbog činjenice što su, izrazito uticajni pojedinci, obavljali profesionalne dužnosti za koje se unaprijed moglo pretpostaviti da ih obavljaju visoko moralni i znanjem obdareni ljudi. Probuđene mase ("pokreti naroda") nisu mogle ili nisu htjele prihvatiti činjenicu da je u pitanju ***zloupotreba vjere*** *(pravoslavni sveštenici) i* ***nauke*** *(orijentalisti)* a ne časno djelovanje ljudi koji su educirani i pripremljeni za pravedno i humano djelovanje. Važno je naglasiti i činjenicu da je u masama svaka neistina, svako nerealno naslućivanje, svako uvjeravanje o prisutnoj opasnosti doživljavano kao "dokazi" za opravdanost zlodjela koji su namjeravali učiniti ili koje su već činili.

Izvori genocidne motivacije "malih ljudi" su u njima duboko usađene ***crte poslušnosti***. Oni su bili spremni da izvrše svako naređenje jer je poslušnost vrednovana kao moralna crta ličnosti, kao cijenjena karakterna osobina. Neposlušnost je pak, u preferiranom vrijednosnom sistemu društva, tretirana nepoželjnim i štetnim vidom ponašanja Srbina. S obzirom na potrebu bezuslovne pokornosti srpskom režimu svakog pojedinca, neposlušnost je poistovjećena sa ***grijehom.*** Neposlušnost je grijeh iz kojeg se rađaju mnoge nevolje srpskog naroda. Doživljaj grijeha kao izraza neposlušnosti je jedan, od većeg broja mogućih, psiholoških razloga genocida. U datim okolnostima, u okolnostima u kojima je naglašavana važnost poslušnosti, poistovjećenjem poslušnosti sa grijehom je bio dobar podsticaj *za zločin, jer je potreba za pokornošću povezivana sa izrazitom vojnom snagom JNA i izrazitom vojnom nemoći Bošnjaka.* Osjećaj vojne moći JNA, ustvari vojne moći srpske vojske, je asocirana sa sigurnošću, manjom vjerovatnoćom vojnog neuspjeha sa očito vojnički slabije naoružanim i slabije opremljenim protivnikom i sa očekivanjem nagrade za revnosnu poslušnost.

Nakon priznanja i pravde oprost da, ali zaborav ne

Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu je, i po toku odvijanja i po ishodima, nadmašila sve strahote i stradanja dosadašnjih ratova. Svi pokretači

i izvršioci genocida nad Bošnjacima još nisu privedeni pred lice pravde iako je "*opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, parafiran u Dejtonu 21. novembra, a potpisan u Parizu 14. decembra 1995. godine (Dejtonski sporazum)*..."[48] naglasio nužnost takvih mjera. Agresori su nanijeli mnoga zla bošnjačkom narodu, ali nisu ostvarili ono što su također smatrali prioritetnim zadatkom da ospore ***pravnu održivost*** njene međunarodno priznate državnosti. U Aneksu 4 Dejtonskog sporazuma je naglašeno da "*Republika Bosna i Hercegovina nastavlja svoj državni kontinuitet pod novim imenom Bosna i Hercegovina u postojećim međunarodno priznatim granicama, da ostaje država članica Ujedinjenih naroda i da može kao Bosna i Hercegovina zadržati članstvo ili zatražiti prijem u organizacijama unutar sistema Ujedinjenih naroda, kao i drugim međunarodnim organizacijama, sa unutrašnjom strukturom od dva entiteta: Federacije Bosne i Hercegovine i Republike Srpske"*.[49]

Neosporno je da je priznanje nastavljanja državnog kontinuiteta Bosne i Hercegovine zaustavilo izrazito naglašenu tendenciju cijepanja Bosne i Hercegovine. Od datuma potpisivanja Dejtonskog sporazuma do danas prošlo je više od šest godina. Očekivano je da će država Bosna i Hercegovina otkloniti ili ublažiti posljedice nastale agresijom i genocidom ako ne sve, a onda bar najizrazitije. Manje je potrebnog i mogućeg ostvareno u odnosu na ono što je željeno i očekivano: ***(1) da će najodgovorniji akteri genocida nad Bošnjacima biti osuđeni za svoja zlodjela; (2) da će se prognanicima i raseljenim osobama omogućiti povratak i siguran život u njihovim vlastitim domovima; (3) da će organi i institucije države Bosne i Hercegovine djelovati u skladu sa ulogama i obavezama koje su sadržane u Dejtonskom sporazumu, (4) da će međuentitetska razgraničenja biti tretirana, od bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, onako kako su definirani u Dejtonskom sporazumu, kao razgraničenja a ne kao granice između država; i (5) da će biti elimininiran ili pak ublažen otpor ostvarenju bitnog preduvjeta države Bosne i Hercegovine – konstitutivnosti Bošnjaka, Hrvata i Srba na njenoj cijeloj teritoriji***.

Analiza napisanog i izgovorenog ukazuje na mnoštvo mogućih i nemogućih pretpostavki, argumentiranih i neargumentiranih gledišta, pesimističkih

[48] Omer Ibrahimagić, SUPERMACIJA BOSNE I HERCEGOVINE NAD ENTITETIMA, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1999, str. 55.

[49] Isto, str. 55.

i optimističkih naslućivanja, optužbi i odbrana. Mnogo je obećanog a malo ostvarenog. U unutrašnjoj strukturi zagovaravajućih ili osporavajućih razloga se ne nalaze *dalekovidne* razvojne projekcije, već uske pragmatičke natuknice, jednostrane vizije nosilaca naučno neutemeljenih projekata, isprazna nadmudrivanja izabranih predstavnika određenih - nacionalizmu sklonih - političkih stranaka, upornost u opstrukciji stabilnijih utemeljivanja zajedničkih institucija i organa, ispoljavanje ugroženosti nacionalnih prava kada se osporavaju ili ne prihvataju prijedlozi ili rješenja koja su neargumentirana ili koja su, očito je, "nacionalistički obojena". Ovi trendovi se, kao i brojni drugi, brane ili osporavaju pravnim, ekonomskim, političkim, filozofskim, teološkim i drugim, kako njihovi nosioci izjavljuju, "logičkim" i "empirijski argumentiranim" spoznajama. Jedno je ono što oni misle ili u što vjeruju, a drugo je stvarni okvir njihovih izgovorenih ili napisanih stavova. Iza ispoljenih stavova ne stoji ono što se, u jednom zdravom društvenom sistemu, u jednoj državi očekuje, *ustvari ne stoji nepristrasan pojedinac ili grupa pojedinaca, već osoba ili osobe koji su izabrani da brane ideološke interese skupina kojima pripadaju*.

U ovom socijalnopsihološkom sagledavanju društvenih procesa i ponašanja glavnih aktera tih procesa se ne uočava samo manifestno, o kojem smo govorili, već i ono što stoji iza ispoljenog. Ne stoji samo vidljiva opstrukcija formiranju i razvijanju Bosne i Hercegovine kao države, već i, skoro, nevidljiva potreba kretanja sporednim kolosijecima, kretanja kolosijecima nepriznavanja i negiranja onoga što je moralo biti duboko utkano u sve pore bosanskohercegovačke države, zapravo osporavanja **agresije i genocida nad Bošnjacima.** Kada bi ove povijesne **istine** bile prihvaćene od većeg broja predstavnika bosanskih Srba i bosanskih Hrvata, a ne samo od Bošnjaka, društveni i ekonomski proces bio bi i efektniji i efikasniji. Vitalnost svakog društvenog uređenja se mjeri i po spremnosti prihvatanja djelotvornosti negativne zbilje koja je u njemu ugniježđena. Prećutkivati i negirati zlo koje je naneseno bošnjačkom narodu u toku agresije i genocida, znači slabiti ili gušiti povijesne temelje višestoljetne državnosti Bosne i Hercegovine, znači osporavati vrijednosti njenih tolerantnih međunacionalnih i međuvjerskih relacija, znači dati podsticaj novim genocidima. Iz *svjesnog nezaborava* toka i ishoda genocida izrasta opravdana potreba ostvarivanja **ideje i prakse pomirenja** i to, ne samo zbog ovog sada, već i zbog onog sutra, i ne samo zbog mogućnosti izrastanja mržnje kod stradalnika, već i zbog generacija mladih koji ne

žele doživjeti isto, a možda i teže zlo, *čije posljedice i sada, u svom unutrašnjem svijetu, nose njihovi roditelji, rodbina, prijatelji i sugrađani.* Govoriti o potrebi pomirenja bez prethodnog sagledavanja ostvarenja **pravde za žrtve** i mnogostrukih determinanti od kojih uveliko zavisi i tok i ishod procesa pomirenja neće se postići mogući i poželjni efekti. U okviru njih, psihosocijalni činioci, imaju značajnu ulogu.

Bez poznavanja psihološke *prirode* zaborava, karaktera *stresnih* događaja i dužine sjećanja na njih, razloga za poistovjećenje nezaborava sa "terorom sjećanja", psiholoških intencija sadržanih u ispoljenom *otporu* prema ponovnoj izgradnji vjerskih i tradicionalnih vrijednosti bošnjačkog naroda i drugih pobuda i ponašanja pojedinaca, organizacija i vlada i, naravno, ne samo racionalnih već i iracionalnih nemoguće je ostvariti intencije sadržane u *potrebi pomirenja.* Svi oni koji tvrde da je *nezaborav* genocida nad Bošnjacima glavni razlog loših odnosa među narodima Bosne i Hercegovine, "opravdavaju" grozomorno nasilje nad nedužnim i time ostvaruju "šansu" za neodgovaranje pred pravosudnim organima za zločine svojih istomišljenika ili za svoje osobne. Iz njihovih glasnih povika vidljiv je osobni strah i zabluda. Boje se suđenja, iako ne osjećaju grižnju savjesti zbog izvršenih zločina.

Svako otkriće novih masovnih grobnica i argumentirane izjave o genocidu doživljavaju kao "urotu neprijatelja Srba", kao osudu "tekovina otadžbinskog rata". Boje se da istina o genocidu nad Bošnjacima ne uđe u programe odgoja i obrazovanja mlade generacije. Nastoje da se termin "agresija" zamijeni terminima "greška", "građanski rat", "sve tri zaraćene strane u sukobu" ili samo "strane u sukobu". Misle da će terminološkim promjenama zataškati istinu o agresiji i genocidu. I sada, šest godina nakon Dejtonskog sporazuma, načini razmišljanja i ponašanja idejnih začetnika i izvršilaca genocida kao i njihovih sljedbenika ostao je sadržajno nepromjenljiv. Uvjerenja o karakteru rata su ostala ista, promijenio se sam *način prezentiranja* neistina i zabluda. Svoja pogrešna uvjerenja mogu prenijeti na svoje istomišljenike ali ne mogu u svijesti stradalnika, u mentalnim procesima preživjelih Srebreničanki, osakaćenih i izmučenih logoraša, građana opsjednutog Sarajeva i drugih stratišta i mučilišta ***izbrisati sjećanja na preživjele strahote***. Nastoje spriječiti ostvarenje **"osnovnih principa pravde za žrtve"** predviđenih Deklaracijom UN od 29. novembra 1985. godine.[50]

[50] ∴ HANDBOOK ON JUSTICE FOR VICTIMS (PRIRUČNIK ZA PRAVDU ZA ŽRTVE), Centre for International Crime Prevention, New York, 1999, Prilog 4.

Riječi Bjanke Džeger (Bjanca Yagger), žene koja je neposredno doživjela strahote žitelja Srebrenice, nakon ulaska Mladićevih soldata u Srebrenicu, i danas djeluju snagom upozorenja na djela nečovječnosti i potrebu stalnog podsjećanja na dane zločina, na nezaborav genocida Bjanka Džeger, u tekstu OPTUŽUJEM – IZDAJA SREBRENICE, kaže: "**To se ne zaboravlja.** *Ne, ne mogu zaboraviti užase, groznu brutalnost protiv bosanskog naroda kojoj sam bila svjedok. U moje sjećanje urezane su slike tisuća žena koje su bile žrtve masovnih silovanja i tortura, pedijatrijskih odjela punih djece, amputiraca kojima su udove otkinule minobacačke granate, koja su bila podvrgnuta operacijama bez anestezije, ponekad izvođenim od strane medicinskih tehničara s pilama*".[51]

Racionalno shvaćanje i emocionalno prihvaćanje ***istine o genocidu*** je pravi početak procesa pomirenja. U prihvaćenoj istini o genocidu sjećanja na dane progona, mučenja i ubijanja prelamaju se u svijesti ne kao podsticaj za mržnju već kao potreba za oprostom, ali *i ne za zaboravom*. Svaka pretpostavka o mogućem trajnom zaboravu je nerealna pretpostavka jer su tragovi brutalne agresije na Bosnu i Hercegovinu "*duboko urezani u brojnim, znanim i neznanim*, *mezarima poginulih ili svirepo umorenih, u tijelima i dušama osakaćenih, u pogledima i hodu mučenih i zlostavljanih, u svijesti i ponašanju prognanika i izbjeglica. O strahotama grozomornog ponašanja agresora upečatljivo govore i zgarišta vjerskih svetinja Bošnjaka, ruine kulturnih i obrazovnih učilišta, kosturi opljačkanih i srušenih domova nedužnih. Cifre poginulih i ranjenih, brojevi raseljenih (displaced persons) i izbjeglica (refugess) su enormno velike. Cifre su velike iako, nažalost, nisu konačne. Demografi još uvijek ne mogu da kažu koliko je Bosanaca, u najvećem broju Bošnjaka, ubijeno, ranjeno, mučeno i zlostavljeno, protjerano iz svojih domova. Skoro svakodnevno se otkriju nove masovne grobnice, prezentiraju se novi podaci o kućama mučenja i broju mučenih i zlostavljenih u njima, pronalaze se nestali*".[52]

---

[51] Bjanka Džeger, OPTUŽUJEM – IZDAJA SREBRENICE, u Zborniku radova SREBRENICA 1995., Knjiga I, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, str. 98.

[52] Ismet Dizdarević, BARBARI SU BILI BOLJI, Compact, Sarajevo, 1998, str. 187.

Na kraju, i pored našeg nastojanja da sagledamo neke psihosocijalne dimenzije genocida nad Bošnjacima, osjećamo koliko smo još daleko od spoznaje svih onih psihosocijalnih faktora koji su, pored drugih faktora, uzrokovali pojavu stravičnih, individualnih i masovnih, zločina nad autohtonim narodom Bosne i Hercegovine. U usporedbi sa spoznajama psihologa o motivima i načinu izvršavanja ranijih masovnih zločina u svijetu (zločini njemačkih fašista na Jevrejima, zločini u Jermeniji, Kambodži, Argentini) i zločini koji su izvršeni nad Bošnjacima u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, moguće je uočiti sličnosti ali i razlike, posebno u načinu mučenja i ubijanja. Srpski zločinci su ispoljili i veću surovost i veću "sadističku maštovitost" u toku vršenja genocida. U traženju sociološkim i psihosocijalnih uzroka genocidnih namjera i genocidnih ponašanja srpskih zločinaca akademik Muhamed Filipović se pita*:* "*Da li činjenica, da takve zločine vrše Srbi i to masovno kao narod, a ne samo kao pojedinci, te da su žrtve takvih zločina muslimani, a prije svega Bošnjaci, kao najrazvijeniji dio muslimanske populacije na tlu bivše Jugoslavije, ima nekog udjela i značenja u genezi ovih zločina, ili se radi o nečem drugom. Da li povijest razvoja srpske nacije, njen etnički sastav i tradicija, njena etnogeneza i karakteristike, koje su etnolozi, etnografi i antropolozi zapazili i opisali (Čajkanović, Đorđević, Cvijić, Filipović, Vlahović i dr.) imaju neku ulogu u tome što se zbivalo i kako se zbivalo. Da li etnokarakteristike i običaji, izraženi u najranijim mitskim i prethistorijskim, te kasnije mitološkim i historijskim idejama i shvatanjima kod Srba, imaju u tome neku ulogu i objašnjavaju tipove i karakter zločina, ostaje da se vidi*".[53] U propagandom stvorenoj atmosferi, u atmosferi u kojoj su, **istovremeno**, podsticani svijest o osobnoj veličini i uzvišenosti svakog Srbina i strah od "brojnih neprijatelja srpskog naroda", su reaktivirani tragovi onoga što je razvijano i stoljećima prenošeno iz generacije u generaciju. Sve što je govoreno i pisano o "zulumima Turaka", o iskonstruisanim načinima mučenja, o potrebi odmazde nad "poturicama" kao dugu generacijama Srba koji su mučeni i ubijani od tuđina *nailazilo je na široko odobravanje.* Nacionalne,

[53] Ac. prof. dr. Muhamed Filipović, SOCIOPSIHOLOŠKA I ANTROPOLOŠKA ANALIZA ZLOČINAČKOG KARAKTERA, OSOBITO ZLOČINA ISPOLJENIH PREMA BOŠNJACIMA I BOŠNJAKINJAMA TOKOM SRPSKE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU, u knjizi: MOLILA SAM DA ME UBIJU, CID, Sarajevo, 1999, str. 65.

vjerske i karakterne osobine o kojima govori Muhamed Filipović su, pored drugih uvjeta, djelovali podsticajno i ohrabrujuće na nosioce i izvršioce genocida nad Bošnjacima.

Potreba za oživljavanjem sjećanja na dane genocida je duboko utkana u svijesti onih koji su izgubili svoje očeve ili majke, svoju djecu i unuke, svoje rođake i prijatelje, onih koji su izgubili svoje domove, svoju teškom mukom stečenu imovinu, onih koji su ostali bez posla i bez životne karijere. Potreba za nezaboravom živi u dušama svakog ***čestitog čovjeka*** bez obzira na njegovu vjeru, naciju i rasu, bez obzira gdje živi i koju funkciju ima, jer je genocid izvršen nad Bošnjacima, nad nevinim ljudima, nad pripadnicima ljudskog roda, nadljudskim bićima planete zemlje. Otpori dolaze ne samo od onih koji su pokretači, nosioci i (ili) neposredni izvršioci zločina, već i od onih pojedinaca koji se plaše da će stalno podsjećanje na genocid podstaći preživjele žrtve genocida na odmazdu, da će onemogućiti vjersku i nacionalnu toleranciju, da nastojanja za pomirenja neće imati poželjni ishod na racionalnoj, a pogotovo na emocionalnoj i konativnoj. Otpori prvih su očekivani, jer oni strahuju od kazne i ostvarenja pravde za žrtve, a otpori drugih su najvjerovatnije plod neznanja ili dobrog djejstva poznatog psihološkog mehanizma – mehanizma potiskivanja neprijatnih doživljaja. U našem životu ima neprijatnih doživljaja koje želimo da zaboravimo. Ali i tada oni nisu zaboravljeni – oni su samo "gurnuti u sloj nesvjesnog". Oni i dalje žive u nama u osjećanjima tjeskobe, izgubljenosti, životne promašenosti.

Istina o genocidu, pravda za žrtve genocida, nezaborav na sve ono teško što se desilo jednom narodu u vremenu nasilja srpskih zločinaca, hapšenje i suđenje svakog pojedinca koji je, svojim djelovanjem, doprinio ideji i činu genocida nad Bošnjacima će, naprotiv, ubrzati procese pomirenja, olakšati komunikaciju između nasilnika koji se pokajao i žrtve i podstaći konstruktivna nastojanja svih onih, a njih nije malo, koji u višestoljetnom **suživotu Bošnjaka, Hrvata, Srba i Jevreja** vide veličinu i duhovnu moć Bosne i Hercegovine. Psihosocijalnih puteva do oživljavanja iskonskih vrijednosti bosanskohercegovačkih naroda i do trajne osude i aktivnog otpora svakom novom pokušaju genocida, ne samo u Bosni i Hercegovini, već u bilo kojoj drugoj zemlji *ima više*. Svaki put koji vodi do demokratičnijih, humanijih i prisnijih odnosa među ljudima razne rase, vjere i nacije je opravdan. U ranijim razmatranjima smo ukazivali neke prihvatljive, psihosocijalne, pravce djelo-

vanja. Na kraju ukazujemo na dva gledišta koja upotpunjuju sliku mogućih socijalnopsiholoških puteva nezaborava genocida, osude ratnih zločinaca i procese pomirenja, na gledište akademika Muhameda Filipovića i velikog humaniste Bjanke Džeger. U osudi ispoljenog zločina prema Bošnjacima i, posebno, prema Bošnjakinjama akademik Muhamed Filipović ističe da "*sve to kompletira sociopsihološku sliku jednog naroda, jedne tradicije i jednog ponašanja, te ukazuje na to da je neophodno dugotrajno i sistematsko sociopsihološko liječenje tih ljudi. Takvo liječenje može im dati samo stroga primjena zakona od strane pravne države i demokratska praksa u društvenim odnosima. A da bi to bilo moguće, neophodna je katarza za taj svijet. U socijalnim relacijama takvu katarzu, baš kao i u drevnim tragedijama, može donijeti poraz samo glavnih junaka takve prakse, nositelja težnje da se tako postupa*".[54] Nakon oživljavanja potresnih doživljaja vezanih za genocid u Srebrenici Bjanka Džager izjavljuje: "*Da bi žrtve bile spremne na pomirenje, zločinci moraju platiti za svoja nedjela. Opasnost da se u Bosni ponovi* "*zaboravljeni genocid" nad Armenijom 1915*".[55] Njeno upozorenje nije bez osnove, jer ona zna da ovo nije prvi, već deseti genocid nad Bošnjacima. Jedan od razloga ponavljanja genocida nad Bošnjacima je zaborav na dane vlastitog stradanja. Bošnjački narod je sada svjesniji posljedica zaborava. Danas, više nego ranije, živi pouka i poruka: "*Zaboraviti nećemo a oprostiti možemo*".

[54] Ac. prof. dr. Muhamed Filipović: SOCIOPSIHOLOŠKA I ANTROPOLOŠKA ANALIZA ZLOČINAČKOG KARAKTERA, OSOBITO ZLOČINA ISPOLJENIH PREMA BOŠNJACIMA I BOŠNJAKINJAMA TOKOM SRPSKE AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU, u knjizi: MOLILA SAM DA ME UBIJU, CID, Sarajevo, 1999, str. 69.

[55] Bianca Yagger: OPTUŽUJEM - IZDAJA SREBRENICE, u knjizi: Srebrenica 1995. Kniga I, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1998, str. 95.

Dr. Muhamed Šestanović

ZLOČINI NAD MENTALNIM INTEGRITETOM DJECE BOSANSKE KRAJINE

Istraživačkih radova o zločinima nad djecom počinjenih za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu je veoma malo. Posebno je malo istraživanja koja se odnose na zločine nad mentalnim integritetom djece.

Zašto je ovaj problem za nas značajan? Prije svega, možemo se složiti da su djeca najdragocjenije što jedna zemlja ima. Država bez zdrave mladosti nema budućnosti. Prihvatljiva budućnost se zasniva na zdravoj mladosti. Uništiti mladost znači uništiti toj državi budućnost. Lijepo je rekao Ulof Palme (Ölof Palme): "Jedina praktična veza koju imamo sa budućnošću su djeca."

Nećemo pogriješiti ako ustvrdimo da su djeca najveći stradalnici u protekloj agresiji. Nisu samo ubijana, sakaćena, izgladnjivana itd, već su i osujećivana u razvoju, učenju, igri, ljubavi itd.

Prema izvještaju UNICEF-a, (United Nations Childess Emergency Found - Međunarodni fond za pomoć djeci) iz avgusta 1994. godine, dakle godinu dana prije završetka oružanog dijela agresije, u BiH je ubijeno 16.614 djece, a 34.351 ranjeno. Od toga je teže povrijeđeno 18.360, a invalidizirano 1.821 dijete.[1] To su podaci jedne strane zločina. Ali, koliko ih je mentalno stradalo?

Ovim pitanjem se bavi Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu od početka oružane agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu. Zašto?

Zločini nad mentalnim integritetom su, u Konvenciji o kažnjavanju i sprečavanju genocida donesenoj 1948. godine, tretirani kao zločini genocida.[2]

---

[1] Oslobođenje, 24.8.1994.

[2] Konvenciju 11 je Generalna skupština UN izglasala 9. 12. 1948. stupila je na snagu 12. 1. 1951. U članu II, tač. b, nanošenje teške psihičke povrede tretira se kao zločin genocida.

Dakle, zločini nad mentalnim integritetom su teški zločini, zločini **genocida** i kao takvi po međunarodnom pravu kažnjivi.

Težina tog oblika genocida određena je dužinom trajanja posljedice. Sva istraživanja pokazala su da mentalna dezintegracija traje desetljećima, pa čak može postati transgeneracijska. Zločini nad mentalnim integritetom djece BiH, počinjeni oružanom agresijom, ostavili su teške posljedice žrtvama agresije.

Naša istraživanja, koja su obuhvatila i prostor Bosanske krajine, utvrdila su, pored ostalog, obim mentalne dezintegracije najvažnije populacije naše zemlje, a to su djeca.

Prevalencija težeg psihičkog dezintegriteta djece, kao posljedica agresije na Bosnu i Hercegovinu, povećana je za 130 puta u odnosu na predratno stanje. Rast prevalencije psihičkog morbiditeta[3] nastavljen je i po završetku ratnih nasilja, tj. po okončanju oružanog dijela agresije. Godinu dana poslije rata prevalencija psihičkog morbiditeta bila je 350 puta veća u odnosu na predratni period. To su ključni podaci o zločinima nad djecom Bosne i Hercegovine, među kojima su i djeca Bosanske krajine.

Na osnovu komparativnih analiza koje su proveli drugi istraživači i našeg istraživanja može se zaključiti da je rat u Bosni i Hercegovini bio najstresogeniji. Dok su, naprimjer, djeca u kuvajtskom ratu, u prosjeku, iskusila četiri, u libanskom ratu, koji je trajao deset godina, šest, djeca Bosne i Hercegovine su iskusila devet vrsta ratnih stresova.

Vrste ratnih stresova koje su iskusila djeca BiH su:

1. Izloženost intezivnim ratnim dejstvima;
2. Ranjavanja i ubistvo svojih najbližih, za koje su snažno emocionalno vezani;
3. Nasilno i neočekivano napuštanje doma i mjesta življenja;
4. Percepiranje rušenja svoje kuće, uništavanje i pljačkanje doma;
5. Separiranje ili nasilno odvajanje od roditelja i drugih dragih osoba;

[3] Broj slučajeva bolesti koji su prisutni u nekoj populaciji u određenom vremenu.

6. Nestalost nekoga od dragih osoba;

7. Perceptivni doživljaj zlostavljanja roditelja ili neke druge drage osobe ili samog djeteta;

8. Ubistvo nekoga od veoma drage osobe;

9. Strahovi zbog permanentnog izgladnjivanja do smrti.

Djeca cazinskog, bihaćkog i velikokladuškog područja iskusila su i još jedan, dodatni, ratni stresor, a to je bratoubilački rat.

Djeca koja još nisu naučila da, u svojoj kogniciji, isprocesuiraju takve događaje u kojima amidža ubija oca, daidža tetka itd, su dodatno morbidizirali djecu Bosanske krajine.

Dakle, možemo reći da su djeca ovog područja iskusila veći broj ratnih stresova nego djeca drugih područja. Ono što nas posebno zabrinjava je to što dječija psihička dezintegracija može trajati godinama, pa čak da se prenese i na njihovu djecu.

Ono što treba naglasiti je to da svaki interpsihički konflikt ukazuje da dijete teško pati.

Navešćemo samo neke simptome koji ukazuju da dijete, koje ih ispoljava, ima, manje ili veće, zdravstveno-psihičke teškoće:

- Gricka nokte, čupka kosu i sl.,
- Ima pojačan ili oslabljen apetit,
- Dok spava bunca i vrpolji se,
- Pretjerano je vezano za roditelje,
- Lahko plane i bez većeg razloga,
- Sklono je tučama ili lomi predmete,
- Pretjerano aktivno, stalno u pokretu,
- Teško se koncentriše na rješavanje zadataka,
- Zanemaruje svoje obaveze,

- Nezainteresirano za zbivanja koja bi se i njega trebala ticati,
- Plaši se da izlazi iz kuće. Najradije vrijeme provodi u kući,
- Tepa, muca, primjetno manje govori,
- Mokri ili pušta stolicu u veš dok spava,
- Žmirka, kašljuca, grimasira ili pravi neke druge nevoljne pokrete,
- Često se žali na glavobolju, bolove u stomaku, povraća, ima čestu stolicu,
- Često traži da pije neke lijekove,
- itd.

Svi ovi simptomi za laika mogu značiti uobičajeno ponašanje djeteta. Oni im za to ne poklanjaju potrebnu pažnju. Za psihologe i psihijatre oni znače da dijete posjeduje neke psihičke poremećaje.

Kada se, kod djeteta, pojavi veći broj navedenih simptoma, dakle, određeni simptomatološki grozd, to je znak da je dotično dijete sa ozbiljnijim mentalnim poremećajem.

Istraživanja psihičke dezintegriranosti djece, koja je nastupila kao posljedica učinjenih zločina za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, proveli smo i na prostoru Velike Kladuše i Bosanske krupe.[4]

To su dva lokaliteta Bosanske krajine koja su preživjela veći broj zločina kao psiholoških stresova. Za ovu priliku, iz naših istraživanja, iznijećemo samo nekoliko ilustrativnih studija pojedinačnih slučajeva o mentalnoj dezintegraciji djece ovog područja. Svaki od mnoštva slučajeva je specifičan i težak. Bilo je teško izdvojiti one slučajeve koji bi bili najilustrativniji.[5]

---

[4] Istraživanja na prostoru Bosanske Krupe vršena su u aprilu i maju 1999. godine, a na prostoru Velike Kladuše u oktobru i decembru 1999. godine.

[5] Izvor: Aplikacije pojedinih slučajeva koje smo prikupili tokom i poslije agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, između kojih smo za ovaj rad izdvojili jedanaest, nalaze se u Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu.

SLUČAJ 1: Dječak A. P. rođen 1986. u Velikoj Kladuši. Učenik je OŠ ”25. novembar” Velika Kladuša.

Najstresogeniji momenat bio mu je kad je granata ubila brata. Tom zločinu je neposredno prisustvovao.

Posljedice: Postraumatski sindrom – pomenuti traumatski događaj često mu se ponavlja u mislima. Plaši se od svakog zvuka koji ga podsjeća na zvuk granate. Nezainteresiran za zbivanja oko sebe i često zanemaruje važne obaveze.

SLUČAJ 2: Dva dječaka, braća: sinovi H. M., O. M. rođen 1984. i S. M., rođen 1985. godine, učenici OŠ ”25. novembar” u V. Kladuši, su prisustvovali zarobljavanju oca kod Grivića mosta od strane vojske – Autonomna pokrajina - zapadna Bosna - APZP. Oca su im, kasnije, ubili.

Posljedice: Oba dječaka su poslije tog događaja na komisiji za kategorizaciju ocijenjena kao lahko retardirana. Pored nalaza komisije o lahkoj retardiranosti, dječaci pokazuju i visok stepen anksioznosti, kao i niz drugih simptoma psihološke poremećenosti.

SLUČAJ 3: Dječak D. K., rođen 1989. godine u Vrnograču kod V. Kladuše, gdje i danas živi i pohađa OŠ ”7. avgust” u Vrnograču.

Dječak je u maju 1994. godine, u selu Brdima, ranjen u glavu.

Posljedice: Gricka nokte, lomi i pucketa sa prstima. Pokazuje agresivno ponašanje. Vrlo često plače. Tepa dok govori. Pretjerano je vezan za roditelje. Lahko plane i bez većeg razloga. Razdražljiv je. Svadljiv je. Teško se koncentriše. Zanemaruje svoje obaveze.

Simptomi su se pojavili nakon ranjavanja i još su izraziti.

SLUČAJ 4: Dječak H. M., rođen 1987. godine u selu Zborište, kod V. Kladuše, gdje i sada živi i pohađa OŠ ”7. avgust” u Vrnograču.

Dječak je ranjen 1995. godine. Ranjen je u lijevo oko, na koje sada ne vidi i desnu nogu i leđa.

Posljedice: Pored toga što ne vidi na lijevo oko, ima bolove u desnoj nozi i leđima. Stalno je pod intruzijom. Ima noćne more. Često se budi u snu itd.

SLUČAJ 5: Dječak A. Š., rođen 1984. godine u V. Kladuši, gdje i danas živi i pohađa OŠ "Zijad Šetkić".

Od 1994. godine bio je u izbjeglištvu. Prvi boravak u izbjeglištvu bio je u Šumacu, a zatim u Bužimu. Dana 28. 10. 1995. godine teško se ranio igrajući se pronađenom tromblonskom minom. Ostao je teški invalid – bez jedne noge i teško oštećenog zgloba druge noge.

Posljedice: Pored teške tjelesne invalidnosti dijete pokazuje niz simptoma psihičkog morbiditeta. Ima noćne more. Regresivno se ponaša. Razdražljiv je. Posjeduje intruzije. Zanemaruje obaveze što upućuje na postojanje depresivnih stanja. Pokazuje i znake anksioznosti. Često ima glavobolje.

SLUČAJ 6: Dječak N. N., rođen 1985. godine u V. Kladuši. Sada stanuje u selu Vejnac i pohađa OŠ "Fadil Bilal" u Šumatcu.

Svjedok je zlostavljanja brata, a on je ranjen u desnu ruku koja mu je amputirana.

Posljedice: Pored tjelesne invalidnosti dječak je, poslije ranjavanja, dobio niz simptoma psihičkog dezintegriteta, kao što su: pretjerana agresivnost, hiperaktivan je, teško se koncentriše, nezainteresovan je za zbivanja oko sebe, primjetno manje govori i često traži da pije neke lijekove.

SLUČAJ 7: Djevojčica M. Č., rođena 1982. godine u Bihaću. Protjerana iz Bosanske Krupe u kojoj je živjela prije agresije na Bosnu i Hercegovinu. Prvo je, kao prognanik, živjela u Bužimu, a potom u Bihaću. Sada je učenik gimnazije u Bosanskoj Krupi.

Svoj najstresogeniji događaj iz rata opisuje ovako: "Vraćajući se iz škole pala je granata na džamiju u Bihaću, pored koje sam prolazila. Pala je odmah i druga granata. Sva sam se skamenila od straha. Nisam znala gdje da se sakrijem. Bilo je tu još ljudi. Puno ih je bilo ranjenih. Djeca su vrištala. Do

mene je dotrčao moj daidža. Čvrsto sam ga zagrlila i povikala: Dajo, ne daj da me ubiju. Smjestio me u uglu jedne zgrade, a on otrčao da spašava ranjene. Onda je došao kod mene i rekao: - Sad ćemo pretrčati ulicu. Ako uspijemo kupiću ti sladoled. Dok smo trčali preko ceste, sjetila sam se da u ovom gradu uopšte ne postoji sladoled".

Posljedice: Dok spava bunca. Vrpolji se u snu. Često se budi. Ima noćne more. Teško zaspi. Ima poremećaj apetita. Teško se odvaja od roditelja, pretjerano vezana za roditelje. Tuži se da joj se događaji iz rata stalno ponavljaju u mislima.

SLUČAJ 8: Djevojčica S. M., rođena 1983. godine u Bosanskoj Krupi. Iz Bosanske Krupe prognana u Veliku Kladušu, gdje je ostala dvije godine. Iz Velike Kladuše prognana u Hrvatsku, gdje su do kraja agresije živjeli, prvo u Zagrebu, a potom u Somboru i Medolinu. Sada je učenica Gimnazije u Bosanskoj Krupi.

Dok su boravili u Velikoj Kladuši najstresogeniji događaj desio se kada je vršena prisilna mobilizacija u vojsku, kako ona kaže, Fikreta Abdića. Taj događaj djevojčica opisuje ovako: "Jednog jutra, mislim da je bilo oko tri sata, Fikretova vojska došla je po mog oca. Nismo htjeli da otvorimo vrata. Provalili su. Stavili su ocu lisice na ruke i odveli ga. Drugog dana uspio se vratiti kući. Kad se vratio odveo nas je u drugu sobu, a on otišao u WC. Vidjela sam kako je uzeo žilet i brzo isjekao svoje vene. Krv je tekla svuda. Taj događaj mi je stalno u mislima".

Posljedice: Gricka nokte, čupa i vrti kosu, lomi i pucketa sa prstima. Ima poremećen apetit. Dok spava bunca, vrpolji se u snu, teško zaspi. Pretjerano je aktivna. Ne može duže da se primiri na jednom mjestu. Lahko se zamara. Teško se koncentriše. Zanemaruje svoje obaveze.

SLUČAJ 9: Djevojčica E. P., rođena 1982. godine u Bihaću. Najstresogeniji događaj iz rata bio je ubistvo oca, za kojeg je djevojčica bila jako emocionalno vezana. Sada je učenica Opće gimnazije "Bosanska Krupa".

Posljedice: Dok spava bunca, vrpolji se u snu, često se budi i teško zaspi. Plaši se da bude sama. Ima strahove i kad za to nema razloga. Često se dešava

da se ne može sjetiti nečeg što je dobro poznavala (imena, lika, događaja). Ima poremećen apetit.

Često se žali na bolove na desnoj strani grudnog koša. Srce ubrzano lupa, pri čemu teško dolazi do zraka, a tijelo počinje da se trese i polagano trne.

Na EKG pregledu nisu nađeni nikakvi somatski poremećaji. Medicinskim pregledom utvrđeno je da su zdravstvene tegobe nastale kao posljedica doživljenog teškog emocionalnog šoka.

SLUČAJ 10: Dječak Z. N., rođen 1981. godine u Bihaću. U toku agresije živio u Cazinu, Velikoj Kladuši i Bužimu. Sada je učenik Opće gimnazije ”Bosanska Krupa”.

Najstresogeniji događaj doživio je u Bužimu. Vidio je pun kombi ubijenih.

Drugo iskustvo ovog dječaka odnosi se na događaj kad je vidio kako je njegovom komšiji snajperom raznijet stomak, a žena čučala na koljenima, držala ga za ruku i plakala.

Posljedice: Tuži se da mu se događaji iz rata stalno ponavljaju u mislima. Teško se koncentriše. Gricka nokte, čupka ili vrti kosu. Ponekad se pojavljuju osjećaji krivnje što je preživio rat, a mnogi drugi su ubijeni ili osakaćeni.

SLUČAJ 11: Djevojčica S. Š., rođena 1982. godine u Bosanskoj Krupi. Bila prognanik iz Bosanske Krupe. Tokom agresije živjela u Cazinu, a potom u Bihaću. Sada je učenica Opće gimnazije u Bosanskoj Krupi.

Najstresogeniji događaj iz rata djevojčica navodi onaj kad je s majkom prelazila most preko rijeke Une u Bihaću. Na mostu je bilo dosta ljudi. Pala je granata. Nastala je vriska. Vidjela je snijeg poprskan krvlju. Vidjela je nečije uho, prst, komadiće mozga prosutog po snijegu. Bilo je mnogo ubijenih i ranjenih.

Posljedice: Tuži se da joj se taj događaj iz rata često pojavljuje u mislima. Bez većeg razloga lahko plane, previše je razdražljiva. Agresivna je. Teško se koncentriše i često zanemaruje svoje obaveze. Gricka nokte, čupa ili vrti kosu.

* *

*

Djeca nastavljaju da pate i poslije rata. Ratna trauma nije iscijeljena, a postratna se pojavljuje u svoj svojoj žestini. Traumatizirani roditelji i nastavnici teško da mogu pomoći onima kojima je pomoć najpotrebnija – svojoj djeci. Nasilja u porodici i školi se uvećavaju. Škola nije prilagodila svoje zahtjeve novonastaloj situaciji. Potrebna nam je radikalnija tranzicija škole. Međunarodna zajednica vrši pritisak da se iz školskih udžbenika izbace sadržaji koji podsjećaju na agresiju i zločine. Mi tvrdimo da supresija onoga što se dešavalo nije put izliječenja. Izliječenju Bosne može pomoći samo **istina** o onome što joj se desilo. Vlast je nemoćna da uspostavi životne perspektive mladima.

Sve su to situacije iz kojih mnoga djeca nalaze izlaz poput rahmetli S. N., učenice cazinske Gimnazije. Rahmetli S. N. nije imala snage da izdrži arhaičnost školstva.[6]

Zbog nesposobnosti lokalne zajednice da se organizuje u pružanju psihosocijalne pomoći žrtvama agresije, u postratnom periodu povećan je broj suicida. Samo na prostoru Sanskog Mosta za dvadesetak dana, jula 2000. godine, izvršeno je šest samoubistava.[7]

U jednom izvještaju Helsinškog komiteta za Bosnu i Hercegovinu stoji da u OŠ "25. novembar" u Velikoj Kladuši su djeca diskriminirana zbog različitih partijskih opredjeljenja svojih roditelja. Djeca su ovdje diskriminirana čak i pri podjeli humanitarne pomoći, a zabilježeni su slučajevi i kažnjavanja djece zbog stila oblačenja koji ne odgovara duhovnim vrijednostima stranke na vlasti.[8]

Navedeni primjeri su samo ilustracija težine postratne traume, koja nastavlja da i dodatno uništava našu mladost.

---

[6] Prof. dr. Salih Fočo, Tragedija - posljedica arhaičnosti školstva, Oslobođenje, 20. 7. 1999. god.

[7] DNEVNIK TV BiH, 6. avgust 2000. god.

[8] Nagorka Idrizović, SAMOZVANI GOSPODARI NAŠIH ŽIVOTA, Oslobođenje, 3. juni 2000. god.

Prof. dr. Ejub Ćehić

PROGRAM PODRŠKE U FUNKCIJI DETRAUMATIZACIJE RATOM UGROŽENE DJECE I OMLADINE

Učinci traumatskih posljedica rata vrlo su veliki, kako u duševnom tako i na tjelesnom zdravlju stanovništva Bosne i Hercegovine, naročito djece i omladine. Više od polovine stanovništva je protjerano (2,200.000), 1,297.000 ljudi izbjeglo je u inozemstvo. Prema oficijelnim podacima život je izgubilo 200.000 civila, među njima mnogo žena i djece, 20.000 je nestalo, 175.259 teško i lakše ranjeno. Silovano je nekoliko desetina hiljada žena i djevojčica.

Na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine 16.845-ero djece je ubijeno, smrzli su se, umrli od gladi ili nestali. Ranjeno je 34.712-ero djece.

U ratu je 25.000 djece izgubilo majku, oca ili roditelje. Svako dijete koje je sve to preživjelo, pati i danas od traumatskih posljedica.

Stepen traumatizacije je različit.

Na primjer, samo u Sarajevu oko 5% djece pati od izričito teških traumatskih posljedica. Toj djeci je potreban klinički tretman. Oko 15% djece je teže traumatizirano, 50% prosječno, a 30% lakše.

Teže, prosječno i lakše traumatizirana djeca i omladina sudjeluju u programima detraumatiziranja **Wings of Hope – who** (Krila nade). Oko 1.200 djece i mladih od juna 1996. do lipnja/juna 1999. sudjelovalo je u programima detraumatizacije.

Ova djelatnost se odnosila na 292-oje djece u oba entiteta Bosne i Hercegovine, u Federaciji i Republici Srpskoj.

Radilo se radnim danima po tri sata sa grupama od po 12-ero djece.

Terapija je trajala 4 mjeseca. Odgojitelji(ce) i drugi stručnjaci trudili su se da se kreativnim metodama i odgovarajućim sadržajima bore sa trauma-

tskim simptomima: kroz igre, sport, muziku, ples, dramskim izvedbama tekstova koji odgovaraju uzrastu i traumi, crtanjem i modeliranjem, dakle svime što je doprinosilo opuštanju, stvaranju radnih, kulturnih i higijenskih navika i općenito socijalizaciji. U ovaj program uključena su djeca sa znacima težih, prosječnih i lakših traumatskih simptoma.

U saradnji sa psiholozima, pedagozima, psihijatrima, psihoterapeutima WoH je izradio listu indikatora traume (simptoma), usmjerenu na moguće izvore koji su u posebnim ratnim okolnostima u Bosni i Hercegovini pogodovali nastanku traume.

Različiti događaji koji izazivaju stres djelovali su na psihosomatske simptome traume, ozbiljno su ugrožavali normalan tjelesni i duhovni razvoj djece kao i njihovu adaptaciju u porodicu i društvo.

Ovi simptomi ukazuju na:

- **Smetnje u osobnosti:** povučenost, preosjetljivost, strašljivost, tvrdoglavost, nedruželjubivost, sebičnost.
- **Smetnje u navikama:** napadi bijesa, grickanje noktiju, sisanje prsta, mucanje, isprekidan san, odbijanje hrane.
- **Smetnje u ponašanju:** ljubomora, neposlušnost, sklonost laganju, agresivnost, destruktivno ponašanje prema predmetima u neposrednoj blizini (oštećenje namještaja, igračaka), zatvorenost.

Prije uključivanja u Program klasificirani su raspoloživi podaci. Njihova psihosocijalna slika je izgledala kako sljedi:

46% ..... djece su bez oca,

4% ..... bez oba roditelja,

9% ..... razvedenih roditelja,

42% ..... porodica se nalazi u posebno teškom finansijskom položaju.

Učestalost indikatora traumatiziranja prije provođenja programa pokazuje:

46% ..... preosjetljivost,

22% ..... smetnje u spavanju,

35% ..... ljubomoru,

20% ..... razdražljivost,

33% ..... osjećaj stida,

12% ..... agresivnost,

8% ..... neposlušnost,

12% ..... zatvorenost,

8% ..... nedruželjubivost,

8% ..... grickanje nokata,

5% ..... sebičnost,

32% ..... napade bijesa,

4% ..... sisanje prstiju,

30% ..... strašljivost,

4% ..... mucanje.

U ovom programu podrške sudjelovalo je 291 dijete. I ovdje su sudjelovale grupe od po 12-ero djece, u dobi od 10 do 15 godina, u trajanju od tri mjeseca. Program su proveli poznati sportski pedagozi. Kao vrsta sporta koji je naomiljeniji među omladinom u Bosni i Hercegovini, bila je zastupljena košarka. Među košarkašima djeca su najčešće imala svoje uzore, idole kao i motivacije da se i sami bave sportom.

Sport ima važnu terapijsku ulogu. Naravno, uspjeh terapije nije osiguran samo igrom. To što igru kao formu terapije čini pogodnom u procesu detraumatizacije jesu široke mogućnosti komunikacije među djecom i sa neposrednom okolinom, kojoj ona pokazuje svoje postignute sportske rezulatate. Kod većine djece igra je potvrda vlastitih mogućnosti i sposobnosti, što ponekad postaje realnom ambicijom.

U programu detraumatizacije također su uključena djeca sa 11-20 indikatora traumatiziranosti (teška trauma), sa 6-9 indikatora (srednja trauma) i do 5 indikatora (lakša traumatiziranost).

Ovdje treba spomenuti da su ratni događaji koji su izazivali stres kod djece još vrlo živi u sjećanju. Stoga je broj i intenzitet traumatskih simptoma (indikatora) proporcionalan broju i vrsti ratnih događaja koji izazivaju stres. WoH je identificirao 20 (dvadeset) ratnih događaja koji izazivaju stres, koji su negativno utjecali na psihički integritet djece. To su:

- na djecu je pucao snajper,
- u njegovu neposrednu blizinu pale su granate,
- dijete je ranjeno,
- njegov je život bio neposredno ugrožen od nepoznate osobe,
- dijete je zlostavljano kao član neprijateljske etničke grupe,
- dijete je bilo u koncentracionom logoru,
- bilo je prisutno ubistvu ili smrti bliske ili drage osobe,
- bilo je prisutno mučenjima, zlostavljanjima,
- bilo je prisutno seksualnim zlostavljanjima,
- u ratu je izgubio oca, majku ili oba roditelja,
- u ratu je izgubio brata ili sestru (ponekad i više njih),
- doživjelo gubitak ostalih članova porodica,
- doživjelo gubitak najboljeg prijatelja/prijateljice,
- najbolji prijatelj/prijateljica je bio/bila ranjen(a),
- prisustvovalo je mučenju bliske osobe,
- dijete je bilo prisutno seksualnim zlostavljanjima bliske osobe,
- bliska osoba je bila u koncentracionom logoru,
- doživjelo granatiranje, paljevinu, razaranje svoje stambene zgrade,
- doživjelo nasilan upad neprijateljskih vojnika u kuću,
- porodica je bila protjerana iz kuće.

Od 291-og djeteta, koje je sudjelovalo u ovom programu detraumatiziranja:

- 75% djece je doživjelo granatiranje vlastite kuće, pri čemu je ranjen ili ubijen član porodice,
- 45% djece je bilo ranjeno,
- 55% je bilo prisutno ranjavanju ili smrti bliskih i dragih osoba,
- 42% djece je otac poginuo ili kao vojnik ili stradao kao civilna žrtva rata,
- 20% djece je doživjelo nasilan upad neprijateljskih vojnika u kuću,
- 20% bilo je prisutno mučenjima i seksualnim zlostavljanjima,
- 50% djece izgubilo je nekog člana porodice.

Posljedice tih stresnih događaja na tjelesno i duševno zdravlje vrlo su teške. Prema našim podacima:

- 50% ima smetnju u apetitu,
- 46% znake hiperaktivnosti,
- 46% smetnje u koncentraciji,
- 45% pati od simptoma depresije,
- 44% ima strah od mraka,
- 43% pokazuje znake trajnog umora,
- 40% je vrlo razdraženo,
- 28% ima česte glavobolje,
- 27% se žali na bolove u stomaku,
- 20% ima napade bijesa,
- 19% pokazuje strah da ostane samo kod kuće,
- 18% pokazuje znake potpune duhovne odsutnosti,
- 14% izrazito je nesamostalno.

Analiza efekata programa za potporu kroz sport pokazuje da je program imao pozitivnog utjecaja na socijaliziranje, da je utjecao na porast samopouzdanja, samopoštivanja i sigurnosti, porast motivacija u učenju i društvenim aktivnostima, u prvom redu u sportu. Traumatski simptomi su znatno ublaženi. Nedostatak apetita je pao na 6%, hiperaktivnost na 11%, slabost u koncentraciji na 9%, depresivnost na 14%, strah od mraka na 11%, 15% se i dalje žali na prevelik umor, 8% nije pažljivo na nastavi, 7% su razdraženi. Indikatori čestih glavobolja i bolova u stomaku kao i napada bijesa su iščezli. Ostali indikatori su prisutni u rasponu od 1 do 3%.

Prema ovim podacima učinci programa na duhovno i tjelesno zdravlje djece su očiti.

Kao sastavni dio gore već razjašnjenog programa detraumatiziranja, WoH je organizirao boravak djece na moru u Hrvatskoj kao i boravak u Italiji, u italijanskim porodicama čija su djeca jednakog uzrasta kao i gosti iz Bosne i Hercegovine.

Na moru je u zadnje tri godine boravilo 546-ero djece. U svakoj grupi bilo je po 50-ero djece.

Smještaj je bio osiguran u pansionu "LARAUS" u prekrasnom mjestu Drvenik na Makarskoj rivijeri. Za djecu se brinuo ekspertni tim od dva psihoterapeuta, jednog pedijatra, jednog pedagoga i tri medicinske sestre.

Efekti boravka djece uz programiran rad pratećeg ekspertnog tima bili su višestruki. Gotovo sva su po prvi put bila na moru, bila su oslobođena nametnute klaustrofobije. Više od 80% naučila su plivati. Ranjena i osakaćena djeca više se nisu stidjela pokazati svoje rane i otvoreno su i radosno uživala u kupanju i u igri na morskoj obali. Sve je to kulminiralo u bezgraničnu zahvalnost roditelja WoH-u i njegovim odgajateljima za potporu njihovoj djeci.

U ljeto 1996. WoH je prihvatio poziv grada Taranto iz Italije i 210-ero djece u dobi od 9 do 11 godina, sa 12 pratilaca poslano je na 40-dnevni boravak u Italiji. Djeca su bila smještena kod porodica koje su ih mogle maksimalno zbrinuti. Bila su to djeca bez roditelja ili bez oca ili majke, neka lakše ranjena i druga koja su trebala manji medicinski tretman (stomatološki tretman, djeca sa smetnjama u vidu i sluhu, pothranjenost, anemija itd.). Sve troškove snosili su naši italijanski prijatelji.

Na ovaj način su se stvorila prijateljstva, mnoga su djeca ponešto naučila talijanski jezik tako da komunikacija među njima i dalje postoji. Uzajamne posjete su postale češće.

Isti program je realiziran i u ljeto 1997. sa 40-ero djece i šest pratilaca.

Problemi koji se javljaju pri realizaciji programa detraumatizacije djece i omladine su brojni. Ovdje navodimo samo neke od njih koji su se javili u našem radu:

- Broj djece i mladih koji pate od traume u Bosni i Hercegovini je isuviše veliki, a broj onih koji su spremni da se pozabave ovim problemom je isuviše mali. Iskazano razumijevanje prema tim potrebama, kako kod domaćih ljudi tako i kod međunarodnih faktora, koji bi eventualno mogli osigurati materijalnu i finansijsku potporu, je neadekvatno.
- Nedostaje i visokoškolovanih profesionalnih kadrova (psihijatri, psihoterapeuti, psiholozi i drugi) koji bi se na znanstvenoj osnovi mogli uspješno boriti protiv PTSD-a.
- Temeljni problem WoH-a predstavlja neizvjesnost finansiranja kao i nedostatak vlastitih prostorija - centra koji bi pružio tehničke, prostorne, a time i uvjete za planski rad u cijeloj Bosni i Hercegovini.
- Svi ovi i drugi faktori uvjetuju nesigurnost pri razvijanju programa i tendenciju da se ponekad prihvaćaju ponude i programi koji daju parcijalne rezultate. Tako ono što bi trebalo biti primarno postaje sekundarnim. Ipak i to "skretanje" ili "djelimično skretanje" od osnovnog pravca djelovanja WoH-a ima smisla, jer sve što se čini za djecu i omladinu doprinosi konačnome cilju, njihovom uspješnom uključivanju u normalne životne tokove.

"Wings of Hope" je pravovremeno prepoznao probleme učenika povratnika i za njih, uz finansijsku potporu DBB/GTZ, u vremenu od oktobra 1997. do februara 1998. realizirao pilot-projekt u Kantonu Sarajevo.

U tom projektu je sudjelovalo 172 učenika i učenica povratnika. Iskustva i spoznaje stečeni u četveromjesečnom radu sa ovom djecom jasno su uputile

na višestranost i ozbiljnost problema sa kojima se suočavaju u novoj-staroj okolini, te da oni te probleme bez organizirane pomoći školske i društvene sredine teško mogu riješiti.

Izvore problema trebalo bi tražiti u:

- prenagloj promjeni socijalnog miljea i teškoćama njegovom prilagođavanju;
- razlikama između nastavnih planova i programa u zemljama izbjeglištva i onima koji ih ovdje očekuju;
- isuviše manjkavom poznavanju maternjeg jezika da bi se nastavna građa mogla uspješno pratiti;
- ponekad jako izražena čežnja za zemljom izbjeglištva kod male djece;
- nerijetko odbojno držanje vršnjaka i nekih nastavnika kao i novestare životne okoline prema povratnicima - nerazumijevanje njihovog položaja;
- nespremnost školskog sistema na bezbolniji prihvat velikog broja učenika povratnika.

Ovi i drugi faktori izazivaju stresne situacije kod učenika povratnika, usporavaju njihovo brzo prilagođavanje na novu okolinu kao i na pridržavanje školskih i drugih obaveza.

Stručni tim WoH-a stručno-znanstvene spoznaje o problemima učenika povratnika izgradio je koncepcijski pristup provedbe kako u sadržajnom tako i u pedagoško-metodološkom pogledu. U fokusu ovog koncepta nalazi se zahtjev za napuštanje "klasičnog" poimanja nastave zasnovanog na metodskim jedinkama i njihovoj 45-minutnoj obradi. Preferira se slobodni pristup u kojem se rad pojedinog implementatora ne iscrpljuje u "dociranju", nego traži svakodnevno iznalaženje sadržaja i postupaka kojima bi se ubrzao proces edukacije i socijalizacije učenika.

Tako implementatori u jednoj školi, pod vodstvom koordinatora, u pravilu pedagoga, pribjegavaju raznovrsnim oblicima zajedničkog rada fokusiranog na sportske, kulturološke, rekreativno-zabavne i druge kreativne forme rada u

kojima do izražaja dolaze sklonosti, sposobnosti i inicijative kako učenika tako i nastavnika. U toj interakciji mijenja se i koncept autoritarne škole, što je jedna od veoma pozitivnih karakteristika provedbe ovog projekta, koja značajno doprinosi demokratizaciji škole kao sastavnog dijela općih nastojanja za demokratizacijom bosanskohercegovačkog društva.

Realizacija programa podrške učenicima povratnicima ukazala je na svu ozbiljnost problema adaptacije u novoj životnoj i školskoj sredini. Kontinuirani stres, koji je pratio povratnike (nasilno napuštanje domovine, prilagođavanje na status izbjeglice, gubljenje nade u povratak, te pripreme i neizvjesnost za povratak i sam povratak) bili su dovoljne okolnosti za dezintegraciju psihičkog integriteta njihove ličnosti.

Znanstveno istraživački pristup kojeg WoH ima u realizaciji svojih humanitarnih projekata, pa i programa podrške djeci povratnicima, omogućio je brojne spoznaje koje upozoravaju na ozbiljnost problema koje imaju djeca povratnici i njihovi roditelji. Traumatizirani kontinuiranim stresom, u sredini u koju su se vratila očekuju ih nove teške prepreke u prilagođavanju. Prije svega susrećemo se sa okolnošću da nisu naročito prihvaćena. Nerijetko bivaju ismijana u školi kad pogrešno izgovore riječi maternjeg jezika. Znatan broj djece je u Njemačku došao sa jednom ili dvije godine života, a neka su tamo i rođena. Ova djeca slabo (ili nikako poznaju) maternji jezik i za svoju domovinu smatraju Njemačku. U momentima, kad su tužna i povrijeđena, izjavljuju "hoću kući", a to je neko mjesto u Njemačkoj. Učenici povratnici nisu s razumijevanjem prihvaćeni ni od jednog broja nastavnika. "Što ste se vraćali kad ste tamo otišli", jedna je od niza sličnih rečenica koje se učenicima povratnicima upućuju. Sve ih to obeshrabruje, stavlja ih u psihičke poteškoće, a neku djecu u veoma ozbiljne psihičke krize.

Kod jednog broja nastavnika prisutan je "lažni ponos" zasnovan na uvjerenju da je naša škola u odnosu na škole u Njemačkoj i po programu i po obimu teža i da bi sve učenike - povratnike trebalo vratiti za dva ili tri razreda unazad. Poteškoće u prilagođavanju učenika - povratnika su i u tome što su oblici nastavnog rada u Njemačkoj zasnovani na prilagođavanju mogućnostima i interesovanjima učenika, dok je u bosanskohercegovačkim školama obrnuto, učenici se prilagođavaju zahtjevima nastavnih programa i nastavnika.

To potkrepljujemo izjavom učenika - povratnika, kao: "U njemačkoj školi te podstiču da imaš svoje mišljenje, navode te na prave zaključke.

Sve se to odvija u jednoj prijateljskoj atmosferi. Više se uči kroz kreativne forme rada, igru, rekreaciju, zabavu, vlastiti izbor sadržaja učenja. U Njemačkoj te također podstiču da se boriš i dokazuješ svoja prava".

U izradi programa podrške upravo smo se koristili iskustvima metodičko-didaktičkog rada u Njemačkoj, o kojem su djeca povratnici rado pričala i priželjkivala sličan način edukacije. Dakle, WoH je prije realizacije programa podrške znanstveno istraživačkim postupcima utvrdio faktore relevantne za uspjeh programa, naročito pozicije učenika - povratnika pred uključivanje u program (nivo znanja njemačkog jezika, nivo znanja maternjeg jezika, nivo pismenosti, psihofizičko zdravlje djeteta, materijalna situacija i odnos u porodici).

U aktivnost se krenulo protiv predrasuda o djeci povratnicima i njihovim roditeljima.

Održan je niz seminara na kojima se govorilo o prirodi kontinuiranog stresa i psihološko-sociološkim problemima koje izbjeglice povratnici, a posebno djeca, imaju. Nastavnici - implementatori su upoznati sa svim psihološko-pedagoškim pretpostavkama od značaja za uspjeh programa podrške. Preko štampe i radija o svim navedenim sadržajima upoznata je i šira društvena sredina.

Program podrške pored pomoći u socijalizaciji djeci povratnicima i njihovim roditeljima ima uticaj i na širu društvenu sredinu. Način na koji ga realizira WoH izazvao je pažnju šire društvene sredine. Prije svega skrenuo je pažnju na činjenicu da povratnici, posebno djeca, imaju problema u prilagođavanju i da trebaju ozbiljnu i stručnu podršku, pomoć. Program podrške je ukazao društvenoj javnosti da su djeca povratnici s obzirom na znanje stranog jezika i druge vrijednosti koje su stekli i naučili u prijateljskoj zemlji sa izgrađenim demokratskim sistemom, kadar na koji Bosna i Hercegovina može ozbiljno računati u svom budućem demokratskom razvoju. Potrebna je podrška i strpljenje, a sve će se to kasnije isplatiti. Program je utjecao na shvatanje, naročito kod prosvjetnih radnika, potrebe veće demokratizacije nastave, odnosa učenik-nastavnik i potrebe prilagođavanja zahtjeva nastavnih programa i nastavnika mogućnostima i interesovanjima učenika. Program podrške djeci povratnicima sve se više nameće kao uzor i model kako stručno i humano pomoći i postići zadovoljavajuće efekte u prilagođavanju novoj/staroj sredini.

Projektom "**Reintegracija učenika povratnika iz inozemstva u školski sustav**" bilo je u školskoj 1998/1999. obuhvaćeno 16 škola sa preko 2.000 učenika. U realizaciji ovog projekta angažirano je preko 230 nastavnika raznih struktura, pedagoga i psihologa (implementatori programa). Paralelno su ostvarivana dva zadatka: edukacija i socijalizacija učenika povratnika.

U periodu od 19. do 26. aprila održan je seminar za implementatore i koordinatore - saradnike WoH-a u Omladinskom domu (Jungendgästhaus) u Dahau, na temu: **Nužnost odgoja za razvitak demokratskog društva**.

U školskoj 1999/2000. projekat se nastavlja u novih osam škola u Federaciji i Republici Srpskoj sa preko 1.500 učenika - povratnika.

WoH je organizirao i dopunsku nastavu za oko 400 učenika albanskih izbjeglica u Bosni i Hercegovini u cilju njihove pripreme za povratak na Kosovo i nastavak redovnog školovanja na maternjem jeziku.

Brojni su efekti programa podrške na psihofizičko zdravlje učenika povratnika, a posebno na njihovo prilagođavanje školskoj sredini i na uspješnom školskom učenju. To najbolje ilustruju podaci iz grafikona (prosječne vrijednosti za 1713 učenika na skali 1 - veoma slabo do 5 - izuzetan).

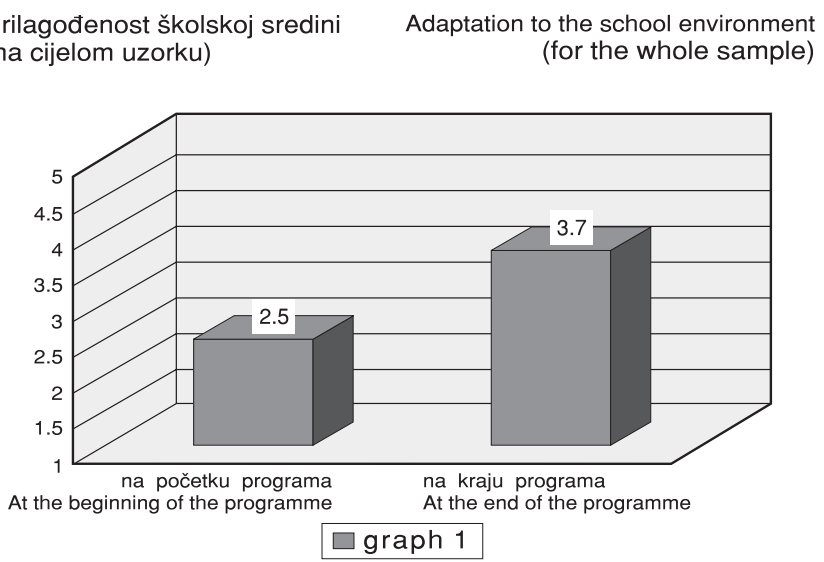

Grafikon 1 - Prilagođenost školskoj sredini
(na cijelom uzorku)

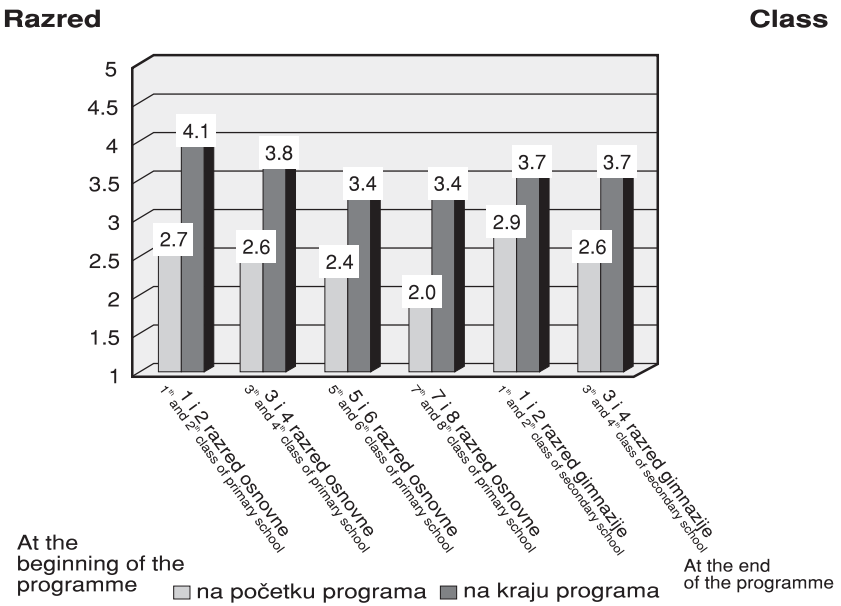

Grafikon na uzorku 2 razreda

U grafikonu 2 ilustrujemo podatke prilagođenosti učenika povratnika po razredima. Vidljivo je da je posebno teška situacija bila u 7 i 8 razredu (svega 2 dosta slaba), da bi do kraja programa porasla na 3,7 što je dosta zadovoljavajuće.

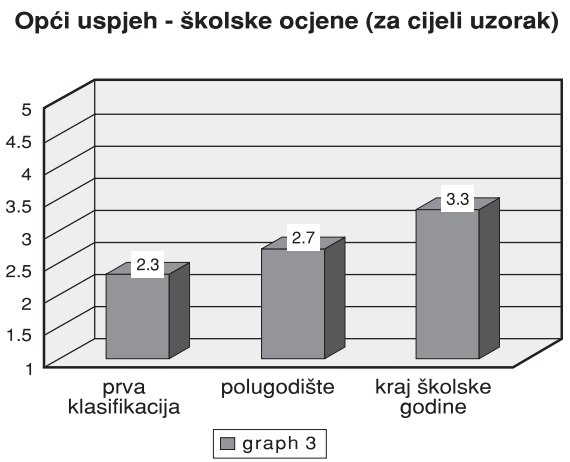

Grafikon 3 - Opći uspjeh - školske ocjene (za cijeli uzorak)

Sve veća prilagođenost školskoj sredini pratila je i sve bolji školski uspjeh.

U grafikonu 3 i 4 vidimo da je opći školski uspjeh na prvoj klasifikaciji (nakon 3 mjeseca) bio 2,3 (dosta slab), da bi na kraju školske godine dostigao nešto iznadprosječan nivo 3.3.

Slični rezultati su i iz maternjeg jezika.

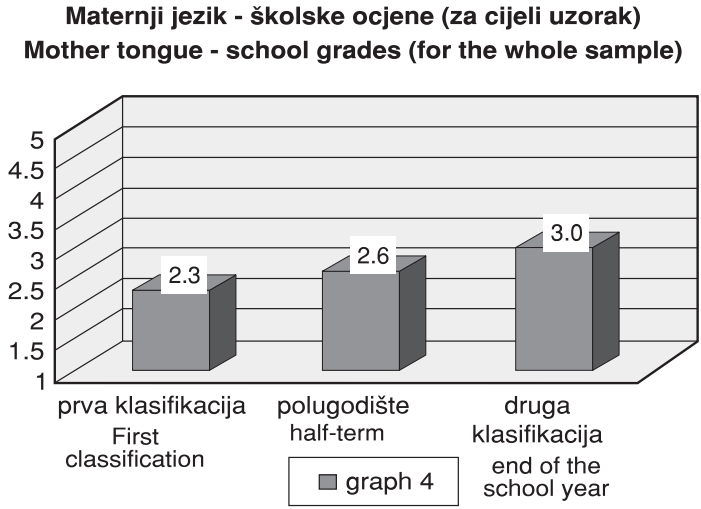

Grafikon 4 - Maternji jezik - školske ocjene (za cijeli uzorak)

S obzirom na činjenicu da ratne traume nisu trenutačno stanje koje se može brzo i efikasno prevladati, nego sindrom sa transgeneracijskim karakteristikama, osmišljeniji i organiziraniji pristup postaje nužnost. WoH ukazuje na ovaj problem i izražava spremnost da i ubuduće radi na njegovom rješavanju, izradom i realizacijom adekvatnih projekata za borbu protiv PTSD-a.

I nadalje će jedan od zadataka WoH biti programirana podrška procesima povratka prognanih i raseljenih lica u njihove domove kroz razne oblike pomoći, prvenstveno djeci i omladini, kako bi se što prije uključili u normalne životne tokove.

WoH ima namjeru kontinuirano pomagati mladim ljudima, dovoljno zainteresiranim, motiviranim i spremnim da na sebe preuzimaju odgovornost

u procesu izgradnje Bosne i Hercegovine u duhu demokratskog, multietničkog društva, društva međusobnog uvažavanja i tolerancije među svim njenim građanima.

"**Pomozi mi, da to sam učinim**" - to je molba djece i mladih Bosne i Hercegovine. WoH ih podržava da sebi izgrade budućnost u miru i pravednosti. Samo ako današnji mladi naraštaj bude spreman da sutra čuva mir, budućnost ove zemlje bit će u dobrim rukama.

Dr. Bećir Macić

PRISILNO RASELJAVANJE U BOSANSKOJ KRAJINI 1991-1995.

U V O D

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu vršeni su **razni oblici kršenja ljudskih prava**. Drastično najintenzivnije i najraznovrsnije bilo je na privremeno zauzetim teritorijama. Progon sa vlastitih ognjišta bio je najčešći oblik i poslije ubistava imao je najteže posljedice. To je uslovilo enormno stradanje na ovom području. Između ostalog, ogledalo se to u prisilnom raseljavanju, prijekim egzekucijama, napadima na civilne ciljeve, silovanju, odnarođivanju-prevođenju u drugu vjeru, zločinima u logorima, te ostalim oblicima kršenja ljudskih prava. Na osnovu dosadašnjih saznanja može se reći da u agresiji, koja je izvršena na Bosnu i Hercegovinu, **prisilno raseljavanje predstavlja najčešći oblik kršenja ljudskih prava**, što je uslovilo progon više od milion civila (ili jedne četvrtine stanovnika Bosne i Hercegovine) iz njihovih domova. Naravno, ovaj aspekt se može pratiti na nivou Bosne i Hercegovine, kao državne zajednice, ali i pojedinih njenih regija. Ovaj rad ima ambiciju da elaborira dosadašnja najbitnija saznanja o kršenju ljudskih prava, kroz raseljavanje na jednoj od najvećih regija u Bosni i Hercegovini - **Bosanskoj krajini.**[1]

---

[1] U obradi ove teme, korišteni su sljedeći izvori i literatura:

- Arhiv Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu;

- Safet Bandžović, RATNE TRAGEDIJE MUSLIMANA, Novi Pazar, 1993;

- Dr. Smail Čekić, AGRESIJA NA BOSNU I GENOCID NAD BOŠNJACIMA 1991-1993, Sarajevo, 1994;

- ∴ GENOCID U REPUBLICI BOSNI I HERCEGOVINI 1992, Sarajevo, 1997;

- ∴ GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995. GODINE, Sarajevo, 1997;

1. POSTUPCI KOJI SU DOPRINOSILI RASELJAVANJU

U toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, stalno su vršeni **napadi na civilne ciljeve**. To se činilo na više načina. Prije svega, korištena je opsada, kojom su se stvarali teški uslovi za život, čime se stanovništvo prisiljavalo na iseljavanje, jer su mu bili ugroženi osnovni egzistencijalni uslovi (hrana, struja, grijanje). Izgladnjivanje stanovništva, odnosno civila, bio je stalan oblik kršenja ljudskih prava. U tom cilju, posebno se ometao dovoz humanitarne pomoći, kao i drugi vidovi transporta hrane i ostalih potrepština za civile.

Sve vrste **civilnih objekata u gradovima i naseljima bili su izloženi napadima**. Razrušeni su brojni privredni, kulturni, zdravstveni, infrastrukturni, obrazovni, vjerski objekti, u toj mjeri da mnogi od njih ne mogu više obavljati svoju funkciju. Cilj toga je stvaranje teških, bolje rečeno nemogućih uslova za život civilnog stanovništva, koje je prisiljeno na iseljavanje u potrazi za nekim pristojnijim životom.

Snajperski i minobacački napadi su bili svakodnevna pojava u bosanskohercegovačkim naseljima. Time se na psihološkom planu djelovalo u pravcu stvaranja straha i drugih psihičkih trauma kod civila. Međutim, to je uslovilo ogromne žrtve i ranjavanja među civilnim stanovništvom.

Skupovi civila prilikom kupovine, podjele humanitarne pomoći, utakmica, čekanja na vodu, sahrane i sl. bili su stalna meta srpskih snaga, što je uslovilo ogromne žrtve i ranjavanja.

Objekti stanovanja za civile su permanentno uništavani od strane srpskog oružja i oruđa, čime najveći broj civila nema ni danas nikakve uslove za stanovanje. Mnoge zgrade su uništene ili neuslovne za stanovanje, što je primoralo preživjele da nalaze novi smještaj u kome su pokušali da prežive opsadu, ili da se isele, što je bio cilj agresora.

- Dr. Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, Sarajevo, 1997;

- Dr. Muharem Krzić, ZLOČINI NAD BONJALUČKOM KRAJINOM ‘92-‘94, Zenica;

- RATNI ZLOČINI U BOSNI I HERCEGOVINI, Zagreb, 1993;

- RATNI ZLOČINI U BOSNI I HERCEGOVINI, II dio, Sarajevo, 1993;

- ∴ VRIJEME BEŠČAŠĆA - GENOCID NAD BOŠNJACIMA KRAJEM DVADESETOG STOLJEĆA, Zenica, 1994.

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu **silovanje** se koristilo kao oružje u ratu. Ono je bilo sastavni dio kršenja međunarodnih principa o ljudskim pravima i humanitarnog prava. Unutar tog nehumanog postupanja može se smjestiti i silovanje. Zaštita žene posebno se tretira u članu 27 Četvrte Ženevske konvencije iz 1949., gdje se potencira zaštita "od svakog napada na njenu čast, a posebno od silovanja, prisilne prostitucije i svakog drugog oblika nedostojnog nasrtaja".

Silovanje žena, djevojaka i djevojčica na okupiranim teritorijama Bosne i Hercegovine se **vršilo planski, organizovano i sistematski**, u sklopu realizacije velikosrpskog projekta genocida nad Bošnjacima. Naime, "srpsko-crnogorski agresor, predvođen soldateskom bivše Jugoslovenske narodne armije, je znao na šta treba udariti. Muški dio naroda i to najzdraviji i najreproduktivniji, fizički likvidirati, a ženski moralno obeščastiti i poniziti, znajući da će rezultat toga biti iseljavanje sa djedovskih i pradjedovskih prostora."[2]

U rasvjetljavanju ovog oblika kršenja ljudskih prava značajna teškoća je u tome da se silovanje, kao krivično djelo dosta teško otkriva, što je determinisano nizom razloga. Žrtva silovanja teško javnosti otkriva da je to zlodjelo nad njom izvršeno, a kamoli da dadne iskaz o akterima i načinu činjenja.

Ona je spremna, što također radi, nevoljno izložiti tu svoju ličnu tragediju najužem krugu lica, prevashodno medicinskom osoblju, koje treba da joj pomogne u prevazilaženju traumatiziranog stanja.

Agresor je u svemu tome računao na mentalitet žene Bošnjakinje, njenu vjeru, čast i odnos prema porodici, naciji itd. Kroz **masovna, programirana na etničkoj osnovi zasnovana silovanja**, agresor je vršio poniženje i degradaciju cijele nacije, odnosno njenog reprodukcionog potencijala. Naime, mnoge silovane žene su izjavile da poslije svega ovoga nisu više spremne za rađanje, čime se kod mnogih završava reprodukcioni ciklus.

Uz to, agresor je prisiljavao silovane žene na trudnoću do perioda kada se ne može izvršiti pobačaj, čime su one rodile tzv. neželjeno dijete, što još više pogoršava njihovo traumatizirano stanje.

---

[2] "OD ŽRTVE SILOVANJA DO BORCA ZA ISTINU", Bilten Državne komisije za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, br 3, mart 1993, str. 8.

Metode silovanja, odnosno tehnologija su takvi da za to vjerovatno nema primjera u historiji. Srpski vojnici su silovali žene i djevojke u njihovim kućama, u prisustvu članova porodice i muževa. Takođe, žene su hapšene i vršena su silovanja u toku ispitivanja. U nekim slučajevima, žene i djevojke su se skupljale u određene prostorije (škole, sportski centri itd.) gdje su silovane i zlostavljane danima, ili nedjeljama, nakon čega su ubijane.

Silovanja su vršili pojedinci i grupe, što se vidi iz iskaza žena, koje su izjavile "kako su silovane od više muškaraca na smjenu, kako su bile vrijeđane i psovane na etničkoj osnovi. Silovatelji su svoju namjeru provodili tako da žena ostane trudna i da ta trudnoća za nju predstavlja sjenu, koja je progoni i podsjeća na gnusni čin, što sve skupa intenzivira traumu koju silovanje samo po sebi ostavlja."[3]

Potrebno je istaći da su sva silovanja od strane Srba ostala nekažnjena, niti je vođen postupak za njihovu odgovornost. Iako su komandanti srpske vojske znali za silovanje od strane njihovih vojnika, nisu ništa preduzimali, čime su najdirektnije odgovorni za ove zločine, a i sami su bili silovatelji.

Postoje teškoće da se sazna broj silovanih žena, pa se za sada može govoriti samo o određenim procjenama, prema kojima je silovano 25 do 30 hiljada žena, pa čak i djevojčica. Treba dodati da je u jednom danu ili noći vršeno pet i šest, pa i 20 silovanja od različitih počinitelja na istoj osobi.

Jedno od osnovnih prava čovjeka je **pravo na vjeroispovijest**, koje je u agresiji na Bosnu i Hercegovinu enormno kršeno, posebno od strane Srba. Osim uništenja objekata islamske zajednice (srušeno oko 1.200 objekata), srpsko-crnogorski agresor je vršio prisilno pokrštavanje muslimanskih zarobljenika i zatočenika. Ustvari, to je sastavni dio genocida nad Bošnjacima, kojima je trebalo osim fizičkih likvidacija, uništenja kulturne baštine, onemogućiti i pravo na vjeroispovijest, odnosno islamsku vjeru.

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu, kao oblik genocida, predstavlja i **osnivanje koncentracionih logora**, koji su dugo bili prikrivani velom tajne, negirani i od same međunarodne zajednice. Međutim, kada se istina o njima saznala pokazalo se da to nije pojedinačna pojava, nego planska i organizovana

[3] RATNI ZLOČINI U BOSNI I HERCEGOVINI (II dio), Helsinki Voč (Watch), Fond otvoreno društvo Bosne i Hercegovine Sarajevo, Sarajevo, 1993, str. 21.

aktivnost, usmjerena na genocid prema Bošnjacima, kao i drugim nesrpskim narodima. Logora je bilo, uslovno rečeno, na sve tri strane. Ali, oni koji su formirani od strane Srba (takvih je 95%), predstavljaju osnovu za sagledavanje kršenja ljudskih prava. Teško je reći koliko ih je bilo, jer su se krile njihove lokacije, broj logoraša; vršilo se njihovo premještanje; neki su na području agresorskih država (Srbije i Crne Gore) bili nedostupni i međunarodnim organizacijama, koje su bile inertne u tom pogledu, ne vjerujući da se to može desiti u srcu, tzv. civilizirane Evrope, na pragu 21. vijeka. Međutim, koncentracioni logori, kao specijalitet njemačkih fašista, ponovo su bili na sceni, možda još okrutniji i obespravljeniji. Njihov broj (oko 300 u Bosni i Hercegovini, 14 u Srbiji i Crnoj Gori) je stravičan sa brojnim zločinima protiv civilnog stanovništva. Cifra osoba koje su prošle kroz logore je, takođe, zapanjujuća, jer se kreće oko 300.000 ljudi, uglavnom Bošnjaka. Teško je utvrditi broj ubijenih, ali je on zasigurno dosta velik, oko 40.000. Kao logoraši su najčešće bile žene, djeca (čak i najmlađih uzrasta), starci, ponegdje i čitave porodice, koji su izloženi najsurovijim metodama fizičkog i psihičkog mučenja i ubijanja. Zatvorenici su se tukli na najsvirepiji način, sa raznim predmetima (palice, drvene i željezne motke, lanci, razni bičevi sa kuglicama, metalni valjci, nogama, kundaci, letve itd.). Ovako bestijalnim postupcima bili su izloženi svi dijelovi tijela zatočenika u logoru, a posebno glava, bubrezi, testisi, leđa itd. Najčešće su zatočenici smještani u tijesnim prostorijama, bez dovoljno zraka i vode, što je uslovilo smrt brojnih osoba od zagušljivosti i prenatrpanosti prostorija. Od nekih logoraša Srbi su uzimali krv (primjer Foče) i to u većim količinama, što je uslovilo njihovu smrt.

U logorima su mnogi zatočenici mučeni glađu, (ponegdje su se hranili pokvarenim hljebom i hranom), žeđu, sa lošim higijenskim uslovima.

Posebno mučenje se sprovodilo nad djecom, što je sastavni dio genocida nad Bošnjacima, što je vršeno u specijalnim logorima za djecu. Zatim, tu su bili i posebni ženski logori (na primjer u Šekovićima), gdje su Srbi vršili maltretiranje, silovanje, odsijecanje dojke, ruke, polnih organa, vađenje utrobe i sl.

U logorima i zatvorima su životni uslovi bili izuzetno teški, tako da su logoraši čak smještani u školama, na betonskim površinama, bez izlaska napolje, što je doprinijelo da se formiraju "živi kosturi", sa ispupčenim očima, izbačenim rebrima, upijenim licem i sl.

Prikrivanje zločina u logorima je bilo svakodnevna pojava. U tom pogledu leševi zatočenika su komadani ili čitavi spaljivani, zatrpavani zemljom duboko sa bagerima, zakopavani u masovne grobnice, bacani u rijeke, vršilo se sapiranje krvi sa zidova i podova itd.

U cilju istrebljenja najkreativnijeg dijela bošnjačkog naroda, Srbi su u posebne logore zatvarali inteligenciju, koja je "nestala" ili prema dostupnim saznanjima fizički likvidirana. Zločini u logorima su planirani i sistematski pripremani s namjerom što veće likvidacije nesrpskog stanovništva, odnosno sprovođenje na taj način tzv. "etničkog čišćenja".

Osim navedenog, pažnju zaslužuje kraća naznaka ostalih oblika kršenja ljudskih prava.

Namjerna opsada gradova imala je za cilj da Srbi stvore nesnosne uslove za život civilnog stanovništva te ga na taj način prisile na iseljavanje. Opsadu gradova pratila je neselektivna upotreba sile sa okolnih brda oko blokiranih gradova, koje su Srbi zajedno sa bivšom Jugoslovenskom narodnom armijom prije agresije, pod firmom vojnih vježbi, zauzeli. Na taj način su ubijeni brojni civili, čitave porodice, razrušeni prevashodno stambeni objekti, što je prisiljavalo ljude da napuštaju po svaku cijenu takva mjesta, ostavljajući svu svoju imovinu, mukotrpno stečenu dugogodišnjim radom.

Agresiju na Bosnu i Hercegovinu pratile su masovne pljačke sela i drugih okupiranih naselja. Tako su preko noći ljudi postajali beskućnici, bez ikakvih uslova za život, bespomoćni da situaciju promijene. Njihova lična i imovinska sigurnost, te pravo na stan potpuno su eliminisani. Nema primjera, da su vlasti stale u odbranu ovih prava. Naprotiv "takve javne manifestacije razaranja sugeriraju da su mjesne i regionalne srpske vlasti izdale naredbe, organizovale i odobrile napore da se izvrši uništenje takvih nesrpskih građevina. Helsinki Voč (Watch) ne zna ni za jedan slučaj u kojem su srpske vlasti pokazale barem i mlaku želju da kazne one, koji su skrivili takva razaranja."[4]

Srpske snage su vršile fizička unakažnjenja, sa **kastriranjem ili pokušajima kastriranja**. Zatim, tu su slučajevi unakažnjenja nožem, tetoviranje tijela.

[4] Isto, str. 15.

Iako je po međunarodnom humanitarnom pravu zabranjeno zarobljavanje ili odvođenje civila, mimo njihove volje - označeno kao **držanje talaca**, srpske snage su naročito kršile ovo ljudsko pravo. Osnovni kriterij za zarobljavanje ili uhićenje bio je pripadnost drugoj etničkoj ili religijskoj grupi.

Taoci su držani u posebnim sabirnim logorima, da bi kasnije bili razmijenjeni za borce (civili za borce).

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu vršena je **opstrukcija humanitarne pomoći** napadima na osoblje humanitarnih organizacija.

Skoro svi incidenti izazvani su od strane srpskih snaga. Evidentno je "da srpske snage kradu hranu, lijekove i drugu humanitarnu pomoć namijenjenu civilima u opkoljenim područjima. Takođe se vrši oduzimanje vozila kojima se humanitarna pomoć prevozi od strane srpskih snaga. Srpske trupe uporno sprečavaju konvoje pomoći UNHCR-a da unesu hranu i lijekove u opkoljena muslimanska područja. U mnogim slučajevima, srpske snage usredsređuju napad na područje kojem je pomoć namijenjena i na taj način sprečavaju konvoje da isporuče pomoć u opkoljeno područje."[5]

Ratnim dejstvima su takođe, bila izložena kola hitne pomoći i druga medicinska vozila i osoblje. U tom pogledu, karakteristična je izjava Filipa Gotijea (Philippe Gauthier), koordinatora ICRC-a, koji je istakao:

"Grubo nepoštivanje **znaka Crvenog križa** čini misiju ICRC-a izuzetno opasnom zbog toga što zapravo nikada ne znamo da li će neka od strana u sukobu propustiti naše kamione kroz područja pod njihovom kontrolom."[6]

U nekim slučajevima, srpski ratni zrakoplovi koristili su **humanitarne letove** za svoje vojne operacije, čime se u još većoj mjeri ugrožavala sigurnost humanitarnih letova.

Napad na medicinsko osoblje je jedan od oblika kršenja ljudskih prava o čemu je već bilo govora naprijed.

---

[5] Isto, str. 28.

[6] Isto, str. 27- 28.

2. MODEL PRISILNOG RASELJAVANJA

U agresiji na Bosnu i Hercegovinu **prisilno raseljavanje predstavlja najčešći oblik kršenja ljudskih prava**, što je uslovilo protjerivanje više od milion civila (ili jedne četvrtine stanovnika Bosne i Hercegovine) iz njihovih domova.

Raseljavanje je posebno sprovedeno od strane snaga bosanskih Srba, shodno osnovnom cilju agresije - stvaranje **čistih etničkih teritorija**. Hronologija raseljavanja stanovništva nesrba je planski primjenjivana.[7] "U gotovo svim slučajevima, grad, mjesto ili selo koje srpske snage žele zauzeti, napadaju se teškom i lakom artiljerijom nekoliko dana, nedjelja ili mjeseci. Mnogi civili pobjegnu iz grada ili sela u toku trajanja napada.

Prije nego se pristupi napadu, srpski civilni, vojni i/ili policijski dužnosnici ponekad pozivaju stanovništvo određenog grada ili sela na **predaju oružja**. Takav poziv se obično emitira putem radija.

U područjima u kojima su Srbi već odranije u brojnoj većini, mjesno nesrpsko stanovništvo se obično pokori zahtjevu predaje oružja koje posjeduje. To naoružanje se **obično skuplja u mjesnoj vijećnici ili sličnoj javnoj zgradi**. Ponekada se muškarci, nesrbi pozivaju radi ispitivanja nakon što je naoružanje predano i prikupljeno. Kao jedan od modela prisilnog raseljavanja, u nekim područjima srpske snage izvode 'noćni udar', u toku kojeg preuzimaju kontrolu u mjesnoj vladi i vrše razoružavanje nesrpskog članstva mjesne policije. Nekoliko dana nakon toga započinje napad minobacačima na određena mjesta ili selo, prisiljavajući na ovaj način mnoge stanovnike na bijeg u šume, ili područje pod bošnjačko-hrvatskom kontrolom".

Poznato je da "čak ni kada nema nikakvog oružanog otpora srpskim napadima, određeno područje se drži pod opsadom samo u cilju raseljavanja ili prestrašivanja stanovništva ili slučajevima gdje postoji oružani otpor srpskim snagama. Nesrazmjerna upotreba sile od srpske strane ima za cilj slabljenje odbrane područja i prisiljavanje stanovnika na bijeg. Nakon nekoliko sati, dana ili nedjelja neprekidnog granatiranja, odbrana opsjednutog grada ili sela slabi, a tada jedinice srpske pješadije ulaze u opsjednuto područje. Oni koji ostanu u

[7] Isto, str. 10-13.

blizini, bivaju ili masovno poubijani ili odvedeni u zarobljeničke logore. Nekima se dozvoli bijeg, ali se takvi često mitraljiraju".

Ukoliko "Srbi okupiraju određeno područje, primjenjuju poseban postupak. Nakon toga, stanovništvo se istjeruje iz svojih domova, razdvaja se prema spolu i starosti i potom odvodi u zarobljeništvo. (...) Civili se često interniraju u logore, gdje se uvode u knjige, ispituju, fizički maltretiraju i u nekim slučajevima, masovno ubijaju".

Srbi primjenjuju poseban postupak prema imovini protjeranih lica. Naime, "prije nego budu istjerani iz područja pod srpskom kontrolom, neki nesrbi bivaju prisiljeni potpisati izjave da dragovoljno napuštaju to područje. (...) Civilne vlasti sačinjavaju i izdaju izjave kojima se potpisnici odriču svih svojih dobara u korist srpskih vlasti (...) U mnogim slučajevim nesrbi su morali da potpišu izjavu lojalnosti regionalnim srpskim vlastima".

Kada je riječ o ponašanju civilnih srpskih vlasti, dosadašnja saznanja su pokazala da su one "izravno uključene u raseljavanje nesrpskog življa...".

Model raseljavanja najbolje je opisan u **optužnicama** koje su podnijete od strane Haškog tribunala protiv pojedinih Srba, pa čak i njihovih najviših dužnosnika, što se može pratiti na optužnici protiv **Radoslava Brđanina**, bivšeg zamjenika premijera bosanskih Srba. Njemu se, između ostalog, u optužnici pripisuje izjava da na teritoriji srpske države u Bosni nije prihvatljivo više od tri odsto nesrpskog stanovništva. Polazeći od tako definisanog cilja, tvrdi tužilac, Krizni štab i njegov predsjednik su smislili plan etničkog čišćenja koji se sastojao iz tri dijela. Prvo, pritiskom i terorom stvoriti nepodnošljive uslove života, kako bi se nesrpsko stanovništvo "ohrabrilo" da napusti Bosansku krajinu. Drugo, prisilno deportovati one koji ne žele sami da odu.

Treće, fizički likvidirati one koji su ostali, a koji se ne uklapaju u već pomenuti koncept "srpske države sa tri odsto nesrba."[8]

Osim toga, optužnica sistematizuje metode kojima je pomenuti plan realizovan. One, pored ostalog, uključuju: uskraćivanje osnovnih prava nesrpskom stanovništvu, nemilosrdno razaranje muslimanskih i hrvatskih sela i naročito njihovih vjerskih i kulturnih objekata; ubijanje ili nanošenje teških

[8] Navedeno prema "Večernjim novinama", Sarajevo, četvrtak 8. juli/srpanj 1999, str. 3.

tjelesnih i duševnih povreda; zatočavanje Muslimana i Hrvata u logorima, pod uslovima koji su sračunati da dovedu do njihovog fizičkog uništenja; prinudni transfer i deportacija nesrba van teritorije koja je proglašena srpskom."[9]

Uz sve ovo, kao poseban metod stvaranja uslova za realizaciju prisilnog raseljavanja spominje se uloga i dejstvo **propagande**. U optužnici protiv Radoslava Brđanina se navodi da je regionalni Krizni štab za Bosansku krajinu, čiji je on bio predsjednik "imao punu kontrolu nad glavnim medijima, preko kojih je širio propagandu u kojoj su Muslimani i Hrvati opisivani kao "fanatici koji namjeravaju da izvrše genocid nad Srbima". Cilj je, kako se navodi, bio da se pridobije podrška programu Srpske demokratske stranke, te da se pojedinci i grupe predstave da – "pod barjakom odbrane srpskog naroda - izvrše užasne zločine protiv svojih muslimanskih i hrvatskih susjeda."[10]

3. PRIMJERI PRISILNOG RASELJAVANJA U BOSANSKOJ KRAJINI

Nakon izlaganja svojevrsne tehnologije raseljevanja stanovništva potrebno je istaći neke karakteristične primjere koji su zasnovana na ovom modelu.

Iako je omjer stanovništva u **Prijedoru** (od 112.470) iznosio prije rata otprilike 50% Bošnjaka, 44.9% Srba, 6% Hrvata, on je postao najzloglasniji primjer prisilnog raseljavanja. Tako do kraja 1994. godine u ovom mjestu sa brojnim bošnjačkim obilježjima, koja su uništena, nije ostao **nijedan Bošnjak, ni Hrvat**. Dakle, raseljano je preko 50.000 stanovnika.

Banja Luka je primjer do sada neviđenog raseljavanja Bošnjaka i Hrvata. Broj stanovnika općine Banja Luka iznosio je prije rata 195.139 od čega Srba 54,8%, Muslimana 14,9% i Hrvata 14,6%, dakle nesrba oko 30%. Pošto u ovom gradu skoro da više nema Bošnjaka i Hrvata, može se primijetiti da ih je oko 60.000 prisilno protjerano. Prema iskazima Bošnjaka, koji su dali izjave Helsinki Voču (Watchu), na području Banje Luke im je zabranjeno da

[9] Isto...

[10] Isto,

dolaze na svoja radna mjesta, da bi nakon toga, zbog odsustva sa posla, bili otpušteni. Svoj život u tom gradu, oni su okarakterisali kao "život pacova", morali su se kriti, nisu smjeli da napuštaju svoje domove, radnje su im uništene, često su zastrašivani neselektivnom pucnjavom. To je sve bilo sračunato da se planski vrši uznemiravanje nesrpskog stanovništva, povećava njihov strah od napada, odnosno ubrza njihov odlazak iz tog područja.

Kao vrhunac svega toga "na banjalučkoj autobuskoj stanici bilo je istaknuto obavještenje da nesrbi ne mogu kupiti kartu ako nemaju dokumenata izdatih od mjesne milicijske stanice, koja potvrđuje da su definitivno napustili to područje."[11]

Osim ova dva najveća bosansko-krajiška grada, raseljavanje se može pratiti i u drugim mjestima ovog regiona sa istovjetnim scenarijem. Pripreme za to su vršene na razne načine, pri čemu se kao eklatantan primjer može navesti dokument - **Zaključci Ratnog Predsjedništva opštine Čelinac, od 23. jula 1992. o statusu nesrpskog stanovništva u Čelincu**.[12] U članu 5. ovog dokumenta se navodi, da građani koji spadaju pod član 1. (nesrpsko stanovništvo, primj. B. M.), imaju se pridržavati sljedećih pravila:

- nije dozvoljeno kretati se po gradu između 16,00 i 6,00 sati;
- nije dozvoljeno zadržavanje na ulici i u restoranima;
- nije dozvoljeno kupati se u rijekama Vrbanja i Jošavica, niti pecati ribu i uopšte loviti;
- nije dozvoljeno bez prethodnog odobrenja za to, putovati u druge gradove;
- nije dozvoljeno posjedovanje vatrenog oružja, neovisno od toga da li posjeduje odgovarajuću dozvolu;
- nije dozvoljeno voziti motorna vozila;
- nije dozvoljeno zadržavanje u grupama većim od tri čovjeka;

---

[11] Ratni zločini u Bosni i Hercegovini, (II dio), isto, str. 10-13.

[12] Objavljeno u: ETNIČKO ČIŠĆENJE GENOCID ZA VELIKU SRBIJU, dokumentacija Društva za ugrožene narode. Priredio: Tilman Zülch, Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca i Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Bosanski kulturni centar, Sarajevo, 1996, str. 88-90.

- nije dozvoljeno bez odobrenja, saobraćati sa rođacima koji nisu građani Čelinca, to znači da njihova eventualna posjeta mora biti najavljena;
- nije dozvoljeno nositi vojnu, policijsku ili maskirnu uniformu;
- nije dozvoljena prodaja zemljišnog posjeda, niti zamjena stana bez specijalne dozvole opštinskih organa.

Nakon ovog **svojevrsnog aparthejda**, stanovnicima Čelinca i drugih gradova i naselja u Bosanskoj krajini nije ostalo ništa drugo nego da napuste svoja prebivališta, ostavljajući svu pokretnu i nepokretnu imovinu, najčešće potpisivanjem izjava o navodnoj "dobrovoljnosti". Ukoliko nisu željeli da napuste svoja prebivališta prisilno su raseljavani, što je slučaj skoro sa svim mjestima u Bosanskoj krajini. Kao eklatantan primjer navedeni su Banja Luka i Prijedor, a taj model je primijenjen i u drugim mjestima.

Napad na selo **Hambarine**, u kojem se nalazilo većinsko bošnjačko stanovništvo, izveden je 23., 24. i 25. maja 1992., primjenjujući unaprijed pripremljene mjere koje će doprinijeti raseljavanju. Kao i u ostalim slučajevima, civilnom stanovništvu bošnjačke nacionalnosti je dat ultimatum da preda sve naoružanje, koje posjeduju. Pošto ono nije imalo nikakvog naoružanja, počeo je napad srpskih vojnih snaga sa teškom artiljerijom, odnosno bombardovanje iz pravca Palančišta i Prijedora. Na taj način vršeno je masovno razaranje i rušenje stambenih i drugih objekata, kako bi se stvorili nesnosni uslovi za stanovanje i druge i životne potrebe. U takvim uslovima, nenaoružanom i nezaštićenom bošnjačkom stanovništvu jedino je preostalo da se dadne u zbjegove i napusti ovo selo. Sve to je praćeno i masovnim ubistvima, tako da se smatra da je za ova tri dana (23., 24. i 25. maj 1992), ubijeno preko 1.000 civila, pri čemu se uglavnom radilo o ženama, djeci i starcima.

Sličnu sudbinu doživjelo je i naselje **Kozarac**, na koji su srpske snage izvršile artiljerijski napad u periodu od 26. do 28. maja 1992. Poznato je da je ovo naselje pred rat brojalo blizu 20.000 stanovnika, od čega su skoro svi bili bošnjačke nacionalnosti. Oni su, po već opisanom modelu, morali napustiti svoje kuće, pobjeći u obližnju šumu, da bi tu bili opkoljeni i zarobljeni.

I u općini **Kotor-Varoš**, u kojoj je bošnjačko i hrvatsko stanovništvo činilo većinu (Srba - 13.986 - 38%, Muslimana 11.169 - 30%, Hrvata 10.640 -

29% i ostalih 883 - 3%), izvršeno je raseljavanje. U ranu zoru, 11. juna 1992, prvi dan Bajrama, napadnut je Kotor-Varoš, a u grad je ušlo oko 300 srpskih specijalaca za diverzantsku akciju i teror iz Banje Luke. Bošnjačko i hrvatsko stanovništvo je najvećim dijelom pobjeglo u šumu, da bi se kasnije kradom vraćalo u svoje stanove, što će ih koštati života.

Agresorski vojnici su počeli sa progonom i ubistvima nesrpskog stanovništva. Nakon temeljite pljačke, žene i djecu su pustili, dok su muškarci sprovedeni u konclogore. Prema sadašnjim saznanjima, od njih 102, samo je 14 preživjelo.

Poslije svih mučenja i ubistava, već 1992. u Kotor-Varošu nije bilo više ni Bošnjaka ni Hrvata. Oni se ni danas nisu vratili, uprkos brojnim pokušajima, jer srpski ekstremisti onemogućuju proces povratka.

Istovjetan scenarij je primijenjen i na opštinsko područje **Šipova**. Počelo je sa mitinzima, veličanjem četništva, prijetnjama nesrpskom stanovništvu, ubistvima, paljenju njihovih kuća i na kraju progonu sa ovih teritoja svih 2.998 Muslimana.

Navedeni primjeri pokazuju jasno da je protjerivanje i raseljavanje nesrpskog stanovništva na području Bosanske krajine vršeno u skladu sa osnovnim ciljem agresije - **stvaranje etničkih čistih srpskih teritorija**. Smatra se da je srpski agresor sa ovog područja protjerao oko **350.000 Bošnjaka i Hrvata**, koji se nalaze širom svijeta, u preko 100 zemalja. Na taj način izvršena je **nasilna promjena demografske strukture** cijelog regiona, pa i naselja, gdje su Bošnjaci bili u većini preko 90% - (nap. Kozarac).

Povratak Bošnjaka se odvija **veoma sporo**, što je uslovljeno otvorenim djelovanjem srpskih ekstremista na ovom području i veoma indolentnom odnosu međunarodne zajednice, koja kao da je iznenađena velikom željom Bošnjaka za povratak na svoja ognjišta. Stiče se utisak da su oni mislili da će proklamovano pravo povratka u Dejtonu tek ostati formalnost, te da se niko neće želiti vratiti u predratna prebivališta, posebno tamo gdje su izvršeni veliki zločini, kao što je to i Bosanska krajina. Ove njihove pretpostavke očigledno **demantuju Bošnjaci**, koji po svaku cijenu žele da se vrate u svoj zavičaj. Inače, to je pitanje od kojeg zavisi sudbina Dejtona, jer bez povratka, Dejton će samo verifikovati podjelu Bosne i Hercegovine i njen nestanak, a i uništavanje Bošnjaka kao naroda.

4. SVJEDOČENJA O PRISILNOM RASELJAVANJU

Helsinki Voč (Watch), Odjel Hjuman Rajt Voča (Human Rights Watch) je u sklopu svoga rada izvršio intervjuisanje velikog broja bivših stanovnika Bosanske krajine.[13] Istraživači su došli do zaključka da su "gotovo svi oni ispričali vrlo slične ili iste modele kršenja ljudskih prava uključujući opsadu njihovih sela ili gradova, hapšenja, zatvaranja u logore, deportacije i u nekim slučajevima egzekucije."[14]

Diskriminacija prema nesrpskom stanovništvu se osjećala **neposredno prije rata**. Tako, prema tvrdnjama jednog od svjedoka "tenzije su se mogle osjetiti mnogo ranije nego je rat započeo. Ispred silosa "Žitoprometa" stajao je velik pano na kojem je pisalo: "Nema brašna za Muslimane i Hrvate". Ispred su bila formirana dva reda za brašno, jedan za Srbe, drugi za ostale, ali za ove "ostale" nikad nije bilo brašna.

23. maja, moj kolega Srbin, učitelj u osnovnoj školi, imenom M. R. iz Kozarca, rekao mi je da izađem iz mjesnog autobusa i dodao: "Muslimanima nije dozvoljeno".

Nakon toga, po unaprijed pripremljenom planu, počela su **samovoljna hapšenja nesrba** od strane srpske vlasti. U svjedočenjima o tome se, pored ostalog, ističe da je "Silvije Šarić, predsjednik ogranka HDZ-a, uhapšen među prvima. Odmah su pohapšeni svi viđeniji lideri i osobe u gradu".

Na primjeru jednog malog naselja **Blagaj**, smještenog između Bosanskog Novog i Prijedora, može se ogledati način zauzimanja naselja od strane srpskih snaga. U tom pogledu, mogu se navesti sljedeća svjedočenja: "9. maja, selo je opkolila srpska artiljerija sa svih strana. Srpska policija je inscenirala muslimanski napad na svoje snage (...) Tada je započeo artiljerijski napad na selo, kao tobožnji odgovor na provokacije".

"Radio je pozvao mještane Blagaja na predaju oružje, ali mi taj zahtjev nismo mogli ispuniti jer niko od nas nije imao oružje.

---

[13] Isto ..., str. 30-188.

[14] Takođe, izjave koje su navedene u ovom radu preuzete su iz knjige citirane u prethodnoj fusnoti.

Sljedećeg dana nam je dat ultimatum. Ukoliko ne predamo oružje do 14 sati, uslijediće još jedan napad na selo. Svi smo pobjegli izvan sela, u šumu i tamo smo proveli noć".

Stanovnici sela Hambarine u blizini Prijedora, takođe su, doživjeli sudbinu ostalih naselja.

Kao jedan od oblika prisilnog raseljavanja je bilo **nezakonito hapšenje nesrpskog stanovništva**. Prema pričanju jednog stanovnika Hambarina, on je sa svojom porodicom uhapšen od strane srpskih vojnika. Kako on kaže "srpska vojska nas je uhapsila ujutru. Bili su odjeveni u maskirna odijela ili u civilnu odjeću. Ostali su nosili unoforme JNA, ali su na kapama imali srpsku zastavu ili kokardu (...)".

Po procjeni ovog svjedoka, "u to vrijeme je ubijeno oko 50% naših ljudi (Bošnjaka - primj. B. M.). Morao sam hodati po leševima i kroz krv, a prebrojao sam stotine leševa. Tijela su ležala posvuda, po putu, na poljima, u baštama. Hiljade ljudi je sakupljano i poslano u logore. Tog dana, 20. jula, odvojili su muškarce od žena i odveli ih u Keraterm. Sakupljali su nas na određenim punktovima gdje smo čekali sa rukama podignutim iznad glave".

Deportacije, kao sastavni dio raseljavanja, ilustrovane su sljedećim riječima jednog svjedoka:

"Rekli su nam da stavimo glave među noge tako da ništa nismo vidjeli. (...) Počeli su nas tući. (...) Neko je (spolja) upitao 'Šta to vozite?', a vozač je odgovorio, 'vozimo svježe meso'".

Slični postupci prisilnog raseljavanja su vršeni i u **Trnopolju**, o čemu postoji svjedočenje brojnih Bošnjaka, koji su doživjeli te bestijalnosti srpskih snaga. U jednom od njih se, pored ostalog ističe:

"9. juna su pokupili mene i moju ženu. Ja sam odveden u školu (logorski teren) a moja žena je poslana na voz (za Travnik). U logoru smo proveli 10 dana. Pohapsili su ljude iz otprilike 20 ili 30 kuća i odveli ih u logor. Pljačkali su kuće desetak dana ..."

Jedno od svjedočenja iz Trnopolja je karakteristično po tome kako su ljude izgonili iz kuća, prisiljavajući ih da napuste to mjesto. U njemu se između ostalog, ističe sljedeće:

"Bili smo prisiljeni napustiti kuće 28. juna kada nam je kuća i spaljena. Došlo je do etničkog čišćenja a moga su muža odveli u zarobljenički logor. Napustili smo kuću, ali ne i selo. Selili smo se svo vrijeme zbog granatiranja tražeći zajedno sa susjedima i djecom nekakvo sklonište. Krili smo se u podrumima".

O **prijekim egzekucijama** nad Bošnjacima postoje brojna svjedočenja. Tako se, između ostalog, navodi da je "vojska došla u selo da odvede muškarce u logor. Bilo je mnogo krvi na ulicama. Ubijali su ih i mučili (...) U mom selu je ubijeno oko 180 muškaraca. Vojska je sakupila sve muškarce u središte sela. Nakon ubijanja, žene su se morale pobrinuti za tijela i identificirati ih. Stariji su ih muškarci sahranjivali".

Nakon ubijanja muškaraca na red je dolazila **pljačka** prisilno raseljenih lica. Kao ilustracija, može se navesti sljedeće svjedočenje:

"Nakon što bi muškarci bili odvedeni, vojnici su dolazili u selo i krali od nas - nakit, novac, gorivo, bicikle. Morali smo im sve dati. Dolazili su u kuće i tražili ključeve kola i uzimali bi što god su htjeli. Od moje susjetke su tražili dvije hiljade njemačkih maraka. Prijetili su da će ubiti mog sina ako im on ne da novac. Poznavali su nas i znali su da ona ima taj novac. Bogati ljudi su odmah ubijeni, nisu vođeni u zapovjedništva (...)".

Kozarac, najveće naselje u opštini Prijedor, nekadašnje opštinsko područje, sa preko 90% Bošnjaka, doživio je sve strahote prisilnog raseljavanja. Kao ilustracija, navest će se samo neka od svjedočenja njegovih stanovnika - Bošnjaka, koji su, također, dali Helsinki Voču.

"Dva mjeseca prije opsade, primijetilo se premještanje oružja i vojna reorganizacija, tako da je čovjek mogao vidjeti da se nešto loše mulja, ali smo svi mislili da će se to riješiti na miran način. 23. ili 24. maja Srbi su presjekli sve telefonske linije (...)".

"Kozarac je najveće muslimansko mjesto u tom području i došlo je do nekoliko provokacija prije rata. 22. maja, oni su (tj. srpske snage) dovukli dva tenka i dva topa u selo, i ukinuli su struju. Nisu radili ni telefoni, prekinuti su par dana ranije".

"Mjesec dana prije nego što je rat započeo, Srbi su preuzeli upravljanje policijskom stanicom u Prijedoru kao i drugim općinskim uredima. U kozarskim kafićima su pjevali srpske i četničke pjesme, vozikali se okolo kolima na kojima je pisalo: Vukovi Vukovara".

Prof. dr. Milanka Miković

DJECA TRAUMATIZIRANA U RATU – RIZIČNA POPULACIJA U MIRU

Četvorogodišnji rad u Bosni i Hercegovini svojom žestinom i surovošću, te nizom stresogenih fenomena za tijelo i psihu, prožetih različitim dimenzijama socijalnih poremećaja, koji i danas traju, bez obzira na razlike i intenzitete u posljedicama kod najvećeg broja stanovništva, ostavio je neizbrisive posljedice. Brojni tragovi na tijelu i duši predstavljaju trajni biljeg, uklon od normalnog, posebno kod najranjivije i najnezaštićenije populacije – djece. Stoga savjetujemo da danas u uslovima mira s puno prava možemo govoriti o činjenici da većina bosanske djece, koja u svojoj svijesti nose, isključivo protkano stresogenim fenomenima, kojima rat oblikuje, čine rizičnu populaciju.

Istraživanje koje sam provela u drugoj polovini 1993. godine, na populaciji sarajevske djece (500 zdrave i 300 ranjene djece) dalo je sljedeće rezultate:

Oko 42% zdrave i oko 33% ranjene djece bila su izbjeglice. Posebnost čini to da je oko 34% zdrave i oko 20% ranjene djece bilo izbjeglica u vlastitom gradu.

Bombardovanje iz neposredne blizine doživjelo je oko 99% djece, a pucanj iz neposredne blizine, tako da je moglo poginuti, doživjelo je više od 93%. Mrtve osobe vidjelo je više od 38%, a ranjene više od 46% zdrave djece. Više od 29% zdrave djece ranije je poznavalo mrtve osobe, dok je ranjene osobe poznavalo više od 34%.

Reakcije na ove traumatizirajuće događaje, najkraće, bile su sljedeće:

Ranjena djeca (starosne dobi 6,5 – 10,5 godina) pokazivala su u 100% broju reakcije na stres, a zdrava djeca (iste starosne dobi) u 49% slučajeva.

Kod obje populacije dominirale su iste reakcije: pojačana vezanost za roditelje (50% ranjena i 36% zdrava djeca), smetnje spavanja (47% ranjena i

19% zdrava djeca), a zatim slijede: depresivnost, tuga i plačljivost, strah i panika, agresivnost i svadljivost, slabija koncentracija u učenju, enureza (nezadržavanje mokraće), smetnje ishrane, itd.

Analiziranjem navedenih podataka neminovno se nameće zaključak da su ranjavanje, trajna invalidnost i sakaćenje najsloženiji vid traumatičnih doživljaja po psihosocijalno stanje individue, djeteta posebno. Posljedice ovakvog traumatičnog događaja prelaze u doživotni podsjetnik koji će najčešće izazvati destabilizirajuća stanja u psihosocijalnoj dimenziji ispoljavanja na individualnoj ili komunikativnoj ravni sa drugima.

Istovremeno, istraživanje je pokazalo posebno uočljive odbrambene mehanizme sarajevske djece pomoću kojih se, uprkos svijesti o svakodnevnoj opasnosti i gotovo neprestano prisutnoj smrti u najbližem okruženju, odupiru u ime maštovitog života djeteta. Čini se da su u početku traumatična stanja gubila na svome intenzitetu, što je vremenski izloženost traumi bila duža. Djeca su se privikavala na takve uslove života u okruženom gradu prihvatajući ih kao "normalne". Sva djeca, i zdrava i ranjena, pokazivala su jaku volju za samoodržavanjem u ratnoj opasnosti izražavajući nadu da se rat što prije završi, da mogu živjeti "dječiji život", kako je u razgovoru rekla jedna sedmogodišnja djevojčica.[1]

Vjerujemo da ove jake osobine sarajevske djece, koje se sigurno mogu odnositi na većinu bosanske djece, predstavljaju čvrstu osnovu za tračak svjetlosti koji bi mogao obilježiti njihov život u miru. Zbog toga i nada da sva djeca Bosne, u konkretnom slučaju djeca Sarajeva, ne pripadaju rizičnoj populaciji u miru. Ovo tim prije što istraživanja, provedena u ratu, od strane najeminentnijih stručnjaka za mentalno zdravlje u Sarajevu, upućuju na mogućnost da će oko 60% djece koja su preživjela ratne strahote imati određene posljedice, kraćeg ili dužeg trajanja, od čega 10% trajne. Oko 40% djece ne bi trebalo imati nikakvih posljedica.[2] Međutim, ako za mjerodavno stanje pokazatelja uzmemo istraživanja koja su vršena do treće generacije djece

[1] Prezentirani podaci čine dio istraživanja iz knjige M. Miković, PSIHOSOCIJALNI POREMEĆAJI DJECE IZAZVANI RATOM, Studentska štamparija, Sarajevo 1997. god.;

[2] Psihosocijalni aspekti rata u Bosni i Hercegovini, ANUBiH, Sarajevo 1995.

interniraca iz Drugog svjetskog rata,[3] onda je moguće govoriti o posljedicama psihičke, pa čak i fizičke prirode, na još nerođenim generacijama Bosne, Sarajeva posebno.

Danas, posebno, iz ugla mentalnog zdravlja i sintagme zdravo društvo, zabrinjava još jedna činjenica koja govori o našoj postratnoj stvarnosti, iskaziva kroz sljedeće statističke podatke: tokom rata u Bosni i Hercegovini ranjeno je 34.712 djece od kojih teško 18.452, dok su 1.893 djece invalidi. Širom svijeta izbjeglo je 650 hiljada bosanskih mališana, a 420.000 djece su "raseljena lica". Ako svemu navedenom dodamo i podatak da, prema procjenama stručnjaka, na području cjelokupne Bosne i Hercegovine oko milion i 750 hiljada ljudi trpi psihotraumu, a kod nepoznatog broja psihosomatska neuravnoteženost prelazi u maligno stanje, onda ne treba da čudi porast svih vidova sociopatološkog ponašanja, posebno kod mladih izražen kroz zloupotrebu hemijskih supstanci, povećanje broja suicida, maloljetničke delinkvencije, skitnje i prosjačenja, te maloljetničke trudnoće koja je u uskoj vezi sa zanemarivanjem i nebrigom porodice, napuštanjem i zloupotrebom djece. Životne aktivnosti pune različitih pritisaka i nedostataka dovode pojedinca i porodicu u bespomoćno i beznadežno stanje žrtve. Žene i naročito djeca, koji žive u siromaštvu, mahom su žrtve javnog i kućnog nasilja.

Sve se to događa zbog negativnih posljedica i učinaka različitih životnih okolnosti od kojih su za Bosnu na prvom mjestu: beskućništvo, nasilje, raspad porodica i velika nezaposlenost. Ranjiva i povrediva populacija, naročito u ljudskom dostojanstvu, obraća se za pomoć raznim ustanovama i stručnjacima zbog nepodnošljivog izazova života, zbog okolnosti događaja nad kojima je izgubljena moć kontrole pojedinca i institucija. Ta sveopšta ranjivost i izražena osjetljivost, čiji je uzrok najvećim dijelom rat i njegove posljedice, ostavlja neizbrisive tragove na fizičkom, kognitivnom, emocionalnom i socijalnom planu.

U tom smislu najrizičnija i najizloženija kategorija su djeca bez roditeljskog staranja i djeca bez jednog roditelja, a potom u ovo vrijeme

[3] Bruner A., Bruner F., LES ENTANES DEPORTES LA DEUXIME GUERRE ET LEURES DESCENDANTS (INTERNIRCI DEPORTOVANI ZA VRIJEME DRUGOG SVJETSKOG RATA I NJIHOVO POTOMSTVO), NO 33 (6) 1985, str. 251-259.

globalnog siromaštva, djeca sa teškoćama u razvoju. Bojim se da ne bismo pogriješili govoreći o opštoj zapuštenosti. Suprostavljajući se postojećem stanju nije teško izvesti zaključak, doduše, samo normativne moći, da bi ove posebno izdvojene kategorije djece morale biti pod naročitom brigom društvene zajednice. Ako rasvjetljavanju pitanja pristupamo globalno, zanemarujući činjenicu individualnih problema, onda sa velikom sigurnošću možemo tvrditi da su djeca bez roditeljskog staranja, pa makar to bilo i puko preživljavanje i zadovoljenje minimalnih uslova egzistencije, najzaštićenija. Zahvaljujući radu organa starateljstva i angažovanju socijalnih radnika sigurni smo da je danas na području Federacije svako ovo dijete, od ukupnog broja 2.800, obuhvaćeno odgovarajućom brigom društvene zajednice koja je, nažalost, uslovljena materijalnim mogućnostima kantona iz koga dijete potiče.

Ipak, nama se čini da, možda, najrizičniju populaciju djece čini jedan broj onih čiji se rast, razvoj i obrazovanje odvija uz samo jednog roditelja. Ovo tim prije što se prema nekim procjenama broj djece bez jednog roditelja na području Federacije kreće do 50.000. Ovdje moramo istaći još jednu kategoriju djece – to su djeca kojih u jednoj porodici ima pet i više. Raspoloživi podaci govore da je samo na području Unsko-sanskog kantona evidentirano oko 200 porodica koje imaju petoro i više djece.

Podatak da na području Federacije živi 3.772 djece sa teškoćama u psihičko-fizičkom razvoju, nažalost, je nepotpun. Razloge treba tražiti u činjenici da jedan broj djece sa teškoćama u razvoju nije uopšte registrovan tokom i poslije rata, a kod najvećeg broja djece sa ispodprosječnim intelektualnim funkcionisanjem, razvrstanim prije rata nije izvršena rekategorizacija. Uzrok ovakvom stanju je poznat: većina kantonalnih ministarstava, odnosno centara za socijalni rad, zbog nedostatka finansijskih sredstava i stručnog kadra nema oformljene komisije za kategorizaciju i ocjenjivanje stepena teškoće u razvoju djece, shodno zakonskim propisima, pa stoga i nemamo precizan broj i evidenciju ove djece.

Iskustvo rata nameće potrebu da pomenemo još jednu rizičnu grupu djece koja se gotovo nigdje javno ne spominju. Radi se o djeci koja su na neki način stigmatizirana, pa se zbog toga nalaze u neravnopravnom položaju sa svojim vršnjacima ponekad i u građanskom statusu. Stoga i polazište da mentalno uvjerenje u ravnopravnost dolazi tek nakon dugotrajnog iskustva ukoliko bi

ono potvrđivalo ravnopravnost u građanskom statusu od djetinjstva. Pri tom se usuđujemo tvrditi da je zastrašujuća smetnja i drastična zapreka osjećanju ravnopravnosti u svim ex-jugoslovenskim mentalitetima prisutni faktor provođenja praktične odgovornosti, sa nesagledivim posljedicama, na djecu zbog odgovornosti roditelja. Iako svjesni da bi osjećanje odgovornosti trebalo shvaćati isključivo u sferi saradnje sa drugima, u duhu poštovanja konvencija, normi i zakona, ali u opsegu strogo pojmljene individualnosti i neprenosivosti svoje odgovornosti na drugog. Nažalost, iskustvo potvrđuje da historijsko pamćenje i gledanje unazad naše mentalitete tragično opterećuje i zamagljuje pogled u racionaliziranu budućnost. Kao najgrublji primjer možemo navesti negativne psihičke stigmatizacije, na našim historijskim prostorima, koje vrednujemo kao praksu pothranjivanja kompleksa žrtve. Odgajanje oreola žrtve višedecenijskih generacija potomaka balista, četnika i ustaša dovelo je do katastrofalnog sloma piramide vrijednosti naše civilizacije ratovima koji su puzdano obilježeni osuđenim ideologijama fašizma i nacionalizma. Dogodila se verifikacija biblijske metafore o nekim našim precima koji su jeli kiselo grožđe, a tek njihovim potomcima trnu zubi. Čini se da je verbalno ponavljanje grešaka nekih naših predaka postala krvava praksa savremenih generacija. Stoga se i postavlja pitanje u kojoj su mjeri stigmatizirana djeca, zbog zločina svojih predaka, odgovorna za posljedice nastale u genocidnim ratovima i etničkim čišćenjima na tlu bivše Jugoslavije. Samo naizgled ublaženiju formu pritisaka stigmatizacije i obesposobljenja snosila su djeca informbirovaca. Pakleno iskustvo i degradacija dostojanstva čovjeka, kao čovjeka na Golom otoku postaje djelotvorno deformisana svijest građanina X – reda zbog nasljedne stigmatizacije ponesene kao ”prirodnim” genetskim kodom sa roditelja na djecu. Preodgojiti mentalitete obilježene duhom primitivnog morala osvetničke satisfakcije u djelotvornu vrijednost individualne neponovljive odgovornosti, gotovo da je prvobitna zadaća humanizacije ljudi na našim i međunarodnim prostorima.

Na kraju, polazeći od svega navedenog, kao i činjenice da je krajem prošle godine u svijetu obilježavana desetogodišnjica usvajanja Koncencije o pravima djeteta,[4] smatramo da neizostavno, naročito mi u Bosni, moramo postati

[4] LJUDSKA PRAVA – HUMAN RIGHTS…, Ministarstvo vanjskih poslova Bosne i Hercegovine i Nezavisni biro za humanitarna pitanja, Sarajevo, 1996.

svjesni, najvećim dijelom, nominalizmu mrtvog prenosa duha i slova ovog međunarodnog dokumenta, ne samo, u našem zakonodavstvu. Danas smo, pouzdano, svjesniji, nego prije deset godina, da to mrtvorođeno slovo na papiru jasno upućuje na zahtjevnost svojeg sprovođenja u praksu. Činjenice same po sebi govore dovoljno. Da je praksa normi iz Konvencije bila istinski na djelu majke bosanske djece ne bi svojim mališanima, kao doniranu ishranu, davale keks iz vremena korejskog rata, ne ih liječile poklonjenim lijekovima kojim je odavno istekla upotrebna vrijednost, a stanovnici Sarajeva ne bi živjeli četiri godine u opsjedanom gradu u kom je ubijeno 1.600 djece, gradu koji je na taj način postao višestruki istraživački laboratorij sa neprirodnim faktorima oboljenja i smrtnosti. Želim reći još i to da smo mi u Bosni često slušali zahtjeve civilizovanih donatora i njihovih političara da sa riječi treba preći na djela. Logično, sa aurom skepse reći ću da je taj zahtjev usklađen sa čuvenom Marksovom spoznajom iz duha 11. teze o Fojerbahu, ali i sa tugom priznajem, sebi i drugima, da ova zahtjevnost u sebi krije istinu, staru koliko i ljudska historija, znamo ono što je najbolje ali dosljedno još uvijek činimo najgore.

Mujo Alić

UPOTREBA HEMIJSKOG ORUŽJA I ZAPALJIVIH BORBENIH SREDSTAVA NA RATIŠTU BOSANSKE KRAJINE U TOKU AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991-1995. GODINE

Opredjeljenje agresora za legalizacijom upotrebe hemijskog oružja i zapaljivih borbenih sredstava proizilazi iz njegovog neostvarenog cilja, jer nije u planiranom roku uspio pokoriti RBiH i istu pripojiti *Velikoj Srbiji*. Krajnji cilj je bio etničko čišćenje. Agresor se nije mnogo trudio da svojoj i međunarodnoj javnosti objašnjava opravdanost upotrebe HO i Z b/s, nego je to oružje konstantno upotrebljavao u toku cijelog rata.

Najintenzivnija primjena hemijskog oružja i zapaljivih borbenih sredstava na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine bila je u toku 1992. i 1993. godine, a na teritoriji Bosanske krajine 1992. i 1995. godine. Karakteristično je da je na grad Jajce i njegovu okolinu od 12. avgusta do 30. septembra 1992. godine upotrijebljeno 19 zapaljivih avio i napalm-bombi. Po ovom gradu i njegovoj okolini je avijacija agresora najviše djelovala. Više negoli po bilo kom drugom gradu na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine u toku 1992. godine.

Hemijsko oružje je korišteno pod izgovorom da bojni otrovi za privremeno onesposobljavanje ljudi ne podliježu međunarodnim zabranama, jer se smatralo da su to "**policijski otrovi**" bez obzira na količinu punjenja. Očigledno se željelo prećutati ovakav oblik upotrebe hemijskog oružja, koje do tada na ovakav način, vrstu i metodu dejstva, nije upotrebljavano u historiji ratovanja, odnosno u bezobzirnom načinu onesposobljavanja i ubijanja nevinih ljudi i uništavanja njihovih dobara.

Ovakvom ponašanju agresora vjerovatno je doprinijela i indolentnost međunarodne zajednice, kao i pojedinih zainteresiranih zemalja, čije se reagovanje završavalo na deklarativnim protestima. Vlada i Generalštab

oružanih snaga RBiH do 31. marta 1993. godine uputili su komandantu UNPROFOR-a za BiH, kopredsjednicima Ženevske konferencije gosp. Sajrusu Vensu (Cyrus Vanse) i Dejvidu Ovenu (David Owen) i generalnom sekretaru Organizacije ujedinjenih nacija Butrosu Galiju (Boutros Boutros Ghali) 36 pismenih protesta povodom upotrebe hemijskog oružja i posljedicama koje su nastale. U svim protestima se zahtijevalo da se agresoru zabrani upotreba oružja, koje nije dozvoljeno Ženevskom konvencijom od 17. juna 1925. godine i drugim međunarodnim pravnim aktima. Ovakvo shvatanje zasnovano je vjerovatno na tome da su to **policijski otrovi**, koji se upotrebljavaju iz policijskih tehničkih sredstava (specijalnih, ručnih bombi, tromblona i sl.) u kojima se nalazi punjenje otrova težine samo nekoliko desetina grama, na primjer: hloracetofenona ili CS. Nikako BZ ili LSD-25.[1] Odlukom Organizacije ujedinjenih nacija **hemijsko, biološko i nuklearno oružje (HBNO) svrstano je u oružja za masovno uništavanje živih bića, vegetacije i materijalnih dobara**.

Sem toga, od posljedica ovog oružja dolazi i do masovnog onesposobljavanja i kontaminacije ljudi, životinja, materijalnih sredstava i zemljišta.

Za posljednjih 50 godina doneseno je deset međunarodnih dokumenata o zabrani upotrebe HBNO. Donesena je i najnovija **Konvencija OUN o zabrani razvoja i skladištenja biološkog i toksikološkog oružja** od 26. marta 1975. godine. Nažalost, Konvenciju nisu prihvatile neke članice OUN.

Međutim, i pored brojnih međunarodnih pravnih akata i naših protesta, da se agresor spriječi u daljoj upotrebi hemijskog oružja, niko nije odgovorio. Agresor je nastavljao još žešće da ga primjenjuje na teritoriji Bosne i Hercegovine.

UPOTREBA BOJNIH OTROVA I Z b/s NA RATIŠTU BOSANSKE KRAJINE

Upotreba bojnih otrova odnosno hemijskog oružja i zapaljivih borbenih sredstava, kao i drugih vrsta oružja za masovno uništavanje i onesposo-

[1] HAF, CS, BZ, LSD-25 su oznake češće upotrebljavanih vrsta psihohemijskih bojnih otrova za onesposobljavanje ljudstva. Vidi napomenu br. 2.

bljavanje ljudi ima historijsku podlogu. Bosna i Hercegovina ušla je u ovaj rat, koji nam je, nametnut, nedovoljno spremna sa stanovišta zaštite i otklanjanja posljedica od masovne upotrebe bojnih otrova i zapaljivih sredstava.

Bojni otrovi tipa *nadražljivci* upotrebljavani su na ratištu Bosanske krajine od 3. avgusta 1992. do 24. avgusta 1995. godine. Bilo je primjera upotrebe i smrtonosnih bojnih otrova, tipa *IPERIT*.

U logoru *Keraterm* pripadnici agresorskih snaga 26. jula 1992. g. ubacivali su BRS-M79–AG-2 punjene psihohemijskim bojnim otrovom (BZ) i BRS–M79-AG-1, punjene CS1[2] u prostorije, gdje su se nalazili zatočenici, a puštali su i neki plin. Pod dejstvom tih otrova došlo je do ”ludila”, nenormalnog ponašanja, agresivnosti i zatočenici su počeli bježati. U tim trenucima na njih su agresorski vojnici otvorili vatru iz pješadijskog naoružanja. Tada je ”poginulo” pod dejstvom bojnih otrova oko 140-190 zatočenika. Pripadnici agresorske vojske tražili su ”dobrovoljce”, koji će utovariti mrtve na kamione. U jamu rudnika **Tomašica** istreseni su leševi, a zatvorenici – ”dobrovoljci” koji su istovarili mrtvace takođe su ubijeni, kako se ne bi znalo gdje su leševi istreseni. Nakon svakog odvoženja leševa šleperi su se prali. Izjava svjedoka R.I. i R.B. broj: 670/93 o koncentracionom logoru Keraterm, zatim izjave preživjelih logoraša Ibrahima Behlića i Ismeta Hodžića iz Prijedora i drugih, koji i danas imaju teške posljedice od upotrijebljenih BOt-a (nesanica, isprekidan san, agresivnost i sl.).

Slično ili skoro identično agresor je upotrijebio bojne otrove protiv civilnog stanovništva od 12. do 16. jula 1995. godine, pri povlačenju iz Srebrenice. U tom vremenu pod dejstvom bojnih otrova, upotrijebljenih od strane agresora ”predalo” se preko 3.000 ljudi (s. Kravica - N. Kasaba), koji su u većini likvidirani.

Na ratištu Bosanske krajine, ne računajući logor Keraterm, agresor je upotrijebio hemijsko oružje i zapaljiva borbena sredstva 72 puta s težištem po širem rejonu:

a) Jajca 29 puta ili 40%

b) Bihaća 22 puta ili 31%

[2] BRS-M79-AG-1, BRS-M79-AG-2, CS1, su takođe oznake psihohemijskih bojnih otrova. Vidi napomenu br. 1.

c) Vel. Kladuše 18 puta ili 25% i

d) Bos. Krupa 4 puta ili 4%

Primjenu ovog oružja karakteriše, šarolikost po vrstama, vremenu i rejonima upotrebe. To se ogleda u sljedećem:

1. Po gradu Jajcu i njegovoj široj okolini, od 6. avgusta - 30. septembra 1992. godine, upotrijebljeni su bojni otrovi i zapaljiva borbena sredstva 29 puta. Najviše su upotrebljavane napalm i zapaljive avio-bombe. Već sam naveo koliko puta. Znači, sve dejstvom borbene avijacije agresora, kada je u cjelini spaljen stari dio grada Jajca. Bojni otrovi su upotrijebljeni 11 puta. Iz avijacije pet i artiljerije šest puta.

U tom intervalu vremena, samo jedanput zapaljivim artiljerijskim granatama gađan je Bihać. Za ovih 55 dana upotrebe bojnih otrova i zapaljivih borbenih sredstava u toku 1992. godine posljedice su bile teške. Izazvan je veliki strah, panika, pojedinačna i grupna kontaminacija građana. Dobar broj građana i danas imaju razne psihičke posljedice od bojnih otrova. Sem toga po Jajcu je dejstvovano sa:

a) nekoliko desetina kasetnih avio-bombi tzv. ”krmača” kojima su gađane: škola, bolnica, hotel ”Turist”, kvart privatnih kuća (više pomenutog hotela), koje su razorene. Tada je poginuo Milovan Rakita, elektromehaničar;

b) jedanaest raketa ”luna” opaljeno je po Jajcu, ali su sve promašile cilj sem jedne, koja je pogodila naseljeno mjesto, kada je nastao strah i panika građana;

c) 27. maja 1992. godine počelo je prvo granatiranje Jajca (Radio Jajce, autobuska stanica, Titova vila). Za tri mjeseca po Jajcu ispaljeno je preko 150.000 granata raznih kalibara. Ubijeno je i ranjeno dosta građana, uništeno i oštećeno dosta građevinskih objekata;

d) agresor je na Jajce izvršio preko 190 avio-poleta, što predstavlja najveći broj avio-poleta u odnosu na druge gradove, poredeći na primjer sa Goraždom. Jajce je imalo preko 500 stradalih građana u toku rata, od tog broja je oko 300 mrtvih.

To je bilo karakteristično za 1992. godinu.

2. U toku 1993. godine, od 1. januara do 4. maja, u širem rejonu Bosanske Krupe i Bihaća, agresor je upotrijebio bojne otrove iz artiljerije šest puta (Bosanska Krupa četiri, a Bihać dva puta). U 12.00 sati, 1. januara, artiljerijskim hemijskim napadom agresora po industrijskoj zoni Bosanske Krupe, a u 09.30, 27. januara, izvršio artiljerijski hemijski napad u rejonu s. Banjani kod Bos. Krupe. Pored straha i panike, bojnim otrovima su zahvaćeni dijelovi jedinica 1. i 3. bataljona 105. br. 5. k. Tada je kontaminirano šest boraca, kojima je ukazana ljekarska pomoć. Ostali borci su pravovremeno upotrijebili sredstva lične zaštite.

U 05.00 sati, 28. januara 1993. godine, agresor je iz artiljerije upotrijebio BOt IPERIT u s. Banjani sjeverno od Bosanske Krupe. Bojnim otrovima zahvaćen je dio 2/505. bbr. Kontaminirano je dosta boraca te jedinice sa ličnim naoružanjem. Isti borci su izvučeni iz kontaminirane zone i dekontaminirani. Međutim, jedan borac Omer Mehmeda Velić, kontaminiran je u jačoj mjeri. Zadobio je plikove po licu i rukama. Taj borac je bio van skloništa, dok su ostali bili u zemunicama. Liječen je u bolnici u Cazinu. Sreća je velika, pa su svi borci imali sredstva lične zaštite.

U 16.00 sati, 4. maja, djelovalo se artiljerijskim hemijskim napadom agresora po prednjem kraju odbrane 2. bataljona 505. bbr u r. Grabeža (Bihać). Efekat je bio strah, ali bez panike, jer su borci pravovremeno upotrijebili sredstva lične zaštite.

3. U toku 1994. godine, od 17. marta do 14. decembra, u širem rejonu Bihaća agresor je upotrijebio 15 puta bojne otrove iz artiljerije i diverzantskih hemijskih sredstava. Izazvan je strah, panika, pojedinačna i grupna kontaminacija građana. Sem toga, bojnim otrovima su gađane i jedinice 5. k, čijim su otrovnim dimom zahvaćeni dijelovi sljedećih jedinica:

a) Protivoklopna četa 501. bbr, kada je kontaminirano 28 boraca, od kojih je hospitalizirano 13. Nad ostalim je izvršena primarna dekontaminacija;

b) 511. slavna bbr. - kontaminirana četri borca, kojima je ukazana ljekarska pomoć. Ostali borci su pravovremeno upotrijebili sredstva lične zaštite.

c) Jedan bataljon 501. bbr. - kontaminirano je 14 boraca, kojima je pružena ljekarska pomoć. U ovoj godini agresor je zapaljivim granatama tukao Bihać (1) i Veliku Kladušu (1). Izazvan je strah, panika i požar na više građevinskih objekata.

4. U toku 1995. godine, od 22. februara do 24. avgusta, agresor je 20 puta upotrijebio BOt-e u širem rejonu Bihaća (3) i Velike Kladuše (17) iz artiljerije, minobacača i diverzantskih sredstava. Izazvan je strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana.

BOt-ovim otrovnim dimom gađane su i jedince 5. k, čijim su otrovnim dimom zahvaćeni dijelovi sljedećih jedinica:

a) 3. četa 2. bataljona 505. viteške mtbr. Kontaminirana lakše četri borca. Dekontaminacija ostalog ljudstva i materijalnotehničkih sredstava izvršena je odmah;

b) Izviđačko-diverzantski vod 510. bbr. - kontaminirano šest boraca lakše. Svi borci su imali sredstva lične zaštite;

c) Izviđačko-diverzantski vodovi 1. i 3. bataljona 506. lbr. -kontaminirano 28 boraca, od kojih pet teže, te su upućeni u bolnicu. Ostali su izvršili primarnu dekontaminaciju;

d) Protivoklopne čete 1, 2. i 3. bataljona 503. slavne bbr. - kontaminirano 26 boraca, od kojih tri teže, koji su upućeni u bolnicu, a 20 lakše upućeni na liječenje u stacionar. Ostali su izvršili samodekontaminaciju;

e) Jedan vod iz sastava 517. bbr. - kontaminirano 13 boraca, od kojih osam teže. Svih 13 boraca upućeno u bolnicu u Cazin. 18. marta 1995. godine agresor je upotrijebio *aerosolnu* bombu u rejonu s. Podzvizd, kod Velike Kladuše. Pričinjena je velika materijalna šteta i stradalo je dosta građana.

Karakteristično je, da je agresor za kratko vrijeme upotrijebio bojne otrove iz DHS u r. Velike Kladuše, kada je i kontaminiran najveći broj građana i boraca 5. k.

Ukupno na teritoriji Bosanske krajine kontaminirano je 339 ljudi u toku agresije na RBiH. Od tog broja kontaminirano je 149 boraca 5. k, a u koncentracionom logoru *Keraterm* 140-190 zatočenika, koji su pod dejstvom bojnih

otrova počeli bježati i u takvoj situaciji pobijeni iz streljačkog naoružanja. Ubijeni logoraši su natovareni u šlepere i "istrešeni" – ukopani u rudarsku jamu rudnika *Tomašica*. Od upotrijebljenih *napalm i zapaljivih* avio-bombi, zapaljivih artiljerijskih i minobacačkih granata, zapaljeno je i izgorjelo na stotine raznih građevinskih objekata. Spaljen je u cjelini stari dio grada Jajca u kome je živjelo oko 95% Bošnjaka.

Napomena: Upotreba hemijskog oružja i zapaljivih borbenih sredstava od strane agresora zasnovana je na naučnoj osnovi. Dokaz: Eksperimenti su vršeni u sedam zatvorenih prostorija, gdje su se nalazili nevini ljudi Bošnjaci i Hrvati.

MJERE KOJE SU PREDUZIMANE NA PLANU ZAŠTITE OD HEMIJSKOG ORUŽJA I OTKLANJANJA POSLJEDICA

Na nivou Republike Bosne i Hercegovine, pa i u Bosanskoj krajini preduzete su potrebne mjere za zaštitu civilnog stanovništva i to:

1. Izdata su početna upustva, a posebno zajednička *Instrukcija o međusobnoj saradnji civilne zaštite i oružanih snaga RBiH u ratu*.

2. Desetog aprila 1993. godine snimljen je film pod nazivom "PRAKTIČNA ZAŠTITA OD BOJNIH OTROVA", koji je preko RTV BiH prikazivan svaka tri mjeseca do kraja rata, s napomenom da se taj film i sada u miru može koristiti u obrazovnom procesu učenika osnovnih i srednjih škola kao i samih građana.

3. Izdata su upustva za zaštitu i način otklanjanja posljedica od upotrebe hemijskog oružja, način zagrijavanja prostorija, skloništa, izrada zaštitnih maski od priručnih sredstava (izrađeno oko 40.000 kom) i dr.

4. Organizovana je i izvođena obuka organa i jedinica za RHB CZ počev od 1. oktobra 1992. godine pa do kraja rata.

5. Aktuelizirano je uputstvo za dijagnosticiranje i liječenje otrovanih ljudi od bojnih otrova u većem broju.

6. 25. avgusta 1993. godine, organizovana je konferencija za štampu (Šiber-Alić) sa domaćim i stranim novinarima na temu: UPOTREBA HEMIJSKOG ORUŽJA NA TERITORIJI RBIH. Ova konferencija prisilila je

generala **Moriona** da prosljeđuje naše proteste OUN i Generalštabu Vojske Republike Srpske da skrene pažnju na obaveze prema Ženevskim konvencijama i zabrani upotrebe hemijskog oružja.

7. Formirana je Radio-hemijska biološka - RHB laboratorija pri Ministarstvu odbrane, koja je u toku rata identifikovala upotrebu hemijskog oružja na teritoriji Republike Bosne i Hercegovine.

8. Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine - ANUBiH sačinila je projekat pod nazivom: URGENTNA TERAPIJA I BIOLOŠKA DIJAGNOZA MASOVNIH TROVANJA LJUDI bojnim otrovima. Održano je pet naučnih skupova odnosno kolokvija po ovom projektu. Pružena je praktična pomoć raznim institucijama, naročito Štabu civilne zaštite na planu dosta komplikovane zaštite, evakuacije, zbrinjavanja i liječenja kontaminiranih ljudi bojnim otrovima.

9. Sadašnji trenutak karakteriše: proizvodnja, posjedovanje, skladištenje i upotreba hemijskog i biološkog oružja za masovno onesposobljavanje i uništavanje ljudi, životinja i biljaka. Samo u Zalivskom ratu 1991. godine kontaminirano je oko 100.000 američkih vojnika. Od tog broja i danas pati preko 1.000 bivših vojnika zbog, nerazjašnjene bolesti: sa oštećenjima mozga, kičmene moždine i nerava. Simptomi su: poremećaj koncentracije, vrtoglavica, gubitak memorije, impotencija i dr.

10. 58% preživjelih Srebreničana, učesnika ”marša” od Srebrenice do slobodne teritorije, i danas imaju iste posljedice od bojnih otrova, kao i preživjeli logoraši u logoru *Keraterm* kod Prijedora.

Prilog: 1

PREGLED UPOTREBE

hemijskog oružja i zapaljivih borbenih sredstava na ratištu Bosanske krajine u toku agresije na RBiH 1991.-1995. godine

Red. br.	VRIJEME, MJESTO-REJON I SREDSTVO UPOTREBE	VRSTA HO I Z b/s	POSLJEDICE
1	2	3	4
	1992. godina:		
1.	U 19,00 č. - 3. avg. zapaljivim artilj. granatama gađan Bihać	Zapalj.art. gran.	Zapaljena jedna zgrada
2.	U 19.00 č. - 3. avg. artilj.hem. napad po gradu Jajcu	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana
3.	U 19.00 č. - 12. avg. avijacija agresora NAPB gađala grad Jajce	Napalm bombe	Izazvan požar, strah i panika građana
4.	U 19.00 č. - 13. avg. avijacija agresora upotrijebila napalm bombe po gradu Jajcu	Napalm bombe	Izazvan požar, strah i panika građana
5.	U 19.00 č. - 13. avg. artilj. hemijski napad po gradu Jajcu	BOt: CS	Strah i panika građana. Pojedinačna kontaminacija
6.	U 14.00 č. - 13. avg. hemijskim bombama gađano Jajce	BOt: CS	Strah i panika, pojedinačna kontaminacija građana
7.	U 10.00 č. - 14. avg. napalm bombama avijacija agresora gađala grad Jajce.	Napalm bombe	Požar, strah i panika u gradu
8.	U 18.00 č. - 14. avgusta avijacija agresora upotrijebila BOt-e u r. Jajca	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana
9.	U 15.00 č. - 18. avg. NAPB avijacija agresora gađala Jajce	Napalm bombe	Požar, strah i panika građana
10.	U 11.00 č. - 22. avg. avijacija agresora napalm bombama gađala Jajce	Napalm bombe	Požar, strah i panika građana
11.	U 18.00 č. - 29. avg. avijacija agresora izvršila hemijski napad u r. Jajca	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana
12.	U 13.00 č. - 29. avg. avijacija agresora zapaljivim avio-bombama gađala grad Jajce	Zapalj. avio-bombe	Izazvan požar na pojedinim objektima

13.	U 18.15 č. - 29. avg. avijacija agresora napalm bombama gađala grad Jajce	Napalm bombe	Izazvan požar na pojedinim objektima
14.	U 19.10 č. - 29. avg. zapaljivim avio-bombama avijacija agresora gađala Jajce	Zap. avio - bombe	Izazvan požar na pojedinim objektima
15.	U 22.00 č. - 4. sept. artilj. hemijski napad agresora po gradu Jajcu	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija
16.	U 19.00 č. - 6. sept. artilj. hemijski napad po Jajcu	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija
17.	U 20.00 č. - 7. sept. artilj. hemijski napad po Jajcu	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija
18.	13.00 č. - 10. sept. avijacija agresora upotrijebila je Bot-e u r. Jajca	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija
19.	19.00 č. - 10. sept. avijacija agresora NAPB gađala grad Jajce	Napalm bomba	Požar na građ. objektima
20.	11.45 č. - 12. sept. avijacija agresora zapaljivim avio-bombama gađala ciljeve u r. Jajca	Zap. avio – bombe	Požar na građ. objektima
21.	18.00 č. - 14. sept. avijacija agresora NAPB gađala grad Jajce	Napalm bombe	Izazvan požar na pojedinim građ. objektima
22.	U 18.00 č. - 14. sept. artilj. HN agresora po ciljevima u r. Jajca	BOt CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija ljudi
23.	U 14.00 č. - 18. sept. avijacija agresora NAPB gađala r. Jajca	Napalm bombe	Požar na nekim građevinskim objektima
24.	U 14.00 č. - 18. sept. avijacija agresora upotrijebila je BOt-e u r. Jajca	BOt CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija ljudi
25.	U 17.00 č. - 18. sept. avijacija agresora upotrijebila zapaljive avio-bombe u r. Jajca	Zap. avio – bombe	Požar na nekoliko objekata
26.	U 16.00 č. - 23. sept. avijacija agresora upotrijebila je NAPB u r. Jajca	Napalm bombe	Izazvan požar na građevinskim objektima
27.	17.00 č. - 23. sept.avijacija agresora gađala zapaljivim avio bombama r. Jajca	Napalm bombe	Izazvan požar na građevinskim objektima
28.	13.00 č. – 29. septem. avijacija agresora upotrijebila je zapaljive avio bombe u r. Jajca	Zaplj. avio - bombe	Požar na građevinskim objektima
29.	11.00 č. – 30. septem. avijacija agresora upotrijebila je NAPB u r. Jajca	Napalm bombe	Izazvan požar na nekim objektima
30.	13.00 č. – 30. sept. avijacija agresora gađala je r. Jajca zapaljivim avio-bombama	Zap. avio-bombe	Požar na građevinskim objektima

1993. godina:

31.	12.00 č.- 1. januara artilj. HN agresora po industrijskoj zoni Bos. Krupe	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija
32.	09.30 č.-24. januara artilj. hemijski napad agresora, po k. 458 (u r. Bihaća).	BOt: CS	Bot-om zahvaćeni dijelovi 1/105.br. Sredstva l/z pravovremeno upotrijebljena. Nije bilo drugih posljedica
33.	09.30 č. – 27. januara artiljer. Hemijski napad po r. Banjani (kod. Bos. Krupe)	BOt: CS	Otrovnim dimom zahvaćeni dijelovi 1. i 3/105.br. Kontaminirano je 6 boraca, kojima je ukazana prva pomoć
34.	05.00-28.januara artilj. hemijskim napadom u r.s. Banjani (kod Bos. Krupe)Velić Mehmeda Omer zadobio plikove po licu i rukama. Liječen u bolnici u Cazinu, borac 105. br. 5. K.	BOt: Iperit	BOt-om zahvaćena jedinica 2/105.br. Jedan borac kontaminiran u jačoj formi. Zadobio plikove po licu i rukama. Isti borac je bio van objekta, dok su ostali bili u zemunicama. Borci zahvaćeni parama iperita kao i naoružanje, izvučeno sa kontam. Zemlj. i dekontaminirani. Svi borci su imali z/m
35.	05.00 č.-28. jan. artilj. hemijski napad neprijatelja u r.s. Ličani-Groblje-s.Banjani (kod Bos. Krupe)	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija
36.	16.00 č. – 4. maja artilj. HN agresora po r.Grabež (kod Bihaća)	BOt: CS	Strah, bez panike jer su sredstva l/z pravovremeno upotrijebljena. HN izvršen po p/k odbrane 2/505. bbr.

1994. godina:

37.	12.00 č. - 17. marta artilj. hemijskih napada po r.Alibeg. Kosa-Hasin Brijeg (kod Bihaća). BOt-i upotrijebljeni u toku napada agresora	BOt: Suzavac	Izazvan strah i pometnja. Sredstva l/z stavljena u zaštitni položaj nedovoljno brzo i pravilno
38.	16.00 č. - 19. jula artilj. hemijski napad agresora po gradu Bihaću	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana

39.	11.05 i 13.00 - 1. sept. agresor je izvršio hemijski napad diverzantskim sredstvima (RHB) Spahića Glav. (kod Bihaća)	BOt: HAF	Otrovnim dimom zahvaćena POČ/501.bbr kontaminirano 28 boraca. Hospitilizirano 13. Izvršena je primarna dekontaminacija ljudi i MTS
40.	16. septembra artilj. hemijski napad po gradu Bihaću	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija ljudi
41.	30. septembra artilj. hemijski napad agresora po r. Vijenac (kod Bihaća)	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija ljudi
42.	4. oktobra artilj. hemijski napad agresora u r. Bos. Otoka (kod Bihaća)	BOt Suzavac	Strah i panika
43.	8. oktobra puščanim hemij. bombama, agresor je izvršio napad po r. Bos. Otoka (kod Bihaća)	BOt: CS	Strah i panika
44.	20. novembra artilj. hemijski napad po gradu Bihaću	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana
45.	21. novembra artilj. hemijski napad agresora po gradu Bihaću	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana
46.	29. novembra agresor je, zapaljivim artilj. granatama gađao Vel. Kladušu	Zapalj. artilj. gran.	Izazvan požar na građevinskim objektima u gradu
47.	29. novembra zapaljivim artilj. granatama, agresor je gađao grad Bihać	Zapalj. artilj. gran.	Zapaljeno je dosta građevinskih objekata u gradu
48.	14.10 č.-30. nov. agresor je izvršio art HN i THM po r. s. Žagar (kod Bihaća)	BOt: CS	Strah, panika i 4 kontaminirana borca, kojima je ukazana ljekarska pomoć. (511. bbr)
49.	14.20 č.- 4. decem. artilj. hemijski napad agresora i THM po r. Srbljanski Plato (kod Cazina) Bihać	BOt: CS	BOt zahvaćeni dijelovi 2/502. ”S”bbr i 1/501.bbr. kontaminirano je 14 boraca kojima je pružena ljekarska pomoć
50.	8. decembra hemijski napad agresora iz artiljerije i THM po r. Ribička Glav. (kod Bihaća)	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana

51.	10. decembar artilj. hemijski napad agresora po gradu Bihaću	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana
52.	14. decembra artilj. hemijski napad agresora po gradu Bihaću	BOt: CS	Strah, panika i pojedinačna kontaminacija građana
53.	13.00 č.-17. decem. agresor je upotrijebio BOt iz artiljerije i THM u r. Grmuša (kod Bihaća)	BOt CS	BOt zahvaćeni dijelovi 511. bbr. Nije bilo posljedica, jer su sredstva l/ pravovremeno upotrijebljena

1995. godina:

54.	15.30 č.-22. febr. artilj. hemijski napad (H-155 mm) po r.s. Podzvizd (kod Vel. Kladuše)	BOt: HAF	BOt zahvaćena 3/2/505. mtbr. Kontaminirana 4 borca lakše. Izvršena je dekontaminacija ostalog ljudstva i MTS
55.	18. marta agresor je upotrijebio aerosolnu bombu po r.s. Podzvied, kod Vel. Kladuše	Aerosolna bomba	Pričinjena je velika materijalna šteta. Stradao je veliki broj građ.
56.	16.00 č.-2. aprila minobacački hemijski napad agresora, u r. s. Elezovići, kod Vel. Kladuše. Dimenzije otrovnog dima 600x900 m	BOt: zagušljivac	Sredstva zaštite pravovremeno upotrijebljena. Nije bilo posljedica
57.	U 01.15. č-17. aprila agresor je izvršio hemijski napad sa THM u r. s. Velići, kod Vel. Kladuše. Dimenzije otrovnog dima 200x1.300 m.	BOt: CS	BOt-om zahvaćen IDv 510. Bobr. Svi su borci imali z/m, ali je 6 boraca lakše kontaminirano
58.	10.50č. – 3. maja agresor je izvršio hemijski napad sa hemijskim puškama kalibra 38 mm (oznaka: MN – 01/93, CM po r.s. Mali Budimrić, (Vel. Kladuša) Dimenzije otrovnog dima 300x400 m	BOt: CS	BOt-om zahvaćen dio 2/506. Obr. Signal hemijskog napada dat pravovremeno, pa su sredstva l/z stavljena u z/p brzo i pravilno. Nije bilo posljedica
59.	U 17.50 č.-6. maja agresor je izvršio hemijski napad iz istih sredstava kao i 3. maja i po istom rejonu. Dimenzije otrovnog dima 200x300 m	BOt: CS	BOt-om zahvaćen dio 2/506. Obr. Signal hemijskog napada dat pravovremeno, pa su sredstva l/z stavljena u z/p brzo i pravilno. Nije bilo posljedica

60.	U 19.30 č.-23. maj agresor je izvršio hemijski napad sa THM u r. Vel. Glava (Bihać). Dimenzije otrovnog dima 500x1.500 m	BOt: Suzavac	BOt-om zahvaćen dio 3/503. bbr. Kontaminirano 5 boraca lakše
61.	19.45 č.-27. maja agresor je izvršio hemijski napad iz MB po r.s. Vrnograč-s. Budimlić-k. 245, kod Vel. Kladuše	BOt: CS	BOt-om zahvaćeni dijelovi 4/2/506. Lbr. Sredstva l/z pravovremeno upotrijebljena
62.	06.30č-10. juna hemijski napad agresora MB-120 mm po r.s. Vrnograč-Mehurovića Glavica (Vel. Kladuša) Dimenzije otrovnog dima 400x800 m	BOt: HAF	BOt-om zahvaćeni dijelovi 3/4.bbr. Kontaminirana 2 borca teže. Izvršena primarna dekontaminacija kontaminirane jedinice
63.	U 15.30č.-11. juna hemijski napad agresora MB-120 mm po r. Gradina-Pržine (Vel. Kladuša) Dimenzije otrovnog dima 500x900 m	BOt: HAF	BOt-om zahvaćen dio 2/3 bbr. Izvršena je primarna dekontaminacija boraca
64.	09.15č.-29. juna hemijski napad agresora MB-120 mm po r.s. Vrnograč-Pehovo (Vel. Kladuša) Dimenzije otrovnog dima 400x800 m	BOt: HAF	BOt-om zahvaćen dio 1/501. bbr. Sredstva lične zaštite pravovremeno stavljena u z/p
65.	U 9.30 č. 2. jula agresor je upotrijebio BOt-e iz hem. puške kalibra 38 mm (oznaka MN-01/93, CN) po r. Topića Brdo-džamija (Vel. Kladuša). Dimenzije oblaka otrovnog dima 700x300 m.	BOt: CS	Otrovnim dimom zahvaćena POč/503.bbr. Kontaminirana 13 borca, od kojih 3 teže (u bolnicu upućeni), a 10 lakše u stacionaru
66.	U 12.00 i 14.50 č.-2. jula artilj. i MB hemijski napad agresora po r. Maceša-tt. 304 (Vel. Kladuša) Dimenzije otrova 30-100 m.	BOt: CS	BOt-om zahvaćen dio 3/1/506. lbr. Kontaminirano 17 boraca. Pet teže upućeni u bolnicu, a nad 12 lakše kontaminiranih izvršena je primarna dekontaminacija
67.	12.30 č.-4. jula agresor je izvršio artilj. –MB hemijski napad po r.s. Vrnograč-Pehovo (Vel. Kladuša)	BOt: HAF	BOt-om zahvaćeno jedno odjeljenje boraca iz sastava 501. bbr. Sredstva l/z pravovremeno upotrijebljena

68.	U 20.00 i 20.15.č. 4. jula sa 15 puščanih hemijskih bombi kalibra 38 mm, agresor je izvršio hemijski napad po r.tt.304, kod Vel. Kladuše. Dimenzije oblaka otrova 80-150 m. Konvekcija	BOt: CS	BOt-om zahvaćen dio 3.lpč i IDr/506. Lbr. Pet boraca lakše kontaminirano. Ostali su izvršili samodekontaminaciju LPD-M1
69.	U 21.05 č. 5. jula sa 10-15 PHP kalibra 38 mm agresor je izvršio HN po r. Maceša – tt. 304 kod Vel. Kladuše. Dimenzije oblaka otrova 25x125 m. Konvekcija	BOt: CS	BOt-om zahvaćeni dijelovi 3. lpč i IDv/506. lbr. Kontaminirano lakše 6 boraca
70.	U 08.25 č.-6. jula sa 6 puščanih hemijskih bombi agresor je upotrijebio BOt u r. Mačeša – tt. 304 kod Vel. Kladuše. Dimenzije otrovnog dima 20x70 –100 m. Konvekcija T: 20°C	BOt: CS	BOt-om zahvaćeni dijelovi 3. lpč i IDv/506. lpbr. Pravovremeno sredstva l/z stavljena u z/p. Posljedica nije bilo
71.	Od 08.00-09.00č, 19. jula artilj. agresor je izvršio artilj. hemijski napad (kalibar 130 mm) po r. Johovica Skok. (Bihać) Diemnzije otrovnog dima 50x50-100 m.	BOt: CS	Otrovnim dimom zahvaćen jedan vod iz sastava 517.Obr. Kontaminirano 13 boraca, od kojih 8 teže. Svih 13 boraca upućeni su na liječenje u bolnicu Cazin
72.	U 18.57č.-27. jula agresor je izvršio hemijski napad RHB u r. Vidov Vučak, kod Vel. Kladuše. Dimenzije otrovnog dima 300x500 m	BOt: CS	BOt-om zahvaćeni dijelovi 1. i 3/501. bbr Pravovremeno dat znak hemijske opasnosti. Bez posljedica
73.	20.00 č.-24. avgusta agresor je sa 5 MB mina izvršio HN po r. Drenovac-tt. 707 (Bihać) Dimenzije otrovnog dima 50x60 m. Inverzija.	BOt: CS	BOt-om zahvaćen dio 3/2/503.bbr. Kontaminirano 10 boraca lakše

Rekapitulacija

Prema evidenciji Oružanih snaga Armije RBiH u toku 1992. godine agresor je izvršio 30 napada hemijskim i zapaljivim borbenim sredstvima. Od toga 29 po Jajcu i jedan po Bihaću. Jedanaest napada bilo je bojnim otrovima, 11 napada napalm-bombama (sve po Jajcu) i jedan hemijski napad artiljerijskim granatama (po Bihaću).

U toku 1993. godine agresor je izvršio šest hemijskih napada, svi artiljerijskim granatama punjenim BOt (četri po Bosanskoj Krupi dva po Bihaću).

U toku 1994. godine agresor je izvršio 17 hemijskih napada. Dva su bila zapaljivim artiljerijskim granatama i 15 bojnim otrovima. (Gotovo svih 16 izvršeni su po Bihaću i jedan po Velikoj Kladuši).

U toku 1995. godine agresor je izvršio 20 hemijskih napada, svih 20 bojnim otrovima iz oruđa različitog kalibra i ručnim hemijskim.

U toku ukupnog trajanja agresije, po evidenciji Oružanih snaga Armije RBiH, od avgusta 1992. do avgusta 1995. agresor je 73 puta[3] upotrijebio hemijsko oružje i zapaljiva borbena sredstva i to: bojne otrove 52 puta; zapaljiva borbena sredstva 10 puta i napalm-bombe 11 puta. Težište upotrebe hemijskog oružja i zapaljivih borbenih sredstava bilo je usmjereno uglavnom na četri bosanskohercegovačka grada: - Jajce - 29 puta, od toga 10 puta napalm i 19 puta zapaljiva borbena sredstva; Bihać - 22 puta, sve granatama iz artiljerijskih i minobacačkih oruđa, punjenim bojnim otrovima; Velika Kladuša - 18 puta, od toga DHS i 12 artiljerija; Bosanska Krupa - 4 puta, sve artiljerijskim granatama punjenim bojnim otrovima.

[3] Evidencija iz više (razumljivih) razloga nije potpuna.

Dr. Monika Hauser

RAT JE UVIJEK NASILJE PROTIV ŽENA

Uvod

Prije svega željela bih da se zahvalim što ste me pozvali da dođem u Bihać. Ova konferencija ima za cilj da sagleda sve aspekte zločina koji su počinjeni nad bošnjačkim stanovništvom u Bosanskoj krajini u toku srpske agresije. Danas vam neću govoriti o zločinima počinjenim nad ženama i djevojkama tokom tog perioda. Postoji izuzetno obimna dokumentacija koja je sada dostupna, a koja se odnosi na ove zločine. Umjesto toga, imam namjeru da u svojoj prezentaciji istražim pozadinu ovih zločina i njihov uticaj i posljedice na život žena i djevojaka nakon tih zločina, pa sve do danas. Ovaj uistinu tragični elemenat nasilja počinjenih nad njima ima posljedice koje će se osjećati još dugo vremena. One će i u budućnosti uticati i na same preživjele, na bosansko društvo kao cjelinu, kao i na sljedeću generaciju. To doista pokazuje istinsku dimenziju zločina, te danas ovdje govorimo o teretu koji oni sobom donose ne samo ovoj nego i sljedećoj generaciji.

Mene sada smatraju međunarodnim stručnjakom za užase koje žene trpe u ratovima zbog toga što sam inicirala i ustanovila *Terapijski centar za zlostavljane žene u Zenici* 1993. godine i što radim na tome da branim ljudska prava žena. Međutim, moram reći da imam podvojeno mišljenje u vezi sa ovim statusom stručnjaka. Prije svega, taj naziv, ekspert, povezujem sa distancom koju nikad nisam imala namjeru ispoljiti. Nikad nisam bila distancirana od patnji bosanskog naroda, a naročito se nisam osjećala distancirana od sudbina ovih žena. A i kako bih mogla? Uzevši u obzir sve ono što sam slušala iz dana u dan od preživjelih, kao i štetu koju je muško nasilje pričinilo dušama i tijelima ovih žena 1993. godine, bila sam prosto zabezeknuto ljudsko biće u haosu, koje je pokušavalo sačuvati zdrav razum. Pa ipak, u isto vrijeme sam bila i stručnjak sa Zapada koji je pružao tretman pacijentima i prosuđivao šta bi im moglo koristiti. Imala sam, međutim, još jednu dodatnu privilegiju; mogla sam spakovati svoje stvari i otići kad god bih poželjela.

Drugo, čvrsto vjerujem da, na koncu konca, ja nisam nikakav stručnjak za patnje žena. Same one su eksperti u svojim vlastitim iskustvima. Žene su upotrijebile svu svoju unutrašnju snagu da pod najtežim uslovima osiguraju preživljavanje svojih familija. Međutim, da bi to mogle učiniti, one svoja preživljavanja nasilja moraju držati čvrsto pod kontrolom i čak ih odbaciti i od sebe samih. One često plaćaju za ovo visoku cijenu. Potiskivanje preživjelog iskustva najčešće prouzrokuje zdravstvene probleme. Ova moja diskusija nudi polaznu osnovu za pružanje podrške ženama, nudeći im stručnu pomoć kroz tretman ne "bolesnih" osoba čije bih simptome željela izliječiti, nego više kroz pružanje pomoći kao ljudima koji su preživjeli kajnje ozbiljna kršenja ljudskih prava i kojima su njihovi unutrašnji izvori ljudske snage pomogli da prežive. Naš psihološki i terapeutski rad ima za cilj da pronikne u ovo - zajedno sa svakom ženom - kako bi ona smogla snage prihvatiti svoju situaciju.

Prečesto su, međutim, ove traumatizirane žene tretirane kao nesposobne. Reducirane su na puke objekte - o njima se priča, umjesto da se direktno s njima priča. Žene su pretvorene u "know-how" (nou-hau) stručnjaka, umjesto da njih pitaju šta bi se njima svidjelo, a šta ne bi. Ljudska prava žena uključuju, također, i pravo na tretman kao subjekta dostojnog i sposobnog da djeluje. To je istina za sve žene, bez obzira da li su bile silovane ili ne.

Zašto tako snažno ovo naglašavam? Zato što je teza koju je objavila američka autorica Susan Braunmiler (Susan Brownmiller) u sedamdesetim godinama tužna, ali još uvijek važna i danas kao i tada. Ona je rekla da zločini protiv žena u ratu donose korist kada služe određenim ciljevima. Iskustvo Bošnjakinja je u ovom smislu bilo izuzetno bolno. Postoji više nego dovoljno dokaza o načinima na koje su medijska sredstva i terapeutski stručnjaci instrumentalizirali sve kroz što su ove žene prošle. Umjesto da ovim iskažu iskreno saosjećanje nakon pretrpljenih zločina. Ženina intima je vrijeđana nanovo i nanovo, čak i nakon silovanja.

U današnjoj prezentaciji, željela bih usredsrediti pažnju na ove sekundarne povrede intime i govoriti o propustima u pružanju pomoći. Moramo utvrditi odgovornost za bosansko poslijeratno društvo i stari, pa ipak novi tabu, koji predstavlja tema nasilja nad ženama.

Propusti u pružanju pomoći

Okupacija njihovih sela, otrgla je Bošnjakinje iz konteksta njihovih porodica. Članovi njihovih familija su ubijani pred očima, a žene odvođene u koncentracione logore, gdje su svakodnevno fizički i mentalno mučene. Seksualno nasilje je bilo prečesto sastavni dio tih mučenja. Njihov se svijet sastojao od volumenoznih fizičkih i psiholoških povređivanja, nemogućnosti bilo kakvog odlučivanja i konstantnog straha od smrti, danima, sedmicama i mjesecima.

Beskrajni niz primjera **propusta da se pruži pomoć**, kako bih ja to nazvala, počinje u međunarodnim političkim krugovima. Oni su posmatrali nasilje srpskih i hrvatskih agresora a da nisu ništa učinili i ignorisali su zločine protiv civilnog stanovništva, prvenstveno nad ženama i djecom, što je predstavljalo najbanalnija kršenja međunarodnog prava. Čak i kada su se širom zemaljske kugle pojavili izvještaji iz koncentracionih logora i logora u kojim se vršilo silovanje, niko se nije našao ponukan da intervenira. Gledati na drugu stranu je postala rutinska politička reakcija kada su ljudi u opasnosti u Istočnoj Evropi ili još gore, u Africi, naročito ako su to žene kojima se prijeti. Različita međunarodna tijela i humanitarne asocijacije, od Vijeća sigurnosti Ujedinjenih nacija do Međunarodnog Crvenog krsta, nisu se ni za čas osvrnule na zatvorene i mučene žene 1992. godine. Danas, moglo bi se reći da je NATO ipak napokon intervenirao da bi zaštitio ljude na Kosovu. Ovo opet otvara pitanje kako je patnja kosovskih žena iskorištena da se opravda NATO-vo bombardiranje. Ostaje takođe da se vidi da li će vlade zemalja NATO-a nastaviti pokazivati ikakvo interesovanje za te žene u smislu pružanja konkretne pomoći (financijske, stručne, prihvatne, obeštećenja).

Da se vratimo natrag do 1992/93. godine. Kakvu su pomoć politički krugovi i takozvane humanitarne agencije pružile ženama u toku rata? Već dosta rano, u ljeto 1993. godine, Međunarodni Crveni krst je znao za silovanja u koncentracionim logorima. Kao rezultat, međutim, nije uslijedio nikakav javni poziv međunarodnoj javnosti. Visoki predstavnik UN za izbjeglice i UNHCR u cjelini su sporo reagovali na pozive da se logori sistematski ispitaju. Sa vrlo malo izuzetaka, glavna međunarodna humanitarna tijela nisu bila spremna da zaštite zlostavljano civilno stanovništvo. To isto se često događalo

čak i kada smo ih mi obavještavali o specifičnim pojedinačnim slučajevima među ženama za koje smo znali da su bile povrijeđene i zlostavljane. To je propust da se pruži pomoć. U pravnoj terminologiji, to je opisano kao saučesnik u zločinu. U svim tim situacijama, izjave da se moralo ostati neutralan nisu pomogle žrtvama, nego počiniteljima.

Samo da bi se izbjegao svaki nesporazum: organizacije za humanitarnu pomoć koje sam spomenula čine veoma korisna djela širom zemljine kugle dan za danom, ali njihov administrativni mehanizam ih sprečava da reaguju i da adekvatno intervenišu u mnogim kritičnim situacijama. Njihove su odluke da djeluju ili da ne učine ništa, umjesto na osnovu stanja u kojem se nalazi civilno stanovništvo, često formirane na osnovu želje da se promoviraju određeni interesi. Sve dok se ovakva praksa nastavlja, smatram da se s tačke gledišta žrtava to mora osuditi.

Bošnjakinje nisu primile nikakvu vrstu izvinjenja za propust međunarodne zajednice da na vrijeme reaguje i spriječi njihove patnje ili da im bar pruže valjanu pomoć. Umjesto toga, ove žene su doživjele ignorisanje i prezir. Nadalje, faktor povrede intime je šteta koju su **medijska sredstva** nanijela 1992. godine. Hrabre hrvatske i bosanske žene prekinule su tišinu koja je okruživala zločine seksualnog nasilja. One su vikale iz sveg glasa o svojim patnjama da bi ih svi čuli, kako bi svijet primijetio i shvatio šta se njima dogodilo.

Pa ipak, u mnogim slučajevima, izvještaji u međunarodnoj štampi bili su senzacionistički, tragajući za jeftinim uzbuđenjima, i kako su bili bazirani na tim mizogenim klišeima, reproducirali su takve klišee. Žene koje su bile dovoljno jake da prekrše snažni tabu, i ovaj put nisu tretirane kao subjekti: umjesto toga, njihove patnje su bile predmet marketinga. Mnoge žene su se osjećale iznova iskorištene.

Kosovske žene koje su objelodanile svoje patnje doživjele su ovo iskorištavanje u još goroj formi. U Albaniji sam vidjela bezbrojne ekipe snimatelja koje bez grama poštovanja nasrću u šatore žena koje su jadikovale i koje su ih se pokušavale otarasiti. Umjesto da izvještavaju s dostojanstvom o apokaliptičnim stradanjima ovih žena, štampa ih je servirala TV gledateljima širom svijeta da u njih bulje. Žene nisu imale nikakve šanse protiv srpskih napasnika, ali isto toliko malo šanse da se odbrane od nasrtaja međunarodnih reportera.

Sada bih se željela osvrnuti na jedan drugi aspekt odgovornosti medijskih sredstava. Bošnjakinje su 1992. godine rekle: *"Svijet mora saznati za ovo"* i hrabro se postavile ispred kamera i mikrofona. Vjerovale su da će biti shvaćene i zaštićene, te su se nadale da će te informacije jednoga dana biti korisne za privođenje počinitelja na sud. Čak su i ozbiljni novinari potkrepljivali ovaj utisak. Nisu mogli ni sanjati da će upravo ovaj materijal biti kasnije konkretno korišten u procesima u Hagu protiv žrtava. Trenutno, advokat odbrane u suđenju za Foču pokušava da uhvati svjedoke u kontradikciji na osnovu njihovih ranijih izjava i na taj način preokrene njihove vlastite riječi protiv njih samih.

Šutnja i tabui

Istraživanje holokausta je pokazalo da je cilj mučenja *razaranje čovjekovog identiteta* na svjestan, planski, sistematski način. Silovanje je jedan oblik mučenja, kao što je dokazano raznim presudama na Haškom tribunalu.

Silovanje izaziva duboko poniženje, degradaciju i napad na žrtvino osjećanje srama. Seksualna agresija je ozbiljno kršenje ljudskih prava, kao što svjedoči azijski Pacifički rat kada su Koreanke bile fizički i mentalno rastrojene zbog toga što su ih japanski vojnici silom tjerali na prostituciju u bordelima, zatim u Golfskom ratu, Ruandi, Somaliji, lista se nastavlja sve dalje. Iako je seksualna agresija kao nasilje nad ljudskim pravima prisutna u svakom ratu, međunarodne organizacije za pomoć, kao što su Amnesti Internešnel (Amnesty International) i UNHCR su tek posljednjih godina uvrstile u svoj dnevni red ova kršenja ljudskih prava protiv žena.

Sociolog, Rut Zajfert (Ruth Seiffert) i drugi naučnici, pokazali su da je funkcija silovanja u ratu povećanje moći koju svaka strana u ratu zadržava. Silovanja se koriste strateški i funkcionalno u svrhu postizanja određenih ciljeva u ratu. Ova strategija se mora zabilježiti kao ciljno sredstvo koje je korišteno u Bosni, od 1992. godine nadalje da bi se protjerale etničke grupe Bošnjaka i Hrvata. Međutim, ne postoji utvrđen red radnji silovanja, te se logično podrazumijeva prećutno odobravanje komandnog kadra armije.

Silovanje može imati takvu funkciju jedino zbog globalne prevladavajuće nejednakosti među polovima. Silovanja nisu periferni fenomen, nego su sastavne komponente i sredstva ratova kada je u pitanju teritorija.

Da bi se shvatila traumatizacija žena kroz ovaj oblik nasilja, od esencijalne je važnosti uzeti u razmatranje socijalne ili patrijarhalne strukture. Seksualna agresija i silovanja i dalje se nastavljaju ignorisati, negirati i nipodaštavati u našem društvu. Jednako je tako u njemačkom, kao i u bosanskom društvu. Tabu i zataškavanje koje iz toga rezultira daju muškarcima samo još više moći tamo gdje su oduvijek bili nadmoćni. U Njemačkoj, svake dvije do tri minute, stranac, poznanik ili sam muž siluje jednu ženu. Drugim riječima: ako nas tri žene sjedimo zajedno, uvijek bi bila jedna u grupi koja je ili sama doživjela seksualni napad ili koja zna nekoga ko jeste. Ovo mi je poznato iz moje vlastite privatne okoline, a i iz mog svakodnevnog rada kako u ratnoj zoni u Bosni, tako i u mirno doba u Njemačkoj. Ne može se obavezno primijetiti sudeći po ženinom spoljašnjem izgledu da je ona *bila nasilno napadnuta*, jer je ona naučila da živi s tim. Niti se može iz napadačevog izgleda zaključiti da *je on upotrijebio silu.*

Naše društvo čini sve da okarakteriše agresiju nad ženama i djevojkama kao pojedinačne zločine. To vrlo otežava situaciju, ako ne čini i nemogućim za žene i djevojke da govore o svojim iskustvima seksualnog napada. Zbog ovog tragičnog saznanja da je nasilje sastavni dio njihovog života, kod njih se rađa dodatna izolacija i traumatizacija ali ga ne mogu imenovati javno, niti bi to javnost prihvatila. Ovaj metod služi da bi se skrenula odgovornost sa pojedinačnih individualaca i sa društva u cjelini. Problem će se izgleda nastaviti i dalje ticati samo žrtava ako se ne uspostavi ta veza sa društvom kao cjelinom. Silovanje je problem muškaraca, ne žena, pa ipak posljedice nasilja snose samo žene. I tu se jasno očituje ta veza između nasilja prema ženama u miru i u ratu.

Bitno je da li socijalna klima u kojoj ona živi omogućava ženi da govori. U suprotnom, njen sram u pogledu napastvovanja koje je pretrpjela, osudiće je na šutnju.

Nije bilo, niti je drugačije ni u poslijeratnoj Njemačkoj. Moralo je pola stoljeća proći, prije nego što su novinari i istoričari otkrili postojanje bordela za prisilnu prostituciju u nacističkim koncentracionim logorima u Njemačkoj[*]. Ove žene nikada nisu imale priliku da oplaču svoju sudbinu, jer nikada nisu bile u mogućnosti da govore o tome šta im se događalo. One su same svoja

[*] Vidi: Christa Paul, ZWANGPROSTITUTION (Krista Paul, PRISILNA PROSTITUCIJA).

nezamisliva iskustva tokom nasilničke prostitucije pretvorile u tabu zbog srama i poniženja koje su doživjele. Nadalje, nakon 1945. godine, društvo u kojem su živjele nije željelo da se podsjeća na metode koje je nacistička rušilačka mašina koristila, a kamoli još i njegovom udjelu u svemu tome. Uvijek me duboko dirne gesta starijih Njemica koje mi, prilikom raznih događaja kojima prisustvujem, priđu i pruže iz ruke 20 maraka svoje teško zarađene uštedevine s riječima: "*Ja znam o čemu Vi govorite, i ja sam sama to isto doživjela, ali nikada nisam mogla o tome govoriti. Molim Vas nastavite sa svojim radom, tako da bar Bosanke ne moraju reći isto za 50 godina.*"

Trauma

Sada bih htjela detaljnije da se osvrnem na kratkotrajne i dugotrajne fizičke i psihološke posljedice silovanja i da razmotrim značenje izraza trauma. Silovanje predstavlja ekstremno nasilje na čovjekovo najintimnije biće povezano sa svim mogućim zamislivim oblicima poniženja. Žrtve često pate od straha od smrti, panike, gađenja, osjećanja krajnje beznadežnosti i dubokog očajanja i osjećanja da život nema značenja.

Preko 20.000 ljekarskih pregleda je izvršeno između 1993. i 1997. godine u našoj ginekološkoj ambulanti u Zenici. Žene koje smo pregledali pokazivale su kratkoročne ginekološke smetnje kao što je teško krvarenje koje je trajalo mjesecima, infektivne bolesti i seksualno prenesene bolesti i prestanak njihovog menstrualnog ciklusa. Preko 95% žena koje su ostale u drugom stanju kao rezultat silovanja željelo je prekinuti trudnoću. Dugoročne posljedice su česte pojave karcinoma i vrlo česti definitivni poremećaji reproduktivnog sistema, kao što je sterilitet. Primijetili smo da su se dramatično povećali slučajevi raka materice i simptomi ovog oblika raka.

Takođe smo ustanovili psihosomatske simptome, kao što su gastritis, ozbiljni poremećaji cijelog probavnog sistema, ozbiljne glavobolje, mučan ili poremećen san, hronična bolest u abdomenu, ubrzan rad srca, ozbiljni problemi disanja kao što su napadi gušenja, grčevi i paraliza, i kožne bolesti (naprimjer, psorijaza). Psihološki simptomi uključuju strah, depresiju, apatiju, poremećaj koncentracije, noćne more, duboko nepovjerenje prema svima, povlačenje u

sebe, konstantna napetost, agresivnost, osjećanje srama i krivice, gubitak osjećanja, stanje permanentnog uzbuđenja i panike, napadi nekontrolisanih sjećanja, samoprezir i sklonost samoubistvima.

Ovakva gomila simptoma koje sam spomenula čine dio patologije PTSD (*post trauma and stress disorder – posttraumatski stresni poremećaj PTSP*). Ovaj je termin poznat iz literature ili iz iskustva sa traumama koje su pretrpjeli preživjeli vojnici iz koncentracionih logora i žrtve mučenja. Međutim, nije korektno reći da se ove žene nalaze u fazi nakon doživljavanja trauma sve dok one nastavljaju i dalje trpjeti proces traumatizacije izgnanstva, straha od deportacije i besperspektivnosti za nastavak života u budućnosti. Sve ovo je zajedno povezano sa stalnim strahom da budu žigosane.

Sve ove žene su iskusile cijeli niz traumatičnih i nasilničkih aktova – one su povrijeđene i fizički i psihološki. I, kao što američki terapeut Džudit Herman (Judith Herman) kaže, čak i ako tijelo uspije postepeno zacijeliti, psihološke povrede će nastaviti sa svojom destrukcijom do kraja života ovih žena. Citiram riječi Norberta Garisa (Norbert Gurris) iz berlinskog Centra za tretman žrtava nasilja, neizbježna stvar u vezi sa doživljivanjem trauma je to što čak i nakon što je vanjski uzrok prijetnje nestao, prijetnja se još uvijek osjeća kao stvarna – trauma je takoreći, usađena u tijelo žrtve. Premda je ovakvo ponašanje razumljivo u toku perioda stvarnog zlostavljanja - kao normalna reakcija na jednu nenormalnu situaciju - ono ne može biti prihvatljivo u toku kasnijih perioda života žrtava. Na primjer, kod istraumatiziranih osoba beznačajni svakodnevni povodi mogu izazvati osjećanja slična onim doživljenim za vrijeme situacije u kojoj su bile zlostavljane. Isto tako mi je jedna Bosanka koja živi u Berlinu rekla da je miris tijela nekog muškarca u tramvaju natjerao da odmah izađe iz tramvaja i da joj je pozlilo te da je povraćala satima nakon toga.

Svako ko je preživio ovakvu prošlost razvija raznovrsne strategije za hvatanje ukoštac i izbjegavanje ovakvih reakcija baziranih na strahu. Svako utroši mnogo energije da bi osigurao da ga se ne podsjeća i da bi izbjegao da razmišlja o tome. Doživljeni nasilnički činovi moraju biti potiskivani barem za neko vrijeme, da bi se preživjelo i prihvatio svakodnevni život. Na taj se način prošlost drži odvojena od vlastite ličnosti što prouzrokuje bezličnost. Međutim, ova je strategija samo djelimično uspješna. Žrtve neprestano doživljavaju iznenadne nalete sjećanja i vide slike koje im se ponovo vraćaju.

Sada bih željela da pređem na problem ponovnog traumatiziranja, koje može biti pojačano i izbjeglištvom. Kao što je psiholog David Beker (David Backer) primijetio ponovna traumatizacija je jedna karika u lancu trauma. Željela bih se ukratko osvrnuti na realnost *"deportacije"* iz Njemačke. Kada izbjeglice stignu u Njemačku vlasti ih protjeruju. Čak i procedure oko produžavanja statusa prava stalnog boravka koje konstantno mora da se produžava, stvara osjećanje privremenog življenja. One žene su bile i nastavljaju biti do krajnosti ponižavane načinom na koji ih vlasti tretiraju. Bezosjećajna, često rasistička i šovinistička situacija tokom intervjua, koji se uglavnom odvijao u maloj sobi, i to od strane službenika i prevodilaca muškaraca, činilo je praktično nemogućim za istraumizirane žene da govore o seksualnoj agresiji koju su pretrpjele. Zaista i situacija sama po sebi često izaziva panične napade. Zahtjev vlade da izvještaji o događajima budu detaljni, potpuno je nerazuman i zato i nemoguć da se ispuni.

Za mnoge istraumizirane žene čak i sama prijetnja "izručenja" je dovoljna da prouzrokuje panične napade i pogorša njihove boljke, dok u isto vrijeme pospješuje pokušaje samoubistva. Ove se izbjeglice ne mogu vratiti u svoju domovinu, pošto su njihovi srpski susjedi 1992. godine uništili veći dio njihovoga životnog tkiva, nakon što su bili nagrađeni dodjelom ovih krajeva takozvanim Dejtonskim mirovnim sporazumom. Ovo je službeno ozvaničilo podjelu države po etničkim linijama. 60 – 70% svih bosanskih izbjeglica koji su živjeli u Saveznoj Republici Njemačkoj potiče sa teritorije danas okupirane od strane Srba – niko od ovih izbjeglica se ne može vratiti kući. Oni se upućuju u centralnu Bosnu, gdje nema ni smještaja niti posla. Od svih ljudi koji žive u Bosni njih 60% zavise od humanitarne pomoći. U ovom kontekstu Dejtonski mirovni sporazum je postavio uvjete koji se moraju ispuniti u cilju omogućavanja povratka izbjeglicama: trebalo bi biti sigurno vratiti se, bez rizika da će biti napadnuti, nema povratka u krajeve bez infrastrukture koja bi omogućavala normalan život u svjetlu tih garancija. "Izručenja" iz Savezne Republike Njemačke su potpuno protuzakonita – traumizirano stanovništvo je suočeno sa totalnim i katastrofalnim nedostatkom infrastrukture i jednostavno ostavljeno u praznom prostoru.

Nove povrede prava koje žene dalje doživljavaju, zbog potpuno neodgovorno neorganizovanog povratka u domovinu, moraju se dodati listi primjera *propusta u pružanju pomoći.* Psihološko stanje izbjeglica mora postati dovo-

ljno stabilno dok se nalazi u izgnanstvu, ako ih se ne misli ponovo izlagati traumama prilikom njihova povratka. Kakva farsa sa svima onima što slušaju mrtve kako ih u noći dozivaju. Sve što ovdje mogu reći je da jasno postoji potreba da se pruži pomoć i odgovornost Savezne Republike Njemačke za novo kršenje ljudskih prava.

ICTY

Žene koje su spremne pojaviti se kao svjedoci na Međunarodnom krivičnom sudu u Hagu (ICTY) nalaze se u posebno teškoj situaciji. Jedna pozitivna strana svega toga je da je Ričard Goldstounn (Richard Goldstone), dok je rukovodio sudom, organizirao posebnu radnu *grupu istog spola*, što je ispitivanja seksualnog nasilništva u ovom ratu stavilo u potpuno drugu dimenziju. Olakšanje je bar saznanje da su svi počinitelji koji su optuženi za ove zločine do sada proglašeni krivima. Ovo je bez presedana u istoriji zločina konkretno izvršenih nad jednim polom i upućenih na sud za ratne zločine. Međutim, ostaje neriješeno niz problema od velikog značaja za potencijalne svjedoke, kao na primjer to što im se nije mogla pružiti fizička zaštita u vlastitoj domovini. Prije svega, ponižavao ih je također i način na koji su svjedoci tretirani kao živi dokazni materijal u postupku: oni se ne mogu smatrati individuama prilikom suđenja, tako da su ove žene tretirane kao nekompetentne. Nedopustiva pitanja koje je postavljala strana odbrane, kao na primjer, da li su te žene koristile kontracepcijska sredstva ili su ostale u drugom stanju, bila su također diskriminirajuća, dok su sudije rijetko zabranjivale pitanja ovakve vrste (suđenje za Čelebiće). Strategija odbrane da po svaku cijenu umanji kredibilitet svjedoka zbog njihovih traumatičnih stanja je isto tako skandalozno (vidi suđenje protiv Furundžije).

Svjedoci u suđenjima za ratne zločine jesu istraumatizirani i oni pokazuju simptome PTSD. Procesi na sudu u Aruši [Arusha, u Tanganjiki], na kojima se ispituju ratni zločini u Ruandi se baziraju na ovoj činjenici! Ako suci nastave sa ovom praksom, onda sudovi mogu isto tako odmah prekinuti sa svojim daljim radom. Iznenađujuće je toliko, ili ženama možda i nije, da se ovakva strategija primjenjuje sada kada je zločin silovanja kao oblik zlostavljanja i kao ratni zločin stavljen na tapet. Možemo li ovdje ponovo vidjeti na djelu suptilne patrijarhalne šablone?

Sudije su se saglasile sa takvim rezonovanjem i svjedoci su morali izdržati drugo bolno unakrsno ispitivanje – bez prisustva njihovih vlastitih pravnih savjetnika.

Kako se prava i interesi žena čuvaju i kako se štite od nasilničkih radnji i ponovnog preživljavanja trauma? Šta bi žene trebale misliti kada se od njih očekuje da razotkriju svoje unutarnje biće pred sudijama Haškog suda u toku procesa prikupljanja dokaznog materijala, dok oni koji snose glavnu odgovornost za zločin genocida i nasilje počinjeno nad ovim ženama, hodaju slobodni?

Ko je taj koji nudi podršku ženama kada se one vrate kući nakon svjedočenja? Postoji hitna potreba za ukazivanje pomoći i podrške ovim ženama paralelno uz proces suđenja, ali, nažalost, ima vrlo malo terapijskih odjeljenja kao što je Medica u Zenici, u Bosni i Hercegovini.

Pa ipak, vrlo je važno da preživjeli sarađuju sa sudovima, jer im to daje šansu da i oni sami daju svoj doprinos u cilju dovođenja počinitelja pred lice pravde. Još je samo bolnije to što oni moraju da osjećaju da su jednostavno još jedanput iznova iskorišteni.

Socijalna situacija u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini

Još uvijek je praktično nemoguće i za žene u Bosni i Hercegovini da prevaziđu svoju traumatičnu prošlost u kontekstu psihološkog i terapeutskog okruženja, sa odgovarajućom specijalističkom podrškom. Kao što sam već spomenula, razlog tome je, s jedne strane, nedostatak kvalificiranih centara koji bi pružali takvu pomoć. S druge strane, pak, skoro da ne postoje stvarni izlazi za ove žene. Mnoge se od njih ne mogu ni vratiti u svoju domovinu.

Ponovno suočavanje sa mjestima povezanim sa smrću i nasiljem ispočetka prouzrokuje osjećanje boli. Kada su se otkrile masovne grobnice, tkivo koje je počelo zarastati preko rana trauma je momentalno iznova pokidano. Pored toga, žene iz Srebrenice, još uvijek sa neizvješnošću u vezi sa sudbinom njihovih muških članova porodice, ne mogu naći mira zbog osjećanja krivice što su one preživjele.

A kakva je situacija posebno sa ženama koje su preživjele ratne traume u poslijeratnoj Bosni i Hercegovini? Ovdje se naglasak mora ponovo staviti na izolaciju koja rezultira iz pretrpljenog seksualnog nasilja. Socijalna klima ne dozvoljava ženama mogućnost da razgovaraju o doživljenim traumama. Sramota ih osuđuje na *šutnju* i ova *šutnja* izaziva dalje nevolje. To se dalje pogoršava zbog činjenice da su patrijarhalni standardi i reformisanje osnovno sada u bosanskom poslijeratnom društvu.

Zlostavljane žene su trn u oku u želji za uspostavljanjem normalnog stanja. One u jednu ruku podsjećaju na agresiju od strane muškaraca protiv žena, a u drugu ruku one su podsjetnik na strahote koje su Miloševićevi i Karadžićevi vojnici sprovodili protiv Muslimanki. Želja da se zaboravi prošlost i nastavi živjeti u miru je potpuno razumljiva, ali to neće biti moguće za mnoge Bosanke ako društvo ne prihvati njihovu prošlost. Duboki sloj šutnje već je pokrio silovane djevojke i žene. Tokom rata stajale su same sa svojim patnjama, a danas su čak još usamljenije.

Bosansko društvo, njegove institucije i donosioci političkih odluka moraju stvoriti klimu razumijevanja, koja će odagnati opravdani strah od stigmatizacije ili vječnog prokletstva ovih žena.

Ako se želi da rehabilitacija, i kao individualni i kao kolektivni proces izlječenja bude uspješna, društvo mora prihvatiti ove događaje, **javno nazvati zločine njihovim pravim imenom i osuditi krivce na međunarodnom sudu.**

Medica

Medica je osnovana kao odgovor na vapaj za centrima za pomoć ženama iz Bosne i Hercegovine koje su preživjele traume. Medica – centar za tretman žena u Zenici otvoren je u aprilu 1993. godine, usred rata. Dvadeset bosanskih stručnjaka žena ponudilo je ginekološka, psihosocijalna i terapeutska savjetovanja i tretman. Profesionalna *i* saosjećajna briga koju Centar pruža stiče popularnost među lokalnim ženama uopće, premda mi zaista dajemo prednost ženama izbjeglicama. I pored toga, Centar je odmah, od samoga početka bio otvoren za sve žene u cilju izbjegavanja bilo kakve stigmatizacije. U bolni-

čkom dijelu, duboko istraumatizirane žene i njihova djeca dobijaju po prvi put šansu da dođu i odmore se u jednoj atmosferi solidarnosti. One mogu uspostaviti kontakt sa ostalim ženama i razmijeniti svoja iskustva u terapeutskom ambijentu gdje se osjećaju zaštićene.

I za vrijeme rata, a i u sadašnjoj poslijeratnoj situaciji, fokus nam je bio više na pružanje pomoći kroz pažljivo iskazivanje prošlih iskustava, a manje na samom suočavanju sa tim prošlim iskustvima. To je moguće samo u takvoj situaciji koja nudi neke zaista realne perspektive za budućnost. Međutim, meni se čini da je fundamentalno važno da Medica, pored toga što pojedinačno tretira žene, također predstavlja jedan društveni kontekst u kojem se one mogu osjećati dovoljne same sebi kroz solidarnost i saosjećanje. Danas, klijentela Medice u Zenici uključuje sve veći broj žena i djevojaka koje su pretrpjele i preživjele incest i kućno zlostavljanje.

Ekipa od sedamdeset Bosanki danas radi u Zenici – medicinske sestre, ginekolozi, psiholozi, jedna liječnica, psihijatar, mualima (islamski teolog), instruktori, osoblje vrtića za djecu i administrativno osoblje. Od samog početka, važan dio našeg rada također je uključivao i pronalaženje krova nad glavom i niz različitih kurseva, tako da bismo svojoj klijenteli mogli ponuditi, pored terapije, i neke pozitivne perspektive za njihovu budućnost i budućnost njihove djece. Također je neophodno da žene dobiju stručno obrazovanje i pomoć koja bi im pomogla da se izbave iz začaranog kruga stalnog osjećanja žrtve.

Još i tokom rata, ovaj terapeutski tim započeo je sa obukom čitave grupe poluprofesionalaca. Pored toga, dokumentacija o situaciji u vezi sa ženama tokom i nakon rata, počela se sistematski sakupljati. Od samoga početka nam je bilo jasno da, pored koncentracije na svoj rad sa ženama, Medica u Zenici mora također imati i multietnički karakter. Ovo je bilo jedno od naših smjerova opredjeljenja daleke 1993. godine, a još je i danas.

Sav ovaj rad se finansira putem donacija koje prikuplja naše osoblje, a koje broji deset ljudi u uredu Medica u Kelnu, a usluge su naravno besplatne za naše pacijente.

Zaključak

Da zaključim, muškarci siluju žene i u ratu i u miru. Silovanja su se i ranije koristila kao strateška komponenta u ratu, ali je tek ovaj rat okarakterisao ovakva nasilja kao skandalozna. Jedan od razloga za seksualno zlostavljanje je taj što se žene posmatraju kao objekti i tretiraju kao nekompetentne. Ako se žene i dalje nastavljaju tretirati kao predmeti od strane medijskih sredstava, sudova ili unutar našega društva, tada će se i radnje silovatelja nastavljati samo na drugi način.

Vrlo je važno optužiti počinitelje i dovesti ih pred lice pravde, jer je isto tako destruktivno i za pojedinačne kao i za kolektivne zločine da prođu nekažnjeno. Ali, mi bismo također morali *osuditi ponovna povređivanja intime* i *propuste da se pruži pomoć.* Ako preživjeli imaju ikakve iskrene, pozitivne izglede za budućnost, društvo se mora naučiti da se odnosi prema njima sa poštovanjem, pružajući im utjehu i podršku, a ne hladno, uz odbacivanje i potpuno lažno saosjećanje, odbacujući ih – *u tome je ključ za promjenu situacije.* Prezir prema ovim ženama je jedna konstanta, a pri tome se nikakva pomoć ne pruža. Za preživjele, sa prestankom samog nasilničkog čina nasilje ne prestaje. Svi mi dijelimo odgovornost za pronalaženje odgovora da li je dostojan život moguć za ove žene.

Aleksandar Aco Ravlić

RUŠENJE BOGOMOLJA NA PODRUČJU SJEVEROZAPADNE BOSNE BILO JE RITUALNI ČIN PROGRAMA GENOCIDA

Na području sjeverozapadne Bosne zajedničkim životom živjeli su: Muslimani-Bošnjaci, Hrvati i Srbi. Uglavnom se suživot manifestirao u gradovima, malim i velikim, dok su seoska područja bila patrijarhalno zatvorenija. Međutim, živjelo se i u takvim područjima po starom bosanskom adetu koji kaže: "Poštuj me - poštovat ću te". Stoga je posve razumljivo što je i na ovom području Bosne i Hercegovine bilo mnogo mješovitih brakova, što su sklapana mješovita kumstva, pobratimstva, što se je prijateljevalo u čemu je široka bosanska duša iskazivala svoju prostosrdačnost prema svakom dobronamjernom.

Pojačana velikosrpska propaganda uoči početka agresije na Bosnu i Hercegovinu, te, osobito, **agresivno ponašanje šovinističkih grupa prema nesrpskom pučanstvu na području sjeverozapadne Bosne posijali su netrpeljivost koja se ubrzo pretvorila u odnos mržnje i protjerivanja, kako bi se što lakše provodio velikosrpski program genocida.**

U tom dobro razrađenom programu, najrepresivnije metode triju "izama" dvadesetog stoljeća (**fašizma, nacizma, komunizma**), bile njegov sukus. Rušenje bogomolja i progon vjerskih djelatnika svih "nesrpskih" iliti nepravoslavnih vjeroispovijedi (katoličke, grkokatoličke, islamske) označavalo je u njihovim bolesnim i mitologiziranim glavama krunu njihovom šovinističkom bučnom ponašanju. Na žalost i sramotu počinitelja, ti zagovornici kulture rušenja "nesrpskih" bogomolja i drugih sakralnih objekata, kako pojedinci tako i nositelji njihovih paradržavnih organa vlasti ostajali su gluhi i nijemi na brojne usmene i pismene prosvjede - u prvom redu, dvojice hrabrih pastira progonjenog naroda - banjalučkog biskupa mons. Franje Komarice[1] i banja-

[1] Franjo Komarica: U ODBRANI OBESPRAVLJENIH, Izbor iz dokumenata banjalučkog biskupa i biskupskog ordinarijata Banjaluka tijekom ratnih godina 1991-1995. (U daljnjem: F. Komarica, U ODBRANI...). Banjaluka, Zagreb, Sarajevo, 1996, 689 strana.

lučkog muftije Ibrahima ef. Halilovića, koji su bili dugo jedini branitelji svojeg preostalog i u svemu obespravljenog puka. Rušenja sakralnih objekata nisu prekinuta, iako je glas o novom genocidu već bio jako odjeknuo svijetom, kroz novinske izvještaje[2] i izvješća posebnog izvjestitelja UN-a za stanje ljudskih prava na području bivše Jugoslavije – Tadeuša Mazovjeckog (Tadeusz Mazowiecki).[3] O "kruni" provođenja genocidnog programa - rušenju sakralnih objekata koje su srpski šovinistički nastrojeni pojedinci i odredi s fanatičnom upornošću provodili, i izvodili na ritualan način. U više navrata pisao sam - i uvijek cjelovito - o rušenju bogomolja (crkava i džamija) i progonu vjerskih službenika.[4] Izuzetak sam načinio kod banjalučke džamije Ferhadije (zadužbini Ferhad-paše Sokolovića), koja je bila prava *ljepotica* i vrlo vrijedan kulturno-povijesni spomenik pa su je civilizirani Banjalučani - Hrvati, Muslimani, Židovi i Srbi držali kao svoju, odreda smatrali reprezentativnom zgradom u Banjaluci. O Ferhadiji sam objavio cjelovitu i reprezentativnu monografiju u znak prosvjeda zbog njezina rušenja.[5] Ovo je, iako sažeti, ipak najcjelovitiji moj rad o rušenju sakralnih objekata i progonu vjerskih službenika, koji treba ukazati na širinu rušenja i dodatnog zločina i "*podsjećati na barbarstvo koje su počinili srpski ekstremisti iliti novovjeki nacifašisti, i istodobno biti vječni poziv da se odlučno i bez oklijevanja, ustane protiv neonacifašizma, kako bi KULTURA GRAĐENJA DOBILA SVAKU BITKU PROTIV BARBARIZMA*!"[6]

Počinjeni zločini nad bogomoljama i neljudske metode primjenjivane protiv vjerskih službenika dobivaju na težini ako se ima u vidu neprijeporna

---

[2] Među najefektnijim je bio ugledni američki novinar Roj Gatman (Roy Gutman). Objavio ih je u knjizi A. WITNESS TO GENOCIDE, 1993., odnosno SVJEDOK GENOCIDA, Zagreb, 1994, Sarajevo 1995.

[3] Izvještaji Tadeuša Mazovjeckog, posebnog izvjestitelja UN za stanje ljudskih prava na području bivše Jugoslavije.

[4] Hrvatski iseljenički zbornik 1995/1996., str. 138-162; GENOCID DO ISTREBLJENJA, Zagreb, 1995., str. 95-116; HRVATSKO-BOŠNJAČKI TJEDNIK, Zagreb, jesen 1994. (u ovom tjedniku sam priloge objavljivao pod imenom Mirko I. Jukić, iz mjera predostrožnosti pošto su se članovi moje uže obitelji tada još uvijek nalazili u Banjaluci)...

[5] Aleksandar Ravlić, BANJALUČKA FERHADIJA – LJEPOTICA KOJU SU UBILI, (U daljnjem A. Ravlić, FERHADIJA...) Kastav, 1996.

[6] Isto, str. 59.

činjenica **da su spomenuti zločini počinjeni u području izvan ratnih operacija. To upravo nepobitno potvrđuje da se radilo o sustavnom provođenju programa genocida, etnocida, kulturocida i memoricida,** kako bi, napokon, velikosrpski šovinisti dobili potvrdu da su Banjaluka, kao najveći grad u sjeverozapadnoj Bosni, i čitavo ovo područje, bili "*vekovna srpska zemlja*", kako to vole kazivati.

Nedjela počinjena u Slavoniji kao nadahnuće za nasrtaje na bogomolje u Bosni

Velikosrpska agresija na području susjedne Republike Hrvatske, osobito na nedaleku Slavoniju, u kojoj su sudjelovale jedinice 5. (Banjalučkog) korpusa, na osnovi odluka o mobilizaciji, koje su donosili općinski savjeti za narodnu obranu koncem proljeća 1991. godine,[7] poslužila je kao nadahnuće velikosrpskim elementima za iskazivanje netrpeljivosti prema nesrpskim narodima i njihovim svetinjama. Komandant Banjalučkog korpusa, general Uzelac, poticao je tada donošenje odluka o mobilizaciji budući se "*u Hrvatskoj ponovo javlja fašizam, da su na vlast došli kleronacionalisti i fašisti,*"[8] odnosno smatrao da "*mi moramo osloboditi Hrvatsku, a to ćemo učiniti vojnim putem, avijacijom bombardovati artiljerijom i tenkovima razoriti i pješadijom počistiti*".[9]

Na povratku kućama poslije takvih odrađenih zadaća, svoje ratničko i nasilničko ponašanje rezervisti i pripadnici paravojnih jedinica, počeli su već tada iskaljivati po nepravoslavnim bogomoljama. Zahvaljujući tome na putnom pravcu Bosanska Gradiška - Banjaluka – Kotor-Varoš - Doboj, prve su napadnute katoličke crkve i džamije. U ljeto 1991. u više navrata je rafalima iz "kalašnjikova" nagrđena i oštećena novopodignuta džamija u banjalučkom naselju Vrbanja. Već u kolovozu 1991. godine oštećena je i opljačkana katolička crkva u Gornjim Čivčijama, u općini Bos. Gradiška. Dvadesetak dana

[7] SJEVEROZAPADNE BOSNE GLAS, Zagreb, br. 38, 22. veljače 1995, i br. 39, 23. veljače 1995.

[8] Isto, br. 38. str. 1.

[9] Isto.

poslije izvršen je prvi napad na župnu katoličku crkvu u Bosanskom Aleksandrovcu, odnosno u Mahovljanima, obje u općini Laktaši. Osobito je bila velika šteta na crkvi u Maglajanima.[10] Tijekom jeseni iste godine više puta su napadnuti i oštećeni katolički vjerski objekti (crkve, samostani, župne kuće) u Bos. Aleksandrovcu, Novoj Topoli, Trnu i Čelincu. Velika šteta pričinjena je i na crkvi u Novoj Topoli (općina Bos. Gradiška) u koju su ispaljene dvije granate.[11]

Prvih mjeseci 1992., uoči Referenduma građana Bosne i Hercegovine, na kojemu su se građani u većini izjasnili za neovisnu i suverenu Bosnu i Hercegovinu, srpski ekstremisti su pojačano djelovali po vjerskim objektima, katoličkim i muslimanskim, na groblje u selu Doline (općina Prnjavor).[12] Sve do kraja februara 1992. bogomolje u gradu Banjaluci, drugom po veličini gradu u BiH, bile su pošteđene. "*Nagovijest da će biti bezobzirni u rušenju svega što može podsjećati na vjekovno prisustvo nesrpskog stanovništva u Banjaluci, povampireni srpski fašisti, učinili su to dosta rano. Dok se još vjerovalo da će višestranačje moći funkcionirati, može se reći i tek što je počelo funkcionirati, ekstremisti srpskog naroda počeli su s prijetnjama. Koncem februara vandalski su napali dva izuzetno vrijedna sakralna objekta u središtu Banjaluke. Bačeni eksploziv je, srećom, samo oštetio Ferhadiju i obližnje Ferhad–pašino turbe.*

Gradom u kojemu smo svi uživali u suživotu, u kojemu su susjedi živjeli u više no dobrim komšijskim odnosima, ta šokantna vijest je prostrujala, i shvaćena, kao najozbiljnija prijetnja, koja bi u samom gradu mogla dovesti do oružanih sukoba. Tumačeći tako ovaj vandalski čin vjerski velikodostojnici katoličke i srpsko-pravoslavne crkve u Banjaluci, gospoda: biskup dr. Franjo Komarica i episkop Jefrem Milutinović, 28. februara 1992., u prijepodnevnim satima, posjetili su banjalučkog muftiju Ibrahima efendiju Halilovića i Odbor Islamske zajednice u Banjaluci."[13]

---

[10] Komarica, IN DEFENCE OF THE RIGHTLESS (U ODBRANI OBESPRAVLJENIH), Zagreb 1997, (u daljnjem F. Komarica IN DEFENCE...), str. 481.

[11] Isto.

[12] Isto, str. 482.

[13] A. Ravlić, FERHADIJA..., str. 23, 24.

Tom prigodom sva trojica vjerskih velikodostojnika javnosti su uputili "JAVNI PROTEST" ističući da su se na nj' odlučili "*šokirani činom brutalnog podmetanja eksploziva na Ferhadiju džamiju i Ferhad-pašino turbe u Banjaluci, koji se desio u noći između 26. i 27. februara 1992*." Neposredno uoči Referenduma za nezavisnost Bosne i Hercegovine. Vjerski velikodostojnici bili su u suglasju ističući: "*Vandalski napad na sakralni objekat i arhitektonsko-kulturni raritet prvog reda pod državnom zaštitom, doživljavamo kao napad na dostojanstvo, svetost i najdublju intimu vjernika kao i svih dobronamjernih građana Banjaluke i glave pognuti pred ovim gnusnim činom, najoštrije protestiramo i osuđujemo ovakve i slične postupke za koje smatramo da su usmjereni na pogoršavanje dobrih komšijskih, međunacionalnih i međukonfesionalnih odnosa u ovom gradu"*.

Nakon što su izrekli osudu uputili su i zajednički apel: *"Ovim povodom apelujemo na sve građane da se uzdrže od bilo kakvih nepromišljenih postupaka koji bi mogli da doprinesu daljem pogoršavanju nastale situacije, a od nadležnih organa vlasti tražimo poduzimanje hitnih i efikasnih mjera bezbjednosti radi pronalaženja i kažnjavanja vinovnika ovog nezapamćenog vandalizma. Takođe apelujemo na vjerničku i građansku svijest u cilju preventivne zaštite svih vjerskih objekata, vjerskih službenika, vjernika svih konfesija i građana."*[14]

Rušenje i grkokatoličkih (ukrajinskih) crkava

Prosvjed i apel banjalučkih vjerskih velikodostojnika nije zagovornicima genocidnog programa značio ništa. Direktive iz Beograda bile su precizne. Kronologija rušenja to potvrđuje, ubrzo je počeo rušiteljski juriš, i pir, po katoličkim crkvama i muslimanskim džamijama. Osobito se to događalo u bosanskogradiškom području, te Laktašima, Bos. Dubici, Prijedoru, Bos. Kostajnici, Ljubiji, Jajcu, Ključu, Kotor-Varošu, Mrkonjić-Gradu, Bos. Grahovu. Valja napomenuti da su u tom prvom ali žestokom valu rušitelji uz džamije i katoličke crkve, već u ljeto 1992. godine, točnije u početku augusta srušili tri grkokatoličke, ukrajinske crkve, u Staroj Dubravi, u općini Čelinac (u

[14] Faksimil Javnog protesta u posjedu autora. Cjelovit tekst objavljen u A. Ravlić, FERHADIJA... str. 24, 25.

ovoj općini su srušene i obje džamije u naseljima Donji Čelinac i Šamac).[15] To nije začudno s obzirom da je u ovoj općini, kao prvoj, i možda jedinoj na području sjeverozapadne Bosne, Ratno predsjedništvo Opštinske uprave Čelinac, na zasjedanju 23. jula 1992. usvojilo najrigidniji pravilnik na segregacijskoj osnovi, kojim propisuju pravila ponašanja nesrpskom pučanstvu u općini Čelinac.[16] Srušili su grkokatoličku crkvu u Ukrini, te jednu od najznačajnijih grkokatoličkih crkava u bosanskom dekanatu, župnu i dekanatsku crkvu u Prnjavoru,[17] mjestu koje je, zahvaljujući skladnom suživotu pripadnika 14 nacija, desetljećima nazivano "*Evropa u malom*". Spomenuta "ukrajinska" crkva s dva zvonika, uništena je golemom količinom eksploziva, u vrijeme "policijskog sata", u vrijeme "*terora koji su počeli provoditi srpske paravojne postrojbe, predvođene ekstremistom Milankovićem*" zbog kojeg su u prnjavorskom kraju "*prvi napustili svoja ognjišta Talijani*".[18]

U ovom, uvjetno rečeno, prvom valu rušenja nesrpskih bogomolja, ne smije ostati nezabilježeno da su se prigodom rušenja nekih džamija između rušitelja i vjernika na čelu sa svojim vjerskim službenikom odigrale najpotresnije tragedije. Tu prije svega mislim na dramu u Čarakovu, selu u prijedorskoj općini, koja se odigrala u ljeto 1992. godine. "*Pred džamijom su četnici ubili imama Sulejmana ef. Dizdarevića, te još 18 džematlija, prethodno iznijevši nekoliko ćilima iz džamije, te ju zapalili*" stoji u informaciji koju mi je ustupio Bedrudin Gušić, u to vrijeme predsjednik Odbora islamske zajednice u Banjaluci.[19] Ništa manje potresno nije bilo ni u nedalekoj Donjoj Puharskoj, prigodom rušenja tamošnje džamije, 31. augusta 1992., jer su prigodom pada munare smrtno stradali sin i supruga imama Osmana ef. Kusurana.[20]

---

[15] Podaci iz Informacije Islamske zajednice Banjaluka, u posjedu autora.

[16] ∴ ETNIČKO ČIŠĆENJE GENOCID ZA "VELIKU SRBIJU", Dokumentacija Društva za ugrožene narode. Sarajevo 1996, str. 88-90.

[17] ∴ RASPETA CRKVA U BOSNI I HERCEGOVINI. Uništavanje katoličkih sakralnih objekata u Bosni i Hercegovini (1991.-1996.), Banjaluka, Mostar, Sarajevo, Zagreb 1997, str. 162 i 163. (U daljem: \ RASPETA CRKVA....)

[18] ∴ GENOCIDOM DO ISTREBLJENJA, Zagreb, 1995, str. 102.

[19] Informacije Bedrudina Gušića, predsjednika Islamske zajednice Banjaluka od 1990. do 1995., do izlaska iz Banjaluke, u posjedu autora, (u daljnjem B. Gušić, INFORMACIJE...) str. 5.

[20] Isto.

Spomenuti valja i jedan od svijetlih primjera suprostavljanja rušenju bogomolja dojučerašnjih komšija. U selu Bastasima, nakon što je džamiju pokušao zapaliti jedan od četničkih predvodnika, mještanin Slavko Torbica pokušao je džamiju da zaštiti, ali je ubrzo bio mobiliziran, pa je džamija izgorjela dok je bio na ratištu.[21]

Jedan od najtežih udara na Katoličku crkvu u sjeverozapadnoj Bosni u toj 1992. godini, dogodio se je u području Jajca, grada koji je dugo odolijevao velikosrpskom agresoru, koji je često koristio svoju avijaciju. U tom okviru sigurno su oštećivani i oštećeni sakralni objekti triju konfesija. Po nekim izvorima, najteže je stradala mjesna pravoslavna crkva, zbog čega je, navodno, nakon sloma branitelja Jajca, srpski agresor osobito bio žestok rušeći džamije i katoličke crkve. Osobito je svoju žestinu ispoljio prema drevnom franjevačkom samostanu koji su "*dijelom teško oštetili i razorili, a dijelom koristili kao zatvor.*"[22] Koji mjesec poslije, *"Na prostoru od Podmilačja, u kojem je 1. marta 1993. srušena zavjetna crkva sv. Ivana Krstitelja, podignuta sredinom 15. stoljeća, do banjalučke centralne džamije Ferhadije, koja je izgrađena 1580. godine, mogli bismo nanizati više od tisuću sakralnih objekata, koje su srušili sinovi sotone, opsjednuti mržnjom prema svemu što je katoličko i muslimansko. Ova dijabolična destrukcija može se protumačiti samo jezikom metafizika, odnosno djelovanja sotone koji se u ovim zadnjim vremenima pojavljuje u osobama zločinaca, rušitelja i ubojica",* objavila je mlada Banjalučanka Marija Maja Ćosić.[23]

Crkva u Podmilačju bila je zavjetna. Njoj su svake godine na dan sv. Ive, hodočastile tisuće građana među kojim je bio veliki broj muslimana i pravoslavnih. U rekonstruiranoj i proširenoj crkvi sv. Ive, od 1960. godine, iz godine u godinu su unutrašnji prostori bili oplemenjivani djelima (kipovi, vitraži, mozaici) brojnih poznatih umjetnika. Sve to bogatstvo je nestalo u vandalskom naletu srpskog agresora što im mnogobrojni zavjetnici iz reda svih triju naroda nikada neće oprostiti.

---

[21] Isto.

[22] RASPETA CRKVA..., str. 145 i 146. Rušenje pravoslavne crkve u Jajcu prvi mi je spomenuo banjalučki Jajčanin – prof. dr. Zdravko Marjanac, 1993. u Banjaluci.

[23] Anto Ćosić, VRIJEME MRAKA, Banjalučki dnevnik, Zagreb, 2000, str. 75.

Uvjetno rečeno, dugi jurišni val na nesrpske bogomolje na ovom području odigrao se je tijekom 1993. godine, kojega su započeli na samu Novu godinu paljenjem katoličke župne crkve u Ključu, kojoj su potom (1995.) zidove i toranj srušili pripadnici srpskih oružanih snaga, uprkos molbama ključkog župnika i biskupovog namjesnika, uz napomenu da su župnika čak i zlostavljali.[24] S obzirom na blizinu događanja i značenja katedrale za katolički puk, pripominjem da je za božićne pravoslavne blagdane, 7. januara 1993. godine, izvršen napad iz lakog oružja na banjalučku katedralu. Tom prigodom je učinjena golema i nenadoknadiva šteta, jer su od tanadi teško oštećeni, primjerice, vitraži - djelo Ive Dulčića, dok je zvonik nagrđen oštećenjima.[25] Sve to odigralo se, takorekuć, pred očima vojnih stražara koji danonoćno čuvaju obližnje objekte srpske vojske.

Ova dva primjera naznačio sam da bih pokazao koliko rušitelji sakralnih objekata, koji zacijelo nisu bili pravi, istinski vjernici, već širitelji mržnje i pripadnici čopora koji nije znao i nije poštovao civilizacijska dostignuća, a sve, navodno, u ime srpstva i pravoslavlja. Da to nisu bili, sigurni smo da bi poštovali i kao pravi vjernici slijedili poruke iz Apela vjerskih poglavara u Banjaluci, upućenog vjernicima Katoličke crkve, Srpskopravoslavne crkve, Islamske zajednice i svim ljudima dobre volje, usvojenog 23. decembra 1992. godine. U svojemu Apelu oni su odlučno ponovili da, između ostalog, OSUĐUJU *"jednodušno i s neskrivenom zgroženošću sve zločine, sva poniženja, sva mučenja, masakriranja, zlostavljanja, svaku obespravljenost i bezakonje, svako rušenje, paljenje, uništavanje i pljačku..."*, prethodno naglasivši, da su *"zajednički već u nekoliko navrata osudili svako nasilje protiv prava i dostojanstva čovjeka, izražavali svoje iskreno suosjećanje sa svima koji su izgubili svoje najmilije ili su bili prisiljeni da trpe druge strašnije posljedice koje nosi svaki, a posebno ovaj prljavi, nemilosrdni, nametnuti nam rat. Na temelju vjere koju ispovijedamo i vjerozakona koje tumačimo i branimo, nastojali smo iskoristiti svaku priliku da govorimo protiv mržnje i osvete, protiv nasilja svake vrste, gaženja prava i dostojanstva svakog čovjeka."*[26]

---

[24] F. Komarica, U OBRANI..., str. 394.

[25] RASPETA CRKVA..., str. 106.

[26] F. Komarica, U OBRANI..., str. 346-348.

Na sveopću žalost bio je to vapaj bez pozitivnog odjeka, jer je bio upućen onim koji su bili zadojeni mržnjom prema nesrpskom narodu, koji nisu bili pravoslavni vjernici, čak ni civilizirani ateisti koji su podržavali starinsko bosansko načelo – *"poštuj da bi bio poštovan"*. Rušitelji nisu za nj' željeli znati jer su unisono skandirali kako Bosna nikad neće više biti cijela. I sve samo stoga što nisu željeli suživot, držeći da nije moguć, iako je postojao u Bosni kao nešto posve naravno i nije remećen sve dok vjerska mržnja nije izvana nametnuta, dok razorna mržnja nije bila ubrizgana među vjernike četiriju vjerozakona u Bosni: islamske, katoličke, pravoslavne i židovske/jevrejske. Pir rušitelja bogomolja izvan pravoslavlja je stoga nastavljen, ali i sustavni progoni i svakakvo tlačenje nesrpskog pučanstva po točno utvrđenim programima i planovima genocida, nažalost.

Rušenje svih džamija u Banjaluci

Vjerske svetinje nesrpskog naroda bile su izazov poput crvene krpe za srpske šoviniste, pa bi se moglo reći da su katoličke crkve i džamije rušene po *"domino efektu"*, u kojem niti jedna pločica ne ostaje uspravna. Primjeri rušenja 16 banjalučkih džamija tijekom 1993., ponajbolje svjedoče o sistemskom rušenju objekata islamske kulture, bez obzira što su neki među njima, prije svih, najpoznatije džamije **Ferhadija** i **Arnaudija**, svojom ljepotom i arhitektonskom izvedbom bile među najistaknutijim objektima islamske kulture u Bosni i Hercegovini, i ures grada Banjaluke. Obje, Ferhadija i Arnaudija, enormno velikim količinama podmetnutog eksploziva su uklonjene s lica zemlje!

"Sotonski pir izveden je u praskozorje 7. maja 1993. godine! Dvije do tada najjače eksplozije probudile su iz sna Banjalučane, probudile ih s već uobičajenim pitanjem: 'Što je sad odletjelo u zrak?' Dobrano uplašeni i zastrašeni Banjalučani koji su se, na prvu vijest i prestanak policijskog sata počeli okupljati oko uništenih bogomolja, nisu mogli vjerovati svojim očima da su velikosrpski ekstremisti smogli toliko hrabrosti za taj i takav zločin. Bilo nas je dosta ošamućenih promatrača. U mnogobrojnim očima, koje su nijemo promatrale žrtvu zločina nad zločinima, čitao sam tugu i bespomoćnost. Zavodnjele

oči su pričale tugu i bol pravih Banjalučana. I ne samo onih nepoćudnih i obespravljenih, to će reći nesrpskog stanovništva, već i brojnih Srba, istinskih građana Banjaluke. Tek poneki bi smogao hrabrosti i barem poluglasom, izrekao bi oštre riječi prijekora na adresu onih koji su naložili rušenje tog dragulja iz svjetske baštine vrijednosti. Nijemo promatranje pretvorilo se u dugosatnu 'minutu ćutanja'..."[27]

Minaret banjalučke ljepotice Ferhadije jedini je bio odolio silini enormno golemih količina podmetnutog eksploziva. Odolio je, jer je, uz izdašnu pomoć UNESKO-a koju godinu prije bila maksimalno učvršćena. Tom prigodom je Ferhadija dobila i svoj prvi topli pod kakvog nikada nije imala. Krasni ćilimi harmoničnih toplih boja ublažavali su umnogome hladnoću poda dok su vjernici klanjali. Oštećeni, ali još uvijek čvrsto stojeći minaret, ostao je prkositi srpskim šovinistima i počiniteljima zločina nad izuzetno vrijednim spomenikom kulture koji je samo jedan znamen u dugovječnoj prošlosti zemlje Bosne, i to kakav znamen! Zbog toga je pir sotona dobio još jednu izvedbu.

Naknadnom rušenju minareta Ferhadije banjalučke vlasti su pokušale dati legalitet, pod krinkom navodne brige za prolaznike. Njihova stručna komisija bez znanja Islamske zajednice u Banjaluci, odlučila je već iduće noći iznova pokušati srušiti dobrano načeti vitki a prkosni minaret. Predsjednik Islamske zajednice je na 15 minuta prije početka policijskog sata, dobio hitan poziv za obvezan dolazak u banjalučki Sekretarijat unutrašnjih poslova, 7. maja 1993. godine. Odmah po dolasku je obaviješten o odluci da će u tijeku započete noći (od 7. na 8. V, 1993.) biti miniran minaret, jer predstavlja opasnost za sigurnost kretanja građana i vozila. *"Što se tiče bezbjednosti saobraćaja u Ferhad-pašinoj ulici, zatvorite je s obje strane, ona ionako nije frekventna",* odgovorio je isljedniku Bedrudin Gušić, predsjednik Odbora Islamske zajednice u Banjaluci. Nakon što je čuo odluku o rušenju minareta on se zapanjio: *"Rekao sam im da to ne čine, a ako su ipak čvrsto odlučili, nisu me trebali ni zvati."*[28]

---

[27] A. Ravlić, FERHADIJA..., str. 27 i 28.

[28] Bedrudin Gušić, ŽIVOT I SMRT U OKUPIRANOJ BANJALUCI, feljton, europsko nedjeljno izdanje Oslobođenja, mart 1995. (U daljnjem: B. Gušić, Feljton) Nastavak drugi, pod naslovom "HRONOLOGIJA ČETNIČKOG BARBARIZMA".

Bestidnost rušitelja i izostanak javnih prosvjeda

Nije na odmet spomenuti da su i sva banjalučka sredstva informiranja (novine, radio i TV), tih dana bestidno širile vijesti kako su najpoznatije banjalučke "*džamije 'najvjerojatnije srušili sami Muslimani*", *spominjući nekoliko imena i konstruirajući teze od kojih mi se jednostavno gadi.*

U ovom kontekstu izdvajam i priču jednog tadašnjeg člana IO SDA Banjaluke, kojeg je policija odvela u Trapisku šumu (6 km daleko od grada) i pod prijetnjom sile zahtijevali od njega potpis na sročen tekst da su džamije Ferhadiju i Arnaudiju srušili sami Muslimani u režiji SDA, kako bi ponovo 'neopravdano bili optuženi Srbi' uoči izjašnjavanja o tada ponuđenom Vance-Owenovom planu. Nisu izdjejstvovali nikakav potpis, ali su tog čovjeka nakon fizičkog maltretiranja, pustili uz prijetnju da će ga likvidirati ako se ne predomisli ...

Jedan ugledni Srbin iz Banjaluke, član SKPJ, pričao mi je da je saznavši za odluku na Palama o rušenju svih banjalučkih džamija, otišao u CSB Banjaluka i navodno rekao: 'Dečki, ako već morate rušiti, nemojte makar Ferhadiju i Arnaudiju. One su i spomenici kulture, pod zaštitom UNESCO-a (Ferhadija). Ako to uradite, budite svjesni da činite ratni zločin.' Oni su mu, navodno, odgovorili da su svjesni težine akta koji će izvršiti, ali da im je naređeno s Pala".

Vezano za banjalučke džamije mora se reći da je završna serija rušenja islamskih bogomolja u Banjaluci okončana u prvim satima 9. rujna (septembra) 1993., paljenjem džamija u naseljima Dolac i Stupnica. Nažalost, to nije bilo i posljednje nasrtanje srpskih šovinista na sakralne objekte islamske kulture u Banjaluci.

Rušenje banjalučkih džamija je proteklo bez prosvjeda u Banjaluci, što je začudno s obzirom da je Banjaluka sveučilišni grad, u kojem djeluje više stotina profesora i nastavnika humanističkih znanosti. Malobrojni su bili oni koji su imali hrabrosti posjetiti banjalučkog muftiju i Odbor Islamske zajednice i izraziti im sućut. Među prvim je u Muftijstvo stigao banjalučki biskup mons. Franjo Komarica, i to na sam najzlosretniji dan islamskog puka u Banjaluci, 7. maja 1993. godine.[29]

[29] Monsinjor Komarica je pismeno izrazio svoju sućut i kasnije je objavio u knjizi U OBRANI OBESPRAVLJENIH, str. 326. do 327, njegovo usmeno zgražavanje zločinom zabilježio je B. Gušić u već citiranom feljtonu: ŽIVOT I SMRT U OKUPIRANOJ BANJALUCI.

Posljednji juriš na katoličke crkve i samostane

Uz već spomenute katoličke crkve porušene 1993., u Ključu i banjalučkom prigradskom naselju Novakovići, zanimljivo je da jedno dulje vrijeme nije bilo potpunih rušenja katoličkih crkava, izuzev pokušaja rušenja i teškog oštećivanja crkvenih objekata na području Banjalučke biskupije. Tako su u tim rušiteljskim nasrtajima teško oštećene crkve u: Trnu (općina Laktaši), Česmi, Rebrovcu (Banjaluka), Barlovcima, Mičijama, selu pokraj Šimića, Štivoru, Drenovi ... Pa ipak u toj 1993. godini uz crkve zapaljene u Ključu i Novakovićima, još su katoličke crkve porušene nadomak Sanskog Mosta i Ljubije, u Šurkovcu i Sasini, obje uništene miniranjem, te selima Doline u župi Prnjavor i Plitska u župi Vrbanjci.[30]

Najžešći nasrtaji na katoličke bogomolje i samostane na području sjeverozapadne Bosne dogodili su se tijekom 1995. nakon uspješnih osloboditeljskih akcija u Republici Hrvatskoj, tijekom kojih su oslobođeni okupirani krajevi u Slavoniji, najprije, zatim Banovini, Kordunu, Lici i Dalmaciji. Bio je to velikosrpski bjesomučni i osvetnički nalet, ali umješno dirigiran od zagovornika *"Velike Srbije",* koji je još jednom trebao pokazati nepoželjnost svakog i svega izvan srpskog duhovnog prostora, pravoslavlja. Najžešći i najmasovniji nasrtaji na Katoličku crkvu u Banjaluci, u toj 1995. godini, izvedeni su s očitim ciljem da najveći grad koji su zagovornici agresije na Bosnu i Hercegovinu oteli desetinama tisuća banjalučkih Hrvata i Bošnjaka, učine što srpskijim, pogotovu što su dulje od jednog stoljeća sijali mit o Banjaluci kao *"vekovnom srpskom gradu",* što je na najbolji način vidljivo i u djelu savremenog srpskog književnika Borislava Mihajlovića Mihiza, pod naslovom AUTOBIOGRAFIJA O DRUGIM, u priči BABIĆ, koja tretira i razdoblje uoči Prvog svjetskog rata. Iako je Banjaluka u to vrijeme već imala atribute europskog grada a višenacionalan sastav građanstva, u kojemu su na konfesionalnoj ljestvici, po popisu iz 1910., pravoslavci bili tek treća konfesija, ipak je Mihiz naglasio za Banjaluku *"da u njoj žive pretežno Srbi"* i da je bila *"vekovni srpski grad."*[31] S obzirom da su ranije porušili sve banjalučke

[30] RASPETA CRKVA..., str. 131-159.

[31] Borislav Mihajlović Mihiz, AUTOBIOGRAFIJA O DRUGIM, treće izdanje, Beograd 1992, str. 215.

džamije (svih 16!), računali su da još moraju ukloniti katoličke crkve da bi se očito vidjela svesrpska prisutnost kako u Banjaluci tako i na cijelom banjalučkom području. Osim toga taj novi odlučni nasrtaj na svetinje katoličkog puka, računali su, natjerat će preostali hrvatski pa i bošnjački narod, na iseljavanje i bijeg, što se - nažalost, i ostvarilo masovnim egzodusom osobito tijekom augusta 1995. kada je u svega petnaestak dana, čamcima preko Save kod Davora, u Republiku Hrvatsku *"protjerano više od 16.000 nesrba čime se praktično dovršava projekat etničkog čišćenja. Prebijeni i poniženi, Hrvati i Bošnjaci ostavljaju za sobom svoje kuće, svoju imovinu i svoja groblja."*

U maju 1995. godine srpski šovinisti, napokon, poslije tridesetak (34 puta!) nasrtaja i oštećivanja crkve u Trnu, koju su odvažni vjernici sa svojim župnikom uvijek nanovo popravljali, u noći od 17. na 18. V, uspjeli su srušiti miniranjem i ovu crkvu. Nadomak Banjaluke su u maju uništili crkvu u Šargovcu miniranjem, a u Vujnovićima paljevinom. Tri crkve, u Šargovcu, Vujnovićima i Petrićevcu razorene su u razdoblju od svega tri dana. Ipak najbestijalniji i najdrskiji zločin su počinili su 7. maja ujutro kada su uništili stoljetni katolički kompleks na Petrićevcu, koji je u posljednjih trideset godina privlačio pozornost visokim zvonikom izvedenim u savremenom arhitektonskom izrazu. Crkva je uistinu bila *"moderno zdanje i svojim vanjskim izgledom simbolizira novi život iznikao na ruševinama nakon razornog potresa (1969. - op. A.R.)... U novije vrijeme u crkvu je postavljeno nekoliko umjetničkih djela, koja ovom sakralnom objektu daju novu dimenziju."*[32] Ogromnim količinama eksploziva srpski ekstremisti su zajedno s crkvenim zdanjem do temelja srušili i savremeno projektirani samostan, koji su mogli da nisu bili puni mržnje, lako pretvoriti u korisnu namjenu, primjerice u zdravstveni ili humanitarni objekat. Tako su u svega tri dana u Banjaluci i neposrednoj okolici srušene tri katoličke crkve, a glasnogovornica Međunarodnog odbora Crvenog križa (ICRC) u Sarajevu Nina Vinkvist (Winquist) izjavila je *"kako je očito riječ o osvetničkom ponašanju Srba koji su otišli iz Slavonije i upozorila da je stanje u sjevernoj Bosni, koju nadziru Srbi, i dalje vrlo napeto."*[33]

U tom posljednjem jurišu s ciljem zatiranja katoličkog puka na području sjeverozapadne Bosne, tijekom 1995. godine, teško su oštećivane i devastirane

[32] ∴ BLAGO FRANJEVAČKIH SAMOSTANA BOSNE I HERCEGOVINE, Zagreb, 1990, str. 61.

[33] Vjesnik, 9. svibanj (maja) 1995.

brojne crkve. U širem banjalučkom području, uz već spomenute i porušene crkve nadomak Banjaluke, porušena je miniranjem – 19. augusta 1995. župna crkva u Sanskom Mostu, pri čemu je oštećena i obližnja župna kuća, dok je gotovo istodobno župna kuća u Prijedoru opljačkana. Inače, u proteklom trogodišnjem rušilačkom naletu velikosrpskih šovinističkih skupina na nesrpsko pučanstvo i njegove svetinje. Sistematski su i po pravilu oštećivani svi crkveni i gospodarski objekti i redovito pljačkani, što je za većinu počinitelja zločina bio i jedan od glavnih motiva za to. Statistički podaci kazuju da je od ukupno 40 župnih kuća i ostalih župnih objekata, koliko ih je bilo na prostoru Banjalučke biskupije svih 40 stradalo. Gotovo polovica njih (točnije 19) je teško oštećeno, 15 lakše, a 6 potpuno uništeno.[34]

Jednako tako su stradali i objekti u posjedu banjalučkog i bihaćkog muftijstva, što nije začudno jer su velikosrpskim protagonistima bošnjački narod i islam jednako tretirani poput hrvatskog naroda i Katoličke crkve, kao stoljetni i vrlo opasni neprijatelji. Da je tomu tako navodim svega jedan vrlo ilustrativan primjer. U gradu Prijedoru, u kojem su ekstremisti srpskog naroda, zadojeni huškačkom i velikosrpskom politikom buntovnog predvodnika SDS-a i njegovog čelnika Karadžića, počinili grozomorne i širokih razmjera zločine nad nesrpskim stanovništvom u gradu i nedalekoj okolici (među kojima su bili i grkokatolici iz Trnopolja, ukrajinske narodnosti) koje se nije ogledalo samo kroz slanje u logore užasa i strave: Keraterm, Omarska, Trnopolje ... U gradskoj četvrti Prijedora imena **Stari grad**, koji ponajbolje svjedoči da je tu odvajkada bilo sjedište ovog mjesta na Sani, a koji su poglavito naseljavali muslimani–Bošnjaci, nakon striktno sprovedenog programa genocida, cijelo naselje Stari grad su potpuno sravnili sa zemljom i načinili park!? U tom potpunom "čišćenju" Prijedora nestala je i velika vakufska zgrada, u kojoj se nalazio stan glavnog prijedorskog imama (prof. Hasana ef. Makića, sadašnjeg bihaćkog muftije). Miniranjem ovog vrijednog objekta "otišla je u nebo" i vrijedna "biblioteka glavnog prijedorskog imama u kojoj se nalazio rukopis tek završenog prijevoda Sabihui Buharije, *koja je najprije zapaljena.*"[35]

U pravilu gdje god su gospodarili srpski agresori uništavane su sustavno zgrade vlasništvo Vakufa. Tako su, primjerice, u području općine Bosanski Novi porušili "*deset vakufskih objekata u kojima su stanovali imami i u kojima*

[34] ∴ RASPETA CRKVA... str. 130 i 164.

[35] Gušić, feljton, str. 5.

su bile učionice za vjersku pouku djece,"[36] dok je *"zapaljena imamska kuća te zgrada Odbora Islamske zajednice u Bosanskoj Krupi. Na krupskom području, uništeno je sedam vakufskih objekata."*[37] Isto tako, *"prilikom okupacije Ripča Srbi su prvo opljačkali a zatim razorili tamošnju džamiju. Opljačkali su, a potom minirali i imamsku kuću"*, dok je *"Sultan Ahmedova džamija u Kulen-Vakufu, uništena od strane srpskog agresora prilikom njegove okupacije, kao što je uništen i vakufski objekat sa imamskom kućom i mektebom."*[38] Uistinu je dug popis razorenih vakufskih i imamskih kuća na području banjalučkog i bihaćkog muftijstva, što sve kazuje da su agresorski predvodnici striktno željeli provesti svoj sveti cilj - zatiranje većeg broja objekata koji bi mogli podsjećati na objekte nesrpskih naroda i na ovom području, zbog čega su najčešće krajnje iracionalno postupali, što se kosi sa svakom logikom.

O njihovom agresivnom i iracionalnom ponašanju, kakvim su se predstavile agresorska vojna i civilna vlast, rječito kazuje i odnos prema časnim sestrama u samostanima Sv. Vinka Paulskog u središtu Banjaluke koji su napadali više puta, a osobito 28. augusta 1995. godine, zatim u samostanu Novi Nazaret u Banjaluci, Nova Topola i Bosanski Aleksandrovac, te Bosanska Gradiška. Redovnice su vrlo često grubo šikanirali, a samostane pljačkali u razdoblju od 1991. do 1995. godine, dok nisu ostvarili svoj naum i protjerali ih. Slično se dogodilo i sestrama Bazilijankama iz grkokatoličkog (ukrajinskog) bosanskog dekanata. Njihovu kuću u banjalučkom naselju Budžak, eksplozivom su prvi put oštetili već krajem 1992. godine.[39] A časne sestre su, poznato je jako dobro svima koji su ikad bili u njihovoj sredini i blizini, uvijek bile na korist svakom dobronamjernom čovjeku, svakom onom koji je štovao njihovu osobnost i cijenio njihovo dobročinstvo.

Ni mrtvi nisu bili pošteđeni sile zaluđenih srpskih šovinista

Svi civilizirani narodi su odavali, i odaju, dužno poštovanje pokojnicima, ali na području sjeverozapadne Bosne velikosrpska agresorska sila to vjekovno

[36] Isto, str. 4.

[37] Isto, str. 3.

[38] Isto, str. 2.

[39] ∴ RASPETA CRKVA..... 104. Opširnije u F. Komarica, U OBRANI...

pravilo nije poštovala. Ogledalo se to na više primjera i načina. Sjećam se dobro da smo sa dženaze na koju bismo došli na središnje muslimansko groblje Stupnica u Banjaluci, u par navrata, morali bježati glavom bez obzira zbog tanadi koja su dolazila iz nedalekog nekadašnjeg Dječjeg obdaništa, pokraj Tvornice obuće, u kojoj se nalazila policijska škola. Ponekad su rafali iz strojnica "šišali" iznad naših glava, ispaljeni iz strojnica na lijevoj obali Vrbasa, našavši koridor pokraj nedaleke Kapidžića kuće. Sve s ciljem da utjeraju strah Banjalučanima koji su u mnogonacionalnom sastavu (bilo je i Srba!) dolazili na ispraćaj znancu i prijatelju, kako se mnogonacionalna okupljanja ne bi više ponavljala?!

Začudan je bio barbarski odnos srpskih šovinista prema mrtvim u brojnim slučajevima. Primjerice u Bosanskoj Krupi, dok su njome vladali, srpske vlasti su dale preorati čak 13 mezaristana, a na dijelovima općine Bihać, koji su kontrolirali, čak njih 15. U Kozarcu su uz porušenu **Staru džamiju**, sa zemljom sravnili i kompleks nišana. Dok su nišane uništavali, jer ih nisu mogli iskoristiti, dotle su katolička groblja počeli oskrvnjivati vrlo rano, obarajući spomenike i odvozeći ih u svoje klesarske radionice u kojim su ih prebrusili i kasnije, na njima, debele novce zarađivali, s obzirom na golemu potražnju zbog brojnih pogibija mladih srpskih vojnika, na ratištima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Primjerice, u jesenskoj noći, 11. na 12. listopada 1992., na katoličkom groblju u Delibašinom Selu nedaleko od Banjaluke, odnijeto je čak 60 nadgrobnih spomenika; ubrzo potom i na groblju u Debeljacima pokrali su spomenike, jednako tako i sa groblja: Gradina u župi Barlovci, zatim u Mahovljanima, Dragalovcima, Šibovima, Vrbanjcima ... Spisak devastiranih katoličkih grobalja je uistinu jako dug. Nije samo mržnja bila poticaj za devastiranje grobova katoličkih pokojnika, a napadali su i na kapele po grobljima. Brojna su katolička groblja ostala bez željezne ograde i ulaznih vrata (Cerići, Gradina, Visoka glavica, Volar Gornji ...) dok je na groblju Čepak (župa Kotor-Varoš) iz kapele ukradeno zvono. Mnogo duži je spisak oskrnavljenih groblja na cijelom području sjeverozapadne Bosne. Podaci kazuju da je teško oštećeno 13 katoličkih groblja a lakše oštećeno njih 19, jasno od strane srpskih šovinista i pljačkaša.[40]

Velikosrpski jurišnici osobito su svoj bijes nastojali iskaliti na mrtvim muslimanskim pokojnicima od prije nekoliko stoljeća, jer su ih, kako su

[40] Isto, str. 164.

isticali, podsjećali na 500 godina robovanja Srba pod Turcima. Njihova nacionalna i vjerska zaslijepljenost ponajbolje se očitavala u Banjaluci, najmnogoljudnijem gradu u sjeverozapadnoj Bosni, u kojoj je bilo skoncentrirano najviše turbeta.

Tako je najveći broj turbeta uz više spomenika suvremenijeg izgleda, podignutih u 20. stoljeću, bio grupiran okolo džamije Ferhadije. Turbeta je bilo i pokraj drugih značajnijih banjalučkih džamija pokraj nedaleke Arnaudije i uz Gazanferiju, na desnoj obali Vrbasa, u naselju Mejdan. Posebno raritetno je bilo turbe na kraju Hiseta, u Gornjem Šeheru, najstarijem banjalučkom naselju, na lijevoj obali Vrbasa, uz cestu koja vodi od Banjaluke prema Jajcu. Ovo turbe bilo je zanimljivo jer je natpis na njemu kazivao da je tu sahranjen 1591. Omer-paša Livčanin "admiral turske mornarice". Svi pobrojani spomenici islamskim pokojnicima, zajedno sa Sahat-kulom, porušeni su u noći od 14. na 15. decembar 1993. godine.

Tada je nestalo čuveno Ferhad-pašino turbe (tako se je zvalo iako svi relevantni podaci kazuju da u njemu nije sahranjen Ferhad-paša, nezaobilazna ličnost u dugovijekoj povijesti Banjaluke[41], zatim turbe Ferhad-pašinih barjaktara, Halil-pašino turbe. Privremeno *"na nogama"* opstalo samo Safikadunino turbe, ali je ubrzo i ono sravnjeno sa zemljom.

"Još jedan spomenik u haremu Ferhadije, kojeg su uništili srpski ekstremisti bio je od izuzetne vrijednosti; to je mramorni sarkofag sa dva bogato urešena nišana, podignut u vječni pomen Hamzaliji Ajanoviću, narodnom zastupniku Banjaluke. Sarkofag sa nišanima bio je izuzetan po tome što je na jednom nišanu ispisan tekst na našem jeziku, istovjetan tekstu isklesanom na arebici na drugom nišanu, ali i po tome što je stihove napisao nitko drugi do Savfet-beg Bašagić, zacijelo jedan od najznačajnijih književnika i kulturnih radnika među Bošnjacima krajem 19. i početkom 20. stoljeća... "[42] U tom novom noćnom piru vandala pokraj porušene Ferhadije, nestao je i jedan vrlo značajni spomenik memorijalne kulture - nadgrobni spomenik glasovitog hercegovačkog vezira Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića, *"koji se sastojao iz dva dijela: kamenog sarkofaga sa dva nišana koji je prekrivala i sa strana ograđivala posebna željezna ograda s mrežom. Taj spomenik koji je bio pod*

[41] A. Ravlić, BANJALUČKI POVIJESNI LISTIĆI 1, Zagreb 1998, str. 103-106.

[42] A. Ravlić, FERHADIJA.... str. 89-91.

zaštitom države, čiji je kameni dio bio povelik - 205 cm dužine, a visok 105 cm, s početka je ovog 20. stoljeća. Naime, podigao ga je banjalučki veleposjednik Hadži Hamidaga Husedžinović, po želji na trošak Nazir Hulusi-paše, za njegova boravka u Banjaluci, 1902. i 1903. godine. Nad sarkofagom nisu bili prvobitni, već noviji nišani postavljeni prilikom obnavljanja ovog spomenika hercegovačkom mutesarifu, koji je izgubio život pod čudnim okolnostima, u taboru Omer-paše Latasa, u Dobrinji."[43] Isti rušiteljski slučajevi su zabilježeni na cijelom području sjeverozapadne Bosne koji je bio pod nadzorom srpskih vojnih i paravojnih jedinica, odnosno njihovog samodržavlja.

Progon vjerskih službenika

Vjerski službenici izvan pravoslavlja, znači islamski i katolički, bili su, uz bogomolje, trn u oku srpskim šovinistima. Zbog toga su ih gledali mrsko i prema njima se odnosili potcjenjivački i progoniteljski. Čim bi im se ukazala prigoda, odmah bi ispoljavali svoj bijes. Nisu se uopće libili razbojstva nad njima. Osobito su osioni bili u 1992. godini, u kojoj su počinjeni prvi zločini nad njima. U nepotpunoj a objavljenoj kronici stradanja Katoličke crkve na području sjeverozapadne Bosne, banjalučki biskup mons. Franjo Komarica ostavio je svjedočanstvo da su 12. aprila 1992. godine *"župnika iz Glamoča Zvonimira Matijevića uhvatili pripadnici Kninskog korpusa i odveli u Knin gdje su ga - iako potpuno nedužna - užasno mučili. Liječnici u tamošnjoj bolnici jedva su mu spasili život."*[44] Ubrzo nakon zločina nad župnikom u Glamoču, četničke kolovođe su velečasnog Marka Šalića, župnika iz Dragalovaca (općina Doboj) odveli u logor *Bare* u Doboju, u kojemu je proveo 80 dana (uslijed mučenja, od posljedica zlostavljanja umro je nakon osam mjeseci, u 59. godini života).[45] Strahote logora Keraterm, Omarska i Manjača, u kojim je proveo 80 dana, među prvim progonjenim vjerskim službenicima trpko je podnosio župnik iz Ljubije Stipo Šošić (preživio je nečuvenu torturu i mučenje; pravo je čudo kako je preživio. Svoje stradanje objavio je u knjizi

[43] Isto, str. 88.

[44] F. Komarica, IN DEFENCE..., str. 482.

[45] Isto.

upozoravajućeg i potresnog naslova: DO PAKLA I NATRAG - U LOGORIMA STRAVE I UŽASA.[46] Dan poslije odvođenja župnika Šošića - 16. juna 1992., *"iz župnog stana u Novoj Topoli (općina Bos. Gradiška) četiri oružane osobe odvele su župnika Ratka Grgića u bijelom golfu u pravcu sela Laminci. Od tada mu se gubi svaki trag - neslužbeno ubijen."*[47]

Nekako istodobno započeo je progon islamskih vjerskih službenika. U logoru Manjača našlo se je čak 14 imama sa područja Prijedora, Sanskog Mosta i Ključa. *"Uz pomoć ICRC (Međunarodnog komiteta Crvenog križa) i UNHCR (Visokog komesarijata Ujedinjenih naroda za izbjeglice) uspjeli smo da ih krajem augusta '92. oslobodimo i smjestimo u naše džemate ... Krajem novembra '92. su putem međunarodnih humanitarnih organizacija napustili Banjaluku i otišli u pravcu Karlovca."*[48] U Banjaluci je 23. septembra 1992. godine, *"nakon klanjanja akšam-namaza u Mehdi-begovoj džamiji u Hisetima, dok se vraćao biciklom svojoj kući u pravcu Zelenog mosta, mučki ubijen imam, Hadži Zahid eff. Makić. Nakon ubistva, na licu mjesta je opljačkan, te odvezen u mrtvačnicu na Novo groblje. Bili smo svi šokirani."*[49]

Zločinački porivi prema hodžama sistematski su provodili četnički nastrojeni pojedinci, *"tako da ovi s ahmedijom nisu smjeli izaći na ulicu. Napadali su i vrlo časne i vrlo stare među njima. To, primjerice najbolje potvrđuje slučaj napada na nekadašnjeg banjalučkog muftiju hadži hafiza Mehmed efendiju Zahirovića, koji je već bio zakoračio u deveto desetljeće života, i kroz svo vrijeme, ne samo u Banjaluci, uživao glas jednog od najčestitijih i najuglednijih Muslimana. Njega su, dok se vraćao sa svoje džume u banjalučkoj džamiji Ferhadiji, 5. marta 1993., pokušala zaklati dvojica pripitih četnika. Oni su u bistrou "EX" (vlasništvo četničkog vojvode Mome Đukića), koji se nalazi nasuprot izlazu iz dvorišta Ferhadije, iščekivali izlazak umirovljenog muftije. Sticajem sretnih okolnosti i zahvaljujući odvažnosti nekih Banjalučana (i nekih Srba!) iako je u četničkim rukama sijevnuo nož, razbojstvo usred grada nad nemoćnim ali časnim starcem, nije se zbilo. Umirovljeni muftija od tada više nije izlazio iz svoje obiteljske kuće.*

---

[46] Stipo Šošić: DO PAKLA I NATRAG - U LOGORIMA STRAVE I UŽASA, Đakovo, 1944, str. 128.

[47] F. Komarica, IN DEFENCE ..., str. 483.

[48] B. Gušić, Feljton.

[49] Isto.

Ovaj slučaj ponajbolje svjedoči da je društveni ugled za bande četnika i velikosrpske šoviniste bezvrijedna kategorija. Da nije tako, u svojim sumanutim planovima morali bi praviti kakve-takve razlike. Međutim, u provođenju rasne diskriminacije oni se drže pitanja - 'je li naš ili nije', To je za njih postalo sveto pravilo ponašanja. Da nije tako, nikada ne bi s nožem u ruci krenuli na tako časnog starca. Jer, napadnuti efendija Zahirović je čovjek kojeg su baš Srbi morali poštovati, budući da je u Banjaluci jedini živi potpisnik dobro poznate 'Rezolucije banjalučkih muslimana' iz jeseni 1941. godine, kojom su banjalučki muslimani, njih sedamdeset, ustali protiv progona srpskog naroda, a napadnuti Zahirović je bio njezin zagovornik i jedan od prvih potpisnika!."[50]

Najsvirepije ubistvo vjerskih službenika ipak zbilo se u proljeće 1995. nedaleko od Banjaluke. Najpotresnije je djelovao naslov u riječkom "Novom listu" - "SPALJENI ŽUPNIK I ČASNA SESTRA", s izdvojenim podnaslovom *"Velečasni Filip Lukenda i časna sestra Cecilija Pava - Grgić izgorjeli su u župnoj kući koja je u petak spaljena, dok je biskupijsko svetište eksplozivom dignuto u zrak*.[51] Taj stravični događaj dogodio se u Presnačama kraj Banjaluke, u petak, 12. maja 1995. godine.

Svi su očekivali da će taj grozni zločin osuditi vlasti tzv. Republike Srpske, a među prvim tadašnji ministar za vjere (Dragan Davidović). Nažalost, umjesto osude zločina, u svojemu nastupu na banjalučkoj TV stanici on je **opravdavao ubistvo.** *"To je dokaz da iza počinjenih zločina nad civilima, katolicima i drugim ljudima stoji srpska vlast"*, ispravno je - u svojemu priopćenju, zaključio Vikarijat Banjalučke biskupije u Zagrebu.[52] Njegov istup je bio najbolja potvrda opredjeljenja o potrebi stvaranja "čistih" etničkih prostora zacrtanih programima genocida, etnocida, kulturocida i memoricida. Biskup mons. Franjo Komarica u svojemu oštrom protestu tadašnjem ministru unutrašnjih poslova RS (Živko Rakić) u 7 točaka argumentirano, i teško, optužio je počinitelje izvršenih zločina u razdoblju od 2. do 7. maja 1995. godine.[53]

[50] GENOCIDOM DO ISTREBLJENJA..., str. 113 i 114.

[51] Novi list, Rijeka, 14. svibnja 1995.

[52] GENOCIDOM DO ISTREBLJENJA..., str. 112

[53] Iz Protesta se vidi težina zločina (Samostan je srušen, jedna osoba je prisilno umrla, jedna teško ozlijeđena, a osam zadobilo teške povrede; Biskup je blagovremeno intervenisao obavijestio nadležne organe vojske i vlasti, i pokazao da su svi redom znali za događaj, sa zakašnjenjem su intervenisali i vatrogasci, ali požar nisu ugasili). Vidi F. Komarica, IN DEFENCE... str. 512 do 513.

Brojke o progonu vjerskih službenika, katoličkih i muslimanskih, na području sjeverozapadne Bosne, odnosno na području Banjalučke biskupije i dvaju muftijstava, banjalučkog i bihaćkog, nedvojbeno pokazuju da je zagovaračima agresije na bosanskohercegovači prostor bio jedan od glavnih zadataka uz ostvarivanje genocida, da bi ostvarili i zatiranje dviju vjera na ovim prostorima, u korist pravoslavlja, što pokazuje primjer Derventе. U Derventi koja je prije Drugog svjetskog rata bila jedini od 28 srezova u tadašnjoj Vrbaskoj banovini sa apsolutnom većinom hrvatskog stanovništva,[54] porušene su katoličke crkve i starodrevni franjevački samostan na Plehanu,[55] protjerani su i svi vjerski službenici obiju konfesija. U toj i takvoj Derventi, prema novom regulacionom i prostornom planu, u dokumentu o stanju u Medžlisu Islamske zajednice Derventa, stoji kako se *"na mjestima gdje su bile porušene džamije predviđaju zelene površine. Također, treba napomenuti pitanja izgradnje najveće pravoslavne crkve na Balkanu na zemljištu koje je nekad bilo muslimansko groblje."*[56]

Iz iste informacije doznajemo da su na području Banjalučkog muftijstva (koje pokriva općine: Banjaluku, Čelinac, Laktaši, Bos. Dubicu, Bos. Gradišku, Srbac, Bosanski Brod, Derventu, Kotor-Varoš, Skender-Vakuf, Mrkonjić-grad, Prnjavor i Ključ) protjerani gotovo svi vjerski službenici - njih 71 (ostala su svega trojica po jedan u Banjaluci, Bos. Gradišci i Prnjavoru), a da su ubijena četvorica, od kojih čak trojica u medžlisu Kotor-Varoš, od tamošnjih 13 imama, i to: Ahmed ef. Lihović, imam džamije u Hanifićima, Hasan ef. Alekić, imam nove džamije u Večićima i Sulejman ef. Turudić, imam starije džamije u Večićima.[57] Četvrti ubijeni imam je već spomenuti Zahid ef. Makić, imam banjalučke džamije na Hisetima. Izvan Banjalučkog muftijstva spomenuo sam hrabru pogibiju imama Sulejmana ef. Dizdarevića, kojeg su ubili zlikovci pred džamijom, koju je htio zaštititi sa svojih 18 jednako odvažnih džematlija, u Čarakovu nedaleko od Prijedora.

---

[54] Jovan Zubović, STANOVNIŠTVO VRBASKE BANOVINE, Razvitak Banjaluka, br. 1, 1939, str. 6 i 7.

[55] RASPETA CRKVA ...., str. 269-270; BLAGO FRANJEVAČKIH SAMOSTANA U BOSNI I HERCEGOVINI, str. 63-69.

[56] Informacija Banjalučkog muftijstva u posjedu autora.

[57] Isto.

Od katoličkih vjerskih službenika u Banjalučkoj biskupiji, izgubili su živote petorica svećenika: Ivan Grgić (30 godina), ubijen u Gornjoj Ravskoj 8. XI, 1992.; Petar Jurendić (53), župnik u Mrkonjić-Gradu, umro ubrzo od posljedica zlostavljanja u novembru 1992.; Marko Šalić (59), župnik u Dragalovcima, umro od posljedica zlostavljanja 21. I, 1993.; fra Alojzije Atlija (80), nekadašnji gvardijan samostana Petrićevac, umro od posljedica zlostavljanja prilikom miniranja franjevačkog samostana Petrićevac, 7. V, 1995.; Filip Lukenda (53) župnik u Presnačama, zapaljen i izgorio u župnoj kući 12. maja 1995. i časna sestra Cecilija Grgić (41) zapaljena i izgorjela u župnoj kući u Presnačama 12. maja 1995.[58]

Za dvojicu svećenika Ratka Grgića (48), odvedenog 23. juna 1992. godine iz župnog ureda u Novoj Topoli i mr. Tomislava Matanovića (33), kojeg su zajedno s roditeljima odveli iz župne kuće u Prijedoru 19. septembra 1995., još uvijek se ne zna što se s njima dogodilo.[59] Na višekratne apele srpskim vlastima, koje je upućivao biskup Komarica, nitko od odgovornih nikada nije odgovorio, kao što nikada nije procesuiran niti jedan od počinitelja zločina nad bilo kojim vjerskim, katoličkim ili muslimanskim vjerskim službenikom, odnosno nad srušenim vjerskim objektima obiju ovih konfesija.

Među progonjenim vjerskim službenicima islamskim i katoličkim je veliki broj onih koji su preživjeli fizička maltretiranja i atentate, preživjeli *logore smrti* kojih je bilo dvadesetak, većih i manjih, na području sjeverozapadne Bosne, između Ukrine i Une, što se vidi iz ***priložene karte*** spaljenih ili privremeno zatrtih sela, označenih stratišta, masovnih grobnica, logora i koncentracionih logora o počinjenim zločinima genocida na području sjeverozapadne Bosne (autora L. Gavranovića i B. Graljuka, iz septembra 1995., koja je pobudila izuzetno zanimanje sudionika međunarodnog znanstvenog skupa *"Jugoistočna Europa 1918.-1995."* u Zadru, u jesen 1995., koju sam tada predočio (prva prezentacija!). Tom prilikom sam svojim izlaganjem svjedočio o progonu u Banjaluci i banjalučkom kraju, ali i iskazao vjeru da Banjaluka ima izgleda da ponovo bude multinacionalan i evropski grad, budući da je oko 10.000 mladih Srba napustilo svoj grad da ne bi sudjelovali u realizaciji

[58] ∴ RASPETA CRKVA ..., str. 105-106 i GENOCIDOM DO ISTREBLJENJA, str. 110-113.

[59] Isto.

genocidnog programa.[60] Osim toga spomenuo sam sramotan podatak s izložbe priređene u januaru 1994., u Banjaluci koju su priredile *"institucije koje bi morale voditi računa o povijesti, a to su Muzej i Arhiv Bosanske krajine. Priredili su izložbu 'BANJALUKA - SREDIŠTE VRBASKE BANOVINE 1929-1941.' Na eksponatima koji su bili izloženi, to su bile mahom fotografije na kojim niste mogli primijetiti ni jedan vrh bilo koje od banjalučkih džamija, jer jednostavno se nije smjelo pokazati da je Banjaluka tada imala džamija; to je smiješan pristup, jer u vrijeme postojanja Vrbaske banovine, Banjaluka kao središte te banovine, je imala oko 30-ak džamija. Mislim da to jako puno kazuje, pokazuje kako su se ljudi od poziva uključili u program memoricida i da je to zaista sramno i nečasno. Ovo oni ne bi učinili da nije bilo hipokrizije svjetskih moćnih sila i međunarodnih organizacija."*[61]

Tretirajući progon vjerskih službenika na području sjeverozapadne Bosne, ne treba zaboraviti da su i dvojica najviših velikodostojnika dviju progonjenih konfesija: katoličke i islamske, mons. Franjo Komarica i hadži-Ibrahim ef. Halilović, biskup i muftija u Banjaluci, često bili šikanirani i javno podcjenjivani, odnosno mjesecima znali biti zatočeni u svojemu domu i bez veze s vanjskim svijetom, o čemu svjedoče brojni dokumenti, novinska izvješća i svjedočenja prognanih Banjalučana, koje sam pomno slušao.

Mora se još reći da je na području sjeverozapadne Bosne, na kojemu su velikosrpski šovinisti i srpske vlasti gospodarile, porušena sve i jedna džamija izuzev džamije u Baljvinama, nedaleko od Mrkonjić-Grada, koja je teško oštećena i devastirana. Na području Banjalučkog muftijstva je bilo 87 džamija i 8 mesdžida. Što se tiče Katoličke crkve u Banjalučkoj biskupiji srpske snage su uništile 16 župnih crkava, 23 druge crkve i 9 kapela; teško oštetili 8 župnih crkava, 14 drugih crkava i 10 kapela, a oštetili po 11 župnih i drugih crkava i 22 kapele. To znači da su srpske snage uništile ili nastojale uništiti čak 83 crkve i 41 kapelu. Uz crkve uništili su i dva samostana (spomenuti treći samostan, onaj u Plehanu, nije u okviru Banjalučke biskupije), jedan teško, a 4 lakše oštetili. Uništili su i 6 župnih i ostalih župnih objekata, 19 teško oštetili, a 15 lakše. Devastirali su i 32 katolička groblja (13 teško). *"Ukupno je ošte-*

[60] ∴ ZBORNIK MEĐUNARODNOG ZNANSTVENOG SKUPA "JUGOISTOČNA EUROPA 1918.-1995.: održanog u Zadru 28-30. IX 1995, Zagreb 1996, str. 263-268.

[61] ∴ RASPETA CRKVA..., str. 104 i 105.

ćeno ili uništeno 98 posto crkava i kapela. Također je uništeno oko 33 posto drugih crkvenih zgrada, samostana i župnih pastoralnih centara. Dio crkvene nepokretne imovine nasilno je otet i još uvijek nije vraćen."[62]

Vrijedno je posebna pomena da na ovom području nije došlo do sukoba između progonjenih Hrvata i Muslimana-Bošnjaka, nije bilo sukoba koji je "**uvezen**" u Bosnu i Hercegovinu i koji je ozbiljno štetio interesima obiju naroda. Umjesto sukoba Islamska zajednica i Katolička crkva u ovom kraju su vrlo dobro surađivali, jedni druge branili i pomagali, o čemu ima mnogo primjera-svjedočanstava. "**Caritas**" Banjalučke biskupije, koji je poodavno dobro organiziran, spremno je priskočio u pomoć "**Merhametu**", manifestirajući svoju želju da pomognu na svaki način, o čemu su mi sa zadovoljstvom kazivali čelnici obiju humanitarnih organizacija. I ne samo oni![63] Solidarnost u zajedničkoj nevolji pokazala se u brojnim primjerima, i ne samo u Banjaluci!

Rezultati genocida kojeg su srpski šovinisti počinili na području sjeverozapadne Bosne iliti Bosanske krajine, uistinu su toliki da se može kazivati da je počinjen grdni zločin, da je to bio novi genocid. Iako je, vjerujem, na drugom mjestu bilo govora o progonu pripadnika hrvatskog i muslimanskog-bošnjačkog naroda, odnosno pripadnika dviju konfesija, te Ukrajinaca grkokatolika koji priznaju rimskog papu, spomenut ću neke najbitnije podatke, iz razloga da se vidi povezanost rušenja katoličkih crkava i džamija i progon vjerskih službenika sa progonom pripadnika triju naroda (i spomenutih Ukrajinaca!).

"Najveći broj vjernika na području biskupije ostao je bez svoje imovine i protjeran je, poglavito tokom 1992. i 1993. godine. Na području Banjalučke biskupije pod kontrolom bosanskih Srba živjelo je 1991. godine oko 80.000 katolika, a sada tek 6.500", kazuju dokumenti.[64] Podaci Banjalučkog muftijstva, koji obuhvataju 9 medžlisa Islamske zajednice, za 13 općina (koje sam već spomenuo) govore o više od 100.000 prognanih pripadnika bošnjačkog naroda. Naime, 1991. godine na spomenutom području živjelo je 145.353 Muslimana, a 2000. godine tek - svega, računajući čak i malobrojne povra-

[62] Isto.

[63] Bećo Filipović, Safet Filipović, Adil Medić, Miljenko Aničić, Anto Marković, Mato Jurišić, Niko Anić.

[64] RASPETA CRKVA..., str. 105. Ove – 2000 godine, Vikarijat Banjalučke biskupije podastro mi je iste podatke.

tnike, 43.690.[65] Ovaj broj bi bio zacijelo manji za desetak tisuća, jer su se u općinu Ključ koja je u Federaciji, vratili gotovo svi prognani (bilo ih je 18.196, a sada se procjenjuje da ih je oko 17.000). Međutim, valja osobito imati na umu da je broj prognanih Muslimana-Bošnjaka s područja sjeverozapadne Bosne znatno veći. Naime, Banjalučko muftijstvo nije uzelo u obzir masovni progon njihovih vjernika-istonarodnika u: općini Prijedor u kojoj je, prema popisu iz 1991., bilo 49.454 Muslimana, zatim u općini Sanski Most sa 28.285 Muslimana, te 43.365 Muslimana u općini Bos. Krupa, odnosno 14.083 u općini Bos. Novi, 17.400 u općini Jajce, 2.998 u općini Šipovo, 3276 u općini Bos. Petrovac, u općini Glamoč njih 2.243, Livnu čak 5.927.[66]

Rezultati progona nesrpskog stanovništva uz rušenje sakralnih objekata triju naroda: hrvatskog, muslimanskog (bošnjačkog) i ukrajinskog, bjelodano dokazuje da je glavni cilj velikosrpskog agresora bio zatiranje tih naroda i njihovih vjerskih obilježja, a to znači ostvarenja plana memoricida kako bi velikosrpska mitološka priča o ovom području kao **"vekovnim srpskim prostorima",** kad-tad dobila na svojoj uvjerljivosti. U toj nakani osobito su napadana - zapravo "čišćena" gradska naselja, uglavnom manja mjesta (Drvar, Bos. Grahovo, Bos. Novi, Čelinac, Glamoč, Laktaši, Srbac i Skender-Vakuf) u kojim su Srbi imali apsolutnu većinu. Otuda nelogični zaključci, koje su izrekli, ili će izricati, pojedinci iz reda srpskih intelektualaca ili duhovnog-crkvenog kruga da se u **"etnički očišćenim sredinama"** (od ljudi i sakralnih spomenika!) ne uočavaju promjene?! **A bilo bi normalno da ukazuju svoje neslaganje - s počinjenim zlom i zločinima, do osude zločinaca.**

Istina, bilo je teško očekivati njihove takve reakcije, pogotovu što ni velikodostojnici Srpskopravoslavne crkve nisu oštrim riječima, kamoli najoštrijim, osudili i ustali protiv bjelodanih i dobro im poznatima zločinima. Primjerice ni njegova visost patrijarh Pavle, koji je posjećivao Banjaluku i banjalučko područje, umjesto ekumenskih poruka koje ionako malo tko čita, mogao je za posjeta Banjaluci obići mjesto na kojem je stoljećima stajala Ferhadija, i pokraj ostataka tog izuzetno vrijednog kulturnog i sakralnog spomenika, s podignutim prstom u zrak, izreći osudu i prokletstvo počini-

[65] ∴ Popis stanovništva 1991. godine.

[66] BOSANSKA POSAVINA I SJEVEROZAPADNA BOSNA – SRPSKI ZLOČINI NAD HRVATIMA I MUSLIMANIMA (1991.-1995.); Zagreb, Orašje, Mostar, Sarajevo, 1999, str. 225.

teljima i zagovornicima kulture rušenja. Nažalost, to nije učinio iz lako prepoznatljivih razloga, ali jeste licemjerno pitao: *"Zar je trebalo rušiti i paliti džamije i pucati na katoličke hramove...?"* (Banjaluka, 17. X, 1993.).

Naime, neka ponašanja i izjave, manje ili više, kazuju da odnos Srpsko-pravoslavne crkve (SPC) prema genocidu nije bio, najblaže rečeno, u duhu ekumenizma, a neki autori tvrde da su nositelji realizacije genocidnog programa imali stopostotnu podršku SPC. Stoga je gotovo potpuno jasno za što je "*Ljubljanski prota Peran Bošković,* izjavio u Oslobođenju (ne sarajevskom već onom koje se izdaje na Palama): *'Rezultati rukovodstva Republike srpske se kod Srba u dijaspori ocjenjuju kao najveći domet poslije Karađorđa. Tamo gdje nismo smjeli ni da dišemo, tamo imamo slobodnu državu. Ta država je uređena po volji i mjeri srpskog naroda. Republika srpska je novi srpski Bizant.'* Bosanski je rat u interpretaciji većine *'sveštenika' SPC, doista vjerski, 'posljedica šestovjekovne turske agresije', što bi rekao vladika Atanasije. Došlo je doba da se konačno 'raskrsti' s Muslimanima kao nasljednicima Turaka, koji su toliko zla Srbima nanijeli. Zvorničko-tuzlanski vladika Vasilije čvrsto vjeruje da 'u ovoj svetoj borbi i ratu, koji nam je nametnut, nikad Bog nije bio bliži nama. Nikad Nebo nije bilo bliže Srbima od Kosova-polja do današnjih dana. Ovo je nova Kosovska bitka, samo je razlika u tome što ćemo u ovom ratu pored nebeskog dobiti i zemaljsko carstvo...' Katoličke svećenike i islamske imame, naravno, svojim rukama ne ubijaju pravoslavni svećenici ali, SPC je 'debelo' suodgovorna za svakog ubijenog katoličkog svećenika i svakog hodžu, za sve porušene katoličke crkve i islamske džamije, za sve protjerane, zatočene, zlostavljane i ubijene katolike, muslimane, adventiste, grko-katolike... I da je bosanski rat doista građanski, Crkva bi i tada, ili baš tada, morala biti 'etički korektiv' i 'savjest nacije', koja se barem distancira od onih koji čine zločine, prečesto u ime vjere, tj. vjeroispovijesti. Ni SPC nema vojne ili političke moći zaustaviti progone inovjernika ili rušenje bogomolja, ali bi se morala oglašavati. U 'sukobu' između Slobodana Miloševića i Radovana Karadžića oko ženevskog mirovnog plana, mitropolit dabrobosanski, Nikolaj, staje, kao i ostali episkopi, na stranu potonjeg, te 'potpisuju' punu podršku nastojanjima da se 'konačno ostvare interesi srpskog naroda'. Ti su 'interesi' zapravo relativno najveća 'etnička korekcija', 'izmjena stanovništva' na Starom kontinentu u posljednjih pedesetak godina."*[67]

[67] Isto.

Znakovito kazuje i ovaj primjer: *"Početkom mjeseca novembra 1994. godine, u Banja Luci je održano zasjedanje Arhijerejskog sabora Srpske pravoslavne crkve. U Banja Luci je i sjedište katoličke biskupije i islamskog muftijstva. Nitko od 35 pravoslavnih vladika, koji su bili prisutni zasjedanju nije se javno upitao što je s katoličkim crkvama niti gdje su muslimanske džamije. Potpredsjednik banjalučke općine, Vitomir Popović, izjavio je za tamošnje novine da su džamije 'uklonjene' zato što je to bio jedini način da se 'manjina nauči da poštuje srpski zakon' ..."*[68]

A u vrijeme održavanja Arhijerejskog sabora SPC u Banjaluci, novembra 1994., već su porušene bile sve džamije u tom kraju, a u Banjaluci čak svih 16. *"Na području sjeverozapadne Bosne, koje je najvećim dijelom pod srpskim nadzorom, bilo do studenog 1994. godine, lakše oštećeno 25 posto, teže 22 posto, a 50% katoličkih crkvenih objekata je porušeno. U većem dijelu sjeverozapadne Bosne nije bilo oružanih sukoba, što znači nema opravdanja u stilu: 'Ustaše sa zvonika izviđaju ili gađaju goloruki srpski narod' !"* [69]

Ako se ovim neprijepornim činjenicama za banjalučko područje dodaju i drugi primjeri, poput onih koji kazuju da banjalučki pravoslavni velikodostojnik - episkop Jefrem, poslije prvih zajedničkih osuda nakon prvih napada na džamiju Ferhadiju, i supotpisništva na apelima odaslanim tokom 1992. godine, nije više uzvraćao istom mjerom na dobre želje koje su mu - biskup Komarica i muftija Halilović, redovito upućivali.

"Ovo i nije čudno ako se uzme u obzir da je osobno episkop Jefrem bio u Prnjavoru, na posvećenju crkve-zadužbine koja se gradi u čast poginulog Veljka Milankovića. Za tog 'heroja' je i srpski general Slavko Lisica izjavio da je najobičniji 'bandit, razbojnik i kukavica'. Usprkos svemu, gospodin Jefrem je na posvećenju temelja crkve u 'zvijezde kovao' i hvalio Milankovića, a završio je s vapajem 'Od srpstva nam ništa preče nije!' U povodu pogibije šestorice srpskih pilota gospodin Jefrem je (i ovaj puta u komemorativnoj riječi) kazao: 'Ovo je još jedan dokaz da mi ne smijemo popustiti i da moramo pobijediti."[70]

---

[68] Isto.

[69] Ibidem.

[70] F. Komarica, U OBRANI...., str. 644.

Zar je odista slučajno da je 2. maja 1995. godine, u kasnim večernjim satima, iz najbližeg komšiluka Banjalučke biskupije, iz vrta banjalučke Eparhije, bačena eksplozivna naprava na vozila Caritasa i Biskupije, pitanje je koje se samo od sebe nametnulo. Možda nešto kazuje još i ovaj podatak. Na svečanosti uručenja Zlatne povelje mira i humanizma mons. dr. Franji Komarici, koju mu je dodijelila Internacionalna liga humanista, održanoj 18. marta 2000. godine, u dvorani banjalučkog Narodnog pozorišta, među čestitarima nije bilo vladike Jefrema, prvog komšije nagrađenog, kao, uostalom, niti bilo koga od vlasti jednog od entiteta-srpskog, odnosno gradskih vlasti Banjaluke?! U normalnim i *"**čistim**"* prilikama upravo oni, po starom bosanskom običaju *(kad je u komšiluku radost - svi se raduju, ali kada je tuga nitko neće pjevati, avaz pustiti!)*, trebali su biti u prvom redu čestitara. Jer, nije mala, kamoli česta činjenica da u komšiluk, odnosno u jedan grad stigne tako vrijedno i visoko priznanje i to za propagiranje mira i humanizma, pa se čovjek mora upitati, ne misle li izostali čestitari da je pogubno boriti se za mir i humanizam, odnosno suživot koja kategorija proizlazi iz njih? Možda su svečanost ignorirali jer je nagrađeni bio ***odlučan i ustrajan, nepokolebljiv borac protiv genocida - za suživot kakav je vladao i jer je pravim imenom nazivao i nazvao vladavinu srpskih hegemonista, počinitelja genocida:***

"Nismo pristali i ne pristajemo na obnovu fašizma i uvođenje rasizma na ovom dijelu našeg evropskog kontinenta, jer ih smatramo apsolutno neprihvatljivima za bilo koji narod ili bilo koju etničku, vjersku ili ideološki opredijeljenu grupu među nama na kraju dvadesetog stoljeća!" jer se uvijek borio za povratak "oduzetih ljudskih prava i dostojanstva svim obespravljenim i pogaženim ljudima u mojemu zavičaju i domovini Bosni i Hercegovini, kao i svugdje gdje je to potrebno!"[71]

ZAKLJUČAK

Rušenje bogomolja te drugih sakralnih objekata od kojih su brojni bili dio bogate bosanskohercegovačke kulturne i religijske baštine, zatim devastacija grobalja i rušenje turbeta (mauzoleja), uz provedeni pogrom genocida

[71] Isto, str. 645.

(to je pravi izraz koji su, nažalost, pokušali ublažiti terminom **"etničko čišćenje")** nad nesrpskim narodom (Hrvatima, Muslimanima-Bošnjacima, Ukrajincima) i vjernicima izvan pravoslavlja (katolicima, muslimanima, grkokatolicima). Rušenja su nedvojbeno trebala dovesti do željenog cilja agresora - do jednonacionalne paradržave koja je trebala biti garancija memoricidu. Taj ***sotonski program na području sjeverozapadne Bosne proveden je u području u kojem mahom nije bilo ratnih dejstava, odnosno udaljenom od bojišta, što nedvojbeno i neprijeporno lako utvrđuje agresora i provoditelja genocidnog programa. Pokušaji da se krivica rasporedi na sva tri naroda, kakvi su sve glasniji i mogu se čuti, za područje sjeverozapadne Bosne ni u kojemu slučaju ne može se primijeniti. Jer, bio je samo jedan agresor, jer su genocid počinili srpski šovinisti!*** Uzrok takvom tragičnom ponašanju na području sjeverozapadne Bosne je istovjetan uzrocima u svim krajevima u kojim su svoju hegemoniju željeli Srbi nametnuti prema svojim sugrađanima izvan srpskog korpusa i pravoslavlja, leži u činjenici koju je - uoči Drugog svjetskog rata, javnosti otkrio srpski političar i književnik, dr. Branko Čubrilović, objavivši da je ***tragedija srpskog naroda što se nikad nije htio poistovijetiti i priznati povijest kraja u kojem se nalaze, već su uvijek s guslama javorovim u rukama, pjevali o srpskim mitovima, prije svega o Kosovu polju i carstvu nebeskom***.

To istodobno kazuje da u svakoj sredini kako Srbi, tako i pripadnici drugih naroda u Bosni i Hercegovini, bili oni konstitutivni ili ne, moraju dobro poznavati najprije povijest te svoje domovine i iz nje crpiti pravila ponašanja za život i suživot. Jer, primjerice, tragično je da u razdoblju od 1992. do danas, srpski šovinisti odbijaju piti pivo iz zelenih boca ili da su pripadnici Hrvatskog vijeća obrane - bojovnici militantnog dijela koji je vojevao za ostvarenja iracionalnih planova o velikoj Hrvatskoj, koji kao takvi nisu mogli vidjeti ljiljane u bosanskom grbu, u nekim crkvama odsijecali ruku i sv. Antunu Padovanskom (na njegovom kipu), jednom od najcjenjenijih katoličkih svetaca u Bosni, jer je u njegovoj ruci bio ljiljan.

To nepoznavanje povijesti svoje domovine uz uveženu mržnju iz Beograda, u prvom redu, potom iz drugih središta bližih nacionalnim osjećanjima druga dva naroda, prouzročili su genocid u mirnoj zemlji Bosni, u kojoj su nemiri redovito bili prouzročeni baš uvozom mržnje. To bi stalno trebalo imati na umu i uzeti kao esencijalnu poruku iz tragičnih događanja u Bosni i Hercegovini.

Jedan od najumnijih glava, hrvatski znanstvenik Tomislav Ladan, naš suvremenik, rodom i srcem iz Bosne poručio nam je: *"Razorna mržnja je bila ubrizgavana među bosanske vjerozakone, a sve iz najnižih političkih, osvajačkih pobuda... Suživot je danas bezuvjetno potreban i vjernicima i nevjernicima, jer tko ne poštuje suživot s drugima i sam sebi ugrožava sam život. Jer ondje gdje su oni drugi prisutni i nazočni od davnine, jedino suživot jamči mir i sigurnost."*[72]

Ovoj povijesnoj pouci dodajem: ***Uz uvjet da se tragične posljedice ovog rata ne smiju zaboraviti, ali ne zarad osvete i osvetništva, već samo stoga što ćemo tako spriječiti da se tragična sudbina ne ponovi bilo kad i u bilo kojem kraju Bosne i Hercegovine, u prvom redu. Ali i da mladež svih triju naroda načini otklon od mitova i prekine s politikom svojih otaca i djedova zadojenih osvetništvom, i čvrsto prihvati civilizacijska dostignuća i život suvremenog svijeta po načelu poštuj me - poštovat ću te.*** **Po tome zakonu se odavno i dugo živjelo u Bosni, jer je življenje u različitosti bila nekoć naša značajna prednost,** ***pa je prava šteta što su na nju srpski šovinisti zaboravili i u sjeverozapadnoj Bosni pa su nesrpskom pučanstvu i vjernicima izvan pravoslavlja, nametnuli najcrnju tragediju - genocid koji je vodio do istrebljenja i memoricida, što je srećom zaustavljeno, u posljednji trenutak.***

Treba vjerovati da će u mladeži svih naroda u Bosni i Hercegovini prevladati razum i da će zahvaljujući tome, napokon, iracionalna kultura rušenja biti za svagda poražena, odnosno ovim našim prostorima ovladati kultura gradnje i suživota!

[72] Intervju s Tomislavom Ladanom, objavljen u zagrebačkom Vijencu, br. 167-169, 2. srpnja 2000, str. 29 i 30.

Jasmin Odobašić

OBLICI PRIKRIVANJA ZLOČINA SA POSEBNIM OSVRTOM NA NESTANAK ŽENA I DJECE ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSANSKU KRAJINU

Kada sam razmišljao da dam svoj mali prilog međunarodnoj konferenciji pod nazivom »ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU« i da napišem referat našao sam se pred velikom dilemom o kojoj temi pisati. Kao čovjek koji je učestvovao u otkrivanju više stotina nestalih osoba mogao bih pisati o većini predloženih teza. A onda sam se sjetio jednog slučaja. Negdje sam vidio kameni nadgrobni spomenik na kojem je pisalo: «I mrtvi govore, to ćuti samo kamenje«. Upravo tako. Mrtvi govore samo ćutanjem. Kada po našoj Bosni vidimo mezaristane i grobove žrtava agresije nijedna riječ nije potrebna. Sve je rečeno. I baš zato što mrtvi svjedoče ćutanjem mi živi moramo biti glasniji. Što smo mi glasniji mi smo bliži istini i pravdi. Moramo biti glasniji da naši potomci ne bi svjedočili ćutanjem. I ovaj simpozij je naš glas o zločinima.

Kao operativac nemam pretenzija da se ovom problematikom bavim sa nekog studijskog aspekta. Ja ću dati podatke do kojih je naša Komisija došla do danas. Oni mogu da posluže za izradu stručnih analiza. Odlučio sam da pišem o prikrivanju masovnih grobnica i pojedinačnih grobnica sa posebnim osvrtom na nestanak žena i djece. Radi se o naizgled dvije različite teme, ali to je samo privid. One su itekako vezane jer kod gotovo svih nestanaka žena i djece uostalom kao i muškaraca zločinci pokušavaju da prikriju zločin, a kada se tiče žena i djece čine to još perfidnije. Posao kojim se bavim predstavlja vječitu borbu i pokušaje da se otkriju skrivene grobnice, odnosno nestale osobe. I koliko god osjećamo neko profesionalno zadovoljstvo kada uspijemo da pronađemo prikrivene grobnice i dokažemo zločin toliko smo kao ljudi pogođeni i opterećeni kad pronađemo ubijene žene i djecu. Ubijena djeca i žene na najbolji način pokazuju namjere agresora. Ako se ubije protivnički vojnik ubija se protivnik u ratu. Ako se ubija žena i dijete onda je jasno da se pokušava ubiti jedan narod, jedna nacija. U smanjenju ženske populacije

zločinci su vjerovatno vidjeli način da iskorijene jedan narod. U prilog ovome govori činjenica da su ubijane žene i djeca svih dobi, a nije rijedak slučaj da su ubijane i trudnice čime se činilo dvostruko ubistvo. Upravo zbog ovih činjenica ovaj referat smatram dugom prema toj djeci i ženama. Želja mi je da on bude upozorenje svim generacijama koje dolaze.

KARAKTERISTIKE PRIKRIVANJA MASOVNIH GROBNICA

Agresori su u toku rata u Bosni i Hercegovini, a samim tim i u Bosanskoj krajini, izvršili veliki broj pojedinačnih i masovnih zločina. Svaki segment tih zločina mogao bi se analizirati počev od: motiva za ubistvo, metoda ubijanja, sredstava ubijanja, vremena ubijanja, odnosa prema žrtvi pa do načina prikrivanja ubistava. Kroz posao koji radimo često smo u poziciji da nailazimo na razne pokušaje prikrivanja zločina. Sam naziv Komisije u kojoj radim - **Komisija za traženje nestalih osoba -** govori da se mi uglavnom i bavimo otkrivanjem onih koji su voljom drugih ljudi nestali. Čim se nestanak jedne osobe desi mimo njene volje onda je jasno da je taj nestanak najčešće vezan za zločin.

Jasno je da su u toku priprema za agresiju štabovi i u Beogradu i u Zagrebu kao dio razrade vlastitih strategija razradili i načine egzekucije (istrebljenje jednog naroda) kao i načine prikrivanja zločina učinjenih u tom cilju. Prethodni rat koji je vođen u Hrvatskoj i jednima i drugima pomogao je da te metode razrade i da ih primijene u ovom ratu. Različite su varijante prikrivanja zločina: od onih vrlo perfidnih gdje ostaje vrlo malo tragova pa do onih relativno laičkih koji se lahko otkrivaju ili onih gdje je agresor uvjeren u svoju snagu ostavljao žrtve na mjestu zločina vjerovatno da bi ih raznijele životinje. Ja ću izložiti samo dio slučajeva u kojima smo mi iz Komisije zajedno sa pravosudnim, policijskim i drugim organima otkrivali i utvrđivali razne načine prikrivanja zločina. Učiniću to na primjerima:

Podvidača - Sanski Most

Prirodna jama, duboka oko 35 metara sa gornjim ulazom širine oko 75 cm. U svojoj utrobi krila je oko 140 tijela logoraša iz Keraterma. Jama je

bila nepoznata i za najveći broj mještana okolnih sela jer se nalazi u gustoj šumi na miniranom terenu. Zločinci su se u prikrivanju zločina vjerovatno rukovodili jednom samo njima poznatom činjenicom.

Prilikom ekshumacije Hrastove Glavice desilo se nešto što je kod medija prošlo totalno nezapaženo, a taj je slučaj po meni morao da dobije pravi značaj.

Naime, sa ubijenim logorašima Keraterma i Omarske pronašli smo i dva starija tijela. U II svjetskom ratu tri Bošnjaka iz susjednih sela odvedeni su u nepoznato. Nikada se o njima ništa nije saznalo. Tog decembra 1998. godine istina koja je bila zakopana 30 metara ispod zemlje izbila je na vidjelo. Za nas koji se bavimo ovim poslom ovaj slučaj bio je značajan sa dva aspekta:

I - Uvjerili smo se da nema neriješenih slučaja i da se sve mora saznati, kad-tad. Ekshumacijom ovih ljudi nakon 50 godina poslali smo poruku zločincima. Nećete ostati mirni. Doći ćete na red da položite račune samo je pitanje vremena kad. Bez obzira koliko se ovaj zločin činio savršenim i prikrivao mi smo došli do istine.

II - Drugi aspekt ovog događaja vidimo u sličnosti egzekucije i u načinu da se zločin sakrije. Očito je da su izvršioci zločina od prije 50 godina savršeno instruirali i podučili svoje nasljednike da postupe isto. Isti način egzekucije - metak i isti način prikrivanja zločina - nepoznata podzemna jama. Suviše je sličnosti da bi bilo slučajno. Izvucimo poruku iz ovog slučaja i prenesimo je na nasljednike.

Lanište - I, Ključ:

Prirodna jama duboka 22 metra. Iz nje je ekshumirano 188 tijela. Karakteristika ovog slučaja je da smo ubijeđeni da se radi o vjerovanju agresora da su izvršili tzv. «savršeni zločin«. Metode poznate. Egzekucija na jednom mjestu, tijela odvezena i sahranjena na drugom mjestu. Ovaj put u kasarni srpske vojske. Očito su zločinci računali da u toj kasarni niko nikada neće voditi istragu i naći ubijene. U prilog ovoj činjenici govori i to da je u jamu prvo bačeno 111 ubijenih, pa je jama djelimično zatrpana, pa ponovo bačeno 77 tijela, pa je jama zatrpana do vrha.

Ovdje je bitna još jedna činjenica. Prikrivanje u krugu kasarne nije se moglo izvršiti bez znanja tada najviših vojnih i političkih predstavnika vlasti.

Lanište - II, Ključ:

Samo dva-tri kilometra od Laništa I pronađena je nova grobnica. Na dubini od četiri metra bilo je oko 77 tijela. U grobnici su pronađeni kanisteri za gorivo kojim su paljena tijela.

Hrgar - Bihać:

Jama duboka 85 metara u gustoj šumi. Vrlo teška jama za ekshumaciju. Neoprezna izjava jednog od članova Srpske komisije, »nikada ih nećete povaditi«, naše operativce odvela je na pravi trag i u toj jami su pronađena 83 tijela. Ova izjava značajna je i sa tog aspekta jer govori sa koliko cinizma pojedinci gledaju na počinjene zločine.

Dubovsko - Bihać:

Još jedna jama u koju su bačeni ubijeni Bošnjaci.

Lisac - Bosanska Krupa:

Prirodna jama dubine 20 metara. Jama se nalazi u nepristupačnim šumama. Iz nje je izvađeno oko 50 tijela, a među njima i dva ženska. Radi se o zatočenicima logora Omarska koji su odvezeni dalje od 50 km od logora i tu likvidirani.

Bunarevi - Ključ:

Prirodna jama dubine 30-35 metara. Nalazi se u blizini logora 11 Manjača. Iz iste smo ekshumirali 24 tijela Bošnjaka ubijenih 1992. I ovdje su srpske vlasti pokušale da prikriju zločin tako što su u samu jamu bacali veliki broj minsko-eksplozivnih sredstava, vjerovatno pokušavajući da je zatrpaju. Iz jame je izvađeno 70 neeksplodiranih ubojnih sredstava a na tijela je bačeno i pet uginulih konja.

Kasapnica - Sanski Most:

Osamnaest ljudi je ubijeno i zapaljeno u jednoj štali. Ipak, ostaci tijela su pronađeni.

Botonjići - Ključ:

Jedanaest tijela je zapaljeno u jednoj prostoriji, ali su pronađeni ostaci.

Sasina - Sanski Most:

Iz Sanskog Mosta je odvedeno 65 ljudi i strijeljano. Svi su zakopani u šumi. Srećom jedan svjedok je preživio i doveo nas do mjesta egzekucije.

Zecovi - Prijedor:

U bunaru, u dvorištu kuće Vahida F. bačena tijela pet strijeljanih Bošnjaka. Pronađeni su 25. septembra 1998. godine.

Volarići - Prijedor:

U šumi pored puta pronađene su dvije grobnice sa 12 i 9 tijela. Na grobnice su srpske vlasti odlagale smeće da iste ne bi bile pronađene.

Trnopolje - Prijedor:

Na jednom lokalitetu u Trnopolju po saslušanju svedoka pokušana ekshumacija 12 lica koje je svjedok ukopao dok je bio u logoru. Ekshumacijom utvrđeno da su srpske vlasti izvršile izmještanje te grobnice. Samo izmještanje je izvršeno nepotpuno tako da smo na lokalitetu pronašli dijelove četri tijela.

Maslovare - Bosanski Novi:

Na ovom lokalitetu svjedok-logoraš ukopao je 27 tijela ubijenih Bošnjaka. Srpske vlasti su izmjestile i sakrile 22 tijela, a pet je ostalo jer su tijela bila ukopana u slojevima. Rudnička okna Omarske, Tomašice, Ljubije, Puharske kriju i danas velike tajne u vezi sa masovnim grobnicama. Imamo niz lokacija za koje 100% znamo da kriju tijela ubijenih Bošnjaka.

Kevljani - Prijedor:

Sedmog decembra 1999. godine Državna komisija je od predstavnika Haškog tribunala preuzela skeletne ostatke 72 kompletna i 70 nekompletnih

tijela. Radi se o tijelima ekshumiranim iz sekundarne grobnice u Kevljanima. Srpske vlasti su prilikom izmještanja ovih tijela mnoge od njih oštetile.

Redak - Ljubija:

Predstavnici Komisije zajedno sa istražiteljima Haškog tribunala pronašli su grobnicu sa 70 tijela. Tijela su bila zakopana gdje se u toku godine deset mjeseci nalazi močvara. Ekshumaciju je moguće obaviti samo u junu ili julu mjesecu kada se močvara isuši. I ovo je jedan od perfidnijih načina prikrivanja zločina.

Da je prikrivanje zločina, a i samim tim sakrivanje grobnica bio i ostao očito dobro razrađen sistem kod agresora dokazuje i činjenica da u Bosni i Hercegovini tražimo još uvijek 25.000 nestalih Bošnjaka.

UBISTVA I NESTANCI ŽENA I DJECE

Kao i punoljetni muškaraci u toku rata su vrlo često nestajale žene i djeca. Veliki broj nestalih žena i djece je, nažalost, zadesila najgora sudbina - ubijeni su. Poznati su tek sporadični slučajevi gdje su nestale žene i djeca pronađeni živi.

Procenat ekshumiranih žena kreće se oko 12%, a djece oko 3%. U knjizi nestalih Prijedorčana oko 3.200 prijavljenih traži se oko 225 žena i 86 djece.

Kroz ekshumacije pronađen je veliki broj tijela žena i djece. Pomenut ćemo samo karakteristične slučajeve:

Prhovo - Ključ:

Od 36 tijela ekshumiranih iz masovne grobnice bilo je 18 žena ili 50%. Najmlađa Indira Medanović rođena 31. marta 1985. godine, a ubijena 1. jula 1992. godine. Od 18 žena bilo je pet maloljetnih, osam u dobi 20-30 godina, a najstarija Ramiza Jusić imala je 70 godina. Pronađena su tri maloljetna muškarca. U istom mjestu u 18 drugih pojedinačnih grobnica pronađeno je devet žena, a među njima i Ramiza Ađemović koja je u momentu ubistva imala 79 godina.

Čarakovo - Prijedor:

Dana 25. septembra 1998. godine ekshumirana masovna grobnica sa pet tijela. Među ekshumiranim bili su: Anel Behlić, u momentu ubistva star 22 mjeseca, majka Zerina Behlić, rođena 1960. godine, i nena Fata Demirović, rođena 1943. godine. Svi su ubijeni 23. jula 1992. godine.

Ališići - Prijedor:

Ekshumirane su Rasima Delić i Razija Ališić, obje rođene 1913. godine, a ubijene 1992. godine.

Bosanski Petrovac:

Dana 28. novembra 1996. godine ekshumirana je Azra Didović, rođena 5. januara 1991. godine. Ubijena bombom u dječijem krevecu, 21. septembra 1992. godine.

Hrustovo - Sanski Most:

U oktobru 1996. godine iz jedne masovne grobnice ekshumirano je 48 tijela od čega 27 ženskih ili 56%. Među ekshumiranima je bilo i devet maloljetnih. Najmlađa Edita Medanović, rođena 1991. godine, Sabina Keranović, rođena 1990. godine, Almina Keranović, rođena 1985. godine, Aldina Keranović, rođena 1984. godine, Asim Keranović, rođen 1988. godine, Edin Keranović, rođen 1986. godine i jedno N.N. tijelo staro 5-6 mjeseci.

Kozarac - Prijedor:

Ekshumirana je Zuhra Blažević, rođena 1904. godine i Draguna Alihodžić, rođena 1916. godine. Obje ubijene 1992. godine. Iz druge grobnice ekshumirane su Safija Sušić, rođena 1905. godine. Takođe, u zapaljenoj kući pronađene su Ćama Bašić, rođena 1906. godine, Mina Grabić, rođena 1937. godine i Emka Trnjanin, rođena 1921. godine.

Kozara - Prijedor:

Dana 28. novembra 1996. godine u šumama Mrakovice na površini zemlje pronađena su tijela Maide Bašić, rođene 1981, Mirsade Bašić, rođene 1972. i njihovog oca Ibrahima Bašića. Oni su se više mjeseci krili u šatoru u šumi, kada su otkriveni svirepo su likvidirani.

Kamičani - Prijedor:

Dana 20. 7. 1998. godine ekshumirano je osam tijela od čega tri žene rođene 1913, 1920, 1936. godine.

Rakovčani - Prijedor:

Dana 18. 8. 1998. godine iz masovne grobnice ekshumirano je šest članova porodice Čaušević, a među njima i Mina Čaušević, rođena 1983. godine.

Kljevci - Sanski Most:

Sedmog maja 1998. godine ekshumirana je masovna grobnica sa devet tijela od čega je bilo pet žena. Karakteristično je su svih pet žena bile hrvatske nacionalnosti. Najstarija među njima bila je Kata Banović, rođena 1925. godine. Ubijen je i Mile Jurić, rođen 1977. godine.

Zecovi - Prijedor:

Iz jedne grobnice ekshumirana su četiri člana porodice Hopovac i to: Adis Hopovac, rođen 1986. godine, Ibrahim Hopovac, rođen 1984. godine, Hajra Hopovac, rođena 1962. godine i Ajka Hopovac, rođena 1934. godine. Svi ubijeni 12. avgusta 1992. godine, u kući.

Blagaj Rijeka - Bosanski Novi:

Dana 27. septembra 1999. godine ekshumirana su zapaljena tijela Mine Halilović, rođene 1938. godine i Safete Memić, rođene 1934. godine, a u Brkića mezarju, pronađena i još dva N.N. ženska tijela.

Kamičak - Ključ:

Dana 24. novembra 1996. godine ekshumirano sedam tijela iz jedne grobnice od čega četiri žene. Najmlađa Safeta Behar rođena je 1980. godine, a najstarija, Minka Jusić rođena je 1923. godine. Ubijene su 1992. godine.

ZAKLJUČAK

Temu sam odabrao ograničavajući se na Bosansku krajinu. I tu sam pomenuo samo ograničen broj slučajeva, međutim sve što se dešavalo u Bosanskoj krajini na isti način dešavalo se i u svim drugim krajevima Bosne i Hercegovine. I tamo su prikrivani zločini i ubijani žene i djeca u ime nekih viših srpskih ili hrvatskih ciljeva. Ovakvo ponašanje i ovakvu logiku mogli su da razviju samo bolesni umovi već odranije zaraženi fašističkim ili nacionalističkim ideologijama. Zar postoji ideologija koja može opravdati ubistvo djeteta od šesnaest dana, trudnice ili starice od sto godina.

Neki ljudi imaju utisak da su se akcije agresora kao što su: mučenje, masovni progon, ubijanje žena i djece, rušenje gradova i sela dešavala na haotičan način. Međutim, ako neko pobliže analizira situaciju, primijetiće da je isti način ponavljan u cijeloj Bosni i Hercegovini. On je upućen na to da prepozna sistem koji je ubijanjem žena i djece želio da razara porodičnu strukturu širom Bosne i Hercegovine. Možemo reći da je isti zločinački rukopis prepoznatljiv u svim krajevima. Jasna je činjenica da je nasilje nad ženama i djecom, uostalom, kao i nad muškarcima u Bosni i Hercegovini imalo izrazitu političku dimenziju.

Danas sa pravom postavljamo pitanje zašto je uloga naše žene i naše djece u ovome ratu toliko marginalizirana. Zašto se tako rijetko spominju ove žene i djeca. Drugi narodi su i u sporadičnim slučajevima stradanja ili uspjeha svojih žena i djece znali napisati čitane tomove knjiga. Znali su im naći mjesto u istoriji. Mi to očito ne znamo. Imamo li mi pravo ćutati o našoj ženi i djetetu koji su toliko pretrpjeli u ovom ratu i koji su iznijeli toliki teret. Moramo sve učiniti da afirmišemo ulogu naše žene u proteklom ratu tim prije što je na onoj drugoj strani od početka pa do kraja rata uz bok najvećih ratnih zločinaca sjedila jedna druga žena (B. Plavšić) koju stranci proglasiše demokratom, a

svi znamo da je suodgovorna za stradanje velikog broja bošnjačkih i hrvatskih žena i djece. Moramo učiniti sve da našu djecu vaspitamo da ne mrze, da ih vaspitamo da ne vjeruju onima koji pobiše toliko žena i djece. Otvorimo oči našoj djeci. Istorije koje im danas pišu pojedine »demokrate« oni mogu čitati, ali moraju vjerovati onome što su vidjeli svojim očima.

Danas se često govori o pomirenju i oprostu. Vrlo često previše agresivno i bez argumenata uče nas kako trebamo misliti. Niko nam ne treba sugerisati hoćemo li ili nećemo oprostiti. To je individualna stvar. I samo onaj kome je neko nestao ili ubijen treba da odluči hoće li oprostiti. Ponavljam oprost je individualna stvar, ali zaborav je kolektivna stvar.

Prilog br. 1

SPISAK EKSHUMIRANIH MALOLJETNIKA

Od 01. juna 1996. do 31. decembra 1999.

1. Bašić (Ismeta) Dinko, rođen 21. marta 1975, nestao 20. septembra 1992.
2. Bećirović (Refika) Denis, rođen 1987, nestao juna 1992.
3. Bećirović (Refika) Muris, rođen 1982, nestao septembra 1992.
4. Behlić (Eniza) Amel, rođen 5. septembra 1990, nestao 23. jula 1992.
5. Behlić (Esada) Ermin, rođen 7. januara 1976, nestao 12. juna 1992.
6. Benić (Hakije) Sabahudin, rođen septembra 1977, nestao juna 1992.
7. Botonjić (Saima) Ermin, rođen 24. januara 1976, nestao maja 1992.
8. Botonjić (Huseina) Teufik, rođen 5. jula 1976, nestao juna 1992.
9. Brdar (Emina) Emsad, rođen 7. februara 1976, nestao 23. jula 1992.
10. Brdar (Junuza) Jasmin, rođen 26. februara 1976, nestao 23. jula 1992.
11. Čaušević (Mustafe) Edin, rođen 1975, nestao 7. avgusta 1992.
12. Dervišević (Safeta) Edhem, rođen 1979, nestao 1992.
13. Drobić (Muharema) Ibrahim, rođen 1978, nestao 1992.
14. Džaferović (Šemse) Almir, rođen 1988, nestao juna 1992.
15. Forić (Taiba) Amir, rođen 1980, nestao 30. juna 1992.
16. Grbić (Ibrahima) Džemal, rođen 1979, nestao 1992.
17. Hadžić (Redžepa) Alija, rođen 27. jula 1974, nestao jula 1992.
18. Hadžić (Fahreta) Senad, rođen 1. februara 1976, nestao jula 1992.
19. Hajrić (Jusufa) Ernes, rođen 1977, nestao juna 1992.
20. Jelečević (Sefera) Asim, rođen 1978, nestao 1992.

21. Jusić (Hilma) Hilmo, rođen 3. januara 1975, nestao 1992.
22. Kadić (Karanfila) Dževdet, rođen 26. oktobra 1978, nestao 20. jula 1992.
23. Kadić (Seada) Nermin, rođen 25. jula 1979, nestao 25. septembra 1995.
24. Karajković (Jusufa) Samir, rođen 15. novembra 1975, nestao 1992.
25. Keranović (Suada) Edin, rođen 1986, nestao maja 1992.
26. Keranović (Hasana) Nahid, rođen 1977, nestao maja 1992.
27. Kurbegović (Kadrije) Alan, rođen 13. maja 1976, nestao maja 1992.
28. Mašić (Emsuda) Ismet, rođen 16. marta 1977, nestao juna 1992.
29. Matanović (Mladena) Ervin, rođen 29. marta 1976, nestao 1992.
30. Matanović (Mladena) Johan, rođen 1974, nestao 1992.
31. Matanović (Peja) Predrag, rođen 1974, nestao 1992.
32. Matanović (Ante) Zoran, rođen 25. aprila 1974, nestao juna 1992.
33. Medanović (Hasana) Mujo, rođen 14. aprila 1979, nestao juna 1992.
34. Mulaahmetović (Ale) Samir, rođen 1. oktobra 1974, nestao 1992.
35. Osmanović (Hasana) Muharem, rođen 26. avgusta 1974, nestao 1992.
36. Redžić (Adema) Almir, rođen 12. oktobra 1977, nestao 23. jula 1992.
37. Selimović (Zuhre) Dinko, rođen 25. septembra 1979. nestao 23. septembra 1992.
38. Spahić (Ismeta) Osman, rođen 7. novembra 1975, nestao 24. septembra 1992.
39. Svraka (Omera) Mirsad, rođen 1974, nestao 1992.
40. Talić (Muhameda) Adnan, rođen 1977, nestao juna 1992.
41. Talić (Rasima) Besim, rođen 1978, nestao 1992.
42. Zobić (Nurije) Adis, rođen 1983, nestao septembra 1992.
43. Zobić (Sabahudina) Adnan, rođen 1979. nestao 10. septembra 1992.
44. Zobić (Nurije) Asmir, rođen 1977, nestao 10. septembra 1992.

Prilog br. 2

SPISAK EKSHUMIRANIH ŽENA

1. Adžemović (Ahme) Ramiza, rođena 18. maja 1913, ubijena 1992.
2. Ahmetćehajić (Redže) Hima, rođena 1924, ubijena 24. septembra 1992.
3. Ajagić (Jasina) Munevera, rođena 1953, ubijena1992.
4. Alić (Hasana) Zejna, rođena 10. jula 1936, ubijena 1992.
5. Alihodžić (Osme) Draguna, rođena 31. decembra 1916, ubijena 1992.
6. Ališić (Avdije) Razija, rođena 10. marta 1913, ubijena 1992.
7. Alukić (Ibrahima) Adila, rođena 12. avgusta 1927, ubijena 1992.
8. Bajramović (Latifa) Ekrema, rođena 1939, ubijena 1992.
9. Baković (Ilfada) Nisveta, rođena 14. avgusta 1983, ubijena 1992.
10. Balešić (Muste) Fahra, rođena 1928, ubijena 1992.
11. Balić (Šefke) Admira, rođena 9. marta 1969, ubijena 8. avgusta 1992.
12. Balić (Avde) Fatima, rođena 1924, ubijena 24. septembra 1992.
13. Balić (Sadika) Fatima, rođena 17. marta 1927, ubijena 8. avgusta 1992.
14. Balić Senija, rođena 13. maja 1924, ubijena 23. saptembra 1992.
15. Banović (Blaža) Kata, rođena 1925, ubijena 23. septembra 1992.
16. Bebač (Salke) Fajka, rođena 1922, ubijena 1992.
17. Bebanić (Salke) Hava, rođena 1929, ubijena 13. jula 1992.
18. Bečić (Aziza) Esma, rođena 1976.
19. Bečić (Safeta) Refika, rođena 1941, ubijena 1992.
20. Bećirević (Huseina) Rabija, rođena 11. oktobra 1933, ubijena 1992.
21. Bećirović (Osmana) Muharema, rođena 1962, ubijena 1992.
22. Behar (Huse) Džemila, rođena 1938, ubijena 1992

23. Behar (Ibrahima) Maida, rođena 25. marta 1981, ubijena 1992.
24. Behar (Džemile) Safeta, rođena 1980, ubijena 1992.
25. Belešić (Avde) Faza, rođena 1918, ubijena 1992.
26. Bešić (Mehe) Ćama, rođena 1906, ubijena 26. maja 1992.
27. Bešić (Hasana) Hanifa, rođena 12. oktobra 1930. ubijena juna 1992.
28. Bešić (Ibrahima) Mirsada, rođena 29. januara 1972, ubijena 1992.
29. Blažević (Rame) Zuhra, rođena 1904, ubijena juna 1992.
30. Botonjić (Islama) Ajša, rođena 1. juna 1938. ubijena 1992.
31. Botanjić Azemina,
32. Botanjić (Smaila) Esma,
33. Botonjić (Mehe) Rubija, rođena 1945, ubijena 1992.
34. Brković (Huseina) Namka, rođena 1975, ubijena 1992.
35. Brković Rasema, rođena 20. juna 1954, ubijena 1992.
36. Bujadilović (Ive) Katarina, rođena 1943, ubijena 1992.
37. Čanić Hatidža, rođena 1927, ubijena 1992.
38. Čarkić (Ale) Sabra, rođena 1929, ubijena 1992.
39. Čaušević (Smaje) Džemka, rođena 1948, ubijena 7. avgusta 1992.
40. Čaušević (Osmana) Mevla, rođena 1912, ubijena 10. juna 1992.
41. Čaušević (Šabana) Mima, rođena 1983, ubijena 19. avgusta 1992.
42. Čaušević (Hasana) Šefka, rođena 7. marta 1943, ubijena 7. avgusta 1992.
43. Čavlović (Florijana) Milka, rođena 1933, ubijena 1992.
44. Čavlović (Florijana) Miroslava, rođena 1937, ubijena 1992.
45. Dedić (Muhe) Hatidža, rođena 1933, ubijena 1992.
46. Delić (Salke) Rasima, rođena 10. marta 1913, ubijena 1992.
47. Demirović (Redže) Fatima, rođena 4. maja 1943, ubijena 23. jula 1992.
48. Didović (Mahmuta) Azra, rođena 5. januara 1991, ubijena 21. septembra 1992.

49. Domazet (Salke) Fajka, rođena 1923, ubijena 1992.
50. Draganović (Atifa) Sevla, rođena 1924, ubijena 1992.
51. Džaferagić (Šemse) Amila, rođena 1992, ubijena 1992.
52. Džaferagić (Rasima) Besima, rođena 1962, ubijena 1992.
53. Egrlić (Osmana) Zemka, rođena 1. januara 1931, ubijena 1992.
54. Forić (Murata) Hanifa, rođena 19. avgusta 1944, ubijena 1992.
55. Forić (Ibrahima) Lutfija, rođena 1913, ubijena 1992.
56. Grabić Mina, rođena 1937, ubijena 26. maja 1992.
57. Grdelj (Husnije) Enisa, rođena 1964, ubijena 1992.
58. Hadžić (Muharema) Ajša, rođena 14. maja 1948, ubijena 1992.
59. Hadžić Hasnija, rođena 1992.
60. Halilović (Adžula) Emina, rođena 16. avgusta 1938, ubijena 22. septembra 1992.
61. Hodžić (Zijada) Amela, rođena 23. septembra 1983, ubijena 1992.
62. Hodžić (Rame) Rubija, rođena 21. septembra 1956, ubijena 1992.
63. Hotić (Mehmeda) Fatima, rođena 21. decembra 1970, ubijena 20. septembra 1992.
64. Hotić (Mehmeda) Munira, rođena 1938, ubijena 1992.
65. Huskić Ćamka, rođena 1943, ubijena 1992.
66. Ivanković (Dragana) Milka, rođena 1927, ubijena 1992.
67. Jakupović (Huse) Hava, rođena 1919, ubijena 1992.
68. Jelečević (Fadila) Eldina, rođena 1974, ubijena 1992.
69. Jojić-Šabanović Rasema, rođena 8. oktobra 1947, ubijena 1992.
70. Jurić (Ante) Marija, rođena 1926, ubijena 23. septembra 1992.
71. Jusić (Latifa) Azemina, rođena 5. novembra 1973, ubijena 1992.
72. Jusić (Latifa) Emina, rođena 19. septembra 1978, ubijena 1992.
73. Jusić (Šabana) Enisa, rođena 2. novembra 1970, ubijena 1992.

74. Jusić (Alije) Minka, rođena 1923, ubijena 1992.
75. Jusić (Adila) Ramiza, rođena 1922, ubijena 1992.
76. Jusić (Latifa) Semira, rođena 6. februara 1967, ubijena 1992.
77. Kaltak (Reufa) Paša, rođena 1954, ubijena 1992.
78. Kapetanović (Mehmeda) Fehima, rođena 12. novembra 1951, ubijena 1992.
79. Karadžić (Devle) Subha, rođena 1939, ubijena 1992.
80. Karahodžić (Latifa) Zaifa, rođena 1928, ubijena 8. avgusta 1992.
81. Karupović (Huse) Gopa, rođena 1929, ubijena 23. jula 1992.
82. Keranović (Rufata) Aldina, rođena 1984, ubijena 1992.
83. Keranović (Ismeta) Almina, rođena 1985, ubijena 1992.
84. Keranović (Rufada) Asima, rođena 1988, ubijena 1992.
85. Keranović (Redže) Džehva, rođena 1969, ubijena 1992.
86. Keranović (Ibrahima) Fatima, rođena 1941, ubijena 1992.
87. Keranović (Smaila) Jasima, rođena 1971, ubijena 1992.
88. Keranović (Huseina) Muharema, rođena 1962, ubijena 1992.
89. Keranović (Aziza) Nira, rođena 1964, ubijena1992.
90. Keranović (Ismeta) Sabina, rođena 1990, ubijena1992.
91. Kogić (Mumina) Fata, rođena, 30. marta 1924. ubijena 1992.
92. Kovačević Nura, rođena 1922, ubijena 1992.
93. Kuburić (Ibrahima) Adila, rođena 1919, ubijena 1992.
94. Kučuković Azema, rođena 1941, ubijena 1992.
95. Kukavica (Mehe) Fatima, rođena 1922, ubijena 1992.
96. Kukavica (Mehe) Fehima, rođena 1912, ubijena 1992.
97. Kurtović Radifa, rođena 1912, ubijena 1992.
98. Mašić Đulsa, rođena 19. juna 1924, ubijena 24. septembra 1992.
99. Medanović Enisa, rođena 30. marta 1973, ubijena 1992.

100. Medanović (Munira) Fatima, rođena 12. novembra 1938, ubijena 1992.

101. Medanović (Ćamila) Ferida, rođena 10. aprila 1976, ubijena 1992.

102. Medanović (Derviša) Hadžira, rođena 17. jula 1927, ubijena 1992.

103. Medanović Hava, rođena 23. novembra 1964, ubijena 1992.

104. Medanović (Suada) Indira, rođena 31. marta 1985, ubijena 1992.

105. Medanović (Šefika) Midheta, rođena 5. novembra 1972, ubijena 1992.

106. Mehmedović (Adila) Hiza, rođena 1932, ubijena 1992.

107. Memić (Omera) Raifa, rođena 1935, ubijena maja 1992.

108. Memić (Mehmeda) Safeta, rođena 2. juna 1934, ubijena 22. septembra 1992.

109. Merdanović (Huseina) Asema, rođena 1936, ubijena 1992.

110. Merdanović (Taiba) Besima, rođena 1961, ubijena 1992.

111. Merdanović (Mumina) Derviša, rođena 1909, ubijena 1992.

112. Merdanović (Mustafe) Edita, rođena 1991. ubijena 1992.

113. Merdanović (Junuza) Sabra, rođena 1959. ubijena 1992.

114. Merdanović (Huse) Zumra, rođena 1902, ubijena 1992.

115. Merdžanović Sejda, rođena 1963. ubijena 1992.

116. Mešić (Himze) Isma, rođena 1. januara 1935, ubijena 1992.

117. Milobara (Pave) Boja, rođena 1933. ubijena 1992.

118. Milobara (Pave) Dragica, rođena 1941, ubijena 1992.

119. Mujanović (Adema) Džemila, rođena 15. maja 1920, ubijena 28. maja 1992.

120. Mujdžić (Dede) Hata, rođena 15. septembra 1907, ubijena avgusta 1992.

121. Muminćehajić (Ale) Đula, rođena 20. oktobra 1926, ubijena 1992.

122. Mušić (Ibrahima) Hava, rođena 1941, ubijena 1992.

123. Mutić (Hadže) Dervića, rođena 1933. ubijena 1992.

124. Mutić (Huse) Fatima, rođena 1963. ubijena 1992.

125. Mutić (Šerifa) Ramiza, rođena 1936. ubijena maja 1992.

126. N.N., 40-50 godina,

127. N.N. (žensko dijete), 4 godine, ubijena 1992.

128. N.N. (žensko tijelo),

129. N.N. (žensko tijelo),

130. N.N. (žensko tijelo),

131. N.N. (žensko tijelo),

132. N.N. (žensko tijelo),

133. N.N. (žensko tijelo),

134. N.N. (žensko tijelo),

135. N.N. (žensko),

136. N.N. (dijete) 5-8 mjeseci,

137. N.N. (starija osoba),

138. N.N. (dijete), do jedne godine,

139. Nalić (Hame) Nafija, rođena 1943, ubijena1992.

140. Nezić (Sade) Zlata, rođena 1929, ubijena 1992.

141. Okić (Huseina) Nasiha rođena 1. aprila 1971. ubijena 1992.

142. Omanović Džemka, rođena 1934, ubijena 1992.

143. Omanović (Mehe) Emina, rođena 1941, ubijena 1992.

144. Omerbašić (Omera) Tidža, rođena 1927, ubijena jula 1992.

145. Račić (Sinana) Aiša,

146. Radojčić (Huse) Đuma, rođena 6. januara 1918, ubijena 1992.

147. Redžić (Arifa) Ajka, rođena 5. maja 1920, ubijena 23. jula 1992.

148. Risović (Smaje) Fatima, rođena 1941, ubijena 1992.

149. Risović (Smaje) Hata, rođena 16. maja 1943, ubijena 1992.

150. Silajdžić (Dede) Hava, rođena 1940, ubijena 1992.
151. Sinanović (Himze) Azra, rođena 1975, ubijena 1992.
152. Sinanović-Džaferagić Lejla, rođena 1940, ubijena 1992.
153. Softić (Edhema) Halida, rođena 7. aprila 1974, ubijena 1992.
154. Šahurić-Hukić Šerifa, rođena 1936, ubijena 1992.
155. Štrkonjić (Osme) Fatima, rođena 1. oktobra 1946, ubijena 1992.
156. Šušić (Tahira) Safija rođena 11. marta 1905. ubijena 5. juna 1992.
157. Talić (Ibrahima) Emina rođena 1922, ubijena 1992.
158. Talić (Aziza) Mina, rođena 1. marta 1936, ubijena 1992.
159. Trnjanin (Šerifa) Enka, rođena 20. juna 1921, ubijena 26. maja 1992.
160. Unić (Ivice) Tatjana,
161. Velić (Sulje) Hasnija, rođena 1954, ubijena 1992.
162. Zobić (Avde) Đula, rođena 1924, ubijena 24. septembra 1992.
163. Zobić (Arifa) Fikreta, rođena 1956, ubijena 10. septembra 1992.
164. Zobić (Tahira) Fikreta, rođena 1957, ubijena 1992.
165. Zukić (Đebe) Arifa,
166. Zukić (Smaila) Fatima, rođena 1941, ubijena 1992.
167. Zukić (Alije) Hasiba,
168. Zukić Smaila, rođena 1951, ubijena 1992.
169. Zulić (Mehe) Zilha, rođena 3. aprila 1933, ubijena 24. maja 1992.

Muharem Omerdić

UBIJENI I ZATOČENI IMAMI NA PODRUČJU BOSANSKE KRAJINE (1992 - 1995.)

Ovo je stranica teške sudbine Muslimana, islama i Bošnjaka u Bosanskoj krajini. Govor je o ljudima, imamima, koji su slika i prilika svoga naroda od kojeg su potekli, sa kojim su radili, o ljudima koji su učili vjeri i dobrobiti.

Sam tekst je više šutnja ili mukli jek i uzdah mučenih, ranjenih, poniženih i na grozan način ubijenih pravednika. Nije bilo odlučnog osuđivanja zločinaca koji su najgore stvari nad njima svjesno i bez povoda počinili.

Želim ovim tekstom kazati makar djelić istine, da ona bude i ostaje trajno svijetlo i danju i noću, da ostanu i budu zabilježene i zapamćene sudbine onih imama i učenika Medrese koje su agresori ponižavali, progonili, protjerali, u konclogore zatvarali, mrcvarili i ubijali–skrivajući njihova mrtva tijela i kosti po nepristupačnim bezdanima pećinama i u dobro skrivenim masovnim grobnicama.

Šehide nikakva više patnja i strah ne dotiče. Ostaje naš dug da govorimo o njima, da njihova imena budu svjetionici u olujama koje često posjećuju Bosnu. Želimo urezati u papir slovima njihova imena, svako pojedinačno. Išli smo od imena do imena, od sudbine do sudbine, od događaja do događaja, s nakanom da javnost bude upoznata sa njihovim stradanjem i da im se ni ime, ni žrtva nikad ne zaboravi. Do sada je redovna praksa bila da se imena pravednika i šehida zaborave.

Nastojali smo zabilježiti što više detalja o sudbini naših pravednika. Ući u trag svakom imamu i učeniku Medrese koji je ostao sa drugim Muslimanima na milost i nemilost svakojakim bandama, zločincima, te vojskama i paravojskama bosanskih Srba i njihove braće iz Kninske krajine i iz Srbije. Namjera nam je bila da zapišemo svako mučenje, progon zatvaranje i ubistvo imama i učenika Medrese. Ali, da smo sve to zabilježili to bi bila knjiga sa hiljadu i više stranica. O nekim osim osnovnih njihovih podataka ništa drugo ne možemo zapisati, čak ni spomenuti mjesto njihova mezara.

Kao najveći srodnici u stradanju svog naroda, imami Islamske zajednice u tim presudnim trenucima nisu ni za trenutak pomišljali na napuštanje svoje zemlje i svojih ljudi. Naprotiv, preuzimajući ogromnu odgovornost pred Bogom, narodom i poviješću, oni su svojim ličnim i hrabrim primjerom ukazivali da je otpor zlu jedini ispravni odgovor agresoru i agresiji kojoj je Bosna bila izložena od 1992. do 1995. godine. Budući da su takve poruke mobilizirajuće djelovale na bošnjački narod, imami su na sebe navukli još veći bijes rušitelja Bosne. Započelo je uništavanje svega što ima ikakve veze sa islamom. Paljene su stare čaršijske četvrti sa prepoznatljivom islamskom arhitekturom, a u novijoj povijesti ne pamti se takvo stravičan progon imama.

I pored brojnih nedostataka, ovaj tekst je spomenik žrtvama ljudi koji su radili u džematima ili su se spremali za poziv imama. O onom što govori to je dokument vremena i o vremenu u kome su se događale najružnije stvari ljudima od neljudi. Čitaocu će zastajati dah dok čita podatke o stradanju naznačenih pravednika i šehida, nevjerica - da li je sve tako bilo. Jeste, i gore! Ipak, ovo je samo jedan vidljivi trag da se dogodilo to što je rečeno, ali da je ostalo dosta nekazanog, nepopunjenog, praznog, tajnovitog, što se mora istražiti i dokumentovano zabilježiti. Zato je ovo samo početni rad i vidljivi trag o genocidu počinjenom nad jednom posebnom grupom Muslimana, Bošnjaka, nad imamima i učenicima Medrese u Bosni, tokom agresije 1992. do 1995.

Neopisiva je mržnja sa kojom su agresorski vojnici iz Srbije i Crne Gore, srpske oružane snage iz Bosne i Hercegovine, Kninske krajine, pripadnici fašističko-nacionalističke Srpske demokratske stranke (SDS) obrušili nad Bošnjake, ubijajući ih i uništavajući sve što je bošnjačko, a što obilježava njihovu višestoljetnu vjersku i kulturnu tradiciju.

Strateški cilj srpsko-crnogorskog agresora u Bosni i Hercegovini je bio uništenje bošnjačkog naroda, te podjela i nestanak ove države. U beogradskom fašističkom projektnom centru, u kojem se godinama planirala metodologija, sredstva i dinamika agresije na Bosnu i Hercegovinu, kao primarna metodološka odrednica ovog plana bio je i ostao genocid, u kojem su fašisti vidjeli najkraći i najefikasniji put do cilja. Okuražen ogromnim disparitetom vojne moći u odnosu na sve druge, posebno na Bošnjake, a uz to i zaraženi i opijeni kosmičkom mržnjom prema islamu i muslimanima, udarili su planski i žestoko po svim vitalnim i strateškim tačkama države Bosne i Hercegovine i svim primarnim odrednicama našeg identiteta (džamije, tekije, biblioteke, institute, škole, groblja i dr.).

Ubijali su i progonili sve Muslimane odreda, mada im je bila posebna meta i cilj maltretirati, mučiti i ubijati imame i druge službenike Islamske zajednice. Svoju nemilosrdnost i okrutnost pokazali su prema njima ukoliko su im pali u ruke. U tom svom iživljavanju prema tim ljudima pokazali su najgoru svirepost. Ovo nimalo ne čudi ako su znali, a jesu, kakva je uloga i mjesto ovih ljudi u vjerskom i kulturnom životu muslimanskog bića.

U prvim danima agresije neprijatelj je posebno iskalio svoj zločinački nagon da zatre i sa lica zemlje zbriše svaki duhovni trag bošnjačkog naroda. Dobro je poznato da je isti agresor i u Drugom svjetskom ratu u okviru posebnog plana imao za cilj protjerati i uništiti što više vjerskih službenika Islamske zajednice, a zadnja agresija na Bosnu i Hercegovinu je donijela najstravičnije oblike mržnje prema duhovnim predstavnicima muslimana, a po razmjerama zločina nad njima krajnje tragične posljedice.

Svjedočenja očevidaca i imama koji su preživjeli logorska mučenja ukazuju na svu surovost i neobjašnjivu mržnju neprijatelja prema ovim nevinim ljudima. Cilj im je bio da ih što više ponize i izvrgnu ruglu pred njihovim narodom i vjernicima.

Svakodnevno, u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, na neokupirana područja, stizala su potresna svjedočenja i vijesti o teškom stradanju pojedinih imama i drugih službenika Islamske zajednice. Teška stradanja su preživjeli imami u Bosanskoj krajini. Zajedno s ostalim Bošnjacima oni su dijelili sve nedaće i iskušenja ove genocidne agresije.

Srpski zločinci deportirali su ih u koncentracione logore, progonili ih, maltretirali i ponižavali, te ih ubijali na najmonstruozniji način. Imami su cijelu svoju misiju usmjerili na čuvanje mira, njegovanje ljubavi među ljudima, razvijanje međusobne trpeljivosti i suživota, a za njih nije bilo poštovanja i razumijevanja.

Velikodostojnici Srpske pravoslavne crkve, ni prstom nisu maknuli da pomognu u spašavanju zatočenih imama, premda su to mogli. Upućivani su im bezbrojni apeli, molbe pisma... Sva zalaganja Islamske zajednice bila su nedovoljna da se probudi savjest velikodostojanstvenika te crkve, ali i međunarodnih činilaca, kako bi se oslobodili imami koji su bili zatočeni po koncentracionim logorima, ili se saznala sudbina onih koji su nestali.

Ovaj tekst jeste nastojanje imama Bosanske krajine da se ne zaboravi žrtva i da njihova časna imena ostanu trajan spomenik ovoj i narednim generacijama.

1. Ubijeni i poginuli imami i učenici Medrese

Alekić Hasan, rođen u Vrbanjcima, Kotor-Varoš. Gazi Husrev-begovu medresu u Sarajevu je završio 1972, radio je kao nastavnik u svom rodnom mjestu gdje su ga zarobili Srbi i likvidirali, na nepoznatom mjestu, u ljeto 1992.

Behar Ale, rođen 1965. u Kamičaku kod Ključa. Po završetku Medrese 1989. počeo je raditi kao imam u džematu Hrustovo kod Sanskog Mosta. Zarobljen je, mučen i ubijen od strane srpskih oružanih snaga na lokalitetu Vrhpolja i Hrustova, Sanski Most.

Bešlija Hasan, imam u Ljubiji kod Prijedora, poznati učač Kur'ana, otac dvoje malodobne djece. Naoružani Srbi su ga privodili u kasarnu JNA u Prijedoru u više navrata, počevši od 5. juna 1992. da bi 25. juna bio trajno i nepovratno odveden u koncentracioni logor Omarska kod Prijedora, gdje je brzo likvidiran sa hiljadama drugih Bošnjaka.

Izjava - **Emina (Ferida) Bešlija**, supruga šehida Hasan ef. Bešlije:

»*Sredinom juna 1992. srpska policija je došla u našu kuću i prekopala je, jer im je, navodno, rečeno da imamo oružje. Rečeno je Hasanu, mom mužu, imamu u Ljubiji, da mora otići u Gornju Ljubiju u Krizni štab da potpiše da ništa nisu našli. Bila su trojica, civilna policija. Otišao je u kombiju i nakon tri sata se vratio sa istim. Svratio je kući po jaknu. Pitala sam šta su mu radili, a on je samo šutio. Kasnije je rekao da su ga tukli, stavljali mu pištolj na čelo. Pitala sam ih kuda ga vode. Jedan mi je Srbin rekao: 'Gospođo, brzo će se vratiti ako nije kriv!' Odveli su ga u Kasarnu u Prijedor.*

Da napomenem da je kod nas bio imam iz Hambarina Šerif efendija Mustafić i zajedno su ih odveli u G. Ljubiju, zajedno su vraćeni i zajedno odvedeni u Prijedor. Poslije toga njega nisam viđala. Doznala sam da je prebačen u logor 'Keraterm' u Prijedoru. Čula sam da su ga mnogo mučili

u logoru. Nakon što su rasformirani logori oko Prijedora vidjela sam ga u Zagrebu pa mi je pričao kroz šta je sve prošao. Rekao mi je da su u Kasarni Hasana i njega zajedno ispitivali i sutra, oko 16,00 sati poslali su Hasana da dovede ljude iz SDA da potpišu da nemaju oružja. Kazali su Hasanu: 'Ako se ne vratiš sa tim ljudima, tvoj kolega će biti ubijen!' On im je odgovorio: 'Ja ću sigurno doći ali ne garantujem da ću njih dovesti!'

Kada je Hasan došao, sutradan, kući oko 16,00 sati nije se mogao ispraviti. Leđa su mu bila sva modra od udaraca. Pričao mi je da su ga ispitivali o svakoj pojedinosti vezano za život muslimana u Ljubiji i Prijedoru. Pitali su ga za ljude iz SDA, posebno za Mirzu Mujačića, s kim se od njih družio, šta su pričali na sastancima i sijelima i sl. Na svako njegovo »ne znam« oni su ga tukli i govorili mu: 'Ti si u Ljubiji glavni, sve znaš i svi te znaju'. Mustafića su još gore mučili, pričao mi je Hasan, parali su ga nožem po licu, dijelovima tijela i dr. Hasanu su naredili da sutra do 15,30 sati mora naći ljude iz SDA i dovesti ih, inače će uraditi ono čime su mu prijetili, što mi nije kazao. Nagovarala sam ga da bježi u šumu kao što su pobjegli i oni iz SDA ali on je odbio. Brinuo se za nas i za druge muslimane koji su ostali u Ljubiji. Tu noć je prenoćio kod kuće. Sutradan je išao u Mjesnu zajednicu i razgovarao sa našim ljudima, išao je u šumu i imao kontakte sa onim koji su pobjegli. Bilo je beznadežno. U njegovim kontaktima jedan profesor, Bahrija, i jedan iz SDA su odlučili da idu u Prijedor. Hasan je ponovo došao kući, obrijao se, a oni su ga čekali u Mjesnoj zajednici. Zajedno su u 15,30, sati otišli u Prijedor. Nakon tri sata profesor i Hasan su se vratili, a onaj treći je prebačen u logor. Te noći su zatvorili MZ-u u kojoj su bile zajedničke dežure, zaveli su policijski čas od 22,00 sata. Počeli su odvoditi ljude. Bilo nam je jasno šta će biti. Hasan je bio zabrinut. Bili su mu zabranili da uči ezan jer, navodno, tim daje znakove, ali on se nije obazirao, išao je na svaki vakat i učio svaki ezan. Tačno nakon 20 dana 25. juna 1992. došli su po Hasana i odveli ga u autu. Druge su odvozili kombijem. Kod nas je još uvijek bila porodica Šerifa ef. Mustafića.

Sutradan sam otišla pred Krizni štab gdje je bilo ono auto kojim su odvezli mog muža. Tu je bio policajac Dane i pitala sam ga za Hasana. Rekao je da ne zna, ali da je možda u Omarskoj. Telefonom sam onda nazvala Radu Bilbiju, za kojeg sam kasnije čula da je pobio mnogo Muslimana, i pitala ga za Hasana. On je rekao da će se raspitati. Kroz sat mi se javio i rekao da je Hasan u 'Keratermu' i da će gledati da mu pomogne. On se toliko zbunio kad je govorio da sam vidjela da laže ili da ne zna ništa o njemu.

Petnaest dana poslije sam izašla iz kuće i vidjela vlasnika kafića u Ljubiji, prekoputa džamije, Muslimana, koji mi je šapatom rekao da ima vezu u logoru 'Keraterm' i da je tamo Hasan, da pripremim deku i veš i da će on poslati da mu se to doturi. Pitala sam ga o Hasanu, ali mi ništa nije rekao. I drugim našim ljudima u tom logoru on je proturao nešto hrane, jer se odranije znao sa nekim Srbima. Kad sam mu sutra odnijela šta je tražio, rekao mi je: 'Nažalost, sve Ljubijane su noćas prebacili u Omarsku a tamo ne mogu ništa učiniti'. Od tada o Hasanu ništa ne znam.

Čim su odveli Hasana ja sam prešla kod komšinice na konak. Nisam smjela noćivati u svojoj kući. Jedan dan kad sam ušla u kuću našla sam papirić na kojem je pisalo:'Emina, u 24,00 sata upali svjetlo ako hoćeš sa mnom da razgovaraš! Adem Bašić.'(...) Nisam smjela to učiniti. Nisam vjerovala nikom. (...)Kad sam došla u Zagreb ovaj Adem Bašić je bio tamo. Pitala sam da li je on ostavio onu poruku. Rekao je potvrdno. Htio je mene i djecu da odvede u šumu.(...) Pitala sam ga zna li šta o Hasanu? Rekao mi je da je ubijen u Omarskoj. Na moje insistiranje da mi kaže izvor informacije, rekao je da mu je to rekao Šerif efendija Mustafić.(...)

Da napomenem da su prije konačnog hapšenja mog Hasana sve muškarce muslimane odveli na stadion u Ljubiju. Bilbija je neke ljude izveo među kojima i Hasana a ostale su zadržali i tukli. Od tih su jedne odveli u logor, a druge pustili. Druga grupa četnika iz Omarske je došla i pljačkali su po Ljubiji. Jedan četnik, mladić iz Niske Glave, je stavio ahmediju i ušao u našu kuću tražeći dokumenta od auta i ključeve. On je odvezao Šerif-efendijinog 'Jugu', a naše auto 'Zastavu 128' odvezao je neki drugi četnik. Tada su mi u autu otišla sva dokumenta. Auto sam viđala, ali mi dokumenta nisu vratili.

Kad je Hasan odveden, jedan dan su dva policajca, četnika, ušla u moju kuću. Premrla sam. Prerovili su kuću i tražili zlato, novac... U međuvremenu su džamiju više puta palili. Na kraju su je srušili, ali to je bilo nakon mog odlaska.(...)«.[1]

Ćeman (Mehmeda) Rasim, rođen 12. oktobra 1937. u Miljanovcima kod Tešnja. Radio je kao imam na području Sanskog Mosta i Prijedora.

[1] Izjava od imenovane uzeta je u vrijeme izbjeglištva u Istambulu 25. marta 1994, a čuva se u arhivi Rijaseta.

Agresiju je dočekao kao imam u džematu Zecovi kod Prijedora, da bi ga 24. jula 1992. oružane snage bosanskih Srba odvele u konclogor Keraterm, a 5. avgusta, iste godine prebačen je u konclogor Omarska od kada mu se izgubio svaki trag.

Sve glasine i nagađanja oko njegove sudbine su razriješene otkrivanjem masovne grobnice na lokalitetu Hrustova Glava u Podvidači kod Sanskog Mosta. Njegova kćerka Sabaheta je u toku identifikacije po odjeći nekim predmetima prepoznala zemne ostatke svoga oca. Zločinci su ga ubili rafalima iz vatrenog oružja, a stručna identifikaciona komisija je utvrdila više prostrijelnih rana na njegovoj lobanji i grudnom košu. U toj masovnoj grobnici su pronađena 144 nevino ubijena čovjeka.

Dženaza mu je klanjana u Sanskom Mostu i rodnim Miljanovcima kod Tešnja gdje su mu zemni ostaci i sahranjeni 11. aprila 1999. na porodičnom mezarju.[2]

Dizdarević Sulejman, imam u Čarakovu kod Prijedora, otac troje djece; njega su srpski zločinci zapalili zajedno sa njegovih 64 mlađih džematlija u džamiji u Čarakovu 23. jula 1992. godine.[3]

Džafica (Bakira) Smail, rođen 1958, imam u Orašcu - Zaglavica kod Bihaća, otac dvoje djece; poginuo 12. juna 1992. kao pripadnik Armije Republike Bosne i Hercegovine.

Đogić Safet, imam džamije u Garibi, Kozarac kod Prijedora, krajem maja 1992. godine od strane srpskog agresora odveden u nepoznatom pravcu od kada mu se gubi svaki trag.

Jusić (Fadila) Hasan, imam u Čakrlijama kod Bihaća, otac jednog djeteta, poginuo kao pripadnik Armije Republike Bosne i Hercegovime u borbama sa srpskim agresorskim snagama na Grmuško-srbljanskom platou.

---

[2] Ahmet Rahmanović, Rasim ef. Ćeman, Preporod, XXIX /1999, 10/659, 27.

[3] Vildana Selimović, Živi spaljeni u seoskoj džamiji, Večernje novine, Sarajevo, 9. novembra 1994.

Kaltak (Jahja) Rasim, iz Okreča, Sanski Most, učenik IV razreda Gazi Husrev-begove medrese; upućen kao učenik na ramazansku praksu na područje Sanskog Mosta. Sa grupom od 11 mladića pokušao se izvući iz srpskog okruženja i preko Grmeča domoći se Bihaća, ali im se svima od tada gubi trag.

Lihović Ahmed, iz Vrbanjaca, imam u Hanifićima kod Kotor-Varoši. Ubijen je od strane srpskih zločinaca u junu 1992.[4] nakon što je bio prisiljen da iskopa veliku grobnicu za četrdeset trojicu svojih džematlija pobijenih u mjesnoj novoj džamiji.

Izjava - **Nazifa (Sulejmana) Lihović** (rođena 1950.) iz Vrbanjaca, Kotor-Varoš, supruga Ahmeda-ef.:

»Napad na Vrbanjce od strane četnika započeo je na prvi dan Bajrama, 11. 6. 1992. u 8,00 sati. Tada je bio napad i na Kotor-Varoš i neka druga mjesta. Mog prvog komšiju Hasana Prlju, taksistu su otjerali u zatvor, i neke viđenije muškarce. Nas su protjerali 25. juna 1992. iz stana u kafić Dževdeta Alagića u Vrbanjcima. Tu smo zatekli još zatvorenih komšija. Za to vrijeme dopušteno nam je bilo iz kuće izaći od 9,00 – 11,00 sati. Moj muž Ahmed, imam u Hanifićima, došao je našoj kući preko njiva jer mu autom nisu dali ući u selo.

On nije poslušao njihovu naredbu o zabrani kretanja, po čitav dan je bio vani, obilazio kuće drugih džematlija. Drugi dan Bajrama nekuda je prošao do Večića gdje su ga četiri četnika bila zarobila. Vratio se u noći sa kuririma. Dopuštali su mu da ide klanjati džume u Hanifiće i na dženazu jednom njegovom rođaku u Dabovec.

Dana 25. juna veća grupa ih je došla i izgonili su Muslimane iz kuća. I nas su protjerali prema spomenutom kafiću. Bili su sve komšije, znali smo ih iz viđenja, i jedan bliži komšija zvani Caco koji mi je gurnuo pušku u leđa. Nisu dali da bilo šta ponesemo. Zajedno su nas gonili 19-toro. U kafiću su muške odvojili, a nas protjerali prema Večićima. Nas su kroz jednu avliju

[4] Ibrahim Halilović, Ubistvo hadži Zahida ef. Makića (Bilješka iz dnevnika banjalučkog muftije), Preporod, XXVIII/1998, oktobar, 18/644, 11.

sproveli, pa na most za Večiće, a neki drugi su išli putem i vidjeli su nekoliko ubijenih muškaraca. Moj Ahmed je ostao živ u tom kafiću. Neke žene su duže držali u tom kafiću i čula sam da su im svašta radili. Za to vrijeme nas su samo provocirali. Kad smo odlazili jedan je četnik mojoj kćerci dobacio: 'Ti ode netaknuta'.

Do 1. novembra 1992. ostali smo u Večićima. Tu su bili i moji roditelji. U proboj su krenuli muškarci, njih 670, prema Travniku, i više djevojaka. Od njih se probilo 93 i tri djevojke, među kojima i moja kćerka Elvedina, koja je medicinska sestra. Prema njihovom kazivanju veći dio njih je zarobljen u Grabovici, a nešto ih je zarobljeno kod Skender-Vakufa. Za ove iz Grabovice se ništa ne zna a sa ovima iz S. Vakufa su pravili razmjene i dio odveli po logorima Manjača i Batkovići.

Nas što se tiče, grupno smo išli prema Vrbanjcima gdje su nas zarobili četnici, dali su nam ispunjene formulare da im sve poklanjamo i još smo morali platiti po 50 DM. Potrpali su nas u autobuse prema Smetovima i Travniku, 12 autobusa i jedan minibus. Pridružile su nam sa zarobljene djevojke i dječaci. Svi su autobusi bili prepuni. Neke su maltretirali, nas nisu, jer nas je štitio šofer. U Smetovima su nas istjerali iz autobusa i krenuli smo prema Travniku. Zadržali su djevojke, tukli muškarce, grupe četnika na koje smo nailazili otimali su nam zavežljaje.(...)

14. avgusta 1992. u Večiće je došao Elvir Lihović, izbjegao je iz Daboveca i ispričao nam je da su četnici ušli u Dabovec, žene protjerali a muškarce utjerali u jednu štalu, pokosili mitraljezom i zapalili. On je bio lakše ranjen i Muhamed Šabanović teže, izvukli su se iz zapaljene štale i krenuli prema Večićima. Četnici su ih gonili. Muhameda su uhvatili i izmasakrirali, nađen je kasnije u rijeci, a Elvir im je uspio umaći. U toj štali ih je nastradalo dvadeset jedno, od kojih jedanaestero familija mog muža.(....) Tri mjeseca kasnije žene su njihove kosti pokopale ali su ih kasnije četnici izvadili i nekuda odnijeli. Isti dan (14. avgusta) pobijeno je više Muslimana u džamiji u Hanifićima, zamotavali su ih u ćilime i palili uz pomoć benzina. Isto tako, u jednoj štali se to isto desilo jednoj grupi žena, pobijene pa zapaljene. Vatrač Aziza su ubili i bacili u bunar.

Žene i djevojke iz Dabovaca i Hanifića su odveli u logor 'Pilana', držali ih tri dana, silovali i maltretirali a potom protjerali prema Travniku.

Zet mog muža Smajlović Selim, iz Vrbanjaca, kada je puštan iz koncentracionog logora iz Kotor-Varoši, nakon osam mjeseci, došao je u Zagreb, pričao je da je u Vrbanjcima bila zajednička grobnica sa preko 40 Muslimana koji su pobijeni 25. juna 1992. i da su ih iskopali četnici i nekud odvezli. Ovo iskopavanje je bilo u maju 1993. Takođe je bila masovna grobnica u Kotoru, oko 47 ljudi, te su i njih nekud sada sklonili. Takođe su to isto uradili i sa izgorjelim kostima naših rođaka iz Dabovaca.

Selim mi je potvrdio da je moj Ahmet ubijen u Vrbanjcima. A jedan zarobljeni četnik, Sakan Igor je, na ispitivanju u Večićima, to isto potvrdio i locirao njegov grob u kanalu kod 'Šumarije' u Vrbanjcima.

Sve džamije su srušili.

Za mog oca Sulejman-ef. Turudića, imama iz Večića, ništa ne znam od 1. novembra 1992. Krenuo je sa borcima u proboj prema Travniku.

Znam da su bili logori: Pilana, katolička crkva, tvornica 'Jelšingrad'; Tvornica obuće, Kožara, sve u Kotor-Varoši, zatim u Grabovici OŠ, u Šipragama OŠ, i srednjoj školi, u planini Borje 'Stari rudnik' i u Čelincu, rudnik prema Stanarima.«[5]

Mačković (Derviša) Ismet, rođen 15. marta 1947. u Ulišnjaku kod Maglaja, imam u gradskoj džamiji u Velikoj Kladuši, otac troje djece.

U decembru 1994. godine autonomaška policija Fikreta Abdića ga je uhapsila zajedno sa njegovom porodicom i deportovala u konclogor Dubrave. Porodicu su mu pustili nakon dva, odnosno osam dana. Nakon 66 dana logorskog života organizovano mu je suđenje, ali je oslobođen pošto mu nije dokazana nikakva krivica. Nakon nekoliko dana ponovo su ga odveli u nepoznatom pravcu.

Pet dana kasnije su ga dovezli mrtvog. Ukopan je na groblju Grabež kod Velike Kladuše.[6]

---

[5] Izjava uzeta od imenovane 10. oktobra 1993, u vrijeme njenog izbjeglištva u Istanbulu i čuva se u arhivi Rijaseta Islamske zajednice.

[6] Hasan Hilić, Najviše mi je žao što ga mrtva nisam vidjela, Preporod XXIX/1999, 16/665, 14.

Prema raspoloživim informacijama oružane snage AP ZB prisilno su ga odveli na prve linije fronta gdje je ubijen prilikom kopanja rovova u mjestu Hajrat, kod Velike Kladuše, 6. aprila 1995.

Makić (Avde) Zahid, rođen 23. maja 1933. imam Mehdi-beg džamije u Banjoj Luci, poznati učač Kur'ana. Naoružani Srbi 23. septembra 1992. su ga izrešetali rafalom iz automatskog oružja nasred ulice u Banjoj Luci dok se vraćao iz džamije sa akšamskog namaza; ukopan je u haremu Stupničke džamije tri dana kasnije.[7]

Mustafić (Rasima) Osman, rođen 1970. u Brigovima kod Bužima, imam u Trnovi kod Velike Kladuše. Poginuo je 11. maja 1994. u borbama protiv srpskih agresorskih snaga i Abdićevih autonomaša na području Todorova. Jedno vijeme je proveo u koncentracionom logoru u Velikoj Kladuši, u kome su bili zatočeni Abdićevi neistomišljenici.[8]

Omerčević (Ferida) Hazim, Gornja Koprivna kod Cazina, rođen 1971. učenik Gazi Husref-begove medrese; poginuo kao borac 510 oslobodilačke brdske brigade Armije Republike Bosne i Hercegovine u borbama protiv četnika 1995.

Seferović (Bege) Emir, rođen u Čirkićima, Sanski Most, 1963. godine, imam u Vrhpolju kod S. Mosta; srpske oružane snage su ga zarobile u Kamičku, među onima koji su ga zarobili bio je i Neđo Šućur, agronom i Gojko Šaula, sekretar OŠ u Tomini, S. Most; njih dvojica su bili prvi njegovi mučitelji; očevici tvrde da su ga tukli drvenom toljagom po svim dijelovima tijela tako da se po licu nije mogao prepoznati;[9] doveden je u koncentracioni logor

[7] Ibrahim Halilović, Ubistvo hadži Zahida ef. Makića (Bilješke iz dnevnika banjalučkog muftije), Preporod, XXVIII/1998, oktobra, 18/644, 11.

[8] Kenan Kauković, Šestogodišnjica smrti Osman ef. Mustafića, Preporod, XXX/2000, JUNA , 11/684, 2.

[9] Prema kazivanju Muharema ef. Botića, radnog kolege, njegovog saputnika, u to vrijeme na dužnosti glavnog imama u Sanskom Mostu.

u Sanskom Mostu, gdje je bio izložen svim vrstama fizičke i psihičke torture, od kraja novembra 1992. gubi mu se svaki trag. Nakon otkrivanja i iskopavanja brojnih masovnih grobnica na tom području pronađeni su i njegovi ostaci u grobnici na lokalitetu Trnove. U džepu mu je pronađena registarska kartica MCK. Obdukcijom je utvrđeno da je ustrijeljen sa dva hica u predjelu prsa, vilice i rebra su mu bila polomljena. Dostojno je sahranjen u rodnom mjestu.[10]

Softić (Latif) Hamid, rođen 28. septembra 1958. u Brđanima, Prijedor; radio je kao imam u džematu Kamićano kod Kozarca, otac troje djece, krajem maja 1992. godine zarobljen na Kozari od strane srpskih vojnika, potom odveden u konclogor Omarska gdje je mučen, zatim ubijen 15. juna 1992.[11]

Turudić Sulejman, 66-godišnji imam iz Večića kod Kotor-Varoši, zarobljen sa 183 Bošnjaka prilikom prodora kroz obruč srpskih oružanih snaga u pravcu Travnika u ljeto 1992. od kada mu se gubi svaki trag.[12]

2. Zatočeni imami i učenici Medrese u koncentracionim logorima

Alagić Mehmed, imam u Bosanskom Novom, zatočenik srpskih zločinaca u koncentracionom logoru na gradskom stadionu u Bosanskom Novom.

Alemić Vahdat, imam iz Banje Luke, zatočenik srpskog koncentracionog logora u Banjoj Luci. Zbog zauzimanja za Vahdat-ef. Srbi su priveli i maltretirali i banjalučkog muftiju Ibrahima Halilovića.

---

[10] Ahmet Rahmanović, Posljedni oproštaj sa Emirom ef. Seferovićem (1963-1992.) Preporod, XXVIII/1998. juli, 14/640, 33.

[11] Vidi službeni akt Medžlisa IZ Prijedor br. 34/99, od 20. maja 1999. Preživjeli svjedoci njegovog stradanja su Softić Emsud, Muratćehajić Hasib i Muratćehajić Sabit.

[12] Prema saznanjima banjalučkog muftije on je ubijen. Vidi, Ibrahim Halilović, Ubistvo hadži Zarifa ef. Makića, (Bilješke iz dnevnika banjalučkog muftije), Preporod XXVII/1998. oktobar 18/644, 11.

Alibegović Seid, učenik Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, zatočenik srpskog koncentracionog logora u Trnopolju kod Prijedora.

Aljović Ramiz, imam iz Bosanske Kostajnice, zatočenik srpskih koncentracionih logora u Omarskoj i na Manjači (zbog teške torture i mučenja ostao je trajni invalid).

U knjizi DESETA VRATA PAKLA, autora Rezaka Hukanovića, koja govori o pola godine provedene u logorima smrti Omarska i Manjača, o Ramizu ef. Aljoviću piše:

»*Džemi je, dok se oporavljao od udaraca, mnogo pomogao neki hodža iz Bosanske Krupe, koji je spavao blizu njega. Ponudio mu je svoju deku, a sam je ležao na nekoj otrcanoj kožnoj jakni. Hodža je i sam bio bolestan. Imao je saobraćajnu nesreću prije nekoliko mjeseci i polomio je nekoliko rebara i desnu nogu na nekoliko mjesta. Liječio se u prijedorskoj bolnici. Kad je otpušten, pokupili su ga na ulici, u raciji i doveli u logor Omarska. U polomljenoj nozi nosio je željeznu šipku i teško se oslanjao na tu nogu. Kada su bili kišni dani, efendija Ramiz je govorio: 'Ovo je od Boga. Kiša mora sprati svu ljudsku krv sa zemlje. I ne prestati dok se ne pokopaju svi mrtvi.(...)'*

'Tijelo mu je slomljeno, ali duša i glava nisu. Ostala su mu i sjećanja', govorio je jedan logoraš svom prijatelju o Ramizu-ef.«[13]

Avdić Faruk, imam u Trnopolju kod Prijedora, zatočenik srpskih koncentracionih logora u Trnopolju, Omarskoj, Keratermu i, na kraju, na Manjači (kod Banje Luke). Iz logora je oslobođen u oktobru 1992.

Began Sakib, imam kod Bosanskog Novog, logoraš sa mnogim Bošnjacima na fudbalskom stadionu u Bosanskom Novom.

Izjava – **Sakib ef. Began**, imam u Bosanskom Novom:

»Kao imam na području Bosanskog Novog radio sam nepunu godinu dana i od toga 40 dana proveo sam u logoru na tamošnjem stadionu. Inače, porodičan sam čovjek, sa ženom i troje djece.

[13] Ivica Puljić, Potjernica za hodžom, Oslobođenje, 13. septembar 1994, 9.

U dolini rijeke Japre šest je džemata. Najprije su njih počeli granatirati iz okolnih srpskih sela i to dojučerašnje naše komšije. Naoružavanje srpskih sela počelo je intenzivno još godinu dana ranije, kao i njihove pripreme za protjerivanje Muslimana. Tako je npr. 24. maja 1992. došla policija u dolinu rijeke Japre, tačnije u naše džemate i saopštila nam da su se neke njihove ekstremne grupe otrgle kontroli, te da mi u cilju naše sigurnosti polahko napuštamo ovaj teritorij a oni će, tobože, osigurati bezbjednost izlaska.

Svim Muslimanima koji su imali bilo kakvo oružje oduzeli su ga, mada je jako mali broj ljudi nešto posjedovao, a onda su im glavna meta postale naše džamije. Prva među njima bila je u Agićima koju su tukli danima i tom prilikom je ranjen Sulejman ef. Herak. Potom su tukli jedan po jedan džemat a ljude u jednoj koloni stjerali do željezničke pruge i naredili da ulaze u željezničke vagone odakle će biti otpremljeni u Zenicu. S obzirom da na to nismo pristali, smjestili su nas u džemat u Blagaju i rasporedili po kućama, gdje ostajemo 18 dana. Osamnaesti dan boravka dolazi predsjednik CK iz B. Novog i donosi papir u kome piše da Muslimani treba da idu u B. Luku, jer im se ne garantuje sigurnost u Blagaju.

S obzirom na ponovno odbijanje od strane naroda već sutradan dolazi vojska, opkoljava Blagaj, izvodi goloruki narod na ulice, ubija, kolje, pljačka, uzima novac, nakit i sl. Taj dan ubijeno je dvadesetak muškaraca, a dvojica su ranjena. Uoči Kurban-bajrama, potrpali su nas u vagone, odvojivši pritom žene sa djecom i muškarce od 16-60 godina i odvezli prema Doboju. Na stanici prije Doboja iskrcavaju žene sa djecom (sve su prešle u Hrvatsku), a muškarce vraćaju na stadion u B. Novom, pri tome nam psujući balijsku majku, prijeteći da će nam sjeći uši, polne organe i sl. To nam je bio najteži dan, kada smo u povratku iz Doboja dočekali prvi dan Kurban-bajrama na stanici u 'hajvan vagonima' u B. Luci. Na Stadionu u logoru ostajemo sve do dobivanja famoznog rješenja o »dobrovoljnom« odlasku.

Na meti su bili čelnici SDA, imami, naši intelektualci i bogati Muslimani. Sa obezglavljenim narodom bilo im je lahko: logor, silovanje i klanje.

Poslije svakog maltretiranja i fizičkog zlostavljanja, smogli su snage četnici da se dodvoravaju logorašima tražeći od njih da im prepišu traktor ili neku drugu skupu alatku pod obećanjem da će oni to njima sačuvati dok se ne vrate.(...)« .[14]

[14] Izjava se čuva u arhivi Rijaseta.

Botić Muharem, glavni imam u Sanskom Mostu, zatočenik u konc-logoru u Sanskom Mostu i Manjači. Iz logora je oslobođen u oktobru 1992.

Izjava - **Muharem ef. Botić**, glavni imam u Sanskom Mostu:

»Etnički čist muslimanski dio Sanskog Mosta, Mahala, bez ikakvog razloga Srbi počinju bombardovati 26. maja 1992. uvečer. Za vrijeme bombardovanja preko 'Radija Sanski Most' emituju se pjesme u kojima se izričito favorizuje srpska nacija, a za vrijeme pauze Muslimani se pozivaju na predaju oružja dok se istovremeno dovoze veće količine naoružanja i dijele Srbima. Ujutro je emitovan proglas da se na džamiju i svaku kuću stavi bijela zastava. Muslimani koji su lojalni pozivaju se da izađu na poligon za auto-obuku. Dio izlazi, a dio ne izlazi. Vojska ulazi u Mahalu i bez ikakvog povoda, kako smo kasnije saznali, ubija 70 osoba, muškarci se odvajaju i pritvaraju, a žene i djeca kao izbjeglice šalju u druge dijelove grada. Dio muškaraca (600) je pritvoren u sporskoj dvorani u S. Mostu, a dio, manji broj, gdje sam i ja bio, pošto za vrijeme napada nisam izašao iz skloništa na poligonu, u 'Betonirku'.

U to vrijeme na radiju se emituje iskaz bivšeg predsjednika - SDA koji je natjeran da kaže da je on ustaša, da je radio na formiranju NDH i ND BiH, da su zajedno sa njim na tom polju radili ti i ti ljudi, i druge banalnosti. Džamija je bombardovana, a poslije minirana i srušena pošto su na munaru stavili američku zastavu, izmislili da je gore snajperista i da se u džamiji nalazi više stotina kilograma eksploziva i dr. Na TV B. Luka, predsjednik Skupštine Nedeljko Rašula kazuje da su u Mahali pronađene mudžahedinske sprave za mučenje i masakriranje Srba, a predsjednik SDS-a Vlado Vrkeš upućuje poruku Srbima da ne dozvole Muslimanima i Hrvatima da na njihovim (srpskim) grobljima grade svoje bogomolje, da je na tapetu džihad, borba za opstanak srpstva i dr.

U prvom pritvoru sam proveo dva dana. Naime, bio sam među prvim privedenim u 'Betonirku' u S. Mostu (tri garaže u koje je stalo oko 120 ljudi). Užasno mjesto. Bivam pušten nakon dva dana bez maltretiranja, mada su uslovi gotovo nemogući a svakim danom sve više se pogoršavaju, tako da 'Betonirka' postaje zloglasno mjesto. Vojni inspektor, Šobot, grubo i neumjesno optužuje IZ-u da radi pod direktivom SDA dok je drugi, civilni inspektor, Mima, imao korektniji odnos. Opšte stanje ljudi, i zatvorenih i onih u drugim

dijelovima grada 'na slobodi' jeste do kraja haotično i gotovo neopisivo. Drugi put bivam pritvoren jednu noć u 'Dvoranu', nakon čega sam opet pušten i po treći put zarobljen u masovnoj raciji, kada su sve muškarce iz Mahale koji nisu bili zarobljeni, zatvorili sa drugima u 'Dvorani' a njihove porodice prisilno odveli za Cazinsku krajinu, gdje je bila i moja žena. Muškarce nakon mjesec i po prebacuju na 'Manjaču' iz 'Dvorane' a za vrijeme transporta umire 20 ljudi od gušenja zbog neuslovnosti transporta, posljedica tuče i jake dehidracije i dr. To se desilo 7. jula 1992. Taj momenat donekle možete shvatiti ako znate da su pojedini čak i mokreću pili... Po dolasku na 'Manjaču' ljudi su pili mješavinu kišnice i ostatka životinjskog izmeta, jer je organizam jako dehidrirao, a nije bilo vode. Glavno pravilo za logoraše je 'glava dole, ruke na leđa'. Ubrzo za nama dolaze inspektori iz S. Mosta i za vrijeme isljeđivanja zarobljenike tuku vojni policajci koji biraju vitalne organe a po licu nikoga ne udaraju tako da se ništa ne primijeti, a ljudi imaju ogromne posljedice. Na takav način, iz grupe sa kojom sam i ja došao na 'Manjaču', biva ubijen Emir Mulalić, rezervni milicioner, a doktor koji je isto tako zarobljenik pod prisilom daje dijagnozu da Emir umire od infarkta.

Tada me je prvi put inspektor na 'Manjači' pozvao na razgovor i veoma grubo drži predavanje o pravnoj državi srpskog naroda u BiH i zahtijeva da potpišem lojalnost takvoj tvorevini. Ne dvoumim se nego to na sljedećem razgovoru potpisujem prethodno pripremljen, formulisan i otkucan tekst takvog tipa. Za vrijeme trećeg razgovora video-kamera je uključena i snima izjavu koja kazuje da nisam tučen i maltretiran zbog toga što sam vjerski službenik...

Ubrzo na 'Manjaču' dolazi MKCK a svjetske novinske kuće snimaju situaciju (...)

Preko prevoditeljke iz MKCK obavijestili smo muftiju hadži Ibrahima ef. Halilovića o imamima u logoru, a on poduzima gotovo sve da nas izbavi (...)

Da bi se situacija i stanje moglo potpuno sagledati treba da se zna ovo: naime, ljudi su pod prisilom bili primorani da se krste, da pjevaju četničke pjesme, da daju neistinite iskaze, a najprimjereniji prikaz pune presije i terora jeste činjenica da su sve džamije, na području Odbora Islamske zajednice S. Most jedna za drugom porušene, namaz na Kurban-bajram nije klanjan i ako se tog dana nije pucalo, nego je čak provedena i velika racija i zatvaranje,

a dženaze ubijenim nisu klanjane već su oni zajedno sa životinjama Muslimane bacali u rupe za tu namjenu iskopane«.[15]

Curkić Šefik, imam iz Kotor-Varoši, zatočenik srpskih zločinaca u vojnom magacinu kod zgrade Općine u Kotor-Varoši. Veći dio svog zatočeništva proveo je u samici.

Izjava - **Šefik ef. Curkić**, imam iz Orahove-Vrbanjci, Kotor-Varoš:

»Bio je Kurban-bajram, 3. dan, 13. juni 1992. kada su četnici napali na selo Hrvačane - moj džemat. Pošto se nismo predali i oružje dali četnici su počeli sa granatiranjem. Imali smo oko 60 boraca a napalo nas je preko 1.000 četnika. Morali smo se povući u drugo selo, hrvatsko. Sa malo žrtava uspjeli smo izaći iz Hrvačana. Tu smo proveli dva dana i dvije noći, borci, žene i djeca. I tu su nas četnici napali sa još većim snagama. Iako zajedno sa Hrvatima, morali smo se povući u druga sela. Došli smo u jedno muslimansko selo čije su stanovnike četnici uspjeli prevariti, pa su oružje predali. Kad sam vidio da ni tu nema selameta ja sam sa svojom ženom i dvoje djece od sedam i tri godine krenuo prema svom selu, gdje sam ranjen.

Nakon šest dana lutanja po selima i šumama izbili smo u moje rodno selo. Ali, nažalost, i taj kraj su četnici već bili okupirali. Prevarili narod i oružje im predali. Dan po dan je prolazio. Pošto su domaći, komšije, četnici saznali da sam izbio u svoje selo počeli su uz upereno oružje od četiri-pet četnika da me natjeraju da moram ići u selo Večiće i govoriti da se predaju. To bi radili mjesečno po dva-tri puta i tako tri mjeseca. Ja sam odlučio da ostanem u selu Večićima sa našim borcima koji su se uspješno borili šest mjeseci...(...) Moja žena i djeca su bili u rodnom selu Curkići daleko samo šest kilometara. Tu sam, u Večićima, proveo dva mjeseca. Kada se selo Večići nije moglo dalje boriti mještani su se povukli prema Travniku, preko šuma i planina. Nažalost, u tom proboju četnici su ih otkrili i napravili im zamke. Došlo je do rasipa boraca, jedni su krenuli dalje, jedni su se predali. Lutali su po nekoliko dana. Ja sam drugi dan lutanja po šumi izbio u svoje rodno selo gdje su me četnici odmah uhvatili, ponovo, i odveli u zatvor (logor) u Kotor-Varoš. To je bio jedan vojni magacin sa pet odjeljenja, iza opštinskog suda. Bio sam jedno vrijeme sam u sobi, dobivao hranu kao pomije, drugi ili treći dan. Svakodnevno, a posebno noću, tukli su me, maltretirali, vrijeđali i prijetili.

[15] Izjava imenovanog se čuva u arhivi Rijaseta.

Zahvaljujući Allahu, nakon 10-15 dana, pušten sam kući u rodno selo. Nisu mi dali nikuda da izađem i uvijek držali na oku. U februaru 1993. po odobrenju vjersko-prosvjetnog referenta Odbora Islamske zajednice Kotor-Varoš Hasana ef. Halilovića ja sam prešao u veliki džemat Šiprage (...). Već u julu 1993. četnici ruše džamiju u Šipragama. Počinju ubijanja, pljačka i sve ono što oni rade. Pobiju narod a ja sam bi ih uz pomoć 4-5 ljudi ukopavao i dženazu im obavljao. Za tri mjeseca uspjeli su četnici protjerati oko 2.500 stanovnika Šipraga. Svaki dan-noć pljačka. Maltretiranja nisu prestajala. Narod je i dalje odlazio. Ja sam bio u kući i dan i noć. Morao sam se kriti da me ne vide. Morao sam preko noći spavati u tuđim kućama. Nisam smio u džematskoj kući spavati. To sam trpio i preživljavao punih 11 mjeseci u Šipragama.(...)«.[16]

Ćeho (Ibrahima) Atif, imam u Gornjim Jakupovićima kod Kozarca; zatočenik srpskih konclogora Omarska i Trnopolje.

Ćeman Sabahudin, imam u Gornjoj Puhorskoj kod Prijedora, zatočenik srpskih koncentracionih logora Omarska i na Manjači; ostao invalid zbog posljedica torture. Oslobođen je iz logora u oktobru 1992.

Dedić Jusuf, rođen 28. oktobra 1938. u Skugrićima, Vlasanica;

Bio je imam u Alićima - Softićima kod Kozarca, Prijedor, krajem maja 1992. kada je deportovan u konclogor Trnopolje, a potom na Manjaču gdje je proveo tri mjeseca. Ostao je u Banjoj Luci po izlasku iz konclogora stavivši se na raspolaganje muftiji banjalučkom. Iako sa vidnim posljedicama po zdravlje od logorskog života, do kraja života je bio aktivan na imamsko-hatibskim i muslimanskim poslovima u B. Luci i šire. Umro je 7. jula 1999. godine a pokopan je u haremu Čejrecima kod Kozarca.[17]

Dervišević **Derviš**, imam u Sanskom Mostu, zatočenik srpskog koncentracionog logora na Manjači kod Banje Luke.

---

[16] Izjava se čuva u arhivi Rijaseta.

[17] Remzija Pitić, Preselio na ahiret Jusuf ef. Dedić, Preporod, XXIX/1999, 15/664, 35.

Džaferović Sakib, imam u Kozaruši kod Prijedora, zatočenik srpskih koncentracionih logora u Trnopolju, Omarskoj i na Manjači (s njim je bila zatočena i cijela njegova porodica). Iz logora je oslobođen u oktobru 1992.

Izjava – **Sakib ef. Džaferović**, imam u Kozarcu kod Prijedora:

»Napad je počeo 24. maja 1992. u 14,20. Pokupljen sam ispred kuće sa ženom i dvoje djece i odveden u Prijedor. Najprije u SUP onda istog dana prebačen u 'Keraterm' a 27. maja, navečer kasno, prevezen u konclogor 'Omarska'. Tu sam ostao do 6. avgusta 1992, jer su nas prebacili u vojni logor 'Manjača' a jedan broj vratili u 'Trnopolje'. Dakle, 107 dana u tri logora. Patnje i stradanja za to vrijeme koje sam vidio i preživio, elhamdulillah, suviše su bolna da bi o njima mogao sad pisati. Sa mnom je bio i maloljetni sin od 76 dana. Kada sam odveden na 'Manjaču' njega su vratili u 'Trnopolje'.(...)

'Omarska' je bila klanica kozaračkih Muslimana. Tu je po nekoj procjeni ostavilo kosti više od hiljadu ljudi iz Kozarca, ne računajući Prijedor sa okolinom. Ubijane su planski određene strukture stanovništva:

- *visoko obrazovani kadrovi svih struktura,*
- *ekonomski jaki – obrtnici, trgovci zanatlije,*
- *lični obračuni - svi koji su imali bilo kakav konflikt sa Srbinom,*
- *stranački lideri i aktivisti SDA,*
- *mladi i fizički razvijeni ljudi bili su im posebna meta i 'poslastica'.*

Svi merhumi zaslužuju da budu zabilježeni i nikada se ne smiju zaboraviti. Ovdje spominjem samo neke:

Hamid ef. Softić, imam iz Komičana. Mučen je u Omarskoj i ubijen u najstrašnijim mukama ne moleći krvnike za milost ni jednog trena. Ostala mu je žena u trudnoći i dvoje djece.

Sead Sivac, veterinar iz Kozarca, tri puta tučen do besvijesti. Završio veterinu u Sarajevu. Redovan bio slušalac predavanja u Tabačkom mesdžidu u Sarajevu. To su samo dva primjera. (...).«[18]

[18] Izjava se čuva u arhivi Rijaseta, a uzeta je u Zagrebu 23. novembra 1992.

Granov Husein, imam u Mujkanovićima kod Prijedora, zatočenik srpskog konclogora Omarska i Manjača. Oslobođen u oktobru 1992.

Hasanbegović Asim, imam kod Sanskog Mosta, zatočenik srpskog konclogora na Manjači. Oslobođen u oktobru 1992. Na njegovo zdravlje od logorskog života ostale su trajne posljedice od kojih je umro marta 2001. godine.

Hodžić Edin iz Ključa, učenik Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, zatočenik srpskog konclogora na Manjači. Oslobođen je u oktobru 1992.

Ibrahimović Asim, imam u Kevljanima kod Prijedora, od maja 1992. zatočenik srpskog konclogora Manjača kod Banje Luke.

Ibrić Ćazim, imam u džematu Polje, Velika Kladuša, zatočenik nepunih osam mjeseci u konclogorima autonomaša Fikreta Abdića.

Izjava – **Ćazim ef. Ibrić,** imam u Polju kod Velike Kladuše, zatočenik u konclogorima autonomaša Fikreta Abdića:

»Dana 16. novembra 1994. kada je izvršen napad na Veliku Kladušu od strane udruženih četničkih snaga i oružanih snaga autonomaša izdajnika Fikreta Abdića, dobrovoljno sam pristupio u redove 5. korpusa Armije RBiH. Nakon što je pala linija odbrane u Polju, džemat gdje sam obavljao imamsku dužnost, a to je bilo 13. decembra 1994. zarobljen sam sa petoricom mojih saboraca. Već 14. decembra 1994. znajući da sam imam, odveli su me autonomaši u pravcu Cetingrada. Prije nego su nas zlotvori proveli, s namjerom da nas predaju četnicima na saslušanje i obradu, tukli su nas do besvijesti. Naravno, ni ja nisam bio izuzetak, naprotiv. Tako, od momenta zarobljavanja, pa sve do 7. avgusta 1995, nepunih osam mjeseci, proveo sam po konclogorima i zatvorima.

Prvo sam bio u konclogoru u Cetingradu, oko dva mjeseca, nakon čega su me sa još nekoliko zarobljenika prebacili u konclogor osnovan u halama

Nepeke kod Velike Kladuše, gdje sam ostao, takođe, oko dva mjeseca. Potom su me prebacili u vojni zatvor u Miljkoviće gdje sam ostao sve do kraja, tj. do 7. avgusta 1995, kada su nas borci 5. korpusa oslobodili.

Boravak u konclogorima je ostavio velike posljedice na mene i sve one koji su doživjeli sličnu sudbinu mojoj. Samo Allah, dž.š., zna koliko smo puta bili do besvijesti isprebijani, na koje su nas načine zlostavljali, maltretirali, ponižavali, pa sam se često pitao: - Zar ovo čovjek može da izdrži? Svakodnevni iscrpljujući prisilni rad, gladovanje, provociranje i vrijeđanje priča su za sebe. Primjera radi, za Bajram nam donose svinjetinu za obrok i smijući se komentarišu: - Pogledaj kako vas Babo hrani za Bajram! Da bi cio taj put proveden po autonomaškim konclogorima opisao, trebalo bi mi dosta vremena, jer je svaki dan tamo preživljen posebna, mučna i duga priča. Ovo je samo mali doprinos mnogim sličnim pričama o onome što je izdajnik i zločinac Fikret Abdić radio svome vlastitome narodu u tom tzv. drugom poluvremenu njegove autonomije. U konclogoru je sa mnom bio zatočen imam Mačković Ismet-ef. Koga su autonomaši ubili u februaru 1995. dok je za njih prisilno kopao rovove na prvoj liniji fronte«.[19]

Jašarević Zekerija, imam u Rakovčanima kod Prijedora, zatočenik srpskih konclogora u Trnopolju i na Manjači.

Jugo Rešad, imam u Humićima kod Ključa, zatočenik srpskog koncentracionog logora na Manjači. Oslobođen je u oktobru 1992. Trajno je narušeno njegovo zdravlje od posljedica mučenja u konclogoru.

Izjava - **Rešad ef. Jugo**, imam iz Humića, Ključ:

»Radio sam kao imam kod Ključa. Za vrijeme stradanja muslimanskog naroda na ovom terenu lično sam zatočen sa narodom u tim stradanjima. Negdje je pošlo zlo da se dešava oko Hadžijskog bajrama. Bajram-namaz nismo klanjali, jer niko nije smio da dođe u džamiju zbog prijetnje nekih bandi koje su odvodile Muslimane. Pošlo je nagore kada je SUP dao ultimatum da

[19] Izjava Ćazima ef. Ibrića se čuva u arhivi Rijaseta.

se preda oružje kog nismo imali. Obavili smo dosta razgovora sa predstavnicima srpskog naroda i uvijek su nam jamčili mir i slobodan život. Nažalost, sve je to išlo smišljeno da se muslimanski narod ustraši, fizički onesposobi, vjerski onemogući da izvršava obaveze, materijalno osiromaši. Sve su to i uspjeli četnici koji su se služili svim zvjerstvima. Počeli su odvoditi omladince u SUP Ključ i činiti najveća zvjerstva nad njima. Ponovo su dali ultimatum da se preda oružje u protivnom neće ostati nijedan Musliman i Muslimanka. Džematlije su predale oružje jer nisu mogli više gledati sinove krvave i prebijene.

Poslije toga naišla je vojska sa dva transportera i pješadijom. Svi su imali maske na licu. Naredili su da svi Muslimani izađu iz kuća: žene, djeca, starci. Sve su postrojili uz zid i pucali iznad glava da bi zastrašili narod. Tukli su sinove pred majkama raznim predmetima. U jednom zaseoku džemata Humići u Prhovu isti dan su na zvjerski način zaklali, mučili i ubili preko pedeset muškaraca, žena i djece. Poslije tog zločina u taj zaselak nikome od Muslimana nije bio dozvoljen pristup. Zakopali su ih u zajedničku grobnicu nakon desetak dana i bagerom ih zagrnuli.

Pretresli su moj stan, razbijali su, pucali, bacali i derali Kur'an i knjige. Poslije toga, ponovo odvođenje, ispitivanje, tuča u SUP-u Ključ.

Nailazi i druga četnička vojska koja postrojava, strijelja, tuče. Ubijene Muslimane ne smijemo sahranjivati sa dženazom.

Dana 18. juna 1992. dolaze da hapse mene, opkoljavaju kuću sa automatima na gotovs. Odvode me u SUP Ključ gdje počinje ispitivanje i maltretiranje. Nude mi odmah da budem dobar, kulturan, pametan a ne tvrdoglav. 'Ako budeš takav uradićemo ti ono što želiš, da te odvezemo gdje god hoćeš i tebe i porodicu, u protivnom bićeš ubijen poslije kad ti zakoljemo djecu i ženu', govorili su. Tražili su da im kažem za oružje, za organizaciju, za vođe. Na sve sam to odgovarao da ne znam i da to nije moj posao. Poslali su me u ćeliju sa riječima da ću tražiti kap vode. Ponovo su me pozvali nakon dva sata. Pitali su me da li sam znao u ćeliji išta. Rekao sam da ne znam ništa. Isljeđivao me je neki vojvoda kome nisam znao ni ime ni prezime, samo znam da je radio u SUP-u Sarajevo. Pozvao je policajca riječima: 'Dođite braćo da hodžu deremo'. Došla su šestorica i naredili da skinem jaknu. Nisam uspio ni da pogledam oko sebe, počeli su udarci sa svih strana. Tukli su nogama, palicama, drvenim predmetima, kundakom od puške. To je trajalo dva sata dok se nisam onesvijestio. Vukli su me do ćelije.

Drugi dan ponovo su me pozvali i pitali da li sam došao sebi i da li ću biti dobar. Ponovo nisam mogao odgovarati na pitanja koja su bila protiv muslimanskog naroda. Naredili su mi da se krstim, što sam odbio. Ponovo su me tukli, njih desetak, tri sata, onesvijestio sam se. Posuli su me vodom, došao sam sebi, ponovo me tuku, ponovo gubljenje svijesti. Odvoze me u ćeliju. Treći dan me ponovo izvode, prijete strijeljanjem, tuku, onesvješćuju me. Traže od mene potpis: da potpišem da smo krivi, mislim, za stradanje muslimanskog naroda. Nisam htio da potpišem. Tuku me po glavi puškom. Padam u nesvijest, odvlače u ćeliju. Četvrti dan dolaze u ćeliju, ucjenjuju ubistvom djece i žene. Odvode me u sobu gdje me krste, tuku. Brojao sam četvrti dan palice po glavi i nabrojao oko 400. Pao sam u besvjesno stanje, odvukli su me u ćeliju i više nisam bio pokretan. Nisam mogao ni jednim dijelom tijela da mrdnem.

Došli su peti dan po mene ali se nisam mogao dići, pa su me trojica iznijeli na drugi sprat i ubacili u sobu. Došlo ih je trinaest, tražili da potpišem da smo mi učinili zločin protiv svog naroda. To sam odbio. Ponovo su me počeli tući. Nisam pristao ni poslije tuče da potpišem. Nastavili su da me tuku i tražili da se prekrstim. Nisam mogao ni ruke da dižem i uz njihovu pomoć sam se morao prekrstiti. Nisu mi davali hranu ni vodu pet dana i pet noći. Trinaesti dan sam bio onesviješten. Trinaesti dan sam odvezen u bolnicu Ključ. Probudio sam se nakon dužeg vremena i intervencije jednog ljekara od 35-40 god. Koji se zgrozio na postupke zločinaca. Čuo sam kad su me preuzimali da im je rekao da me više ne tuku jer sam ubijen. Naveče su me pokupili oko 11 sati i prevezli na Manjaču uz razne provokacije.

Na Manjači, u logoru, nalazim 2.000 Muslimana koji su bili gladni, iznemogli, pretučeni. Zvali su me na isljeđivanje, tražili saradnju. Rekao mi je kapetan: svjestan si mjesta gdje se nalaziš. Ovo je logor. Ako ne pristaneš, bićeš ubijen. Saradnja se odnosila u tome da Muslimanima kad se vratimo u dotične džemate govorimo na daljnju saradnju između dva naroda. Da se ekstremi ubuduće prijave i da se potpiše lojalnost. Te naše izjave pod prisilom su snimili kamerom i potpisom na otkucanom listu.

U logoru je bilo užasno. Ljudi su bili na granici smrti od gladi, žeđi, pili smo mokraću.

Poslije toga svega oslobođen sam i preuzeo me je 'Merhamet'. U Banjoj Luci nismo imali nikakve slobode. Bili smo hapšeni, privođeni. Narod Banje

Luke je gladan i nalazi se u teškom stanju. Oslobođen sam dolaskom u Zagreb 14. novembra 1992. Zdravstveno stanje mi je loše. Imam polomljena tri rebra.

Primio sam 2.000 palica. Mokrio sam 15 dana krv...«.[20]

Mahmuljin Ilijas, imam u Kalatama kod Prijedora, zatočenik srpskog koncentracionog logora u Trnopolju kod Prijedora. Od posljedica logorskog života umro je 1997. godine.

Makić Hasan, glavni imam u Prijedoru, aktuelni muftija bihaćki, od 13. jula 1992. zatočenik u srpskim konclogorima u Trnopolju, Omarskoj i na Manjači. Između ostalog u njegovoj izjavi za vrijeme svog logorovanja i zatočeništva priča i sljedeću epizodu:

Izjava - muftija **Hasan ef. Makić**:

»*Bio sam ispitivan, mučen glađu i tučen kao i drugi zatvorenici, a često sam imao teži tretman samo zato što sam vjerski službenik. Kroz pomahnitali smijeh nazivali su me 'odžom' i natjecali se tko će više tog 'odžu' izbatinati ili me na neki drugi način poniziti. Sjećam se jednog događaja kad su me doveli pred dva mrtva tijela i zahtijevali od mene da pročitam opijelo tim nesretnicima. Rekao sam im da ja ne znam da 'očitam' opijelo. Kao reakcija stigao mi je udarac kundakom u leđa i podrugljivo pitanje: 'Pa kakav si ti odža kad ne znaš da očitaš opijelo?' Kad sam se pridigao, ponovio sam im da sam ja imam, da znam obaviti sahranu po islamskim propisima, a da ne znam očitati opijelo. - E, pa 'odža' kad to ne znaš, idi pa onoj dvojici očitaj što znaš. Oni su ionako tvoji muslimani, saopćio mi je na kraju jedan od pijanih četnika...«.*[21]

Merdžanović Ramiz, imam u Čajrecima kod Prijedora; u ljeto 1992. odveden u konclogor, a potom deportovan u Hrvatsku. Od posljedica logorskog života teško je obolio; umro je 2000. godine.

[20] Izjava se čuva u arhivi Rijaseta.

[21] Vidi izjavu Makića u: Senad Slatina, BOŠNJACI SU UVIJEK U PRAVU, Bosna, 11. februar 1994, 22.

Mešanović Mustafa, imam u Bošćeni kod Prijedora, od 20. jula 1992. zatočenik srpskog konclogora u Trnopolju.

Mujkanović Esad, imam u Srednjim Jakupovićima, OIZ Kozarac, od kraja maja 1992. zatočenik srpskih konclogora Omarska i na Manjači. Oslobođen je u oktobru 1992. godine.

Izjava – **Esad ef. Mujkanović,** imam iz Kozarca kod Prijedora:

»Dana 12. juna 1992. priveden sam zajedno sa bratom, jednim radnim kolegom i nekoliko komšija u sabirni logor u Trnopolju pod izgovorom da idemo na kraći razgovor i da se vraćamo kući, ali to je potrajalo predugo. Isti dan odvode nas u logor 'Keraterm' gdje smo dočekani prvim batinama, koje su teško padale.

Narednog dana u rano jutro izvode mene i pomenutog radnog kolegu Avdić Faruka, te nas tjeraju da kleknemo na koljena i tada nastaje ponovno batinjanje punih deset minuta. Narednog dana ponovo nas pozivaju i odvode na ispitivanja i tu nas tjeraju da govorimo, čak što sigurno nije istina, protiv naših ljudi. Poslije ispitivanja, sa manjom grupom, odvode nas za 'Omarsku' gdje nastaju prave ovozemaljske patnje.

Bivamo smješteni u takozvanu 'bijelu kuću' gdje ostajemo punih pet dana, i tu provodimo najteže dane u cijelom boravku u logoru. Tako mi Allaha, bilo je momenata kada sam učio smrtnički šehadet, jer sam mislio kada me izvedu na redovno batinjanje da se neću živ vratiti. Za vrijeme boravka u tzv. 'bijeloj kući' bio sam izveden i pretučen tri puta i vjerujte, tako mi Allaha, molio sam kada me tuku da to bude palica, jer palica je nešto smiješno u odnosu na druge rekvizite za batinjanje. S obzirom da je poznato da je hrana u logoru bila užasno slaba, glad me natjerala da jedan dan idem dva puta na ručak. Kada sam otišao drugi put i završio sa objedovanjem moj komšija, koji je od mene udaljen oko jedan km sprijateljio se sa četnicima radi svojih interesa i ocvikao me straži od kojih sam dobio finu porciju batina. (...)

Poslije mene u tzv. 'bijeloj kući' je bilo užasno. Prostorija 16m^2 a 50 osoba. Tokom noći vršili smo nuždu u jednu kantu koju bi ujutro ispraznili i oprali, te tokom dana pili vodu iz te iste posude. Ni u snu nismo smjeli tražiti da idemo u WC, jer ko bi to učinio dobio bi takve batine da se ne bi mogao vratiti sam.

Dan u 'Omarskoj' se nekako i mogao durati, bilo je svega, ali zato noć je bila smrt. Nikada nisam bio siguran da me neće izvesti i premlatiti, a u najgorem slučaju - ubiti. Tako mi Allaha, vjerujte, za mene batine nisu predstavljale neku opasnost nasprem onoga što smo gledali i slušali. Gledali smo kako ubijaju na naše oči, a ono što smo slušali je užasno, još slušati krikove ljudi koje su mučili i ubijali su žalosni, a ti krikovi su izluđivali. U logoru 'Omarska' pod takvom torturom sam proveo nepuna dva mjeseca.«[22]

Muratćehajić Abaz, imam u Brđanima kod Prijedora, zatočenik srpskih koncentracionih logora: Keraterm, Omarska, Trnopolje kod Prijedora i Manjača kod Banje Luke.

Izjava – **Abaz ef. Muratćehajić**, imam u Brđanima, Kozarac kod Prijedora:

»U nedelju, 24. maja 1992. godine u 13,50 sati na Kozarac je od srbočetnika pala prva granata kojom neprijatelj počinje da ubija, ruši i pali svoje dotadošnje komšije. Za nekoliko minuta neprijatelj je obasuo sa više granata iz artiljerijskih oruđa tada već okruženi Kozarac sa srbočetničkom vojskom. Artiljerijska oruđa bila su raspoređena na sva okolna mjesta i to: Drenovača, Voćnjak, Prijedorske Urije, Tomašica i Petrov Gaj. Stanovnici Kozarca bili su iznenađeni sa ovako teških ofazivnim napadom, rušenjem, paljenjem i ubijanjem. Četnička vojska je krenula sa napadom na Kozarac, jednim dijelom od Prijedora, a drugim dijelom od B. Luke, tako da se iz tih krajeva začula paljba iz pješadijskog naoružanja. Pojavile su se i dimne zavjese koje su bile znak da neprijatelj ispred sebe sve ubija, pali i ruši.

Zbog velikog granatiranja i snažne neprijateljske ofanzive narod se uznemiren sklanjao u improvizirana skloništa.

Cijelu noć je neprijatelj dejstvovao, narod uznemiren iz skloništa se povlačio i bježao u šumu. (...)

U osvit ponedeljka, 25. maja 1992. Kozarčani, Bošnjaci, koji su živjeli u 23 džemata krenuli su u pravcu Kozare. Zakratko su se zadržali u šumi. Neki

[22] Izjava se čuva u arhivi Rijaseta.

su u putu ginuli, neki su uspjeli vratiti se kući. U 10,00 sati prolazili su odrasli sa djecom kroz džemat Brđane, vidno uplašeni za svoju sudbinu.

U dvorištu poviše džamije, blizu puta, kuća Mandžukić Smaje bila je puna izbjeglog naroda, a u dvorištu pokraj garaže sjedili su Mandžukić Smajo, Velić Ahmed, Mandžukić Tahir, Šiniković Ago i Mahić Namik. Ja prilazim kod njih da bi nakon deset minuta pala granata iza nas na avliju i ranila četvericu. Isti dan od granate u džematu Brđani su poginule tri sestre, ranjena jedna žena sa curicom.

U srijedu, 27. maja, džematlije Brđana zarobljavaju četnici i odvode ih u konclogor 'Trnopolje', a ranjene, među kojim sam bio i ja, odvoze u Prijedor u bolnicu. Mene su primili i pregledali dr. Eniz Begić i dr. Hašim Rešić i zadržali na liječenju do 19. juna. Tu sam se sreo sa Aljević Ramizom-ef. imamom iz Bosanske Kostajnice i skupa smo bili nekoliko dana.

U toku liječenja u bolnici sam tri puta ispitivan, dva puta u bolesničkoj sobi, a jednom u previjalištu. Noga bolesna, rana još nije bila zarasla, konci neisječeni, nakon dvadeset i tri dana, dolaze po mene u bolnicu i odvode me u konclogor 'Keraterm' u Prijedoru, u kojem sam zatekao više od hiljade ljudi u četiri prostorije. Strahote i teškoće... U takvom stanju i bolovima nakon nekoliko dana boravka i patnje u logoru javlja nam se sobni starješina da je došla sanitetska služba da previjaju ranjenike, ko hoće neka se javi. Bilo nas je više ranjenih u istoj sobi ali se nisu smjeli javljati zbog maltretiranja i mučenja. Ja sam se javio, jer sam imao jake bolove. Kad sam ušao u sobu za pregled, bolničar mi je dobacio: - Šta je tebi, ti si borac Alijin, imali ste namjeru poubijati Srbe od Kozarca do Prijedora. Pokazao sam ranu i medicinska sestra je upitala šta će raditi a prisutni doktor joj naredi da isječe konce na rani i stavi flaster.

U konclogoru, nakon dvadeset dana boravka, u četvrtak, u 10 sati, pozvao me je komandir logorske straže da izađem. Ja sam izašao pred stražaru, kad vidim u vojnoj uniformi, po činu poručnik, sjedi sa jednim stražarem. Reče mi da sjednem na jedan sanduk sa praznim flašama a komandir me upita: - Jesi li ti hodža iz Brđana? Rekao sam da jesam. - A šta ćeš sad kad ti je kuća izgorjela a džamija srušena, kuda ćeš?

U toku ispitivanja dobio sam nekoliko udaraca pendrekom po zatioku glave, jedva sam se održao na nogama, zamutilo mi se...

Sutradan, u petak, ponovo su me pozvali na ispitivanje i zadržali me oko sat vremena. I u nedelju, 13. jula, pozvali su me sa još 22 logoraša. Izašli smo na krug a manji autobus čeka otvorenih vrata. Tu sam vidio kako Hasana-ef., bihaćkog muftiju, četnik tuče po glavi sa drvenom palijom, sličnoj dršci od lopate. Okrvavljenog lica, sa povredama po glavi, krvava košulja, četnik muftiju udarajući dogura do autobusa u koji ulazimo da bi nas deportovali u sljedeći konclogor, u 'Omarsku'.

Stižemo u 'Omarsku', dočekuju nas stražari, sve nas pregledaju i zatvaraju u 'bijelu kuću' u kojoj su ljude mučili i ubijali.

Skupa sa muftijom Hasan ef. Makićem noćili smo u 'bijeloj kući', u jednoj prostoriji sa dr. Jusufom Bašićem, Mensurom Kusuranom, Enizom Begićem i još šestoricom uglednih Bošnjaka iz Prijedora. Cijelu noć smo slušali mučenja i stravične krikove mučenih ljudi. Ujutro, od osam sati, išli smo na isljeđivanje, a potom raspoređivani po prostorijama. U logoru 'Omarska' skupa sa mnom su bili sljedeći imami: Džaferović Sakib-ef., Dedić Jusuf-ef., Granov Husein-ef., Aljović Ramiz-ef. i Mujkanović Esad-ef.

U mojoj sobi bili su sa mnom skupa ugledni ljudi iz Prijedora: Muhamed Čehajić, predsjednik prijedorske općine, Šerić Nedžad, predsjednik suda, Ćamil Pezo, šef banke, dr. Osman Mahmuljin, Zijad Mahmuljin, direktor 'Pilane' u Kozarcu i mnogi drugi.

U konclogoru 'Omarska' sam bio zatočen dvadeset šest dana. Šestog avgusta 18 autobusa punih naših ljudi deportovano je u konclogor na Manjači, a nas šest stotina otpremljeno u konclogor 'Trnopolje' u kojem je kad sam stigao, 6. avgusta t. g., bilo četiri hiljade ljudi. Pošto sam potpuno bio iscrpljen, 13. avgusta 1992. iz 'Trnopolja' su me deportovali preko Vlašića u Travnik, na slobodnu teritoriju«.[23]

Mustafić Šerif, imam na Hambarima, Prijedor, zatočenik koncentracionog logora Omarska i na Manjači.

Porča Atif, imam u Gornjim Jakupovićima, Kozarac, krajem maja 1992. odveden u konclogor Omarska, a potom u konclogor na Manjači.

[23] Izjava Muratćehajića nalazi se u arhivi Rijaseta, napisana 12. decembra 1997.

Posavljak Muharem, imam u Krasuljama kod Ključa, zatočenik srpskog koncentracionog logora na Manjači.

Izjava – **Muharem ef. Posavljak**, imam u Krasuljama kod Ključa:

»*Radio sam kao imam u džematu Krasulje kod Ključa. (...)*

Četnici sa pješadijom (...) ulaze u selo. Ulazeći u selo sve muškarce, koji su bili blizu linije otpora, koje su uspjeli uhvatiti, odvode u jedan podrum gdje ih muče tražeći od njih izjave ko su im vođe. Pošto su ti naši predstavnici, i vojni i politički, otišli za Bihać, mogli su sve reći da bi sebi spasili glavu. Međutim, čim bi to saznali počela bi nova ispitivanja i traženja: ko je dovozio oružje, ko je za šta bio zadužen? Poslije dva dana mučenja po podrumima odvode te ljude u nepoznatom pravcu. Nakon tri mjeseca će se saznati za zloglasni logor u Manjači. U prvom naletu četnici nisu dirali djecu i žene. Najvjerovatnije, nisu smjeli, jer su znali da još ima naoružanih Muslimana po obližnjim brdima i šumama. Isti dan kad su ušli u selo Krasulje i pohapsili ove ljude, dovlače eksploziv za rušenje džamije i imamske kuće. Došli su negdje oko podne sa kamionom, pokrali moje stvari iz stana, minirali džamiju i kuću i taj isti dan ih do temelja porušili. Kada su to uradili kreće horda, sve domaćih četnika, sa pljačkom, od kuće do kuće. Traže preko megafona da moraju sve i jedna kuća, štala, hambar, garaža biti otvoreni. U protivnom, pred čijom kućom ne nađu svezanog psa i stoku i otvorena vrata da će strijeljati svu porodicu.

Dolazi do mog hapšenja. Opkoljavaju kuću, ulaze u stan sa automatima uperenim u mene, šamarajući djecu i ženu i mene. Pred njima pucaju levhe po zidovima, pale Kur'ane i gaze ih psujući ustašku majku. Uvode me svezanog u auto i odvode u SUP Ključ. Dovode pred SUP i viču: evo koljača 'ođe'! Pred SUP trče četnici sa metalnim palicama, drvenim palicama i tako uz psovku Kur'ana, vjere, džamije, tuku me nogama. Tukući me uguravaju me u jednu prostoriju. Koliko ih je bilo ne znam. Od bola, od tuče, ne znam. Stavljaju stolice, u jednu stavljaju moju glavu, a u drugu moje noge i počinje pravo lom. Zavrću stolice prema gore, penje se jedan na mene, skače po bubrezima, drugi tuče nogama po bedrima a treći željezom po glavi. Ja u tom silnom batinjanju gubim svijest. Polijevaju me vodom i ponovo nastavljaju. Tako, tuča je prvi dan trajala oko 5 do 6 sati. Vuku me u podrumsku samicu, polomljenog, za

ramena i uz tuču nogama po glavi i tijelu u donje ekstremitete uvlače u ćeliju. Tako me uvuku i traže od mene da se krstim. 'Odža krsti se!' Kad to ne znam stavljaju mi nož pod vrat, pištolj na sljepoočnicu: 'Sad te koljemo, majku ti!' Tjeraju me da ustanem, dignem tri prsta, raširim nogu i počinje nova tuča tako polomljenog. Tako je trajalo pet noći i dana. Zlostavljanje. Peti dan odvede me ženi i djeci da me vide tako krvavog i polomljenog. Vraćaju me u ćeliju. Tjeraju me u ćeliji da jedem svinjsko meso. Donesu pivu i polijevaju me. Mučenja nastaju punih 15 dana i noći.

Donose neke izjave otkucane: 'Moraš to potpisati!' Potom me uz batine i ponižavanja odvode u logor na Manjači. U logoru nastaju posebna mučenja u samici. Razbijanje bubrega, lomljenja nogu i ruku, tjeranja da jedem izmet i pijem mokraću. To su sve činili policajci«.[24]

Rušidi hfz. Ismail-ef., rođen u Tetovu, Makedonija, 15. januara 1930.; poznat je po nadimku »hafiz Makedonac«, cijeli radni vijek proveo je u Bosni, a veći dio na području Kozarca; rat ga je zatekao na dužnosti imama u džematu Mutnik - Grad, OIZ Kozarac. Četnici su ga zajedno sa njegovom porodicom odveli u maju 1992. u konclogor Trnopolje. Nakon izlaska iz logora odlazi u Francusku gdje je umro 24. februara 1999. Ukopan je devet dana kasnije u haremu Mutničke džamije, Kozarac, po njegovoj oporuci.[25]

Spahić Mirsad, imam u Gornjoj Sanici kod Ključa, zatočenik srpskih zločinaca u koncentracionom logoru u Ključu.

[24] Izjava imenovanog se nalazi u arhivi Rijaseta.

[25] Ahmet Rahmanović, Hafiz Ismail-ef. Preporod, XXIX/1999, maj, 10/659, 27.

Kemal Zukić

FENOMEN RUŠENJA DŽAMIJA U BOSNI

Zločini počinjeni nad Bošnjacima u Bosni tokom perioda 1992 - 1995. toliko su maštovito raznovrsni i sveobuhvatni da ih je skoro nemoguće u cijelosti i svoj kompleksnosti i prikazati.

Nesporno je da su najraznovrsnije vrste zločina koje su izvedene direktno nad živim bićima najstrašnije i zaslužuju prioritet u pokušaju objašnjavanja zločinačkog mraka koji je harao Bosnom u tom periodu. Međutim, ti su upravo zločini pogodni za manipulacije, prikrivanje i licemjerna pravdanja čega smo i svi mi svjedoci.

Praksa koju redovno primjenjuje Evropa u posljednjem stoljeću, praksa okretanja glave od zločina i zataškavanja narastajućeg fašizma primjenjuje se i u Bosni po pitanju genocida nad Bošnjacima. I ako smo išta naučili iz novije evropske istorije to je da će tu nemoralnu politiku skupo platiti upravo Evropa.

Isto ponašanje ignorisanja narastajućeg fašizma u Njemačkoj pred Drugi svjetski rat, koje je preskupo plaćeno milionima žrtava i razorenom zemljom, isto to ponašanje gledamo u odnosu na Balkan, a posebno na Bosnu, u posljednjem desetljeću. Ako se to ne promijeni ovaj će konformizam biti plaćen i skuplje od onoga u Drugom svjetskom ratu.

Hoćemo da vjerujemo da je ovakav skandalozni odnos svijeta, a naročito Evrope, prema očiglednom, naraslom fašizmu na Balkanu, ustvari samo komoditet i konformizam a ne zla namjera i saučesništvo u zločinu.

Hoćemo da vjerujemo da je odbijanje da se suoče sa balkanskim fašizmom, koji je još opasniji nego što je bio njemački, jer je primitivniji i suroviji. Hoćemo da vjerujemo da je u pitanju kratkovidost evropskih političara, a ne paktiranje sa fašistima.

Vjerujemo da je životno važno za sve da se ovo samoobmanjivanje evropske politike zaustavi. Želimo da svima uspavanim u blagostanju oduzmemo alibi da nisu znali šta se radi i sprema. Izgleda da su svi gotovo otupili na prikaze strašnih stradanja i patnji Bošnjaka.

Zločinci i njihovi zaštitnici već su smislili čitave serije obmana kojima relativiziraju ove strahote. Svijet je ponovo uljuljkao svoju svijest i može mirno da spava. Svima odgovara da vjeruju da je fašizam nestao, odumro sam od sebe. A to nikad nije bilo. Fašizam je teška mentalna bolest cijelih naroda, ili većine u tim narodima, i on se mora uništiti silom. Što se ranije to shvati, zlo će biti manje. Ni njemački fašizam se nije mogao drugačije uništiti.

Balkanski fašizmi su još i danas živi i jaki kao i 1992. godine. Oni su dovoljno jaki da mogu gurnuti i cijelu Evropu u rat, kao što su to nekad ranije i uspijevali.

Kada su ljudske žrtve i patnje raznim trikovima već skoro relativizirane, želimo pokušati sasvim drugačijim pokazateljima predočiti svu sistematičnost i strahotu balkanskih fašizama i skoro potpunu neokrnjenost njihove snage ovog časa.

Na primjeru rušenja džamija u Bosni možemo pokazati grandioznost balkanskog zločinstva i naročito njegovu nevjerovatnu sistematičnost, plansku aktivnost i istrajnost u zlu.

Bošnjaci-Muslimani su sjajni i strastveni graditelji. Oni su naročito tokom posljednjih pet stoljeća izgradili visokohumanistički urbanizam i arhitekturu, kao rezultat isto tako visoko humanističkog društva u kojem su živjeli. To graditeljstvo daleko nadmašuje sve stvoreno u susjednim balkanskim zemljama što potvrđuje oduševljenje ovim graditeljstvom brojnih stranaca, svjetskih eksperata, da pomenemo samo Kurbizjea (Le Courbusier). Tu ne spadaju samo džamije nego i brojni objekti društvenog standarda od opšte važnosti, obrazovne institucije, humanitarne zgrade i na kraju zgrade visokog standarda individualnog stanovanja.

Upravo ta prestižna graditeljska baština Bošnjaka je sistematski izložena razaranjima i uništenjima, naročito u posljednjem stoljeću i to i u miru kao i u ratovima.

Tako je, naprimjer, samo u Sarajevu u toku postojanja dvije Jugoslavije u miru srušeno 28 džamija. Za to isto vrijeme nije srušena nijedna katolička crkva, nijedna pravoslavna crkva, nijedna sinagoga. Samo i jedino 28 džamija, što čini trećinu svih postojećih.

Komunistički ateizam je skoro bio legalizovao uništavanje džamija, ali ne i crkava. Tako je ratno razaranje samo nastavak te aktivnosti.

Dok se prećutno prihvatalo da je dopustivo uništiti neki objekat koji predstavlja veliku materijalnu vrijednost, samo ako je to džamija, tu se nije stalo. Zlo ne zna stati, niti se može umoriti. Zlo neko mora zaustaviti silom. To zlo protiv Bošnjaka, kako ga niko nije zaustavljao dekadama, nastavilo je svoj zločinački put. Došli su na red obrazovni objekti pa onda i humanitarni. Dvije turske bolnice su srušene samo u gradu Sarajevu. Imaret, jedinstvena humanitarna institucija koja je hranila siromahe, putnike i đake besplatno, uništena je. Vakufska imovina, simbol dobrotvorstva i dobročinstva Bošnjaka bezočno je opljačkana i uništena. U stambenim zonama gradova gdje su individualne stambene zgrade sa najhumanijim ambijentom stanovanja u Evropi, građene su glomazne zgradurine kolektivnog stanovanja što potpuno degradira ambijent. Jedan čelnik Herceg-Bosne dajući naloge za rušenje svega bošnjačkog naređuje da se uništi svaki objekat koji ima »alku« na vratima. Ta «alka«, naša halka, simbol je najkvalitetnije stambene arhitekture na Balkanu i u Evropi. Svugdje u svijetu izmještaju se trase puteva da se izbjegne rušenje važnih objekata. U Vogošći kod Sarajeva je poremećena trasa puta kako bi se srušila tekija i džamija.

Orgija rušilaštva pregrmila je preko bošnjačkog graditeljstva u miru, praveći neprocjenjive štete, osiromašavajući ovaj nesretni bošnjački narod i ostavljajući materijalnu i duhovnu pustoš.

Namjeravali smo da vam detaljno opišemo rušenje oko 1000 džamija u Bosni koje su izvršili Srbi i Hrvati u vrlo kratkom periodu. Ali se bojimo da će uši, koje su gluhe i za desetak hiljada zvjerski ubijenih Srebreničana lahko naći izgovor da se ogluše i na materijalna stradanja.

Radije će slijediti beskrupolozni i bestidni kontinuitet zločina nad Bošnjacima prikazan kroz sudbinu njihovih džamija.

Da su džamije rušene japanskom sistematičnošću širom Bosne i Hercegovine svi pošteni ljudi u srpskom i hrvatskom narodu su bili nijemi. Svi uzimaju kao opravdanje te sramne šutnje strah za goli život od vlastitih zločinaca. A svi znaju da to ne može biti opravdanje za toliku sramotu.

I svi međunarodni faktori su obnevidjeli i oglušili u tom periodu.

Sramna šutnja je prekrila Evropu. Ista onakva kakva je bila dok je Evropa umirala zečijom smrću pred Hitlerom.

Rat se završio i potpisan je Dejton. Pokoji sitni ratni zločinac se našao u Hagu, sudu za zločine nad ljudima. O rušiteljima džamija niko i ne govori iako se gotovo sva imena zločinaca znaju. Čak i fabrika može potpuno nestati ako joj se prilijepi etiketa da je muslimanska. Kao, naprimjer, Fabrika Mercedesovih mjenjača u Hrasnici. Zna se da je kompletno demontirana i deponovana negdje na Palama, a čak ni bizmismeni Mercedesa ne traže da se vrati i proradi ponovo i zaposli i Srbe i Bošnjake. Kao muslimanska i ona je određena za legalan odstrel.

Nakon rušenja u ratu pokušali smo štete registrovati u miru. U svojoj bošnjačkoj naivnosti očekivali smo da će se susjedi postidjeti, da će zatražiti oprost i da će ponuditi i vlastitu pomoć i učešće u obnovi. Vjerovali smo, jer to bi bilo normalno, da će međunarodna zajednica djelimično finansirati obnovu i džamija i to od sredstava namijenjenih za pomoć Republici Srpskoj. Ništa normalnije ne bi bilo od toga ali ništa slično se ne desi. Ne dešava se jer fašizam nije zaustavljen silom, jer pomahnitalo balkansko zločinstvo nastavlja svoj strašni ubilački i samoubilački hod do sveopšteg uništenja i propasti.

Orgija se nastavlja u svoj svojoj bestijalnosti i pet godina poslije Dejtona. Mi smo onemogućeni čak i u tome da registrujemo i procijenimo štete. Ne dozvoljavaju zločinci i to ne zato što se stide počinjenog nego da sakriju.

Kad Bošnjaci, u nemogućim uslovima i skromnim sredstvima odluče da obnove bar dio porušenih džamija ponovo im se suprotstave zločinci. Tad oni izmišljaju nove procedure opstrukcije koje moramo ispoštovati da bi oni dali odobrenje za obnovu džamija koje su oni porušili. Međunarodna zajednica ovu novu bestidnu opstrukciju prihvata kao normalnu i čak moli da malo popuste.

U isto vrijeme ratni zločinci nad Bošnjacima ispraćaju se u Hag uz divljenje i aplauze, kao nacionalni heroji. Niko se ne stidi niti iko iz međunarodne zajednice pokušava spriječiti ovo pljuvanje u lice upravo toj zajednici.

To je legalizovani i prihvaćeni stoljetni kontinuitet zločina nad Bošnjacima, zato što su muslimani.

I kad najtolerantniji i najkooperativniji čovjek u RS-u, Milorad Dodik, bestidno zaprijeti da će srušiti Ferhadiju ako se izgradi bez njegove dozvole, za koju znamo da je nikad i neće dati, i kad svijet podvije rep i odšuti, šta nam to pokazuje? Pokazuje prirodu balkanskog fašizma koji je još živ, neokrnjen, jak, beskrupulozan, kontinuiran i uporan.

Sve dok balkanski fašizam bestidno orgija po bošnjačkim glavama i džamijama evropska politika vjeruje da ne mora ni prstom maknuti. Da umire savjest još će odglumiti da su nasjeli na podvalu da taj balkanski vjerski fašizam štiti moćnu Evropu sa njenih 200 miliona ljudi od velike islamske opasnosti u formi dva miliona izmasakriranih, opljačkanih i ojađenih Bošnjaka-Muslimana.

Ako se zanemari svaki moral, kojeg svakako i nema, ima se utisak da to Evropa pragmatično rješava problem balkanskog fašizma.

Nikom ne pada na pamet da je to ista logika kojom su Češku prepustili Hitleru, a Finsku i Poljsku Staljinu. Nikom ne pada na pamet da će im se ovaj bestidni odnos prema Bosni i sada vratiti na isti način kao i one prethodne trgovine malim narodima.

Fašizam je evropsko čedo, istina evropsko nedonošče, kopile, ali ipak evropsko čedo, koje ta ista Evropa ne poznaje. Kao da neće da shvati kakvo je nakazno čudovište porodila i da se mora od njega zaštititi.

Stogodišnje uništavanje bošnjačkih džamija i drugih objekata je očigledna i sjajna pouka za sve, samo kad bi to neko htio vidjeti.

Rušenje džamija nije učinjeno u kratkotrajnoj orgiji ludila i od strane šačice zločinaca. To je organizovani fašistički zločin koji traje godinama.

Na Balkanu se uglavnom sve radi nesistematično i šlampavo. Jedino balkanski fašizam odrađuje svoje zločine japanskom upornošću, sistematičnošću i istrajnošću.

Balkanski fašizam je opako, gluhonijemo čudovište koje neće stati sa uništenjem Bošnjaka. On je nadrastao Balkan. On je već sada problem planetarnih razmjera. On će se razviti izvan Balkana tražeći nove žrtve. Ako nema više džamija doći će na red i crkve, i katoličke i pravoslavne, što se već desilo u ovom ratu u Bosni, a o čemu se takođe šuti.

Nijedan fašizam nikada nije stao sam od sebe. Svaki je morao biti zatrt silom. Zašto bi najgori od njih, balkanski, bio izuzetak? I njega će morati zatući neko mnogo jači. Što to bude kasnije, sve će biti teže.

Ako pouka stradanja Bošnjaka i njihovih džamija nije nikog osvijestila ovakav svijet nema nikakve budućnosti. Uprkos obmana o jedinstvenoj Evropi.

Alma Bravo-Mehmedbašić i Abdulah Kučukalić

TORTURA, POSLJEDICA I ZNAČAJ REPARACIJE U PROCESU REINTEGRACIJE PREŽIVJELIH U DRUŠTVENU ZAJEDNICU

UVOD

Tortura je definisana od strane Svjetske medicinske asocijacije (World Medicines Association) u **Tokijskoj deklaraciji** iz 1975. kao **»namjerno, sistematsko ili nemilosrdno zadavanje fizičke i mentalne patnje od strane jedne ili više osoba koje djeluju same ili po naređenju bilo kog autoriteta, da bi prisilile drugu osobu da da informacije, priznanje ili zbog bilo kojeg drugog razloga«.** Tokom agresije na Bosnu i Hercegovinu provedena je masovna tortura u cilju etničkog čišćenja i genocida, što je predstavljalo planiranu ratnu strategiju. Sada nakon rata imamo veliki broj preživjelih žrtava torture. Njihovo stanje se komplikuje sa teškom općom socio-ekonomskom i egzistencijalnom situacijom. Budući da se radi o jednoj od najoštećenijih kategorija klijenata u ovom ratu, izgleda da je mogućnost spontanog oporavka malo vjerovatna. Potrebno je obezbijediti adekvatnu rehabilitaciju. Isto tako je potrebno definirati njihov status iz kojeg bi proizašla moralna satisfakcija, pravne i finansijske kompenzacije.

Od stava šire društvene zajednice o ovom problemu ovisi i da li će se stvoriti povoljniji uslovi koji će ublažiti i transgeneracijski prenos kolektivne traume na potomke žrtava torture. Tortura još uvijek predstavlja u svijetu globalni problem velikih razmjera.

Prema podacima Internacionalnog vijeća za rehabilitaciju žrtava torture – IRCT Kopenhagen u više od 40 zemalja članica UN-a, tortura se sistematski provodi, a njena sporadična primjena javlja se u mnogo većem broju zemalja. Mnoge države koje su retificirale **Konvenciju UN-a protiv torture,** još uvijek provode torturu ili toleriraju njenu upotrebu. Studije pokazuju da su 20 do 30% od 14 miliona izbjeglica u svijetu bile žrtve torture. Primarni zadaci među-

narodnog vijeća za rehabilitaciju žrtava torture jesu pronalaženje načina prevencije i reduciranja upotrebe torture, iznošenje istine o ovome velikom problemu, kao i pronalaženje načina za ublažavanje posljedica torture kod njenih žrtava.

Primarna prevencija torture usmjerena je na društvo u cjelini, a cilj joj je sprečavanje provođenja torture. **Sekundarna prevencija** usmjerena je na edukaciju onih grupa profesionalaca, koje bi mogle koristiti torturu: kao što su vojska, policija, zatvori, sudije i državni službenici. **Tercijalna prevencija** vezana je za pojedinačne osobe i usmjerena je na pružanje pomoći, rehabilitaciju i tretman žrtava torture sa ciljem ublažavanja posljedica torture u porodici žrtve i široj društvenoj zajednici.

Razvoj centara za istraživanje upotrebe torture i rehabilitaciju žrtava mučenja

Godine 1973. na inicijativu Amnesti Internešenela (Amnesty Internationall-AI) upućen je poziv ljekarima zapadnih zemalja da se uključe u liječenje žrtava torture. Formirana je prva grupa danskih ljekara, koja se počela baviti tretmanom žrtava torture. Klijenti su bili strani državljani, žrtve torture u svojim zemljama koje su tražile azil u Danskoj. Taj rad rezultirao je formiranje **Centra za istraživanje i rehabilitaciju žrtava mučenja u Kopenhagenu 1982. godine.** Dvije godine kasnije, također u Kopenhagenu osnovano je **Internacionalno vijeće za rehabilitaciju žrtava torture (International Rehabilatation Council for Torturevictims-IRCT)**. Danas postoji više od 74 ovakva centra u preko 47 zemalja svijeta.

U aprilu 1997. osnovan je **Centar za rehabilitaciju žrtava torture (Center for Torturevictims - CTV) MOST** u Sarajevu, uz stručnu pomoć RCT/ IRCT Kopenhagen, Danska. Finansijska sredstva su obezbijeđena putem Evropske komisije - Ureda za demokratizaciju i ljudska prava. Ciljevi Centra su: 1. Pružanje medicinsko-psihološkog i socijalnog tretmana osobama koje su preživjele torturu: 2. Provođenje istraživanja iz područja problema torture i tretmana kako generalno, tako i u relaciji sa ratnom traumom, prezentacija saznanja i diseminacija iskustava putem konferencija i publiciranja; 3. Rad na povećanju društvene svijesti o štetnosti torture, nehumanog ponašanja

i zlostavljanja, kao i posljedica koje ta ponašanja ostavljaju na ljude; 4. Jačanje društvene svjesnosti o tome koliko je tortura i njena upotreba suprotna ustrojstvu demokratskog društva, a tim putem radi se na humanizaciji i demokratizaciji društva; 5. Uspostavljanje saradnje sa Saborom ljekara BiH i zvaničnim zdravstvenim sistemom; 6. Uspostavljanje mreže komunikacija sa drugim nevladinim organizacijama koje se bave ljudskim pravima i demokratizacijom, kao i sa organizacijama koje se bave medicinsko-psihološkom i socijalnom pomoći i humanitarnim radom.

Razvojni ciljevi CTV: Organiziranje edukacije iz područja torture, tretmana i rehabilitacije, područja medicinske etike, ljudskih prava. Rad na prevenciji torture putem diseminiranja informacija iz ovog područja. Aktivnosti na zastupanju žrtava torture, te ukazivanju za posljedice od kojih pate, te ukazivanje na potrebe za medicinsko psihološkom pomoći. Boriti se za ostvarivanje njihovih opravdanih potreba za moralnom, pravnom i finansijskom satisfakcijom. Ukazivanje na potrebu za osnivanjem većeg broja ovakvih centara u Bosni i Hercegovini.

Radi djelotvornije prevencije torture i dalje pomoći žrtvama torture u decembru 1995. godine je osnovana **Mreža centara za žrtve torture na Balkanu.** CTV je jedna od članica te mreže. Glavna orijentacija BAN-a je raditi na prevenciji torture, rehabilitaciji žrtava torture, podizanju javne svjesnosti o ovim temama, što će dovesti do demokratizacije i pomirenja na Balkanu. BAN uključuje osam centara članova BAN-a.

CTV je u Sarajevu 17. 18. aprila 2000. organizovao Internacionalnu konferenciju na temu: TORTURA, PSIHOSOCIJALNE POSLJEDICE I REHABILITACIJA. U okviru konferencije održana je panel-diskusija pod naslovom: Medicinski, socijalni i pravni status žrtava torture. Donijeti zaključci panel-diskusije su upućeni Predsjedništvu BiH, Zakonodavno-pravnoj komisiji Parlamenta BiH, Ministarstvu pravde i uprave Federacije BiH, Kantonalnom ministarstvu za rad, socijalnu politiku, raseljena lica i izbjeglice, Asocijaciji udruženja građana korisnika zdravstvene zaštite, OHR-u, OSCE-u (Komisija za praćenje zakonodavstva). Zaključci panel-diskusije upućeni navedenim strukturama izvršno-zakonodavne vlasti predstavljaju naše napore u procesu realizacije reparacije. Generalna skupština UN-a svojom rezolucijom, donesenom 12. 12. 1997. godine, odlučila je **proglasiti 26. juni Internacionalnim danom UN-a u podršci žrtvama torture,** sa zadacima za

potpunu eradikaciju torture i efikasno funkcioniranje Konvencije protiv torture i drugih okrutnih, nehumanih i degradirajućih tretmana ili kažnjavanja koje ulaze u područje torture prema definicijama o torturi. Obilježavanje 26. juna 1998. je posvećeno temi: TORTURA NIKAD VIŠE; 1999. godine temi: NEKAŽNJAVANJE; a 2000. godine temi REPARACIJA. Generalni sekretar IRCT sa sjedištem u Kopenhagenu obratio se 5. aprila 2000. godine na 56-toj UN Komisiji za ljudska prava u Ženevi sa izjavom o reparaciji.

Posljedice torture

U našem radu se susrećemo sa kasnim posljedicama torture kod klijenata. Posljedice torture su fizičke, psihološke, psihosomatske i socijalne. Posljedice ovise o ciljevima torture. U agresiji na BiH ciljevi su bili etničko čišćenje, genocid i razaranje ličnosti kod preživjelih. Posljedice ovise i od karakteristika traumatskog posttraumatskog okruženja, tretmana i rehabilitacije. Da bi se ublažile sada već kasne posljedice kod preživjelih moramo se izboriti za adekvatno postraumatsko okruženje, kao preduvjet za uspješnu rehabilitaciju preživjelih, što će dovesti do smanjenja psihološkog invaliditeta, kao i do redukcije procesa transgeneracijskog prenosa traume.

Najčešće kasne psihološke posljedice torture koje srećemo kod naših klijenata su: sniženo samopoštovanje, nedostatak povjerenja, nesigurnost u interpersonalnim relacijama, derealizacija, nesnalaženje u okruženju, poremećaji spavanja, noćne more, anksioznost, depresija, slabost koncentracije, oslabljena memorija, psihoseksualni problemi, izmijenjen identitet, psihotički poremećaji, posttraumatski stresni poremećaj, trajne promjene ličnosti nakon katastrofalnog doživljaja.

Posljedice torture su univerzalne: strah, krivica, gubitak iluzija, poniženje, socijalno povlačenje i fizička nesposobnost. Posljedice kod preživjelih utiču na same žrtve, na familiju, na cjelokupno društvo. Transgeneracijski prenos torture ima devastirajuće posljedice na svaku novu generaciju. Tortura rezultira socijalnim isključenjem žrtve torture, ako kod preživjelih povjerenje i otvorenost postanu nepovjerenje i usamljenost.

Rehabilitacija i reparacija

Rehabilitacija žrtava torture u CTV se odvija prema naučnom stavu RCT/IRCT Kopenhagen i uključuje: medicinski tretman, psihološki tretman i socijalne aspekte pomoći. Cilj rehabilitacije je postići nivo fukcionalnosti, koji je osoba imala prije torture. Pod reparacijom podrazumijevamo: rehabilitaciju žrtava torture, materijalnu kompenzaciju, moralnu i pravnu satisfakciju kroz regulisan status, garancije da se tortura neće ponoviti, kažnjavanje počinitelja.

Reparacija mora biti provedena od reparativnih režima i ti režimi moraju težiti da obuhvate i uključe u reparaciju sve njene aspekte.

IRCT vjeruje da zemlje članice UN-a moraju preuzeti pristup reparaciji, bez kojeg nema procesa reintegracije u društvenu zajednicu onih, koji su preživjeli torturu, kao ni mogućnosti izostanka prenosa psihološke traume na slijedeće generacije.

Ibrahim Kajan

TRI KONCENTRACIONA LOGORA U KRAJINI

Metodologija i oblici zločina u Keratermu, Omarskoj i Manjači

Tekst se zasniva na objavljenoj literaturi koju su ispisale[1] ili izgovorile ili potpisale neposredno preživjele žrtve zlostavljanja i autentični svjedoci zločina. Više takvih svjedočenja bili su mi, prije objavljivanja, u rukama, pa sam nekim od njih priređivač,[2] odnosno urednik,[3] ili autor.[4]

U prikupljanju podataka o silovanim ženama, a za potrebe referata, poslužio sam se autentičnim svjedočanstvima koje su žrtve dale dobrovoljno, narijetko pod zaštićenim imenom, suradnicima Hjuman Rajt voča (Human rights Watsch), odnosno Helsinski voča (Helsinki Watsch). Te izjave su obavljene na bosanskom jeziku 1993. godine u Sarajevu.[5] Posjedovao sam i širu građu - knjige, časopise, novine - koje su mi dale mogućnost provjere ili bar usporedbe u njima objavljenih činjenica s činjenicama obojenim osobnošću i snažnim emocijama pisaca moje primarne građe, koja je, kao takva, ostala neiskorištena i marginalizirana!

---

[1] Da bi olakšao svojoj duši, odlučio sam svoje ratne zgode - bolje reći nezgode prenijeti na papir svojim riječima, bez ikakvog uveličavanja, onako kako se sve zaista zbilo i dogodilo, da se zna, da se ne zaboravi. Budući naši naraštaji bi trebali i morali iz ovakvih i sličnih doživljaja i stradanja izvući pouku kako ne bi nikada i niko od njih dočekao ovakav pakao kroz koji je mnogi od nas prošao, prve su riječi u knjizi HODŽA U LOGORU, stradalnika ef. Fejzića, Islamski centar Doboj, Zagreb 1994.

[2] Ibrahim Kajan, MUSLIMANSKI DANAK U KRVI, Preporod, Zagreb 1992.

[3] Dženet Garibović, SMRT JE BOLJA – ZLOČIN SILOVANJA NAD HRVATICAMA I BOŠNJAKINJAMA, Preporod, Zagreb 1998.

[4] Ibrahim Kajan, IS THIS GENOCIDE? IN: RABIA AL & LOWRENCE LISCHULZ, The Pamphleteer s Press Ltd, Connecticut 1992.

[5] ∴ Ratni zločini u Bosni i Hercegovini I/II, Fond Otvoreno društvo BiH, Sarajevo 1993.

Za buduća istraživanja, kada se još više vremenski udaljimo od događaja, građa koju nude knjige - svjedočenja (prije svega vrlo obrazovanih žrtava mučenja, vrlo visoke pismenosti, među kojima su i književnici), ta se građa, uz već postojeću, činjeničnu i ogoljenu, predstavlja zasigurno prvorazredni znanstveni poticaj.

Žrtve su sa područja Bosanske krajine. I lokacije i imena logora po koncentraciji zla koje je u njima vitlalo, ubrajaju se među najstravičnije: Keraterm, Omarska i Manjača. U dominantno najvećem broju žrtve su Bošnjaci, što je doslovno refleks statističke zbilje stanovništva Bosanske krajine. Autori bilježe da je najmlađi dječak od 14, a najstariji starac od 75 godina. Zatočenici su poglavito muškarci (mogući vojni obaveznici), mlađe i srednje dobi. U logorima je manji broj žena.

U sklopu osiguranja krajnjeg cilja srpskog agresora – programiranog genocida nad Bošnjacima – logori su predstavljali samo jednu, i to najbolniju dionicu u genocidu nad Bošnjacima, u fizičkom uništenju i raseljavanju naroda. Rad se fokusira gotovo isključivo na najgrublje oblike kršenja ljudskih prava obuhvaćenim međunarodnim konvencijama o ratnim zločinima nad ljudima *izvan borbe,* među kojima su najobilatije zastupljena najuzvišenija prava - pravo na ljudski život i pravo na dostojanstvo živog čovjeka.

Oblici zločina u logorima

Dakle, ovdje nije riječ o »otkrivanju novog« što se tiče činjenica i statistike zla.

Novost je u pokušaju svjedoka da činjenice urone u psihološka stanja koja su ih održavala da najdoslovnije opstanu između smrti i života!

U najtežem stupnju i u masovnim stradanjima, koja su već definirana kao genocid nad Bošnjacima, etničkim čišćenjem i sistemom «spaljene zemlje«, u izjavama se okrivljuju Srbi (i/ili Crnogorci), u vojnim ili paravojnim formacijama »Jugoslovenske armije«, zatim policija, te upravnici i stražari u logorima.

U cjelini, dakle, ponavljamo zaključak takvom pristupu koji je još u toku prvih mjeseci srpskocrnogorske agresije na Bosnu i Hercegovinu ustvrdio

Helsinki voč, tvrdeći da su »oni u poziciji da nanose najveću štetu, a njihova politika ʻetničkog čišćenjaʻ osigurava izliku za njihove akcije«.[6]

Iz primjera koje navodimo, vidljivo je da se mučenja i ubijanja, gotovo u pravilu izvode javno, »a to ne samo da govori da se za takve akcije ne očekuju nikakve kazne pretpostavljenih, nego da će, upravo obrnuto, biti pohvaljene i nagrađene«.

Ostvarujući zadani cilj, srpske snage (u različitim formacijama) i pojedinci (pripadnici civilnih vojnih i policijskih oznaka moći), nakon što su izvršili prisilno odvođenje i hapšenje civila na radnim mjestima, na ulici, u njihovim domovima i zatočili ih u koncentracione logore, u njima su izvršili brojna kršenja ljudskih i humanitarnih prava: - izgladnjavanja i mučenja žeđu, - premlaćivanja (u bezbrojnim primjerima) do smrti, - ubijanja različitim predmetima te hladnim i vatrenim oružjem; - česta su unakaživanja, kastriranja, seksualna ponižavanja i brutalna silovanja.

Žrtva je najčešće bila podvrgnuta »kombinovanom zločinu«, što potvrđuju brojni primjeri mučenja provođeni sinhronizirano i uporno na jednoj osobi, do krajnih granica mučiteljove snage ili krajnjeg znaka života mučenika.

Glađu i žeđu mučenim žrtvama preostajalo je da sami ili na silu jedu kuhinjske ostatke iz smeća, da se ishranjuju travom u blizini septičkih jama ili listovima sa voćaka; na rubu života prisiljeni su piti mokraću, otpadnu, zagađenu i zaraženu vodu, a u nekim primjerima i mašinsko ulje! Zbog naglog pada tjelesne težine, destruiranog imunološkog sistema, stečenih ili starih bolesti, brojni su zatočenici umrli u bolnim mukama, bez ikakve medicinske pomoći.

Mučenja, premlaćivanja su zaista imali cijeli, raskošni repertoar načina udaraca i predmeta kojim su premlaćivani, vrlo često sve dok žrtva ne izdahne. Šamari, pesnice i policijske palice su se koristile ali «budući da nisu bile dovoljno ubojite», kako kaže jedan logoraš, primjenjivan je cijeli niz viđenih i novih pomagala za tuču i ubijanje ljudi: letve, letve sa ekserom, toljage, toljage sa drvenim šiljcima za paranje kože, motke sa žiletima, lanci, gumene cijevi raznih profila sa željeznim završecima, metalne šipke, šila za probadanje, čekići, bokseri, noževi, kame, bajuneti; logoraši su najmučnije govorili o višežilnim kablovima. U logorima se pucalo i ubijalo najčešće iz pištolja, ali i iz automata i sličnog naoružanja. Na trbuhe žrtava, prethodno položenih

[6] Isto, str. 7.

na leđa, skakali su sa stolova probrani, krupni i snažni logorski stražari, ili su žrtve podizane u zrak i bacane na betonske podloge.

Neistraženo je područje samoubistava. U predočenoj građi se zapaža veliki broj pokušaja i značajan broj izvršenih samoubistava.

Ranjene umiruće i umrle nerijetko su zajedno transportovali u kombijima ili šleperima u nepoznatom pravcu. Logoraši koji su ih prenosili i tovarili, te ukopavali, u brojnim slučajevima su likvidirani.

Kastriranja su zabilježena u dva od tri logora o kojima govorimo: u Omarskoj i Manjači.

Silovanja žena su provođena, po građi koju sam obradio za navedene logore, u Keratermu i Omarskoj. Silovalo se i po naređenju upravnika logora. Silovane su, navode izvori, i djevojčice od sedam godina; žrtve su nerijetko umirale tokom ili nakon silovanja, a brojne su svirepo ubijene nakon tog nasilnog čina.

Procijenjeni broj smrtno stradalih u ova tri najužasnija logora se, nažalost, još uvijek nagađa, tako se u savremenim publikacijama tvrdi da je u Keratermu stradalo više od 2.200 Bošnjaka, u Omarskoj 3.800. a na Manjači je, smatra Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu - oko 8.000 Bošnjaka.

ZLOČINI U LOGORU KERATERM

Mučenje glađu i žeđu

Muhidin Šarić: »Što je vrijeme više odmicalo, najveći naš neprijatelj postajala je glad. Broj onemoćalih i iscrpljenih iz dana u dan bivao je sve veći. Svakog dana, dok stojimo u redovima, da dobijemo ono što smo nazivali hranom, po desetak je padalo u nesvijest. One koji se nisu odmah dizali, odvlačili smo nekoliko koraka, ostavljali i ponovo hitali u red.[7]

[7] Muhidin Šarić, KERATERM - SJEĆANJA NA SRPSKI LOGOR (u daljem KERATERM…), Samobor, 1993, str. 87 i 88.

Skoro će dva mjeseca kako sam zatvoren. Najviše se plašim gladi. Računam koliko se ovako još može izdržati. Neki već odavno jedu djetelinu u parku. Na mladoj lipi ispred klozeta nema ni jednog lista. Sve je više stomačnih oboljenja i sve više mrtvih.[8]

Hrane je sve manje. Svaki dan više od dvjesto logoraša ostaje bez obroka. Sve je više onih što po kontejneru i smeću traže otpatke što ih stražari ponekad bace.«[9]

Vejsil Suljanović: »Osvanuo je novi dan. Gladni smo, žedni, umorni od jučerašnjeg maltretiranja.(....) Sljedećeg dana, oko podne, glad i žeđ su dostizali vrhunac, bez ikakvih znakova da će se hrana dobiti.[10]

Četvrtog, dana, na sreću, oko deset sati, žene su počele dolaziti i donositi jelo. Ne svima, ali smo solidarno međusobno dijelili. Malo smo smanjili glad, ali je ponašanje stražara svakoga iznenadilo. Mnogi su se logoraši s njima poznavali odranije, bili su komšije, radni drugovi, kumovi. Ali, to ovdje nije pomagalo. Automati su stalno bili upereni u nas.«[11]

Premlaćivanje

Muhidin Šarić: »Tukli su nas svakog dana i svakog časa. Tukli su nas u dvorištu, u spavaonicama, u stroju za ručak, u klozetu. Tukli su nas svuda uz pridiku: »Mi nemamo milosti ni za koga. Mrzimo i ubijaćemo vas po redu. Mrtav čovjek je za nas najbolji čovjek. Svaki poraz je bolest. Sad se jebite. Samo pobjeda piše istoriju.[12]

Na vratima se pojavi Dulče, u ruci držeći crnu gumenu palicu. - Jeste li me se poželjeli? - upita ironično. Brzim i lakim korakom, kao mačka, pođe naprijed. (....) Jednog logoraša udari palicom po nogama, ovaj jauknu i skupi

[8] Isto, str. 117

[9] Isto, str. 126.

[10] Vejsil Suljanović, SMRVLJENE DUŠE - OMARSKA, KERATERM I MANJAČA (u daljem SMRVLJENE DUŠE), Preporod, Zagreb, 2000, st. 20.

[11] Isto, st. 23.

[12] Muhidin Šarić, KERATERM…str. 50.

se. Nevjeratnom brzinom priđe drugom. Palicom mu podiže glavu: - Diži glavu ustašo! Jesi li ti ustaša? - upita ga. Ovaj šuti. On ga udara po glavi. - Nešto sam pito, pederu! - Jesam, govori on, a suze mu kvase obraze. Udari ga još jače.(...) Udara redom sve one koji mu se nađu na putu. Logoraši zapomažu, uvijaju se, jauču....«[13]

Šarić u Keratermu opisuje jezu i zlokobnost noćnih prozivki i krvavih, nerijetko smrtnih premlaćivanja: »Prozvani izlazi. Na vratima ga dočeka stražareva željezna ruka i odvuče u mrak. Iz mraka se začuše udarci. Prvo, šamari, pa onda šake zadobovaše po leđima nesretnika. Po glasovima koji se čuju, zaključujemo da ih ima desetak. Nesretnik poslije nekoliko udaraca zastenja. Poče plačnim glasom da moli. Batine se pojačaše. Sa ostalim udarcima miješa se i tup bat toljage. Prozvani jauču i kriču. Udarci sustižu jedan drugog. Glas unesrećenog postaje sve tiši i tiši. Udarci nadjačaše njegov glas, odzvanjajući dugo kroz noć.(....) Te večeri se scena ponavlja petnaest puta, sve dok se batinaši nisu umorili. Gomila mrtvih i polumrtvih tijela na vratima se povećava. Neke krišom odnose na njihova mjesta. Neki su mrtvi i ostaće sa nama do jutra...«[14]

Suljanović u SMRVLJENIM DUŠAMA govori o prvom susretu sa Dušanom Tadićem: «Dušan, sa uperenim pištoljem krenu prema nama, psuje urličućim tonom: 'Majku vam tursku....., sve ću vas poubijati!'(....) Tako ide i probija se između nas. Dijeli ljute šamare. Rijetko koga preskače«, - piše Suljanović, pa se zaustavlja kad Tadić iznenada u nekoj žrtvi »prepoznaje« momka kojeg je »dva dana prije zarobio«! Mada momak govori »da to nije bio on«, Tadić potpuno hladnokrvno vadi pištolj: Začula su se dva pucnja; mladi čovjek, karatist iz Prijedora, pada bez riječi.«[15]

Suljanović ispisuje vrlo precizno sve ono što se vidi u pukoj statistici zločina koje je počinio prema najvećim takvima, kakav je «neuračunljivi krvnik« Zoran Žigić Žiga.[16]

*Muhidin Šarić: »*Najviše je bolesnika koji su rane zadobili u noćnim tučama i prozivkama. Njihov se dan iz dana u dan povećava. Ima ih sa razbi-

[13] Isto, str. 51.

[14] Isto, str. 53 i 54.

[15] Vejsil Suljanović, SMRVLJENE DUŠE…., str. 25.

[16] Isto, str. 25-29.

jenim glavama, slomljenim nogama i rukama, natečenim i izobličenim dijelovima tijela, a jednog sam vidio i sa izbijenim okom.«[17]

Šarić predočava najplastičniju od jeze zgromljenu sliku masakra koja se odigrala nad logorašima tokom noći u spavaonici zvanoj *trojka*: »Da se nešto neobično priprema, ljudi naslućuju i uočavaju znakove i pokrete: prisjećaju se da je u dvorište uveden žuti rovokopač 'sa velikim željeznim čeljustima okrenutim prema spavaonicama', da je postavljen mitraljez na krov prijemne kuće, zatočenici ustravljeni, budno prate noćna kretanja i iznenadno paljenje farova autobusa (punog vojnika) koji ulazi u dvorište. Čuju komande, raspoređivanje oko spavaonica.« Šarić nastavlja: »Oba autobusa upališe farove i krenuše naprijed prema spavaonicama, prođoše pored nas i osvijetliše *trojku.* - Neće nas... - s olakšanjem začuh nekoliko glasova. Napolju nasta zatišje, samo se čuje ravnomjerno brektanje automobila što osvjetljavaju prostor.

- Vode! Voooode! - čuje se jezivo zapomaganje iz *trojke.*

- Ko hoće vode, neka izađe! - glasno viknu neko iz mraka.

Odjednom se otrgnu snažan prodoran uzvik kroz noć. Zagluši sve drugo. Uzvik radosti, uzbuđenja, uzvik upozorenja za ono što su oči vidjele.

- Eno ga! – otegnu se kroz noć.

U istom trenutku zaštekta mitraljez. Prolomi se zaglušljujuća buka oružja. (...) Pucnjava potraja dugo. Nadmeću se automati, puške, pištolji. (....) Ova hajka na ljude trajala je do zore. Oko pet sati paljba utihnu. Povukoše se vojnici. Ostadoše samo stražari.

Oko šest sati dođoše iz Prijedora četničke starješine. Polako se razdanjuje. (....) Iz naše prostorije odabraše šestoricu dobrovoljaca i odvedoše da pokupe i natovare pobijene. Utovar dugo traje.

Ubacuju se tijela na dno šlepera. Tup, tup. Svaki put krv poteče niz stranice i slijeva se na tlo. Prava krv, ljigava, gusta, crvena. Klizi po betonu i slijeva se u slivnik besmisleno i glupo. Kad završiše, šleper krenu. Izađe iz logora i ode prema Omarskoj. Vratiše se momci s utovara i mi se okupismo oko njih: - To je strašno', kaže Juso, snažan mladić iz Kozarca. - Dvadeset osam ih je ubijeno, a šezdeset tri su ranjena. Sve smo ih zajedno potrpali u isti šleper, prvo mrtve a onda i ranjene. I njih će pobiti, zaključujem.[18]

[17] Muhidin Šarić, KERATERM,……, str. 87.

[18] Isto, str. 122.

Pogled na *trojku* me uplaši. Cijeli zid je izrešetan mecima. Limena vrata na ulazu su kao rešeto. Sad mi je jasno zašto je Jusuf govorio da je najviše pobijenih bilo u spavaonici. Svi koji su se našli iza vrata od suprotnog zida, bili su pobijeni. Na zidovima su tragovi krvi. U travi ispod spavaonice ima komadića mesa, kostiju i kose.[19]

Sprave za udaranje, mučenje i ubijanje

Noževe su nosili o pojasu u kožnim futrolama. Neki su ih nosili sa drškom okrenutom na dolje. Kod onih koji su o pojasu nosili bombe, noževi su obično stajali uz desnu nogu ispod koljena.

Arsenal sprava za mučenje bio je veoma raznolik. Zapazio sam razne vrste toljaga, od onih sa lijepo obrađenim rukohvatima, do običnih letava, komada dasaka sa ekserima ili kolaca.

Specijalne toljage su imale šiljke sa strane za paranje tijela. Za tuču su se koristile i željezne šipke različitih debljina i veličina koje su odvaljivali od željeznih ograda u dvorištu. Bilo je i gumenih crijeva najrazličitijih profila. Obična milicijska palica se rijetko upotrebljavala, jer nije bila ubojita. Neki su imali šila, boksere, naprave sa žiletima za paranje kože.«[20]

Silovanja

Selima,[21] Muslimanka 40-tih godina, uhapšena je u svom domu u Prijedoru 30. maja i zatočena u zgradi bivše mjesne vlade. Dopušteno joj je da ode kući, a ponovno je uhapšena 11. juna i potom odvedena u logor Keraterm, potom u Omarsku i na kraju u Trnopolje. Dok je bila u Keratermu, Selimu je silovao jedan nepoznat napadač i Zoran Sikirica, za kojeg je rekla da je

[19] Isto, str. 123.

[20] Isto, str. 49 i 50.

[21] Intervjuirana od Helsinki voča 15. oktobra 1992. u Zagrebu. Helsinki voč je razgovarao s još dvije zarobljenice koje su potvrdile silovanje u logoru.

zapovjednik logora. Drugi bivši zarobljenici Keraterma, s kojim je Helsinki voč razgovarao, takođe su identifikovali Sikiricu kao jednog od vojnih lica u Keratermu.

Selima opisuje svoje hapšenje i boravak u logoru Keraterm predstavnicima Helsinki voča. Izdvajamo dio koji se odnosi na silovanje:

»Zaključali su me u jednu veliku salu. Ranije su u toj zgradi bili uredi. Sada su se tu nalazili uredski stolovi. Čula sam vrisku muškaraca koji su bili mučeni i uzvike njihovih mučitelja. Oko dva sata ujutro, čula sam kako se otvaraju vrata i vidjela svjetlost baterijske lampe. Prepoznala sam Zorana Sikiricu, koji je u to vrijeme bio zapovjednik logora Keraterm. Rekao je da iz Banje Luke dolaze neki inspektori i da će me početi ispitivati za nekoliko minuta. Samo bi lud čovjek mogao povjerovati da će nekakvi inspektori doći u dva po ponoći radi ispitivanja. I tada je uradio ono. Silovao me je na jednom od stolova.

Prvo je počeo da me vrijeđa. Pitao me je imam li muža...ili ljubavnika. Tada mi je rekao da skinem odjeću. Počela sam plakati i rekla da imam menstruaciju. Odgovorio je da mu to ne smeta i da mi hoće pokazati kako to Srbin radi. Svezao mi je ruke i silovao me.

Silovanje je obavljeno bez prisustva drugih osoba. Nakon odlaska Sikirice, u sobu su ušla neka trojica muškaraca. Budući da nisu nosili baterijsku lampu, nije ih mogla vidjeti. Sjeća se da je jedan imao brkove. Jedan ju je silovao, ostali su stajali okolo.

Dok me je jedan od njih silovao, druga dvojica su se smijala, vrijeđajući me a zadirkujući njega (silovatelja). Smrdjeli su na alkohol. Bilo je užasno. Grizli su me po nogama, koje su danima poslije toga bile crne i modre. Kada su završili, odvezali su mi ruke i otišli.«

M. Omerdić, citirajući *Oslobođenje* od 22 - 29. oktobra 1993., navodi u svojoj knjizi da su u Keratermu «zločinci organizovano izvodili silovanja. Njih je naređivao osobno upravnik Čupo. Silovanjima su bile izložene i djevojčice od sedam godina, koje su nakon toga umirale. Jednu ženu neprestano je silovalo 20 zločinaca.[22]

[22] Muharem Omerdić, PRILOZI IZUČAVANJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA, str. 251. Ratni zločini u Bosni i Hercegovini…., II dio, str. 163 i 164.

Mučenje glađu i žeđu

*(Ime svjedoka arhivirano): »*Dobili smo jedan hljeb na nas šestoricu, tek nakon tri dana. (...) Za šest dana umrlo je 35-40 ljudi. Svaki treći dan dobijali smo hljeb i kasnije po par zrna graha.[23]

Vode su nam davali svaki dan toliko koliko se moglo uhvatiti u karton. Nekoliko puta su pružali crijevo kroz mrežastu platformu kakve su inače dijelile etažu od etaže.«[24]

*Rezak Hukanović: »*Prva četiri dana ništa im nisu davali da jedu .(...) Tek peti dan su ih pozvali da se postroje za ručak. Glad je bila neizdrživa. Svi su nagrnuli na vrata. Vodili su ih u grupama od trideset. (...) Kada je došao red na Đeminu grupu, rekli su da nema više hrane.[25]

(U prostoriji sa Đemom - a to je Hukanovićev pseudonim u knjizi - bilo je oko šest stotina zatočenika, u ne baš velikom prostoru (....). Najmlađi je imao četrnaest godina, neki dječačić kojem su pobili cijelu familiju (...), a najstariji sedamdeset i četiri godine). Bilo je stravično slušati njihova zapomaganja i vapaje. Dani topli, vreli, a noći sparne, kako znaju biti samo u ovim krajevima. Tražili bi vodu od stražara. Kroz razbijen prozor, visoko iznad njihovih glava, tek ponekad ubacili su im plastične posude sa vodom i ta žedna grla su se pomamno bacala za tim kapima, koji život znače. Otimali bi se o posudu, tako da se više vode prolijevalo nego što bi uspjeli da saspu u svoja žedna grla. Onda bi naginjali praznu posudu i dugo je treskali iznad otvorenih usta, da iz nje izvuku i posljednju kap.[26]

Fiziološke potrebe bi vršili u jednu plastičnu kantu, koja se nalazila uz limena vrata garaže. Kada bi neko mokrio, onda su se ostali okupljali oko njega i skupljenim dlanovima hvatali mokreću i njom kvasili ispucale usne, a mnogi je i pili.«[27]

---

[23] Ibrahim Kajan, MUSLIMANSKI DANAK U KRVI, str. 71.

[24] Isto, str. 75.

[25] Rezak Hukanović, DESETA VRATA PAKLA..., str. 68.

[26] Isto, str. 27-29.

[27] Isto, str. 30.

Vejsil Suljanović: »U plitak tanjir ulijevali su toplu vodu u kojoj se jasno vidio komadić neskuhanog krompira ili samo dvije bobe graha, koji makaron ili koje zrno riže. Uz to se dobije osmina tvrdog kruha. To tvrdo parče trebalo je smrviti u taj vodeni, bljutavi prilog. Ali jurnjava kojoj smo svaki put bili izloženi, prisiljavala nas je da pokušamo samo popiti toplu vodu, a komadiće kruha nositi nazad u prostorije (...). Zbog gladi, a i straha, veći dio mladih ljudi nije ličilo na sebe.«[28]

Premlaćivanje

(*Ime svjedoka arhivirano):* »U Omarskoj su tukli i ispitivali.[29]Jedan ugledni doktor je izašao iz logora i donio mi očevu poruku da se ne brinem i da ga ne tuku kao druge koji umiru pod strašnim batinama. Liječnik nam je rekao da je vidio ljude kojima se crvaju rane po tijelu.«[30]

Rezak Hukanović: »Uz prisustvo ispitivača, inspektora stanice milicije iz Prijedora, tukli su ih cipelama, bokserima, željeznim šipkama i ko zna kakvim pomagalima za nasilno priznanje i potpisivanje već montirane priče.«

(*Ime svjedoka arhivirano):* »Ispitivanja su bila svake noći. Meni su puščanu cijev gurnuli u usta i tako mi izbili sedam zuba. Mnogi se poslije ispitivanja nisu vraćali.«

*Rezak Hukanović: »*Đemu stražari uvedu u drugu prostoriju lijevo u 'bijeloj kući'. Tada još u 'bijeloj kući' nije bilo nikog od zatočenika (...). Sljedećeg trenutka, učinilo mu se da se nešto teško otkinulo odozgo, s neba i mlatnulo ga po glavi. (....) Oko sebe je spazio, kao čopor gladnih vukova, četiri dobro podnapite spodobe, sa palicama u rukama i neskrivenom mržnjom u očima. Među njima (....) najzloglasniji u cijelom ovom kraju Zoran Žigić Žiga (....). (Naredi mu da klekne u ćošak, pored radijatora. Četveronoške, onako kao pas!) Kleknuo je Đemo na koljena i nagnuo se naprijed, oslanajući se na ruke, osjećajući poniženje i nemoć novorođenčeta. Tog momenta uveli su

[28] Vejsil Suljanović, SMRVLJENE DUŠE..., str. 47 i 48.

[29] Ibrahim Kajan, MUSLIMANSKI DANAK U KRVI..., str. 71.

[30] Isto, str. 75.

još trojicu iz njegove spavaonice, Asafa, Kikija, Trećega, Begu. Najmlađi od krvnika, Nikica, ga je odveo u prostoriju preko puta i ubrzo su se otuda začuli udarci i zapomaganja. Asaf je morao zauzeti isti položaj kao i Đemo, samo s druge strane radijatora. Kikiju je, najviši od njih, isto gradski krvnik, Duća, naredio da legne na leđa, na sredinu sobe, a onda je skočio iznad njega i sa svojih sto dvadeset kilograma počeo da mu razdire utrobu, skakući mu po stomaku i rebrima. Jedan čupavi, sa trakom oko glave, prišao je Asafu i počeo da ga udara palicom napravljenom od nekog debelog električnog kabla. Za svo to vrijeme Žiga je udarao Đemu po leđima i glavi nekom palicom, koja se svakim zamahom istezala, a na vrhu je imala metalnu kuglu. (...).[31]

U hangaru su bila i dva brata poznatog pjevača (...) Halida Muslimovića, Senad i Nedžad. Senada su tukli nekoliko puta. Jedanput, kada su ga vraćali sa ispitivanja, jedan ga je vojnik tukao čekićem po šakama. Drugi mu je zabo vrh svoje kame u leđa. Tjerali su ga da stavi noge u omču sajle. Onda bi ga dizali tako metar iznad poda, sa glavom okrenutom na dolje tukli ga palicama, šipkama (...).«[32]

Ubistva, samoubistva i pokušaji samoubistva

(Ime svjedoka arhivirano): »Trojica iz Kozarca su izvršila samoubistvo. Dvojica su iskočila kroz odvodnu cijev i stražari napolju su ih dokrajčili.«[33]

Rezak Hukanović: »(Naređeno im je da izađu iz autobusa sa rukama iznad glave i podignuta tri prsta na svakoj ruci). Prošli su kroz špalir dobro naoružanih vojnika. Odvojili su petoricu na stranu, a ostale su uveli u jednu od velikih zgrada. Među petoricom koje su izdvojili, Đemo je prepoznao i lokalnog pozorišnog glumca Teufika kojeg su zvali 'Čifut'. Nekoliko trenutaka poslije začuo se rafal. 'Čifut' više nikada neće prošetati pozorišnim daskama.[34]

---

[31] Rezak Hukanović, DESETA VRATA PAKLA..., str. 26, 50 i 51.

[32] Isto, str. 62.

[33] Ibrahim Kajan, MUSLIMANSKI DANAK U KRVI..., str. 71.

[34] Rezak Hukanović, DESETA VRATA PAKLA..., str. 24.

Jednom je jedan, pod alkoholom dobro natopljenih stražara, bez ikakvog povoda, ispalio rafal kroz limena vrata garaže. Začuli su se jauci i zapomaganja. Kasnije se čulo da je od tog rafala jedan zatočenik ubijen, a četvorica su teže ranjena. Tu četvoricu ranjenika su negdje odveli, navodno u bolnicu, ali ih više niko nije vidio.[35]

Po zvjerstvima činjenim u 'bijeloj kući' najviše se isticao neki vojnik Zoka (...). Često je u ruci držao letvu, dužine oko jednog metra na čijem je jednom kraju bio ukucan veći ekser. Oštri kraj eksera virio je 5-6 centimetara iz letve. Išao je prostorijama i tom letvom i ekserom tukao ljude. Mnogima se unosio u lice i pitao: - Koje ti je oko draže? Neke bi pogledao naniže – koje jaje...?

Jednom je momku istu takvu letvu, ali kraću, zakucao u petu i zaprijetio ako pokuša da je izvadi da će ga ubiti. Taj momak je umro nakon nekoliko dana u strašnim mukama.[36]

I Kikija su još dva puta tukli. Oba puta je pokušao i samoubistvo. Jedanput je nekakvim komadom žice, pokušao prerezati vene, a drugi put su mu sa vrata skinuli komad žice, kojim se pokušao objesiti o dovratak u klozetu. Ta žica je inače služila tu za pročišćavanje kanalizacijskih cijevi koje su, skoro uvijek bile zaštopane (....).«[37]

Kastracije

(Hukanović opisuje nevjerovatnom silom zbiljnosti zlokobnu scenu kad četvorica, potpuno pijanih stražara odvaja desetak logoraša i izvode ih pred garažu i naređuju da se skinu do gola. Međutim, «jedan visok čovjek, skoro dva metra, zarastao u dugu bradu što je bio znak da je već dugo u zatočeništvu, odbija se skinuti, on je zapravo, potpuno zanijemio i tako nijemo promatrao događaje oko sebe).

Stražar je, vidjevši da je ovaj uporan u svojoj nakani da ne ispuni njegovu naredbu, okrenuo svoju pušku naviše i opalio (...) ali se ništa nije desilo. I dok

[35] Isto, str. 30.

[36] Isto, str. 38 i 39.

[37] Isto.

se iz vrha cijevi izvijao plavičast dim, stražar ga kundakom udari po sred glave, jedanput, dvaput.....i jadnik je pao. Tog momenta ovaj dade pušku drugom stražaru i krenu rukom prema pojasu. U sljedećem trenu u ruci mu zasija nož, dug, vojnički. Sagnu se pored ovog jadnika, uhvati ga onom drugom rukom za kosu. Pridruži mu se još jedan stražar, uz psovke. I njemu je u ruci presijavao nož, a ostala dva stražara se malo izmakoše i okrenuše prema grupi, motreći na svaki njihov pokret. Noževima su kidali odjeću sa njega. To je sve trajalo nekoliko trenutaka. I kada su se podigli sa noževima, uniforme su im bile okrvavljene a zrakom se prolamao jauk, dug, glasan i bolan. Parao je uši. Tijelo prožimao jezom. Đemo nikada u životu nije čuo bolniji krik, a nakon toga nije vidio bolniji prizor. Taj jadnik se pridigao, ili bolje reći pokušao da se pridigne i dalje puštajući nesnosne jauke. Bio je potpuno obliven krvlju. Jedan stražar je dohvatio crijevo za vodu (...) i počeo polijevati tog nesretnika. (...) I tada je Đemo vidio, da dobro je vidio, svi su vidjeli, čovjeku je bio odrezan polni organ i jedna polovina debelog mesa. Đemo se više ničega nije sjećao. Ta spoznaja strave i užasa oduzimala mu je svijest na trenutak.

Tek kasnije su mu ispričali da su tog jadnika, koji je nedugo potom podlegao mučenjima, odvukli do kontejnera sa smećem, polili benzinom i zapalili.[38]

Ni Jasko, momak koji je volio motore, ni Emir, policajac, oba iz Kozarca, nisu imali sreće da prežive sve strahote «Omarske«. Izveli su ih jedno veče, skinuli gole i tukli željeznim šipkama. Kasnije su izveli još dvojicu zatočenika i, pod prijetnjom noža pod grlo prisilili ih da ovoj dvojici odgrizu genitalije. Umirali su u stravičnim mukama, dok su se zrakom razlijegali raspamećeni jauci. (Hitler je, reći će jedan zatočenik - spomenut na istoj stranici, bio pravi amater).«[39]

Vejsil Suljanović: »Poslije nekoliko minuta, pod prozor sobe začu se vriska koja kao mač zasiječe tamnu sparinu našeg prebivališta. Kao da zidova oko nas nema. Počela je četnička pomama koju, dok sam živ, neću zaboraviti. Vrište, viču, podvikuju, psuju. Kao da vode kolo oko žrtve. A počeše tući ko maljem o tarabe. Samrtnički vrisak, jauci ljudi probijali su tišinu, kao da su izbili prozore, pa onako paraju glavu i dušu do dna srca. Kao da režu na komade.(...) Opet strašan, najstrašniji vrisak. Odmah potom naredba: 'Jedi majku

[38] Isto.

[39] Isto.

ti tursku!...' 'Aj, majko moja! Kako ću to jesti ako Boga znaš!' - preklinje neko. 'Kakvog Boga! Jedi!' - uzvikuje krvnik.

Neko je gledao kroz prozor kad je četnik odrezao komad ljudskog tijela s oborene žrtve, a onda drugom jadniku naređivao da pojede komad sirovog, ljudskog mesa. Ponovo tuča i jezivo tužan vrisak. I životinjske riječi: 'Pa još si živ, majku ti tursku! Jaja, Jaja! Reži nek pojede možda će mu biti lakše!' - krvnik krvniku naređuje.

Opet vrisak, vrisak koji probija čelo....

A iste noći, pod prozorima naše logoraške sobe, jezivo, nepojmljivo, u teškim mukama izdahnula su dvojica mladića E. A. i R. K. Izdahnuli su u velikim lokvama vlastite krvi, koje komšije četnici, katili proliše. Dva sata su ih mučili, rezali su im polne organe i prisiljavali ih da to jedu dok su još bili živi. Znam.«[40]

Seksualna ponižavanja

Rezak Hukanović: »Jedne noći, dok je napolju padala kiša, pozvali su (u 'bijelu kuću' - prim. I. K.) Mehmedaliju Sarajlića, uglednog građanina, starog 60 godina, potpuno sijede kose, izveli ga napolje i natjerali da se potpuno skine go, zatim ga tako gologa uveli u prostoriju u kojoj je bila i Hajra, djevojka koja nije imala više od 22-23 godine. I nju su natjerali da se skine, a onda ih natjerali da vode ljubav pred svim ostalim zarobljenicima, koji su prestravljeni sve to šutke posmatrali, duboko poniženi osjećajem nemoći. Čovjek je molio, preklinjao, govorio da mu ova djevojka može biti unuka..... Stražari su se smijali cinično, divljački (....) Djevojka se samo stidljivo zaklanjala rukama i molila stražare da je puste da se obuče. (Potom su starca «za kaznu« istjerali na kišu – prim. I. K.). Uveli su ga ponovo poslije dva sata provedena na kiši, onako gola (...) Ponovo je odbio. Počeli su ga biti kundacima i čizmama. Pao je. - Izbaci to đubre na polje! - naredi jedan od stražara. Iznijeli su ga na travu, desno od ulaza i tu ga ostavili. Ujutro je bio mrtav.«[41]

---

[40] Vejsil Suljanović, SMRVLJENE DUŠE..., str. 49 i 50.

[41] Rezak Hukanović, DESETA VRATA PAKLA..., str. 36-38.

Silovanja[42]

J., [43] 39-godišnja Hrvatica iz Prijedora, silovana od strane jednog srpskog rezervnog kapetana tzv. Republike srpske. Priča:

»Zapovjednik mi je rekao da napravim kafu za njega i još dvojicu prisutnih muškaraca. Jedan se zvao Babić i bio je direktor rudnika Omarska, a tada u službi vojske i pod uniformom. Drugi je Nedeljko Grabovac, rezervni kapetan 'Srpske vojske'. Rekao je da Muslimani siluju srpske žene. On mi je rekao da izađem iz sobe, ali me je tada zgrabio i uvukao u drugi ured. Bacio me je na pod, a još je neko tada ušao u prostoriju. U to vrijeme, električna energija je često dolazila i nestajala; kada sam napadnuta, nije bilo struje u zgradi i ne mogu identificirati drugog čovjeka koji je ušao u sobu. I Grabovac i ovaj drugi su me počeli udarati. Rekli su mi da sam ustaša i da moram roditi Srbina, pa ću onda biti drugačija. Silovao me je samo Grabovac, a drugi čovjek je izašao iz sobe. Nakon što me je silovao, naredio mi je da idem u sobu gdje su bile druge žene.

Po navodu M. Omerdića, Amnesti Internešenel je uzeo izjave skupine Bošnjakinja koje su, kako se navodi, »držali bosanski Srbi u Omarskoj, po kojima se vidi da su one kontinuirano silovane«.[44]

---

[42] Ratni zločini u Bosni i Hercegovini I/II, Fond Otvoreno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1993, str. 165-167.

[43] Intervjuirana od Helsinki Watscha 22. veljače 1993. u Zagrebu. Koristi se pseudonim, mada je ime poznato ispitivačima, ali se drži u tajnosti.

[44] Muharem Omerdić, str. 256 i 257.

Mučenje glađu i žeđu

Hilmo Draganović: »Za večeru dobivamo parčence hljeba i paštetu za četiri čovjeka.[45]

Simbolični doručak sa tri dekagrama hljeba, šolja tople vode koju su zvali čaj, konzervica paštete na šest ljudi ili pak zalogajčić kobasice ili slanine. Ručka nije bilo. Ručak je davan naveče, pa je bio i ručak i večera istovremeno. Sastojao se od parčeta hljeba ne više od tri dekagrama i nekog kuhanja. Brojao sam kašike. Pet do sedam kašika kuhanog.[46]

Za nepuna dva mjeseca omršavio sam dvadeset kilograma. Sam sam se sebe plašio.

Tijelo koje je doskora bilo normalno uhranjeno (imao sam osamdeset kilograma), bilo je otromgoljeno, mišića nije bilo, visila je samo koža. Međutim, nisam ovako izgledao samo ja. Svi smo kopnili da smo teško jedni druge raspoznavali.[47]

Oko polovine mjeseca jula, logoraši su već izgledali jako loše. Bilo je ljudi koji su ličili na žive leševe. Slaba i nehigijenska ishrana, te prljavština tijela i ruku, izazivala je masovne prolive.[48]

Glad koja je harala sve više i više, natjerala je ljude da se vrate majci prirodi. Kradom su izlazili u boriće, koji su bili zasađeni između baraka, tražili su jestive trave i jeli ih kao stoka. Prvo su 'pasli' jednu vrstu trave koja se koristi za boraniju. Kod nas to zovu brašenac, jer joj je po lišću meka prašina, kao brašno (....) logoraši su negdje pronašli kamene soli pa su umakali tu travu u so pa jeli kao poslasticu. Ta je trava zagađena, logoraši je pišaju, gaze i jedu. Kakva jeziva slika. Kada je nestalo te trave, prešlo se na maslačak. Tako je prostor u borićima za mjesec dana bio praktično ogoljen, nevjerovatno ali istinito. Poseban vid dodatne hrane bilo je nedozrelo voće.«[49]

---

[45] Hilmo Draganović, MANJAČA '92, Lucern 1994, str. 64.

[46] Isto, str. 77.

[47] Isto, str. 79 i 80.

[48] Isto, str. 82.

[49] Isto, str. 85.

(*Ime svjedoka pod inicijalom Š.):* »Dolaskom gore, na Manjaču, mi smo prvo osuđeni na vrlo malu količinu hrane. To je tzv. tiho umiranje. Uostalom i rekli su nam da ćemo svi 'tiho umrijeti'. Ne znam kako je to moglo biti, u mjeri, možda dva-tri dekagrama hljeba i obavezno - komad stare slanine... Tada smo spali na težine prosječno četrdeset pet-šest kilograma. Da ste mogli pogledati, na primjer, kad je došao Kušner (Bernard Coushner) gore na Manjaču, plakao je kao dijete, jer je vidio...žive kosture...Rijetko je ko bio teži od četrdeset kilograma.«[50]

Muhamed Filipović: »Glavni moj problem, glavna moja potreba i u Gradišci i na Manjači - bila je voda. Do tada nisam ni znao koliko je voda potrebna čovjeku. I sada vjerujem da nisam imao dovoljno vode u Gradišci, sigurno bih podlegao. Da mi tamo jedan četnik nije dao dva bokala, oko šest litara, sigurno bih umro. Kada te pretuku, da imaš vode u neograničenim količinama, opet ti je malo.[51]

(Da Srbi nisu dopustili) da dođe Merhamet, bio bi to njihov kiks, da smo ostali još samo dvadesetak dana, mjesec na Manjači na isti način, mi bismo pocrkali. Jedan se kruh dijelio na 40-44 čovjeka, jedna pašteta na 12 ljudi. Ostale splačine neslane, bljutave, nikakve. Jednostavno - jedna opća glad.«[52]

Asaf Džafić: »Ljudi izubijani, gladni i žedni.[53] Unutra (u štali, op. I. K.) je bilo 600-800 ljudi, bolesnika, ljudi koji su trebali pomoć, kojima je nekad život ovisio o kapi vode.[54]

Budući da smo stalno bili žedni, pili smo iz jezera u kojem su obučavani srpski tenkisti, izvodili vježbe, teško zagađujući vodu uljima i benzinom.«[55]

---

[50] Ibrahim Kajan, ČOVJEK SA FOTOGRAFIJE, Behar, Zagreb, II/1993., br.7, str. 9.

[51] Ibrahim Kajan, STRADANJE BRAĆE FILIPOVIĆ, Behar Journal br. 23. Zagreb 1998., str. 15.

[52] Isto str.15.

[53] Ibrahim Kajan, KAD SU POLICAJCI TUKLI POLICAJCE - GOVORI ASAF DŽAFIĆ, Behar, Jurnal, br. 25 i 26, Zagreb, 1998, str. 19.

[54] Isto, str. 20.

[55] Isto, str. 20.

Premlaćivanje

Hilmo Draganović: »Ostao mi je sjećanju jedan od bezbrojnih prizora, kada su uhapsili jednu grupu i doveli u logor. Zvjerski su ih tukli. Ljudi su jaukali tako žalosno, da je svaki jauk ledio krv u meni. Tako isprebijane natjerali su da pjevaju 'Od Topole pa do Ravne gore'. Bolno je parala uši ta njihova pjesma, koja je više ličila na plač, bol i vapaj, nego na pjesmu. Tukli su ih sa suprotne strane štale tako da smo odlično mogli čuti. Kada su ih napokon doveli u štalu, izgledali su jadno i žalosno. Bilo ih je iznakaženog i iskrivljenog lica. Hodali su kao pijani. Drhtali su. Nisu se mogli snaći.[56]

Posebno se sjećan tuče jedne grupe robijaša iz Grapske, koji su naročito bili verzirani za 'šverc'. Nabrali su veće količine zeleni (koju su logoraši jeli da ne bi umrli od gladi, prim. I. K.) Na pretresu prvo su sve morali odbaciti, a onda su ih jednog po jednog počeli tući. Odjekivali su odjeci čizama po mršavim tijelima, a krici su jezivo parali surovi manjački okoliš. Tukli su ih sigurno pola sata. Pomislio sam da neće preživjeti (....) Mislim da nikakva životinja te batine ne bi mogla izdržati .[57]

Naredni dan, ujutro, postavljali su radne grupe za rad. U jednoj nije bilo dovoljno ljudi, pa su tražili dobrovoljce. Logoraši su počeli izbjegavati poslove, jer je bilo maltretiranja. Ovo je njima bio motiv da se još koji put iskale na nama. Naređeno im je iz komande da se hvate toljaga, palica, držala i svega što se nađe pri ruci i da po pet-šest policajaca ide u svaku štalu i da nas biju jednog po jednog. Prvo su nas sve utjerali u štale. Potom su nam naredili da ispadnemo van. Nastao je strahovit metež. Izbezumljeni nahrupili smo na vrata. Policajci su udarali držalima od krampova, toljagama, kablovima, čizmama, jednostavno rečeno udarali su po nama čim je ko stigao. Prilazim ja i moj sin. Kažem mu da se provuče njima iza leđa dok tuku ove naprijed. Vidim uspijeva, ali avaj, dočeka ga krvnik i udari držalom preko leđa. Ja sam pokušavao da se popenjem na beton,...kada sam podigao nogu - (četnik) je zamahnuo nogom. Nadmem se da ublažim bol. Ali čizma je bila jača. Učinilo mi se da je sva utroba iz mene istjerana. Zanesvijestio sam se. (...) Epilog ovoga

[56] Hilmo Draganović, MANJAČA, 92, str. 78 i 79.

[57] Isto, str. 86.

masakra bio je strahovit. Bilo je polomljenih ruku, razbijenih nosova, odvaljenih bubrega, jer su mnogi propišali krv.[58]

Nosio se hljeb i jedan logoraš se zaskočio na jednog logoraša koji je nosio korpu sa hljebom. Zgrabio je hljeb i potrčao. Spazio ga je policajac - kreten. Taj policajac je bio jako slab, mršav, tanak, ali i teški neurastenik. Kada se okomi na žrtvu, ide na sve ili ništa, bije dok ne osjeti da je žrtva pri kraju. Policajac ga je uveo u našu štalu, jer su vani bili predstavnici MCK. Počeo ga je biti. Prvo ga je tukao rukama, objeručke istovremeno po obrazima i ušima. Žrtvi je navirala krv u glavi od brojnih udaraca. Gorio je kao u vatri, uši su mu bile kao dvije crvene krpe. Zatim ga je udario u potkoljenice. Unesrećeni pada. Tako ležeći dobija udarce nogama. Pobješnjeli kreten slaže čizmu za čizmom po žrtvinom tijelu. Žrtva je u nesvijesti. Policajac zvijer pravi pauzu i naređuje mu, jebući mu mater da se diže. Dokači ga za ruke, žrtva se nekako podiže. Sad mu naredi da ide kroz štalu između posljednih logoraša. Jadan čovjek ide teškom mukom ispred policajca-krvnika, koji se zatrčava i tako u trku skače i nogom udara svoju žrtvu u leđa. Čovjek jaukne. Policajac odlazi. Žrtva ostaje u samrtnim mukama.«[59]

Muhamed Filipović: »Kada smo došli na Manjaču, pitanja, popisivanja. Pita jedan: - Jesi li upisan? - pa odmah dodaje: - Nisi. Pitam Omera šta je ovo. To je bilo njihovo pravilo, da ne primaju novog logoraša, ako ga nisu premlatili na svoj način. To je taj upis. Dakako, da su nas potom dobro izdegenečili. Omer je prošao bez ijednog udarca. Ja sam dobio. Lupnuo me je i ja sam pao. Omer sa sagnuo da mi pomogne, a četnik će na njega: - Šta diraš ustašu! - Moram - reče Omer - to mi je brat. - E, kad, ti je brat, evo i tebi - viknu Čedo. Tad Omera prvi put počinju tući. Bio je to Bula (pravo ime Željko). Sam je sebi dao nadimak Fadil Bula. Nakon mene Bula je počeo tući mog brata.[60]

Ja sam bio sav krvav, u okrvavljenoj robi, sve dok na Manjači nisam dobio prvu presvlaku, dakle sve do 27. ili 28. juna. Moja jakna, koja je bila natopljena krvlju, postala je simbol logoraške krvi.«[61]

---

[58] Isto, str. 105 i 106.

[59] Isto, str. 110 i 111

[60] Ibrahim Kajan, STRADANJE BRAĆE FILIPOVIĆ, Behar Journal, Zagreb, br. 23, 1998, str. 15.

[61] Isto, str. 15.

Asaf Džafić: «Sjećam se jednog iz Jajca, bio je bez stopala. Pomažući mu da hoda, malo sam ga prislonio na svoje rame, ali tada je naišao policajac i zaprijetio mi da će me ubiti što mu pomažem, pritišćući mi cijev pištolja na čelo udarivši nas snažno obojicu. (...)[62]

Prvo nam odvale šamarčine, potom odvali udarce palicom, a onda naredi da napravimo po sto sklekova. (...) Onda smo prisiljavani da jedan drugog šamaramo. Tu su metodu dugo primjenjivali, ponižavajući nas. (....) Ipak, najviše su naređivali da se (logoraši) međusobno tuku, osobito po leđima.[63]

Premlaćivanje do smrti

Hilmo Draganović: »Dvadeset šestog jula (1992), kada je zavladala noćna tišina, upali su policajci i opet prozvali - zna se na tuču. (...) Među prozvanim je bio i Omer Filipović, predsjednik MBO i komandant muslimanskog odreda, a s njim i Esad Bender, također iz stranke MBO... Svi koji su se odazvali na prozivku bili su strahovito premlaćeni, a Omer Filipović i njegov saputnik Bender, ovog puta nisu preživjeli. Udarci po vitalnim dijelovima tijela učinili su svoje. (...) Sutradan oko osam sati odvezeni su mrtvi Omer i Bender, mrtvačkim kolima...«[64]

Muhamed Filipović: »Krajem jula ili juna isljednici su dobili naredbu da Omera (Filipovića, - prim. I. K.) ispitaju. Odvode ga iz štale, drže u samici, svaki dan ga tuku, ostavljaju bez pokrivača, donesu mu doručak pa ga prevrnu po njemu, ali Omer je sve to izdržao. (...) Uglavnom nije bilo dana da ga nisu tukli. Dana 28. jula izveden je pred štalu, iza osam sati, gdje su ga ubili. (...) Ima ih dvoje-troje koji su to vidjeli. Ima jedan svjedok iz Sanskog Mosta, koji je bio prisutan i koji je preživio, koji je bio kad su ga tu noć tukli. U jednom trenu Omer je skočio u minsko polje. Mislio je: skočiću u minsko polje i ubiću šest četnika koji tuku. Četnici kad su shvatili u kakvom je stanju Omer, da se tetura, da će pasti na mine i sve ih skupa uništiti, počinju ga nagovarati, moliti da izađe iz minskog polja. Omer im obeća, za uvijet da prestanu tući Esada

[62] Ibrahim Kajan, KAD SU POLICAJCI..., str. 20.

[63] Isto, str. 20.

[64] Hilmo Draganović, MANJAČA, 92, str. 96.

Bendera. Četnici obećaju. Potom Omer traži da Esada odvedu u štalu. Četnici i to naprave...ne znam šta je dalje bilo. Znam da su Omera zgrabili i bacili u jednu rupu. On je izdahnuo 28. juna 23,10 (sati). Esad Bender, za kojeg je molio milost, umro je 29. jula u šest ujutro.«[65]

(O istim podacima u recentnom izdanju M. Omerdića, tvrdi se nešto drukčije, čak bi se moglo zaključiti da je bar jedan od dvojice živ!)[66]

Kastriranja i seksualna ponižavanja

(Ime svjedoka pod incijalom Š.): »Tačno 6. juna otvorena je Manjača, pa su nas otjerali autobusima 'Prijedortransa' (iz zatvora Stara Gradiška - prim. I. K.). Tu smo bili povezani (lancima - prim. I. K.) (...) Vidio sam kako su među Dobojlijama tjerali sina i oca da jedan drugom, da oprostite, grizu spolni ud. To sam gledao svojim očima. Grozota jedna. Dok jedan drugom ne izgrize, ne puštaju ga.«[67]

Asaf Džafić: »Pričali su mi ljudi da su ih prisiljavali da, kako da kažem, 'puše' spolni organ jedan drugome, ma nema šta im nije palo na pamet![68] Teško je navesti sve šta je o ovim zločinima napisano.«[69]

---

[65] Ibrahim Kajan, STRADANJE BRAĆE FILIPOVIĆ, Behar Journal, Zagreb, br. 23. 1998, str. 16.

[66] Muharem Omerdić, str. 164 i 165. Citat o istom: „Gosp. Filipović je pljuvao krv, a da mu pri tome niko nije mogao pomoći, Esad Bender je nastradao na isti način. Čuvari su mu više puta skakali po stomaku. Kada je 16. decembra izašao iz logora Manjača, bio je oslabio 20 kilograma i bolovao od teškog ingvinalnog prodora." Nažalost, Bender nije mogao izaći iz logora, niti je bolovao od ingvinalnog prodora - jer je gotovo pola godine već bio mrtav.

[67] Ibrahim Kajan, ČOVJEK SA FOTOGRAFIJE, Behar, Zagreb II/1993, br.7. str. 9.

[68] Ibrahim Kajan, KAD SU POLICAJCI...str. 20.

[69] U aprilu 1997. zagrebački je Vjesnik objavio vrlo indikativne tekstove Jasne Zanić Nardini **(ITN I NA SUDU DOKAZAO POSTOJANJE SRPSKIH LOGORA U BiH,** Vjesnik, 19. IV 1997, i NOVINAR BBC-A OTKRIVA KAKO JE ZAPAD POMOGAO SRBIMA, Vjesnik 29. IV 1996.)

UMJESTO ZAKLJUČKA

»Slika čovjeka kako, natjeran, pije prerađeno motorno ulje, ne može se zaboraviti.

Stražara kako puca u potiljak nemoćna čovjeka, tjerajući ostale da mu aplaudiraju. Taj okamljeni strah na nagorjelu licu Durata, nekada golmana fudbalskog kluba »Prijedor« kojomu su glavu gurali u zapaljenu automobilsku gumu. Mršavu, presahlu spodobu kako čerupa i jede krepalog goluba. Plač sina, dok je gledao kako ovi krvnici zabadaju svoje kame u tijelo njegova oca. Njihove patnje, smještene između zalaska i izlaska sunca. Zadah mrtvih tijela i truleži. Ne, to se nikada ne može zaboraviti«, - tako kaže Rezak Hukanović u svojim potresnim sjećanjima na srpske logore Keraterm i Omarska. Međutim, to očito nije dovoljno. Jedno od prvih načela koje valja ispuniti jeste pitanje pravde i pravičnosti. Nesporno je da treba proučiti ko je još, osim neposrednih izvršitelja i njihovih ideoloških izvršitelja, sudjelovao u tim neusporedivim zločinima ubijanja i mrcvarenja zavezanog čovjeka u logoru.

Smail Kličić

KULTUROCID U BOSANSKOJ KRAJINI 1992 - 1995.

Pojmovno određenje

Odmah na početku moramo istaknuti da je upotreba pojma »kulturocid« problematična. Ovaj pojam još uvijek nema potpunu naučnu konceptualizaciju kojom bi se izbjegla svakovrsna isuficijencija. Zato njegova upotreba fluktuira između različitih značenja. Naime, različitim se radnjama poima njegov sadržaj što naravno stvara konfuzije. Čini se da nevolju oko naučne konceptualizacije »kulturocida« stvara mnoštvo definicija za sam pojam kulture koja čini osnovicu u složenici. Revnosni statističari među sociolozima kulture pronašli su preko 270 definicija ovog pojma u kojima njihovi autori daju premise svojih svjetonazorskih stavova. No, bez obzira na poteškoće, bilo je pokušaja da se pojam »kulturocida« definira prije svih, u krivično-pravnoj sferi.

Po završetku Drugog svjetskog rata, pod snažnim dojmovima stradanja ljudi i razaranja naselja, gradova i povijesno-kulturnog nasljeđa, Generalna skupština Ujedinjenih nacija je 11. decembra 1946. godine usvojila Rezoluciju br. 96 (I) u kojoj se zločin genocida pojavljuje kao međunarodno krivično djelo. Dvije godine kasnije, 9. decembra 1948. godine, Generalna skupština donijela je Konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida.

Kulturni genocid bi, po ovome prijedlogu, obuhvatile sljedeće radnje: prinudno i sistematsko protjerivanje pojedinaca koji predstavljaju kulturu grupe; zabranu upotrebe nacionalnog jezika: sistemsko uništavanje knjiga štampanih na nacionalnom jeziku ili religijskih djela ili zabranu novih publikacija; sistematsko uništavanje historijskih i vjerskih spomenika ili promjena njihove namjene, uništavanje i oštećivanje dokumenata i objekata povijesne, umjetničke ili religijske vrijednosti i predmeta potrebnih za vjerske obrede.[1]

[1] Pieter N. Drost, THE CRIME OF STATE: GENOCIDE (DRŽAVNI ZLOČIN-GENOCID), vol II, A. W. Syhoff, Leyden, 1959, str. 10, 23, 40-43.

Kako je poznato, odredbe o kulturnom genocidu nisu ušle u Konvenciju. Tek se posebnom konvencijom, **Konvencijom o zaštiti kulturnih dobara u slučaju oružanih sukoba,** od 14. maja 1954. godine, uništavanje kulturnih i historijskih **spomenika** u toku oružanih sukoba uvrštava u međunarodna krivična djela.

Članom 28 Konvencije »*Visoke strane ugovornice se obavezuju da preduzmu, u okviru svog sistema kaznenog prava, sve potrebne mjere da budu progonjena i podvrgnuta kaznenim ili disciplinskim sankcijama lica, ma koja bila njihova narodnost, koja su učinila ili su dala naredbu da se nanese povreda ovoj Konvenciji.«*

Krivičnim zakonom Federacije Bosne i Hercegovine, inkrimirane su radnje uništavanja kulturnih ili povijesnih spomenika i građevina ili ustanova namijenjenih znanosti, umjetnosti, odgoju i humanitarnim ciljevima. Kao teži oblik krivičnog djela, predviđena je radnja uništavanja prepoznatljivih objekata kulturnog i duhovnog nasljeđa naroda pod posebnom zaštitom međunarodnog prava.[2]

Tri vijeka kulturocida nad Bošnjacima

Bošnjačka iskustva genocida i uništavanja njihovog kulturno-povijesnog nasljeđa i duhovnih vrijednosti nisu od »juče«. Oni traju već puna tri stoljeća, toliko, ako se socijalni fenomeni mogu smještati u strogo ograničene vremenske pretince. Počela su opadanjem vojne moći Osmanskog carstva na evropskim prostorima. Završetkom velikog austro-turskog rata 1699. godine, granice Osmanskog carstva pomjerene su duboko iz Panonije, Slovenije, Krbave, Like i Dalmacije na obale rijeka Save i Dunava i Dinarskog zaleđa. Na zapadu, tada promovirani i u praksi primjenjivani princip: *cuirus regio eius religio* (čija država, onoga vjera), stavio je Bošnjake pred dilemu: ostati ili otići? Izbor je bio bolan. Ako ostanu, morali su primiti Kristov zakon, a ako odlaze, morali su ostaviti svoju imovinu i otići u neizvjesnost.[3] Vremenom su

[2] Krivični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, Službene novine FBiH br. 43/98 čl. 156.

[3] Nada Klaić, IZVORI ZA HRVATSKU POVIJEST IV (OD 1672. DO 1848. GODINE), Školska knjiga, Zagreb 1959., str. 24-31; Radoslav Lopašić, SPOMENICI

zatrti svi tragovi dvjestogodišnjeg življenja muslimana na ovim područjima. Džamije su mahom pretvorene u crkve i vremenom ih je nestajalo. Porušene su medrese, gradska kupatila, abdesthane, gasulhane i haremi. Ni mezarja nisu ostala na miru.

Prema kazivanju engleskog putopisca Džona Brborija (John Burbury) i Edvarda Brauna (Edward Brown) u 60-im godinama 17. stoljeća, u Budimu su se mogle vidjeti mnogobrojne džamije, karavan-saraji i hamami.[4] Samo stoljeće kasnije, u Budimu se zapažaju znatne izmjene. Odlaskom Turaka, uništene su skoro sve turske javne građevine. O tome kazuje Touson (Towuson).[5]

Ilustrativan je primjer Temišvara. Kada je 1716. godine predat Eugenu Savojskom (Eugen Franz, prinz von Savoyen) tada je bio «bijedno građen po turskom uzoru«. Austrijanci su ga potpuno preoblikovali i izgradili prema »modernim načelima«. Da bi se to učinilo, moralo je nestati gradsko središte. Nestale su kamene džamije. Na njihovom mjestu su nikli moderna franjevačka crkva i sjemenište.[6]

HRVATSKE KRAJINE, KNJIGA III, OD GODINE 1693., DO 1780. I U DODATKU OD GODINE 1531. DO 1830., Zagreb 1889. na str. 29 i 30 donosi popis turskih obitelji u Perušiću koji su oko 1696. pokušali ostati na svojoj starini. Na spisku se nalaze 54 porodice sa 252 člana. Požeški sandžak se prostirao po cijeloj Slavoniji. U gradu Požegi bilo je većinom bošnjačko stanovništvo. Po turskom popisu iz 1624, u ovom gradu je bilo oko 1000 kuća iz kojih je regrutirano 1000 vojnika. Te kuće su bile bošnjačke što dokazuje broj regrutiranih vojnika - «Samo su pripadnici islama bili regrutirani za vojsku». Vidjeti T. Smičiklas, DVADESETGODIŠNJICA OSLOBOĐENJA SLAVONIJE, I dio, Zagreb 1891.; STARINE XVII, JUGOSLAVENSKA AKADEMIJA ZNANOSTI I UMJETNOSTI, Zagreb.

[4] John Burnury, A RELACION OF A JOURNEY OF THE RIGHT HONOURABLE MYLORD HENRY HORWARD, FROM LONDON TO VIENNA, AND THENECE TO COSTANTINOPOLE (O PUTOVANJIMA EKSELENCIJE LORDA HENRIJA HAUARDA OD LONDONA DO BEČA I DALJE DO CARIGRADA) T. Collins, I. Ford&Hickman, London 1671.

[5] Edward Brown, A BRIEF ACCOUNT OF SOME TRAVELS IN HUNGARIA, SERBIA, BULGARIA, MACEDONIA, THESSALY, AUSTRIA, STYRIA, CORINTHIA, CRONIOLA, AND FRIULI (KRATAK OPIS NEKIH PUTOVANJA U MAĐARSKU, SRBIJU, BUGARSKU, MAKEDONIJU, TESALIJU, AUSTRIJU, SIRIJU, KORINT I FRIULIJU) Ben Tooke, London 1673.

[6] AN ITINERARY FROM LONDON TO COSTANTINOPOLE, IN SIXTY DAYS, TANKE IN THE SUITE OF HIS EXCELLENCY THE BRITISH AMBA-

Trevo (Roy Trevor) prenosi da je engleska porodica putovala kroz Imotski, na početku 20. stoljeća, i zamijetila kako su tamo »kršćanske građevine odavno zamijenile džamije i muslimanske kuće«.[7]

Daljnjim opadanjem moći Osmanskog carstva, golgote Bošnjaka se nastavljaju. Poslije srpskih ustanaka početkom 19. stoljeća sultan je bio prinuđen da Srbima prizna izvjesan oblik autonomije i da Kneževini Srbiji učini teritorijalne ustupke. Porta se obavezala da Srbima ustupi nahije: Užice, Požegu, Čačak, Valjevo, Loznicu i Šabac koje su pripadale Zvorničkom sandžaku koji je bio u sastavu Bosanskog elajeta. To je kod Bošnjaka izazvalo burne reakcije i bilo jednim od razloga podizanja ustanka koji je predvodio mladi Husein-kapetan Gradaščević.[8]

Nekoliko primjera iz povijesti ovih događanja zorno govori o dehumanizaciji Bošnjaka-muslimana koji su tamo živjeli. Hatišerifom je bilo određeno da se tamošnje muslimansko stanovništvo mora iseliti i da je muslimanima zabranjeno useljavanje u Kneževinu Srbiju. Prvotno je bilo određeno da Bošnjaci moraju iseliti za godinu dana. Međutim, zbog složenosti rješavanja imovinsko-pravnih pitanja iseljavanje je trajalo nekoliko decenija. Položaj Bošnjaka-muslimana za to vrijeme mijenjao se ovisno o uticaju i moći Osmanskog carstva.

U samom Valjevu bilo je pred Kočinu krajinu (1788. do1791.) oko 24 džamije i 3000 kuća vlasnika Bošnjaka.[9] Sve su porušene tako da se tamo ne naziru bilo kakvi tragovi o životu Bošnjaka.[10]

SADOR TO THE OTTOMAN PORTE, IN THE YEAR 1794. (ŠEZDESETODNEVNO PUTOVANJE OD LONDONA DO CARIGRADA U SVITI NJEGOVE EKSELENCIJE BRITANSKOG AMBASADORA NA VISOKOJ PORTI 1794. GODINE) Richard Philips, London 1671.

[7] Roy Trevor, MY BALKAN TOURS (MOJE BALKANSKO PUTOVANJE), London 1911, THE BOLDLY HEAD, John Lane Company, New York.

Pod 4, 5, 6 i 7 preuzeto prema: Jezernik Božidar, ZEMLJA U KOJOJ JE SVE NAOPAKO, Bemust, Sarajevo, 1999, str. 300-302.

[8] Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, Preporod, Sarajevo, 1997, str. 328-332.

[9] Isto, 328-332.

[10] Pored 10-tak džamija u Valjevu 1660. godine bile su i dvije tekije, tri osnovne škole i jedno kupatilo. Opis je dao Evlija Čelebija u knjizi: PUTOPIS - ODLOMCI O JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA, Sarajevo Publishing, Sarajevo, 1996, str. 97 i 98.

U Beogradu je krajem 17. stoljeća bilo 217 džamija od kojih se do danas održala samo jedna - Bajrakli džamija. I nju su, za vrijeme agresije na BiH, pokušali srušiti militantni velikosrpski rojalisti. To su oni u kojima »duh upravljač« poziva na osvetu Turcima zbog izgubljenog boja na Kosovu. A u njihovoj percepciji, i Bošnjaci su Turci.[11]

Za vrijeme vladavine Austro-Ugarske monarhije, uz uvažavanje mnogih pozitivnosti koje je ova vlast donijela u BiH, bilo je dehumanizirajućih postupaka prema Bošnjacima. Godine 1883. Benjamin Kalaj (Benjamin Kallay) u BiH uvodi bosanski jezik. To je bila jedna od značajnih manifestacija njegove nacionalne politike kojom je htio bošnjaštvo instrumentalizirati kao nadnacionalnu kategoriju i time pokušati neutralizovati daljnji proces nacionalnog identifikovanja bosanskih Hrvata i Srba. Taj proces je već bio poodmakao pa su Kalajevi pokušaji bili uzaludni. Napuštanjem Kalajeve nacionalne politike, njegov nasljednik Burijan (Istvan Burian) će izdejstvovati naredbu Zemaljske vlade od 4. 10. 1907. kojom je bilo određeno »da se ima posve napustiti... dojučerašnje nazivanje jezika ovih zemalja kao bosanski jezik te da se zemaljski jezik svuda oficijelno naziva srpskohrvatski jezik a formula zemaljski jezik da se može zadržati gdje je općenito riječ o jeziku zemlje.[12]

Pod egidom otvaranja grada prema svijetu i urbanizacije prema «modernim načelima«, u Bihaću su austrougarske vlasti srušile bedeme tvrđave i stvorili slobodan prostor za novu gradnju i otvaranje novih ulica. Čak je stanovništvo iseljeno iz centralne gradske zone da bi se središnji dio grada uredio po zamisli arhitekata. Slično je urađeno u Cazinu, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Petrovcu, Sanskom Mostu i Ključu.[13]

---

[11] Prema opisu Beograda koga je 1660. godine dao Evlija Čelebija, u Beogradu je bilo 270 džamija, 19 mesdžida, 8 medresa, 17 tekija, 26 javnih česmi, 6 karavan-saraja i 1 imaretski han, 21 trgovački han, 7 bećarskih soba i dr. U Beogradu je tada živjelo 98.000 stanovnika različite narodnosne pripadnosti. On je bio glavni trgovački centar ovog dijela Evrope u čijoj je čaršiji 3.700 dućana. U Beograd se uvozila roba iz Misira, Sirije, Saide, Bejruta i Izmira i dalje transportovana u Mađarsku, Poljsku, Švedsku, Mletke, Bosnu i drugdje. Tamo je radila livnica topova i proizvodio se barut.

[12] Senahid Halilović, BOSANSKI JEZIK, Biblioteka Ključanin, Sarajevo 1991, str. 27, prema Dževadu Juzbašiću, JEZIČKO PITANJE U BIH PRED PRVI SVJETSKI RAT, Svjetlost, Sarajevo 1973, str. 9 i 10.

[13] Iz studije opravdanosti osnivanja Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog nasljeđa Unsko-sanskog kantona. Autori dr. Sabira Husedžinović, Mevlida Serdarević i Svetozar Pudarić, izdavač Asocijacija za interkulturalne aktivnosti i spasavanje nasljeđa RBiH, Sarajevo, 1998. str. 122.

Za vrijeme komunističke vladavine dehumanizacija Bošnjaka se nastavlja, prvo i najznačajnije, Bošnjacima jedno vrijeme nije bilo dopušteno da se nacionalno identifikuju kao «Muslimani«, «Bošnjaci« već im je ostavljena mogućnost da se opredijele po vlastitom izboru kao Srbi ili Hrvati. Ako nisu pristali na ponuđeni izbor, mogli su biti »neopredijeljeni«. Državnim mjerama se po svaku cijenu nastojalo pobrisati kolektivno povijesno sjećanje Bošnjaka na njihovu vjeru, tradiciju i kulturu. Mada je u Ustavu FNRJ pisalo da će se u Jugoslaviji poštivati vjerske slobode i da će vjera biti odvojena od države, godine 1950. donesen je Zakon o zabrani nošenja feredže i zara, ženske tradicionalne i vjerske odjeće. U članu 1. Zakona kaže se: «Izražavajući želje narodnih masa, radnih kolektiva i masovnih organizacija, a u cilju da se ukloni vjekovna oznaka potčinjenosti i kulturne zaostalosti žene muslimanke, da se olakša ženi muslimanki puno korištenje prava izvojevanih u NOB-i i socijalističkoj izgradnji zemlje, i da se obezbijedi puna ravnopravnost i šire učešće u društvenom, kulturnom i privrednom životu zemlje, zabranjuje se nošenje zara i feredže i svako pokrivanje lica žene.«[14] U propagandnu akciju bile su uključene vjerske strukture tada zvane Islamske vjerske zajednice (IVZ), pa je i sam reisu-l-ulema Islamske vjerske zajednice u FNRJ, Hadži Ibrahim ef. Fejić, objašnjavajući da nema vjerskih zapreka skidanju feredže i zara i da je taj čin »patriotska dužnost svakog muslimana, da do kraja probudi svijest žene muslimanke, da oslobođena zara i feredže konačno krene u korak sa razvojem ostalih žena FNRJ«.[15] Iste godine zatvoren je posljedni mekteb .....a podučavanje djece u džamijama nije bilo dopušteno. Godine 1952. zatvorene su sve tekije u BiH i zabranjeni su svi derviški redovi....ukinuta muslimanska kulturna i obrazovna društva *Gajret*, *Narodna uzdanica* i dr. Zatvorena je muslimanska tiskara u Sarajevu i do 1964. bilo je zabranjeno izdavati islamske udžbenike u Jugoslaviji....Mnoga muslimanska groblja pretvorena su u parkove i gradilišta za uredske i stambene zgrade«.[16] Na udaru su bili i objekti koje su stoljećima imućni muslimani gradili i namjenjivali u

[14] Preuzeto iz Glasnika Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, godine I, br. 8 do 10, avgust-oktobar 1950, str.278

[15] Citirano iz Rezolucije Vrhovnog vakufskog sabora Islamske vjerske zajednice u FNRJ, objavljeno u Glasniku Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ, god. I, br. 1 do 3, januar-mart. str. 19.

[16] Isto.

karitativne svrhe. Kulturocidni postupci i dehumanizacija Bošnjaka dobivala je čin legalizacije tako što su politički ciljevi i nakane »oblačeni u pravno ruho«.

Kulturocid kao cilj, a ne posljedica rata

Najnoviji genocid i kulturocid nad Bošnjacima u agresivnom ratu izvršen je na najbrutalniji način. «Bili smo svjedoci kulturnog genocida, pokušaja da se izbriše jednu čitavu kulturu - njene građanske institucije, džamije, knjižnice i škole, njezine buduće vođe. Sve ono što nije iskorijenjeno trebalo je što više udaljiti, i uništiti svaku mogućnost povratka. Ti ratni zločini nisu bili slučajni, već direktan ishod politike koju su vodili Slobodan Milošević i Radovan Karadžić, pa su oni isto tako krivi kao da su sami palili fitilje, povlačili okidače, ili vozili buldožere preko masovnih grobnica«.[17]

Destrukcija nad kulturnim nasljeđem Bošnjaka u Bosanskoj krajini dio je ukupnog kulturnog nasilja počinjenog u Bosni i Hercegovini. Rušilačka energija agresora po svojim manifestacionim oblicima i posljedicama ni u čemu se ne razlikuje. «U ovoj agresiji pojam 'etničko čišćenje', dobiva novu, jezivu aktuelnost«...[18] Na prostoru Bosanske krajine koji je agresor osvojio gotovo je svo bošnjačko i hrvatsko stanovništvo protjerano, odvedeno u logore i poubijano. Istovremeno sa progonima i ubijanjima nemilosrdno je uništavana ili opljačkana imovina tih nesretnika. Uništena su sva kulturna, materijalna i duhovna dobra u odsutnosti svih kriterija. Na ovom području bilo je bisera svjetske graditeljske baštine. To su džamije Ferhadija i Arnaudija. One nisu pošteđene rušilačkog mentaliteta koje je zadobio vojnu i političku moć. «U rušilačkom pohodu porušene su i sve ostale džamije i drugi sakralni objekti (turbeta, tekije, abdesthane, gusulhane, nišani poznatih Bošnjaka, vakufske zgrade). Sve je to vršeno ˙s verom u boga, za Slobu i otadžbinu',«[19] Cjelokupno kulturno graditeljsko nasljeđe u Bosni i Hercegovini protkano je elementima sakralnog ili su u cijelosti sakralnog karaktera. Kada se govori o

---

[17] Warren Zimmermann, IZVORI JEDNE KATASTROFE, Globus-Znanje, Zagreb, 1997. godine str. 259.

[18] Karl Bildt, MISIJA MIR, Zid, Sarajevo, 1998, str. 518.

[19] Ivan Stambolić, PUT U BESPUĆE, Radio B 92, Beograd, 1995. str 229.

kulturnom nasljeđu Bošnjaka u prvom se planu nalazi džamija kao njegovo ishodište. Međutim, iako je džamija ishodište islamske umjetnosti to nije smetalo da u ovoj umjetnosti bude ostvareno estetsko jedinstvo sakralnog i profanog fenomena.

Iz kuća prognanika odneseni su unikatni i vrijedni etnološki proizvodi, nakit od plemenitih metala, ukrasni vezeni radovi, gobleni, tradicionalni šareni tepisi, muzički instrumenti, umjetničke slike, vrijedne zbirke knjiga, biblioteke i sl. Tamo gdje su agresorske vlasti uspostavile svoje organe zatirano je, bez ikakve selekcije, sve što bi ukazivalo na nacionalni, kulturni i religijski identitet prognanog stanovništva. Svi toponimi koji su u svom nazivu imali pridjev »bosanski« izbrisani su. U Bosanskoj krajini to su: Bosanski Petrovac, Bosanska Krupa, Bosanski Novi, Bosanska Gradiška, Bosanska Dubica, Bosanska Otoka.....Taj politički folkor nije se zadržao samo na tome. Rušilačka dinamika usmjerena je na čitave kvartove u kojima su bile kuće nesrpskog stanovništva. Ta činjenica dovoljno potvrđuje da je uništavanje imovine i kulturnog naslijeđa Bošnjaka i Hrvata bio unaprijed isplanirani cilj, a ne posljedica ratnih dejstava.

U 17 općina Bosanske krajine srušeno je 186 džamija: 15 ih je teže oštećeno i one se uglavnom nalaze na linijama razgraničenja i u dubini slobodnog teritorija gdje su gađane dalekometnom artiljerijom. Srušeno je 47 mesdžida, 14 turbeta, 58 gusulhana i abdesthana, jedna sahat-kula i veliki broj vakufskih objekata. Uništeni su mnogobrojni nišani (nadgrobni spomenici) visoke umjetničke vrijednosti sa isto tako vrijednim tarisima.[20]

Među porušenim objektima jedan broj ih je svrstan u sami vrh svjetske graditeljske baštine i one su pod zaštitom UNESCO-a:

1. Ferhadija džamija u Banjoj Luci izgrađena je 1579. Zadužbina je Ferhad-bega Sokolovića i predstavlja jedan od najljepših spomenika orijentalne sakralne graditeljske umjetnosti. Građena je u klasičnom osmanskom stilu. Pred džamijom se nalazi sahat-kula. To je bila prva izgrađena sahat-kula u Bosni i Hercegovini. Džamija je bila spomenik prve kategorije i pod zaštitom UNESCO-a. Minirana je i sa zemljom sravnjena 7. maja 1993. u ranim jutarnjim satima;

[20] Muharem Omerdić, PRILOZI IZUČAVANJA GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA (1992. DO 1995.) El Kalem, Sarajevo 1996. O graditeljskim vrijednostima porušenih džamija, korištena je ISLAMSKA EPIGRAFIKA BIH, autora Muhameda Mujezinovića, Kulturno nasljeđe, Sarajevo, 1998, dio III.

2. Arnaudija džamija u Banjoj Luci izgrađena je 1594. Zadužbina je Hasana Defterdara. I ona je građena u klasičnom osmanskom stilu. Zbog visoke graditeljske i umjetničke vrijednosti svrstana je u red spomenika prve kategorije. Srušena je istovremeno sa Ferhadijom. Na građevinskim parcelama obiju džamija izvršena je promjena namjene prostora. Otvoren je auto-parking;

3. Krzlar-agina džamija u Mrkonjić-Gradu spada u red vrijednih spomenika kulture. Nju je izgradio Mustafa-aga Bajazi pred kraj 16. stoljeća. Porušena je već 1992. godine. Minaret joj je bio visok 30 metara, a u dvorištu se nalazio lijep šadrvan. Džamija je svrstana u red spomenika druge kategorije;

4. Hamza-begova džamija u Sanskom Mostu podignuta je 1557. U njoj je čuvano oko 50-ak manuskripta na orijentalnim jezicima. I ova džamija je do temelja srušena;

5. Sultan-Ahmedova džamija u Prijedoru izgrađena je 1747. Porušena je početkom rata;

6. Atik džamija u Ključu, stara preko 200 godina, je također porušena.

7. Musala[21] u Kamen-Gradu je jedina postojeća musala u BiH. Nju je sagradio sultan Fatih kada je boravio u ovim krajevima.

I danas vlasti u Republici Srpskoj, nakon pet godina od potpisivanja Međunarodnog sporazuma u Dejtonu, energično stoje na stajalištu da ne treba dozvoliti ponovnu izgradnju porušenih kulturnih i sakralnih objekata Bošnjaka u ovom entitetu. To je još jedan od dokaza da je rušenje kulturnih spomenika nesrpskog stanovništva, bio unapred isplanirani cilj agresije. Zahvaljujući principijelnosti dužnosnika međunarodne zajednice i rezolutnom stavu naroda da se vrate i obnove život na ovim prostorima, u Kozarcu je, a Kozarac je paradigma stradanja Krajišnika, ovih dana izgrađena i otvorena prva džamija koja je na teritoriji pod jurisdikcijom Republike Srpske. Na ovom mjestu priliči napraviti povijesnu reminiscenciju u 16. stoljeće kada je Osmanska carevina bila najmoćnija evroazijska sila. Takvu silu niko nije mogao primorati, a to nije bilo ni potrebno, da dozvoli gradnju Saborne crkve u Sarajevu 1538. godine, samo sedam godina nakon početka gradnje Begove džamije

[21] Legenda kaže da je Muhamed II Fatih prilikom osvajanja Kamen-Grada 1463. na mjestu na kojem je klanjao džumu-namaz, dao sagraditi musalu, tj. džamiju na otvorenom prostoru. To je ustvari bio mihrab i mimber i služila je za klanjanje velikog broja ljudi, najčešće vojnika. Natpis nad mihrabom glasi: »U svrhu da se i u ovim krajevima čuje glas vjere u Božije jedinstvo. Podigao je sultan Fatih prilikom svog boravka na ovom mjestu.«

(1531), ili velikog vezira Mehmed-pašu Sokolovića da 1557. obnovi Pećku patrijašiju. Tu nije trebalo prinude jer se živio model zajedničkog življenja. Osmansko carstvo bilo je, kao i Rimsko i Bizantijsko, carstvo kulture, a ne nacionalne ideologije. Ideja vodilja osvajanja tuđih teritorija, nije bila nacionalna ili vjerska stvar. Bio je to politički interes države i logike opstanka. Da nije tako, zar bi Osmansko carstvo moglo postojati na tako velikom prostoru (oko osam miliona kvadratnih kilometara) sa tako malim turskim etničkim elementom.

Pored kulturnog i graditeljskog nasljeđa, razaranja i teška oštećenja i devastaciju pretrpjeli su javni objekti i infrastruktura. Na području Unsko-sanskog kantona, teško je oštećeno i devastirano preko 140 školskih objekata. Do oštećenja i devastacije došlo je usljed korištenja ovih objekata u vojničke spavaonice ili/i skladišta naoružanja. U školama je uništen školski namještaj, biblioteke, nastavna sredstva i pomagala. U Bosanskoj Krupi, uništen je cjelokupni bibliotečki fond, oko 50 hiljada knjiga ili 13 hiljada naslova. Likovna kolonija »Krušnica« opljačkana je za 350 umjetničkih slika.

U Bosanskoj krajini nisu stradali samo vjerski i kulturni objekti Bošnjaka. U barbarsko-rušilačkom stampedu spaljeno je i srušeno sedam katoličkih crkava i grobaljska kapela, deset pravoslavnih crkvi, osam crkvi pretrpjelo je teža oštećenja i devastacije, a sedam je lakše oštećeno. Uništene su četiri popovske kuće i porušena je jedna kapela. Na nekoliko grobalja bilo je oštećenja na nadgrobnim spomenicima. Rušenja i oštećenja desila su se 1995. za vrijeme oslobađanja teritorija općina Bosanska Krupa, Sanski Most, Ključ i Bosanski Petrovac.

Zbog dehumanizirajućeg odnosa prema Bošnjacima koji, kako smo vidjeli, već vijekovima traju, kod njih se stvarala i stvorila socijalna reakcija koja se manifestira kroz jaku kulturnu rezistenciju na referencijalne tačke njihove identifikacije, signume života u vremenu i prostoru. Ono što je svojstveno rezistencijalnim kulturnim mehanizmima Bošnjaka je to što oni nisu bili smetnjom kulturnim strujanjima sa kulturama i subkulturama okruženja. U arsenal socijalnih reakcija, spada po našem mišljenju ekspandirana gradnja džamija u područjima u kojima su porušene i tako se Bošnjaci stvarno i simbolički, vraćaju svom »duhovnom izvorištu i prepoznatljivom civilizacijskom kodu«.[22]

[22] Dr. Jusuf Žiga, UVOD U SOCIOLOGIJU KULTURE, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1995, str. 13.

Rat u BiH uništio je dostignuti, vjekovni stvarni supstrat kulture zajedničkog življenja različitosti. Zasadi te kulture datiraju još iz srednjovjekovne Bosanske države. Bosna je i tada imala ono što mnogi nisu, a to su priželjkivali. Bosansko društvo je bilo sekularno društvo. Zatečeni model suživota Osmanlije, svojim dolaskom, nisu uništili. O tome svjedoče izdate ahdname; prvo, pripadnici pravoslavne odnosno grčke vjere 1453. a zatim katolicima-franjevcima, deset godina kasnije. To je bila prava povelja sloboda, formalnopravno priznavanje vjerskih sloboda, imovinskih prava, zaštite tjelesnog i moralnog integriteta pripadnika drugih vjeroispovijesti. Danas na tome insistira međunarodna zajednica da bi rekonstruirala bosansko društvo.

I kasnija zbivanja u Bosni suprostavljaju se stečenim stereotipijama Zapada da je ovaj bosanski prostor Hobskovsko (Thomas Hobbs) okruženje u kojem vlada »prirodno stanje« gdje je na djelu princip »*Bellum omnium in omnes«*. Već 1992. godine evropska javnost bila je pogrešno obaviještena o stanju na ovim prostorima. Nju su ponekad pogrešno obavještavali i neki značajni ljudi u svjetskoj politici koji su, također bili pod snažnim uticajem stereotipija. Podsjetimo se samo izjave pokojnog Miterana: «Šta se tu može to stanje je stvorila povijest«. To je značajno uticalo da društvena dinamika Zapada bude onakva kakva je bila.

Bošnjaci-Krajišnici, uglavnom, nisu barbarusu odgovorili barbarusom. Kulturni i sakralni objekti pripadnika drugih naroda ostali su u vertikalnom položaju. Svjedoče to crkve u Velikoj Kladuši, Osretku, Gati-Ilidži u Bihaću, Bosanskoj Krupi, Bosanskom Petrovcu, Sanskom Mostu...One koje su oštećene, oštećene su usljed ratnih dejstava što se ne bi moglo okvalificirati barbarskim ponašanjem.

Bošnjaci su prestali gajiti iluzije da će svijet biti onakav kakvim su ga stoljećima priželjkivali. U tome im je pomogla međunarodna zajednica u kojoj humanističku retoriku ne slijede djela. Drugi će se potezati za argumentima zašto je zapad dozvolio da se pred sam ulazak u 21. stoljeće, na Balkanu, u Bosni, dogodi takav moralni sunovrat. Stečena iskustva Bošnjaka kroz 20. stoljeće, definitivno je promijenilo njihovo perceptivno stajalište. Traumatičnost, dubina, snaga i zagonetnost tog iskustva, takvih su dimenzija da ni jedna ideja, ni jedan filozofski kredo, nijedan teorijski uvid, ne mogu ući u refleksiju i istraživanje ako svoje tlo ne može naći u tom iskustvu i ako nisu s njim u iritirajućem dosluhu«.[23]

[23] Esad Zgodić, IDEOLOGIJA NACIONALNOG MESIJANSTVA, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 1999, str. 202.

Prof. dr. John B. Guld

PONOVO I OPET «NIKADA VIŠE»

Po pozivu i obrazovanju ja sam naučnik iz oblasti društvenih nauka, a kao naučnik društvenih nauka zahvaljujem na prilici da učestvujem u projektu kakav je ovaj. Užasi koji su se dogodili u Bosanskoj krajini nikada se ne smiju zaboraviti, a važno je da se oni mogu sagledati sa naučnog aspekta tako da buduće generacije znaju da se desio genocid i da se on dogodio ovdje. Istorija ima načina da vremenom postane revizionistička, ali sveobuhvatna naučna kompilacija dokaznog materijala osiguraće da budući pobornici revizije ne mogu nikada prikriti ratne zločine. Ovi užasi su stvarni, i oni ne smiju biti zaboravljeni.

Kažem da sam naučnik društvenih nauka, ali u vremenima kao što su ova, stvarno bih želio da sam naučnik prirodnih nauka. Zavidim Džosefu Salku (Joseph Salk), Madam Kiri (Maria Curie - Sklodewska) i mnogim drugim biolozima, hemičarima i fizičarima koji su transformirali svijet. Kada naučnik prirodnih nauka napravi neko otkriće, svijet se stvarno mijenja. Pronađite lijek za dječju paralizu i proizvešće se vakcine za sprečavanje epidemije te bolesti. Izumite sijalicu i svijet neće više živjeti noću u mraku. Ali, ako istraživanje iz društvene nauke samo opisuje i objašnjava ljudsko ponašanje, neće promijeniti način na koji ljudi postupaju ili žive. Borite se za standarde ljudskih prava, a vlade će ih još uvijek ignorisati. Istražujte etničku mržnju, a ubijanja će se nastavljati. U stvari, bosanski genocid tako strašan kakav je bio, jedan je od najmanje pet takvih primjera tokom posljednjeg vijeka. Turci su ubijali Jermene, nacisti su skoro istrijebili Jevreje, Crveni Kmeri su desetkovali Kambodžu, a nedavno je pleme Hutsi istrijebilo pripadnike plemena Tuci.

Molim vas da ne shvatite pogrešno. Nikada ne bih želio da minimiziram užas koji se desio u Bosni. Nema isprike za genocid, i potpuno je jasno da je rat u Bosni bio agresorski ratni pohod, a ne građanski rat. Ali, istovremeno mi u zajednici za ljudska prava često želimo da pitamo zašto svijet nije – zašto Zapad nije – intervenisao da se zaustave ova zvjerstva. Sa svim dužnim pošto-

vanjem, mislim da bi realnije pitanje bilo pitati zašto bi Zapad intervenisao. Ovo bi moglo da ne bude popularno pitanje. Pretpostavljam da u tome ima elemenat cinizma. Ali to je pitanje, mislim, koje odražava *realpolitiku* međunarodne intervencije. Ne može se jednostavno gledati u Bosnu u kontekstu Jermena, Jevreja, Kambodžanaca i pripadnika plemena Tuci i očekivati da Zapad zaustavi taj užas.

To što Zapad nije, ili ne bi intervenisao ni na koji način ne opravdava što nije[1] zaustavio zvjerstva. Ali, kako sam rekao na Bonskom kongresu[2] prije pet godina, ovi na Zapadu uglavnom žele da trampe stabilnost za ljudska prava. To znači, ako možemo postići mir, koji znači prestanak granatiranja, spremni smo da prihvatimo relativan mir čak i ako on samo legalizuje nepodnošljivi rezultat.

Postoje drugi razlozi iz kojih Zapad, a naročito Sjedinjene Američke Države, nisu intervenisale – ili realnije, intervenisale su kasno i nedovoljno - u bosanskom ratu. Neke od ovih tačaka istakao sam na pomenutom Kongresu, tako da ne želim da se ponavljam. Ipak mislim, bilo bi korisno dotaći ih bar kratko.

Da bi se razumjela strategija američke intervencije, mora se razumjeti takozvani «vijetnamski ratni sindrom», naše zajedničko i decenijama dugo očajavanje nad škipcem koji je bio poraz Sjedinjenih Država ili u najmanju ruku propust da pobijede u vijetnamskom ratu. Osjećali smo se nemoćni, oklijevali smo da uključimo američke trupe i rizikujemo američke živote u Bosni kada se sukob tada opisivao kao građanski rat među istorijski zaraćenim narodima. Mislili smo da evropske zemlje treba da gase ratni požar u vlastitom dvorištu.

U isto vrijeme, sa rastakanjem Varšavskog bloka Sjedinjene Države su bile oprezne da ne bi uznemirile Ruse. Ruska vojna sila je bila još uvijek u

---

[1] "Zapad" često podrazumijeva jedinstvenu političku zajednicu koja djeluje zajednički. Ali, kako ukazuju mnoge nesaglasnosti između Sjedinjenih Američkih Država, Francuske, Ujedinjene Kraljevine i Njemačke, gotovo i nije bilo jedinstvenog stava u pogledu rata u Bosni.

[2] Kongres za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, održan u Bonu (Bonn, Njemačka) 31. avgusta do 4. septembra 1995. Zbornik radova GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995. objavljen u Sarajevu 1997, str. 517 do 519.

borbenoj snazi, iako je privreda zemlje klizila u recesiju ili dublje. Sjedinjene Države nisu vjerovale da bi mogle ponuditi da na nekoga drugog prenesu svoju raniju protivničku i preostalu nuklearnu silu. Smatrajući da su Rusi osjećali etničko srodstvo prema Srbima, Sjedinjene Države su oklijevale da energično intervenišu protiv Srba u Bosni i da rizikuju osvetu Rusa – bilo na terenu ili u globalnim pitanjima.

U prvim godinama rata u Bosni predsjednici Sjedinjenih Država bili su politički oslabljeni. Džordž Buš (George Bush) je 1992. godine vodio kampanju za ponovni izbor sa jedva jednom trećinom Amerikanaca koji su izjavljivali da bi za njega glasali. Te jeseni, Bil Klinton (Bill Clinton) bio je izabran sa manje od većine glasača i on je počeo svoju funkciju predsjednika orijentišući se na politike koje su samo oslabile njegov mandat. Od tada, Klintonova popularnost nastavila je da opada tokom nekoliko godina, što je značilo da čak i ako je želio intervenisati u ratu u Bosni (a vršio je kampanju u ovom smislu), on nije imao političkog kapitala da to učini.

Konačno, postoji razlog da neki oklijevaju da to kažu glasno. A to je nevoljkost, mislim, nastala iz srama. Jer, dok bi samo nekolicina priznala to javno, činjenica da su Bošnjaci muslimani, a da su Srbi hrišćani, pomutila je interese Zapada u bosanskom ratu. Da je bio slučaj da muslimani kolju hrišćane, uglavnom kršćanski Zapad bio bi se digao protiv istrebljenja naroda koji je kao oni. Ta bi borba takođe išla naruku zapadnom, a posebno, američkom strahu od muslimanske agresije. Iran, Irak, Sirija, Afganistan – bilo bi lako prepoznati muslimaske agresore na Balkanu, u poređenju sa drugim opasnim despotskim vođama na Bliskom Istoku. Ali, kao što znamo, situacija u Bosni bila je upravo obratna. Pravoslavni (hrišćani) su bili agresori, a muslimani su bili ubijani. Takav scenario ne samo da se nije uklopio u pogled na svijet Zapada o muslimanskim ratovanjima, nego nije bilo nikakve uvriježene simpatije Zapada za muslimanske interese. Istinu govoreći, Bošnjaci su daleki krik drevnih, nekada fanatičnih muslimana Bliskog Istoka, ali Zapad je imao malo razloga da interveniše u korist muslimanskih interesa tokom druge polovine posljednjeg vijeka. Da bismo vidjeli Bošnjake da su «upravo kao mi» i da bismo priznali da muslimani nisu bili samo pod prijetnjom, nego da su zaslužili zaštitu Zapada zahtijevalo je vremena, vremena koji Bošnjaci nisu imali.

Kao što sam rekao, ove ideje naveo sam ranije, na Kongresu 1995. godine sa temom sličnoj ovom sadašnjem projektu. Ne želim ponavljati svoj argument. Pitanje prije nego ga upotrijebim, jeste gdje možemo ići odavde? Šta može knjiga kao što je ova, i naučna Konferencija iz koje je ona rezultirala, učiniti da se unaprijedi mir i vlada zakonitost na Balkanu?

Počeću sa pitanjem poniženosti. Kao stranac, ne mogu dokučiti u srž Balkana i početi propisivati rješenja za probleme ovog regiona. Zaista, kako želim da ukratko zaključim, je da sentiment možda stoji iza dugoročnog neuspjeha Dejtonskih dogovora. U ovom momentu balkanske istorije, Zapad ne može diktirati Bošnjacima, Hrvatima i Srbima šta je za njih najbolje. Ljudi Balkana se moraju opredijeliti kako najbolje da služe svojim potrebama.

Učesnici Bonskog kongresa su bili iscrpljeni pokušavajući da shvate koji su motivi Zapada na Balkanu, koji su budući planovi Zapada i kako ponovo skrenuti pažnju Zapada. Ja, očigledno dolazim sa Zapada. Pošto ne mogu pretpostaviti da govorim ispred Zapada ili čak Ujedinjenih nacija, mislim da je važno za ljude na Balkanu da shvate situaciju sa kojom se suočavaju na Zapadu.

Tokom konferencije više od jednog učesnika govorilo je o «srpskoj propagandnoj mašini» uporno dokazujući da je trebalo da Bošnjaci imaju bolje političko zastupanje na Zapadu, kako bi njihova situacija izašla van granica zemlje. Poruka je izgleda bila, da je Zapad samo shvatio užas situacije Bošnjaka on bi intervenisao odlučnije, da su zapadni lideri samo uvidjeli da Dejtonski dogovori ne funkcioniraju, oni bi postupili drugačije. Sa dužnim poštovanjem prema onima koji su govorili, ja mislim da su pogrešno ocijenili situaciju na Zapadu. Zapad shvata šta se desilo u Bosni i Hercegovini i većina zapadnih lidera priznaju da je država razdvojena na dvoje u najboljem slučaju zavoj preko rane koja dugo vremena curi. Rješenje nije vratiti udarac propagandnoj mašini sa više propagande. Čak i da je ikada bila srpska propagandna mašina na Zapadu – tvrdnja koju ne uspijevam prihvatiti kao činjenicu – ona bi skoro spriječila da se govori o ratu u Bosni. Zapad zna *šta* se desilo. Mi sada treba da shvatimo *zašto* se to desilo.

S obzirom na krajnju nemoralnost bosanskog rata, bilo bi razumljivo da se Bošnjaci nisu iscrpljivali u poučavanju Zapada. Vjerujem da je bilo malo koristi pri pružanju pomoći svijetu da shvati kako bi se cijepanje jedne zemlje

pretvorilo u **genocid**. Pod shvatanjem podrazumijevam poznavanje na dva različita nivoa – prvo, socijalnih i psiholoških strasti koje bi dovele inače razumni narod do strašnih radnji – i drugo, političkih odluka koje su donesene - i unutrašnjih i vanjskih – a koje su utjecale na napredak.

Pronicljivi čitalac može prepoznati ovu optužbu kao poziv na hladnu analizu – izraz koji je, s obzirom na istoriju bosanskog rata, možda duhovita besmislica (oksimoron) kada se opisuje Balkan. Ali, ja moram upozoriti sve koji traže objašnjenje ovoga rata da je upravo sada posebno značajno pridržavati se činjenica. Pretjerivanje i nekorištenje naučnih standarda samo poziva Zapad da objašnjava cijeli sukob kroz tumačenje starih balkanskih mržnji. Ja ne mislim da je bosanski rat bio građanski rat starih mržnji – to je bio sračunati akt etničkog čišćenja. Ali svaka žurba da se propagandom bori protiv propagande vrijeđa dugoročne interese Bošnjaka na Zapadu dozvoljavajući drugima da devalviraju njihove motive.

Kako Zapad počinje da nalazi smisao u besmislenom, bilo bi također korisno razmotriti komparativne analize između situacije u Bosni i drugih događanja genocida. Šta je s ljudskom prirodom da omogućava nekima da se tako iscrpljuju uništavanjem drugoga? Jesu li postojali zajednički motivi, strategije ili serije događaja između nekoliko slučajeva pomenutih ranije? Kako se stanje Bosne razlikuje od ranijih slučajeva genocida? I ovdje, oni sa Balkana možda su suviše blizu samoj situaciji da bi dali ovakvu vrstu analize, ali ona je prijeko potrebna.

Konačno, Zapad treba i dodatnu vrstu analize ovoga rata – političku analizu. Svakako, napisani su brojni članci i knjige o pogrešnim koracima Zapada tokom sukoba, ali bi sada mogao biti momenat da se razmotre političke kalkulacije donosioca odluka unutar Bosne. Ovo ne znači da to bude nastojanje da se ukore žrtve. Bošnjaci treba da znaju da na Zapadu već postoje naučna istraživanja koja ocjenjuju političke pogrešne kalkulacije donesene u predratnoj Bosni i Hercegovini. Na primjer, knjiga Brendana O Šija, KRIZA U BIHAĆU,[3] pita da li je predsjednik Izetbegović napravio stratešku grešku zato što nije prihvatio podijeljenu Bosnu 1992. S obzirom da je rat dao isti rezultat i koštao mnogo života, je li O Ši u pravu? Šta je sa O Šijevom tvrdnjom da je Fikret Abdić podijelio Bošnjake tako da oni nisu mogli efikasno odbiti

[3] Brendan O. Shea, CRISIS AT BIHAĆ (KRIZA U BIHAĆU).

bosanske Srbe? Ovo su bez sumnje kontroverzna pitanja, ali to su ona koja vremenom zaslužuju pravednu ocjenu. To su također pitanja u kojima Zapad duboko traži perspektivu Bošnjaka. Svakako, Zapad može pokušati da odgovori na ova pitanja, ali Bošnjaci su bolji izvor za takav odgovor.

Priznajem da su ovo recepti za opasan lijek i žalim što i ostatak moje poruke nije više ružičast. Kako su drugi autori priloga ovoga toma skloni da primijete, Dejtonski dovogori su ispunjeni šupljinama i vjerovatno neće obezbijediti adekvatno dugoročno rješenje za Balkan. Ali, i pored toga, Bošnjaci treba da shvate da Bosna i Hercegovina nije više prioritet Zapada, a najvjerovatnije niti Sjedinjenih Država. U Sjedinjenim Državama kaže se da je dobro neprijatelj odličnog. U Bosni i Hercegovini, osrednje rješenje je neprijatelj istinski adekvatnog rješenja. Sve dok nasilje ne bude zahvatilo cijelu Bosnu i Hercegovinu, sve dok je geopolitika Balkana «stabilna» u očima Zapada, malo će biti inicijativa da Zapad upotrijebi političku volju da ispravi Dejtonske dogovore. Zaista je to strašna ironija da, bar u Sjedinjenim Državama, sve dok se zvjerstva u Bosni ne budu prikazivala na našim TV vijestima, postojaće malo interesa da se ponudi intervencija Sjedinjenih Država na Balkanu. Američki kongres je izrazio svoju želju da povuče američke trupe, jedan od kandidata za predsjednika izražava isti stav, a američki narod vjeruje da je u Bosni i Hercegovini «sve zakovano», jednostavno zbog toga što je rat sišao sa prvih stranica svjetskih novina.

Ovakva situacija je morala pogoditi Bošnjake kao nepravedna, što ih je Zapad uvukao u Dejtonske dogovore, a ipak sada nije voljan da upotrijebi političku volju da ispravi ove aranžmane. Bošnjaci su u pravu, ali to je nažalost, sadašnja politička stvarnost. Ne vrijedi željeti drugačije; Zapad je u suštini predao budućnost Bosne i Hercegovine Bošnjacima. Sudbina Bosne leži u njoj samoj.

Dakle, zaključujem sa nadom za Bosnu i Hercegovinu i molim se da bude u stanju podnijeti svoj novi teret. Cijelo vrijeme mog boravka u Bosni i Hercegovini istraživao sam i redovno sretao mlade ljude. Mnogo manje od autora priloga u ovom projektu, pokazali su samo skroman interes da govore o ratu u Bosni ili zvjerstvima koja su tada počinjena. Umjesto toga, oni su zaokupljeni budućnošću i svojim željama da krenu naprijed i tragaju za svojim životnim snovima.

OPŠTA PITANJA I MEĐUNARODNI ASPEKTI POČINJENIH ZLOČINA

Dr. Srđan Vukadinović

CRNOGORSKA STRANA ZLOČINA U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995.

Uvod

Zvanična Crna Gora koju je personifikovala vlast izabrana na prvim poslijeratnim višestranačkim izborima održanim decembra mjeseca 1990. godine, od početka je direktno ili indirektno podržavala srpske nacionaliste. Sprega komunista u Crnoj Gori i nacionalista u Srbiji konstituisala je jedan specifičan zločinačko-totalitarni pokret i ideologiju, različit i od nacizma i od fašizma. Može se reći da je riječ o svojevrsnom tipu balkanskog komunacizma u kojem je crnogorska vlast u periodu do 1995. odnosno do 1997. bila najobičnija ekspozitura nacionalističkog režima u Beogradu. Crnogorsku stranu zločina u Bosni i Hercegovini u razdoblju od 1991. do 1995. čine aktivnosti i djela zvanične vlasti na sprovođenju i ostvarivanju ciljeva komunističkog pokreta i ideologije. Navedeni ciljevi ostvarivani su različitim sredstvima, a veoma upečatljivi dokazi crnogorske strane zločina nalaze se na stranicama tada jedinog dnevnog glasila *Pobjede*, koja je bila pod apsolutnom dominacijom vlasti oličene u jednoj partiji Savezu komunista Crne Gore – od juna mjeseca 1991. *Demokratska partija socijalista*.

Crnogorska strana zločina u Bosanskoj krajini, odnosno Bosni i Hercegovini može se posmatrati kroz tri ravni. – **Jednu** čini aktivno i neposredno učešće njenih građana u zločinačkim operacijama na strani velikosrpskih nacikomunista. – **Drugu** predstavlja ponašanje i pisanje medija koji su djelovali i izlazili u Crnoj Gori i koji su, izuzev par pojedinačnih slučajeva, bili u službi pomenutog zločinačkog projekta. To će i najvećim dijelom biti predmet ovog rada. – U **trećoj** ravni su, na jednoj strani, aktivnosti zvanične Crne Gore koja je u tome razdoblju bila marioneta i instrument u funkciji zamišljenog stvaranja velike Srbije.

Drugu stranu ove ravni predstavlja egzistiranje alternativne Crne Gore koja je u periodu od 1991. do 1995, na žalost, bila manjinska i koja je osuđivala i javno se suprostavljala politici marionetizma crnogorske vlasti, zločina, uništenja i razaranja.

Jedan od metoda na osnovu kojih se može ukazati na crnogorsku stranu zločina u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu od 1991. do 1995. je analiza sadržaja. U ovom konkretnom slučaju izvršena je analiza dominantnih sadržaja i ideja, kao i cjelokupnog pisanja dnevnog lista *Pobjeda* o događajima u Bosanskoj krajini u navedenom razdoblju. *Pobjeda* je tada bila jedini dnevni list u Crnoj Gori,[1] koji je bio pod direktnom i apsolutnom kontrolom vlasti.

Istraživački postupak korišten u ovom radu je dosta jednostavan. Po hronološkom redu se tretiraju određeni tekstovi objavljeni u *Pobjedi* u periodu jul-oktobar 1993. godine, koji na upečatljiv način pokazuju konstituisanje javnog mnijenja Crne Gore. Ono će opravdavati i podržavati nastupajuću ideologiju zla i zločina. Pisanje ovog dnevnog lista o događajima u Bosanskoj krajini u navedenom periodu prezentirano je tako da se prvo navede nekoliko napomena ili kraćih objašnjenja, a zatim se citira dio teksta, koji se ukratko prokomentariše. Ovakav postupak je odabran, s jedne strane, zbog prostorne ograničenosti teksta za predviđeni naučni skup, a s druge strane veoma je efektan u iznošenju sadržaja koji su na ovaj način imali uticaja na zločine u Bosanskoj krajini.

Pisanje državnog glasila Pobjeda iz Podgorice u službi zločina u Bosanskoj krajini 1991. do 1995. godine

Jedino državno glasilo Crne Gore početkom 90-tih godina je list *Pobjeda* čija je osnivačka prava, upravo u tom razdoblju preuzela Skupština Crne Gore. Da bi okolnosti po valjano informisanje građana Crne Gore bile nepovoljnije *Pobjeda* je i jedini dnevni list u periodu od 1991. do 1995. godine. Ratnohuškačku kampanju u tadašnjoj Jugoslaviji prema svemu što nije srpsko ovaj list započeo je početkom 90-te godine.

Da bi netrpeljivost prema pripadnicima pojedinih naroda bila što veća list se služio svojevrsnim podmetanjima i montažama. Tako je na stranicama broja od 18. januara 1991. objavljen apel, navodno, grupe muslimanskih intelektualaca iz Crne Gore, u kojem četrdeset poimenično nabrojanih poje-

[1] Dnevni list Vijesti, kao sljedeći list poslije Pobjede u Crnoj Gori, počeo je da izlazi 1. septembra 1997. godine.

dinaca izražava svoje neslaganje sa zvaničnom politikom dogovaranja o budućoj Jugoslaviji. U tekstu pod naslovom NIJESMO RAVNOPRAVNI ističe se da Muslimani u Crnoj Gori nakon prvih višestranačkih izbora, održanih krajem 1999, nijesu ravnopravan subjekat dogovaranja zajednice budućeg življenja i da, kako ističu, u Crnoj Gori "i nakon izbora vlada pseudodemokratija". U apelu se dalje ističe da "vladajuća neostaljinistička vrhuška nema spremnosti da muslimanski narod respektuje kao ravnopravni narod u Republici. Zato jasno ističemo da Muslimani nijesu ravnopravno zastupljeni u organima vlasti i drugim kulturnim i društvenim institucijama u Crnoj Gori, a to su najbolje pokazali prvi poslijeratni parlamentarni izbori u čiju se regularnost s pravom sumnja. Postojeća vlast forsira samo one pojedince koji nose muslimanska imena a koji u principu djeluju antimuslimanski. Poznato je da Muslimani u Crnoj Gori žive bez svojih kulturnih i nacionalnih institucija. Poslijeratna politika ukinula je sve institucije koje su Muslimani između dva rata njegovali – sve u cilju brže asimilacije."[2]

Svakome ko imalo bolje poznaje ili ko je osjetio euforičnu atmosferu i populističke nalete tadašnjeg tzv. "događanja srpskog naroda" jasno je da bi grupa pojedinaca koja pripada drugom nacionalnom korpusu teško napisala i javno objavila ovako oštro intonirano obraćanje, u krajnjem smislu politički dosta netaktično i provokativno, bez obzira koliko ima istine u navodima, a sigurno je da je ima.

No, *Pobjeda* je sa objavljivanjem ovoga apela ostvarila svoj naum. Pojedinci potpisani izmišljenim i lažnim imenima mogli su da "odapinju svoje otrovne strijele" prema pripadnicima muslimanskog – bošnjačkog naroda u Crnoj Gori.

Navedeni apel je izazvao brojne reakcije preko stranica ovoga lista, i to naročito u rubrikama koje objavljuju pisma čitalaca. Zapjenušani i ostrašćeni korifeji velikosrpstva objavljujući i po dva-tri natpisa dnevno obilato su koristili stranice ove rubrike koja je u *Pobjedi* nosila naziv *Tribina*, za raspirivanje međunacionalne mržnje i stvaranje povoljne klime za buduće zločine. Inače, poznato je da su rubrike pisama čitalaca u listovima u Srbiji i Crnoj Gori bili podstrekači zločina i genocidne politike koja je dolazila sa područja ova dva prostorna realiteta. Povodom prezentiranog apela "muslimanskih intelektualaca iz Crne Gore" reagovali su pojedinci koji su se javno

[2] NIJESMO RAVNOPRAVNI, Pobjeda, Podgorica, 18. januar 1991, str. 2.

deklarisali kao branitelji srpstva ističući da je "ovaj apel u službi podjela" koje idu "na ruku neprijateljima naroda" (?), jer pobogu, u takvoj Crnoj Gori koja je kako kažu izvela "antibirokratsku revoluciju", a zapravo se radilo o zločinačkoj birokratskoj antirevoluciji. "Muslimani su potpuno ravnopravni sa ostalima".

Pojedini čitaoci lista, koji su ustvari bili lažno potpisani agitatori *Velikosrpskog štaba za destabilizaciju Crne Gore*, a preko nje i susjednih područja pitaju se: "*Čija su produžena ruka muslimanski intelektualci*?"[3] Pošto je potrebna logistika bila stvorena na cjelokupnu situaciju reaguje i komentator *Pobjede* ističući da: "...Poduhvat muslimanskih intelektualaca iz Crne Gore ne može se drugačije nazvati nego rđavom namjerom i pokušajem da se pogoršaju ionako loši međunacionalni odnosi. Ostaje zagonetka koliko je duboka veza među muslimanskim intelektualcima iz Crne Gore i njihovim bosanskohercegovačkim kolegama, potpisnicima *Rezolucije 84.* Vjerovatno neće dugo biti bez odgovora pitanje da li je možda jedan od njihovih ciljeva autonomija Sandžaka."[4]

Ovaj primjer pokazuje poznatu tehnologiju ratnohučkaških medija, u periodu od 1991. do 1995, u stvaranju i modelovanju ambijenta u kojem su neprijatelji svi oni koji ne podržavaju velikosrpske asimilatorske pretenzije, a takvi su, uglavnom, pripadnici svih nesrpskih naroda.

Međutim, nijesu samo Muslimani kojih je 1991. u Crnoj Gori živjelo 89.614 ili 14,6% od ukupnog stanovništva, zatim Albanci (40.415 ili 6,6%) i Hrvati (6.244 ili 1%) bili predmet napada novinara i čitalaca *Pobjede* i stvaranja netrpeljivosti prema njihovim pripadnicima. Tome su bili izloženi i Crnogorci koji nijesu prihvatali ideologiju velikosrpstva i crnogorskog marionetizma i koji su smatrali da na prostoru Crne Gore mogu ravnopravno živjeti pripadnici svih naroda. Takvi Crnogorci su na stranicama *Pobjede* u žargonu mitomanske srednjevjekovne svijesti nazivani "Crnogorci 100%" ili "Crnogorci-latinaši" ili "Crnogorci-crnokošuljaši" aludirajući na neke nesrećne istorijske momente iz bliže i dalje istorijske prošlosti na južnoslovenskim prostorima.

---

[3] Pobjeda, 21. januar 1991, str. 2.

[4] RĐAVA NAMJERA, Pobjeda, 25. januar 1991, str. 3.

Vjerovatno su se navedeni nazivi upotrebljavali da bi se razlikovali ovakvi Crnogorci od Crnogoraca-Srba, ili Crnogoraca srpskog porijekla, Crnogoraca-srpskog korijena, ili crnogorskih Srba i drugih nacizabludnjelih modaliteta i varijanti iskazivanja nacionalnog identiteta koje su još više zbunjivale široku populaciju. Sama ta podjela nacionalnog bića Crne Gore daje mogućnost da se sagleda i uvidi struktura etnonacionalne grupacije koja čini ono što bi nazvali – Crnogorska straža zločina u Bosni i Hercegovini. Sigurno je da to nijesu tzv. "Crnogorci 100%", što pokazuju istraživanja analize različitih sadržaja (vojnih spiskova, navedena imena u novinskim tekstovima, imena novinara i sl.). O takvim Crnogorcima velikosrpski guslari na stranicama *Pobjede* pišu da se "nimalo nije prijatno baviti temom stoprocentnog crnogorstva, te kuge, koja više ne izaziva srdžbu, pa ni gađenje. Ali izaziva dosadu, od gluparenja najopasnijih podrivača svega što je Crna Gora značila u istoriji i što još uvijek može značiti, poslije brzomore i ostalih zala koja su je razarala."[5]

Pojedinci koji su se javljali na stranicama lista bili su glasnogovornici zvanične vlasti u Crnoj Gori u periodu od 1991. do 1995, koja je samo slijepo slijedila "ideologiju zla" velikosrpskog beogradskog režima. Svaka ideologija je kako ističe njemački filozof i sociolog Karl Manhajm (Karl Mannheim), "svjesna laž" koja služi obmanjivanju drugih.[6] A kada je u pitanju "ideologija zla" koju propagira naci-komunistička vlast tada obmanjivanje drugih nema granica u što se uključuju sve raspoložive snage. Isfrustriranost sopstvenom pogubnom prošlošću ne vodi ničemu drugome do konstituisanju ideološke svijesti zla u čijoj temeljnoj osnovi je zločin prema drugome. Tako na stranicama jednog od januarskih brojeva *Pobjede* iz pera njenog tadašnjeg glavnog urednika nailazimo na tekst o uzrocima političke krize u bivšoj Jugoslaviji, koji je vjerovatno zbunjujući i za samoga autora, i u kome se navodi da: "Nijesmo daleko od tvrdnje da je stara Jugoslavija propala zbog toga što su se Srbi odrekli sebe, a ovoj se temelji ljuljaju zbog toga što su se udružili svi separatizmi u sprečavanju namjera da se Srbi više ne odriču sebe..."[7]

---

[5] NEPODNOŠLJIVA LAKOĆA IZMIŠLJANJA, Pobjeda, 17. januar 1991, str. 2.

[6] Karl Manhajm, IDEOLOGIJA I UTOPIJA, Nolit, Beograd, 1978, str. 194.

[7] ORUŽJE I DOMOLJUBI, Pobjeda, 17. januar 1991, str. 3.

Ako je ideologija zla kao politička i društvena realnost Crne Gore od 1991. do 1995. nastojala, a velikim dijelom i uspijevala, jer u protivnom ne bi bilo zločina u tolikim razmjerama, da svjesno obmanjuje kada su u pitanju djela "neposlušnih građana" ili bolje reći u njihovom žargonu zlodjela, onda nije teško naslutiti kakav arsenal optužbi i ideoloških uobličavanja mogu doživjeti sadržaji, aktivnosti i djelatnosti bitisanja populacije iz drugih prostornih regiona, prije svega Bosne i Hercegovine i Hrvatske.

Ideologija zla je preko stranica državnog glasila stvorila svoje sljedbenike i istomišljenike i kada su u pitanju događanja u Bosanskoj krajini u periodu od 1991. do 1995.

Tekstovi o događanjima u Bosanskoj krajini dobijaju značajniji prostor u listu od ljeta 1993, odnosno od pojave tendencije autonomaštva, kao pojave koja nastoji da rascjepka teritoriju koja je pod kontrolom zvanične bosanskohercegovačke Vlade, a koja je direktno planirana u centru ideologije zla po modelu nekakvih samoproglašenih i sebi samodovoljnih autonomnih oblasti sa obaveznim prefiksom srpski ispred toga.

Nastojeći da prikaže Bošnjake iz Bosanske krajine kao pojedince sklone terorizmu *Pobjeda* u broju od 21. jula 1993. donosi tekst pod naslovom NA UDARU HRVATSKA, u kome se navodi da će: "Samoubilačke terorističke akcije bosanski Muslimani izvesti kako planiraju prvenstveno u Hrvatskoj. Opsežnije diverzantske akcije biće izvedene takođe u Sloveniji i Austriji, gdje kao i u više drugih evropskih zemalja, u okviru različitih islamskih humanitarnih organizacija djeluje jaka i efikasna obavještajno-diverzantska mreža."[8]

Ovakva propagandna mašinerija počiva na ideološkoj matrici podstrekača zla po kojoj Bošnjake u Bosanskoj krajini i Bosni i Hercegovini treba predstaviti kao narod spreman na najcrnje terorističke akcije od kojih prijeti opasnost svim državama u regionu.

U ovom listu od 4. avgusta 1993. prenose se izjave tadašnjeg člana Predsjedništva Bosne i Hercegovine Franje Borasa u kojoj se navodi da se u ovom forumu tokom juna i jula mjeseca 1993. razgovaralo o tome kako da zavlada mir na prostorima Bosne i Hercegovine pri čemu se nije naišlo na "podršku muslimanskih predstavnika izuzev Fikreta Abdića."[9]

[8] NA UDARU HRVATSKA, Pobjeda, 21. juli 1993, str. 6.

[9] USAMLJENI ABDIĆ, Pobjeda, 4. avgust 1993, str. 4.

U broju od istog datuma u tekstu pod naslovom MUSLIMANI NAPADAJU, ističe se da "Muslimani napadaju srpske položaje i civilne objekte na sjeveroistočnom dijelu bihaćkog ratišta."[10] Naravno u ovakvoj ideološkoj ravni "Srbi se brane".

U informaciji iz Bihaća koja se objavljuje u broju *Pobjede* od 6. avgusta 1993. ističe se "da nema mira jer su na sjeveroistočnom dijelu bihaćkog ratišta muslimanske snage iz Cazinske krajine žestoko dejstvovale sa lijeve strane rijeke Une po Krupi na Uni."[11] Dakle, ništa novo u ideološkom obmanjivanju crnogorske javnosti.

Tokom avgusta i septembra 1993. aktuelno je bilo predviđanje o procentima, odnosno o tome koliko će kojoj strani pripasti teritorije Bosne i Hercegovine. Nosioci kartografskih prekrajanja su u nekim "proračunima" došli do 30% teritorije koja bi, kako su navodili, trebalo "da pripadne Muslimanima".

U tekstu od 17. avgusta 1993. ističe se da je procenat od 30% "jedini realan procenat" oko kojeg se mogu dogovoriti predstavnici srpske strane i ostatka Bosne i Hercegovine, pri čemu se navodi izjava, danas haškog zatvorenika, Momčila Krajišnika po kojoj "muslimanska strana treba da bude zadovoljna ovim prijedlogom... jer je to više od 28 odsto, koliko su Muslimani dobijali Vens-Ovenovim planom, a katastarski im ne pripada ni toliko teritorije bivše BiH."[12] I bez pravljenja empirijalne analize jasno je da se preko stranica *Pobjede* plasiraju svjesne dezinformacije koje svoju potporu dobijaju i u tekstu od 5. septembra 1993. čiji "moto" čini izjava Fikreta Abdića da se "može lako desiti da s nastavkom rata Muslimani ostanu i bez 30 odsto ponuđenih teritorija."[13] Davanje značaja i prostora izjavama ljudi optuženih za ratne zločine o tako važnoj stvari kao što je prostorno razgraničenje određenih područja ukazuje na ispoljenu ratno-podstrekačku dimenziju ovoga glasila.

Da bi oblikovali svijest ljudi u Crnoj Gori u skladu sa svojim političkim zahtjevima čiji je cilj zločin agit-propagatori su nastojali da u svakom tekstu iznesu neku činjenicu kako bi u očima "poslušnih i štampi vjerujućih građana"

---

[10] MUSLIMANI NAPADAJU, ibid.

[11] MIRA NEMA, Pobjeda, 6. avgust 1993, str. 4.

[12] MUSLIMANIMA 30 ODSTO, Pobjeda, 5. septembar 1993, str. 8.

[13] BABO PREDLAŽE REFERENDUM, Pobjeda, 5. septembar 1993, str. 8.

izazvala još veće podozrenje i potcjenivački odnos prema "onima koji su udarali na srpske interese". Tako se u tekstu od 23. avgusta 1993. pod naslovom GRANATOM PREKO UNE ističe da na "sinoćne i današnje napade pripadnika zelenih beretki kojima komanduje sandžaklija Ramiz Dreković, borci drugog krajiškog korpusa Vojske republike Srpske nijesu odgovarali vatrom."[14] Jasno se zapaža da je geografska pripadnost prvog komandanta slavnog Petog korpusa Armije Bosne i Hercegovine van konteksta članka i da ima za cilj obmanjivanje sopstvenih građana u cilju opravdanja zločina u Bosanskoj krajini.

Ideologija vlasti u Crnoj Gori vođena, za nju, autoritativnom rukom beogradskog režima nastojala je preko glasila kojima su bili njeni glasnogovornici da plasiraju informacije o onim pojedincima koji su uticali na razbijanje i cijepanje bošnjačkog nacionalnog korpusa. Tako u periodu avgust-oktobar 1993. nailazimo na niz tekstova koji već u svojim naslovima afirmišu Fikreta Abdića i njegovu ulogu u saradnji sa organizatorima zločina u Bosanskoj krajini. Tako susrijećemo naslove kao što su: ABDIĆEV PROGLAS, ABDIĆ TRAŽI UKIDANJE SANKCIJA, ABDIĆ NASTAVLJA SVOJIM PUTEM, MITING PODRŠKE ABDIĆU, ABDIĆ NA BARIKADAMA, itd., koji na vizuelno efektan način skreću pažnju i konstituišu strukturu svijesti kod neupućenog građanina u Crnoj Gori o tome ko je na tzv. "prvoj strani". Ideološka matrica zla oličena u organizatorima zločina i opstaje zahvaljujući vješto plasiranim strukturnim segmentima o podjeli na tzv. "patriote" i tzv. "izdajnike".

Prejudiciranje određenih državno-pravnih rješenja nalazimo u tekstu čiji je naslov HOĆEMO AP ZAPADNA BOSNA izvučen iz izjave Fikreta Abdića u kojoj ističe da: "Potpuno podržava novu inicijativu da bihaćko-cazinska regija postane autonomna pokrajina koja će se zvati Zapadna Bosna i biti u okviru Republike Bosne, odnosno unije Bosne i Hercegovine."[15] Dalje se u tekstu ističe da je "narod za Autonomnu pokrajinu Zapadna Bosna" i da u prilog tome govori i podatak "da je u jednom mjestu ovih dana ove regije već 5.000 lica dalo svoj potpis za novu autonomiju."[16] Jedno značajno, prije svega, političko pitanje koje je u svojoj biti destabilizaciono po napore jednog

[14] GRANATAMA PREKO UNE, Pobjeda, 23. avgust 1993, str. 8.

[15] HOĆEMO AP ZAPADNA BOSNA, Pobjeda, 11. septembar 1993, str. 4.

[16] Ibidem.

naroda koji je napadnut i nad kojim se vrši, do tada, neviđeni zločin pokušava se preodjenuti u ekonomsko ruho pa se u istom tekstu ističe da "bihaćko-cazinskoj regiji u periodu 1992. do 1993. niko ne pomaže i da je ona odvojena u jednu cjelinu koja već samostalno živi. Okrenuta je sama sebi i ništa ne traži od Republike, jer od nesposobnog centra ništa ne može ni dobiti".

Nekoliko dana kasnije, 25. septembra 1993, *Pobjeda* objavljuje proglas koji je kako ga u listu predstavljaju "član promuslimanskog predsjedništva BiH Fikret Abdić" uputio narodu Cazinske krajine u kome ga "poziva da prihvati njegovu inicijativu o stvaranju Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna."[17]

Objavljujući reagovanje zvanične bosanskohercegovačke vlasti na ničim neutemeljenu odluku o uspostavljanju tzv. autonomije u području zapadne Bosne, *Pobjeda* u broju od 29. septembra 1993. objavljuje tri teksta pod naslovima: UDAR NA JEDINSTVO, NEZAKONIT ČIN i OGORČENOST NARODA u kojima je Cazinska krajina "takozvana", a naredba o uvođenju vojne uprave od strane Petog korpusa tretira se kao "uvođenje vojne diktature".

Brojevi lista u razdoblju od kraja septembra pa do oktobra mjeseca 1993. prepuni su afirmativnih natpisa o politici Fikreta Abdića, pri čemu se ni jednom o AP Zapadna Bosna ne govori kao o takozvanoj, dok se u pojedinim tekstovima međunarodno priznata država Bosna i Hercegovina označava kao takozvana. Tako se u tekstu pod naslovom ABDIĆ NASTAVLJA SVOJIM PUTEM, navodi da se u "Dokumentima" Autonomna pokrajina poziva na uniju republika Bosne i Hercegovine, a ne na Republiku Bosnu i Hercegovinu koja kako se vidi iz često citiranih Abdićevih izjava "ne postoji".

U istom broju u tekstu pod naslovom IZETBEGOVIĆEVE KOBNE ZABLUDE Fikret Abdić se tretira kao "predsjednik novoproglašene Autonomne Pokrajine Zapadna Bosna", a izabrani predsjednik države koja je međunarodno priznata, do toga razdoblja više od 18 mjeseci, Alija Izetbegović predstavlja se kao "lider bosanskih muslimana."[18] U raspirivanju mržnje i ideologiji zločina objektivni aršini su itekako strani, pa ono što je legalno treba predstaviti kao nešto vanzakonsko, utemeljeno na goloj sili. Konstituisanje paralelnih organa je specifičnost svake ideologije laži i zla, pa tako i one čiji je marioneta tada bila i zvanična crnogorska vlast. "Afirmišući" nesrećne

[17] ABDIĆEV PROGLAS, Pobjeda, 25. septembar 1993, str. 6.

[18] IZETBEGOVIĆEVE KOBNE ZABLUDE, Pobjeda, 30. septembar, str. 8.

podjele među Bošnjacima na području Bosanske krajine zvanična Crna Gora, koja je govorila preko stranica *Pobjede*, tokom 1993. i 1994, je potkopavala temelje bosanskohercegovačkog jedinstva i na taj način svjesno činila zločin urušavanja jednog istorijskog naroda i teritorija.

Crnogorska strana zločina iskazana preko stranica lista prisutna je i u tekstovima čiji naslovi unaprijed aludiraju na formiranje javnog mnijenja i njegovo opredjeljenje kada je u pitanju sukob u Bosanskoj krajini. Cilj ideologije zločina je bio uništavanje jedinstvene Bosne i Hercegovine preko Bosanske krajine, koja je kao egzistirajući pojam opterećenja za kartografe "Velike Srbije". Sa opstojanjem Bosne i Hercegovine kao cjelovite i jedinstvene države ne može postojati ne velika Srbija, nego i san o velikoj Srbiji, koji je čak opasniji, budući da realno ostvarenje takvog projekta nije nikada ni bilo moguće zbog njegove retrogradnosti i genocidnosti.

Tekstovi čiji su naslovi: IZETBEGOVIĆ PROTIV ABDIĆA, MITING PODRŠKE ABDIĆU, NAROD TRAŽI SVOJA PRAVA, BOSNA ĆE BITI PORAŽENA, DJELO MUDŽAHEDINA, ZAROBLJENE ALIJINE STARJEŠINE, itd., objavljeni su 1., 2., 3., 4., 6. i 7. oktobra 1993, dakle bukvalno svaki dan. I bez upoznavanja sa njihovom sadržinom pokazuju učešće Crne Gore u sprovođenju organizovanog zločina prema narodu Bosanske krajine i Bosne i Hercegovine.

Direktno učešće tada zvanične Crne Gore u zločinima u Bosni i Hercegovini, kada je u pitanju pisanje i izvještavanje jedinog dnevnog glasila *Pobjede*, s pravom se može konstatovati da nije bilo zasnovano na novinarstvu. Bila je to najobičnija propaganda usmjerena ka uništenju i fizičkom nestanku jednog naroda drugog religijskog i nacionalnog identiteta. Mržnja koja je prisutna u novinskim natpisima u ovom glasilu u posmatranom razdoblju ima svoju posebnu terminologiju naziva za legalne organe međunarodno priznate države Bosne i Hercegovine i za bošnjački narod. Učinjenom zločinu i izvršenom genocidu u Bosni i Hercegovini uvijek je prethodilo zločinačko i genocidno novinarstvo ili zločinačka i genocidana propaganda. Kao po nekom nepisanom pravilu svojevrsnih propagandnih pamfleta događala su se velika etnička čišćenja i zločini. Na nesreću jedne stare i istorijske države kakva je Crna Gora takva dešavanja su ispoljena i kroz njenu zvaničnu politiku. Kao marioneta i izvršilac prljavih zadataka velikosrpskog nacionalnog projekta zvanična Crna Gora je na taj način otvorila i ispisala svoju stranu zločina u Bosanskoj krajini odnosno Bosni i Hercegovini.

Zaključak

Učešće Crne Gore u sprovođenju i izvršenju organizovanog zločina ima posebnu težinu budući da je to područje u kojem egzistira više različitih narodnosti i nacionalnih grupacija. U Crnoj Gori kao nacionalno heterogenoj sredini, u kojoj više od 35% stanovnika čine pripadnici nevećinskog stanovništva, nije se smjelo dogoditi da bilo koji građanin učestvuje ili bude zloupotrijebljen na strani jednog retrogradnog, mitomatskog i zločinačkog političkog koncepta koji je namjeravao fizički uništiti i likvidirati cjelokupnu jednu populaciju samo zato što su njeni pripadnici rođeni pod drugim imenima.

Neosporna je činjenica da je jedan broj građana Crne Gore nanio i učinio zlo narodu Bosanske krajine i Bosne i Hercegovine. Empirijska istraživanja koja se upravo rade u Crnoj Gori, metodom analiza sadržaja, pokazuju da kada je riječ o učešću građana Crne Gore u izvršenju zločina u Bosni i Hercegovini u velikom postotku riječ je o Srbima iz Crne Gore, a u gotovo beznačajnom o Crnogorcima. Učinjenim zlodjelima i time što su u tome momentu bili stanovnici Crne Gore oni su ispisali njenu neslavnu i sramnu stranu učešća u najvećim zločinima počinjenim na tlu Evrope poslije Drugog svjetskog rata.

Genocid i druge zločine nad Bošnjacima u Bosanskoj krajini, odnosno Bosni i Hercegovini građani Crne Gore su izvršili, na jednoj strani, u sastavu bivše Armije koja je u svojoj osnovi od početka zbivanja 90-tih godina bila konstituisana i organizovana na velikosrpskoj ideologiji asimilacije i pokoravanja svega nesrpskog, a na drugoj kao dobrovoljci u sastavu različitih paravojnih formacija koje su u suštini bile transparentno pokriće za najveća zlodjela koja je učinila armijska soldateska.

Dokazi za učinjene zločine u Bosni i Hercegovini nijesu samo sadržani u optužnicama Haškog tribunala, već se isti nalaze u sadržajima štampe, dokumentaciji nevladinih organizacija, a postoje i neposredni i lični uvidi pojedinaca u učinjena zlodjela. Građanstvo u Crnoj Gori tokom perioda 1991. do 1995, pa i kasnije, nije imalo dovoljno uvida i podataka u učinjene zločine. Vladajuća ideologija u Crnoj Gori je stvarala lažnu sliku događanja u Bosni i Hercegovini. Već, od 1991. vlasti u Crnoj Gori su podržavale parolu vlasti iz Srbije da "*Jugoslavija nije u ratu*", i sve to vrijeme su uz pomoć štampe i medija uspijevali da održe stanje sa jednom takvom porukom.

Značajno je istaći da od 1997, kada je došlo do rascjepa u tada vladajućoj Demokratskoj partiji socijalista Crne Gore upravo po pitanju odnosa prema, i u imaginarnom smislu urušenom velikosrpskom projektu, svijest građana Crne Gore je evoluirala u većinskom omjeru, pa makar on bio i 54-55%, po pitanju osude zločina koje su izvršili njeni građani u Bosni i Hercegovini. Na krajnjem suprotnom kraju ovog evolutivnog procesa ostala je manjinska, ali još uvijek opasno nacionalistički ostrašćena grupacija oličena u Socijalističkoj narodnoj partiji Crne Gore koja zajedno sa Jugoslovenskom vojskom (isti kao i u Bosni i Hercegovini) čini osnovni remetilački faktor u ovoj Republici u posljednjoj deceniji XX vijeka.

Treba naglasiti da za razliku od Crne Gore vlast u Srbiji i tokom 2000. uspijeva da održi stanje kao i u periodu 1991. do 1995.

Kada je u pitanju Crna Gora i crnogorska strana zločina u Bosni i Hercegovini bitno je da građani Crne Gore krenu od nečega što se dogodilo i u čemu je dio stanovnika ovog teritorija učestvovao. A dogodili su se zločini i populacija Crne Gore mora biti upoznata sa time. Na osnovu činjeničnog stanja neophodno je krenuti u uspostavljanje svojih odnosa sa susjedima, prije svega Bosnom i Hercegovinom i Hrvatskom. U takvim odnosima i takvoj atmosferi svjesnosti o učinjenim zločinima treba naći pravi način za uspostavljanje međusobnih odnosa. O zločinima koji su se dogodili do danas se uglavnom ćuti. Nešto malo se te stvari, poslije 1997, otvaraju u Crnoj Gori. Istina, još uvijek ne o Bosni i Hercegovini. U Crnoj Gori se govori o odgovornosti prema Dubrovniku, pa se i od predsjednika Crne Gore nedavno čula riječ izvinjenja koja se rijetko čuje ili je nezamisliva na ovim prostorima. Međutim, pitanje je da li aktuelni predsjednik Crne Gore može da se izvini za učinjene zločine građana Crne Gore prema Dubrovniku, ako se zna da je 1991. kao tadašnji predsjednik Vlade Crne Gore izjavljivao "da će Crna Gora dobiti nametnuti rat i pobijediti Hrvate, odnosno ustaše, a nakon pobjede nad Hrvatima nanovo se i 'prirodno' razgraničiti sa Hrvatskom."[19] Može se ostaviti otvorenim odgovor na pitanje: Da li i Bosna i Hercegovina ako dođe u situaciju da joj se neko od čelnika crnogorske vlasti, koji su svoje funkcije obnašali i u periodu 1991. do 1995. izvini, prihvatiti tako nešto? To može da bude neki početak, ali treba imati u vidu da se to čini iz određenih politikantskih razloga. Ne treba zaboraviti da pred Poljacima nije kleknuo neko ko je pripadao Hitlerovoj naci-

[19] Pobjeda, 3. oktobar 1991, str. 5.

socijalističkoj partiji, već predstavnik njemačkih socijaldemokrata koji nije učestvovao u zločinima njemačkih nacista.

Naročito teške zločine su učinili pojedinci iz Crne Gore kao pripadnici raznih paravojnih i parapolicijskih formacija. Ti pojedinci, jer se ne mogu nazvati ljudima, su bili plaćeni od strane velikosrpskog režima da učine što surovije zločine. Iako, danas aktuelni predsjednik Vlade Crne Gore izjavljuje da u crnogorskoj vlasti nijesu znali za zločine, sa sigurnošću se može tvrditi da svi ti zločini koji su se dešavali nijesu bili ni neplanirani, ni stihijski. Sve je bilo planirano od generatora zla koji ništa nije prepuštao slučaju. Zločini u Bosanskoj krajini, odnosno Bosni i Hercegovini planirani su i u tijesnoj su vezi sa određenim političkim razlozima i asimilatorskim pretenzijama. Regularna vojska nekadašnje zajedničke države davala je ne samo logističku podršku paramilitarnim i parapolicijskim snagama koje su upadale u kuće, spaljivali ih i pljačkali, protjerujući njihove stanovnike. Politički razlozi za zločine su bili sadržani u stvaranju uslova u kojima nema povratka. Treba uništiti nekome kuću i ono što je godinama stvarao, računajući na to da se taj pojedinac više nikada neće tu vratiti. Politička suština zločina u Bosni i Hercegovini je bila u tome da se protjeraju ljudi sa kućnih ognjišta, i da se naprave granice, pri čemu se određenim prostornim ambijentima daju iritirajući nazivi iz sopstvenih istorijskih srednjevjekovnih događanja. U takvim uslovima nema povratka, što je i bila namjera i pozadina zločina.

Nikada ne smijemo nasjesti manipulaciji koja pokušava da se plasira u posljednje vrijeme, a po kojoj su zločine činili samo pojedinci koji su se, navodno otrgli od legalne vojne komande ili političke vlasti. Takvi glasovi dolaze i iz Srbije i Hrvatske. Nikada ne treba reći: "Oni su činili zločine". Jer ne postoje oni koji čine zločine, nego postoje oni koji daju naredbe i oni koji učestvuju u tome. Ali to nijesu svi oni, jer u Crnoj Gori postoji grupacija stanovništva, istina u periodu od 1991. do 1995. manjinska, koja nije podržavala zločine i koja nije učestvovala u njima, a znala je šta se događa. Zločin se ne može pravdati srednjevjekovnim frustracijama, jer je to onda još veći zločin. Zločin se ne treba zaboraviti. Zločin se ne može oprostiti. Zločincima koji su učinili zločine, odnosno Bosni i Hercegovini mjesto je na sudu, bilo da je riječ o Haškom tribunalu ili sudovima u Bosni i Hercegovini kao organima sudske vlasti na čijoj teritoriji su napravljeni zločini. To je nešto prirodno i nešto normalno.

Ko je na crnogorskoj strani zločina u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu u periodu od 1991. do 1995. bio izvršilac, a ko je davao ili bolje reći poslušnički sprovodio naredbe generatora zla, jednim dijelom znaju građani i institucije bosanskohercegovačkog društva, a drugim dijelom treba u potpunosti utvrditi. Politički sistem Savezne Republike Jugoslavije, pa samim time i Crne Gore, kao u razdoblju zločina veoma komplementarni, predstavljali su, kako ističe sociolog Ratko Božović, "tvrđavu nasilja". U toj "tvrđavi zločina" čovjek – pojedinac iz Bosne i Hercegovine bio je nevažna vrijednost i svodio se samo na vjeroispovijest, naciju i broj. U takvoj "tvrđavi" nikakvi etički postulati prema narodu drugog etničkog porijekla nijesu bili prisutni.

Iz tih razloga se ne mogu abolirati radi politike koju vode poslije 1997. predstavnici crnogorske vlasti u razdoblju 1991. do 1995. budući da su i 2000. u najvećem broju slučajeva, prisutni u političkom, zakonodavnom i sudskom establišmentu Crne Gore.

Nije suvišno napomenuti, mada to i nije bio predmet ovoga rada, da ni crnogorske, niti srpske, ni hrvatske, ni bilo koje druge strane, kao ni organizovanog zločina u Bosni i Hercegovini, u tolikoj mjeri, ne bi bilo da nije bilo licemjernog ponašanja međunarodne zajednice od početka jugoslovenske krize. [20]

[20] Pored crnogorskog dnevnog lista Pobjeda, koji je i bio predmet analize za izradu ovog rada, posebno sam se koristio, pored ostale štampe i sljedećim knjigama: Živko Andrijašević, NACRT ZA IDEOLOGIJU JEDNE VLASTI, Conteco, Bar, 1999; Ratko Božović, UZALUDNA KNJIGA, Onogošt, Nikšić, 1999; Karl Manhajm, IDEOLOGIJA I UTOPIJA, Nolit, Beograd, 1978; Mihailo Đurić, MIT, IDEOLOGIJA, NAUKA, Beograd, 1989.

Rade Vukosav

RATNI ZLOČINI SU U SLUŽBI OSVAJAČKE POLITIKE

Stravičan broj poginulih, osakaćenih, osiromašenih, poniženih i obeščašćenih, mnoštvo ratne siročadi, spaljena sela, razoreni gradovi, uništena privreda, teške patnje naroda i svi poraženi, rezultat je agresije na Bosnu i Hercegovinu. Još je gore što ovo katastrofalno stanje po ljude, i poslije svršetka rata, traje već pet godina. Ako se rješavanje ovoga stanja ovim tempom nastavi – nikad se neće ni završiti. Ova generacija to neće doživjeti. Dok god su aktuelni ovakvi "entiteti" kakvi su i u njima na vlasti one strukture i vojske koje su izvršili ova zlodjela, nema pomaka na bolje. **Kobna je greška što međunarodna zajednica nije pravovremeno zaustavila ubijanje Bosne i Hercegovine i njezinih građana.**

Agresori su licemjerno svoju agresiju nazvali "građanskim ratom", da bi je prikrili. To je na veliku žalost papagajski ponavljala i međunarodna javnost. Čak i sada ima takvih koji se tim terminom "poštapaju", kad govore o ratu u Bosni i Hercegovini. Time se zatamnjuje prava istina o karakteru rata u Bosni i Hercegovini.

Milošević i Tuđman su se u Karađorđevu dogovorili o podjeli Bosne i Hercegovine i poveli totalni uništavajući rat da se i Bosna i Hercegovina i njezino ime zbriše sa zemljopisne karte. Da bi za svagda podijelili Bosnu i Hercegovinu, trebalo je na najsvirepiji način ubijanjem, brutalnim nasiljem, razaranjem i paljenjem domova, deportovanjem Bošnjaka u koncentracione logore i izgonom izvršiti etničko čišćenje, tako da bi u osvojenim područjima ostao samo srpski, odnosno hrvatski živalj. Milošević je tobože "štitio srpski narod". Tuđman je također "štitio hrvatski narod" i hvalio se svojim "predziđem Europe protiv islama".

Agresori su se dobro pripremili i raspolagali su najsavremenijim ubojitim arsenalom dok je međunarodna zajednica braniteljima sprečavala dotur oružja i opreme, a raji – iz aviona – bacala humanitarnu pomoć da prežive barem do onog trenutka kada će ih agresori poklati! Braniteljima

Bosne i Hercegovine, svojih domova i golih života svoje čeljadi je uskraćeno naoružanje što je uzrokovalo ogroman broj ljudskih žrtava. Svi ti ratni zločini koji se nisu mogli dešavati bez zločinaca i njihovih naredbodavaca, vršeni su u cilju osvajačke strategije. Planirani su i nije istina da voždovi, vrhovnici i ostali zapovjednici nisu znali što se radi "dolje".

ZLOČINI I ETNIČKO ČIŠĆENJE IMAJU SVOGA KORIJENA ODRANIJE

Od kada je Srbija oslobođena od Turske i ponovo stupila na historijsku scenu projektovana je velikosrpska politika ekspanzionizma. Bosna je nazvana "srpskom zemljom" i tom su idejom kljukane generacije. Već u I srpskom ustanku je vršeno totalno etničko čišćenje u Srbiji. Previše se hvalimo da smo bezgrešni narod i da nikad nikome nismo činili zlo, da nismo rušili u prošlosti, pogotovo tuđe bogomolje i groblja, da nismo ubijali, da smo samo oslobađali.... Je li baš tako? Naravno da nije. Rušeno je i paljeno i to redom. U *Politici* od 2. decembra 1994. godine, u rubrici "Da li znate"?, na pitanje: "Koliko su stradala varoška naselja ustaničke Srbije 1804. do 1813. godine od samih ustanika?", stoji odgovor pod naslovom: **"Uništavanja i raseljavanja"**, gdje doslovce piše:

"*Varoška naselja ustaničke Srbije u razdoblju od 1804. do 1813. godine bila su izložena često potpunom iseljavanju i uništavanju i to od samih ustanika. Tako je Valjevo još početkom ustanka pretvoreno u puhor i tek na zgarištu turske varoši počelo se podizati novo Valjevo. Isto tako u cjelini i djelimično su popaljeni Beograd, Požarevac, Rudnik, Smederevo, Užice, Šabac i druga mesta. I van granica ustaničke Srbije, dokle su dopirali srpski ustanici. U borbama su, između ostalih, stradali Novi Pazar, Prokuplje, Sjenica, dok je Nova Varoš bila pošteđena ličnom Karađorđevom intervencijom. Naime, Karađorđe je u Novoj Varoši video nekoliko 'lepih zdanija' i ona su mu se mnogo dopala, te je naredio proti Milutinu iz Guče: 'Kojekude, ova varoš da se od naše vojske ili straže ne popali, ili ne izgori, već ako nas naćeraju Turci opet neka ostane njima, ako li pak posle mi nih poćeramo, to će opet biti naše, samo neka (Nova Varoš) ostane nepopaljena". Pa ipak, prilikom povlačenja srpske ustaničke vojske ispred turske najezde, onaj isti prota Milutin iz Guče*

naredio je ustaničkim vojnicima da Novu Varoš spale. I tako vojska srpska izgore onako lepu varoš", zapisao je N. Ninković u knjizi ŽIZNOOPISANIJE MOJE.

Šta su Karađorđevi ustanici počinili u Sjenici 1809. godine opisuje Antonije Protić, savremenik i učesnik ondašnji:

"Senički grad osvojen je 23. aprila 1809. godine. No, ovde moram se groziti, a valja mi istinu kazati. Karađorđe je Turcima učinio na častan način pustiti Turke, sa ženama, decama i malom. No, ujutru, kad su započeli Turci izlaziti iz grada, Srbi ne čekajući da izvrve iz grada, no započnu uskakati preko zida unutra. Karađorđe je branio i odbijao, ali nije mogao vojsku zaustaviti. Turci jedva uspedu tri časti, a proči koji su se zatekli, okrenu na naše pucati i u tome se povede strašan boj po polju seničkom. Ovde se nije gledalo ni muško ni žensko, a je li koji Turčin sa svojom kadom umakao, to se ne zna. Pešak sasvim ostane po polju...

Karađorđe je zapovedio da se glave odnesu u Senicu. I tako, svrši se ovaj boj. Glave su odnete, no nije bilo dosta kočića da se sve ponabijaju, već su onako pomeštane u paradu, a čislom, ako je jedna manje od 2.500. A ovde je naših malo poginulo u ovom sraženiju."[1]

U ratovima 1877. i 1878. godine Albanci su protjerani iz južnih teritorija tadašnje Srbije. A pred I balkanski rat 1912. godine je predsjednik srbijanske vlade Nikola Pašić u septembru ponudio Albancima ugovor o zajednici Srba i Albanaca u Kosovskom vilajetu, po kome bi Albancima u sastavu srpske države bila zagarantovana *"sloboda vere, albanski jezik u školama, u sudu, u upravi njihovih opština i srezova, njihovi stari sudski običaji, te posebna albanska skupština koja bi donosila zakone o verskim, školskim i sudskim pitanjima."*[2]

No, kad Pašiću nije uspjelo ni potkupljivanje albanskih vođa ni davanje obećanja, odlučio se na vojnu akciju. Albanci na Kosovu i šire su ustankom protiv Otomanske carevine već bili ostvarili autonomiju, pa nisu pristajali na "novu reokupaciju".

---

[1] Antonije Protić, POVESNICA OD POČETKA VREMENA VOŽDA SRBSKOG KARAĐORĐA PETROVIĆA, objavljeno 1853. u Smederevu – citirano po knjizi FETVA, Murata Baltića, str. 230.

[2] Petrit Imami, SRBI I ALBANCI KROZ VEKOVE – citirano iz feljtona dnevnika *Danas*, Beograd.

Crna Gora je objavila rat u Turskoj 24. septembra, a Srbija 4. oktobra 1912. godine. Kada je srbijanska vojska ušla u Prištinu 9. oktobra i u Skoplje 13. oktobra, Turci su se bili već povukli, poraženi od Albanaca. Istoričar Stanoje Stanojević u SRPSKOM KOSOVU u broju 12-13, 1927. godine je pisao: "Pad Prištine porazio je Arnaute, jer su oni bili navikli da lako suzbijaju velike turske vojske, koje su slane protiv njih pa su bili uvereni da će isto tako pobediti srpsku vojsku i da je nemoguće da Srbi uzmu Prištinu". Nikola Pašić je tvrdio da su *"Albanci do Drača Srbi po krvi".* Srbijanska je vojska osvojila Kosovo i sjevernu Albaniju do Drača. Izbivši na more u Draču je srbijanski oficir izjavio: "Od sada ovo more krstim srpskim morem". "U znak odmazde 'zbog turskih vremena' crnogorska vojska je nad Albancima izvršila veliki teror. Po naređenju generala Radomira Vešovića, a u prisustvu pravoslavnih sveštenika iz Peći, u januaru 1913. provedeno je nasilno pokrštavanje Albanaca u pravoslavnu veru. Onaj ko bi se tome usprotivio, bio je na licu mesta streljan. Potpukovnik Milovanović je u izveštaju zapisao da *"taj narod takav teror nije nikada doživeo u svojoj istoriji do sada...*

*"*Za razliku od crnogorske vojske, srpska vojska u početku nije vršila nasilje. Ali, na teritorijama gde žive Albanci, situacija se ubrzo zaoštrila. Srpska vojska je pri *'oslobađanju'* počela da spaljuje čitava sela sa ljudima u njima, kako bi se promenila etnička slika. Njen krajnji cilj je bio ne samo *"proterivanje turske vojske već i zaposedanje cele severne Albanije sve do Drača..."*[3]

Isti izvor navodi dijelove iz pisma vojvode komitskog Milutina Babovića, koje je uputio tadašnjem predsjedniku Narodne skupštine Andri Nikoliću, u kome između ostaloga piše *"Gospodine predsedniče, javljam Vam sa najvećim poštovanjem, da sam došao iz Albanije... Što se tiče truda nismo žalili, no smo vršili naređenje odlično. A ujedno Vam kažem kuda god je naša vojska prošla, tuda treba drugi narod da se seli, a prvi je uništen i sve njihovo što se nazivalo".* Šta je drugo ostalo "Arnautima" nego da uzmu puške i u planine. Davali su otpor i "po kućama puškama skrivenim", "divlji Aranuti"... Poznato je da je nakon svega toga Kosovo nasilno kolonizirano, da su "Aranuti" iseljavani u Tursku, pa i za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, kad nisu imali pravo ni na svoj jezik, pismo, škole.... Nakon toga Kosovo nikad praktično i sasvim nije bilo uklopljeno u zajednički život ni u Kraljevini Srbiji, ni u Kraljevini Jugoslaviji. Stalno je bilo problematično, u kome se vladalo represivno. Kosovo je postalo i ostalo nerješiva "kvadratura kruga".

---

[3] Petrit Imami, SRBI I ALBANCI KROZ VEKOVE.

Dimitrije Tucović je i knjizi SRBIJA I ALBANIJA 1914. GODINE otvoreno kritikovao diskriminatorsku politiku koju prema Albancima provodi srpski vladajući režim. *"San Srbije o izlasku na Jadransko more zavojevanjem Albanije pripada prošlosti, ali njegova sjenka će dugo vremena pomračivati nebo nad srpskim narodom... Njegova težnja ka moru dala je naopake rezultate, jer je sprovođena naopakim sredstvima, to jest: ono što se moglo postići samo u sporazumu i uz prijateljsko saučešće oslobođenog albanskog naroda, htelo se postići protiv njega".* U broju 223 *Radničkih novina* 1913. objavio je članak pod naslovom POKOLJ U LJUMI u kome navodi da je *"za dva sata ubijeno 500 žena, djece i staraca...."*[4] Srbijanski vlastodršci su zazirali od formiranja albanske države. Valjda zbog pretenzija na more preko Albanije. Ko su bili ti "divlji Arnauti" pokazalo se kroz historiju. Oni su sačuvali srpske manastire od raznih hajduka, nasilnika, pljačkaša, pa čak su i ginuli u njihovoj obrani. Na liturgiji u crkvama i manastirima na Kosovu su, za spas njihovih duša, spominjani ti pošteni ljudi koji su dali živote u borbi sa hajducima da odbrane manastire Visoke Dečane i Devič. U dečanskom oltaru nalazi se čitulja: *"Pomeni Gospode u carstvu tvojem verne rabe tvoje i svetoga Rustema, Aliju, Sokola, iako su lastivog Memeta vere, no agareni postavši, od agarena padoše na slavu tvoju i ljubaznoga ti svetoga..."*[5] Pećka patrijaršija i manastiri Visoki Dečani i Devič bili su pod zaštitom albanskih plemena Gaši, Klimenti i Krasnići. Njihovi glavari su davali časnu obavezu (besu) da će braniti te božje hramove od svakoga ko bude nasrnuo na njih. *"A vrlo se jasno zna da u Dečanima iako su veliki zulumi bili, ipak, od 150 godina na ovamo ni jedan dečanski kaluđer nije poginuo".*

"Albanezi svagda su poštovali i odavali počast kaluđerima. Pa i u samim mutnim vremenima dolazili su u manastir njihove poglavice i tamo stanovali, suzbijajući napadače i razbojnike i tek bi onda odlazili kada opasnost razmine."[6] Velikosrpska strategija krvi i tla je to prijateljstvo zbrisala. Nasilje je od prijatelja načinilo neprijatelje, jer je bilo žestoko i dugo, dugo je trajalo.

Vladika crnogorski Petar Petrović Njegoš je po predanju i inspiraciji napisao poznato djelo GORSKI VIJENAC o *"istrazi poturica"* u Crnoj Gori

[4] Feljton Petrita Imamija u časopisu *Danas.*

[5] Poslije Rustema vojvode manastira bili su njegovi potomci: sin Sali Rusta, unuk Ali Ljan (umro 1986.), i Hisen Ali Demukaj, stariji sin Ali Ljana.

[6] *Večernje novosti* od 6. februara 1904. godine, Beograd.

početkom XVIII vijeka, kada je izvršen pokolj crnogorskih muslimana, što je poslije postalo matrica mržnje i zla sve do dana današnjeg.

Poslije balkanskih ratova Sandžak, koji je ranije pripadao Raškoj, pa Bosni i Hercegovini, a od 1912. godine podijeljen između Srbije i Crne Gore, pretrpio je veliko etničko čišćenje bošnjačkog naroda. Zbog pritisaka, terora i straha iz Sandžaka se tada iselilo oko 12.500 Bošnjaka. Samo za jednu noć u crnogorskom selu Dolićima je ubijeno 58 nevinih ljudi. Paravojne čete predvođene kapetanom Đurom Cemovićem u Plavu i Gusinju su likvidirale 550, a po nekim procjenama i 800 nemoćnih ljudi, žena i djece, da bi iza toga pop Đorđe Šekularac iz Gusinja pokrstio 12.000 Bošnjaka i zatvorio i porušio sve džamije.[7] Još se više u sadašnje vrijeme krše ljudska prava u Sandžaku. Poznata su kidnapovanja ljudi iz Sjeverina i drugih sela, ubijanja i progoni, paljevine, pljačke, premlaćivanja i zastrašivanja. Hapšenje i pogubljenje 20 nevinih ljudi iz voza 671 još nije rasvijetljeno. Iz Sandžaka je ogroman broj izbjeglica u Bosni i Hercegovini, a još toliko ih ima širom svijeta. Samo gradsko područje opštine Priboj, prema izvještaju Sandžačkog odbora za ljudska prava i slobode, u Dosjeu Pljevlja i Priboj, napustilo je, prema nekim procjenama oko 4.000 Bošnjaka. Ovdje je Sandžak samo uzgred spomenut, a mnogobrojne zločine i uskraćivanja ljudskih prava vjerujem da će osvijetliti prijatelji iz Sandžaka.

Kad govorimo o Sandžaku i istočnoj Bosni i Hercegovini, vratimo se na I svjetski rat. *"Prilikom provale srpske i crnogorske vojske na Romaniju učinjen je u istočnoj Bosni i Hercegovini veći broj zločina, posebno u fočanskom, čajničkom, višegradskom, rogatičkom, gatačkom, bilećkom, trebinjskom srezu i u Semberiji. Da ne postanu žrtve genocida iz ovih krajeva izbjeglo je u druge krajeve BiH, čak i u Bosansku krajinu 37.294 Bošnjaka, kao i 7.200 iz Sandžaka.*

Sva pokretna i nepokretna imovina je opljačkana, a hiljade stambenih i privrednih objekata uništeno."[8]

---

[7] Mujo Demirović, BOSNA I BOŠNJACI U SRPSKOJ POLITICI, Bihać 1999, str. 231.

[8] Mujo Demirović, BOSNA I BOŠNJACI U SRPSKOJ POLITICI, Bihać 1999, str. 232.

Još na Krfu, dok I svjetski rat nije bio ni dovršen Srbijanska izbjeglička vlada se zalagala za stvaranje *"Velike Srbije"*, na što Jugoslovenski odbor, pod predsjedništvom Ante Trumbića, nije pristao. Stojan Protić je iznio prijedlog "čišćenja" Bosne, na što ga je Ivan Meštrović prekorio. Protić je govorio: *"Pustite to vi nama. Mi imamo rešenje za Bosnu. Kad pređe naša vojska Drinu, daćemo Turcima dvadeset i četiri sata, pa makar i četrdesetosam, vremena, da se vrate na pradjedovsku veru, a što ne bi htelo, to poseći kao što smo u svoje vreme uradili u Srbiji."*[9] Tako je u istočnoj Hercegovini bez suda i van zakona ubijeno 3.000 Bošnjaka. Zapaljeno je 500 bošnjačkih zadruga, pa su se morali iseljavati u Tursku, jer im je prijećeno: "Idite u Aziju!" U selima Šahovići i Pavino Polje 1924. godine je ubijeno 600 Bošnjaka.

Ovo su posljedice namjerno krivog učenja i zabluda da su naši Bošnjaci "postali od Srba". Da su oni bili Srbi (ili Hrvati) pa su "poturčeni". Ta se šema kao matrica povlači kroz sva štiva, kroz sva tumačenja naše historije kao crvena nit. Izostalo je pravo učenje historije o srednjovjekovnom bosanskom kraljevstvu, bosanskoj bogumilskoj crkvi, pismu bosančica, o bogumilima koje su i Nemanjići, pape i ugarsko-hrvatski kraljevi progonili zajedno sa pravoslavnom i grko-katoličkom crkvom, kao "jeretike". Bogumili su po turskoj okupaciji BiH masovno primili islam jer im je islam bio bliži od onih crkava koje su ih progonile. Namjerno se previđa i izostavlja činjenica da su bosanskohercegovački građani i Bošnjaci i Hrvati i Srbi u stvari autohtoni Bosanci i Hercegovci, građani zemlje čija se državnost pamti više od 1.000 godina. Bosna i Hercegovina je sada članica UN i treba se pridružiti Europi.

GENOCID FAŠISTA U BIH U II SVJETSKOM RATU

Napadom sila Osovine na Kraljevinu Jugoslaviju 1941. godine, unitarna kraljevina kojom su Karađorđevići vladali diktatorski raspala se za 11 dana. Unitarno vladanje zemljom, te ubijanje hrvatskih prvaka Stjepana i Pavla Radića, te Đure Basaričeka 20. VI 1928. godine na zasjedanju Narodne skupštine u Beogradu, kod Hrvata i drugih se stvorila odbojnost prema Srbima. To je uvjetovalo da se u Hrvatskoj stvorio genocidni fašistički ustaški pokret

[9] Isto str. 232. do 233. Ivan Meštrović, USPOMENE NA POLITIČKE LJUDE I DOGAĐAJE, Buenos Aires 1961.

u zemlji i inozemstvu. Okupacijom Jugoslavije od strane Njemačke i Italije, uslijedila je podjela iste. Okupatori su ustrojili kolaboracionističku tvorevinu, Nezavisnu Državu Hrvatsku (NDH), na čelu sa Antom Pavelićem i pridodali su mu BiH da u njoj krvari. Bosna i Hercegovina se nikad nije pomirila niti prihvatila fašističku ustašku vlast. Muslimane je Pavelić nazvao "hrvatskim cvijećem" što su oni pretežno prihvatili kao uvredu. Na cijeloj teritoriji Hrvatske su ustaše počeli genocid protiv Srba, Roma, Jevreja, neposlušnih Muslimana i Hrvata koji nisu prihvatili njihovu ideologiju. Mnoge su jame postale masovne grobnice. Osnovano je više koncentracionih logora, a najveći je bio onaj u Jasenovcu i Staroj Gradiški u kojima je stradalo nekoliko stotina hiljada ljudi svih etničkih pripadnosti, a najviše Srba. U Srbiji, Crnoj Gori, BiH, Hrvatskoj su formirane četničke formacije Draže Mihailovića koje su vršile istrjebljenje nesrba i Srba koji nisu prihvatili njihovu ideologiju. Povezali su se prvo sa italijanskim, a potom i sa njemačkim okupatorom i ustašama. Ustaše su se borili za čistu hrvatsku državu: *"U Hrvatskoj mogu živjeti samo Hrvati!"*, a četnici za homogenu, etnički čistu *Veliku Srbiju*.

Etničko čišćenje masovnim ubijanjima i progonima bili su im osnovni ciljevi i metode. Jedni su "brisali" sve što nije hrvatsko, a drugi sve što nije srpsko. Poslije su se udružili i ispomagali u vršenju genocida. Muslimane Bošnjake su ubijali i jedni i drugi. *Od četnika su, opet, najteže stradali Sandžak i Podrinje jer su to krajevi koji neposredno graniče sa Srbijom i Crnom Gorom, pa na tome mjestu ne smije biti nikakvih "pukotina" koje bi smetale proširenju granica ove dvije države na račun BiH. Strahovito čišćenje je izvođeno i u Bosanskoj krajini zbog zapadnih granica buduće velike Srbije.*

O "učinku" četničkog vojvode Pavla Đurišića u istočnoj Bosni svjedoči njegov Izvještaj Draži Mihailoviću od 13. februara 1943.

U njemu se, između ostalog, kaže: *"Akcija u Pljevaljskom, Čajničkom i Foćanskom srezu protiv muslimana izvršena je. Operacije su izvedene tačno po naređenju ... Otpor neprijatelja bio je od početka do kraja slab... Sva muslimanska sela u tri pomenuta sreza su potpuno spaljena, tako da ni jedan njihov dom nije ostao čitav... pristupilo se potpunom uništavanju muslimanskog življa bez obzira na pol i godine starosti... Naše ukupne žrtve su bile 22 mrtva... i 32 ranjena... Kod muslimana oko 1.200 boraca i do 8.000 ostalih žrtava: žena, staraca i dece..."*[10]

[10] Dokumenat je štampan i u knjizi Branka Latasa, SARADNJA ČETNIKA DRAŽE MIHAILOVIĆA SA OKUPATORIMA I USTAŠAMA 1941. DO 1945. GO-

Memorandum četničkog ideologa Stevana Moljevića predstavlja projekat "homogene Srbije" sa zadatkom: *"... da stvore i organizuju homogenu Srbiju koja ima da obuhvata celo etničko područje kako bi joj bio omogućen i obezbeđen slobodan privredni, politički i kulturni život i razvitak za sva vremena."*[11] Sada isti program imaju radikali vojvode Vojislava Šešelja.

HUNSKE HORDE PONOVO NA DJELU – 1991-1995. GODINA

Dobar dio srpskih intelektualaca mitomana, nacionalista, velikosrpske provenijencije nikad se nije pomirio time da su Makedonci, Crnogorci i Muslimani – Bošnjaci posebni etnički subjekti, tj. da nisu ni Srbi niti su od Srba nastali. Nisu mogli u sebi svariti federativno uređenje Jugoslavije, imajući u glavama samo unitarnu, subordiniranu državu. Imali su poseban pogled na državu kolika je na zemljopisnoj karti, a ne kako se u njoj živi. Za njih su Makedonci, Crnogorci i Muslimani Bošnjaci izmišljotina Josipa Broza i komunista "sa ciljem da oslabe Srbiju".

Nisu se mogli pomiriti da postoje pokrajine, da Srbija nije unitarna. Dobar dio njih se nije složio da Bosna i Hercegovina nije "srpska zemlja", pa čak i Dubrovnik, Dalmacija, Slavonija... Uslijedio je Memorandum Srpske akademije nauka i umjetnosti (SANU), pa osma sjednica CK SKS – 23. septembra 1987.) na kojoj je Milošević odstranio sve umjerene realiste i 1988. godine pokrenuo **"antibirokratsku revoluciju"** potpunog preuzimanja vlasti masovnim mitinzima sa pripremljenim grupama aktivista, koji su mitinzima davali ton skandirajući: *"Hoćemo ostavke", "Slobo Srbine", "Hoćemo oružje", "Idemo na Sloveniju", "Idemo na Kosovo", "Hoćemo hapšenje na Kosovu", "Ko to kaže, ko to laže Srbija je mala /Nije mala, nije mala, triput ratovala /I opet će, i opet će, ako bude sreće"*.

DINE, Beograd 1999. str. 83 do 84. ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NOR NARODA JUGOSLAVIJE, tom XIV, knj. 2, dok. br. 34, str. 182. do 185.

[11] Objavljen u ZBORNIKU DOKUMENATA I PODATAKA O NOR NARODA JUGOSLAVIJE, tom XIV, knj. 1, dok. br. 1, str. 1. do 10. Datiran je u Nikšiću 30. juna 1941. godine i faktički predstavlja rekonstrukciju po sjećanju predratnog projekta Srpskog **kulturnog kluba**, čiji je bio potpredsjednik.

Euforija u Srbiji i kod Srba van Srbije raspaljivana je do ludila. Sa tribina su se obećavale kule i gradovi, bolji život, unitarna Srbija, hapšenja na Kosovu i šta još ne. Nelegalno, neustavno, nestatutarno i vaninstitucijalno su rušene sa ulice legalno izabrane vlasti u pokrajinama Vojvodini i Kosovu, a poslije i u Crnoj Gori. Na Sloveniju se nije išlo jer su Slovenci mobilizirali Teritorijalnu obranu. Zato je Milošević u jesen 1989. blokirao svaki promet i saradnju sa Slovenijom. Cijela SFRJ se uzbunila. Nastao je strah od Drine do Triglava i u Makedoniji. Prijetilo se svima i svakome. Organizovani mitinzi su nazvani *"događanjima naroda"* – kao, eto, narod to hoće.

Onda je počeo izvoz *"antibirokratskih"* mitinga van Srbije, gdje su mitingaši nosili Miloševićeve slike, prijeteće parole uz onu obaveznu: **"OVO JE SRBIJA"** i uz četničku ikonografiju. Na red je 1989. došao Knin, dva puta, Petrova gora. Prijetilo se Hrvatima. Onda su zaredali po BiH, najprije Nevesinje više puta, Šipovo više puta, po Romaniji itd. Prijetilo se Muslimanima *"Čuvajte se muslimani, nema Tita da vas brani", "Od Šipova pa do Janja, neće biti Muslimana".* Onda su tuđmanovci došli do Duvna sa šahovnicama i parolama **"OVO JE HRVATSKA".**

Bosna je pritiješnjena u ralje dva buduća agresora. Bila je to psihološka priprema za rat, i rat je 17. VIII 1990. godine počeo *"balvan revolucijom"* u Kninskoj krajini, koji je JNA ne samo tolerisala nego i štitila balvane pod izgovorom da "razdvajaju protivnike". Zatim su uslijedile provokativne barikade i rat u istočnoj Slavoniji, razaranje Vukovara i ostalih gradova po Hrvatskoj, razaranje i paljenje sela po Slavoniji.

Ratni požar se proširio na Kordun, Baniju, Liku, zatim na Konavle i Dubrovnik i dalje na zapad prema Neretvi. Rezervisti JNA su se ponašali kao hunske horde dokle god su došli; neuredni, alkoholisani, dignuta tri prsta, pucnjava po ulicama. Nezapamćeno nasilje je počelo koje će trajati do pred kraj 1995. godine. Ubijalo se, pljačkalo, palilo, razaralo, izgonio narod sa svojih ognjišta našto su i napadnuti uzvraćali. Silom oružja je stvorena neodrživa tvorevina Republika Srpska Krajina.

Pred početak oružanog nasrtaja na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu Srbi su, putem štampe, radija, TV, na mitinzima, tribinama i na sve druge moguće načine zastrašivani uz širenje mržnje prema Hrvatima i Muslimanima, kao genocidnim Hrvatima i fundamentalističkim Muslimanima. Od štampe se posebno isticala *Politika*, a naročito rubrikom *"Odjeci i reagovanja"* te

Ekspres politika, *Večernje novosti*, novosadski *Dnevnik*. Pisano je o izmišljenim ekcesima i pritiscima prema Srbima u BiH, a na Beogradskoj televiziji se isticao novinar Simo Gajin sa svojom ZIP rubrikom o *"ugroženosti Srba"* u BiH. *Politika* je u novembru 1991. (mislim 19.) pisala da je u Bosni i Hercegovini Srbima teže nego na Kosovu. Iz Beograda su opštinskim organizacijama u BiH stizala pisma opštinskim organizacijama Saveza boraca NOR i Socijalističkog saveza sa pozivima na rušenje vlasti (*"rušenje dahija"*), poticali su na pobunu protiv legalne vlasti. Po BiH su nosili neki kovčeg, kažu, sa moštima cara Lazara obilježavajući dokle su "srpske zemlje", otvarane su jame fašizma u cilju strašnjenja Srba da ih to opet čeka. Na postavljenim barikadama u Hrvatskoj su inscenirani sukobi koji su se pretvorili u otvoreni rat.

Oružje je progovorilo najdrastičnijom mjerom i surovošću. Sela su gorjela, Vukovar i drugi gradovi su nemilosrdno razarani, a hrvatski živalj progonjen. Samo iz Iloka se za jedan dan iselilo 7.000 ljudi. Požar rata je zahvatio i srednju Slavoniju i cijelu južnu Hrvatsku. Krajem septembra 1991. godine napadnuti su Konavle, Dubrovnik i dalje prema Neretvi. Bosanskohercegovačko selo Ravno je napadnuto, paljeno i narod protjeran. Bilo je žrtava i progona u selu Kijev Do. A na sva usta se priča kako je u BiH "prva puška pukla na srpske svatove" u Sarajevu i kako je to "bila prva žrtva u BiH". A taj nemili događaj se zbio 1. marta 1992. Šest mjeseci nakon ubijanja sela Ravno i Kijev Dola. Prvo je pročetnička JNA Teritorijalnoj odbrani oduzela oružje i opremu, u Hrvatskoj i BiH, osim opština u kojima su Srbi bili u većini. Onda je za opšti napad na red došla BiH. Posljednje pripreme trajale su od 14. srpsko-hrvatskog primirja, odnosno formiranja 2. vojne oblasti (2. januara 1992. u Sarajevu). Početkom aprila 1992. svi gradovi su već bili opkoljeni i opsjednuti ukopanim topovskim, tenkovskim, raketnobacačkim, minobacačkim i mitraljeskim gnijezdima, a svi repetitori radija i televizije zaposjednuti i okrenuti prema Beogradu i Palama kako bi se samo jedna, njihova, istina čula.

Napadi na nesrpska naselja u Podrinju, Posavini i Srednjoj Bosni bili su siloviti. Teška oružja federalne vojske koja se još nazivala JNA su vršila vatrene udare i napadače pratila vatrenom podrškom. Karadžićevci i paravojske iz Srbije i Crne Gore su, poput hunskih hordi, nasrnuli na naselja, kuće, stanove, ljude žene i djecu, ubijajući i pljačkajući. Počelo je veliko etničko čišćenje za stvaranje buduće Republike Srpske, koju su imali namjeru priklju-

čiti Srbiji i svijet dovesti pred svršen čin. Takvo etničko čišćenje, (Bosna ih je doživljavala i ranije) Bosna i Hercegovina nije zapamtila; vršeno je planski, smišljeno i sistematski.

Rekosmo već da je ovaj rat, da bi zavarali svjetsku javnost, nazvan *"građanskim ratom"*.

Nažalost, i međunarodna javnost je bila nasjela na takav naziv ovog osvajačkog rata. I laik zna da rat za proširenje granica i borba za teritorije nije građanski nego osvajački rat, ovoga puta Miloševića i Tuđmana da podijele BiH. Bez obzira kako su tu podjelu lično zamišljali na dogovorima u Karađorđevu. U ovom ratu su jedino **borci Armije RBiH vodili obrambeni rat protiv dva agresora.** Hrvatska vojska (HV) je ispočetka davala otpor snagama Srba, a poslije je napustila savezništvo sa braniteljima BiH i protiv njih okrenula značajan dio HVO.

Oni su u BiH napravili, javnosti već poznate svirepe zločine, u čemu su se posebno, po zlu, isticali HOS-ovci, na što su pripadnici Armije RBiH, što se ne može opravdati, uzvraćali. I njihovi zločini u Uzdolu, Grabovici, Kazanu, te logori u Čelebićima i Tarčinu poznati su. Logori koje je oformirala Karadžićeva vojska toliko su bili brojni da se ovdje ne mogu nabrojati. U njima su ljudi mučeni, pljačkani, ubijani i izgladnjivani, a žene, djevojke pa i djevojčice masovno silovane i na sve načine ponižavane.

Razaranja i doslovce ubijanja opsjednutih gradova u BiH, kao u srednjem vijeku, je posebno smišljeni i svirepo praktikovani zločin. Mostar i sela oko Konjica, Foča, Tuzla, Goražde, Bihać…U samom Sarajevu za trogodišnje opsade je ubijeno 10.069 žrtava od kojih 1.572 djece i još toliko osakaćenih granatiranjem raketiranjem i snajperskom vatrom.

Konjic je tučen teškim oružjem od aprila 1992. do kraja rata. Čim su rezervisti i paravojske došle na Boračko Jezero i okolna sela, počela je pucnjava po selima Jošanica, Turija, Donja Bijela, Zabrđe, Zaslivlje, Orahovica, Donje Selo…Selo Gakići su odmah spaljeni, a Džajići razoreni. Razoreno je i selo Prevlje. Spiljani su nemilosrdno granatirani u toku čitavog rata, narod je ginuo, kuće razarane. Ni u jednom od spomenutih sela nije bilo vojnih objekata.

Posebno drastičan zločin je Srebrenica, za koju u velikoj mjeri odgovornost snosi i međunarodna zajednica jer je Srebrenica bila sigurna zona

UN. Bio je to sirotinjski logor sa oko 30.000 izbjeglica, gladnih, ogoljelih, obosilih i izmučenih ljudi žena i djece. Prvo, nije se smjelo dozvoliti generalu Mladiću da je osvoji. Drugo, trebalo je brzo reagovati i ne prepustiti da ta sirotinja postanu Mladićevi zatočenici, da izvrši deportiranje istih na stratišta i nad njima izvrši pokolj; posebno što je Mladić prethodno izjavio da je "došlo vrijeme za osvetu /Turcima/ u ovom kraju". Treće je, međutim, najzagonetnije. Na osnovu čega je Srebrenica nakon toga darovana Mladiću, kako je mogla da ostane njegova, poslije ovoga strašnoga horora – da se trijumfalno hvali: **"*Ovaj grad poklanjam srpskom narodu*".** Jadna Srebrenica i jadni srpski narod – ko mu poklanja žrtveni grad i jad! Poklanja ga ratni zločinac najvećeg kalibra, zajedno sa svojim zločincima.

Strašna troipogodišnja agresija na BiH je odnijela oko 200.000 života i toliko ubogaljenih, preko milion i po protjeranih sa svojih ognjišta koji, i pet godina nakon Daytona, još nemaju mogućnost da se vrate na svoja oteta ognjišta. Za najveće žaljenje su ratna siročad bez roditelja – dječje suze i njihova tuga. Pored agresora, opet ponavljam, krivicu snosi i međunarodna zajednica što je čekala da se BiH dugo ubija, a nije braniteljima dozvolila dotok oružja i opreme, dok su oba agresora bili prezasićeni oružjem i imali kontinualnu logistiku iz "matica". Za to vrijeme je BiH teško krvarila, gorjela i gladovala. I još i sad gladuje. Jame se još otkopavaju.

Gusto posijana minska polja po BiH je isto zločin za svaku osudu. To je specifično zlodjelo, ne samo u BiH nego i u svijetu. Proizvodnju i upotrebu nagaznih mina bi trebalo zabraniti, a sve postojeće zalihe javno uništiti. Ogromne površine obradive zemlje u BiH su minirane.

NEMILOSRDNA RAZARANJA, ETNO ČIŠĆENJA I LJUDSKE ŽRTVE

Gradovi i sela u BiH su za vrijeme dvostrane agresije bila izložena strahovitim razaranjima, paljevinama i pljačkama, a ljudi, žene i djeca masovnim pogibijama, pljački, silovanjima, mučenjima i iseljavanjima u cilju stvaranja etnički čistih teritorija koje su bile predviđene pripajanjima "maticama" Srbiji i Hrvatskoj. Evo jednih od mogućih podataka koje izlaže eminentni hrvatski demograf Vladimir Žerjavić u njegovoj procjeni stradanja ljudi, žena i djece u BiH tokom ovog rata.

	POGINULO	ISELJENO
Hrvata	30.000	340.000
Bošnjaka	160.000	650.000
Srba	25.000	200.000
Jugoslavena	3.000	60.000
Ostalih	2.000	50.000
UKUPNO	**220.000**	**1360.000**[12]

Pravi se podaci nikad neće znati. Ljudske patnje se neće moći opisati, a još manje opravdati. Ovome treba dodati i teške invalide, brojnu siročad bez roditelja i roditelje bez djece.

(Izvor: "Glas antifašista", Sarajevo, april 1997.).

UNIŠTAVANJE BOGOMOLJA, HISTORIJSKIH SPOMENIKA I SVIH KULTURNIH I HISTORIJSKIH VRIJEDNOSTI

Sarajevska revija *"Express 071 – Specijal"* od aprila 1991. godine prikazuje postojeći broj bogomolja u BiH, zaključno sa 1986. godinom. Prije agresije na BiH.

BOGOMOLJE U BOSNI I HERCEGOVINI	SVEGA
951 džamija i 501 mesdžid	1.452
285 pravoslavnih crkava i 153 kapele	438
261 katolička crkva i 153 kapele	414
UKUPNO	**2.304**

Zavod za zaštitu kulturnog, historijskog i prirodnog naslijeđa R. Bosne i Hercegovine, Sarajevo, maja 1995. godine daje podatke o devastiranim sakralnim objektima u agresiji 1991-95. godine i to:

Islamskih	1.024
Katoličkih	182
Pravoslavnih	28
Jevrejskih	5
UKUPNO	**1.239**[13]

[12] Vladimir Žerjević.

[13] Zora Mičić-Tufo, I SA NJIMA SMO BOSNA, Glas atnifašista, Sarajevo, april 1997, str. 20-21.

Kada se govori o masovnom uništavanju islamskih bogomolja u Srbiji u ratovima 1804. do 1813, balkanskim i drugim ratovima pravda se time da su se "džamije same urušavale" vremenom "jer su većinom bile građene od naboja,"[14] što nije tačno. Taman da su se neke i građene od naboja, bilo ih je itekako tvrdo građenih koje su mogle nadurati vrijeme, jer od tada nije prošlo ni 200 godina, a Kosovom su Turci vladali 523 godine, pa su ipak manastiri i crkve srbijanskih vladara sačuvane.

I još nešto, pravoslavni manastiri u BiH su svi građeni u tursko doba: Zavala kod Trebinja 1514., Gomionica zapadno od Banje Luke u XVI vijeku, Ozren 1578, Žitomislić 1566. itd. Najveća pravoslavna crkva u BiH, Saborna crkva u Mostaru (koju su vojnici HVO, ovoga rata razorili) završena je 1873. godine, pet godina prije dolaska Austrijanaca u BiH.

Reda radi je spomenuti i to da Turci nisu vršili genocidno i etnocidno čišćenje, nisu ubijali narod niti prisilno (osim slučajeva od strane siledžija koji su to činili mimo zakona) prevodili na islam, Turcima je raja trebala da proizvodi materijalna dobra i plaća porez. Ovim se ne želi ni braniti niti pravdati nazadni feudalni poredak (ni onaj u turskoj carevini), nego samo to sve usporediti sa skorašnjom agresijom, genocidom i etnocidom što su ih u ratu 1991-95. vršili "naši" i ostali nacisti.

Za vrijeme načelnikovanja bivšeg ratnog gradonačelnika Banje Luke srušene su sve džamije u gradu (iako nije bilo borbi) i istjerano nesrpsko stanovništvo. Tako je bilo i u Trebinju i drugdje. Pored ostalih džamija u Banjoj Luci je srušena i čuvena **Ferhadija,** spomenik nulte kategorije, pod zaštitom države i UNESKO-a, te u Foči **Aladža džamija,** spomenik sličan Ferhadiji. A u Trebinju, gdje je gradonačelnik bio Božidar Vučurević kamiondžija je srušena čuvena Osman-pašina džamija. Treba zapitati sadašnje gradonačelnike tih gradova koja su oni sila da sprječavaju obnovu Ferhadije, Aladže i Osman- pašine džamije. Te su džamije razorene dinamitom, u cilju uklanjanja svega što nije srpsko u BiH.

Možemo se zapitati: kako bi nama bilo teško da nam neko sruši Dečane, Studenicu, Gračanicu…? U Konjicu su rezervisti JNA i paravojske aprila 1992.

---

[14] Jovan Nikolić, paroh zagrebačke pravoslavne crkve u penziji u intervjuu Radio Slobodna Europa, februara 1998.

jednim od prvih hitaca iz topa pogodili katoličku crkvu u sred tornja. Rušenje sakralnih objekata je u stvari poruka da se sele i da im tu više nema mjesta, što je grozno i sramno.

Da su Turci, za svojih 500 godina vladavine, postupali sa Srbima onako kako su "naši" nacisti 1991-95. postupali sa nesrbima – ne bi se sada za nas znalo ni koliko za Hazare. Ne bi nas bilo. Čitavu 1998. godinu je u Srbiji slavljen jubilej 800 godina manastira Hilandara koji se nalazi na Atoskoj gori u Grčkoj, gdje su isto Turci vladali stoljećima, a nisu ga srušili. Slavljeno je i ćutalo se kao da se ništa loše nedavno događalo na ovim prostorima sa "naše" strane. Naši su nacisti izgonili, sa svojih životnih prostora progonili, braću iste krvi i istoga jezika sa kojima su vijekovima živjeli zajedno, ponižavali ih i lišili ih njihovih bogomolja. To su nacisti radili da bi na očišćenim prostorima živjeli samo oni i da bi tu postojale samo njihove bogomolje. E, zapitajmo se sad – što će im bogomolje? Da se u njima mole? Kome da se mole i s kojim pravom kada to drugima osporavaju? Zar samo srpskom Bogu? Kao što su se po starozavjetnoj biblijskoj mitologiji Izraelci, kao od Boga "Odabrani narod" molili izraelskom Bogu Jahvi, a mi Srbi sada "Nebeski narod". Ako vjerujemo u Isusa, a. s. Muhameda, Jahvu i sl. onda prvo moramo poštovati čovjeka koga je Bog stvorio (ako u to vjerujemo), jer su nas oni učili da volimo ljude, a ne da ih ubijamo i razaramo im hramove. Među ljudima nema biološke razlike, osim kulturološke, vjerske i sl.

UNIŠTAVANJE SPOMENIKA IZ NOB I ANTIFAŠISTIČKIH ZNAMENJA I SVEGA ŠTO PODSJEĆA NA BOSNU I HERCEGOVINU

Prvo su hrvatski nacisti oskrnavili partizansko groblje u Mostaru, djelo velikog arhitekte i antifašiste Bogdana Bogdanovića. Onda su i srpski i hrvatski nacisti porušili mnoge spomenike i spomen-ploče iz antifašističke borbe 1941-45. godine, kao i Muzej AVNOJ-a u Jajcu i ZAVNOBiH-a u Mrkonjić Gradu, te spomen kompleks na Sutjesci, spomenik na Kozari su unakazili i mnoge druge. Trg Prve proleterske preimenovali u Trg Draže Mihailovića, kolaboracioniste sa okupatorima. Mnoge ulice partizanskih boraca su preimenovane i u Federaciji BiH, pa i u samom Sarajevu.

I hrvatski i srpski nacionalisti brišu sve nazive koji označavaju Bosnu i bosansko. Pripadnici HVO su čak i srušili Stari most u Mostaru, najljepši stari most na svijetu, samo zato da unište sve što obilježava staru bosanskohercegovačku kulturu i prošlost. Mostarci znaju ko je bio zapovjednik HVO u to vrijeme. Foča nije više Foča nego "Srbinje", Bosanski Novi nije više bosanski, kao ni Bosanski Brod itd. Agresori su riješili da unište i Bosnu i izbrišu sve što je bosansko, sva njezina historija, država i ime, po njima, mora pasti u zaborav, jer to su "srpske" i "hrvatske" zemlje.

Najopasnija praksa agresora, koja se uporno vrši, jeste opstruiranje svakog sporazuma o uređenju BiH kao države. Najopasnija i najučinkovitija opstrukcija je uperena povratku prognanih na svoja ognjišta kako bi se očuvao status quo, da se zadrže etnički očišćene teritorije, onakve kakve su sada, bez prisustva "njihovih", da bi se, u drugoj fazi mogli priključiti "maticama". **Treba svaku takvu opstrukciju označiti kao zločin, jer je to produženje i čuvanje onih rezultata koji su zločinačkim akcijama i izvršili brutalno etničko čišćenje**.

SILOVANJE DJEVOJČICA, DJEVOJAKA I ŽENA

Silovanje žena je posebna dimenzija barbarizma i spada u vid i segment strategije etničkog čišćenja putem obeščašćivanja i stvaranja što veće odbojnosti među etničkim subjektima. Centar za istraživanje i dokumentaciju Saveza logoraša Bosne i Hercegovine u Sarajevu, izdao je knjigu s naslovom MOLILA SAM IH DA ME UBIJU – ZLOČIN NAD ŽENAMA BOSNE I HERCEGOVINE. U knjizi su opisane stravične i bolne ispovijesti silovanih žena i djevojaka. Među silovateljima su identifikovani i opisani i Nikola Poplašen, bivši predsjednik Republike Srpske, general Luis Mekenzi (Lewison MacKenzie) i general Majk Rouz (Michael Rose), koji su znali da su im podvedene zatočene žene, ucijenjene i ponižene. Te obeščašćene žene izjavljuju da im život više ne predstavlja ništa, a žive samo za to i u nadi da se sa Poplašenom, Mekenzijem i Rouzom u oči pogledaju pred Tribunalom u Hagu.

Silovanje bosanskih žena vršeno je masovno, planski, sistematski sa jasnim ciljem. "Nemoguće je tačno izračunati koliko je žena silovano. Razli-

čita istraživanja, kao jedno što je izvedeno od strane Bečkog instituta za istraživanja koji mi je asistirao tokom moga rada u UN na pronalaženju nestalih osoba u području bivše Jugoslavije, **pokazuje da su žrtve silovanja kasnije nestale ili su ubijene.** One koje prežive su uplašene ili ih je stid ili su istraumatizirane da bi pričale o svom iskustvu. Bosanska vlada je proračunala da je 50.000 žena silovano. Podatke je izdalo Ministarstvo unutarnjih poslova u jesen 1992. godine, i ta brojka nije konačna. Kroz Medicinski centar za silovanje i seksualno zlostavljanje pod imenom MEDIKA, u Zenici od 1993. do 1997. godine je pregledano 28.000 žena. Ovi brojevi su samo spomenuti da prikažu masovnost i sistematičnost silovanja bosanskih žena i djevojaka. Priče, poput ovih su dokumentovane u knjizi GRIJEH ŠUTNJE – RIZIK GOVORA i nalaze se u dokumentaciji Haškog tribunala, ekspertnih komisija, odnosno njihovih specijalnih izvještača, državnih komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima, instituta i brojnih drugih ustanova. Ovdje ćemo pomenuti samo neke od objavljenih knjiga ili zbornika radova.[15] Silovane su i djevojčice, pa i starice od preko 70 godina. Svaka ispovijest ima svoju autentičnost, a mnoge i imena i prezimena zločinaca.

Ljudski um nije u stanju sveobuhvatno pojmiti i shvatiti grozotu, obimnost, masovnost, svirepost, bahatost, poriv i sistematičnost genocida. Zato je, prikrivati zločine i braniti zločince – zločin. Tribunal u Hagu podiže optuženice i izdaje naloge za hapšenje zločinaca, a režimi koji su na vlasti ih ne žele izručiti i što "njihovi" nacionalisti koji su ratovali iz zemalja u kojima se i iz kojih se ratovalo (i ako "nisu bile u ratu") negoduju zbog hapšenja, pa i oni koji nisu baš neki nacionalisti, ali su obmanuti o uzroku, prirodi i karakteru rata koji je vođen, pa im svaka optužba i hapšenje pripadnika "svoga" naroda izgleda nepravednim.

Ima i takvih koji su čak i pristalice onoga što je dotični zločinac učinio i koji navijaju za njega, opravdavaju iste ciljeve; ne znajući ih ili ne hajući za metode kojima su se zlikovci služili u činjenju zlodjela protiv čovječnosti. Brane ih umjesto da ih osuđuju iz "*patriotskih razloga*" za ono što su "*učinili*

[15] ∴ GRIJEH ŠUTNJE – RIZIK GOVORA (THE SIN OF SILENCE – RISK OF SPEECK), Komisija za prikupljanje činjenica o ratnim zločinima u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1999; Seada Vranić, RUŠENJE ZIDA ŠUTNJE, - GLASOVI SILOVANE BOSNE, Zagreb 1996; ∴ MOLILA SAM IH DA ME UBIJU – ZLOČINI NAD ŽENAMA BOSNE I HERCEGOVINE, Savez logoraša Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1999. i dr.

za naš narod" – što je još gore – u ime "*našeg*" naroda, ma o kome se narodu radilo. Braneći "naše" zločince, mislimo da time branimo naš narod – obraz našeg naroda. Učinak je ustvari suprotan jer time krivicu za učinjena zlodjela svaljujemo i primamo na sebe – na čitav narod.

Umjesto da zlodjela i njihove počinioce osuđujemo i da zahtijevamo njihovu odgovornost za počinjeno, da odgovaraju oni, da se time sa naroda skine kolektivna odgovornost; da svaki pošteni građanin bude oslobođen sumnje i teškog bremena dijela kolektivne odgovornosti za ono što su zločinci u naše ime počinili. Radovan Karadžić je znajući da iza sebe ima poklonjeni mu strašan ubojni arsenal, uoči rata javno prijetio: **"*Muslimani mogu nestati kao narod*". "*Srbi znaju kako će*!"** I pokazao je kako će i kako su….

Protestovati protiv hapšenja odgovornih za zločine znači odobravati sve što su ovi monstrumi radili. Odobravati masovne grobnice civila, odobravati okrutne metode zatiranja na način na koji su to činili nacisti Adolfa Hitlera.

Između onih koji su nas gurnuli u ove grozne bratoubilačke ratove i našeg naroda (i svakog drugog naroda) ne smijemo stavljati znak jednakosti. To bi značilo pljuvati sami po sebi, po svome narodu. Oni su nas prikovali za stup srama. Odricanjem od njih mi ćemo se toga stuba srama osloboditi, a neka oni na njemu ostanu, onako kako su i zaslužili. Neki nacionalistički orijentisani, braneći "svoje" zločince, se bune zašto ih hapse, a posebno negoduju "zašto ih tajno i prisilno hapse". Na to pitanje nije teško odgovoriti – zato što potpisnici Daytonskog sporazuma ne izvršavaju date obaveze, pa njihove brljotine neko drugi mora ispravljati. Sutra će morati tako biti i sa Karadžićem, Mladićem i ostalom bratijom na cijelom prostoru bivše SFRJ.

Osporavanje njihove krivice je apsurdno i neodrživo. Krajišnik, na primjer, je bio u najvišem vrhu zloglasne Karadžićeve vrhuške. Sve je znao šta se radilo, jer su rat oni i planirali i izvodili. Ako "nije znao" (a znao je), dužnost na kojoj se nalazio ga je obavezivala da zna. Bivša JNA im je bila osigurala sva potrebna sredstva veze koja su im omogućavala komandovanje i dobivanje izvještaja – imali su uvid u sve ono što se činilo na čitavoj teritoriji svakog trenutka.

Čin suđenja zločincima nije osvetoljublje nego privođenje "k poznaniju prava". Kod Tribunala u Hagu nema smrtne kazne, dok na suđenju ratnim zločincima njemačkog Trećeg rajha u Nirnbergu, nakon II svjetskog rata na

smrt su osuđeni: Martin Borman (u odsustvu), Herman Gering, koji se sam otrovao, Johaim Ribentrop, Kaltenbruner, Rozenberg, Frank, Štrajher, Zaukel, Cajs-Inkvart, Kajtel i Jodl, koji su obješeni. Oni nisu lično ubili nikoga, ali su bili mozak nacionalističke mašinerije za vođenje rata i vršenje genocida koji su to i planirali. Mnogi Hitlerovi generali koji su u Jugoslaviji zapovijedali trupama koje su vršile zločine nad našim narodom, kod nas su osuđeni na smrt, među kojima i generalpukovnik Aleksandar Ler (Alexander Löhr), komandant Jugoistoka Europe (Grupa armija "E"), ujedno i zapovjednik razbojničkog bombardovanja Beograda 6. aprila 1941. godine, te mnogi ustaški generali i njihovi zločinci – jamari, kao i Draža Mihailović i mnogi njegovi zločinci.

U ovoj velikoj ratnoj agresiji protiv Bosne i Hercegovine, BiH je oguljena do kosti kao nikad u svojoj historiji. Slobodan Milošević je jednom izjavio: "*Za rat u Bosni kriva su sva tri naroda podjednako*". Samo on i Tuđman nisu. Da rat nije planiran i nametnut narodi se nikad ne bi potukli. BiH, koja je u SFRJ važila kao najuzornija republika po pitanju zajedništva, zaskočena je i napadnuta na najbestijalniji način. Ako su "*za rat u BiH kriva sva tri naroda podjednako*" (a nije ni jedan), onda, po njima koji to kažu, nema konkretnih zločinaca – zločinci su narodi iza kojih se voždovi i vrhovnici zaklanjaju. To ne može proći.

"*Nas Srbe mrze zato što smo Srbi i što smo pravoslavni*" govorila je Biljana Plavšić u toku rata. To je ujedno i poznata postavka kod nacionalista, što nije istina. Mržnju na Srbe navlače oni srpski nacisti koji stalno govore o nekakvim "*srpskim zemljama*" u BiH, Hrvatskoj, Makedoniji, Crnoj Gori, pa čak i u Rumuniji i Mađarskoj, stvara odbojnost naših susjeda prema nama Srbima. Toga se kompleksa moramo osloboditi i izliječiti. To nas je i do sada krvavo i skupo koštalo i koštaće nas ako se budemo zanosili za tim glupostima. Nema srpskih zemalja van granica Srbije, postoje pripadnici srpskog naroda koji se demokratskim putem trebaju uklopiti u dotičnoj državi u kojoj žive, kao građani te države i neka tamo koriste svoja prava i izvršavaju svoje dužnosti po Ustavu i zakonima koji tamo važe. Pogubno je zbog ma koga procenta Srba van granica Srbije voditi ratove, a najpogubnije za same Srbe u tim zemljama.

Moramo se izliječiti od nekih kompleksa: da smo bezgrešan narod, da možemo opstati samo ako vladajuća nacija pa makar nas bilo i pet posto jer nas tako uče: ako nismo vladajuća nacija onda smo ugroženi, i od kompleksa "srpskih zemalja" van granica Srbije…

Bosna i Hercegovina je tradicionalno antifašistička, ali nam fašizam u Bosni i Hercegovini uvezoše zlotvori i potpomogoše one snage koje su u II svjetskom ratu bile na strani okupatora – ustaše i četnike – i koji su, od snaga Narodnooslobodilačke vojske 1941-45. izgubili rat. BiH je u II svjetskom ratu bila osnovno uporište otpora silama osovine i fašizmu uopće, i jedino u Europi protiv fašizma. Onda kako su savezničke snage Antihitlerovske koalicije bile daleko od Europe u Bosni su se odvijale najkrvavije bitke partizanskih snaga sa okupatorima i kvislinizma. Bosna je dala najveći broj boraca, svoje sinove i kćeri i podnijela najveći teret u materijalu i krvi. Bosna je davala sve što je imala i što je mogla dati. Krv je tekla potocima i Bosna je najpozvanija da za zasluge u II svjetskom ratu ispred svih ponese visoko, visoko, zastavu pobjede nad fašizmom. A sada je podijeljena i blokirana, podjelama na neke "entitete" geografski, ekonomski, infrastrukturalno i ljudski nemoguće, štetne i čudne.

Bijedu unesrećenih ljudi, žena i djece, te materijalnu štetu niko ne može procijeniti. Suze i tuga nemaju cijenu. One su ljudsko-psihološka, moralna, paćenička i bolna kategorija.

Ko je kriv što u zemljama iz kojih je pokrenuta agresija narod ne zna istinu?

Prof. dr. Smail Balić

VJERSKA DIMENZIJA SUKOBA U BOSNI

Za dalekosežno posvjetovljenu Europu je skorašnje službeno iskazivanje Bošnjaka "Muslimanima u nacionalnom smislu" bilo izazov svoje vrste. Dok se u ostalim europskim zemljama vjersko osvjedočenje nije javno izražavalo, ono je – što se tiče Bočnjaka – svakom bilo vidljivo, jer se pojavljivalo već u imenu naroda.

Činjenica je, međutim, da se na srednjevjekovni način na Balkanu nacija poistovjećuje s vjerskom zajednicom. Pravi razlog za to leži u tek površinskom uticaju prosvjetiteljstva, bez dubinskog razumijevanja njegovih zasada. Polazeći od tog stanja moglo se tvrditi, da je krvavo zbivanje u Bosni 1992. do 1995. imalo svoje ishodište u vjerskoj surevnjivosti, što – recimo – tvrde njemački kritičar kršćanstva Karl Hajnc Dešner (Karlheinz Deschner) i profesor upravnog prava u Nišu Milan Petrović u zajedničkoj knjizi WELTKRIEG DER RELIGIONEN (Svjetski rat religija).[1] Jedan od razloga ove krive dijagnoze leži upravo u dotadašnjem službenom imenu bošnjačkog naroda. Zato su pisci i mogli zapisati u svojoj knjizi ovu besmislicu: "Srbi su pravoslavni, Hrvati katolički, a Muslimani islamski narod."[2]

Danas se već smatra historijskom činjenicoim, da je osnovni razlog agresije na Bosnu imperijalistička pohota. Iza nacionalističkog divljanja stajao je plan podjele ove zemlje između Srba i Hrvata. I sam Radovan Karadžić, jedan od glavnih optužitelja Bošnjaka navodnim fundamentalizmom, kojim je za vrijeme genocida, pravdao svoja neljudska djela i plašio Europu, govorio je 1990, kad je svjesno salijetao muslimanske građane da uđu u krnju Jugoslaviju: "*U Evropu islamski fundamentalizam dolazi sa ljudima druge rase i*

[1] Puni naslov glasi: WELTKRIEG DER RELIGIONEN – DER EWIGE KREUZZUG AUF DEM BALKAN (SVJETSKI RAT RELIGIJA – VJEČNO UKRŠTAVANJE NA BALKANU), Stuttgard, Wien: Weitbrecht 1995, str. 335.

[2] Isto, str. 7.

drugog jezika, pa Evropu hvata panika. Kad se radi o Muslimanima, slovenskom narodu, ljudima naše krvi i našeg jezika, koji su se u najvećoj mjeri opredijelili za evropski kvalitet življenja, uz očuvanje islamske vjere. Tu nema mjesta panici ni kod Srba ni kod Musliamna. Ne treba Srbi, po mojoj ocjeni, da staju ponovo na branik hrišćanske Evrope u borbi protiv islama. Mnogo smo mi Srbi bliži sa našim Muslimanima nego sa tom Evropom."[3]

Genocid kao oslobodilački rat ili antimuslimanska revolucija

Po shvaćanju Milorada Ekmečića, historičara i ideologa srpskog nacionalizma, događanje u Bosni i Hercegovini 1992-1995. nije bilo ništa drugo, nego produžetak srpskih oslobodilačkih ratova.[4] Po svojoj usmjerenosti i strateškim metodama ono je to moglo i biti, ali je u historijskom i moralnom pogledu bilo bez ikakva opravdanja. Većinsko stanovništvo u zemlji, Bošnjaci i Hrvati, nijesu mogli biti predmet takvog "oslobađanja", koje je – kako ustanovljuju Dešner i Petrović – suštinski uvijek značilo "antislimansku revoluciju."[5]

Crnogorskog mitropolita Danila (1697-1735) i njegova nasljednika Petra II Petrovića-Njegoša (1813-1851) je rukovodila misao o nepomirljivosti dviju vjera, kršćanstva i islama. Borba između njih "**može samo završiti potpunim porazom, nestankom, jedne ili druge religije**".

Završetkom oslobodilačkih borbi u Srbiji nestalo je iz zemlje islama, "**najvažnije posljedice stoljetnog turskog gospodstva.**"[6] Tako piše Milan Petrović, iako mu je kao historičaru sigurno poznato, da su muslimani davno prije nastanjivali brojna sela u Podunavlju i Posavlju (Sremu). Sam piše o

---

[3] *NIN,* Beograd, broj 2064 od 20. jula 1990.

[4] Milorad Ekmečić, SEKTIERERISCHER NATIONALISMUS IN BOSNIEN-HERZEGOWINA ALS URSACHE DES BÜRGERKRIEGES (SEKTAŠKI NACIONALIZAM U BOSNI I HERCEGOVINI KAO UZROK GRAĐANSKOG RATA). U: Ethnos-Nations (Köln), 1/1993, svezak 2, str. 15.

[5] Karlheinz Deschner, Milan Petrović, WERLTKRIEG DER RELIGIONEN, str. 74.

[6] Isto, str. 81.

vojnoj saradnji između muslimana i heretika (patarena) u bici kod Doboja 1415, kada su Mađari pretrpjeli težak poraz.[7]

Prvotno politički motiviran, sukob u Bosni je dakle poprimio posve drukčiju narav. Postao je "**antiislamska revolucija**".

Krajem 15. stoljeća provala velike isključivosti posvjedočena je na Iberijskom poluotoku progonom židova i muslimana. U strašnom genocidu (koji Jevreji nazivaju holokaust) sredinom 20. stoljeća obnovljena je istraga Židova u daleko bezočnijem vidu. Na ishodu 20. vijeka došli su na red preostali autohtoni europski muslimani. Zbivanje se ovog puta dogodilo na balkanskom poluotoku – tačno 500 godina nakon izgona iz Španije. Počinitelji su pretežnim dijelom pripadnici istočnog kršćanstva, koje se otimlje preodgoju na zasadama prosvjetiteljstva.

Na središtu nasilničkih događanja se, što je veoma značajno, pojavljuje Srpska pravoslavna crkva – bilo po svojim ljudima, bilo po naučavanju ili podsretcima. Ova događanja su velikim dijelom motivirana crkvenom dimenzijom. Čini se, da skolastičko učenje o borbenoj i trijumfirajućoj Crkvi nije odstupilo u korist snošljivosti i suživota. Ove potonje vrijednosti su na dnevnom redu samo, kad su iznuđene. Tolerancija i dijalog, ljudska prava i ekumenizam su strani pojmovi, do kojih ovoj crkvi očito nije stalo. Jedan Hans King (Hans Küng) s "globalnim etosom" i sa svojim naučavanjem, da nema mira u svijetu, dok nije uspostavljen mir među vjerama, jedva je ovdje primjetan.

Dok je još u holokaustu dolazila do izražaja izvjesna crta uljuđenosti, u sjeverozapadnom Balkanu ili Bosni bilo je sve, što se ne uklapa u jednoličnu sliku etnosa, osuđeno na posvemašnje uništenje. Od njemačkih Jevreja su preostala bar pojedina groblja, pa i sinagoge. "**Jevrejsko vijeće**", koje je u nevolji sarađivalo s nacističkim ustanovama, moglo je ublažiti nesreću, pa i spasiti po kojeg Židova. Bošnjacima kao muslimanima nije bila data ni ta mogućnost.

[7] Isto, str. 41.

Pozicija Islamske zajednice u predvečerje genocida i za vrijeme njegova trajanja

Prije njezina izbijanja nesreća je visila u zraku desetak godina. Islamska zajednica se morala stalno dokazivati uslijed raznih optužbi. Već u Titovoj Jugoslaviji radilo se o biti ili ne biti islama. Nakon Titove smrti i oni skučeni tečajevi vjerske pouke, koji su se održavali u pojedinim mjestima Bosne, prijetili su, da se utrnu. Islam je bio doveden do zida. Džamije su bile poluprazne, dok su vjernici bili omalovažavani, pa i napastvovani. Na granici države oduzimani su muslimanima Kur'ani, dok su ljudi maltretirani. Mada su islamski tisak i preostali vjerski obrazovni zavodi islama baš u to vrijeme u izvjesnom smislu cvjetali, osjećao se jačajući pritisak na islam. Najbolji dokumenti toga stanja su *Izjava Starješinstva Islamske zajednice povodom pisanja lista NIN iz 1987*.[8] i zbornik radova "ISLAMSKI FUNDAMENTALIZAM – ŠTA JE TO?" iz 1990. godine.[9]

Kad je 22. septembra 1991. uhapšen reisu-l-ulema prilikom svoje posjete Kosovu, pisao je *Preporod*: "*Tim činom prijeti se čitavoj Islamskoj zajednici. Sve više i više. Bit će zanimljivo osluhnuti, kako će se u povodu ovog izraziti predstavnici Srpske pravoslavne crkve. Oni se vole pozivati na mir*". Crkva je, međutim, šutila. Nedostajale su joj, navodno, provjerene informacije.

Nedugo iza toga, o Bajramu 1992, srušio se na Bosnu i Hercegovinu sav bijes napadača. Počela su ubijanja, odvođenja u logore i tzv. "etnička čišćenja". U međuvremenu je 200.000 ljudi stradalo životom, dijelom u koncentracionim logorima, gdje su bila na redu nezamisliva mučenja. Desetci hiljada unesrećenih žena i djevojaka je silovano. Na meti su bili posebni vjerski i svjetovni intelektualci. Sadistički ritual je obilazio zemlju – nasilno ljubljenje križa od strane žrtava, urezivanje križa u živo tijelo, uništavanje islamskih znakova, udaranje na čast i obraz žrtava itd. Preko hiljadu islamskih bogomolja je sravnjeno sa zemljom. Vrhunac zločinstva je bilo masovno umorstvo zarobljenika i civila Srebrenice u ljeto 1995. godine. Zajednički pokušaj vjerskih

[8] Integralni tekst u časopisu ISLAM UND DER WESTEN, Wien 7/1987, svezak 1, str. 26-28.

[9] Nusret Čančar, Enes Karić, (izd.) ISLAMSKI FUNDAMENTALIZAM – ŠTA JE TO?, Sarajevo, 1990, 300 strana.

zajednica, pokrenut na inicijativu **Svjetskog vijeća crkava**, da poprave stanje u korist čovjekoljublja i mira ostao je bez uspjeha. Konferencija u Ermatingenu, Švicarska, 24. do 26. novembra 1993. nije na Balkanu naišla ni na kakav odziv.

Evo kako je, na primjer, izgledalo posredovanje vjerskih ljudi islama u ratu. U *Muslimanskom glasu* od 10. avgusta 1992, na str. 14, u članku NE PREKORAČUJTE GRANICE upozorava Seid ef. Mevlić muslimanske vojnike: *Prema pripadnicima drugih monoteističkih religija islam je propisao meweddeh – lijepo ophođenje i postupanje*". U ratu se treba pridržavati Kvisasa (el-qisâs) – uzvraćanja istom mjerom. "*Međutim, pred muslimane je njihova uzvišena vjera postavila granice u uzvraćanju, pošto oni mogu uzvratiti istom mjerom na sve osim na zločin. Tako islam zabranjuje ubijanje nedužnog (čovjeka), starca, ženu ili dijete, zatim skrnaviti bilo čije bogomolje, svetišta i svetinje te uništavati usjeve*". Ni manje osjetljiva pitanja morala Mevlić ne ispušta iz vida, pa piše: "*Nažalost mnogi naši borci – muslimani ne poznaju uzvišene propise islama. Oni se ponašaju tako, kao da ih nijesu rodili muslimani. Neki od njih se alkoholiziraju, i pred TV-kamerama psuju – ne'uzubillâhi – uzvišeno Božije Biće. Iako svakog časa mogu preseliti na Ahiret, oni ne pomišljaju na Alaha i vraćanje Njemu. Zašto to čine? Kako se smiju tako ponašati?*" Zahvaljujući najviše uticaju ovog i ovakvog naučavanja ostali su muslimani u glavnini neokaljani u ratu. Najveći dio civiliziranog držanja otpao je na njih. Nijesu bili kasapi ljudi, nijesu uništavali sela i gradove niti gađali u crkve i samostane.

Za vrijeme genocida, koji se u otporu Bošnjaka poslije preobrazio u rat (ali ne građanski!), korišten je kur'anski izraz **džihad** u smislu samoodbrane svim silama. Takav **džihad** je egzistencijalna nužda. Etimološki srodan termin **idžtihad** je, nasuprot tomu, intelektualni napor da se izađe iz jednog **teološki** zamršenog ili nejasnog položaja.

Francuski pisac i filozof Bernar Anri Levi (Bernard Henry-Levi) je okarakterizirao Bošnjake kao najsnošljivije i s Europom najsuživljivije muslimane u svijetu. Njemu se u ocjeni vjerskog držanja muslimanskih Bošnjaka pridružuje drugi francuski pisac, Lark Semo (Larc Semo), koji bi najradije da u Europi vidi jedan "euro-islam": "Težak je zadatak da se stvori jedan otvoren, tolerantan i demokratski europski islam. Zbog toga je uzbudljiva situacija u Bosni: u jednoj europskoj državi islam je prva religija, a radi se o

domaćem vjeroispovijedanju, koje je oduvijek prisutno. Ovdje ga prakticiraju ljudi koji govore isti jezik kao i njihovi susjedi katolici i pravoslavci. To je islam, za koji je šerijat samo moralni kod koji brani ljudska prava i demokratiju."[10] Ovi muslimani imaju strah od političkog i zatvorenog islama današnjice.[11]

U kontroverznoj ISTORIJI JUGOSLAVIJE, izašloj u Beogradu 1973, se, kao i u većinskoj srpskoj i hrvatskoj historiografiji, prešućuje postojanje Bošnjaka ili bosanskih Muslimana kao naroda. Tu se prikriveno najavljuje dolazeći genocid, jer je tobožnje vjekovno mučenje seljaka pod Turcima stvorilo "*dugotrajne patnje, kojom će se i poznije seljačke generacije svetiti prošlom nasilju*". Jedan od četiri pisca ove knjige, **Milorad Ekmečić**, u diskusiji koja se po njezinu izlasku razvila, podmeće Bošnjanima misao o "*istorijski čistom muslimanskom narodu*", čime se u obrnutom redu po prvi put inaugurira ideja o "etničkom čišćenju".

Treći vid "*antiislamske revolucije*" je, pored ubijanja i "*etničkog čišćenja*" predstavljalo nasilno pokrštavanje. Bilo ga je i sa srpske i sa hrvatske strane. "*Bijeljinski muslimani nemaju istinsku želju da uđu u pravoslavnu crkvu*" tužio se prema listu *The Guardian,* od 6. decembra 1993, mjesni pop Nedeljko Pavić, "*Oni se samo boje, da ne budu prisiljeni, da napuste ovo mjesto kada Bosna bude konačno podijeljena*". Nekoliko stotina preostalih bijeljinskih muslimana bilo je u spomenutoj godini zahvaćeno strahom i bilo spremno, da prihvati kršćanska imena, a onda i da se pokrste. Jedna muslimanka po rođenju iz mješovitog braka izjavila je: "*Ako bih mogla da živim život ponovo, željela bih da se rodim što je moguće dalje od Balkana.*"[12]

Nasilje uključeno u politiku je dio srpske duhovne povijesti. U stil visoke politike spadaju zavjereništva i misticizam. Zato ne iznenađuje njezina povezanost sa slobodnim zidarstvom, koje je jedno od odlučnih faktora u Srbiji.[13] O uticaju masona na zbivanja u Bosni već je nešto pisano.[14] Ostaje za budućnost još da se iznađe istina.

---

[10] Prema listu *Liberation* (Pariz) citirano u *Muslimanskom glasu*, 13. mart 1992, str. 8.

[11] Vidi: *Ljiljan,* 15. februar 1993, str. 31.

[12] *The Guardian,* 6. decembar 1993, (citiran po Ljiljanu od 15. decembra 1993, str. 16).

[13] K. Descher, M. Petrović, cit. djelo, str. 79.

[14] Uporedi: Faris Nanić, MASONI UREĐUJU BOSNU. U *Ljiljan,* 1. decembra 1993, str. 10.

Postoji opravdana sumnja, da je bosansko stradalništvo dio svjetske protuislamske borbe, kojoj je stalo na čelo istočno kršćanstvo. Na to upućuju masovna proganjanja bugarskih muslimana 1986. do 1989. učestala ubistva turskih diplomata i otvoreno neprijateljstvo Rusa prema muslimanskom narodu Čečena. Neki dokumenti iz te zavjereničke kuhinje su izbili u javnost. Primjer je proglas SVIM KRŠĆANIMA SVIJETA (An die Christen der Welt) izdan od duhovnika Unije armensko-apostolskih crkvenih općina u Njemačkoj početkom devedesetih godina.

Pravoslavna pozicija

U redovima Srpske pravoslavne crkve bez porijeka ostala je bogohulna izjava Radovana Karadžića: "*I sam bog je sada Srbin!*[15] Štoviše crkveni velikodostojnik, bački mitropolit Irinej Bulović, prihvatio je tu griješnu misao, pridajući joj u izvjesnom smislu legitimnost i svetost. Crkva zaista nije osobito osjetljiva u pitanju odnosa Boga i čovjeka. "*Pravoslavlje ne stvara poseban sustav etičkog i društvenog života*", primjećuje grčki teolog Damaskinos Papandreu. "*U njemu je sve podređeno Bogu koji je postao čovjek*". Sve što ima od tog sustava, odnosi se na Boga, "postalim čovjekom".

Pravoslavlje nema snage da se kritički udalji od ustaljenih teoloških polazišta iz predindustrijskog vremena. Ono još uvijek doslovno primjenjuje novozavjetno gledanje na svijet i život. Ljudska povijest po njemu ima značaj prolaznosti i sve je upravljeno usavršavanju stvaranja, odnosno ponovnom stvaranju. U povijesti spasenja života jedinke nema velike vrijednosti. "*Očekivanje, da sadašnji, krivnjom, patnjom i smrću iščašeni, oblik svijeta bude otklonjen, ne ide naruku potrebi da ga treba braniti.*"[16]

Ova središnja misao kršćanstva je u srednjem vijeku stvorila tlo široko razvijenom pustinjaštvu (askezi). Odricanjem od svijeta čovjek se približavao

[15] Vidi: Zakir Fazlić, POLITIKA BOSANSKOG APSOLUTIZMA, *Muslimanski glasnik*, 27. decembar 1991, str. 24.

[16] Sussane Heine, (izd.), ISLAM ZWISCHEN SELBSTBILD UND KLISCHEE – EINE RELIGION IM ÖSTERREICHISCHEN SCHULBUCH (ISLAM IZMEĐU SLIKE O SEBI I KLIŠEA – JEDNA RELIGIJA U AUSTRIJSKOM UDŽBENIKU), Wien, Köln, Weimar 1995, str. 106.

Bogu. Bila je to vrsta pobožnosti, ali ujedno i sebeljublja, jer se odricanjem od svijeta zanemaruje i sučovjek. Ovi pobožnjaci su se pomalo razvili u kategoriju ljudi, koji kod Boga imaju posebne privilegije. Ta pojava se može naročito dobro pratiti u povijesti pravoslavnih naroda. Tako su srednjevjekovni Srbi sebe vidjeli kao "Novi Izrael", narod Božiji. "Bilo je to opšte mesto" primjećuje historik Sima Ćirković, "nije toliko naglašavalo superiornost koliko odgovornost pred Bogom. U svakom slučaju nije služilo za ideologizovanje i nacionalizovanje kao u ustima advokata nebeskog naroda."[17]

Upravo u vezi sa tim držanjem nameće se pitanje vjerodostojnosti kako ekumenizma, tako i svih nastojanja oko tzv. globalne etike. Ekumenizam teži sveobuhvatnosti, a etika je nedjeljiva, pa mora važiti koliko za kršćane, toliko i za druge vjere. Nacionalni mesijanizam Srpske pravoslavne crkve sa svim svojim za susjede poraznim posljedicama proizlazi nedvojbeno iz njezine teologije. U svjetlu ekumenizma i globalne etike ona bi morala biti doživljena kao nastrana i s pravim naučavanjem Isa-pejgambera neuskladiva. Pa ipak činjenica je da Svjetski savjet crkava i Konferencija europskih crkava (KEK) u Ženevi pokazuju dozu razumijevanja za ovaj mesijanizam. "Zar nisu vrhovni funkcioneri skoro svih velikih crkava", primjećuje kritički gđa Ana Herbst (Anne Herbst) iz švicarskog instituta "*Glaube in der 2. Welt",* "doživjeli srpske vladike na nebrojenim samitima pomirenja kao miru sklone i posve razumne ljude, šaljući po tom snažnu potporu put Beograda."[18]

Kako spriječiti da se tako plemeniti etički zahtjevi kao "Ljubi svog bližnjeg kao samog sebe!" i "Voli svog neprijatelja!" srozaju na običnu farsu? Žrtve genocida u Bosni bile su sretne, kad bi mogle računati s pravdom i s minimumom morala, naime s pravom, da bar sebi osiguraju sredstva, kako bi se sami branili od napadača.

Izvorno pravoslavlje nije nesnošljivo. Nesnošljivost će "*se poslije pojaviti u svijesti mnogih istočnih i zapadnih crkvenih otaca, da bi na kraju stoljećima*

[17] Sima Ćirković, NASILJE PROŠLOSTI, *NIN,* 12. mart 1993, str. 41.

[18] Anne Herbst, BETREIBT DIE SERBISCH-ORTHODOXE KIRCHE RELIGIONS – UND VÖLKERHASS? (Potiče li Srpska pravoslavna crkva na vjersku i nacionalnu mržnju?). Rukopis kod pisca. Treba da bude objavljen u časopisu istoimenog društva u jednom broju nakon septembra 1995. godine. Objavljen u GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-1995, Zbornik radova Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, održanog u Bonu, 31. avgusta do 4. septembra 1995, str. 109-115.

živjela u liturgijskoj svijesti obiju crkava", piše pravoslavni crkveni analitičar Marko P. Đurić. "*Na Zapadu on je zauvijek otklonjen s Drugim vatikanskim saborom (Nostra Aetate – Naše doba). Na Istoku on još uvijek formalno, tekstualno živi i najpotpunije se osjeća na liturgijskim čitanjima uoči Velikog petka*". ..."*Dogma nas zato udaljuje i stvara napetost, vjera uvijek s nama ima drugi cilj. Ona razvija međusobnu ljubav i duh tolerancije, koji sâm zahvaljujući njoj neće prijeći dopuštenu granicu.*"[19] Po Đuriću su dogma i teologija Crkve nesreća za nju i za narod, koji je njima podvrgnut. Na tlu srpskog etnosa je za vrijeme genocida vladao, kao što i danas vlada, duh netolerancije i isključivosti, zasnovan na spomenutom vjerskom shvaćanju. Uz njega su bili i jesu još razni mitovi, predrasude, ep i nacionalna nadmenost.

Negativne pojave u međuljudskim odnosima još uvijek određuju razvoj. Trebalo bi prije svega srpskom narodu, ali i dijelu Hrvata pomoći da se oslobode izvjesnih stereotipa, kliširanih predodžbi i ahistoričkih pogleda koji izazivaju mržnju. Ovakvi stereotipi i predodžbe, nažalost vladaju i misaonim svijetom onih koji odlučuju. Tako npr. poglavar Srpsko-pravoslavne crkve, patrijarh Pavle, živi u uvjerenju da su bosanski muslimani došli u svoju sadašnju domovinu zajedno sa Turcima u 15. stoljeću.[20]

Smatra ih Turcima i to je javno rekao. Oba iskaza protivna su činjenicama. Bošnjaci su u Bosni jednako starosjedioci kao i veliki dio tamošnjih Hrvata i mali dio tamošnjih Srba. Oni su – u to nema nikakve sumnje - čisti Slaveni. Njemu nije strano ni shvaćanje da je prihvaćanjem islama počinjeno izdajstvo nacije. Ne obaziruć se na to koliko je to shvaćanje anahrono, ono nije tačno, jer se prihvaćanje islama zbilo u bošnjačkom, a ne u srpskom narodu.

Identitet toga naroda nije izgubljen islamizacijom. On se bez prekida održao do današnjeg dana. Koliko su začuđujuće ograničene spoznaje toga velikodostojnika o islamu, vrlo dobro ilustrira njegov mirovni apel u srpnju 1992, koji je uputio imamu El-Aksa (Al-Aqsa) u Jeruzalemu, vjerovatno krivo misleći da je imam te džamije neki autoritet u islamu poput pape u Katoličkoj crkvi.

---

[19] Marko P. Đurić, OD VJERSKE TOLERANCIJE DO UZAJAMNE SURADNJE, CRKVA U SVIJETU (Split) 33/1998, svezak 4, str. 383/384.

[20] Vidi: Michael A. Sells: THE BRIDGE BETRAYED – RELIGION AND GENOCIDE IN BOSNIA (IZDANI MOST – RELIGIJA I GENOCID U BOSNI) Berkely, Los Angeles, London 1996, str. 83.

Apel patrijarha jednako je bio upućen papi Ivanu Pavlu II. Mitropolit Srpske pravoslavne crkve u SAD-u, koji u svojim istupima običava bosanskim muslimanima udarati pečat fundamentalizma, iskreno je, za razliku od patrijarha, priznao: "I don't know very much about Muslims in Bosnia, but they are Muslims". ("Ne znam puno o Muslimanima u Bosni, ali oni su muslimani").[21] Slično su bile dvojbene i predodžbe hrvatskog predsjednika Franje Tuđmana, odgovornoga za hrvatsku politiku. On u svojim predodžbama polazi od toga da je u Bosni islamska religija umjetno preformulirana u jednu naciju.[22]

Za njega je takozvani "sveti rat" u islamu najbolji način da se dospije u raj, a osmanlijski državni poredak nije bio multireligiozan nego genocidan. Ali ovakva shvaćanja, koja su znanstveno neodrživa, upotrebljavaju se u političke svrhe i unose u narodne mase.

Katolička pozicija

Ne može se reći da čovjekoljubivo usmjerenje crkava i vjerskih zajednica ne utiče na vjernike. Ali većina apela i dobrih savjeta ne biva saslušana zbog političkog zasljepljenja. Pa ipak ima dojmljivih primjera međusobne solidarnosti, koji još ostaju anonimni možda zbog vladajuće atmosfere. Ali zna se da su glavama plaćana npr. zalaganja nekih Srba/Srpkinja i njihova zauzimanja za bračne partnere druge vjere.[23] Rudolf Grulih (Rudolf Grulich) je u jednom članku o katoličkom prilogu pomirenju iznio niz znakova nade.[24]

Nažalost, unutar Katoličke crkve ima dušebrižničkih skupina koje se ne osjećaju obaveznim ekumenskom duhu i pomiranju. U njih spadaju hercegovački franjevci. "Gdje su franjevci iz Međugorja uvjerljivo djelovali na putu mira i pomirenja među zaraćenim narodnim skupinama?", pita se profesor

[21] Michael A. Sells, str. 81.

[22] Franjo Tuđman, BESPUĆA POVIJESNE ZBILJNOSTI Zagreb 1989, str. 457.

[23] M. A. Sells, ibidem, str. 72.

[24] R. Grulich: WAS TRÄGT DI KATHOLISHCE KIRCHE ZUR VERSÖHNUNG IM EHEMALIGEN JUGOSLAWIEN BEI? (ŠTA DOPRINOSI KATOLIČKA CRKVA IZMIRENJU U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI?) In: Ost-West Informationsdienst br. 190/1996.

Grulich. "Zar Vatikan nije priznao Bosnu i Hercegovinu? Čemu vlastite poštanske marke neke republike 'Herceg-Bosne', sa slikom Majke božije međugorske?"[25]

Pa ipak su hercegovački Hrvati oko Čapljine učinili hvale vrijedna djela spašavanja svojih muslimanskih susjeda.

U Splitu je maja 1997. održan znanstveni skup o temi: POMIRENJE – DIMENZIJE, PREDUVJETI I KONKRETNI PRIMJERI. Zaključujući po referatima toga skupa, djelimično objavljenom u časopisu Hrvatska obzorja, tema je bila ograničena samo na katoličko-pravoslavni odnos. Ali, svejedno, zaključci se mogu primijeniti i na slučaj Bosne. "Pomiriti se mogu samo oni, koji su se posvađali", kaže Boško Bošković, mentor skupa. "Mi vrlo dobro znamo da se ni s kim nismo svađali, da nikoga nismo napadali, već da nam je, naprotiv, rat nametnut, i to osvajački rat, čiji su pokretači željeli (i još uvijek žele) ne samo trajno zaposjednuće naše domovine Hrvatske, nego i istrebljenje hrvatskog naroda sa lica zemlje."[26] Zar se ovo isto ne bi moglo kazati za Bošnjake u odnosu na zavedeni dio hrvatskog naroda? Taj dio naroda, utjelovljen prije svega u dalmatinskim i hercegovačkim Hrvatima na čelu s pok. Tuđmanom, još se uvijek nije odrekao svoje osvajačke želje. Njegov duh se ogleda u posljednje vrijeme, među ostalim, u sustavnom uništavanju vinograda, sadnica i usjeva na području Dubravske visoravni u Hercegovini, čime se povratnicima – Bošnjacima oduzima posljednja nada u sigurniji život.[27] U drugu ruku se izazivačkim postupcima u području Mostara i okoline nekatoličkim stanovnicima stavlja do znanja, u kakvom nesnošljivom okruženju oni žive.[28] Ovdje barjaktari katoličanstva malo drže do uputa svojih velikodostojnika, kao Mate Zovke, koji je 1987. godine govorio: "*Vjerovanje u Boga potvrđuje se i dokazuje jedino dobrim djelima i putem dobrih odnosa među ljudima.*"[29]

---

[25] R. Grulich, nav. mjesto, str. 24.

[26] Vidi: Enes Ratkušić: KO TO HARA DUBRAVAMA?, *Ljiljan,* 17. jula 2000, str. 34.

[27] Isto.

[28] Vidi PETICIJU PROTIV KRISTIJANIZACIJE PROSTORA MOSTARA I OKOLINE, objavljenu u *Ljiljanu* od 17. jula 2000. Peticiju potpisalo 420 Mostaraca.

[29] Iz govora na grobu reisu-l-uleme Naima Hadžiabdića, objavljenom u *Preporodu* od 15. jula 1987, str. 5.

Kao što se zna, prosvijećeni u cijelom svijetu bili su užasnuti krvavim događajima u Bosni. Bilo je solidarnosti i konkretne pomoći. U Ekumenskom institutu (Chateau de Bossey) kod Ženeve održan je 23. rujna 1992. zajedničkim nastojanjima Konferencije evropskih crkava (KEK) i Savjeta europske biskupske konferencije susret obiju velikih crkava bivše Jugoslavije. Islamska se zajednica mogla predstaviti samo idejno. Susret, u koji su polagane velike nade, nije praktički imao nikakva učinka. Govori koji su ondje održani bili su karakteristični za ponašanje sva tri naroda uvučena u konflikt.

Patrijarh Pavle osudio je zločine služeći se mnogim citatima iz svetih spisa, ali nije dopustio da se počinitelji strogo razluče od žrtava: "*Zločina i zločinaca ima na svim stranama, samo će Božija pravda i njegova vaga moći odmjeriti koja je strana više i koja je strana manje kriva.*"[30]

Za njega je konflikt u Bosni bio građanski rat. Riječ hrvatskog kardinala Franje Kuharića bila je konkretnija i diferenciranija. On je naglasio da napadnuti nisu željeli rat. Nastanak pojma "etničko čišćenje" za nasilno protjerivanje ljudi iz njihove domovine treba tražiti u odlukama ljudi koji "vjeruju u nasilje i nasiljem žele postići svoje ciljeve i rješenja."[31]

Pismo reisu-l-uleme, Jakuba Selimoskoga, predviđeno, ali neostvareno kao govor, bilo je još konkretnije i uvjerljivije. On piše: "*Mi ovdje pokušavamo ilustrirati samo jednu određenu situaciju u kojoj, nažalost, i religija služi političkim ciljevima. Brojni su primjeri zloupotrebe vjerskih simbola pravoslavlja, od kojih su najstrašniji urezivanje križeva u tijela muslimana i odsijecanje po dva prsta...* Apelirali smo, osim toga i molili za osobno izjašnjenje poglavara Pravoslavne crkve, ali nam je uzvraćeno šutnjom i općenitostima."[32]

Zajedno s ovim, KEK je primila još jedno pismo reisu-l-uleme Selimoskoga u kojem uz ostalo stoji: "*Tvrdnje o navodnim namjerama da se u Bosni i Hercegovini izgradi islamska republika potječu iz besramne propagande onih koji podržavaju agresiju i genocid. Islamska zajednica potiče izgradnju civilnog društva slobodnih građana i struktura. Religija je stvar slobodnog izbora i to mogu izgraditi samo slobodni ljudi.*"[33]

---

[30] Ökumenisches Forum (Ekumenski forum), Grac, br. 15/1992, str. 216.

[31] Isto, str. 217.

[32] Isto, str. 223/224.

[33] Isto, str. 228.

Ishodište genocida je u poremećenoj svijesti. Psihoanaliza ga vidi kao kriminalni izljev krajnjeg nacionalizma. Ali genocid ima očito svoje mjesto i u očekivanju spasa. Religiozna komponenta "etničkog čišćenja" i ritual klanja neistomišljenika isuviše je jaka, da bi se mogla previdjeti.

Islamska je zajednica ekumenska i otvorena za dijalog. Takva je bila pod vođstvom Selimoskog, takva je i sada. Reisu-l-ulema Cerić, doduše, odbija susret sa onim predstavnicima Srpske pravoslavne crkve koji su izravno surađivali sa agresorom. Uostalom, zajednica se odaziva svakom pozivu na dijalog.

Srpskoj pravoslavnoj crkvi treba prigovoriti da uprkos deklarativnom odbijanju nasilja nema ništa protiv razdvajanja etnija. Patrijarh Pavle dugo vremena je bio zaštitnik obojice ratnih zločinaca, Radovana Karadžića i Ratka Mladića, zagriženih protivnika svake ekumene. Patrijarh je time pridonio produžavanju rata u Bosni. I pored toga Ekumenski je savjet crkava s njim pohodio obzirno. Ponovljeni zahtjevi tom Vijeću da se članstvo politizirajuće crkve suspendira, ostali su bez rezultata. Time je vjerodostojnost ekumenskog pokreta snažno uzdrmana, tako da će – što se tiče muslimana – proteći godine dok se opet ne uspostavi.

Mr. Jasmina Beširević-Regan

SOCIOLOGIJA GENOCIDA

KRATAK PREGLED AMERIČKE TRADICIJE

Sve do ranih 1970-tih, naučni krugovi su uveliko ignorisali istraživanje genocida. U posljednje tri dekade sve veći broj naučnika sociologa ispituje korijene genocida kao društvenog procesa, ukazujući na manjkavosti Međunarodne konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Zato ne iznenađuje činjenica da je nastalo niz novih definicija i tipologija. I danas se nastavljaju kontroverzna mišljenja o najkorektnijoj i najkorisnijoj definiciji genocida. Kao takva, ona doprinose problemu utvrđivanja zajedničke terminologije iz oblasti izučavanja genocida.

Da bi se bolje razumjela ova oblast, prvo ćemo dati pregled sociološkihpriloga o izučavanju genocida, zatim ukratko pregled korijena ovog pojma i istraživanje brojnih objašnjenja i teoretskih pitanja, uključujući i definiciju koju su usvojile Ujedinjene nacije (i koja je jedino pravno prihvaćena definicija). Ovim se takođe razmatraju sociološke rasprave prezentirane u pet istaknutih studija o genocidu autora *Vahakna Dadriana,* (Vahakn N. Dadrian), *Lea Kupera* (Leo Kuper), *Franka Čoka* (Frank Chalk) i *Kurta Jonasona* (Kurt Jonassohn), *Irvinga Luisa Horovica* (Irving Louis Horowitz) i *Helen Fajn* (Helen Fein). Glavni argumenti i tipologija se ukratko razmatraju, ali se i kritikuju zbog svojih ograničenja. Konačno, ovom studijom ispitujemo buduće sociološke teme za naučna istraživanja.

Sociološki doprinos i kritika

Samo nekolicina naučnika su istraživala ukupnost genocida i pokušala da daju sveobuhvatna objašnjenja ovih pojava. Sociologe su posebno kritikovali zbog toga što nisu više doprinijeli ovoj oblasti, jer sociologija jeste istraživanje

grupnog života, društvene promjene i socijalnih uzroka i posljedica ljudskog ponašanja. Ova disciplina se također dijelom bavi pitanjima koja nastaju iz državnog nasilja, terora i represije, kao i ljudskim pravima koja mogu objasniti posebne aspekte genocida. Otuda, sociologija pruža mnogo značajnih perspektiva u svijetu, stvarajući nove ideje i teorije koje bi bile korisne na polju izrade studija o genocidu. Ona nudi cijelu lepezu različitih istraživačkih metoda koji se mogu primijeniti na ispitivanje brojnih aspekata procesa genocida uključujući, da navedemo samo neke od njih, sociološke ankete, posmatranja učesnika, komparativno/historijski metod i etnografski rad na terenu. Pošto sociologija prezentira neke od najizazovnijih pitanja našeg vremena, to je oblast koja se brzo širi i čiji značaj konstantno raste. Uprkos ovih brojnih prednosti, samo nekoliko sociologa je ispitivalo porijeklo i objašnjenja genocida. Sami sociolozi, kao *Zigmunt Bauman* (Zygmunt Bauman), *Kaj Erikson* (Kai Erikson), *Helen Fajn* ili *Irving Horovic* (Irving Louis Horowitz) uputili su kritike što ova disciplina nije posvetila dovoljno vremena da shvati genocidne događaje koji se dešavaju već vijekovima.[1]

S obzirom na ove činjenice o aktuelnom mjestu genocida u oblasti sociologije, provodi se ispitivanje raznih definicija i analiza i klasifikacija genocida. U drugom dijelu rada prezentiraju se rasprave pet sociologa koji su kao glavne objekte ispitivanja uzeli naročito sljedeće: identiteti grupe – žrtava i počinioca, obim genocidnih radnji, razlike među vrstama genocida, odnosno dokaz o ulozi namjere.

Genocid - Porijeklo pojma

Rafael Lemkin (Raphael Lemkin) naučnik, poljski Jevrej, prvi je upotrijebio termin *genocid* 1944. u svojoj knjizi AXIS RULE IN OCCUPIED EUROPE (UPRAVLJANJE OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI).[2]

[1] Za dalje objašnjenje vidi radove Horovica 1982, Baumana 1989, Eriksona 1989, Fajn 1979.

[2] Raphael Lemkin, AXIS RULE IN OCCUPIED EUROPE: LAWS OF OCCUPATION, ANALYSIS OF GOVERNMENT AND PROPOSAL FOR REDRESS (UPRAVLJANJE OSOVINE U OKUPIRANOJ EVROPI – OKUPACIONO ZAKONODAVSTVO, ANALIZA UPRAVE I ZAKLJUČCI O PRAVNIM SREDSTVIMA) Carnagie Foundations for International Peace, Washington, D.C. 1944. Ovdje citirano po reprint izdanju Howard Fertig, New York, 1973.

Da bi stvorio novi termin, Lemkin je kombinovao grčku riječ *genos* (što znači rasa, pleme) i *cide* (ubijanje) kako bi definisao genocid kao «koordinirani plan različitih radnji kojima se teži uništiti esencijalne uslove života nacionalnih grupa sa ciljem istrebljivanja samih grupa» (str. 79). On je tvrdio da su ciljevi takvog plana dezintegracija političkih i društvenih institucija kulture, jezika, nacionalnih osjećanja, religije, ekonomske egzistencije, nacionalnih grupa i destrukcija lične sigurnosti, slobode, zdravlja, digniteta i čak života pojedinaca koji pripadaju toj grupi» (str. 79). Za Lemkina, genocid je «uperen protiv nacionalne grupe kao subjekta, a radnje u vezi s tim su usmjerene protiv pojedinaca, ne zbog njihovih individualnih osobina, nego kao pripadnika te nacionalne grupe» (str. 79).

Jasno, Lemkinova definicija se koncentriše na pravni zadatak definiranja zločina stavljajući naglasak na namjeru, istrebljenje zajednice i odgovornost počinioca. Pošto ona istovremeno uključuje napade na političke, društvene, privredne i kulturne institucije, definicija se smatra suviše širokom. Čok i Jonason[3] zaključuju da čak i «radnje koje ne rezultiraju smrću», a potkopavaju slobodu i ličnu sigurnost pojedinih grupa predstavljaju genocid (str. 9). Pored toga, akt etnocida ili uništavanje pojedinih kultura bez ubijanja njenih nosilaca bi također trebalo smatrati genocidom. Ipak, uprkos ovih manjkavosti termina, Lemkinova definicija je bila brzo prihvaćena u to vrijeme i korištena je 1945. u vrijeme Nirnberškog procesa. Nakon ovog suđenja, Skupština Ujedinjenih nacija proglasila je genocid **međunarodnim zločinom** i po prvi put razmatrala je pitanje sprečavanja i kažnjavanja genocida.

Konvencija Ujedinjenih nacija o genocidu

Ujedinjene nacije (UN) su 11. decembra 1948. usvojile prvi veći instrument Organizacije za ljudska prava – **Međunarodnu konvenciju o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida** (dalje u tekstu kao Konvencija o genocidu) koja uključuje sljedeću definiciju:

[3] Frank Chalk and Kurt Jonassohn, THE HISTORY AND SOCIOLOGY OF GENOCIDE: ANALYSES AND CASE STUDIES (HISTORIJA I SOCIOLOGIJA GENOCIDA – ANALIZE I ISTRAŽIVANJA SLUČAJEVA) Yale University Press, New Haven, 1990.

Član II

U ovoj Konvenciji, genocid znači bilo koja od sljedećih radnji počinjena sa namjerom da uništi, u cijelosti ili djelimično, jednu nacionalnu, etničku, rasnu ili vjersku grupu kao što su:

(a) ubijanje pripadnika te grupe;

(b) izazivanje ozbiljne tjelesne ili duševne povrede kod pripadnika te grupe;

(c) namjerno nanošenje toj grupi uslova života sračunatih da dovedu do njenog fizičkog uništenja u cijelosti ili djelimično;

(d) nametanje mjera sa namjerom da se spriječi rađanje unutar te grupe;

(e) nasilno prebacivanje djece te grupe u drugu grupu.

Član III Konvencije o genocidu specificira sljedeće radnje kao kažnjive:

(a) Genocid;

(b) Kovanje zavjere o počinjavanju genocida;

(c) Direktno i javno potsticanje na počinjavanje genocida;

(d) Pokušaj počinjavanja genocida;

(e) Saučesništvo u genocidu.

Po Članu VI Statuta Međunarodnog vojnog tribunala, koji je vodio postupak protiv većih ratnih zločinaca u Nirnbergu (Nürnberg, Njemačka), tuženi su bili optuženi da su počinili tri vrste zločina:

(a) Zločini protiv mira (vođenje agresorskih ratova)

(b) Ratni zločini (ubistvo civilnog stanovništva, ubijanje talaca, bezobzirno uništenje gradskih centara, gradova ili sela). Zločini protiv čovječnosti (ubistvo, istrebljenje, zarobljavanje, deportacija i druge nehumane radnje počinjene protiv bilo kojeg civilnog stanovništva, prije ili tokom rata ili proganjanje na političkoj, rasnoj ili vjerskoj osnovi...»)[4] (Čarni 1988. str. 1-2).

[4] Israel W. Charney, THE STUDY OF GENOCIDE (STUDIJA O GENOCIDU) u GENOCIDE: A CRITICAL BIBLIOGRAPHIC REVIEW (GENOCID-KRITIČKI BIBLIOGRAFSKI PREGLED), Israel W. Charny, New York 1988, str. 1-2.

Čak iako je definicija Konvencije o genocidu UN iz 1948. godine označila prekretnicu u međunarodnom pravu, mnogi naučnici i danas osporavaju njene glavne komponente i upotrebu. Zasigurno je da je definicija vrlo obuhvatna. Zločin je definisan, ne u opštim terminima, nego oslanjajući se na namjeru izvršenja konkretnih djela. Kuper (1985)[5] izražava mišljenje da se prve tri kategorije Člana II odnose na fizičko istrebljenje (kategorije a, b, i c), sprečavanje rađanja do biološkog istrebljenja (kategorija d), dok se prebacivanje djece iz jedne u drugu nacionalnu grupu odnosi na djela koja predstavljaju kulturni genocid (kategorija c).[6]

Nažalost, u samoj prvobitnoj definiciji genocida postoji nekoliko dvosmislenosti koje se odnose na izraz «u cijelosti ili djelimično» i konkretnu namjeru potrebnu da se zločin karakteriše. Izraz ne određuje tačno koji broj ili koji procenat bi činio «dio» za svrhe definicije. Pretpostavlja se da je Konvencija «imala namjeru da se bavi radnjama protiv velikog broja ljudi, s obzirom na obim prognane grupe, a sudovima ostavila da sudi o tom pitanju» (Kuper 1985. str. 12). Pošto je genocid zločin namjere, realno pitanje treba da bude koja je svrha počinioca zločina, a ne kakav je rezultat. To znači, čak i ako su samo nekolicina ubijena, zločin je genocid ako je namjera počinioca bila da se uništi grupa u cjelini ili djelimično. U slučajevima kada ima veliki broj žrtava, takvu namjeru je lako dokazati, dok u slučajevima sa malim brojem žrtava moraju biti prisutni ostali elementi genocidnog čina, kao što je dokaz o genocidnom govoru, uništavanju kulturnih i religioznih simbola, nasilnog čina ciljanog prema konkretnoj grupi (Šabas 1999.).[7]

Štaviše, uključivanje namjere u definiciju genocida otvara čak više ozbiljnih problema. Međunarodni krivični sud razlikuje namjeru od motiva. Ubice mogu imati mnogo motiva, ali njihova namjera je određena svrhom

[5] Leo Kuper, THE PREVENTION OF GENOCIDE (PREVENCIJA GENOCIDA), Yale University Press, New Haven 1985.

[6] Za dalju diskusiju o istoriji Konvencije Ujedinjenih nacija o genocidu i njenoj primjeni pogledati Leo Kuper, GENOCIDE: ITS POLITICAL USE IN THE TWENTIETH CENTURY (GENOCID – POLITIČKA UPOTREBA U DVADESETOM VIJEKU) Yale University Press, New Haven 1981, poglavlje 2.

[7] William Schabas, THE GENOCIDE CONVENTION AT FIFTY (KONVENCIJA O GENOCIDU U PEDESETIM) u knjizi UNITED STATES INSTITUTE OF PEACE SPECIAL REPORT (SPECIJALNI IZVJEŠTAJ AMERIČKOG INSTITUTA ZA MIR) od 9. januara 1999. str. 1-8.

samog čina. Stenton (Stanton) 1998. zaključuje da motiv ubice da uzme imovinu žrtve ili da politički dominira nad grupom žrtava ne anulira genocidnu namjeru ako je žrtva izabrana zbog njegove/njene etničke, nacionalne, rasne ili vjerske grupe. Međutim, često je teško dokazati namjeru pošto je poricanje genocida uvijek pribježište za odbranu. Takođe postoje izvjesni problemi u određivanju uslova pod kojima se namjera može imputirati. Kuper zaključuje da se dokazivanje namjere čak više komplicira zahtjevom konkretne namjere kao rezultata riječi «kao takav, takva» (1985. str. 13). Drugim riječima, nije dovoljno da mora biti namjera da se uništi neka grupa, nego takođe mora biti namjera da se uništi grupa «kao takva». Dvosmislenost izraza otvara čak i danas brojne rasprave među naučnicima koji izučavaju genocid. Naprimjer, u svojoj knjizi GENOCID 1981. Kuper opisuje bombardovanje atomskim bombama u Hirošimi i Nagasakiju kao genocid. Ovo tumačene odbacuju mnogi naučnici i zvaničnici koji tvrde da ova bombardovanja nisu bila genocidna u značenju Konvencije koja ograničava genocid na radnje sa namjerom da se uništi nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva. To znači, Sjedinjene Države nisu imale namjeru da unište Japance kao grupu, nego da zaustave ratovanje. Međutim, ova izjava bi predstavljala «motiv», više nego namjeru prema terminu Konvencije o genocidu.

Druga od glavnih kritika Konvencije leži u njenoj neefikasnosti i samoj prirodi Ujedinjenih nacija. Ovo tijelo je sastavljeno od suverenih zemalja članica koje su zainteresirane da ga koriste kao političku platformu, ali koje često oponiraju establišmentu međunarodnog sudstva da prekoračuju svoja vlastita ovlaštenja. (Čok i Jonason 1990.) Pošto su **najčešće vlade te koje čine zločin genocida,** izgleda nevjerovatno da će zemlje članice UN djelovati protiv nekoga svoga (tj. tužiti svoje vlastite predsjednike, ministre kabineta, generalne sekretare itd.). Vlade često nemaju čega da se plaše dok ne budu svrgnute revolucijom ili vanjskom intervencijom. Na primjer, međunarodna zajednica još uvijek izražava svoje frustracije u slučaju protiv Crvenih Kmera u Kambodži. Kako Kirnan (Kiernan) tvrdi (1996.) dosje režima Pola Pota (Pol Pot) koji je vladao zemljom od 1975. do 1979. je jasan i otvoreni slučaj genocida. Kambodžanski primjer ilustruje probleme definicija i pravosnažnosti Konvencije o genocidu.

Originalna rezolucija Ujedinjenih nacija, koja je potvrdila da je genocid zločin po međunarodnom pravu, odnosila se na mnoge primjere toga zločina

«kada su rasne, vjerske, političke i druge grupe» uništene u cijelosti ili djelimično. Iako su i prva i druga verzija Konvencije Ujedinjenih nacija o genocidu pružale zaštitu političkim grupama, njihovo uključenje je došlo na udar kritike i zbog toga je isključeno iz definicije glasom delegata (Kuper 1981. str. 24-30). Kuper (1985.) napominje da mnogi argumenti za isključenje političkih grupa ne izgledaju vrlo ubjedljivi, uključujući argumenat da su političke grupe suviše nestabilne i da im nedostaje mogućnost identifikacije ili da su pripadale različitom redu iz rasnih, vjerskih ili nacionalnih grupa čije su specifične karakteristike trajne. Naprotiv, on predlaže da nacisti, Sovjeti pod Staljinovim rukovodstvom ili režim Pola Pota u Demokratskoj Kampučiji nisu imali takve teškoće u identificiranju i ubijanju svojih političkih oponenata, jer je njihova politička pripadnost bila karakteristična i stalna kao i njihovo rasno porijeklo.

Konačno, Konvencija Ujedinjenih nacija o genocidu je pretrpjela najveće kritike zbog toga što je suviše restriktivna zbog svoje uske definicije o tome šta čini grupu žrtava. Čok i Jonason zaključuju da su «potencijalni počinioci vodili računa da viktimiziraju samo one grupe koje nisu obuhvaćene definicijom Konvencije» (1990. str. 11). Rezultat je da su Ujedinjene nacije i drugi nosioci međunarodne moći kao genocid identificirale samo nekoliko genocidnih ubistava koja su počinjena nakon usvajanja Konvencije o genocidu. Štaviše, autori dokazuju da su genocidi često «putem kontrole informativnih kanala, izbačeni iz vijesti, opravdavani kao odbrana režima ili smjesta poricani» i nagovještavaju da Ujedinjene nacije sve brže postaju tijelo koje oprašta praksu genocida (1990. str. 12). Međutim, može se tvrditi da su događaji iz 1990-tih godina unekoliko promijenile ovu sliku, sa organima Ujedinjenih nacija sklonim da priznaju zločine genocida, kao i da ih procesuiraju.

AKTIVIRANJE SOCIOLOŠKIH DEFINICIJA I PITANJA

Uprkos brojnim kritikama o definiciji, mnogi naučnici društvenih nauka prihvatili su definiciju Konvencije o genocidu (Fajn 1993,[8] Kuper 1985.) jednostavno zato što je to jedina definicija koja je pravno priznata u svijetu i

[8] Helen Fein: GENOCIDE: A SOCIOLOGICAL PERSPECTIVE (GENOCID-SOCIOLOŠKA PERSPEKTIVA) Sage Publication, London 1993.

što i dalje predstavlja ključnu izjavu u međunarodnom pravu o savremenim zločinima genocida. Međutim, tokom posljednjih nekoliko decenija, brojni naučnici su predložili alternativne definicije genocida često proširujući verziju Konvencije. Među ovim revizionistima, sociolozi su se uglavnom bavili sljedećim pitanjima: identifikacija cilja i grupa počinioca, uključenje političkih i socijalnih grupa žrtava, pitanje namjere, uloga države kao počinioca, razlikovanje vrsta genocida i rano upozorenje kroz identifikaciju genocida.

Svaki od pet pomenutih sociologa vrlo detaljno ispituje ove konkretne probleme. Ključni aspekt ove diskusije je identifikacija i ciljnih grupa i grupa počinioca, naročito zato što grupa žrtava može biti svaki kolektiv ljudi kojeg tako odredi počinilac genocida. Do ranog modernog doba, genocidu je bio podvrgnut neko jednostavno zato što je bio *negdje.* U dvadesetom vijeku, međutim, obim žrtava se značajno povećao, naročito zato što su za genocid odabrani zbog toga *ko* su oni u očima počinioca. Zato je veoma važno za žrtve da razlikuju različite načine na koji se oni karakteriziraju (tj. da li počinilac definiše pripadnost grupi kao dobrovoljno ili kao pripisano).

Pitanje identifikacije ciljne grupe je takođe vezano za jednu od većih nesaglasnosti sa definicijom Konvencije o genocidu, naime, isključenje političkih i socijalnih grupa iz definicije. Drugi sociolozi (Horovic 1982,[9] Čok i Jonason 1990.) misle da prihvatanje Konvencije UN o genocidu podrazumijeva «nastavak tradicionalne šutnje u literaturi socijalne nauke o napadu na određene viktimizirane socijalne grupe iz prošlosti» (Čok 1994. str. 50). Ove grupe obuhvataju milione sovjetskih građana, mentalno bolesnih i hendikepiranih Nijemaca, homoseksualaca, Crvenih Kmera, političke opozicije, zvaničnika i stanovnika gradova i drugih koji nisu ubijeni zbog svoje pripadnosti nacionalnim, etničkim, rasnim ili vjerskim grupama. Imajući ove slučajeve na umu, sve je više uobičajeno da istražitelji uključuju i političke i socijalne grupe u savremeno istraživanje o genocidu (Horovic 1982; Čok i Jonason 1990; Fajn 1993.).

Drugo centralno pitanje javlja se u oblasti specifičnosti genocida i značaja namjere. Uključenje kriterija namjere je centralno za Konvenciju o genocidu jer je potrebno isključiti one slučajeve u kojima ishod nije bio niti planiran

[9] Irving Luis Horowitz, TAKING LIVES: GENOCIDE AND STATE POWER (ODUZIMANJE ŽIVOTA – GENOCID I MOĆ DRŽAVE), Transaction Publishers, New Brunswick, N. J. 1982.

niti se mogao predskazati, kao što su prirodne katastrofe ili epidemije bolesti kao rezultat migracija. Štaviše, pitanje namjere je krajnje problematično u onim slučajevima gdje su se ubistva dogodila tokom rata i kolonizacije kada je teže dokazati cilj genocida.

Izvjestan broj naučnika sociologa takođe naglašava centralnu ulogu države, koja oponira UN Konvenciji koja isključuje pozivanje na generalno uključenje konkretne vlade u proces genocida. Interesantno je napomenuti da je u slučajevima genocida dvadesetog vijeka, počinilac najčešće država, jednostavno zato što joj njena vlast i centralizirana sila omogućava da genocid počini efektivno i efikasno. Da bi se bolje razumjela velika raznolikost vladajućih režima i razloga zašto su oni počinioci zločina genocida, sociolozi su se angažovali da izrade detaljnu tipologiju genocida odnosno društava u kojima oni nastaju. Konačno, brojni istraživači genocida pažljivo su ispitivali cijeli niz raznolikih prijedloga koji unaprijed upozoravaju. Njihovo uključenje i mnogo rada pomaže nam da ne samo odvratimo i spriječimo, nego takođe i da izvedemo pred sud pojedince i vlade za zločine genocida.

Ipak, «ne postoji nijedna opšteprihvaćena definicija o genocidu u literaturi» (Čok i Jonason 1990. str. xvii). Nesaglasnost u vezi sa najtačnijim objašnjenjem genocida se nastavlja «ne samo zbog toga što je genocid teško kategorijski diferencirati, nego zato što većina autora definicije imaju normativne ili običajnim pravom ustaljene programe. Mi se uključujemo aktivno s onim što mislimo da bi genocid morao obuhvatiti – često ne želeći isključiti nijednu žrtvu» (Fajn 1993. str. 8). Ova intelektualna nesaglasnost predstavlja ozbiljan problem zbog svog odnosa prema intervenciji i prevenciji, i vođenja krivičnih postupaka protiv počinioca ovih genocidnih slučajeva.[10] (Toten – Totten 1997. str. xxiv).

[10] Samuel Totten, THE SCORGE OF GENOCIDE: ISSUES FACING HUMANITY TODAY AND TOMORROW (POKORA GENOCIDA – PITANJA SA KOJIMA SE ČOVJEČANSTVO SUOČAVA DANAS I SUTRA) – Social Education, 1999, 63 (2) str. 116-121.

Vahakn N. Dadrian

U pokušaju da ponudi opšte objašnjenje genocida u Jermeniji, Vahakn N. Dadrian je 1975.[11] predložio prvu sociološku definiciju genocida «idealnog tipa»: *Genocid je uspješan pokušaj dominantne grupe, kojoj je povjerena formalna vlast odnosno sa nadmoćnim pristupom sveukupnim resursima energije, da prinudom ili smrtonosnim nasiljem smanji broj manjinske grupe čije se krajnje istrebljenje smatra poželjnim i korisnim i čija je odgovarajuća ranjivost jači faktor koji doprinosi odluci o genocidu. Genocid, prema tome, zahtijeva najmanje dva polarna elementa, tj. počinioca i žrtvu čiji konfliktni, ali sasvim različiti odnosi snaga pružaju ranjivost grupe žrtava u odnosu na dominantnu grupu, i prema tome, takođe mogu da utiču na strukturu genocidne viktimizacije kao načina rješavanja konflikta. Stepen i vrsta raznolikosti u tim odnosima snaga se zato smatra kao potencijalna matrica unutar koje mogu nastati različite vrste genocida» (str. 204).*

Dadrijanova definicija genocida očigledno naglašava stepen i vrstu različitosti između odnosa snaga počinioca i grupa žrtava. Helen Fajn tvrdi 1993. da «nije jasno šta se treba smatrati i klasificirati kao genocid osim da je počinilac predstavnik dominantne grupe, a žrtve su manjinska grupa» (str. 13). Prednja definicija, međutim, se ne smatra vrlo korisnom i primjenljivom na današnje genocidne događaje u svijetu. Neke od njenih većih manjkavosti uključuju činjenicu da ona ne identificira jasno sve elemente uključene u proces genocida i čak izgleda, da podrazumijeva da manjine ne mogu počiniti zločine genocida.

Dadrijan je najviše zapažen zbog svoje nedavne studije o jermenskom genocidu za razliku od njegovih ranijih teoretskih rasprava. Uprkos ovim nedostacima, i njegova definicija i tipologija genocida još uvijek predstavljaju inicijalni i značajan sociološki doprinos oblasti istraživanja genocida.

[11] Vahakn N. Dadrian, A TYPOLOGY OF GENOCIDE (TIPOLOGIJA GENOCIDA) Međunarodni pregled moderne sociologije br. 5 (2) 1975, str. 201-202.

Leo Kuper

Sociolog Leo Kuper je detaljno proučavao problem modernog genocida i dao veliki doprinos tom pitanju. U svojoj knjizi GENOCID – POLITIČKA UPOTREBA U DVADESETOM VIJEKU, objavljenoj 1981., Kuper prezentira sveobuhvatnu analizu genocidnih procesa i izazova teškoća u definisanju genocida. Iako je kritičan u pogledu definicije prema Konvenciji UN o genocidu i njenom isključenju političkih i socijalnih grupa, on još uvijek vjeruje da «ona pruža upotrebljivo jezgro definicije za interdisciplinarnu analizu i primjenu.» (str. 39) .

Njegovo ispitivanje najnovijih genocida predlaže tri kategorije motiva počinioca genocida: (1) motivi namijenjeni da razriješe vjerske, rasne i etničke razlike; (2) motivi namijenjeni da terorišu narod kojeg pobijede kolonizatori i (3) motivi genocida počinjenog radi ostvarenja političke ideologije (1981. str. 11-18). Istražujući uzroke genocidnog sukoba, Kuper takođe identificira «pluralistička društva» kao fundamentalni izvor genocidnih događaja. Iako sva multinacionalna društva nisu genocidna, izgleda da je različitost određeni preduslov za počinjavanje genocidnih radnji.

U svojoj kasnijoj knjizi SPREČAVANJE GENOCIDA,[12] Kuper revidira svoju tipologiju i dijeli genocide u dvije glavne grupe: «domaći genocidi koji nastaju na bazi unutrašnjih podjela unutar jednog društva i genocidi koji nastaju tokom međunarodnih ratovanja» (str. 150). Pod genocide tokom međunarodnog ratovanja, Kuper ubraja nuklearno uništenje Hirošime i Nagasakija od strane Sjedinjenih Američkih Država za vrijeme Drugog svjetskog rata, kinesku invaziju na Tibet, indonežansku okupaciju Istočnog Timora i američki rat u Vijetnamu. Ovi slučajevi političkih masovnih ubistava nisu uključeni u njegovu tipologiju genocida samo zato što on koristi Konvenciju UN o genocidu koja ne obuhvata ovu kategoriju. Umjesto toga, Kuper se ovdje bavi širokom kategorijom genocida etničkih, rasnih i vjerskih manjina u pluralističkim društvima ugroženih političkim ideologijama. Čok i Jonason, međutim, kritikuju Kuperovu analizu genocida zbog toga što uključuje ove slučajeve ubijanja širokih razmjera koja spadaju van okvira UN Konvencije o genocidu

[12] Leo Kuper, THE PREVENTION OF GENOCIDE (SPRJEČAVANJE GENOCIDA), Yale University Press, New Haven 1985.

pod široku kategoriju «genocidnih masakara i posljedičnih zvjerstava» (str. 18). Autori se isto tako ne slažu sa Kuperovom tvrdnjom da su «pluralistička društva» posebno ranjiva na genocid. Naime, oni smatraju da je vjerovatnije da će nove države i režimi koji pokušavaju da nametnu saglasnost sa novom političkom ideologijom vršiti genocidne radnje (str. 18). Na kraju, Kuperova definicija genocida u svojoj zemlji, posebno onih protiv naroda svoje zemlje, je problematična pošto opisuje zajedničku crtu ekspanzije.

Frenk Čok i Kurt Jonason

Suprotno Kuperu i drugim naučnicima iz oblasti genocida koji misle da je Konvencija UN o genocidu dobra, istoričar Frenk Čok i sociolog Kurt Jonason jasno odbacuju i Konvenciju i druge predložene definicije. Naime, u svojoj knjizi ISTORIJA I SOCIOLOGIJA GENOCIDA,[13] oni nude sljedeću definiciju:

«Genocid je oblik jednostranog masovnog ubijanja u kojem država ili drugi organ vlasti namjerava da uništi jednu grupu, a koju grupu i njene članove određuje počinilac» (str. 23). Autori definišu genocid kao «isključiv» zbog termina kao što su «jednostrano masovno ubijanje» «država ili drugi organ vlasti», koji opisuju grupu počinilaca, «grupa i njeni članovi» koja opisuje žrtvu i «namjera da se uništi». Čok i Jonason takođe raspravljaju o glavnim problemima sa svojom «promišljeno restriktivnom» definicijom koja obuhvata slučajeve bez jasne namjere da se uništi cijela grupa ili obuhvata one slučajeve sa namjerom da uništi grupu u kojoj je stvarno ubijen samo mali dio grupe (str. 26). Autori praktično nazivaju ove marginalne primjere «genocidnim masakrima», a koji su ustvari kombinacija genocida i etnocida, često bez ikakvog očitog razloga da ubije cijelu grupu žrtava.

Postoji nekoliko problema sa definicijom genocida koju su dali Čok i Jonason. Glavna teškoća je da namjera počionica mora biti da se eliminiše «cijela» grupa nasuprot samo dijelu grupe. Sami autori ne izgleda da su zadovoljni definicijom pošto oni opisuju Burundi i Bangladeš kao primjere genocida, a da ni jedna od ovih zemalja nije pokušala uništiti cijelu grupu.

[13] Vidi napomenu 3.

Osim toga, Fajn ističe ograničenje počinioca na «državu ili drugi organ vlasti», problematično specificiranje «jednostranog masovnog ubijanja» i otvorena definicija «grupe i njenih članova» (1993. str. 13-14).

Rodžer W. Smit (1991.) ističe da autori ne objašnjavaju zašto ideologija i genocid koji nekada rezultira iz nje često prevladavaju u savremenom periodu. Autori zanemaruju objašnjenje okolnosti u kojima nastaju razni motivi genocida, a što bi bilo koristan doprinos ovoj tipologiji.

Irving Luis Horovic

U svojoj knjizi GENOCID – DRŽAVNA SILA I MASOVNO UBISTVO,[14] 1976. Irving Luis Horovic smatra genocid kao akt politike koji država koristi da obezbijedi krajnja sredstva društvene kontrole za svoju ideologiju i model društva. On misli da je definicija po Konvenciji UN o genocidu «empirički široka i politički neugodna» i da je potrebno da joj se doda određena sociološka dimenzija. On zatim definiše genocid kao «strukturalno i sistematsko uništavanje nevinog naroda od strane državnog birokratskog aparata» (str. 18). Očigledno, ova definicija se uglavnom bavi ulogom države u procesu genocida i ne obuhvata nikakvu raspravu o namjeri, niti definiše termine «strukturalno i sistematsko uništenje» i «nevini narod».

I u svom kratkom tomu GENOCID i revidiranoj i ponovo izdatoj knjizi pod naslovom UZIMANJE ŽIVOTA – GENOCID I DRŽAVNA MOĆ,[15] 1982., Horovic stavlja najviše naglaska na definisanje prirode društava u kojima nastaju genocidi. On naglašava da genocid nije sporadični ili nasumce nastao događaj, nego «masovno uništenje specijalne vrste» koje zahtijeva odobrenje države (1976. str. 16). On takođe predlaže analitički okvir za osam vrsta društava u kojima se genocid najvjerovatnije dešava (1982. str. 41-43).

Pošto je genocid dvadesetog vijeka pretežno akt države, Horovicev pogled na genocid kao krajnje sredstvo državne kontrole nad devijantnim

[14] Irving Louis Horowitz, GENOCIDE: STATE POWER AND MASS MURDER (GENOCID - DRŽAVNA MOĆ I MASOVNO UBISTVO), Transaction Books, New Brunswick 1976.

[15] Vidi napomenu 9.

ponašanjem ima smisla (str. 42). Uprkos njegove temeljite tipologije različitih društava odnosno država, Horovica i dalje kritikuju da nije ispitivao razne pokazatelje ovih događaja koji bi mu omogućili da donese zaključak da li su ova društva isključivi tipovi ili je njihovo korištenje mješovito, ili da li su ovi odgovori različite faze reakcije na uočene prijetnje i konflikte (Fajn 1993. str. 42).

Helen Fajn

Sociolog Helen Fajn prva je prezentirala preliminarnu definiciju genocida 1984. godine kada je ga je definisala kao *«sračunato ubistvo dijela grupe ili cijele jedne grupe koja je van sfere odgovornosti počinioca. Grupu određuje vlada, elita, štab ili gomila - zastupnik tog počinioca u odgovoru na krizu ili priliku koja se doživljava kao nešto što je izazvala ili onemogućila žrtva.»* (str. 4). **Sfera odgovornosti** se dalje definiše kao *«odabrana grupa ljudi kojoj se upućuje savjest javnosti»;* grupa prema kojoj su pravila i odgovornost obavezujući i koja nas može smatrati odgovornim za naše radnje (str. 4, pojam se takođe analizira kod Helen Fajn 1979. godine). Prema tome, kršenja ljudskih prava u okviru sfere odgovornosti su povrede savjesti zajednice koja izaziva potrebu utvrđivanja sankcija protiv počinioca kako bi se održala solidarnost grupe, dok kršenja prava van granica sfere odgovornosti ne zahtijevaju obavezno ovu potrebu utvrđivnja sankcija (1979. str. 33). Ovakvo razlikovanje kršenja ljudskih prava je prema tome, ne samo korisno za definisanje genocida, nego i za pružanje otpora genocidu.

U svojoj kasnijoj knjizi GENOCID – SOCIOLOŠKA PERSPEKTIVA[16] (1993.), Helen Fajn pokušava da proširi definiciju i da riješi ove probleme tako da obuhvati *«sve nenasilne kolektive koji su postali ili koji bi mogli postati žrtve»* (str. 23-25). Ona tvrdi da se definicija po Konvenciji UN o genocidu može pomiriti sa jednom proširenom sociološkom definicijom: *«Genocid je podržavana, promišljena radnja koju poduzima počinilac da fizički uništi jedan kolektiv neposredno ili posredno, prekidanjem biološke i socijalne reprodukcije članova te grupe, radnja koja se sistematski podržava bez obzira na to što se žrtva predaje i što za njega ne predstavlja prijetnju»* (str. 24).

[16] Vidi napomenu 8.

Dakle, definicija genocida koju daje Helen Fajn koristi riječi kao što su «podržavana, promišljena radnja» čime se isključuju pojedinačno masakriranje ili slučajne smrti; «od strane počinioca», pretpostavljajući da se počinilac organizirao tokom izvjesnog vremenskog perioda; «da fizički uništi kolektiv» (vidi Konvenciju UN o genocidu, Član II); «neposredno» znači putem mase ili odabranih ubica i sračunatog fizičkog uništenja (vidi UN Konvenciju o genocidu, Član II, a-c); ili prekidanjem biološke i socijalne reprodukcije članova te grupe, kao što je sprečavanje rađanja i korištenje masovnog silovanja kao sredstvo genocida (vidi UN Konvenciju o genocidu, Član II, d-e) (str. 24). Uslijed toga, njena revidirana definicija genocida podrazumijeva podržavano uništenje nenasilnih političkih i socijalnih grupa kao dijelova nacionalnih, etničkih, rasnih ili vjerskih identiteta, ali ne uključuje ubijanje pripadnika vojnih ili paravojnih organizacija (str. 24). Ona također insistira da su pojedinci, a ne samo države počinioci genocida, ukazujući na ubijanje koje su vršile grupe ili pojedini kolonisti ubijajući vlastiti narod u Paragvaju i Brazilu.

Dalje, Helen Fajn tvrdi da su sociolozi, koji su često obuzeti razlikama između vidljive i prikrivene funkcije kao paradigme namjeravane i nenamjeravane radnje, zamijenili značenje namjere (1993. str. 19). Ona smatra da namjera ili namjerna radnja nemaju isto značenje u pravu i svakodnevnom jeziku kao motiv ili funkcija i sugeriše da Konvencija o genocidu bude više fleksibilna nego kako to neki shvataju (str. 19). Namjera, prema definiciji Konvencije, zahtijeva da razni destruktivni događaji imaju karakter namjernog ili promišljenog i ne može se zamjenjivati sa slučajnom ili nenamjernom prirodom motiva. Zbog toga, Helen Fajn smatra da sociološki pojam namjerne radnje predstavlja «most koji se poklapa sa pravnim pojmom namjere iz Konvencije o genocidu» koja leži između pravne krivice (vanjska presuda) i počiniočevih konstruisanih planova računa ili motiva (psihološka komponenta) (str. 20).

Nasuprot svom početnom radu o genocidu, revidirana i proširena sociološka definicija Helen Fajn ne pokazuje nikakve nekonzistentnosti jer konačno uključuje i političke i socijalne grupe kao žrtve genocida, a također i komentariše nekoliko paradigmi koje nam pomažu da prepoznamo genocid kada se dešava. Kao rezultat svega, njena predložena sociološka analiza i nova definicija predstavljaju jedan od najznačajnijih sociooloških priloga u nastojanju da se razvije nova definicija genocida koja bi bolje odgovarala realnosti savremenih genocidnih ubijanja.

KRATAK PREGLED SOCIOLOŠKIH RADOVA

Nasuprot međunarodnim advokatima koji se bave pravnim jezikom i primjenljivošću Konvencije UN o genocidu, sociolozi imaju različitu grupu ciljeva. Kada se definiše genocid, oni su zainteresirani za okvire onih slučajeva koje žele da proučavaju za svrhe otkrivanja njihovih zajedničkih elemenata i analiziranja društvenih procesa do kojih dolazi. Zato ne iznenađuje da ova razmimoilaženja u ciljevima pokazuju razlike u širini i fokusu raznih definicija genocida čak i među odabranim sociolozima.

Početkom 1970-tih godina, naučnik iz oblasti društvenih nauka Erve Savon (Herve Savon) izkazao je svoj skepticizam o korisnosti definicije genocida iz Konvencije UN o genocidu kao sredstvu za sociologe, primjećujući da «ona stvarno pripada jeziku prava i etike nasuprot sociološkom svijetu« (Čok i Jonason 1991. str. 92). Nakon toga, pomenutih pet sociologa još uvijek diskutuju o raznim prednostima i manjkavostima Konvencije, ali takođe nude svoje revidirane definicije i tipologije genocida koje nam pomažu da bolje razumijemo razloge zašto se još uvijek događa genocid u današnjem svijetu. Na primjer, nakon što je dao oštru kritiku Konvencije UN o genocidu, Leo Kuper još uvijek prihvata njenu definiciju na osnovu toga što je ona međunarodno priznata i što može postati baza za efektivnu akciju sprečavanja genocida. U svom radu, Kuper ne ignoriše političke grupe, nego raspravlja o žrtvama države, organiziranim i politički motivisanim masovnim ubijanjima pod naslovom «posljedična zvjerstva».

Irving Luis Horovic prezentira istu temu, ali pretpostavlja da država koristi genocid kao fundamentalnu politiku da bi osigurala usaglašenost sa svojom ideologijom i modelom društva. On izvodi zaključak da je totalitarno društvo potreban preduslov za razvoj genocidnog procesa, ali nije dovoljan.

Helen Fajn takođe mijenja Konvenciju UN o genocidu nudeći širu definiciju koja će uključiti političke i socijalne grupe kao žrtve i isključiti smrt koja rezultira iz ratovanja.

Samo Čok i Jonason otvoreno odbacuju Konvenciju tvrdeći da «nijedna od većih grupa žrtava genocida koji su se desili od njenog usvajanja ne spada u okvire njene restriktivne specifikacije» (1991. str. 93). Zato se oni orijentišu bliže široj definiciji koja nema ograničenja u pogledu tipa grupe uključene u čin genocida.

Konačno, nasuprot naprijed navedenim sociolozima, Dadrijan se nije potpuno unio u teorijska pitanja primjenljivosti UN Konvencije o genocidu, nego se u svom novijem radu, koncentriše na konkretan slučaj genocida u Jermeniji.

Ove različite perspektive o razumijevanju i primjeni procesa genocida nude nam sveobuhvatniji pogled na stanje genocida na sociološkim akademijama. Jasno je da se većina sociologa slaže sa Konvencijom UN o genocidu i prihvata je, ali još uvijek nudi niz alternativnih definicija. Njihov rad ne samo da nam pomaže da bolje razumijemo pojavu genocida bliže sagledavši ulogu države, pitanje namjere ili identiteta grupe žrtava, nego takođe doprinosi da lakše identifikujemo svoju dužnost da intervenišemo i spriječimo genocid.

TEME SOCIOLOŠKIH ISTRAŽIVANJA

Nakon ispitivanja raznih sociloških pitanja i problema koji se odnose na genocid kao društveni proces i nedostatak sociološkog interesa (i pored navedenih pet naučnika) jasno je da sociologija nije posvetila dovoljno pažnje ovoj oblasti. Iako su neke od najcjenjenijih studija o genocidu koje mnogo doprinose opštem razumijevanju i sprečavanju genocidnih radnji djelo sociologa, ima ih samo nekoliko i oni su uglavnom zaokupljeni pitanjem definicije i raspravama. Sama disciplina može da ponudi mnogo više i da ispuni teoretske praznine kao što sugerišu drugi naučnici društvenih nauka. To znači, sociologija može obogatiti oblast genocida daljim istraživanjem hipoteza o identitetu, savremenosti, razvoju, socijalno-psihološkim posljedicama ove vrste katastrofe, ulozi birokratije, o socijalnoj strukturi i organizaciji.

Naime, sociologija genocida je vrlo značajna i uzbudljiva oblast jer ona nudi jedinstveni način pogleda na svijet ugrađivanjem raznih vještina i tehnika koje često ne koriste drugi naučnici iz oblasti društvenih nauka. Helen Fajn 1993. sugeriše da bi, u cilju integracije teorije i istraživanja i u cilju kreiranja novih uvida, sociolozi trebalo da učine naše pretpostavke eksplicitnim, da jasno kodificiraju kriterije genocida, da uzmu u obzir specifičnost pojedinih tipova i slučajeva genocida, i da koriste široki izbor znanja i metoda iz drugih disciplina društvenih nauka. (str. 101). Tek nakon rasprave ovih

pitanja, može sociologija genocida postati dio interdisciplinarne oblasti ljudskih prava koja bi uključila razne rasprave iz oblasti političkih nauka, antropologije, istorije, psihologije, ili prava i pomoći da se onemoguće i kolektivno nasilje i genocid.

Prof. dr. Keith Doubt

ETIČKI ZAHTJEV SAHRANJIVANJA I NJEGOVO KRŠENJE U AGRESIJI NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU

"Ogradiću ti grob kad se vratim!"

Gđa Osmanović: "VAPAJ IZ GROBA»[*]

"Vlasti koje drže internirana lica će osigurati da lica koja umru u internaciji budu dostojno sahranjena, po mogućnosti prema obredima vjere kojoj su pripadala i da njihovi grobovi budu poštovani, uredno održavani i obilježeni tako da se uvijek mogu prepoznati."[**]

Tokom rata agresorska vojska je namjerno ciljala civilne sahrane. Ponekad su se masakri događali u toku samog obreda sahranjivanja. Na taj su način članovi porodice često bili sprečavani da sahranjuju svoje mrtve. Čitave grupe su bile primoravane da svoje preminule napuste na ulicama ili u poljima. Agresori bi ih zatim, iznakazivši tijela razbacali u jame ili teren sa tijelima minirali. Čak je i izraz "masovne grobnice" pogrešan, jer masovne grobnice i nisu grobnice. Nisu održani nikakvi vjerski obredi, niti su sprovedeni društveni rituali.

U Sarajevu su ljudi iz snajpera ubijani dok su pripremali grobove. Vjerski službenici su se sakrivali pred agresorskim granatiranjem skačući u raku, dok su izgovarali riječi molitve. Žene i djecu su ubijali ili ranjavali granatama, gađajući ih u momentu dok su oni tokom obreda sahranjivanja bacali zemlju u raku.[1]

---

[*] Dokumentarni film BBC-a A CRY FROM THE GRAVE iz 1999.

[**] ŽENEVSKA KONVENCIJA O ZAŠTITI CIVILNIH LICA U VRIJEME RATA od 12. augusta 1949. godine, član 130. Vidi HUMANITARNO PRAVO (HUMANITARIAN LAW) knjiga II, str. 408 i 409.

[1] Dokumentarni film OPSADA (THE SIEGE) producentske kuće FAMA International (1997).

Koje je to zlo u ratnim zločinima? Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, potrebno je ponovnim pregledom literature iz sociologije o društvenim obredima sagledati one društvene obrede koji se krše. U modernom dobu, značaj obreda sahranjivanja se često smatra kao da se sam po sebi razumije. Ljudi su sahranjivali mrtve od postanka društva. Čak i ako savremeni ljudi i žene danas ne razmišljaju dublje o značenju ovih obreda, ovi običaji će postojati sve dok postoji ljudska zajednica.

Kakvo je značenje obreda sahranjivanja? I šta to znači kršiti ovaj neprikosnoveni običaj? Ovim kratkim esejom osvrnućemo se na ova dva pitanja.

Antropolog Klajd Klakhon (Clyde Kluckhohn) definiše sahranu kao *"simboličku potvrdu da je jedna osoba važna ne samo svojim bliskim rođacima, nego i cijeloj grupi."*[2]

Bilo kakvi da su obredi sahranjivanja, sahrane su simbolički rituali; oni odražavaju određena kulturna obilježja. Kulturno obilježje, općenito uzevši, predstavlja etički duh ljudske vrste.

U dokumentarnom filmu OPSADA (THE SIEGE) čiji je producent *FAMA International* iz Sarajeva, direktor Pokopnog drušva Vlado Raguž govori kako se sa strahom organiziralo sahranjivanje mrtvih. Nije bilo mrtvačkih sanduka, tako da su se umjesto njih koristili ormari. Da bi se mrtvi prevezli od mjesta stanovanja do mrtvačnice, a zatim do groblja, morao se kupiti benzin od crnoberzijanaca po trideset njemačkih maraka za jedan litar.

U takvim nemogućim i nehumanim uslovima tokom opsadnog stanja sahranilo se 15.000 ljudi Sarajeva sa ipak dostojnim obredima. Predanost zajedništvu u Sarajevu razlog je za ovaj neviđeni podvig. Društvena zajednica Sarajeva je zadržala svoj etički karakter tokom opsade, uprkos najužasnijim okolnostima u kojima se našla i uprkos svjetskoj izdaji ove zajednice.

Emil Durkhajm (Emile Durkheim) kaže: "Mi ne žalimo svoje mrtve samo iz osjećanja ljubavi prema njima, to je iz dužnosti."[3] Emocionalne traume i socijalna nestabilnost, sastavne su komponente ljudskih sahrana. Sahrana

---

[2] Richard Cluckhohn, CULTURE AND BEHAVIOR (KULTURA I PONAŠANJE) Free Press, Glencoe 1964, str. 136.

[3] Emile Durkheim, DURKHEIM ON RELIGION (DURKHAJM O RELIGIJI) London, Routledge & Kegan Ltd., London, 1975, str.15.

obezbjeđuje utjehu u vrijeme teške emocionalne rastrojenosti; sahrana uvjerava zajednicu da se budućnost nastavlja i nakon velikog gubitka. Ali, na kraju krajeva, dužnost je ta koja poštivanje običaja sahranjivanja čini neophodnim i za pojedince i za zajednicu; sahrana naglašava etički duh ljudske vrste, onaj duh kojega G. W. F. Hegel formulira kao božanski zakon u svojoj knjizi FENOMENOLOGIJA UMA.[4]

Tokom većeg dijela rata, medijska sredstva su prikazivala stanje u Bosni kao analogno onom u Hobsovoj džungli (Tomas Hobs). To je indiciralo da su sila i prevara bile jedine i glavne vrline u Bosni. Nit priče se odvijala tipično u stilu *"moć je pravo"* ili *"svaki čovjek za sebe"*. Odanost i posvećenost društvu, kako su mediji sugerisali, bila je odsutna.

U 1992. godini, okrutno je napadnuto i izmučeno na sadistički način jedno zdravo društvo sa valjanim socijalnim poretkom i vitalnom tradicijom. Ovo se društvo, međutim, nikada nije pretvorilo u Hobsovo predsocijalno stanje *"rata svih protiv svih."*[5] Činjenica da je 15.000 ljudi dostojno sahranjeno uz obavljenu odgovarajuću službu pod nehumanim uslovima ide u prilog ovom argumentu. Etički duh društva ne samo da se sačuvao, nego je i procvao. Zajednica je ostala nedirnuta. Socijalno tkivo društva se nije iskidalo, uprkos svim naporima da se to učini. Svjedočenje svake osobe u filmu FAME International OPSADA potvrđuje ovu istinu.

Crpeći snagu iz svojih intelektualnih tradicija, sociolozi treba da što bolje mogu da sagledaju značaj ovih svjedočenja, ako ni za što drugo, ono zbog integriteta svojih tradicija. Takva je odgovornost na intelektualcima danas. Striktno opredijeljeni za empirijsku ideologiju, sociolozi izražavaju ambivalentnost prema univerzalnosti u pogledu raznolikosti običaja sahranjivanja kroz istoriju. Sahranjivanje ljudi ima i empirijski i teološki značaj; ono predstavlja istorijski marker koji obilježava rađanje ljudskog društva.[6] Ono daje primjer po kojem se prepoznaje ljudska vrsta i dokazuje da se ona izdvaja

---

[4] G.W.F.Hegel, PHENOMENOLOGY OF MIND (FENOMENOLOGIJA UMA), George Allen & Unwin LTD. London 1977, str. 475-478.

[5] Thomas Hobbes 1588 -1679, engleski filozof , Hobsova teorija «rata svih protiv svih».

[6] Ralph Sokecki, SHANIDAR – THE FIRST FLOWER PEOPLE (ŠANIDAR - PRVI LJUDI) Knopf, New York, 1971.

od stalih. Životinje ne obavljaju simboličke činove; životinje komuniciraju samo putem znakova bez ikakvog simboličnog značenja. Sahranjivanje mrtvih je možda prvi ritual pun značenja u istoriji ljudske vrste. Ovaj ritual obilježava ljudsku vrstu takvom kakva jeste. I u tome leži etički sadržaj sahranjivanja ljudi. Sahranjivanje, a ne smrt, potvrđuje i priznaje ljudskim bićima ko su oni.

Poštivanjem običaja sahranjivanja, njihovim obavljanjem, ljudska bića ne pokazuju samosvijest o svojim ovozemaljskim aktivnostima. Oni su svjesni i sebe samih i to je ono što ih razlikuje od životinja. I kao što Karl Marks (Karl Marx) kaže, ljudska bića nisu usamljena u svojoj životnoj aktivnosti. I upravo tokom obreda sahranjivanja, životna aktivnost toga pojedinca i zajednice u odnosu na tog pojedinca je u centru razmišljanja.

Ritual ukopa odlikuje ljudsku vrstu svojom samosviješću. U pogledu ovoga, antropolog A. L. Kreber (A. L. Kroeber) piše: *«Kada se praistorijski skeleti pronađu u onom položaju u kojem ih je smrt možda zadesila, pretpostavka je da su ljudi toga doba napuštali svoje mrtve na isti način kako bi to životinje učinile. Ako, s druge strane, skelet leži netaknut, sa rukama pažljivo savijenim, malo je prostora ostalo za sumnju da su ljudska bića došla do grube spoznaje o razlici između tijela i duha.»*[7]

Ljudi nisu u stanju da ignorišu prestanak životnih aktivnosti i kraj svjesnosti. Oni moraju preduzeti posebne mjere da se uhvate ukoštac sa tom novom situacijom. Kreber razvija teoriju da "*čak i reći da neandertalac nije stvarno bio siguran da su njegovi mrtvi zaista mrtvi, već samo to podrazumijeva argumentaciju da je u tijelu on prepoznavao nešto različito od života, te da on, prema tome, priznaje da je tijelo postalo drugačije."*[8]

Na empirijskom nivou, smrt predstavlja problem. Smrt se doživljava kao neki enigmatski prestanak svijesti. Tako smrt prijeti nastavku života zajednice. Na teološkom nivou, smrt predstavlja izazov. Ona evocira svijest o samom sebi. Onaj kome je svijest prestala postojati, nastavlja, ipak, živjeti u nekom obliku, pa makar samo i u sjećanju onih koji su živi u istorijskom toku života zajednice. Smrt evocira priznanje da se ljudsko biće sastoji ne samo od krvi i mesa, nego i od duha.

---

[7] A.L. Kroeber, ANTHROPOLOGY (ANTROPOLOGIJA) Harcourt, Brace and Company, New York, 1923, str. 171.

[8] Isto.

Hegel smanjuje tenziju između empirijskog i teološkog shvatanja sahranjivanja ljudi. Ritualom sahrane, pravo svijesti se potvrđuje da je iznad i protiv prirode. Kada se izgovore riječi molitve, "*Ti si prah i u prah ćeš se pretvoriti",* ona daje pravo prirodi nad preminulim, nad tijelom preminulog. U isto vrijeme, molitva negira pravo prirodi da potpuno preuzme tu osobu. Svojim posebnim dejstvom, molitva negira pravo prirodi da u potpunosti preuzme tu osobu. I upravo je to ono što ritual sahranjivanja znači. "*Ti si prah i u prah ćeš se pretvoriti"* podiže duh ljudski izvan okova prirode, čak i kada priroda dobije pravo na njegovo tijelo. Hegel, filozof koji se inače teško razumije, jasno opisuje ovaj izražaj etičkog duha, etičkog duha izraženog u svakom periodu u svakoj kulturi. *«Porodica pazi da ne obeščasti umrlog željama nesvjesnih organskih agensa i apstraktnih elemenata, stavlja u funkciju svoje sile umjesto njihovih i vjenčava bližnjega svoga sa njedrima zemlje, kao elementarne individualnosti koja je neprolazna. Time porodica čini umrlog članom zajednice koja pobjeđuje i drži pod kontrolom moć onih posebnih materijalnih elemenata i nižih živih bića, koja traže da se obračunaju sa umrlim i unište ga.*[9]

Sklanjanje leševa nikad nije bila stvar ekspeditivnosti ili praktičnosti. Klakhon piše: *"Zaista je zapanjujuće da niti jedna poznata grupa nije nikada usvojila funkcionalno najjednostavniji način sklanjanja svojih mrtvih – prosto napuštanje leševa ili njihovo ostavljanje bez ikakvog oblika rituala."*[10] Sam izraz *'sklanjanje leševa"* vrijeđa simbolične činove koji prate sahranjivanje. Prilikom realizacije samog čina sahranjivanja, sa različitim stepenom složenosti i religioznih običaja, uvijek postoji nekakav ritual koji ga prati. To je obred čiji simbolički sadržaj otkriva dostojanstvo i poštovanje prema pojedincu, kao i prema čitavoj ljudskoj vrsti.

Šta to, onda, znači nasilno i sadistički kršiti ritual sahrane? U dokumentarnom filmu SVI SMO MI SUSJEDI (WE ARE ALL NEIGHBORS),[11] uz pripovijedanje Touna Bringa (Tone Bringa), emituje se izjava jedne izbjeglice u svojoj vlastitoj zemlji: *"Svi zaklani. Niko nije ostao živ. Zapalili su sve što je bilo dobro u našim životima. Sve uništeno... svi zaklani i ubijeni. Nisu nam*

[9] G. W. F. Hegel, PHENOMENOLOGY OF MIND, 1977, str. 472.

[10] Richard Kluckhohn, CULTURE AND BEHAVIOR , 1964, str. 134.

[11] Dokumentarni film, WE ARE ALL NEIGHBORS (SVI SMO MI SUSJEDI), Public Media, 1993.

dozvolili da sahranimo mrtve. Tijela su ostala." "Nisu vam dozvolili da sahranite mrtve?" "Ne. Neki su pokušali ukopati svoje bližnje, ali nisu uspjeli. Tri su dana pokušavali, čak su ih i ranili, ali im nisu dozvolili. Tako su se tijela raspadala na ulicama i u poljima. Tako je to."

Ovo užasno iskustvo se prečesto ponavljalo tokom rata u Bosni: događalo se toliko često da se možda o tome nije dovoljno ni izvještavalo, niti se na njega skretala dovoljna pažnja. Zlo opisano ovdje je u isto vrijeme i očigledno i nezamislivo. Zlo nije neki apstraktan pojam; izraz **"zločini protiv čovječnosti"** nije samo puki slogan. Zlo je ugrađeno u svakodnevni život kojega ljudska bića direktno doživljavaju.

Zločin protiv čovječnosti o kojem ova izbjeglica govori nije samo u tome što se porodici onemogućilo da sahrani svoje mrtve. Ovakav opis je suviše eufemistički. Zločin se ogleda i u tome što se porodica primorava da napusti svoje mrtve, uprkos svim naporima i rizicima koje oni preduzimaju da bi učinili suprotno. Dužnost zahtijeva od porodice da izvrši ukop svojih mrtvih. Ova je obaveza nezaobilazna, čak i ako izlaže cijelu porodicu opasnostima.

Izvršavanje ove obaveze predstavlja etički duh ljudske vrste, nešto što je uvriježeno u svakom moralnom društvu. Ako porodica nije u mogućnosti da izvrši svoju dužnost, nastaje osjećanje prijekora. Bez obzira koliko je za to nedužna jedna porodica, ako obred sahrane svojih bližnjih nije obavila, rađa se osjećanje dubokog žaljenja. Ovo osjećanje prijekora ne znači odsustvo etičkog duha u porodici. Ustvari, istina je upravo suprotno. Što je u jednoj porodici etički duh dublje usađen, to je jače osjećanje krivice ako ta porodica nije u stanju da sahrani svoje voljene. Ova duboka tragedija je zahvatila mnoge Bosance nakon rata; zato je neophodno razumjeti i ponovo razmotriti karakter ove tragedije. **Minimizirati ovu tragediju nije rješenje, ni moralno, ni praktički.**

Šta je, dakle, to zlo u ratnim zločinima? U knjizi MAGIJA, NAUKA I RELIGIJA, Bronislav Malinovski (Bronislaw Malinowski) zaključuje: *«Nad mrtvim . . . najbliži rođaci . . . uvijek osjećaju grozu i strah, pomiješane sa pobožnom ljubavlju, ali nikada ne dozvoljavaju da se negativni elementi pojavljuju sami, niti da nadvladaju.»*[12]

[12] Bronislaw Malinowski, MAGIC, SCIENCE AND RELIGION (MAGIJA, NAUKA, RELIGIJA), Doubleday Anchor Books, New York, 1954, str. 48.

Kod obreda sahranjivanja, ovi se negativni elementi i strahovi nikada ne javljaju sami, nikada ne dominiraju. U knjizi OSNOVNI OBLICI VJERSKOG ŽIVOTA Durkhajm kaže da se "*zbog težnje da ponovo moralno identificiraju i pojedince i grupe, vjeruje se da pogrebni obredi imaju nadmoć nad stvarima,"*[13] te takvo tumačenje dodatno potkrepljuje temu ovoga rada. Zločin koji se dogodio u Bosni nije bilo samo ubijanje bezbroj civila. Zločin je također bio i pokušaj da se stvori striktno negativan odgovor na smrt u okviru familije, te da se pospješi dominacija ovakvog negativnog osjećanja. Zločin je bio **pokušaj da se,** napadajući na neprikosnovenu dužnost jedne porodice, **razori porodica**. Što je bio jači etički duh u jednoj porodici, to je bilo potrebno veće nasilje da bi se razorio taj etički duh. Ako neka porodica osjeća da je iznevjerila svoju obavezu prema mrtvima, ona će se sa ogromnim teškoćama povratiti od toga gubitka. I mada to nije njihova greška, članove porodice hvata strah za svoje vlastito biće.

Dakle, ratni zločini predstavljaju radikalno zlo. U svojoj knjizi SUDBINA ZEMLJE, Džonatan Šel (Jonathan Schell) piše slijedeće: *«Zlo postaje radikalno kada god prevazilazi uništenje pojedinačnih žrtava (u bilo kojem broju) i pored toga, skrnavi i uništava svijet koji na neki način može reagovati – i time u izvjesnoj mjeri iskupiti – pretrpljene smrti.»*[14]

Radikalno zlo je sadržano u pokušaju da se porodicama onemogući da nastave živjeti kao porodice, bez obzira gdje su se one našle. Radikalno zlo je sadržano u pokušaju da se stvori negativan **strah koji bi uništio biće jedne porodice**, tamo gdje to biće porodice predstavlja utjelovljenje etičkog duha ljudske vrste.

Genocid nije možda adekvatan izraz da se opišu radnje "etničkog čišćenja". Izraz čak možda i ne odgovara karakteru etničkog čišćenja. «Sociocid» (ubistvo društva) - ubiti jedno društvo – izraz je koji se ne može pronaći u rječniku. Ovaj neologizam, međutim, može biti precizniji izraz da se opiše karakter etničkog čišćenja u Bosni. Citat iz Šelove knjige pokazuje kako genocid vodi do ubistva društva. *«Kada su zločini određenih dimenzija i*

---

[13] E. Durckheim, THE ELEMENTARY FORMS OF RELIGIOUS LIFE (OSNOVNI OBLICI VJERSKOG ŽIVOTA), Free Press, New York 1915, str. 414.

[14] Jonathan Schell, THE FATE OF THE EARTH (SUDBINA ZEMLJE), Knopf, New York, 1982, str. 145.

karaktera, oni anuliraju našu snagu da na njih adekvatno odgovorimo jer u potpunosti uništavaju ljudski milje u kojem za nas, ljudski gubici normalno poprimaju svoje značenje.»[15]

Društveno je ljudski milje u kojem život ima za nas značenje; uništiti ovaj milje znači uništiti društvo.

Iako se u Bosni pokušao izvršiti sociocid - ubistvo društva - važno je priznati da je taj pokušaj propao i razmotriti razloge zašto nije uspio. Antropolog Malinovski svojim komentarima pomaže da se formuliše ovaj argument. *«Već smo vidjeli kako vjera, proglašavajući svetim i na taj način standardizirajući drugačije postulate, nagrađuje čovjeka darom održanja mentalnog intergriteta…u svemu tome vjera suzbija strah, razdor, demoralisanje i predstavlja najmoćnije sredstvo reintegracije poljuljane solidarnosti jedne grupe, te ponovnog uspostavljanja njenog morala... religija ovdje osigurava pobjedu tradicije i kulture nad čisto negativnim odgovorom osujećenog instinkta.»*[16]

Većina je Bosanaca savladala ovaj nepravični rat pomoću toga dara mentalnog integriteta, darom koji je naslijeđen iz religioznih tradicija i kulturnih običaja ove zajednice. Vrijedno se osvrnuti na sjajan tekst Rusmira Mahmutćehajića[17] u pogledu ove problematike. Bilo bi pogrešno reći da je tokom rata svijet koji je posmatrao, gledao samo užasne ratne okolnosti. Svijet koji je to posmatrao takođe je bio svjedok onome što Malinovski zove dar mentalnog integriteta u djelima Bosanaca - i političkih vođa i običnih građana. Uprkos svom modernom senzibilitetu, svijet koji je to posmatrao implicitno je poštivao i divio se mentalnom integritetu koji su pokazivali Bosanci, crpeći ga iz svoga nasljeđa. Svijet koji je posmatrao takođe je žalio za odsustvom toga istog mentalnog integriteta među svjetskim liderima, koji su reagovali na događaje u Bosni.

---

[15] Isto.

[16] B. Malinowski MAGIC, SCIENCE AND RELIGION, 1954, str. 53

[17] Rusmir Mahmutćehajić, ŽIVA BOSNA – POLITIČKI ESEJI I INTERVJUI, (LIVING BOSNIA – POLITICAL ESSAYS AND INTERVIEWS) Did, Sarajevo 1994. Rusmir Mahmutćehajić i ‘’NEKROLOG’‘ U KAMENOM SPAVAČU (‘’AFTERWORD’‘ in STONE SLEEPER by Mak Dizdar) Maka Dizdara, 1999.

Želio bih završiti svoje izlaganje naglašavajući tri zaključka koja proizlaze iz ove studije i koja obećavaju.

Prvi zaključak. Dokumentarni film **VAPAJ IZ GROBA** opisuje kroz lična svjedočenja mnoge od problema koji su obrađeni u ovom eseju. Da istaknemo jedan. Postoji nužna potreba da se identificiraju ostaci preminulih, koja isto tako pomaže da se shvati razlog da se ulažu napori koji teže realizaciji ove potrebe. Identifikacija je neophodna da bi se stvorila mogućnost dostojnog ukopa. Ako identifikacija tijela nije obavljena, teško da se može održati obred sahranjivanja i to je dupla zamka u koju su upali naročito preživjeli iz Srebrenice. Što je duže vremena potrebno da se izvrši proces identifikacije, to je teže izbjegnuti duplu zamku u koju je upala neka porodica. Etički duh porodice je ugušen; ona teži za izvršavanjem svojih obaveza prema mrtvim, ali joj je nemoguće da to uradi ako ostaci preminulih nisu prethodno i valjano identificirani. Jedna od ekstremnih karakteristika ratnih zločina u Bosni je agresorov napor da se učini nemogućim i preuzimanje ostataka mrtvih. *"Na ljudima budućnosti leži posebna obaveza da se obračunaju sa ratnim zločinima, čak i dugo nakon što njihovi počinitelji i sami budu mrtvi."*[18]

Drugi zaključak je da je važno da se ostale zemlje okrenu svojoj vlastitoj istoriji društva, da bi mogle bolje razumjeti i što je još važnije, saosjećati sa situacijom kroz koju Bosanci prolaze. Na primjer, *Pokret za pronalaženje nestalih u ratu* (Prisoners of War – Missing in Action POW-MIA) u Sjedinjenim Američkim Državama i dalje je snažno emocionalan, iako su već godine prošle otkako je rat u Vijetnamu završen. Osnovno pitanje je dužnost porodice da sahrani svoje sinove koji su poginuli u stranom ratu, kao i odgovornost vlade Sjedinjenih Američkih Država da pruže pomoć porodicama u ovom smislu. Postojanost ovoga problema za Amerikance odražava etički duh američkih porodica koje su izgubile svoje sinove kao i osjetljivost američkog društva prema ovom etičkom duhu. Problem nije u tome da li je rat u Vijetnamu bio opravdan ili ne, stvar je samo u pravu porodice da izvrši svoju dužnost. To pravo se ne zasniva na jačini ljubavi porodice prema izgubljenom članu, što ne znači da ljubav nije bitna pretpostavka u cijeloj ovoj situaciji. To pravo se zasniva na dužnosti jedne porodice prema izgubljenom članu i njezinoj vječnoj predanosti da izvrši tu svoju dužnost. Pokret POW – MIA

[18] J. Schell, THE FATE OF THE EARTH (SUDBINA ZEMLJE) Knopf, New York 1982, str. 161.

je ipak prvenstveno političkog karaktera; crne zastave se još ističu na kućama porodica i na paradama širom zemlje. Ova se činjenica može koristiti u cilju predviđanja kako još veća tragedija u Bosni neće vremenom nestati. Pravo porodice da opstane iznad i protiv sila prirode koje nezaustavno preuzimaju ostatke svakog pojedinca, nikada ne nestaje.

Treći zaključak proizlazi iz činjenice da su se u ovoj studiji saznanja o običajima sahranjivanja iz društvenih nauka primijenila na jedan pozitivan ili rekonstruktivan način. To znanje se također može koristiti i na kritički način. Pravoslavni Srbi su se 1988. i 1989. okupljali u čitavoj bivšoj Jugoslaviji da vide ostatke cara Lazara. Kosti ovog legendarnog srpskog junaka su prenošene od jednog do drugog manastira u bivšoj Jugoslaviji, u mjestima koja su Srbi nazivali svojom zemljom. Pravoslavni Srbi su slavili ovo putovanje kao sveti nacionalni ritual.[19]

Važno je razmotriti politički značaj ovog javnog čina i stepen do kojega je ovaj faktor doprinio ratu, ako ne i prouzrokovao rat u Bosni. Izlaganje ostataka cara Lazara širom Jugoslavije evociralo je i izobličilo etički duh srpskih porodica. Srpske porodice su vidjele svoj etički duh utemeljen u svojoj etničkoj pripadnosti umjesto u svom državljanstvu. Ono što Hegel naziva **božanskim pravom** i ovaj fermentizirani nacionalizam postali su dominantan etički duh među srpskim stanovništvom. Porodica i država su postale nerazlučive. Identificirajući se sa samo etičkim duhom porodice kroz čitavu ovu svetu javnu procesiju, srpski narod je zaboravio svoj etički duh kao građana bivše Jugoslavije. Srpski narod je postao slijep za neki drugi etički duh koji Hegel naziva **ljudskim pravom**. Ljudsko pravo predstavlja prava građana i organe vlasti. **Pravda je srž ljudskog prava.** Nacionalizam zamjenjuje ljudsko pravo božanskim pravom. I upravo je to bila skrivena svrha događaja iz 1988. i 1989. godine. Ovaj je događaj uzurpirao etički duh države, ljudsko pravo, pred nadmoći etičkog duha porodice - božanskog prava.

Kao što nas čitanje grčke tragedije ANTIGONE uči, ritual sahrane je jedino vrijeme kada taj etički duh porodice ima prednost nad etičkim duhom države. Antigona mora sahraniti svoga brata uprkos naređenjima Kreona. Nacionalizam je jedno nezdravo kolektivno osjećanje, zbog toga što on

[19] Laura Silber and Allan Little, YUGOSLAVIA – DEATH OF NATION (Lora Zilber i Alan Litl) JUGOSLAVIJA – SMRT NACIJE, New York 1996, str. 71-72, odnosno L. Silber i A. Little SMRT JUGOSLAVIJE, Otokar Keršovani, Rijeka 1996.

zahtijeva da izbaci nadmoć ljudskog prava, etički duh države (a to je pravda) i zamijeni ga zauvijek božanskim pravom. Tako postupajući, nacionalizam uništava i porodicu i državu. Javni čin izlaganja mošti cara Lazara 1988./1989. širom bivše Jugoslavije, znatno je pomogao da se deformiše etički duh srpskog naroda kao grupe. Svi su građani bivše Jugoslavije intuitivno osjetili potencijalno zlo u ovom činu i užas koji je on predskazao.

Prof. dr. Svetozar Livada

PRAŠTANJE ZLOČINA – UVREDA ŽRTVI!

Osuda zločina nije samo moralni čin nego pitanje smisla življenja. Rijetki su u nas oni koji znaju da čovjek nije rođen da vlada ljudima, naročito ne njihovim životima i smrću, nego da ovlađuje stvarima i procesima. Zbog toga se školuje, znanjem, i profesijom potvrđuje i alimentira. Naši nagoni za vlašću su opasni. Daj mu vlast, pa ćeš vidjeti koliko je pokvaren! Zbog tih činjenica *zakašnjelost naših naroda* dovela je *cijenu života* ispod nivoa ljudskih vrijednosti. Olako se na život nasrće.

U nas je običaj reći da *nevino djetešce spava ko zaklano*. Našu latenciju konflikata obilježava nasrtaj na život i olako pretvaranje u ratna kliktanja i rat, *od brazde do brazde*.

Svaki rat ponavlja prethodne.

Naši su pozvali u sjećanje i primjenu sve prethodne ratove sa smetljišta historije i sve njihove brutalitete. Iako rat nije prirodna pojava, on se prakticira u takvom obliku jedino u ljudskom rodu. Međutim, dok je *kultura rata* konvencijski regulirana (vidi Ženevske konvencije), naša (ne) kultura rata skrnavi žrtvu osvetom i odmazdom tiranijskom strasti. Primjer: Pokaže mi šef civilne policije UNPROFOR-a što njegov suplemenik Nigerijac piše kući: "*Draga majko, ovdje se tako ubijaju, a ne jedu žrtvu. Danas smo sahranili majku ubijenu u krevetu, a dijete skuhano u loncu*". Našim zločincima vlada starozavjetna maksima *oko za oko – zub za zub*. To su činili školovani svih profila, pa i oni koji su čitali i "polagali" Ženevske konvencije. Naši krvni delikti masakriranja žrtve pokazuju brutalitet osvete. Zbog toga ne začuđuje, iako je za svaku osudu to što se svoj zločin opravdava zločinom drugog. I ne samo to, nego slavi i nagrađuje. Promocije dokazanih zločinaca, naš je kuriozitet. Sablažnjuje spoznaja da su naši zločinci stigli u parlamente, dobili ministarske portfelje, postali ustavni suci, dobili lente, generalske činove i brojna materijalna i duhovna dobra žrtava.

Gospodo, poznati su palitelji sarajevske Narodne i univerzitetske biblioteke i četrdeset drugih biblioteka u Bosanskoj krajini, rušitelji Hajrudinova mosta – remek-djela arhitekture, mineri *Ferhadije*, Spomen-muzeja ZAVNOH-a, spomen-muzeja Nikoli Tesli i preko tri tisuće antifašističkih spomen-obilježja samo u Hrvatskoj. Oni su kao i ubice među nama, nekažnjeni.

Naši zločini rata obilježeni su apsurdom – u njemu je poginulo više djece nego vojnika, više žena nego vojnika i od svih najviše staraca i starica. U nas su trijumfirale kukavice, ljudski ološ tiranijom nad nejakim, tiranijom jačeg.

Kao socijalni analitičar i arbitar u sukobu empirijski sam provjerio da se ne mrze toliko etniciteti, koliko se vole njihova oteta dobra. Pljačkaški smo narod. Taj motiv generirao je brojna zlodjela i prema ljudima i prema njihovim antropogenim sadržajima. Jer "drugi je pakao".

Sablažnjuje me činjenica što i naši humanitarci žrtve dijele po etnicitetima. Tautološki rečeno žrtva je žrtva što je nemoćna i to joj je najznačajniji i posljednji identitet. Pouzdano znam da nema razlike između nevinih žrtava Srebrenice, Vukovara, Gospića, Škabrnje, Ahmića, Pakraca i drugih. Jer, njih više povezuju nevinost u smrti, nemoć i stradanja žrtve, nego što ih etničke osobitosti razlikuju. Ta jedan smo rod. Zapamtite, etnocentristički intelektualizam povijesni je zločin i učinio je da Evropa počiva na groblju zločina. Još je Mijo Mirković iliti poeta Mate Balota dokazao da ove narode više povezuju isti uslovi života nego što ih determinira vjera, nacija, vlast i tradicija.

Predratna sociološka istraživanja etničke distance pokazala su da gdje su bile najmanje etničke razlike, uključujući i genetsko ukrštanje u minulom ratu, napravljeni su najveći zločini. Zato imajte u vidu da je u našoj stihiji zločina, ipak bilo sistema ideologije rata. Jer masovnost, oblici brutaliteta to nedvojbeno potvrđuju. Naša izdaja klerika – intelektualaca (BEND) prethodila je svim brutalitetima i masovnim žrtvama. Svakom činu zločina, svakoj konkretnoj žrtvi prethodio je intelektualni ideološki zločin – ubica perom, glasom, govorom, zovom "krvi i tla", iza stola, ispred kamere, knjigom, "kulturom laži" i obmana, proizvedenim javnim mnijenjem. Krležini: cinizam, "srpsko junaštvo" i "hrvatska kultura", (ne)djelima to potvrđuju.

Miloševićeva sintagma *gdje je Srbin tu mu je i država* i Tuđmanova teorema – *da je genocid koristan čin za popravljanje povijesti*, bijahu etno-intelektualni zov klanju naroda.

Kada su ove paradigme "propuštene u opticaj", onda je problem zločina bilo samo pitanje prakse. Da bi praksa započela, falsifikatom se nasrnulo na povijest, da bi bila izdana istina. Onda nije bilo problema za nasrtanje na drugi etnicitet. Kulturom laži "*ne možemo zajedno*", "*nema suživota*", "*etniciteti su krivo raspoređeni*", "*mi smo opljačkan*i", "*izrabljivani*", "*napadnut je naš jezik*", "*napadnuto je naše biće*", "*naša svetinja*", "*kultura*", "*samobitnost*", "*naša krv i tlo*". To čini "*drugi, hipostazirani barbarin*". Dakle nama je "*biti ili ne biti*", da ispravimo povijest. To učiniti "*humanim preseljenjem*" – eufemistički naziv za klasični etno-banditizam. Upregnute su poluge izvitoperene povijesti, mitovi naše svetosti, izbranosti, uzvišenosti, iskonske i milenijske težnje, uzašašće duha, božjeg poslanja, divinizacije države, vođe, vjere, nacije i sve druge pošasti šovinizma sa zovom "ubij", "prožderi", "razori", "sakrij tragove". Jer, "drugi" je pakao, genocidni barbarin necivilizirani. On je prepreka našoj "povijesnoj misiji".

Gospodo, u ovome ne aboliram ni međunarodnu zajednicu, ne samo zbog odobrenja napada na zaštićene zone, nego direktnog učestvovanja u etničkom čišćenju. Niti crkve ne aboliram, koje su se u ratu odmicale od Boga, Jevanđelja, oltara i misije, a primicale vlasti u podiobi plijena. Nažalost naš etnointelektualizam svakom konkretnom zločinu etnobanditizma, fundirao je svetu teorijsku paradigmu "krvi i tla". Zato je zločin bio beskrajan, bezuman i masovan do zgražanja umnih i razumnih, civiliziranog svijeta. Uostalom za nas je osnovan Međunarodni krivični sud, jer smo pokazali da nismo sposobni ni obuzdati, niti suditi dokazanim zločincima. U nas prokazivače i svjedoke zločina straše, ubijaju ili onegomućuju.

Dakle, kako vidite, masovna priprema etnointelektualnih žreca i njihovo stimuliranje materijalno i duhovno, zločinom jačeg, učinjena su monstruozna nedjela, zločini bez milosti. Nažalost nekažnjenog. Nigdje nije bilo etosa Niobe, Antigone i Marije. Ništa nije bilo pošteđeno, ni ljudi ni svetinje. Zbog toga gospodo, etničko čišćenje je postalo zločin stoljeća.

Evo kako taj fenomen ocjenjuje prof. dr Žarko Puhovski kao vjerodostojni arbitar: "*U Hrvatskoj je, koliko znam, na djelu najčišće etničko čišćenje koje je ikad igdje izvršeno. To je etničko čišćenje koje je obuhvatilo čišćenje povijesti, kulture, znanosti, ali i gruntovnica; čišćenje na razini toponomastike i onomastike. Nekoliko desetaka imena sela, mjesta i gradova je zamijenjeno, kao i nekoliko tisuća imena ulica*. Najmanje nekoliko tisuća ljudi, vjerovatno i

nekoliko desetaka tisuća, promijenilo je na raznim stupnjevima nedragovoljnosti svoja osobna imena i prezimena. Promijenjeni su ne samo službeni simboli starog režima, nego su uništene i tisuće spomenika ili obilježja na kojima se nalazila zvijezda petokraka.[1] Sve se to može odnositi i na Bosnu. Stanovništvo je prepolovljeno, brojni antropogeni sadržaji uništeni, ljudske i materijalne žrtve goleme i nenadoknadive. Ni stećci nisu pošteđeni – razbijani su za grudobrane.

Naša je golema tragedija što nam je niska spoznaja da je praštanje ovih zločina najveća osveta žrtvi. Pri tome kao da zaboravljamo da je svaki od nas mogao biti ubijen, zaklan, masakriran, zatvoren, mučen, prognan. Dakle, braneći ljudsko dostojanstvo žrtve, mi praktički branimo svoje dostojanstvo.

Ne zaboravite, da ni psi, ni kovači rata, ti kučkini sinovi naših prostora ne mogu postati bogovi mira. Jer kako vidite oni kao nalogodavci nigdje ne progone izvršitelje. I to je prirodno, jer bi najprije morali prognati sebe. To mi moramo učiniti. Ne dozvolimo da se narodi prisiljavaju da žive sa zločinom i nekažnjenim zločincima. Predugo ostajemo u stanju "navika muka, a odvika stotine muka". Ne zaboravljajte, svi smo odgovorni. Sebe radi, a ne samo žrtava radi, zločin moramo goniti do na kraj svijeta. On je uvijek bio konkretan i nema kolektivne krivnje. Nje se možemo osloboditi kolektivnom odgovornosti. Naš pritajeni zločinac, mirni i ugledni susjed, suštinski je krvoločna zvijer i treba je pokazati i onemogućiti. Od progona zločina, ne zaboravite, zavisi kvaliteta izmirenja i sudbina života i smrti ne samo nas, nego i generacija koje dolaze. Zbog toga je praštanje zločina uvreda žrtvi i sudbinsko pitanje života na ovim prostorima. Svako licitiranje za žrtvama prema etnicitetu nije oplakivanje nego skrnavljenje i nema moralno opravdanje.

Pošto zločin ne zastarijeva, naš je životni, a i generacijski dug da zločine javno progonimo, da se na njih ne navikavamo. "Moj susjed zločinac" opasna je zvijer u ljudskoj spodobi i moralna ljaga je na meni ako ga ne prokazujem.

Naša je tragedija što se na ovim prostorima više progone prokazivači zločina, nego sami zločinci. To je paranoidna bolest društva. Neporažene ideologije iz Drugog svjetskog rata, fašistički trabanti i kolaboracionisti, nametnuli su nam brojne genocidne radnje sa nesagledivim posljedicama.

[1] Vidjeti: SRBI U HRVATSKOJ, JUČER, DANAS, SUTRA, HHO Zagreb 1998, str. 105.

Razbijanje porodice, zatrti rodovi, masovni progoni, brojni kulturocidi. Naša povijesna stradanja, toliko su nas unazadila i društveno dehumanizirala da je svijet više solidaran prema nama, nego mi među sobom. To je naš najveći moralni poraz. Uostalom, ni jedan problem ne možemo riješiti bez arbitraže međunarodne zajednice. Ne možemo eshumirati žrtve i dostojno sahraniti i oplakati, ne možemo vratiti izbjeglice, ne možemo izvršiti restituciju dobara, obnoviti život, obnoviti institucije. I dalje je u nas "drugi" pakao i spremni smo da ga gledamo da živi barbarski kao u kamenom dobu. Naše elite, vlasti su historijski neodgovorne, brutalne i bez legalnih procedura neće se odreći svoje moći. Zbog toga smo svi žrtve.

Kako znate, rat su pripremali mnogi, a praktično izmirenje niko. Izmirenje mora počivati na progonu etnocentričkog etnobanditizma i porazom genocidnih ideologija. Nažalost, mnogi su zločini oktroiranjem elite vlasti ozakonjeni, a poznato je da nema većeg zločina od ozakonjenog. Time smo svi pogođeni materijalno i duhovno, a o moralnoj strani da i ne govorimo. Koliki je opseg i sadržaj zločina, samo donekle može ilustrirati činjenica da je Bosna i Hercegovina razorena kao država sa gubitkom više od polovine stanovništva i razorena brojnim antropogenim sadržajima. Što je Hrvatska žrtvovala više od 10% stanovništva i razorila četvrtinu vlastitog prostora, što je u Srbiji razorena država i društvo iako nije rat vođen na njezinu teritoriju, što se Makedonija i Crna Gora nalaze na ivici rata, prijeteći destabilizaciji cijelog potkontinenta i najzad što kriminalizirane države oponašaju paradržave.

Zbog toga je naša zadaća da svakom građaninu radi propitivanja vlastite savjesti i povijesne odgovornosti pred generacijama koje dolaze postavljamo pitanje: šta si učinio da ne dođe do rata? A kad se neobjavljeni rat dogodio: šta si činio da dođe do izmirenja? A kad je mir oktroiran: šta činiš da se ciljevi rata – etničko čišćenje – zločin stoljeća ne ostvaruju? Naši zločinci najveći su teret našoj građanskoj i moralnoj savjesti. Imajte u vidu da smo jedan rod, da imamo dug prema nevinoj žrtvi, da joj odbranimo dostojanstvo. Ne smijemo dozvoliti takav građanski i moralni poraz da u nama nestane čovjek prije nego fizički nestanemo.

Pamtite, zločin ne zastarijeva, a žrtve vape za zaštitom dostojanstva. One opominju i neokajane prijete nama i budućim generacijama.

Dr. Rašid Durić

FENOMEN ZLA U SRPSKOJ KNJIŽEVNOSTI – ULOGA U AGRESIJI NA BOSNU I HERCEGOVINU 1992 – 1995.

Naslovljenu temu proživljavam sa konstantnim osjećanjem gorčine i praznine, ne nalazeći čvrst misaoni oslonac u đavoljem krugu saznanja o ljudskoj destruktivnosti u jednoj od najposvećenijih djelatnosti čovjeka kakva je književnost. Pisac i čovjek mora naime imati subjektivni stav spram svih pojava života, pa i prema zlu, koje se i u književnosti stoljećima dokazuje sastavnicom ljudske povijesti. Kolikogod čovjek zlo od sebe odbijao, zlo ostaje kontinuirani pratilac njegove suštine i egzistencije. Zlo je duboko ukorijenjeno u stvaranje civilizacije. Nastalo je iz biološkog nagona za opstankom, ispunilo ljudski duh. Zlo je latentna pojava života koja u čovjeku, plemenu, naciji ili državi provaljuje gejzirski poput zemljotresa. Područje atavističkih dubina sa diluvijalnim slojevima nagona i podsvijesti u kojima se ljudsko biće izobličuje u ubojicu – monstruma, pored psihopatologa, kriminologa i drugih stručnjaka, obrađivala je i obrađuje i književnost. Unatoč saznanja o zlu kao ožiljku uraslom u ljudsku povijest, moja svijest nije u stanju pojmiti atavističke motive koji dovode do toga da jedno biće na drugo kidiše da bi mu oduzelo život. U ratu će svi reći da su se branili da bi preživjeli. Najmanji dio najiskrenijih priznat će da su činom ubijanja u sebi aždahu ubijali, aždahu kojoj nikada nije dosta ubijanja. To su osvetnici koji s novoprolivenom krvlju žive u nadi da će njome smiriti bolesnu svijest i savjest. Književnu riječ poimao sam kao univerzalnu ljepotu i humanum. Sve do provale zla sa ratom 1992. do 1995. Tada mi se svom žestinom otkrila avetinja naličja takozvane književne riječi: ta riječ postala je metak, smrt, zločin. Postala je demon. Agresija na čovjeka Bosne počela je riječima. Od brojnih svjedočenja, jedno svjedočenje iz ANTOLOGIJE ZLA:

«Paralelno sa tajnim kabinetskim radnjama valjalo je obavljati javne poslove. One najprljavije i najmasovnije preuzeli su masovni mediji. Valjalo je silno, smišljeno i nesmišljeno lagati, i laganjem proizvoditi sveobuhvatnu mržnju koja će služiti kao pogonsko gorivo. ... Kada je krenulo, sve je izgledalo

mogućno. Govori, i ne dozvoli drugome da govori. Ubij, i ne dozvoli da budeš ubijen! Okupiraj i očisti na religijskoj osnovi prije nego se svijet snađe, šuti i radi, a rezultati rada bit će priznati, odmah ili kasnije, ovako ili onako. Progutaj koju domaću kletvu i međunarodnu uvredu, i puna šaka brade." [1]

Fenomen zla u jednom dijelu prijeratne srpske književnosti (kroz kraći komentar političke zloupotrebe djela Ive Andrića), ratne i postratne srpske književnosti, obrađujem na temelju objavljenih književnih djela. Moje ocjene su rezultat obrade dijela ovdje izabrane književne građe, koja usljed svoje tipičnosti može biti modelom za objektivnu istinu. Pritom naglašavam da moje ocjene nisu prejudicirane, već su izvedene iz obrade tipičnih autora i njihovih djela u navedenom vremenskom rasponu, te iz moje etičke i estetske analize tih književnih tekstova, i iz karakterističnih javnih izjava reprezentativnih ličnosti iz srpske književnosti, javnog i vjerskog života. Da bi, međutim, ovoj studiji osigurao znanstveni dignitet, njenu općeprihvatljivu validnost, kritičkom izlaganju tipične građe iz srpske književne produkcije (manjim dijelom i srpske javne riječi, konkretnije "*Memoranduma*" SANU), prethodi razjašnjenje triju aksiološko-etičkih postulata na čijim su temeljima građene i izvedene ocjene i stavovi u ovoj studiji.

Prvi postulat polazi od činjenice da književni tekst sadrži jezički i metajezički sloj koji implicira mnogostruka saznanja, misli i osjećanja, koja su determinirana povijesno-socijalnim iskustvom kako pisca, tako i njegova čitatelja. Književno djelo nije samo sebi svrha već je na više razina određeno ljudskom stvarnošću. Sistemom vrijednosti, koji mu društveni sistem posreduje, književno djelo pretendira na objektivno poimanje svijeta, na posredovanje razloga smisla života. U toj su pretenziji, i u posredovanju, odabrane vrijednosti fundament etike i estetike književnog djela, razlog i zalog njegova postojanja. U vrijednostima su usidrene savjest i svijest pisca i njegove publike. U njima je i psihološka motivacija kroz koju se apologiraju društvene vrijednosti. Ili se one dovode u pitanje, odnosno artikuliraju se drugačije vrijednosti koje djeluju na individualnu svijest i savjest, i na ukupne društvene odnose. Ovaj interakcijski odnos rezultira i (zlo)upotrebom književnosti, najčešće kroz njenu funkciju političkog vladanja ili indoktrinacije svijesti.

Drugi bitan aksiom za objektivnost mojih teza i ocjena jest koncizno aksiološko situiranje pojmova zla i dobra, budući da je jedan od ovih fenomena

[1] Alija Isaković, ANTOLOGIJA ZLA, Sarajevo 1994, str. 358.

u kritičkom žarištu moje teme. U suštini je svih vrijednosti da sadrže i protuvrijednosti, pa ono što je sporno, kao i način kako se o spornom raspravlja, u isti mah sadrži kategoriju dobra i zla. Povijesno iskustvo da kategorija dobra u principu sadrži makar klicu (potencijalnog) zla, jest u temelju egzistencije i esencije. Takvo iskustvo ugrađeno je u svaku ljudsku djelatnost, pa i u književnost. Međutim, sa aksiološko-univerzalnog aspekta bitno je markirati da dobar (ili moralan) čin preferira humanum, a zao dehumano pretpostavlja humanom. U pravilu je zao čin suprotan hijerarhiji životnih vrijednosti. Red vrijednosti preokrenuti, zao čin dobrom pretpostaviti, znači ontološki poredak ugroziti, niži višem cilju, ili sredstvo cilju podrediti. Hijerarhija vrijednosti i ciljeva prebiva u samoj osnovi i svrhi života. Tako prebiva i dobro naspram zlu. Osporavati ili nastojati (inteligencijom, lukavošću ili silom) izjednačiti dobro i zlo – znači suprotstaviti se apsolutnim, prihvaćenim vrijednostima. Dobro je cilj i zadata vrijednost kojim čovjek sebe osmišljava. Kršenje te vrijednosti rezultira zlo.

Treći postulat vodi nas ka balkansko-bosanskim nacionalnim sukobima u kojima je srpska književna riječ imala vodeću idejno-ideološku ulogu. Iskušenje vlasti je nesumnjivo najbitniji uzrok ovim sukobima. Jedno svjedočenje aktuelnog političara i književnika Vuka Draškovića, svjedočenje koje može biti balkanskom paradigmom: *"Što je čovjek kad ga politička strast obuzme, kad mu maštanje obuzme mozak, pobuni srce, učini da sva krv u njemu uzavri. To je tipični današnji Srbin."*[2]

Poriv za vlašću srastao je sa egoizmon individualnog, partijskog ili nacionalističkog tipa. Posljedica je da pravo i sloboda vladajućih rezultiraju ograničenjem tih vrijednosti drugima. Oni koji vladaju javnosti se predstavljaju demokratima, ali su u stvarnosti oni protivni dijeliti svoj interes (vlast) sa drugima. (Ne izdvaja li se čovjek od drugih bića upravo nezajažljivim ponavljanjem zadovoljstava koja najćešće vode preko ostvarenja materijalnih interesa? Nije li to njegov perpetum mobile?) Dospijevamo u žižu motiva sukoba interesa koje vladajući establišment nije umio (ili nije bilo u njegovom interesu) kompromisno riješiti, time rat spriječiti. U osvjetljavanju uzroka konflikta bitno je markirati da su na Balkanu – u Bosni nacije oblikovane kroz suprotstavljene socijalne interese, u duhu narodne izreke – dok jednom ne smrkne, drugom ne svane. Iz ovih društveno-nacionalnih odnosa potekli su strahovi, nepovjerenja svih od sviju, koji su stoljećima mora bosanskog čovjeka.

[2] Hrvatski obzor, Zagreb 23. 10. 1999, strana 61.

Postavljenu socijalno-povijesnu anamnezu o društvenim sukobima baziranim na suprotnim nacionalnim interesima nedavno je nakon postratnog iskustva elaborirao srbijanski akademik Čedomir Popov: *"Ne sme se žrtvovati svoj vlastiti interes iz altruističkih razloga za slobodu, za prosperitet drugih i susednih naroda, ne sme se preći ta razumna mera. Ne sme se, takođe, ići u nacionalnu megalomaniju i ekspanzivnost, jer to je isto tako opasno, ali nacionalni altruizam nikada nijednom narodu nije doneo dobre rezultate."*[3]

Popov dalje navodi da je greška srpske politike u njenoj samouvjerenosti da je Srbija Pijemont Balkana, te da je raspad Jugoslavije motiviran evropsko-svjetskim uplitanjem i sprečavanjem jake države na Balkanu, kao prepreke dominaciji velikih sila u ovom dijelu Evrope. Popov nije detaljnije definirao tu tzv. "razumnu meru" između nacionalnih interesa i nacionalnog altruizma. Iz moje analize dijela reprezentativne predratne i ratne srpske javne i književne riječi, posebno programskog sadržaja pomenutog *Memoranduma*, iz poruka uglednih srbijanskih književnika i patrijarha SPC Pavla o tzv. "*ugroženom srpstvu*," te iz analize tipičnih književnih tekstova, posebno Radovana Karadžića i Nikole Koljevića, u ovoj studiji slijede ocjene i stavovi da je srbijanska i bosanskosrpska književna i političko-vjerska elita rješenje srpskog nacionalnog pitanja sa raspadom Jugoslavije književnom i javnom riječju namjeravala ostvariti kroz formulu jedan narod u jednoj državi. Takav je srpski nacionalni program dospio u sukob sa općeprihvaćenim demokratskim normama u svijetu i sa društvenim interesima većine balkanskih naroda, sa poznatim posljedicama. Politička megalomanija jednih te borba za ravnopravnost drugih doveli su i jedne i druge u rat i u postratnu bijedu i čamotinju.

Kakva je bila uloga dijela srpske književnosti u vrijeme nacionalnih sukoba? Veliki je njen dio bio, i do danas ostao, ancilla (pomagač) politike. Književnost je u to doba iznevjerila samu sebe i svoje poslanstvo istine, moraliteta, ljepote. Postala je književna laž. Takvu je književnost zapravo preoblikovala vladajuća elita, ili ju je krivim čitanjem ili podešavanjem činila sluškinjom svoje ideologije i vladanja. Mitove i arhetipove koje su stvorile nacionalne usmene književnosti, i najveći pisci našeg jezika, njima nedorasli ideolozi su ispolitizirali kako bi tako lakše vladali masom. Jedan od bitnih modela politizacije izveden kroz sve južnoslavenske književnosti, možda najeksplicitnije kroz srpsku književnost, jest nastojanje da se srpski narod

[3] Književna reč, XXIX, 510 str. 6, Beograd, april 2000.

pouči da je bio društveno neravnopravan u odnosu na susjedne narode, bilo da je sa njima bio u jednoj političko-državnoj zajednici, bilo da je bio izvan te zajednice.

Kroz takav nauk rezultirat će prezir, potom surova osveta drugim narodima, sa već poznatim posljedicama. Protiv takve književne laži, koja je proizvođena politizacijom književnih arhetipova i mitova, u južnoslavenskoj književnoj kritici su pisali mnogi prije rata, najkritičnije Radomir Konstantinović i Miroslav Krleža. Njih, međutim, jugoslavenski politički establišment nije umio ili nije htio adekvatno pročitati. Krleža se okomio na našu malograđanštinu, njenu provinciju, palanku i čaršiju, na lažnu našu uljudbu koja je sa svakom generacijom završavala srpsko-hrvatskim klanjem, sa nožem «najčešće u bosanskom trbuhu.»[4]

Da su se južnoslavenski političari i njihovi oficiri zamislili nad invektivama (peckanjem) M. Krleže o tzv. "hrvatskoj kulturi", ili tzv. "srpskom junaštvu," ne bi raspad Jugoslavije bio tako stravično surov. Krležine poruke o našim tzv. "nacionalnim genijima" - nesposobnim političarima i sujetnim književnim praktikantima su uvijek aktuelne. One su istina o nama što jesmo: slijepo crijevo na rubu Evrope koja je sebe od nas zaštitila svojom vojnom silom, sve dok sami, u karantinu, ne odbolujemo svoje nacionalizme. Krležine su poruke u duhovnom srodstvu sa američkim pjesnikom, disidentom Čarlsom Bukovskim (Charls Bukowski), koji je kroz oporu istinu o moralno-prljavom postindustrijskom američkom društvu indirektno progovorio i o balkansko-bosanskoj ratno – poratnoj zbilji: *"Najbolji su ubijači oni koji propovijedaju ljubav. Najbolje, napokon, ratuju oni koji propovijedaju mir."*[5]

Književna i javna riječ, kao i svaka ljudska djelatnost, ne može biti amnestirana od krivnje, od potencijalnog i stvarnog zla koje u svojoj metaforičnoj ili otvorenoj poruci nosi. Ako je dobrota njeno lice, zlo joj može biti naličjem. Njemački filozof Ludvig Vitgenštajn (Ludwig Wittgenstein) je u svom DNEVNIKU od 24. 7. 1916. zapisao da su „etika i estetika jedno." Njegovu je tezu, međutim, demantiralo mnogo književnih djela, među njima i djelo jedinog našeg nobelovca Ive Andrića. Andrićevo je djelo, naime, zavidne

[4] U navodnicima su riječi pjesnika B. Ćopića sa ocjenom jedne dimenzije partizanskog rata 1941-45. Srbijansko-hrvatski sraz 92 – 95. je u neuporedivo surovijem izdanju od ustaško-četničkog završio u bosanskom trbuhu!

[5] Stihovi iz pjesme GENIJ MNOŠTVA.

estetske i stilske razine, no u isti mah jedan njegov dio, posebno dio o tzv. turskoj Bosni, sumnjive je književne vjerodostojnosti i etičke vrijednosti. Riječ je o Andrićevoj produkciji hrišćanskog odiozuma, o tzv. "estetici užasa" kojom su ispunjene mnoge stranice Andrićevih proza o turskoj Bosni. Stoga nije bilo začudno kada su se mnogi samozvani književni kritičari u Bosni poslije prvih slobodnih izbora, ostrašćeni epizodom nabijanja kmeta Radisava na turski kolac (u romanu NA DRINI ĆUPRIJA) slavodobitno svetili nabijajući Andrića na pero. (Jedan od takvih čak je nasrnuo na bistu Ive Andrića u Višegradu! *O tempora, o mores!*) Kakogod Andrić, tako i njegovi samozvani kritičari pomiješali su dvije odvojene sfere života i umjetnosti – etiku i estetiku.

Problem recepcije Andrića, posebno u danas nacionalno svjesnih Bošnjaka, i u Srba u vrijeme obiju Jugoslavija, jest u pročitavanju kroz srpsku pijemontsku ideologiju. Drugi problem je recepcijski složeniji, budući da nedovoljno upućeni čitatelji poistovjećuju književnu i historijsku istinu. Ovo jednačenje posljedica je sugestivnog djelovanja andrićevski moćnog stila. Sve do raspada Jugoslavije književna kritika i publika nije prepoznavala navedenu srpsko-pijemontsku poziciju Andrićeva djela, najsnažnije ispoljenu u romanu NA DRINI ĆUPRIJA. Šezdesetih godina u emigrantskim časopisima javile su se disonantne kritike na Andrićevo djelo, npr. u *Bosanskim pogledima* A. Zulfikarpašića, u Cirihu (Zürich) i u Londonu, ili u formi šapirografiranog teksta S. Kurtovića, koji, međutim, na jugoslavenskom prostoru tada nisu imali odjeka.

Jedino je u to vrijeme (tačnije 1967) heretička studija Muhameda Filipovića BOSANSKI DUH U KNJIŽEVNOSTI – ŠTA JE TO? uzbudilo duhove jer je usputno obznanila prosrpsku hegemonističku idejno-političku tendenciju Andrićeva djela. Smisao Filipovićeve studije nije bio u kritici Andrića već u filozofsko-estetskoj argumentaciji zaboravljena hiljadugodišnjeg bosanskog kulturno-duhovnog jedinstva u različitostima. To su bila dva bitna motiva da falanga idejno velikosrpski orijentisanih bosanskih pisaca u Sarajevu (V. Lubarda, R. P. Nogo, N. Petković …) proglase Filipovića za islamskog fundamentalistu, samo zbog toga što je drčno prozborio o nacionalističkom karakteru jednog dijela srpske književnosti, tvrdnjom da je ona *"Bosnu više dijelila negoli sve vojske koje su preko nje maršírale i u njoj svoju krv lijevale. Ona je dijelila i njen duh, ono osnovno počelo zajedničkog osjećanja životnog odnosa, što ga je Bosna mučno, kroz hiljadu godina svoje*

povijesti stvarala. Ta literatura počinje 70-ih godina 19-og stoljeća, da bi početkom 20-og stoljeća dobila naročit zamah u probuđenim nacionalnim pokretima njihovih duhovnih interpretatora Kočića, Ćorovića ... itd., a kulminirala kod Andrića koji je njen najbolji i najveći predstavnik. Postigavši najviši domet literarne inspiracije nacionalnim duhom, Andrić je nužno u svome, po mome mišljenju najboljem djelu PROKLETA AVLIJA univerzalizirao svoju viziju, koja time počinje gubiti parcijalnu, nacionalno doživljenu i duhovnu aromu i okvir."[6]

Navedenom studijom Filipović je upalio Aladinovu lampu bosanskog duha i njegovu samosvijest koja je, međutim, ostala u mraku utuljena sve do agresije na Bosnu 1992-95. U isti je mah otčepio Pandorinu kutiju velikosrpske idejne radijacije Andrića, radijacije koje u Bosni sve do kraja osamdesetih godina većina nije bila svjesna, ili se nije usudila biti svjesnom. Tko bi tada smio misliti o nobelovcu Andriću poput drčnog Filipovića? Tek 1995. obznanjena je monografija profesora Rizvića MUSLIMANI U KNJIŽEVNOM SVIJETU IVE ANDRIĆA koja je apologija bosanskog i bošnjačkog dostojanstva.

Političko-književna srbijanska i bosanskosrpska elita prepoznala je u Andrićevu djelu svoju balkansko-pijemontsku ideologiju, a znatan dio hrišćanskog čitateljstva u Andrićevim "Turcima" prepoznao je južnoslavenske muslimane, "krivce" za hrišćansko namirivanje starih računa iz kolonijalnog-turskoga vremena. Tako je krenula velikosrpska ideologizacija Andrićeva djela, koje je u književnoj kritici i u školskom obrazovanju politizirano do stupnja da je južnoslavenskim muslimanima pripisivana krivica za grijehove Andrićevih haračlija i turskih surovih graditelja ćuprije na Drini. Da je Andrić historijska fakta književno manipulisao, preobratio, do te mjere izmijenio da je takva prerada kao snažna književna sugestija utjecala na međuhrišćansko-muslimansku omrazu, književna kritika o Andriću nije decidnije konstantirala sve do pojave pomenute monografije M. Rizvića 1995. Decenijama tako Andrićeva tendenciozna književna vizija i optužba turskog vladanja Bosnom i Balkanom (koje je, po Andriću, uglavnom zlo donijelo) na južnoslavensku recepciju sugestivnije je djelovala od svake historijske istine, sa posljedicom

[6] Muhamed Filipović, BOSANSKI DUH U KNJIŽEVNOSTI – ŠTA JE TO? Preuzeto iz ANTOLOGIJE BOŠNJAČKOG ESEJA XX VIJEKA, priredio A. Isaković, Sarajevo 1996, strana 147.

antimuslimanskog odiozuma. Upravo je ovdje upitan etički humanum Andrićeva djela jer je ono, *in groso modo*, rezultiralo urušavanjem bosanskog duhovnog jedinstva u raznolikosti. Najeklatantniji dokazi dehumanom poslanstvu Andrićeva djela jesu dvije epizode u romanu NA DRINI ĆUPRIJA, tzv. "danak u krvi" i epizoda sa kmet Radisavom na turskom kocu: svima su se ove epizode zbog stilske žestine duboko urezale u pamćenje. I ovdje je Andrić radi književne afektacije historijska fakta (o devširmi npr.) podredio "estetici užasa". U njenom je središtu mučenje raje od turskih silnika. Andrić je bio svjestan da će scene mučnog nabijanja i dugog umiranja Radisava na kocu, i scene sa raspamećenim majkama kojima janjičari, navodno, djecu iz naručja otimaju – proizvesti ne samo plemenito saosjećanje već i tragično osjećanje ugroženosti od turske vlasti, iskonsku ljudsku potrebu za otporom. Sva ta produkcija istinski plemenitih osjećanja pretvara se, međutim, u svoju negaciju kada se književno probuđeno slobodoumlje, u zbilji transformira, izobličuje u protivmuslimanski prezir i hrišćansku odmazdu. Andrić je u toku pisanja od dobronamjernika nagovaran da ove scene ublaži, kako ne bi pobuđivale resentimane iz srednjega vijeka. On, međutim, prema svjedočenju, nije mogao usnuti dok dvije navedene epizode nije završio u vlastitoj zamisli, u njihovoj stilski najokrutnijoj verziji.[7]

Da li je Andrić bio svjestan ideološke manipulacije svog djela? Ili jednačenja književne i historijske istine? Znajući za moć književne sugestije, pred bosanski rat 1992-95. i u toku rata srpski lobi je pripadnicima UNHCR-a i UN-a poklanjao Andrićeva djela, sa Andrićevim viđenjem uzroka povijesnih sukoba u Bosni. O uspješnosti takvog lobiranja navodim karakterističnu recepciju Andrića u Evropi. Prilikom promocije njene knjige u Berlinu bosanskoj književnici prišla je jedna Njemica pod nos joj podmetnuvši Andrićev roman NA DRINI ĆUPRIJA, izustivši: *"Nije nikakvo čudo što je dolje nastao pakao, a glavni krivci su za to svakako muslimani; sve je tu zapisano!"*[8]

Takva recepcija može biti paradigmom. Kroz Andrića su ne samo južnoslavenski već i evropski kršćani stvorili predrasude o južnoslavenskim

[7] Opširnije u navedenoj monografiji M. Rizvića, BOSANSKI MUSLIMANI U ANDRIĆEVOM KNJIŽEVNOM SVIJETU, Sarajevo, 1995.

[8] Opširnije u časopisu za književnost i kulturu Behar, godište VIII, broj 45, strana 14, Zagreb, 1999.

muslimanima. Uklanjanje predrasuda dug je proces. Jedan od modela bi bio da buduća ili postojeća izdanja Andrićevih djela sa historijskom podlogom budu praćena i obrađena kritičkom historijskom i književnom aparaturom i komparacijom.

Ako je znatan dio književnog opusa nobelovca Andrića bitno obilježen politizacijom, šta je u tom kontekstu moguće konstantirati za južnoslavensku književnost i njene književnike prije i poslije Andrića ? Nije li politizaciji književne riječi jedan od bitnih uzroka u činjenici da se od zanata pisanja ni ranije niti danas na Balkanu ne može živjeti? Prema mojim saznanjima, samo je komediograf Branislav Nušić od prodanih knjiga mogao sebi u vrijeme Kraljevine Jugoslavije izgraditi kuću na Dedinju. Od pera je u vrijeme komunističke Jugoslavije mogao živjeti još jedino omladinski pisac i humorist Branko Ćopić, a Ivo Andrić tek nakon što je osvojio Nobelovu nagradu 1961. Posljednjih godina Dobrica Ćosić živi od svojih prodanih knjiga zahvaljujući njihovoj nacionalističkoj inspiraciji. I Andrić je kao i mnogi balkanski pisci bio decenijama opsjednut strahom od siromaštva. Njegov, mada po čitalačkoj recepciji uspješniji savremenik, Branko Ćopić sam je sebi pred rat prekratio život usljed paranoje od siromaštva. Ova je životna činjenica utjecala na Andrićevo političko jugoslavenstvo, koje je, međutim, na već komentirani način ideologijski zloupotrebljeno. Zloupotreba od drugog, međutim, ne amnestira pisca od njegove književno-etičke odgovornosti. Posebno u slučaju kada književno djelo samo po sebi sadrži motive za politizaciju navedenog tipa, koju smo u Andrićevu slučaju dokazali kroz kraći komentar dviju epizoda romana NA DRINI ĆUPRIJA.

Andrićev je primjer komentiran da bismo kritičnije promišljali manipulaciju književnog djela uopće, njegovu, etički i estetski nedopustivu, politizaciju. Široj je javnosti ova manipulacija u principu nespoznatljiva, budući da je njeni vinovnici vješto plasiraju iza simboličkog plašta književnog teksta. U rjeđim slučajevima, u tzv. književnim ispadima (kakav je npr. bio zabrana NOŽA Vuka Draškovića zbog pročetničkog resentimana) politizacija je transparentna. Književna djela su tada najčešće u funkciji promocije vladajućeg establišmenta, njegove ideologije, ili u funkciji grupe koja hoće da se domogne vlasti. Ovim ne dovodim u pitanje političku promociju književnog djela, na koju svaki pisac ima pravo u materijalizaciji svojih ideja. Problem – etički, politički, nacionalni, estetski … - nastaje, međutim, kada pisci i partije

iz sfere zagovaranja slobode i emancipacije iskorače u sferu osporavanja istih ideja i prava drugom. Kada se drugom osporava ono što se sebi dozvoljava, ne poštuje se osnovno moralno načelo da se ne čini drugom ono što se sebi ne bi činilo. Radi materijalizma i egoizma pisci tada književnu riječ zloupotrebljavaju, najčešće pritom zaboravljaju da su riječi poput vatre i vode – dobre sluge, a zli gospodari. Tako lažni pisci od krhke i mehke riječi, koja je čovjeku u nevolji često i od kruha nasušnija, spravljaju otrov, od riječi kuju mač, njome sablju prekivaju. Oni znaju da riječ - mač može tijelo probosti, ali zaboravljaju da do srca, do onog najtananijeg i najplemenitijeg, može dospjeti samo riječ - mehlem. Svjesno lica i naličja književne riječi, internacionalno udruženje pisaca PEN u središtu svog amblema ucrtalo je mač presječen perom! Amblem simbolizira trijumf duha - pera nad mačem - silom! Time se riječi pripisuje strahovita snaga. Pisci su svjesni da je svaki rat prvo počeo riječima. U tom kontekstu je umjesna asocijacija na prijetnju pjesnika Karadžića u Skupštini Bosne i Hercegovine, prijetnju o nestajanju jednog naroda, kojom je zapravo počela agresija na Bosnu i Hercegovinu.

Demonska stigma književne i javno izgovorene riječi koja proizvodi mržnju, sram i zločin, na Balkanu i u Bosni izronila je iz mraka nacionalizma izazvanog slomom komunizma, u vrijeme potonulih dotadašnjih, a još neetabliranih novih vrijednosti. To je vrijeme totalitarizma u kojem se savjesni ljudi ne snalaze, ali shvataju svoju nemoć da smisleno utječu na uređenje života. U takvim, "vunenim vremenima," (sintagma za pjesničku zbirku R. P. Noge) književnici i javne ličnosti nacionalističke vokacije nude javnosti svoje ideje za rješavanje krize. To je "rješavanje" najčešće u funkciji podrške vladajućoj grupi. "Rješavanje" se realizira kroz osmišljene postupne etape kojima se hoće osvojiti povjerenje mase. Začinje se raspirivanjem nacionalnog nepovjerenja, buja kroz prezir drugog naroda, kulminira mržnjom i agresijom. Pisci su inokosno ili kao savjetodavci partija ili vladara tako proizvodili mržnju, doprinoseći još većoj sluđenosti svog i susjednih naroda. Oni su neupućenima podastirali naopaku istinu o čovjeku. Oblikovali su javnu svijest bez savjesti. Iz takvog je psihološko-etičkog suodnosa logičan stav da je odgovornost pisaca (dakako i novinara) i javnih ličnosti približna odgovornosti vodećih političara i vojnih lica u ratu i zločinu. Treba podsjetiti da je agresor u Bosni prvo napao TV odašiljače na Kozari i na Vlašiću, potom gradove i ljude. Uslijedila je propagandna mašinerija koja melje svijest i savjest. Mediji su postali sijači smrti. Mediji su od ljudi pravili "faširano meso." (A. Isaković).

O tome da je agresija na BiH pripremana i književnom i javnom riječju, postoji ogromna objavljena i neobjavljena književna građa. U prilog tezi navodim i komentiram tipične izjave najodgovornijih ličnosti iz književnog i vjerskog života – D. Ćosića, M. Pavića i patrijarha Pavla. Ove su poruke smišljene da proizvedu masovnu psihologiju nacionalne neravnopravnosti, ugroženosti i straha, sa posljedicom agresije. Izjave su "blagovremeno" tempirane – 1991. godine pred agresiju na Bosnu. Tako npr. Ćosić poručuje *"da je Srbin novi Jevrej XX veka, žrtva svih nepravdi, ako ne i istih progona – novi narod mučenika."* Osjećanje mučeništva, iz kojeg će se postupno u srpskom duhu oblikovati psihologija otpora, potom agonalni poriv, i na kraju agresija, raspiruje u to vrijeme jednako popularni srbijanski romanopisac M. Pavić: *"U ovom času Srbi u Jugoslaviji nalaze se još jedanput na popisima za genocid onakav kakav se Srbima i Jevrejima dogodio tokom II svjetskog rata. Ali ovo je prvi put da je srbofobija u ovom času u Evropi pa i u cijelom svetu češća od antisemitizma."*

Pavić je u jednoj izjavi na sesiji Udruženja književnika Srbije (inače legla srpskoga nacionalizma) 1990. godine šešeljevski još radikalniji: *"Zna se kako se menjaju granice. Silom!"*[9]

Poruka patrijarha Pavla jednako je obavijena oreolom srpskog mučeništva; na perfidno-lukavi način poziva Srbe na odmazdu, veličanjem nekad proživljenih muka. Riječ je, u propagandi već dokazanom efikasnom metodu pridobijanja mase iritacijom tzv. rana predaka koji kod plemenskih savremenika trebaju proizvesti poriv odmazde: *"Kada bi se Srbi razmjerno osvećivali za sva zlodjela koja su im bila nanesena tokom ovog stoljeća, što bi trebalo da učine? Trebalo bi da zakopaju žive, da žive ljude peku na vatri, da im naživo gule kožu, da djecu sijeku na komade pred očima njihovih roditelja. A to Srbi nisu nikada činili, čak ni divljim zvijerima, a još manje ljudima."*[10]

Citirane poruke iz 1990. i 1991. su narednih godina u Bosni surovo materijalizirane, po ko zna koji put najbrutalnije uz rijeku Drinu. Gotovo u detalj poruka patrijarha Pavla podudara se krvavim iskustvom Bošnjaka.

[9] Preneseno iz časopisa Hrvatski obzor, godište V, 1999, Zagreb, 30. listopad 1999, str. 11.

[10] Sva tri citata (Ćosića, Pavića i patrijarha Pavla) navedena su iz sarajevskog časopisa za kulturu LICA, godište III, broj 11 – 12, str. 15.

U sve tri izjave riječ je o psihološko-etičkoj zloupotrebi genocida nad Srbima: umjesto da bude opomena, genocid se koristi kao emocionalni fitilj i kao tzv. politička prednost kojom srpsko duhovno vođstvo smjera unaprijed narod amnestirati od predstojeće agresije i potencijalnog zločina. Riječ je o perfidnoj laži kojom se producirala nacionalistička mržnja. Laž kroz medije stoput ponovljena djeluje kao "istina." Laž, međutim, u ovom slučaju završava nasiljem. Laž postaje legitimno sredstvo vodećeg sloja koji svom narodu obećava boljitak pozivanjem da uništava susjedni narod. Laž dobiva oreol istine u ime cilja zbog kojeg se laže. Da bi se do cilja dospjelo – susjeda protjeralo ili ubilo – koristi se i religija kao pokriće: *"Jasno je da se nacionalističko rasplamsavanje vjerskih suprotnosti u zemlji (tj. u BiH, prim. R. D.) u kojoj su dugo vremena one bile odsutne, uglavnom sproveli političari, koji dotada nisu pokazali naročite odanosti vjeri. Oni su bili uvjereni, nažalost prilično ispravno, da će biti lakše privoliti obične ljude da ubijaju ili da istjeruju svoje susjede, haraju njihovu* imovinu i uništavaju njihove gradove, ako se može prikazati da je sve ovo dio velike vjerske obnove, krstaški rat da se ispuni vizija Kosova, te da se jednom za svagda istjeraju Turci i 'muslimanski fundamentalisti', kako bi se, što je R. Karadžić često naglašavao, „ostvarila Božija volja za nacionalni vaskrs Srba."[11] Postavlja se pitanje u kojoj su mjeri obični ljudi bili svjesni medijske propagande, za njih moguće laži. Da li su kroz ratnohuškačku propagandu zavedeni u rat jer su bili u zabludi? Granica između upakovane laži i zablude je tanka u vrijeme medijske indoktrinacije. Razlikovanje istine od laži stvar je individualne sposobnosti i dostupnih informacija. Psihološki je, međutim, sasvim moguće da su ljudi kroz medijsku propagandu do te mjere bili izloženi zabludi, da su u zabludi do danas ostali. Čovjek u zabludi je žrtva svjesno pripremane laži. U ovom slučaju je srpski establišment lagao svoj narod, time nanio zlo, kako njemu, tako i susjedima. Stoga su proizvođači laži jednako odgovorni za posljedice rata.

Na dosadašnja dva znanstvena simpozijuma o genocidu u BiH 1992-1995. markirana je ideološko-politička uloga SANU u produkciji srpske mržnje na susjedne narode, posebno kroz famozni MEMORANDUM iz 1986.

[11] Adrian Hastings, THE CONSTRUCTION OF NATIONALHOOD: ETHNICITY, RELIGION AND NATIONALISM (IZGRADNJA DRŽAVNOSTI: NARODNOST, RELIGIJA I NACIONALIZAM), Cambridge 1997. Iz časopisa Forum Bosna, 1 – 2, 1998, str. 37, Sarajevo, 1998.

godine. O nacionalističko-raspirivačkoj ulozi MEMORANDUMA u raspadu Jugoslavije pisali su domaći i strani autori. Pored toga, MEMORANDUM je kao kvazinaučni poticaj za bosanski genocid korišten kao argument za srpski nacionalizam u nekoliko priloga za oba prethodna simpozijuma. MEMORANDUM je sistematskije opisan u dva priloga za pomenute simpozijume od gospođe Elizabet fon Erdman Pandžić. (Elisabeth Erdmann – Pandžić). U oba priloga argumentirana je intelektualna, moralna i politička odgovornost sastavljača MEMORANDUMA sa pozicija srbijanskog balkanskog hegemonizma i političke ideje jedan narod u jednoj državi.[12] Historijski ideološko-politički pandani MEMORANDUMU nađeni su u NAČERTANIJU Ilije Garašanina, kao i u HOMOGENOJ SRBIJI četničkog advokata Stevana Moljevića. U svom prilogu gospođa Pandžić uspostavlja odnos između ovih projekata o "Velikoj Srbiji" i Vuk Karadžićeva nazora o srpskom jeziku, njegovu temeljenju na štokavštini, rasprostiranju na jezički i politički planiranom srpskom državnom prostoru u sva tri navedena politički programska teksta, sa zapadnom državnom granicom na liniji Virovitica – Karlovac – Karlobag, granici koju su srpski mediji pred rat i u toku rata u Hrvatskoj i u BiH propagirali, a Šešeljevi i Arkanovi četnici za nju ginuli. U realizaciji velikosrpskog političkog projekta po nalazima gospođe Pandžić sudjelovali su i lingvisti, među kojima su najodgovorniji Pavle i Milka Ivić, koji su nedjelju dana prije agresije na BiH predali R. Karadžiću etničko-jezičke karte rađene na Vuk Karadžićevu filološkom stavu o teritorijalnom rasprostiranju štokavštine, koju je Vuk Karadžić smatrao srpskim jezikom.

Prethodno su ove etničko-jezičke karte usvojene od Srpskog sabora u Beogradu kojem je predsjedavao Pavle Ivić. Riječ je o političkoj zloupotrebi Vuk Karadžićeve ideje o jezičkom južnoslavenskom jedinstvu. Kao da se u posljednjih stotinu i pedesetak godina na južnoslavenskom prostoru u nacionalno-političkom i u kulturnom smislu ništa nije dogodilo.

Karadžićeva ideja jezičkoga jedinstva je sve do raspada Jugoslavije iskorištavana za srpski kulturni hegemonizam. U svom prilogu gospođa Pandžić je pored srbijanskih akademika na drugu poziciju odgovornosti postavila Udruženje književnika Srbije, koje je pred rat i u toku rata djelovalo

[12] Pogledati jedan od hronološki prvih tekstova gospođe Pandžić o nečasnoj ulozi srbijanske elite IDEOLOZI I INSPIRATORI RATA u FRANKFURTER ALLGEMEINE ZEITUNG, 15. 10. 1992.

sa nacionalističkih pozicija, posebno kroz javne istupe Matije Bećkovića, Brane Crnčevića, Antonija Isakovića, Vuka Draškovića, Mome Kapora, Milorada Pavića i Predraga Palavestre. Zbog prostorno ograničenog priloga, rad gospođe Pandžić nije argumentirao nacionalističku poziciju prozvanih. Iz istog razloga mojim radom je prezentiran samo tipičan izbor iz srpske prijeratne i postratne književnosti i esejistike.

Cijenim da bi ovaj treći simpozijum o bosanskom genocidu trebao izabrati eksperte za analizu MEMORANDUMA SANU i za analizu nacionalističkih sadržaja djela pomenutih srbijanskih i bosanskosrpskih pisaca, i na osnovu ekspertize utvrditi činjenice strukovne i pojedinačne odgovornosti u raspirivanju nacionalističkih strasti. Pritom je bitno markirati da je političkoj ocjeni MEMORANDUMA iz 1986. neophodno komparirati deset godina kasnije objavljen ODGOVOR I KRITIKE SANU koautora Koste Mihailovića i Vasilija Krestića, u kojima se nastoji dokazati da MEMORANDUM nije ni nacionalni niti nacionalistički program. Međutim, i letimičan uvid u tekst kako MEMORANDUMA tako i ODGOVORA… dostatan je da se dokaže njihova nacionalistička idejna osnova, temeljna ideja u općoj neravnopravnosti srpskog u odnosu na susjedne narode, o tzv. ugroženosti, (posebno u odnosu na "Šiptare") iz kojih će se postupno oblikovati duh nacionalističkoga nezadovoljstva i srbijanske ratne agresije na susjedne narode. Kroz oba teksta najveći je problem u *"nerešenom nacionalnom srpskom pitanju"* koje se hoće na anahron, savremenom svijetu neprihvatljiv način rješavati: *"Srpskom narodu je nametnuto osećanje krivice, a jedino on nije rešio nacionalno pitanje, niti je dobio državu kao ostale nacije."* (ODGOVORI I KRITIKE, str. 144) … *"No najveću nevolju čini to što srpski narod nema državu, kao što je imaju svi ostali narodi."* (Isto, 145). Riječ je o srpskom idealu, neprebolu zbijenom u političkom cilju jedan narod u jednoj državi, cilju koji je rezultirao raspadom Jugoslavije i bosanskim genocidom. U realizaciji takve ideje bitno su saučestvovali francuski i engleski mirovni posrednici, od Miterana, preko Stoltenberga, lorda Ovena, Akašija, B. Butrosa Galija (Francois Mitterand, Thorwald Stoltenberg, David Owen, Yasyshi Akashi, Butros Butros Ghali) koji su u zapaljenoj Bosni bili trojanski konj. O njihovoj politički difamirajućoj ulozi navedene su brojne činjenice u posljednjem zborniku "GENOCID U BIH 1991-95" posebice u tekstovima Frensisa Bojla, (Frencis Boyle) Adriana Hestingsa, (Adrian Hastings) Li Brajana, (Lee Bryant), Muhameda Filipovića,

Harisa Silajdžića, Edina Šarčevića i dr. O političkim motivima B. Butros Galija navodim hipotezu publiciste Živka Strižića: *"Ne zaboravimo da je Butros Butros (Petar, Petar) egipatski Kopt, dakle tamošnji kršćanin. Kad sam to u današnjem Egiptu čuo, onda mi je politika oko Bosne postala jasnija. (...) Dakle, ako Kopt želi napredovati u egipatskoj državi, mora prijeći u islam. Ako je to tako, oj Bosno poharana, još ćeš dugo krvariti. A krv tvoje nevine bosanske djece ni najmanje neće ganuti bešćutne političare.* Zaista ni najmanje."[13]

Za takvu vrstu intelektualnog saučesništva Nijemci imaju pojam «Schreibtischtäter» (počinilac za pisaćim stolom). Srbijanski su agresorski ciljevi u Bosni uglavnom ostvareni: Bosna će ostati etnički podijeljena ukoliko se najmanje polovina od prognanih ne vrati u prijeratna prebivališta. Povijest je dokazala da se poslije ratova na prijeratna prebivališta rijetko vrati više od tridesetak posto prognanih.

Dugo je prije agresije na Bosnu i u njenom toku u srpskom narodu vrijedila maksima *"Što jedan Srbin misli, to svi misle"*. Riječ je o rijetko ostvarenom jedinstvu u političkoj povijesti jednog naroda, o duhovnoj solidarizaciji i o visokom stupnju nacionalne poslušnosti, iz kojih je moguće izvesti tezu o kolektivnoj odgovornosti. Iz općenacionalnog interesa da se ratom ostvari ideja *"jedan narod – jedna država"* (u čijoj je realizaciji učestvovao cijeli nacion) moguće je iz moderne etike i filozofije prava izvesti kolektivnu odgovornost svakog, u ovom slučaju srpskog naroda: *"Ako između neposrednog izvršioca jednog zločina i državne politike postoji unutrašnje jedinstvo koje isključuje mogućnost nekontroliranog pojedinca, odnosno ako zločin nailazi na odobravanje, tačnije na visoku lojalnost etnikuma, kolektivna odgovornost mora biti navedena kao kategorija moderne etike i filozofije prava."*[14]

Postavlja se, međutim, razumno pitanje ima li smisla pozivati na odgovornost onoga koji nije pojmio dubinu vlastitog ponora. Takav proces pretpostavlja nacionalnu moralno-psihološku transformaciju i katarzu kroz

[13] Živko Strižić, MOJA PISMA JAVNOSTI, Zagreb 1999, str. 51.

[14] ∴ GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991-95, Zbornik radova sa Međunarodnog kongresa za dokumentaciju genocida u Bosni i Hercegovini, održanog u Bonu 31. avgusta do 4. septembra 1995, Sarajevo 1996, strana 516.

objektivnu rekonstrukciju raspada Jugoslavije, sa posljedicom rata i agresije. Svako bi se trebao distancirati od zločinaca u svom narodu. U procesu osvještavanja mediji imaju najbitniju ulogu, posebno televizija, potom radio i novine. Književnost dakako nije nevažna, ali po snazi utjecaja na društvo ona je na začelju.

Šta su mogli učiniti književnici i intelektualci u zatiranju nacionalizma u svom narodu, nacional-šovinizma kao rak-rane kojom je Jugoslavija inficirana, potom kao država zagađena? Pisci su se mogli na vrijeme i efikasnije suprotstaviti onima koji su iza skuta majke nacije sviđali svoje račune. Trebali su na vrijeme jednom Dobrici Ćosiću, Antoniju Isakoviću, Brani Crnčeviću, Vuku Draškoviću, Momi Kaporu, Đogama i Nogama – njihovom palanačkom nacionalizmu suprotstaviti svoj etičko-humanistički aktivizam, razobličiti njihovo nadmeno preziranje drugih naroda i njihovih kultura. Trebalo je npr. Ćosićev slogan da *Srbi u miru gube ono što u ratu dobiju* ocijeniti uvredljivim za srpski narod, jer sugerira nesposobnost. Ili ga ocijeniti militantnim, prijetećim za susjedne narode. Pisci mogu argumentirati svoje pravo na nacionalizam, smatrati nacionalizam svojim *"kućištem bića"*, književnomotivskim podsticajem, stvaralačkom vokacijom ….

Piscima niko ne osporava nacionalnu projekciju njihova književnoga svijeta. To nije u nauci o književnosti, u estetici uopće, sporno. Etičko-estetski problem nastaje, međutim, zloupotrebom nacionalizma, najčešće svoga protiv tuđega. Kod takvih književnih djela najdelikatnije je jasno racionalno razlučiti kada prestaje biti nacionalno a biva nacionalističko, šovensko. Takve nacionalističke književne crne rupe, rak-rane u tekstu i u metatekstu, nude brojne stranice iz svih nacionalnih književnosti južnih Slavena, posebno iz razdoblja romantizma. Možda je najeklatantniji čuveni Njegošev GORSKI VIJENAC, i jednako kod nas i u evropskom književnom svijetu poznata Mažuranićeva epopeja SMRT SMAIL-AGE ČENGIĆA. Ili jedna savremena analogija u piscu Vuku Draškoviću. Prije no što je preuzeo tzv. opozicionersku političku poziciju (ispod koje je velikosrpska ideologija) Drašković je bio solidan prozni pisac. Političar je u Draškoviću, međutim, izjeo pisca. U posljednjoj deceniji neuspješno pehlivani između političkog i književnog kameleonstva, odlučujući se posljednjih godina za politiku usljed materijalnih interesa. Pritom bitno doprinosi rastu hrvatskog nacionalizma, posebno kroz javne nastupe 1989. i 1990. u Hrvatskoj, porukama tipa: *"Srbi su tamo gdje su srpski*

grobovi!". Izaziva srpsku nekrofiliju, izmiještanje srpskih moštiju. Nasilnu narav dokazuje u Novom Pazaru na javnom skupu, porukom o *"odsijecanju svake ruke koja ponese zeleni barjak,"* tj. muslimansku vjersku zastavu. Vladajuća SPS Draškoviću zabranjuje podizanje spomen-obilježja Draži Mihailoviću, kojeg Drašković smatra patriotom, a Kostu Pećanca "četnikom." A u junu o. g. jedva je izbjegao atentatoru u Herceg-Novom. Riječ je o jednoj savremenoj, možda tipičnoj pojavi balkanskog političko-književnog kameleonstva koje se upravlja prema materijalnom interesu.

O Radovanu Karadžiću kao "pjesniku i (ili) zločincu" prozborit ću sumiranjem studije istoimenog naziva autora Josipa Ostija,[15] bosanskog pisca, književnog kritičara i prevodioca koji poslije bosanskoga rata živi u egzilu u Ljubljani. Osti je, naime, preko dvadeset godina sa Karadžićem drugovao, kao bivšeg kolegu po peru ga opisao, sve do njegove psiho-patološke transformacije pred agresiju na BiH. Osti nas upoznaje da je tajno organizirani i gajeni srpski nacionalizam u Sarajevu crv koji je doveo do Karadžićeve psihopatološke transformacije. U studiji su biografske činjenice o Karadžiću uspoređene sa politikom nacionalizma i poezijom. Osti kazuje da je sedamdesetih godina Karadžić smatrao Albance i Muslimane "građanima drugog reda" te da je "kao mnogi Srbi i Crnogorci uvažavao Hrvate kao narod uprkos ispoljavanju prema njima tradicionalne srpske netrpeljivosti, ili, tačnije rečeno, povijesne mržnje." Kroz susrete sa bosanskosrpskim piscima u Sarajevu 70-ih i 80-ih godina Osti otkriva (a to mu se tek poslije ratne agresije na BiH razaznaje) da su *"pisci u Srbiji u dosluhu, pa i u izravnoj saradnji sa piscima Srbima iz BiH, krojili plan Velike Srbije, tako da su ga brojni pisci srpske nacionalnosti u BiH na najsuroviji način u protekle tri i pol godine nastojali ostvariti. Time je dio pisaca koji su do pred rat bili za istim kavanskim stolom, pa i u istim antologijama, otpočinjanjem rata, ne samo stao na stranu zločinaca, nego i postao zločincima. A dio pak, ne samo stao na stranu žrtava, nego i postao njihovim žrtvama."* Osti otkriva da su vodeći bosanski političari, komunisti, više tajno nego javno podržavali pisce, ekstremne nacionaliste. Zatim navodi da je R. Karadžić naslijedio četnički gen od oca mu Vuka, te da je već 1968. u vrijeme studentskih nemira "ispoljavao žudnju za vlašću." Osti psihološki proniče Karadžića kao "povodljiva i snishodljiva pa i servilna," dokazujući to ispoljenim Karadžićevim "strahopoštovanjem prema profe-

[15] Josip Osti, RADOVAN KARADŽIĆ PJESNIK I / ILI ZLOČINAC, Ljubljana 1996. (Biblioteca Egzil abc – abv).

sorskom zvanju i doktorskoj tituli, te građanskom pedigreu" Karadžićeva političkog istomišljenika N. Koljevića. U "krvavo kolo srpskog nacionalizma" Koljević je uvučen djelovanjem njegovih glavnih aktera u Sarajevu – Nikole Koljevića i pjesnika R. P. Noge: *"A gotovo bih sa velikom sigurnošću mogao tvrditi, bar onoliko koliko poznajem Karadžića, da su za ono što je postao i što je počinio veći krivci oni koji su ga kao moćnika uspostavili. Možda najviše R. P. Nogo, neosporno, jedan od čelnika pjesnika ne samo njegove generacije kojoj i Karadžić pripada, kao i Nikola Koljević."* Tezu Osti argumentira Koljevićevom ANTOLOGIJOM POSLIJERATNOG BH PJESNIŠTVA u kojoj je, uz Nogu, Karadžić "gotovo najznačajniji pjesnik." Riječ je o antologiji razdoblja 1945 –1990.

Osti dovodi u historijski logičnu vezu atentat mladobosanaca na austrijskog prestolonasljednika 1914. sa nacionalističkim srpskim pokretom u Sarajevu 70-ih i 80-ih. Vezu dokazuje poređenjem pjesama mladobosanaca sa pjesmama R. Karadžića, interpretirajući pritom pjesme JUTARNJA BOMBA, ZBOGOM ATENTATORI, i U ŠTA DA SE PUCA?

U odbijenom Karadžićevu rukopisu romana (kojem je jedan od recenzenata bio Osti) otkriva Karadžićevu upletenost u nacionalističku grupu političara, usljed čega je Karadžić dospio u zatvor. Osti pretpostavlja da je jedan od razloga za zatvaranje mogao biti navedeni rukopis romana. U njemu je, naime, riječ o *"jednom starcu koji nikako nije htio umrijeti," što je bila "aluzija na Tita. Taj argument, pošto nije imao održivo pokriće u samom tekstu, mogao se književno-estetski osporavati, ali, čini mi se, o sudbini tog romana odlučivala je meni, tada neprozirna politička pozadina. Nešto što su tadašnja vlast, Partija i policija znale o Karadžićevoj povezanosti sa srpskim, pročetnički orijentiranim nacionalistima i njihovoj ilegalnoj djelatnosti. Što je on znao vješto kriti i od najbližih, pa i od mene, u vrijeme našeg druženja. A što se, s vremenom, sve više razotkrivalo. Ta mutna i mračna pozadina činila je zagonetnim i sudski proces za vrijeme kojeg je Karadžić proveo gotovo godinu dana u istražnom zatvoru. U isto vrijeme, i pod istom sumnjom, u zatvoru se našao i Momčilo Krajišnik, koji je radio u poduzeću koje je gradilo Karadžićevu vikendicu…"*

Sa ovom studijom na oko 40 stranica Osti se pridružio malom ali časnom i hrabrom broju pisaca koji su imenovali zločinca u tzv. pjesniku, sa studijom je jasno razlučen *"koljač od pjevača."* Istim se riječima poslužio i sarajevski

pisac Marko Vešović opisujući barbara i barabu Karadžića u dnevničkim zapisima u opkoljenom Sarajevu, objavljenim pod znakovitim simboličnim naslovom SMRT JE MAJSTOR IZ SRBIJE. I u Vešovićevoj knjizi (kao i kod Ostija) postaje jasno da je zlo koje je Karadžić posijao nastalo usljed njegove nezasite materijalne grabeži i iz bolesnog častohljeplja, taštine za priznanjem i slavom. Karadžićeva tzv. posvećenost naciji je oblanda iza koje je Karadžić sa svojim istomišljenicima pljačkao tuđu imovinu kako prije tako i u toku agresije na BiH.

Da je tzv. nacionalni pisac u principu (jer iznimci uvijek postoje) sumnjiva etička i estetska vrijednost dokazuje jedna od tipičnih knjiga Karadžićeva političkog i književnog saputnika N. Koljevića, esejiste i profesora književnosti, objavljena pod znakovitim nacionalnim predznakom - OTADŽBINSKE TEME. Riječ je o ideološki tipičnom spoju djela i pisca u kojem su izjednačeni poetika i nacija.[16] Posljedica je totalna ideologizacija, koja umjesto afirmacije rezultira alijenacijom i čovjeka i nacije. Recenzenti Koljevićevih političkih i književnih eseja (od kojih je prvih osam, drugih šest) znani su korifeji srpskoga nacionalizma – Vasilije Krestić i Dragan Nedeljković, a pisci predgovora i pogovora su nacionalni pjesnik R. P. Nogo i "pravoslavolog" Jovan Zametica. Koljević i njegovi trabanti zalažu se za mononacionalnu državu kao "najvredniju nacionalnu instituciju" evropskog političkog nasljeđa, osporavaju "pomodni internacionalizam u srcu Evrope," pozivajući se pritom na tada aktuelnog predsjednika francuske vlade iz 1994. njegove riječi o štetnosti odbacivanja ideje "države zasnovane na naciji" koju je zagovarao i Adolf Hitler.

U šest eseja o srpskoj književnosti Koljević analizira gradivni duhovni materijal srpskoga bića, po njemu sastavljena od pravoslavlja i od kolektivnog pamćenja, koje je oličeno "pre svega epskom poezijom kao našom narodnom povesnicom." Svoju samosvijest Koljević utapa u nacionalnu, sa vrelima u junačkoj epici, Njegoševu GORSKOM VIJENCU, Dučićevim nacionalnim i nacionalističkim pjesmama. U posljednjem eseju o tzv. OTADŽBINSKIM PESMAMA savremenog pjesnika Dejana Gutalja utapa se Koljević kao u turšiju u nacionalističku ekstazu, jedineći svoj duh sa Gutaljevim u antipjesmi o Sarajevu:

---

[16] Nikola Koljević, OTADŽBINSKE TEME, Beograd, 1995.

O, Bože, koliko sam zamrzeo Sarajevo, lepi grad

Nad kojim se prolećno nebo nesigurno klima.

Bolesnik koji širi nepodnošljiv smrad.

Govori poslednju želju: Smrt Srbima.

Ovaj karakterističan antipoesis Koljevića se ostrašćuje, sjedinjuje sa Gutaljem koji moli Boga "da prođem kroz svaki grad, samo ne daj ni u snu da prođem Sarajevom!" Ostrašćeno jedinstvo slijedi Koljevićev spoj poetike i nacije. Završava Koljevićevom ekstazom u ocjeni nacionalnog i nacionalističkog stihozborca Matije Bećkovića: njega Koljević smatra "verovatno najznačajnijim srpskim pesnikom druge polovice XX stoleća."

U osam političkih eseja stilom postkomunističkog kritičara Koljević spaja nacionalnu kulturu, politiku i historiju. Karakterističan stav: *"Otud je kultura za nas najvažniji uslov istorijskog opstanka i najdragoceniji politički sadržaj."* Pozivajući se na pomenute – Baladira i Krestića, Koljević smatra da čovjeku danas *"nema rešenja izvan punog i svestranog osvešćivanja o prirodi istorijske snage nacionalne identifikacije kao čovekove neodoljive potrebe."* Koljević je uvjeren *"da je nacionalno osećanje osnovni pokretač svih bitnih historijskih tokova u našem vremenu"* (str. 181). Pritom zastupa interese samo srpskog naroda, predbacujući krivicu Evropljanima za rat u Bosni usljed njena državnoga priznanja, odnosno zbog uskraćivanja prava Srbima na samoopredjeljenje, a *"u ime jednog istorijski relativnog i daleko beznačajnijeg prava poštovanja unutrašnjih republičkih granica"* (str. 180). U ovom je citiranom stavu riječ ne samo o danas politički anahronom zahtjevu već i o temeljnoj srpskoj ideji i sumarumu svih političkih i ideoloških programa srpskog državno-nacionalnog organiziranja. I Koljeviću i njegovim recenzentima najveći je politički neprebol usljed nepodudaranja "etničkih i političkih mapa" (str. 224). (Podsjetio bih ovdje na bitnu medijsku činjenicu – SDS i Karadžićevu predratnu i ratnu opsjednutost tzv. mapama. Na srpski etnički čiste mape – tj. na bosanske prostore agresijom "očišćene" od Bošnjaka i Hrvata, su usljed političkog i vojnog pritiska kako agresora, tako i velikih sila, pristali politički predstavnici Bošnjaka i Hrvata.) Iste idejno-političke osnove sadrže spomenuti dokumenti: MEMORANDUMA SANU IZ 1986., i "ODGOVORA I KRITIKA" SANU iz 1995.: ideološko-politički svodivi na formulu – jedan narod u jednoj državi. Koliko je ova idejna platforma danas politički ideal i u isti mah

anahrona, kazuje podatak da u savremenom svijetu postoji cca 4.000 nacija (sa približno toliko jezika) a svega 200 zemalja – nacionalnih država. Ogromna većina ostalih postojećih država je multinacionalnog sastava. Mnogi se milom ili silom zadovoljavaju ili mire sa činjenicom da žive u jednoj državi u kojoj dominira jedna nacija koja nije njihova. Ovaj ideal srpske političke elite i srpskoga naroda od srbijanske ekspanzije Balkanom (od balkanskih ratova) do danas je nacionalizirao srpski duh, inficirajući ga do nacionalističkog paroksizma. Istovremeno je taj ideal u političkoj koincidenciji sa sličnim nacionalno-političkim i državotvornim pokretima i programima prisutnim u posljednja dva stoljeća ne samo na Balkanu već i u Evropi, zapravo na cijelom prostoru Planete, a kako se do sada, kroz prethodna blizu dva stoljeća realizirala ideja jedinstva nacije i države u južnoslavenskoj i u srbijanskoj zbilji, dokazuju surova iskustva od Kneževine i Kraljevine Srbije, preko političkoga raspada obiju Jugoslavija, počev od dinastije Obrenovića koji odsječenu glavu Karađorđa nose Turcima radi osvajanja njihove naklonosti, do posljednjih agresija Srba na susjedne narode 1990-1999.

Ovo je političko kameleonstvo i megalomanstvo skalpelski razotkriveno i proniknuto socio-psihološkom analizom srpskoga mentaliteta u posljednja dva stoljeća riječima A. Isakovića: *"Srbi nisu imali plemstva i građanski sloj uvijek je bio tanak, tako je seoski mentalitet bio dominantan, a ono gradsko, građansko, što se u Beogradu vremenom iskristaliziralo, razvaljeno je naglim doseljavanjem i partizanijom koja je svoju seosku balkansku prostotu i uvezenu sovjetsku aroganciju postavilo kao uzor. I, što je najzanimljivije, oni nikako da se naviknu i da oproste drugima one nedostatke koje sebi pripisuju kao vrlinu. Hrvate će optuživati za ustaštvo još dvije stotine godina, a glasaju za četničkog vojvodu i biraju ga u Skupštinama svim bezobzirnim smicalicama; oni će bezbroj puta ponoviti da su Hrvati genocidni, a sami će, četiri puta u XX vijeku, činiti genocid nad Muslimanima; oni hoće stopostotnu vladavinu na Kosovu, a čine deset procenata kosovskog življa, jer ne mogu da pojme Albance što žele da budu ono što su Srbi željeli da budu u vrijeme turske okupacije; oni su deset godina gorljivo optuživali Muslimane u BiH da žele Muslimaniju, a kada se u praksi pokazalo da ne žele, sami su im to ponudili sa poklikom:* ***Muslimanija ili smrt!*** *Oni su, kao većinski narod, u kratko vrijeme rasturili dvije Jugoslavije – možda tri? – optužujući druge za ta očigledna historijska fakta; oni već dvjesta godina guslaju o svojoj širokogrudosti i svome epskom viteštvu, a u*

ovoj, ničim izazvanoj nastojašćoj vojni primijenili su takve svireposti i učinili tolike zločine prema svojim susjedima Muslimanima i Hrvatima, kakve i kolike civilizirani i necivilizirani svijet nije zapamtio; i što je najgore, i s najtežim posljedicama: oni su postali velika balkanska tvornica za proizvodnju mržnje."[17]

Oblast kulture, književnosti posebno, najpodatnija je da se pod njenim velom plasiraju jedva prepoznatljive dehumane ideje i namjere. Pod okriljem suzbijanja kulturne izolacije, danas se nude brojne međunarodne institucije, izdavačke kuće i pojedinci koji na perfidan način plasiraju srpsku ideju na izjednačavanju ratne krivice i podvođenju agresorskog u građanski rat u Bosni i Hercegovini. (Mada nekompetentan i laik za oblast rata, ovdje ipak navodim da je u drugoj fazi međuhrvatskog i međubošnjačkog sukoba bilo elemenata građanskog rata). Javnim, književno-izdavačkim plasiranjem ideje izjednačavanja krivice ili podmetanjem agresije pod srpski patriotizam, hoće se obmanuti javnost, i ono što je još opasnije - afirmirati srpski nacionalizam, koji je zatrovao duh balkanskih naroda, i koji već deceniju i duže kao kuga inficira duh evropskih zemalja. Da duh nacionalizma u posljednjoj deceniji postaje bolest društva, pokazuju izbori u Austriji, organizirani nacistički nastupi u Njemačkoj i Francuskoj.[18] Srpski nacionalistički lobi u emigraciji decenijama organizirano djeluje u gotovo svim evropskim i vanevropskim zemljama. Njemu je politički vrh većine evropskih zemalja naklonjeniji nego Bosni i Hercegovini. Niko ne osporava pravo na njegovanje nacionalne tradicije, osim ako se pritom ne obmanjuje javnost i ne ispoljava krajnji nacionalistički egoizam. Komentiram dva karakteristična primjera u posljednjoj deceniji, oba kao rezultat djelovanja srpskoga političkoga lobija u Evropi, oba kao pokušaj obmanjivanja javnosti kroz književnu riječ, prvi kroz izdavaštvo Vladimira Dimitrijevića u Švicarskoj, drugi kroz jedan primjer austrijskog pjesnika Petera Handkea.

U vrijeme agresije na Bosnu i Hercegovinu najveći švicarski izdavač AGE D' HOMME vlašništva Vladimira Dimitrijevića objavljivao je uz

[17] Alija Isaković, ANTOLOGIJA ZLA, str. 330, 331.

[18] Indikativno je nedavno istraživanje instituta Times Miror Centra iz USA prema kojem je od 13.000 ispitanika u evropskim zemljama njih 50% protivnik jedne ili većeg broja etničkih manjina u svojoj zemlji." U: Svob T., MILENIJSKI MITOVI I MRŽNJE, Zagreb 1995, str. 109.

njemačku i francusku klasiku militantnu političku beletristiku sa idejama velikosrpstva i podvođenja ratnih srpskih zločina u Bosni i Hercegovini pod patriotizam. Pored serijskih knjižnih izdanja (govora S. Miloševića, R. Karadžića…) takve su ideje godinama plasirane u časopisima "Woz" i "Weltwoche." U Švicarskoj se od takve višegodišnje izdavačke politike niko nije javno ogradio sve do momenta kada su kod Dimitrijevića počeli objavljivati nacistički opredijeljeni francuski, i poneki od švicarskih autora. Uslijedili su protesti švicarske javnosti, sa jedinom posljedicom - smjenjivanja Dimitrijevića sa funkcije predsjednika Društva izdavača Švicarske. Jedini stvarni otpor obmanjivanju javnosti organizirali su u Bernu u ljeto 1995. preživjeli logoraši iz Manjače i Omarske, koji su kao živi svjedoci branili istinu o agresiji na BiH.[19]

Pjesnik Handke (Peter Handke) je zauzimanjem za srpsku istinu o ratu u BiH izgubio književni ugled jer je svojim izletom uz rijeku Drinu pokušao "ispraviti krivu Drinu" – općeprihvaćenu istinu o srpskoj agresiji na BiH. Nesporno je pravo svakog čovjeka da se zauzme za srpski narod svojom ocjenom uzroka rata, pobune Srba u Hrvatskoj. U tu svrhu Handke simulira prosječnog mladog Srbina iz Hrvatske neposredno pred srpsko-hrvatski rat:

"A kako bi se ja, da sam Srbin u Hrvatskoj, mogao odrediti prema takvoj državi, koja se prema meni i mome narodu postavlja kao neprijatelj? Da li bih emigrirao "kući" u Srbiju, preko Dunava, iako sam, možda, duboko vezan za neko mjesto, djelomice zbog svojih predaka? Možda. Da li bih, iako nenadano stavljen na mjesto građanina drugog reda, a prisiljen da budem građanin Hrvatske, ostao u toj zemlji, tužan, pun crnog humora, ali u službi dragocjena mira? Možda. Ili bih, da je u mojoj moći, uzeo oružje, normalno uz brojne moje sunarodnjake u nevolji, uz pomoć bespomoćne JNA u raspadu. Vjerojatno. Ili da sam takav Srbin, još mlad i bez vlastite porodice, gotovo sigurno."[20]

Potencijalno moralna dimenzija zauzimanja za Srbe P. Handkea prerasta u svoju negaciju kroz činjenicu da agresiju JNA u Bosni poima kao srpski patriotizam. Iz takvog odnosa rezultiraju njegove konstrukcije i relativiziranje

[19] Opširnije u tekstu S. Bergman – Karabeg, objavljenom u novinama *Ljiljan,* 12.5.1995, str. 29.

[20] Peter Handke, PUTOVANJE NA RIJEKE – PRAVDA ZA SRBIJU. New York Viking, 1997. Citirano prema Keit Doubt, O NEPRAVDI POSTMODERNIZMA. U časopisu *Izraz,* Sarajevo proljeće, 1999, str. 94.

zločina i pravde, potom otvoreno zauzimanje za srpsku istinu o ratu. Handke ne djeluje ratiom već emocijom, poput većine onih za koje se zauzima. Tezu svjedoči njegovo reagiranje prigodom promocije knjiga u Frankfurtu: Preživjeli iz koncentracionih logora iz Omarske je zamoljen da govori; Handke ljutito napušta dvoranu; u Beču (…) primjedbu prisutnog u dvorani da Handke nikad nije bio u ratnoj zoni, dok je on, taj prisutni, bio u Sarajevu dvadesetak puta, Handke je prekinuo: *"Onda otiđi tamo i dvadeset i prvi put, đubre jedno."* … Kada je čovjek koji je na slovenački preveo šest njegovih knjiga protestirao otvorenim pismom da Handke iskrivljuje činjenice, zanijekao je da je taj čovjek njegov prevodilac."[21]

Nakon pročitavanja Handkeove istine i istina drugih o Handkeu, cijenim da je Handkeov problem u predrasudama o Bosni i o južnoslavenskim muslimanima, tj. njihovu neprihvatanju od Handkea kao političke stvarnosti u jugoslavenskom rasulu. Time ne opravdavam stav Handkea o uzroku rata u Bosni, jer je imao znanstvene izvore da svijetu korigira velikosrpsku predstavu Bosne i Bosanaca. Ili je možda i Handke (kao i mnogi diljem zapadne Evrope) nekritički prihvatio historiografske i književne izvore koji mu je ponudio srpski lobi? Da je Handke, poput mnogih, "nasjeo" srpskoj propagandi, kazuje njegovo nacionalno poistovjećenje Bošnjaka (muslimana) i Srba: *"Kako se, bila mi je prva misao, može uopće misliti da će se završiti dobro – ako je drski establišment jednog naroda – ako su muslimanski potomci Srba u Bosni koji govore srpskohrvatski zapravo narod - u regiji na koju druga dva naroda imaju pravo, jednako pravo."*[22] Očito da Handke preuzima srpsku ratno-nacionalističku matricu. Na njoj počiva tip njegove kritike po kojoj je potrebno negativno govoriti "o njima," a pozitivno "o nama." Takvom je "logikom" Handke izazvao osude brojnih intelektualaca u Austriji, Njemačkoj, USA, između ostalih Tilmana Cilha (Tilmana Zülcha), Eleonore Kol (Heleonore Cohl), P. Šnajdera (P. Schneidera), Keita Dauta (Keitha Doubta).

U toku i neposredno poslije agresije na BiH objavljeno je više desetina knjiga bosanskih i inozemnih autora antimilitantnog i antinacionalističkoga sadržaja. O Bosni i njenim ljudima nesumnjivo nikad se nije više pisalo kao posljednjih deset godina. Među više desetina knjiga kao literarne i dokumentarne istine o ratu u Bosni 92-95. autora Nedžada Ibrišimovića, M. Jergovića,

[21] P. Schneider, PISAC PJEŠKE. The New York, Republic 3. Marz 1997, str. 34-38.

[22] Peter Handke, naveden izvor, str. 18.

Irfana Horozovića, Z. Filipovića, S. Mehmedovića, Seje Omeragića, Zilhada Ključanina, Ozrena Kebe, Mile Stojića, Tvrtka Kulenovića, Nenada Veličkovića, Alije Isakovića, Nure Bazdulj-Hubijar, Muharema Eškića, Muhidina Sarića, Muhameda Gafića, Safete Obhođaš, Marka Vešovića, Alije Kebe, Saliha Trbonje, Safeta Sarića …, ovdje, prema ličnom afinitetu, a ne prema estetskom mjerilu, kratko prezentiram poezijsku zbirku TRAŽENJE ZAVIČAJA, autora Željka Ivankovića, zbirku oštroumnih novinarskih kolumni SARAJEVSKI PASIJANS, Alme Lazarevske, i dokumentarnu prozu LJUBI BLIŽNJEG SVOG, američkog autora Petera Maasa. Riječ je o izabranim piscima koji su cijelim svojim habitusom proživjeli ratni užas Sarajeva i Bosne, koji su živi svjedoci ratnog požara, pa su njime kontaminirani ostavili trajna književna svjedočenja. Na kraju ovog poglavlja o antimilitantnoj knjizi, preporučujem i komentiram satire beogradskog pisca Petra Lukovića koje je prošle godine objavio splitski izdavač Feral Tribjun pod naslovom ĆORAVA KUTIJA.

Pored pomenute pjesničke zbirke, Ivanković je prethodno objavio dvije knjige dnevničko-esejističkih ratnih zapisa. Zbirka počinje pjesmom POHVALA BARBARIMA u kojoj se rušitelje Sarajeva ne mrzi već ih se prezire, posebno predratne pjesnike koji su postali sinovi satane, jer bez grizodušja pale i ubijaju. Osjećanjem prezira prema bivšim pjesnicima koji zasipaju svoj grad granatama prožeta je i pjesma NERON U SARAJEVU, u kojoj se Neron iz sna budi i uživa u Sarajevu koje tako *divno gori*. Potom posjećuje svoje sljedbenike na Palama. Slijede pjesme o Kristu u kojima Krist nije mirotvorac već se kao ratnik solidarizira sa žrtvama i braniteljima. Sve su ove pjesme prožete bosanskim domoljubnim kao ontološkim utočištem. Ovu inspiraciju najbolje dokazuje ciklus pjesama nastalih u Kaliforniji – zemlji bajkovite ljepote kojom je pjesnik zanesen ali gdje pored privremenog boravišta ne može naći stalno utočište. Zavičaj i iskon njemu može biti samo Bosna u čijoj povijesnoj memoriji i stvarnoj ljepoti pjesnik ostvaruje svoje duhovno oplemenjenje i ispunjenje.[23]

SARAJEVSKI PASIJANS Alme Lazarevske sastavljen je od satiričnih kolumni u kojima je u toku hiljadu dana opsade Sarajeva (maj 1990. – septembar 1995) bilježila ratni užas, ludilo i primitivizam agresora, stilom ironijske duhovne igre u kojoj se smjenjuju skepsa sa humorom i apsurdom. Za našu

[23] Željko Ivanković, TRAŽENJE ZAVIČAJA, Zagreb 1997.

temu politikanske upotrebe književne riječi karakterističan je portret Vođe na Vidovdan 1989. na polju Kosovu i njegova dvorskog pjesnika koji je u *"kosi vođe vidio sunce. ... Sa iste kose, ako je vjerovati pjesniku, sijalo je sunce. Ovo s prhuti, doduše, nije ušlo u pjesmu. Ne zato što je dvorski trubadur kratkovid, nego zato što se u detalj ne uklapa u mit koji se tog Vidovdana glorificirao na Gazimestanu."* (str. 56)

Od ukupno 43 teksta u knjizi, cijenim da je antologijske kvalitete tekst DIVLJE SJEME, JALOVO KORIJENJE (68 –72) u kojem je riječ o seksualnosti agresora kao instrumentu agresije i odmazde. Silovanje je ugrađeno u nacistički projekat, sa ciljem trudnoćom, ali ne i potomstvom: *"Onog trenutka kada su sigurni da se abortus ne može izvršiti, trudnu ženu odbacuju nasilnici. (...) Idite, rađajte četnike. Zločinački je blagoslov koji prati bremenite Muslimanke kada napuštaju logore. Rečenica izriče suštinu koncepta: iz nje je lako prekodirati fašistički slogan, koji sve, pa i čin rađanja podređuje nacionalnoj regrutaciji."* (str. 70)

U istom satiričkom tonu stravične nacionalističke homogenizacije ispisane su brojne invektive. Invektiva o instrumentalizaciji materinstva tematski se nadovezuje na već komentiranu: to je dubok ponor u materinstvo koje kroz homogenu nacionalizaciju dobija stravičnu dimenziju. *"Upravo mi zato smeta već ustoličeni manir u kojem ovdašnji izvještači naglašuju da je u kakvom zbjegu ili opsjednutom gradu rođeno dijete. Neko je u zanosu novootkrivenog patriotizma javio, te se način po medijskoj inerciji usvojio kao manir: da je rođen još jedan ljiljan! Ne rađa žena nikakve ljiljane (čast ljiljanima), već prosto dijete, čovjeka!" Autorica se okomljuje na nacionalističko manipuliranje majčinstvom: "Srpska žena danas rađa vojnike, tako hoće sugerirati famozni kanal Srna. (...) Nije li u srpskoj ženi koja je pristala da na plahtu srpske istorije izručuje vojnike, umrla ženska komponenta bića? Nije li u njoj umrla majka, ta sigurno najtananija i najpostojanija potka žene? Jao nama, ali jao i Srbima."*

Vjerujem da će knjiga SARAJEVSKI PASIJANS radi svoje oštroumnosti i humanističkog aktivizma kao svjedok ljudske nesreće i patnji u opsjednutom Sarajevu imati svoje čitatelje dugo poslije rata.[24]

[24] Alma Lazarevska, SARAJEVSKI PASIJANS, Sarajevo 1994.

U sklopu dokumentarne literature o ratu u Bosni 92-95. prezentiram potresno optužujuće svjedočanstvo Petera Masa, svjedoka agresije koji jasno definira da zločin potječe od napadača sa brda iznad Sarajeva.[25] Mas ne spada u bijelo obučene promatrače koji krivicu jednako dijele na one koji pucaju i na one koji ginu i moraju da se brane. Njegovi su zapisi plod proživljenog ratnog iskustva: autor je Bosnom više puta prošao uzduž i poprijeko, doslovno između granata i ulijetao u unakrsnu vatru. Sam je slušao svjedoke o grozotama koncentracionih logora, zapisao njihove priče, kao i priče onih koji su pješice sa djecom preko planina po dva mjeseca putovali od Foče do Splita. Doživio je užas smrti svojih kolega novinara, naslušao se okrutnih priča o silovanim ženama, laži S. Miloševića i R. Karadžića, za koje nije mogao naći racionalno obrazloženje.

Knjiga nas osvaja istinom koja je položena na ličnom iskustvu. Takva istina na čovjeka djeluje kao mehlem na ljutu ranu. U ovom slučaju istina je jednaka pravdi. To ovoj dokumentarnoj knjizi jamči upotrebnu vrijednost protiv zločinaca. Pritom je bitno markirati jedno svjedočenje treće, neutralne strane, moralno držanje američkog administrativca Džordža Kenija (Georga Keneya) koji u toku agresije na BiH nije mogao više tolerirati laž agresora i inertnost Evrope, pa je reagirao na slijedeći način: *"Ne bismo mi sjedili i gledali kako u Evropi muslimani ubijaju kršćane. Jasno. Ali možemo gledati kako kršćani ubijaju muslimane."* Valja nam se zamisliti nad ovom ocjenom. Angažman međunarodne zajednice rezultirao je embargom za bosansku vojsku, kao i umorstvom i iseljavanjem južnoslavenskih muslimana diljem svijeta. Mas skida masku sa političkoga pojma "međunarodna zajednica," smatrajući da je to "mutan i izlizan izraz kojeg valja zamijeniti imenima četvorice ljudi koji su određivali politiku: Bila Klintona (William B. Clinton), britanskog premijera Džona Mejdžora (John Major), francuskog predsjednika Miterana (Francois Mitterand), ruskoga Borisa Jeljcina." Cijenim da će knjiga P. Masa sa niz autentičnih dokumenata o agresoru i njegovoj žrtvi imati svoje čitatelje i u američkom i u bosanskom izdanju.

Pasioniranom čitatelju preporučujem po žanru rijetku humorističnosatiričku knjigu nastalu u toku rata, ĆORAVA KUTIJA - sa podnaslovom GODINE RASPADA – HRONIKA SRPSKE PROPASTI.[26] Autor je pome-

---

[25] Peter Maas, LJUBI BLIŽNJEGA SVOGA. Sa engleskog S. Kreso. Sarajevo, 1998.

[26] Petar Luković, ĆORAVA KUTIJA - GODINE RASPADA - KRONIKA SRPSKE PROPASTI. Split, 2000.

nuti beogradski novinar i muzički kritičar Petar Luković. U ratnim i postratnim «vunenim vremenima» riječ je o izuzetnoj knjizi duhovitih vratolomija, čije nas opservacije i burleskno, sasvim izokrenuto mišljenje od općeprihvaćenog, uobičajenog, duhovno obnavljaju, na noge osovljuju. U poplavi mrtvoozbiljne ratne i poratne beletristike, Lukovićeva je naime knjiga satirički raritet o ljudskoj izopačenosti i gluposti, knjiga neodoljive komike, ali i crnog humora. Knjiga je nastala kroz Lukovićevo medijsko praćenje kulminiranja srpskoga (djelimice i hrvatskoga) nacionalizma, kroz njegovo reagiranje u svojstvu urednika beogradskog radija na Zvezdari, ili kao kolumniste čiji su tekstovi objavljivani u svim tzv. nezavisnim listovima u razdoblju između 1993-1999. (poimence u splitskom *Feral Tribjunu*, sarajevskim *Danima*, beogradskom *Vremenu* i *Našoj borbi*, ljubljanskoj *Mladini*). Pisati o ozbiljnim društvenim događajima – raspadu jedne države kroz bujanje nacionalizma – na način komično–satiričan i medijski dokumentirano-analitičan, da se prate svi važniji politički događaji u Srbiji i u Hrvatskoj – doista je literarna pojava vrijedna pažnje. Luković uneozbiljava mrtvo ozbiljne političare, parodira ih poput lutaka na vašaru taštine. Na stranicama knjige karikirani su gotovo svi imalo značajniji srpski i hrvatski političari između 1990. i 2000., pisci i novinari, lingvisti, šansonjeri, folk pjevači … jedna beskrajna galerija tipova koji iza prividne svetosti nacionalizma ostvaruju svoje materijalne interese. Luković u predgovoru knjizi bilježi da je ona nastala kao otpor televizijskom teroru nacionalizma koji je *"decembra 1990. dostigao vrhunac. ... Međutim, televizija se nije zaustavila: kako se paranoja brzinom svetlosti prenosila sa ekrana, tako je čitav program poprimio sve apsurdnije dimenzije. Čitajući ponovo ove tekstove, čini mi se da njihova relevantnost izvire iz činjenice da sam baratao sa živim ljudima i njihovim karakterima: ako uopšte nečeg važnog ima, to je prisustvo doslednog ludila kod onih ličnosti koje su nas poslednjih godina uvukle u rat, u bedu i čamotinju. O toj i takvoj doslednosti govori slučajan podatak da se kroz "ĆORAVU KUTIJU" od njenog početka povlače gotovo isti likovi, sa istim replikama, istim mapama i istim sekirama; možda se u toj odgonetki krije zagonetka – kako nam se i zašto ovo dogodilo."* (Stranice 5, 6).

Razum i bistra svijest suprotstavljena je gluposti i sujeti političara. Nacionalističko-mitološkoj matrici Luković odgovara građanskim individualizmom. Svakom tekstu prethodi antimoto – aktuelna izjava vodećih političara: antimoto je svojevrsna dokumentarna građa za raspoznavanje uzroka jugoslavenskog raspada.

Da je rat nastavak politike, sigurno je najkraća i možda najpreciznija definicija ovog društvenog fenomena. S tim, da definicija podrazumijeva neuspješnu politiku. Da je politika umijeće izbora najmanjeg gubitka u upravljanju interesima ljudi, možda je manje znano ali je jednako istinito. Budući da se ljudi i život ne daju definirati, da su kao krvna zrnca u organizmu u stalnoj transformaciji, politika se u zbilji iskazuje kao kontinuiran proces organiziranja i funkcioniranja društva (naroda, partije) kroz ispoljavanje interesa. Sa ovako dva skicirana opojmljenja rata i politike i jednom srpsko-bošnjačkom analogijom, kompariram oslobodilački karakter srbijanskih protuturskih ustanaka u prvoj polovici 19-og stoljeća, njima sličan karakter bošnjačkog rata 1992-1995. Analogiju podupirem tezom historičara akademika Envera Redžića da su sve srpske revolucije i srpski ratovi u posljednjih 200 godina Srbima značile borbu za slobodu, a u stvarnosti se završavali ubijanjem, pljačkom i sužavanjem životnog prostora južnoslavenskih muslimana.[27] Ova povijesna teza je prihvaćena od Bošnjaka tek nakon posljednje srpske agresije. Bitno je ovdje markirati etičku distinkciju između srbijanskih protuturskih ustanaka vođenih protiv turskog kolonijalizma u odnosu na ostale srbijanske ratove na balkanskom prostoru – od balkanskih ratova do agresije 1992-1995. koji su vođeni radi proširenja srpskoga životnoga prostora. Za Bošnjake je smisao i uzroke ratovanja 1992-1995. moguće svesti na njihovo pravo da se politički izjednače sa susjednim većinskim narodima. Budući da su se dokazali i vojno respektabilnim, očekivati je respektiranje Bošnjaka od njihovih susjeda u svim područjima društvenog života. Možda je to za Bošnjake jedini, relativno trajniji ratni dobitak.

Na kraju, nekoliko teza o poricanju nacionalizma. (Pored neotuđiva prava čovjeka da njeguje svoje zavičajno-etničke i etičko-tradicionalne vrijednosti, one koje su univerzalne, općeljudske prihvatljivosti.) O poricanju nacionalizma preuzimam misao književnika Danila Kiša: *"Nacionalizam je, dakle, prevashodno negativitet, negativna kategorija duha, jer nacionalizam živi na poricanju i od poricanja."*[28] Ova je kratka definicija u osnovi kulturološki,

[27] Opširnije u časopisu nezavisnih sarajevskih intelektualaca DEVEDESET DEVET, Revija slobodne misli – Review of freee thought, 21-22, april – juni 1999, str. 81-95.

[28] Danilo Kiš, ČAS ANATOMIJE. DJELA DANILA KIŠA, Zagreb – Beograd 1983, str. 29.

psihološki i sociološki tačna. Za potpunije poimanje nacionalizma dodajem kraći komentar o socijalnoj opravdanosti postojanja i opstojanja nacionalnog osjećanja i nacionalnog grupiranja u vremenima kada je jedna zajednica od druge napadnuta. Čovjek je tada u strahu, pa je nacionalno grupiranje koliko psihološke, toliko i biološke motivacije. Tada se pojedinac osjeća relativno sigurnijim u okrilju zajednice. Kada, međutim, takva opasnost prođe, treba nestati potrebe za nacionalnim grupiranjem. Agonalni nacionalizam se prirodno gasi sa nestajanjem uzroka koji su ga izazvali.

Druga, kulturološki opravdana dimenzija opstojanja nacionalnog osjećanja temelji se na psihološki nasušnoj i povijesno dokazanoj ljudskoj potrebi kontinuiranog njegovanja svoga kulturnog nasljeđa i tradicije, onih njihovih segmenata koji u sebi sadrže univerzalne, općeprihvaćene ljudske vrijednosti. Tezu argumentiram činjenicom da se koncepcija suvremenog svijeta i svijeta budućnosti idejno i kulturološki temelji na njegovanju različitosti kao uvjetu duhovnog bogatstva. Ne mora kulturno bogatstvo ishoditi iz nacionalnog izvora, ali je nesumnjivo da se to vrelo dokazalo bogatim u stvaranju ljudske civilizacije. U prilog tezi navodim jedan od zaključaka sa međunarodnog kongresa internacionalnog udruženja futurologa: *„Kulturna različitost shvaćena je kao osnovni razvojni resurs. Sudionici su se složili da na početku 21. stoljeća kulturnu različitost – multikulturalizam – dijalog sa drugim kulturama, svaka zemlja treba prihvatiti kao vlastiti razvojni koncept."*[29]

Njegovati one etničke segmente kulture koji su općeljudskog vrijednosnog dometa jest prirodan čin oljuđenja. Uostalom, većina je tzv. univerzalnih kulturnih vrednota u pravilu sublimacija etno-nacionalnih. Stoga je ljubav prema svojoj izvornoj i nacionalnoj kulturi, vjeri i tradiciji prirodan put ljudskog samoostvarenja. Takav je put u Bosni i na Balkanu polučio visoke civilizacijske i kulturne domete, posebno u djelima koja su nacionalnu inspiraciju uzdigli do vizionarske, univerzalne. Nacionalna je inspiracija u Bosni i na Balkanu, međutim, najčešće izopačivana u zavist, prezir i mržnju prema drugačijem od svoga, tako da su ovdje nacionalizmi ispoljavani najčešće na način da su se jedni ponosili onim čega su se drugi stidjeli. Usljed takvog povijesnog iskustva u Bosni je u savremenom postratnom vremenu moduliran ukupno negativan odnos spram svega što je nacionalnog obilježja. Takav je odnos rezultat tzv. modernizacije Bosne pod utjecajem zapadne kulture, ili

[29] Citirano iz časopisa *Zarez*, godište II, broj 36-37, str. 5, Zagreb, 20. 7. 2000.

je nastao usljed predrasuda Bosanaca o nacionalnim vrijednostima vlastite kulture, ili predrasuda kršćanske Evrope o Bosni i islamiziranim Bosancima. Da se time ponavlja jedna od matrica komunizma, i da time čovjek osiromašuje svoju duhovnost, ne treba posebno dokazivati.

UTVRĐIVANJE ISTINE JE NUŽNO I NEODLOŽNO

O spoljnim i unutrašnjim nacifašističkim agresijama na Bosnu i Hercegovinu, na zajednički život i na sam život njenih naroda do genocidnog uništavanja Bošnjaka, o inspiratorima, organizatorima i izvršiocima agresija, o zločinima i stradanju naroda, o uništavanju kulturne baštine i prirode napisano je već desetine knjiga od strane meritornih autora, domaćih i međunarodnih. Veliki je broj i naučnih i stručnih radova. Ipak, potrebno je još mnogo rada da se prikupi što više činjenica i utvrdi **puna istina** o svemu što se dogodilo. **Potrebna je puna istina o uzrocima, posljedicama i o počiniocima zločina**.

Svako odlaganje utvrđivanja činjenica i istine o svemu, dok su svjedoci živi, sjećanja svježa i svjedočanstva očigledna, omogućava krivotvorenja i manipulacije. Još se i danas manipuliše sa brojem žrtava u Drugom svjetskom ratu, u Jasenovcu i na drugim stratištima. Polazeći od već utvrđenog broja moguće je da se izvrši popis ubijenih i nestalih građana **po jedinstvenom upitniku**, za svaku porodicu, stan, kuću, selo, naselje, mjesnu zajednicu, opštinu i cjelovito za Bosnu i Hercegovinu. Upitnik mora sadržati sve relevantne elemente o događaju, žrtvi i naravno počiniocu. Time bi bile onemogućene manipulacije i ispunjena obaveza prema žrtvama. Žrtva ne smije biti zaboravljena. Mora se saznati istina o događaju i iz toga se izvući zaključak. Ako taj posao ne bude urađen ovih godina, poslije neće biti moguće da se tačan broj usmrćenih utvrdi ni decenijama. To važi i za utvrđivanje istine o rušenjima, pljačkama, o pričinjenim štetama – o svim stradanjima i posljedicama ratovanja.

Kažnjavanje ratnih zločinaca ima veći značaj od same kazne za učinjene zločine. Ono je preventivna mjera za sprečavanje budućih stradanja, a značajno je i za afirmaciju istine i humanističkog prava i morala kao jedinih instrumenata za razumno uređivanje odnosa u ljudskom društvu. Sakrivanje istine, zločina i zločinaca u službi je zločina.

Za uređivanje društvenih odnosa čovjek je razvijao moral i pravo – u vjerskim učenjima, u društevnim pokretima, u naučnim znanjima i ukupnim iskustvima istorije kao učiteljice života – sve do uspostavljanja međunarodnog humanističkog prava, do **Povelje Ujedinjenih nacija i Opšte deklaracije o pravima čovjeka**, što je najveće humanističko dostignuće civilizacije. Gaženjem tih prava i morala čovjek ostaje varvarin, nečovjek, bez ljudskog dostojanstva, obraza, časti, poštenja i svih drugih svojstava civilizovanog čovjeka. Takav čovjek-nečovjek vršio je zločine na ovim prostorima, i vrši slične u svijetu gdje se pojavi, bez obzira na stepen obrazovanja i pripadnosti bilo kojoj nacionalnoj, vjerskoj ili drugoj zajednici.

Knjige, naravno, nisu istosmjerne. Posebno ilustrativna je knjiga lorda Dejvida Ovena (David Owen) BAKLANSKA ODISEJA. Pisana da zamagli mnoge činjenice ipak otkriva istinu o mnogim nelegitimnim potezima međunarodne zajednice. Mnogo govori i o tragediji naroda Bosne i Hercegovine i ranije Jugoslavije i o svim učesnicima u rješavanju krize, domaćim i međunarodnim. Sve liči na doziranje zločina, o nemoći, neznanju ili htijenju da se rat spriječi i da se što brže prekine i zaustave razaranja i stradanja naroda. Bez intervencije Ujedinjenih nacija i međunarodnih učesnika u rješavanju krize ratovanja da bi duže trajala i stradanja bi bila masovnija i strašnija. Posebno smo zahvalni SAD za odlučnu intervenciju da se rat prekine i dalja stradanja naroda spriječe. Svo vrijeme pogrešna dijagnoza je bila vladajuća da se u Bosni i Hercegovini vodi građanski rat, pa su i lijekovi bili neodgovarajući. To se nastavlja i poslije Dejtona. Međunarodni učesnici u rješavanju krize u Bosni i Hercegovini priklanjali su se zahtjevima agresora za njenu podjelu, umjesto da nepokolebljivo traže da se poštuju Povelja Ujedinjenih nacija, međunarodno pravo i Opšta deklaracija o pravima čovjeka. Za stolovima se sjedi, crtaju mape, pregovara se i cjenjka kome će koji dio Bosne i Hercegovine da pripadne, i tako se muči, razara, siječe, kasapi živo hiljadugodišnje tkivo zajedničkog života naroda Bosne i Hercegovine, kao nikada ranije u njegovoj istoriji. Takvo ponašanje UN ohrabruje nacifašističke agresore da uporno insistiraju na postizanju nacionalnih homogenizacija sa tragičnim posljedicama za sadašnje i buduće generacije. Činjenica je da su, i poslije pet godina od Sporazuma u Dejtonu – Parizu, još skoro polovina Bosanaca i Hercegovaca van svojih domova, rastjerani u više od polovine država svijeta i da im nacionalističke snage sprečavaju povratak, posebno u Republici Srpskoj

i Herceg-Bosni. To znači nastavljanje ratovanja za očuvanje ratom postignutih nacionalnih homogenizacija, suprotno internacionalnim procesima u Evropi, sa nesagledivim posljedicama za mir na ovim prostorima i dalje. Gaženje međunarodnog i domaćeg humanističkog prava i morala i ratovanja za nacionalne homogenizacije vodi u zločine, u pakao.

Svi koji su optuženi i koji će biti optuženi, pa i Milošević i Karadžić, ne bi bili pozvani u Hag da su poštovali međunarodno i domaće humanističko pravo i moralne obaveze čovjeka, niti bi bilo ratova i u ratovima stravičnih zločina, sem što je svaki rat zločin – osim kada je odbrambeni u skladu sa međunarodnim ratnim pravom.

Uspostavljanje **Tribunala u Hagu za gonjenje teških zločina na prostorima bivše Jugoslavije** i zahtjev za uspostavljanje **Stalnog međunarodnog krivičnog suda**, zajedno sa aktiviranjem domaćeg pravosuđa, koje je zatajilo pred zločinima i destrukcijama – ima nesagledliv značaj za osiguranje prava čovjeka i naroda u miru i napretku.

Druga istorijska vertikala u razvoju civilizacije kazuje da je čovjek glavne umne snage korisito za odbranu od prirodnih nepogoda i opasnosti: gladi, studeni, bioloških napasnika, poplava, groma, zemljotresa i drugih. U tome je u velikoj mjeri uspio zahvaljujući razvoju nauka i tehnologija i ukupnom životnom iskustvu. Najmanje je pažnje posvetio, sve do sada, proučavanju i poznavanju samoga sebe i odnosa u ljudskom društvu, čime se bavi manji broj nauka i to nedovoljno razvijenih.

Dogovorom iz Karađorđeva, nije bilo moguće razbiti mnogovjekovni zajednički život naroda Bosne i Hercegovine. Bez nasilja i zločina od toga ne bi bilo ništa. Sprečavanje povratka svih u svoje domove, na čitavoj teritoriji Bosne i Hercegovine, takođe se vrši nasiljem, mnogobrojnim diskriminatorskim mjerama do terorističkih akcija – rušenjem, paljevinama, ubistvima, čime se nastavljaju zločini. Povratak uprkos tome je dokaz da narodi Bosne i Hercegovine mogu i hoće da obnavljaju zajednički život. Nacionalistički ekstremisti, posebno oni koji su se zadržali na vlasti, u tome ih ipak sprečavaju, prkoseći tako Ujedinjenim nacijama, cijeloj međunarodnoj zajednici, gaženjem prava prognanih, izbjeglih i raseljenih utvrđenim u Aneksu 7 Dejtonskog sporazuma.

Pored oružane borbe, kao osnovnog vida otpora za odbranu od agresija, bilo je i ima mnoštvo oblika otpora građana agresorima u njihovoj borbi da podijele Bosnu i Hercegovinu i unište zajednički život njenih naroda, a time i nju samu. O tome kazuju, pored ostalog, i knjige kao što su: LUCIFER POHODI MOSTAR, autora Ljube Gordića, što je prva knjiga u biblioteci o stradanju Mostara; RANIJI GRADONAČELNICI ZA SARAJEVO 1992-1996; BEZNAĐE ZLA, autora dr. Fadila Ademovića; DOBRI LJUDI U VREMENU ZLA, autora Svetlane Broz; STVARANJE I RAZARANJE JUGOSLAVIJE, zbirka radova više desetina autora u izdanju *Društva za istinu o Narodnooslobodilačkoj borbi 1941 – 1945.* i druge.

Izuzetno je značajno da se evidentiraju svi vidovi otpora agresorima u toku ratovanja i poslije Dejtona koje su vodili dobri ljudi za dobru Bosnu i Hercegovinu, u samoj njoj i vani, posebno da se upoznaju i afirmišu i oni koji su goloruki dali svoj život za odbranu drugog, kao što su Srđan Aleksić u Trebinju, Gojko Petrović u Zvorniku i drugi.

Samo evidentiranje i utvrđivanje činjenica o zločinima i stradanjima, te kažnjavanje ratnih zločinaca nije dovoljno za osiguranje mira i za sprečavanje budućih stradanja. Nije dovoljno ni znanje da su agresije na Bosnu i Hercegovinu za njeno razbijanje i gaženje prava čovjeka i naroda proizvod nacionalnih i drugih mitova, istorijskih i drugih laži, iluzija, zabluda, prevara i svih drugih duhovnih kontaminacija do stvaranja kolektivnog ludila. Nužno je sve to osvijetliti, objasniti, razgrađivati do pobjede normalnog razuma i sprečavanja destrukcija i zločina.

Nužno je da se osvijetli ponašanje i uloga i vjerskih organizacija i njihovih hijerarhija i ponašanja vjernika, da se afirmišu koji su poštovali i poštuju humanistička vjerska učenja i služe dobru čovjeka u svim vjerskim zajednicama, za razliku od lažnih vjerskih i konvertita koji su vršili zločine, sarađivali sa zločincima i odobravali zločine i time zloupotrebljavali i vjeru i vjerske organizacije i odgovorne položaje na kojima se u njima nalaze.

Šta znači prisvajanje tuđe imovine; lične, porodične, državne, društvene, zadružne, stanova, kuća – ako ne varvarsko ugrožavanje prava čovjeka? Šta znači rušenje vjerskih objekata druge vjerske zajednice i na ruševinama i imanjima pripadnika drugih vjerskih zajednica podizanje svojih – ako ne zloupotrebu i sopstvene vjere i služenju zlu?

Nužna je o svemu istina da bi se neutralisale vladajuće laži i otklanjali uzroci agresijama i budućim stradanjima – da se preventivno sprečavaju, da se osiguraju prava čovjeka i naroda od ugrožavanja i diskriminacija i u miru. Tome bi doprinosilo angažovanje mnogih naučnih i stručnih disciplina, naučnika i stručnih radnika: sociologa, psihologa, psihijatara, politologa, istoričara, teologa, pravnika, ekonomista, ljekara, biologa, pedagoga, andragoga i svih drugih koji mogu doprinositi humanističkom ponašanju čovjeka – da se osvjetljavaju izvorišta i motivacije za vršenje destrukcije i zločina, da se nalaze i preventivno sprovode mjere po svim linijama ljudskog djelovanja i međuljudskih komunikacija: u programima vaspitavanja i obrazovanja, u svim vidovima pisane i usmene riječi, u radu zakonodavne, izvršne i sudske vlasti, i izborima i imenovanju na funkcije i drugim – da bi se osigurao mir i život dostojan čovjeku u sadašnjosti i u budućnosti, da se poštuje i dalje unapređuje međunarodno i domaće humanističko pravo. Da se sačuva čovjek to "veličanstveno djelo prirode" od nečovjeka najvećeg zlotvora na Zemlji.

Stradanje naroda Bosne i Hercegovine i ranije SFRJ, i slična u svijetu izazivaju potrebu da se kritičkoj valorizaciji podvrgnu sve vladajuće vrijednosti, shvatanja i ponašanja. Da pomenem samo neke. Valjalo bi da se razmotri mogućnost razdvajanja, i po definicji, politike od političkog kriminala. Destrukcije i zločini nisu rezultat politike već političkog kriminala kao sublimiranog izraza i djelovanja svih oblika kriminala, korupcije i anarhije, diskriminatorskog prava kao ozakonjenja političkog kriminala. Politika je nužan i častan posao (ne samo profesionalni) za multidisciplinarno vrednovanje i interdisciplinarno usklađivanje svih ljudskih aktivnosti u skladu sa humanističkim pravom, moralom i ekološkim zakonitostima - za dobro čovjeka i za dugoročno održivi razvoj u zdravoj životnoj sredini, prirodnoj i društvenoj. U tome pravcu valjalo bi da se afirmiše strukovni moral u svim djelatnostima i da se osposobe i poštuju pravosuđe, pravnici, pravna struka u cjelini kao svojevrsni tehnolozi društvenih odnosa, umjesto što često služe rušiteljima prava i morala, diskriminatorskom pravu, a time ugrožavanju prava čovjeka i naroda. Slično važi i za strukovni moral drugih profesija.

U interesu je mira, zaštite prava čovjeka i života uopšte da se institucioniše postupak za vrednovanje odluka većine i da se naučno i stručno argumentovano ospori njihovo sprovođenje ako bi se time ugrožavalo humanističko pravo i vršile destrukcije i zločini nad ljudima, kulturnom baštinom i prirodom i njihovo uništavanje.

Velike su odgovornosti i Ujedinjenih nacija i svih učesnika u rješavanju krize u Bosni i Hercegovini i ranijoj Jugoslaviji upravo u tome što njihovi predstavnici, u ime njih, nisu bili dosljedni u poštovanju međunarodnog humanističkog prava i traženju rješenja na tim osnovama. Umjesto toga oni su pravili kompromise sa rušiteljima prava i morala. Pravdali su se da su oni predstavnici većine koja je za njih u izborima glasala, i ako se suprotstavljaju odlukama cijele međunarodne zajednice. Takvi kompromisi ne mogu se opravdati. Time se ugrožavaju interesi i odluke većine čovječanstva usvojene u Ujedinjenim nacijama, sadržane u međunarodnom pravu, a time i prava čovjeka i naroda bilo gdje.

Arhaičnu društvenu svijest koja ne uvažava međunarodno humanističko pravo, koja gazi svako humano pravo i priznaje samo silu ilustruje izjava Gojka Kličkovića, jednog od ranijih predsjednika vlade Republike Srpske, sadržana u njegovom intervjuu u banjalučkom *Reporteru* od 12. marta 1998. godine, kaže: "Gospodo, ako je Amerika, da bi opstala, ubila četiri miliona Amerikanaca, što smeta da i mi za Republiku Srpsku smaknemo nekoga? To je normalno u svakome sistemu. Ili milom ili silom". (Repricira nekad ranije kazano). Slično je arhaično shvatanje svih koji smatraju i kazuju da "u svojoj državi svako može da radi šta hoće".

Atomista Verner Hajdelberg u knjizi FIZIKA I METAFIZIKA (1952. godine) piše da se mogu događati još stravičnije stvari od konclogora i atomske bombe ako čovjek kao orijentir izgubi središnji društveni poredak, pod čime podrazumijeva moralna učenja hrišćanstva na Zapadu. Središnji društveni poredak za sav ljudski rod sada su **Povelja Ujedinjenih nacija**, **Opšta deklaracija o pravima čovjeka** i na toj osnovi ukupno međunarodno pravo. Takođe, i domaće pravo koje je saglasno sa tim. To je orijentir za poštovanje i za dalje unapređivanje humanističkog prava, uključujući i "AGENDU 21", kao program politike održivog razvoja za dvadeset prvi vijek i dalje. Ta prava obavezuju sve države, organe vlasti i sve institucije i organizacije i sve građane pojedinačno. Niko, ni u svome domu, ne smije da radi šta hoće.

Umjesto ratova i uništavanja valjalo bi da se sve intelektualne i ukupne sposobnosti čovjeka usmjere za očuvanje prirodnih uslova za život, koji su katastrofalno ugroženi, i za stabilizaciju humanih ljudskih odnosa – ipak "u duhu bratstva" kako se upućuje sav ljudski rod u prvom članu Opšte deklaracije o pravima čovjeka. Negiranje vrijednosti bratstva među svim ljudima, a

priznavanje bratstva samo unutar vjerske zajednice, rezultat je ogorčenosti i nepromišljenosti mnoštva dobrih ljudi izazvanih zločinima koje su vršili protivnici bratstva između ljudi i naroda, nacifašisti bilo koje nacionalne pripadnosti.

Divljačko gaženje prava i morala, civilizovanosti i čovječnosti u agresijama i ratovima protiv prava čovjeka i naroda u Bosni i Hercegovini i na prostorima ranije Jugoslavije 1991 – 1995. godine i dalje valja preokrenuti u prevladavanje svega što ugrožava odnose poštovanja, saradnje, povjerenja i prijateljstva svih građana i naroda, u skladu sa Opštom deklaracijom o pravima čovjeka kao trajnim uputstvom za međusobne odnose svih ljudi i naroda na ZEMLJI.

Uspostavljanjem središnjeg društvenog poretka radikalno se mijenja uloga države i svih državnih, regionalnih i globalnih organizacija, vladinih i nevladinih – čija je obaveza da u okviru Ujedinjenih nacija poštuju prava čovjeka i naroda utvrđena u tome poretku. Radi se o humanističkoj globalizaciji svijeta kao nužnosti za sprečavanje ugrožavanja i čovjeka i prirode, umjesto globalizacija sile i bespravlja bilo pod kojim i čijim zastavama.

Nužne su radikalne promjene u organizaciji i programima vaspitavanja i obrazovanja. Nužna je izrada i uspostavljanje zajedničkih osnova opšteg obrazovanja za sva ljudska bića na ZEMLJI, kao zajedničkoj domovini, u čijem je središtu poznavanje i poštovanje Središnjeg društvenog poretka, što je zajedničko dostignuće i dobro čovječanstva.

Demokratija i interesi riječi su u čestoj upotrebi i zloupotrebi. I pod tim zastavama vršene su nacifašističke agresije na prava čovjeka i naroda u Bosni i Hercegovini. Kao primarne vrijednosti mnogi ističu interese: nacionalne, vjerske, grupne, staleške, državne, regionalne, lične i slično – svaki kao parcijalni. Zanemaruju se interesi zajednički za sve narode i građane, kao što su: mir, očuvanje prirodnih uslova za život, poštovanje prava čovjeka i drugi, a time se ugrožava i svaki parcijalni interes, bez izuzetka. Svi parcijalni interesi snagom objektivne nužnosti morali bi biti razumno usklađivani sa zajedničkim interesima svih građana i naroda. Ratovi, zločini i pustošenja u Bosni i Hercegovini, i u svijetu, ubrzavaju ekološke i društvene katastrofe. Zajednički je interes čovječanstva da se ratovi isključe iz međuljudskih odnosa u državama i između država. Razumni, civilizovani ljudi mogu sukobe i usklađivanje

interesa da rješavaju sporazumijevanjem koristeći naučna i stručna znanja i iskustva. Upotreba sile opravdana je samo za sprečavanje sile koja ugrožava život i prava čovjeka.

Borba samo za svoj narod, za svoju interesnu grupu, vodi ugrožavanju drugih, u sukobe, stradanja, zločine. Poštovanje univerzalnih prava čovjeka putokaz je za ostvarivanje društva u kome vrijedi živjeti.

Futuristi uvjerljivo, naučno utemeljeno, dokazuju kraj njutnovske mehanističke paradigme linearnog rasta proizvodnje i standarda na osnovu neobjavljenih prirodnih resursa (nafta, ugalj), kao i ograničenost obnovljivih, i nužnost neodložene transformacije ukupnih odnosa i razvoja civilizacije na osnovu paradigme entropije (drugi zakon termodinamike), što je prioritetan zadatak u narednom vijeku, da bi se spriječilo neminovno propadanje i produžilo trajanje ljudske vrste, i mnogih drugih, na Zemlji. Strah me za budućnost ljudskog roda čiji smo sastavni dio i za naše potomstvo čiju sudbinu određuju ove generacije – ako se ne spriječe destruktivna ponašanja čovjeka – nečovjeka. I to je razlog i obaveza više da se upoznaje istina o izvorištima i motivacijama zločinaca za vršenje zločina i destrukcija bilo gdje, sa ciljem da se pronalaze i sprovode preventivne aktivnosti za sprečavanje njihovog vladanja.

Za ekumenizam sveumlja i različitosti u civilizovanom, civilnom društvu, umjesto vladajućih i ekumenizama jednoumlja i vraćanja u varvarstvo, u pakao.

Jasmina Kulauzović

PROBLEMATIKA PREŽIVJELIH ŽRTAVA RATNIH ZLOČINA KROZ PERSPEKTIVU PORODICE

Ratni zločini i porodica

Ratni zločin predstavlja povredu međunarodnog humanitarnog prava ili ustaljenih zakona ratovanja, što povlači za sobom krivičnu odgovornost. Postoje tri grupe ratnih zločina: zločini protiv mira; kršenje ustaljenih zakonitosti ratovanja; i, zločini protiv čovječnosti. Uveliko je već priznato da su istorijski događaji u Bosni i Hercegovini predstavljali gnusno kršenje međunarodnog prava i zločin protiv mira. Prema tome proizilazi, općenito govoreći, da se svi Bosanci mogu smatrati onima koji su preživjeli ratne zločine.

Unutar te šire kategorije, može se napraviti razlika među onima koji su direktno iskusili ratne zločine i onih koji nisu. "Direktno iskusiti" podrazumijeva preživjele koji su pretrpjeli ili bili svjedoci bilo kakvih zločina, kao npr. silovanja, mučenja, etničkog čišćenja, nasilja nad civilima, masovnih ubijanja i zatočeništva u koncentracionim logorima. Mnoge bosanske porodice su direktno bile izložene ratnim zločinima. Skoro svaka bosanska porodica ima barem jednoga člana porodice koji je direktno iskusio ratne zločine.

U Čikagu, gradu sa 27.000 bosanskih izbjeglica, porodice se trude da prihvate posljedice ratnih zločina. Porodice iz Bosne su preživjele etničko čišćenje, političko proganjanje, mučenje, silovanje, ranjavanja, koncentracione logore, glad, višestruke gubitke i sve druge moguće traume iz rata. Ove porodice pokušavaju nadvladati svoja bolna iskustva, istovremeno nailazeći na pregršt problema prilikom prilagođavanja i poteškoća zajedničkih svim raseljenim licima. Nakon što preživjeli Bosanci napuste svoju, ratom izmučenu zemlju, nađu se u situaciji u kojoj se moraju boriti sa nizom novih prepreka, jednom kada već dođu u SAD. Za Bosance, familija je centar bosanskoga

života, kulture i društva. Mnoge familije su bile raščerupane, te je takav ogroman gubitak u znatnoj mjeri uticao na sve njih. U knjizi WHEN HISTORY IS A NIGHTMARE - LIVES AND MEMORIES OF ETHNIC CLEANSING IN BOSNIA-HERZEGOVINA (KAD ISTORIJA POSTANE MORA – ŽIVOT I SJEĆANJA NA ETNIČKO ČIŠĆENJE U BOSNI I HERCEGOVINI, 1999.), Stiven Vejn (Stevan Waine) ilustruje koliko je neophodno istaći kakve su njihove posljedice iz perspektive porodice kada se govori o ratnim zločinima. On kaže: *"Za izbjeglice je njihova porodica postala jedina preostala društvena cjelina, jedini preostali dio njihovog uzdrmanog svijeta koji su napustili. Što je još gore za mnoge preživjele, etničko čišćenje je takođe uništilo ili ozbiljno narušilo njihovu porodicu, onakvu kakvu su oni poznavali. Muževi su bez žena, žene bez muževa, roditelji bez djece i djeca bez roditelja, i sve druge moguće konfiguracije nakon nenadomjestivog kidanja i praznine koja je nastala"*. (Str. 69-70)

Vejn ide dalje da ukaže koliko se potrebno usredsrediti na porodicu i kada je riječ o zdravstvenim uslugama u vezi sa mentalnim stanjem izbjeglica. On dalje tvrdi da je susret sa cijelom porodicom esencijalan u okviru rada za podršku i liječenje trauma izbjeglica, jer je "porodica najopipljiviji dio koji im je još preostao iz nekadašnjeg života u Bosni" (Vejn, 1999). Mnoge agencije koje pružaju usluge, kao i programi za mentalno zdravlje izbjeglica fokusirale su svoj rad na pojedince koji su pretrpjeli ratne zločine. Oni pružaju usluge individualno osobama, umjesto cijeloj porodici. Te se usluge, konkretnije, odnose na dijagnosticiranje i tretman PTSD kod pojedinaca. Ali, pored ovih simptoma posttraumatskog stresa, mnogi od preživjelih nailaze na probleme prilagođavanja i niz ostalih psihosocijalnih poteškoća u vezi sa preseljavanjem. Uticaj koji ratni zločini i posljedična borba preživljavanja imaju na porodicu do sada nije bio prioritet na polju mentalnog zdravlja izbjeglica.

Pitanje da li da se usvoji pristup cijeloj porodici u tretmanu te problematike, nije samo pitanje za stručnjake za mentalno zdravlje. Advokati, istražitelji ratnih zločina, posmatrači međunarodnog prava i novinari, svi su oni uključeni u istraživanje ratnih zločina počinjenih u Bosni i Hercegovini. Na tom su putu, svi oni se suočavaju sa poteškoćama oko prikupljanja podataka, evidencije dokaza i zapisa svjedočenja očevidaca. Često, ljudi sa kojima se oni sastaju i koje slušaju i intervjuišu, odnosno zastupaju su sami preživjeli ratne zločine ili su članovi porodica žrtava ratnih zločina koji su ili ubijeni ili

nestali. Da li bi pristup problematici sa stanovišta porodice mogao da doprinese njihovom boljem razumijevanju ratnih zločina i ljudi na koje oni utiču?

Porodice koje su preživjele ratne zločine

- Problemi u porodicama nastanjenim u Čikagu i u Bosni i Hercegovini

Bosanske izbjeglice koje dolaze u Čikago se suočavaju sa mnogim poteškoćama i preprekama kada je u pitanju egzistencija preživjelih žrtava ratnih zločina. Serija istraživanja koju je proveo Vejn sa svojim saradnicima među Bosancima u Čikagu koji su preživjeli ratne zločine, pokazala je da 75% njih osjećaju značajne simptome PTSD, dok približno 8% tih istih osoba koristi usluge službi za mentalno zdravlje. Postoji nekoliko mogućih razloga zbog čega većina preživjelih žrtava ratnih zločina ne traže medicinsku pomoć: - ograničen pristup uslugama, - otpor prema psihičkom karakteru liječenja, - saznanje da si "bolestan", - nedostatak informacija o postojećim uslugama, - strah pred ponovnom traumatizacijom, - kao i nepoznavanje načina na koji funkcionira sistem i grad.

Porodice u Bosni i Hercegovini se suočavaju sa mnogim drugim, ali isto tako i sa nekoliko sličnih prepreka. Porodice u Bosni su pod stresom, ne znaju šta im budućnost donosi, opterećeni su nedostatkom finansijskih sredstava, istovremeno se bore sa bolnim sjećanjima pokušavajući ih zaboraviti, što često sveukupno dovodi do nemogućnosti komunikacije unutar jedne porodice. Rat je oslabio porodicu, u smislu snage da izdrži i da se adaptira na život nakon rata, te još i da pruža emocionalnu podršku. Ovo je bio slučaj s mnogim porodicama sa kojima sam se susrela i razgovarala u toku moga nedavnog boravka u Bosni i Hercegovini. I porodice i zdravstveni radnici sa kojima sam se sastala, otkrili su mi činjenicu da je jedno osjećanje zajedničko svim porodicama, a to je osjećanje nesigurnosti. Zajedničko im je i to da se svi osjećaju umorni i da su na rubu emocionalne iscrpljenosti, zbog velikog broja društvenih i ekonomskih faktora, koji prevazilaze sve one "predvidive" fizičke i psihičke faktore u vezi sa ratnim zločinima i njihovim psihičkim posljedicama.

Međutim, postoji vrlo malo projekata čiji je fokus bar minimalno usmjeren na porodicu. Realna slika je da je rad većine mentalno – zdravstvenih

ustanova usmjeren na dijagnosticiranje i tretiranje osoba sa PTSD. Pored toga, vrlo je malo stručnih programa organizovanih od strane međunarodne zajednice, s ciljem da obuče bosanske zdravstvene radnike da se stručnije suoče sa traumama kao posljedicama ratnih zločina, tj. da stave porodicu kao prioritet, na dnevni red svojih aktivnosti. Začuđujuća je stvar da, iako su programi sa fokusom na porodicu rijetki, svi sa kojima sam razgovarala su saglasni da, kada se govori o ratnim zločinima, definitivno postoji potreba za pristupom problematici sa orijentacijom na porodicu.

Ratni zločini utiču na porodice na dva fundamentalna nivoa, bez obzira na to gdje sada žive, u Bosni ili u SAD-u. Kada se efekti ratnih zločina odraze na pojedince, oni se ustvari odražavaju u širem kontekstu na njihove porodice. Pojedinci u jednoj porodici prolaze kroz traumu na ličnom nivou, i to preživljavanje se i mora sagledati na tom osobnom nivou. Međutim, taj isti pojedinac je dio šire grupe, ili porodice. Prema tome, efekti ratnih zločina se moraju takođe sagledati i u odnosu na grupu ili porodicu. I sve dok pojedini članovi unutar familije preživljavaju posljedice ratnih zločina, porodica kao cjelina istovremeno preživljava posljedice ratnih zločina na kolektivan način. Jedan primjer koji pokazuje na koji način posljedice ratnih zločina utiču na porodicu je slučaj "Azra" koja je preživjela Srebrenicu i čiji je muž nestao i smatra se mrtvim. Kao i druge žene iz Srebrenice, majke, supruge, sestre, kćerke i bake, Azra je bila svjedok nasilnom protjerivanju oko 8.000 muškaraca, koje su srpski nacionalisti kasnije ubili na brutalan način. M. Semjuels, M. Kiou, S. Salkić i Z. Alić (Samuels, Keough, Salkić, Alić) ilustruju potrebu za sagledavanjem problema iz perspektive porodice, ukazujući na Azru, koja više nema partnera u donošenju porodičnih odluka.[1] Autori naglašavaju da ona ne samo da mora samostalno odlučivati za dobro svoje familije, nego joj još nedostaju sredstva i podrška, potrebni da bi obezbijedila život svojoj porodici kakav ona to želi.

Ratni zločini su u Srebrenici očigledno bili počinjeni nad pojedincima, ali su nesumnjivo imali uticaja na čitave porodice. Porodice iz Srebrenice su sada primorane da se suočavaju sa posljedicama ratnih zločina u direktnim

[1] M. Samuels i dr. POTRAGA ZA NESTALIM – TRAJNA TRAUMA BOSANSKIH ŽENA KOJE TRAŽE ODGOVORE O SUDBINI NJIHOVIH NAJMILIJIH, u zborniku radova: GRIJEH ŠUTNJE- RIZIK GOVORA, Sarajevo, 1999, str. 103-108 i 443-448.

kontaktima sa stručnjacima koji su uključeni u istraživanje i dokumentovanje ratnih zločina. Čini se da su porodice čiji su najdraži nestali, spremne da saopšte podatke o svojim najbližim koje su ratni zločini direktno pogodili nadajući se da će to rezultirati barem nekim indicijama o tome gdje bi se njihova tijela mogla pronaći. Često oni sami moraju pokretati ili se uključiti u sudske procese čije su im procedure strane. Azra, na primjer, nad kojom je izvršeno etničko čišćenje istjerivanjem iz vlastitog doma i koja sada može biti primorana da napusti kuću gdje trenutno stanuje, uključena je u sudski proces koji će, nadati se, donijeti bolje rješenje njenih stambenih problema.

Iako je situacija za bosanske porodice u Čikagu bitno različita od situacije u kojoj se nalaze porodice u Bosni i Hercegovini, smatram da se ovoj problematici mora pristupiti s gledišta porodice u oba konteksta. Iskustvo našeg rada sa stotinama bosanskih porodica u Čikagu naučilo nas je i pokazalo potrebu za ovakvim pristupom. Da bismo to postigli, u prilog tome slijedi niz zajedničkih problema sa kojima se suočavaju porodice u Čikagu koje su preživjele ratne zločine.

Problemi na koje nailaze porodice preživjelih žrtava ratnih zločina

U Čikagu, porodice onih Bosanaca koji su preživjeli ratne zločine nailaze na razne prepreke koje ih sprečavaju da, u slučaju potrebe, prime neophodnu pomoć. Isto se tako suočavaju sa mnogim problemima koji izuzetno otežavaju njihovo prilagođavanje na američki način života i prihvatanje situacije nakon ličnih iskustava sa ratnim zločinima. Jedan od zajedničkih problema skoro svih preživjelih Bosanaca u Čikagu je **ograničen pristup ovim uslugama.** Barijere koje su ili kulturne ili društveno-ekonomske prirode obezbjeđuju Bosancima minimalnu dostupnost i korištenje ovih usluga. U tom smislu se preživjeli Bosanci suočavaju sa **nedostatkom informacija.** Informacije o uslugama koje stoje na raspolaganju preživjelim izbjeglicama postoje. U stvarnosti, mogućnost dobijanja informacija o svim tim uslugama je relativno oskudna. Bosanske porodice nisu upoznate sa činjenicama o tome koje usluge uopće postoje, koje su usluge njima dostupne i koje su za njihove potrebe najpogodnije. Treći problem, zajednički svim bosanskim porodicama preživjelih u Čikagu je **njihova izolacija od ostalih bosanskih familija**. Kada prvobitno

stignu, ove se porodice često izoliraju od drugih Bosanaca, a neke ostanu osamljene još dugo vremena. Ova činjenica, također može uticati na mogućnost dobijanja adekvatnih informacija, a kao posljedica toga, naravno, i na njihovo ukupno poznavanje situacije u vezi sa brojem i vrstama usluga koje stoje Bosancima na raspolaganju.

Drugi problem koji je blizak bosanskim familijama je **stigma protiv stanja mentalnog zdravlja.** Bosanci tradicionalno posmatraju mentalno zdravlje kroz prizmu shvatanja koje se odnosi samo na «bolesne» ili «lude» ljude. Veoma se čvrsto opiru pomisli da bi oni sami ili neko od članova njihove porodice mogao trebati mentalnu zdravstvenu pomoć. Štaviše, zbog takvih porodičnih vjerovanja u pogledu psihičkog zdravlja, bosanske familije su stekle takvu odbojnost prema traženju mentalne zdravstvene pomoći.

Problem **prilagođavanja** je sljedeći zajednički problem za sve bosanske familije u Čikagu. Porodice nailaze na mnogobrojne probleme u fazi prilagođavanja u pogledu komunikacije sa drugim ljudima, nalaženja posla u okviru vlastite profesije, probleme u znanju jezika, stanovanju i školovanju, obezbjeđenju novca, dobijanju odgovarajuće zdravstvene zaštite, prevoza i sveukupnog adaptiranja na život u Americi. Ove poteškoće mogu biti nesnošljive za porodice, te ih bukvalno mogu «dovesti do ruba» kada je u pitanju izdržljivost i njihov opstanak. Ovo ni u kom slučaju ne predstavlja iznenađenje kada se zna da porodice prolaze kroz sve ove problematične situacije dok se u isto vrijeme još uvijek suočavaju sa posljedicama ratnih zločina.

Još jedan problem sa kojim se suočavaju porodice preživjelih Bosanaca je **nedostatak sredstava za pomoć.** Ovo se usko nadovezuje na problem njihove izoliranosti i nedostupnosti informacija, kao što je prethodno već spomenuto. Porodice preživjelih u Čikagu se muče da obezbijede sredstva koja bi im pomogla u rješavanju problema. Prave poteškoće nastaju onda kada ljudi konačno i dođu do informacija, ali ne znaju šta s njima da urade niti kako da ih realiziraju. Obično je pravi razlog nedostatak sredstava za pomoć porodici. Najviše se to ogleda na polju dobivanja pravne pomoći, traženja prevodilaca za komuniciranje sa predstavnicima nebosanskih službi, otvaranja procesa traženja i lociranja nestalih članova familije, poznavanja načina zaštite prava, kao i pronalaženja načina za dobijanje ovjera i dozvola za bavljenje vlastitom profesijom. Realna je situacija da će svaka familija prije ili kasnije trebati ovu ili sličnu vrstu pomoći. Nažalost, zaista ne postoji jedna organizirana socijalna

mreža za pomoć porodicama kod rješavanja ovakvih problema i suočavanja sa sličnim poteškoćama. I zato, naročito sam zabrinuta što se sva gore navedena problematika posmatra uglavnom sa stanovišta pojedinaca.

Ključne pretpostavke pristupa problematici sa stanovišta porodice

Definirali smo sedam pretpostavki ili mišljenja za koja mislimo da su važna u pogledu sagledavanja problema sa stanovišta porodice i koja služe kao okvir za CAFES-ove intervencije. Jedno od generalnih pretpostavki je saznanje da su bosanske familije jake i čak da još mogu ojačati. Mi smatramo da priznavanje izdržljivosti jedne porodice rezultira perspektivnijom filozofijom razmišljanja i pristupa problematici porodice s više optimističke tačke gledišta. Ovo se razlikuje od općeg mišljenja koje zastupaju zdravstveni stručnjaci da su familije pogođene ratnim zločinima koje traže pomoć bolesne, ranjive i bespomoćne. Mi vjerujemo da porodice nisu bespomoćne, one su ostale onoliko snažne koliko je to bilo moguće prolazeći kroz sve životne tegobe iz čega još uvijek mogu crpiti svoju naslijeđenu snagu i izgraditi novu kako bi nastavili dalje.

Vjerovanje da porodice prolaze kroz prelazni period ili osjetljiva vremena, kada se snaga jedne porodice iskušava pred tegobnom stvarnošću kao što je rat, trauma i raseljavanje, predstavlja još jednu pretpostavku koja zagovara pristup problematici sa stanovišta porodice. Mi vjerujemo da tokom takvih perioda porodice mogu držati pod kontrolom na pozitivniji način činjenicu da se nalaze u prelaznom periodu razmišljajući o budućnosti i preraspoređujući svoje gubitke, prekretnice i traumatična iskustva u uvjerenje da je porodica kao snažna cjelina stavljena pred iskušenje.

Usko vezana je i pretpostavka o izdržljivosti jedne porodice i naše ubjeđenje da snaga jedne porodice leži u njenoj sposobnosti da ostane ujedinjena tokom nepodnošljivih teškoća. Ovo vjerovanje pretpostavlja da porodica može funkcionirati kao jedinstvena grupa ili jedinica da bi na pozitivan način odgovorila na nove zahtjeve koji se pred nju stavljaju i time i dalje promoviraju snagu porodične cjeline.

Jedna od pretpostavki se odnosi na sisteme porodičnog vjerovanja, koje mi smatramo ključnim u kreiranju interpretacije značenja porodičnog iskustva

preživljavanja pogubnih situacija i raseljavanja. Zbog činjenice da porodice mogu koristiti svoje sisteme ubjeđenja kao okvir unutar kojega mogu razmišljati o promjenama u svom životu, smatramo da ta ubjeđenja treba da budu fleksibilna. Mi vjerujemo da se porodice mogu usmjeriti i prema novostečenim ubjeđenjima, kao i onim starim, koja su izgubljena kroz doživljene traume i koja treba da se iznova rehabilituju, uz nastojanje da se uklope u njihov sadašnji kontekst porodičnog života.

Značaj identiteta porodice, kao i naše vjerovanje da porodice moraju pokušati steći jasnu sliku o tome šta one predstavljaju ili šta su nekada bile, jedna je od pretpostavki u prilog pristupu problematici sa stanovišta porodice. Ova pretpostavka se bazira na ideji da «identitet porodice» može pomoći porodicama da krenu naprijed. Bosanske porodice koje su preživjele ratne zločine, traume i raseljenja, shvataju vrlo često da one više nisu iste kao što su nekada bile. Imajući to u vidu, porodice mogu naći razne puteve kako da zadrže dio svoga ličnog identiteta i kako da ga uklope u sadašnji kontekst realnosti, kako bi sebi razjasnili šta su i ko su sada kao porodica.

Komunikacija unutar porodice je predmet sljedeće pretpostavke koju smo idendificirali. Smatramo da je efikasna komunikacija unutar porodice vitalna za opstanak i prilagođavanje jedne porodice. Pošto komunikacija pred licem novih i teških iskustava može biti otežana, ideja je da se postigne jedna vrsta ravnoteže u porodici između očajanja zbog prošlih trauma i gubitaka, življenja u sadašnjosti i nade u bolju budućnost. Familije mogu zajednički odlučiti koja pravila treba poštivati prilikom komuniciranja, a koja bi obogatila njihovu komunikaciju i promovisala zdrave odnose među članovima porodice.

Još jedna pretpostavka koja naglašava važnost pristupa problematici s gledišta porodice je izolacija porodica nakon rata, trauma, raseljavanja i preseljavanja. Mi vjerujemo da ako se jedne porodice mogu povezati sa drugim porodicama i mogu saznati o uslugama koje postoje i koje se nude, njihova mreža socijalne podrške će se proširiti, što će im omogućiti širu bazu podrške iz koje mogu crpiti tokom perioda svoga prilagođavanja. Kada stignu u Čikago, preživjeli Bosanci su veoma izolovani. Vrlo često, oni ostaju tako izolirani dugi vremenski period. Pored toga, mnoge porodice preživjelih nemaju dostupa informacijama o uslugama koje su im na raspolaganju u ovom gradu i koje bi im bile od pomoći. Ali, ako se porodice preživjelih povežu međusobno i sa agencijama koje pružaju te usluge, njihova bi se izolacija

smanjila, oni bi stekli više izvora «beneficija» za svoje porodice, a time će steći i više prilike da razmijene iskustva i informacije sa drugim porodicama preživjelih koje prolaze kroz slične situacije.

Pomoć porodicama preživjelih žrtava ratnih zločina kroz pristup porodici

Pristup problematici sa stanovišta porodice kao što se ovdje primjenjuje u odnosu na preživjele žrtve ratnih zločina, bazira se na ideji da porodica kao jedna jedinica prolazi kroz svoj posebni proces iscjeljenja i pomirenja kada je riječ o sposobnosti prihvatanja posljedica ratnih zločina. *CAFES-ov projekat Bosanska porodica* je jedinstven po tome što tretira posljedice ratnih zločina u odnosu na širi kontekst porodice. CAFES je interventna služba, koju je stvorio dr. Stiven Vejn (Dr. Stevan Weine) sa Univerziteta Ilinois u Čikagu (University of Illinois, Chicago), a koju uveliko podržava Nacionalni institut za mentalno zdravlje (National Institute of Mental Health). CAFES (Coffee and Family Education and Support) – *Agencija za podršku i odgoj porodice uz kafu*), nastala je na vjerovanju da su, uprkos njihovim traumatičnim iskustvima, višestrukim gubicima, prekretnicama i poteškoćama na koje nailaze u fazi prilagođavanja, porodice preživjelih Bosanaca ostale i dalje nasljedno jake i otporne, i da se mogu koristiti tom urođenom snagom u borbi sa posljedicama ratnih zločina.

Rješavanjem problema zajedno sa svim članovima familija, mi im pokušavamo pomoći da prevaziđu prepreke uključivanjem u projekat. Rukovodioci naših grupa u CAFES-u su obučeni da pomognu familijama da riješe neke od poteškoća, koje ih sprečavaju da se uključe u naš program. Naša ideja je da rješavanjem problema jedne porodice, mi im u osnovi ukazujemo na tehniku rješavanja problema, a koju će, kako se nadamo, oni dalje primjenjivati u ostalim sferama svoga života. Drugi način na koji pružamo pomoć porodicama preživjelih je taj što ih informišemo o uslugama i mehanizmima koji se pružaju u cilju zadovoljenja njihovih potreba. Tako su sada naše familije u mogućnosti da proslijede ove iste informacije drugim porodicama. Najčešće ih zanimaju informacije koje se odnose na medicinske i mentalno-zdravstvene usluge, zapošljavanje, obrazovanje, prava izbjeglica, državnu pomoć, pravna pitanja i pronalaženje nestalih članova porodice.

Pokušavamo također povezati familije jedne s drugima. Tokom naših grupnih seansi u CAFES-u, familije su u prilici da se susretnu sa drugim familijama sa kojima dijele ista iskustva. Cilj nam je da u biti pomognemo da ove familije prošire svoj krug društva, smanje svoju izolaciju i iniciraju uzajamnu podršku. Novopreseljene familije tako mogu da uče od onih koje su već stekle nekakvo iskustvo. Na taj način, same familije postaju za grupu najznačajniji izvor međusobne podrške i razmjene informacija.

Mi isto tako nastojimo da obrazujemo familije u smislu kako da koriste svoje vlastite snage kroz svakodnevnu borbu, ukazujući im na njihovu urođenu snagu, te pokazujući im u kojoj su je mjeri oni do sada koristili, i kako da je i dalje koriste za dobrobit svoje familije. Grupa omogućava učesnicima da se kroz razgovor sjete vremena kad je njihova porodica morala ostati najjača i ohrabruje ih da tu istu filozofiju primijene i sada pri rješavanju svojih tekućih problema i poteškoća. Pored toga, trudimo se uticati na familije da zauzmu optimistički stav i da se okrenu ka budućnosti. Tokom grupnih rasprava voditelji grupa pomažu porodicama da sagledaju i stave naizgled nerješive probleme u perspektivu. Naglašavajući snagu jedne porodice, pokazujući im tehniku rješavanja problema, dajući im potrebne informacije, i, održavajući orijentaciju cijele grupe prema budućnosti, svaka porodica se nauči da promijeni stav prema svojim problemima i da im pristupi sa mnogo pozitivnije strane gledišta.

Mi smo pomogli mnogim porodicama preživjelih Bosanaca i mislimo da još mnogima možemo pomoći, stavljajući svakako naglasak naše intevencije na porodicu. Našim uslugama, preko CAFES-a, porodici se obezbjeđuje forum za dobijanje i razmjenu informacija, diskusiju o njenim potrebama i njenim brigama, za sklapanje prijateljstava i iznalaženje pristupačnih sredstava, kao i pružanje i primanje emocionalne podrške. Na ovaj su način grupe postale značajan izvor podrške za porodice preživjelih, koje inače, kako nam sami kažu, nemaju nikakvu drugu vrstu podrške niti pomoći.

Primjena ovakvog pristupa ili razvoj novih intervencija

Rad CAFES-a i sličnih službi usmjerava pažnju na potrebe porodica koje su preživjele ratne zločine – posebno izbjeglica. Zbog prirode njihovog

statusa kao izbjeglica, svi se preživjeli Bosanci mogu smatrati ljudima koji su preživjeli ratne zločine, ali intervencije i inicijative koje se **direktno** odnose na složene i specifične potrebe preživjelih Bosanaca (kao što je već razmotreno), na koje su uticali ratni zločini treba da se i dalje istražuju i razvijaju. Preživjeli koji su zbog ratnih zločina izgubili nekog bliskog člana svoje porodice (uključujući dijete ili supruga), doživjeli ili bili svjedoci silovanja i mučenja, bili zatvoreni u koncentracionom logoru, imaju potrebu za mnogo specifičnijim uslugama i dodatnom podrškom, kako bi se mogli uhvatiti ukoštac sa posljedicama ratnih zločina. Uvjereni smo da se intervencije ili pristupi sa fokusom na porodicu moraju i dalje razvijati da bi odgovorili specifičnim potrebama ove kategorije preživjelih žrtava ratnih zločina na taj način što će im se omogućiti dodatna podrška i sredstva koja su im potrebna.

Razmatrajući psiho-socijalnu podršku ženama koje su bile žrtve seksualnog napastovanja u toku rata u Bosni i Hercegovini[2] Mujo Hasković naglašava važnost postojanja društvenih veza i njihovu ulogu kod pomoći onim ženama koje su preživjele silovanja, kako bi mogle živjeti dalje sa svojim traumama. Hasković naglašava da socijalna podrška, esencijalna za prihvatanje stvarnosti, obično dolazi od strane **porodice**. On dalje sugerira da pomoć porodicama treba usmjeriti u pravcu njihovog obučavanja, tako da one same mogu na odgovarajući način ispuniti svoju ulogu pružanja podrške kao primarne socijalne mreže preživjelim žrtvama ratnih zločina.[3] Obučavajući članove porodice kako da budu tolerantni jedni prema drugima i kako da poštuju pojedince i njihovu samostalnost, porodice mogu postajati jača mreža društvene podrške svojim vlastitim članovima koji direktno prolaze kroz proces prebrođavanja posljedica ratnih zločina. A tamo gdje su i društvene organizacije za pomoć i porodična struktura uništene, Hasković naglašava potrebu da se stvore nove mreže socijalnih veza za podršku, kako bi se pomoglo preživjelim žrtvama ratnih zločina, posebno preživjelim žrtvama silovanja. U istom se smislu razni programi mogu modificirati odnosno kreirati tako da uključuju temu i cilj/zadatak razvoja ili izgradnje socijalnih mreža za pomoć preživjelim žrtvama ratnih zločina.

---

[2] Dr. Mujo Hasković, PSIHO-SOCIJALNA PODRŠKA ŽENAMA – ŽRTVAMA SEKSUALNOG NASILJA TOKOM RATA U BOSNI I HERCEGOVINI, u zborniku radova Međunarodne konferencije Kršenje ljudskih prava žena u BiH, GRIJEH ŠUTNJE – RIZIK GOVORA, Sarajevo, 1999, str. 191-200 i 533-542.

[3] Isto.

Samjuels i dr. u navedenom radu raspravljaju o podršci porodicama u pogledu preživljavanja ratnih zločina navodeći da su "...dodatne usluge i pomoć možda potrebne da se prevaziđu ovakve situacije, koje su ostavile toliko mnogo pojedinaca i porodica bez mogućnosti da udovolje osnovnim ljudskim potrebama, da napreduju, da krenu naprijed i da prosperiraju" (str. 108 i 448.). Oni dalje tvrde da postoji neosporna potreba da se odrede i obezbijede izvori i sredstva za pomoć ženama i porodicama, koje se još uvijek uče kako da prihvate sadašnjost u tako teškim okolnostima. Na osnovu svega ovoga, potrebno je razmotriti mogućnost za razvoj ili novih inicijativa ili modifikaciju starih programa u cilju obezbjeđenja tih dodatnih resursa i mehanizama podrške porodicama. Dodatni resursi i pomoć takvim preživjelim žrtvama mogu se pružiti u vidu grupa za podršku domaćinstvima sa jednim roditeljem, ljudima koji su preživjeli mučenja, porodicama čiji su pojedini članovi nestali ili ubijeni, ili ženama iz krajeva kao što je Srebrenica, koje još uvijek pokušavaju naći svoje najdraže kojih nema.

Moguće je organizirati informativne skupove, odnosno grupe na kojima bi se porodicama saopštavale konkretne informacije u vezi sa brojnim pitanjima, te na kojima bi se porodice pripremale za susrete sa ispitivačima, posmatračima međunarodnog prava, advokatima i piscima. Razgovori sa ispitivačima, novinarima i sa advokatima, pokretanje sudskih procesa, zastupanje samih sebe i svoje stvari i spoznavanje svojih prava u okviru sistema humanitarnog prava mogu biti jedan od primarnih fokusa intervencija porodicama koje se odnose na potrebe preživjelih žrtava ratnih zločina. Rad na ovom polju može konačno dovesti do osjećanja rješenja za porodice kojima su članovi nestali, te mogu donijeti odgovore na pitanja u vezi sa pravima porodica i zakona.

Pored toga, pristup s naglaskom na porodicu bi trebalo da se usvoji od strane profesionalaca koji istražuju, bilježe odnosno izučavaju ratne zločine, kao i od strane onih koji zastupaju preživjele. Profesionalne grupe trebalo bi da razmotre uvrštavanje tretiranja problematike sa orijentacijom iz perspektive porodice u tekuće protokole i praksu koja se primjenjuje prilikom vođenja istraga i sudskih procesa. Obučavanje ovih stručnih grupa da prihvate perspektivu porodice i da preoblikuju svoj rad unutar konteksta porodice može dovesti do atmosfere sa više podrške i razumijevanja preživjelih prilikom njihovih susreta sa tim stručnjacima. Ovo bi moglo ubrzati sveukupan proces

utvrđivanja činjenica. Štaviše, usvajanje ovog pristupa može pomoći stručnjacima da sagledaju svoj rad i njegov značaj u odnosu na to koliku važnost ima u iznalaženju istine i pravde. Po pravilu, oni postaju zastupnici preživjelih žrtava ratnih zločina i nastavak njihovog zastupničkog rada pomaže da se definiše njihova vlastita uloga na polju međunarodnog prava i zaštite ljudskih prava. Kao zaključak, kada se potrebe i snage jedne porodice tretiraju na prvom mjestu, bolje su šanse da se postigne više efekta u pružanju pomoći preživjelim žrtvama ratnih zločina.

Heidi Rudolf

TRAUMATIZIRANJE PORICANJEM I IGNORISANJEM OD STRANE ZAPADA

Uvod

Teme koje su organizatori Konferencije definirali, ostaju prije svega u domenu kompetencija onih koji su preživjeli i pretrpjeli počinjene zločine i genocid, bilo direktno ili indirektno kao njihovi krvni srodnici. Teza mog referata je da je Bosna i Hercegovina **konstantno traumatizirana** i kroz poricanje i ignorisanje teške tragedije i zločina od **strane zapadnih zemalja;** te da je ova zemlja zbog toga, **ponovo mučena, deportovana, silovana, prognana i osporavana.** U svakom slučaju, ovo je moja osobna teza, na koji način ja razumijevam novi, savremeni naučni pristup ovoj problematici. Pa ipak sam obavila mnoge razgovore sa svjedocima, sa bivšim zatvorenicima koncentracionih logora i sa silovanim ženama, u toku kojih sam slušala o užasnim i gnusnim zločinima, kao što je silovanje trinaestogodišnje djevojčice koja je nakon toga ostavljena da iskrvari na smrt, ili pak ubistvo jednog mladića koga su "obukli" u zapaljenu automobilsku gumu. Slušala sam o tome kako su mlade ljude prisiljavali da zubima otkidaju genitalije jedni drugima prije nego što ih ubiju, itd, i tako dalje.

Nakon što sam obavila intervjue sa svjedocima, morala sam "obraditi" sve užase koje su mi oni prezentirali. Tek nakon toga, na osnovu njihovih izjava, izvukla sam pravne i političke zaključke. Pored toga, moj glavni zadatak proteklih godina je bio kako političke, tako i psihološke i socijalno-kulturne prirode: usmjeravanje pažnje javnosti na rane, koje smo mi, "pripadnici Zapada", nanijeli žrtvama ratnih zločina kako u vrijeme nastanka ovih zlodjela, tako i danas. Prevashodno zbog naše indiferentnosti i zbog nedostatka ljudske i političke volje da se suočimo sa činjenicama. Da ih identifikujemo, te da iz njih izvučemo potrebne zaključke i da, shodno tome, preduzmemo neophodne korake. U tom cilju, ja ću pokušati povezati prošlost i sadašnjost

jednom crvenom niti da bih pokazala do koje mjere zapadni dio svijeta dijeli odgovornost za zločine sve do današnjeg dana (ovaj put, naročitu pažnju sam usmjerila na Bosansku krajinu).

Zbog čega smo mi oduvijek uljepšavali, poricali i sakrivali činjenice? "Zapad" je izgubio priliku vrijednu zlata da oživotvori principe "novog svjetskog poretka", za koji tvrdimo da je naš. Bar ukoliko se to odnosi na odgovornost, pravdu, ljudsko angažovanje i afirmaciju etničkih, kulturnih i religioznih različitosti.

Istina o agresiji koju su počinile i srpska i hrvatska strana se otpočetka poricala. "Zapad**"** se izražavao u okviru opće terminologije građanskog rata. Upotreba takve generalne terminologije nije bez osnova; uvijek se koristi iz određenih razloga, ali iznad svega ima tačno određene ciljeve. Ovo se odnosi na sve pročišćene termine u vezi sa ratom, kao što to pokazuju slijedeći primjeri.

"Građanski rat" – umjesto odbrambeni rat protiv agresije

U građanskom ratu niko ne smije, niti može intervenisati "izvana". "Međunarodni poredak" zabranjuje bilo kakva uplitanja u unutrašnje poslove jedne suverene države. U to vrijeme, to je predstavljalo pogodan izgovor da se ništa ne učini... Međutim, ako neka jača vojna snaga izvrši napad izvana, u tom se slučaju mora intervenisati bez obzira na to da li nam se to sviđa ili ne...

Ova terminologija ima i preventivni efekat: nakon rata protiv agresije, agresor će biti odgovoran za svoja djela – dok se u građanskom ratu nikada sa sigurnošću ne može reći ko zapravo snosi najveću odgovornost... Na taj način svijet može izbjeći svoju odgovornost te sačuvati relativno čistu savjest...

"Etničko čišćenje" – umjesto genocid

"Etničko čišćenje" kao termin sam po sebi krije svoje istinsko značenje: čistoća ima pozitivne konotacije. Svi joj mi težimo. Što se tiče riječi "etničko", ona je u modi (na primjer etno-izgled)... Da je čin *genocida* kao takav bio *priznat* od strane nadležnih međunarodnih faktora, njegovi počinitelji bi morali

biti sa znatno više napora otkriveni i osuđeni. Ne bi bili u mogućnosti da nesmetano lutaju naokolo te još i da kao, na primjer, u Prijedoru, Kozarcu i drugim mjestima obavljaju zvanične dužnosti gradonačelnika ili upravitelja škola... Da je genocid priznat, njegove žrtve ne bi mogle biti ni vraćene u zemlju, niti nasilno upućene u izgnanstvo.

Stereotipi i zablude

"Ljevica", koja je bila na strani Srba skoro do samoga kraja, sakrivala se iza mitskih riječi: Srbi su drugovi te su zato napadnuti od strane fašista i "Muslimana". Raniji drugovi ljevičari ni u kom slučaju nisu mogli biti nacionalistički počinitelji genocida. Takvi i slični stavovi su se naročito očigledno manifestovali u toku priprema zasjedanja našeg Suda.[1] Zbog toga nije bilo ni "ljevičara" ni "pacifista" da marširaju ulicama u znak podrške bosanskim Muslimanima i da zahtijevaju njihovu zaštitu od genocida. Očigledno, ovaj problem njima nije bio vrijedan pažnje. A po mom mišljenju, stav ove grupacije je ciničan i nehuman. Štaviše, kada je NATO bacio bombe na Srbiju, oni su demonstrirali ulicama protestujući protiv NATO pakta. Optuživali su NATO da je genocidni ratni huškaš. Tek su se u tom trenutku "junačka srca" probudila. Ovo je izvanredno hipokritsko ponašanje posebno od strane onih ljudi koji pretenduju na humanizam kao na svoj prerogativ. Upravo je ovaj postulat trebalo da ih podstakne da se i dušom i tijelom angažuju u korist žrtava sve dok je rat u Bosni trajao.

Svi ovakvi stavovi još uvijek izuzetno otežavaju istinsku promjenu u Srbiji, jer uopće ne utiču na vlade Zapada da kritički sagledaju svoju politiku prema Bosni.

---

[1] Stalni tribunal naroda iz Rima (Permanent Peoples' Tribunal – Rome). Bliže o Sudu vidi Hajdi Rudolf SMISAO, CILJ I REZULTATI JEDNOG NEDRŽAVNOG TRIBUNALA. Dva zasjedanja (u Bernu februara i Barseloni od 7. do 11. decembra 1995. Sud je posvetio ratovima u bivšoj Jugoslaviji i donio presudu u kojoj je SR Jugoslavija, između ostalog, osuđena i za agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu i zločin genocida nad Bošnjacima. Vidi: GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1991–1995, Sarajevo 1997. str. 558-562 i 755-761.

Srpska magla i mreža laži tokom rata...
(Ne gledaj, ne slušaj, ne govori, ne radi ništa)

Ovo su razlozi zbog kojih bih, nakon preciznog ispitivanja izvještaja sredstava informisanja i zapisnika UN-a (prošlih i sadašnjih), željela formulirati slijedeću tezu: ***Vođe zapadnih zemalja, koji su morali intervenirati još u toku rata u korist zatvorenika koncentracionih logora i žrtava silovanja i genocida, nisu to htjeli niti čuti niti vidjeti – jednostavno zato što nisu željeli nikakvu interveniju. I sve to uprkos tome što je trenutna intervencija trebalo da bude hitna i neophodna na osnovu činjenice da su Srbi napali Bosnu kao suverenu zemlju-članicu UN-a. Sagledati i suočiti se sa istinom bi imalo takve posljedice koje niko nije namjeravao izazvati.***

Američki je predsjednik u raznim televizijskim i novinskim intervjuima isticao vojne razloge iza ovakve šutnje: "Ni jedan Amerikanac neće poginuti u Bosni ili za Bosnu" - i Evropljani su prećutno zauzeli isto stanovište. Do danas niko nije želio niti iko želi priznati na politički opravdani način da su ciljevi srpskih i hrvatskih lidera, odgovornih za genocid – i njegove posljedice po bosanske Muslimane – dovele do prvog genocida nakon Drugog svjetskog rata.

Šutnja i pasivnost zapadnih vlada se nastavila i nakon završetka rata. Oni nisu željeli da Armija RBiH i Hrvatska vojska oslobode Prijedor. Koncentracione logore i masovne grobnice namjeravali su otvarati malo po malo, kako bi "održavali štetu unutar dozvoljenih granica". Sve do sada nikako nisam bila u mogućnosti interpretirati zvaničnu "svjetsku politiku" na bilo koji drugi način.

Nikako drugačije ne bi bilo moguće razumjeti zašto su mnogobrojna medijska sredstva u zapadnim zemljama, i to uglavnom "ljevičarska", tako uporno nastojala postići takozvanu "ravnotežu informacija". Vijesti o užasnim ratnim zločinima Srba i Hrvata su kao protuteža bile popraćene intervjuima i člancima o ili sa srpskim i hrvatskim političarima, piscima itd. – kao i sa izjavama žrtava nekih rijetkih prekršaja koje je muslimanska strana počinila.

Mnogi istoričari su podržavali ove medijske kampanje (kao npr. prof. Tomas Flajner [Thomas Fleiner], između ostalih), ali uglavnom su to bili Srbi i Hrvati koji su već decenijama živjeli na Zapadu i kojima su mediji omogu-

ćavali da bez ikakvih poteškoća mogu prenijeti putem medija svoje zamagljene teorije, a tako i na organe koji donose političke odluke. Osobno sam bila u prilici da nekoliko puta prisustvujem sastancima visokih vladinih zvaničnika i bila sam svaki put iznova šokirana pristrasnim podacima na osnovu kojih su oni zasnivali svoju aktivnost i konstantno nepovjerenje u pogledu žrtava. To je upravo i razlog zbog čega je trebalo proći dugo vremena prije nego što su ove žrtve velikodušno primljene u zemljama Zapada.

Prigodan izgovor za teoriju ravnoteže zločina...

Pojedinačnih, neorganiziranih zločina bilo je i od strane pripadnika OS Republike BiH koja se branila. Priča o Fikretu Abdiću je bila vrlo pogodna da se dokaže da su sve strane u sukobu počinile jednake grozote i zločine. "Musliman" koji sarađuje sa izvršiteljima zločina, počinje tretirati svoj soj na isti način na koji se prema njemu odnose agresori – te još i nailazi na nekakvu podršku kod dijela stanovništva. Ne želim umanjivati grozne činove Abdićevih trupa. On je vrlo izvjesno ratni zločinac i njemu se mora suditi u Hagu za počinjene zločine. Nezgodno je samo to što je on u javnom mnijenju postao zgodan izgovor: *"Vidite, svi su oni počinili masakre, sve tri etničke grupe su iste."* Iako ovakva izjava "zaudara do neba", neprekidno se ponavljala. To je još jednom potvrdilo da su mnogi kreatori politike implicitno ili eksplicitno vodili kulturni rat i krstaške pohode protiv islama, tako da Muslimani, koji ne mogu protiv toga ništa učiniti, postaju žrtvama i po drugi put.

I još uvijek, zakoni i politika naših medija dozvoljavaju srpskoj propagandi da se nastavlja i širi elektronskom poštom po internetu. (Uporedi - Posljednji propagandni napadi i zloupotreba elektronskih adresa na sajtu *"Srebrenica laže"* i *"Kosovo laže"* iz jula 2002./Kosova Infopunkt, balcab, Basler Zeitung - BAZ, Journalists, itd.)

Narod koji poriče žrtve koncentracionih logora i silovanja

Tokom rata dva su događaja uzdrmala građane naših zemalja iz njihove letargije, privlačeći pažnju javnosti na konflikt koji se i dalje nastavlja i tjerajući njihove vlade da svaka odvojeno preduzme korake:

- Slike i izvještaji Roja Gatmana (Roy Gutman) o užasima koncentracionog kampa u Trnopolju – i
- Izvještaji o hiljadama višestruko silovanih žena koje je objavio *Dokumentacijski centar o ratnim zločinima u Zenici.*

Oba su probudila sjećanja na nacistički teror tokom Drugog svjetskog rata.

Ova su dva, posebno užasna aspekta genocida, izazvala najodvratnije reakcije klevetanja koje su do današnjih dana ikada viđene, a koje su prirodno dovele do novih trauma.

Novinari lijevog krila, koji su tvrdili za sebe da su manje pristrasni i da su profesionalno korektniji nego ostali, a iznad svega da su "anti-militaristički" nastrojeni, "za mir" i "pravednu stvar" (u Švicarskoj, na primjer, *Weltwoche* i *Wochenzeitung* izričito su istupili u ovom smislu, a ostali sa više diskrecije). Oni su **"demaskirali" Roja Gatmana, optuživši ga za "proislamsku propagandu"**. Muslimani na slikama iz Trnopolja postaju Srbi oboljeli od tuberkuloze! Zamislite kako su se morale osjećati osobe kojih se to direktno ticalo.

Ljudska bića mučena, silovana i ponižavana na nezamislive načine, a sve samo zbog svoga porijekla i svoje vjere. Narod izgladnjen i omršavljen do neprepoznatljivosti se u glasilima jednostavno naziva bolesnim pripadnicima agresorske i zločinačke strane. Sve to, uprkos njihovim evidentnim stradanjima. A što je još i gore, sve se to zbilo u državi o kojoj su mislili kao o sigurnoj luci spasa i u kojoj su se smatrali prihvaćenim.

Ovakvim postupcima smo "mi sami" nametnuli novi užas žrtvama i doprinijeli težini njihovih trauma. Ne kažem ovo laka srca, jer jednom sam provela po tri sata u uredima dva dotična urednika, zajedno sa grupom bivših logoraša, među kojima je bio i jedan čovjek koji se mogao prepoznati na slikama Roja Gatmana. Unatoč prisustvu ovih žrtava, nisam mogla izbjeći da neznanje i arogancija uredničkog osoblja još jednom ne povrijede u srce ljudskog dostojanstva žrtve – bivše zatvorenike koncentracionih logora. Sjećam se čovjeka sa slike. Tokom razgovora je sjedio pored mene i – očigledno fizički i psihički izmučen i nanovo slomljen – rekao je: *"Ja sam ovaj čovjek na slici, čak iako me ne prepoznajete. Ja nisam Srbin, ja sam Musliman."* Ovi ljudi još uvijek nose rane koje su zadobili po drugi put u našoj zemlji.

Planirano masovno silovanje muslimanskih žena (i muškaraca u koncentracionim logorima). Silovanje korišteno sistematski kao sredstvo ratovanja i genocida. I u ovom su se kontekstu mnoge stvari desile koje su još jedanput ponizile i istraumatizirale iste žrtve.

- *Prva (nepromišljena ili namjerna) izjava koju su neprekidno ponavljali krojači političkih odluka: U svakom ratu ima silovanja – ovo nije ništa novo!*

Na ovaj je način silovanje koje su velikosrbi koristili kao sredstvo genocida dobilo značenje tričarije, a žene su se besramno pozivale da ne budu "preosjetljive" s obzirom na činjenicu da im se takve i slične stvari moraju dogoditi tokom jednog rata... ...

- Također se kaže da *"muslimanski muškarci posebno teško nalaze način da se suoče sa sramotom koje je silovanje nanijelo njihovim ženama. Oni su pomalo retrogradni u tom smislu – iz vjerskih razloga. (To nije greška Srba...)"*

Tako je krivnja bačena na same muslimanske žrtve zato što nisu bili sposobni da podnesu silovanje i obeščašćivanje svojih žena – a djela koja su Srbi počinili postaju trivijalna. Istovremno se iznova diskreditira religija koja se želi "očistiti" jer nije u skladu sa evropskom.

- *Kaže se da se prema islamu muževi moraju odreći svojih silovanih žena i protjerati ih iz svojih porodica...*

Neki muslimanski muškarci su bili indoktrinirani ovim potpuno pogrešnim viđenjem do te mjere da su ga djelimično i prisvojili.[2] Danas se psihijatri suočavaju sa ovom problematikom kada muslimanski muškarci traže razvod od svojih supruga...

- *Bošnjaci (Muslimani) treba da sada velikodušno prihvate u svoje redove djecu silovatelja svojih žena, jer one ne snose nikakvu odgovornost...*

---

[2] Islamska zajednica je, naprotiv, odmah reagirala fetvom Rijaseta od jula 1992. godine. Stav islamske zajednice u tom pitanju je potpuno suprotan i visokohuman. Fetve (šerijatska rješenja) o tom problemu vidjeti u: Muharem Omerdić, PRILOZI IZUČAVANJU GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA (1992-1995) El Kalem, Sarajevo 1999, str. 399-400.

Umjesto da se pomogne ovim žrtvama, one se pozivaju da same izlaze na kraj sa svojim traumatičnim iskustvima i problemima. Muškarci mogu riješiti bez ikakvog razmišljanja ove probleme, sa kojima se žene moraju suočiti: naime, odgojiti s ljubavlju dijete začeto višestrukim silovanjem.

Cilj svih ovih tvrdnji je očigledan: sistematska silovanja moraju biti degradirana sa nivoa genocida na nivo raznih "ratnih nezgoda". Mi nikada nismo htjeli tolerisati ovaj zločin – pa ipak jesmo – i to još uvijek radimo...!

Oni koji su uspjeli naći sigurno utočište na Zapadu...

Govoreći uopćeno, mnogi koji su preživjeli genocid, koncentracione logore i silovanja ne samo da imaju ogromne poteškoće da sami prevaziđu svoju istraumatiziranu prošlost, nego se još moraju prilagoditi činjenici da su uopće preživjeli. To je, također izuzetno teško. I neprestano postavljaju sebi isto pitanje "zašto baš ja...?" Mnoge od žrtava moraju nastaviti živjeti sa neizbježnim osjećanjem krivice.

Njihova savjest dolazi noću da ih u snovima proganja. Osjećaju se krivima pred onima koji se nisu vratili, naročito starijim osobama, kada razmišljaju o njihovim sinovima i kćerima. Ovo je – pored nerješivog traumatičnog iskustva – jedan od razloga zbog kojeg su mnogi bivši zatvorenici koncentracionih logora, žene, žrtve višestrukih silovanja i drugi, fizički i psihički bolesni, i u samoj Bosni, a i "na Zapadu". Bolovi u leđima, operacije na leđima, problemi sa unutrašnjim organima (bubrezima, između ostalog), srčane i stomačne tegobe, sve je to u osnovi bolesti. Traume doživljene na ovaj način dovode do nasilja – kako fizičkog, tako i psihološkog – prema sebi i prema članovima porodice.

Različite su faze na ovom putu patnje:

- Po dolasku na Zapad, prevladavalo je osjećanje olakšanja, kao i nade u povratak kući nakon kratkotrajne privlačnosti sigurnosti.
- Egzil je, međutim, potrajao duže. U neko doba ljudi su postali svjesni činjenice da u narednim godinama neće ponovo vidjeti ni svoju kuću

ni zemlju, te da se neće ukazati prilika za povratak. To saznanje je samo povećalo probleme, a i baš u tom periodu, ljudi su bili prepušteni sebi samima. Građani zapadnih društava misle: *"Sada su ovdje već dovoljno dugo da bi se mogli pomoriti sa svojom sudbinom"*. Okolna zajednica je zaboravila na užase rata. *"Oni bi sada trebali prestati sa svojom Bosnom. Rat je sada završen. Ima mnogo akutnih kriznih područja u drugim dijelovima svijeta."*

A osjećanje traumatiziranosti zbog toga što su ostavljeni, što ih ne shvataju ozbiljno, što su bespomoćni, javlja se iznova bez izgleda na odgovor i razumijevanje okolnog društva. Takva osjećanja su destruktivna – za prvu, ali čak i više za drugu generaciju. A zapadnjačka društva nisu čak ni svjesna ove činjenice.

Ljudi koji pripadaju prvoj generaciji se pitaju – zajedno sa svim drugim raseljenim licima: *Ko sam ja u ovom novom društvu?* Zatim dolazi razarajuće pitanje*: Ko sam ja, zar ja tako malo vrijedim da mi druga ljudska bića mogu učiniti ovakva zlodjela, a da za to ne budu kažnjena? I zašto još do dana današnjega nisu kažnjeni?* Ovakva mučenja razaraju ljudske ličnosti. A posljedice za drugu generaciju su neumitne. Oni postaju "cvijeće bez korijena i snage", oni su odsječeni od svojih domova, postaju utučeni. Neki od njih razvijaju agresivnost prema spoljašnjem svijetu (ponašaju se agresivno prema drugim ljudima, kradu i slično), dok drugi razvijaju agresivnost prema sebi samima (neuredna ishrana, depresije, pomisli na samoubistva). I oni su uglavnom prepušteni sami sebi i svojim problemima. A mnogi od njih su već imali istraumatiziranu prošlost s kojom se ne mogu nositi.

Ove se činjenice odnose na sve azilante na Zapadu. Oni koji su sposobni živjeti na Zapadu, žive pod stalnim pritiskom želje ili potrebe za povratkom... **Oni žive s nama – ali (skoro) niko ne želi da ih sluša. Trebalo bi da nas konačno ostave na miru...!**

Oni koji se moraju vratiti, ponovo će živjeti u izgnanstvu u svojoj vlastitoj državi. I ponovo će doživljavati traume. Vratiti se u domovinu blizu svog rodnog kraja, sa pogledom na svoju kuću, a bez stvarne mogućnosti da se u nju ikada vrati predstavlja još jednu psihološki stresnu situaciju. I zaista, većina Bosanaca koji se vraćaju u svoju domovinu sa Zapada se ne može vratiti svojim kućama.

Jednom kada se vrate, mnogi od njih će biti bez doma i bez posla; oni nemaju nikakve perspektive, iako primaju finansijsku pomoć od svojih država. Mnoga djeca ne vladaju više sopstvenim maternjim jezikom. Njihova domovina je bila zapadnoevropska sigurna luka spasa. Oni jednostavno povećavaju broj izbjeglih u domovini i probuđuju agresivnost kod onih koji su bili ostali tokom rata.

Rezultat Dejtona - nagrada za genocid

Kada su zemlje Zapada prisilno vraćale svoje azilante u domovinu bez obzira na to da li se stvarno mogu vratiti na svoje ognjište, drastično su došli do izražaja efekti Dejtonskog sporazuma. Naročito se pokazalo da cijepanje Bosne i Hercegovine predstavlja nagrađivanje počinitelja genocida.

- Cijelom je svijetu poznato da se Muslimani i Romi ne mogu vratiti u svoja mjesta odakle su došli – pa ipak, u pisanim odlukama koje se odnose na precedure dobivanja azila u raznim zemljama se može pročitati da je nakon Dejtona *"Bosna dovoljno bezbjedna da se njeni stanovnici mogu vratiti...*"

Ali na kakvu se Bosnu misli u takvoj jednoj izjavi? Da li svijet shvata činjenicu da je Bosna samo ono što se zove "**Federacija**"? Zašto se uporno nastavlja sa zvaničnom ideologijom da je Bosna jedinstvena država? Zašto se smatra da bi trebalo da preostali dio zemlje prihvati – pored Srba koji su voljni da se vrate – sve izbjeglice iz stranih država, a da ne dobije nekakvu velikodušnu pomoć u smislu "Maršalova plana", koja bi isključivala "etničke čistače" u takozvanoj "Republici Srpskoj".

- Cijelom je svijetu poznato da Srbi – a također djelimično i Hrvati – nisu voljni niti da ponovo razmotre stvaranje multietničke Bosne niti da prihvate miroljubivu koegzistenciju sa svojim susjedima...

Vlada bosanskog dijela Federacije primorana je, međutim, da ponovo primi sve Srbe koji su se voljni vratiti kao i to da im preda natrag njihove stanove i kuće, uprkos činjenici da su ih oni napustili jedino zbog propagande koju je njihov vlastiti narod potpirivao, a da njihovi životi nikada nisu bili doista u opasnosti. S druge strane, zašto se odgovorni u "Republici Srpskoj" ne primoraju da preduzmu iste korake za "Muslimane". Takav poduhvat bi u

svakom slučaju zahtijevao da se preduzmu oštre mjere bezbjednosti da bi se zaštitili oni koji se žele vratiti u taj kraj.

- Cijelom je svijetu poznato da će dobrovoljni povratnici, kao i oni koji su primorani da se vrate u svoj rodni kraj – na primjer u Bosansku krajinu – biti izloženi stalnim prijetnjama. Počinitelji zločina su još na vlasti. Povratnici nemaju posla, škole, domova, a njihovi životi su u opasnosti.

Uprkos svemu tome, oni nemaju zadovoljavajuću zaštitu SFOR-a. Za razliku od Srba u Sarajevu, oni su suočeni sa stvarnim opasnostima.

Žrtve su još jednom kažnjene, a agresori nagrađeni. Dovoljan razlog da jača vojska napadne slabiju – na kraju će u svakom slučaju biti nagrađeni.

Željela bih da u vezi sa ovim pitanjem govorim o nekim iskustvima kroz koje sam ja lično prošla tokom moje posljednje posjete Bosanskoj krajini, u aprilu 2000. godine.

Pet godina poslije Dejtona proputovala sam od Banje Luke preko Kozarca, Trnopolja, Prijedora, Sanskog Mosta, Ključa do Zenice. Bilo je to šokantno putovanje, još uvijek obilato neriješenim pitanjima i problemima – čije bi rješavanje zahtijevalo političku dobru volju svih nas.

Nagrada za počinitelje zločina...?

Prije dvije godine, 1993. Banja Luka je bila "mrtva". Ulice su bile napuštene. Narod utučen. Život je bio uništen, baš kao i dvije srednjevjekovne džamije. Preživjele su zemljotres, ali ne i "čišćenje". "Praktički ništa" više nije bilo u funkciji – ni radnje, ni restorani. U aprilu 2000. sve se to bilo promijenilo.

- Banja Luka postaje "srpski" grad koji cvate...
- Prodavnice su obnovljene i nude sve o čemu samo možete sanjati...
- Ulice su prepune...
- Grade se banke i proslovno-prodajni centri...

Kakva razlika od gradova u Federaciji otprilike iste veličine!

Mnoga me pitanja preokupiraju:

- Koje je uslove Dejtonskih sporazuma Banjalučka vlada ispunila da im se dodijeli tako velikodušna međunarodna pomoć za ekonomsku obnovu? (U "Republici Srpskoj" nije bilo razaranja kao posljedice rata.)
- Dejtonskim sporazumom je određeno da se pomoć za obnovu može odobriti pod uvjetom da se prognani narod može vratiti. Je li nekolicina ljudi – koja se vratila u Banju Luku i tamo žive u stalnom strahu i u najgorim uslovima – dovoljno? Da li je ovaj uslov Dejtonskog sporazuma zaista ispunjen ako će ovi ljudi ostati neznatna manjina kako to jasno naglašava nova većina?
- Zašto se gradovima i općinama iz Federacije, sa više od 50% prognanih, ne uputi isto takva značajnija pomoć?
- Doista, zašto su baš one bosanske općine koje su uskratile svakom ratnom zločincu obavljanje čelnih funkcija lišene finansijske pomoći? Je li to njihova nova kazna?

I opet pitanje:

Da li je svijet spreman da nagradi protjerivanje i genocid pod okriljem parole: "Oni koji imaju dobiće još i više?"

Kozarac danas – još uvijek Tadićev grad

Ne mogu prestati razmišljati o razgovorima sa svjedocima tokom suđenja, ljudima iz Kozarca i njegove okoline. Devedeset pet posto od 25.000 stanovnika Kozarca (Muslimana i Roma) su protjerani sa tog područja na kojem nikada nije bilo ratnih okršaja. Kuće su im uništene, ljudi mučeni, odvedeni u koncentracione logore, silovani. Danas tu žive 4.000 Srba i 2.000 Muslimana – povratnika. Avetinjski grad. Arhitektonske ruine otrivaju da je jedna građevina nekada bila mala džamija. Muslimani koji su se vratili žive u strahu. Mala djeca ne idu u školu – jer je srpski školski program jedini koji se ovdje uči, a pored toga, direktor škole je ranije bio glavnokomandujući u koncentracionom logoru! Starija djeca idu u školu u Sanski Most.

Povratnici u domovinu slušaju prijetnje: **"Za 20 godina, mi ćemo dovršiti ono što preostaje da se još uradi". "Već smo dosta toga učinili, za**

deset godina bivši zatvorenici koncentracionih logora će biti mrtvi, jer neće moći dugo živjeti s tim saznanjem". Ova će se predviđanja najvjerovatnije i ostvariti ukoliko ne dođe do društvenih i političkih promjena i ukoliko izostane podrška i pritisak izvana da se stvari promijene.

Pet godina nakon rata i genocida, onih malo koji su preživjeli logore i masovna silovanja i vratili se moraju strahovati za bezbjednost svojih života, dok su se ratni zločinci ustoličili kao gradonačelnici, direktori, itd., pletu sebi lovorike na imovini otetoj od njihovih žrtava. Ispred nosa takozvane "svjetske zajednice" (SFOR, OSCE) žrtve su bez ikakve zaštite još uvijek izložene svojim bivšim mučiteljima, još jednom betonirajući rezultate postignute genocidom. Postoji pregršt dokaza ove činjenice. Evo jednoga primjera:

Nekada neuglednu kuću Duška Tadića, osuđenog u Hagu na kaznu od 25 godina zatvora, sada je njegov brat preuredio u veliko gospodarsko zdanje. I to za njegov izlazak iz zatvora. U međuvremenu ga porodica Tadić koristi kao svoj dom. Ispred i iza kuće, u jednom kafiću, četnička milicija pod punim naoružanjem čuva stražu štiteći ova skandalozna događanja. Nova "Pravda 2000." u Bosni?

Nakon II svjetskog rata u Njemačkoj je došlo do procesa «denacifikacije», čak i ako je ostala samo fragmentarna. Zašto nedostaje političke volje za takav jedan napor u Bosni? Zato što bi se Zapad morao suočiti sa svojom vlastitom odgovornošću?

Trnopolje - bijes i sramota...

Otprilike 200 metara od bivšeg koncentracionog logora "Naselje šatora" sa oko 90 ljudi. To su bivši logoraši koji su nekada živjeli u tom kraju... Tu su se naselili spontano i "dobrovoljno". Žele se vratiti svojim kućama i na svoju zemlju na kojoj sada žive Srbi iz hrvatske Krajine. Voda, eletrična struja, sanitarne instalacije? Luksuz! Kuhaju na otvorenom na nekoj staroj peći na drva. Djeca im idu u školu u Sanski Most. To je opasna zona, naročito noću – bez trupa SFOR-a da zaštiti ove ljude. Povratak u njihove kuće izgleda nije u planu... Grade malu baraku za žene i djecu. Pitam se da li će njihova hrabrost ikada biti nagrađena? Primjer iz prakse povratka u stilu "Republike Srpske"...

Nekoliko metara od "kampa sa šatorima" skromne školske učionice koji su nekad bile prostorije koncentracionog logora. Sjećanja svjedoka ponovo naviru, lebde u zraku, mučenje, glad, poniženja hiljada ljudi – i bolesti tokom azila, agresija.

Oni koji su očekivali da vide spomenik žrtvama zločina ne poznaju Bosnu ili uzimaju Bosnu za poslijeratnu Njemačku. Tu nema spomenika žrtvama, ali zato ima drveni srpski orao veći od čovjeka. Znak pobjednika nad žrtvama, koji im pokazuje "ko je glavni" i želi da to i ostane. I niko ne obara orla na zemlju. Ni SFOR niti drugi međunarodni predstavnici – uprkos ili zbog Dejtona. Ovdje leži odgovornost na "međunarodnoj zajednici" za nastavak traumatiziranja žrtava.

U Trnopolju stanje izgleda isto kao da su stari nacisti još na vlasti u Njemačkoj i kao da su Ajhman (Adolf Eichmann) i njegovi saučesnici gradonačelnici i upravnici škola. Čista konfuzija i perverzija. A atmosfera je takva da se i ja jedva usuđujem pogledati u "orla" samo iz upaljenog auta. Vozeći kroz "očišćeni" Prijedor, moje misli ostaju još u Trnopolju.

Na putu prema Sanskom Mostu i prema Ključu su mnogobrojne fabrike koje su bile pretvorene u koncentracione logore i polja koja su postala masovne grobnice (već poznate i one za koje se još pretpostavlja).

Stvarni povratak za žrtve bio bi blagodatan...

Prije dolaska u Ključ, susret sa jednim svjedokom Haškog suda, koji je bio zatvoren u logoru Manjača, u kojem je izgubio dva sina. Sjećam se užasa nabrajanja onih mučenja. Dok su još živjeli u Švicarskoj, cijela je familija patila od depresije i straha od budućnosti. Otac je imao slabe šanse za dug život s obzirom na stanje njegovog srca, bubrega i bolesti stomaka. Žena je trpjela nepodnošljive bolove u leđima. Pošto su bili iz Ključa, što danas pripada Federaciji, ukazala im se prilika da se vrate u svoj stari dom. I pored toga što su mogli ostati u Švicarskoj, željeli su se vratiti kući. Uz pomoć sina, koji je ostao u Švicarskoj, oni sada popravljaju kuću i garažu. Uprkos njihovih trauma i smrti dva sina, porodica je u mnogo boljem stanju ovdje u svojoj kući i to i fizički i psihički. Ovo iskustvo dokazuje:

Sigurni povratak u stvarne kuće bi bio bolji za žrtve nego azil. Ko će im to omogućiti? Bez neodlučnih i jalovih izjava?

Za kraj svoje prezentacije željela bih opisati sjećanje koje se urezalo u moje pamćenje.

Specijalna ginekološka ordinacija, dio Centra za medicinsku terapiju Medica u Zenici, gdje su hiljade silovanih žena dovedene, neke od njih u teretnim vagonima i nage. Soba u koju žene, između ostalih, dolaze iz Bosanske krajine, iz Trnopolja itd., gdje su mogle prekinuti trudnoću sa djecom svojih silovatelja i mučitelja. Ta se ordinacija danas više ne koristi, ali ostaje kao sjećanje.

A mi, šta mi činimo? Mi šaljemo ove duboko istraumatizirane žene natrag u Bosnu pod izgovorom da će im biti bolje ako se o njima brine njihov narod u za to posebnim institucijama... Četiri centra u čitavoj Bosni, svaki kapaciteta od 10 - 20 terapijskih mjesta za hiljade žena u zemlji i izvan zemlje! Ovo je novi oblik silovanja za sve žene na koje se to odnosi, zbog toga što se velika patnja koja slama njihovu ličnost ne uzima ozbiljno.

Nadam se da ćemo mi u zapadnim zemljama prevazići i promijeniti «politiku tri majmuna» (ne vidjeti, ne čuti, ne govoriti – i ne činiti ništa) i prihvatiti našu odgovornost. Trebalo bi da se obezbijedi povratak u sigurnost – trebalo bi ga osigurati regionalnim sporazumima između svih zemalja Balkana i kroz velikodušno prihvatanje ljudi koji su izbjegli u naše zemlje da traže sigurnost, tako da mogu ostati dok se zaista ne mognu vratiti svojim domovima.

OSTALE TEME

Fatima Hukić

ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI SU PORUKA DA SE UKLJUČI ALARM SPRAM POTONUĆA TEMELJNIH VRIJEDNOSTI ČOVJEKA

Danas 22. septembra 2000. godine, kada se odvažno spremamo zakoračiti u Treći milenij, sa veoma važne Međunarodne konferencije,[1] *obraćam se Tebi koji si čovjek. Ti imaš pravo dostojanstveno koračati ovom Planetom. Obraćam se Tebi, svakom pojedinačno, koji je u vremenu koje nagriza uspio ostati čovjekom.*

Bori se čovječe, ti imaš pravo, ti moraš imati snagu, ako ti poklekneš Planeti prijeti opasnost. Kataklizme koje su evidentne, širit će se geometrijskom progresijom.

Ti koji si čovjek u pravom smislu te riječi, isprsi se još više, nadvisi one koji su izgubili kompas, one koji su zalutali, čiji parametri vrijednosti čovjeka su promjenjivi. Otvori im oči, privoli ih, da slijede tebe čovječe, koji nažalost brojiš manji procenat čovječanstva od onih koji su zalutali.

Od Tebe se očekuje da budeš u misiji dobra.

Danas se, također, želim ponovo zahvaliti gosp. Amoru Mašoviću, koji zasigurno pripada onom manjem dijelu čovječanstva koga krasi ljudskost. Po bosanskohercegovačkim brdima i dolinama on lopatom sakuplja bosansko biće koje je trebalo biti uništeno od strane agresora i onih koji su se priklonili tada prividno jačem, ne znajući da snaga nije u mehanizaciji, da je snaga u srcu, duši, htijenju.

Svi Vam dugujemo veliku zahvalnost na snazi duše, htijenja, da se spozna istina Bosne i Hercegovine. Hvala Vam što ste dušu svoje duše, srce svoga srca, svoga dragog sina, doveli nad jamu užasa, dozvoljavajući da spozna užas, bol,

[1] Međunarodna naučna konferencija: "ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991. DO 1995. GODINE", održana u Bihaću od 22. do 24. septembra 2000. godine.

kako bi vidio, da ne zaboravi, što taj koji nije čovjek, može učiniti, i kako bi znao cijeniti onoga ko istraje biti čovjek. Dali ste primjer ostalim roditeljima da nemaju pravo svoju djecu lišiti istine ma kako ona bila okrutna.

Tuga i bol Bosanske krajine je najteža i najbolnija rana nas Bosanaca i Hercegovaca. Tako je bolno i okrutno kada se okrene brat protiv brata.

Naučnici će istraživati kako se uspjela ubaciti i razvijati klica razdora. Takođe imamo i konstatacije posljedica tog razdora. Pitam se, što učiniti da se slično nigdje i nikada ne ponovi? Pitam se, kakav život ostavljamo našoj djeci? Je li to prelijep dar, ili preteško breme, ili možda gorčina upakovana u svilenu ambalažu sa lepršavim trakicama. Znam sigurno da nam je naše dijete, nešto što je najdraže, i da mu svjesno ne želimo nanijeti bol.

Nažalost, bojim se, da vrlo nesvjesno, ili neoprezno, ili neudubljujući se u posljedice, svojoj djeci i svoj djeci svijeta, ostavljamo život na Planeti, nedostojan čovjeka.

Daću sebi slobodu da konstatujem: Danas na pragu novog milenija na jednoj strani imamo veoma razvijenu tehnologiju, a na drugoj progresivno gubljenje čovjeka u ljudskom biću. To dvoje kada se spoji, a spoj je neminovan dolazi do katastrofe sa nesagledivim posljedicama.[2]

Ozonske rupe na zemljinom omotaču, rupe u dječijim i našim dušama su kataklizme sa katastrofalnim posljedicama.

Tražiti zaustavljanje razvoja naučnih dostignuća je nedopustivo, zato možemo, trebamo i moramo svi zajedno uložiti maksimum napora da se sačuva i njeguje čovjek u ljudskom biću.

Svi smo rođeni kao nevina bića, a kao odrasli ljudi, produkt smo mnogo više odgoja sredine u kojoj smo živjeli, nego genetskog nasljeđa. Danas govorimo o **Paktu stabilnosti jugoistočne Evrope**, jednog vrlo rovitog područja, a takvih područja nažalost ima i suviše. O kakvoj stabilnosti možemo govoriti, bilo gdje, ako tu nemamo čovjeka.

Je li stradanje Bosanske krajine i Bosne produkt nedostatka čovjeka? Govorimo o pravima čovjeka, ulažemo tako puno energije, sredstava da zaštitimo pravo čovjeka i samog čovjeka.

---

[2] To je osnovna poruka Međunarodnog kongresa djeteta "DJECA STUBOVI SVIJETA", održanog u Sarajevu od 21. do 26. jula 2000. godine. Autor, F. Hukić, je predsjednik asocijacije "Fatma" i udruženja građana "DJECA STUBOVI SVIJETA".

O koga?

Možemo li energiju i sredstva ulagati u čovjeka, koji neće ugrožavati pravo drugog čovjeka? Možda vam ovo zvuči preambiciozno, apstraktno, međutim samo ako sebi zacrtamo visoke ciljeve, do njih možemo i doći. Agresija na Bosnu i Hercegovinu je stravična stvarnost, je stravično iskustvo preživjelih i poslije ovako stravičnih događanja, naš prvi zadatak je pogledati istini u oči.

Mislim da nigdje na Planeti, na tako malom prostoru, nije zgusnuto toliko zločina, toliko zločinaca, toliko žrtava, toliko bola. Istina je na našim prostorima gorka, a vjerovatno najgorčije pilule su i najdjelotvornije. Na ovim prostorima kako porodice žrtava, tako i porodice zločinaca, moraće progutati gorku pilulu istine i svaka na svoj način odbolovati boli što su im nanijeli zločinci rata.

Najveću bol su zadali djeci žrtava rata, i svojoj djeci. Sigurno, svojoj djeci i veću bol, jer će djeca žrtava rata, koliko god skrhana bolom, moći dostojanstveno koračati Planetom, a djeca zločinaca, na svakom koraku osjećat će preteško breme na leđima.

Da bi pokušali tražiti recepte i lijekove za življenje dostojanstvenog čovjeka na ovim prostorima, moramo prvo donijeti tačno dijagnozu stanja. Dijagnoza je: "Ovdje se desila agresija na Bosnu i Hercegovinu, desio se stravičan zločin, zločin su učinili zločinci".

Ko su zločinci ovoga rata, kreatori i izvršioci? Reći ćemo to su neki ljudi, ili radije reći: to su spodobe u ljudskom biću. Da nije bilo kreatora ne bi bilo ni izvršilaca. Kreatori zločina su uglavnom obrazovani, najčešće veoma obrazovani.

Koliko znam, niti u jednoj obrazovnoj instituciji ne postoji usmjerenje za zločince. Dakle, možemo reći oni su išli u obrazovne institucije zajedno sa znanstvenicima koji su svoje znanje iskoristili za dobrobit čovječanstva. Zajedno su sticali znanja.

Što je razlog njihovog razilaženja? Što je razlog razilaženja znanstvenika? Taj razlog bi mogao biti rješenje problema.

Razlog njihovog razilaženja je njihov odgoj, u kome su usvojili različite parametre vrijednosti. Za jednog je vrijednost imati imanje, i to što više i

više imanja, važno je imati imanje, pa po bilo koju cijenu, pa i preko bezbroj mrtvih. Drugom je vrijednost biti čovjek, istinski čovjek, pa makar to bilo i preteško, pa makar braneći ljudskost i život izgubio. Možemo zaključiti - radi se o dva različita odgoja.

A što je to odgoj? Što je to za pojedinca, a što za jedno društvo, za sistem jedne države?

Odgoj je problem svih problema jednog društva, jednog pojedinca. U svijetu imamo vrlo razvijenih zemalja, gdje je zatajio odgoj, gdje je maloljetna delikvencija u porastu, gdje se iz dana u dan snižava starosna dob maloljetnih delikvenata. Tu je do perfekcije razrađeno pružanje pomoći maloljetnim delikventima, do perfekcije se bave posljedicama, ulažu se strahovito velika sredstva, a skoro da se ništa ne radi na otkrivanju i otklanjanju uzroka.

Što je to, što mlada bića vuče u ponor? Gdje smo mi kao društvo sutra? Da li ćemo biti društvo odraslih koji su izgubili kompas? Po kojoj konvenciji o pravu čovjeka, pravu djeteta, su 1984. godine visoki funkcioneri vlade, jedne visokocivilizirane zemlje, dozvolili da se zaražena krv sidom da pacijentima, odraslim i djeci, koji su u te visoko obrazovane ljude gledali kao u svoje spasitelje, a tom nazovi čovjeku, visokom funkcioneru, kome je narod dao povjerenje, bilo je važno da tu krv ne dobije njegovo dijete, a tamo, neko, nečije dijete što će umrijeti u najvećim mukama, onda kada mu je bilo najdraže živjeti, njega se nije ticalo.

Gdje je tu čovjek? Krajnje je vrijeme da uključimo sve alarme: Mi na ovoj Planeti gubimo čovjeka?

Kako ga sačuvati? Obrazovanje daje stručnjaka, odgoj čovjeka. Obrazovanje i odgoj moraju paralelno.

Druga polovica XX stoljeća obilježena je tako što je nauka krupnim korakom išla ispred odgoja, pa smo dobili to što imamo. Mnogo češće možete sresti robota u liku čovjeka, nego istinskog čovjeka.

Ne želim reći da razvoj nauke treba usporiti, naprotiv, trebamo težiti novim naučnim dostignućima, ali odgoj za naukom ne smije zaostajati, kaskati. Odgoj mora pratiti nauku u korak, tako da svaki čovjek u novonastaloj situaciji, mora ostati čovjek.

Urušiće se i vrlo stabilni društveni sistemi, ako im buduće generacije budu u beznađu, budu bez smisla življenja, a to će sigurno biti ukoliko za svakog pojedinca, bez obzira kog je stupnja naobrazbe, ispred stručnjak, ne bude stajao najljepši epitet, čovjek. Biti čovjek, to je tako lijepo biti, tako veliko, a istovremeno tako teško.

Bosna je osjetila surovost onih koji ne nose epitet čovjeka, oni su kroz sebe ljudsko biće srozali ispod svih kriterija, gdje se ubijalo sa udaljenosti, iz blizine, gdje se žrtvi izravno u oči gledalo, gdje su se silovale žene, djevojke, djevojčice, pa tako i malene da su poslije tog gnusnog čina umirale.

Mi u Bosni i Hercegovini bićemo odgovorni pred svjetskom javnošću, odgovorni za buduće generacije svijeta, ako na vidjelo ne izađe istina, ako ne alarmiramo svjetsku javnost, da se to što se desilo Bosni nikada i nigdje ne ponovi. Nikada i nigdje niko tako što nema pravo mirno posmatrati, inače je saučesnik zločina.

Alarmirajmo svjetsku javnost da i posljednji zločinac mora doći pred sud pravde za opomenu budućim generacijama, da će svaki zločin biti kažnjen, da se digne krivica sa jednog cijelog naroda ili jedne veće skupine kako ne bi njihovo dijete sebi stalno postavljalo pitanje: “Je li moj otac, moj brat ubijao, silovao?

Pred međunarodnom zajednicom je velika odgovornost. Pred Bosnom i Bosancima također. Bosna mora opominjati, govoriti da se ne bi zaboravilo i ne daj Bože nigdje u svijetu ponovilo.

Mi u Bosni i Hercegovini imamo puno pravo i veliku obavezu, tražiti od Međunarodne zajednice da se vrlo ozbiljno, ne samo deklarativno, nego konkretno zabavi problemom svih problema suvremenog društva, problemom odgoja djeteta, kako bi buduće generacije činili ljudi, a ne roboti u ljudskom liku. Tu je osnovno da svi faktori koji utiču na odgoj djeteta budu u sinhronizaciji. Osnovni faktor je porodica. Njoj danas treba pomoć da bi opstala, zadržala harmoniju, jer samo u harmoničnoj porodici može rasti zdravo potomstvo, a to nam je tako potrebno.

Vrlo važni faktori u tom su i obrazovne i vjerske institucije kao i mediji. Kada bi uspjeli ta četiri ključna faktora, **porodicu, školu, religiju** i **medije** staviti u sinhronizaciju djeca bi ležerno išla kroz život.

Ako na ovoj planeti odgoj djeteta postavimo kao problem svih problema, odgoju damo značaj koji mu pripada, vjerujte svi ostali problemi će se lančano rješavati, a neriješeni dostojanstveno podnositi.

Bosna i Hercegovina je prvim *Međunarodnim kongresom djeteta* DJECA – STUBOVI SVIJETA napravila iskorak u tome pravcu.

Pod visokim pokroviteljstvom Predsjedništva Bosne i Hercegovine 22. jula 2000. godine u Sarajevu su djeca svijeta uključila alarm da se njima moramo više baviti, da moramo ojačati svijest o zdravoj porodici u kojoj se osjeća sigurnost, utočište i ljubav, porodicu u kojoj će svako znati svoje mjesto i svako graditi individualnost i biti cijenjen kao ličnost. Da moramo prihvatiti vjeru koja plemenitim čini ljudski duh i prijeći svakoga čovjeka da drugom i sebi čini zlo. Da moramo koristiti pravo na obrazovanje i mogućnost da se tokom školovanja nepristrasno pristupa istinama i tako naučimo znati, kako bi mogli raditi i dostojanstveno živjeti. Da moramo uticati na medije preko kojih zlo neće bojiti bojama dobrog, gdje neće biti podjela na crne i bijele, naše i njihove, drugačije i omrznute, gdje će se moći naučiti da se prihvatamo sa svim svojim različitostima.

Ideja o Međunarodnom kongresu djeteta pod nazivom DJECA STUBOVI SVIJETA je s razlogom rođena i utemeljena u Bosni i Hercegovini. Idući kongres će se održati u Francuskoj, a nadamo se da će naredni obići mnoge zemlje.

Faruk i Iskra Tabaković

DRUŠTVENI ASPEKTI PORICANJA GENOCIDA – POKUŠAJ PSIHOLOŠKE INTERPRETACIJE AKTUELNE DRUŠTVENO-POLITIČKE KLIME U BiH

Poricanje tragedije je postao glavni princip po kojem istraumatizirana populacija Bosne i Hercegovine pokušava nastaviti svoj život poslije rata. Pod kulturom poricanja, kako bismo okarakterisali akutni pristup događajima kroz koje je BiH prošla u periodu 1991 – 1995, podrazumijevamo disfunkcionalan način na koji bosanskohercegovačko društvo prilazi gore pomenutom historijskom periodu. Na ovom mjestu se valja upitati koji su to indikatori poricanja, kako se ono manifestira, te zašto ga obilježavamo disfunkcionalnim pristupom problematici.

Kao prvo, važno je istaknuti da brojni autori iz oblasti psihijatrije i psihologije traume diferenciraju između funkcionalnih i disfunkcionalnih mehanizama koje određeno društvo kreira, usvoji u svom pokušaju da interpretira i prevaziđe traumatski događaj.[1]

Kao karakteristike pozitivnog, za društvo unapređivajućeg mehanizma konfrontacije mogu se navesti sljedeći principi:

- društvo, kroz državne institucije, medije, itd., priznaje traumu time što omogućava svojim članovima suočavanje sa njom formiranjem institucija koje se isključivo bave zbrinjavanjem žrtava – nuđenjem socijalne i psihološke skrbi. Žrtve ni u kom slučaju *nisu prepuštene samima sebi, nisu zaboravljene niti zapostavljene,* a time izolirane, već su kroz već pomenute institucije *postepeno integrisane* u društvenu zajednicu. Žrtve su priznate od strane društva kroz rituale (praznike, proslave, komemoracije, itd.) koji su garant odavanja počasti i simbol da se bol kroz koji je društvo prošlo *neće zaboraviti.* Ovakvim djelovanjem žrtve ponovo stiču osjećaj vlastite vrijednosti koji je

[1] B. A. Van der Kolk, L. Weiseth, TRAUMATIC STRESS (TRAUMATSKI STRES), The Guilford Press, New York, 1996.

esencijalan za produktivnu individuu, a takođe stiču kontrolu nad vlastitim životima.

Na ovom mjestu validno je spomenuti terminus takozvanog koherentnog mita o tragediji.[2] Pod ovim podrazumijevamo kreiranje priče o prevaziđenom traumatskom doživljaju sa kojim se većinski dio populacije može identifikovati. Ovaj proces je esencijalan za stvaranje mehanizama kako na individualnom tako i na kolektivnom nivou koji služe kao vodiči i putokazi u konfrontaciji sa budućim problemima sa kojim se individua i društvo u svom daljem razvoju susreću. Ako je većina stanovništva da se identificira sa jednom pričom stvara se društvena koherencija, solidarnost, i lakše je definirati ciljeve koje društvo kao čitavo teži da ostvari. Mit o tragediji proizilazi iz već gore navedenih rituala.

Odavanjem priznanja, te pružanjem pomoći posebnim grupama stanovništva prenosi se poruka da su ovi ljudi cijenjeni i priznati i da je iskustvo koje su stekli dragocjeno za sadašnja i buduća pokoljenja. Drugim riječima stvara se pozitivna ili herojska priča o preživjelima koja nudi afirmirajuću percepciju društva, individue i prošlosti. U ovom slučaju rat nije događaj iz kojeg nismo ništa naučili niti smo svi mi nikakvi i bili smo ga zaslužili kao dio božije kazne, već su ljudi koji su bili dio rata heroji koji su se uspjeli suprostaviti zlu, živjeti sa zlom i na kraju preživjeti zlo.

Ako razmislimo samo na trenutak o gore navedenim principima možemo vrlo lako uočiti probleme koji se susreću u Bosni i Hercegovini. Manjak, u nekim slučajevima čak i apsolutni nedostatak institucija koje se *brinu i bave* žrtvama je penetrantan. Nedostatak ovih je indikator društvenog specifikuma kojeg smo nazvali kulturom poricanja. Kultura poricanja zapostavlja one članove koji su prošli kroz traumu. Ne odaje im priznanje niti im nudi mogućnost društvene reintegracije. *Drugim riječima žrtve su prepuštene samima sebi.*

Brojni primjeri iz svakodnevnice BiH, nažalost, svjedoče u korist ovog argumenta. Dovoljno je pomenuti udruženje Žene Srebrenice koje već mjesecima apelira na javnost da im se odobri pokop ostataka njihovih najbližih i koje periodično izlaze na ulice Tuzle sa jastučićima na kojima su

[2] Isto.

izvezena imena ubijene braće, muževa, sinova. Ostatak društvenog kolektiva nema nikakvog udjela u njihovoj boli ili ga ne manifestuje. Samim ovim ne priznaje njihov gubitak niti ga uvažava.

Kao drugi primjer neadekvatnog, demoralizirajućeg pristupa žrtvama, možemo navesti ophođenje društva prema ratnim invalidima. U samom Bihaću izgrađeno je naselje za paraplegičare, ali tako da su ti ljudi potpuno izolirani iz zajednice. Njihovo psihičko stanje je kritično, s obzirom na reducirane međuljudske kontakte i zapostavljanje od strane sugrađana.

Konsekvence ovog pristupa su negativne:

- Kao prvo, nepoznavanje žrtava, njihovo zapostavljanje dovodi do ponovne retraumatizacije – ovo je takozvana druga sekundarna traumatska povreda (Symonds, 1982.). Ovakve individue ispoljavaju niz reakcija koje im *onemogućavaju* produktivnu društvenu participaciju – od svjesne izolacije i fiksiranja života na traumatski događaj do manifestiranja agresivnih i nasilnih obrazaca ponašanja. Nije potrebno da budemo psihijatri ili psiholozi, a da možemo vizualizirati društvo sačinjeno od isfrustiranih, nepoznatih ljudi koji se permanentno bore sa niskim osjećajem vlastite vrijednosti i sa minimalnom percepcijom moći vlastitog učinka.

- Kao drugo, nesudjelovanje *čitave zajednice* u obilježavanju značajnih momenata prošlosti, neodavanje počasti žrtvama ima svoj ishod ne samo gore navedene posljedice, već takođe vodi direktno u dijabolički proces zaborava, ili još katastrofalnije, omogućava da jedan novi proces, proces **izjednačavanja** žrtve sa agresorom stupi na snagu. Džudit Herman (Judith Herman) kaže: "Što je jači agresor, veće su njegove šanse da imenuje i definira realnost i njegov argument nadvlada."[3] U odsutnosti jakih političkih pokreta za ljudska prava, aktivan proces svjedočenja (zločina) ustupa mjesto procesu zaborava. Potiskivanje, disocijacija i poricanje su fenomeni kako individualne tako i kolektivne svijesti. Proces izjednačavanja se najčešće manifestira

[3] Judith Herman, TRAMA AND RECOVERI (TRAUMA I OPORAVAK), Basic Books, New York, 1992.

kroz izjave kao što su: *Sve (tri) strane su podjednako krive.* Ovim se briše mogućnost diferenciranja između žrtve i počinioca.

Moguće solucije: Situacija jeste tragična, ali nije beznadežna. Važno je uvidjeti potrebu strukturiranog, dakle svjesno planiranog pristupa problemima ugroženih sakupina žrtava. Bitno je uvidjeti da je ljudima potrebna stručna psihosocijalna pomoć. Da bi se omogućio proces ozdravljenja kao i pomirenja, potrebno je da cijelo društvo sudjeluje u procesu liječenja, a ne u procesu zataškavanja ili poricanja psiholoških potreba. Može se ići čak i toliko – daleko da se tvrdi – da će doći do progresivne dezintegracije društva ukoliko se *čitavo društvo* ne motivira da reagira na potrebe posebno ugroženih, i da uvidi njihovu potrebu da budu shvaćeni i prihvaćeni.

Prije svega moramo znati gdje želimo na kraju stići prije nego odaberemo put kojim želimo ići.

Rade Vukosav

DEJTONSKI SPORAZUM NIJE PO MJERI BOSNE I HERCEGOVINE, PONIZIO JE ŽRTVU, NAGRADIO AGRESORE

Politička, pa čak i geografska, podjela Bosne i Hercegovine na „entitete" kakvi su sada uređena je na najgori mogući način. Što je još gore, ni to se ne poštuje. Miloševićevi velikosrpski i Tuđmanovi velikohrvatski imperijalisti su razderali Bosnu i Hercegovinu unesrećivši sva tri njezina naroda najkrvavijim ratom što ga je BiH u svojoj historiji doživjela.

Dejtonskim sporazumom je rat u Bosni i Hercegovini samo zaustavljen - za agresore na njima dosta povoljnim linijama, koje su sada mora i nesreća za sve građane Bosne i Hercegovine.

Vatra je prekinuta. Rat nije završen. On je nastavljen drugim sredstvima. Visoke predstavnike međunarodne zajednice u BiH, sa gospodinom Volfgangom Petričem (Wolfgang Petritsch) na čelu, ne treba za to okrivljavati, jer ovakvu BiH kakva je sada oni nisu oblikovali, nego im je takva servirana. Oni čine ono što mogu. Ipak bi oni trebali biti tumači pred međunarodnom zajednicom. Iznijeti im faktičko stanje: da je Sporazum bio sterilan već od početka; da je neizvodljiv; da je u ovako oblikovanoj BiH sam sebi postao suprotan. Sve upravo zato što su njime legalizovana ratna osvajanja agresora kojih se agresorska strana ne želi odreći.

U nesretno i nespretno stvorenim *entitetima* nije izvršena denacifikacija i dekriminalizacija; nije izvršeno uklanjanje agresorskih oružanih snaga i struktura vlasti koje su agresiju provodile. Priznate su tri kvazi-države, tri vojske, dva entiteta, više carina, više policije, više obrazovnih sistema, sportskih saveza, zdravstvenih i penzionih sistema. To je sadašnje u ovoj (prvi put u svojoj historiji) podijeljenoj zamlji – na ovakav način. Praktikuju se tri jezika, kakvima se u Bosni i Hercegovini nikada nije govorilo i pisalo, posebice ekavica i hrvatski „novoizgovor". Republika Srpska i Herceg-Bosna su isto nešto što nikada nije postojalo, a što je nametnuto silom oružja.

Dvojne škole su odbojnost i prepreka zbližavanja mladeži. Tri su teritorije sa tri sistema vlasti. U jednom od „entiteta“ čak je za „državno“ znamenje uzet grb sa kraljevskom krunom bivših srbijanskih kraljeva Karađorđevića. Taj oružanim nasiljem stvoreni „entitet“, stvoren pomoću masovnih stratišta i mučilišta, ne dozvoljava rodbini stradalih da ta mjesta i grobove, (jame) svojih najmilijih posjete. To je “entitet“ u kome se povratnici i potencijalni povratnici kamenuju da se ne bi vratili na svoja ognjišta. I pet godina nakon Dejtona oni rade ono što hoće.

Opstrukcije su novo oružje, koje zamjenjuje ono ratno. Nacionalisti u „entitetima“ su se ukopali na ratom dostignutim linijama i pomoću opstrukcija, drskosti i fizičkih smetnji na terenu onemogućuju provedbu Dejtona. Oni kao brane Dejton jer se boje promjena, a ne izvršavaju ga. Ovakva „provedba“ Dejtona im upravo odgovara. Ako neko misli da će Republika Srpska i Herceg-Bosna primiti sve prognanike i izručiti zločince Tribunalu taj se grdno vara. Vara se da će svojom voljom priznati i provoditi konstitutivnost svih naroda kao ravnopravnih građana. Oni se čvrsto drže onoga što su im zacrtali Krajišnik, Karadžić, Boban, Plavšićeva i oni iz „matica“ prije nego Milošević. Pa zašto su onda i ratovali!?

Dejtonski sporazum su kao garanti potpisali Milošević i Tuđman, osvjedočeni agresori i neprijatelji Bosne i Hercegovne. Za veliko čudo, dželati BiH svojim potpisima u Parizu garantiraju obnovu države Bosne i Hercegovine! Kakve?! Time su oni još i nagrađeni. Počašćeni su u agresiji dostignutim teritorijalnim ustupcima, priznati su vođama svih Srba, odnosno svih Hrvata. Sad se arhitekti Sporazuma čude što sve ide kilavo. Pa ide i ići će dok je ovakav Sporazum na snazi. Na 31,3% Srba, RS je dobila 49% teritorije BiH i para-državu. Kada se odbije ona teritorija koju drži „Herceg-Bosna“, legitimnim braniteljima Bosne i Hercegovine, članice UN, ostaje nešto oko dvadesetak procenata njihove branjene domovine. Sporazum je potpisao i Alija Izetbegović. Kao nevoljnik, ali ga je potpisao.

Dejton je prekinuo čistu državnost BiH, jer je BiH imala svoj Ustav u čijem članu 155. stoji: „*Niko nema pravo da prizna ili potpiše kapitulaciju, niti da prihvati ili prizna okupaciju Republike Bosne i Hercegovine ili pojedinog njenog dijela. Niko nema pravo da spriječi građane Republike Bosne i Hercegovine da se bore protiv neprijatelja koji je napao Republiku. Takvi akti*

su protivustavni i kažnjavaju se kao izdaja Republike. Izdaja Republike je najteži zločin prema narodu i kažnjava se kao teško krivično djelo".

Kad je bio Referendum za cjelovitost Bosne i Hercegovine, Karadžić je, na svome "feudu", spriječio građane da izraze svoju volju zabranivši im izlazak na Referendum o cjelovitosti Republike Bosne i Hercegovine. I pored toga je za cjelovitost glasala apsolutna većina. Svi potpisnici Sporazuma u Dejtonu snose svaki svoj dio odgovornosti, jer je tim sporazumom prekinuta državnost BiH, članice UN, koja je imala svoj Ustav. Takvim Sporazumom su se potpisnici i međunarodna zajednica zapleli u labirint.

Tuđman je otišao, a izgleda i njegova nacionalistička strategija u samoj Hrvatskoj, a je li otišla i BiH, vidjećemo. Pogubno je i po BiH i po ovaj dio Europe čekati da i Milošević ode s vlasti, da bi se tek potom rješavali problemi BiH, a posebice povratak prognanih jer, **povratak izbjeglica je osnova za opstanak BiH.** Posebno je važan povratak Podrinjaca. Oni su prvi protjerani i najviše stradali. **Podrinje je kamen-temeljac za opstanak Bosne i Hercegovine.**

Ne smije se zanemariti najsvetije pravo da stanovi, kuće, posjedi i druga imovina pripadaju onim ljudima, ženama i djeci koji su 1991. godine tamo živjeli. Još je svetije i nezaobilazno pravo za sve ljude na zemlji: „Svoja kućica, svoja slobodica". Žalosno je što se to ovim Dejtonom ne može postići. **Treba vratiti gradove i sela onima od kojih su oteti okupacijom, onima koji su 1991. u njima bili u većini – da će prognanici bez straha i smetnji doći na svoje.** Pet godina nakon Sporazuma se to kilavo povlači.

Vrijeme prolazi, a povratnici gube mogućnost i motivaciju za povratak; tamo su oni isti koji su ih ubijali i protjerali, a njegovo mjesto više nema ni svoj raniji naziv, nego je njegov bosanski prefiks izmijenjen sa „srpsko" ili neko drugo njima strano ime. Povratnici se osipaju: umiru ili odlaze u treće zemlje, jer im se sve prepreke podmeću da se više ne vrate. Vrijeme radi za naciste, a oni to dobro znaju i zato se tako i ponašaju: „*Ma kakav Dejton, kakav Hag?!" Zašto da ne, kad im se tako može?!*

Sadašnji međunarodni predstavnici nisu ni pozvani da mijenjaju Sporazum nego da ga provode (da ne kažem „implementiraju"). Dužni su nadređenim kazati da ovako ne ide i da neće ići. Ako se za proteklih pet godina vidi (a vidi se) da provedba Sporazuma, sa ovakvim „entitetima" i

ovakvim ljudima ne ide – onda ga treba mijenjati. Izvršiti temeljne izmjene. I neuk čovjek vidi da su nacionalističke strukture u RS i HB neke ljude, a posebno izmanipulisane izbjeglice, zatrovali mržnjom, pa ih instrumentaliziraju i prisiljavaju da ostanu na tuđim posjedima zarad čuvanja **statusa quo -** da se pravi vlasnici ne bi vratili. Oni za to prave administrativne smetnje i kamenuju povratnike da bi sačuvali etničko očišćeno područje. Zar smo tako brzo zaboravili ratne poruke sa Pala: „**Mi ćemo biti toliko drski i uporni, nećemo odustajati, a svijet će dići ruke od nas, i mi ćemo postići naš cilj“?** Zar ne vidimo da oni to upravo i čine? Ne zaboravimo i Mostar. Kakve se sve smicalice i opstrukcije tamo vrše da bi Mostar ostao podijeljen grad?! A tek Sarajevo, „Srpsko Sarajevo“! Samo nam još treba “sarajevski zid“! Nije ni čudo, osvojena i etnički očišćena područja su priznata. Uporno se čuvaju rezultati vođenog rata.

Od 1945. do 1990. godine Bosna i Hercegovina je bila uzorna republika zajedništva, dobrih komšijskih odnosa, mješovitih brakova i uzajamnih pomaganja. BiH je zanimljiva bogatstvom svoje historije, čije je učenje potiskivano. Poznata je po svom srednjovjekovnom kraljevstvu, bogumilstvu, hrišćanstvu/krišćanstvu, islamu, dolasku Jevreja Sefarda prije 500 godina, koji su protjerani iz Španije, a u Bosni ljudski primljeni i ostali. U sjevernim dijelovima je BiH naseljena i drugim narodima. BiH je okićena brojnim stećcima, jedinstvenim spomenicima bogumilstva. I Turci i Berlinski kongres 1878. godine su respektovali cjelovitost Bosne i Hercegovine, a u antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi 1941 – 1945. godine, svojom borbom su građani Bosne i Hercegovine povratili državnost Bosne i Hercegovine. Sva ta etnička čišćenja u cilju homogene Srbije su se prenijela i na Sandžak u kome evo već deset godina vlada presija, što je rezultiralo velikim brojem izbjeglica kojih u BiH ima podosta, pa se treba boriti da se i oni vrate u svoj Sandžak, da budu ravnopravni građani u pravnoj državi kojoj Sandžak pripada, da žive slobodno, bez represije.

Teritorija ne smije biti važnija od ljudskih prava, što, nažalost, sada jesu. Za mnoštvo ogoljelih i gladnih prognanika se ne zna čiji su, jer ih niko ne želi. A za teritorije sa kojih su protjerani itekako se zna čije su. Ovo je zlo, koje međunarodna zajednica može, ako hoće, i mora riješiti – milom ili silom.

Dejtonski sporazum – u kome se više ugađalo Miloševiću i Tuđmanu da se oni umilostive da ga potpišu, nego građanima BiH i cjelovitosti Bosne i

Hercegovine – treba mijenjati. Sporazum je, u ovakvoj BiH i sa ovakvim „entitetima“ sa tri vojske i tri vlasti – neprovodiv, da ne kažem neimplementaran.

Sporazumom je učinjen sramotan kukavičluk od strane onih koji su presuđivali, kao i od onih koji su asistirali agresorima. Kako prije, tako i na samom Sporazumu, od kojih su omogućili nagradu agresorima – pobjedu mraka i nepravde nad pravom na život u svojim kućama i na svojim imanjima. Agresori su podmuklo razmišljali kako će čak i Aneks 7 Sporazuma priznati samo na papiru, a za njegovo provođenje su odlučili simulirati i opstruirati, što to, i čine. Jer, to je ključni dio Sporazuma.

Što se tiče izručivanja zločinaca Tribunalu u Den Hagu njihov tretman toga pitanja i pitanja te obaveze isto je što i pitanje Aneksa broj 7. Te sadašnje strukture vlasti nedenacifikovane i nepromijenjene, radile su i sudjelovale na istom poslu koji su vršili zločinci koje treba predati Tribunalu. Što bi neko svoga pajdaša hapsio?!

Evo još i ovo, u Distriktu Brčko neki roditelji izjavljuju da svoju djecu neće slati u zajedničke škole, „pa makar izgubili i školsku godinu“. Treba im kategorično odgovoriti: „Neka nećete! Niko vas i ne prisiljava da živite u Brčkom, niti vas je ko zvao da dođete u Brčko!“ Bezobrazluk se mora presjeći i nikakve ucjene se ne smiju uvažavati. Nećemo nikakve torove i geta! To njih na to potiču nacisti da bi sačuvali rezultate rata. E, dosta je bilo bezobrazluka! Krenimo na efektivne zahvate.

Ako želimo red i stabilnost u ovom dijelu Europe, **Bosna i Hercegovina mora postati prava i pravna država sa osnovnim ciljem da bude dostojan član Europe.**

Sve ovo kako se do sada radi jeste samo jalovo natezanje bez vidljivih učinaka. Svako čekanje i oklijevanje je nenadoknadiv gubitak vremena. I previše mnogo košta.

Nadajmo se novim formulama rješavanja svih pitanja, a uz to i novim uspjesima nabolje u Bosni i Hercegovini.

Ljubo Babić

VINOVNICI RATNIH ZLOČINA I GENOCIDA MORAJU DA ODGOVARAJU PRED SUDOM PRAVDE

Želim da vas srdačno pozdravim i da organizatorima i učesnicima ovog naučnog skupa poželim uspješan rad i očekivane rezultate.[1]

Koristim priliku da izrazim uvjerenje da će vaši naučno-stručni radovi pripremljeni za ovu Konferenciju, kao i zaključci koje ćete usvojiti, predstavljati podršku i pomoć i stručnim kadrovima i aktivnostima na utvrđivanju objektivnog stanja o počinjenim ratnim zločinima i genocidu nad nevinim stanovništvom Bosanske krajine u toku tragičnog rata na prostorima Bosne i Hercegovine. To će ujedno biti i vaš značajan doprinos u realizaciji sveobuhvatnog i cjelovitog programa o utvrđivanju objektivne istine o karakteru rata i njegovim stravičnim posljedicama u Bosni i Hercegovini tokom 1992 – 1995. godine.

Opravdano je naglasiti izuzetan značaj složenosti i delikatnosti posla koji je pred vama kao naučnim i javnim radnicima. Prije svega, neophodno je završiti identifikaciju inspiratora, naredbodavca i izvršilaca počinjenih ratnih zločina i genocida, etničkih čišćenja i drugih vrsta nasilja. Na osnovu objektivno utvrđenih činjenica vinovnici moraju da odgovaraju pred sudom pravde. Taj dio posla je relativno lakše obaviti. Međutim, i ovom prilikom moramo konstatovati da institucije i predstavnici međunarodne zajednice, koji imaju odgovarajuća ovlašćenja od Savjeta bezbjednosti Ujedinjenih nacija, nisu efikasni u obavljanju svoga dijela posla kada su već identifikovani počinioci ratnih zločina i genocida. U domaćoj i svjetskoj javnosti poznato

[1] Ljubo Babić je istaknuti prvoborac narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine i Jugoslavije. Između ostalog bio je prvi komandant Drvarske brigade, prve krupne operativno-teritorijalne jedinice u Narodnooslobodilačkom ratu 1941. do 1945. godine i obavljao visoke državne funkcije u Titovij Jugoslaviji. Jedan je od osnivača i utemeljitelja Društva za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941 - 1945.

je da su glavni inspiratori, naredbodavci i izvršioci najvećih monstruoznih zločina, genocida i etničkih čišćenja još uvijek na slobodi. Dovoljno je spomenuti samo tipični epilog Bošnjaka-Muslimana u Srebrenici, dok se glavni vinovnici slobodno kreću.

Za budućnost i opstanak, naš i generacija koje dolaze, od posebnog je značaja da stručna i društvena aktivnost u cilju uklanjanja i liječenja pomenutih posljedica tragičnog rata na prostorima Bosne i Hercegovine da i naše znanje – nauka i umijeće, i kolektivno i pojedinačno, bude usmjereno na podizanje svijesti i saznanja o potrebi uspostavljanja uzajamnog povjerenja i tolerancije u društvu kao cjelini i među pojedincima, posebno u multietničkim i multivjerskim sredinama, a Bosna i Hercegovina je takva u cjelini. To će biti izuzetno težak i dugoročan strateški cilj – zadatak i obaveza za brojne buduće generacije, jer su skoro potpuno uništene komponente povjerenja mukotrpno ostvarene kroz minule vijekove. Neophodno je postepeno i strpljivo raditi u tom pravcu; to predstavlja ne samo proces uklanjanja ukorijenjene vjerske i nacionalne mržnje, najmoćnijeg saveznika glavnih vinovnika za počinjene ratne zločine i genocid. Racionalna spoznaja o neminovnosti zajedničkog života, najsigurniji je garant opstanka Bosne i Hercegovine i njenog uspješnog razvitka kao multietničke i multireligijske države uređene na demokratskim principima, sposobne da se uspješno razvija, a njeni ravnopravni građani da budu zadovoljni.

Mensur Seferović

FRAGMENTI JEDNOG SUNOVRATA

S mržnjom počinje ludilo

Usred Beograda dva suprotna srpska informativna fronta, mnoga različita viđenja života kojim se živi.

Borba piše: "Međunarodni komitet Crvenog krsta saopštio je juče da je neistinita tvrdnja, koju je 6. oktobra iznela agencija *Srna*, da je 150 Srba u Bihaću ubijeno naočigled predstavnika ove organizacije. Delegati MKCK ne mogu potvrditi navodni masakr", kaže se u saopštenju koji je dostavljen ovom listu.

'MKCK je duboko zabrinut zbog brojnih pogrešnih navoda i lažnih informacija. Informacije ove vrste rađaju dalje nepoverenje i maltretiranje civilnog stanovništva na svim stranama, i mogu dovesti do eskalacije nasilja i osvetničkih akcija. MCK poziva sredstva komunikacije da sve informacije podvrgnu provjeri.

Prijatelji i rodbina pozivaju se da sa "članovima svojih porodica ostvare direktan kontakt koristeći sistem poruka Crvenog krsta".

Sutradan, i pored demantija, dnevno glasilo druge političke i idejne orijentacije (*Politika* 12. oktobar '92) oglašava saopštenje Informativne službe Drugog krajiškog korpusa pod naslovom "Nečuvena zlodjela vršena su na ulicama Bihaća".

"Informativna služba Drugog krajiškog korpusa Vojske Republike Srpske saopštila je imena zločinaca koji su masakrirali 150 Srba u Bihaću 30. septembra o. g. Na listi zločinaca su: Senad Šarganović, Šefket Nakić, Miroslav Klepić, Evdin Puškar, Safet Čavkić, Hasan Hromadžić i Kasim Begić, kao i dva lica s nadimcima Landi i Buš. Organi Drugog krajiškog korpusa utvrđuju podatke i o ostalim učesnicima tog zločina.

Tog 30. septembra pripadnici muslimansko-hrvatskih snaga su upadali u kuće preostalih Srba u Bihaću, izvodili ih na ulice i posle višečasovnog mučenja ubijali na javnim mestima. Zločici su pri tom upotrebili noževe, sekire, čekiće i kolje. Posle tog krvavog pira leševe su sakupili na trgu ispred zgrade u kojoj je održano Prvo zasedanje AVNOJ-a. Tu je nastupio drugi čin drame. Nad leševima su se iživljavale čak i žene odsecajući im delove tela. Potom su leševi poliveni benzinom s namerom ubica da ih zapale ali se tom poslednjem činu neko usprotivio.

Od više odsečenih glava Srba, dve su nabijene na kolac i stavljene na Klokotski most na rubu Bihaća. Tih dana, takođe, na mostu na Uni su bile četiri srpske glave, po dve na svakoj strani.

Informativna služba Drugog krajiškog korpusa je saopštila da će zločincima biti suđeno pred sudovima Republike Srpske kad Bihać bude oslobođen".

Da bi se zameo trag onog što se činilo, u Prijedoru izmišljen je masakr u Bihaću.

O zločinima koji su preplavili jugoslovensko podneblje govorili su i ljekari na Kongresu psihijatara Jugoslavije na temu 'Rat, psihijatrija i nacionalizam'. Pored političara "za raspirivanje nacionalizma, mržnje i agresije slobodno se može pripisati u greh i sredstvima javnog informisanja i masmedijima uopšte". Zatim da i psihijatri nisu učinili ono što je trebalo s obzirom na činjenicu da su 'učili da s mržnjom počinje ludilo', da se ćutke prelazilo preko svega što se dešavalo i dešava".

"Mediji, pre svega televizija, odigrali su najkrvoločniju, najsramniju ulogu u ovom našem ratu", rekao je dr. Milinko Bjelogrlić. 'Prenosima užasnih prizora doprinosi se širenju epidemije mržnje i agresivnosti koji su na našim prostorima sve prisutniji. Zalažem se za zabranu prenosa zverstava, ali i skupštinskih zasedanja koja su otelovljenje onog najgoreg u našim ljudima".

Profesorica iz Ilijaša

Ponovo je uključio kasetofon novinar Željko Vuković, dopisnik *Borbe* iz opkoljenog Sarajeva. Slušao je ispovijest profesorice iz Ilijaša:

"Muslimanka sam, trideset i pet mi je godina. Ovom drugom, tek rođenom sinu, dala sam ime Džihad. Da ne zaboravi amanet majčinu osvetu! Kad sam ga prvi put podojila rekla sam mu: zaboraviš li saprelo te ovo mlijeko. Dabogda! Varate se, Srbi su me naučili mrziti. U zadnja dva mjeseca u meni nema ničeg. Ni bola, ni gorčine. Samo mržnja. Djecu sam, takoreći do juče, učila ljubavi. Tako je. Profesorica sam književnosti, rođena i zamalo umrla u Ilijašu. Moj đak, komšijin jedinac Zoran, pomokrio mi se u usta. Dok su se bradate vucibatine grohotom smijale rekao mi je: 'Nizašto i nisi drugo, smrdljiva bulo!" Dijete, sjećaš li se Zvonimira Goloba? Ne znam da li sam prije čula krik ili osjetila udarac. Kolega, profesor fizike je izbezumljeno vrištao: 'Ustaša, ustaša.' I udarao. Kud god je stigao... Na bol sam otupjela. Ali, duša boli. Učila ih ljubavi, a oni se spremali i vaspitavali da unište sve što nije pravoslavno".

Isključujem kasetofon. Ne mogu više. Nemam snage da još jednom saslušam ovu strašnu ispovijest do kraja. Zlo koje su nanijeli profesorici i njenoj porodici ledi. Neko će ga već opisati. Koliko se do sada majki u Bosni zaklelo da će djecu mržnji i osveti naučiti! Koliko će malih Muslimana, Srba i Hrvata odrasti uz takve priče i nauke!"

"Mržnja je doživotna robija", napisalo je drugo beogradsko nedjeljno glasilo (*Vreme,* 23. novembra '92). pominjući Miroslava Mandića "građanina sveta" koji se već "dve decenija buni i suprotstavlja apsurdu, gluposti, mržnji, lenjosti, površnosti, agresiji, politici, institucionalizmu, nacionalizmu, udobnom životu", koji kaže:

"Neposlušnost je viši oblik odgovornosti… Strašno je to kako 1judi pristaju na laži i gadosti svoje grupe i ne smeju da im se suprotstave. Čovek si onoliko koliko si slobodan. Slobodan si onoliko koliko činiš ono što želiš da činiš. Ali, nikada nemoj mrzeti, jer, mržnja je doživotna robija".

Željko i Predrag

Čitao sam tekstove Željka Vukovića iz opkoljenog Sarajeva, prve ratne godine na stranicama *Borbe*, pa i kazivanja u *Oslobođenju* Alije Isakovića, književnika i jednog od najistaknutijih muslimanskih intelektualaca, kada

je (krajem avgusta '92) izjavio da će "ovim ratom bosanski Muslimani dobiti najviše, relativno najviše, postat će svjesni sebe i postaće ravnopravni", da "cijena koju će platiti bit' će produktivna", da je to, istina, "krvava ulaznica, ali se ona nije mogla izbjeći", to jest "kada čovjek udari glavom o dno ništa mu ne preostaje nego da se diže". Uz to, dodao je Željko svoj komentar, 'Isaković će, nema sumnje, biti u pravu samo ukoliko njegov narod preživi stravični egzodus", ali na njegovu nesreću, a voljom političkih odnosa ekskluzivnu brigu o njima prouzelo je rukovodstvo SDA - ti ljudi sa Alijom Izetbegovićem na čelu nisu mogli ili umjeli da odgovore istorijskoj odgovornosti uloge koja im je pripadala".

To je Vuković napisao 8. decembra '92. kada je srećno izbjegao iz opkoljenog Sarajeva i postao građanin Beograda, i kada je njegova dotadašnja istinoljubivost poprimala druga osjenčenja, idejnu i apolitičku usmjerenost. Čak je preuzeo i ulogu "stručnjaka vizionara". Tako je u komentaru 'Test stvarnosti' napisao:

"...Prvo, ma koliko Karadžićevi Srbi i Miloševićeva Srbija bili odgovorni za početak i eskalaciju rata, oni nisu jedini krivci. Drugo, ključeve rata i mira sada drži Izetbegović. On je i politički i vojno poražen, pa svaki prekid (stvarni i trajni) rata, za njega znači priznavanje poraza i kapitulaciju, dok za druge strane u sukobu to ne znači…".

Ostavimo "strateška razmatranja" novinskog izvještača i zabilježimo šta je u isto vrijeme filozof i pisac Predrag Matvejević, Mostarac, povodom nagrade "Vejon" za esej '92, za knjigu "MEDITERANSKI BREVIJAR", izjavio za list *Novo Kotidijan*, na pitanje šta misli o Muslimanima danas.

"Ja sam hrišćanskog porijekla, a sada se sa Muslimanima identifikujem. Branio sam sadašnjeg predsjednika Bosne i Hercegovine Aliju Izetbegovića kad je bio u zatvoru. Taj je čovjek visokih moralnih kvaliteta, autor veoma zapažene knjige 'Islam između Zapada i Istoka', objavljene u Beogradu kod ilegalnog izdavača koji je objavljivao i moja otvorena pisma. U čitavoj bivšoj Jugoslaviji ne bi se mogao naći državnik toliko široke kulture. To je jedan vjernik. Ja sam danas agnostik, ali me to ne sprečava da prepoznam moralnu snagu koju mu daje njegova vjera. Ali Srbi napadaju njegov 'fundametalizam', što je apsurdna optužba. Hrvati mu zamjeraju što se nije svrstao uz njih, ali kako bi to mogao učiniti predsjednik države u kojoj Muslimani čine 44 odsto,

a Hrvati 17 odsto. U Bosni ga optužuju da nije naoružao zemlju. Ali kako je to mogao učiniti? On je šef države bez institucija, armije bez oružja, republike bez teritorije. Više od tri četvrtine je okupirano".

Bogatstvo u gubljenju svega

Natka Buturović, pristigla iz opkoljenog Sarajeva u Beograd sa Željkom Vukovićem, svojim prilozima predočava moralnu snagu građana "koji već hodaju kao sjenke, lelujaju od gladi, a opet imaju snage da stoje u redovima za vodu, satima".

Jedna od njenih junakinja je i Žana Jovanović, glumica sarajevskog 'Teatra 55' - beogradska Sarajka i sarajevska Beograđanka, koja je "trčeći između granata, ponekad čak i pored poginulih i ranjenih ljudi, zgrčena od straha, stizala do djece da bi bar nakratko odagnala njihovu zaplašenost".

Žana nije vjerovala da je moguće da se Sarajevu dogodi rat, da se ljudi koji su do juče živjeli zajedno razdijele, pa jedni ostanu u gradu, a drugi odu na brdo i pucaju po drugima, pa to njoj "u pamet ne može". I uprkos svemu, željela je da ostane sa prijateljima, kolegama, da bude sa ljudima Sarajeva, da dijeli njihovu sudbinu, sve do kraja '92 godine. Dotad, teatarski ljudi osnovali su "Cvjetne ljubavi" i u podrumima okupljali djecu na četrdeset i više predstava. Vidjela je i petomjesečnu bebu koja je ostala bez obje noge, mnoge malene bez ruke ili bez jedne noge ili sa povređenom kičmom".

"Srpkinja u Sarajevu kako to izgleda", pitala je Natka i glumica Žana Jovanović je odgovorila:

"Za svih sedam mjeseci rata niko mi nijedanput nije prigovorio ili me mrko pogledao zbog mog ekavskog a to je, naravno, značilo da sam Srpkinja. Sarajevo je napravilo razliku između Karadžićevih četnika i svojih sugrađana Srba. Nešto drugo mi se dogodilo. Svo zlo koje se Sarajevu događa pripisuje se Beogradu. Nije mi bilo lako da to slušam, jer ja znam Beograd, znam da postoji Beograd koji ne pripada tom zlu. Žao mi je da do većine Sarajlija nisu doprle vesti o mirovnim akcijama kojih je ovde bilo… mene je zbunilo i iznenadilo da mnogo ljudi u Beogradu ne zna istinu o Sarajevu. To me rastužilo. Čini mi se da je Sarajevo zaboravljeno. Informacije su veoma šture…

Ovaj svet ovde sada nakon Sarajeva meni izgleda nestvarno, kao da je svet senki. Ja sama sebe skoro da ne prepoznajem. Skupila sam se, staložila, smirila. Imam jedno životno iskustvo koje mi omogućava da sam sasvim mirna ako kasnim na dogovoreni sastanak, ako se čaša razbila, skoro da i ne razumem zašto se ljudi ljute i uzbuđuju zbog nekih sitnica, priče neke, što se svađaju… Bilo bi mi iskreno žao da ovih sedam meseci nisam bila u Sarajevu. Možda zvuči paradoksalno, ali se sada osećam bogatijom, mada sam izgubila sve što sam sticala tolike godine".

Ispod fotografije lijepe i plemenite Žane Jovanović piše: "Bogatstvo u gubljenju svega".

Jad i jed anonimnih bojovnika

…Evo danas u prilogu 'Srbija jede svoju decu' (*Borba*, 5-6. decembar '92) piše: 'Sve katolike i muslimane treba proterati. Milom ili silom. Tako kaže letak koji kruži Zemunom. 'Tako treba'! Do sada su se iz Srbije (Vojvodine) masovnije iseljavali samo Hrvati, a sada je došao red na ostale katolike i muslimane. Sledeći su valjda ateisti i nepodobni pravoslavci. O drugima ne treba ni govoriti. Zanemarljiv je broj sekti. Ko nije sa nama, taj je protiv nas! Nije mu mesto u narodu i carstvu nebeskom! Tako treba'! Lako ćemo iz Srbije iseliti katolike jer ih je malo ostalo. Sa muslimanima će ići teže, ali kad se hoće sve se može. Milom ili silom...".

Republika, "list građanskog samooslobađanja, list bez mržnje, skandala i nagradnih igara", u svom 43 broju donijela je prilog 'Jad i jed anonimnih bojovnika", gdje se kaže da je 'talas varvarizacije svakidašnjeg života zahvatio i potkazivačku potkulturu', da je 'jedna asistenkinja Univerziteta sa muslimanskim prezimenom dobila preteće pismo u kome stoji da 'turadiji i šiptariji nema više mesta u našoj Srbiji i Beogradu, srpskim studentima prljavo i dvolično muslimanče neće biti asistent. Naznačen je i krajnji rok do kada mora da ode, da novu opomenu ne čeka, da za 'svakog ubijenog i ranjenog Srbina Bosanca nestaće po jedna muslimanska porodica, i tako do istrebljenja gamadi iz Beograda, uz potpis: 'Četnička inkvizicija'.

I u saopštenju nastavno-naučnog vijeća Pravnog fakulteta rečeno je da se osuđuju pisma 'Četničke inkvizicije, zasnovana na nacionalnoj diskriminaciji', koje je dobio jedan član njihovog kolektiva (*Borba*, 21. maj '93).

Razmatrajući prilike u kojima žive nesrbi u Srbiji, nedjeljna *Borba* je još 27-28. juna 92. preko cijele strane objavila članak 'Pozovi suseda radi pretnje', da su to dani skrivanja imena, da je vrijeme kad je bilo "lepo razlikovati se" prošlo, da mnogi građani nesrpske nacionalnosti u Beogradu i Srbiji žive u strahu, takvom da većina čak ni anonimno o svojim iskustvima nije htjela da govori za "Borbu". Rečeno je da građani nesrpske nacionalnosti žive posljednjih mjeseci u košmaru, da primaju prijeteća pisma i telefonske pozive, na njihova kućna vrata lijepe se parole sa pogrdnim riječima, stradaju ispred kuća parkirani automobili, počela su iseljavanja, na 'TV' vođe ekstremističkih partija i grupa pozivaju na proterivanje nesrpskih sugrađana iz Srbije, da je sve to 'poprimilo razmere koje bi svaku pravnu državu, pa i ovdašnju da postoji, naterali na zabrinutost i akciju'.

Snežana Bogavac piše i o sugrađaninu, 'čiji su susedi zabranili deci da dolaze i igraju se sa njegovom, da: 'oni znaju da ja čitam *Borbu*, a zatim:

"Karakterističan je slučaj sugrađanina K. (Redakciji je poznato ime) koji već skoro pola veka živi u Beogradu. Najpre je pristao da, pod punim imenom, ispriča sve što kao nesrbin doživljava od prošle godine. Nakon razgovora javio se i zamolio, pošto se posavetovao sa suprugom i decom, da njegovu priču zaboravimo. 'Pa pogledajte šta su opet juče govorili u Skupštini', rekao je. Jedan od poslanika je, naime, neometan, predložio da se iz Srbije izbace svi čija imena ne završavaju na ić! Istog dana javila nam se i Beograđanka Š. i pitala da li je istina da je tako nešto rečeno za govornicom Skupštine. Ona je, naime, odavno odustala od gledanja TV-prenosa iz srpskog parlamenta. Ali desetogodišnji sin je očajan došao kući i pitao zašto i on ne može da se preziva kao druga deca. Utehe da je lepše razlikovati se nisu urodila plodom. Dete koje se do tada nikada nije zapitalo o svom poreklu, jer porodica već generacijama živi u Beogradu, palo je u histeričan plač na mamino već nervozno objašnjenje da ona ne može ništa zato što mu je deda Jevrejin i baka Hrvatica".

Prof. dr. Mirko Pejanović

DEJTONSKI MIROVNI SPORAZUM - ISTORIJSKO RJEŠENJE ILI STRANPUTICA ZA DRŽAVU BOSNU I HERCEGOVINU

1. Uspostava mira u Bosni i Hercegovini jedini cilj Dejtona

Kada je Dejtonski mirovni sporazum potpisan 1995. godine radost je stigla u sve domove građana Bosne i Hercegovine. Građani su htjeli mir i nisu krili svoja osjećanja. Potvrda tome je i opšta građanska podrška mirovnim snagama međunarodne zajednice da u Bosni i Hercegovini zaštite *mir.*

U pobjedi ideje *mira* koju je *osigurao Dejtonski mirovni sporazum* sadržana je i pobjeda ideje *suverene i cjelovite države Bosne i Hercegovine.*

Ove dvije činjenice istovremeno i znače i glavnu istorijsku vrijednost Dejtonskog mirovnog sporazuma. Ova istorijska vrijednost je pojačana odlukom međunarodne zajednice da NATO-snage kao mirovne snage osiguraju vojni i bezbjednosni aspekt implementacije Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Implementacija civilnog aspekta Dejtonskog mirovnog sporazuma instalirana je putem Visokog predstavnika međunarodne zajednice. Posmatrano u cjelini sa Dejtonskim mirovnim sporazumom osigurana je *internacionalizacija* procesa rješavanja bosanskog pitanja. A bosansko pitanje se primarno odnosi na pitanje *mira* i intergracije države Bosne i Hercegovine u međunarodno priznatim granicama.

Po tome je *postdejtonski* politički razvitak Bosne i Hercegovine primarno određen kao *proces izgradnje mira civilnog društva i integracije države Bosne i Hercegovine* aktivnošću lokalnih vlasti i posjedovanjem međunarodne zajednice. Unutrašnji razvitak Bosne i Hercegovine po svemu uslovljen specifičnim *oblikom kooperacije vlasti u Bosni i Hercegovini i Visokog predstavnika* međunarodne zajednice.

Jedno od rješenja Dejtonskog mirovnog sporazuma jeste unutrašnje političko ustrojstvo Bosne i Hercegovine. Ono je zasnovano i izvedeno na *etničkom konceptu,* zapravo na dominaciji etničkog momenta u političkom strukturiranju države. Državu čine dva entiteta; Republika Srpska i Federacija Bosne i Hercegovine. Prvi entitet - Republika Srpska je jednonacionalan i to je postao *etničkim progonom Bošnjaka i Hrvata tokom rata 1992 -1995. godine.* Drugi entitet - Federacija Bosne i Hercegovine je dvonacionalan: federacija bošnjačkog i hrvatskog naroda u kojoj živi i brojna skupina srpskog naroda, te jevrejskog i pripadnici ostalih naroda.

Po rješenju Dejtonskog mirovnog sporazuma državne funkcije **odbrane, pravosuđa i bezbjednosti** pripadaju entitetima, a ne centralnim, odnosno zajedničkim organima države Bosne i Hercegovine. Ovakvim rješenjem država Bosna i Hercegovina je konstrukcijom unutrašnjeg ustrojstva i redukcijom nadležnosti centralnih institucija predodređena na teškoće i blokade u svom funkcionisanju.

Primjeri blokade sistema odlučivanja o državnim poslovima najočitije se iskazuju u radu Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Parlament države Bosne i Hercegovine u pet godina svog postdejtonskog rada nije mogao donijeti zakon o jedinstvenom pasošu, zastavi, državnoj graničnoj službi i mnogim drugim pitanjima. Nepostojanje konsenzusa u Parlamentu nadomjestile su odluke Visokog predstavnika međunarodne zajednice. Više od godinu dana Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine ne može da izgradi konsenzus i donese izborni zakon. Po gledištima relevantnih inozemnih i domaćih teoretičara dejtonsko rješenje unutrašnjeg ustrojstva Bosne i Hercegovine samo po sebi ograničava i koči integraciju države Bosne i Hercegovine i njeno optimalno funkcionisanje. Zbog toga su u političkoj strukturi bosanskohercegovačkog društva i dalje snažne i skoro preovladajuće jednonacionalne političke stranke koje po osnovu ratnog nasljeđa i dalje stvaraju strah i nepovjerenje u multietničkim odnosima. Najnoviji primjer produbljivanja međunacionalnog nepovjerenja jeste projekat Hrvatske demokratske zajednice BiH da provede stranački referendum hrvatskog naroda kako bi se stvorila osnova za zasebne političke institucije hrvatskog naroda, a time i treći entitet. Zapravo, etničke partije smisao svog postojanja vide u homogenizaciji i teritorijalizaciji svoje nacije na dijelu prostora Bosne i Hercegovine.

2. Politička zbilja u Bosni i Hercegovini, pet godina nakon Dejtona

U procesu implementacije Dejtonskog mirovnog sporazuma u proteklih pet godina postignuto je vrlo malo. Takvo gledište omogućuje kritičko promišljanje nasprem političke budućnosti Bosne i Hercegovine koja se gradi na temeljima Dejtonskog mirovnog sporazuma. Postoje mišljenja da nisu postignuti očekivani rezultati. Također postoje mišljenja da se nije moglo postići više. Postoji i treće mišljenje da valja izmijeniti Dejtonski mirovni sporazum da bi se mogao cjelovito provesti.

Za našu analizu uzimamo najvažnije spoznaje u socijalnoj i političkoj zbilji Bosne i Hercegovine. Najprije vojno-bezbjedonosna komponenta. Prisustvo vojnih snaga NATO-saveza i međunarodnih policijskih snaga osigurali su povoljno bezbjednosno stanje na cijelom prostoru države Bosne i Hercegovine. Osigurana je sloboda kretanja ljudi i roba unutar Bosne i Hercegovine. Otklonjene su mogućnosti obnove etničkog sukoba. Obnovljeni su glavni putni pravci, mada još uvijek nije stavljen u funkciju željeznički saobraćaj.

Donatorskim sredstvima međunarodne zajednice obnovljena je infrastruktura: putevi, vodovodi, zdravstvene ustanove, škole. Započela je privatizacija preduzeća, ali nije dovršena. Nije izgrađena nova privredna struktura. Veoma je niska privredna produkcija. Nezaposlenost je u porastu. Mladi ljudi odlaze iz zemlje. Procjenjuje se da je u postdejtonskom vremenu iz Bosne i Hercegovine iselilo u prekookeanske zemlje preko 100.000 ljudi. Stalno se uvećava broj zainteresovanih za iseljenje u dobi do 40 godina starosti.

Povratak izbjeglica je još uvijek neznatan u odnosu na broj od dva miliona raseljenih i izbjeglih osoba tokom rata. Od svih povrataka 80% je realizovano u Federaciji, a samo oko 20% u Republici Srpskoj. Poznato je da Srpska demokratska stranka, kao najuticajnija partija u Republici Srpskoj, raznim metodama pravi destrukciju povratka Bošnjaka i Hrvata u Republiku Srpsku, a istovremeno odvraća Srbe od povratka u njihove predratne gradove i sela na prostoru Federacije. Povratak izbjeglica je jedno od krucijalnih pitanja za obnovu međunacionalnog povjerenja i zajedničkog života.

Rješavanje ovog pitanja nije imalo dovoljnu materijalnu pretpostavku za obnovu porušenih kuća i stanova. Sve do sredine 2000. godine za povratak je

nedostajala politička petpostavka. Sada je ta pretpostavka izvjesna i sadržana je u *Odluci Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti bošnjačkog i hrvatskog naroda u Republici Srpskoj i srpskog naroda u Federaciji.* Ovim je otklonjena diskriminacija na etničkoj osnovi za oko 1,300.000 građana Bosne i Hercegovine u oba njena entiteta.

Zavređuje potcrtati da je ideju o postizanju konstitutivnosti na cijelom prostoru države pokrenulo Srpsko građansko vijeće, kao nevladina organizacija još 1994. godine i da je od 1998. godine ovo pitanje postalo predmet zajedničke aktivnosti četiri nevladine organizacije: *Srpsko građansko vijeće - Pokret za ravnopravnost BiH, Hrvatsko narodno vijeće, Vijeće kongresa bošnjačkih intelektualaca i Asocijacija nezavisnih intelektualaca Krug 99.*

Jedno od pitanja bitnih za politički razvitak Bosne i Hercegovine u postdejtonskom vremenu jeste rad i funkcionisanje centralnih institucija države Bosne i Hercegovine. U pitanju je Predsjedništvo države, Ministarsko vijeće i Parlamentarna skupština. Ove institucije su veoma neefikasne u svom radu. Parlamentarna skupština Bosne i Hercegovine, za većinu pitanja o kojima je odlučivala nije imala konsenzus izbornih poslanika. Nakon neuspješnih pokušaja poslanika, odluke je u protekle dvije godine donosio Visoki predstavnik međunarodne zajednice. Ove činjenice potvrđuju tezu da vladajuće jednoetničke partije nemaju političku odgovornost za izgradnju konsenzusa o većini pitanja razvoja zajedničke države. A to, zapravo, znači da pitanje egzistencije i funkcionisanja države Bosne i Hercegovine, nema svoju pretpostavku u zajedničkom konsenzusu vladajućih nacionalnih, zapravo etničkih partija. Ovaj problem zaslužuje posebnu elaboraciju, jer postoji od 1990. godine, kada su bili prvi višestranački izbori u Bosni i Hercegovini. Uz sve ovo pobjedničke nacionalne partije ni 1990. ni 1998. godine nisu potpisale *koalicioni sporazum o pitanjima bitnim za upravljanje državom Bosnom i Hercegovinom.*

Postoji i više gledanja na ovaj problem. Po jednom gledanju problem konsenzusa u centralnim organima Bosne i Hercegovine proističe iz činjenice postojanja ekstremne politike nacionalnih partija koje su imale ratne planove za etničku pobjelu Bosne i Hercegovine i koje se nisu odrekle tih planova. Po drugom gledanju problem nastaje zbog dominantnog uticaja entitetskih političkih elita na donošenje odluka Parlamentarne skupštine Bosne i Hercegovine.

Takođe postoji gledanje po kome široka primjena principa konsenzusa u centralnim organima države Bosne i Hercegovine dovodi do blokade u odlučivanju.

Izgradnja racionalnog i optimalnog konsenzusa nije unaprijed osigurana ni u jednom političkom sistemu. Konsenzus izgrađuju izabrane parlamentarne strukture kroz svoju odgovornost prema građanima i njihovom iskazanom – izbornom povjerenju. Međutim, u Bosni i Hercegovini, u njenim centralnim tijelima, ne postoji uspješna izgradnja konsenzusa. Po svemu to je opšti problem za politički razvitak Bosne i Hercegovine. Njegovo radikalno rješenje pretpostavlja **promjenu koncepta političke reprezentacije.** Sa dominantno etničkog valja preći na političko-interesni oblik predstavljanja građana. Tada će otpasti formula: jedna partija - jedan narod - jedan vođa. Nakon te promjene neće biti moguće neslogu stranaka prenijeti na neslogu naroda kao cijelog etnosa. Otkako je u Bosni i Hercegovini prisutna aktivnost međunarodne zajednice i njenog Visokog predstavnika, nesloge vladajućih partija ne uspijevaju podizati nacionalne tenzije. Ali, uspijevaju ostati na političkoj sceni uz sistematsko stvaranje straha od druge nacije. Na ovoj osnovi nacionalističke partije ostaju na vlasti, a građanske teško dobijaju povjerenje izbornog tijela. I međunarodna zajednica se, mimo njene volje, pojavljuje u neželjenoj ulozi podupiranja, *nacionalizma,* u Bosni i Hercegovini.

A nacionalizam se javlja u vrlo radikalnom obliku kad se odbija povratak izbjeglica, kad se odbija Odluka Ustavnog suda o konstitutivnosti naroda na cijelom prostoru države Bosne i Hercegovine. Iako novembarski izbori nisu dobili službene i konačne rezultate, sve ukazuje da su dvije nacionalne partije - SDS i HDZ; ne samo zadržale ranije pozicije već postale izrazito pobjedničke stranke. Sve dok etničke stranke imaju dominaciju u entitetskim parlamentima unutrašnja integracija Bosne i Hercegovine i njeno uključivanje u Evropsku uniju biće otežana, usporena, pa čak i upitna.

3. Odnos međunarodne zajednice prema Bosni i Hercegovini

Odnos međunarodne zajednice prema Bosni i Hercegovini uspostavlja se i odvija kroz proces **implementacije Dejtonskog mirovnog sporazuma.** Na početku 2000. godine Visoki predstavnik međunarodne zajednice izdvaja

tri pitanja kao prioritetna. To su: **privredna reforma, povratak izbjeglica i jačanje centralnih institucija države** Bosne i Hercegovine. Ova pitanja su nesporni prioritet. Ali, ovaj krug pitanja nije dovoljan. U istoj ravni, po našem mišljenju, su još neka pitanja. Jedno od tih pitanja je **provođenje odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstitutivnosti naroda,** donesene u julu 2000. godine. Odgovornost za provođenje Odluke jeste na parlamentima Republike Srpske i Federacije Bosne i Hercegovine. Kada se usklade ustavi entiteta sa Odlukom Ustavnog suda ustanoviće se osnove za ravnopravnost pripadnika naroda na cijelom prostoru države Bosne i Hercegovine. Takođe će se stvoriti osnova za masovni povratak izbjeglica.

A kad se ovi efekti postignu entiteti će imati novu i multietničku i političku strukturu. Tada će moći da se donese novi izborni zakon o kojme će i građani i pripadnici naroda imati jednako i aktivno i pasivno biračko pravo, ma gdje živjeli u Bosni i Hercegovini. Ovo je i put da se učvrste centralne institucije države Bosne i Hercegovine, naročito Predsjedništvo i Parlament. Njihov legitimitet sa postizanjem konstitutivnosti naroda, dobiva novi sadržaj i snagu. Međutim, otpori provođenju Odluke Ustavnog suda o konstitutivnosti naroda ostaće i poslije novembarskih izbora. Bez odlučnog angažovanja Visokog predstavnika ovo pitanje će ostati na čekanju. To onda znači da će se u Bosni i Hercegovini, i uz prisustvo međunarodne zajednice, **tolerisati diskriminacija na etničkoj osnovi** oko 1,300.000 građana u oba entiteta. Zbog toga je provođenje Odluke Ustavnog suda o konstitutivnosti naroda Bosne i Hercegovine problem zaštite jednakih ljudskih prava državljana BiH i mora biti u prioritetima Visokog predstavnika međunarodne zajednice.

Još jedno pitanje zaslužuje mjesto u krugu pitanja za prioritet. Radi se i o **ekonomskoj obnovi i o ubrzanom ekonomskom razvoju.** Mnoge dobre namjere prema Bosni i Hercegovini postaju i postaće uzaludne ako se ne zaustavi iseljavanje omladine iz ove zemlje. Omladina iseljava jer nema zaposlenja i nema prepoznatljive perspektive razvoja države Bosne i Hercegovine i njenog približavanja prijemu u Evropsku uniju. Ovo pitanje po svemu ide u vrh liste pitanja odabranih za prioritet. U cilju rješavanja ovog pitanja postoje dvije ideje. Jedna je izgradnja savremenih cesta - autoputeva na pravcu sjever - jug i zapad - istok. Svi ovi pravci su i strateški za ekonomsko povezivanje zemalja jugoistočne Evrope. Sredstva za investicije bi se osigurala iz fondova Evropske unije, a kao kreditna sredstva vraćala bi se ostvarenim prihodima i uz garanciju države.

Druga ideja je inoulaganje sredstava u obliku malih i povoljnih kredita za poduzetničke aktivnosti građana Bosne i Hercegovine i kredita mladim ljudima za rješavanje stambenog pitanja.

Ove dvije ideje čine osnovu za mini Maršalov plan za ekonomsku obnovu Bosne i Hercegovine. Valja imati u vidu da je privreda Bosne i Hercegovine tokom rata najvećim dijelom uništena. Bez projektovane i ubrzane ekonomske obnove Bosne i Hercegovine prijeti opasnost da ona demografski bude očišćena, pogotovo ako susjedne zemlje, kao što su Hrvatska i druge, dođu do ekonomske ekspanzije i iskažu potrebe za radnu snagu iz Bosne i Hercegovine.

I, najzad, postoji jedno pitanje koje je bilo i ostaje prioritetno. To je privođenje sudu pravde ljudi koji su počinili **ratni zločin. Bez rješavanja ovog pitanja nema istinske obnove međunacionalnog povjerenja.** A to nadalje znači da nema ni stabilnog mira na prostoru Bosne i Hercegovine.

4. Izmjena ili dogradnja Dejtonskog mirovnog sporazuma

Tokom 1998. te 1999. i početkom 2000. godine, dakle, protekle dvije i po godine, otvoreno je u teorijskim razmatranjima, i u političkoj praksi, pitanje *izmjene Dejtonskog mirovnog sporazuma.* Do sada se oblikovalo više ideja za izmjenu Dejtonskog mirovnog sporazuma. Među prvim je ona koja zagovara ukidanje entiteta.

Njoj bliska ideja, a koja iz ove prve proističe, odnosi se na *regionalizaciju cijelog prostora Bosne i Hercegovine,* poznatija kao kantonizacija države Bosne i Hercegovine.

Treća ideja je vezana za konstituisanje još jednog, kao trećeg entiteta na etničkoj osnovi.

Spominje se još jedno stanovište nasprem Dejtonskog mirovnog sporazuma. To je promjena Dejtonskog mirovnog sporazuma, koja proističe kao posljedica donesene Odluke Ustavnog suda Bosne i Hercegovine o konstutivnosti naroda na cijelom prostoru države. Radi se o tome da ovo stanovište na ovaj način zagovaraju snage u Republici Srpskoj koje su protiv konstitutivnosti naroda na cijelom prostoru države. Budući da po njihovom mišljenju Odluka Ustavnog suda dovodi do izmjene Dejtonskog sporazuma, treba je odbiti.

Valja podvući činjenicu da Odluka Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti naroda ne pokreće ni pitanje izmjene Dejtonskog ustava BiH ni pitanje izmjene Dejtonskog mirovnog sporazuma. Odluka Ustavnog suda ustanovljava obavezu da se Ustav Republike Srpske i Ustav Federacije BiH izmijene radi usklađivanja sa Ustavom Bosne i Hercegovine. Ovdje je primarno pitanje provođenja Dejtonskog mirovnog sporazuma u sferi zaštite **jednakih ljudskih prava** građana i pripadnika srpskog, hrvatskog, bošnjačkog i ostalih naroda koji žive u Bosni i Hercegovini.

Iz ovog pregleda ideja za izmjenu Dejtonskog mirovnog sporazuma vidljivo je da su sve tri ideje o izmjeni inicirane od političkih i nevladinih organizacija na prostoru Federacije Bosne i Hercegovine. Neke ideje su nastale prije izbora, a većina ih je promovisana u vrijeme kampanje za novembarske izbore.

Što je osobito bitno u vezi sa pitanjem moguće izmjene Dejtonskog mirovnog sporazuma? Sporazum je međunarodni ugovor sa garancijom velikih sila i cijele međunarodne zajednice za njegovo provođenje. On je internacionalni sporazum i njegova izmjena podrazumijeva konsenzus unutar organizacija međunarodne zajednice. Dejtonski mirovni sporazum je i okvir za integraciju države Bosne i Hercegovine i njen politički razvitak u budućnosti. Teško je osigurati nove istorijske političke procese u Bosni i Hercegovini, posebno integraciju države Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju, što po našem mišljenju predstavlja završni *čin internacionalizacije bosanskog pitanja* bez izmjena ili *dogradnje Dejtonskog mirovnog sporazuma.*

U ovom radu otvaramo *tezu* o potrebi *dogradnje*, a ne izmjene Dejtonskog mirovnog sporazuma. A potreba je nužna nakon iskustva o petogodišnjem radu na provođenju Dejtonskog mirovnog sporazuma. Mnogo je elemenata za nezadovoljstvo postignutim efektima provođenja Dejtonskog mirovnog sporazuma. Svakako, nema mogućnosti dogradnje Dejtonskog mirovnog sporazuma bez konsenzusa i to uzajamnog, unutrašnjih političkih snaga i međunarodne zajednice.

Povoljna je činjenica da međunarodna zajednica u liku Visokog predstavnika može podstaći, a donekle i nametnuti, rješenja koja su u duhu **provođenja** Dejtonskog mirovnog sporazuma.

Po našem mišljenju postoji krug pitanja koji pretpostavljaju dogradnju Dejtonskog mirovnog sporazuma u narednih pet godina. To su ova pitanja:

A) Donošenje izbornog zakona u duhu Odluke Ustavnog suda BiH o konstitutivnosti naroda, a to znači sa jednakim izbornim pravom građana u izboru predstavnika za organe države BiH.

B) Regionalizacija - kantonizacija na istim kriterijima i prostora Federacije BiH i prostora Republike Srpske.

C) Uspostava zajedničkih oružanih snaga, te organa pravosuđa i bezbjednosti na nivou države Bosne i Hercegovine.

Ovim se ne dovodi u pitanje postojanje entitetske strukture, ali se negira jednonacionalna struktura, zatvaranje i samoizolacija entiteta kao i njihovo jednostrano vezanje za Hrvatsku i Saveznu Republiku Jugoslaviju.

Ovim sadržajem dogradnje Dejtonskog mirovnog sporazuma stvorila bi se osnova za potpunu izgradnju evropskih standarda i na temelju njih uključivanje Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju. U okviru Evropske unije Bosna i Hercegovina će biti uređena kao i sve druge evropske zemlje na temelju jednakih prava građana i naroda i razvijene regionalne i lokalne samouprave.

5. Ima li Bosna i Hercegovina svoju političku budućnost?

Ovo je pitanje koje okupira sve građane Bosne i Hercegovine. Odgovor je potvrdan. Ima Bosna i Hercegovina svoju političku budućnost kao i sve evropske zemlje unutar porodice evropskih naroda i država. Ali isto tako polazimo od teze da Bosna i Hercegovina nema ni pouzdanu ni stabilnu političku budućnost ako nije sastavni dio *istorijskog procesa evropskih integracija.* A to znači da Bosna i Hercegovina i od svojih demokratskih snaga i kroz podršku međunarodne zajednice ima politički projekat uključivanja u Vijeće Evrope, Partnerstvo za mir NATO-saveza i Evropsku uniju. Jednom riječju, da ima odabran evropski put svog političkog razvoja. Taj put podrazumijeva tri integracije: unutrašnju, regionalnu, evropsku. Ma koliko bio prepoznatljiv ovaj evropski put kod bosanskohercegovačkih političkih struktura, on nije moguć, on će ostati iluzija ukoliko *projekat* integracije Bosne i Hercegovine, a posebno u Evropsku uniju, nije istovremeno i internacionalni projekat. Ovo znači da nastavak mandata međunarodne zajednice u Bosni i

Hercegovini u narednoj deceniji, zapravo do 2010. godine nužno valja vezati za internacionalni projekat ubrzanog prijema Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju.

Postići ubrzani proces prijema Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju podrazumijeva i zaokret međunarodne zajednice u strategiji i taktici provođenja Dejtonskog mirovnog sporazuma i zaokret vođstva Evropske unije da prijem Bosne i Hercegovine u svoje članstvo tretira kao strateško pitanje *mira i sigurnosti*, ne samo na Balkanu, već i u zapadnoj i centralnoj Evropi. A doći do zaokreta znači uz pomoć međunarodne zajednice izgraditi evropske standarde u ekonomskoj, političkoj i kulturnoj sferi tokom naredne decenije. Na ovoj osnovi bi se dovršio istorijski proces angažovanja međunarodne zajednice na rješavanju bosanskog pitanja. Prijemom Bosne i Hercegovine u Evropsku uniju stvorile bi se osnove za opštu bezbjednost i stabilan politički razvitak BiH u budućnosti. Ovim bi se pronašlo i istorijsko rješenje za integritet države Bosne i Hercegovine, a bile bi poražene i spriječene snage koje teže etničkoj podjeli Bosne i Hercegovine.

Dr. Ibrahim Karabegović

LAŽ KAO PRISTUP ISTRAŽIVANJU

Bezbroj je razloga da se nešto kaže povodom održavanja međunarodne naučne konferencije pod naslovom ZLOČIN U BOSANSKOJ KRAJINI ZA VRIJEME AGRESIJE NA REPUBLIKU BOSNU I HERCEGOVINU 1991 - 1995. GODINE. Saslušali smo već desetine referata koji nam argumentovano pokazuju i dokazuju razmjere srpske genocidne politike prema Bošnjacima i Hrvatima u Bosni i Hercegovini i posebno u Bosanskoj krajini. O agresiji SRJ na Bosnu i Hercegovinu i njenim posljedicama objavljeno je dosta knjiga, studija, zbornika dokumenata, izvještaja i raznih svjedočenja. Jednom riječju, javno mnijenje u svijetu uglavnom je upoznato sa događajima i događanjima na teritoriji Bosne i Hercegovine u periodu od 1991. i 1995. godine. Ja bih ovom prilikom ponovio: prilikom agresije na Bosnu i Hercegovinu i neravnopravnoj borbi za njen opstanak svaka strana je pokazala svoje lice i naličje, svoj obraz. Istina se ne može sakriti.

Direktan povod da se javim za diskusiju je članak RAT U JUGOSLAVIJI 1991-1999. PRISTUP ISTRAŽIVANJU NEKIH FENOMENA, koji je objavljen u ISTORIJI 20. VEKA, 1-2, Beograd, 1999. godine, časopisu *Instituta za savremenu istoriju u Beogradu,* str. 159-168. Autor članka je Bojan B. Dimitrijević, istraživač-saradnik u navedenom institutu.

U svom kratkom članku autor ukazuje na nekoliko aspekata, po njegovom mišljenju, «*izmiču iz uobičajenog sagledavanja ratne slike*«.[1] Nije nam namjera da se ovom prilikom osvrćemo na sve aspekte kojim se autor navedenog članka bavi, a i ne poričemo potrebu što svestranijeg izučavanja jedne od najvećih tragedija i stradanja na našim prostorima, pri čemu su stradali svi, posebno Bošnjaci. Jasno mi je da ne postoji jedna istina, istina ima više, sve ih treba sagledati i suočiti prije donošenja bilo kakvih konačnih zaključaka

[1] Bojan B. Dimitrijević, RAT U JUGOSLAVIJI 1991. DO 1999. - PRISTUP ISTRAŽIVANJU NEKIH FENOMENA, Istorija 20. veka br. 1-2, Beograd, 1999, str. 159-168.

i ocjena. Borba za istinom je veoma teška i dugotrajna, posebno na Balkanu gdje je laž, odnosno lažna propaganda u događajima od 1991. do najnovijeg vremena bila i ostala jedna od glavnih sredstava borbe za postizanjem određenih političkih ciljeva. U vezi s tim, potrebno je naglasiti da se među onima koji su u toku rata radili u sredstvima javnog informisanja nalazi dosta ratnih zločinaca.

Javio sam se za diskusiju da apelujem na historičare u Bosni i Hercegovini i sve druge objektivne i dobronamjerne ljude van Bosne i Hercegovine da nastave borbu za istinito prikazivanje svega onog što se dešavalo na ovim prostorima prošlih godina. Na primjeru pisanja navedenog «istoričara« iz Beograda se najbolje može vidjeti kako je borba za istinu teška i dugotrajna.

Pogledajte molim vas, šta ovaj «istoričar«, između ostalog, piše u pomenutom članku: «Rat u Bosni i Hercegovini doneo je daleko žešći pristup **fikcionalizacije** (podvukao I. K.) u stvaranju slike rata. Sarajevo je izgleda bilo najveće poprište fiksionalizacije rata, koju je muslimanska strana promovisala kao sasvim legitiman vid borbe za svoje ciljeve. Pored sopstvenog stanovništva, ovakva akcija imala je i međunarodnu nadgradnju: animiranje svetskog javnog mnenja, funkciju u opravdanju donošenja odluka na štetu protivničkih strana. **Incidenti sa masovnim pogibijama civila, kojima su uvek, slučajno, prisustovale TV kamere, granatiranje sopstvenih pozicija i naselja bile su manifestacije fiksionalizacije rata« (**podvukao I. K.).[2] Koliko laži i licemjerja u nekoliko rečenica! *Alal vera* i autoru i glavnom i odgovornom uredniku časopisa!

Podsjećam vas da je ovo objavljeno 1999. godine, u vrijeme kada je cio svijet već bio upoznat sa činjenicom da je samo u Sarajevu, od srpskih granata, poginulo blizu 11.000 civila, pripadnika svih nacija i konfesija, najviše nedužnih, među kojima oko 1.300 djece. Zar je potrebno da ovom istoričaru skrećem pažnju na tragediju Srebrenice, na Prijedor i poznate logore, na Brčko, na više od milion prognanih Bošnjaka itd., na činjenicu da se na listi ratnih zločinaca nalazi najviše Srba. Jesu li i to incidenti, da li je to fikcija (izmišljotina)? Jesmo li se to mi Bošnjaci sami bacali u jame i sami sebe granatirali i ubijali? Da nisam proveo cijelo vrijeme u opkoljenom Sarajevu, u kojem sam

[2] Isto, str. 163.

dosta vidio sopstvenim očima, mogao bi i povjerovati ovim nevjerovatnim lažima koje, naravno, imaju za cilj da se prikrije odgovornost za zločine i krivica prebaci na druge, na žrtve srpske agresije. Borbu protiv ovakvih i sličnih laži moramo uporno nastaviti, ali ne poluistinama već argumentovano i dostojanstveno. Pri tome bi bilo neophodno najbolje članke i studije prevoditi na strane jezike kako bi naša istina doprla u sve dijelove svijeta i u što šire javno mnijenje.

Dr. Hasan Balić

ŽRTVA I NASILJE

1. Može li žrtva izbjeći nasilje?

Ma koliko da raspravljamo o žrtvama mi još uvijek nemamo jedne uopštene definicije koja bi mogla zadovoljiti sve ili skoro sve one koji se sa znanstvene i praktične strane bave pitanjima žrtve, njene viktimizacije i pravde za žrtvu. To je dobrim dijelom i razumljivo jer se u naučnom smislu niti jedan problem ne može istražiti do kraja.

Uvijek se javljaju novi problemi, nove činjenice koje treba istraživati i uspoređivati. Kada su u pitanju žrtve nasilja da ne bi bilo većeg lutanja i sporenja bar o centralnim pitanjima ili ključnim elementima definicije žrtve i pravde za žrtvu Viktimološko društvo Bosne i Hercegovine prevelo je MEĐUNARODNI PRIRUČNIK O PRAVDI ZA ŽRTVU.[1] U Predgovoru izdanju na bosanskom jeziku prof. mr. Muharem Kreso, predsjednik toga društva u Bosni i Hercegovini, pojam žrtve određen je u širem i užem smislu i izveden iz definicije žrtve kako je data u Deklaraciji o osnovnim principima pravde za žrtve zločina i zloupotrebe moći usvojene od Generalne skupštine UN 29. novembra 1985. godine. Po toj definiciji žrtve su sve one osobe koje su pretrpjele individualnu ili kolektivnu štetu.[2]

Ovu definiciju ne treba dovoditi u sumnju. Nju treba dalje razvijati prvo u znanosti a potom biti uporan na njenoj realizaciji u praksi. Ona pod tim uslovima može biti korisno sredstvo viktimologa u ostvarivanju pravde za žrtvu.

Ali pošto je priroda ovoga rada drugačija i usmjerena je ka prevenciji logično je da u centru pažnje našeg istraživanja bude definicija žrtve iz

[1] ∴ MEĐUNARODNI PRIRUČNIK O PRAVDI ZA ŽRTVE, Viktimološko društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2000. godine.

[2] Isto, str. 10.

Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida iz 1948. godine. Kada se pažljivo čita preambula Konvencije i članovi 1 i 2 da se zaključiti da je žrtva definisana kao čovječanstvo u kome su samo dio cjeline oni koji se po nečem razlikuju od zločinaca. To su npr. rasa, vjera, nacija, entitet i slično. Konstatuje se da je zločin genocida kroz historiju nanio čovječanstvu ogromne štete pa se sve države svijeta pozivaju da se udruže kako bi se to zlo iskorijenilo. Uprkos tome zlo je u porastu.

2. Bosna i Hercegovina kao žrtva nasilja

Kraj dvadesetog stoljeća na prostorima bivše Jugoslavije mimo realnih očekivanja obilježen je nasiljem. Ono je bilo toliko snažno i brutalno da je iznenadilo sve osim nasilnika. U prvom redu iznenadio je žrtve među kojima je i država Bosna i Hercegovina kao viktimološka kategorija. Najveću žestinu toga nasilja od svih zemalja bivše Jugoslavije osjetila je Bosna i Hercegovina. Unutar nje najveća žrtva je njen najmnogobrojniji narod. To su Bošnjaci kojih je po popisu stanovništva iz 1991. godine bilo 1,907.317 ili 43,7% Srba je bilo 1,366.111 ili 31,3%, Hrvata 755.071 ili 17,3%, ostali 336.072 ili 7,7%.

Da su Bošnjaci u agresivnom ratu na Bosnu i Hercegovinu 1992. do 1995. godine stradali na genocidnoj osnovi postoji niz istorijskih dokumenata i sudskih presuda. Ipak, nezaobilazan rad o nasilju nad Bošnjacima postavljaju dva djela profesora Mustafe Imamovića sa Univerziteta u Sarajevu. To su HISTORIJA BOŠNJAKA, prvi put objavljena u izdanju "Preporoda", Bošnjačke zajednice kulture, Sarajevo 1997. godine. Nakon toga uslijedila su još dva izdanja ovoga djela. Isti autor 1991. godine napisao je studiju PREGLED HISTORIJE GENOCIDA NAD MUSLIMANIMA U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA.[3] Studija je objavljena u Glasniku Rijaseta islamske zajednice Bosne i Hercegovine, br. 691 u Sarajevu. Iz njih se vide svi ili skoro svi kriminogeni faktori koji su doveli do viktimizacije žrtve. Tako on konstatuje: Bosanski Muslimani nastanjuju središnji južnoslovenski etnički i geografski prostor na kojem u teritorijalnom kontinuitetu žive od rijeke Vardara

[3] Mustafa Imamović, HISTORIJA BOŠNJAKA, Preporod, Bošnjačka zajednica kulture, Sarajevo 1997, str. 8-9.

i planinskih masiva Šare i Prokletija na jugoistoku do rijeke Save i Une na sjeverozapadu. Na tom svom prostoru Muslimani žive teritorijalno u većoj ili manjoj mjeri izmiješani sa Srbima, Hrvatima, Crnogorcima, Albancima i Makedoncima. Bosanski Muslimani su sa preko tri miliona ljudi prema cenzusima iz 1971, 1981, i aprila 1991. godine treća najbrojnija jugoslovenska nacija. Preko 80% Muslimana živi u Bosni i Hercegovini.

"U ovaj okvir dr. Imamović je smjestio i prostor Bosanske krajine i grada Bihaća u kome održavamo ovo savjetovanje. Organizator se pobrinuo da obiđemo i masovne grobnice žrtava na ovom području. To nam je olakšalo posao da se ne moramo baviti geografskim pojmom Bosanske krajine i njenim granicama. To je omogućilo da zločine u Krajini uzročno-posljedično povežemo sa zločinima genocida nad Bošnjacima u Bosni i Hercegovini u ratu 1992-1995. godine. Tu su i zločini koje su počinili pripadnici Vojske Narodne odbrane "autonomaša" Fikreta Abdića. Zlo koje je zadesilo Krajišnike Muslimane toliko je historijski, sociološki, politički i moralno složeno i zaslužuje posebne rasprave, istraživanja i studije. Znanstvenici sa ovih prostora, prije svih, dužni su ozbiljno pristupiti njegovom izučavanju. Oni moraju poslati signal poruke širem krugu znanstvenika da ih ohrabre da se udruže u naporu da se to zlo izuči kako se više nikada ne bi ponovilo.

3. Žrtva i okruženje

Može li žrtva izbjeći zločin?

Praktičnoj strani rješavanje ovoga problema moguće je da bi više odgovaralo pitanje. Mogu li Bošnjaci izbjeći budući genocid ili masovna stradanja? Logično je da se ovo pitanje odnosi i na bosanske Krajišnike. Iz gornjeg se vidi da je pitanje dosta prosto i jednostavno. Ali odgovor je težak i slojevit. Mi ćemo se ograničiti samo na jedan, kriminološki faktor, a odnosi se na okruženje žrtve zločincima.

Geografski posmatrano Bosna i Hercegovina je u okruženju susjednih država koje su pretežno kršćanske. Historijski posmatrano nikada nisu bile prijateljski raspoložene prema Bosni i Hercegovini a pogotovo ne prema Bošnjacima. U ratu i ratnim sukobima to je eskaliralo do otvorenog nepri-

jateljstva. Tako Noel Malkolm (Noel Malcolm), profesor na Univerzitetu u Kembridžu (Cambridge) i publicista u djelu POVIJEST BOSNE navodi da je u pojedinim periodima Odbrambenog rata 1992. do 1995. u Bosni i Hercegovini bilo oko 80.000 vojnika iz bivše Jugoslavije i oko 15.000 iz Republike Hrvatske.

Na okolnost okruženja kao faktora genocida napisano je niz značajnih naučnih radova. Što se tiče znanstvenika iz reda Bošnjaka ako izuzmemo profesora Imamovića gotovo svi ostali pojavili su se u toku ili poslije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992 - 1995. Od institucija mislim da posebno mjesto pripada **Institutu za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava u Sarajevu**. Zbornik radova, koji je izdao taj Institut, pod naslovom GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1992 – 1995. GODINE, predstavlja kapitalnu građu za dalja proučavanja pored ostalog i zločina genocida i drugih masovnih zločina u Bosanskoj krajini u Bosni i Hercegovini u cjelini. Kada su u pitanju zločini u Bosanskoj krajini posebnu pažnju privlače dva rada: Muhameda Bešića, vrsnog intelektualca iz Bosanske krajine, pod naslovom ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI i dr. Miljenka Aničića STRADANJA BANJALUČKE BISKUPIJE. Zajedničko im je što imaju objektivan i naučan pristup činjenicama koje su jedan od uzroka zločina nad svim Krajišnicima u ratu 1992. do 1995. a to je da su najveće žrtve nesrpski narodi.

4. Bosanska krajina kao žrtva nasilja

Iz ova dva rada se može izvesti opći zaključak da je u agresivnom ratu na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992. do 1995. godine viktimizirana cijela Bosanska krajina kao geografski i historijski prostor, da su stradali njeni građani i njihova imovina, kulturni, historijski i sakralni objekti. Da je u najvećoj mjeri uništeno na tim prostorima sve što je nesrpsko, te da je nad Bošnjacima u Bosanskoj krajini u ratu 1992. do 1995. izvršen genocid. Taj zločin kao u ostalom i u cijeloj Bosni i Hercegovini izvršili su pretežno Srbi. Pogrešno bi bilo i krajnje netačno tvrditi da su to uradili ili u njemu učestvovali svi Srbi iz Bosanske krajine ili iz Bosne i Hercegovine. Zločinci imaju svoju identifikaciju. Oni su individualni bez obzira kome narodu pripadaju. Njihova

krivnja je individualna, a to što su u ovome slučaju Srbi i što su pripadali oružanim snagama Republike Srpske, ustvari Savezne Republike Jugoslavije, istine radi, ne može se izbjeći. Na ovome skupu sa nama su antifašisti Titovi partizani, koji žive u drugim državama bivše Jugoslavije. To su Krajišnici iz reda svih naroda. Gledao sam kako sa suzama u očima posmatraju prizore zločina u masovnim grobnicama, pažljivo slušao njihova izlaganja, inspirativna i znanstveno snažna. Jednom od njih je čak i pozlilo za govornicom. Oni su dokaz da se treba i može razlikovati individualna krivnja od neke vrste kolektivne odgovornosti koju snose nacional-šovinističke ideologije. Njihovo prisustvo ovdje hrabri sve nas koji se zalažemo i vjerujemo u pravdu i razlikovanje dobra od zla. Dakle, tim antifašistima i njihovom pokretu, te organizatoru koji ih je pozvao na ovaj naučni skup i ovom prilikom izražavam duboku zahvalnost. Ali vratimo se našoj temi u najužem smislu. Bešić konstatuje da je po popisu stanovništva iz 1991. godine u Bosanskoj krajini živjelo 1,145.539 stanovnika ili 25% od ukupnog broja stanovnika u Bosni i Hercegovini. Od toga Bošnjaka 478.952 ili 41,9%, Srba 532.104 ili 46,4%, Hrvata 102.644 ili 8,9%, ostalih 31.840 ili 2,8%.[4]

Dakle, Bosanska krajina historijski posmatrano je multietnički prostor u kome su živjeli vijekovima izmiješani jedni sa drugima Bošnjaci, Srbi, Hrvati i ostali.[5] Zbog toga ovaj zločin koji su počinili zločinci sa ciljem da unište prirodno (multietničko) stanje Bosanske krajine predstavlja najsramniji dio srpske nacional-šovinističke politike usmjerene i protiv Srba koji su za suživot kao neminovnost globalizacije na kojoj će se zasnovati buduće uređenje među ljudima i civilizacijama Planete. Kada jedna vojska, ma čija bila, pored toga što masovno ubija civile, pljačka njihovu imovinu, nasilno ih progoni sa njihovih staništa, minira i pali sve vjerske i sakralne objekte koji ne pripadaju vjeri kojoj oni pripadaju, onda se pravno postavlja pitanje je li to vojska, jesu li to ljudi ili vampiri. Trezveno razmišljajući oni jesu ljudi. Jesu Srbi i Hrvati, jer su oni jedni drugima rušili bogomolje, a opet zajedno i pojedinačno rušili bošnjačke. Jedini koji u ratu 1992. do 1995. godine nisu rušili bogomolje to

[4] Muhamed Bešić, ZLOČINI U BOSANSKOJ KRAJINI, u Zborniku radova GENOCID U BOSNI I HERCEGOVINI 1992-1995, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo 1998, str. 247-255.

[5] Miljenko Aničić, STRADANJE BANJALUČKE BISKUPIJE, u istom Zborniku, str. 277-280.

su bili pripadnici Oružanih snaga Republike Bosne i Hercegovine. O ovome postoje brojni izvori sakupljeni materijali i brojna fotodokumentacija.[6]

Da bi odgovorili na pitanje može li žrtva izbjeći genocid potrebno je da odgovorimo na pitanje zašto je genocid izvršen. Krivično-pravno posmatrano **genocid se može izvršiti samo sa umišljajem**. U običnom životu to se označava sa pojmom **namjera**. Zbog toga se i kaže "**u namjeri da potpuno ili djelimično uništi jedan narod, rasu, skupinu ili grupu**." Onaj ko djeluje sa pozicija mržnje taj djeluje i sa namjerom. Kako tu mržnju iskorijeniti? Kako je pretvoriti u snošljivo stanje tolerancije? To su pitanja na koje ne mogu dati odgovor samo zločinac i žrtva. Jer žrtva je po pravilu slabija i ona ne može biti zbog toga ravnopravan partner sa moćnijim zločincem. Dakle, žrtva treba da traži saveznika koji će joj biti od pomoći, koji će je zaštititi od viktimizacije. Problem je kako naći takvog saveznika. Stradanje Jevreja u Drugom svjetskom ratu, stradanje Bošnjaka u ratu 1992. do 1995. godine dovelo je u pitanje iskrenost saveznika. Dobro je da žrtva zna za ove slučajeve i da se ako može obezbijedi da se ne ponove. Kako će to učiniti stvar je znanstvene i praktične analize pređenog iskustva i realne procjene vlastitih mogućnosti. U toj analizi žrtava pa i Bosanska krajina i Krajišnici ne smiju računati da se zločinac humanizirao i da je odustao od svojih **namjera**.

Drugi mogući način da žrtva izbjegne ili ublaži svoju viktimizaciju jeste da sama ojača i da kroz snagu vlastitih institucija odvrati zločinca od zločina. Odnosno da on sam uvidi da će u napadu na žrtvu pretrpjeti velike gubitke ili da uopće neće uspjeti u genocidnoj namjeri. Bar u posljednjih stotinu godina u Evropi nije potpuno uništen ni jedan narod. 7,000.000 Jevreja je preživjelo holokaust. Više od 1,000.000 Bošnjaka je preživjelo genocid 1992. do 1995. godine. Nakon holokausta i završetka Drugog svjetskog rata Jevreji su osnovali svoju državu Izrael. To je već sada moderna i snažna državna zajednica koja neće dozvoliti više nikada i nikome da nad Jevrejima izvrši genocid ili druge masovne zločine.

Bošnjaci su jedini narod u Evropi koji svoje masovno stradanje nije uspio sam zaustaviti. Naprotiv, ubrzano je nastavljen. U ratu 1992. do 1995. godine najviše su stradali u svojoj dugogodišnjoj povijesti. O tome je veoma inspira-

[6] Muharem Omerdić, PRILOZI IZUČAVANJU GENOCIDA NAD BOŠNJACIMA (1992-1995), El Kalem, Sarajevo, 1999. godine.

tivan rad potkrepljen sa statističkim podacima napisao prof. dr. Rusmir Mahmutćehajić pod naslovom KRIVA POLITIKA, a izdala štamparska kuća Kameleon Tuzla, 1998. godine. Još uvijek statistički podaci o stradanju Bošnjaka i njihove imovine nisu konačni. Ali iz izvora koje je pored Instituta, Omerdića i Mahmutćehajića obradio prof. dr. Ismet Grbo u djelu OGLEDALO NASILJA, a izdala SDA, Sarajevo 1996. godine vidi se da su na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine preko 64% uništeni vjerski i drugi objekti islamske civilizacije. Iz gornjih izvora vidi se da su Bošnjaci svedeni da žive na oko 26% teritorije Bosne i Hercegovine koja je pretežno siromašna prirodnim resursima. U srpskom puku kruži priča: "Da sada od Trebinja do Zvornika nema turskog uha" i da je "sve srpsko". Ustvari, tako i jeste. I još gore po žrtvu, ako se izuzme enklava Goražde.

Prirodno je i logično da Bošnjaci poput Jevreja ne mogu imati svoju jednonacionalnu državu. Njihova država mora biti multinacionalna i odražavati prirodno stanje Bosne i Hercegovine. Zbog toga je sva ili skoro sva mudrost kako učiniti da ta država postane moćna i u funkciji pravde za sve. Ako se u tome uspije onda i Bošnjaci imaju šansu. Sve drugo nije realno. Zbog toga su potrebne dvosmjerne aktivnosti. Jedan smjer ide iz centra, iz glavnog grada države, iz Sarajeva, prema periferiji, prema rubnim područjima prema krajinama. Drugi ide iz krajina iz rubnih područja prema centru države. To je prirodno stanje jedinstva multietničke i multikulturne Bosne i Hercegovine. Pošto je to složen proces kome na putu stoje brojne neprijateljske snage sve što je van znanosti i kritičke analize pređenog puta treba izbjegavati. Glumac u monodrami "NARODE MOJ" kaže: "Narode moj, oni ne mogu opljačkati koliko Bošnjak može zaraditi. Narode moj, oni ne mogu ubiti koliko Bošnjakinja može roditi."

Kada se pažljivo analiziraju ove poruke vidi se da se žrtvom manipuliše. Umjesto da se hrabri i sprema na otpor od viktimizacije ona se poziva da prinosi nove žrtve. Njen jedini ispravni put je pored vlastitog snažnog otpora viktimizaciji, izbjegavanje sukoba kroz traženje kompromisa u toleranciji i globalnom povezivanju sa demokratskim i drugim snagama i državama. Konkretno Bosna i Hercegovina treba da sahrani iluzije o tome da će joj Hrvatska i Srbija i Crna Gora dopustiti da se na miru razvije. To mogu biti privremena rješenja koja umnogome zavise od trenutnih političkih odnosa i struktura koje su na vlasti. Ali, Bosanci (Bošnjaci, bosanski Hrvati i bosanski

Srbi i svi drugi građani Bosne i Hercegovine) treba da imaju na umu da "vuk dlaku mijenja, ali ćud ostaje ista". "Vukovima" treba Bosna i Hercegovina bez Bosanaca, jer samo takva može biti dio Srbije i Crne Gore ili Hrvatske. Sukob sa tim državama ne bi mogao donijeti Bosni i Hercegovini blagostanje. On bi izazvao viktimizaciju žrtava na svim stranama. Kao što je sukob sa zločincem opasan, ništa manje po žrtvu nisu opasni beskonačni neiskreni razgovori o odustanku od nasilja. Zbog toga je za žrtvu koja živi u neprijateljskom okruženju jedan od mogućih izlaza globalizacija poput one kakva je Evropska unija, NATO-pakt ili Partnerstvo za mir. Ali i dalje ostaje samoodbrana žrtve, ključni faktor u suzbijanju njene viktimizacije.

ZAKLJUČCI

Na osnovu rezultata naučnih istraživanja izloženih u raznim i brojnim referatima na Međunarodnoj naučnoj konferenciji **"Zločini u Bosanskoj krajini za vrijeme agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1991-1995."** usvojeni su slijedeći bitni

Z A K LJ U Č C I

1. autentični dokumenti, rezultati naučnih istraživanja i materijalni dokazi, prije svega masovne grobnice, uvjerljivo pokazuju da je na Bosnu i Hercegovinu izvršena agresija, u okviru koje su i na teritoriji Bosanske krajine počinjeni brojni zločini nad nesrpskim stanovništvom, a posebno genocid nad Bošnjacima;
2. u ocjeni zločina u Bosanskoj krajini učesnici su saglasni da je riječ o teritorijalnoj pretenziji Savezne Republike Jugoslavije i ranije koncipiranih planova formiranja, fašističkim metodama i sredstvima, etnički čiste srpske države;
3. proglašenje "AP Bosanska krajina" rezultat je dogovora nosioca velikosrpske i velikohrvatske politike i pristajanja na kolaboraciju sa okupatorima;
4. žrtve genocida su civili, među kojima se nalazi veliki broj žena i djece;
5. prioritetan zadatak istraživanja je da se, što prije, sačini potpuna evidencija žrtava i počinilaca zločina prema vremenu i mjestu izvršenja zločina, te drugim bitnim obilježjima;
6. na osnovu rezultata naučnog istraživanja, utvrditi i psihološke pripreme agresora za vršenje fizičke i psihičke torture nad Bošnjacima, te metode i sredstva koji su korišteni nad zatočenicima u logorima i gradovima u opsadi, i da se, na osnovu tih analiza i problema pred kojima se sada nalaze osobe koje su preživjele torturu, ostvare bitni preduvjeti za njihovu ekonomsku, socijalnu i psihološku sigurnost;

7. saopštavanje istine o svim oblicima zločina podrazumijeva i posjedovanje autentičnih dokumenata o tim zločinima. Zato Konferencija ukazuje na važnost prikupljanja i naučnog analiziranja svih relevantnih dokumenata;

8. složen i naporan proces otkrivanja i identifikovanja masovnih grobnica i, posebno, iskopavanje i identifikovanje žrtava, zahtijeva i velika novčana sredstva. Potrebno je za to usmjeriti aktivnost na iznalaženje sigurnih sredstava za uspješno realiziranje navedenih aktivnosti;

9. preduzeti sve aktivnosti da se ne dozvoli povlačenje Tužbe protiv Savezne Republike Jugoslavije, koju je Republika Bosna i Hercegovina podigla 1993.;

10. izdavati publikacije koje tretiraju genocid i druge oblike zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava;

11. polazeći od činjenice da su u Bosni i Hercegovini izvršeni brojni zločini, neophodno je kažnjavanje svih zločinaca;

12. zločini se ne smiju zaboraviti. Genocid nije greška nego najteži oblik zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, te se zalažemo da se to uvaži i u obrazovanju;

13. Dejtonski sporazum je zaustavio agresorska osvajanja, ali nije zaustavio patnje žrtava agresije i genocida, niti je omogućio stvaranje uvjeta za pravedni mir. Zato se naglašava potreba za dogradnjom ili razvojem, a posebno za energičnijim ostvarivanjem onih aneksa (posebno aneks 7) koji doprinose ekonomskom i društvenom razvoju države Bosne i Hercegovine. Sprečavanjem pretenzija entiteta da prerastu u nečije ”autonomne pokrajine” ili države moguće je ostvariti regionalizacijom Bosne i Hercegovine, konstitutivnošću Bošnjaka, Hrvata i Srba na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine, itd.